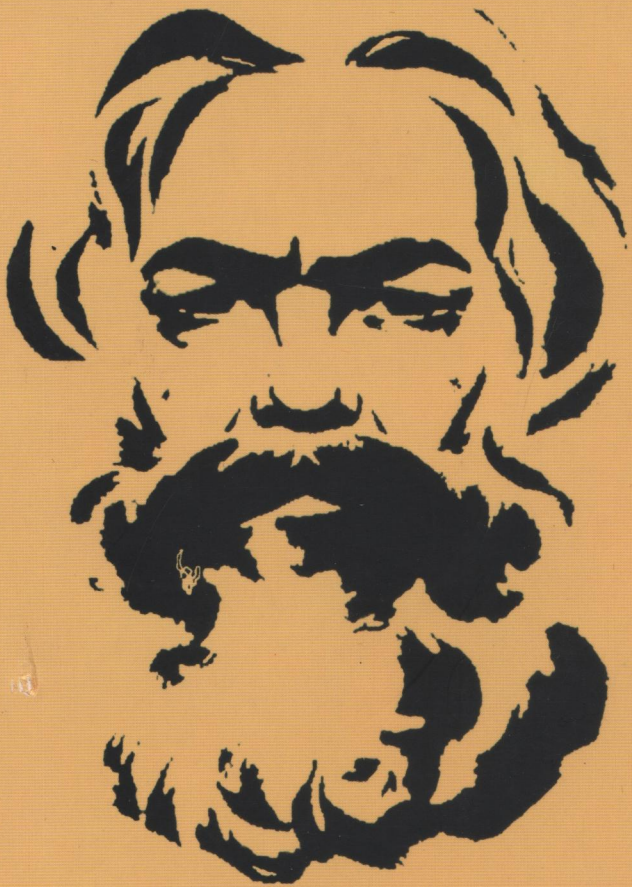
ERNEST MANDEL

Türkçesi: Orhan Suda

Marksist Ekonomi El Kitabı

TÜRKİYE VE ORTA-DOĞU FORUMU VAKFI
ÖZGÜR ÜNİVERSİTE

Özgür Üniversite Kitaplığı: 68

© Maki Basın Yayın

Yayına Hazırlayan
İsmet Erdoğan

Kapak Tasarım
Ali İmren

3. Baskı
Maki Basın Yayın
Nisan -2008

Maki Bas. Yay. Ltd. Şti.
Menekşe 2 Sokak 16/8 Kızılay - ANKARA
Tel: (0 312) 418 32 41Fax: (0312) 418 32 87

İstanbul Temsilciliği
Kumbaracı Yokuşu 115/3 Tünel Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 243 54 81Fax: (0212) 249 12 92

Basım Yeri
Cantekin Mat. Yay. Ltd. Şti.
Tel: (0 312) 384 34 35

www.ozguruniversite.org

ISBN: 978-975-8449-51-4

Marksist Ekonomi El Kitabı

Ernest MANDEL

Türkçesi: Orhan SUDA

3. Baskı Nisan 2008

İçindekiler

GİRİŞ 15

I
EMEK, GEREKLİ ÜRÜN, ARTIK-ÜRÜN 23
Gerekli ürün 24
Sosyal işbölümünün başlangıcı 25
Sosyal bir artık-ürünün ilk ortaya çıkışı 26
Neolitik devrim 27
Emeğin işbirliğine dayanması 29
Toprağa ilkel yerleşim 32
Sulamalı tarım: medeniyetin beşiği 34
Metal devrimi 35
Üretim ve birikim 37
Bir "ekonomik fazla" var mıdır? 39

II
MÜBADELE, MAL, DEĞER 47
Basit mübadele 47
Sessiz trampa ve törenlerde hediye verme 48
Gelişmiş mübadele 51
Ticaret 52
İhtiyaç için üretim ve mal üretimi 54
İmece yoluyla örgütlenmiş toplum ve emek müddeti .....
ekonomisi üzerine kurulmuş toplum 56
Malların (emtianın) mübadele değeri 59
Küçük mal (meta) üretimi 61
Küçük mal üretiminde değer yasası 63

III

PARA, SERMAYE, ARTI-DEĞER 69
Genel bir eşdeğerin zorunluluğu 69
Genel eşdeğerin evrimi 71
Para 73
Sosyal servetin evrimi ve paranın farklı işlevleri 74
Malların dolaşımı (tedavülü) ve para dolaşımı 76
Artı-değer malların dolaşımından doğuyor 78
Artı-değer mal üretiminden doğar 81
Sermaye, artı-değer ve sosyal artı-ürün 83
Eşitsiz gelişme yasası 85

IV

SERMAYENİN GELİŞMESİ 91
Tarımsal artı-ürünün türleri 91
Kullanım değerlerinin birikimi ve artı-değerin birikimi 93
Tefeci sermayesi 95
Tüccar sermayesi 97
Ticari devrim 100
Ev sanayii 104
Manüfaktür sermayesi 107
Modern proletaryanın doğuşu 109
Sanayi devrimi 110
Batı Avrupa'da kapitalist gelişmenin özellikleri 112
Sermaye ve kapitalist üretim tarzı 117

V

KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİ 125
Artı-değere susamış sermaye 125
İşgününün uzatılması 127
Emeğin üretkenliğinin ve yoğunluğunun artması 129
İnsanın emek gücü ve makineli üretim 132
Ücret türleri ve ücretlerin evrimi 134
Mutlak yoksullaşma teorisine dair ek not 141
İşgücünün çifte işlevi 144
Prekapitalist toplumda kâr oranının eşitlenmesi 147
Kapitalist üretim tarzında kâr oranının eşitlenmesi 148
Üretim fiyatı ve malların değeri 150
Sermayenin temerküzü ve yoğunlaşması 152
Ortalama kâr oranının düşme eğilimi 155
Kapitalist rejimin en yüksek çelişkisi 160
Özgür emek ve yabancılaşmış emek 161
Sınıf mücadelesi 163

VI
TİCARET 171
Ticaret, eşitsiz ekonomik gelişmenin ürünü 171
Artı-değerin üretimi ve gerçekleşmesi 172
Yıllık artı-değer miktarı ve yıllık kâr oranı 175
Ticari sermaye ve ticari kâr 177
Ticari kâr ve dağılımda çalıştırılan işgücü 178
Ticari sermayenin yoğunlaşması 180
Taşımacılığa yatırılmış sermaye 185
Uluslararası ticaret 186
Dağıtım masrafları 187
Üçüncü sektör 191

VII
KREDİ 197
Yardımlaşma ve kredi 197
Bankaların kökeni 198
Prekapitalist toplumda kredi 201
Ticarî sermaye döneminde para-sermaye arz ve talebi 203
Sınaî kapitalizm döneminde para-sermaye arz ve talebi 205
Faiz ve faiz oranı 207
Dolaşım kredisi 210
Yatırım kredisi ve malî piyasa 212
Borsa 214
Hisse senetli şirketler ve kapitalizmin evrimi 216
Tüketim kredisi 219
Kredi ve kapitalizmin çelişkileri 220

VIII
PARA 227
Paranın iki işlevi 227
Madenî paranın değeri ve fiyat hareketleri 228
Madenî para dolaşımı 229
Özel itibarî paranın kökenleri 230
Genel itibarî paranın kökenleri 233
Genel itibarî paranın doğuşu. İlk kaynak, iskonto 234
Genel itibarî paranın doğuşu, ikinci kaynak: cari hesap avansları . 235
Genel itibarî paranın doğuşu, üçüncü kaynak, kamu giderleri 237
Sosyal bakımdan gerekli para stoku 238
Enkonvertibl (altına çevrilemez) kâğıt paranın dolaşımı 239
Ödemeler dengesi 242
Merkez bankaları ve banka kredisi 243
Parasal oyunbazlıklar 245

Enflasyonun üç türü 247
Satın alma gücü, para dolaşımı ve faiz oranı 248

IX
TARIM 253
Tarım ve mal üretimi 253
Prekapitalist rant ve kapitalist toprak rantı 254
Kapitalist toprak rantının kökenleri 255
Differansiyel toprak rantı 257
Mutlak toprak rantı 259
Toprak rantı ve kapitalist üretim tarzı 261
Toprağın fiyatı ve toprak rantının evrimi 263
Toprak mülkiyeti ve kapitalist üretim tarzı 267
Kırlık bölgelerde üretim ilişkileri ve mülkiyet ilişkileri 268
Tarımda sermayelerin yoğunlaşması ve temerküzü 270
Tarım işçisinin kaderi: yoksulluk 273
Malthus'un teorilerinden tarımda Malthus'çuluğa 274
Toprak rantı ve marjinal değer teorisi 277

X
TEKRAR-ÜRETİM VE ULUSAL GELİRİN ARTIŞI 285
Yeni değer, yeni gelirler ve transfer edilmiş gelirler 285
Devlet, artı-değer ve sosyal gelir 289
Artı değerin dağılımı 291
Sosyal hasıla ve sosyal gelir 293
Gelirlerin dağılımı ve malların gerçekleştirilmesi 297
Üretim ve tekrar-üretim 299
Basit tekrar-üretim 301
Genişletilmiş tekrar-üretim 303
Genişletilmiş tekrar-üretim ve kapitalizmin gelişme yasaları 306
Genişletilmiş tekrar-üretim, ekonomik büyüme .....
ve sosyal muhasebe 308
Daraltılmış tekrar-üretim 310
Savaş ekonomisi 311
Devlet aracılığıyla ulusal gelirin yeniden dağılımı 314

XI
PERİYODİK BUHRANLAR 321
Prekapitalist ve kapitalist buhranlar 321
Kapitalist buhranların genel olasılığı 322
Mahreçler yasası 323
Kapitalist ekonominin dönemsel ilerleyişi 324
Kapitalist cycle'ın iç mantığı 327

Kapitalist üretim tabanının genişlemesi 334
Eksik tüketim teorileri 337
Eksik tüketim modellerinin eleştirilmesi 340
Oransızlık teorileri 342
Bir sentez taslağı 344
Kapitalist genişlemenin şartları 347
Dalgalanmasız bir büyüme mümkün değil midir? 349

XII
TEKELCİ KAPİTALİZM 355
İkinci sanayi devrimi 355
Artan sınaî yoğunlaşma 356
Tekellerarası anlaşmalar, gruplaşmalar ve kapitalist birleşmeler .. 360
Kapitalist yoğunlaşmanın türleri 363
Banka yoğunlaşması ve mali sermaye 365
Tekeller 368
Malî gruplar imparatorlukları 373
Yüksek tekel kârları 380
Tekel kârı oranının eşitlenmesi 383
Tekel kârlarının kökenleri 386
Tekeller: ekonomik ilerlemenin frenleri 388
Tekeller ve "oligopol"ler 393
Tekeller kapitalizmi ve kapitalizmin çelişkileri 394

XIII
EMPERYALİZM 403
Kapitalizm ve uluslar arasında eşitsizlik 403
Dünya pazarı ve sanayi kapitalizmi 407
Mal ihracından sermaye ihracına 409
Sömürgecilik 411
Sömürgelerden sağlanan aşırı kârlar 415
Dünya ölçeğinde işbölümü 421
Uluslararası tröstler ve karteller 426
Özel tröstler azgelişmiş ülkelerin kaderiyle oynuyorlar 431
Azgelişmiş ülkelerin ekonomik yapısı 432
Emperyalizm: azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin engeli 436
Yeni emperyalizm 440

XIV
KAPİTALİZMİN ÇÖKÜŞ DÖNEMİ 447
Sermayenin tüm dünyada yoğunlaşması ve temerküzü 447
Dünya pazarının nisbi daralması ve parçalanması 450
Sanayide genel kartelleşme 453

Zorunlu kartelleşme 457
Burjuvazi ve devlet 459
Tekel kârlarının güvencesi olarak devlet 462
Devlet ile tekellerin artan kaynaşması 467
Otofinansman 471
Aşırı sermayelendirme 477
Silah ve savaş ekonomisinin artan önemi 481
Sürekli para enflasyonu eğilimi 485
Buhransız bir kapitalizm mi? 487
Çöküş döneminde kapitalizmin gelişme yasaları 492
Refah devleti ve faşizm 494
Yöneticiler (managers) çağı mı? 496
Kapitalizmin iflası 498

XV
SOVYET EKONOMİSİ 507
Sovyet ekonomisinin aşamaları 507
Beş yıllık planların kazandırdıkları 515
Sovyet ekonomisinin sosyal yapısı 519
Sovyetler Birliği'nde "ekonomik kategoriler" 523
Sovyet ekonomisinin temel çelişkileri 529
Sanayi ile tarım arasındaki uygunsuzluk 531
Planlı ekonomi ve kişisel çıkarın maddî uyaranı 540
Bürokratik yönetimin çelişkileri 545
Bürokratik yönetim ve işçilerin durumu 548
Kruşçev dönemindeki reformlar 554

XVI
GEÇİŞ DÖNEMİ EKONOMİSİ 563
Üçüncü sanayi devrimi 563
Bir geçiş devresinin gerekliliği 565
Uluslararası bir sosyalist birikimin kaynakları 569
Sanayileşmiş ülkelerde sosyalist birikimin kaynakları 571
Azgelişmiş ülkelerde sosyalist birikimin kaynakları 574
Maksimum ve optimum birikim oranları 577
"Üretim malları sektörünün öncelikle gelişmesi yasası" .....
hakkında not 582
Sosyalist demokrasinin ekonomik işlevi 586
Planlı ekonomi ve pazar ekonomisi 587
Planlama teknikleri 591
Yeni üretim ilişkileri ve sosyalleşmiş üretim tarzı 597
Geçiş döneminde tarım ve dağıtım 600
Karma bir ekonomi mi? 602

XVII
SOSYALİST EKONOMİ 609
Üretim tarzı, dağıtım tarzı, hayat tarzı 609
Bireysel ücret ve sosyal ücret 611
Temel ihtiyaçlar ve tali ihtiyaçlar: tüketim serbestîsi .....
ve rasyonel tüketim 614
Mal ve para ekonomisinin ortadan kalkması 618
Ekonomik devrim ve psikolojik devrim 621
Sınıfların ve devletin ortadan kalkması 625
Ekonomik büyüme sürekli bir hedef değildir 629
Yabancılaşmış emek ve özgür emek 631
İnsanın sınırları mı? 634

XVIII
EKONOMİ POLİTİĞİN KÖKENLERİ YÜKSELİŞİ .....
VE ORTADAN KALKIŞI 641
Ekonomik faaliyet ve ideoloji 641
Ekonomik düşüncenin doğuşu 643
Emek-değer teorisinin kökenleri 644
Emek-değer teorisinin gelişmesi 648
Klasik ekonomi politiğin doruk noktasına yükselişi .....
ve parçalanışı 652
Marx'ın katkısı 654
Emek-değer teorisine hücumlar 656
Marjinalist değer teorisi ve neo-klasik ekonomi politik 661
"Keynesgil devrim" 664
Ekonometristler 667
Marksizm'i savunmanın bir başka varyantı 669
Sovyetler Birliği'nde ekonomik düşüncenin yeni gelişmeleri 672
Ekonomi politiğin sonu 674

İKİNCİ BASIMA SON SÖZ 681

KISA BİR AÇIKLAMA

Suda Yayınları *Marksist Ekonomi Elkitabı*'nı yayınlayalı yaklaşık otuz beş yıl oldu. Çeviri anlayışım, çeviriye yaklaşımım bu otuz beş yıl boyunca bir hayli değişti, birçok aşamadan geçti.

Baştan sona gözden geçirilmiş üç ciltlik bu çeviri şimdi büyük boy tek bir ciltte çıkıyor okurların karşısına. Dizgisi, sayfa düzeni, dip notlarıyla tam bir bütün oluşturuyor. Ekonomi tarihi yollarında uzun bir yürüyüş başlayacak ilk sayfalar sonlara doğru çevrildikçe. Yolculuğunuzun rahat geçmesi için ne gerekiyorsa yapmaya çalıştık.

Ernest Mandel otuz beş yıl sonra gene sizlerle beraber.

Yolcu yolunda gerek.

Orhan Suda

GİRİŞ

Marksist ekonomi teorisine karşı akademik çevrelerin tutumuna garip bir paradoks egemen. Bu teori, bir yarım yüzyıl önce üniversite çevrelerinde gitgide artan teorik bir ilgiyle karşılanmış ve hararetli tartışmalara konu olmuş, ama uygulamadaki tüm etkinliği inkâr edilmişti, iktisatçılar sosyalist bir ekonominin "uygulanamayacağını" söylüyorlardı (1). Büyük, küçük bütün devletlerin ekonomi politikasının Marksist teoriden esinlenebildiğini (hem de başarıyla esinlenebildiğini) bugün hiç kimse inkâr etmiyor; oysa Marksist teori akademik çevrelerde sadece kayıtsızlıkla karşılanmakta ya da küçümsenmektedir.* Bazen çok daha ayrıntılı incelemelere konu olması, onun kendi değerinin bilinmesinden değil, "sovyetoloji" denilen yeni "bilimin" tali bir kolu olarak kabul edilmesinden ya da daha garip bir inceleme dalı olan "marksoloji" çerçevesi içinde kalmasından ileri gelmektedir.

Marksist araştırma yönteminin ve bu yöntemle ulaşılan toplam sonuçların geçerli olduğunu kabul eden kim olursa olsun -bu kitabın yazarı kesinlikle bu görüştedir- şüphesiz, bütün bu söylenenlerde şaşılacak bir şey yok diye cevap verecektir. Akademik bilim "egemen sınıfın" hizmetinde değil mi? Kapitalist dünya "sosyalist blok"la "amansız bir mücadeleye" girişmedi mi? Marksist teori bu "blok"un temel silahı değil mi? Kapitalizmin hizmetkârları kendi sınıf düşmanlarının yararına olan her şeyi belli yöntemlerle gözden düşürmekle yükümlü değiller mi? Bu açıdan bakınca, Batı'da Marksizmi gözden düşürme çabası sınıf mücadelesinin bir tezahürüdür sadece ve dolaylı olarak, Marksist tezlerin geçerliğini doğrulamaktadır. Bu tartışma yönteminin Marksistler ile psikanalistler arasında karşılıklı "teknik" atışmalardan ibaret bir sağırlar diyaloguna dönüşmesi kaçınılmazdır...

Şüphesiz, bunda bir nebze, ama sadece bir nebze hakikat payı olduğunu inkâr edecek değiliz. Fikirlerin oluştuğu ve savunulduğu bütün bir alan, ob-

---

* J. M. Keynes, Marx'ın *Capital*'ini "hem bilimsel bakımdan yanlış, hem de modern dünyanın ilgisini çekmeyen ve uygulanması mümkün olmayan, modası geçmiş bir ekonomi el kitabıdır" (2), diye nitelendiriyor. A. A. Berle jr., "Marx'ın ekonomi politiği aşılmış ve çürütülmüştür" (3), diyor. François Perroux'ya göre, " (kapitalizmin Marx tarafından açıklanmış) kronik eğilimlerinden hiçbiri ne mantık yoluyla kanıtlanabilir, ne de bilimsel gözleme başvurularak ispatlanabilir" (4). Raymon Aron şöyle yazıyor: "Marksizm, Batı dünyasının kültüründe, hatta aydınların önemli bir kesiminin açıkça Stalinizmden yana olduğu Fransa ve İtalya'da bile pek tutunamıyor artık. Kelimenin tam anlamıyla, Marksist diye nitelendirilebilecek gerçek bir iktisatçı aramak boşuna bir çabadır" (5). Vesaire...

jektif olarak göz önünde tutulduğunda, aralarında ikiyüzlülerin, ikbal düşkünlerinin, kalemlerini ve beyinlerini kendilerine en yüksek fiyat biçene satanların ve düşüncelerinin yönünü, daha üst görevlere atanmamız engellenir kaygısıyla, çaktırmadan değiştirenlerin bulunduğu inkâr edilemez. Onlarca yıldan beri artan bir maddi güce sahip Sovyetler Birliği'nin, aslında, bütün bu âlemi etkilediğini de belirtmek gerekir...

Bununla birlikte, Karl Marx'ın büyük bilimsel geleneğine bağlı gerçek Marksistlerin hiçbiri fikirlerin evrimi sorununu, doğrudan doğruya kişilerin (kendi çıkarları için) soysuzlaşmasına ya da çevrenin etkisine indirgemeye kalkışmaz. Marx'da, Engels'de, fikirler tarihinin kendi diyalektik sürecini izlediğini, fikirlerin nesilden nesile aktarılmış verilere dayandığını ve farklı düşünce akımlarının birbirleriyle çatışması sonunda geliştiğini defalarca belirtmiştir. (Engels'in Fr. Mehring'e yazdığı 14 Temmuz 1893 tarihli mektuba bakınız). Sosyal [bakımdan] belirleyici olan bu diyalektik süreç, esas itibariyle, kendi iç çelişkileri ve farklı yönlerde "patlak verme" olasılıkları ile birlikte işler.

Kapital'in IV. cildi olarak tasarlanan "*Theorien uber den Mehrwert*"i (Artı Değer Teorisi'ni) yorumlarken, Rudolf Hilferding, fikirlerin diyalektik evriminin kendi mantığına ve kendi iç çelişkilerine uygun olarak ele alındığı bir inceleme karşısında olduğumuzu *("Selbslentwicklung der natioonal lökonomischen Wissenschaft")* belirtmiştir haklı olarak. Marx, sosyal faktörün, bu evrimi doğrudan doğruya değil, ancak son tahlilde belirlediğini ileri sürmüştü (6).

Marksist gelenek, burjuva ekonomi politiğinin, yani "resmi" ya da "akademik" ekonomi politiğin evrimini, her biri kapitalizmin bir gelişme aşamasıyla aynı zamana rastlayan üç aşama halinde özetlemektedir. Burjuvazinin egemen sınıf olmaya başladığı yükseliş aşamasında ekonomi politik, ekonomik gerçeği tam anlamıyla kavramaya çalışıyor: William Petty'den Ricardo'ya kadar emek-değer teorisinin oluştuğu aşamadır bu. Ardından, burjuvazi eski egemen sınıfları kesin olarak tasfiye etmeksizin, proletaryaya karşı gitgide daha amansız bir sınıf mücadelesine girişiyor: burjuva emek-değer teorisine özgü çelişkilerin içerdiği bir dizi olasılık apaçık görülüyor: bir yandan Marksist ekolün, öte yandan, Ricardo'dan sonraki çeşitli burjuva ekollerinin ortaya çıktığı aşamadır bu. Nihayet, üçüncü aşamada burjuvazi egemen konumunu kesinlikle pekiştirdiği için, kendini proletaryaya karşı savunmaktan başka bir şey gözetmiyor.. Burjuvazinin ekonomi politikasının çöküş dönemidir bu. Bilimselliğini yitiriyor ve statükoyu savunmaya geçiş başlıyor. Emek-değer teorisinin yerini önce "vülger (eklektik)" ekonomiler, sonra da, marjinalist ekol ya da eklektizmle marjinalizmi birleştiren karmaşık ekoller alıyor.

Resmi ekonomik düşüncenin son otuz yıl içindeki evrimi tahlil edildiğinde bu şemanın hiç de tam olmadığı görülür. 1929-1933'deki büyük buhrandan beri, burjuva ekonomi politiğinin evriminde *bir dördüncü aşama*nın: Salt pragmatik teori aşamasının yer aldığı kolayca fark edilebilir. Salt savunma, sistemin kendisi sadece teorik alanda tehdit edildiği sürece etkilidir.

Sistem pratikte çökmek tehlikesiyle karşılaştı mı kendini savunma gülünç bir hal alır.

Bu andan itibaren, ekonomi politik, salt akademik uğraşlarının birçoğunu bir yana bırakarak, *pratikte kapitalizmi sağlamlaştırmaya yarayan bir teknik* haline gelir. "Keynes'çi devrim"den ve çeşitli ekonometri* tekniklerinin oluşturulmasından bu yana ekonomi politik gerçekte bu işlevi yerine getirmektedir.

Burada, "resmî" iktisatçıların bugün Marksizme karşı kayıtsız kalışlarının kökenlerinden birine değinmek istiyoruz. Onların gözünde Marksizm, istihdam hacmini artıracak ya da ödeme dengesindeki açığı kapatacak hal çareleri göstermeksizin, "soyut hükümler vermekle" yetinen ve mikro-ekonomik sorunlarla uğraşan bütün "eski ekonomi politik" ekollerinden biridir. Başka bir deyişle, ekonomik düşünceler tarihinde Marx'a hak ettiği bir yer veren birkaç çağdaş iktisatçı da onu bugün moda olan makro-ekonomik teorilerin atası diye kabul ediyor.** Bazı Marksistler de Marx'ın değerinin, her şeyden önce, Keynes'in iktisadi "cycle"ler teorisini ve milli gelirin hesaplanmasını "önceden sezinlemiş" olmasından ileri geldiğini ispatlamanın yolunu arıyorlar.

Fakat dolaysız pratik uğraşlardan kopmuş "saf" ekonomik sorunlara karşı duyulan ilginin kesinlikle azaldığı büyük çalkantılar içindeki devrimizde(11), Marksizm'den yana olduklarını söyleyenler, Marksist ekonomi teorisine karşı gösterilen ilginin azalmasından kısmen sorumludurlar. Çünkü onlar, Marx'ın öğrettiklerini *Kapital*'in çağdaş gerçeklerle ilgisini gitgide yitiren özetlerinde elli yıldan beri durmadan tekrarlamakla yetiniyorlar. Başlangıçta belirttiğimiz paradoksun ikinci sebebi de Marx'ın geçen yüzyılda tamamlamış olduğu eserini 20. yüzyılın ikinci yarısında Marksistlerin yeniden yaratacak güçte olmayışlarıdır.

Bu yeteneksizlik, her şeyden önce, siyasî sebeplerden ileri gelmektedir. Sovyetler Birliği'nde ve Stalin dönemi boyunca komünist partilerde teoriye tali bir yer verilmesinin sonucudur. Nasıl ortaçağda felsefe teolojinin hizmetine girdiyse oralarda da teori günlük politikanın hizmetine girmiştir. Bundan dolayı, özellikle, ekonomi teorisinde kendini gösteren pragmatik ve savunmacı bir deformasyona uğramıştır. Üstelik, Stalin döneminde bağımsız teorik araştırmalar yasaklandığı için bu deformasyonun yanı sıra kesin bir dogmatizm ortaya çıkmış ve bütün bunlar hem Doğu'daki hem de Batı'daki genç nesilleri tiksindirmiştir. Yirmi beş yıl boyunca dondurulmuş ve tahrif edilmiş bir düşünce,*** özellikle, son tahlilde bu donmuşluğu belirlemiş olan sosyal

---

* Bkz bölüm 18, "Keynes'çi devrim" ve ''Ekonometri ya da pragmatizmin zaferi".

** Özellikle Schumpeter (7), Henri Guitton (8), Condliff (9), Alvin Hansen (10), v.s..

*** "Ülkemizde Marksizm-Leninizm alanında yaratıcı hiçbir çalışma görülmüyor. Teorisyenlerimizin birçoğu eski alıntıları, formülleri ve tezleri ısıtıp ısıtıp sunmakla uğraşıyorlar. Yaratıcı bir çalışma olmaksızın bir bilim nedir? Bilim değil, skolastik bir çalışma, bir okul ödevidir. Çünkü bilim eski şeyin tekrarı değil, her şeyden önce, yaratmadır, yepyeni bir şey yaratmadır" (12).

şartlar tamamen ortadan kaldırılmadıkça, yavaş yavaş kendine gelecektir ancak.

Bununla beraber, sadece Sovyetler Birliği'nde ve ona bağlı partilerde değil, Sovyet Rusya'ya bağımlı olmayan bütün Marksist ekollerde Marksist ekonomik düşüncenin gelişiminin durmasının tali bir sebebi de Marksist yöntemin kendisinin yanlış anlaşılmasıdır.

Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın önsözündeki ünlü pasajda Marx, ekonomi politik alanında bilimsel bir açıklamanın izlemesi gereken yöntemi belirtir: somuta varabilmek için soyuttan hareket etmek (13). Elkitabı yazarlarının çoğu, Marx'ın geçen yüzyıldaki ispatlamalarını, kısaltılmış ve genellikle yetersiz bir şekilde, her seferinde yeniden ileri sürmek için bu pasajdan ve *Kapital*'in üç cildinden esinlenmişlerdir.

Oysa *yorumlama yöntemi* ile bilginin *doğuşunu* birbirine karıştırmamak gerektir. Marx, somutun ilkin, kendisini meydana getiren soyut ilişkilere ayrıştırılmaksızın anlaşılamayacağı üzerinde ne kadar ısrar ediyorsa, bu ilişkilerin sadece dâhiyane bir sezginin ya da üstün bir soyutlama yeteneğinin sonucu olamayacağı üzerinde de o kadar ısrar etmektedir. Bu soyut ilişkiler, her bilimin ham maddesi olan ampirik veriler incelenerek ortaya konulmalıdır.

Marx'ın böyle düşündüğünü anlamak için, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın önsözünde yöntem hakkında söylediklerini, *Kapital*'in 2. baskısına yazdığı Önsöz'deki şu pasajla karşılaştırmak yeter:

"Bununla beraber yorumlama yöntemi ile bilimsel araştırma yöntemi kesinlikle birbirine karıştırılmamalıdır.. Bilimsel araştırma *konuyu ayrıntılarıyla ele almalı*, farklı gelişme formlarını tahlil etmeli ve bunlar arasındaki içbağlantıyı bulmalıdır. *Ancak bu çalışmayı yaptıktan sonradır ki*, gerçek gelişme tam anlamıyla açıklanabilir. Bu başarılırsa, incelenen konunun hayatiyeti tastamam yansıtılırsa, *a priori* bir yapılanma karşısında bulunulduğu izlenimi yaratılabilir" (belirtmeler bizden) (14).

Demek ki, geçen yüzyılda yazılmış *Kapital*'in bölümlerini 20. yüzyılın ortasında oldukça doğru bir şekilde özetlemekle yetinen bir açıklama, her şeyden önce bizzat Marksist yöntem açısından kesinlikle yetersizdir. Bununla beraber, Marksizm'in "geçen yüzyılın bilimsel verilerine dayandığı için aşıldığını" söyleyen eleştirmelerin kesin iddiaları da bir o kadar yersizdir.

Gerçekte bilimsel bakımdan doğru olan tutum, Marx'ın ekonomik tezlerinin tümünün geçerli olup olmadığını incelemek* için bugünkü bilimin am-

---

* Çeşitli yazarlar, özellikle François Perroux, kapitalizmin Marx tarafından keşfedilmiş gelişme yasalarının gözlem yoluyla ya da istatistik veriler yardımıyla (bkz. yukarıdaki alıntı) asla ispatlanamadığını defalarca iddia etmişlerdir. Biz burada bunun aksini – ("mutlak yoksullaşma", gerçek ücretlerde sürekli düşüş, ya da aynı türden diğer kavramlar gibi) kasten Marx'a maledilmiş yasalardan değil, şüphesiz, Marx'ın kendisinin keşfettiği gelişme yasalarından hareket ederek – ispatlamayı amaçlıyoruz. Resmi iktisatçılar, bu bağlamda bir araya getirdiğimiz belgeleri çürütebilecekler mi, ya da "Marx'ın aşıldığını" kesinlikle iddia etmekte ayak direyerek, geçen yüzyılın rakamlarını ve belgelerini tekrarlamakla yetinen sözde Marksistler gibi aynı bilimsel yoksunluğa yaslanacaklar mı, doğrusu merak ediyoruz.

pirik verilerinden hareket etmeye çalışmaktır. Bu eserde izlemeye çalıştığımız yöntem budur.

Hemen belirtelim ki Marx'tan, Engels'ten pasajlar arayan okur bu kitabı hayal kırıklığına uğrayarak kapatacaktır. Marksist ekonomi el-kitapları yazarlarının tam aksine, kutsal metinleri aktarmaktan ya da bunların yorumunu yapmaktan -bazı istisnalar dışında- kaçındık. Buna karşılık, insan topluluklarının geçmişte, şimdiki zamanda ve gelecekteki ekonomik faaliyetleriyle ilgili fenomenler hakkında hüküm veren belli başlı çağdaş iktisatçıların, iktisat tarihçilerinin, etnologların, antropologların, sosyologların ve psikologların eserlerinden yer yer pasajlar aktardık. Bizim ispatlamaya çalıştığımız şey, çağdaş bilimlerin ampirik verilerinden hareket ederek Karl Marx'ın tüm ekonomik sisteminin yeniden yaratılabileceğidir. Başka bir deyişle: Marksist ekonomi doktrini, beşeri bilimlerin tam bir sentezini - her şeyden önce ekonomi tarihinin ve ekonomi teorisinin sentezini- verebilir ve ancak bu doktrin mikro-ekonomik tahlil ile makro-ekonomik tahlili uyumlu bir bütün haline getirebilir: işte bizim ispatlamaya çalıştığımız şey budur.

Diğer iktisat ekollerine oranla Marksist yöntemin büyük üstünlüğü, ekonomi tarihi ile ekonomi teorisini böyle dinamik bir sentez içinde birleştirebilmesidir. Marksist ekonomi teorisi, geçmiş bilimsel araştırmaların kesin bir sonucu olarak değil, bir yöntemin, bu yöntem sayesinde elde edilmiş sonuçların ve sürekli tartışılan sonuçların toplamı olarak göz önünde tutulmalıdır. Joseph Schumpeter ve Joan Robinson gibi Marksist olmayan yazarlar bu senteze duydukları hasreti dile getirmişlerdir (15). Bunu gerçekleştirebilecek olan sadece Marksizm'dir. Zaten Marksist yöntem, ancak diyalektik rasyonalizmin ve olguları ampirik (ve pratik) bir şekilde kavrayışın bütünleşmesi (kaynaşması) olarak düşünülebilir.*

Demek ki, yöntem oluşumsal-evrimsel, eleştirel, materyalist ve diyalektik olmalıdır. *Oluşumsal-evrimsel* olmalıdır: çünkü hiçbir "kategori"nin sırrı, kökeni ve iç-çelişmelerinin gelişmesinden başka bir şey olmayan evrimi incelenmedikçe, anlaşılamaz.** *Eleştirel* olmalıdır: çünkü hiçbir "kategori", yani ne "toplum", "emek", "gerekli ürün" kategorileri, ne de sırları bizzat

---

* Bkz.K. Marx'ın Engels'e 1 Şubat 1858 tarihli mektubu: "Lassalle eleştiriye dayanan bir bilim kotarıp bunu diyalektik bir tarzda açıklamak ile, basmakalıp soyut bir sistem uygulamanın ve böylece bütün bir sisteme ilişkin önsezilerden hareket etmenin bambaşka bir şey olduğunu esefle öğrenecektir." (16)

** Bkz. Hilferding: "Marx'ı tüm kendinden öncekilerden ayırt eden şey, kendi sisteminin temelini oluşturan sosyal teori, materyalist tarih görüşüdür. Ekonomik kategorilerin aynı zamanda tarihi kategoriler olduğunu kavramak da yeterli değildir (çünkü bu kavrayış tek başına bir temel oluşturmaz henüz); sosyal hayatın doğasına yön veren yasanın özü açıklandıktan sonradır ki evrim süreci açıklanıp ispat edilebilir, yani ekonomik kategorilerin nasıl oluştukları, nasıl dönüşüme uğradıkları, nasıl sona erdikleri ve bütün bunların nasıl gerçekleştiği ispat edilebilir" (17). Şüphesiz burada da bilginin kaynağı ile yorumlama yöntemi arasında bir çatışma vardır.. Bir kategoriyi ilk ortaya çıkış aşamasında tam anlamıyla kavramadan önce, onu oluşmuş haliyle analiz etmiş olmak gerekir. Bunun içindir ki, Marx *Capital*'in ilk bölümlerinde evrimsel oluşumu ispatlama yöntemini bile bile bir yana bırakır.. Ama bir sırrın anahtarını ele geçirdiğinde, bir kategorinin geçerliliğini yeniden incelemek isteyen araştırmacının, evrimi başlangıcından itibaren ele almasında yarar vardır.

Marx tarafından açıklanmış "meta", "mübadele", "para" ve "sermaye" kategorileri, "olduğu gibi" kabul edilemez. Bunu yaparken genellikle, Marx'ın, eserlerine serpiştirdiği, son derece önemli değerlendirmelerinden yararlandık. Bununla birlikte, bazen yeni şeyler eklememiz gerekti.

"Bu temel kategorilerin" oluşumsal-evrimsel açıdan eleştirilmesi bizi antropolojiye, sosyolojiye ve sosyal psikolojiye götürdü. Okuru yıldırmamak ve ispatlamanın mantıkî seyrini durdurmamak için bu tahlilin büyük bir kısmını eserin ilk bölümünde değil de sondan bir önceki bölüme koyduk.* Zaten emek kavramını ilkel toplumun ışığında değil de daha çok sosyalist toplumun ışığında derinleştirmek gibi apaçık diyalektik bir kışkırtma söz konusudur. Böylece, fenomenin mahiyeti kendi inkârı içinde, daha doğrusu, kendi inkârının inkârı içinde bütün zenginliği ile görünmüş olmaz mı?

Yöntem 'materyalist ve diyalektik'tir kesinlikle, çünkü hiçbir ekonomik kategorinin son sırrı insanların kafasında keşfedilemez. Bu sır, maddi hayatlarının üretimi boyunca insanların birbirleriyle kurmak zorunda olduğu sosyal ilişkilerdedir. Bu maddi hayat da, bu ilişkiler de hem bölünmez bir bütün, hem de kendi çelişkilerinin baskısı altında gelişen çelişik bir bütün olarak incelenmiştir.

Yazarın izlediği yönteme ve bu yöntemle varılan sonuçlara şüphesiz itiraz edilecek ve denilecektir ki, madem ki yazar çağdaş bilimin ampirik verilerine dayanmaktadır o halde bu verileri kendi *amacına uygun olarak seçmiştir.* Bütün verileri değil, işine gelen verileri almıştır, olguları değil, bazı olguları yorumlamıştır.

Bu itiraz, yazar gerçekte "tarihi bütün ayrıntılarıyla yazmak" gibi çocukça bir saplantıdan, Anatole France'ın *Arkadaşımın Kitabı*'nda inceden inceye alay ettiği bir saplantıdan kurtulmaya çalıştığı ölçüde, geçerli olabilir ancak. Böylesine bir çaba sadece maddî bakımdan imkânsız olmakla kalmaz -bütün dünya dillerinde insanların ekonomik uğraşlarıyla ilgili bütün eserleri ve bütün kaynakları okumak için yüzlerce yıl yaşamış olmak gerekirdi-, aynı zamanda boşuna bir çaba da olurdu.

Bilimin farklı dallarında değerli sentezler yapılmıştır. Orta çağ Fransası'nda toprağa yerleşmenin ilkel biçimleriyle ilgili sonuçları incelemek isteyen bir marksistin bu konuda birçok kitaba başvurması gerekmez; örneğin, March Bloch'un *Les caractéres originaux de l'histoire rurale française*'i (*Fransa'nın Kırsal Tarihinin Özgün Nitelikleri*) gibi eserlere güvenle başvurabilir.

Zaten, doğa bilimlerinden, beşeri bilimlere varıncaya dek her bilimin olgularda seçiciliği benimsediği açıkça görülmektedir.** Bilimselliğe karşı olan

---

* Bkz. Bölüm XVII, paragraflar: "yabancılaşmış emek", "özgür emek", "emeğin ortadan kalkışı", "sosyal devrim", "ekonomik devrim", "psikolojik devrim" ve 'insanın sınırları'.

** "Bilim bir dizi olgular değil, fakat doğadaki olguları bir düzene koyma ve böylece aralarındaki birliği göz önüne sererek onları anlaşılır kılma yöntemidir, diyor", "British Association"un başkanı (18) Dr Bronowski. İktisatçı Metzler "gerçekten yanılmıyorsam, istatistikçiler arasındaki yaygın fikre göre istatistikî yöntemlerin seçimini sınanması gereken teori belirler" (19) diyor. İktisatçı Edy ve Peacock'a göre, "Bilgi alanlarının büyük bir kıs-

şey, bu kaçınılmaz "önemli olguları" seçmek değil, tasarlanan şema içinde yeri olmayan fenomenleri "inkâr" ederek tecrübeleri ve gözlemleri bile bile ortadan kaldırmak ya da tahrif etmektir. Böyle bir sübjektivizmin her türlüsünden kaçınmaya çalıştık.

19. yüzyıl kapitalizmi ile ilgili bölümün dışında konuyu" batılılaştırmaktan arındırmak" için sarfettiğimiz çaba, yani *gelişmiş uluslararası ticaret aşamasına erişmiş bütün medeniyetlerde kapitalizm öncesi ekonomik kategorilerin ortak özelliklerini bulmak* çabası bir pervasızlık olarak görünebilir. Marksizm'in bugün sadece batılılara seslenmediği, onu yavanlaştıranların, toplumun geçirdiği ya da geçirmesi gereken "art arda aşamalar"la ilgili teoriler bu alanda büyük bir karışıklığa yol açtığı için böyle hareket etmemiz gerekiyor. (bizzat Marx bu teoriyi açıkça reddetmektedir. Özellikle "*Otechestvennije Zapiski*"ye yazdığı Kasım 1877 ve Vera Zasuliç'e gönderdiği (21) 8 Mart 1881 tarihli mektuplara bakınız).*

Demek ki, hem birçok bakımdan düzeltilmesi gereken, hem de Tokyo, Lima, Londra, Bombay ve (niçin olmasın?) Moskova'daki genç marksistleri, tek bir kişinin üstesinden gelemeyeceği açıkça görülen bir çalışmayı, ekip halinde tamamlamaya çağıran taslak halinde bir çabadır bu. Eser bu türlü çalışmalara -bunlar eleştiri şeklinde de olsa- yol açabilirse yazar amacına tamamen ulaşmış olacaktır. Çünkü, ölümsüz hakikatler formüle etmek ya da keşfetmek istemiyor o. Yazar, yaşayan Marksizm'in günümüzde şaşırtıcı bir canlılığa sahip olduğunu ve tazeliğini hiçbir zaman yitirmediğini göstermek istiyor. Bu hedefe, metin yorumlamakla, savunmaya kalkışmakla değil, bütün bilimlerin ampirik verilerinin kolektif bir senteziyle varılacaktır.

Ernest Mandel

---

mında bizi ilgilendiren birçok olgu vardır ve bunlar karşılıklı ilişkileri içinde büyük bir karmaşıklık gösterirler, özel bir incelemeyle ilgili bütün olguları ayrıntılarıyla bilmek ve bunların bütün tekil ilişkilerini ortaya koyabilmek, ne kadar hünerli olursa olsun, kimsenin harcı değildir... Bu şartlar içinde insan zihninin doğal tepkisi, olguları ve anlamlı ilişkileri, araştırıcının ve sorunun mahiyetine bağlı farklı kesinlik derecelerine göre bütünüyle anlaşılabilir kategoriler halinde sınıflandırmak olabilir, sonra da bunlar, dünyanın ve insanların doğası ile ilgili hükümlere temellik edebilir ve belki de, tahminlerde bulunmaya yol açabilir (20).

* Gene de, belirtmek gerekir ki, Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki tarihçiler "art arda gelen aşamalarla" ilgili ve Marksizm'e aykırı bu görüşü birkaç yıldan beri ciddi ciddi tartıştılar ve özellikle Marx'ın "asya tipi toplumla" ilgili görüşlerine yöneldiler (22).

KAYNAKLAR

1. E. Lippincott, introduction to: Oskar Lange and Frecl M.Taylor: *On the Economic Theory of Socialism*, p. 3.
2. J. M. Keynes, *Essays in Persuasion*, p. 300.
3. A. A. Berle, Jnr, *The XXth Century Capitalist Revolution,* pp. 13-24.
4. Fr. Perroux: *Le Capitalisme*, p. 109.
5. Raymond Aron, *L'Opium des Intellectuels*, p. 115.
6. Hilferding, *Aus der Vorgeschichte der Mancchen Oekonomie*, in *Die Neu Zeit, Vol. XXIX*, pt. 2, p. 574.
7. J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, p. 391.
8. Henri Guitton, *Les Fluctuations économiques*, pp. 329-32.
9. J. B. Condliffe, *The Commerce of Nations*, p. 241.
10. Alvin Hansen, *Readings in Business Cycles and NationalIncome Theories*, p. 129.
11. Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, p. 209.
12. Mikoyan at the 20th Congress of the C.F.S.U. *Die Presse der Sowjet-Unionf 1956*, Vol. XXIII, p. 559
13. K. Marx: *Zur Kritik der politischen Oekonomie, ed.* Kautsky, p.xxxvi.
14. K. Mars, *Das Kapital*, Vol. I, p. xvii.
15. J. Schumpeter, op, cit., p. 4; Joan Robinson: *The Accumulation of Capital*, p. 56.
16. K. Marx-F. Engels, *Briefwechsel*, II, p. 243.
17. R. Hilferding, op. cit., p. 626.
18. *Manchester Guardian*, 8 September 1955.
19. *Social Research*, September 1947, p. 375.
20. H. G. Edey and A. T. Peacock: *National Ineome and Social Accounting*, P. 155.
21. K. Marx-F. Engels: *Selected Correspondance* (1953), pp.379, 412.
22. See espècially articles by Fan Wen-lan and Jiang Quan in *Neue Chinesische Geschichtswissenschaft—Zeitschift fürGeschichtswissenschaft*, Sonderheft 7, Jahrgang, 195

I

EMEK, GEREKLİ ÜRÜN, ARTIK-ÜRÜN

Bütün türler içinde doğal çevreye uyum sağlayarak değil, bu çevreyi kendi ihtiyaçlarına elverişli hale getirmeye çalışarak hayatta kalabilen tek varlık insandır (1). Bu türün bireyleri arasında haberleşme ve kendiliğinden yardımlaşma imkânından doğmuş bilinçli ve sosyal bir faaliyet olan emek insanın, kendi doğal çevresini etkilemesine yarayan araçtır.

Diğer hayvan türleri belirli doğal çevreye, özelleşmiş organlarının gelişmesi sayesinde uyum sağlarlar, insanın özelleşmiş organları, yani rahatça oynatabildiği eli ve gelişmiş sinir sistemi, yiyeceğini doğrudan doğruya doğal çevreden elde etmesini değil, fakat iş aletleri kullanmasını ve dilin gelişmesi sayesinde, sayısız farklı doğal çevreler içinde* hayatta kalmasına imkân veren bir sosyal örgütlenmenin meydana gelmesini sağlar. Emek, sosyal örgütlenme, dil, bilinç, böylece, insanın birbirine sıkı sıkıya bağlı, birbirini karşılıklı olarak belirleyen ayırdedici nitelikleridir.

İnsan iş aletleri olmaksızın üretim yapamaz, yani her şeyden önce, türün hayatta kalabilmesi için gerekli ürünü sağlayamaz. İş aletleri ilkin, insanın doğal organlarının yapay bir uzantısı olarak ortaya çıkar. "Fizyolojik yapısının yetersizliğini gidermek için, insanın iş aletlerine ihtiyacı vardır" (3). İnsanlığın başlangıcında bu iş aletleri çok ilkeldir: sopalar, yontma taşlar, kemik parçaları ve sivri boynuzlar. Gerçekte, tarihöncesi tarih ve etnoloji, ilkel toplulukları belli başlı iş aletlerinin yapımında kullandıkları ham maddelere göre sınıflandırmaktadır: her ne kadar Kuzey Amerika'nın tarih öncesi topluluklarında bir kemik devri asıl taş devrinden önce gelmiş görünüyorsa da, bu sınıflandırma, genellikle yontma taş devriyle başlar.

İş boyunca durmadan tekrarlanan aynı hareketlerden gitgide üretim teknikleri ortaya çıkıyor. İnsanlığın geçmişinde en önemli teknik keşif, hiç şüp-

---

* "İçinde bulunduğu çevreye tam bir uyum sağlamış olan bir yaratığın, bütün yeteneğini ve hayati gücünü orada ve derhal hayatta kalmaya hasreden ve de harcayan bir hayvanın, köklü bir değişiklikle baş edebileceği hiçbir rezervi yoktur. O yaratık özgül bir çevrede tüm rakiplerini alt edebilir, ama aynı sebepten ötürü, bu çevre değişseydi yok olup giderdi. Türlerin çok büyük bir bölümünün yok oluşunu açıklar gibi görünen şey onların uyum sağlamalarındaki başarılarıdır özellikle" (2).

hesiz, ateşin keşfedilmesi ve muhafaza edilmesidir. Her ne kadar* yabancı medeniyetle ilişki kurulmadan önce ateşi bilmeyen ilkel kabile yoksa da artık, sayısız mitoslar ve efsaneler, ateşin bulunmadığı bir çağın varolduğunu ve bu çağın ardından, henüz insanların ateşi saklamayı bilmedikleri bir çağın geldiğini göstermektedir.

James Georges Frazer iki yüze yakın ilkel kavimde yaptığı incelemelerde ateşin kökeni ile ilgili mitosları bir araya toplamıştır. Bütün bu mitoslar, ateşin elde edilmesini ve saklanmasını sağlayan bir tekniğin keşfedilmesinin insanlığın başlangıcında ne kadar önemli bir rol oynadığını gösteriyor (5).

Gerekli ürün

İnsanlar temel ihtiyaçlarını emek sarfederek (çalışarak) giderirler. Yemek, içmek, dinlenmek, kötü havalardan, aşırı sıcak ve soğuktan korunmak, çiftleşerek neslin devamını sağlamak, vücut adalelerini çalıştırmak; işte etnolog Malinovski'ye göre en basit ihtiyaçlar bunlardır. Bütün bu ihtiyaçlar *sosyal bir şekilde* giderilir, yani bireyle doğa kuvvetleri arasında bir mücadeleyle, salt fizyolojik bir faaliyetle değil, bir insan grubunun üyeleri arasında karşılıklı ilişkilere dayanan bir faaliyetle giderilir (6).

Bir kavim ne kadar ilkelse emeğinin (çalışmasının) payı o kadar büyüktür, çünkü gerçekte, bütün hayatı boyunca besin maddeleri aramak ve üretmek için uğraşır (7).

Besin maddeleri üretmenin en ilkel yöntemleri yabani meyveleri toplamak, zararsız küçük hayvanları yakalamak ve basit usullerle avlamak, balık tutmaktır. Bu ilkel aşamada yaşayan bir kavimin, örneğin, Avusturalya'daki yerlilerin ya da Tasmanya'nın yetmiş beş yıldan beri tamamen ortadan kalkmış olan ilkel ahalisinin ne devamlı barınakları ne de (bazen köpek hariç) evcil hayvanları vardır; bunlar ne elbise dokumasını, ne de yiyecekleri koymak için kap kacak yapmasını biliyorlar. Yeteri kadar besin maddesi toplamak için çok geniş bir toprak parçasını baştanbaşa dolaşmak gerekiyor. Ancak devamlı hareket edemeyecek kadar güçsüz olan ihtiyarlar, yiyecek maddelerinin toplanması işine çoğu zaman katılmayabiliyorlar ve iş aletlerinin yapımıyla uğraşıyorlar. Bugün bile rastlanılan en ilkel kavimlerin birçoğu, örneğin Hint Okyanusu'ndaki Andaman adalarının ahalisi, Latin Amerika'daki Fuagienler ile Botucudos'lar, Orta Afrika ve Endonezya'daki Pigmeler, Malezya'daki vahşi Kubu'lar, Avustralya yerlilerinin hayatına benzer bir hayat yaşamaktadırlar (8).

İnsanlığın bir milyon yıldan beri varolduğu kabul edilirse, bunun en azından 980.000 yılını aşırı bir kıtlık içinde geçirmiştir. Açlık, neslin hayatta kalmasını önleyen sürekli bir tehlikeydi. Besin maddeleri üretim ortalaması, tüketim ihtiyacı ortalamasını karşılayamayacak kadar yetersizdi. Rezerv

---

* XVI. yüzyılda, kâşif Magellan Pasifik Okyanusu'ndaki Mariannes Adaları'nda ateşi bilmeyen kavimlere rastladı. XVIII. yüzyılda Steller ve Kraşinikof Kamçatka Adası'nda yaşayan Kamçatkalıları görmeye gittiler, onlar da ateşi bilmiyorlardı (4).

yiyecek maddelerini muhafaza etmek diye bir şey bilinmiyordu. Pek seyrek görülen bolluk ve refah devrelerinde yiyecek maddelerinin büyük bir kısmı ziyan oluyordu.

"Boşimanlar, Seylan'daki Veddalar ve Fuegien'ler ilerisi için rezerv yiyecek maddesi ayırmıyorlar. Orta Avusturalya ahalisi yiyeceklerini bir oturuşta yiyerek karınlarını tıkabasa doyuruyorlar, sonra da açlığa katlanıyorlar. Yer değiştirdiklerinde taştan aletlerini bırakıyorlar, gerektiği zaman yenilerini yapıyorlar. Bir Papu, tek bir aletle yetiniyor", kullanıp aşınıncaya kadar bir başka alete ihtiyaç duymuyor ve eskisinin yerine yenisini yapmayı akıl edemiyor... Güvensizlik, ilk zamanlarda rezerv yiyecek maddeleri bulundurmayı önledi. Bolluk ve yarı açlık devreleri daima (9) birbiri ardısıra geliyor."

Bu "tedbirsizlik", ilkel insanın zihnî yetersizliğinden değil, fırsat çıktı mı karnını tıkabasa doyurmak eğilimine yol açan ve yiyeceklerin muhafaza edilmesiyle ilgili bir tekniğin bulunmasına imkân vermeyen binlerce yıllık güvensizlik ve sürekli açlıktan ileri geliyordu. Üretimin tümü *gerekli ürünü*, yani yiyeceklerini, elbiselerini, barınaklarını ve bunların yapılmasına yarayan nispeten dayanıklı bir iş aletleri stokunu sağlıyor. Sürekli hiçbir artık ürün mevcut değil.

Sosyal işbölümünün başlangıcı

Besin maddeleri yeterli bir miktarda sağlanmadığı sürece insanlar yiyecek maddeleri üretiminden başka bir ekonomik faaliyete kendilerini tam olarak veremiyorlar. Orta Amerika'yı ilk keşfedenlerden biri olan Cabeza de Vaca, burada kendi barınakları için samandan halılar yapmasını bilen ama hiçbir zaman kendilerini bu işe vermeyen yerli kabilelere rastlamıştı. Bunlar, "*bütün vakitlerini yiyecek maddeleri toplamakla geçirmek istiyorlar, çünkü başka bir şeyle uğraştıkları zaman açlıktan mideleri kazınıyor*" (10).

Bütün insanlar yiyecek maddeleri üretimiyle uğraştıkları için, gerçek bir sosyal işbölümü kurulamıyor, çeşitli *zanaatlarda* uzmanlaşmak mümkün olmuyor. Bazı kavimler için, herkesin kendi günlük kullanım nesnelerini kendisinin imal edememesi hiç anlaşılmaz bir şeydir. Orta Brezilya yerlileri, Alman kâşif von der Steinen'e "pantolonunu, cibinliğini ve diğer birçok şeyi kendisinin yapıp yapmadığını sormuşlar" olumsuz cevap alınca da çok şaşırmışlardı (11).

Sosyal evrimin bu aşamasında bile şu ya da bu işi yapabilecek özel yetenekli bireyler var. Ama ekonomik durum, yani devamlı bir yiyecek maddeleri rezervinin bulunmayışı, onların bu yeteneklerini kullanmalarına henüz imkân vermiyor. Tikopia adası (Pasifik Okyanusu'nda Salomon takımadası) ahalisinin faaliyetlerinden söz eden Raymond Firth şöyle demektedir: "Tikopia'da her erkek hem çiftçi, hem balıkçı, hem de bir dereceye kadar, orman işçisidir. Her kadın zararlı otları ayıklar, sığ kayalıklar arasında balık avlar, hasır örer, ağaç kabuklarından elbiseler yapar. Uzmanlaşma diye kabul edilen bir şey varsa o da bir zanaatın diğer zanaatlardan ayrı olarak geliştirilmesi değil, özel bir yeteneğin bir zanaatta geliştirilmesidir" (12).

Tarımın bilindiği nispeten gelişmiş bir toplum için doğru olan şey daha da ilkel bir durumdaki toplum için haydi haydi doğrudur.

Fakat Raymond Firth'in anlattığı sosyal örgütlenme, insanlığın ekonomik gelişmesinin bütün aşamalarında görülebilen basit bir işbölümünün, *kadınla erkek (cinsiyetler) arasındaki işbölümünün* varolduğunu da ortaya koymaktadır. En ilkel kavimlerde erkekler avcılık yapıyor, kadınlar meyve ve zararsız küçük hayvan topluyor. Biraz daha gelişmiş topluluklarda vaktiyle edinilmiş bazı teknikler ya erkekler ya da kadınlar tarafından özellikle uygulanmaktadır: Kadınlar, ateşin söndürülmemesi, iplik eğirme, dokuma, çanak çömlek yapımı, v.s. gibi, evlerin dolaylarında geçen işleri yapıyorlar, erkekler daha uzaklara gidiyorlar, daha iri hayvanları avlıyorlar, iş aletleri yapmak için tahta, taş, fildişi, boynuz ve kemik kullanıyorlar.

Özelleşmiş zanaatların meydana gelmesini sağlayacak bir iş bölümünün olmayışı, daha uzun bir çıraklık devresini ve özel bilgileri gerektiren tekniklerin uygulanmasını önlüyor, ama vücudun ve insan faaliyetinin daha ahenkli bir şekilde gelişmesini sağlıyor. Henüz işbölümü nedir bilmeyen, ama doğal çevrenin elverişli şartları sayesinde açlığı ve salgın hastalıkları yenmiş olan kavimler (Polinezyalılar, Beyazlar'ın istilasından önce Kuzey Amerika'daki bazı yerli kabileler) modern medenî insanın hayranlığını kazanan bir insan tipi geliştirmişlerdir.

Sosyal bir artık ürünün ilk ortaya çıkışı

Buluşların, keşiflerin ve bilgilerin yavaş yavaş birikimi, üreticilerin, daha az çaba sarfederek, besin maddeleri üretimini artırmalarını sağlıyor. *Emeğin verimliliğindeki artışın* ilk belirtisidir bu. Ok, yay ve zıpkının keşfi, kara ve deniz hayvanlarını avlama tekniğinin geliştirilmesine ve yiyecek maddeleri ihtiyacının daha düzenli bir şekilde karşılanmasına imkân veriyor. Bu faaliyetler, ek bir ekonomik faaliyetten başka bir şey olmayan yabani meyve toplamaya oranla daha çok önem kazanıyor. Yakalanan hayvanların derileri, kılları, boynuzları, kemikleri, dişleri, insanoğlunun, boş vakitlerinde işlediği ham maddeler haline geliyor. Özellikle, zengin avlanma bölgelerinin ya da balık avına elverişli yerlerin keşfedilmesi, göçebelik durumundan yarıyerleşik (mevsim değişikliklerine göre), hatta tamamen yerleşik bir duruma geçilmesine yol açıyor. Andaman adaları kıyısında yaşayan Minkopi'lerde, Kaliforniya kıyısında yaşayan Klamat'larda ve Malezya'da bazı kavimlerde (13) böyle bir durum görülüyor. Emeğin üretkenliğinin gelişmesiyle mümkün olan geçici ya da sürekli bir hayata geçiş, bu üretkenliğin de artmasını sağlıyor. Göçebe bir kavmin beraberinde götürebileceği miktarı aşan iş aletleri birikimini sağlamak artık mümkün olabiliyor.

Böylece, topluluğun yaşaması için gerekli ürünün yanı sıra, *sosyal artık ürünün* ilk şekli olan sürekli bir ilk artık-ürün yavaş yavaş ortaya çıkıyor. Bu sosyal artık-ürünün asıl işlevi, zaman zaman başgösteren kıtlığı önleyecek ya da bunun etkisini azaltacak yiyecek maddeleri rezervi oluşumunu sağlamaktır. Binlerce yıl boyunca ilkel kavimler, yiyecek maddelerini bozulmadan

saklamak sorununu halletmeye uğraştılar. Çoğu kabileler, ancak üstün medeniyetlerle ilişki kurmak sayesinde bu sorunun üstesinden gelebildiler... Demek ki, genellikle sürekli artık ürün üretmeyen ve göçebe avcılar olarak kalan kavimlerin hiçbiri, etin uzun süre dayanmasında en etkili madde olan tuzu bilmiyorlar (14).*

Sosyal artık ürünün temel ikinci işlevi, daha gelişmiş bir işbölümünü sağlamaktır. Kabile, nispeten sürekli olarak yiyecek maddeleri rezervi bulundurduğu andan itibaren, üyelerinden bazıları, vakitlerinin büyük bir kısmını beslenme ile ilgisi bulunmayan nesnelerin (iş aletlerinin, süs eşyalarının, kapkacakların) üretimine ayırabiliyorlar: Vaktiyle kişisel bir beceri, bir yetenek olan şey, şimdi özelleşmiş, bir zanaatın embriyonu oluyor.

Sosyal artık ürünün temel üçüncü işlevi de, nüfusun daha hızlı artmasını sağlamaktır. Yarı-kıtlık şartları, belirli bir kabile içinde sadece sağlıklı erkek ve kadınların yaşamasına imkân veriyor. Küçük çocukların ancak pek azı hayatta kalabiliyor, ilkel kavimlerin birçoğu doğumu yapay olarak kısıtlamasını biliyorlar ve bunu geniş ölçüde uyguluyorlar. Besin maddeleri yeterince sağlanamadığı için mutlaka böyle bir kısıtlamaya başvurmak gerekiyor (15). Hastaların ve sakatların ancak pek azı tedavi edilebiliyor ve ancak pek azı hayatta kalabiliyor. Yeni doğan çocukları öldürmek olağan bir hale geliyor. Ele geçirilen savaş esirleri, yenmedikleri takdirde, genellikle öldürülüyorlar. Nüfus artışını kısıtlamak için sarfedilen bütün bu çabalar, ilkel insanda doğuştan gelen bir zalimlik olduğunu göstermez. Aslında bu, kıtlık yüzünden bütün bir kavmin ortadan kalkması gibi büyük bir tehlikeyi önlemek için bir çaba sarf edildiğini gösterir.

Ama nispeten sürekli bir yiyecek maddeleri rezervi sağlandığı andan itibaren, mevcut yiyecek maddeleriyle nüfus artışı arasında yeni bir denge kurulabiliyor. (Böylece), doğumlar artıyor ve doğumun artmasıyla birlikte sağ kalan çocukların sayısı da artıyor. Kabile içinde ortalama yaş oranı arttığından sakatlar ve ihtiyarlar daha uzun ömürlü olabiliyor. Dolayısıyla, belirli bir toprak üzerindeki nüfus yoğunluğu emeğin üretkenliği ile birlikte artacaktır. Ekonomik ve sosyal ilerlemenin en açık belirtisidir bu (16). Nüfus artışı ve emeğin özelleşmesiyle birlikte insanlığın yararlandığı üretim güçleri de artıyor. Sosyal bir artık ürünün ortaya çıkışı bu artışın gerekli bir şartı oluyor...

Neolitik devrim

Yiyecek maddelerinde sürekli bir artık ürünün meydana gelmesi, insanın, yeryüzünde ortaya çıkışından beri bildiği en önemli ekonomik devrimin gerçekleşmesini, yani tarımın, evcilleştirmenin ve hayvancılığın başlangıcının maddî temelidir. Bu ekonomik devrime, meydana geldiği tarih öncesi çağa -cilâlı taş devrine ya da neolitik devre- neolitik devrim denmiştir.

---

* Tuzun besinleri dayanıklı kılan özelliğinin – sürekli bir protein rezervini mümkün kılan bu özelliğinin- keşfinden önce etin muhafazası için çeşitli yöntemler kullanıldı. Kurutulmuş, tütsülenmiş et havası boşaltılmış kaplarda, vesaire de saklanırdı. Bütün bu yöntemlerin sürekli bir rezerv sağlamada yetersiz kaldığı görülüyor.

Tarım ve hayvancılık, besin maddelerinde belirli bir artık ürünü gerektiriyor. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, tarım ve hayvancılık tekniği, doğrudan doğruya beslenmek amacıyla değil, fakat ilerde tüketilmek üzere daha çok bitki ve et üretilmesini gerekli kılıyor. Binlerce yıldan beri kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan kavimler, başka besin maddeleri rezervi yoksa, hemen yenilebilecek bir şeyin daha uzak bir amaca yönelmesini (daha sonra tüketilmesini) kolay kolay kabul etmiyorlar.* İkincisi, ne tarım ne de hayvancılık kabilenin yaşaması bakımından gerekli besini hemen sağlamıyor ve ekimle hasat arasındaki devreyi kapsayacak yiyecek maddeleri rezervi gerekiyor. Bu sebeplerden dolayı, ilkel tarım da, hayvancılık da bir kavmin başlıca üretim sistemi olarak, kabul edilmedi hemen. Tarım da, hayvancılık da aşama aşama ortaya çıkıyor ve önceleri, avcılığa ve meyve toplamaya oranla ikinci derecede faaliyetler olarak kabul ediliyor, hatta kavmin geçiminin temelini teşkil ettikleri zaman bile, bu faaliyetler çok uzun bir süre tamamlayıcı bir rol oynuyorlar.

Her ne kadar evcil hayvancılığın ve tarımın eşzamanlı ortaya çıkmış olması mümkünse de, ya da bazı kavimlerde tersine bir durum meydana gelebilmişse de, genellikle evcil hayvancılığın (aşağı yukarı M. Ö. 10000 yılları) ilk tarım denemelerinden sonra (yaklaşık M. Ö. 15000 yılları) gerçekleştiği varsayılıyor (18). Afrika'da ve Okyanus adaları'nda yaşayan kavimlerin birçoğu tarafından bugün bile uygulanan en ilkel tarım şekli: Toprağı ucu sivri bir sopayla kazmak ya da bir çapayla bellemektir. Böyle bir ekim yöntemi sonunda toprak hızla tükendiğinden (aşındığından) sürülen tarlaları birkaç yıl sonra terketmek ve yeni tarlaları işgal etmek gerekiyor. Kavimlerin birçoğu, örneğin, Hindistan'daki dağ kabileleri cangılı ateşe vererek bu yeni tarlaları ele geçiriyorlar ve külleri doğal gübre olarak kullanıyorlar (19).

Neolitik devrim, insanlığın doğuşundan beri ilk defa olarak, geçim araçları üretimini doğrudan doğruya insanın denetimine tâbi kılıyor; neolitik devrimin asıl önemi de budur. Meyve toplama, avcılık ve balık avı, besin maddeleri sağlamanın *pasif* yöntemleridir. Bu yöntemler doğanın, belirli bir toprak üzerinde yaşayan insanın hizmetine sunduğu kaynakların tümünü ya azaltıyor ya da, en iyi ihtimalle, belli bir seviyede tutuyor. Buna karşılık, tarım ve hayvancılık yiyecek maddeleri elde etmenin *aktif* yöntemleridir, çünkü insanlığın yararlandığı doğal kaynakları, yenilerini yaratarak çoğaltıyor, insanlığın yararlandığı besin maddeleri miktarı aynı emek sarfıyla on misli artırılabiliyor. Yani bu yöntemler insan emeğinin sosyal üretkenliğinde muazzam bir artış meydana getiriyor.

Neolitik devrim iş aletlerinin geliştirilmesini de hızlandırıyor, *sürekli bir artık-ürün yaratarak,* zanaatkârlar yetişmesini mümkün kılıyor.

---

* Gehlen, "tarımın doğrudan doğruya aletlerin bilinmesinden ileri gelmeyen tam bir özdisiplini gerektirdiğini", belirtiyor. Yazar, ilk ekinler, sırf dinsel amaçlara hasredildiği için mi korunmuştur, diye soruyor kendi kendine (17).

Zanaatkârlık yeteneklerinin (teknik yeteneklerin) oluşmasının ön şartı, geçim araçlarının üretimine hasredilen emek süresinden bir boş vaktin ayrılabilmesidir (20).

Tarımın ve evcil hayvancılığın başlaması, zaten, ilk büyük sosyal iş bölümüne yol açıyor: Tarımla uğraşan kabilelerin yanı sıra çoban kavimler ortaya çıkıyor.

Tarımın uygulanmasından dolayı meydana gelen teknik ilerlemede kadınların, şüphesiz, büyük bir payı olduğunu kabul etmek gerekiyor. İlkel tarımcılar halinde yaşamakta olan kavimler ve sayısız mitoslarla efsaneler,* ilkel toplumda meyve toplamakla uğraşan ve çoğu zaman, bulunduğu çevrenin dışına çıkmayan kadının, kabilenin beslenmesini kolaylaştırmak amacıyla, meyve çekirdeklerini ekmeye başladığını doğrulamaktadır. Winnebago yerli kabilesinin kadınları, ekim için ayrılmış pirinçle mısırı, erkekler yemesin diye *saklamak* zorundaydılar. Tarımın kadınlar tarafından geliştirilmesine bağlı olarak ilkel tarımcı kavimlerin birçoğunda bereket** tanrıçalarına tapma üzerine kurulmuş dinler ortaya çıkıyor. Aynı sosyal gelişme seviyesindeki çeşitli kavimlerde varolduğu ispat edilebilir anaerkillik kurumu, tarımın doğuşunda kadınların oynadıkları rolden ileri geliyor. İlkel tarımcı kavimlerin çoğunda anaerkil düzenin varlığı ile ilgili olarak Summer ve Keller ile Fritz Heinchelheim (24) ispatlanmış birçok misal vermektedirler.

Emeğin işbirliğine dayanması

Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg, 20. yüzyılın başlangıcında bile yaşamakta devam eden bütün ilkel kavimlerin üretim tarzını inceleyerek tarımın ve hayvancılığın sadece ilkel bir şeklini bilen bütün kabilelerin -ve ister istemez ekonomik gelişmenin ilkel bir aşamasında kalmış bütün kavimlerin- madenleri kullanmasını bilmediklerini ve çok basit bir seramik ve dokuma tekniğine sahip olduklarını ortaya koydular.

Arkeolojinin verileri etnografinin verilerini doğrulamaktadır. Neolitik devirde Avrupa'da çömlekçiliğin sadece en kaba şekillerini buluyoruz. Hindistan'da, Kuzey Çin'de, Kuzey ve Batı Afrika'da M.Ö. 6. ve 5. yüzyılda yaşamış benzer toplumların izlerine rastlıyoruz (25). Gelişmiş bir çömlekçili-

---

* "Endonezya'daki Bataklar kavimi, kadınlara "*pasigadong*" (besin (gadong) elde etme araçları (pasi))", diyor şaka yollu (21).

** Bkz. Robert Graves'in gözlemi: "günümüze kadar var olmuş el ürünleri ve mitoslar değerlendirildiğinde, bütün bir neolitik dönem Avrupa'sının, Suriye ve Libya'da da bilinen, birçok Ana-Tanrıçaya tapınmaktan kaynaklanan çok ilginç, türdeş bir dini fikirler sistemi olduğu görülür. Eski Avrupa'nın tanrıları yoktu. Büyük Tanrıça ölümsüz, değişmez, mutlak güç olarak kabul edilmişti ve babalık kavramı dini düşüncede yer almıyordu. Aşıklar edinmişti gönül eğlendirmek için, ama çocuklarını bir babadan yoksun bırakmıştı. Erkekler, egemen anadan korkarlar, ona taparlar ve boyun eğerlerdi; bir mağarada ya da kulübede sunduğu kalbi onların ilk sosyal merkezi ve anaerkillik de en önemli sırrıydı" (22). İncelemeleri ülkesinin tarihinden ve edebiyatından kaynaklanan Hintli yazar Debibrasad Şattopadyaya kadınların toprağın, anaerkilliğin ilk çiftçileri olarak oynadıkları rol ile, sihri ve dini tapınma arasındaki ilişkilerin derin bir analizini yapmıştı (23).

ğin ya da dokumacılığın bulunmayışı, başlıbaşına bir zanaatkârlığın da bulunmadığını gösteriyor. Tarımın ve hayvancılığın topluma sağladığı artık-ürün, zanaatkârı kendi yiyeceğini kendi üretmek çabasından henüz tamamen kurtarmıyor. Örneğin, bugün bile Çin'deki Taitou köyünde:

"Hiçbir zanaatkâr geçimini tamamen kendi zanaatı ile sağlamıyor. Bütün duvarcılar, dülgerler, dokumacılar, köy öğretmeni, küçük dökümhanelerde çalışan işçiler, hasat bekçisi ve köyün ileri gelenleri ekim ve hasat mevsimi boyunca, ya da zanaatlarıyla uğraşmadıkları zamanlar aileleriyle birlikte kendi topraklarında çalışıyorlar (26).

Ekonomik gelişmenin daha ilkel aşamalarında olduğu gibi, toplum işbirliğine dayalı çalışma düzenini devam ettirmekte ve topluluk, üyelerinin her birinin emeğine ihtiyaç duymaktadır. Bütün toplumun, yaşamasını (hayatta kalmasını) tehlikeye sokmaksızın, özel mülkiyete dönüşebilecek yeterli bir artık-ürünü henüz üretmemektedir. Kabilenin töreleri ve kuralları, ortalama bir normu aşan her türlü *özel* (*bireysel*) birikime karşıdır. Bireysel üretimin nitel farkları, üleşimde (dağılımda) yansımamaktadır. Niteliğin kendisi, bireysel emeğin ürününe sahip çıkma hakkını vermiyor. Daha sürekli bir çalışma (emek) için de aynı şey söz konusudur (27).

"Maoriler'de üleşimin bir tek amacı vardı: Topluluğun ihtiyaçlarını gidermek. Ambarlarda rezerv besin maddeleri bulunduğu sürece hiç kimse açlıktan ölemezdi" (28), diye yazıyor Bernard Mishkin.

Besin maddelerinin ve diğer gerekli ürünlerin topluluğun bütün üyeleri arasında adil bir üleşimini sağlamak için özel kurumlar gelişmişti - örneğin, törenlerde hediye alıp verme ve hasattan sonra şölenler düzenlemek gibi- Papu kabilesinde düzenlenen şölenleri anlatan Margaret Mead, "Bunun, aslında, ürünlerin tek bir bireyin elinde birikmesini (toplanmasını) yani diğer bireylerin yaptıkları birikimle bağdaşmayan bir birikimi önleyen bir engel olduğunu" (29) belirtir.

Ekvator Afrikası'ndaki Bakango kabileleri hakkında George Balandier de şöyle yazıyor:

"*Malati* denilen bir kurum bu belirsiz durumu açıklığa kavuşturmaktadır. Başlangıçta *malati*, ataları kutsayan, (kurak mevsimde) soyun birliğini yücelten bir bayram niteliğinde idi ve sosyal bağların güçlendirilmesini sağlıyordu. Bu vesileyle, yıl boyunca birikmiş olan ürünler, tam bir sevinç ve bayram havası içinde kolektif bir şekilde tüketiliyordu. Aile reisleri tasarrufu sağlıyor, bu da *akrabalık ve evlilik ilişkilerinin pekiştirilmesine* yarıyordu. *Malati*, belirli bir devrede tekrarlanışı ve elde edilen ürünlerin hacmi bakımından Bakango ekonomisini düzenleyen muharrik bir unsur olarak görünmektedir. *Malati*, artık-ürünün, ekonomik gelişmenin bir devresinde (bunun hangi tarihte olduğunu kestirmek güçtür) insanların karşısına yeni sorunlar çıkardığını gösteriyor: Kendi ürettikleri ürünler insanların arasına giriyor ve kişisel ilişkiler sistemini bozuyor" (30).

(Amerika Birleşik Devletlerindeki) Cape Flattery yerlilerinin âdetlerini anlatan James Swann, hangi türden olursa olsun, bol bir yiyecek maddesi üreten bir bireyin, bunu birlikte tüketmek üzere komşularından birkaçını ya

da ailesinden bazı kimseleri davet ettiğini belirtir. Bir yerli, yeteri kadar besin maddesi rezervi sağlayınca, bu rezerv ürün tükenene kadar sürecek olan bir şölen vermek zorundadır (31). Böyle bir toplum *sosyal dayanışmaya* önem veriyor, ekonomik rekabeti ve bireysel zenginleşmeyi ahlâk dışı bir tutum olarak kabul ediyor.

Yerli Hopi'lerin töreleri konusunda mahallinde incelemeler yapan Solomon Asch şunları belirtir:

"Herkese eşit şekilde davranılıyor, hiç kimse üstünlük taslamıyor, övülen ya da övünen bir insan başkalarınca kınanıyor ve eleştiriliyor... Hopiler'in birçoğu ustabaşı olmayı reddederler. Oyun oynayan çocukların tutumu da anlamlıdır. Küçük çocukların da, yetişkinlerin de oyunda sayı saymakla ilgilenmediklerini öğrendim. Hangi takımın kazanıp hangisinin kaybettiğini bilmeden bir saat boyunca el-topu oynayabiliyorlar ve sadece hoşlandıkları için oynamaya devam ediyorlar" (32).

Emeğin işbirliğine dayanması, bir yandan kulübelerin yapımı, büyük baş hayvanların avlanması, ağaçların kesilmesi, yeni tarlaların ekilmesi gibi bazı ekonomik faaliyetlerin birlikte gerçekleştirilmesini, öte yandan, günlük çalışmalarda, çeşitli aileler arasında yardımlaşmayı gerektiriyor. Amerikalı antropolog John H. Province, Borneo adasında yaşayan Siang Dyak kabilesinde böyle bir çalışma sisteminin bulunduğunu, büyücü-hekim dahil, kabilenin bütün bireylerinin hem kendi pirinç tarlalarında, hem de bir başka ailenin pirinç tarlasında sırayla çalıştıklarını, hep beraber ava gittiklerini, ateş yakmak için odun topladıklarını ve ev işleri gördüklerini (33), anlatır.

Margared Mead, Yeni Gine'nin dağlık bölgelerinde yaşayan Arapeşler'de buna benzer bir sistemin yürürlükte olduğunu (34) belirtir. En yalın şekliyle, emeğin işbirliğine dayanması, hiçbir gencin çalışmaktan kaçınmadığını gösterir, yani *"egemen bir sınıfın bulunmamasını"* gerektirir. Ekonomik faaliyet, doğal çevre (iklim, toprağın bileşimi, avlanma âdetleri) hakkında derin bir bilgiye dayanan âdet ve geleneklere göre, topluluk tarafından planlanır. Şayet varsa, kabile reisi, tam olarak uygulanmasını sağladığı bu âdet ve geleneklerin ete kemiğe bürünmesidir.

Emeğin işbirliğine dayanması, genellikle, köy topluluğunun binlerce yıl değilse bile, en azından yüzlerce yıl devam eden parçalanma süreci boyunca varolmuştur (35). Belirtmek gerekir ki, sınıflı toplumlarda çok daha sonraları görülen birlikte çalışma alışkanlığı, hiç şüphesiz, *angarya*'nın yani devlet, kilise ya da derebeyi için yapılan karşılığı ödenmemiş artık-emeğin kökenidir. Bu durum Çin'de bütün açıklığı ile görülür.

Melville J. Herskovitz (36), Dahomey'de çok ilginç bir geçici durumdan söz eder. Topluca (hep beraber) çalışma anlamına gelen *dokpwe*, bütün yerli aile yararına uygulanır. Fakat geleneğin -resmi kuralların- aksine, nispeten zengin bir ailenin isteği, fakir bir ailenin isteğinden daha önce yerine getirilir. Üstelik *dokpwe*'nin reisi hakim sınıfın bir üyesi haline gelmiştir. Zaten, bu evrimin bilincine varan Dahomeyliler Herskovitz'e şunları anlatır:

"*Dokpwe*, eski bir kurumdur. Daha krallar yokken dokpwe vardı. Çok eski zamanlarda kabile reisleri yoktu ve *dokpwege* (toplu çalışmayı yöneten)

köyün reisi idi. Köyün bütün erkekleri, tıpkı bugünkü gibi, hep beraber çalışıyorlardı. Toprak birlikte ekiliyordu. Daha sonraları reislerin ve kralların ortaya çıkmasıyla anlaşmazlıklar (çatışmalar) başladı" (37).

Nadel'e göre Nupe'deki Nijerya krallığında topluca çalışma anlamına gelen *egbe* önce (özellikle) kabile reislerinin topraklarında uygulanıyor. Joseph Bourrilly de Berberiler'de *tuizo* denilen bir toplu çalışmadan söz eder (38).

Toprağa ilkel yerleşim

Kabileler tarımı uygulamaya başladıkları anda genellikle akrabalık bağlarına dayanan bir düzen içindedirler. En eski sosyal kuruluş, Avustralya yerlileri arasında bugün de mevcut olan *sürü* (horde) dür.

"Memleketin çok belirli bir kısmına sahip olan ve burasını hep beraber işleyen insan grubu *sürü*'dür. *Sürü*'nün yaşadığı topraklar üzerindeki hakları kısaca şunlardır: *sürü*'den olmayan bir bireyin, bu topraktan elde edilen herhangi bir üründen, *sürü*'nün bir üyesi davet ya da müsaade etmedikçe, yararlanmaya hakkı yoktur" (39).

Daha sonraları meydana gelen (klanlar birliği, birbirleriyle akraba kabileler birliği olarak) büyük aile, yani klan ve kabile, ilkel kavimlerin tarımla uğraşmaya başladıkları andaki normal sosyal örgütlenme formlarıdır. Demek ki, toprağa ilkel yerleşimi ve bu toprak üzerinde herhangi bir denetim (mülkiyet) şeklinin gerçekleşmesini, her şeyden önce, bu egemen sosyal örgütlenme tarzının etkilemiş olmasına şaşmamak gerekir. Gübreleme ve sulama yardımıyla ince tarıma henüz geçilmediği sürece, toprağa ilk yerleşim, genellikle, büyük bir ailenin, birbirlerine akrabalık bağlarıyla bağlı erkek ve kadınlardan meydana gelen bir grubun bir köyü işgal etmesi şeklinde olur. Audrey I. Richards Kuzey Rodezya'da Bemba kabilesinin, "30 ila 50 kulübeden meydana gelen küçük topluluklar halinde yaşadığını..., her köyün, bir reis tarafından yönetilen büyük bir aileyi temsil ettiğini" (40), belirtir.

"Fas'taki yerleşik Berberiler'de tip-devlet, kabile değil" dosdoğru adlandıramadığımız kabile (aşiret) fraksiyonudur (büyük ailedir). Fraksiyonun bütün üyeleri aynı bir atadan geldiklerini ve onun adını taşıdıklarını söylerler" (41). Slav ülkelerinde 6. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar, kabilelerin her biri kendi klanlarıyla birlikte yaşıyordu ve her klan kendi toprakları üzerinde kendi kendisinin efendisiydi" (42).

Ortaçağ Fransa'sında kırsal hayatı anlatan March Bloch şöyle der; "Kısacası, köy ve köyün tarlaları geniş bir grubun, belki de bir kabilenin ya da klanın malıdır. *Mans*'lar (İngilizcesi *hides*, Almancası *hufes*) daha küçük tali gruplara bırakılan hisselerdir. *Mans*'a dayanan bu tali topluluk neydi? Büyük bir ihtimalle, klandan farklı olan aileydi ve henüz ataerkil aşamada bulunan bu aile birçok akraba çifti kapsayacak kadar genişti (İngilizcedeki *hides* kelimesinin Latince'deki eş anlamı *terra unius familliae*, (bir ailenin toprağı)dır" (43).

Lorraine'deki tarım hayatından söz eden Ch. Edmond Perrin bu hususu doğrular: "Merovenjler dönemindeki uygulamalar *Mans*'ın (İngilizcesi

hides, Almancası *hufes*) başlangıçta bir tek aile tarafından ekilip biçilen bir toprak parçası olduğunu göstermektedir; gerçekte, 7. yüzyılda, kilise ya da krallık toprakları üzerinde mültezimlerin vergileri *mans* başına değil, aile reisi başına hesaplanmaktadır" (44).

Demek ki büyük aile, köye yerleşen klandır, köyde çiftliği de ailenin kendisi (asıl aile) kurar. Oysa ilkel tarım, her şeyden önce, yeni toprakların bütün köy tarafından ortaklaşa ve eşit zaman aralıklarıyla işlenmesi sorunuyla karşılaşmıştı. Bunun böyle olduğunu bugün bile henüz bu gelişme aşamasında bulunan kabilelerdeki uygulamalar ve eski Çin şarkıları göstermektedir. Ortaklaşa işlenen ekilebilir toprakların, işin (çalışmanın) birlikte düzenlenmesi çerçevesi içinde, komün mülkiyeti olarak kalması ve eşit zaman aralıklarıyla yeniden paylaşılması akla yatkındır. Sadece, ailenin işlediği bahçe (konut çevresindeki bahçe) ya da onun ektiği meyve ağacı özel mülkiyet aşamasına doğru bir gelişme gösteriyor (45). Zaten bahçe, komün mülkiyeti olan ve çitle çevrilmemiş tarlaların aksine, etrafı kapalı ve başkasının giremeyeceği tarla anlamına geliyor.*

Ekilebilir tarlaların kura usulüyle tahsis edildiğini ve dağıtıldığını tarihî ve dilsel birçok belge doğrulamaktadır. Lorraine'de ekilebilir topraklara önceleri *sors* deniyordu. Filistin'de kura usulüyle dağıtılan toprakların adı *nahala* idi, daha sonraları bu, mülkiyet kelimesiyle eş anlamlı oldu. Durum Antik Yunanistan'da da böyleydi (47).

Daha ileri tarım yöntemlerinin gelişmesi sonunda ekilebilir topraklar verimli hale gelince ve toprağın kolektif bir tarzda işlenmesi köy hayatında önemini yitirince özel toprak mülkiyeti ortaya çıkmaya başladı. Ama böyle olmasına rağmen, köy topluluğu dağılmadığı sürece eski komün mülkiyeti çeşitli şekillerde devam ediyor. —Bir yandan, evin ve bahçenin, öte yandan ekilebilir toprakların dışında- köyün, esas itibariyle otlaklar ve ormanlardan meydana gelen bir başka kısmı kollektif mülkiyet olarak kalıyor. Boş otlaklarda, yani bütün tarlalarda, ekimden önce, tüm topluluğun hayvanlarının otlayabilmesi, hasattan sonra başakları toplama hakkı, değirmenlerin ya da su kaynaklarının ortaklaşa yapılması ya da kullanılması hakkı, köyün vergi ödemelerinden kolektif olarak sorumlu tutulması, yardımlaşma geleneğinin devam ettirilmesi, ormanların ekilebilir yerlerinde yeni çiftliklerin kurulması, tek kelimeyle, bütün bunlar, köy hayatında köklü bir kolektif dayanışmanın yüzyıllar boyunca devam ettiğini ve bunun köklerinin eski komün mülkiyetine kadar uzandığını göstermektedir.

Tarımsal gelişmelerinin belli bir anında bütün medeni kavimlerde bu komünal toprak mülkiyetinin varolduğunu doğrulayan kaynakların hepsini burada sıralamak imkânsız olduğundan, kısaca, belli başlı kaynaklardan birkaçını belirtmekle yetineceğiz; Yoshitomi'nin anlattığı Japon köy topluluğu *mura*. Yosoburo Takekoshi *Economic Aspects of fhe History of Civilisation*

* Tang hanedanı, Çin'de (M. S. 618'de) köylülerin ayaklanması sayesinde iktidara geldiğinde, ekilebilir toprakların eşit zaman aralıklarıyla paylaşılması sistemini yeniden uyguladı, fakat (her çiftliğin tüm topraklarının beşte biri kadar olan) bahçeleri köylü ailelere, miras yoluyla geçen mülk olarak bıraktı (46).

of Japon adlı dev eserinde eski devirlerdeki komünal toprak mülkiyetini ve toprağın kura usulüyle dağıtıldığını anlatır. J. H. Bocke, Endonezya'da "köy topluluğu ilk komünal mülkiyeti temsil etmektedir" der. Toprağa kolektif tasarruftan (48) doğan bir köy topluluğunun bulunduğunu ortaya koymak için Wittfogel, Tsing-tien sistemini, yani Çin köyünde tarlaların dokuz kare halinde bölüşülmesini irdeler. Mısır'da Firavunlar devriyle ilgili eserinde Profesör Dyeckmans, başlangıçta toprağın klanın mülkiyetinde olduğunu ve tarlaların eş zamanlı aralıklarla paylaşıldığını açıkça söyler. *Histoire des Institutions et du Droit privé de l'ancienne Egypte* adlı eserinde Prof. Jacques Pirenne de (49) aynı şeyi doğrular. Fas'taki Alevi Arapların tarım sistemini anlatan Jacques Wenleresse, vaktiyle bütün İslâm dünyasında egemen olan kolektif mülkiyetin izlerine günümüzde de rastlandığını belirtir:

"Tüm toprakların köy topluluğunun tamamının kolektif malı olduğu köylere *mouchaa* denir. Bu topluluğun üyelerinden hiçbirinin kendi toprağı yoktur. Sadece topraklarının tümü üzerinde bir hakkı vardır. Genellikle her üç yılda bir toprakların yeniden dağılımı sırasında bu hak onların topraktan belli bir pay almasını sağlar" (50).

Yarı resmi *Africain Survey*, bütün doğu Afrika ile ilgili olarak (51) şöyle der: "Toprak, kabile ya da grubun kolektif mülkiyetidir görüşünün Afrika'nın incelediğimiz bütün bölgelerinde egemen olduğu" bir gerçektir.

Polinezya ekonomisinden söz eden Raymond Firt, "meyve ve sebze bahçelerinin tamamının büyük ailelerin (klanların) mülkiyetinde olması bir gelenek haline gelmiştir" diye belirtir (52). Tarihi araştırmalar Homerus dönemi Yunanistan'ında, Germen *Mark*'ında, eski Aztek köyünde, Budizm zamanındaki antik Hint köyünde, ekilen tarlalara *Sapslpacha* yani herkesin malı olan toprak (*pacha*) " dendiği İnka köyünde, eski Rusya'da köy topluluğunda (*obeçina*); Güneydeki Slavlarda, Polonyalılar ve Macarlarda kolektif toprak mülkiyetinin varolduğunu doğrulamaktadır. F.A.O. hesabına yaptığı bir incelemede Sir Gerald Clausen, başlangıçta, tarımın her yerde ortaklaşa mülkiyet üzerine kurulmuş bir toprak rejimi çerçevesi içinde uygulandığını doğrulamaktadır (53).

Sulamalı tarım: medeniyetin beşiği

Başlangıçta doğru dürüst bir tarım yapılmıyordu, insanoğlu toprağın bereketliliğini korumanın yollarını bilmiyordu. Sulamanın keşfi ve toprağı dinlendirmenin (nadasın) etkileri tarım tekniğini kökten değiştirdi.

Bu tarımsal devrim önemli sonuçlar verdi. Evcil hayvanların yetiştirilmesi ve ilk tarımsal uygulamalar insanın kendi geçim araçlarını denetim altına almasını sağlamıştı. Toprağın sistemli bir şekilde dinlendirilmesi ve özellikle de sulama, insanlığın, sadece kendi emeğine bağlı olan önemli bir yiyecek fazlasını (artık-ürünü) sürekli bir şekilde sağlamasına imkân verdi, Mezopotamya'da ekilen her tohum bire yüz veriyordu (54).

Bu sürekli artık-ürünün varoluşu, zanaattaki tekniklerin bağımsızlaşmasına, *özelleşip* gelişmesine yol açtı. Toplum, yiyecek maddelerinin üretimine

artık doğrudan doğruya katılmayan binlerce insanı besleyebilir, şehir köyden ayrılabilirdi. Medeniyet doğmuştu.

Homer devrindeki eski Yunanlılar, medeniyeti tarımın sonucu olarak kabul etmişlerdi (55). Klasik devirdeki Çinliler tarımı, ticareti ve medeniyeti efsanevî imparator Chen-Nung'un "icad ettiğine" inanıyorlardı (56). Aztek-lerin inanışına göre başpapaza rüyasında Tanrı: "Ovaya suyun yayılması için tepenin eteklerindeki büyük bir nehrin önüne Meksikalılar set çeksinler diye buyurmuş" (57). Ve halk da bu yüzden refaha ermiş. Bu saydıklarımızın dışında, tarihçi Heichelheim haklı olarak, "*modern kapitalizme varıncaya dek bütün medeniyetlerin temelinde tarım yatmaktadır*" demekten çekinmiyor (58).

Amerika'da yayınlanan Sosyal Bilimler Ansiklopedisi'nde de, şöyle yazılı: "Buğday, mısır ve pirinç'e dayanmayan bir medeniyetin varolduğunu bugüne kadar ne tarih, ne de arkeoloji ortaya koymuştur" (59).

Sulamalı tarıma geçiş ve buna bağlı olarak şehir hayatının başlaması, doğal şartların elverdiği birçok yerde gerçekleşiyor. Bu evrimin çeşitli kavimlerde ne dereceye kadar birbirinden bağımsız olarak gerçekleştiğini belirlemek henüz güçtür. Ama bazı kavimler için bunu belirlemek mümkün. M.Ö. 5 bin yılında Nil, Fırat ve Dicle vadisinde; 4 bin yılında Çin'de Hoang-Ho vadisinde, İran'da, Kıbrıs'ta; 3 bin yılında Orta Asya'da Indus vadisinde ve Girit adasında; 2 bin yılında Yunanistan'da, Anadolu'da, Tuna vadisinde ve Sicilya'da; bin yılında İtalya'da ve güney Arabistan'da (Minea* krallığı ve Seba medeniyetinde); M.S. bininci yılda batı Afrika'da (Nijer ve Senegal vadilerinde Gana, Mali ve San-goy medeniyetleri) ve Amerika'da (Meksika'da, Guetamala'da ve Peru'da), sulamalı tarımın geliştiğini, yiyecek maddeleri fazlasının bol miktarda ve sürekli olarak gerçekleştiğini, zanaatın özelleştiğini ve birbiri ardı sıra şehirlerin kurulduğunu görüyoruz.

Metal devrimi

Tarımsal devrim genellikle cilalı taş devrinin sonuna rastlar. Teknik deneylere doğuştan yatkın olan insanlar, açlığın kurbanı olmaktan kurtulunca, bu niteliklerini geliştirebiliyorlar. Çömlek yapmak için kili ateşte pişirmeyi öğrenmişlerdi. Belirli taşları ateşe tutarak madenleri keşfettiler, sonra da bu madenleri iş aletlerinin yapımında kullandılar. (M.Ö. 6. binde Fırat, Dicle ve Nil vadisinde) bakırın, kalayın keşfedilmesi ve bakırla kalayı karıştırıp tunç elde edilmesi (M.Ö. 3. binde Mısır'da, Mezopotamya'da, İran'da ve Hindistan'da); ve nihayet demirin keşfedilmesi (M.Ö. aşağı yukarı 1300 yılında Hititler'de) bu teknik devrimin en önemli aşamalarıdır.

Metal devriminin sonuçları önce, toplumun temel ekonomik faaliyeti olan tarım alanında kendini hissettirdi. Tarımda metal iş aletlerinin, her şeyden önce de, demir saplı sabanın kullanılmasıyla birlikte, hayvan gücünden ya-

* Kelime kökenine göre, Minea (" ilkbahar suyu") (60) demektir. Aynı dönemde Almanya ve Galya nadas (toprağı dinlendirme) sistemi sayesinde medeniyete açıldılar.

rarlanmak bir zaruret haline geliyor ve tarımsal emeğin verimi birdenbire artıyor. Demir saplı sabanın kullanılması kaba tarımın gelişmesini ve M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Avrupa'nın ekime elverişsiz topraklarında şehirlerin meydana gelmesini sağlıyor (61). M.Ö. 8. yüzyılda Japonya'ya metal iş âletlerinin girmesi ekilebilir toprakların yüzölçümünün büyük ölçüde genişlemesine, bundan dolayı da, nüfusta önemli bir artışa yol açıyor (62).

Böylece, zanaatta tekniklerin gelişmesi ve şehirle köyün birbirinden ayrılması için gerekli maddî şart yaratılmış oldu. Refahtaki genel artış sayesinde mümkün olan nüfus artışı, işgücü sağladı.* Yiyecek maddeleri fazlasındaki artış şehirdeki bu işgücüne geçim araçları sağladı. Bu zanaatkârlar metalleri tükenmez bir hammadde kaynağı olarak kullandılar. Önce, esas itibariyle, süsleme tekniği olan metal işleme zanaatı, sonraları, her türlü iş aletleriyle silah yapımında uzmanlaşıyor ve zanaatkârlık, demircilikle birlikte kesin özerkliğine kavuşuyor.**

---

* Tüm canlı türler için, bu nüfus artışı ilerlemenin en nesnel belirtisidir gerçekten. Coğrafyacı Ratze (63), bu yüzyılın başlangıcında farklı hayat tarzlarına tekabül eden nüfus yoğunluğuna göre aşağıdaki tabloyu vermektedir. Biz bu tabloyu birazcık sadeleştirdik:

	Mil kare (2.5828 km2 başına düşen nüfus)
Meskûn dünyanın çevre bölgelerindeki avcı ve balıkçı kabileler (Eskimolar)	0,005 - 0,015
Bozkırda yaşayan balıkçı ve avcı kabileler	0,005 - 0,025
İlkel tarım yapan avcı kabileler (Dyaklar, Papular, tepelerdeki kızıl derili kabileler, en yoksul zenci kabileler	0,5 -2
Deniz ya da ırmak kıyılarındaki yerleşik balıkçı kabileler (kuzey batı Amerika'daki; Polinezya adacıklarındaki yerliler, vesaire)	5'e kadar
Göçebe çobanlar	2 - 5
Zanatkârlığa ve ticarete adım atmış çiftçiler (Orta Afrika, Malezya takım adaları)	5 - 15
Tarımla uğraşan göçebeler (Kordafan, İran, Sennear)	10 - 15
Kaba tarım uygulayan kavimler (batı Asya İslam ülkeleri ve Sudan'ın İslam çiftçileri; doğu Avrupa ülkeleri)	10 - 25
Tarımla uğraşan balıkçı kabileler (Pasifik adaları)	25'e kadar
İnce tarım uygulanan bölgeler (doğu Avrupa halkları)	100
Güney Avrupa'nın ince tarım uygulanan bölgeleri	200
Hindistan'da sulamalı tarım uygulanan bölgeler	500'den fazla
Batı Avrupa'da büyük sanayi bölgeleri	750'den fazla

** Ortaçağ Avrupa'sında demirci pazar için çalışan, işinin ehli bir zanaatkâr gibi gözüküyor. Latince kelime *faber* (demirci) ve Almanca kelime *Schmied* (demirci) zaten başlangıçta sadece zanaatkâr demekti (64). Bununla birlikte, batı ve orta Avrupa'da tunç devrinde bir şehir medeniyeti görünmüyor; kulaklıklı demir pulluk tek başına bol artık-ürün yaratıyor.

Üretim ve birikim

Toprağın verimliliğini koruyup artırmayı sağlayan tarım hem besin maddelerinde sürekli bir üretim fazlası, hem de önemli bir sosyal artık ürün yaratıyor. Bu artık-ürün sadece sosyal işbölümünün gerçekleşmesinde ve tarım ile zanaatın ve de şehir ile köyün birbirinden ayrılmasında değil, toplumun sınıflara bölünmesinde de temel bir rol oynuyor.

Toplum, sürekli bir artık-ürünün meydana gelmesini sağlayamayacak kadar yoksul olduğu sürece sosyal eşitsizlik geniş ölçüde gelişemez.. Bugün bile, doğu Akdeniz ülkelerinde, bereketli topraklar üzerinde, köylünün elde ettiği ürünün en azından yarısını gaspeden derebeylik mülkiyet hakkı yerleştiği halde, "dağlık arazide rekolte o kadar düşüktür ki toprak, bir yarıcı ile bir mülk sahibinin çifte yükümlülüğünü kaldıramaz" (65). "İlkel şartlarda köle yoktur, iki elin ancak bir kişiyi doyurabilecek kadar üretim yaptığı, daha fazlasını sağlayamadığı bir devirde köle(lik), birikmiş emek ürünlerini ambarlara koymak ya da büyük yapılarda saklamak öğrenildiği zaman ortaya çıkar" (66). 425 ilkel kabilenin sosyal kurumlarını inceleyen Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg tarımı ve hayvancılığı bilmeyen kavimlerde kölelik diye bir şeyin bulunmadığını ortaya koydular ve çobanlık aşamasına ya da tarımın başlangıç aşamasına ulaşmış halkların üçte birinde köleliğin başlangıç halinde olduğunu ve tamamen gelişmiş bir tarım aşamasında ise köleliğin genelleştiğini keşfettiler. Otuz yıl sonra C. Darryle Ford, aynı sonuçlara vardı (67).

Bol miktarda sürekli bir artık-ürün sağlandığı andan itibaren, toplumun bir kısmı için üretici çalışmayı bırakıp, toplumun diğer kısmının sırtından geçinmek imkânı* doğuyor. Harb esirlerinin ya da her çeşit tutsağın köle olarak kullanılması (Polinezya'da köle *Tangata-Taua*, yani harb esiri demektir) (69), toplumun sınıflara bölünmesinin en yaygın türlerinden biridir. Bu sınıflara bölünmenin diğer türü de, toplumdaki bir avuç azınlığa bir haraç ödenmesidir.

İleri tarım küçük köylerin birçoğunda uygulanmaya başlanınca, bunların her biri, tek tek ele alındığı zaman, değil şehirlerin kurulmasına, meslekî bir

---

Buna karşılık, Orta Amerika'da iklim şartları ve düşük nüfus oranı, metal iş aletleri kullanılmadan önce, bir medeniyet gelişmesine imkân veriyor. Gene de bu istisnalar bol miktarda bir sosyal artık-ürün üretimi birikimin gerçekte, medeniyetin ortaya çıkması için gerekli şart olduğunu göstermektedir. Doğal çevrenin farklılaşması hem bu artık-ürünü sağlama yöntemlerinde, hem de farklı halkların bu artık-ürünü elde ettikleri medeniyet açısından, farklılıklar yaratıyor kaçınılmaz olarak.

* Şüphesiz bu bir *imkândır* sadece; böylece kavuşulan boş vakit sayesinde tüm üreticilerin emek zamanının azaltılabilmesi ve herkesin ek yararlı faaliyetlerde bulunabilmesi mümkündür. Yeni Gine'deki Siane'ler arasında bunun gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Siane'lerin eski taş baltalar yerine çelik baltalar kullanmaları geçim araçlarının üretimi için gerekli zamanı % 80'den % 50'ye indirmiştir, diyor Salisbury (68).

zanaatkârlığın meydana gelmesine bile yetmeyen bir artık-ürün yaratıyor.* Bu artık-ürünün yoğunlaşması, fiilen kullanılmasının önşartı oluyor:

"Tek bir ailenin kendi tüketim ihtiyaçlarından fazla olarak ürettiği artık-ürün son derece geri bir tarım ekonomisinde, her halde, öylesine yetersiz oldu ki her mevsim danaların büyük bir kısmını yemek gerekmişti. Böyle bir toplumun yeterli miktarda başka ürünler - örneğin tuz ya da madenler – elde etmesi için (ailelerin) bu artık-ürünlerini bir araya toplamak zorunda kalınmıştı. Antik Doğu'da tunç devri medeniyetleriyle ilgili tarihî araştırmalar ve Polinezya ile Kuzey Amerika hakkında etnografların ileri sürdükleri kanıtlar başkanlık (reislik) kurumunun bir merkezileşme tarzı ve bir tanrıya tapmanın da bir başka merkezileşme tarzı olduğunu göstermektedir. Gerçek başkan, ya da hayali tanrı, her ailenin kendi küçük artık-ürünlerinden bağış veya kurban olarak verdiklerinden önemli bir artık-ürün biriktirebiliyor" (71).

"Önceleri gönül rızasıyla ve arasıra verilen şey, sonraları cebrî bir yükümlülük haline geliyor. Kuvvete başvurulması yani devletin örgütlenmesi sonunda, köylülerin yiyecek fazlalarını yeni efendilerine verdikleri sosyal bir düzen kuruluyor".**

En ilkel kavimlerden söz eden Malinovsky der ki:

"Bu kavimler ne merkezi ne de siyasî bir otoriteye sahiptirler. Bundan dolayı onların ne askerî bir kuvveti, ne de milis kuvveti vardır. Yaralananlar öçlerini sinsice saldırarak ya da dövüşerek alırlar. Kendi aralarında savaş nedir bilmezler."

C. Darryl Forde de Kuzey-Doğu Sibirya'da Tungular'da, tevarüs yoluyla gelen reislerin (şeflerin) bulunmadığı ilkel klan komünizmini anlatır (73).*** Buna karşılık, Heichelheim, ilk şehirlerde bir devlet teşkilâtının ortaya çıktığını tespit etmiştir:

"Yeni merkezlerin (şehirlerin) ahalisi çoğunlukla, rantla geçinen (yani tarımsal emeğin yarattığı artık-ürünü gasp eden) senyörlerden, asillerden ve papazlardan ibaret yüksek bir tabakadır. Buna bu yüksek tabakanın (yani devlet aygıtının) beslediği devlet memurlarını, memurları ve hizmetlileri de eklemek gerekir" (75).

Sosyal artık-ürün yoğunlaşmasını ve birikimini sağlamanın yanı sıra, bu egemen sınıflar, sosyal bakımdan zorunlu ve ilerici diğer işlevleri de yerine getirdiler. Yeni senyörler için çalışan lüks eşya zanaatkârlığının ürünü olan sanatın gelişmesini sağladılar. Birikimi sayesinde, artık-ürünün farklılaşmasını mümkün kıldılar ve artık-ürünün farklılaşması üretimin farklılaşmasıyla

---

* Amerikalı Asurbilimci A. L. Oppenheim'e göre, Mezopotamya'nın ilk şehirleri sadece büyük köylerden ibaretti ve köy topluluğunun yapısıyla aynı olan bir yapıya sahiptiler (70).

** Nijerya Nupe krallığında köylerde reislere/başkanlara ödenen ranta hâlâ hediye ("*kyntan*") denmektedir. Oysa, bunun adı başkent Bida dolaylarında (72) "öşür" ("*dzanka*")dır. Arapça yönetme anlamındaki "*mahzen*" kelimesi "*khazana*" (biriktirmek, ambara koymak) fiilinden gelir. Fransızca'da ve İspanyolca'da mağaza kelimesinin buradan kaynaklanması manidardır!.

*** Nambikwara Hintlilerinde reis (*nilikkande*: Yöneten demektir) rıza üzerine kurulmuş bir otoritedir ve hiçbir baskı gücü yoktur. Levy-Strauss şefin ayrıcalıkları nelerdir diye bir Hintliye sorduğunda, 400 yıl önce, 1560'ta Montaigne'nin Amerikalı bir yerliye sorduğu benzer bir soruya aldığı cevabın aynını almıştır ("savaşa ilk giden olmak") (74).

özdeş oldu. Egemen sınıflar, tarımsal üretici güçlerin devamını ve gelişmesini sağlayan tekniklerin, bilgilerin ve kuralların birikimine imkân verdiler ve boş vakitlerinde, kısmen de olsa bunu, bizzat sağladılar. Suların denetim altına alınması ve rekolte zamanının yaklaşık olarak tahmin edilmesi ile ilgili astronomik ve meteorolojik bilgiler; tarlaların bölüştürülmesini mümkün kılan geometri bilgileri; tarlaların bir köyün ya da köy gurubunun gücünü aşan ölçüde ekilip biçilmesini (ki nüfus artışından dolayı bir zorunluluk haline gelmiştir) sağlayan bilgiler; kanalların, setlerin yapılması ve sulama için gerekli diğer hidrografik çalışmalar gibi...*

Birikim tekniği geniş maddî imtiyazların elde edilmesini haklı göstermeye yarıyor. Birikim tekniği, tarihî bakımdan zorunlu olsa bile, bunun zamanla, bizzat topluluk tarafından uygulanamayacağına inanmak için hiçbir sebep yoktur. İmtiyazlar ise, bunların kurbanı olan halklar tarafından her halde, aşırı vergiler (haraçlar) olarak hissedildi ve *Satire des Métiers*'de konuşan eski Mısır İmparatorluğu köylüsünün yaptığı türden protestolara yol açtı (77).

Marksist "tarihî zorunluluk" kategorisi, aslında elkitabı yazarlarının zannettiklerinden çok daha karmaşıktır. "Tarihî zorunluluk", hem sosyal artık-ürünün, eski egemen sınıflar tarafından gerçekleştirilen birikimini, hem de köylülerle kölelerin bu sınıflara karşı giriştikleri mücadeleyi (ki onsuz, modern proletaryanın kurtuluş mücadelesi son derece güçleşirdi) diyalektik olarak içerir.

Bir "ekonomik fazla" var mıdır?

Kökleri geçim araçlarındaki sürekli artık-ürün kavramına kadar uzanan sosyal artık-ürün kavramı, Marksist ekonomik tahlil için esastır. Zaten, bu kavram, son zamanlara kadar sadece iktisatçılar tarafından değil, ilkel ekonomiyle ilgilenen bütün antropologlar, etnologlar ve uzmanlar tarafından da kabul edilmiştir (ki bu husus çok daha anlamlıdır). Kitabımızın ilk bölümlerinde bu uzmanların eserlerinden yer yer yaptığımız alıntılar çağdaş bilimin ampirik verilerinin, Marksist ekonomik analizin temel varsayımlarının geçerliliğini doğruladığını göstermektedir.

Kapitalizm öncesi ekonomide ekonomik fazla ve sosyal artık-ürün kavramlarına bilimsel tek ciddi eleştiri, Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Prof. Pearson yönetiminde yayınlanmış *Trade and Market in the Early Empires* adlı eserin bir bölümünde Prof. Harry W. Pearson'dan gelmiştir. Bu eleştiri ayrıntılı bir şekilde çürütülmeye değer.

Prof. Pearson'un eleştirileri beş noktada özetlenebilir;

---

* 2400 yıl önce, Hindistan'da kral Maurya Şandrgupta'nın baş veziri, Kautilye, "arhacastra" adlı eserinde bütün medeniyetlerin köylülerin emeğine dayandığını açıklamıştır. "Çünkü, köylerin kendi ihtiyaçlarını karşılamaları ve insanların sadece tarlalarda çalışmaktan sevinç duymaları (!), krallık hazinesinin, malların (ticaretin!), buğdayın, taşınır malların (taşınır servetin) artmasını sağlar (76).

1. "Ekonomik fazla" kavramı belirsizdir (müphemdir), çünkü gerçekte iki farklı özü yani kelimenin fizyolojik anlamıyla, mutlak fazlayı (ki toplum bunsuz yaşayamaz) ve meydana gelmesine toplumun karar verdiği nisbî fazlayı ihtiva eder.

2. Demek ki, kelimenin mutlak, biyolojik anlamıyla, "ekonomik fazla" diye bir şey yoktur. Bireyin ölmesine yol açacak bir asgari geçim seviyesi belirlemek imkânsızdır; Böyle bir asgari geçim seviyesini bütün bir toplum için belirlemek mümkün değildir (78). Ne olursa olsun, bu seviye o kadar düşüktür ki, herhangi bir insan toplumunun tamamının hep bu seviyede yaşamış olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur.

3. Nisbi fazla ise, ekonomik bir gelişmenin, özellikle emeğin ortalama üretkenliğindeki bir artışın sonucu değildir. Her yerde ve her zaman potansiyel fazlalar vardır. Üreticilerin tüketimine ayrılmamış kaynakları yaratmakla ya da artırmakla ilgili kararlar, hiç de ekonomik olmayan sebeplerden (dini, siyasi, v.s. sebeplerden) dolayı alınabilen sosyal kararlardır.

4. "Özel mülkiyetin, trampanın, ticaretin, işbölümünün, pazarların, paranın, tüccar sınıfların ve sömürünün", insan toplumunun gelişmesinin kritik anlarında bir ekonomik fazlanın (meydana gelmesinden dolayı) ortaya çıktığını ispatlayacak tek bir kanıt bile (*not a shered of evidence*) yoktur. Böylesine iddialar "ekonomik gelişmenin mantıkî seyri 19. yüzyıl Avrupa'sında pazar sistemine doğru yöneliyor" gibisinden bir postülayla doğrulanabilir ancak (79).

5. Zaten bütün bu görüş, "ekonomik ve sosyal gelişmeyi insan midesinin dar kapasitesi ile açıklayan" en kaba materyalizm üzerine kurulmuştur (80). Maddi hayatın bütün aşamalarında, ekonomik kaynaklar ekonomik olmayan amaçlar için kullanılır.

Prof. Pearson'un iddiası "mutlak artık-ürün" ile "nisbi artık-ürün" arasındaki ayrımdan hareket ediyor; Hiç şüphe yok ki, tartışmaya bu ayrımı sokan kendisidir. Bildiğimiz kadarıyla ne fizyokratlar, ne Klasik İngiliz İktisatçılar, özellikle de ne Marx ve ne de Engels, "geçim seviyesini" mutlak bir biyolojik kavram olarak düşündüler. Ama bu her somut durumda bu kavramın belirli tarihi bir anlamı olmadığını, yani asgarî diye kabul edilen söz konusu seviyenin, belirli bir devrede bir halk tarafından keyfî olarak azaltılabildiğini göstermez. Bu bakımdan, her toplumun emeğin ortalama üretkenliğindeki artışa bağlı bulunmayan potansiyel bir artık-ürün kaynağına sahip olduğunu ileri sürmek yanlıştır.

Şüphesiz, üyelerine en basit besin maddelerini sağlamış olduktan sonra, üretimi, iş aletleri stokunu devam ettirmek için yeterli değilse, hiçbir toplum yaşayamaz. Kelimenin bu "mutlak" anlamıyla, salt "biyolojik" geçim seviyesine indirgenmiş hiçbir toplum yaşamayacaktır. Ama insan kendi geçim araçlarını denetleyemediği sürece - başka bir deyişle; meyve toplayarak, av avlayarak, balık avlayarak yaşayan sürüler ya da ilkel kabileler varolduğu sürece - bu "artık-ürün" hem rasgeledir, hem de son derece sınırlıdır, bunun sebebi basittir: Cari üretimdeki olağanüstü her artış, "sürekli bir artık- ürün"

yaratmayacak, tam aksine, meskûn bölgenin ekolojik dengesini altüst eden bir kıtlığa yol açacaktır.

Prof. Pearson hiçbir insan toplumunun böyle bir yoksulluk seviyesinde yaşamadığını söylerken gerçekte, Neo-klasik bir hata işliyor. Neo-klasik iktisatçıların, bütün ekonomik faaliyeti bir pazar ekonomisine bağlı olarak düşünmeleri gibi, Prof. Pearson da, insanlığın bütün ekonomik geçmişini, medeniyetin eşiğinde bulunan ya da artık medenileşmiş ilkel kavimlerin, yani "neolitik devrimlerini" gerçekleştirerek tarımı ve hayvancılığı çoktan uygulayan kavimlerin ekonomisi açısından ele almaktadır. Ama bu devrimden sonraki dönemin insanlığın yeryüzündeki yaşantısının sadece çok ufak bir kısmını teşkil ettiği, binlerce değilse bile, en azından yüzlerce ilkel kabilenin, özellikle, değişmiş bir çevrede geçim sorununu halletmeyi bilemedikleri için neolitik devrim aşamasına ulaşmadan ortadan kalktıkları düşünülürse, bu iddianın ne kadar çürük olduğu anlaşılır.

Ampirik kanıtlar da, mantıkî kanıtlar da, neolitik devrimden önceki toplumların* yaşayabilmek (geçinebilmek) için sürekli bir mücadele yürütmek zorunda kaldıklarını; hiçbir zaman zaferle sonuçlanacağa benzemeyen bu mücadeleden kurtulamadıklarını ve Prof. Peorson'un, karşı tezi (özellikle, bu toplumlarda büyünün ve dinin önemli bir yer tuttuğunu) doğrulamak için belirttiği bütün sosyal kurumların kesinlikle ekonomik işlevleri olduğunu, yani özellikle, azap verici hale gelen geçim sorununu halletmeye katkıda bulunmaları gerektiğini göstermektedir (81).

Neolitik devrim bundan dolayı çok büyük bir önem taşımaktadır. İnsanlığın tarih öncesinde ilk defa olarak, insanlığın geçim araçları doğanın denetiminden insanoğlunun denetimine geçiyor... O andan itibaren, bu araçlar ilk defa olarak, sonsuz bir şekilde değilse bile, en azından, o zamana kadar görülmemiş bir oranda çoğaltılabiliyor. Bundan dolayı, toplumun önemli bir bölümü, doğrudan doğruya yiyecek maddeleri üretmek zorunluluğundan kurtulabiliyor. Bir yandan, devamlı ve önemli bir yiyecek fazlasının (artık-ürünün) ortaya çıkışıyla, öte yandan, zanaatkârlıkla tarımın, şehirle köyün birbirinden ayrılması ve toplumun sınıflara bölünmesi arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu gösteren bu kesin delili (hakikati) şüpheyle karşılamayı gerektiren hiçbir arkeolojik ve antropolojik veri yoktur.

Şüphesiz, emeğin ortalama üretkenliğindeki artış, sosyal evrimin ve dönüşümlerin sadece gerekli maddi şartlarını yaratıyor. Sosyal kuvvetlerden bağımsız hiçbir ekonomik otomatizm yoktur.** İnsanlar kendi tarihlerini yaparlar, mevcut bir toplum değiştirici kuvvetlere karşı kendini korur. Demek ki, eşitçi ilkel toplumu parçalamak ve sınıflara bölünmüş bir toplum yaratmak için sosyal bir devrim gerekiyor, fakat bu sosyal devrim, ancak toplumun bir kısmının doğrudan doğruya yiyecek maddeleri üretmekten

---

* Olağanüstü elverişli bir doğal çevrede yaşayan ve genellikle "gelişkin avcılar" diye nitelendirilen kavimler hariç.

** Bkz. Bölüm II, Paragraf: "İmece yoluyla örgütlenmiş toplum, ve emek zamanından tasarruf sağlamaya dayanan toplum".

kurtulmasını sağlayan bir üretkenlik seviyesine erişmişse, mümkündür. Bu maddi şart, bu potansiyel fazla mevcut olmadığı sürece, söz konusu sosyal devrim imkânsızdır.

Prof. Pearson, eninde sonunda, asıl gücün sosyal güç olduğunu, sosyal bir örgütlenme "modelinin" yerini bir başka sosyal örgütlenme modelinin aldığını ileri sürecektir. "Sosyal"in önceliğini seve seve kabul ediyoruz. Ama bir ilkel avcı kabileler konfederasyonu, Roma İmparatorluğunu, hatta Hamurabi'nin Babil'ini kurabilir miydi? Mezopotamya köylüleri modern sanayii yaratabilirler miydi? Bu soruları cevaplandırmak, emeğin üretkenliğindeki artış sayesinde, insanlık tarihi boyunca ekonomik fazlada ve sosyal artık-üründe* meydana gelen artışın stratejik rolünü anlamaktır.

---

* George Dalton (82) bu bağlamda professör Pearson'un görüşlerinin ayrıntılı bir açıklamasına girişti. İlkel toplumla bağıntılı olarak, maddi araçların sınırsız araştırılması gibi gerekçelerin anakronik kullanılmasına karşı çıkmakta haklıdır elbette. Metadan ya da para ekonomisinden türetilmiş kategorilerin bu farklı sosyal bağlamda kullanılmasına karşı çıkmakta da haklıdır. Ama maddi mallardaki kıtlık salt "ideolojik" bir kavramdır, ya da ilkel halkların sosyo-ekonomik davranışının rasyonel bir ekonomik açıklaması olamaz derken haksızdır. İlkel toplumda maddi mallar mekanizmasını ya da kavramını, ifade ettikleri sosyal bağlardan ve durumlardan başka bir işlevi ya da anlamı olmayan sosyal yükümlülüklerin simgesidirler diye iddia etmek, ilkel halkların, her şeye rağmen, en az modern halklar gibi, yaşamakta ayak diremek zorunda olduklarını; hayatta kalabilmelerinin belirli bir miktar maddi mallar üretimini gerektirdiğini; sosyal örgütlenmenin bu maddi malları üretmek ihtiyacından bağımsız olmadığını unutmaktır; bu ekonomik gerekçenin, yani sınırlı miktarda üretim yapmak için belirli bir gayret gösterildiği, dolayısıyla, bu ilkel toplumda kesinlikle var olduğunu; çoğu zaman bu sosyo-ekonomik yapıyı analiz etmek güç ise de, daha başlangıçta böyle bir şeyin mümkün olmayacağını hiç kimse iddia edemez, çünkü genellikle, toplumların evrimini bilimsel incelemeyi imkânsız kılmak demektir bu.

KAYNAKLAR

1. J. Grahame Clark, *From Savagery to Civilisation*, p. 26; A. Gehlen, *Der Mensch*, p. 24.
2. G. Heard: *The Source of Civilisation*, pp. 66-67. See also Gehlen, op. cit., pp. 35, 91, etc.
3. Gordon Childe, *Man Makes Himself*, p. 49. Cf. also Prof. Oakley in *An Appraisal of Anthropolgy Today*, p. 235.
4. G. Renard, *Le Travail dans la Préhistoire*, p. 67: R. Furon, *Manuel de Préhistoire générale*, p. 174.
5. Sir James Frazer, *Myths of the Origin of Fire*.
6. B. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture*, p. 95.
7. Raymond Frith, *Primitive oPlynesian Economy*, pp. 37-38.
8. L. T. Hobhouse, G. C. Wheeler and M. Ginsberg, *Material Culture of the Simpler Peoples*, pp. 16-18.
9. W. G. Sumner and A. G. Keller, *The Sicence of Society*, Vol. I, pp. 163-4.
10. M. J. Herskovits: *The Economic Life of Primitive Peoples*, p. 48.
11. Kaj Birket-Smitn, *Geschichte der Kultur*, pp. 143-4.
12. Raymond Firth, op. cit., pp. 112-13.
13. Heinrich Cunow, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Vol. 1, pp. 103-23; C. Darryl Forde, *Habitat, Economy and Society*, p. 374.
14. H. Cunow, op. cit., Vol. I, p. 95.
15. Raymond Firth, op. cit; Cl. Lévi-Strauss: *Tristes Tropiques*, pp. 297-8.
16. Gordon Childe, op. cit., pp. 15-19.
17. A. Gehlen: op. cit., pp. 433-4.
18. Fritz Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, p. 36; C. Darryl Forde, op. cit, p. 397. See in *Historia Mundi*, Voli II, pp. 66-80, the discussion of the present state of this question by Kari J. Narr.
19. L. T. Hobhouse, et al., op. cit., p. 22.
20. R. Thurwald, article *"Handwerk"* in *Reallexicon der Vorgeschichte*, Vol. V, pp. 98. These ideas are nowadays generally accepted by the specialists: see *An Appraisal of Anthropology Today*, pp. 40-41.
21. W. G. Sumner, et. al., op. cit., Vol. I, p, 134.
22. Robert Graves, *The Greek Myths*, p. 13, Vol. I, Penguin Books, revised edition 1960.
23. Debiprasad Chattopadhyaya, "Lokayata", People's Publishing House, 1959, pp. 251-65 and 273-92 .
24. W. G. Sumner, et al., op. cit., Vol. III, pp. 1954 sqq; F. Heichelheim; *Antike Wirtschaftschichte*, Vol. II, p. 898. See also F. Kern, *Mutterrecht eiust und jetzt, in Theologische Zeitschrift,* Basel, 6, 1950, and *Historia Mundi*, Vol. I, p. 389, and Vol. II. pp. 91-92-94.

25. R. Furon, op. cit., passim.
26. Martin C. Yang, *A Chinese Village*, p. 27.
27. R. Firth, op. cit., p. 63.
28. Margaret Mead, *Co-operation and Competition among Primitive People*, p. 445.
29. Ibid., p. 29.
30. Georges Balandier, *"Structures sociales traditionnelles et changements economiqıes"*, in *Revue de l'Institut de Sociologie Solway, U.L.B.*, No. 1, 1959, pp. 38-39.
31. *Smithsonian Contritmtions to Knowledge*, Vol. XVI.
32. Laura Thompson, *A Culture in Crisis*, pp. 94-95.
33. M. J. Herskovits, op. cit., pp. 72-77.
34. Margaret Mead, *Sex and Temperament*, pp. 26-27. See also the description by Jomo Kenyatta of communal work among the Kikuyu, *Facing Mount Kenya.*
35. *Les Populations aborigènes*, published by the Inter national Labour Office, p. 225.
36. M. J. Herskovits, *Dahomey, An Ancient West African Kingdom*, Vol. I, p. 64,
37. Ibid., Vol. I, p. 65.
38. S. F. Nadel, *A Black Byzantium, The Kingdom of Nupe in Nigeria*, p. 49; Joseph Bourrilly, *Eléments d'ethnographie marocaine,* p. 139.
39. A. R. Radcliffe-Brown, *Structures and Functions in Primitive Society,* p. 33.
40. Audrey I. Richards, *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia,* p. 18.
41. Henri Terrasse, *Historie du Maroc*, p. 28.
42. *The Russian Primary Chronicle*, trans. S. H. Cross (1930), p. 8.
43. Marc Bloch, *Les caractères originaus de l'histoire rurale française*, p. 163.
44. Ch. E. Perin, *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine,* p. 639.
45. C. Darryl Forde, op. cit., p. 375; René Grousset: *Histoire de la Chine*, p. 9.
46. Stefan Balazs, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang-Zeit*, in *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, 1931-32.
47. See in particular J. Caesar, *De Bello Gallico*, Vol. IV, 21, 23; Perrin, op. cit., p. 629; *Old Testament*, Numbers 26, verses 55, 56, Joshua 18, verse 6, Micah 2, verse 5, etc.
48. M. Yoshitomi, *Etude sur l'histoire économigue de l'ancien Japon,* p. 67; Yosoburo Takekoshi, *Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan*, pp. 26-27; J. H. Boeke, *Theorie der Indische Econormie*, p. 30; K. A. Wittfogel, *Probleme chinessicher Wirtschaftsgeschichte*, p. 304. See also a recent Chinese publication, *An Outline History of China*, p. 19.
49. G. Dijckmans, *Histoire économique et sociale de l'Ancienne Egypte,* Vol. I, p. 128; Jacques Pirene, *Histoire des Institutions et du Droit Prive de l'Ancienne Egypte*, Vol. 1, p. 29.
50. Jacques Weulersse, *Le Pays des Alaouites*, p. 357.
51. *African Survey*, pp. 833-4 (1 st and 2 nd editions only).

52. R. Firth, op. cit., pp. 57-58.

53. G. Glotz, *Le Travail dans la Grèce antitjue*, pp. 14-15; J. Kulischer, *Wirtsehafts-geschichte des Mittelalters*, Vol. I, pp. 12-32; G. C. Vaillant, *The Aztecs of Mexico*, p. 113; *Cambridge History of India,* Vol. I. p. 200; H. Cunow, *Geschichte und Kultur des Inka-Reiches,* p. 138; M. V. Levtchenko, *Byzance*, p. 48; P. I. Lyastchenko, *History of the National Economy of Russia*, p. 70; Sir Gerald Clausen, *La Tenure Comnunautaire*, passim., pp. 23-25.

54. Gordon Childe, *What Happened in History*, p. 90.

55. G. Glotz, op. cit., p. 48.

56. Chen Huan-Chang, *The Economic Principles of Confucius*, p. 122.

57. Ramirez Ms., *Histoire de l'Origine des Indiens*, p. 13.

58. F. Heichelheim, *Vormittelalterliche Gescbichtsepochen*, pp. 163-4.

59. *Encylopaedie of Social Sciences*, Vol. I, article "Agriculture", p. 572.

60. P. K. Hitti, *History of the Arabs*, pp. 49-58.

61. F. Heichelheim, *Wirtschaftschichte des Altertums*. Vol. I, p. 205.

62. M. Yoshitomi, op. cit., p. 208; Sir George Sansom, *A History of Japan to 1334*, p. 14.

63. Ratzel, *Anthropogeography*, Vol. (1, pp. 264-5. (l st German edition, 1891).

64. J. Kulischer, op. cit., Vol. I, p. 71.

65. J. Weulersse, op. cit., p. 357

66. B. Malinowski, *Freedom and Civilisation*, p. 301.

67. L. T. Hobhouse, et. al, op. cit., pp. 235-6; C. Darryl Forde, op. cit., p. 391.

68. Salisbury, *From Stone to Steel*, passim. Melbourne University Press. 1962.

69. H. Cunow, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Vol. I, p. 411.

70. In. Karl Polanyi et al., *Trade and Market in the Early Empires*, pp. 30-31.

71. Gordon Childe, *Scotland before the Scots*, p. 48.

72. S. F. Nadel, op. cit., p. 190.

73. B. Malinowski, *Freedom and Civilisation*, p. 278; C. Darryl Forde, op. cit., p. 359.

74. Cl. Lévi-Strauss, op. cit., p. 330.

75. F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Vol. I, p. 171.

76. *Kautilya's Arthashastra, German* trans. by J. J. Mayer, pp. 61-62.

77. G. Maspéro, *Histoire ancienne deş peuples de l'Orient classique*, Vol. I, p. 331.

78. K. Polanyi, et al., op. cit., p. 324.

79. Ibid., p. 327.

80. Ibid., p. 325.

81. Marvin Haris, "The Economy has no surplus?", in: *American Anthropologist*, Vol. LXI, nr. 2, April 1959, p. 194.

82. George Dalton, "Economic Theory and Primitive Society", in: *American Anthropologist*, Vol. LXIII, nr. 1, February 1961, pp. 1-25.

83 Ibid., p. 21.

II

MÜBADELE, MAL, DEĞER

Basit mübadele

Rasgele mübadelenin şartları, çeşitli meyveler toplayan ya da çeşitli hayvanlar avlayan sürülerin (hordes) birbirleriyle temas kurması idi: "Trampa ve ticaret farklılaşmış ürünlerin bulunduğu makili, kumsallı, ormanlı, vadili bölgelerde gelişiyor ve malların mübadelesine yol açıyor"(1).

Ticaretin pek az yapıldığı Rodezya'daki Bembalar'dan söz ederken Audrey I. Richards, "Bemba'ların yaşadıkları bölgedeki şartlar ticareti niçin geliştiremediklerini bir bakıma açıklamaktadır, çünkü: Bu bölgede şartlar genellikle öylesine yeknesaktır ki, bir bölge halkının diğer bir bölge halkıyla mübadelede bulunması için pek az sebep vardır" (2), diye belirtir.

Demek ki, mübadelenin kökeni, ilkel sosyal birimin (sürü, klan ya da kabile) dışındadır. Bu topluluğun bağrında, başlangıçta, mübadeleyi gerektirmeyen yardımlaşma ve işbirliği üzerine kurulmuş emek egemendir. Herkesin topluluğa yapacağı hizmet, görenek ve dinsel kurallarla saptanmıştır ve yaşa, cinse, akrabalık derecesine göre değişmektedir, ama bu hizmet belirli (kesin olarak ölçülebilen) bir karşılık beklemeksizin yapılır. Oysa, mübadelenin temel niteliğini ölçülebilen (belirli) bir karşılıklı ödeme teşkil eder.

Bu ölçünün, ille de tastamam bir ölçü olması gerekmiyor. Zaten bunun, basit, arızî mübadele aşamasında tastamam bir ölçü olması imkânsızdır. Üretimin doğasını, kökenlerini, şartlarını, bir ürün "karşılığında" aldıkları başka bir ürünün nerede kullanılacağını pek bilmeyen sürüler ve kabileler, bu mübadelenin şartlarını belirlemek için rasgele davranıyorlar ister istemez. Modern ekonomik hayatın en doğru "ölçülebilen" işlemi mübadele, tam bir ölçme imkânını ortadan kaldıran maddî şartlar içinde doğmuştur.

Basit mübadele rasgele ve arızî bir mübadeledir, ilkel hayatın normal işleyişinin bir parçası olamaz, ilkel ekonomide birdenbire patlak veren bir

buhrandan (kıtlıktan) olduğu kadar tesadüfen ortaya çıkan bir ürün fazlasından da ileri* gelebilir.

Her iki durumda da, ilkel grup yakın çevredeki diğer gruplarla ya zora başvurarak ya da barışçı yollarla mübadele ilişkileri kurmaya çalışacaktır. Doğal nitelikler, fayda ve kullanış değeri bakımından farklı olan iki arızî artık-ürünün bir araya gelmesi basit mübadele işleminin en normal şartlarını yaratır.

Sessiz trampa ve törenlerde hediye verme

İlkel bir grup kendi tüketim ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra devamlı bir artık-ürüne sahip olunca, basit mübadele gelişmiş mübadeleye dönüşebiliyor. Artık bu, olağanüstü hallerde meydana gelen rasgele bir mübadele işlemi değil, nispeten düzenli mübadele işlemleridir.

Kesin mübadele kurallarının tespit edilmesi, arızî mübadelenin tam bir ölçü olmaksızın uygulanmasından beri geçen uzun bir geçiş devresinin en yüksek noktasıdır, ilkel gruplar arasındaki geçici iki mübadele şekli: hediye alıp verme ve sessiz trampa, yabancı ürünleri elde etmenin yollarından başlıcası olan basit mübadeleye ve zorla ele geçirmeye tekabül eder.

Akrabalık bağları bulunmayan ilkel gruplar arasındaki temaslar, kuvvetçe eşit gruplar arasındaki temaslara hemen hemen hiç benzemez. Düşmanlığa kadar varan ve kolayca düşmanlığa dönüşen ilişkileri gerektirirler.

Daha güçsüz gruplar yaklaşan korkunç yabancılardan kaçmayı yeğlerler. Tecrübeyle öğrenmişlerdir bunu. (Çünkü) ürünlerine göz dikilen daha güçsüz grupları öldürmek demek bu ürünleri elde etme şansını yitirmek demektir.** Böylece, açıktan açığa düşmanlığın yanı sıra, sessiz trampa deyimiyle belirtilen ve itibari olarak düzenlenen mübadele ilişkileri yerleşir. En güçsüz grup, mübadele edilecek ürünleri ıssız bir yere koyar ve öbür grup kendi ürünlerini aynı yere koyuncaya kadar ortadan kaybolur.

Ekonomi tarihi bu sessiz trampa örnekleriyle doludur: Cezayir'in batısında Mağrıblılarla Siyahîler arasındaki (Heredot'un anlattığı) ilişkiler; Güney Rusya'daki Pers, Tatar ve Yunanlı tüccarlarla Kuzey Rusya'nın buz tutmuş steplerinde yaşayanlar arasındaki ilişkiler (Arap gezgini İbn Batutah'ın belirttiği ilişkiler) bu konuyla ilgili klasik edebiyatta anlatılır. Bugün bile yeryüzünün birçok bölgelerinde: Sibirya'daki *Çukçi*'ler ile Alaska'da yaşayanlar arasında; Filipinler'de Luçon adasının kuzeyindeki vadilerde yaşayan *Negritos*'lar ile aynı bölgenin Hıristiyan ahalisi arasında; Kuzey Rodez-

---

* Doğu Afrika'da Başiga kabilesinden söz eden Mandelbaum-Edel, "kötü bir rekolteden dolayı (3) besin maddelerinde meydana gelen yetersizliği gidermek gerekli olduğunda, ancak o zaman ticaret (mübadele) yapılır", diye belirtir

** (Yeni-Gine'de kelle avcısı kavim) Mundugumor'lar pusuya düşürülecek düşmanların peşine düşmek için değil sadece, ticari temaslara girişmek için de çok uzaklarda dolaşırlar. Doğudaki bataklık bölgelerde yaşayan yarı aç, yoksul kavimden pişirmek için çanak çömlek, yiyecek sepetleri, cibinlikler satın alırlar... (4)".

ya'daki Avatva kabilesi ile bataklık bölge ahalisi arasında ve Yeni-Gine'de, Yeni-Ebrid'lerde, Hindistan'da, Endonezya'da sessiz trampaya (5) rastlanır.

Sessiz trampanın ve düşmanlıktan ileri gelen mübadele ilişkilerinin kökenleri, birbirleriyle akrabalık bağları bulunmayan farklı ilkel gruplar arasındaki temaslardadır. Gördüğümüz gibi, ilkel şartlar altında, grup içinde mübadele ilişkileri yoktu. Yiyecek maddeleri ve çok gerekli diğer ürünler mübadele edilmez, pay edilirdi (6). Tıpkı bugün modern bir ailede olduğu gibi, kesin bir eşdeğerlik hesabı yapılmaksızın, birbirlerine hediyeler (değerli şeyler, tılsımlar, süs eşyası) vermek bir gelenek haline geliyor.

Ama aynı atalara bağlı gruplar genişleyip tek bir önderliğin uygulanamayacağı kadar geniş bir araziye yayılınca bölündüler. Bu tali grupların yaşadıkları yerlerde çeşitli özel ürünlerden ibaret olan hediye mübadelesi kurumsallaştı ve törenlerde (şenliklerde) belli zamanlarda tekrarlanan bir hal aldı. Tören, bir başka grubun yardımı olmaksızın yaşayamayan bu tali gruplar arasındaki karşılıklı gerçek maddî ilişkileri ya da sadece akrabalık bağlarının varolduğunu ifade etmektedir (7).

Törenlerde bu hediye mübadelesi, bireysel tarım aşamasına erişmiş, ama birlikte köy toplulukları halinde yaşamayı sürdüren ilkel gruplarda devam ediyor. Aynı bir toplulukta bireysel ürünler arasındaki fark, ya da birbirlerine kan bağlarıyla bağlı birçok köyün rekolteleri arasındaki fark, hediye mübadelesiyle zaman zaman giderilecektir. Bugün ekonomik bir işlevi yokmuş gibi görünen hediye mübadelesi ilişkilerinin böyle bir töresel kökeni vardı.

Les Structures élémentaires de la parenté adlı kitabında Claude Lévy-Strauss, bu hediye mübadelesinin de tıpkı kadınların mübadelesi gibi sosyal gelişmenin bu aşamasında ekonomik hayatla ne kadar bütünleşmiş olduğunu ve - kadınlar hediye olarak kabul edildiğinden, aslında ilkel insanların özdeş diye düşündükleri - bu birbirine paralel iki çevrenin, grubun sosyal bütünlüğünün devam ettirilmesi için ne kadar gerekli olduğunu inandırıcı bir tarzda göstermiştir. İşbölümü, esas itibariyle, henüz cinsler (kadınlarla erkekler) arasındaki işbölümü olduğundan, eş seçimindeki tutarsızlık, bazı grupların ortadan kalkmasına değilse bile, en azından güçsüzleşmesine yol açacaktır.

Bundan dolayı, karşılıklığın kuralları: "Bir erkeğin, başka bir gruptan değil de kendine ancak istemek hakkına sahip olduğu gruptan kendine eş seçebilmesini gerektirir, çünkü (önceki nesilde) bir kızkardeş ya da bir kız yitirilmiştir; oysa, bir erkek kardeş, dışardan bir gruba kız kardeş (bir baba da bir kız) vermek zorundadır, çünkü önceki nesilde bir kadınla evlenilmiştir." (8).

Lévy Strauss şu sonuca varıyor: "Dıştan evlenme (exogamie) grubun grup olarak devamını (hayatta kalmasını) sağlayan ve onu kan birliğine dayanan evlenmelerin sebep olacağı sayısız parçalanma ve bölünmelerden koruyan tek çaredir"(9).*

---

* Kadınların mübadele edilmelerini, ilkel insanların, onlara karşılık, bir başka "fiyat" (*aynen böyle*) ödeyememeleri olgusuyla açıklayan Frazer ile kalem tartışmasına girişir Lévy Strauss. Geçmişte, ancak çok daha "gelişmiş" toplumlarda varolan "hesapları" varsaydığı için Frazer'i

Güney Nijerya'deki İbo Ozuitemler'de yiyecek maddelerinin hediye olarak mübadele edilmesini kabilenin üyeleri şöyle anlatmaktadırlar:

"Bu yüzyılın başlangıcında manyoka unu kullanılmadan önce, geçmişte Haziran'dan Ağustos'a kadar devam eden, yani yıllık Hint patatesi rekoltesi gerçekleşmeden önce, büyük bir yiyecek kıtlığı olurdu. Eski besin maddeleri mübadelesi sistemi bu devre boyunca her zaman uygulanırdı: elinde yiyecek bulunan herkes bunları hediye ederdi. Böylece erkekler karılarına ve ana bir akrabalarına yiyecek maddeleri hediye etmek zorundaydı" (11).

Törenlerde hediye mübadelesi bir kabilenin dışına taşabiliyor ve belirli bir bölgede yaşayan birçok kabileye ya da kavime yayılabiliyor. Nasıl, ufak bir grup içinde uygulanan hediye mübadelesi, çalışma boyunca sıkı bir işbirliğini ve yardımlaşmayı ifade ederse; tıpkı bunun gibi, bu mübadelenin birkaç kabileye ya da kavime yayılması da, barışçı bir işbirliği ilişkileri kurmak için çaba sarf edildiğini gösterir (12).

"Başlangıçta, Asya'nın Güney Doğusundaki Nanyang ülkelerinin prensleri, Çin başkentindeki saraya sadece kutlama mesajları yollamak ya da törenlere katılmak için elçiler gönderiyorlardı. Bu elçiler Tanrı'nın oğluna efendilerinin bağlılıklarını bildiren görevliler olarak kabul ediliyordu. Tabii, giderken ülkelerindeki ürünleri hediye olarak getiriyorlar, İmparator da, karşılığında onlara hediyeler veriyordu. Bu Çin hediyeleri çoğu zaman Java, Borneo ve Malezya'dan getirilenlerden daha değerliydi. Ama eşit değerde bile olsalar, açıkça görülmektedir ki, bunlar kurulmakta olan uluslararası ticaretin çekirdeğini teşkil ediyorlardı" (13).

Bireysel ekonomik faaliyet - her şeyden önce tarım - köy topluluğu içinde daha önemli bir yer alınca, törenlerde hediye alıp verme ve sessiz trampa ilişkileri yaygınlaşıp düzenli bir hale gelince, ekonomik dengeyi sağlamak için, mübadele edilen hediyelerle ilgili birçok ölçü ve hesap unsuru da topluluğa aktarılmış oluyordu. Endonezya'da bir köy topluluğu olan Desa'da böylece iki ekonomik faaliyet tarzı bir arada bulunmaktadır: hayatî ihtiyaçların giderilmesine yönelik Sambat Sinambat (karşılığı ödenmemiş faaliyet) ve bireysel ihtiyaçların gerçekleştirilmesi için yapılan toeloeng mensoloeng (bu faaliyet için eşit değerde bir karşılık bekleniyordu) (14). Dinî törenlerde uygulanan hediye mübadelesinin birçoğunu inceleyen Schechter (15), çoğu durumlarda, bir eşdeğerlik ilkesinin, yani tastamam bir ölçünün önemli bir rol oynadığını görmüştür. Şüphesiz, mal üretimi üzerine kurulmuş bir pazar ekonomisi yoktu henüz, ama Hamurabi Kanunları'ndan da anlaşıldığı gibi, eşdeğerlik genellikle kabul edilmiş ve hatta kurumlaşmıştı (16).

---

kınamakta haklıdır Lévy Strauss. Fakat "Kadınların mübadelesinde ekonomik bir sorunun akla yatkın bir çözümüne benzer hiçbir şey yoktur. Bu bütün bir kavimin ortaklaşa ilkel bilincidir...", derken haksızdır. Gerçekte kadının ilkel ekonomide nasıl bir ekonomik rol oynadığını belirten Lévy Strauss'un kendisidir. "Kadınların mübalesini" sağlıklı bütün erkeklere evlenmede en büyük fırsat eşitliğini sağlayacak tarzda düzenlemek arzusu, demek ki, sosyal denge (10) için ekonomik bir zorunluluğa tekabül etmektedir gerçekten.

Gelişmiş mübadele

Sessiz trampa ve törenlerde bağışta bulunma, basit mübadele ile genel mübadele arasında, *gelişmiş mübadele* deyimiyle ifade edebileceğimiz geçici formlardır.

Gelişmiş mübadele rasgele iki ürün fazlasının birbiriyle değiştirilmesinden değil, mutad bir ürün fazlasının diğer ürünlerle değiştirilmesinden meydana geliyor. Törenlerde bağışta bulunmak da (hediye alıp vermek de), sessiz trampa da, gelişmiş mübadele formuna bürünebildiği gibi, asıl genelleşmiş mübadeleyle de bütünleşebiliyor.

Zanaatkârlığın henüz özerkliğine kavuşmadığı ilkel toplumda, belirli bir bölgenin kendi özelliklerinden ötürü, *bölgesel bir özelleşme*, bölgesel bir işbölümü ortaya çıkabiliyor. Böyle bir bölgede yaşayan kabilenin büyük bir çoğunluğu bu özel üretimle uğraşabiliyor ve komşu kabilenin karşısına kolektif bir uzman olarak çıkabiliyor. Böylece, söz konusu üründen sağladığı fazlayı diğer kabilelerin özel ürünleriyle mübadele edecektir. Tarihöncesi tarih ve etnoloji, iş aletlerinin ve *süs eşyalarının*, gelişmiş mübadele işlemleri yoluyla belli bir üretim merkezinden, bol miktarda yaygınlaşabilen ilk ürünler olduklarını göstermektedir.

Böylece, sömürgeleştirilmeden önce, Fildişi Sahili'ndeki Guro kabilesi, seyrek ağaçlı bozkır kabileleriyle mübadelede bulunuyordu, özellikle kendi ürettiği kola cevizini verip, karşılığında, tarım aletlerinin ve silahların yapımında hammadde olarak kullanılan *sompe* denilen demir çubuklar alıyordu. Kola cevizi ve *sompe*, farklı iki coğrafî bölge arasında (17), birbirini gerçekten tamamlayıcı bir Kuzey-Güney ticaretinin unsurlarıydı. Bu hakiki ticaretle eşzamanlı olarak, Guro'ların, akraba diye kabul ettikleri kabilelerle (örneğin) Bule'lerle dinî törenlerde hediye mübadelesi ilişkilerini devam ettirdiklerini de belirtmek gerekir (18).

Daha yontma taş devrinde özellikle Saint-Acheul'de, Bomlo adasında, Norveç'in Güney Batısında taş aletlerin yapıldığı gerçek atölyeler kurulmuştu. Cilalı taş devrinde, Mısır'da, Sicilya'da, Portekiz'de, Fransa'da (Grans-Presigny'de), İngiltere'de (Grimes, Grave ve Cissbury'de), Belçika'da Obourg ve Spienne'de, İsveç'te, Polonya'da (Doğu Galiçya'da ve Kielce bölgesinde) çakmaktaşı ocakları vardı. Marua adalarında Yeni Gine'nin büyük bir kısmının ihtiyacını karşılayan, taş aletlerin yapıldığı atölyelerin kalıntılarına rastlanmıştır. Bu atölyelerde Yeni Gine'nin büyük bir kısmının ihtiyacı karşılanıyordu (19). Heichelheim, en ilkel çağdan beri çok geniş bir bölgede süs eşyalarının mübadele edildiğini doğrular gibi görünen birçok kaynak göstermektedir (20).

Emeğin üretkenliği artıp komşu kabile ve kavimlerin birçoğunda az miktarda devamlı artık-ürünlerin sürekli olarak meydana gelmesiyle birlikte, bu bölgesel özelleşme sistemi, düzenli bir mübadele ağı (sistemi) halinde genişleyebiliyor ve hakiki bir bölgesel işbölümü ile sonuçlanabiliyor. Örneğin, Amazon havzasında farklı kabilelerin her birinin özel bir imalatı vardı. Menimel'ler, özellikle kapkacak yapımında ün salmıştır. Karahonlar öldürü-

cü zehir imal ederler. Boro'lar halıcılıkta, hasır örmecilikte uzmanlaşmıştır. Hamak yapımında (21) Nitotolar başta gelir. Bu kabileler arasında bu özel üretime dayanan mübadeleler gitgide yerleşmiştir.

Ama bu kabilelerin her biri için, özel ürünlerin elde edilmesi, ekonomik hayatın sadece tali bir kısmıdır. Ekonomik hayat, esas itibariyle, meyve toplama, kara ve (bazen tarımın başlamasıyla birlikte) deniz avı üzerine yani, besin maddelerinin araştırılması üzerine kurulmuştur. Törenlerde hediye alıp vermenin dışında gelişmiş mübadelenin bulunmadığı kabilede henüz özelleşmiş hiçbir zanaat yoktur. Kabile kıtlık çekmek istemiyorsa, bugün çömlek yapanlar, yarın avlanmak ya da toprağı işlemek zorundadırlar.

Ticaret

Neolitik devrimle birlikte tarım gelişip sürekli ürün fazlaları elde edilince henüz böyle bir fazlaya sahip olmayan kavimlerle devamlı bir mübadeleye girişmek imkânı doğdu, yani mübadele yeni bir aşamaya girdi. Mübadeleler, bölgesel bir özelleşme sonucu yaratılan birkaç üründen ibaret değildi artık. Bundan dolayı, bütün bir bölgedeki ürünlerin tümü mübadelenin kapsamına giriyor, bölgesel pazarlar meydana geliyor. Her kabile ya da her köy, gene, kendi ihtiyaçlarını geniş ölçüde kendisi karşılamaya devam ediyor. Ama hiçbir kabile ya da köy yabancı ürünlerden tamamen bağımsız kalamıyor. "Güney Nijerya'da birçok topluluk yerel pazarlar aracılığı ile diğer topluluklardan gelen yiyecek maddelerine ve çömlekler, hasırlar, tahta aletler gibi diğer günlük kullanım eşyalarına sahip oluyorlar. Böylece, Oban tepelerinin eteklerindeki Agoi orman köyleri, Croix ırmağı yakınlarındaki köylerde kurulan pazarlarda isli av etleri verip karşılığında çoğu zaman, bura halkının değil, ırmaktan onlarca kilometre uzakta yaşayan İbolar'ın elde ettikleri patatesleri satın alıyorlar. Nüfusu nispeten az ve birbirlerinden uzakta bulunan çömlekçi köyleri hemen hemen bütün ürün fazlalarını kendileri sağlıyorlar ve bunların elde ettikleri ürünler 2000 Km_2'lik bir alana dağılıyor. Demek ki, aile topluluğu ya da genellikle köy topluluğu, yiyecek maddelerini ve birçok günlük kullanım maddelerini geniş ölçüde kendisi sağlamış da olsa çoğu zaman, hatta her zaman bütün ihtiyaçlarını karşılayamıyor" (22).

Genelleşmiş mübadele sistemi köy ya da kabile içinde özelleşmiş zanaatkârlığın başlamasıyla aynı zamana rastlıyor. Ama bu özelleşme, bir köy topluluğu içindeki uzmanlaşmadır. Tarımla uğraşmayı gitgide bırakan zanaatkârlar geçimlerini, gördükleri hizmet karşılığında sağlıyorlar. Demek ki, köy ya da kabile içindeki mübadele ilkeldir. Örneğin, Pasifik Okyanusu'ndaki Marquesa adalarının ahalisi ya da Doğu Afrika'daki Kafliço ve Gugo kabilelerindeki mübadele gibi. Buralardaki zanaatkârların bazıları tam bağımsızdırlar, diğerleri henüz bağımsız değildir. Bağımsız zanaatkârlar yaptıkları toplam işe karşılık her yıl köy topluluğundan bir miktar yiyecek, elbise ve süs eşyası alıyorlar. Öbür zanaatkârların geçim araçlarını sağlayan tarlalardaki çalışmalarda kabilenin diğer üyeleri onlara (23) yardım ediyorlar. Her iki durumda da asıl anlamda bir mübadele söz konusu değildir. Farklı

köyler, kabileler ve kavimler arasındaki genelleşmiş mübadele, üreticilerin kendileri, topluluğun bir kısmı (örneğin kadınlar)* ya da topluluğun temsilcileri tarafından nispeten kolektif bir tarzda gerçekleşiyor. Bu mübadelenin kendisi özelleşmiş bir ekonomik faaliyet değildir henüz.

"Günümüzdeki tarım bölgelerinde olduğu gibi, Ortaçağ Avrupası'nda da, orta üretici, meslekten bir tüccarın yardımı olmaksızın, kendi aile işletmesinde sağladığı bazı fazla ürünleri (yumurta, peynir, tavuk, sebze, süt, davar, hatta buğday) satabiliyordu. Tıpkı bunun gibi, küçük atölyeler halinde örgütlenmiş bir sanayinin bulunduğu ve az miktarda ya da sipariş üzere mal üretildiği her yerde üreticilerle tüketiciler, araya herhangi bir tüccar girmeden, birbirleriyle alış verişte bulunabiliyorlardı. Sadece köyün demircisi ya da çömlekçisi değil, şehirdeki kasap, ekmekçi bile kendi ürününü kendi satıyordu" (26). Metal devrimi ile birlikte bu durum değişiyor. İnsanoğlunun yararlanabildiği ilk metaller: bakır ve kalay, her ülkede yoktu, hele sulamalı tarım sayesinde medeniyetin ilk yükselişini gören ülkelerde hiç yoktu. Metal yatakları, çok sınırlı bazı bölgelerde, özellikle dağlık bölgelerde bulunuyordu. Buralarda, söz konusu metaller, kelimenin iktisadî anlamıyla, bir metal devrimine yol açmaksızın, uzun bir dönem boyunca dekoratif amaçlar için kullanıldılar.

Yiyecek fazlalarına, tekniklere sahip olan ve yeteri kadar boş vakte kavuşmuş çiftçi toplulukların bu metal filizlerini ele geçirmek için bunların bulundukları yerlere gitmeleri, bunları, şüphesiz önce yağmacılıkla, sonra da normalleşmiş mücadele yoluyla (27) elde etmeleri gerekti. Yüz binlerce kilometre uzaktaki bölgeler arasında yapılan mübadele, yani uluslararası mübadele, zanaatkârlığın ya da tarımın yanında artık tali bir faaliyet olarak kalamazdı. Yeni bir iş bölümü meydana gelmiş, mübadelenin uygulanması diğer ekonomik faaliyetlerden ayrılmıştı: ticaret doğmuştu.

İlkel kavimlerde metal devrimi, uzmanlaşmış zanaatkârlığın ortaya çıkışını, mübadelenin genelleşmesiyle eşzamanlı kılıyor. Tarım faaliyetlerinden tamamen kopmuş olan ilk zanaatkârlar gezici demircilerdir (bunlara Ekvator Afrikası'ndaki Bantou'larla, Batı Afrika'daki Peut'lerde bugün bile rastlanır). Bu kavimlerde metal devrimi, ticaretin bağımsızlaşmasına yol açmakla, ticareti zanaatkârlıktan kesin olarak ayırdığı gibi, zanaatkârlığı da tarımdan ayırıyor.

İki mübadele şeklinin, yani henüz özelleşmemiş genel mübadelenin ve asıl anlamda özelleşmiş ticaretin, genellikle tarım bölgelerinde aynı zamanda meydana gelmiş olması ilginçtir. Böylece, Guatemala'daki Chorti'lerde köylüler ve zanaatkârlar, kendi ürün fazlalarını satmak için haftada bir kere yerel

---

* Tarım ilk olarak kadınlar tarafından uygulandığı ölçüde, besin maddeleri fazlasının mübadelesini düzenli olarak ilkin onların yaptıkları tahmin edilebiliyor.. Çin geleneğine göre, ticareti ilk uygulayanlar kadınlar oldu. Yakın zamanlara kadar ticaretin tamamı aşağıda belirttiğimiz kavimlerdeki kadınların elindeydi: Afrika'da Togo'lar, Somali'ler ve Tanzanyalılar; Asya'da Tatarlar, Tibetliler (24). Forde, Scott ve Nadel, Nijerya'da aynı fenomeni gözlemlediler. Kristof Kolomb öncesi Nikaragua'da, pazarda sadece kadınlar bulunabilirdi (25). Dahomey krallığının yerel pazarında satıcılar sadece kadınlardı.

pazara, ayda bir kere, ya da her iki ayda bir, bölge pazarına giderler. Ama bölgede yetişmeyen ürünleri ithal eden tüccar, meslekten bir tüccardır. Nijerya'daki Nupe'lerde de aynı durum görülmektedir (28).

Bakır devrinden itibaren ticaret, özellikle, Mısır'da hükümdarlıktan önceki ilk medeniyette; Mezopotamya'da Tufan'dan önceki ilk medeniyette; Truva'da keşfedilen en eski medeniyette; Yunanistan'daki Girit-Mikene medeniyetinde; İspanyolların istilâsından önce Meksika'daki Aztek medeniyetinde, eski Çin, Hint, Japon medeniyetinde gelişiyor.

Klasik Çin edebiyatında *l'Appendice au Canon des Changements de Confucius* adlı kitapta pazarların (yani ticaretin) sapanla aynı dönemde, yani metal devrimi sonunda tarımda meydana gelen önemli değişikliklerle aynı anda icad edildiği anlatılır (29).

Tunç devriyle birlikte, ticari ilişkilerin gelişmesi üretimde teknik bilgiden yararlanmanın ilk şartı oluyor. O devirdeki mevcut bakır ve kalay yataklarını dikkatle inceleyen Gordon Childe, Akdeniz bölgesindeki kavimlerin tunç eşya yapımına geçtikçe, birçok ülkeyle uluslararası ticari ilişkilere girişmek zorunda kaldıklarını ortaya koymuştur. Hindistan'dan İskandinavya'ya kadar bakırla kalayın bir arada bulunabildiği sadece dört bölge vardır, bunlar da Kafkasya, Bohemya, İspanya ve Cornwal'dur (30). Oysa bu dört bölgenin hiçbirinde tunç devri meydana gelmemiştir.

Tunç devrinde atılıma yön veren kavimler, bu değerli metalleri (bakır ve kalayı) elde etmek için – dönem dönem yapılan ve ikinci hanedanlıktan itibaren Sina yarımadasındaki malların Mısır'a aktarılmasına yol açan soygun seferleri dışında (31),* büyük ticari seferler düzenlemek zorunda kaldılar. Dört tekerlekli araba ve yelkenli gemi tunç devrinde icad edildi ve bunlar bütün Antik dünyada medeniyetin ilerlemesiyle birlikte gerçekleşti. Sina yarımadası'ndan, Filistin ve Suriye'den devamlı olarak geçen kervanlar Mısır'ı Mezopotamya'ya: İran, Kuzey Afganistan ve Sind ırmağından geçen kervanlar da Mezopotamya'yı Hindistan'a bağladılar. Henüz barbarlık devrini yaşayan Avrupa'da Tunç devrinden itibaren Baltık denizi ile Akdeniz; Tuna vadisi ile Panonya ovası ve Britanya adaları arasındaki geniş ticari ilişkiler kuruldu.

Bu uluslararası ticaret istikrar kazanıp barışçı bir niteliğe bürününce de gene devletin işi olmakta devam etti ve başlangıçta, devlete hizmet eden tüccarların aracılığı ile gerçekleşti. Antrepo yerine geçen tarafsız bir liman iki ülkenin buluşma yeri oldu (32).

İhtiyaç için üretim ve mal üretimi

İlkel toplumlarda üretim esas itibariyle ihtiyaç için yapılan bir üretimdir. Üreticiler kendi geniş topluluklarının (klan, kabile) ya da dar toplulukları-

---

* Bakırın ve kalayın bol olduğu Çin, tunç devrine çok erken girebildi. Bundan dolayıdır ki, dış ticarete oranla, iç ticaret *daha önce başladı* ve daha ağır bastı. Ticaretin gelişmesinde metal devriminin oynadığı kesin rol, bu olağanüstü durumda da görülmektedir. Amerika'da, Peru'nun yüksek yaylalarında ortaya çıkan bakır ve kalay İnkalar medeniyetine temellik etmiştir.

nın (aile) ihtiyaçlarını tatmin etmek için üretimde bulunuyorlar. Besinlerini henüz toplayarak sağlayan kavimler için olduğu kadar, kelimenin tam anlamıyla, besin maddelerini, üreten kavimler için de doğrudur bu. Sulamalı tarım esası üzerine kurulmuş ilk imparatorlukların, temel ekonomik özellikler bakımından bu topluluklardan farklı bir yanları yoktur. Ürün fazlasını bir yerde toplayan krallar ya da papazlar, bunları, ya kendi ihtiyaçlarını ya da topluluğun ihtiyaçlarını gidermek için kullanıyorlar. Babil kralına resmi yazışmalarda "Babil köylüsü", "tarlaların sulayıcısı", "insanların çobanı" denmesi anlamlıdır. Mısır'da Firavun ve hükümet yönetimi için *Pr 'o* (büyük ev) (33) deyimi kullanılırdı. Çin'de, milleti yaratmış olduğu varsayılan efsanevi İmparatorlardan birine *Heutsi* (darı prens) denmiştir. Gerçekte ekonominin tümü, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanım değerleri üreten büyük bir malikâne ekonomisi olarak görünmektedir (34).

Bağımsız zanaatkârlıkla birlikte yeni bir üretim türü ortaya çıkıyor. Köy topluluğu içinde yaşayan üreticiler, yani zanaatkâr köylüler, pazara, sadece kendi ürünlerinin fazlasını, yani ailelerinin ve topluluğun ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geri kalanı getiriyorlar. Bir topluluktan ayrılmış uzman-zanaatkâr, örneğin gezginci demirci ya da çömlekçi, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanım değerleri üretmiyor artık. Üretimin tümü mübadeleye hasredilmiştir. Kendi ürettiği ürünleri, özel ihtiyaçlarını ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılayacak geçim araçları, elbiseler, v.s. ile mübadele ediyordu. Köy topluluğundan ayrılmış bağımsız zanaatkâr, artık sadece pazar için üretim yapıyor, mübadele değerleri, yani mal üretiyor.

Kendi ihtiyaçlarını ya da topluluğun ihtiyaçlarını gidermek için esas itibariyle, kullanım değerleri üreten bir birey, emeğinin ürünleri sayesinde hayatta kalıyor. Üretim ve ürünler, emek ve emek ürünleri ona göre hem pratikte hem de bilincinde, özdeştir. Mal üretiminde bu birlik dumura uğrar.

Mal üreticisi artık doğrudan doğruya kendi emeğinin ürünleriyle yaşamıyor; tam tersine, ancak bu ürünleri sattığı takdirde hayatta kalabiliyor. Glotz'un Homerus dönemi Yunan zanaatkârları hakkında söylediği gibi, ancak ve ancak emeğiyle yaşıyor. Bu, çok doğru bir sözdür, çünkü bu ilk zanaatkârlar, müşterilerinin ayağına gidiyorlar ve üretimleri için gerekli hammaddeyi onlardan alıyorlar (35). Aynı şey, mal üretiminin geliştiği ilk sıralarda çoğu toplumlarda, özellikle Mısır'da, Çin'de, Japonya'da, Hindistan'da ve Orta Çağın başlangıcında Avrupa'da görülmektedir (36).

Mal üretimi ne birdenbire, ne de bütün toplum için ortaya çıkıyor. Zanaatkârlık meslek olunca, bazı zanaatkârlar, köy topluluğundan kopmuş mal üreticileri haline gelince, köylülerle diğer zanaatkârlar, yüzyıllar boyunca kullanım değerlerini yaratan üreticiler olarak yaşamaya devam edebiliyorlar. Bunlar ihtiyaç duydukları birkaç malı satın alabilmek için sadece kendi ürünlerinin pek az bir kısmını (fazlasını) mübadele edeceklerdir. Bu mallar, esas itibariyle tuz ve *demirden* (metallerden) ibaret oluyor. Çin'de, ortaçağ

Avrupa'sında ve ortaçağ Rusya'sında,* Hint köy topluluğunda, Afrika'da, Colombe öncesi Amerika'da (37) böyle olmuştur.

Genelleşmiş ve özelleşmiş mübadele, yani ticaret, önce, metallere ve süs eşyalarına, bir dereceye kadar, Devlete (kral, prens, tapınak) ayrılan (lüks maddelere) inhisar ediyor. Ama mal üretimi, ticarete zanaat ürünleri ve tarımsal ürünler de sağladığında en yüksek seviyesine erişecektir. Yük arabaları için tekerleğin icad edilmesi çömlekçilik tekniğinde çark (dönme) ilkesinden yararlanmayı sağlıyor. Çömlek çarkı, özellikle ticarete tahsis edilmiş metalin "seri olarak" yapılmasını sağlayan ilk iş aletidir.

Etnografya, ev ya da köy sanayii (tekniği) söz konusu olduğu sürece seramik eşyayı ilk yapanların kadınlar olduğunu, çömlek çarklarını ilk kullanan ve pazar için üretimde uzman işçi haline gelenlerin de erkekler olduğunu belirtiyor (38). Mallara (metalara) dönüşmüş tarım ürünleri ise, geçim araçları üretimini tamamen bırakmış insan toplulukları, zanaatkârlar, tüccarlar ve yöneticilerden ibaret topluluklar, yani şehir toplulukları kurulunca ortaya çıkıyor. Polanyi'ye göre, yerel yiyecek pazarları ilkin Lydia'da (Manisa'da), sonra da Atina'da kurulmuş olsa gerektir. Bununla beraber, bu tür pazarların en azından M.Ö. 5. yüzyılda Çin'de de var olduğunu sanıyoruz (39).

İmece yoluyla örgütlenmiş toplum ve emek müddeti ekonomisi üzerine kurulmuş toplum

Sadece, pek az artık-ürün üreten ya da hiç üretmeyen ilkel toplumda emeğin işbirliğine dayanması, temel ekonomik faaliyetleri düzenlemeye yarayan töreler ve ayinler üzerine kurulmuştur. Yiyecek sağlamanın güç olduğu elverişsiz bölgelerde işbirliğine dayanan emek, insanın fizik gücünü son haddine kadar zorlayan sürekli bir ekonomik faaliyeti gerektirebiliyor. Pasifik adaları gibi elverişli bölgelerde gerekli (mübrem) ürünün üretimi, vaktin büyük bir kısmı eğlencelere ayrıldığından, nispeten pek az bir zaman alabiliyor.

Genellikle, hiçbir toplum, ekonomik ve sosyal zorunluluklara boyun eğmek zorunda kalmadıkça, boş vakitlerinin büyük bir kısmını çalışmaya, daha çok üretim yapmaya ayırmak istemeyecektir.** Ekonomik zorunluluk demek, toplumun yaşaması için gerekli ve bizzat topluluğun üretmediği zaruri malları (bazı yiyecek maddeleri ve tuz, iş aletleri yapmak için gerekli hammaddeler, ayinlerde kullanılan süs eşyaları) mübadele yoluyla elde etmek için çok daha büyük bir ürün fazlası sağlamak demektir. Sosyal zorunluluk bir ürün fazlasının, ya topluluğun yararı için (sulama işlerini kolaylaştırmak amacıyla) ya da böyle bir haracı zor yoluyla kabul ettiren bir fetih sonunda, merkezi bir otoriteye hiç aksatmadan verilmesini gerektiren zorunluluktur.

---

* Daha sonraları genellikle bütün perakendeci tüccar için kullanılmış olmasına, rağmen, antik çağda iç ticarette tüccar için kullanılan *prasol* deyimi tuz ticareti yapanları belirtir.

** "Sık sık başgösteren kıtlıklara rağmen hiçbir Mkamba (zenci kabilesi) gelecek yağmur mevsimine kadar yetecek olandan daha fazlasını ekmeyi düşünmez" (40).

Öte yandan, her iki zorunluluk da bir arada bulunabilir. Doğu Bolivya'da yaşayan Majo ve Baure kabilelerinden söz ederken Alfred Métraux şöyle yazar:

"Bu kabilelerin yaşamak için yaptıkları günlük mücadeleyi kolaylaştıran metale öylesine ihtiyaçları vardı ki, Beyazlar için kabul edilebilir diğer malların yokluğunda, kendilerini hemen köle ticaretine veriyorlardı" (41).

Başka bir deyişle: ürün fazlasındaki artışın belirli bir sınırı (yiyecek maddeleri rezervini) aşması, ekonominin bağımsız gelişmesinin sonucu değil, ekonomik ya da sosyal dış baskıların (ürün fazlasının merkezi bir otorite ya da egemen bir sınıf tarafından ele geçirilmesinin) sonucudur.*

İşbirliğine dayanan ilkel toplum, cinsler arasındaki işbölümünden başka bir işbölümünü bilmediği sürece emeğin ritmi törenler ve dinsel kurallarla belirlenecektir. Daha tutarlı bir işbölümü yerleşir yerleşmez her üreticinin topluluğa katkısı ortak bir kriterle ölçülebilmelidir. Aksi halde, işbirliğine dayanan emek, imtiyazlı ya da imtiyazsız grupların meydana gelmesinden dolayı parçalanmaya yüz tutacaktır. İşbirliğinin bu ortak ölçü birimi, emek müddeti ekonomisinden başka bir şey olamaz.

Köy büyük bir aile olarak kabul edilebilir. Yıllık üretimin tamamı geçim araçları (elbiseler, evler, iş aletleri) ihtiyacına nispeten tekabül etmelidir. Bu farklı ürünler arasında bir dengesizlik olmaması, köylülerin zamanlarının büyük bir kısmını çömlek ya da deri eşya üretimine hasretmemeleri ve tarlaların bir kısmını ekilmemiş halde bırakmaları için topluluk, mevcut emek müddetinin bir bilânçosunu çıkarmak ve bu emek müddetini, geri kalan vaktini dilediği gibi kullanmada herkesi serbest bırakarak, toplumun refahı bakımından gerekli temel sektörler arasında dağıtmak zorundadır.

Etnografi ve ekonomik tarih, gerçekte, işbölümünün başlangıç halinde olduğu köy topluluğunun, sosyal hayatı bir emek müddeti ekonomisi esasına göre düzenlediğini ortaya koymuştur. Ruth Bunzel (42) ilkel halkların ancak, emeği nadir bir şey ("scarce"), diye kabul ettiklerini belirtir. Boeke'ye göre, Endonezya'daki *desa*'nın (köy topluluğunun) ekonomisi çalışma (emek) saatlerinin hesaplanması üzerine kurulmuştur (43).

Japon köy ekonomisinde "Mübadele ilkesi, insanlar ve günlerdir, "a" ailesi, "b" ailesinin topraklarında iki gün çalışan 2 kişiden meydana gelmişse, bu "b" ailesi bu çalışmaya eşit bir emek sarf etmek zorundadır. Örneğin "a" ailesinin tarlasında bir gün boyunca 3 kişi ve ayrıca, bir gün boyunca da 1 kişi çalışmalı ya da iki gün çalışan 2 kişinin emeğine (çalışmasına) tekabül eden bambaşka bir kombinezon kurulmalıdır... Bir *kattari* grubunda (pirinç ekiminde işbirliğine dayanan çalışma) dört ya da beş aile çalışınca hesaplama aynı esasa göre yapılır. Bu da (bilfiil çalışılan günleri hesaplamak için) bir hesap defteri tutulmasını gerektirir"(44).

---

* Bu, daha önce savunduğumuz tezle, yani "egemen bir sınıfın gelişmesi sosyal bir ürün fazlasını gerektirir" teziyle çelişmez, ürün fazlasındaki ilk artış gerçekte herhangi bir egemen sınıfın ortaya çıkmasından önce meydana geldiği halde egemen sınıf ilerde bu ürün fazlasında büyük bir artış olmasını ve üretim güçlerinde yeni bir gelişmeyi sağlar.

Zenci *Heh* kabilesinde kendisi de bir köylü olan demirciye bir mızrak sipariş eden köylüler, mızrak yapılıncaya kadar demircinin tarlasında çalışırlar (45). Maurya kralları dönemindeki eski Hindistan'da ekonomik hayatın düzenlenmesini emek ve emek ürünleri belirler (46).

Ürün fazlasının (artık-ürünün) toplumun imtiyazlı bir grubu tarafından ele geçirilmesinin (sosyal bağımlılığın) ilk formları gerçekleşince, sömürü biçimi (sömürünün hesaplanması) da bir emek müddeti ekonomisi üzerine kuruluyor. İnkalar'da: "Haraç (vergi), ancak ve ancak işçi, zanaatkâr ya da asker olarak harcanan emekten ibaret olabilirdi. Bu bakımdan, bütün erkeklerin eşit oldukları kabul edilirdi. Gerekli haracı (vergiyi) sağlamada kendisine yardım edecek çocukları olan bir kimse zengin, çocukları olmayan da yoksul diye kabul edilirdi. İnka'nın ya da *curaca*'nın (efendinin) hizmetinde çalışan her zanaatkâra bütün ham maddelerin sağlanması gerekiyordu ve bu şekilde çalıştırılması yılda iki üç ayı geçemezdi" (47).

Ortaçağın başlarında köylülerin büyük bir kesimi servaj rejimine tabi olduğunda, Avrupa'da da aynı şey meydana geldi. Köyler kesin bir emek müddeti ekonomisine göre yönetiliyordu: serfler haftada ortalama üç gün feodal beyin topraklarında, üç gün de kendi topraklarında çalışıyorlardı.*

Aynı şekilde, serflerin karıları da iplik eğirmek, kumaş dokumak, dikiş dikmek, v.s., için malikanenin atölyelerinde belirli bir gün çalışmak zorundaydılar. Her zanaatkârın, feodal beye ve diğer mültezimlere yaptığı özel hizmetler karşılığında, bir tarlası vardı.

Emek müddeti ekonomisi üzerine kurulmuş sosyal örgütlenme, dil de dahil olmak üzere, birçok iz bırakmıştır. Ortaçağda Orta Avrupa'da en yaygın yüzölçümü birimine *tagwerg* (yani bir insanın bir günde ekebileceği toprak) deniyordu. Ortaçağda İngilizcedeki *acre* kelimesi de aynı anlama geliyordu. Kabile** dağlarında mülkiyet *zuija*'ya, yani iki öküzün koşulduğu bir sabanla sürülen topraklara göre hesaplanıyordu. Fransa'da *carrugata* bir insanın normal olarak bir günde bir sabanla sürebileceği toprak demektir. İsviçre'de *poz* denilen yüzölçümü birimi de bu anlamdadır (49).

Emek müddeti ekonomisinin ekonomik faaliyetin tümünü ne dereceye kadar belirlediği, Dollinger'in, gündelikçi serflerin ortadan kalkmasıyla ilgili olarak anlattıklarından açıkça anlaşılmaktadır:

"Şüphesiz gündelikçilerin bu hizmetlerden muaf tutulması, serfin boş durmasına yol açmıyordu. Serfin, serbest olduğu günler, efendisinden, kendi hesabına işlediği bir toprak parçası almasını gerektiriyordu. Şüphesiz, bu toprak parçası, genellikle, serfin kendine ayırabildiği zamanla orantılıydı. Haftada ancak bir tek gün serbest olan serf, muhtemelen pek az bir toprak (tarla) elde ediyordu, iki üç gün serbest olan serf herhalde bütün bir *mans*'ı alabiliyordu" (50).

---

* Örneğin eski Bavyera kanunlarına göre: "Klise'nin serfleri" haftada üç gün feodal beyin malikanesinde, "üç gün de kendi topraklarında" çalışmak zorundadırlar: *"Opera vero 3 dies in ebdomada in dominico operet, 3 vero sibi faciat"*(48).

** Cezayir ve Tunus'ta berberi aşireti (ç. n.)

Ortaçağdaki köylülerin yükümlülüklerinin tümünü irdeleyen March Bloch da aynı sonuca varmaktadır.

"Köylüler ya da en azından köylülerin bazıları senyöre her yıl belirli bir miktar işlenmiş madde; tahta eşya, kumaş, elbise, hatta kalifiye bir mesleğin gelirlerinin babadan oğula intikal ettiği bazı *mans*'larda metal aletler vermek zorundaydı. Bazen, tıpkı emek gibi, hammadde de mültezim tarafından sağlanır, ama kumaş söz konusu olunca, malzemeyi çoğu zaman feodal bey verirdi. Köylü ya da karısı *sadece zamanını,* emeğini, hünerini *ortaya kordu* (belirtmeler benden, E. M.)" (51).

Öte yandan, çoğu durumlarda, köylülerin yükümlülükleri birbirinin yerini tutabilecek formlara bürünebiliyordu: emeğini sunmak, ya da bir miktar ürün vermek. Böylece, serf-kadınların yükümlülükleri - eski *Lex Alemannorum*'-daki gibi - bazen angarya günlerinin sayısıyla, bazen de bu angarya günleri boyunca sunulan ürün miktarıyla belirlenmiştir (52). Aztekler Meksika'daki diğer kavimleri, ya iş gününe, ya işlenmiş ürün miktarına ya da ekilecek toprağın yüzölçümüne göre hesaplanan bir haraç ödemek zorunda bırakırlardı (53). Japonya'da M.S. 8. yüzyılda tarımsal olmayan iki angarya türü: *Ço* ve *yo* vardı. Taiho yasası bu iki angaryayı hem emek müddetine (10 gün), hem de dokunan kumaş miktarına (26 *şakii*, yaklaşık olarak 10 m) ve buğday miktarına (1 *to*, aşağı yukarı 2 ölçek buğdaya eşittir) göre tespit etmiştir (54). Demek ki, böyle bir toplumda üreticilerin belirli bir malı üretmek için harcayacakları gerekli emek müddeti apaçık görülmektedir. Batı Avrupa'da 12. yüzyıldan itibaren, malikâne topraklarının doğrudan doğruya ekilmesinin yerini, kıta Avrupa'sında, belirli süreli aynî hak aldığında, haftada üç gün angarya çalışmak yerine feodal beye rekoltenin yarısını vermek gerekti. Çin'de Tang hanedanının vakayinamelerinde darı yetiştirmek için kaç gün (yılda 283 gün), buğday yetiştirmek için kaç gün (yılda 177 gün) çalışılacağı tastamam belirtilmiştir. Buna karşılık, arazi vergisinin aynî olarak ödendiği (55) anlaşılmaktadır. Espinas, ortaçağ komününde işgücü ile hizmetin miktarı arasında kesin bir eşdeğerlik (oran) olduğunu belirtir (56).

Emek müddetinin süresi üzerine kurulmuş bu aynı iktisadi muhasebenin, Yerliler'in angarya çalışmalarının, *repartimiento encomienda* (57) sisteminde, aynî ranta dönüştüğü anda İspanyol Amerikası'nda ve *culturstelsel*'in ortaya çıkmaya başladığı anda Endonezya'da rastlıyoruz. Ahali artık "toprak rantı" ödemek zorunda kalmıyordu, ama buna karşılık, tekrar yönetime satacağı ürünleri (indigo, şeker, kahve, tütün) toprağının beşte birine ekmek gibi bir yükümlülük altına giriyordu. "Toprağı olmayanların yılda 66 gün Yönetim'in plantasyonlarında çalışması" gerekti (58). Vietnam'da ise ölü mevsim boyunca çalışarak ödenmek üzere ödünç para verildiği görülmektedir. Büyük işler yapılırken 1/5 *piyastr* borca karşılık 10 gün çalışılıyor.

Malların (emtianın) mübadele değeri

Demek ki, genelleşmiş mübadele, (yani) ticaret, sosyal gelişmenin bu emek müddeti ekonomisiyle belirlenmiş bir aşamasında ortaya çıkıyor ancak. Bu

ekonomiye uyum sağlamak zorunluluğundan kurtulmuş kavimler, özellikle çok az bir ürün fazlasıyla ve pek basitinden ya da dinî törenlerde yapılan mübadelelerle yetiniyorlar.* Bunun böyle oluşu da, bu mübadelelerin her sosyal organizasyonun temelinde bulunan aynı objektif ölçüye göre yapıldığının, yani malların mübadele değerinin, üretimleri için gerekli emek müddeti ile ölçüldüğünü gösteriyor.

Hint yarımadasının Güney-Batısındaki Nilgiri Hillls'de dört kabile (Toda, Karumba, Badaba ve Kota kabileri) arasında kurulmuş ticari ilişkiler örneğinde görüldüğü gibi, bilinçli olarak emek müddeti ekonomisinin egemen kılındığı sosyal bir organizasyondan, aynı ilke gereğince, yarı-bilinçli, yarı-objektif bir tarzda hüküm süren mübadelelere bir geçiş gözlemliyoruz.

"Toda'lar çoban kabilelerdir; Karumba'lar hâlâ cangılda yaşamaktadırlar; Badaga'lar çiftçidir; Kota'lar da, her şeyden önce, metali işlemesini bilen ve bıçak yapan zanaatkârlardır. Kota'lar diğer üç kabileye bu bıçaklar ve çömleklerle, dini törenlerde kullanılan müzik aletlerini sağlarlar, karşılığında Toda'lardan manda ve sürü hayvanı, Karumbalardan bal, yabani meyve, Badagalardan buğday alırlar. Ama Kotalar sadece zanaatkâr değildirler. Kendi işledikleri tarlalara da sahiptirler. Kota demircilerinin yaptığı madeni bıçaklarla mübadele edilecek buğday miktarı dini kurallarla tespit edilmiştir. Badagalar daha çok bıçak almak isterlerse "bu bıçakları yapmak için gerekli zaman boyunca Kota demircilerinin tarlalarında çalışmak zorundadırlar"(60). Aynı şekilde Dahomey'lerde de:

"Demirci hurda demirleri kendisi satın alır ve bunları, vaktiyle kendileri için çalıştığı arkadaşlarının emeğinden yararlanabileceği ana kadar saklar. Bu an gelince demirhanede çalışanların hepsi, onun satın aldığı hurda demirlerden tarla çapası, balta, bıçak v.s. yaparlar. Hurda demirlerin sahibi bu aletleri satmak ve bu satıştan sağladığı geliri kendine ayırmak hakkına sahiptir. Bu parayı, kendi geçim masraflarını karşılamak, hurda demir satın almak amacıyla kullanır ve bu arada demirhanedeki kombine işgücünden yeniden yararlanıncaya kadar ortakları için çalışır" (61).

Ekonomik değeri olmayan basit, rasgele ve dinsel mübadelede kesin eşdeğerlik ilişkileri gözetilmeyebilir. Ama genelleşmiş mübadele böyle değildir. Objektif bir eşdeğerlilik kriterinin bulunmayışı, mübadele ilişkilerinin düzenlenmesini önleyecek ve çok sayıda mal üreticisi gerektiren her toplumun parçalanıp dağılmasına yol açacaktır. Çalıştıkları işkollarında elde ettikleri ürün diğer işkollarına göre daha az mal satın almalarına yol açıyorsa,

---

* Gelişmeleri, basit mal üretimi ortaya çıkmadan önce durmuş olan birçok ilkel kavmin, ürünlerini objektif kriterlere ve emek müddeti ekonomisine göre mübadele etmediklerini gösteren de budur. Bu olgu, birçok etnoloğu ekonomik analiz konusunda yanlış sonuçlara yöneltmiştir. Bununla beraber, Margaret Mead, çok ince örülmüş hasırları törenlerde mübadele eden Manila'ların (Samoa) başlangıçta, bu hasırlara, üretilmeleri için sarfedilmiş gerekli emek müddetini karşılayan bir mübadele değeri tespit ettiklerini anlatır. Daha sonraları, bu değer son derece artırılmıştır (59). Pasifik adalarında yaşayan birçok kabilede olduğu gibi, bu Samoa kabilesinde de, mübadelenin ekonomik bakımdan artık önemli bir rol oynamadığı ve ürün bakımından zengin memleketlere gelmiş göçmenler söz konusudur.

üreticiler bu işkollarını terk edeceklerdir. Demek ki, mübadele edilen mal ile ürünler arasında kesin eşdeğerlik ilişkilerinin kurulması kaçınılmazdır.

Ama iki ürün, iki mal arasındaki eşdeğerlik ilişkisi, ortak bir ölçüyü, ölçülebilen ortak bir niteliği gerektirir. Bir malın ***kullanım değeri***, bu malın faydasını belirleyen fiziki niteliklerinin tümüne bağlıdır. Bu kullanım değerinin varlığı bir mübadele değerinin ortaya çıkması için gerekli bir şarttır: Gerçekte, hiç kimse, kendi yarattığı ürün karşılığında, kimseye faydası olmayan bir mal, bir kullanım değeri almayı kabul ettiremeyecektir. Fakat iki malın, fiziki nitelikleriyle ifade edilen kullanım değeri ölçülemez: buğdayın ağırlığı, kumaşın uzunluğu, kapların hacmi, çiçeklerin rengi ortak bir ölçüyle belirlenemez. Bu ürünler arasında karşılıklı bir mübadeleyi sağlamak için, hepsinde ortak olan ve aynı zamanda da hem ölçülebilen, hem de miktarca ifade edilebilen ve toplumun bütün bireyleri tarafından kabul edilen sosyal bir nitelik aramak gerektir.

Oysa malın kullanım değerini meydana getiren fiziki niteliklerinin tümü, bu malı üreten özgül emekle belirlenmiştir: dokumacının sarf ettiği emek, kumaşın boyutlarını, inceliğini, ağırlığını; çömlekçinin harcadığı emek çömleğin direncini, şeklini, renklerini belirler. Gerçi mallar, belirli özgül bir emek ürünüdürler ama bu mallar, ayrıca, sosyal insan emeğinin, yani belirli bir toplumdaki mevcut emek müddetinin (ki toplum, daha önce gördüğümüz gibi, bu emek müddeti ekonomisi üzerine kurulmuştur) ürünüdürler. Malı ölçülebilir kılan da bu olgudur. Özgül karakteri hesaba katılmadığından (tıpkı, 12 meyve elde etmek için 3 elmayı, 4 armudu ve 5 muzu toplarken, bunların özgül niteliklerinin hesaplanmaması gibi), soyut emek denilen bu genel insan emeği, mübadele değerinin temelidir.* Bu emeğin ölçülmesi –malı üretmek için gerekli emeğin süresi - mübadele değerinin ölçütüdür.

Küçük mal (meta) üretimi

Bağımsız zanaatkârlık, ticaret ve toplumun sınıflara bölünmesi ancak pek az geliştiği sürece, mal üretimi toplumda nispeten sınırlı bir yer tutuyor. Ticaret ve şehir hayatı ancak belli bir gelişme derecesine erişip, yeteri kadar geniş bir pazar yarattığında şehirlerde mal üretimi de gelişiyor ve genelleşiyor (63). Demek ki, mal üretimi şehirlerde genelleşirken, ihtiyaç için yapılan üretimin köylerde parçalanmaya yüz tuttuğu tarihi bir dönem başlıyor. Kendi

---

* Küçük meta üretiminin başlangıcından itibaren yani M.Ö. 3000 yılına doğru, her emek, özgünlüğünden bağımsız olarak, eşdeğer kabul edilmiştir. Sûs'ta bulunan ve Sami dilinde yazılmış defterlerde bir prensin evindeki aşçının, berberin, taş yontucunun, dülgerin, demircinin, kunduracının, terzinin, çiftçinin, çobanın ve eşekçinin ücretleri 60 *qua* arpa olarak tespit edilmiştir (62). Bununla beraber, mübadele değerlerinin üretiminin bu ilk aşamasında insanlar "soyut emek" kavramının bilincine varamadılar. Farklı kalifiye emekler arasında bir eşdeğerlik olduğu düşünülüyordu. "El emeği" kapitalizm döneminde hareketlilik kazanıncadır ki "Soyut emek" kavramı ortaya çıkabilmiştir. Soyut emek sadece bir dokuma işçisinin bir saatlik emeğinin, bir tuğla işçisinin bir saatlik emeğinin yarattığı kadar değer yaratmasını değil, bu işlevlerin, büyük sanayide birbirlerinin yerini tutmasını da gerektirir. V. bölümde "el emeği ve makinalaşma"yı bakınız.

üretim araçlarına (iş aletlerine) sahip olan zanaatkârların gerçekleştirdikleri bu mal üretimine basit mal üretimi ya da küçük mal üretimi denmiştir. Şehir medeniyetinin başladığı devirlerde, özellikle M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Yunanistan'da, 8. yüzyıldan itibaren İslam İmparatorluğu'nda ve 11. yüzyıldan itibaren de Batı Avrupa'da bu üretim egemen oldu.

Küçük mal üretiminde emek doğrudan doğruya üreticinin kendi ihtiyaçlarını tatmin eden bir üretim sağlamıyor artık. Emek ve emeğin ürünü artık onun gözünde özdeş değildir. Ama bu üretici, yarattığı ürünün sahibi olarak kalır ve bunu ancak kendi geçimini sağlayacak yiyecek maddeleri satın almak için elden çıkarır; işbölümü üreticiyi kendi yarattığı üründen ayırır olmuştur artık; işbölümü, üreticiyi kendi ürünü aracılığı ile ezmiyordur henüz. Toplum, mal üretiminin, kendi bağrında yavaş yavaş geliştiğini; sırf kullanım değerlerinden ibaret olan üretimin yavaş yavaş daraldığını görmektedir.

Mal üretimi yaygınlaştıkça emek müddetinin (çalışma saatlerinin) tam olarak hesaplanması kaçınılmaz olur. Ancak basit bir işbölümünün bulunduğu ilkel toplumda, sadece temel çalışmalarda emek müddetinin kesinlikle hesaplanması, topluluğun hayatta kalabilmesi bakımından büyük bir önem taşır. Fakat, daha önce gördüğümüz gibi, diğer bütün işlerde belirli bir nesnenin üretimi için iki ya da üç saat çalışmış olmak pek önemli değildir. Yiyecek maddeleri üretiminin tâbi olduğu kesin kurallar çerçevesi içinde bu tür kavimlerin bireylerinin geniş bir özgürlükten yararlanmalarını açıklayan da budur. Herskovits, Gana'da geçimlerini meyve toplayarak ve tarımla uğraşarak sağlayan Talensi'lerde üretim ve tüketim çerçevesi içinde kesinkes hesaplanan emek müddetini ve üreticilerin yararlandıkları geniş özgürlüğü (serbestliği) bir arada gösteren ilginç bir tablo ortaya koymuştur (64).

Bununla birlikte, ilkel bir toplulukta mal üretimi yaygınlaştığı andan itibaren emek müddetinin hesaplanması daha kesinlikle uygulanır. Çeşitli bölgelerin değilse bile, çeşitli köylerin emek ürünlerinin birbirleriyle mübadele edildiği pazarlarda mübadele değerleri sosyal ortalamalara göre gerçekleşir. Bir nesnenin değerini belirleyen, bu nesnenin üretimi için bilfiil sarf edilen emek müddeti değil, bu dönemde bu toplumdaki ortalama üretim şartları içinde üretim yapmak için gerekli emek müddetidir. Değerleri, tek tek her üreticinin sarf ettiği rasgele emek müddetiyle belirlenseydi, gerçekte, mallar ölçülemezlerdi:

"Ortaçağ'daki zanaatkârın belirli şartlar içinde (kendi ihtiyacı için değil, şehirlerin ihtiyacı için) kumaş üretmesi gerekiyor; onun emeğinin, sübjektif değil, özellikle objektif bir emek olduğunu söyleyebiliriz"(65).

Malın değeri, üretimleri için *sosyal bakımdan gerekli* emek miktarıyla belirlendiği andan itibaren -yani bu ortalama, tekrarlanan mübadelelerden edinilen tecrübeye, birbirleriyle rekabet halindeki çeşitli üreticilerin ürünlerinin aynı zamanda ortaya çıkmasına göre tespit edildiği andan itibaren- köhne usullerle çalışan beceriksiz üreticiler cezalandırıldılar. Bunlar, topluma sağ-

ladıkları bireysel emek müddeti* karşılığında ancak daha az bir zamanda üretilmiş bir eşdeğer (mal) alırlar. Böylece, mal üretiminin gelişmesiyle birlikte daha büyük bir çalışma disiplini kuruldu ve emek müddeti daha kesin bir tarzda hesaplandı.

Küçük mal üretiminin gelişmesiyle birlikte insan emeği de, niteliğine göre farklılaşmaya başlıyor. Birleşik (karmaşık), kalifiye emek, basit emekten ayrılıyor. Gittikçe özelleşen zanaatkârlık, ilkel toplumlarda olduğu gibi, masrafları bütün bir topluluk tarafından değil, çırağın ailesi ya da kendisi tarafından karşılanan nispeten uzun bir çıraklık devresini gerektirdiği için, hiç kimse bir meslekte uzun bir süre çırak olarak çalışmak istemeyecektir, çünkü bir saatlik kalifiye bir emek karşılığında alacağı mal (eşdeğer), kalifiye olmayan bir saatlik emek karşılığında elde edeceği malın aynı olacaktır. Kalifiye insan emeği, sadece, bir usta sıfatıyla üretim yapan zanaatkârın sarfettiği emeği değil, onun çıraklık devresinde sarfettiği ve karşılığı ödenmemiş emeğinin bir kısmını da (genel çıraklık masraflarının sosyal amortismanı) ihtiva eden karmaşık (bileşik) bir emek olarak kabul edilmiştir.

Küçük mal üretiminde değer yasası

Malların mübadelesini, ihtiva ettikleri sosyal bakımdan gerekli soyut insan emeği miktarına göre düzenleyen *değer yasası*, en sonunda ek bir işlevi yerine getirmeye başlar. Basit işbölümünün var olduğu ilkel toplum ve köy topluluğu bilinçli bir işbirliğine dayanan emeğe göre örgütlenmişti ve üretimin ritmini töreler, ayinler, ihtiyar heyetleri ve yöneticiler belirliyordu. Bir de buna gereğinde, angaryalar ya da egemen sınıflara ödenen vergiler (haraçlar) ekleniyordu.

Ama küçük mal üretimi gelişince kolektif sosyal organizasyona hiçbir şekilde tabi olmayan üreticiler ortaya çıkıyor. Her üretici, fizik gücünün ve üretici kapasitesinin (iş aletleri, v.s.) sınırları içinde dilediği kadar üretim yapabiliyor. Bu üreticiler, artık kapalı bir topluluğun tüketimi için kullanım değerleri üretmiyorlar, nispeten geniş ve anonim bir pazar için üretim yapıyorlar. Mübadeleleri objektif bir temele göre düzenleyen ve ancak mübadele edilen her mala eşdeğerler sağlayan değer yasası böylece, gerçekleşmiş ya da gerçekleşmemiş mübadeleler yoluyla, toplumda mevcut emek müddetinin tümünün çeşitli üretim kolları arasındaki dağılımını *yeniden düzenliyor*; ilkel toplumlarda insan emeği doğrudan doğruya sosyal bir emekti. Küçük mal

---

* Profesör Sol Tax'un anlattığı Panajaşel'deki Guatemala yerlilerinin yaptıkları küçük meta üretiminde bu açıkça görülmektedir. Erkekler, kadınlar, hatta küçücük çocuklar bile ticaretten birkaç kuruş kazanmak için gözlerini dört açarlar. Profesör Tax'a göre, okuma yazma bilmeyen bir kadının bütün bir gün çalışarak imal ettiği bir halının maliyetini kuruşu kuruşuna söyleyebildiği bu toplumda mübadelelerin ve eşdeğerlerin kesinlikle hesaplanmış olmasına hayret etmemek gerekir. Bu şarflar altında toprak bazen ödenmemiş emek karşılığında, bazen rekoltenin bir kısmı verilerek, bazen de para ödenerek kiralandığına göre, bütün bu durumlarda kesin eşdeğerlerin sadece emek-değer göz önünde tutularak hesaplandığını varsaymak gerekir (66).

üretiminde bireysel emek, sosyal emek niteliğini ancak dolaylı olarak, yani mübadele yoluyla, değer yasasının etkisiyle kazanır.*

Bir zanaatkâr kendi toplumundaki pazarda satılabilecek olandan daha fazla bez üretirse, bunun bir kısmı mübadele edilmeyip satılmadan kalacak, bu da ona toplumda mevcut emek müddetinin aşırı bir kısmını bu bezlerin üretimine hasrettiğini, başka bir deyişle, sosyal emek müddetini israf ettiğini gösterecektir. Bilinçli olarak örgütlenmiş bir toplumda bu israf, törelere ya da topluluğun diğer üyelerinin yorumlarına göre önceden *a priori* tespit edilmiş olacaktı. Değer yasası pazarda bunu ancak a *posteriori* ve verdiği emeğe, sarfettiği çabaya rağmen, ürünlerinin bir kısmına tekabül edecek bir eşdeğer bulamayan üreticinin zararına olarak ortaya kor.

Bununla beraber, bu kurallar mal üretiminin başlangıç devresinde, küçük mal üretimi döneminde apaçık görülür, ilk çağdaki loncalarda olduğu kadar Çin'deki, Bizans'taki, Ortaçağda Avrupa ve Arabistan'daki loncalarda da hem her nesnenin üretimi için harcanan emek müddetinin, çıraklık döneminin, üretim masraflarının, hem de her mal karşılığında talep edilecek normal eşdeğerin herkesçe kabul edilen belirli kurallara göre tespit edilmiş olması bunun kanıtıdır (67).** Bu saydamlık, işbirliğine dayanan emek tarafından bilinçli olarak yönetilen bir toplum ile, tamamen dumura uğramış ortak toplumsal bağların yerini "objektif" yasaların yani insanların iradesinden bağımsız, kör "doğal" yasaların aldığı bir toplum arasında, küçük meta üretiminden dolayı, geçici bir aşamaya erişildiğini gösterir sadece.

---

* Bkz. Bölüm 18, emek-değer teorisiyle ilgili eleştirilerin çürütülmesi.

** Nadel, Nupe krallığında metaların değerinin, üretimleri için harcanan emek müddetiyle *aşağı yukarı* orantılı olduğunu belirtir (68).

KAYNAKLAR

1. Hingston Quiggin, ***A Survey of Primitive Money***, pp. 21-22.
2. Audrey I. Richards, ***Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia,*** p. 222.
3. Margaret Mead, ***Competition and Co-operation among Primitive People,*** p. 134,
4. Margaret Mead, ***Sex and Temperament***, pp. 170-1.
5. Thunvald, ***L'économie primitive***, p. 201; article ***"Handel" in Reallexicon der Vorgeschichte***, Vol. V, p. 74; Herskovits, ***The Economic Life of Primitive People***, p. 160; Quiggin, op. cit,, p. 11.
6. M. Mauss, ***"Essai sur le don" in Sociologie et Anthropologie,*** p. 2H.
7. Polanyi, et al., op. cit., p. 88.
8. Cl. Lévi-Strauss, ***Les Structures élémentaires de la patenté***, p, 168.
9. Ibid., p. 593.
10. Ibid, pp. 178-180, 4849.
11. C. Darryl Forde and R. Scott, ***The Native Economics of Nigeria***, p. 68.
12. M. Mauss, op. cit., pp, 277-8.
13. Victor Purcell, ***The Chinese in Southern Asia***, p. xxvii.
14. J. H. Boeke, ***De Theorie der Indische Economie***, p. 39.
15. Schechter, The Law and Morals of Primitive Trade, in Herskovits, ***Economic Life of Primitive People.***
16. Polanyi, et. al., op. cit., pp. 20, 269.
17. Claude Meillassoux, ***Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire***, pp. 267-9.
18. Ibid., pp. 266-7.
19. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichte des Altertums***, p. 21; Gordon Childe, ***What Happened in History***, p. 61, and ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. I, p. 4; J. Graham Clark, ***L'Europe préhistorigue***, pp. 363, 371, J. C. Van Eerde, ***Inleidinjg tot de Volkenkunde van Ned. Indië***, p. 57.
20. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichte des Altertums***, Vol. I, pp. 26-27.
21. Herskovits, ***The Economic Life of Primitive People***, p. 129.
22. Forde and Scott, op. cit., p. 43.
23. Herskovits, ***The Economic Life of Primitive People***, p. 125; Thurwald, article ***"Lohn" in Reallexlcon der Vorgeschichte***, Vol. VII, pp. 308-9.
24. W. G. Sumner and A. G. Keller, Science ***of Society***, Vol. IV, p. 46.
25. Forde and Scott, op. cit., p. 79; S, F. Nadel, ***A Black Byzantium***, p. 254; ***Histoire du Commerce***, Vol. IV, p. 148; Polanyi, et al., op. cit., pp. 178-83.
26. M. M. Postan, "Trade of Mediaeval Europe: the North", in ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. II, pp. 168-9.

27. Gordon Childe, ***Man Makes Himself***, pp. 120-2; ***What Happened in History***, pp. 96-97.

28. Charles Wisdom, ***The Chorti Indians of Guatemala***, pp. 24-25, 199; S. F. Nadel, op. cit., p. 321.

29. Chen Huan-Chang, ***The Economic Principles of Confucius***, p. 122.

30. Gordon Childe, ***The Bronze Age***, p. 8.

31. G. Dijckmans, ***Histoire économique et sociale de Vancienne Egypte.*** Vol. II, p. 226; Polanyi, et. al., op. cit., pp. 41 et. al.

32. Polanyi, et al., op. cit., pp. 51-55. D. D. Kosambi, ***An Introduction to the Study of Indian History,*** p. 151. et. al.

33. Heichelheim, op. cit., Vol. I, p. 179; René Grousset, ***Histoire de la Chine***, p. 9.

34. Boeke, op. cit., p. 44.

35. G. Glotz, ***Le Travail dans la Grèce antigue***, p. 53.

36. Dijckmans, op. cit., Vol. II, p. 236; K. A. Wittfogel, ***Wirtschaft und Geselschaft Chinas***, p. 514; Yoshitoml, ***Etude sur l'Histoire économique de Tanelen Japon***, p. 203; G. B. Jathar and S.G. Beri, ***Indian Economics***, p. 104; Josef Kulischer, ***Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters***, Vol. I, p. 75.

37. Wittfogel, op. cit., p. 497, P. I. Lyashchenko, ***History of the National Economy of Russia***, p. 162; M. Takizawa, ***The Penetration of Money Economy in Japan***, p. 24; Jathar and Beri, op. cit., p. 103; Herskovits, op. cit., p. 187; Audrey I. Richards, op. cit., p. 22; Paul S. Martin, George L. Quimby and Donald Collier, ***Indians Before Columbus***, p. 67.

38. Gordon Childe, ***What Happened in History***, p. 85.

39. Polanyi, et al., op. cit., pp. 84-85; ***An Outline History of China***, p. 28.

40. Sumner and Keller, op. cit., Vol. IV, p. 53.

41. Alfred Métraux, in ***Handbook of South American indians***, Vol. III, p. 418.

42. Ruth Bunzel, in Franz Boas, ed., ***General Anthropology***, p. 346.

43. Boeke, op. cit., p. 64.

44. John Embree, ***Mura, A Japanese Village***, pp. 100-1.

45. Ralph Piddington, ***An Introduction to Social Anthropology***, p. 275.

46. Hautilya's ***Arthashastra*** German trans. by J. J. Mayer, p. 147.

47. John Collier, ***The Indians of the Americas***, pp. 61-62.

48. See other articles in the Polyptique of Saint Gennain -des - Prés and the ***descriptio villarura*** of the Abbey of Lobbes.

49. Joseph Bourrilly, ***Eléments d'ethnographie marocaine***, pp. 137-8; Roger Grand and Raymond Delatouche, ***L'Agriculture au moyen âge***, p. 79.

50. P. Dollinger, ***L'évolution des classes rurales en Bavière***, P. 270.

51. Marc Bloch, ***Caracteres originaux de l'histoire rurale française***, p. 77.

52. Herman Bikel, ***Die Wirtschaftsverhältnisse des – Klosters St. Gailen***, pp. 133-239.

53. H. Cunow, ***Wirtschaftsgeschichte***, Vol. I, pp. 270-1.

54. Y. Takekoshi, ***Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan***, Vol. I, p. 117.

55. L. Génicot, ***L'Economie rurale namuroise au has moyen âge***, pp. 236-85; Grand and Delatouche: op. cit., pp. 105- 35; Jacques Gernet, ***Les aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe sieele***, p. 98.

56. Georges Espinas, ***Les Origines du capitalisme***, Vol. I, p. 140.

57. Robert S. Chamberlain, "Castilian Backgrounds of the Bepartimiento Encomienda", in ***Contributions to American Anthropology,*** Vol. V, pp. 25-26.

58. H. J. De Graaf, ***Geschiedenis van Indonesië***, p. 406.

59. Margared Mead, ***Social Organization ol Manua***, pp. 73-75, p. 65.

60. David Mandelbaum, "Notes on Fieldwork in India", in Herskovits: ***Economic Lite of Primitive Peoples***, pp. 136-7.

61. M. J. Herskovits, ***Dahomey, an Ancient West African Kingdom***, Vol. I, pp. 75 76.

62. Clement Huart and Louis Delaporte, ***L'Iran antieuıe,*** p. 83.

63. Gordon Childe, ***What Happened in History***, p. 156.

64. Herskovits, ***Economic Life of Primitive Peoples***, pp. 248 51.

65. Espinas, op. cit., Vol. I, p. 142.

66. Sol Tas, ***Penny Capitalism***, pp. 18, 15, 80.

67. Espinas, op. cit., Vol. I, pp. 118, 140-2.

68. Nadel, op. cit., p. 318.

III

PARA, SERMAYE, ARTI-DEĞER

Genel bir eşdeğerin zorunluluğu

Basit ya da gelişmiş mübadele, trampa şeklinde, yani mübadele edilen ürünlerin doğrudan doğruya birbirleriyle karşılaştırılması (kıyaslanması) şeklinde gerçekleşir. Aynı ürünleri geleneksel, hatta dinsel normlara göre mübadele etmeye alışmış ilkel kavimler için trampa hiçbir ekonomik "sorun" (1) yaratmadı.

Genelleşmiş mübadele ve ticaret ise bambaşkadır. Diğer ürünlerle mübadele edilen şey, kabilenin ürün fazlasını teşkil eden bir tek ürün değildir artık. Mübadele en çeşitli ürünlerle diğer ürünler arasında olur. Eşdeğerlilik ilişkileri iki ürün ya da iki ürün kategorisi için değil, sonsuz derecede farklı ürünler için geçerlidir. Çiftçinin emek müddetiyle karşılaştırılan (kıyaslanan), sadece çömlekçinin emek müddeti değildir artık. Yüzlerce farklı zanaatın her biri, üretici çabalarının ürünlerini zaman zaman birbirleriyle mübadele etmek gereğini duyarlar. Bu mübadelelerin aksamadan gerçekleşmesi için, mal sahipleri bu ürünlerini, kendi ürünleriyle mübadele etmek isteyen alıcılara rastlamak fırsatını beklemeksizin, elden çıkarabilmelidirler. Mübadelelerin eşdeğerlilik esasına göre olması için, diğer bütün malların mübadele değerlerini ifade edebilen bir mal (meta) gerektir. *Genel eşdeğer mal*'dır bu işlevi yerine getiren.

Genel bir eşdeğerin, yani bütün şekilleriyle, paranın ortaya çıkması, mübadelenin genelleşmesi ve ticaretin başlaması ile birlikte gerçekleşir. Böyle bir eşdeğerin zorunlu olduğu apaçık görülmektedir. Sir Samuel Baker, Uganda'da Nyoro pazarında satıcıların, "Süt satar, tuz alırım. Tuz verir mızrak alırım. Kırmızı boncuklar alır, ucuz kahve veririm," (2) diye bağırdıklarını anlatır.

Tuz sahipleri süt yerine kırmızı boncuk isterlerse; kırmızı boncukların sahipleri tuz ve kahve değil de süt isterlerse bu mübadelelerin hiçbiri gerçekleşemez çünkü karşılarında ellerindeki ürünleri birbiriyle mübadele etmeye hazır iki mal sahibi yoktur. Genel eşdeğeri nitelendiren şey, karşılığında her türlü malın satın alınmasını sağlayan bir mal (meta) olmasıdır. Şimdi tuzun genel eşdeğer olduğunu varsayalım. Bir anda, üç işlem birden kolayca ger-

çekleşebilir. Tüccar, tuzun kullanım değerinden yararlanmak için değil, arzu ettiği sütü genel eşdeğer olan tuz karşılığında alabileceği için kırmızı boncuklarını gerçekten tuzla mübadele edecektir.

Demek ki, genel eşdeğerin kendisi de bir maldır; onun kendi mübadele değeri de, tıpkı diğer bütün malların mübadele değeri gibi, üretimi için sosyal bakımdan gerekli emek müddetiyle belirlenmiştir. Diğer bütün malların mübadele değerleri bundan böyle bu gerçek mübadele değerine oranla ifade edilecektir. Genel eşdeğer, mal olarak, kendi doğal nitelikleriyle belirlenmiş bir kullanım değerini de içerir: Tuz, dolaşımı sonunda etin tuzlanması için kullanılabilir. Ama kendi doğal, fiziki (maddi) değerinin yanı sıra, genel eşdeğer mal, diğer malların birbirleriyle mübadele edilmesini kolaylaştıran bir dolaşım (tedavül) aracı, bir değer ölçüsü olmasını da sağlayan fazladan (ek) bir kullanım değerine sahiptir.

Nitekim, Ramsesler dönemindeki Mısır'da davar genel eşdeğerdir ve:

1 hasır 5 litre bal 11 litre z. yağı	1 davar değerindedir (3)

M.Ö. 2 bin yılı başlangıcında kral Bilalama döneminde Mezopotamya'daki Eşuna'da gümüş, genel eşdeğer oldu. 1947'de Tel Harmal'da keşfedilen vergi defterlerinde şu eşdeğerlerin yazılı olduğunu görüyoruz:

12 litre susam yağı 300 litre buğday 600 litre tuz 5 kilo yün 1 kilo bakır	yaklaşık olarak 8 gram gümüş değerindedir (4)

Kral Bilalama yasalarından 500 yıl önce yazılmış Hitit yasalarında eşdeğerleri gösteren uzun bir listeye rastlıyoruz. Bu listeye göre:

1 koyun 1 "zimmitani" yağ 1 adet iri bir öküz derisi 4 mina (*) bakır 20 kuzu derisi 2 "pa" şarap ½ *zimittani* halis z. yağ (*) = 3.54 gr. (ç. n.)	1 gram gümüş değerindedir.	
3 keçi 1 kaftan 1 araba atı	2 miskal gümüş 3 miskal gümüş 20 mis. gümüş	Değerindedir (5).

Burada hakiki bir *fiyat listesi* söz konusudur. Demek ki, fiyat belirli bir eşdeğer-mal ile ifade edilen bir malın mübadele değerinden başka bir şey değildir. Para genel-eşdeğer olmuştur; fiyat, mübadele değerinin para olarak ifadesidir.

Genel eşdeğerin evrimi

Küçük mal üretiminin başlangıcında bir bölgede en çok mübadele edilen mallar çoğu zaman ilk genel eşdeğer oluyorlar. Bu mallar iki kategoriye ayrılıyor: söz konusu halk için hayati önemi olan ürünler (yiyecek maddeleri, iş aletleri v.s.) ve insanların mübadele ettikleri ilk objeler arasında yer alan süs eşyaları.

Tarım ve hayvancılıkla uğraşan kavimler, genel eşdeğer olarak genellikle davarı, buğdayı, ya da pirinci seçmektedirler. Nitekim, Yunanlılar ve Romalılar M.Ö.6. ve 5. yüzyıla kadar öküzü ilk genel eşdeğer olarak kabul ettiler. Hintlilerin milli parası *rupi*, sürü anlamındaki "rupa"dan gelir. *Avesta* İranlılarında ve *Lex Saxonum* Cermenleri'nde genel eşdeğeri öküzdü. Bu da, bu eşdeğerin geçerli olduğu dönemde hayvancılığın egemen olduğunu gösterir. Kuzey, doğu ve Güney Afrika'da büyük ve küçük baş hayvanlar yani, develer, koyunlar, keçiler ya da inekler, esas itibariyle hayvancılıkla geçinen kavimlerde genel eşdeğer yerine geçiyordu. Kırgızlarda at, Annam'da manda, Tibet'te de koyun eş değer olarak kabul edilmiştir.

Genel eşdeğer ortaya çıktığında toprağın ekilmesi davar yetiştirmekten daha önemli olunca, çeşitli toprak ürünleri bu işlevi yerine getirdiler. Eski Japonya'da pirinç yüzyıllar boyunca genel eşdeğer olarak kabul edildi. Çin'de önce buğday ve darı, sonra da pirinç genel eşdeğer oldu. Mezopotamya'da buğday genel eşdeğerdi. Mısır'da besin olarak hazırlanmış buğday, yani belirli bir biçimde pişirilmiş somunlar kısa zamanda öküzün yerini aldı.

Hindistan'da da M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren öküzün yerine buğday eşdeğer olarak kabul ediliyor ve buğday, 19. yüzyıla kadar köylerde bu işlevi yerine getiriyor. Sudan'da hurmalar uzun bir süre genel eşdeğer olarak kullanıldı. Orta Amerika'da mısır, İzlanda'da kurutulmuş balıklar, Nikobar adalarında hindistan cevizi, Filipinler'deki ilkel kavimlerde pirinç, batılıların istilâsından önce Havai adalarında tuzlu balık eşdeğer olarak kabul edildi.

En önemli iş aletleri de genel eşdeğer olarak kullanıldı: tunç ya da bakır baltalar, Girit'te üç ayaklı tunç iskemleler, Laos'ta tunç vazolar; Orta ve Doğu Afrika'da demir kürekler, demir çapalar; Pasifik'teki Salomon ve Marşal adalarında olta iğneleri... Çin'de en eski paraların ikisi, yani *pu* ve *zan* başlangıçta "tarım aleti" anlamına geliyordu (6) ve adlarını bronz iş aletlerinden alıyorlardı. Japonya'da M.S. 7. ve 8. yüzyıllarda demir kürekler ya da çapalar taşınabilir servetin esasını teşkil ediyordu (7).

Bu iş aletlerinin yapımında kullanılan hammaddeler de çoğu zaman genel eşdeğer rolü oynayabiliyorlar. Pasifik okyanusundaki Yap adasında taşın genel eşdeğer olarak kullanıldığı bilinmektedir. Homeros dönemindeki Yunanistan'da Batı Akhalar'da tunç vazolar genel eşdeğer olarak kullanılmaya

başlandığında Lemons adasında yaşayanlar tuncu genel eşdeğer olarak çoktan kabul etmişlerdi. Afrika'nın en ileri kavimlerinde de külçe çubuk demirler aynı rolü oynuyorlar.

Mübadelelerin gelişmesiyle birlikte en önemli ürünlerin (başlıca besin kaynaklarının ya da başlıca iş aletlerinin) yerine yerel mal, yani yabancı pazarlarda alınıp satılan ürün, eşdeğer olarak kabul edilebildi. Nitekim, 19. yüzyılda Tatarlar ve Moğollarda sıkıştırılmış çay paketleri; Aztekler zamanında Meksika'da Hindistan cevizi; Habeşistan'da, batı Afrika'da, Ekvator Afrika'sında, Doğu Afrika'da, Birmanya'da, Tibet'te ve Kuzey Amerika'daki bazı yerli kabilelerinde tuz; 18. yüzyıla kadar Kanada'da kürklü hayvanların derileri; Rusya'da beyaz sincapların derileri; ortaçağ Japonya'sında keten bezler genel eşdeğer olarak kullanılmışlardır; ortaçağda Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde bezler genel eşdeğer yerine geçti. Çin'de otuz inç bez (*tch'e*) bir (*che*) buğday değerindeydi ve T'ang İmparatorluğunda akdarının ve bakır paranın yanı sıra, genel eşdeğer yerine geçiyordu (8).

İlkin sihir aracı diye* kullanılan süs eşyaları küçük mal üretiminin ilk günlerinde çoğu zaman genel eşdeğer olarak kabul edildi. Nitekim, Girit-Mikene medeniyetinde tunç objelerin yanı sıra, üç ayaklı küçük bronz iskemlelerin genel eşdeğer yerine geçtiği görülüyor. Mısır'da da tunç yüzükler aynı işlevi yerine getirmişlerdir. Orta Amerika'da Kristof Kolomb öncesi yerlilerde yeşim taşı buna benzer bir rol oynuyordu. Pueblos Yerlilerinde firuzeler ayni işi görüyordu. Cam ya da mine inciler Mısır'da aynı amaçla kullanıldılar ve buradan da Akdeniz ülkelerine yayıldı. Afrika'da ise hakiki bir para olarak yaygınlaştı.

Genel eşdeğer olarak kullanılan en yaygın süs eşyası *cauris*'lerdir (deniz salyangozunun parlak renkli kabukları). Bunlar Çin ve Hindistan'dan Pasifik adalarına, Afrika'ya, Avrupa'ya ve hatta Yeni-Dünya'ya yayılmıştır.

"*Cauris*'ler sağlamlık ve bir örnek olmaları bakımından diğer bütün kabuk paralardan üstün kabul ediliyordu. Boyutları ve ağırlıkları nispeten aynıdır... ve bundan dolayı, altını ve gümüşü tartmakta kullanılmış olan ilk ağırlık birimleriyle yani kuru fasulye, pirinç, buğday (10) ya da arpayla kıyaslanmışlardır".

Demek ki, genel eşdeğer olarak, değerli metaller, genel eşdeğer en zaruri obje ile, genel eşdeğer süs eşyası arasında bir çakışmayı temsil ederler. Önceleri süs eşyalarının yapımında hammadde olarak kullanılan bakır, tunç, gümüş ve altın, süs eşyalarının üretimi için ilkin daima gerekli hammade olarak kullanıldılar. Ancak metal işleme tekniğinde gerçekleşen ilerleme ile birliktedir ki bu metaller en zaruri objelerin yapımı için de kullanıldılar. Bu aşamaya erişilince bu metaller ekonomide hayatî bir rol oynadılar. Aynı zamanda bunların sadece süs eşyası olarak kullanıldıkları dönemden kalma

---

* İlkel bir toplumda, süs eşyalarının, değerli objelerin, sihir aracı diye kullanılmaları, aslında ekonomik bir sebebe dayanır. ***Essai sur le don*** adlı eserinde Marcel Mauss, "bu objelerin ruhların atalara verdikleri *besin yaratıcı* tükenmez aletlerin suretleri olarak kabul edildiğini" belirtir. (9).

dinî hatta sihri bir anlamı da vardır. Bu faktörler, değerli metallerin diğer bütün malların genel eşdeğeri olarak kabul edilmesini kolaylaştırmıştır.

Para

Uluslararası ticaretin gelişmesi, genellikle metal devrimiyle çakışır. Metaller bu ticaretin başlıca objeleridirler. Genel bir eşdeğerin zorunluluğu, artık daha kuvvetle hissedilmiştir. Çoğu zaman bu işlevi yerine getirmek için özellikle bu aynı metallerin seçilmiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Başlangıçta, genel eşdeğer olarak, gene metalden yapılmış objeler kullanılmıştır. Ama mübadelelerin yaygınlaşması karışıklıklar ve ekstra masraflar demektir.

Doğu Afrika'da demir çapalar, genel eşdeğer yerine geçiyor. Demir cevheri bakımından zengin bölgelerde yaşayan kabileler, imal ettikleri bu çapaları diğer bölgelerin ürünleriyle mübadele ediyorlar ve bu bölgelerdeki yerel demirciler de süs eşyası ve silah yapmak için çoğu zaman bu çapaları tekrar eritiyorlar (11). Ağırlık ölçüsü olarak kullanılan *işlenmemiş saf metal,* böylece, genel eşdeğer olmaya başlıyor. Bu da bugünkü sarrafların, bankerlerin, tefecilerin gördükleri işi gören altın tartımı denetleyicilerinin bütün bir para ekonomisinin başlangıcında büyük bir rol oynadıklarını gösteriyor. Fakat, külçe halinde olsa da olmasa da, her mübadele sırasında metal tartmak can sıkıcı bir iştir. Ticari gelişmenin belli bir aşamasından itibaren, değerli metal külçelere, ağırlıklarını gösteren bir damga vurma işini Devlet üstleniyor. Resmen tartılmış bu tür külçeler M.Ö. 3 bin yılında Mezopotamya ve Mısır'da, 2 bin yılında Avrupa'da, Girit'de, Peloponez'de görülüyor. Çok daha sonraları, yani M.Ö. 700 yılında, metal külçeye uzak mesafelere taşınabilecek bir şekil vermek fikri doğuyor. Yunan sitelerinin ticaretini başkent Sart'ın büyük antrepolarına çekmek isteyen Lidya kralı her biri sadece birkaç gram ağırlığında altın paralar bastırmıştı. Bu paraların bir teki, birbirinden değerli malların mübadele edilmesini sağlıyordu. Böylece, ticaretin yayılması kolaylaştı; köylü de küçük esnaf da, ürün fazlalarını trampa etmek yerine, para karşılığında satabiliyorlardı artık (12). Bu para basma sistemi, Pers İmparatorluğuna, Yunan sitelerine ve bu medeniyetler kanalıyla da dünyanın her yerine yayılıyordu. Hindistan'da ve Çin'de, küçük Asya'dakinden bağımsız olarak geliştiği anlaşılıyor. Çin'de M.Ö, 1000 yılında dolaşımda metal paralar vardı ve M.Ö. 65 yılından itibaren bunlara ağırlıklarını gösteren bir damga vurulmaya başlanmıştı (13).

Değerli metallerin her yerde genel eşdeğer olarak kabul edilmelerine sebep, tüccarların ve yöneticilerin tecrübeyle keşfettikleri ve özellikle bu rolü oynamalarına yol açan birçok niteliklere sahip olmalarıdır.

1. Kolayca *taşınabiliyorlar*: Özgül ağırlıklarının yüksek oluşundan dolayı, nispeten büyük bir mübadele değerini temsil eden bir miktar metal ufak bir yer kaplıyor. Bu değer istikrarını korur: binlerce yıl boyunca bunların üretilme tarzında pek az teknik değişiklik meydana gelmiştir.
2. Geç aşındıkları ve kolay kolay paslanmadıkları için *dayanıklıdırlar.*

3. Kolayca *bölünebiliyorlar* ve parçalar daha büyük birimler halinde tekrar eritilebiliyor.
4. Kendilerine özgü fiziki nitelikleri sayesinde kolayca *tanınabiliyorlar*. Ve her türlü kalpazanlık saptanabiliyor (metalin ağırlığından anlaşılabiliyor).

Gerçi, değerli metallerin bu asli nitelikleri onları adeta önceden genel eşdeğer rolüne hazırlar ama ticaret yaygın bir hale geldiği andan itibaren, fiilen genel eşdeğer olarak kullanılmaları belirli bir bölgede yeterli miktarda üretilmelerine bağlıdır. Altın, genellikle, gümüşten önce üretilmiş ve üretimi başlangıçta daha az masraflı olmuştur. Firavunlar dönemindeki Mısır'da, eski Hindistan'da, Kristof Kolomb öncesi Amerika'da böyle idi (14).

Değerli metaller az bulunur olunca, diğer metaller normal olarak genel eşdeğer diye kullanıldılar. Birbiri ardısıra Atina'nın ve Makedonya krallarının zenginleşmesini sağlayan Laurium ve Strymon'daki altın madenlerinin keşfinden önce Eski Yunanistan'da altın sikke çok nadirdi; gümüş, bakır, hatta bazen demir, para olarak en çok kullanılan metallerdi. Demir bakımından zengin Lakonya'da, demir para M.Ö. 3. yüzyıla kadar egemen olmuştur. Altın ve gümüşün çok nadir bulunduğu Çin'de bakır 15. yüzyıla kadar para olarak kullanılmış, hatta bazen de bunun yerini demir almıştır. Japonya'da da altın ve gümüş pek nadir olduğundan, 17. yüzyıla kadar genel değer ölçüsü rolünü bakır oynamıştır. Nitekim, büyük altın ve gümüş madenlerinin keşfi, değerli metallerden bolca para basılmasını sağladı (15). Değerli maden yatakları bakımından zengin ülkelerin bile genellikle bunları, ancak ticari gelişme çok miktarda altın ve gümüş sikkeyi gerektirince işletmeye başlamaları ilginçtir. Bu da ancak bu andan itibaren bu tür maden yataklarının araştırılmaya başlandığını* açıkça gösteriyor.

Kendi kullanım değerlerini koruyan mallar - en faydalı objeler, süs eşyaları, metal hammaddeler – genel eşdeğeri temsil ettikleri sürece, diğer bütün malların genel eşdeğeri olmaktan ibaret yeni kullanım değerleri, tali bir kullanım değeridir sadece ve bu özel malı satın alan onun doğal kullanım değerini gerçekleştirmek istediğinde, bu tali kullanım değeri ortadan kalkabiliyor. Külçe halinde eritilen, damgalanan değerli metaller, ve resmi bir otorite tarafından basılan metal paralar bakımından durum değişiyor... Bu paralar ortaya çıktıkları andan itibaren, bu yeni malın müşterek ve özgül kullanım değeri, diğer malların genel eşdeğeri işlevini yerine getirmesinden kaynaklanıyor. Damgalanmış külçelerin ya da basılmış paraların yeniden metal hammadde olarak mücevherat yapımında kullanılabilmeleri için, önce tekrar eritilmeleri, külçe ya da parça olarak ortadan kaldırılmaları gerekiyor. Demek ki, genel eşdeğerin evrimi boyunca, artık genel eşdeğer olarak kullanılmaktan başka bir kullanım değeri olmayan ve para (akçe) denilen bir malla karşılaşıyoruz.

Sosyal servetin evrimi ve paranın farklı işlevleri

Esas itibariyle kullanım değerleri üreten bir toplumda sosyal servetin göstergesi bu aynı kullanım değerlerinin birikimidir. İlkel kavimlerde ya da ilkel

---

* Bu konuda batı Avrupa için IV. bölüme bakınız.

köy topluluğunda yiyecek maddelerinin birikimi, servetin, sosyal prestijin en büyük göstergesi olarak görünüyor. Çoban kavimlerde sosyal servet boynuzlu hayvanlara ya da atlara göre hesaplanıyor. Tarımcı kavimlerde bu hesaplama buğday, pirinç, mısır miktarına göre yapılıyor. Japonya'da 17. yüzyılın başlangıcında bütün ülkenin ve her feodal beyin serveti gene pirinç miktarına (pirinç *koku*'süne) göre hesaplanıyor. Kullanım değerlerinin birikimi, küçümsenmemesi gereken bir servet temerküzü sağlıyor. O devirde bir tek ailenin, *şogun tokugava* ailesinin Japonya'nın 28 milyon *koku*'luk yıllık üretiminin, yani bütün millî gelirinin (16) en büyük kısmını teşkil eden 8 milyon *koku* pirinci vardı.

Ticaretin gelişmesi, dolaşımın genelleşmesi ve para kullanımının gitgide artmasıyla birlikte para bireylerin, ailelerin ve ulusların servetinin başlıca göstergesi, hatta tek göstergesi oluyor. Onun işlevi mübadele işlemlerinde sadece genel eşdeğer olmak değildir artık. Para aynı zamanda şu işlevleri de yerine getirecektir:

1. *Genel eşdeğer*'dir, yani pazarda mevcut bütün malların satın alınmasını sağlıyor.
2. *Dolaşım aracı*'dır, yani kendi mallarının kullanım değerlerini gerçekleştirmek istemeyen mal sahipleri arasında malların dolaşımını mümkün kılıyor.
3. *Değer ve standart fiyat ölçüsü*'dür. Her malın değeri, belirli bir miktarda, belirli bir ağırlıktaki değerli metallerle, yani para ile ifade ediliyor. Fiyat, değerin paraca ifadesinden başka bir şey değildir. *İdeal (düşünsel) para*'nın kendisi herhangi bir malın fiyatını ifade edebiliyor. Bunu yerine getirmesi için bir meblağ içermesi gerekmiyor artık, bu meblağı *adlandırmak* yeterlidir.
4. *Genel ödeme aracı*'dır: Devlete, bireylere olan borçlar, bütün malların bedeli, hizmetler ya da vergiler, bu çeşitli işlevleri yerine getiren özel ürünlerin bulunduğu ilkel toplumun aksine, parayla ödeniyor. Burada "düşünsel" para bir işe yaramıyor. Belirli ağırlıkta altın ya da gümüş para gerekiyor.*
5. *Değer stoku ve servet birikimi (iddiar) aracı*'dır. Her toplumun doğal felâketlere (salgın hastalıklar, su baskınları, kötü rekolte, depremler, yangınlar) ya da sosyal felâketlere (savaşlar, iç savaşlar) uğradığı zaman ihtiyaçlarını karşılayabilecek ihtiyat ürünlere sahip olması gerekiyor. Sosyal ürün fazlasının ilk işlevi bu rezerv (ihtiyat) fonu oluşturmaktır. Esas itibariyle kullanım değerleri üreten bir toplumda bu ihtiyat fonlarını stok edilmiş ürünler meydana getiriyor.

   Geniş ölçüde mallar üretmeye başlayan bir toplumda servet birikimini değerli metaller ya da metal sikkeler sağlıyor. Hakiki bir değer ve değer

---

* Küçük mal üretiminin başlangıcında paranın bu çeşitli işlevleri *değişik* ürünler tarafından yerine getirilebiliyor. Örneğin, Hamurabi zamanında Babil'de arpa genel bir ödeme aracı, değer ölçüsü, standart fiyat ölçüsü ve hiç şüphe yok ki servet biriktirme aracıydı da; oysa genel eşdeğer olarak arpa, yün, zeytinyağı, gümüş (17) ve buğday kullanılıyordu.

karşılığı stoku olan bu servet, ihtiyaç duyulan malların en uzak ülkelerden bile getirilmesini sağlıyor. Gerçekten de değerli metaller dünyanın her yerinde genel eşdeğer olarak kabul ediliyor. Bir metal rezervinin, bir buğday ya da hayvan rezervinden daha sağlam ve daha dayanıklı olduğunu tecrübe toplumlara öğretiyor (18).

Malların dolaşımı (tedavülü) ve para dolaşımı

Basit mallar üreten toplumda para, ancak pek sınırlı ticari işlemlerde genel eşdeğer olarak kullanılıyor. Onun asıl işlevi servet biriktirme aracı olmasıdır. Para, ona sahip olan ve onu sadece kişisel tüketimini arttırmak için kullananlar tarafından kıskançlıkla saklanmıştır. Glotz, "Met savaşları sonuna kadar Yunan toplumunun servet biriktirme aşamasında kaldığını, paranın işletilmediğini, sadece biriktirildiğini" belirtir (19).

Ortaçağ'ın başlarında Batı Avrupa'da da aynı şey görülmektedir (20). Ataerkil ailede ve köy topluluğunda düzenli işbirliğine ve şehirde zanaatkârın bireysel emeğine dayanan üretim tarzında para, dolaşıma girdiği zaman bile, sadece kullanım değerleri edinmek için kullanılmıştır, para malların dolaşımını sağlayan bir araç, tali bir unsur, olarak kalıyor ve şu şemaya göre gerçekleşiyor:

M_1	——	P	——	M_2
Mal		Para		Mal

Guatemala'da Chorti Yerlileri'nin kurdukları şehir pazarına tahta iskemlelere sahip olan bir ince marangoz geliyor. Malının kullanım değerini gerçekleştirmek istemeyen ya da gerçekleştiremeyen bu Yerli, bunu elinden çıkarmayı, yani bunun mübadele değerini gerçekleştirmeyi arzu ediyor. Bu işlemin uygulanabilmesi için, iskemlelerin mübadele değerini gerçekleştirecek A miktarda parası olan birine rastlaması gerekiyor. Ayrıca, bu adamın iskemlelerin kullanım değerlerini gerçekleştirmek için bu parayı vermeye hazır olması da gerekiyor. Böylece, iskemle satışı (M_1 -A) iki tarafın rızasıyla gerçekleşmiş oluyor.

Ama, tahta iskemlelerin sahibi bu malı evinin ihtiyacı olan bir başka mal elde etmek için örneğin Amantille bölgesinde örülmüş hasırları almak için, satmak istiyor. İskemlelerin satışından elde ettiği parayla, bu örme hasırları satın alabileceği mal sahibi bir üretici arıyor. Pazara böyle biri gelirse, satın alma işlemi ($A - M_2$) normal olarak gerçekleşebiliyor. Birbiri ardı sıra yapılan bu iki işlem sonunda, yani satma ve satın alma işlemi sonunda, iskemle sahibi, kullanım değerini gerçekleştirmek istemediği bir malın yerine kendisine faydalı yeni bir mala sahip oluyor. Tahta sandalyeler de örme hasırlar da pazardan çekilmiştir, çünkü onların kullanım değerleri iki alıcı tarafından gerçekleştiriliyor. Buna karşılık, A miktar para üç kişi arasında el değiştiriyor: İskemleleri satın alandan satana ve bunları satandan da örme hasırları yapanın eline geçiyor. Küçük mal üretiminin henüz başlangıç devresinde söz

konusu paranın sahibi, yani örme hasırları imal eden, bu parayı ancak iki amaçla kullanabiliyor: ya bunu biriktirip, ihtiyat olarak saklıyor ya da bir başka mal almak için kullanıyor.

Fakat, küçük mal üretimi aşamasındaki bir toplum ticari bakımdan daha ileri bir medeniyetle temasa geçince ellerindeki malı salt kendi ihtiyaçlarını karşılamak için satmayı arzu eden mal sahiplerinin yanı sıra, paralarını "işletmek", "kazanç sağlamak" isteyen para-sahipleri ortaya çıkıyor. Böylece, Chorti'ler arasında profesyonel tüccar olanlar, rastladıkları zanaatkârların ellerindeki bütün ürün fazlalarını satın alacak kadar parayı ceplerine koyarak, çoğu zaman üç dört bölgeyi birden dolaşıyorlar. Bunlar, iskemle ve örme hasır sahiplerinin yaptıkları gibi, kullanım değerlerini gerçekleştirmek için değil, gidecekleri yerlerdeki ahaliye bir kâr *karşılığında tekrar satmak* için mallar satın alıyorlar.

Küçük mal üretiminin egemen olduğu bir toplumda malların dolaşımı, yani malların sahiplerinin birbiri ardı sıra gerçekleştirdikleri işlemler, *satın almak için satmaktan*, kullanım değerleri gerçekleştirilen ürünleri satın almak için kendi ürünlerini satmaktan ibarettir.

Küçük mal üretiminin yanı sıra profesyonel ticareti de bilen bir toplumda para dolaşımı, yani *para-sermaye sahiplerinin* birbiri ardı sıra gerçekleştirdikleri işlemler ise, *satmak için satın almaktan*, yani bir kâr karşılığında tekrar satmak için başkasının ürünlerini satın almaktan, sahip olunan para-sermayeye bir artı-değer katmaktan ibarettir. *Sermaye, tanımı gereği, bir artı-değer ile artan her değer'dir.*

Örme hasır üreticisi konusunda sorduğumuz soruyu tekrar sorarsak - üretici, ince marangozdan aldığı parayı ne yapacaktır diye sorarsak -, profesyonel tüccarın elde ettiği bir artı-değerle çoğalmış para söz konusu olunca, bunun artık iki değil üç cevabı vardır. Pazar pazar dolaşarak parasına bir artı-değer katan profesyonel tüccar Chorti, bu parayı, eskiden olduğu gibi, kendine ve ailesine yiyecek maddeleri satın almak, barınmak, giyinmek, ya da servet biriktirmek için kullanabiliyor... Bu her iki durumda da (varsayımda da) küçük mal üretimi dışına çıkmış değiliz.

Ama bu tüccar başka türlü de hareket edebiliyor: Bir artı-değer ile çoğalmış parasının tamamını ya da bir kısmını diğer el sanatı ürünleri satın almak ve bunları başka pazarlarda daha pahalıya satarak daha çok para kazanmak için kullanabiliyor. Bu durumda küçük mal üretimi alanından çıkıp para dolaşımı alanına, yani aşağıda ifade edilen *para-sermaye birikimi alanına giriyoruz.*

P	——	M	——	P'
Para		Mal		Para+artı-değer

Demek ki, malların dolaşımı (M_1 - P – M_2) ile paranın dolaşımı (P - M – P') arasındaki fark, şundan ibarettir: malların dolaşımında, dolaşımın iki kutbunda bulunan M_1 ve M_2 mallarının eşdeğerliliği iki işlemin gerçekleşebilmesi için gerekli şarttır. Küçük mal üreticilerinin hiçbiri kendi üretip sattı-

ğı malların değerinden daha üstün bir değerde mallar satın alamıyor. Buna karşılık, paranın dolaşımında *artı-değerin* (P'-P) meydana gelmesi dolaşımın gerçekleşebilmesi için gerekli şart oluyor: para-sermaye sahiplerinin hiçbiri parasını, cebinden çıkan meblağa eşit bir para elde etmek için "işletmiyor", "dolaşıma sokmuyor".

Artı-değer malların dolaşımından doğuyor

Demek ki, artık-değer, paranın dolaşımı boyunca ortaya çıkmıştır. Artı-değer para dolaşımının asıl amacı gibi görünmektedir. Ama nereden geliyor?

Küçük mal üretimine dayanan bir toplumda para sahiplerinin elde ettikleri artı-değer ya *ticaretten* ya da *tefecilikten* sağlanıyor. Ticaret ve tefecilik ancak geniş ölçüde gelişincedir ki, egemen sınıflar, parayı "işletmek" zorunluluğunun bilincine varıyorlar. M. Ö. 5. yüzyılda küçük mal üretiminin sadece eski Yunanistan'da değil, Çin'de de geliştiği görülüyor. Bu dönemin büyük tüccarı Fanlin'in öğretmeni Çi-Jan, ona "sermaye birikiminin" yasalarını öğretiyor ve her şeyden önce, "paranın" boş durmasına (atıl kalmasına) müsaade etmemek gerektiğini" söylüyor (21), 1800 yıl sonra, yani küçük mal üretimi İslam İmparatorluğu'nda o zamana kadar görülmedik bir ilerleme kaydedince, tarihçi İbn Haldun, haklı olarak şöyle diyor:

"Hayatını kazanma aracı olarak kabul edilen ticaret, bir sürü dalavere çevirerek ucuza mal alıp pahalı satmak ve böylece başlangıç sermayesini artırarak kazanç sağlamaktan ibarettir"(22).

Durum, klasik çağdaki Çin'de ya da Ortaçağ Avrupası'nda başka türlü değildi. İlk Çağ'ın tipik tüccar halkı Fenikelilerden *Odyseus*'de "usta denizciler, kazıkçı tüccarlar" diye söz edilir. 11. yüzyılın sonunda kendini ticarete vermiş olan Saint-Godrick de Finchale, "birçok memleketten nadir ve bundan dolayı da pahalı olduğunu bildiği mallar satın alıp bunları hemen hemen hiç bilmeyen başka bölgelerin ahalisine ateş bahasına sattığını"(23) anlatır.

Gerçekte, büyük ticaret, ekonomik bakımdan daha az gelişmiş, belki de henüz genel mübadele aşamasına erişmemiş olan ve bundan dolayı da çok ucuza satan kavimlerden yok pahasına mallar satın almaya gitmekten ibaretti. Sonra bu aynı ürünlerin son derece nadir olduğu ve arandığı, gerçek değerlerin (üretimleri için gerekli emek müddetinin) bilinmediği, özellikle bazı malların çok revaçta olduğu, daha doğrusu, açlık, su baskını gibi büyük felâketler yüzünden bunlara büyük bir ihtiyaç duyulduğu yerlere gidildi ve bu mallar çok yüksek fiyatla satıldı.

Demek ki, böyle bir dönemde tüccarların sağladıkları artı-değer, malları gerçek değerlerinden daha ucuza alıp daha pahalıya satmalarından ileri geliyor. Bu şartlarda ticaret tanrısı Merkür'ün aynı zamanda hırsızlar tanrısı olarak kabul edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Dillerinde "satın almak" ya da "satmak" kelimeleri bulunmayan, sadece "trampa" kelimesi bulunan Herreros'larda (bir Afrika kabilesi) kelimenin Avrupa'daki anlamıyla, bir tüccarın, mübadele yoluyla bir şey kazanmaya çalıştığı için, bir dolandırıcı olarak kabul edilmesine" (24) şaşmamak gerekir. Navaho'ların, çok zengin

bir insanın, servetini dürüst olmayan yollardan edindiğine inanmalarında şaşılacak bir şey yoktur (25). Yeryüzünün bütün dillerinde halkların tüccarlar için aynı şeyi tekrarladıkları görülür. Tüccarların sağladığı bu kâr, ucuz mal alımına dayandığı için, artı-değerin kaynağında yağmacılık ya da korsanlık (hırsızlık) vardır.

"Ulysse'in, Truva savaşından önce dokuz defa korsanlık yaptığını ya da Agamemnon'un ruhunu, kendi sitesini savunmak için mi, yoksa "Devlet'in öküzlerini, koyunlarını çalınca mı" savaşa katıldın diye (sanki ikisi arasında sadece pek az bir fark varmış gibi) sorguya çekişini içtenlikle anlatışı, başkalarının sırtından zengin olmaya kalkışmanın daha da tipik bir örneğidir" (26).

"Korsanlık, her devirde, ticaretin ilk aşamasıdır. Bu öylesine doğrudur ki, 9. yüzyılın sonundan itibaren İskandinavyalılar yağmacılığı bırakınca tüccar oldular" (27). Aristo'nun, korsanlığı ve eşkıyalığı hayatını kazanmanın meşru bir yolu olarak kabul ettiğini biliyoruz. Solon, tıpkı Britanya ve Fransız monarşilerinin 2000 yıl sonra yaptıkları gibi, korsanları koruyan yasalar çıkarmıştı (28). Tüccarlığı ve istilacılığı bir arada yürüten Aztekli tüccarlar, imkân buldukları her yerde zorla haraç alıyorlar ve böylece, ticaretin kökenini haydutluğa bağlıyan içinden çıkılmaz bağların tipik bir örneğini veriyorlar. Bütün bunlar, ticaretten sağlanan artı-değerin neye dayandığını açıkça gösteriyor (29).

8. ve 9. yüzyıllarda Rusya'yı yağma eden eşkıya tüccar Varegler *(varyag, varagiyan*, slav dilinde tüccar, hayvan tüccarı demektir) aynı fenomenin bir başka tipik örneğidirler:

"İskandinavyalı-İsveç'li tüccarlar Slav topraklarına sızdılar. Tıpkı 8. ve 9. yüzyıldaki tüccarlar gibi, bu topraklarda ticaret ve yağma peşinde koşmaya başladılar. Eşkıyalık ve fetih, aynı zamanda ticaretin temeli idi ve ticaret, eşkıyalığın yerini aldı (30)".

Ticaret ve yağma Sahra'da birbirine sıkı sıkıya bağlıdır:

"Hasım kabileler düşmanlarına ve onların koruduklarını kabilelere karşı tam bir ticari işlem olarak tasarlanmış yağma hareketlerine girişiyorlardı. Bunları burada inceleyişimizin sebebi budur. Bu hareketler, seferi finanse eden kapitalistlerin ve bunu uygulayanların rolünü ve her birinin kârını, bu işe katkıları oranında ayrıntılarıyla tespit eden bir töreye göre düzenleniyordu. 30 yıl öncesine kadar hâlâ aynı özellikleriyle, hem Sahara'da, hem de Yukarı-Moritanya'da hâlâ yürürlükte olan çok eski tarzda tipik bir sözleşme söz konusuydu" (31).

Bu sistem, birkaç tüccarın ya da bir tüccar sınıfın son derece hızla zenginleşmesini sağlıyor. Elde edilen kârlar çok yüksektir; bazen bir tek işten % 1000 kâr sağlandığı oluyor. Büyük Arap gezgini Batutah'ın anlattıklarına göre, 14. yüzyılda Kırım'da tüccarlar 1 dinara satın aldıkları tatar atlarını Hindistan'da 25, hatta 50 dinara satıyorlar (32). The *Dutch East India Company*, 17. yüzyılda Molük adalarında kilosu 7,5 sente aldığı baharatı Hollanda'da kilosu 300 sentten satmıştı (33). Böylesine büyük fiyat farkları, ancak bir kavimin, uluslararası pazarda bir malın mübadele değerini bilmeyecek kadar geri kalmış olmasıyla mümkündür. Fenikeliler, siyasi bakımdan

ezebilecekleri Hıristiyan olmayan halklarla düzenli ticari ilişkiler kurmayı yeğlerken ne yaptıklarını biliyorlardı (34).

"Song hanedanı zamanında, et, peynir ve sütle geçinen Çin'in kuzey halkları çaya çok düşkündüler. Çay elde etmek için, yılın birinci ve ikinci aylarında atlarını satmaya geliyorlardı. Başlangıçta, altı kilo adi çaya karşılık besili bir at veriyorlardı. Çin çay rejisi bu mübadelelerden büyük kârlar sağlamıştı. Çok geçmeden, kaçakçılık başladı ve fiyatlar hakkında bilgi edinen yabancılar, atları için on mislisini istediler (35)."

Bununla beraber, artı-değerin bu şekilde sağlanmasına yol açan para dolaşımı aslında *verimsizdir*, toplumun genel servetini artırmıyor. Gerçekte bu dolaşım, servetin *transferinden* ibarettir. Birinin kazandığı şeyi diğeri mutlak değer olarak kaybediyor.* Sosyal servet değişmeden kalıyor.

Baltık kıyılarındaki kavimlerin ürettiği bir miktar kehribarın değerini M, Fenikeli tüccarların kehribar üreticilerine ödedikleri fiyatı P ve aynı Fenikelilerin Mısır'da sağladıkları satış fiyatını da P' ile gösterelim. Bu mübadeleler gerçekleşmeden önce üç mübadeleci de toplam olarak M + P + P' değerlerine sahiptiler. M Danimarkalıların, P Fenikeli tüccarların, P'de Mısırlı bir zenginindi. Mübadeleler gerçekleşince, Danimarkalılar P miktar paraya, Mısırlı zengin M'ye, Fenikeli tüccarlar da P' miktar paraya sahip oldular. Bu üç değerin toplamı her zaman için M+P + P''dir. Toplum ne zenginleşmiş ne de fakirleşmiştir. Sadece bir değer transferi meydana gelmiştir.

Danimarkalılar M-P arasındaki değer farkından dolayı fakirleşmiş, buna karşılık Fenikeli tüccarlar aslında artı-değeri (ya da diğer iki mübadelecinin toplam değer kaybını) ifade eden P'-P arasındaki değer farkından dolayı zenginleşmişlerdir. Paranın dolaşımı boyunca elde edilen bir artık-değer söz konusu olunca durum hep aynıdır. Bu artık-değer, taraflardan birinin zararına olarak gerçekleşir, toplumun toptan zenginleşmesine yol açmaz.

Danimarkalılar için, ancak mallar ekonomisi aşamasında yaşıyorlarsa bir fakirleşme söz konusudur diye itiraz edilebilir. Ve eşit olmayan bu mübadeleyi onlara kabul ettiren aynı barbarlık bu "değer kaybına" da kayıtsız kalmalarını gerektiriyor. Zaten, bu türlü düşünmek birleşmiş bir değerler sistemini var sayıyor, oysa gerçekte, birbirleriyle ancak çevresel ilişkiler kuran farklı üretim ve değer sistemlerine sahip farklı medeniyetler söz konusudur.

Bu itiraz, mübadele değeri sübjektif değil *objektif* bir veri olarak kabul edildiği andan itibaren geçersiz oluyor. Farklı gelişme seviyelerinde bulunan ulusların katılabileceği uluslararası pazarlar yaratarak değerleri birleştiren, özellikle, ticarettir. *Değer transferi* yüzünden meydana gelen yoksullaşma kavramının gerçek bir temele dayandığını anlamak için bazı dönemlerdeki

---

* En azından statik görüş açısından. Tarihi görüş açısından incelenirse, dolaylı ya da dolaysız yağmacılıkla elde edilen artı değerin temerküzü şüphesiz ki kültürün yayılmasını ve üretici güçlerin gelişmesini kolaylaştıran tüccar sermayesinde ve uluslararası ticarette bir ilerleme sağlamıştır. Şu hususu da belirtmek gerekir ki, tüccar ve tefeci sınıfların gelirini teşkil eden tarımsal artı-ürünün bir kısmının (Mısırlı toprak beyi misalinde olduğu gibi) bu yeni egemen sınıflar tarafından ele geçirildiğini de ifade ediyor.

bazı kavimlerin, örneğin (16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar batı Afrika kavimlerinin) tarihini incelemek yeterlidir...

Artı-değer mal üretiminden doğar

Küçük mal üretimi henüz daha başlangıç aşamasındayken sosyal servet hemen hemen durağan kalıyor ve para sahiplerinin elde ettikleri ürün fazlası sadece satıcıların ve alıcıların mutlak yoksullaşmasından ileri gelebiliyor. İlkçağ'ın tarihi, birçok krallıkların hazinelerinin Pers kralları ve büyük İskender tarafından fetih yoluyla ele geçirilmesinin ve temerküzünün tarihidir. "Emperyalizmin Babil ve Mısır'ı zenginleştiren yeni serveti, gerçekte bir yağmanın sonucuydu ve insanlığın mevcut gerçek servetinin tümüne bir katkının ifadesi değildi" (36). Bu dönemde gerçek sosyal servetteki artış, esas itibariyle, zaten nüfus artışına bağlı olan tarımsal emeğin üretkenliğinin artmasından ve zanaatkârlık tekniğinin yaygınlaşmış olmasından ileri geliyordu... Tarım ve zanaat alanındaki teknikler nispeten basit oldukları ve pahalı aletleri gerektirmediği için, eski zamanlardaki ticaretin geri kalmış bölgelere yayılması, en sonunda, buralarda da metropoldeki aynı üretim şartlarının meydana gelmesine yol açtı ve bu, ticareti kârlı hale getiren ekonomik gelişme seviyesindeki eşitsizliğe kendiliğinden bir son verdi. Antik tüccar sermayesinin çıkmaza girmesinin ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün esas sebeplerinden biri bu basit olgudur. Bir bireysel zenginleşme kaynağı olmasına rağmen, tefecilik de, toplumda genel bir zenginleşmenin ifadesi değildir, çünkü tefecilik, kapitalizm öncesi ticaretten de daha açık bir şekilde, sadece *değerlerin bir bireyden diğerine aktarılışını* temsil eder.

Oysa, küçük mal üretimi üzerine kurulmuş bazı toplumların, örneğin M.Ö. 6. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar Yunanistan'ın, 8. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar Çin'in, M.S. 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar İslam İmparatorluğu'nun ya da hatta 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Batı Avrupa'nın evrimini incelersek, gerçekte genel bir sosyal zenginleşme olduğunu gözlemleriz. Bu zenginleşme tarım ve zanaattaki üretkenlik artışını bir hayli aştı; ve ekonomik bakımdan geri ülkelerin yağma edilmesinin sonucu da değildir, çünkü aralarında ticari ilişkiler kurulmuş ülkelerin tümüyle ilgilidir. Demek ki bu zenginleşme, ancak para ekonomisinde ortaya çıkan toplam yeni değerlerden ileri gelebiliyor. Paranın P - M - P' şeklindeki dolaşımı boyunca yeni değerlerin yaratılması nasıl mümkün olabilirdi?

Daha önceden biliyoruz ki, değer, insan emeğinin billurlaşmasından başka bir şey değildir. Paranın yeni değerler yaratamayacağı gün gibi açıktır. Fakat tüccar, değerinin üstünde satabileceği mallar satın alacağı yerde, parasını, *kullanım değeri olarak, yeni değerler yaratabilecek nitelikte bir mal, yani işgücü satın almakta kullanabiliyor.*[*]

[*] Bu konuda Aristo ve İznik Ruhani Meclisi'nden saint Thomas d'Aquin'e varıncaya kadar tüm Katolik Kilisesi otoriteleri, emek-değer teorisinin sözcüleri olarak değil, paranın ve tefe-

M.Ö. 5. ve 4. yüzyılda yetişkin bir erkek köleyi satın almanın fiyatı Atina'da 180 ila 200 drahmi arasında değişiyor. Bir kölenin sağladığı günlük ortalama net gelir (bakım masrafları çıkarıldıktan sonra), Xénophon ve Demosten'in anlattıklarına göre, 1 *obolus*'u buluyor. Bu miktar, tatil günleri hesaba katılmaksızın, yılda 300 obolus ya da 50 drahmi demektir (37). Bu köle, on yıllık bir çalışmadan sonra, efendisine 500 drahmilik bir gelir, yani 300 drahmilik bir artı-değer sağlayacaktır.* Demek ki satın alınan köle, özel bir artı-değer kaynağıdır. Bu artı-değer, sadece mevcut değerlerin ele geçirilmesinin, değerlerin sadece bir cepten bir başka cebe aktarılmasının sonucu değil, elde edilmesi ve satılması artı-değerin kaynağını teşkil eden *yeni değerler üretmenin* sonucudur.

Gerçekte, Atina'daki en büyük servetler madenlerde kölelerin çalıştırılması ya da kiralanması sonunda elde edilmişti. 1000 kölesi olan ya da 1000 köle kiralayan Atinalı Kallias 200, Nikias da 100 *talent* biriktirebilmişti (40). Bir köle bir günde net olarak 1 obolus gelir sağladığına göre, satın alma fiyatının amortisman masrafları hesaba katılmaksızın, 100 talent (36.000 obolus) bu kölelerin 36000 günlük emeğini temsil ediyor. Hatip Demosten, günde 1 obolus gelir sağlayan 20 kölenin çalıştığı bir mobilya atölyesi ile, her biri günde ortalama olarak 1,5 obolus gelir sağlayan 30 kölenin çalıştığı kılıç ve bıçak atölyesine sahip babasının gelirini tespit ederken aynen böyle bir hesap yapıyordu (41).

Satın alma fiyatının amortisman masrafları hesaba katılmaksızın, kölenin ürettiği artı-değer, onun ürettiği (ve efendisinin temellük ettiği) malların değeri ile, (bu malların üretim masrafları, iş aletlerinin amortismanı ve kölenin bakım masrafları dahil) genel masraflar için ödenen miktar ve hammaddelerin tutarı arasındaki farkı temsil eder. Yukarıya aktardığımız rakamlar bu farkın çok büyük olabildiğini göstermektedir. Aksi halde, Antik Çağ'da satışından önemli bir artı-değer sağlanan büyük miktarda tarım ve zanaat ürünlerini üretecek köleleri satın alacak binlerce girişimci ve toprak sahibi bulmak mümkün olmazdı.

Aradan geçen iki bin yıl sonra batı Avrupa'da pek az köleye rastlanıyor. Tıpkı Nikias ve Kallias gibi, - birçok madenlerin işleticisi sonra da sahibi olan - Fugger, köle satın almıyor artık. Potansiyel bir işgücü elde etmek için, ancak onlarca yıl sonra sağlanabilecek bir sermayeyi bir seferde yatırmak

---

ciliğin yıkıcı egemenliğine karşı kendini korumaya çalışan ve bütünüyle doğal bir ekonominin temsilcileri olarak, çok doğru fikirler ileri sürmüşlerdir.

* Bir Yunanlı kölenin günlük masrafının ne kadar tuttuğunu bilmiyoruz. Fakat de Castro'nun anlattığına göre, 18. yüzyılda British West Indies'de 50 Sterline mal olan bir zenci kölenin yiyecek masrafları sadece 50 şilin tutuyor (38). Afrikalı Jean Léon da Portekizli çiftlik sahiplerinin 200 yüzyıl önce Sao Tome'de kölelerin bakım masraflarını bedavaya mal ettiklerini anlatır: "Köleler, cumartesi hariç, bütün bir hafta efendileri için çalışmak zorundaydılar. Cumartesileri kendileri için çalışıyorlar, darı, Hint patatesi, marul, lahana, bayır turpu, maydanoz ekiyorlardı. Darı unundan çörek yapıyorlar, su, hurma şarabı, bazen de keçi sütü içiyorlardı. Giydikleri pamuklu peştamalı da kendileri dokuyorlardı. *Böylece efendileri, kölelerin geçimi için herhangi bir masrafa girmemiş oluyordu"* (39).

zorunda kalmıyor.* Bohemya ve Tyrol köylerinden *ücretli* işçiler topluyor. Onlara haftalık ya da günlük bir ücret ödüyor. Bu ücret, Nikias ve Kallias'ın kölelerine verilen besin maddelerinin değerinden biraz fazla olmakla beraber, işçinin ve ailesinin geçimi için gerekli asgari miktarı aşmıyor.

Fugger'in, işgücünü haftalığına ya da günlüğüne satın aldığı işçilerin yarattıkları yeni değer, patronun onlara ödediği ücretlerin değerinden şüphesiz fazla olacaktır, aksi halde onları çalıştırmaktan bir çıkar ummazdı. Bu farkın çok büyük olduğunu da kabul etmek gerekiyor, çünkü tıpkı Nikias ve Kallias gibi, Fugger de, döneminin en zengin insanı olmuş, baronlar, dükler, prensesler, krallar, hatta şahsen imparator bile ona borçlanmıştı.

Tüccarların ve imalatçıların, yarı-hür ya da hür köle işgücünü sömürerek zenginleşmeleri, bu işgücü tarafından yaratılmış *değerlerin* bu girişimcilerin ceplerine aktarılması ile gerçekleşmiştir. Bu zenginleşmenin yanı sıra sosyal servette toptan bir artış meydana gelmiştir.

Nitekim, paranın dolaşımı boyunca ortaya çıkan artı-değer dolaşımda yaratılmamıştır. Artı-değer, ya başkalarına ait olan değeri ticaret ya da tefecilik yoluyla kendine mal etmenin, ya da satın alınmış işgücünün yarattığı yeni değerlere sahip olmanın (temellükün) sonucudur. Bu son durumda, artı-değer, işçinin *yarattığı değer ile onun kendi bakım masrafları arasındaki farktan* başka bir şey değildir. Yeryüzünde mevcut sermayenin tümü, bu birikmiş çifte temellükün sonucudur sadece. Keskin gözlemciler bunu hemen dile getirmişlerdi. Proudhon, çartizm'in öncüsü O'Brien'den aktardığı o ünlü sözünü, "Mülkiyet nedir? Hırsızlıktır!" sözünü söylemeden bin beş yüz yıl önce papaz Saint Jean Chrysostom, Antakyalı zengin tüccarlara, "Siz kendiniz hırsız olmasanız bile sahip olduğunuz her şey hırsızlıktan kaynaklanıyor" demişti.

Sermaye, artı-değer ve sosyal artı-ürün

İlkel insan, kıtlıklardan kaçınmanın, kendine, emeğinin üretkenliğini artıracak düzenli bir beslenmeyi sağlamanın ve ürettiği besin maddeleri üretimini doğrudan kendi denetimi altına almanın yollarını uzun ve acı bir tecrübeyle öğreniyor. Kendi geçimi için gerekli üründen fazlasını üretmesi bundandır: "Genellikle denilebilir ki, Tikopia'da sermaye birikimini sağlayan salt bir tutumluluk değil, ilk zorunlu ihtiyaçları aşan ürün fazlası üretimidir" (43), diye belirtiyor Antropolog Raymond Firth.

"Sermaye" kelimesinin burada yerinde kullanılıp kullanılmadığını incelemek niyetinde değiliz. Ama tarihi incelemelerin bize öğrettiği şudur: dünyanın hiçbir yerinde sosyal servet, ticaretin genelleşmesi, ilkel para birikimi ve gittikçe artan artı-değer üretimi, üreticilerin, birikim sağlamalarına zenginleşmelerine yol açan bilinçli tutumluluklarının sonucu değildir. Mal üre-

* Bir köle sahibi, gerçekte bir riske giriyordu. O, ancak *potansiyel* bir işgücünü satın alıyordu, köle emeği, her zaman için, insan emeğinin çarçur edilmesini gerektirmiştir. Romalı yazar Varron, bir kölenin, 45 günlük emek müddetinin 13 gününün boşa gittiğini belirtiyor...

timinin genelleşmesi, para -sermayenin ilkel birikimi ve bunun, artı-değer sağlamak üzere hızla dolaşımı dünyanın her yerinde bir temellükün, yani *toplumun bir kısmının elde ettiği sosyal ürün fazlasının, bu aynı toplumun bir başka kısmı tarafından ele geçirilmesinin sonucudur.* Şüphesiz, bu temellük bir perhizden: ürün fazlasını ele geçirenlerin kendi yağıyla kavrulmaya zorladıkları üreticilerin perhiz yapmasından (açlığa katlanmasından) ileri gelebilir. Ne yazık ki, bu denemeden, perhize katlananlar değil, ürün fazlasını ele geçirenler zenginleşmiş olarak çıkar.

Emeğin üretkenliğinin artması, sermayenin ve artı-değerin ortaya çıkmasının gerekli bir şartıdır. Gördüğümüz gibi, üretim sürecinden doğan artı-değer, emeğin ürünüyle, emeğin bakım masrafları arasındaki farktan başka bir şey değildir. Emeğin ürünü, emeğin bakım masraflarına (yani üreticinin ve ailesinin geçim araçlarına) nispeten eşit olduğu sürece işgücünün devamlı ve örgütlenmiş bir şekilde sömürülmesi için objektif bir temel yoktur. Ancak emeğin üretkenliğinin artması böyle bir farkın, böyle bir artı-ürünün meydana gelmesine yol açıncadır ki, bu artı-değeri ele geçirmek için mücadele başlayabiliyor.

Gerçi sermaye insan emeğinin üretkenliğindeki artışın - hiçbir şekilde kendiliğinden değil, fakat somut olarak tanımlanması gereken özel şartlarda meydana gelen - tarihi bir sonucudur ama, bu onun böyle bir artışı sağlayan *araçlarla* eş anlamlı olduğunu göstermez. Bu karışıklığı yaratanlar ve sürdürmekte devam edenler tarihi olgular konusunda çok bilgili olan uzmanlardır. Nitekim, tarihçi Fritz Heicheilheim'e göre, neolitik devrim, tarımcılığa ve hayvancılığa geçiş, "sermayenin ortaya çıkışının habercisidir, yani insan emeğini uzun bir süre ve hatta nesiller boyu bir rant getirecek tarzda değiştirmek imkânının ilk defa yaratılmasıdır" (44).

Fırat kıyılarında buğday eken köylü bire bin verim alıyordu. Ama nasıl muzların daha çabuk düşmesi için dallara bir sopayla vurmak bir şempanzeyi sanayici haline getirmezse, tıpkı bunun gibi bu "rant" da köylüyü bir kapitalist haline getirmez.

Her önemli teknik keşif insan emeğinden toplum yararına önemli bir tasarruf sağlamak demektir ve üretimin daha az masrafla gerçekleşmesine yol açan her iş aleti de emek tasarrufu şeklinde nispeten devamlı bir "rant" getiren "birikmiş bir emek stoku" olarak kabul edilebilir. Ama bütün bunlar emeğin üretkenliğinin *kullanım değerleri üretiminde* sağladığı ilerlemelerle ilgilidir.*

Sermaye ve artı-değer ancak *mübadelenin ve paranın* geliştiği (yaygınlaştığı) ve emeğin artan ortalama üretkenliğinden yararlanıldığı andan itibaren

---

* Burada sadece bir tanım sorunu söz konusudur diye itiraz edilebilir. Bu durumda, malların üretiminden ve paranın tedavülünden doğan sermayeyi ve artı-değeri belirtmek için *bir başka kelime* bulmak gerekecektir. Karışıklık aynı terimin -yani sermayenin- bir yandan, emeğin verimliliğindeki her türlü artışı, öte yandan, sömürü üzerine kurulmuş özgül sosyal ilişkileri belirtmek için kullanılmasından ibarettir. H. See, "sermaye" kelimesinin başlangıçta *bir faiz sağlamak için yatırılacak meblağı* işaret ettiğini ve sadece bu anlamda kullanıldığını belirtir (45).

ortaya çıkıyor, ama emeğin bu artan üretkenliği ***bütün bir toplumun*** ortalama emek müddetinden bir tasarruf gerçekleştirmesine imkân vermiyor, tam aksine, toplumun [büyük] bir kesimini daha çok çalışmaya (daha çok emek sarfetmeye) zorlayarak yaratılan ürünlerden sadece toplumun bir kısmının yararlanması sağlanmış oluyor. Sermaye, emek müddetinde bütün toplumun yararına gerçekleştirilen tasarrufun sonucu değil, sosyal ürün fazlasına toplumun bir kısmının, diğer kısmının zararına olarak, temellük etmesinin sonucudur.

Üretim süreci boyunca üretilen artı-değere temellük etme, bir mallar ekonomisini, yani kendi yarattıkları ürünlerin sahibi olmayan üreticilerin ürettikleri malların satışını gerektirir. Artı-değer, bu anlamda, *sosyal ürün fazlasının (artı-ürünün), paraca ifadesidir.* Kullanım değerleri üreten bir toplumda egemen bir sınıfın temellük ettiği sosyal ürün fazlası, doğrudan doğruya ya emek şeklinde (angarya) ya da ürün şeklinde (toprak rantı, vergiler) ele geçirilmiştir. Mallar üreten bir toplumda egemen sınıfın temellük ettiği sosyal ürün fazlası, malların satışından, emeğin bakım masrafları ve diğer üretim masrafları çıkarıldıktan sonra, sağlanan para şeklinde dolaylı olarak ele geçirilmiştir.

Küçük mal üretimi gibi, sermaye de başlangıçta, özellikle kullanış değerleri üreten bir toplumun bağrında gelişmiştir. Artı-değer, sosyal ürün fazlasının, esas itibariyle kullanım değerleri şeklinde bulunduğu bir toplumda ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Başlangıcından,. kapitalist üretim tarzındaki tepe noktasına kadar sermayenin bütün tarihi, esas itibariyle pazar ekonomisi olmayan böyle bir ekonominin, ticaretin, tefeciliğin, paranın ve artı-değerin etkisiyle, yavaş yavaş parçalanışının tarihidir. Ticarete dayanmayan bir toplumda sermayeyi eski egemen sınıflara oranla yeni bir sınıf: burjuva sınıfı temsil eder. Sermaye ancak üreticilerle, sermaye sahipleri arasında meydana gelen ve bir yandan küçük mal üreticileri arasındaki, öte yandan, tarımsal ürün fazlasını ele geçirenler ile üretici- köylüler arasındaki eski sosyal ilişkilerin yerini alan yeni bir sosyal ilişkidir.

Eşitsiz gelişme yasası

Ekonomik kategorilerin kökeninin ve gelişiminin incelenmesi, zorunlu olarak, bir iktisat tarihi incelemesidir ve kapitalist dünyada uzun zamandan beri aşılmış olan tarihi evrim aşamalarındaki çağdaş kavimlerin ekonomisinin analizidir. Ama bu inceleme, iktisat tarihi ile hiçbir şekilde *özdeş değildir* ve aslında, hayatta çeşitli derecelerde bir arada bulunan ya da bozulan "saf" formlardan ayrılır. İktisat tarihini bir dizi "aşamaya" indirmek ya da "kategorilerin" birbiri ardı sıra ortaya çıktığını ileri sürmek, onu mekanik bir şekilde anlamaktır ve tanınmayacak hale getirmektir. Ama tarihi incelemede art arda gelen ekonomik yapılanma aşamalarına hiç değinmemek ve "kategorilerin" gitgide ortaya çıktığını belirtmemek, bu incelemeyi aslında, anlaşılmaz bir hale getirmektir.

Çoğu zaman, Marksizm, darvinizmle, toplumların evrimi de türlerin evrimiyle karşılaştırılmıştır. Her karşılaştırma (kıyaslama) gibi, bunda da, benzerlikler ve benzemezlikler vardır. Ama biyolojide de mekanik ve yeknesak bir görüşün yerini yavaş yavaş *diyalektik* bir evrim görüşü almaktadır*. Marksist ekonomik ve sosyal gelişim (oluşum) anlayışı her türlü kaderciliği ve her türlü otomatizmi reddeder. Bir sosyal yapılanma aşamasının ille de bir başka sosyal yapılanma aşamasından sonra "gelmesi" gerekmez.

Düzgün ilerlemenin yanı sıra sıçramalarla ilerleme vardır. Ekonomik evrim, özellikle özgül çevreye aşırı uyum sağlamaktan dolayı çıkmazlara saplanabilir ya da yüzyıllar boyu devam eden bir durgunluk geçirebilir. Güneydoğu Asya'daki tarımcı kavimlerin durumunun böyle olduğu görülmektedir (47). (Emeğin ortalama üretkenliği bakımından) ilerleme halindeki toplumların yanı sıra belirli bir şekilde gerilemekte olan toplumların bulunduğunu kabul etmeseydi, Marksizm, diyalektik olmazdı (48).

Bazılarının sadece kapitalizmin tarihi ve hatta onun sadece emperyalist aşaması için geçerli olduğunda ısrar ettikleri eşitsiz gelişme yasası, demek ki, gerçekte, insanlık tarihinin evrensel (genel) bir yasasıdır. Yeryüzünün hiçbir yerinde meyve toplama aşamalarından başlayıp en ileri kapitalist (ya da sosyalist) aşamaya kadar uzanan düzgün bir ilerleme yoktur. Meyve toplama, kara ve deniz hayvancılığı aşamasında üretici güçlerin en yüksek gelişme noktasına vardığı kavimler - Eskimolar, özellikle de Kuzey-batı Amerika kıyılarındaki Yerliler - tarım nedir bilmiyorlardı. Tarım önce, Afganistan'da, Anadolu'da, Habeşistan'da, güney Kafkasya'da, Kuzey-Batı Hindistan'da (49) suyun bol bulunduğu vadilerde (50) ortaya çıkıyor. Ama sulamaya dayanan medeniyet buralarda doğmamıştır.**

Tarım medeniyeti en ileri aşamasına Mısır'da, Mezopotamya'da, Hindistan'da ve Çin'de erişiyor. Bununla beraber, tarımsal emeğin üretkenliğindeki ilerlemeler bu ülkelerde değil, fakat Ortaçağ Avrupa'sında (İtalya ve Flandr'da) küçük mal üretimi çerçevesi içinde en gelişmiş zanaatkârlığın ve ticaretin doğmasına yol açıyor. Küçük mal üretiminin, sınaî devrimi ve kapitalist üretim tarzını yaratabilmesi için daha kuzeye, ticaret ve sanayi bakımından uzun zamandan beri geri kalmış bir ülkeye, 17. yüzyılda bile dünyanın ya da Avrupa'nın henüz en zengin ülkesi olmayan İngiltere'ye geçmesi gerekti. Ama aslında kapitalizm, önce ne Büyük-Britanya'da, ne de ileri bir kapitalist ülkede değil, 20. yüzyılın başında tipik bir gerilik içindeki bir ülkede, Rusya'da, devrilmiştir. Ve sınıfların, malların, paranın ve devletin or-

---

* İnsanımsı maymunlardan yeryüzünde insanın ortaya çıkışına kadar düzgün bir ilerleme olduğu düşüncesi şimdi terkedilmiştir. İnsanımsılar ile insanlar arasında maymuna benzer yaratıkların bulunduğu ya da insanın bugün yaşamakta olanlardan daha farklı bir insanımsı maymundan geldiği varsayılmaktadır. Demek ki, ilerleme çok yönlüdür, duraksamayı, gerilemeyi de içerir (46).

** Gordon Childe da, neolitik devirdeki kavimlerin birbirinin aynı olan aşamalardan geçmediği üzerinde durmakta, "Evrim ve farklılaşma el ele yürümektedir" sonucuna varmaktadır. Ama birçok yöndeş durumların olduğunu da belirtmektedir. Evrimi *farklılaşmanın ve aynı yere yönelmenin bir karışımı* olarak düşünmek son derece diyalektik bir görüş değil midir? (50).

tadan kalktığı tam anlamıyla sosyalist bir toplumun, büyük üretim araçlarının sosyalizasyonu üzerine kurulmuş planlı bir ekonomiyi ilk defa uygulamış olmasına rağmen Rusya'da değil, (başka bir ülkede) doğacağını iddia etmek bir kehanette bulunmak mıdır?

KAYNAKLAR

1. Hingston Quiggin, ***A survey of Primitive Money***, p. 5.
2. Sir Samuel Baker, ***The Albert Nyanza*** (1866), Vol. II, p. 182.
3. A. De Foville, ***La Monnaie,*** p. 9.
4. Jacques Lacour-Gayet, ***«Le roi Bilalama et le juste prix»;*** in ***Revue des Deux Mondes,*** 15th November, 1949.
5. Fréderic Frozny, ***Code Hittite***, p. 137.
6. Wang Yü-Shüan, ***Early Chinese Coinage***, in ***The American Numismatic Society,*** p. 259.
7. Sir George Sansom, ***A History of Japan to 1334,*** p. 88.
8. Jacques Gernet, ***Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siecle***, pp. 88-89.
9. M. Mauss, ***«Essai sur le don»***, p. 221.
10. Hingston Quiggin, ***A Survey of Primitive Money***, p. 26.
11. Ibid,, p. 92.
12. Gordon Childe, ***What Happened in History***, pp. 192-3.
13. Nancy Lee Swann, ***Food and Money in China***, pp. 217-22.
14. Herman Kees, ***Kulturgeschichte des Alten Orients***, Vol. ***I, Aegypten,*** pp. 103-29; Louis Renon and Jean Filliozat: ***L'Inde classique***, p. 378; ***Histoire du commerce***, Vol. III, p. 142.
15. Gustave Glotz: ***Le Travail dans la Grèce antique***, pp 278-84; K. A. Wİttfogel: ***Wirtschaft und Geselschaft Chinas***, pp. 96-104- M. Takizawa, ***The Penetration of Money Economy in Japan***, pp. 30-33.
16. Takizawa, p. 20.
17. K. Polanyi, et. al., ***Trade and Market in the Early Empires***, p. 266.
18. Gordon Childe, op. cit., p. 155.
19. Glotz, op. cit., p. 20.
20. P. Boissonade, ***Le Travail dans l'Europe chrétienne du Moyen Age,*** p. 196.
21. Chen Huan-Chang, ***The Economic Principles of Confucius***, p. 457.
22. Ibn Khaldoun, ***Prolégamènes***, Vol. II, p. 325.
23. J. Kulischer, ***Allgemeine Wirtschaftsgeschichte***, Vol. I, p. 89.
24. W. G. Sumner and A. G. Keller, ***Science of Society***, Vol. I, p. 155.
25. A. H. and D. C. Leighton, ***The Navaho Door***, p. 18.
26. A. Andréadès, ***Geschichte der Grechischen Staatswirtschaft***, Vol. I, p. 27.
27. H. Pirenne, ***Le mouvement economique et social du moyen âge***, p. 24.
28. P. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichte des Altertums***, Vol. I, p. 262.

29. V. W. von Hagen, ***The Actez and Maya Papermakers***, p. 12; W. H. Prescott, ***History of the Conguest of Mexico***, p. 85.
30. P. I. Lyashchenko, ***History of the National Economy of Russia***, p. 77.
31. H. Labouret, in ***Histoire du Commerce***, Vol. III, p, 76.
32. Ibn Batuta, ***Voyages***, Vol. 1—, pp. 324-7.
33. S. I. Rutgers, Indonesië, p. 57.
34. Heichelheim, op. cit., Vol. I, p. 230.
35. J, Bonmarchand, in ***Histoire du Conunerce***, Vol. III, p. 312.
36. Gordon Childe, op. cit., p. 159,
37. Pauly-Wissowa, ***Handwörterhuch der Altertumsvrissen-sohaften***, Supplementband VI, pp. 916-17.
38. J. de. Castro, ***Géopolitique de la Faim***, p. 139.
39. R. P. Rinchon, ***La Traite et l'esclavage deş Conglais par les Européans***, p. 50.
40. Heichelheim, op. cit., Vol. I, p. 392.
41 Ibid., p. 381.
42. R. H. Barrow, ***Slavery in the Roman Empire***, p. 78.
43. Raymond Firth, ***Primitive Polynesian Economy***, p. 274.
44. Heichelheim, op. cit., Vol. I, pp. 35-36.
45. H. Sée, ***Les Origines du Capitalisme***, p. 7.
46. A. Gehlen, ***Der Mensch***, pp. 133-6.
47. ***An Appraisal of Anthropology Today***, pp. 42-143 passim.
48. A typical instance is quoted by CI. Lévi-Strauss, in ***Anthropologie structurale***, p. 126.
49. ***An Appraisal of Anthropology Today***, pp. 70-72; Ralph Linton, ***The Tree of Culture***, pp. 53-57.
50. Gordon Childe, ***Social Evolution***, pp. 166-8.

IV

SERMAYENİN GELİŞMESİ

Tarımsal artı-ürünün türleri

Tarımsal artı-ürün, her ürün fazlasının, bundan dolayı da, her medeniyetin temelidir. Eğer toplum bütün vaktini geçim araçlarını üretmeye hasredecek olsaydı, zanaat, sanayi, bilim ya da sanat alanında hiçbir özelleşmiş etkinlik gerçekleşmezdi

Tarımsal artı-ürün, toplumda üç şekilde ortaya çıkabilir. Çinli filozof Mençius, daha M.Ö. 4. yüzyılda tarımsal artı-ürünün bu üç temel şeklini birbirinden ayırt etmişti; angarya şeklinde artı-ürün, ürünler (kullanım değerleri) şeklinde artı-ürün, para şeklinde artı-ürün (1).*

Ödenmemiş emek (angarya) şeklinde sağlanan tarımsal artı-ürün, sınıflı her toplumun başlangıcında ortaya çıkıyor. Batı Avrupa'da ortaçağın başlarında köyün toprağı üç kısma ayrılmıştı: köylülerin kendi ihtiyaçları için işlediği topraklar; feodal beyin doğrudan doğruya köylülerin ödenmemiş emeği (angarya) sayesinde işlettiği topraklar; hem köylülerin, hem de feodal beyin nispeten serbestçe kullanabildikleri komün toprakları (ormanlar, otlaklar, ekilmemiş tarlalar) (2). Köylü haftanın bazı günleri kendi tarlalarında, bazı günleri de feodal beyin topraklarında çalışmak zorundaydı. Sosyal bakımdan *gerekli emeği* teşkil eden birinci çalışma, üreticilerin geçimi için gerekli ürünü, sosyal bakımdan *artık-emeği* teşkil eden ikinci çalışma ise, üretime katılmayan egemen sınıfların geçimi için gerekli olanı sağlıyordu.

Tarihin çeşitli dönemlerinde sayısız ülkede buna benzer bir sistem var olmuştur. Beyazlar'ın istilasından önce Havai adalarındaki feodal sistemde köylü her beş günde bir toprak sahibinin işlettiği topraklarda çalışmak zorundaydı (3). Meksika'da tarım reformundan önce "tarım işçilerinin, geçimlerini sağladıkları küçük toprak parçaları için malikâne sahiplerine haftada *iki ya da üç gün karşılığı ödenmemiş emek şeklinde* bir kira ödemeleri adet haline gelmişti" (4).

---

* Aynı Mençius'un, "Köylüleri, toprak sahiplerinin aşırı vergi taleplerine karşı korumaya çalışan bir devlet için angarya artı-ürünün en avantajlı şeklidir, çünkü köylülere azami bir istikrar sağlamaktadır" demesi ilginçtir.

Ödenmemiş emek şeklinde sağlanan artı-ürünün yanı sıra aynî olarak ödenen artı-ürün de ortaya çıkabiliyor. Batı- Avrupa'da ortaçağın başlangıcında serfler, feodal beylere angaryanın dışında, (tarım yada zanaat ürünleri şeklinde) aynî bir rant ödemek zorundaydılar. Havai adalarında da angaryadan ayrı olarak, aynî bir rant ödemek gerekiyordu (5).

Japonya'da angaryanın *(etaşi)* yanı sıra aynî rant *(so)* da vardır (6). Çin'de angarya ile birlikte aynî rant da görüldü ve kamu yararına yapılan büyük işler hariç, yavaş yavaş angaryanın yerini aldı. Gerçekte, aynî rantın yani kullanım değerleri şeklindeki tarımsal artı-ürünün (buğday, pirinç, şarap, köylünün evinde imal ettiği kumaşlar) ödenmesi tarih boyunca artı-ürünün başlıca şekli oldu ve pek az değişikliğe uğrayarak binlerce yıl devam etti. Mısır'da Firavunlar döneminden beri uygulanan bu artı-ürün şekli; Roma ve Bizans imparatorluğu zamanına kadar devam etti. Tam yedi yüzyıl boyunca her yıl 20 milyon *modii* buğday, İtalya'ya, sonra da 24 milyon *modii* buğday, yani Mısır'ın toplam üretiminin % 12,5'u Bizans'a gönderildi (7).

Tarımsal artı-ürün bu aynî rant şeklini koruduğu sürece, ticaret, para, sermaye sadece *doğal bir ekonomi içinde var olur.* Üreticilerin büyük kısmı, köylüler, hemen hemen pazarda hiç görünmezler, sadece kendi ürettikleri ürünleri tüketirler.

Gitgide artan tarımsal üretimin ürünlerine, bunları pazarda satan feodal beyler el koymuşlardı. Fakat aynı sebepten dolayı, nüfusun büyük çoğunluğu şehirlerde çalışan zanaatkârların imal ettikleri ürünleri satın alamıyor. Demek ki bu ürünler, esas itibariyle, lüks eşya olarak kalıyor. Pazarın dar oluşu, zanaatkârların gerçekleştirdikleri üretimin gelişmesini son derece kısıtlıyor.

Eski Yunanistan'da, Roma İmparatorluğu'nda, Bizans ve İslam İmparatorluğunda, ortaçağın başlangıcında Avrupa'da ve geçen yüzyılın sonlarına kadar da Hindistan'da, Çin'de ve de Japonya'da böyle bir durum yaşandı. Küçük meta üretiminin ve uluslararası ticaretin bu toplumlarda erişebildiği göz kamaştırıcı gelişme aslında bunların tarımsal niteliğini gizleyemiyor. Tarımsal artı-ürün doğal şeklini korudukça, ticaret, para ve sermaye böyle bir toplumun bağrında ancak üstünkörü gelişebilirdi (8).

Tarımsal artı-ürünün aynî ranttan (kira bedelinden) nakdî ranta dönüşmesi sosyal durumu alt üst ediyor. Köylü, rantını ödeyebilmek için ürünlerini pazarda kendi satmak zorunda kalıyor artık, bundan dolayı da, doğal ve kapalı bir ekonomide yaşıyor iken, esas itibariyle, para üzerine kurulmuş bir ekonomiye geçiyor. Sonsuz çeşitli malların satın alınmasını sağlayan para, ihtiyaçların sonsuz derecede artmasına da yol açıyor (9). Ekonomik hayat yüzyıllardır süren uyuşukluğundan ve nisbi dengesinden kurtuluyor ve dinamik, dengesiz ve sarsıntılı bir hal alıyor. Üretim ve tüketim ticaretteki görülmedik ilerlemeye paralel olarak gelişiyor. Para her yere sızıyor, geleneksel bütün bağları koparıyor, mevcut bütün ilişkileri değiştiriyor. Her şeyin bir fiyatı vardır, insan artık, sadece gelirine göre değerlendiriliyor. Vaktiyle Saint Thomas d'Aquin'in tespit ettiği gibi, para ekonomisinin egemen olmasıyla birlikte genel bir ahlâksızlık başlıyor, her şey parayla satın alınır hale geliyor

(10), Para, vaktiyle köle ile efendi, gerekli emek ile artı-emek arasında apaçık görünen gerçek ekonomik ilişkileri gizlemeye de başlıyor. Toprak sahipleri ile köylüler, patronlarla işçiler pazarda hür mal sahipleri olarak karşılaşıyorlar ve bu "serbest mübadele" imgesi, eski sömürü ilişkisinin sürekliliğini, yeni para şekilleri altında gizliyor.*

Tarımsal ürünün aynî ranttan nakdî ranta dönüşmesi, ticaretin ve para ekonomisinin gelişmesinin kaçınılmaz bir sonucu değil, *sınıflar arasındaki belirli güçler ilişkisinin* sonucudur.

"Para ekonomisinin gelişmesi, 19. yüzyıl tarihçilerinin zannettikleri gibi, her zaman büyük kurtarıcı bir güç olmamıştır. Çok büyük bir topraksız hür işçiler haznesinin eksikliği, liberal Devlet'in yasal ve siyasal güvencesinden yoksunluk, pazarların genişlemesi ve üretimin gelişmesi, angaryalara son vereceğine, artmasına (11) yol açabiliyor.

"Köy ekonomisinde mübadelelerin gelişmesi, doğrudan doğruya yerel pazarı ya da tüccarlar aracılığıyla daha uzak pazarları da beslese, nakdî rantın gelişmesi sonucunu yaratıyor. *Feodal* ekonomide mübadelelerin gelişmesi angaryaların artmasıyla sonuçlanıyor" (12).

Doğu Almanya dahil, 15. ve 16. yüzyıldan itibaren, Doğu Avrupa'da köy ekonomisinin evrimi bu bağlamda tipik bir örnektir: feodal** beylerin malikanelerinde uluslararası pazar için yapılan emtia üretimindeki gelişmeyi takiben, angarya (serf köylülerin toprağa yeniden bağlanması dahil), Avrupa'nın bu bölgesinde sürekli arttı. Nakdi rantın aynî rantın yerini alması için, para ekonomisinin yaygınlaşmasının yanı sıra, toprak sahiplerini artan ürünlerinin büyük bir kısmını köylülere devretmek zorunda bırakan ekonomik, sosyal ve siyasi şartların oluşması gerekiyor (şehir burjuvazisinin desteklediği merkezî yönetim üstlenmiştir bu rolü).

Kullanım değerlerinin birikimi ve artı-değerin birikimi

Tarımsal artı-ürün aynî rant şeklini koruduğu sürece egemen sınıflar tarafından sağlanan servet birikimi esas itibariyle kullanım değerlerinin birikimi şeklinde gerçekleşir. Tarım, kullanım değerleri olarak sadece yiyecek maddeleri, elbiseler, odun, vesaire ve konut yapımı için taşlar sağlar. Bundan dolayıdır ki egemen sınıflar tarımsal üretimi alabildiğine geliştirmeye pek yanaşmazlar. Onların *kendi tüketim kapasiteleri* üretim güçlerindeki gelişmenin eriştiği seviyeyi gösterir.

"Pazar eksikliğinden dolayı, satış için üretim yapmak imkânı olmayan ortaçağın büyük toprak sahibi, çalıştırdığı adamlardan ve kendi topraklarından

---

* Serf nasıl toprağa bağlı idiyse, toprak da serfe bağlıydı. Fustel de Coulanges "serf ile toprak birbirinden ayrılamaz" diyordu. Pazar ekonomisi "serfi hür kılmakla", toprak sahibine onu kendi geçim araçlarından ayırmak imkânını da verdi. Ekonomik hürriyetin bu diyalektik veçhesi, ortaçağ ekonomisini irdeleyen liberal eleştirmenlerin çoğu zaman gözünden kaçmaktadır.

** Silezya Dükü 1. Ferdinand 1528'de şöyle buyurmuştu: "Hiçbir köylü, ne de bunların oğlu ya da kızı, öteden beri tâbi oldukları feodal beyin rızasını almadan onu terkedemez" (13).

ne yapacağını bilemediği bir ürün fazlası elde etmek için uğraşmayacaktır. Gelirlerini kendisi tüketmek zorunda kaldığından, bunları kendi ihtiyaçlarına göre ayarlamakla yetinir" (14).

"Artı-ürünün hemen hemen sadece yiyecek maddeleri şeklinde göründüğü Havai adalarında toprak sahiplerinin istekleri, çoğu ürünlerin - balıklar, muzlar, tatlı patatesler (*poi*) - çürümesi yüzünden ve feodal beylerin kendilerine gerekli olandan fazlasını elde etmek istememelerinden dolayı sınırlı kalıyordu. *Alii*'lerin (feodal beylerin) şiş göbeklerinden ve kadınların da iri yarı olmalarından gurur duymalarına rağmen, bunların tüketim kapasiteleri gene de sınırlıydı" (15).

Mübadele ve ticaret gelişmeye başlayınca, egemen sınıfların üretimi artırmakta yeni bir çıkarları oluyor. Kendilerinin tüketemedikleri tarımsal artı-ürün karşılığında lüks eşya, mücevherat, değerli yemek takımları ve güzellik müstahzaratı alabiliyorlar ve bunları sosyal bir prestij sağlamak ya da felaket anlarında kullanmak üzere saklıyorlar. Odyseus'de *Thalamos*'un mahzeninde duran bu hazineler anlatılır: eski şarap küpleri, kokulu zeytinyağı kapları, küme küme altın, tunç ve demir, nadide silahlar, pahalı kumaşlar, ince kadehler, v.s. (16).

Mübadelenin ve ticaretin genelleşmesiyle birlikte egemen sınıflar da üretimi geliştirmek ihtiyacını duyuyorlar. Tüketemedikleri tarımsal artı-ürün karşılığında, uzak bölgelerden gelmiş ve ender bulunan tüketim malları alabiliyorlar artık. İhtiyaçları çoğalıyor, zevkleri inceliyor ve paha biçilmez hazineler birikmiş oluyor.

Buğday, şarap, zeytinyağı ya da işlenmemiş değerli madenler şeklinde bir servet birikimi yapılmıyor artık. Zenginlerin konaklarında değerli taşlar ve en ünlü sanatkârların (ya da zanaatkârların) sanat eserleri yer alıyor. Nitekim, Hitti, Mısır halifesi Müstansir'in (1035-1095) birikmiş servetini şöyle anlatır:

"Değerli taşlar, kristal vazolar, altın kakmalı plakalar, fildişi mürekkep hokkaları, şarap şişeleri, kristal aynalar, altın ve gümüş saplı şemsiyeler, altın ve gümüş taşlı satranç tahtaları, mücevher kaplı hançer ve kılıçlar, işlemeli nadide Şam kumaşları..." (17).

9. yüzyılda Bizans sarayındaki hazineler çok daha ilginçtir:

"829'dan 842 yılına kadar hüküm süren imparator Teofil, ihtişam ve debdebeye düşkündü: Sarayındaki kabul törenlerinin çok parlak geçmesi için zanaatkârlarına bütün hünerlerini göstermelerini emretmiş ve eşi görülmedik şeyler yaptırmıştı: İmparatorluk mücevherlerinin sergilendiği ünlü dolap, altın org, imparatorluk tahtının kenarına dikilmiş ve üzerinde mekanik kuşların uçup cıvıldaştığı altından çınar ağacı; prensin ayakları dibine uzanmış ve arada bir kuyruğunu sallayıp kükreyen aslanlar, sanki Asya krallarının esenliğini sağlıyormuş gibi bir görünümleri olan korkunç bakışlı akbabalar" (18).

Çin ya da Moğol İmparatorları'nda da böylesine bir gösteriş düşkünlüğü vardı. Değerli taşlarla kaplı *Taç Mahal*, bunun belirgin bir örneğidir.

Ama, aslında, bütün bu hazineler üretici güçlerin gelişmesine hiçbir yararı dokunmayan birikmiş ve tüketilemeyen kullanım değerlerini temsil edi-

yordu. Sosyal servetin önemli bir kısmının lüks ve israf amacıyla temerküzü bu toplumlardaki durgunluğun ve çöküşün başlıca sebeplerinden biri olarak görünüyor.

Tarımsal artı-ürünün aynî ranttan nakdî ranta dönüşümü bu durumu mutlaka değiştirmiyor, aksine, egemen sınıfların pazara daha kolay girmelerini ve daha muazzam servetleri ele geçirmelerini sağlıyor. Ama alınan para, *üretici olmayan tüketime* hasredildiği için israf edildiği ile kalıyor. Bu şartlarda, para ekonomisinin gelişmesi ve bunun egemen sınıfların ihtiyaçlarını son derece etkilemesi, emekçi sınıfların tahammül edemeyecekleri aşırı vergilere yol açıyor ve toplumun büyük bir kısmının yoksullaşmasına ve çökmesine sebep oluyor. 18. yüzyılda para ekonomisinin gelişmeye başlamasından itibaren Japonya'da böyle bir durum meydana gelmiştir (19).

Fakat, eski egemen sınıfların aşırı bir lüks uğruna çarçur ettikleri paralar, sonunda onların cebinden çıkıyor ve tefecilerin, tüccarların, manüfaktür sahiplerinin ceplerine giriyor. Servetin yeni bir egemen sınıfın elinde (burjuvazinin elinde) para şeklinde temerküzü sosyal evrimi kökünden değiştiriyor. Para dahil, birikmiş servetin tümü, eski egemen sınıfların elinde sadece kullanım değerleri olarak kalıyor ya da kullanım değerleri elde edilmesine yarıyordu. Birikimin amacı tüketim (ve gelecekteki bir tüketim için servet birikimi) idi. *Birikmiş para*, burjuva sınıfların elinde *sermayeye dönüşüyor.*

Para, artı-değer elde etmek için biriktirilmiştir. Böylece biriken artı-değer, geçim için gerekli asgari miktar çıkarıldıktan sonra, yeni bir artı-değer elde etmek için sermaye haline geliyor. Yeni değerler sağlayan böyle bir değer birikimini, servetin, bir ülkeden bir başka ülkeye, bir sınıftan, bir başka sınıfa sadece dönem dönem aktarılması yoluyla sağlamak, zamanla, imkânsızlaşıyor; ya da böyle bir transferin sınırları içinde kalan sermaye birikimi, kaynaklar mutlaka kuruyacağından, artık mümkün olmuyor veya *sermayenin bizzat üretim alanına girmesi* sayesinde (ki bu, para ekonomisinin en son noktasıdır) yeni bir çıkış yolu buluyor. Sermayenin üretim alanına girmesi, üretici güçlerde sınırsız bir ilerlemenin şartlarını yaratıyor. Üretici güçleri frenleyecek olan şey, artık, egemen sınıfın sınırlı tüketim ihtiyaçları değildir. Aksine, mahiyeti bakımından sınırsız bir ihtiyaç olan sermayeyi değerlendirmek ihtiyacı, üretici güçleri frenleyen bütün engelleri ortadan kaldırmayı mümkün kılar...

Tefeci sermayesi

Henüz, esas itibariyle, kullanım değerleri üreten doğal ekonomide, bir tarım ekonomisinde sermayenin büründüğü ilk şekil, tefeci sermayesi şeklidir. Tefeci sermayesi, yani bir kurum ya da bir birey tarafından biriktirilmiş sermaye (birikmiş servet), sosyal rezervlerin eksikliğini giderir. Hesiodus, Eski Yunanistan'daki köylülerin daha iyi durumdaki komşularından. İhtiyaç halinde, ödünç buğday aldıklarını ve bunu onlara daha sonra fazlasıyla ödediklerini anlatır (20). Nitekim, kullanım değerleri şeklinde görünen tefeci sermayesi, esas itibariyle, tarıma dayanan medeniyetlerde yüzyıllar boyunca

varolagelmiştir (Babilonya, Mısır, Çin, Hindistan ve Japonya'da). Sümer dilinde *mas* (faiz), "genç hayvan" (*Tierjümges*) demektir ve tefeci sermayesinin kökeninin aynî ödünç vermelere dayandığını açıkça göstermektedir.

Aynî ödünç vermeler şeklindeki tefeci sermayesi köylülere göre neyse, ödünç para verme şeklindeki tefeci sermayesi de feodal beylere ve krallara göre odur.* Doğal ekonomiden para ekonomisine geçiş dönemi boyunca Fransa'daki tefecilerin esas işlevi, aslında aynî olarak ödenen vergiler üzerinden krallara ödünç para vermekti (22). Savaşlar, kıtlık ve diğer doğal ve sosyal felâketler istisnai olarak aşırı para temerküzünü gerektiriyor. Değerli madenler şeklindeki hazinelerin (servetlerin) tefeci sermayesine dönüşmesi ya da yabancı tüccarların elindeki tüccar sermayesinin tefeci sermayesi olarak kullanılması, bu türlü temerküzlerin başlıca kaynağını teşkil ediyor.

Mübadele genelleşmeye başlayıp da ekonomide geniş bir para sektörü yarattığında ve de üreticilerin büyük kısmı ve egemen sınıflar gelirlerini henüz kullanım değerleri şeklinde aldığında tefeci sermayesi altın devrini yaşıyor. Yüksek faizle ödünç para vermek başlıca kâr kaynağı oluyor. Eski Hint destanı *Mahabharata*'ya göre, tefecilik, bütün servet kaynaklarının en başta gelenidir. "Ey Krallar Kralı, tefecilik, tarım, ticaret ve hayvancılık sayesinde yeryüzündeki bütün zenginlikleri (23) elde edebilirsin".

Bütün dini ve siyasi kesin yasaklar tefeci sermayenin böyle bir zamanda hüküm süren sosyal ilişkileri baltalamasını önlemiyor. Aristokratların borçlanması, yoksulların mahvolması, borçlanmış köylülerin topraklarının ellerinden alınması - ya da köle olarak satılmaları - ve toprakların temerküzü: işte sosyal gelişmenin bu aşamasında tefeci sermayenin sebep olduğu geleneksel felaketler. Zaten bu aşamadaki sosyal karışıklıkların çoğu tefeci sermayesinin yıkıcı etkenlerine karşı patlak veren isyanlardır. M.Ö. 5. ve 4. yüzyılda genel savaş sloganı, "toprakların yeniden dağıtılması ve borçların kaldırılması" idi (24). Roma Cumhuriyeti'nde, Çin toplumunda her hanedanın çökmeye yüz tuttuğu zamanda, tarihlerinin birçok devirlerinde Bizans ve Hindistan'da da durum bundan pek farklı değildi.

Atina'da Solon'un, Roma'da *decumviri*'lerin, Sung hanedanı zamanında bakan Vang An-Şi'nin çıkardığı yasalar ve Bizans'taki Tarım Yasası, tefeci sermayenin egemenliğini boşuna önlemeye çalışıyor. Bu yasalar ancak vadeyi geciktirebiliyorlar, fakat evrimin genel yönünde bir değişiklik yaratamıyorlar. Sezar, bir borç yükünden kurtulmak için Galya'ya karşı bir yağma savaşına girişiyor. İmparatorluğun ilk yıllarında tefeci sermayesinin baskısından kurtulabilmek için Romalı vatandaşların bütün Akdeniz ülkelerini talan etmeleri ve muazzam servetler biriktirmeleri gerekti. Bu imparatorluk parçalanınca, tefeci sermaye, büyük ticaretin ortadan kalkmasından sonra da

* 5. yüzyıldan itibaren Çin'de buda tapınaklarında tefecilik gelişmiştir: Köylülerin zararını aynî rant şeklinde tefecilik, feodal beylerin ve zengin devlet memurlarının zararına ödünç para şeklinde tefecilik (21).

uzun bir süre devam etti (25) ve yazarlar yüksek faiz oranlarından yüzyıllar boyunca yakınıp durdu.*

Ortaçağ boyunca, tamamen doğal bir ekonomiyi para ekonomisinin ve tefeci sermayesinin yıkıcı etkilerine karşı savunma zorunluluğu, Batı Avrupa'da Katolik kilisesini faizi yasaklamaya yöneltti. Tefeci sermayesi, bu yasaktan kurtulmak için, özel bir şekle, *toprak rantının satın alınması* şekline büründü. Toprak sahibi, topraklarından sağladığı yıllık gelirleri, toptan bir para karşılığında borcunu ödeyinceye kadar ödünç verene bıraktı. Gerçekte toprak, ödünç verenin mülkü oldu. Toprak sahibi bunu ancak borcunu ödemek şartıyla geri alabiliyordu (28).**

Hem Hindistan'da, Çin'de ve Japonya'da, hem de ortaçağ Avrupası'nda, son bulmaya yüz tutmuş doğal bir ekonomide tefeci sermayesinin gözde bir işlemi olarak kalan rehin karşılığı ödünç vermenin özel bir şekliydi bu sadece. Ortaçağ Avrupa ekonomisinde önemli bir rol oynayan toprak rantının satın alınması tefeci sermaye tarafından elde edilen artı-değerin hangi kaynağa dayandığını açıkça göstermektedir: *Feodal beylerin ya da köylülerin gelirlerinin tefecilere transferi.* Tefeci sermayesinin toprak sahiplerinin zararına birikimi, esas itibariyle, tarımsal artı-ürünün tefecilerin eline geçmesidir.

Para ekonomisi genelleşince, asıl tefeci sermayesi kelimenin tam anlamıyla başat önemini yitiriyor ve toplumun karanlık bir köşesine itiliyor ve orada küçük insanların zararına yüzyıllar boyunca devam ediyor. Aristokratların artık, paraya ihtiyacı kalmadığını göstermez bu, aksine onların eskisinden daha çok paraya ihtiyacı vardır. Ama ticaret, bu arada, sermayeden sağlanan kârın hareket alanı, ana kaynağı olmuştur. Kredi ve ticaret birbiriyle kaynaşır: Batı Avrupa'da 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren büyük İtalyan, Flaman ve Alman tüccarların ortaya çıktığı çağdır bu.

Tüccar sermayesi

Esas itibariyle, doğal bir ekonomide yerli bir tüccar sınıfın ortaya çıkması, para-sermayenin ilkel bir birikimini gerektiriyor. Bu birikim başlıca iki kaynaktan sağlanıyor: Bir yandan talan ve haydutluk, öte yandan, tarımsal artı-ürünün, hatta köylünün yaşaması için gerekli ürünün bir kısmına el konulması.

---

* Toprak köleliğinin ve feodal ekonominin yaygınlaşmasının sebeplerinden biri de, hür köylülerin nakdî olarak tespit edilmiş vergileri ve cezaları ödeyemez duruma gelmeleridir, çünkü para çok nadirdi ve tarım ürünlerine oranla daha pahalıya geliyordu. 6. yüzyılda bir öküz, 1 ilâ 3 *solidi* değerindeydi, ama bir *wergeld* 800'e kadar yükselebiliyordu (26). Aynı faktör, İslamiyette, Japonya'da ve Bizans'ta, feodalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (27). Bir para ekonomisinin yaygınlaşmasının olasılığı hakkında daha önce söylediklerimize bakınız.

** Aynı tefecilik şekline Filipin adalarındaki ifugaos'larda rastlanır. Bunun kökenleri eski Yunanistan'da uygulanan *antişirez*'e kadar uzanır. Bu, Çin'de buda mabetlerinin geliştiği zamanda da görülmektedir (29).

İlk gemici tüccarlar yabancı ülkelerde yaptıkları talan ve korsanlık sayesinde ilk küçük başlangıç sermayelerini sağladılar. Deniz ticareti her zaman başlangıçta, korsanlıkla (30) iç içedir.* Profesör Takekoşi'nin tespit ettiğine göre, Japonya'da (14. ve 15. yüzyıllarda) ilk para-sermaye birikimi Çin ve Kore kıyılarında dolaşan korsanlar tarafından sağlanmıştır:

"Japon hükümeti dış ticaret yoluyla para kazanmak için elinden geleni yaparken, Japon korsanlar doğrudan doğruya talana başvurdular ve ganimetleri altın ve gümüşten, bakır sikkeden ve değerli şeylerden ibaret olduğu için, Kiyüşü ve Şikojü'ye getirdikleri servetin değerini tahmin etmek pek mümkün değildir. Yağma edilen bu hazineler, ilerde memlekette yeni bir hayatın doğmasına yol açmıştır" (33). 14. ve 15. yüzyılda Avrupa'nın ekonomik hayatına hükmeden İtalyan tüccarlarının gerçekleştirdikleri para-sermaye birikimi doğrudan doğruya Haçlı seferlerinin sonucudur (34):

"Örneğin, Haçlıların 1001 yılında Filistin limanı Şeyzer'i ele geçirip talan etmelerini Cenevizlilerin nasıl desteklediklerini biliyoruz. Kendi adamlarına ganimetten büyük pay ayırdılar, ganimetin % 15'ini gemi sahiplerine bıraktılar. Geri kalanı da 8000 denizci ve asker arasında payettiler. Her biri 48 solidi ve yarım kilo karabiber aldı ve böylece onların her biri küçük bir kapitalist haline geldi" (35).

Ortaçağ tarihçisi Geoffroi de Villehardouin de, batılı asillerin 4. haçlı seferi için (1202) yardım talebine Venedik Düka'larının verdikleri cevabı anlatır:

"4500 at, 4500 şövalye taşıyacak yük gemileri ve 20000 piyade taşıyacak gemiler vereceğiz. Bütün bu atların ve silahşörlerin 9 aylık yiyeceğini vermeyi de taahhüt ediyoruz. Yapabileceğimizin asgarisi budur. Siz bize adam başına iki, at başına dört mark ödeyeceksiniz, yani bize, toplam olarak, 85000 mark ödeyeceksiniz. Bu anlaşma yürürlükte kaldığı sürece denizde ve karada sağlayacağımız ganimetin yarısı sizin, yarısı da bizim olacak."

Daha sonraları, 15. ve 16. yüzyılda Portekiz, İspanyol ve İngiliz tüccarları da ilkel para-sermaye birikimini aynı yoldan gerçekleştireceklerdir.

Esas itibariyle küçük meta üretimi üzerine kurulmuş bir ekonomide perakende ticaret, hatta en gerekli ürünlerin toptan ticareti başlangıçta çok sınırlıdır ve kurallara bağlıdır (36). Ticaret, zanaatkârlıktan henüz ayrıldığı için tüccar sermayesinde önemli bir birikimi sağlayamıyor (37). Böyle bir birikimi ancak dış ticaret, uluslararası ticaret sağlıyor. Bu ticaret esas itibariyle egemen sınıflar için yapılan lüks maddelerle ilgilidir. Büyük toprak sahibi egemen sınıfların geçimlerini sağlayan tarımsal artı-ürünün bir kısmını tüccarlar ticaret sayesinde elde ediyorlar. Batı Avrupa'da Orta-Çağ'da Doğu

---

* Harvard Universitesi'ne bağlı *Business Administration* okulunda ekonomi tarihi profesörü olan N.S.B. Gras, herkesçe kabul edilmiş olan, ama ona sermayenin asaetiyle bağdaşmaz gibi görünen bu hakikati çürütmeyi kendine (31) iş edinmiştir. Marx'ın ve Marksistlerin, sermayenin ilkel birikimi sorununu çözemediklerini, çünkü sömürü üzerine kurulmuş bir faiz teorileri bulunduğunu söyleyen Schumpeter'in iddiası da havada kalmaktadır (32). Bkz: bir önceki bölümdeki alıntılar.

ülkeleriyle baharat, Flandr ve İtalya ile de kumaş üzerine yapılan ticaret, lüks maddeler ticaretinin gelişmesinin tipik bir örneğidir (38).

Tüccar sermayesinin geliştiği her toplumda bu durum görülmektedir. Çin'de Fukien ili gümrük müfettişi olan Çan Ju-Kua, 12. ve 13. yüzyıllarda Çin'in ticari durumunu gösteren ilginç bir liste hazırlamıştır. Bu listeye göre, kâfuru, buhur, zamk, amber, kaplumbağa kabuğu, balmumu, papağan, lüks maddeler ve baharat başta olmak üzere 43 çeşit mal ithal edilmektedir (39). Georges Bonmarchand Japonya'da ilk Çağ'da özellikle lüks madde ticaretinin yapıldığını anlatır (40). Andreades, Bizans'ın hemen hemen sadece lüks maddeler ihraç ettiğini belirtir (41). Yükseliş döneminde İslam İmparatorluğunda ticaretin büyük bir kısmını lüks maddeler teşkil etmektedir. Lopez bu ticaretin kapsamına giren maddeleri şöyle sıralamaktadır:

"Mısır zümrütleri, Nişapur firuzeleri, Yemen yakutları, Basra körfezi incileri, Kuzey-Batı Afrika mercanları, Suriye ve Azerbaycan mermerleri, Mısır, Yemen ve İran kumaşları, Merv, Doğu İran ve İspanya pamuklu kumaşları, Türkistan ve Hazar Denizi güney bölgeleri ipekli kumaşları, İran halıları, Andaluzya derileri, Horasan çömlekleri, Suriye camları, Fergana demirleri, Irak'ın menekşe suyu, İran'ın gülsuyu, Cezayir ve İspanya incileri, Irak ve Afrika hurmaları, Türkistan kavunları, Tunus zeytinyağları, İran, Yemen ve Filistin şekeri, safran, Van gölü balıkları, nefis Irak ve İspanya şarapları..." (42).

Hollandalıların Endonezya'ya gelmelerinden önce Çin tüccarlar, büyük bir ticaret merkezi olan Bantam'a porselen, ipekli kumaş, kadife, ibrişim, sırma teller, gözlük, yelpaze, ilâç, cıva getirdiler ve karşılığında, baharat, misket şarabı, çivit, kısacası bütün lüks maddeleri satın aldılar (43).*

Lüks maddeler satan tüccarlar, asillerin zararına olarak artı-değer elde etmek için, kendilerine hakiki alım-satım tekelleri sağlamak zorundaydılar. "Ustaca düzenlenmiş, ticari tekeller sayesinde ahaliyi gerçekten egemenlikleri altına almasını bilen Fenikeliler ve Kartacalılar, topraklar ele geçirmek gibi bir arzu beslemediklerinden, Afrika içlerine girmeyi düşünmediler" (45). Ortaçağda lüks mallar üzerine kurulmuş ticaretin tümü tekelci bir ticaret idi. Bizans'ın refahı yüzyıllar boyunca ipekli kumaş ve baharat ticaretine dayanan bir tekel kurmasından ileri geliyordu. Bu tekelin Venedik'in yararına elden çıkması Bizans'ın egemenliğine son verdi.

İtalyan şehirleri Akdeniz'de ticarete egemen olunca Doğu ülkeleri baharatının ambarı haline gelen Mısır'la ve Karadeniz kıyılarında yaşayan kavimlerle yapılan ticareti tekelleri altına aldılar. Baltık ve Kuzey denizi kıyılarındaki ülkelerle yapılan ringa balığı, buğday ve kereste ticareti aynı dönemde, İskandinavya'da ve yeni sömürgeleştirilmiş Doğu bölgelerinde Alman

---

* Cristophe Colomb öncesi Amerika'da, İspanyol istilası sırasında tüccar sermayesi teşekkül etmeye başlamıştı. İnkalar ile Aztekler arasında yapılan nüve halindeki uluslararası ticaret madenler ve lüks maddelerle ilgiliydi. "İnkalar Aztekler'e madenler ve tunç *tumbaga* (bakır ve çinko alaşımı) ve esas itibariyle de gümüş, altın ve bakır alaşımlar satıyor, karşılığında yakut, zümrüt ve özellikle de, Aztekler'in en ünlü loncalarında yapılan ve son derece kalifiye bir emek ürünü olan silahlar, işlenmiş pamuklu kumaşlar ve mücevherat alıyorlar" (44).

tüccarların fiilen kurdukları tekeller sayesinde, geniş çapta sermayeye dayanan bir ticaret haline geldi. Fakat bu tekeller, birçok sitelerin tüccar burjuvazileri arasındaki amansız rekabet, özellikle de Hollanda'nın rekabeti yüzünden dağıldı. Böylesine bir rekabet satıcıların fiyatları yükseltmelerine yol açtı ve tüccarları da kendi satış fiyatlarını indirmek zorunda bıraktı (46).

Küçük meta üretimi üzerine kurulmuş bir toplumda faaliyet gösteren büyük tüccarların sağladıkları birikmiş sermayenin, devamlı olarak tekrar uluslararası ticarete yatırılamayışı bundandır. Tüccar sermayesi yeteri kadar yayılınca, kârların kaynağını teşkil eden tekellerin köklerini kurutmamak için, her yeni yayılmayı sınırlandırmak zorunda kalıyor. Böyle bir zamanın tüccarları, kazançlarının önemli bir kısmını sonunda başka alanlara: toprak mülkiyetine, tefeciliğe, uluslararası büyük kredilere yatırdılar. Çiçeron (47) toptancı tüccarlara kazançlarını toprak mülkiyetine yatırmalarını öğütlemektedir. Talmud - Ahdi Atik'in İbranice yorumu -, servetin 1/3'nin toprağa, 1/3'nin ticaret ve zanaata yatırılmasını, 1/3'nin de likit para şeklinde muhafaza edilmesini öğütler (48).

Eski Hindistan'da, Çin'de, Japonya'da ve Bizans'ta da durum başka türlü değildi. 11. ve 12. yüzyıllarda Yahudi tüccarlar Barselona kontluğu topraklarının aşağı yukarı üçte birine sahip oldular (49). Gras'nın anlattığına göre, 1269'da kaleme alınan Norveç anlaşması (*le miroir du roi*) gezginci tüccarlara kazançlarının 2/3'yle toprağa yatırım yapmalarını öğütlemektedir (50). 13. yüzyılda Cenova'da: "En büyük tüccarlar bile ticari yatırımlarını, toprağa yaptıkları büyük yatırımlarla desteklediler. Ticaretle ilgili grubun arkasında, mali sistemini doğrudan doğruya toprak üzerine kurmuş çok daha geniş bir başka grup vardı" (51).

14. 15. ve 16. yüzyıllarda yaşamış olan Bonsignori Scotti, Perruzzi, Bardi, Medici, Fugger, Welzer ve Hochsfatter gibi büyük İtalyan ve Alman tüccarların ticaretten elde ettikleri sermaye büyük kredi işlemleri için kullanılmış ve kazançlarının önemli bir kısmı geniş topraklar satın almakta kullanılmıştı.

Ticari devrim

11. yüzyıldan itibaren ticaretin yayılması Batı Avrupa'da bir para ekonomisinin gelişmesini hızlandırmıştı. Fakat sikke çok nadirdi. Yüzyıl Savaşları ile birlikte başlayan ekonomik gerilemeden sonra sikke eksikliği dayanılmaz bir hal aldı. Her yerde Roma zamanından beri terkedilmiş madenler yeniden işletiliyor ya da yeni maden yatakları araştırılıyordu (52). Müslümanların sağladığı ilerlemeler ve Orta Asya'da eski ticari yollar boyunca meydana gelen karışıklıklar, Venediklilerin baharat ticareti üzerinde kurdukları tekeli yıkmak için sarf edilen çabaları hızlandırıyordu. Sonunda, beklenmedik bir başarı elde edildi. Amerika'nın keşfi, Meksika ve Peru'nun talan edilmesi, Afrika kıyılarının gemilerle dolaşılması, Hindistan, Endonezya, Çin ve Japonya ile deniz yoluyla ticari ilişkiler kurulması, batı Avrupa'da ekonomik hayatı altüst etti. Ticari devrimdir bu, maden devriminden beri insanlık tari-

hinde meydana gelen en önemli dönüşümdür, uluslararası mallar pazarının kurulmasıdır.

Üretim fiyatları bin yıldan beri istikrarlı seviyede kalmış olan değerli madenler, önemli teknik devrimler sonunda (gümüşün kurşun yardımıyla bakırdan ayrılması, drenaj makinelerinin, gelişkin maden kuyularının kazılması ve değirmenin kullanılması, vesaire) birdenbire gözden (53) düştü. Aynı miktar para artık sadece daha az miktarda malın eşdeğeri olduğu için fiyatlarda köklü bir değişme meydana geldi. Bu işletme yöntemlerinin (54) ilk uygulandığı memleketlerde - 15. yüzyılda Bohemya, Saksonya ve Tiro'de - meydana gelen bu fiyat değişikliği 16. yüzyılda hızla İspanya'ya yayıldı. Güney Peru'da Curzo hazinesinin yağma edilmesi ve Potosi gümüş madenlerinin işletilmesi, değerli madenlerin üretim masraflarını köle emeğinin kullanılmasından dolayı, çok daha köklü bir şekilde azalttı. Sonraları, bu yeni değerli madenlerin yayıldığı bütün Avrupa'da fiyatlar yükselmeye başladı.

Böylece, asillerin ve ücretli sınıfların çöküşü hızlanmış oldu. İnsanlık tarihinde ilk defa olarak, toprak mülkiyeti, medeniyetin doğuşundan beri kazanmış olduğu ekonomik üstünlüğünü kaybediyordu. Gerçek ücretlerdeki düşüş -halkın temel gıdası olan ekmeğin yerini ucuz patateslerin alması bunun başlıca belirtisiydi- 16. ve 18. yüzyılda sanayi sermayesinin ilkel birikiminin başlıca kaynaklarından biri oldu.

"İngiltere ve Fransa'da fiyatlar ile ücretler arasındaki büyük fark, işçilerin o zamana kadar elde ettikleri gelirlerin büyük bir kısmından yoksun kalmalarına ve bu servetin diğer dağılım kesimlerinden yararlananların eline geçmesine yol açtı. Daha önce gösterdiğimiz gibi, rant, fiyat hareketlerini geriden izledi. Toprak sahipleri işçilerin kayıplarından hiçbir şey kazanmadılar." Böylece, işçilerin kayıpları sadece kapitalist girişimcilere yaradı, İngiltere'de 1500 ile 1602 yılları arasında, fiyat indeksi 95'den 243'e, buna karşılık, ücretler indeksi 95'den 124'e yükselmişti (55).

Yerlilerin ve zencilerin köleleştirilmesiyle sağlanmış ya da talan yoluyla zaptedilmiş bu altın ve gümüş hazinelerin tümü (ki İspanya'da ticari dengenin açık vermesinin ve zanaatkârlığın durağanlaşıp çökmeye yüz tutmasının bir sonucudur bu), Batı Avrupa, Almanya, Fransa, Hollanda ve Büyük Britanya burjuvazisinin eline geçti. Bu son üç yüzyıl boyunca Avrupa'yı sarsan hanedanlararası birçok çatışmada kullanılan savaş malzemesi de ticarî sermayedeki bu birikime yol açan etkenlerin başında gelir. 18. yüzyıl Fransız kapitalistlerinin en büyüklerinden olan Paris kardeşler, servetlerini bu savaş malzemelerine borçludurlar. Kamu borcunun* ciro edilebilir devlet tahvilleri şeklinde, ilkin Lyon ve Anvers, sonra da uzun bir süre üstünlüğünü devam ettiren Amsterdam borsasında ortaya çıkışı, Amerika'nın ve Hindistan'ın

* İngiltere'nin 1701'de 16 milyon sterlin olan devlet borçları 1760'da 146 ve 1801'de de 580 milyon sterline yükseldi. Hollanda'nın devlet borçları 1650'de 153 milyon florinken 1810'da 1272 milyon florini buldu.

talan edilmesiyle sağlanan sermayelerin bu ilkel birikimine yol açan bir başka etken oldu (55).*

Tıpkı tüccar sermayesinin ilkel birikimi gibi, ticari sermayenin ilkel birikimi de her şeyden önce talan ve korsanlık yoluyla gerçekleşti. Scott (57), 1550'ye doğru İngiltere'de büyük bir sermaye kıtlığı çekildiğini belirtiyor. Hepsi de anonim şirketler şeklinde örgütlenmiş korsanların İspanyol gemilerine saldırmaları, durumu birkaç yılda değiştirdi. Sir Francis Drake'nin 1577-1580 yıllarında giriştiği ilk korsanlık hareketi kraliçe Elizabeth'in de katıldığı 5.000 sterlinlik bir sermaye ile başladı ve bu korsanlık sonunda elde edilen 600.000 sterlin tutarındaki kârın yarısı kraliçeye verildi. Beard, Elisabeth'in kraliçeliği sırasında korsanların İngiltere'ye 12 milyon sterlin kazandırdıklarını tahmin ediyor. İspanyol *conquistadore*'larının Amerika'yı kasıp kavurdukları bilinir. Bartholomeo de las Casas'ın dediklerine bakılırsa, İspanyol fatihleri Amerika'da 15 milyon yerliyi, daha "ılımlı" eleştirmenlere göre de 12 milyon yerlinin 50 yılda kökünü kazımışlardır. Haiti, Küba, Nikaragua, Venezüella kıyısı gibi nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ahali yok edilmişti (58). Hindistan'da Portekiz ticari sermayesinin ilkel birikimi aynı türden bir "medenileştirme"nin sonucuydu:

"21 gemiden ibaret hakiki bir savaş filosunu yöneten Vasco de Gama'nın (1502–1503) ikinci seferi Mısır-Venedik tekelinin (baharat ticaretinin) yerini yeni bir tekel almasıyla sonuçlandı. Bu tekel de kanla kuruldu. Karabiber, tarçın, karanfil tüccarlarının katıldığı bir tür haçlı seferiydi [!] bu. Portekizlilerin Berberistan'da savaştıkları, Algarve'dev kovduktan sonra, dünyanın öbür ucunda tekrar karşılarında görünce şaşırdıkları nefret edilen Müslümanlara her türlü eziyet yapıldı. Yakılmadık bir şey, öldürülmedik kimse kalmadı, zengin siteler yerle bir edildi, gemiler mürettebatıyla birlikte yakıldı, esirler boğazlandı, elleri, kulakları, burunları, alay olsun diye, "barbar" kralara yollandı. İşte bunlardı Hıristiyanlığın Şövalyesi Vasco de Gama'nın kahramanlıkları. Bir tek Brahman sağ bıraktı, onu da, aynı şekilde "budadıktan" sonra, bu korkunç ganimetleri yerel prenslere götürmekle görevlendirdi" (59).

Hauser, yeni ticari yayılmanın ne dereceye kadar tekele dayandığını, belirtiyor. Bundan dolayıdır ki, Endonezya takımadalarında yaptıkları seferler sayesinde muazzam kârlar sağlayan Hollandalı tüccarların Avrupa'da fiyatlar düşmeye başlayınca küçük Molük Adaları'ndaki tarçın ağaçlarını toptan imha etmelerine şaşmamak gerekir. Bu ağaçları imha etmek ve geçimlerini bundan sağlayan ahaliyi öldürmek için girişilen "seferler" Hollanda'nın sömürgeleştirme tarihinde kara bir leke olarak durmaktadır. Zaten Hollanda,

---

* "Büyük ticaretin henüz periyodik bir nitelik kazandığı sırada böylesine büyük bir rol oynayan fuarlar, şehirlerde yerleşik ticaret gelişmeye başlayınca yavaş yavaş eski önemlerini yitiriyorlar. 16. yüzyıldan itibaren, fuarların yerini almaya başlayan dünya borsalarının kurulduğu görülüyor. Fuarlarda malî işlemler rasgele ve ancak fırsat düştükçe ve ticari işlemler sonunda yapılırdı. Borsalarda ise artık metalar görünmemekte, ticarî işlemler emtiayı temsil eden değerler üzerinden yapılmaktadır" (56).

baştan böyle girişmişti bu işe çünkü Amiral J. - P. Coen Banda Adalar'ındaki bütün erkekleri gözünü kırpmadan öldürmüştü (60).

Bundan dolayı, kapitalizm öncesi ticarî sermaye tarafından sağlanan artı-değerin kaynağı ile tefeci sermayesinin ve tüccar sermayesinin sağladığı artı-değerin kaynağı arasında bir fark yoktur. Aşağıdaki ilginç tablo *la Compagnie françaises des Indes Orientales*'in 1691'deki alım ve satım fiyatları bunun ilginç bir göstergesidir...

	Alım fiatı £	Satış fiatı £
Beyaz pamuklu ve muslin	327.000	1.267.000
İpekli kumaşlar	32.000	97.000
Karabiber (100.000 livre)	27.000	101.000
Ham ipek	58.000	111.000
Küherçile	3.000	45.000
Pamuk ipliği	9.000	28.000
(Birkaç kalem mal dahil) Toplam	487.000	1.700.000

Yani Kumpanya % 250 oranında bir kâr elde ediyor ve bunu da "normal" bir ticaretten sağlıyor (61).

Hollanda'da büyük ticaretin öncülerinden biri olan Guillaume Wisselinx, 17. yüzyıl başlarında yazdığı kitabında açıkça şöyle demektedir:

"Gine kıyısında yapılan ticaret memleket için gerçekte iki yönden kârlı oldu: önce, yerlilerin gerçek değerini bilmedikleri mallar onlardan satın alındı; sonra da, bunlar değeri çok daha düşük Avrupa mallarıyla mübadele edildi" (62).

Gerçi ticari devrim mallarda genel bir pahalılığa yol açmıştır ama Doğu ülkelerinin lüks mallarının fiyatlarında da nisbi bir azalmaya sebep olmuştur. Yiyecek maddelerinin daha bol bir şekilde sağlanmasına paralel olarak pazar genişlemiş ve ihtiyaçlar artmıştır. Önceleri sadece birkaç zengin ailenin tükettiği şeyler şimdi bütün egemen sınıfların mutad tüketim maddeleri haline geliyordu (çay, şeker, baharat, tütün, v.s.). Sömürge ürünleri üzerinden yapılan ticaret son derece artmış ve birkaç büyük anonim şirketin hızla tekeli altına girmişti: Hollanda'da *Oost-Indische Companie*; Büyük Britanya'da *East India Company* ve *Hudson Bay Company*; Fransa'da *Compagnie des Indes Orientales*.

Ortaçağ'ın korsanlık yüzyıllarında ve antik ticaretin başlangıç döneminde olduğu gibi, bu kumpanyalar baharat ticaretiyle köle ticaretini bir arada yürüttüler. Böylece büyük kârlar elde edildi. 1636'dan 1645'e kadar Hollandalı *la Compagnie des Indes Occidentales hollandaises* 23.000 zencinin satışından toplam 6,7 milyon florin, yani köle başına 300 florin sağladı, oysa köle başına verilen malların değeri 50 florini geçmiyordu. 1728'den 1769'a kadar Havr limanından hareket eden gemiler, Senegal'den, Altın-sahilinden ve

Loango'dan satın alınmış 203.000 köleyi Antillere götürdüler. Bu kölelerin satışından 203 milyon sterlin elde edildi (63). Liverpool zenci tüccarları 1783'den 1793'e kadar sattıkları 300.000 köleye karşılık 15 milyon sterlin kazandılar ve bu paranın önemli bir kısmı sınaî işletmelerin kurulması için harcandı (64).

Bütün müreffeh sınıflar sömürgelerden gelen bu altın yağmurundan yararlanmak istediler. Krallar, dükler, prensler, yargıçlar, noterler paralarını belirli bir faiz karşılığında büyük tüccarların emrine verdiler, hisse senetleri satın aldılar ya da sömürge kumpanyalarına ortak oldular. Fugger'lerin büyük rakibi, Nuremberg bankeri Hochstatter, 16. yüzyılda 100 milyon sterlinden fazla mevduata sahip oldu (65). 1689 yılına kadar zenci ticaretiyle uğraşan *New Royal African Company*'nin ortakları arasında York dükü, Shaftesbury kontu ve onun ünlü dostu filozof John Loche gibi seçkin kişiler vardı (66).

Fiyatların yükselmesi sabit gelirli nüfusun yoksullaşmasına sebep oldu. Kamu borcu,* spekülasyon ve toptan ticaret, sermayenin burjuvazinin elinde temerküzüne yol açtı. Aslında, uluslararası ticaret bir lüks maddeler ticareti olarak kaldı (68). Bununla beraber devletin siparişleri ve müreffeh sınıfların artan ihtiyaçları tarımsal olmayan metaların üretimini hızlandırdı. Sömürge ürünleri ve değerli madenler ticaretinin yanı sıra zanaat ürünleri ve işlenmiş ürünler ticareti de ortaçağdakinden çok daha yaygın hale geldi. İngiliz kumaş sanayii, Lyon ipek sanayii, Leyde, Bretagne ve Westphalie dokuma sanayii, denizaşırı sömürgeler dahil, uluslararası pazarlar için çalıştılar, böylece lüks maddeler dönemi aşılmış oldu. Pazarın gittikçe genişlemesi büyük tüccarların gerçekleştirdikleri sermaye birikimini hızlandırarak kapitalist sanayiin doğması için gerekli şartlardan birini yarattı.

Ev sanayii

Uluslararası büyük ticaretin Batı Avrupa'da 11. yüzyıldan itibaren yaygın hale gelmesine rağmen, şehirlerdeki üretim tarzı esas itibariyle küçük meta üretim tarzı olarak kalmıştı. Birkaç kalfayla birlikte çalışan zanaatkâr-ustalar belirli bir emek müddeti içinde, bir miktar belirli ürün (mal) üretiyorlar ve bunları önceden tespit edilmiş bir fiyata doğrudan doğruya halka satıyorlardı. Flandr'daki Ypres şehrinin bir mahallesinde 1431'de yapılan sayıma göre birbirinden farklı 161 zanaat kolunda 704 kişinin çalıştığı anlaşılıyor. Farklı 155 işletmede kendi isteğiyle çalışan sadece 17 kalfa vardı. Sayıma tabi olanların yarısından fazlası bağımsız girişimcilerdi (69). Kalfalarla zanaatkâr-ustalar arasındaki sosyal farklar sınırlıydı: her kalfa, çıraklık devresini tamamlayınca, usta payesine erişebilme şansına sahipti.

---

* "17. yüzyıldan itibaren Fransa'da Hazine'ye avans vererek, vergileri toplamak hakkını elde eden ve Hazine'nin zararına olarak muazzam kârlar sağlayan "mültezimlerin" ortaya çıktığı görülmektedir. Boulainviller'nin anlattıklarına inanılacak olursa, 1689'dan 1708'e kadar elde edilen bir milyar liralık gelirin 266 milyonu bu mültezimlerin cebine girmiştir" (67).

Bununla beraber, bu üretim tarzı birçok çelişkiyle karşılaştı. Önce sistemin kendisinden kaynaklanan çelişkiler; şehir nüfusunun gitgide artması ve zanaatkâr sayısındaki artış pazarın genişlemesiyle dengelenmedi. Bu da iki şehir arasında büyük bir rekabetin başlamasına, her şehirde himayeci eğilimlerin kuvvetlenmesine ve kapılarını yeni zanaatkâr-ustalara kapamaya çalışan loncalarda himayeci eğilimlerin gelişmesine yol açtı. Usta payesine erişmek isteyen çıraklar gittikçe ağırlaşan şartlar içinde çalıştırıldı. Gerçekte, usta olmak imkânsız hale geldi. Hauser'e göre, 1580'den itibaren Fransa'da durum böyleydi (70). Kulischer, 14. ve 15. yüzyıldan itibaren çoğu loncaların açıkça tekelci bir tutumu savunduklarını belirtir (71).

Öte yandan, 12. yüzyıldan İtibaren, Flandr ve İtalya'da şehirlerdeki pazarlardan daha geniş pazarlar için çalışmaya başlayan zanaatkârlar yarattıkları ürünleri sonunda denetleyemez hale geldiler (72). Kendi elde ettiği ürünleri uzaktaki bir fuara götürmek için bir dokumacının üretimini durdurması ve ancak döndükten sonra çalışmaya başlaması gerekiyordu. İçlerinden bazılarının, özellikle evde yerine birini bırakabilecek olan en zenginlerinin çok geçmeden ticarete atılması kaçınılmaz oldu. Bunlar, önce pazara kendi ürünleriyle birlikte komşularının ürünlerini de götürüyorlar ve bunu sadece bir yardım olsun diye yapıyorlardı. Sonunda, doğrudan doğruya birçok zanaatkâr-ustanın ürünlerini satın alıp bunları daha uzak pazarlarda satmaya başladılar. Bu sistem zanaatkârın ille de tüccara bağımlı olmasını gerektirmiyordu, fakat özellikle aynı ürün üzerinde birçok loncanın emek sarf ettiği ve bundan dolayı da sadece bir tek alıcının bulunduğu dokuma alanında, bu bağımlılığa yol açtı (73). Saraçların 14. ve 15. yüzyıldan itibaren tali zanaatları kendilerine bağlı kıldıkları Londra'da eyer imalinde durum tamamen böyleydi (74).

Bu bağımlılık Flaman giyim sanayii ile İtalyan ipek ve yün sanayinde 13. yüzyıldan itibaren tamamlandı. Giyim tüccarı, üretim araçları sahibi zanaatkâr-ustalar ile ticaret yapıyordu. 14. yüzyılın ortalarından itibaren 20.000 gündelikçinin çalıştığı Floransa yün sanayii hariç, asıl ücretli işçiler başka her yerde bir istisna idi (75). Ama zanaatkâr- ustalar hammaddelerini giyim tüccarından almak, işlenmiş ürünlerini de ona satmak zorunda kalıyorlardı. "Gerçekte, tüccar daha yüksek fiyatlarla satabileceği için, kumaşı en düşük fiyatlarla satın almakta ısrar edecektir"(76).* 13. yüzyıl sonunda Douai'deki büyük bir kumaş tüccarı Jehan Boinebroke ile ilgili incelemesinde Espinas, kumaş tüccarlarının zanaatkârları kendilerine ait olan evlerde oturmaya zorladıklarını, hatta üretim araçlarını satı almaya başladıklarını belirtir. Zanaat-

* Her yerde tüccarların lehine olan yasa özellikle onların bir satış tekeli kurmalarına, imkân veriyor. Venedik'te 1442 yılında çıkarılan bir yasanın çırak ve kalfa çalıştırmayan dokumacıların - sadece bunların - kendi ürünlerini pazarda, satmalarına müsaade etmesi olağanüstü bir durumdur (77).

kârların tüccarlara borçlanmak zorunda kalmaları böylesine bir bağımlılığı kaçınılmaz hale getirdi.*

Zanaatkârlar böyle kısmi ya da tam bir bağımlılığı karşı koymaksızın kabul etmediler. 13. ve 14. yüzyıllarda flaman ve İtalyan komünlerinde çoğu zaman zanaatkârların zaferiyle son bulan şiddetli sınıf mücadeleleri patlak verdi. Ama bu zafer, bir çıkmaz içinde bulunan şehirlerdeki küçük mal üretiminin çöküşünü hızlandırmaktan başka bir şeye yaramadı. Şehirlerdeki loncalarda uygulanan kesin kurallardan ve zanaatkârlara ödenen yüksek ücretlerden kurtulmak isteyen tüccarlar, köylerde kendi evlerinde üretim yapan, hammaddeleri ve üretim araçlarını girişimci-tüccarlardan alan ve aslında düşük bir ücret karşılığında çalışan zanaatkârları finanse etmeye başladılar.

15. yüzyıldan itibaren bu ev sanayii, Belçika, İtalya, Fransa, Büyük Britanya köylerinde yaygın hale geldi. Anvers'li büyük tüccarlar, Fransız Flandr'ındaki "yeni kumaşçılığı", Audenarde ve Bruxelles'deki halıcılığı finanse ettiler (79). Fakat yavaş bir evrimdi bu, 16. yüzyıl İngiltere'sinde her dokuma işçisi daha 7 yıl çıraklık etmek zorundaydı. (80). Fakat 17. yüzyılda Lyon ipek sanayiinde, sermaye sahibi olmalarına rağmen tezgâhlar kullanmayan tüccar-ustalar, işçi-ustalara ipeği ve desenleri temin ediyorlar ve onlardan işlenmiş olarak geri alıyorlardı bunları (81).

Buna karşılık, büyük kuruluş masraflarının kaçınılmaz olduğu maden sanayiinde ticaret burjuvazisi üretim araçlarına sahip olmayı kısa zamanda başardı. Başlıca kömür merkezi olan Liege'de (82) bağımsız madenci derneklerinin yerini 1520'ye doğru küçük kapitalist işletmeler aldı. Maden işletmelerinin çoğu anonim şirketler haline geldiler ve bunların hisse senetlerini zengin tüccar aileleri ya da Fugger gibi bankerler satın aldılar.

Saksonya, Thuringe, Tyrol ve Carinthie'de ki *Saigerhütten* fabrikaları kuruluş masrafları ve ücretli işçi sayısı bakımından 16. yüzyılın en büyük işletmeleri idi (83). Ev sanayiinden modern manüfaktüre geçiş onlarla birlikte başladı. 17. yüzyılda Hollandalı tüccarların en zenginleri imparatordan Deutz civa madenlerinin ve İsveç'teki demir ve bakır madenlerinin, silah ve cephane manüfaktürleriyle birlikte, işletme hakkını alarak muazzam servet sahibi oldular (84).

Üreticilerin aracı tüccarlar tarafından üretim araçlarından yoksun bırakılmalarının diğer toplumlarda da Batı Avrupa toplumlarındakine benzer bir şekilde gerçekleşmesi ilginçtir. H.W. Sitzen Java köylerindeki sistemi şöyle anlatır:

"Doğu Java'nın orta kesimlerinde evde çalışan yarı bağımsız işçiler, ihtiyaç halinde, daima kredi alıyorlardı... *Bakul* denen aracı, ev sanayiinin gerçek yöneticisi ve bankeri idi. Üreticileri bütün imkânlarını kullanarak borca boğmakla, onları görünüşte bağımsız, ama gerçekte öylesine bağımlı bir durumda bırakıyordu ki, aslan payını daima kendisi alıyordu. Örneğin,

---

* Kapitalist kâr zihniyetinin mükemmel bir örneği olan bu kumaş tüccarları, zavallı üreticileri akla hayale gelmedik şekilde sömürdükleri ölçüde (ancak bu ölçüde) kaçınılmazdır. Espinas, Jehan Boinebroke ile ilgili olarak bunun ilginç bir dökümünü çıkarıyor (78).

1936'da mobilya sanayiinde brüt gelirlerin yarısından fazlası Bakul'un cebine girmişti" (85).

Raymond Firt, Malezya'da buna benzer bir sistem keşfetmiştir: "Ödünç para ya da alet alma sonunda balıkçılarla alıcılar arasında, özellikle de tuzlu balık ihraç edenler arasında özel ilişkiler kurulmuştu" (86).

S. F. Nadel Nijerya'da Bida bölgesinde cam boncukların yapıldığı ev sanayiinde böyle bir sisteme rastlamıştı. Hindistan'da *mahajan*'lar ev sanayi için hammaddeleri ve diğer ürünleri sağlıyorlardı. Çin'de Suçu dokuma sanayi de, Ming hanedanı tarihçilerinin anlattıklarına göre, 16. ve 17. yüzyılda aynı şekilde örgütlenmişti (87).

Uzak pazarlar için yapılan üretimin küçük üreticinin hayatını garantiye almak ihtimalini ortadan kaldırdığı para ekonomisinde, ev sanayii küçük mal üretiminin para-sermayeye bağımlılığının mantıkî sonucudur.

Manüfaktür sermayesi

Ev sanayii, küçük mal üreticisini önce, ürettiği şeyi, sonra da üretim araçlarını denetleyemez hale getirir. Ama üretim, pazarların yavaş yavaş yayılmasına paralel olarak ancak ağır ağır gelişir. Tıpkı kendinden önceki tüccar burjuvazi gibi, ticaret burjuvazisi de sermayesinin ve kârının sadece ufak bir kısmını ev sanayine yatırır. Sermayenin büyük kısmı, ticarete, menkul kıymetlere ve toprak satın almaya hasredildi. Başlangıçta Ausbourg'da sadece dokumacılık yapan Fuggerler, Orta Avrupa'daki gümüş madenlerinin imtiyazlarını elde ettikleri ve çağlarının en büyük manüfaktürlerini kurdukları halde, uluslararası baharat ve kumaş ticaretinden muazzam bir gelir sağladılar. Sonunda kendilerini, esas itibariyle, Habsburg hanedanı için kredi işlemlerine verdiler. Bu da onların iflas etmelerine sebep oldu.

El emeğine dayanması bakımından ev sanayii, 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Batı Avrupa'da tarım dışı başlıca üretim şekli olarak kalıyordu. Fakat bunun yanı sıra bir başka üretim sistemi: adeta büyük sanayiye doğru bir köprü hizmeti gören *manüfaktür* sistemi gelişti.

Manüfaktür, kendilerine tahsis edilen üretim araçları ve avans olarak verilen hammaddelerle çalışan işçilerin bir çatı altında toplanmasıdır. Ama işlenmiş ürünün toplam değeri üzerinden bir para alacakları yerde, bu toplam değerden, avans olarak verilen hammaddenin tutarı ve iş aletlerinin kirası çıkarıldıktan sonra, satıştan sağlanan kâr, tıpkı ev sanayiinde olduğu gibi, girişimciye kalıyor, işçi vaktiyle ev sanayi sisteminde kazandığından daha fazlasını kazanmıyor: Onun aldığı gene sadece bir ücrettir.

Posthumus'un üstatça tahlil ettiği Leyde giyim sanayinin tarihinde bu evrim adım adım izlenebilir. Başlangıçta zanaatkârlık temelinde örgütlenmiş bu sanayi, 16. yüzyıldan itibaren kırsal bölgelerde yayılmaya başladı ve tüccarlar, kumaşçılardan daha güçlü bir konuma geldiler. Kumaşçılar önce hammaddelerin ve işlenmiş ürünlerin, sonra da üretim araçlarının mülkiyetini yitirmeye başladılar... 1640 yıllarına doğru tüccarlarla kumaşçıların (dokumacıların) arasına "*reeders*" denilen yeni aracılar katıldı. Manüfaktüre ge-

çilmişti ve 1652 yıllarına doğru "fabrikatörlerden" söz edilmeye başlanıyor (88).

Yeni sistem, komanditerler (sermaye koyanlar) bakımından iki avantaj sağladı: Bunlar hem işlenmiş ürünleri toplayan, ham maddeleri dağıtan aracı takımı için yapılan müteferrik masraflara son verebiliyorlar, hem de ücret yetersizliğini telâfi etmek için ev sanayiine tahsis edilmiş hammaddelerde önemli kısıntılar yapabiliyorlardı. Manüfaktürlerde el emeğinin temerküzü ve bunun sermaye tarafından doğrudan doğruya ve sürekli denetim altına alınması ileri bir aşamaya erişti.

Fakat manüfaktür, emeğin üretkenliği bakımından da büyük bir ilerlemeyi temsil ediyor. Küçük mal üretiminde ancak farklı zanaatlar arasında *sosyal* bir işbölümü vardır; her *zanaatta*, yani üretim süreci boyunca, işbölümü pek yoktur. Giyim ya da yünlü sanayinde olduğu gibi, her zanaatta doğrudan doğruya tüketime hasredilen işlenmiş bir ürün imal edilmediği zaman bile bütün bir üretim süreci, yani dokuma, çırpma, boyama, v.s., gerçekleştirilmiş oluyor.

Manüfaktür sayesinde, her zanaatı, her üretim sürecini sayısız ve son derece basitleştirilmiş tali mekanik işlemlere *ayırmak* mümkün olur. Bu, hem verimin artmasını, hem de kalifiye işçiler yerine kadınları, çocukları, sakatları-ihtiyarları, hatta akıl hastalarını kullanmak suretiyle, maliyet fiyatının azaltılmasını sağlar. Özellikle dokuma manüfaktüründe bu durum tamamen sosyal bir gerçeklik olarak görünür: dokumacılıkta çalışan işçilerin büyük bir kısmı bu sefil insanlardan meydana gelir. Aynı çatı altında böylesine bir ücretli işçi temerküzünden yararlanılmasının başlıca sebebi, ödenen ücretlerin çok düşük olmasıdır. Ancak, olsa olsa, ilk çağda Çin'de, Hindistan'da ve başka ülkelerde köle emeğine dayanan madencilikte ve büyük devlet manüfaktürlerinde böyle bir benzerlik kurulabilir.

Bu sefil insanları yeni yeşeren manüfaktür sermaye uğruna ucuza çalışmaya zorlamak ikiyüzlülüğün ve vahşetlerin en büyüğüydü.* "Yüzlerce insan açlıktan kıvrandığı ve vakitlerini hiçbir şey yapmadan geçirdikleri için" Graz'da 1721 yılında bir giyim fabrikasının kurulmasına karar verildi. Yeterli işçi sağlamak için, şehrin sokaklarını dolduran dilencileri "yakalayıp hapsetmek" gerekiyordu. Amsterdam'da yetkililerin önerisi üzerine toplanan belediye meclisi "genç kızların ve dilenciliğe, aylaklığa alışan kimselerin çalıştırılabileceği bir iplikhane kurulması için uygun bir araştırmanın gerekli olup olmadığını" görüştü. Yün iplikhanelerini finanse etmeye istekli birkaç tüccar müsait şartlar ileri sürdüğü ve bu sayın Meclis üyeleri "hayırlı ve Hıristiyanlığa yaraşır bir eserin [!]" söz konusu olduğunu anladıkları için belediye başkanına bu işi gerçekleştirsin diye yetki verildi (90). Sombart (91), özellikle İspanya, Fransa, Hollanda, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İngiltere'deki manüfaktürlerde devletin, halkı zorla çalıştırdığını örnekleriyle anla-

---

* Ücretli işçinin patrona *borçlarla* bağlandığı 14. yüzyıl Florantin yünlü sanayiinde, işçiyi artı-emek sağlamaya zorlayan yasalar çıkarıldı. 1371'de çıkarılan bir yasa gereğince borcunu *nakit* olarak ödemesi yasaklandı. Borcunu *çalışarak* ödeyecekti (89).

tır. Servanjın mevcut olduğu ülkelerde köleler manüfaktürlerde, özellikle de Rusya'da Tula'daki bakır manüfaktüründe çalışmak zorunda bırakılmıştır.

Manüfaktürün gelişmesi, sanayide egemen üretim aracı olan el emeğini henüz ortadan kaldırmadı: Manüfaktür sermayesinin büyük kısmı henüz, ücretler için yapılan harcamalardan ibaretti. Bununla beraber, manüfaktür, pahalı aletlerin çokça kullanılmaya başladığı sektörlerde büyük bir hızla gelişti. 18. yüzyılda Ren ve Louvier'de binlerce işçi, kuruluşu yüzbinlerce sterline mal olan manüfaktürlerde toplanmışlardı bile (92).

17. yüzyılda Avrupa'nın ilk dokuma merkezi olan Leyde'de çırpıcı dibeklerin geniş çapta kullanılması sayesinde manüfaktürlerin geliştiği görüldü. Ama bu, ancak çocuk ve kadın işçiler kullanılmak şartıyla kârlı oldu. Girişimcilerin bu tür işçileri toplamak için ta Liege'e kadar hakiki seferler düzenlemeleri bundandır (93).

Modern proletaryanın doğuşu

Kesinkes üretim alanına kayan sermayenin etki alanının bu genişlemesinin yanı sıra, ortaçağ'ın küçük emtia toplumunda var olan yerinden yurdundan kopmuş ve şehir şehir dolaşan bir avuç "yanaşma"nın 16. yüzyıldan itibaren yeni bir sınıf haline geldiği görüldü. Bu sınıf, fiyatlardaki köklü değişiklikten dolayı yoksullaşan feodal beylerin, malikânelerinde çalıştırdığı adamların büyük bir kısmına yol vermeleri ve şehirlerdeki zanaatkârlığın (müteşebbis-tüccarların kırlık bölgelere yatırım yapmalarından beri) çökmesi sonunda doğmuştu. Üreticilerin büyük çoğunluğunun bulunduğu *tarım* alanında meydana gelen köklü değişiklikler bu sınıfın gelişmesini hızlandırdı.

Ortaçağ köyünde köylülerin toprakları birçok parseller halinde parçalanmıştı. Bu parseller üzerine çalışabilmek için köylüler, kendi parsellerini ayıran topraklara serbestçe girmek zorundaydılar. Bu serbest giriş başak ve anız toplama hakkına, sahipsiz otlaklardan herkesin yararlanmasına, toprakların yeni ailelere ayrılmasına, mecburi bir değişik ekim (nadas) yapılmasına bağlıydı ve bütün bunlar üç yılda bir değişik ekim yapılması üzerine kurulmuş olan ve ilkel köy topluluğunun izlerini taşıyan bir köy ekonomisinin istikrarı için gerekliydi (94). Aynı zamanda, hayvanları otlatmak, yakıt-odun ve kereste elde etmek için de komün topraklarından (karşılığında hiçbir şey ödemeden) yararlanılıyordu.

Bu evrimi önlemek için hükümetin çıkardığı sayısız kararnamelere ve yasalara rağmen, 15. yüzyıldan itibaren toprak sahibi İngilizler büyük çiftlikler kurmak amacıyla komün topraklarını pay etmeye ve köylülerin parsellerini almaya başladılar. Bu hareket, özellikle, 15. yüzyılın ortasından itibaren yün fiyatlarının yükselmesi sayesinde daha da gelişti. Böylece senyörler koyun yetiştirmeyi, toprağı işlemekten daha kârlı buldular (95). Fakat etrafı çitle çevrili büyük çiftliklerin kurulması ve toprakların çitle çevrilmesi 18. yüzyıla kadar ancak kısmen uygulanabildi.

Tarımsal üretim tarzında meydana gelen bir devrim (toprağın dinlendirilmemesi, üç yılda bir değişik ekim yerine, toprağın bereketliliğini artıran

kaba yonca, şalgam ve yemlik bitkilerin dönem dönem ekilmesi) bu uygulamayı hızlandırdı. Flandr ve Lombardie'de uygulanan ve birçok denemelerden sonra, bu zamanın İngiltere'sinde genelleşmeye başlayan bilimsel bir tarım sistemiydi (96). Böylece tarımsal artı-ürün son derece artıyor. Bu artı-ürünü ele geçirmek isteyen toprak sahipleri kiralama sistemini değiştiriyorlar ve uzun vadeli kiralama sisteminden, şartları azami 9 yılda bir değiştirilen kısa vadeli bir kiralama sistemine geçtiler (97).

Bundan dolayı toprak rantında büyük bir artış oldu, bu da yoksul köylülerin topraksızlaştırılmasını çabuklaştırdı ve üç tarla sisteminin ortadan kalkması sonucunda toprakların parsellere ayrılmasının işleticiler için masraflı olmasıyla da kolaylaşan (büyük toprakların etrafını) *çitlerle çevirme* hareketine yol açtı. Bu hareket 1870'e doğru İngiltere'de bağımsız köylülerin yarı yarıya tasfiyesiyle sonuçlanmıştı ve bu bağımsız köylülerin yerini, ücretli işçiler çalıştıran büyük kapitalist çiftçiler almıştı. Fransa'da da 17. ve 18. yüzyıllarda buna benzer ama çok daha küçük çapta bir hareket oldu ve komün toprakları pay edildi (98). Ancak Fransız devrimiyledir ki, bu alanda büyük bir gelişme sağlandı. Batı Almanya ve Belçika'da da Fransa'daki evrime benzer bir evrim görüldü.

16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar şehirlerde üretim araçlarından yoksun kalmış bir üreticiler kitlesinin doğmasına yol açan ekonomik dönüşümlerin yanı sıra köylülerin bir kısmını geçimlerini sağladıkları topraklardan yoksun bırakan dönüşümler de meydana gelmişti. İşte, *modern proletarya* böyle doğdu. 16. yüzyılın Leyde'li girişimcileri bu sınıfı şöyle nitelendiriyordu:

"İşçilerin birçoğunun, kadınlarla çocukların yükünü omuzlarında taşıdığı ve kollarıyla kazanabileceklerinden başka hiç bir şeyleri olmayan yoksul ve muhtaç insanlar" (99).

Bu proletaryanın ataları da daha 1247'de "kol gücüyle para kazanan insanlar" diye nitelendirilmişlerdi (100). Yaşadığımız çağda bile, geri kalmış ülkelerde proletaryanın oluşum süreci başladığında, balık ağları (üretim araçları) bile olmayan Malezyalı balıkçılar için: "Hiçbir şeyleri yoktur onların; durup dinlenmeden başkalarına yardım ederler" deniyor (101). Başka bir deyişle: üreticilerin üretim araçlarından yoksun bırakılması, işgüçlerini sermaye sahiplerine satarak hayatta kalabilen ve yarattıkları artı-değerden sadece sermaye sahiplerinin yararlandığı bir proleterler (102) sınıfını doğurmuştur.*

Sanayi devrimi

Sermayenin üretim alanına girebilmesi için, sanayinin kendini birdenbire artık istikrarlı değil, durmadan artan bir üretimi karşılayacak kadar geniş bir pazar karşısında bulması gerekti. Sanayide ve ulaştırma sisteminde makine-

* "...ücretli işçinin durumu ile ilgili güncel tahlil, emeğin, üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun kaldığını ve ücretli işçilerin durumu ile diğerlerinin durumu arasındaki farkın bundan ileri geldiğini ortaya koyuyor" (102).

leşmenin başlaması ve bundan dolayı da büyük fabrikalarda imal edilen ürünlerin fiyatlarında bir düşmenin meydana gelmesi böyle bir pazarı yaratmış ve *kapitalist üretim tarzının* kesin zaferini belirlemiştir.

Binlerce yıl boyunca sadece iki enerji kaynağından: insan enerjisi ile evcil hayvanların enerjisinden yararlanıldı. Eski Dünya, bir başka enerji kaynağını işleten ilk makinayı: Su değirmenini yapabilmişti. Roma madenlerinde Arşimed vidası ve Cezibius su pompası, akaçlama amacıyla kullanıldı (103), ama bunlar tarım alanında geniş ölçüde yayılmadı. Ortaçağda 10. yüzyıldan itibaren geniş çapta kullanılan bu makineler emeğin üretkenliğinde önemli bir artış sağladı, sonraları da bunların arasına Doğu'da kullanılan yel değirmeni* de katıldı.

15. yüzyıldan itibaren bir dizi küçük icatlar ve teknik geliştirmeler, başlıca enerji kaynağı olarak daima su kullanan bu makinelerde gitgide artan bir dönüşüm sağladı. Kâğıt imal etmek için, çekiç makinesini çalıştırmak için, ipek imal etmek için fabrikalar kuruldu, keçeci cenderesi, kereste fabrikası imal edildi (104), Sombart, o zamanda kullanılan 20 çeşit fabrika adı sayar (105).

Ekonomik ve sosyal şartlar, sermayenin sınaî üretime oluk oluk akmasına elverişli olmadığı sürece teknik icatlar ancak yer yer uygulandı. Daha önce de belirtildiği gibi, ilerlemeler modern çağların başlarında, özellikle madencilikte ve metal işleme tekniğinde olmuştur. Kömürün taşınmasını kolaylaştıran ilk demiryolu türleri, madenlerde geliştirildi (106). İlk yüksek fırın 15. yüzyılda imal edildi (107). Fakat bu yüksek fırınların gelişmesi yakıt olarak odun kullanıldığı sürece engellendi. 1777'de kömür sanayiinde buhar makinesinin kullanılması üretim sürecini altüst etti ve hem kömür üretiminin hızla artmasını hem de fiyatların düşmesini sağladı. Bu da, yüksek fırınlarda yakıt olarak kok kömürünün kullanılmasına yol açtı. Birkaç yıl sonra, 1785'e doğru *puddlage* (dökme demirin eritilip arıtılması) yöntemiyle demir elde edilmesi bu üretim sürecini de baştanbaşa değiştirdi, İngiltere'de yıllık kömür üretimi 1750'de 12 ilâ 17.000 ton arasındayken, 1788'de 68.000, 1806'da 244.000 ve 1823'de de 455.000 tona yükseldi (108).

Kumaş yıkama ve dövme makinesinde ve diğer dökümhanelerde su gücünden yararlanılması ve özellikle mihaniki dokuma tezgâhının icadı dokuma sanayini kökten değiştirdi. Aynı zamanda Liverpool deniz ticaretindeki ilerleme Lancashire'e deniz aşırı sayısız pazarlar sağladı. Dokuma fabrikatörleri yeni makinalar sayesinde pamuklu kumaşları zanaatkârlardan ve evde çalışan işçilerden çok daha ucuza imal ettiler ve bu muazzam pazarı ele geçirmeye koyuldular. Sermaye önce, feodal zamandan kalma iç gümrük duvarlarını yıktı: 1776'da Birleşik Devletler'de, 1795'de Fransa'da, 1800'de Birleşik-Krallık'da, 1816'da Prusya'da, 1824'de İsveç-Norveç'de, Zolleve-

* Çin'de yel değirmenleri tarımda 6. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde kullanılmıştır. Batı Avrupa'da olduğu gibi, bunlar zengin toprak sahiplerinin ve din adamlarının tekelinde kalmış ve böylece köylülerin sömürülmesi daha da artmıştır. Çin'de olduğu gibi, Avrupa'da da yeldeğirmenleri *banalités*'lerin (köylülerin yerine getirmek zorunda oldukları ek yükümlülüklerin) temelini oluşturuyordu.

rein'nin kurulmasıyla 1834'de Almanya'da, 1835'de İsviçre'de, 1850'de Rusya ve Avusturya-Macaristan'da iç gümrük duvarları yıkıldı. Sonra hedef dünya pazarı oldu.

Britanya'nın pamuklu kumaş ihracatı 1679'da 5915 sterlin iken, 1751'de 45.000, 1764'de 200.354, 1830'da 19 milyon, 1850'de 30 milyon, 1871'de 73 milyon sterline yükseldi (109) Buhar makinelerinin yapımı ve işletilmesi demir ve kömür sanayine muazzam pazarlar sağladı. 1825'ten itibaren demiryollarının yapımı makineleşmenin ve kapitalist üretim tarzının bu dev adımlarıyla ilerleyişini genelleştirdi. Şehirlerle köyleri birbirine bağlayan demiryolları, büyük fabrikalarda çok ucuza imal edilmiş malların bütün ülkelerin en uzak yerlerine kadar girmesini kolaylaştırdı Aynı zamanda, bizzat demiryollarının yapımı da, önce Büyük Britanya'da, sonra da Avrupa'da, Amerika'da ve bütün dünyada ağır sanayi ürünleri (kömür, çelik, demir) için, yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca, büyük bir pazar teşkil ediyor.

Batı Avrupa'da kapitalist gelişmenin özellikleri

Küçük meta üretiminde, üretim araçlarının ve ürünlerinin sahibi olan üretici bu ürünleri geçim araçları sağlamak amacıyla satarak yaşayabilir ancak. Kapitalist üretimde, üretim araçlarından yoksun üretici, yarattığı ürünlerin sahibi değildir artık ve ancak işgücünü, geçim araçlarını elde etmesini sağlayan bir ücret karşılığında satarak, yani işgücünü mala dönüştürerek yaşayabilir. Demek ki, küçük mal üretiminden asıl kapitalist üretime geçişi birbirine paralel iki fenomen nitelendiriyor: Bir yandan, *iş-gücünün bir mala*, öte yandan, *üretim araçlarının sermayeye dönüşmesi* (110). Bir arada bulunan bu iki fenomen, 16. yüzyıldan, özellikle 18. yüzyıldan itibaren batı Avrupa'da ve esas itibariyle de Büyük-Britanya'da tezahür etmeden önce yaygın bir hale gelmemişti.

Sermayenin kendisi, ilkel şekliyle, yani tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi şekliyle hiç de sadece batı medeniyetine özgü değildir. Küçük meta üretiminin ileri bir aşamasından geçmiş olan medeniyetlerin çoğunda: İlkçağ toplumunda, Bizans toplumunda, Hindistan'daki Moğol İmparatorluğu'nda, İslam İmparatorluğu'nda, Çin'de ve Japonya'da bu sermayenin geniş çapta yayıldığı görüldü. Bu toplumlarda sermaye miktarındaki artış ortaçağ Avrupa'sındaki sermaye artışından hiç de aşağı değildi.

14. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere kralı III. Edward, Floransa Bardi ve Peruzzi kumpanyalarından 1.365.000 florin aldı (111). Bunlar Fugger'lerden önce Batıdaki zengin burjuva ailelerinden biriydi. Aynı devirde ise, Hindistan'la yapılan baharat ticaretini tekelleri altına alan Yemenli bir grup tüccar Şam'ın ileri gelenlerine 700.000 gümüş dirhem, Yemen kralına da 400.000 altın dinar avans verdi (bu paraların içerdikleri saf metal miktarı o devirdeki (112) Avrupa paralarının içerdiği saf metal miktarından daha fazlaydı). İslam İmparatorluğu zamanında 9. ve 10. yüzyıllarda yıllık geliri 1 milyon dirhemi aşan tüccarlara rastlanıyor. Bağdatlı mücevheratçı Ibn-ül-Assas, 16 milyon altın dinarı müsadere edildiği halde, gene de zenginliğinden bir şey kaybet-

medi (113). M.Ö. 144 yılında Prens Hsio, 400.000 altın *catti* (1 *catti* yaklaşık 600 gramdır) miras bırakarak ölmüştü (114). Bu tefeci ve tüccar sermayesinin birikimi bu farklı medeniyetlerde niçin sınaî sermayeyi yaratmadı?

Bunun sebebi asıl zanaatkârlık ile büyük çapta fabrika arasında yer alan iktisadi organizasyon türlerinin -*Verlagssystem* (zanaatkârları finanse eden tüccarlar), ev sanayii ve manüfaktür- bu kapitalizm öncesi medeniyetlerde var olmaması değildi, imparator Justinyen zamanından itibaren Bizans'ta gerçekten zanatkârlık üzerine kurulmuş ve büyük işyerlerinde yoğunlaşmış olmalarına rağmen, kendi üretim araçlarına sahip işçilerin çalıştığı dokuma imalathaneleri ortaya çıkıyordu (115). Fakat 10. yüzyıla doğru:

"Ham ipek tüccarları ve kumaş tüccarları diğer loncalar üzerinde büyük bir egemenlik kurmuşlardı ve bu iki loncanın üyeleri meslektaşlarına üstünlük taslıyorlar ve kapitalist girişimci olmayı deniyorlardı. Ham ipek tüccarları loncası sadece yoksul ipek bükümcüleri (*katatorioi*) değil, fakat bütün bir *katatorioi* loncasını denetimleri altına almışlardı. Aslında bir ipek bükümcü işlenmiş ipeği doğrudan doğruya kumaş tüccarlarına satamazdı; onu bir ham ipek tüccarına devretmek zorundaydı. Tüccarların izni olmaksızın, iplikhanelerden ham ipek de satın alamazdı, kendi işyerine işleyebileceği miktarda satın alabilirdi ancak... Kural olarak, tüccarların iplikhaneyi doğrudan satın almaları ya da ham madde alım satımından başka bir şey yapmaları yasaktı, ama bu yasaklamanın pratikte bir geçerliği kalmıyordu, çünkü ham madde tüccarı bir avans vererek işçiler kiralayabiliyordu. Bu işçilerin alım satımda ona yardım etsin diye çalıştırıldıklarına inanmak bir hayli güçtür" (116).

İslam İmparatorluğu'nda ev sanayiinde ve imalathanelerde de bir o kadar ilginç bir gelişme meydana geldi. İslam egemenliğindeki İspanya'da cıva madenlerinde 1000'den fazla işçinin çalıştırıldığı anlatılır. Yünlü kumaş dokuma merkezi Tinnis şehrinde ev sanayii 815 yılından itibaren son derece gelişmişti. Kumaş tüccarları, erkekleri ve kadınları günde yarım dirhem ücret karşılığında çalıştırıyorlardı (117). Aynı şekilde, Çin'de de çağımızdan yüzlerce yıl önce kölelerin çalıştırıldığı büyük maden ve metal işleme imalathaneleri vardı. Özellikle demir ve bakır, civa ve zincifre alanında büyük girişimciler ortaya çıktı (118). Daha sonraları porselen işletmelerinde ve ev sanayiine dayanan dokumacılıkta Ming hanedanlığından itibaren büyük bir ilerleme olmuştu (119). Tam bin yıl boyunca Hindistan'da da aynı durum devam etmişti. Bununla beraber, bu modern işletme türlerinin büyük bir para-sermaye birikimi ile bir arada bulunması, sınaî kapitalizmin gelişmesi sonucunu vermedi.

Küçük mal üretimi, kullanım değerleri üretimidir. Fakat genellikle, kullanım değerleriyle sınırlanmış bir mal üretimidir. Nüfusun ezici çoğunluğu bu mal üretimine katılmadığı ya da pek az katıldığı sürece bu üretim ister istemez sınırlı kaldı. Büyük ticaret, aslında, lüks ticaret olmaya devam etti. Bu pazarın dar sınırları karşısında sermaye, üretim alanından daha kârlı alanlara yatırım yaptı. Bizans'ta, İslam dünyasında, Çin'de ve Hindistan'da imalathanelerin ve ev sanayiinin, devlet siparişlerini karşılamak için çalışmadıkları

zaman, hemen hemen sadece lüks sektörlerin ihtiyaçlarını karşılamalarının sebebi budur.

Tarımsal artı-ürünün aynî ranttan (ya da angaryadan) nakdî ranta dönüşmesinden ötürü para ekonomisinin köy ekonomisine nüfuz etmesidir ki, Batı Avrupa'da mal üretiminde büyük çapta bir genişlemeyi mümkün kıldı ve böylece sanayi kapitalizminin olgunlaşması için gerekli şartları yarattı. Nitekim, tarımsal artı-ürün, Batı Avrupa'dan başka hiçbir yerde, sürekli olarak, nakdî ranta dönüşemedi. Roma İmparatorluğu'nda ve Bizans'ta (120) aynî vergi egemendi, İslam İmparatorluğu'nda Abbasiler zamanında arazi vergisi kısmen aynî, kısmen de nakdî rant olarak ödendi, ama bir zaman sonra, aynî rant tekrar ağır bastı ve Osmanlılar döneminde aynî rant olarak kaldı (121). 17. yüzyılda Moğolların egemenliğinde kısa bir refah dönemi hariç, Hindistan'da toprak rantı genellikle aynî rant olarak ödenmiştir. Çin'de 15. yüzyılın sonlarına doğru Ming hanedanı zamanında kısa bir süre genelleşen nakdî kira vergisi, bu hanedanlığın çöküşünden sonra aynî kira vergisi şeklinde tekrar başladı ve ancak 17. ve 18. yüzyıllarda nakdî kira vergisi olarak kesinlikle tekrar ortaya çıktı (122).

Büyük fabrikanın ev sanayii ile el sanatları arasındaki rekabete tek başına son vermesini sağlayan makineli üretim, doğa biliminin üretime uygulanmasının sonucudur; bu uygulama üretimde insan emeğinden tasarruf sağlanmasının sürekli araştırılmasını da gerektirmiştir. Roma İmparatorluğu'nda köle emeğinin üstünlüğü ve üretici olmayan büyük bir yoksullar kitlesinin varlığı, bu yönde bir çabayı önledi.* Mekanik bir vincin kullanılmasına karşı çıkan imparator Vespasien'in "*Yoksul vatandaşlarımı beslemek zorundayım*" demesi çok şey anlatmaktadır (123).

İslam İmparatorluğu, Hindistan, Çin ve Japonya, esas itibariyle, tarım medeniyetleriydi ve buralarda sulama sayesinde son derece ince bir tarım gelişmiş, bu da nüfusun alabildiğine artmasına yol açmıştı. Çok ucuza sağlanan elemeğinin rekabeti yüzünden, bu ülkelerde el sanatlarında makinalaşma girişimleri binlerce yıl boyunca engellenmişti. 13. yüzyıla kadar Avrupa'da makineleşmenin ilerlemesine sebep olan su enerjisinin tarım dışı amaçlarla kullanılması, bu tarım medeniyetlerinde toprağın sulanması ihtiyacıyla çatıştığı için, pek sınırlı kalmıştır.**

---

* El emeğinin küçümsenmesi (köleliğin yol açtığı bir küçümsemeydi bu) en çarpıcı şekilde "*Economics*" adlı eserinde Xénophon tarafından dile getirilmiştir: "İnsanların kaba dedikleri sanatlar genellikle Devletler tarafından haklı olarak küçümsenmiştir. Bu sanatlar yöneticilerin olduğu kadar işçilerin vücutlarını da mahvederler, insanların bedeni gergin (sinirli, yorgun) olunca ruhlar hastalanır. *Ve bu kaba sanatlar yüzünden insanlar eğlenemezler, sosyal ve medeni bir hayat süremezler*". Bu sonuncu gözlem aslında pek yerindedir.

** "Büyük laik aileler ve önemli manastırlar için muazzam bir gelir kaynağı olan bu tesisler (su değirmenleri ve otomatik öğütme) T'ang zamanında, büyük toprak mülkiyetinin de geliştiği bir sırada *(yani Batıdakinden beş yüz yıl kadar önce)* çoğalmaya başladı. İmparatorluk idaresi bununla mücadele etmek zorunda kaldı, çünkü döner kanallar suyun akışını engelliyor ve sulama için gerekli suyun bir kısmının ziyan olmasına yol açıyor, üstelik de kanallarda çamurların birikmesine sebep oluyordu. Bundan dolayı, değirmenlerin yılın belirli zamanla-

Para-sermayenin (tefeci-tüccar sermayesinin ve ticari sermayenin), feodal sınıfların ve devletin denetiminden gitgide kurtulan, burjuva sınıfının elinde birikmesi, Batı Avrupa'da 10. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında meydana geldi; burjuva sınıfı en sonunda devleti kendine tâbi kıldı ve sermaye birikimini hızlandırmak için onu, kendi yararına bir araç olarak kullandı... Burjuvazinin, kendi çıkarlarının bilincine varmış bir sınıf niteliğine bürünmesi, siyasi çıraklığını geçirdiği ortaçağ'ın hür komünlerinde gerçekleşti. 15. yüzyıldan itibaren merkezileşmiş devletlerin kurulması, eski egemen sınıfların karşısına millet genelinde *tiers-état* olarak çıkmak için komün siyasetinin dar kalıplarını kıran şehir burjuvazisinin çöküşünden değil, yükselişinden ileri geldi. (İspanya, Rusya ve kısmen Habsburg'lar zamanındaki Avusturya bu konuda ilginç bir istisnadır ve bu durum, bu ülkelerde kapitalizmin ilerdeki gelişmesi bakımından önemli sonuçlar yaratacaktı).

Buna karşılık, kapitalizm öncesi diğer medeniyetlerde sermaye, despot ve "mutlak egemen" devletin keyfî tutumuna tâbi oldu daima. Roma'da talan yoluyla elde ettikleri ganimet sayesinde ilkçağın hür sermayesini egemenlikleri altına alanlar toprak sahibi asillerdir (125). Eski Hindistan'da devlet tekelleri kralın kendisini baş banker, manüfaktür sahibi ve toptancı tüccar haline getirdiler. Restovtzeff, imparatorluk maliyesinin Roma'da en büyük tefeci olduğunu belirtir (126). İmparatorluk hazinesinin mevcut sermayenin büyük kısmını kasalarında biriktirdiği Bizans'ta devlet manüfaktürlerinin, İslamiyet dönemindeki el sanatları ve sanayi üretimini çökerten aşırı vergiler kadar yıkıcı olduğu bilinmektedir (127). Çin'de her yeni hanedan zamanında devlet bütün sanayi sektörlerini tekeli altına almaya koyuldu (128).

Doğmakta olan burjuvazi bütün bu toplumlarda dönem dönem garip bir hayat geçirdi. Her muazzam kâr birikiminin ardından bir müsadere, zulüm ve işkence başladı. Bernard Lewis, ortaçağdaki İslam şehirlerinin bile geçici bir yaşantısı olduğunu, refah döneminin en fazla yüzyıl sürdüğünü ve ardından uzun ve amansız bir çöküşün başladığını belirtir (129). Bütün bu toplumlardaki taşınır mal sahipleri her an sermayelerine el konulacağı korkusuyla yaşamışlardır. Bu korku burjuvaları, kârlarını saklamak, bunları büyük bir işletmeye değil de, on küçük işletmeye yatırmak, sermaye biriktirmek yerine taşınmaz mallar satın almak zorunda bıraktı. Böyle bir burjuvazinin bir yerde merkezileşmesi mümkün olmadı. Sermayesini dağıttığı gibi kendisi de dağınık bir halde kaldı. Özerkliğe ve bağımsızlığa doğru ilerleyeceğine korku ve zillet içinde yaşadı (130). Etienne Balazs: "Çin tüccar sınıfının hiçbir zaman bağımsız olmadığını, büyük tüccarların imtiyazlarının amansız bir mücadele sonunda elde edilmediğini, bu imtiyazların devlet tarafından azar azar verildiğini, tüccarın da, yoksul halkın da taleplerini resmi makamlara çekine çekine bir dilekçeyle ilettiklerini" (131) belirtir.*

---

rında kullanılması için özel bir yasa çıkarıldı". Yazar, değirmenlerin sınırlandırılması ve tahrip edilmesiyle ilgili olarak 8. yüzyılda çıkarılmış kararnamelerden söz etmektedir (124).

* Balazs'a göre, ortaçağ'daki Avrupa şehirlerinin aksine, Çin'de şehirlerin mandarenler tarafından sıkı bir denetim altına alındığı, oysa köylülerin geniş bir özerklikten yararlandıkları görüşünü "dahiyane bir şekilde ilk ortaya atan" Max Weber'dir. Yazar, aynı görüşü Marx'ın

14. yüzyıldan itibaren Çin denizi kıyılarını ve Filipinler'i talan eden korsan tüccarların muazzam bir sermaye birikimi sağladıkları, buna karşılık, devlet otoritesinin parçalandığı Japonya'da, sadece bu ülkede tüccar ve banker burjuvazinin, asiller sınıfından daha ağır basması, sonra da bir manüfaktür sermayesinin evrimi, Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin 18. yüzyıldan itibaren, yani iki yüzyıllık bir gecikme ile tekrarlanmasına (bu gelişmeye bağlı olmaksızın) yol açmıştır.*

Avrupa dışındaki kapitalizm öncesi medeniyetlerde mutlak devletin üstünlüğü bir tesadüfün sonucu değil, sosyal artı-ürünün kesin bir şekilde temerküzünü gerektiren sulu tarımın tabi olduğu şartların sonucudur, (ilk bakışta aykırı gibi görünse de) bu medeniyetlerin, gelişmelerinin yarı yolunda kalmalarına sebep, toprağın son derece bereketli olması ve nüfusun gittikçe artmasıdır. Ortaçağ Avrupa'sının çok daha ilkel olan tarımı Çin'de ya da Nil vadisinde görülen refah dönemlerindeki yoğun bir nüfusun ihtiyacını karşılayamazdı. Ama özellikle bu sebepten dolayı da, bu ilkel tarım devletin denetiminden geniş ölçüde kurtulmuş** oluyordu.

Ortaçağ şehirlerinde burjuvazi, feodalitenin başlangıç yıllarındaki imtiyazlarını tekrar elde etmek için kendisini desteklemek zorunda kalan güçsüz bir merkezi iktidara oranla, daha elverişli bir durumdaydı. Başlangıçta bu burjuvazinin ilerlemesi yavaş ve kesik kesik oldu... Batıdaki bankerlerin çoğu, servetleri, yardımına koştukları krallar tarafından ele geçirildiği için, tıpkı Müslüman, Çinli ya da Hintli meslektaşları gibi iflas etmişlerdi. Ama 16. yüzyıldan itibaren bu kesik kesik ilerleme bir kural olmaktan çıktı, istisnaî bir durum haline geldi. Taşınır servet, taşınmaz servetten daha büyük bir önem kazandı. Ve bundan dolayı da devlet borç altına girmiş oldu. Sermayenin birikimi için yollar açılmış, siyasi engeller ortadan kalkmıştı. Modern kapitalizm doğabilirdi artık.

Batı Avrupa'daki (ve bir dereceye kadar Japonya'daki) ekonomik gelişmenin bu özellikleri, sanayi devriminin ancak bu bölgelerde *mümkün olduğunu* göstermiyor, kapitalist üretim tarzının niçin önce Avrupa'da meydana geldiğini gösteriyor sadece. Daha sonraları, dünyanın başka bölgelerine Avrupa'nın şiddetle müdahale etmesidir ki, buralarda daha hızlı bir ekonomik ilerlemeyi sağlayan unsurları ortadan kaldırdı ve bunların gelişmesini önledi ya da geciktirdi. Bir yandan Japonya, öte yandan Hindistan ve Çin arasındaki

---

üççeyrek yüzyıl önce getirmiş olduğu ve batı şehirleriyle doğu şehirleri arasındaki farkı açıkça ortaya koyduğunu, galiba bilmiyor (132).

* Bununla beraber, Japonya'da bile, 1616–1762 yılları arasında muazzam bir servet edinen tüccar Yodoya Tatsugoro'nun bütün mallarına "çok tantanalı bir hayat sürdüğü için" el konulmuştu (133).

** Zenci Afrikası'nda, ilkel tarımın alabildiğine gelişmesini sağlayan nisbi toprak bolluğu, Senegal, Nijerya, ve Zambez vadileri hariç, bir zenci medeniyetinin doğmasını engellemiştir [134]. "*Toprak/su/nüfus ilişkilerinin* eski Asya medeniyetlerinde optimal bir tarımsal kuruluşa, batı Avrupa'da ise optimal bir *ekonomik* kuruluşa yol açtığı söylenebilir. Gene bu alanda, Japonya'da tarımın gelişmesini sağlayan özel şartlarla, Batı Avrupa'da tarımın gelişmesini sağlayan özel şartlar arasında (Asya kıtasındaki şartların aksine) ilginç bir paralellik (benzerlik) vardır (135).

çelişki 19. yüzyılda sanayi devrimini hızlandıracak veya geciktirecek bir bağımsız politika izlemenin ya da böyle bir politikadan vazgeçmenin oynadığı kesin rolü gösterir.*

Sermaye ve kapitalist üretim tarzı

Asgarî bir mal dolaşımı ve para dolaşımı var olduğu andan itibaren sermaye ortaya çıkabiliyor. Sermaye, kapitalizm öncesi bir üretim tarzı (köy topluluğu, küçük meta üretimi) çerçevesi içinde doğup gelişiyor. Sermayenin böyle bir toplum üzerindeki yıkıcı etkileri ne olursa olsun, bu etkiler, temel üretim tarzını, özellikle köylerdeki temel üretim tarzını sarsmadığı için, sınırlıdır. Gırtlağına kadar borca batırılmış kapitalizm öncesi köylü, diğer köylerin dayanışmasında hiç değilse kendisine bir parça azık sağlayacak bir destek buluyor daima:

"İfugaoslar (Filipinlerde yaşayanlar) kısmen kapitalisttirler. Onların servetleri pirinç tarlalarıdır. Bu tarlalar muazzam bir emek harcanarak işlenmiştir, yüzölçümü azdır ve bir zenginler sınıfına aittir. Tefecilik sistemiyle zenginler daha zengin, yoksullar daha yoksul oluyorlar. Bununla beraber, yoksulların hepsi yerli ahalinin içinden çıkmıyor. Patates bahçeleri, aslında bir "servet" değildir ve bir ailenin sürekli olarak mülkiyetinde kalamıyor. Her biri bu bahçelere istediği kadar Hint patatesi ekebiliyor, yani bir bakıma geçimini sağlayabiliyor..." (136).

Kapitalist üretim tarzının gelişmesi, insanlık tarihinde ilk defa mal üretiminin genelleşmesini gerektiriyor. Bu üretim artık sadece lüks maddeleri, yiyecek fazlalarını, ya da tüketim malları, metaller, tuz ve sosyal artı-ürünün devamı ve gelişmesi için gerekli diğer maddeleri kapsamıyor. Ekonomik hayatın konusu olan her şey, yani üretilmiş her şey bir maldır artık: Bütün yiyecekler, bütün tüketim malları, bütün hammaddeler, bütün üretim araçları ve işgücünün kendisi maldır. Artık iş aletlerinin sahibi olmayan yoksullar kitlesi geçim araçlarını sağlayabilmek için işgüçlerini satmak zorundadırlar. Toplumun bütün yapısı, sermaye sahiplerinin devamlı bir ücretli işçi sağlayabilecekleri tarzda kurulmuştur.

Kendi oluşum süreci boyunca sanayi sermayesi modern proletaryanın benzer oluşumunu, yukarıda anlatılan yöntemlerle sağladı... Ama kapitalist üretim tarzı bütün dünyada yayılınca, karşılaştığı ilkel toplumlar bu proletaryanın normal yoldan oluşmasını sağlayacak kadar parçalanmadan önce bile ücretli işçiye ihtiyacı olduğunu anladı. Devlet, yasalar, din ve ahlâk, yeni Tanrı'nın (sermayenin) zavallı kölelerin ölesiye çalıştırılmasına cevaz veriyordu. Zenci Afrikası'nın ve Okyanus ülkelerinin sömürgecileri, köle tüccarı atalarının köle emeği sağlamakta kullandıkları yöntemlere 19. yüzyılın sonunda tekrar başvurdular. Ama bu sefer, köleleri Okyanus'un ötelerinden Yeni Dünya'nın plantasyonlarına sevk etmek söz konusu değildi artık. Bu

---

* Emperyalizmin sebep olduğu ekonomik gerilemeyle ilgili birçok örnek için 13. bölüme bakınız.

işgücü, sermayenin yaşaması için gerekli artı-değerin yaratılması amacıyla mahallinde, kapitalist tarım, maden ve sanayi işletmelerinde kullanıldı.*

Para ekonomisinin ilkel topluluklar üzerindeki yıkıcı etkisi, bütün medeniyetlerde tüccar-tefeci sermayesinin ilkel birikimini kolaylaştırıyor. Ama bu yıkıcı etkinin kendisi, kapitalist üretim tarzının, sınaî sermayenin gelişmesini sağlamıyor.

Buna karşılık, para ekonomisinin, kapitalist üretim tarzıyla daha önce karşılaşmış olan ilkel topluluklar üzerindeki etkisi, yerli bir proletaryanın sömürgelerden sağlanmasında temel bir güç oluyor. Henüz doğal ekonomi şartları içinde yaşayan ilkel toplumlarda şahsi verginin uygulanması Afrika'daki ve diğer ülkelerdeki binlerce yerliyi bulundukları yerlerden koparıyor ve onları, sahip oldukları biricik kaynağı, yani işgüçlerini para elde etmek için satmak zorunda bırakıyor. Geçim araçlarının sağlanmasında işgücünü satmak gerekmediği zaman kapitalist devlet, sömürgelerde meydana gelen burjuvazilerin proleterler yaratmaları (sağlamaları) için bu modern baskı şekline başvuruyor. Çünkü kapitalizm ve burjuvazi kendilerini proletaryasız tasavvur edemiyorlar. Alexander Hamilton'a göre, özgürlük, servet edinmek özgürlüğüdür (137). *Ama bu özgürlük, toplumun büyük çoğunluğunun bundan yoksun bırakılmasını gerektiren ve sadece bir avuç azınlığa tanınan bir özgürlüktür.*

* Bkz. IX. bölüm: "Toprak mülkiyeti ve kapitalist üretim tarzı".

KAYNAKLAR

1. ***Mong Dsi*** (Mong Ko translated by Eichard Willıelm), pp. 51-52.
2. Boissonnade, ***Le Travail dans l'Europe chrétienne du moyen âge,*** pp. 99-107.
3. Theodore Morgan, ***Hawaii, A Centur of Economic Change***, p. 25.
4. International Labour Office, ***Les Populations aborigènes***, p. 368.
5. Morgan, op. cit., p. 25.
6. Yoshitomi, ***Etude sur l'hıistoire économique de l'ancien Japon***, pp. 139-40.
7. G. I. Bratianu, ***Etudes byzantines d'histoire économique et sociale***, p. 133; A. Segré: ***Essays in Byzantine Economic History***, p. 402.
8. F. Heichelheim, ***Vormittelalterliche Geschichtsepochen***, pp. 163-4; J. C. Van Leur: ***Eenige beschouwingen betreffeude den Ouden Aziatischen Handel,*** passim.
9. Gordon Childe, ***What Happened in History***, p. 193.
10. E. Schreiber, ***Die Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastik seit Thomas v. Aquino***, p. 23.
11. M. M. Postan, "Chronology of Labour Services", in ***Transactions of the Royal Historical Society,*** 4th Series, Vol. XX, 1937, pp. 192-3.
12. E. A. Kosminsky, "Services and Money Rents in the 13th Century", ***Economic History Review***, Vol. V, 1934-5, No. 2, p. 43.
13. Günther Dessmann: ***Geschichte der Schlesischen Agrarverfassung***, p. 58.
14. H. Firene, ***Le mouvement économique et social au moyen âge***, p. 60.
15. Morgan, op. cit., p. 26.
16. Glotz, ***Le Travail dans la Grèce antique***, p. 16.
17. P. K. Hitti, ***History of the Arabs***, p. 626.
18. Ch. Diehl, ***Les Figures byzantines***, Vol. I, pp. 147-8.
19. Takizawa, ***The Penetration of Money Economy in Japan***, pp. 71-79; Hugh Barton, ***Peasant Uprisings in Japan of the Tokugawa Period,*** pp. 8-26.
20. ***Handwörterbuch der Staatswissenschaften***, article by von Below on "Geschichte des Zinsfuss", Vol. VIII, p. 1017.
21. Jacgues Gernet, ***Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe sìecle*** p. 171.
22. H. Hauser, ***Les Débuts du capitalisme***, p. 19.
23. ***Mahabarata***, Vol. XII, p. 62-69.
24. M. Rostovtzeff, ***Social and Economic Hîstory of the Roman Empire***, p. 2.
25. R. S. Lopez, in ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. II, p. 266.
26. J. Kulischer, ***Allgemeine Wirtschaftsgeschichte***, Vol. I, p. 41.
27. F. Lokkegaard, ***Islamic Taxation in the Classic Period***, pp. 66-68; Yoshitomi: op. cit., pp. 74-82, 131-5.
28. ***Handwörterbuch der Staatswissenschafren***, art. cit.; Kulischer, op. cit., Vol. I, p. 336.
29. Paul Radin, ***Social Anthropology***, p. 115; Gernet, op. cit., p. 131.

30. W. Sombart, ***Der moderne Kapitalismus***, Vol. I, p. 116; Blotz, op. cit., pp. 63-67; A. Sapori, ***Mercatores***, pp. 20-21; ***Histoire du Commerce***, Vol. I, pp. 140-1 (Lacour-Gayet), etc.
31. Y. Takekoshi, ***Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan***, Vol. I, p. 346.
32. Kulischer, op. cit., Vol. I, p. 275.
33. R. S. Lopez, op. cit., p. 306.
34. N. S. B. Gras, ***Business and Capitalism***, p. 60.
35. J. Schumpeter, ***Business Cycles***, Vol. I, p. 22.
36. K. Polanyi, et al., ***Trade and Market in the Early Empires***, pp. 258-0, 269.
37. G. von Below, ***Probleme der Wirtschaftsgeschichte***, pp. 307-8.
38. H. Pirenne, op. cit., p. 38.
39. Chan Ju-kua, ***His Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th Centuries***, pp. 191-239.
40. ***Histoire du Commerce***, Vol. III, p. 397 (G. Boumarchand).
41. A. Andréadès, "The Economic Life of the Byzantine Empire", in ***Byzantium***, p. 61.
42. R. S. Lopez, op. cit, p. 281.
43. S. I. Rutgers, ***Indonesië***, p. 46.
44. ***Histoire du Commerce***, Vol. IV, pp. 143, 149: cf. Polanyi, et al., op. cit., p. 115.
45. ***Histoire du Commerce***, Vol. III, p. 34.
46. R. S. Lopez, op. cit., p. 46.
47. Cicero, ***De Officiis***, Vol. I, pp. 150-1.
48. F. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichte des Altertums***, p. 709.
49. Abram Neumann, ***Jews in Spain***, Vol. I, p. 164.
50. N. S. B. Gras, op. cit., pp. 38-39.
51. Margaret H. Gole, "The Investment of Wealth in 13th Century Genoa", in ***Economic History Review***, Vol. VIII, 2nd May, 1938, p. 187.
52. H. Hauser and A. Renaudet: ***Les Débuts de l'age moderne (Peuples et Civilisations,*** Vol- VIII), pp. 52-53.
53. Robert C. West, ***The Mining Community in Northern New Spain***, pp. 26. sqq.
54. K. Kautsky, ***Die Vorläufer des neueren Sozialismus***, p. 201.
55. Earl J. Hamilton, "American Treasure and the Rise of Capitalism", ***Economica***, November 1929, pp. 352, 355.
56. H. Sée, ***Origines du capitalisme***, pp. 36-37.
57. W. R. Scott, ***The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies, to 1720***, Vol. I, p7. I,
58. Barthélémi de las Casas, ***Oeuvres***, Vol. I, pp. 9-10, 34-35, 75-76, etc.
59. H. Hauser and A. Renaudet, op. cit., p. 645.
60. H. T. Colenbrander, ***Koloniale Geschiedems***, Vol II. pp. 117-229.
61. P. Kaeppelin, ***La Compagnie des Indes Orientales***, p. 224.

62. Quoted in W. van Ravesteyn, Jr., ***Onderzoekingen over de economische sociale ontwikkeliug van Amsterdam gedurende de 16e eeuw***, p. 218.
63. Kulischer, op. cit., p. 265.
64. G. Lefebvre, et al., ***La Révolution française (Peuples et Civilisations***, Vol. XIII), p. 349.
65. Hauser and Renaudet, op. cit., p. 349.
66. Kulischer, op. cit., Vol. II, p 266.
67. Sée, op. cit., p. 92.
68. B. Nogaro and W. Oualid, ***L'Evolution du commerce, du crédit et du transport depuis 150 ans***, p. 35.
69. H. Pirenne, ***Histoire économigue de l'Occident médiéval***, pp. 479-83.
70. Hauser, op. cit., pp. 34-36.
71. Kulischer, op. cit., Vol. I, p, 205; Vercauteren, ***Luttes sociales à Liège***, pp. 102-3.
72. Sée, op. cit., pp. 15-17.
73. G. Espinas, ***Les Origines du capitalisme***, Vol. I, p. 157.
74. Gras: op. cit. pp. 68-69.
75. Kulischer, op. cit., Vol. I, p. 218; A. Doren, ***İtalienische Wirtschaftsgeschichte***, Vol. I, p. 502.
76. Espinas, op, cit., Vol. I, p. 153.
77. Doren, op. cit., Vol. I, p. 497.
78. Espinas, op, cit., Vol. I, pp, 175-6.
79. Pirenne, ***Histoire économique de l'Occident médiéval***, pp. 637, 646-7.
80. Kulischer, op. cit-, Vol. II, p. 116.
81. J. Dénian, ***Histoire de Lyon et du Lyonnais***, p. 87.
82. Kulischer, op. cit., Vol. II, p. 135.
83. J. U. Nef, "Mining and Metallurgy in Mediaeval Civilisation", in ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. II, pp. 475-80.
84. Violet Barbour, ***Capitalism in Amsterdam in the 17th Century***, pp. 35-39, 41, 109.
85. Bruno Lasker, ***Human Bondage in Southeast Asia***, pp.127-8.
86. Raymond Firth, ***Malay Fishmen***, p. 60.
87. S. P. Nadel, ***A Black Byzantium***, p. 283; Cl. Lévi-Strauss, ***Tristes Tropiques***, p. 148; Fan Wen-Lan, ***"Einige Probleme der chinesischen Geschichte", in Neue chinesische Geschichtswissenschaft***, pp. 7-71.
88. N. W. Posthumus, ***Bronnen tot de Geschiedenis van de Liedsche Lakennijverheid.***
89. Kulischer, op, cit.
90. F. Mayer, ***Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich***, p. 64; Wagenaar, Amsterdam in zijn Üp-komst.
91. Sombart, op. cit., pp. 139-40.
92. Sée, op. cit., pp. 139-40.
93. Posthumus, op. cit.

94. Marc Bloch, ***Les Caractères originaus de l'histoire rurale française***, pp. 37-48.

95. N. S. B. Gras, ***A History of Agriculture***, p. 161.

96. Ibid., pp. 170, 183.

97. P. Sagnac, ***La Fin de l'ancien reégime et la révolution américaine (Peuples et Civilisations***, Vol. XII), p. 57.

98. H. Sée, ***Histoire économique de la France***, Vol. I, pp. 189-200.

99. Posthumus, op. cit, Vol. V, document 201.

100. ***Acte*** of 2nd February, 1247, Tailliar, ***Recueil d'Actes***, quoted in G. Espinas, op. cit., Vol. I, p. 37, note I.

101. R. Firth, op. cit., p. 136.

102. Simiand, ***Le Salaire***, Vol. I, p. 148.

103. Vitruvius, ***De architecture***, Vol. X, pp. 6, 7.

104. Hauser, op. cit., pp. 8, 9, 11, 15; Pirenne, ***Histoire de Belgique***, Vol. IV, p. 421.

105. Sombart, op. cit., I, 2, pp. 485-7.

106. J. H. Clapham, ***An Economic History of Modern Britain***, Vol. I, pp. 86-99.

107. J. U. Nef, "Mining and metallurgy in mediaeval civilisation", in ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. II, pp. 464-6.

108. Kulischer, op. cit., Vol. II, p. 452.

109. Clapham, op. cit., pp. 249-50; A. P. Usher, ***An Introduction to the Industrial History of England,*** p. 305.

110. Sol Tax, ***Penny Capitalism***, pp. 13, 14, 16.

111. Sapori, op. cit, pp. 50 sqq.

112. Fischel, ***Studia arabica***, Vol. I, p. 77.

113. Hitti, op. cit., p. 344.

114. Lien Sheng-yang, ***Money and Credit in China***, p. 4.

115. C. M. Macrf, ***L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine***, pp. 18-19.

116. R. S. Lopez, "Silk Industries in the Byzantine Empire", in ***Speculum***, Vol. XX, No. 1, pp. 18-19.

117. A. Metz, ***Die Renaissance des Islams***, pp. 417, 442-3.

118. Nancy Lee Swann, ***Food and Money in China***, pp. 265, 405, et seq.

119. ***An Outline History of China***, pp. 175-7; Helmut Wilhelm, ***Gesellschaft und Staat in China***, p. 73; Du Shen, ***"Die Diskussion über das Problem der Keime des Kapitalismus in China", in Neue Chinesische Geschichtswissenschaft***, pp. 130-7.

120. Rostovtzeff, op. cit., p. 95; Bratianu, op. cit., p. 139.

121. A. von Kremer, ***Kulturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams,*** p. 77 (Eng. trans. by S. Khuda Bukhsh, in "Contributions to the History of Islamic Civilisation", edited by the same author, second edition, 1929, University of Calcutta.)

122. Chen Huan-Chang, ***The Economic Principles of Confucius***, p. 656; Lien Sheng-yang, op. cit., p. 3.

123. Suetonius, ***Lives of the Twelwe Caesars***, Book 8, 18.

124. Gernet, op. cit., p. 141.

125. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichte des Altertums***, pp. 507-8, 565.

126. J. J. Mayer, introduction to translation of Kautilya's ***Arthashastra***, pp. 77-78; Rostovtzeff: op. çit., p. 172.

127. A. Mazahéri, ***La Vie quotidienne des Musulmans au moyen âge***, p. 117.

128. Wilhelm, op. cit., pp. 40-41, 73.

129. Bernard Lewis, "The Islamic Guilds", in ***Economic History Review***, Vol. VIII, No. l, November 1937, p. 20.

130. Fischel, ***Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam***, pp, 13-14 et seq.; A. Boné, ***State and Economîcs in the Middle East***, p. 48.

131. E. Balazs, ***Les Villes chinoises, in La Ville, Recueils de la Société Jean Bodin***, pp. 237-8.

132. See especiaUy his letter to Engels, 14th June, 1853 (p. 420 of Vol. I of the "Correspondence" published by Bebel and Bernstein), the fe"rst article on the Spanish revolution, a number of passage in ***Capita***l, ete.

133. ***Histoire du Commerce***, Vol. II, 486.

134. Basil Davidson, ***The African Awakening***, pp. 40-41.

135. Cf. Sir George Sansom, ***A History of Japan to 1334***, pp. 4, 235, etc.

136. R. P. Barton, ***Ifugao Economics***, summarized by Ruth Bunzel, "The Economic Organization of Prjmitive Peoples", p. 336.

137. For Alexander Hamilton's opinion, see: ***Propositions for a Constitution of Government and Speeches in the Federal Convention. (The Works of Alexander Hamilton***, Vol. I, pp. 347-428).

V

KAPİTALİZMİN ÇELİŞKİLERİ

Artı-değere susamış sermaye

Köle sahibi, kölelerine yiyecek dağıtır ve karşılığında, onların emeklerinin tüm ürünlerini ele geçirirdi. Feodal senyör, serflerin angarya şeklinde sağlamak zorunda oldukları emek ürünlerine el koyardı. Kapitalist ise, işçinin işgücünü, bu işçinin yarattığı yeni değerin çok altında bir ücret ödeyerek satın alır. Bu farklı türlerin her birinde egemen sınıflar, sosyal artı-ürüne, yani üreticilerin artı-emeğinin ürünlerine sahip olurlar.

Dokuma-ustası Antoine de Jelly ile Nicolas Cornelius arasında 1634'te imzalanan anlaşma, "dokunacak üründen sağlanacak gelirin yarısını Cornelius'un alacağını, diğer yarısının ustanın kârı olacağını" açıkça belirtir".*

Ücretli işçi, işgücünü patronunun fabrikasında mallar üretmek için sarfettiği süre boyunca yeni bir değer yaratır. Bir an gelir, işçi, ücret olarak aldığının tam eşdeğeri olan yeni bir değer yaratmış olur. Eğer çalışmayı bu anda bırakacak olsaydı hiçbir artı-değer yaratmayacaktı. Ama patron böyle olsun istemez. O, iyilik yapmayı değil, iş kotarmayı düşünür. İşgücünü, işçi geçimini sağlasın diye satın almaz, onu, kullanım değerini gerçekleştirmek [kullanım değerinden yararlanmak] istediği herhangi bir mal gibi satın alır (2). Kapitalistin anlayışına göre, işgücünün kullanım değeri [demek], aldığı ücretin eşdeğerini üretmek için gerekli emekten ayrı olarak, bir artı-değer yaratması, bir artı-emek sağlaması [demektir]; işgücünün kullanım değerinin niteliği özellikle budur. İşçinin bir patron tarafından kiralanmasının amacı, onu ücretinin eşdeğerini üretmek için gerekli zamandan daha fazla çalıştırmaktır. İşçi daha fazla çalışarak, yeni bir değer yaratacak, fakat karşılığında eline hiçbir şey geçmeyecektir. İşçi artı-değer yaratır; bu artı-değer, işgücünün yaratmış olduğu değer ile işgücünün kendi değeri arasındaki farktır.

---

* Köleliğin savunucuları, günlük, haftalık, aylık yabancılaşma ile [işgücünü günlüğüne, haftalığına, aylığına başkasına satmak ile] köleliğin sebep olduğu ömür boyu yabancılaşma arasındaki benzerliği belirtmekten geri kalmamışlardır. Hollandalı kaptan Elisa Joannes 1742'de şöyle yazıyor: "İnsanın vazgeçilmez haklarına (!) bir zarar gelmedikten sonra *işçinin patronuna, efendisine bütün bir gün için sattığı emeğini bir insanın bir başkasına*, bütün bir ömür boyunca da olsa, *terketmesi Adalet'e de, Akla da aykırı değildir* (1).

Kapitalistin amacı, sermayenin birikmesi, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesidir. Para dolaşımı, aslında, bunu gerektirir. Sınaî sermaye, tefeci ya da tüccar sermayesinden çok daha doymak bilmez bir iştahla bu birikimin peşinden gider. Sermaye, *rekabet yasallarının egemen olduğu* serbest ve anonim pazar için üretim yapar. Bu pazarda, muhtemel müşterilere ürünlerini satacak olan sadece o değildir. Rekabet rejiminde her sanayici, pazarda mümkün olduğu kadar büyük bir pay ele geçirmeye bakar. Ama bunu başarması için fiyatları düşürmesi gerekir. Kârı tehlikeye sokmaksızın, satış fiyatlarını düşürmenin bir tek yolu vardır: o da üretim maliyetinde, malların değerinde indirim yapmaktır, malları üretmek için sosyal bakımdan gerekli emek müddetini kısaltmak ve aynı zaman süresi içinde, daha çok mal üretmektir.

19. yüzyılda, bir Alman çimento fabrikasının yıllık raporunda: "Geçen yıl, işletmenin, sadece birkaç ay devam eden büyümesi, çimento fiyatlarının, rekabet yüzünden bir hayli düşmesine rağmen, çimentomuzun satışından elde edilen kârı istenilen seviyede devam ettirmemizi sağlamıştır. Fiyatlarda öngördüğümüz artan düşüşü, ürettiğimiz miktarı artırarak gidermek şeklindeki kararımızı bu tecrübe doğrulamıştır", diye iftiharla dile getirilmektedir.

Üretimi böyle artırmak için, donanımı geliştirmek, üretim sürecini rasyonelleştirmek, işletme içinde işbölümünü daha yüksek bir seviyeye çıkarmak şarttır. Bütün bunlar, sermayede bir artışı gerektirir. Ama sermayede artış, son tahlilde, sermayeye dönüştürülmüş artı-değerin artmasıyla sağlananabilir ancak. Nitekim, rekabetin kamçıladığı kapitalist üretim tarzı, bizzat üretim süreci boyunca gerçekleştirilmiş artı-değeri sermayeye dönüştürerek *üretimin alabildiğine artırılmasını*, sermayenin sürekli birikmesini amaç edinmiş ilk üretim tarzı oluyor insanlık tarihinde.

Kapitalistin artı-değere susamışlığı, eski egemen sınıfların kullanım değerlerine ve lüks maddelere susamışlığı değildir. Artı-değerin sadece sınırlı bir kısmı, kapitalistin yaşamasını sağlamak için hiçbir şey üretmeksizin tüketilmiştir. Bu susamışlık, sermayeye dönüştürülecek artı-değere, sermaye birikimine susamışlıktır [doymazlıktır].

"Biriktirmek için sahip olmaktan, daha çoğuna sahip olabilmek için biriktirmekten (yığmaktan) ibaret olan bir hayatı kutsallaştıran bütün bu istekler ve değerler sistemidir" (3).

Bu susamışlıkta akla aykırı ve mistik hiçbir şey yoktur. Sosyal artı-ürünü, esas itibariyle, kullanım değerleri şeklinde kendilerine mal eden (ele geçiren) eski egemen sınıflar, bu özel sömürü tarzına dayanan sosyal yapı devam ettiği sürece, sosyal artı-ürüne sahip olacaklarından emindiler. Bu sınıfları ancak doğal afetler, savaşlar ya da sosyal devrimler etkileyebiliyordu. Bu felâketlerden, büyük rezervler oluşturarak korunmaya çalışıyorlardı. Sermayenin, tarih boyunca büründüğü ilk egemen türün - tefeci sermayesinin ve tüccar sermayesinin- belirgin niteliği, *istikrar ve güvenlik* sağlama çabasıdır. Ortaçağ burjuvaları tarafından gerçekleştirilen rant satın alımlarının, para ve fiyat dalgalanmaları ne olursa olsun, istikrarlı gelirler sağlayacak tarzda yapılması anlamlıdır (4). Para-sermayenin ilkel birikiminin meydana geldiği

tarihî dönemin klasik burjuva tipi, yani cimri insan, aynı güvenlik ihtiyacını duymuştu. Sermayesinin *veriminden* değil, *kendi hayatından* kaygılanıyordu.

Asıl kapitalistin, kapitalist girişimcinin konumu bambaşkadır. Bilinmeyen, sınırsız, anonim bir pazar için iş yaptığından, girişimlerinde istikrarsızlık egemendir. Bugün işleri iyi gitse de, bir başka gün bir girişimi başarısızlıkla sonuçlanabilir. Kapitalist girişime bu istikrarsızlık görünümünü veren ve girişimlerinin tümünü tehdit eden daimi bir tehlike karşısında, kapitalisti her özel işte azamî kâr elde etmeye zorlayan sadece rekabet değil, fakat üretimin, *bütün sosyal kuralların hiçbirine bağlı kalmamasıdır.*[*]

Toprak sahibinin, küçük mal üreticisinin, toprak rantları satın alıcısının girişimlerini belirli *sınırlar* içinde tutmalarının asıl sebebi gelirlerini sağlama almak kaygısıdır... Buna karşılık, kapitalist kârın istikrarsız oluşu, işlerin sürekli *yayılmasını* gerektirir. Ve bu yayılma da, azami bir sermaye birikimine, azami bir kârın gerçekleşmesine bağlıdır. Örneğin, kapitalistin, onun ortaçağdaki atasının portresi olağanüstü bir tarzda çizilmiştir. George Espinas tarafından: "Mümkün en az ücreti ödeyerek mümkün en büyük kazancı sağlamak; üreticilerin mümkün olduğu kadar çok üretim yapmalarını, mümkün olduğu kadar az ücret ödeyerek hatta ücretlerinden alabildiğine çalarak, gerçekleştirmek; küçük üreticilere tek başına sağladığı ve bu üreticilerin sadece onun hesabına yaptıkları işten kazanmaları gereken parayı kendi cebine indirmek, âdeta emmek, yutmak... İşte "kapitalist" girişimcinin kendi yararına, ama çalıştırdığı insanların da tamamen zararına olan çabalarının amacı budur: Ağının tam ortasında duran bir örümcek gibidir o. Bu "kan emici" sistemi uygulamak için her çareye başvurur ve her durumdan, her şeyden yararlanır. Aldatır, anlaşmaları uygulamaz, ücretlerden çalar. Onun işleri, aslında başkalarının parasıdır" (6).

İşgününün uzatılması

Artı-değere susamışlık, geçim araçlarının eşdeğerini üreten emekten ayrı olarak, artı-emeğe, ödenmemiş emeğe doymazlıktır. Kapitalistler daha fazla artı-emek elde etmek için, her şeyden önce, işgününü uzatabildikleri kadar uzatırlar ama günlük ücretlerde bir artırım yapmazlar; işçinin, ücretinin eşdeğerini 5 saatte ürettiğini varsayarsak, işgününün (bir ücret artırımı yapılmaksızın) on saatten 12 saate çıkarılması artı-emeği günde 5 saatten 7 saate yükseltir, yani % 40 artırır. Artı-değerin bu türlü arttırılmasına *artı-değerin mutlak artışı* denir.

Üretimin asıl amacının, sömürgenler için olduğu kadar üreticiler için de kullanım değerleri elde etmenin amaçlandığı her toplumda işgününün sürekli uzatılması saçma bir girişim olarak görülebilir; ihtiyaçların ve pazarların

---

[*] Kapitalizm öncesi bütün el sanatlarında, hatta *Verlagsystem*'in başlangıcında bütün ülkelerde böyle bir kural vardır. 15. yüzyılda Karnten ve Styria'da "Dük III. Frederik demir konusunda izlenecek yolu yeniden kurallara bağlayıp fiyatları ve vergileri saptadı, dökümhanelerin sayısını ve her tüccarın kullanabileceği demir miktarını sınırlayan sözleşmeler (*verlage)* düzenledi" (5).

sınırlandırılması, üretimin de bir o kadar sınırlandırılmasını gerektirir, ilkçağda kölelik ataerkil bir kölelik olduğu sürece kendi yağlarıyla kavrulan malikânelerdeki köleler kaderlerine razı oluyorlardı ve aslında bu hayat, malikâne ailesinin yoksul bireylerinin hayatından pek az farklıydı. İlkçağ'daki kölelik ancak pazar için yapılan bir üretimin temeli haline geldiği zamandır ki kölelere barbarca davranış genelleşmiştir (7).

Ortaçağda komün yasaları zanaatkârların emek müddetini kesinlikle sınırlandırıyordu. Bu komünlerde gece çalışmanın yasaklanmış olmasının dışında, genellikle, dinî bayram günlerinde (kutsal günlerde) ve yılın belli dönemlerinde çalışılmazdı. Artois'daki Guines kasabasında kaleme aldığı iş yönetmelikleri incelemesinden hareket eden Georges Espinas, ortaçağda yılda sadece 240 işgünü olduğunu tahmin etmişti (8). Bavyera madenlerinde 16. yüzyılda tatil günlerinin sayısı 89 ila 190 orasında değişiyordu (9). Tatil günlerini göz önünde tutan Hue, 15. yüzyılda madenlerde haftalık çalışma saatleri ortalamasının 36 saat olduğu sonucuna varır (10).

Bununla birlikte kapitalist işletmenin ortaya çıkmasından itibaren işgününü sürekli uzatmak için büyük bir çaba sarf edildiği anlaşılmaktadır. 14. yüzyıldan itibaren Büyük-Britanya'da çok kısa işgünlerini yasaklamayı amaç edinen bir yasa çıkarıldı. 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki İngiliz gazeteleri "haftalık yiyecek parasını 4 günde kazandıkları takdirde geri kalan 3 günde artık çalışmayacak olan" işçilerin "aylaklığı, tembelliği" ile ilgili yakınmalarla doludur. Bütün büyük burjuva düşünürleri bu kampanyaya katılıyorlar, Spinoza'nın dostu Jean De Witt; klasik İngiliz ekonomi politiğinin babası William Petty, "tembel halktan" söz eden Colbert, v.s. Sombart, söz konusu dönemde bu gibi alıntıları içeren 700 sayfa kaleme almıştı (11).

Kapitalist üretim tarzı okyanuslar aşıp yeni kıtalara nüfuz edince, işgününün uzatılması işçilerin aynı doğal direnciyle karşılaştı. 17. ve 18. yüzyıllarda Kuzey Amerika'daki sömürgeci Püritenler'in gazetesi "emeğin pahalandığından, bunun akla da adalete de aykırı olduğundan" yakınıyordu. *New York Weekly Journal*'de "zenginleri yaratanlar yoksullardır" diye safça dile getirilmişti. 1769'da *Maryland Gazette*, "bir günlük ücretin, işçilerin üç gün "aylaklık" etmelerine yaradığından yakınıyordu (12).

"17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de ücretli işçilerin lükse düşkün, gururlu ve tembel oldukları konusunda koparılan gürültülerin bugün Afrika Yerlilerine karşı yöneltilen suçlamalardan hemen hemen hiçbir farkı yoktur" (13).

Alfred Bonné, çobanlık yapıp yılda 1 sterlin kazanmayı, fabrika işçisi olarak ayda 6 sterlin kazanmaya yeğleyen yoksul Arapları görünce batılı gözlemcilerin hayretler içinde kaldıklarını belirtir (14). Audrey L. Richards da, Rodezyalı Beyazların aynı tepkiyi gösterdiklerini anlatır:

"Kendi kabile topraklarında günde 3-4 saat çalışmaya alışmış adamlardan büyük plantasyonlarda ya da büyük sınaî işletmelerde Beyazların nezareti altında günde 8-10 saat çalışmaları istenmektedir" (15).

Bununla beraber, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar meydana gelen sosyal ve ekonomik sarsıntılardan dolayı yerinden yurdundan olmuş bu muazzam işsizler kitlesinden yararlanmak, ücretleri asgarî geçim seviyesinin de altına

düşürmek için, yeterliydi. Böylece, burjuvazi "halkın aylaklığına karşı açılan bu mücadelede" zaferden zafere koşabiliyordu.

18. yüzyıldan itibaren, İngiltere'de normal işgününün 13-14 saat (16); İngiliz pamuk iplikhanelerinde çalışma (iş) haftasının 1747'de 75-80 saat; 1797'de 72 saat; 1804'de 74-80 saat olduğunu görüyoruz (17). Ücretler, işsizlikle geçen her günün, bir açlık günü haline gelmesine sebep olacak kadar azalmıştı. Bakan Portalis'in pazar günleri çalışılmamasına ilişkin önerisini "halk her gün yemek yediğine göre her gün çalışmasına müsaade etmek gerekir" diye reddeden Napoleon kendi bakanından çok daha cömert (!) bir kişilik sergiliyordu (18).

Emeğin üretkenliğinin ve yoğunluğunun artması

Bununla birlikte, mutlak artı-değer sonsuza dek artırılamaz. Onun doğal sınırı, her şeyden önce işçilerin, fiziki dayanma gücüdür. Sermaye, sürekli bir potansiyel artı-emek kaynağı oluşturan işgücünü ortadan kaldırmakla değil, sömürmekle ilgilenir. Belirli bir fiziki sınırı aşınca, işçinin üretim kapasitesi hızla sıfıra yaklaşır.

Öte yandan, işçilerin direncinin sendikalar tarafından örgütlenmesi işgününün azami bir süreye indirgenmesi yönünde bir ilk düzenlemeye yol açtığı ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren işgününün yasal sınırı önce 12, sonra 10 ve nihayet 20. yüzyılda 8 saat olarak saptanmış, birçok ülkede iş haftası 40 saat olarak kabul edilmiş ve burjuvazi de her seferinde felâkete gidiyoruz diye bağırıp durmuştur.*

Bundan dolayı, artı-değeri artırmak için sermaye, ikinci bir yola başvuruyor: işgününü uzatmak yerine, işçi ücretlerinin eşdeğerini üretmek için gerekli emek müddetini azaltmayı deniyor. 10 saatlik bir işgününde işçi ücretlerinin simgelediği zorunlu değer miktarının yaratılması için 4 saat çalışmak gerektiğini varsayalım. Eğer bu gerekli emek müddeti 4 saatten 2 saate indirmek başarılırsa, aşırı-emek müddeti 6 saatten 8 saate çıkar ve böylece sanki işgünü 10 saatten 12 saate uzatılmış gibi bir sonuç elde edilir. Buna *nisbî artı-değerin artması* denir.

Nisbî artı-değerin artması, esas itibariyle, yeni makinelerin kullanılması, daha rasyonel çalışma yöntemleri ve daha ileri bir işbölümü ve emeği örgütlemenin daha iyi bir yöntemi, vesaire sayesinde emeğin üretkenliğinin artmasından** ileri gelir. Sınaî kapitalizm ekonomik hayatı, geçmiş üretim tarzlarının hepsinden daha çok değiştirir. Cari tüketim ürünleri fiyatlarındaki düşme aşağıdaki rakamlarda açıkça ifade edilmiştir (19).

---

* Bu feryatları, "son saatin kaldırılması, kârın ortadan kalkmasıdır" diyen iktisatçı Senior'un o ünlü feryadıyla kıyaslamak gerekir.

** Artı değer, işgücünün yarattığı ürün ile bu aynı işgücünün bakım masrafları arasındaki farktır, *sermaye*, işçileri fabrikalara doldurmak ve buralarda daha ileri bir işbölümünü uygulamak ve bir çalışma düzeni kurmakla, iş aletlerine hiç dokunmaksızın, onların üretkenliğini (üretimlerini) arttırır ve artı-ürünü ele geçirir.

Belirli miktarda 40 No pamuk ipliği 1779'da 16 şilin iken	
1784'de	10 şilin 11 peni
1799'da	7 şilin 6 peni
1812'de	2 şilin 6 peni
1830'da	1 şilin 2,5 peni

Makineleşmenin Büyük-Britanya'ya oranla daha geç başladığı Amerika Birleşik Devletleri'nde daha sonraki bir dönemle ilgili aşağıdaki tablo ilginç bir durumu yansıtıyor:

Çeşitli objeleri üretmek için gerekli emek müddeti (1000 dakika olarak)				
	Elle		Makineyle	
100 çift erkek ayakkabısı	1859	86.2	1895	9.2
100 çift kadın ayakkabısı	1859	61.5	1895	4.8
100 düzine yaka	1855	81.0	1895	11.5
12 düzine gömlek	1853	86.3	1894	11.3
25.000 kilo sabun	1839	25.9	1897	1.3
12 masa	1860	33.8	1894	5.0
50 kapı	1857	83.1	1895	30.6
100.000 zarf	1855	26.1	1896	1.9
100 ton kömür nakli	1859	7.2	1896	0.6 (20)

Sermaye, zorunlu ihtiyaç maddelerinin değerini büyük ölçüde düşürmekle, işçinin, işgünü boyunca ücretinin eşdeğerini ürettiği süreyi kısaltmış oluyor. Ayrıca, emekçi sınıfların tüketim mallarından olan daha pahalı ürünlerin yerini daha ucuz ürünler alıyor, özellikle, ekmeğin yerini patates alıyor ve işçilerin beslenme, giyim ve konut durumları gittikçe kötüleşiyor, bu da, nisbî artı-değerin artırılmasını kolaylaştırıyor.

Bununla birlikte, nisbî artı-değerin artması, *emeğin yoğunlaşmasından* da ileri geliyor (ki bu, aslında, işgününün uzatılmasıyla aynı şeydir), işçi, vaktiyle 13 ya da 14 saatte sarf ettiği üretici çabayı 10 saatte sarf etmeye mecbur ediliyor. Böyle bir yoğunlaşma türlü yollarla sağlanabiliyor: çalışma temposunun hızlandırılması; makinelerin daha hızlı çalıştırılması; daha çok makinenin denetlenmesi (örneğin, dokuma atölyelerinde daha çok tezgâhın denetlenmesi gibi).

Kapitalist gelişmenin, özellikle emeğin bilimsel örgütlenişi (Taylor ve Bedaux sistemleri; parça başına iş; zamanı ve devingenliği inceleme) diye nitelendirilmiş en yeni aşamasındadır ki emeğin yoğunlaşması sermayenin elde etmiş olduğu nisbî artı-değeri son derece artırmıştır. Georges Friedman

iki büyük Fransız otomobil şirketinin (Lyon'da Berliet ve Paris'te Citroen) bu amaçla kullandıkları iki yöntemin ilginç tablosunu çizer:

"Geniş, ferah koridorlarıyla ünlü Berliet niçin bir zindanı andırıyor? Çünkü burada Taylor rasyonalizasyon sisteminin basitleştirilmiş bir şekli uygulanıyor: Elinde kronometreyle dolaşan bir görevli, işçilerin yapacağı "normal" üretimi tespit ediyor, her birinin yanında duruyor, bir parçanın yapımı için gerekli müddeti tam olarak hesaplıyor. İşçinin çok yavaş çalıştığını ya da gerektiği gibi çalışmadığını görürse, ona nasıl çalışacağını öğretiyor ve işçinin taban ücreti, göstereceği gelişmeye göre tespit ediliyor. Bu teknik gözetime, fabrikanın içinde dolaşan ve yangın tehlikesinin mevcut olmadığı, atölyelerde bile, çömelip de sigara mı içiyorlar diye helâların kapılarını açıp bakan kasketli muhafızları da eklerseniz, durumun ne olduğu kendiliğinden anlaşılır."

"Citroen'de daha ince yöntemlere başvuruluyor. Ekipler birbirleriyle rekabet halindedirler. Ustalar, müteharrik vinçlerden, matkap makinelerinden, hava basınçlı taşlama disklerinden ve avadanlıklardan yararlanmaya bakıyorlar. Fakat beyaz gömlekli şefler çalışma ritmini aksatmamak için işçilere yardımcı oluyorlar. Sanki vakitten kazanmakla işçiye şahsi bir hizmette bulunuyormuş gibidirler. Jestlerde ve hareketlerde görülmedik bir sürat başlıyor (21).

Sermayenin "kendisine ait olan" emek müddeti boyunca işçinin bir dakikasının bile boş geçmesini istememesi, kârın, artı-değerin, işçinin karşılığı ödenmemiş artı-emeğinden başka bir şey olmadığını açıkça göstermiyor mu?

Artı-emeğe susamışlığın en belirgin örneğini, işçilere saat başına değil, bilfiil gerçekleştirilen her on dakikalık emeğe göre ücret ödendiği *General Motors*'da görmekteyiz (22).

Daniel Bell, sanayi kapitalizminin zaman kavramında gerçekleştirdiği köklü değişikliği harikulade dile getirir:

"İki türlü zaman vardır: uzay zamanı ve süre olarak zaman. Birincisi dünyanın hareketini izler: bir yıl, güneşin çevresinde çizilen elipstir; bir gün, dünyanın kendi ekseni etrafında dönmesidir. Çalar saatin kendisi de yuvarlaktır ve bir saat, burada bir doğrunun uzayda 360'lik hareketi olarak görünür. Fakat filozofların, romancıların -ve basit insanların- bildiği gibi, zaman değişkendir de: işte çeşitli (farklı) algıları özetleyen psikolojik formlar: sıkıntılı ve neşeli anlar; mutlu ve mutsuz anlar; durmadan ilerleyen zaman, hızla akıp giden zaman, unutulmayan zaman (an), kısacası, uzayın kronolojik fonksiyonu olarak değil, bir deneyin fonksiyonu olarak hissedilen zaman."

"Faydacı rasyonalizm [sanayi kapitalizmin yararına edebî bir deyiş] süre olarak zaman hakkında pek bir şey bilmez. Ona göre ve modern sanayi hayatına göre zaman ve çaba (emek) sadece "metronomik" bir ritme bağlıdırlar. Modern fabrika, çalışma ritimlerinin bir zaman duygusuna ve *kendiliğinden dayatılmış* bir uzay kavramına bağlı olduğu yerdir. Bundan dolayıdır ki, Aldous Huxley'in "bugün her büyük büro, her modern fabrika, bir çarkın

içine düştüğünün bilincine varan işçinin ıstırap çektiği *örnek bir hapishanedir*" (23) demesine şaşmamak gerekir." (altını biz çizdik)

Travail en Miettes [*Emeğin (işgücünün) Anatomisi*] adlı kitabında Georges Friedmann, birçok işlemin bir dakikadan daha az bir zamanda yapıldığı bir İngiliz fabrikasından söz eder* (25). Ford'un *River Rouge* fabrikasında, zincirleme çalışmadan dolayı, işçiler önlerindeki işi iki dakikadan daha az bir zamanda gerçekleştirmek zorundadırlar (26). Bazı teknisyenler bu "şevkli çalışmanın" üretimi artırdığından şüphe etmeye başladılar (27).

G. Friedmann ve D. Bell'in anlattıkları modern bir fabrika, öte yandan iş organizasyonunun (emeğin, çalışmanın örgütlenmesinin) *hiyerarşik yapısını* da ortaya koymaktadır. Üreticinin kendisi, üretim araçlarının sahibi olduğu sürece "atölyede bir gözcü" sorunu söz konusu değildir. Hammaddelerden tasarrufu sağlamak üreticinin kendi yararınadır. Ev sanayii genelleşince işverenlerin şikâyeti de artıyor, işçilerin, işledikleri maddeleri bozduklarından, hammaddeleri çaldıklarından dem vuruyorlar. İşçilerin girişimcinin daimi gözetimi altında bulunduğu manüfaktürlerin kurulmasının başlıca sebeplerinden biri de budur.

Bu girişimci, sermayesini verimlendirmek isteyen bir sermaye sahibi iken, hem belirli bir teknik üretim sürecinin organizatörü, hem de gözetilmesi gereken *ücretli işçilerin kumandanı* haline geliyor. Artık sadece sermayesine değil, makinelere ve insanlara da kumanda etmeye başlıyor.

Böylece, işletmedeki salt teknik işbölümünün yanı sıra *kumanda edenler ile kumanda edilenler arasında sosyal, hiyerarşik bir işbölümü* gelişiyor ve son şeklini alıyor.**

İnsanın emek gücü ve makineli üretim

Sanayi sermayesi, var oluş sebebini (hikmet-i- vücudunu) ve artı-değeri çoğaltma gücünü makineler kullanılmasında (makineleşmede) buluyor. Kapitalizm, yeni makineleri insan emeğinin üretkenliğini arttırmak amacıyla kullanmaz. Yeni makineler kullanması amaçlarının sadece tali bir sonucudur. Kapitalist bu makineleri üretim masraflarını azaltmak, böylece daha ucuza satmak ve rakiplerini batırmak için kullanıyor. Üretim masraflarını makineler sayesinde azaltmak, ancak bu makinelerin fiyatları işçilerin ücretlerinden *daha düşük* ise mümkündür. İngilizcede kullanılan *labour-saving machines* (emekten tasarruf sağlayan makineler) deyimi, makineleşmenin kapitalist üretim tarzı içindeki işlevini yeterince ifade etmemektedir. Kapitalist bir işletmenin bir makine satın alması için, bu makinenin *hem insan emeğinden tasarruf sağlaması, hem de kâr getirmesi (kârı arttırması)* gerektir. Makinenin fiyatı *ücretlerde sağlayabileceği tasarrufa* eşitse, toplumun tümü bakı-

---

* Zamanların incelenmesinde emek, saniye ya da saniyenin 1/5'i üzerinden hesaplanıyor. Oysa hareketlerin incelenmesinde saniyenin 1/100, hatta 1/200'ü göz önünde tutuluyor (24).

** Prof. Sargant Florence'ın kilise hiyerarşisi ile askeri hiyerarşi ve modern fabrikaların organizasyonu arasında kurduğu paralellik çok ilginçtir (28). Vance Packard bu paralelliği daha da geliştirmiştir (29).

mından emek müddetinde önemli bir tasarruf sağlamasına rağmen şüphesiz, satın alınmayacaktır. İşte kapitalist bir sanayinin işleyişi ile planlı ve sosyalleştirilmiş bir sanayinin dinamikleri arasındaki temel fark buradadır.

Sigara sanayii Birleşik Devletler'de 1860 yıllarında doğmuştur. Başlangıçta her şey el emeği ile yapılıyordu. Kalifiye bir işçi 10 saatlik bir işgününde ancak 3000 sigara sarabiliyordu. 1876 yılında 1000 sigara imali için yapılan ücret harcamaları 96,4 sentti. O zaman, bir firma, sigara yapan bir makinenin icadı için 75.000 dolar verdi. Bonsack 1881'de *dakikada* 200-220 sigara saran ve ücret harcamalarını 96,4'den 2 sente indiren (1000 sigara için) rasyonel bir makine yaptı. Bu makinelerden bir teki 1875'de Birleşik - Devletler'de elle yapılan sigaraların tümünü imal edebilecek kapasitedeydi (30).

Ücretlerde tasarruf sağlayan bir makine, üreticileri üretim alanının dışına atar. Makineleşme işçilerin işsiz kalmalarına yol açtı ve bunu öylesine doğrudan doğruya yaptı ki makineleşmenin kurbanı olanlar kendilerini işsizliğe mahkûm eden bu makineleri önce, tahribe kalkışmanın yollarını aradılar (Büyük Britanya'da Luddites'ler hareketi, 1816'dan 1825'e kadar Fransa'da buna benzer olaylar)*. 1840 ile 1843 yılları arasında Flaman'da evlerde çalışan iplik eğirici kadınların sayısı makineli yün sanayiinin rekabeti yüzünden 221.000'den 167.000'e düştü (32). 1816-1825 yılları arasında makineli dokuma tezgâhlarının kullanılması İngiltere'de büyük bir işsizliğe yol açtı ve ücretlerde % 50 oranında bir düşme görüldü (33).

Büyük makinelerin rekabetine karşı koyabilmek için kol işçileri çok düşük ücretleri kabul etmek zorunda kalmışlardı. Büyük Britanya'da Bolton'da kol işçisi dokumacıların haftalık ücretleri: 1800'de 25 şilin iken, 1820'de 9 şiline ve 1810'da 19,6 şilin iken 1830'da 5,6 şiline düştü (34).

Makinelerin rekabeti yüzünden iş bulamayan işçilerin işsiz kalması kapitalist üretim tarzında sürekli bir kurum oluşturuyor.** Bunlar *yedek sanayi ordusunu* meydana getiriyorlar. Bundan dolayı, ücretli işçiler, ancak işgüçlerinin tekrar üretimini sağlamaya yeten son derece düşük ücretler karşılığında çalışmak zorunda kalıyorlar. Kapitalist üretim tarzı hangi memlekette yerleşmiş olursa olsun, sanayi kapitalizminin ilk aşamasında zanaatkârlığın (el sanatlarının) büyük sermaye tarafından tahribi, büyük bir işsizlik sorunu yaratıyor. Daha sonraları, ilerde anlatacağımız diğer fenomenler bu işsizlikte meydana gelen yaygınlaşmayı ve dalgalanmaları gözler önüne sermektedir..

---

* Sanayi devriminden önceki yıllar boyunca resmi makamlar işçileri işsizliğe mahkûm eden makineleri çoğu zaman müsadere ediyorlardı. Örneğin, bir çorap örme makinesi önce İngiltere'de, sonra da 17. yüzyılda Fransa'da yasaklandı. 1623'de bir dikiş iğneleri makinesi, 1635'de de bir bıçkı makinesi İngiltere'de yasak edildi (31).

** Bugün bile, resmi ekonomi politik, aynı görüşü pek safça savunmaktadır: işsizliğin tamamen ortadan kalkması, işçilerin ücretleri "aşırı derecede" yükseltmelerine sebep olur ve enflasyona yol açarmış. 20.8.1955 tarihli *Economist*'e ve eski başkan Truman'ın demecinin yayınlandığı 15.12. 1959 tarihli *l'Echo de la Bourse*'a bakınız. Truman bu demecinde: "her zaman iş arayan yedek bir işgücünün bulunması ekonomik sağlık bakımından iyi bir şeydir", diyor.

Makineleşme üzerine kurulmuş sanayi sadece üreticilerin bir kısmını yoksul işsizler haline getirmekle kalmıyor, genellikle el emeğinin de değerini düşürüyor ve birçok kalifiye işçiyi kalifiye olmayan ya da yarı-kalifiye işçi haline getiriyor. Loncalar ya da ev sanayi zamanında her üretici, esas itibariyle, kendi tezgâhının sahibi nitelikli (kalifiye) bir üreticiydi. Niteliksiz işçiler sayıca ve ekonomik bakımdan büyük bir önemi olmayan dalgalı bir kitle meydana getiriyorlardı. Üreticilerin kendi meslek dallarında ustalaşmış olmaları, üretici her işletmenin başarısının temel şartıydı.

Bununla birlikte, manüfaktür içinde gerçekleşen işbölümü, sonra da makineleşmenin genelleşmesi ve nihayet yarı-otomasyon alanında kaydedilen ilk ilerlemeler üreticilerin emeğini (çalışmasını) basit ve mekanik bir emek haline getiriyor (35). Kotardıkları işler artık nitelikli bir emeği gerektirmediği için, herkes yapabiliyor bu işleri. Birkaç aylık bir staj devresi bugün herkesin zincirleme işde iyi bir işçi olmasını sağlamaktadır. Birleşik Devletler'deki Ford fabrikalarında üretim atölyelerindeki personelin % 75 ilâ 80'i iki haftadan az bir zamanda yetiştirilebiliyor. Western Electric tröstünün fabrikalarından birinde kalifiye işçilerin oranı % 10'a düşmüştü (36).

Niteliksiz üreticiler kitlesinin birdenbire oluşması, sanayi kapitalizminin başlangıcında göçmen (gurbetçi) *işçilerin* sayısını artırdı (Büyük Britanya'da kanallar açan, demiryolları yapan *navvies*'ler bu göçmen işçilerdendi) (37). Modern uluslarda büyük insan göçleri ortasında doğmuş olan kapitalist sanayi de ulusal ve uluslararası planda bu tür bir dizi göçlere sebep oldu: Avrupa ülkelerinden Kuzey ve Güney Amerika'ya, Avustralya'ya, Güney Afrika'ya kitle halinde göçler. Hintlilerin Hint Okyanusu kıyılarındaki ülkelere göç etmesi, Japonların ve Çinlilerin Pasifik'teki kıyı ülkelerine göçleri, vesaire...

Ücret türleri ve ücretlerin evrimi

Kapitalist üretim tarzında (kapitalist sistemde) işgücü bir mala dönüştü*. Diğer herhangi bir mal gibi, bu işgücünün değeri de, üretimi için sosyal bakımdan gerekli emek miktarıyla belirlenmiştir. Nitekim, işgücünün değeri, *belirli bir sosyal çerçeve içinde* bu gücün tekrar kazanılması için yapılan masraflardır (beslenme, giyim, konut, v.s.). İşçi kendisinin ve ailesinin geçimini ancak işgücünü satarak sağlayabileceği için ücretler (yedek sanayi ordusunun mevcudiyeti de göz önünde tutulursa) *asgari bir geçim seviyesi etrafında* dalgalanıyor. (Bu kavramı daha ilerde açıklığa kavuşturacağız), işçiyi proleter konumunda tutan da bu seviyedir:

"İşçiler, konumlarını geliştirebilecek ekonomik imkânlara sahip olamazlar. Sınaî organizasyon o tarzdadır ki, işçilerin bağımsızlıklarına kavuşabilmeleri ancak para sayesinde mümkündür. Bunu nasıl elde edeceklerdir? Yün

* İşgücünün, Marksistler tarafından bir mala dönüştürüldüğünü söylemenin saçmalığını bilgisiz ya da kötü niyetli muarızlara hatırlatmak gerekir mi? Onlar bu durumu kapitalizmin yarattığını her gün biraz daha görüyorlar. "*Emek borsası*" deyimi bunu yeterince ispatlamaktadır.

tüccarının küçük imalatçılara ödediği ücretler, gerçekte, onların sadece hayatta kalabilmelerini ve kendilerine para ödeyenin işletmesinde çalışmaya devam edebilmelerini sağlayacak kadardır. Bu bakımdan, eski efendilerinin egemenliğinden zamanla kurtulmalarına, onlarla eşit bir duruma gelip rekabet etmelerine imkân yoktur" (38).

Tüccar-ustalar hesabına çalışan ortaçağ zanaatkârlarının ellerine geçen ücretle ilgili bu analiz bütün medeniyetlerde görülen ücret için de geçerlidir. Çağlar boyunca olağanüstü istikrarlı bir fenomendir bu. M.Ö. 2 bin yılı başlarında Mezopotamya'daki Eşnuna'da tarım işçilerinin aldıkları ücretleri inceleyen Jacques Lacour-Gayet şu sonuca varıyor: "bu ücretleri buğdaya göre hesaplarsak, bugünkü ücretlerle karşılaştırmamız mümkün olur. Günümüzde bir orakçının eline geçen ücretle satın alınabilecek buğday miktarı, o devirdeki ücret karşılığında alınacak buğday miktarına hemen hemen eşittir" (39).

Fr. Heichelheim, eski Yunanistan'da Büyük İskender zamanında Delos'da bir işçinin asgari geçim ihtiyacını hesaplamıştır. Bu ihtiyacı karşılayan maddeler iki kısımdan meydana geliyor: *Sitos* (temel besin maddesi, ekmek) ve *opsodion* (hafif yemekler), elbiseler, vesaire. Bolluk yıllarında ücret bu asgari seviyeyi biraz aşıyor, işler iyi gitmiyorsa ekstra masrafları, hatta *opsodion*'u bile sağlamak gerçekten mümkün olmuyor (40).

Töreler, gelenek-görenek farklılıkları ve hepsinden önemlisi, de *işgücünün alıcıları ile satıcıları arasındaki güç ilişkileri* göz önünde tutulduğunda, eski Yunanistan'daki bu karakteristik durumun, ülkeden ülkeye ve devirden devire değişen ücret dalgalanması unsurlarını potansiyel olarak ihtiva ettiği anlaşılır. Bu zamanlarda *opsodion* ve diğer ihtiyaç maddeleri bir hayli bol ve çeşitli olabiliyor, diğer zamanlarda ise, hemen hemen hiç bulunmayabiliyor. Bununla beraber, iki unsur, yani tarihî ve fizikî unsur ("mutlak asgari"), ücretin tamamlayıcı kısmını meydana getiriyor.

Kapitalist üretim tarzında gerçek ücretlerin evrimi belirli ve karmaşık bir dizi yasalara tekabül ediyor. Ricardo ve Lassalle'in ücret teorisinin *("ücretlerin tunç yasası*"nın*)* temelini oluşturan Maltus'un varsayımının aksine, işgücünün arz ve talebindeki ("emek pazarındaki") dalgalanmaların tâbi olduğu bir *nüfus yasası* yoktur. Tam aksine, son tahlilde, bu dalgalanmaları belirleyen, *sermaye birikiminin yasaları*'dır.

Bu fenomen, sanayiyi, ekonomik canlanma ve yüksek konjonktür ortamında durgunluk ve depresyondan "*boom*"a ve buhrana sürükleyen kapitalist üretim çevrimi (cycle) boyunca meydana gelen *kısa süreli dalgalanmalarda* apaçık görünüyor.* Çevrimin (cycle'in) başlangıcında, bir önceki buhrandan dolayı emek piyasasında mevcut işsizler kitlesi, ekonomik canlanmanın belirlediği işgücü talebini aşıyor. Böylece, ücretler, nispeten düşük bir seviyede istikrarlı olarak kalacaktır (zaten, kâr marjının artmasını sağlayan da, satış fiyatındaki bir ilk yükselme ile bu istikrarlı ücretler arasındaki çelişkidir. [Yani] kâr oranı artıyor, bu da ekonomik canlanmaya yol açıyor). Buna kar-

* Bu sorunun incelendiği XI. bölüme bakınız.

şılık, tam istihdam fiilen gerçekleşince, "*boom*"un tepe noktasında (ki bunun hiç de kaçınılmaz olmadığı üzerinde ilerde duracağız) istihdam talepleri arza oranla daha az oluyor ve işçiler ücretlerinin artırılması yolunda baskıda bulunabiliyorlar. Bu artış sonunda kâr oranının düşmesi, buhranın patlak vermesine yol açan sebeplerden biri oluyor.

Bu aynı yasalara, *uzun süreli dalgalanmalarda* gene rastlıyoruz. Sermaye birikimi, bizzat kendisinin sebep olduğu istihdam talebi artışından çok daha yavaş bir ritimle meydana geldiği takdirde, gerçek ücretler ya istikrarlı kalacak, ya da hatta düşme eğilimi göstereceklerdir. Bu şartlarda, sermaye birikimi, (el sanatlarında, tarımda, ev sanayinde ve rekabete kurban giden işletmelerde) yarattığı istihdam talebinden daha fazla bir istihdam talebini ortadan kaldırıyor. Bundan dolayı, yedek sanayi ordusu, uzun vadede artma eğilimi gösterecek ve tam istihdam "*boom*" devresinde bile mevcut olmayacaktır, öyle ki işçiler, bu durumda ücret artışlarını gerçekleştiremeyeceklerdir (Avrupa'da 1850-1870 yıllarına doğru ağır basan bu şartlar, günümüzde bile sömürge ya da yarı-sömürge ülkelerin çoğunda hüküm sürmektedir).* Bu durumda, sınaî yayılmanın, üretkenlikteki artma ritmine oranla, daha yavaş bir ritimle gerçekleştiğini de söyleyebiliriz.

Buna karşılık, sermaye birikimi, istihdam talebinde sebep olduğu artışa oranla daha hızlı bir ritimle gerçekleşince -yedek sanayi ordusundaki artış durunca, hatta örneğin, dış göçler sebebiyle ve iç göçlerin engellemesinden dolayı bu yedek ordu istihdam edilmeye yüz tutunca- gerçek ücretler uzun bir süre yavaş bir yükselme eğilimi göstereceklerdir. Sınaî yayılma, üretkenlikteki artıştan daha hızlı bir ritimle gerçekleşince de aynı durum meydana geliyor.

Aslında, sermaye için önemli (gerekli) olan şey, ücretlerin *mutlak seviyesi* değildir. Gerçekte, sermaye, kendi işletmelerinde ücretlerin ne kadar mümkünse o kadar düşük olmasını ister -ama kendi rakiplerinin işletmelerinde ücretlerin mümkün olduğu kadar yüksek ödenmesini arzu eder-. Onun için önemli olan şey, artı-emeği, karşılığı ödenmemiş emeği, yani artı-değeri daha çok artırmak imkânıdır. Emeğin üretkenliğinde, nisbî artı-değerin çoğalmasını sağlayan artış, yedek sanayi ordusu sınırlı olduğu takdirde, gerçek ücretlerin yavaş yavaş yükselmesini gerektirir. Ama bunun gerçekleşmesi için, bu artan ücretlerin eşdeğerinin gittikçe azalan bir süre içinde üretilmesi yani ücretlerin, üretkenliğe oranla daha yavaş artması şarttır.

Gerçekte, tarihî bakımdan, emeğin üretkenliğinin belirli bir devreden beri arttığı ülkelerde gerçek ücretlerin, bu üretkenliğin uzun zamandan beri değişmeden kaldığı ya da sadece pek yavaş arttığı ülkelere oranla genellikle daha yüksek olduğu gözlemlenebiliyor.

Bununla beraber, gerçek ücretlerdeki artış *ille de* emeğin üretkenliğindeki bir artıştan ileri gelmiyor. Emeğin üretkenliğinin artması, kapitalist sistemde sadece gerçek ücretlerin artması *imkânını* yaratıyor. Bu potansiyel artışın gerçekleşmesi için, birbirine bağlı iki şart gerekiyor: emek piyasasında kuv-

* XIII. bölümdeki somut örneklere bakınız.

vetler ilişkisinin elverişli bir tarzda gelişmesi (yani yedek sanayi ordusunu sınırlandıran eğilimlerin, bu ordunun sayıca artmasını sağlayan eğilimlere egemen olması); ve işçilerin, aralarındaki karşılıklı rekabeti önleyecek ve "piyasadaki bu uygun şartları" değerlendirebilecek fiili bir Örgüt içinde - her şeyden önce sendikal bir örgüt içinde - birleşmeleri.

İstatistikler ve tarihi incelemeler gerçek ücretler seviyesinin doğrudan doğruya emeğin üretkenliğinin nisbî seviyesine (belirttiğimiz iki faktörü hesaba katmaksızın) bağlı olduğunu ileri süren teorilerin gerçeğe uygun olmadığını göstermiştir. İşte, FIOM (Federation of Metal Workers) tarafından (41) yapılan bir incelemeye göre, 1957'de bazı çelik fabrikalarındaki üretkenlik (istihdam edilen işçi başına yıllık çelik üretimi) ve ortalama ücret (İsviçre frankı olarak):

	İşçi başına yıllık üretim	Her işçinin sağladığı yıllık kâr	İşçi başına ödenen yıllık ücret
Us Steel Corp	100 T.	6.800 İ. fr	30.000 İ. fr
Inland Steel Corp	170 T.	6.800	29.800
Youngstown Sheelt	150 T.	6.100	27.700
8 Amerikan şirketinin ortalaması	138 T.	6.400	29.500
United Steel Ltd	96 T.	3.800	10.500
Colvilles Ltd	115 T.	3.500	8.700
8 İngiliz şirketinin ortalaması	100 T·	3.400	± 9.500
Yawata Iron and St	70 T.	2.200	6.000
Nakayama	170 T.	7.000	7.000
Fuji Iron and St	82 T.	3.000	6.500
6 Japon şirketinin ortalaması	76 T·	3.100	6.000

Aradaki farklar hemen göze çarpmaktadır. Britanya çelik fabrikalarının fizikî (maddî) üretkenliği Japon çelik fabrikalarınınkinden % 33 yüksektir; (ama) malî üretkenlik sadece % 10 yüksektir. Buna karşılık, ücret farkı % 50'yi aşmaktadır. Aynı şekilde. Amerikan çelik fabrikalarının fizikî üretkenliği, Britanya çelik fabrikalarınınkinden % 38, malî üretkenliği ise % 80 yüksektir. Ama Amerikalıların ücretleri, İngilizlerin ücretlerinin 3 mislidir. Amerikan ve Japon çelik fabrikaları arasındaki üretkenlik farkı 2, ücret farkı ise 5 mislidir. Sadece bir tek Japon çelik fabrikası (Nakayama), Amerikan

çelik fabrikasının üretkenliğine eşit bir üretkenliğe sahiptir, işçilere ödediği ücret ise Amerikalıların ödediklerinin *dörtte biridir*.

Son sıralarda yayınlanan bir kitabında M. Madinier, Fransa'da taşra şehirleriyle Paris arasındaki ücret farkının % 20 oluşunun, esas itibariyle, bu iki bölgedeki sendikalararası güç farkından ileri geldiğini inandırıcı bir şekilde ortaya koymuştur.

Bununla beraber, sendikal gücü, ücretlerin belirlenmesinde *bağımsız* bir değişken olarak kabul etmek yanlıştır. Çünkü -dışarıdan çırak ve usta almayan son derece kalifiye loncaların dışında- işçiler arasındaki rekabeti önlemek imkânı ancak yedek sanayi ordusu sürekli bir şekilde artmadığı takdirde mevcuttur. Böyle bir şey mümkün bile olsa, ücret artışının karşısında teknik ya da "salt ekonomik" bir engelle hiçbir ilgisi olmayan "*kuramsal*" bir engel çıkıyor. Teorik bakımdan toplam ücret hacmi, net milli hâsıladan daha az olduğu sürece, gerçek ücretlerde bir artış meydana gelmesi mümkündür. Bundan dolayı, bu ücret artışı, tüketim malları sektörü ile üretim malları sektörü arasında gelirlerin *yeniden dağılımını ve kaynakların yeniden tahsisini gerektiriyor*. Bu, birtakım sürtüşmelere yol açabilecek olan, ama hakikî bir buhran ya da hakiki bir enflâsyon yaratmayan iki süreçtir. Bunlar sadece, *kuramsal* bir değişikliği, yani sermayenin güçsüzleşmesini, özellikle de kâr oranında aşırı bir düşme olunca sermayenin yatırımları durdurma gücünü yitirmesini gerektiriyor.

Fakat kapitalist rejimde ücret artışı, fizikî ya da ekonomik sınıra ulaşmadan çok önce bir engelle karşılaşıyor. Tam istihdamdan dolayı, ücretler, üretkenlikten çok daha fazla artınca kâr oranı ve hatta artı-değer oranı düşüyor. Bu düşme tehlikesi kâr üzerine kurulmuş bir ekonominin tekrar uyum sağlama mekanizmasını derhal harekete geçiriyor: bir yandan, fiyatlarda denkleştirici bir yükselme başlıyor, yatırımlar azalıyor, istihdam kısıtlanıyor, enflasyon belirtileri görülüyor; öte yandan, mecburî bir rasyonelleşmeye gidiliyor ve işçilerin yerini makineler alıyor. Her iki durumda da işsizlik yeniden başgösteriyor. Bu "engele" erişildiği andan itibaren, kapitalist rejimde gerçek ücretlerin artması imkânsızlaşıyor. Bunun içindir ki, kapitalizmin en dürüst savunucuları, bu rejimin "aşırı istihdam", yani tam istihdam şartları içinde var olamayacağını ileri sürüyorlar.

İşgücünün değeri sadece fizikî gücünün (ve işçi çocuklarının bakımı, yani işgücünün) tekrar üretimi için gerekli geçim araçlarının fiyatını değil, moral ve tarihi bir unsuru da, yani belirli bir memleketin geleneklerinin asgari geçime dahil ettiği mallarının (ve daha sonra da bazı şahsi hizmetlerin) fiyatını da (bedelini de) ihtiva ediyor.* Bu ihtiyaçlar geçmiş ve şimdiki medeniyetin nispi seviyesine, yani, son tahlilde, emeğin kısa ya da uzun süreli üretkenliğinin ortalama seviyesine bağlıdır. Yedek sanayi ordusunun baskısı bu ihtiyaçların "asgarî geçim"in hesaplanmasında göz önünde tutulmasını engellediği sürece, *ücret, yani işgücünün fiyatı, gerçekte kendi değerinin altına dü-*

* Ücretlerin oluşumunda "gelenek" faktörünün etkisini Polanyi (42) ve Joan Robinson önemle belirtmişlerdir (43).

şüyor. Gerçek ücretler artınca, işgücünün fiyatı, medeniyet seviyesindeki ortalama yükselmeyle birlikte artmak eğilimi gösteren bu değere erişmeye çalışıyor.

Demek ki, *emeğin verimliliğindeki artışın ücretler üzerinde çelişik bir etkisi olduğunu* görüyoruz. Bu artış geçim araçlarının değerini azalttığı ölçüde mutlak ücreti değilse bile, en azından nisbî ücreti (işgünü boyunca işçinin ücretinin eşdeğerini, yani kendi geçimi için gerekli mallarının değerini elde ettiği kısım) ve işgücünün değerini azaltma eğilimi gösteriyor. Birçok lüks maddenin değerini ve fiyatını azalttığı ölçüde serî halindeki üretimi (çoğu zaman kaliteyi düşürerek) geliştiriyor, asgarî geçime yeni bazı malları dahil* ediyor. Buna karşılık da işgücünün değerini artırma eğilimi gösteriyor.

Sermaye birikiminin de istihdam hacmi ve ücretler trendi üzerinde çelişik bir etkisi de vardır. Makine insanın yerini aldığı ölçüde yedek sanayi ordusu artıyor. Fakat artı-değer birikip, sermaye, hareket alanını genişlettikçe boyuna yeni işletmelerin kurulduğu, mevcut fabrikaların büyüdüğü, sanayi ordusunun sayıca azaldığı ve sermayenin sömürülecek yeni işgücü peşinde koştuğu görülüyor**.

Kapitalizmin başlangıcından beri ücretlerin evriminde görülen başlıca eğilimler bütün bu faktörler gözönünde tutulduğu takdirde açıklanabilir. Batı Avrupa ülkelerinde ise başlıca iki büyük devri birbirinden ayırt etmek gerekiyor: 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar süren ve ücretlerin gitgide sadece *sitos*'dan ibaret olmaya başladığı devir; 19. yüzyılın ortasından günümüze kadar devam eden ve ücretlerin önce yükselip sonra istikrar kazandığı (ya da azaldığı) ve yeniden yükseldiği devre. *Opsidion* ve ekstra ürünler miktarca artarak büyük bir farklılık gösteriyor, fakat bazen kaliteleri bozuluyor. Bu durum *sitos* için de geçerlidir (doğrudur).

Sanayi sermayesinin ilkel birikim devresi, aşırı bir işgücü arzının, yedek sanayi ordusunun durmadan artışının ve buna bağlı olarak da, işçi sınıfının etkili bir örgütten yoksunluğunun sebep olduğu bir düşüş devridir. Sermaye, mutlak artı-değer üretimini, ücretleri azaltarak çoğaltır, öyle ki, İngiltere'de işçiler yıllık ekmek ihtiyaçlarını karşılamak için 1495'de 10 hafta, 1533'de 14, 1564'de 20, 1593'de 40, 1653'de 43, 1 684'de 48, 1726'da 52 hafta çalışmak zorunda kalmışlardır. Fiyatlardaki devrim sayesinde tüm "aylaklık, işsizlik" ortadan kalkmıştı (!) (45). Son sıralarda E. H. Phelps Brawn ve Chelia V. Hopkins, J. E., Th. Rogers'in şu klasik verilerini tamamen doğrulamışlar ve İngiliz yapı ustalarının gerçek ücretler göstergesinin 1475-

---

* "Society for the Diffusion of Useful Knowledge" tarafından 1831'de yayınlanan "*The Results of Machinery*"de şöyle denilmektedir: "iki yüz yıl önce binde bir kişinin bile çorabı yoktu. Bir yüzyıl sonra 500'de bir kişi çorap giymeğe başladı. Fakat bugün çorap giymeyen insan kalmadı.

** Sınaî bakımından son derece gelişmiş bir ülkede, tam istihdam gerçekleşince, birdenbire artan kütle halinde bir işgücü talebi ancak binlerce hizmetçinin, küçük çocukların ve yaşlıların proleterleştirilmeleriyle karşılanabilir. İkinci Dünya Savaşı boyunca Amerika Birleşik-Devletleri'nde, Almanya'da, Büyük-Britanya'da meydana gelen durum budur. Bu engel ortadan kalkınca yabancı işgücü ithal etmek ya da çekmek gerekir.

1480'de 110-115 iken, 1528'de 56, 1600'de 45, 1610-1620'de 38, 1700'de 55, 1740-1750'de 65-70, 1765-1770'de 53, 1772'de 47, 1800'de 38 olduğunu ortaya koymuşlardır. 100 göstergesi ise ancak 1880'e doğru yeniden aşılmıştır (46).

Durum Fransa'da da farklı değildir. Avenel Vikontu 1376'dan 1525'e kadar bir doğramacının, 1 hektolitre buğdayın eşdeğeri (olan) ücreti kazanabilmek için ortalama beş gün çalışmak zorunda kaldığını hesaplamıştır. Onun günlük ücreti 3 kg. et değerindeydi. Aynı işçinin 1650'de 1 hektolitre buğday alabilmesi için 16 gün çalışması gerekiyordu ve günlük ücreti, ancak 1,8 kg. et değerindeydi (47).

Buna karşılık, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçek ücretler tekrar yükselmeye başlıyor ve Büyük Britanya'da Fransa'da 1854-1914 yılları arasında gerçekte, iki misli artıyor (48). Kapitalistler bütün bir devre boyunca, tarım ürünleri fiyatlarında büyük ölçüde bir düşüş sağlamayı başardılar, (İngiltere'de *corn laws*'ın [hububat yasaları'nın] ortadan kaldırılması, denizaşırı ülkelerin ihracatının artması). Kapitalist üretim tarzı, uluslararası muazzam pazarları ele geçirerek dikkate değer bir yayılma gerçekleştirdi. Bu yolla, Batı Avrupa ülkelerindeki yedek sanayi ordusunu, bir bakıma, kendine katmış oldu, tek amacı bu yedek sanayi ordusunu Hindistan'a, Çin'e, Latin Amerika'ya, Afrika'ya ve Yakın Doğu'ya, daha geniş ölçüde, "tekrar ihraç etmek" idi. Avrupa'dan Beyaz nüfuslu denizaşırı ülkelere kitle halindeki göçler, Avrupa emek piyasasındaki iş-gücü (emek) arzını daha da azaltıyordu. Birbirine sıkı sıkıya bağlı ve dünya piyasasındaki belli bir yapının karakteristiği olan bütün bu faktörler Batı Avrupa'da sendika hareketinin güçlenmesi ve gerçek ücretlerin artması yolunda elverişli şartlar yarattı.

Emek piyasasında kadın ve çocuk işçilerin rekabeti ortalama ücretlerin düşürülmesi için uzun bir süre başvurulan başlıca yollardan biriydi.* Bu amaca varmak için ortaçağın başından beri uygulanan bir sistem de *truck system*'di: ücretler aynî olarak, yani fiyatların patronun dilediği gibi tespit ettiği ya da kalitesini bozduğu ürünler halinde ödeniyordu. Patronların bütün baskısına rağmen işçilerin direnmesi, bu aşırı sömürü şeklini ortadan kaldırdı (50). Bununla beraber, bu sistem, sanayi kumpanyalarının malı olan mağazalarda özel bir şekilde devam etmektedir, işçiler gerekli ihtiyaç maddelerini bu mağazalardan satın almak zorunda kalıyorlar. Bu da, borçlanan işçilerin

---

* 1816 yılına kadar Londra'daki kiliselerin çoğu yüzbinlerce yoksul ve perişan çocuğu Londra'nın 300-350 km. uzağında bulunan Lancashire ve Yorkshire'deki dokuma fabrikalarına "satmak" alışkanlığını edindiler. Bu çocuklar buralara "yük vagonlarıyla" gönderiliyordu. İnsansever Sir Samuel Romilly, bunların sanki batı Hindistan'a gönderilmişler gibi, aileleri için bir daha geri dönmemek üzere kaybolduklarını belirtmektedir. Aynı yazar 1811'de Worthey'in Avam Kamarasında söylediği ikiyüzlü ve iğrenç nutuktan aşağıdaki pasajı aktarmıştır:

"Aynı görüşü savunan Worthey, şu hususu belirtti; Toplumun üst tabakalarına mensup çocuklarda aile sevgisi yaratmak bütün erdemlerin kaynağı olduğu halde alt tabakalarda hiç de böyle değildir ve çocukları yoksul ailelerin elinden almak onların yararınadır, üstelik dokuma fabrikalarına böylesine bir işçi akımını durdurmak kamu zararınadır, çünkü bu akım durursa *emeğin (işgücünün) fiyatının zaruri olarak artması gerekecektir*" (49).

aynı patron hesabına ölünceye kadar çalışmalarına yol açmaktadır (bugün bile, Amerika Birleşik Devletler'inin güneyinde, örneğin, terebentin sanayiinde, bu ücret türü peonage (borç ödeninceye kadar alacaklı hesabına çalışmak) uygulanmaktadır.

Aynî ücret hesaba katılmazsa, ücretin en yaygın iki türü: *saat başına ücret, parça başına ücret* (verime göre ücret)'dir. Saat başına ücret, işçi sınıfının çıkarları bakımından en az zararlı olan ücret türüdür. Buna karşılık, parça başına ücret, verimde sürekli bir artışı, üretim ritimlerinde bir hızlanmayı, emeğin sürekli yoğunlaşmasını sağladığından, patronlar için, nisbî artı-değerin üretimini artırmada ideal bir araçtır.

Parça başına ücretin örtülü bir şekli de 1870'e doğru Amerikan metal sanayiinde uygulanan *primli* ücret'tir. Halen, farklı hesaplama yöntemleri yürürlüktedir. Powan, Halsey, Bedeaux, Emerson sistemleri gibi, Bütün bu yöntemlerin ortak özelliği, işçinin gerçekleştirdiği verimin, aldığı ücretten çok daha hızla artmasını sağlamalarıdır. İşçinin eline, yarattığı değer miktarının sadece *pek az* bir kısmı geçmekte, buna karşılık nisbî artı-değer sürekli olarak artmaktadır. Böylece, Rowan sisteminde:

verim % 50 artınca	ücret % 33		
verim % 100 artınca	ücret % 50		artmaktadır.
verim % 200 artınca	ücret % 66		

Bedeaux sistemi sayesinde, Birleşik Devletler'de üretim genellikle % 50 artmakta, buna karşılık ücretler % 20 yükselmektedir (51).

Dr. A. Perren gibi, primli ücretin gönüllü savunucuları, bu farklı sistemler sayesinde patronların büyük avantajlar sağladıklarını kabul ediyorlar (52). *Kâra katılma* sistemlerinde de aynı sonuç elde ediliyor. Bu sistemlerde işçiler sadece kendi verimlerini değil, bütün işletmenin verimini de artırmak zorunda kalıyorlar.

Mutlak yoksullaşma teorisine dair ek not

"Proletaryanın mutlak yoksullaşması teorisi" diye bir şey yoktur Marx'ın eserlerinde. Bu teori, siyasi muarızları tarafından, özellikle de, Alman Sosyal Demokrat Partisi'ndeki "revizyonist" akım tarafından Marx'a atfedilmiştir. Ortodoks Marksizm'e bağlı olduğunu söyleyen bütün bir ekolün, bu "yoksullaşma teorisine" sarılmayı kendi hesabına gerekli bulması ve Marksist teoriye gölge düşürerek (Marksist teoriyi gözden düşürerek) bunu ısrarla ve kötü niyetle savunması en azından bir paradokstur.* İşçilerin gerçek ücretle-

---

* Kendi payımıza iki örnekle yetineceğiz:
Sovyetler Birliği'nde 1954'de yayınlanan ***Manuel d'Economie politique***'de (Ekonomi Politik El-kitabında) şöyle denilmektedir: "Mutlak yoksullaşma, gerçek ücretlerin düşmesiyle tezahür eder... 20. yüzyılda İngiltere'de, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Fransa'da, İtalya'da ve diğer kapitalist ülkelerde işçilerin gerçek ücretleri 19. yüzyılın ortasında ki(!) ücretlere oranla çok daha düşük bir seviyede idi" (53). "1938'de Birleşik Devletler'de gerçek ücretler,

rinin gitgide düşmek eğilimi (gösterdiklerini ileri süren) görüş, Marx'ın eserlerine tamamen aykırıdır. Bu görüş Malthus tarafından ileri sürülmüş, özellikle de, ücretlerin "bir tunç yasası"na tabi olduğunu söyleyen Lassalle tarafından tekrar ele alınmıştır. Marx bütün hayatı boyunca bu "tunç yasası"nı şiddetle yermiştir. Onun bu alanda verdiği mücadele John Strachey'in iddia ettiği gibi, basit bir "yanlış anlama" ile açıklanamaz (58). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, gerçekte Marx, ücretlerin karmaşık yasalara tabi olduğu ve kapitalist rejimin, nisbî ücret seviyesinden bağımsız olarak yerilmesi gerektiği üzerinde durmuştur.*

Marx'ın eserlerinde rastlanılan şey, işçilerin, emekçilerin mutlak yoksullaşması (mutlak olarak yoksullaştığı) görüşü değil, proletaryanın kapitalist rejim tarafından üretim süreci dışına atılan ve işsizlerden, yaşlılardan, sakatlardan, kötürümlerden, hastalardan meydana gelen tabakasının, yani Marx'ın deyimi ile *die Lazarusschicht des Proletariats*'nın, "ücretli emeğin damgasını taşıyan". bu en yoksul tabakanın mutlak yoksullaşması görüşüdür. Onun bu analizi bugünkü "sosyal" kapitalist rejimde bile değerinden hiçbir şey yitirmemiştir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, gerçek ücretlerdeki büyük artışa rağmen, yoksulluk ortadan kalkmamıştır (61). Merhametsiz bir toplumun insanlıktan çıkardığı, yabancılaştırdığı bu kurbanların, dünyanın en zengin kapitalizmini şiddetle suçlamaya devam ettiklerini anlamak için New York, Chicago, Detroit, Sanfrancisco, New Orleans'da ve diğer güney şehirlerindeki sefalet yuvası kenar mahalleleri görmek yeter.** "Proletaryanın alt ke-

---

1900'deki seviyesine oranla, % 74'e düşmüştü. Fransa'da, İtalya'da ve Japonya'da 19. ve 20. yüzyıl boyunca gerçek ücretler, Amerika Birleşik Devletler'dekinden çok daha büyük bir oranda azalmıştı" (54). "Fransa ve İtalya'da gerçek ücretler 1952'de savaş öncesindeki gerçek ücretlerin yarısı kadar (!) bile değildi" (55). "1949'da Amerika Birleşik Devletler'de bütün Amerikan ailelerinin % 72,2'sinin geliri resmi asgari ücretten de aşağı idi (!)" (56). Akademi üyesi A. Leontiev 1955 Temmuzunda *Trud* adlı Sovyet gazetesinde yayınlanan yazılarında özellikle şunları söylemektedir: "Mutlak yoksullaşma, her şeyden önce, büyük işçi kitlesinin gerçek ücretlerinin düşmesiyle tezahür eder. Bir Amerikan işçisinin ortalama gerçek ücreti 1947-1951 devresinde, 1938-1940 devresine oranla, % 15 daha azdı. 1951'de Amerikan işçisinin gerçek ücreti, 1946'ya oranla % 23 ve savaş öncesine oranla da % 21 azalmıştı. Amerikan işçileri ellerine gecen ücretle temel ihtiyaçlarının (genel tüketim mallarının) ancak % 59'unu karşılayabiliyorlardı" (!)(57).

Bu demeçleri birbirine bağlarsak ortaya pek hoş (gülünç) bir durum çıkar: 1951'deki ücret, 1900'dekinin sadece % 74'ü olan 1938 yılındaki ücretlere oranla % 21 azalmıştır. Bundan dolayı da, 1900'den 1951'e kadar Amerika'da gerçek ücretlerin 100'den 58,5'e düşmüş olması gerekir. Oysa bu ücretler 1900'de 19. yüzyılın ortalarındaki seviyenin çok daha aşağısındaydı. Demek ki bu "istatistiklere" göre, 1850-1900 yılları arasında Amerika'da gerçek ücretlerin yarıdan fazla azalmış olduğunu kabul etmek gerekecektir. Acaba böyle saçmalıklara gerçekten inanacak bir tek iktisatçı var mıdır?

* Roman Rosdolsky (59) Marx'ın ekonomiye ilişkin eserlerinde ücret teorisine dair tüm pasajları taramış ve üretkenlikte büyük bir artış olduğu takdirde, gerçek ücretlerde bir yükselme eğiliminin meydana gelip gelmeyeceği hususunda tereddüde (karışıklığa) yol açan sadece bir tek pasaja rastlamıştır. Steind'in *Maturity and Sfagnation in American Capitalism* adlı önemli eserine bakınız (60).

** Allison Davis bu sınıfa mensup insanların sefaletin ve açlığın kıyısında yaşamaya son derece alıştıklarını ve üstün bilgiler edinmek diye bir tutkuları olmadığını saptamıştır. Ona

siminin" bu sürekli mutlak yoksullaşmasına, aslında, konjonktürel işsizliğin kurbanı olan işçilerin *periyodik* mutlak yoksullaşmasını ve buhranlar sırasında ücretlerin düştüğünü, v.s de eklemek gerektir.

"Mutlak yoksullaşmayı" çok daha incesinden savunan bir ekol, bu terimin, gerçek ücretler arttığı zaman da geçerli olduğunu ispatlamaya çalışıyor. Tartışma, böylece semantik'in [anlam bilimin] dehlizlerinde kaybolup gidiyor. Arzumanyan "mutlak yoksullaşmanın", emeğin yoğunlaşmasının, iş yerinde kazaların artmasının, işgücü değerinde artışın [!] ve (artan) gerçek ücretlerin gitgide bu değerin altına düşmesinin bir tezahürü olduğunu ileri sürmektedir (63). "Mutlak yoksullaşma", işgücü değerinde ve gerçek ücretlerde *artışın* sonucudur (demek), diyalektik mantığı olduğu kadar, formel mantığı da zorlamaktır. Bütün bu iddiaların *nisbî* bir yoksullaşmayı, yani mutlak veriler bakımından bir yoksullaşmayı *değil* (mutlak veriler bakımından hayat seviyesinde bir düzelme vardır), sosyal servetin tümüne, artı-değere, proletaryanın üretici çabasına *oranla* meydana gelen bir yoksullaşmayı dile getirdiği bizce gün gibi açıktır.

Gerçekten de, kapitalist üretim tarzı için en tipik olan şey, *nisbî yoksullaşma* fenomenidir. Artı-değer oranının artması, hem sermaye birikimini sağlayan bir araç, hem de ortalama kâr oranının düşme eğilimini önlemede sermayenin elinde başlıca silahtır. Kapitalist ekonominin sömürgen yapısı artı-değer oranındaki bu artışta kendini gösterir.

Ampirik veriler, emeğin yarattığı net ürün içinde *ücretlerin* nisbî bir azalma eğilimi gösterdiğini* genellikle doğrulamaktadır. Marx'ın ekonomik sistemini sertçe (ve haksız yere) eleştiren John Strachey, "Ücretlerin milli gelir içindeki payı Marx'ın zamanında % 50 iken, 20. yüzyılın ilk yıllarında % 40'a düşmüş, 1939 yılına kadar bu seviyeyi korumuş ve ikinci dünya savaşının sonlarına doğru % 50'ye yükselmiştir (silahlı kuvvetlere ödenen aylıklar dahil)" (64), diyor.

Aslında hiç de üretici olmayan silahlı kuvvetlerin ücretleri hesaba katılmazsa, 1949 yılı için % 47 oranı elde edilir ve 1951'den sonra da birçok bakımdan bir düşme görülür (65). Oysa, bu hafif düşme eğilimi (ya da başka bir deyişle, emeğin milli gelir içindeki payının bu ilginç istikrarlılığı) rejimin normal işleyişinden değil, ücretli işçilerin kendilerine düşen payı artırmak için giriştikleri kararlı mücadeleden ileri gelir. Bundan dolayı, kapitalizmin, nisbî bir yoksullaşmaya, sanayideki net ürün içinde emeğin payını azaltmaya kaçınılmaz bir eğilim gösterdiğini inkâr etmek mümkün müdür? Strachey "hayır" diyor (66).

Zaten bu hesaplar tastamam doğru değildir, çünkü Marx'ın yaşadığı döneme, 20. yüzyıl başlangıcına, hatta ikinci dünya savaşından önceki döneme oranla, proletaryanın hem mutlak hem de nisbî bakımdan sayıca artışını

---

göre, "ilerleme tutkusu ve arzusu asgari bir maddi güvenliği gerektiren bir lükstür. Ancak gelecek ayın yiyecek ve konut parası sağlanınca uzun süreli bir eğitim ya da meslekî bir yetişme düşünülebilir" (62).

* Bir sonraki bölümde müstahdemlerin ne dereceye kadar artı-değer ürettiklerini ve ücretlerinin işçilerin yarattıkları artı-değerin bir kısmıyla karşılanıp karşılanmadığını inceleyeceğiz.

(güçlenişini) göz önünde tutmuyor. "Emeğin, millî gelirdeki payı" yüzde olarak aynı kalsa bile, millî gelirin % 50'si, nüfusun % 60 arasında değil, % 80'i hatta % 90'ı arasında pay edildiği andan itibaren, gene de azalmış olacaktır. En kesin hesaplama tarzı, ücretli işçi başına düşen gelir ile, nüfus başına düşen geliri kıyaslamak ve bu "oran"daki dalgalanmaları incelemektir. "Bu "oran"ın, 19. yüzyılın ortasına, 20. yüzyılın başlangıcına ve 1930 yıllarına göre, büyük kapitalist ülkelerin hepsinde azalmış (düşme eğilimi göstermiş) olması biraz şüphelidir.

Birleşik Devletler'de bu eğilim apaçık görülmektedir. İşte manüfaktür sanayiindeki net ürün (katma değer) içinde ücretlerin payı:

1880 : % 48,1
1890 : % 45,0
1899 : % 40,4
1909 : % 39,3
1919 : % 40,5
1929 : % 35,5
1939 : % 36,7
1949 : % 38,5
1952 : % 35,0 [67].

Saat başına brüt gerçek ürün ile saat başına brüt gerçek ücretlerin evrimi (on yıllık ortalamalar halinde) aşağıdaki tabloda daha açıkça görülmektedir:

	Saat başına gerçek ürün (indeks sayı)	Saat başına gerçek ücret (indeks sayı)
1891–1900	100	100
1901–1910	122,8	102
1911–1920	146,0	109,1
1921–1930	196,4	137,2
1931–1940	233,5	158 (68)
1941–1950	281,3	209

İşsizlerin ve kapitalist üretim sürecinin diğer kurbanlarının periyodik mutlak yoksullaşması; proletaryanın az ya da çok, genel nisbî yoksullaşması (yani gerçek ücretlerdeki artışın, uzun vadede, sosyal servetteki ve emeğin ortalama verimliliğindeki artışa oranla daha az olması): işte kapitalist rejimde işçi sınıfının gelişme yasaları bunlardır.

İşgücünün çifte işlevi

Küçük mal üretimi döneminde temel iş aletleri, dokuma tezgâhları, dökümhane (demirhane) tesisleri, v.s. kesin olarak edinilmişti ve soydan soya geçiyordu. Bunlar, köylünün toprağı gibi, cari üretim üzerinden "amorti edilecek

üretim araçlarını" değil, sadece geçimini sağlamanın şartlarını, aletlerini oluşturuyordu. Yünlü dokuma tüccarı, küçük imalâtçıya hammaddeleri satıyor ve onun işlenmiş ürününü satın alıyordu. Bu iki fiyat arasındaki fark, gerçekte, sadece zanaatkârın ücretini temsil ediyordu. Girişimci, kendi hesabına dokuttuğu zaman onun üretim maliyetleri, esas itibariyle, hammaddeler için ödedikleri ile ücret olarak ödediklerinden ibaretti... İşgücü kapitalist tarafından satın alınmış işçinin işlevi, özellikle, hammaddelerin değerine yeni yaratılmış bir değer eklemekti, bunun (ücretlere tekabül eden) bir kısmı girişimcinin üretim masraflarını artırıyor, (karşılığında hiçbir şey almadığı) diğer kısmı ise, artı-emeği, yani kapitalist tarafından iç edilmiş artı-değeri temsil ediyordu.*

Ama sınaî sermayenin, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışıyla birlikte durum değişiyor. *Makineler satın almak*, rekabetin hüküm sürdüğü bir pazar için yapılan üretimin ilk şartı oluyor. Bu makineleri satın almak için büyük bir sermaye yatırmak gerekiyor. Makineler ne soydan soya kalacak, ne de girişimcinin bütün ömrü boyunca kullanılacaktır. Bunlar öylesine yoğun bir şekilde kullanılacaklardır ki, bir süre sonra *fizikî bakımdan yıpranacaklardır*. Üstelik, aradan uzun bir zaman geçmeden, rakip girişimciler üretimi daha ucuza mal eden modern makineler yapacaklar ve bunlarla rekabet edebilmek için bu makinelerden satın almak gerekecektir. Böylece, eski makineler, aslında fizikî bakımdan aşınmadan önce *moral bir aşınmaya* uğrayacaklardır. Çünkü kapitalist girişimci, küçük mal üreticisinin aksine, makineleri sadece bir kazanç aracı olarak değil, *artı-değer birikimini sağlayan bir sermaye* olarak kabul etmektedir.

Demek ki, makineler satın almak için yatırılan sermayenin belirli bir süre içinde amorti edilmesi gerekecektir, aksi halde kapitalist, teknik ilerlemeyi izleyemeyecek ve daha modern makineleri satın alamayacak hale gelecektir. Bugün, Amerika Birleşik-Devletlerde bir takım-tezgâhının, fizikî bakımdan, 10 yıl sonra aşınacağı kabul edilmektedir. Gerçekte ise, 7 yıl sonra moral bir aşınmaya uğramakta, bundan dolayı da yerine daha modern bir makine satın alınması gerekmektedir (69). Nitekim kapitalist, makinelerin değerini, yani bunları satın almak için yatırdığı sermayeyi ancak 7 yıl sonra amorti edebilecektir. Bu amortisman sadece bir tek yolla sağlanabilir; o da, üretilen her mala, bu malı üreten üretim araçlarının değerinin bir kısmını aktarmaktır.

Böylece, işgücü, kapitalistin açısından, çifte bir işlevi yerine getiriyor: hem üretimde kullanılan üretim araçlarının değerini koruyor, hem de yeni bir değer yaratıyor. Bu yeni değerin bir kısmı, ücretin bedelini (eşdeğerini) yani kapitalistin yatırdığı sermayeyi temsil ettiği için, işgücünün, *mevcut sermayenin tüm değerini koruduğu* ve kapitalistlerin cebine giden *yeni bir değer yarattığı* söylenebilir.

---

* Bundan dolayı, ilk klasik iktisatçıların, özellikle de Adam Smith'in, malların değerini sadece üreticilerin ve girişimcilerin gelirlerinden ibaret saymaları ve bu değerin, iş aletlerinin değerinin bir parçasını tekrar üreten kısmını unutmaları (hesaba katmamaları) akla yatkındır.

Her sanayici bu olgunun tamamen farkındadır. (Bundan dolayıdır ki), tesislerinin (makinelerinin) kullanılmadan kaldığı süreyi mümkün olduğu kadar kısaltmaya çalışır. Bir makinenin üretim için kullanılmadığı her gün, her saat, o makinenin, değerine tekabül eden bir kısmının, işgücü tarafından korunmaksızın, fizikî bakımdan, özellikle de moral bakımdan aşındığı bir gün'dür, bir saat'tir. Çoğu işletmelerde günün 24 saatinde ekip çalışması (vardiya) yapılmasının sebebi budur.

Bir sınaî işletme kuran her kapitalist, sermayesini iki farklı kısma ayırmak zorundadır: sermayesinin bir kısmını makinelerin, binaların, hammaddelerin, yardımcı maddelerin satın alınmasında kullanır. Sermayenin bu kısmı, kendi değerinin, üretim süreci boyunca, işlenmiş ürünlere aktarılmak suretiyle *korunmuş* olanıdır. Bundan dolayı, buna *değişmeyen sermaye* denir. Sermayenin diğer kısmı işgücünün satın alınmasında kullanılacaktır. İşçiler tarafından üretilen artı-değerin çoğalttığı sermaye, bu sermayedir. Bundan ötürü, buna da *değişen sermaye* denir. Değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranına *sermayenin organik bileşimi* denir. Bir işletme, bir sanayi sektörü ya da bir ülke ne kadar ileri bir seviyede ise, sermayenin organik bileşimi, yani toplam sermayenin, makinelerin ve hammaddelerin satın alınması için sarf edilen kısmı o kadar büyüktür.

İşgücünün yeni yarattığı ürün, ücretlerle artı-değer arasındaki orana göre, patronlar ve işçiler arasında pay edilir. İşçi sınıfının sömürülme derecesini gösteren bu orana *artı-değer oranı* denir. Bu oran arttıkça, işgücü tarafından yaratılan ve kapitalistin cebine giden yeni değer de artar. Demek ki, bu oran işçilerin kendilerini son derece ilgilendirir. Ama patronu hiç ilgilendirmez.

Aksine, patron, işgücü-ücret ilişkisi altında yatan bu belirli sömürü oranını gizlemeye çalışır. Kapitalisti ilgilendiren şey, kotardığı işten sağladığı artı-değer miktarı ile yatırdığı tüm sermaye arasındaki orandır. Zaten bu sermayenin tümünü kâr sağlamak amacıyla yatırmamış mıydı?

Makineler satın almak, kapitaliste göre, ancak bu amaçla yatırılan sermaye, tıpkı işgücünün satın alınması için yatırılan sermaye gibi, kâr getirdiği oranda, "üretici bir masraftır". Aksi halde, bir tek makine bile satın almazdı. Demek ki o, kendi işletmesinde yaratılan artı-değer kitlesini, yatırdığı sermayenin tümü tarafından yatırılan kâr olarak kabul eder. Bu orana *kâr oranı* denir.

Değişmeyen sermayeyi c, değişen sermayeyi v, artı-değeri de pl ile gösterirsek aşağıdaki formülleri elde ederiz:

$$\text{Sermayenin organik bileşimi} = \frac{c}{v}$$

$$\text{Artı-değer oranı} = \frac{pl}{v}$$

$$\text{Kâr oranı} = \frac{pl}{c+v}$$

Prekapitalist toplumda kâr oranının eşitlenmesi

Küçük mal üretiminde piyasaya iki çeşit mal sunulur: Kendi üretim araçlarıyla çalışan, bundan dolayı, sermayenin etki alanı dışında kalan üreticiler (zanaatkârlar ve köylüler) için gerekli ihtiyaç maddeleri ve lüks tüketim malları ile tüccar sermayesinin Doğu ülkelerinden getirdiği egzotik ürünler. Normal zamanlarda, zorunlu ihtiyaç maddeleri (üretimleri için sosyal bakımdan gerekli emek miktarıyla belirlenmiş) mübadele değerleri üzerinden satılır; lüks tüketim maddeleri ise, tüccarlar, üreticilerin ve müşterilerin* sırtından kendi yararlarına bir değer aktarımı gerçekleştirdikleri için, tekel fiyatlarına, yani değerlerinin üstünde bir fiyata satılır.

Bu iki mal dolaşımının birbirinden ayrı kalması için iki şart gereklidir; bir yandan, ekonomik sebeplerden (pazarların istikrarı ve normal doyumu) karşılanması) ve sosyal sebeplerden (bir zanaat koluna giriş şartlarını belirleyen mevzuattan) dolayı sermayenin üretim alanına girmemesi gerekir. Öte yandan, sermayenin nisbî azlığı (nedreti) ve pazarların nisbî bolluğu lüks tüketim malları ticareti alanında *birbirine paralel birçok tekelin* kurulmasını mümkün kılmalıdır. Bu şartların birincisi Ortaçağ'ın sonuna kadar devam etmişti. 16. yüzyıldan itibaren, manüfaktür ve ev sanayii, el sanatları ile gittikçe artan bir rekabete girişti, fakat ancak büyük fabrikaların zaferinden sonradır ki, kapitalist sanayi işletmesi cari tüketim mallarının büyük bir kısmını üretti ve böylece bunların değerini belirlemiş oldu.

Bu şartlardan ikincisi bambaşkaydı. 14. yüzyılın başlangıcından itibaren batı Avrupa'da uluslararası ticarete yatırılan sermaye, belli pazarların sınırları dışına taşmaya başladı. Uzak bölgelerdeki maceracı işletmelerde (Hindistan ve Çin'le karayolu ticareti) geçmiş zamanın büyük tekel kârlarına hâlâ rastlanmakta idi, ama Robert Lopez'in, o zamanın uluslararası ticaretinin "iç çevresi" dediği ve Avrupa ile Yakın Doğu'nun tamamını kucaklayan bölgedeki amansız bir rekabet, bir yandan, kaynağında gerçekleştirilen satın alma fiyatlarında yükselmeye, öte yandan, satış fiyatlarında ve dolayısıyla kârlarda büyük bir azalmaya sebep olmuştu (71).

Önce Bizanslılar, sonra da Venedikliler, ipek ve bazı baharat satışını çoktan tekelleri altına aldıkları halde, Cenevizliler, Katalonyalılar, daha sonra da Fransızlar ile Almanlar eşit şartlarda bu ticarete başladılar. Flamanlı çuha tüccarlarının çuha ticaretini tekelleri altına almış olmalarına rağmen, 14. yüzyıldan itibaren İtalyanlar, Brabansonlar, İngilizler, Fransızlar ve Almanlar bu tekeli çökerttiler. Alman Ticaret Birliği (*Hanse*), Baltık ülkelerinde ringa, kereste ve buğday ticaretini her ne kadar tekelleştirdi idiyse de, İngiliz, Fla-

---

* Ortaçağ Avrupa'sında yiyecek fiyatları şehirlerde genellikle saptanmıştı ve değerinden daha aşağı satın alındığı zamanlar hariç (Hans şehrinden yapılan satın almalar uzun süre böyle olmuştur), pek fazla kâr bırakmıyordu. Bu fiyat saptamasının genelleşmediği ve buğday ticaretinin, genellikle, sermayeye dönüştürüldüğü İslam İmparatorluğu'nda rekoltenin bazen iyi, bazen kötü oluşu fiyatlarda (ve kârlarda da) büyük dalgalanmalara yol açıyordu. Bağdat'ta kental başına yıllık fiyat ortalaması (altın frank olarak) şöyleydi: 960'da 29,04 F, 970'de 12,10 F, 933'de 163,20 F, 1025'de 96,81 F, 1088'de 4,84 F, (70).

man tüccarları, özellikle de Hollandalılar çok geçmeden bu tekelleri zor duruma sokacaklardı (72).

Demek ki, 14. ve 15. yüzyılların en belirgin özelliği, tüccar sermayesindeki büyük gelgitlerin ilk yüzyılların tekelci eğilimlerini sekteye uğratmasıdır. Bu gelgit sermayeyi, fiyatların ve kârların en yüksek olduğu sektörlere yöneltti, böylece, *ticarî kâr oranında bir eşitlenme gerçekleşti*, Lopez'in % 7 ilâ % 12 olduğunu tahmin ettiği ortalama bir kâr oranı meydana geldi. Her ne kadar, 16. yüzyıldaki ticarî devrim sırasında kârların birdenbire alabildiğine yükselmesi en azından bir yüzyıl devam ettiyse de, ticari rekabet çok geçmeden İspanyol ve Portekiz tekellerini çökertti ve lüks ürünlerin fiyatlarının ve bunlardan sağlanan kârların eşitlenmesi, modern dünyanın en büyük ambar ve ticaret merkezlerinde: Anvers, Amsterdam, Londra, Venedik, Hamburg, Bordeaux'da çok daha geniş ölçekte devam etti.*

Kapitalist üretim tarzında kâr oranının eşitlenmesi

Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasından sonra benzer bir fenomen meydana geldi. Yeni bir üretim sektörü açılınca, sermaye buraya ilkin çekine çekine girdi. Mekanik tezgâhların ilk yapımcıları dokuma fabrikatörleri oldular ve çoğu zaman, kendi makinelerini yapmaya devam ettiler. Sermaye, kârlar ancak yüksek olduğu andan itibaren bir üretim koluna akmaya başladı. Örneğin, 1820-1830 yılları arasında dokuma makinelerine talep sürekli artınca, Büyük Britanya'da makineler imal eden bağımsız büyük fabrikalar kuruldu (74).

Aynı şekilde, Napolyon Savaşları'ndan sonra, Britanya mallarına getirilen satış yasağının kaldırıldığı Avrupa'da kamış şekeri fiyatı, pancar şekerinin rekabetinden dolayı düşmeye başlayınca, kahve fiyatı hızla yükseldi ve Java, Küba, Haiti ve San Domingo'daki büyük çiftlik sahiplerinin birçoğu şeker-kamışı plantasyonları yerine kahve plantasyonları kurdular. 1823'den itibaren de fiyatlarda kârlarda bir çökme meydana geldi, kahve ve kamış şekerinden sağlanan kâr oranları eşitlendi (75).

Almanya'da Potland çimentosunun ilk teknisyeni M. Bleitreu, bu alanda tam on yıl tek başına faaliyet gösterdi. Fiyatların düşmesine yolaçan diğer sermayeleri buraya çekmek için 1862-1864 "*boom*"u ve ton başına % 25 oranında bir kâr gerekti (76).

Demek ki, kapitalist üretim tarzında kâr oranının eşitlenmesi, kârların en düşük olduğu sektörlerden çekilen ve kârların ortalama kârdan daha yüksek olduğu sektörlere akan sermayelerdeki gelgitlerin sonucudur. Sermayenin geri çekilmesi, üretimi azaltıyor, belirli bir sanayi kolunda mal kıtlığı ya-

---

* Welser d'Augshurg müessesesi, Portekizlilerin 1505 yılında Hindistan'a yaptıkları seferin ve 1527 yılında Venezüella'ya yapılan yarı-ticari, yarı askerî bir başka seferin finansmanına katıldı, Lizbon, Anvers ve güney Almanya arasında baharat ticaretiyle ilgilendi. Tyrol ve Macaristan'daki gümüş bakır madenlerinin işletilmesine katıldı ve Almanya, İtalya ve İsviçre'deki büyük şehirlerde ticari müesseseler kurdu (73). Kısacası, yüksek kâr getiren her alana sermaye yatırdı.

ratıyor ve bundan dolayı da fiyatları ve kârları yükseltiyor. Buna karşılık, sermayenin diğer sektörlere akması ise bu sektörlerde fiyatların ve kârların düşmesine sebep oluyor. Böylece, sermaye ve mallar rekabetinden dolayı, bütün sektörlerde *ortalama bir kâr oranı* sağlanıyor.

Küçük mal üretiminde üreticiler mallarını, genellikle, kendi değerleri (üretimleri için sosyal bakımdan gerekli emek müddeti) üzerinden satarlar. Kapitalist üretimde malların da kendine özgü bir değeri vardır. Bu değer, işgücü tarafından *korunan* (işgücünde saklı bulunan) değeri, yani bu malların üretimi için harcanan değişmeyen sermayenin değeri ile, işgücünün *yeni yarattığı* değerden meydana gelir (değişen sermaye + artı-değer). Kapitalist üretimde her malın değeri kısaca, c+v+pl formülü ile ifade edilebilir.

Farklı sanayi sektörlerinde A, B, C diye üç işletmenin bulunduğunu varsayalım. Örneğin A işletmesi, nispeten az makine kullanan ve el emeğine dayanan bir makarna fabrikası; B işletmesi, daha çok makine kullanan bir dokuma fabrikası; C de, A ve B'den çok daha fazla makinenin kullanıldığı bir fabrika olsun. Bu duruma göre, sermayenin organik bileşimi B'de, A'dakinden; C'de de, A ve B'dekinden yüksek olacaktır.

Şimdi de emeğin ortalama bir üretkenliğe ve yoğunluğa, artı-değer oranının da her üç fabrikada aynı, yani % 100 olduğunu varsayalım. Böylece, bu üç fabrikadaki üretimin değeri şöyle gerçekleşecektir (her birim, örneğin, 1000 frankı temsil etsin):

A : $3000\ c + 1000\ v + 1000\ pl = 5000$

$\frac{pl}{v} = \%\ 100 \qquad \frac{pl}{c+v} = \frac{1000}{4000} = \%\ 25$

B : $4000\ c + 1000\ v + 1000\ pl = 6000$

$\frac{pl}{v} = \%\ 100 \qquad \frac{pl}{c+v} = \frac{1000}{5000} = \%\ 20$

C : $5000\ c + 1000\ v + 1000\ pl = 7000$

$\frac{pl}{v} = \%\ 100 \qquad \frac{pl}{c+v} = \frac{1000}{6000} = \%\ 16{,}6^{*}$

---

* Bu tablo ve 143. sayfadaki tablo, doğrudan doğruya, Marx'ın *Kapital*'de kullandığı tablolardan esinlenmiştir. Teknik bakımdan, bu tablolar tastamam değildir, çünkü kâr oranı, *yükselme* esas alınarak (carî üretim yüzdesi olarak) hesaplanmıştır. Oysa kapitalistler bunu yatırılan sermayelerin tamamı üzerinden hesaplarlar. "*Flux*" ile "*Stock*" arasındaki bu ayrım çağdaş makro ekonomik tekniklerde uygulanmaktadır. Bunu ihmal etmek, ciddi yanlışlara yol açabilir. Bununla beraber, bu örneklerin teknik bakımdan tastamam olması için, yatırdığı toplam sermayeyi her yıl yenilemek zorunda olan bir işletme tasavvur etmek yeter...

Demek ki, en düşük kâr oranı, sermayenin organik bileşiminin en yüksek olduğu sektördedir. Bunun böyle olmasına sebep, artı-değeri, sadece değişen sermayenin yaratmasıdır. Ama gördüğümüz gibi, kapitalistler sadece sermayelerinin tamamının sağladığı kâr oranıyla ilgilenirler. O halde sermayeler, kâr oranının en yüksek, organik bileşimin de en düşük olduğu sektörlere akacaktır. Sermayelerin bir yere akması, kıyasıya bir rekabetin olduğunu, makineleşmenin ve emeğin rasyonalizasyonunun yaygın hale geldiğini gösterir.

Ama bütün bu dönüşümler özellikle, sermayenin organik bileşiminin artmasıyla sonuçlanır. Sermayenin organik bileşiminin artması da kâr oranının düştüğünü gösterir. Demek ki, sermaye akımı ve sermayenin geri çekilmesi, sermayelerinin organik bileşimini, rekabet yüzünden, değiştirerek, farklı alanlardaki kâr oranını eşitlemeye yönelir.

Üretim fiyatı ve malların değeri

Bundan, farklı sanayi sektörlerinde sermayenin organik bileşiminin eşitlenmesi, aslında, kâr oranının eşitlenmesinden *önce olmalıdır* gibi bir anlam çıkar mı? Hayır. Farklı üç sanayi sektörünün özelliklerini taşıyan A, B, C fabrikalarını bir kere daha ele alalım. Emeğin üretkenliği sermayenin organik bileşimi ile az çok orantılı olarak kabul edildiğinden, bu fabrikalar arasında sermayenin organik bileşimi bakımından görülen farklar emeğin üretkenliğindeki farklara kabataslak tekabül etmektedir. Sermayenin organik bileşiminin $\frac{400\ c}{1000\ v}$ olduğu B fabrikasının belli bir zamanda belli bir ülkedeki emeğin ortalama verimliliğini tam tamına temsil ettiğini varsayalım. Bu duruma göre, emeğin üretkenliğinin B'dekinden az olduğu A fabrikası, *ortalama* üretkenlik şartlarında çalışır ve sosyal bakımdan *emeği israf etmiş olur* (tıpkı çok yavaş çalışan bir dokumacının küçük mal üretiminde emeği israf etmesi gibi). Buna karşılık, emeğin üretkenliğinin B'dekinden yüksek olduğu C fabrikası, *sosyal bakımdan insan emeğinden tasarruf sağlar.*

Bir malın sosyal değerini, *sosyal bakımdan* gerekli, yani *ortalama* üretkenlik şartlarında gerekli emek miktarı belirlediğine göre, demek ki, A'nın üretiminin sosyal değeri, bu malların üretimi için bilfiil sarf edilmiş emek miktarından az; C'nin üretiminin sosyal değeri ise bu malların üretimi için bilfiil sarf edilmiş emek miktarından yüksek olacaktır. O halde, üretkenliğin düşük olduğu sektörlerden üretkenliğin yüksek olduğu sektörlere doğru, sermaye ve mallar rekabeti dolayısıyla, bir değer ve artı-değer transferi meydana gelir.

Fakat ancak var olan şey transfer edilebilir. Bütün malların toplam değeri, üretimleri boyunca korunan ve yeni yaratılan toplam değeri aşamaz. Değer transferi, artı-değerin farklı sektörler arasında dağılımı, yani kâr oranının eşitlenmesi sonunda gerçekleşir. Verdiğimiz örnekte, üretilmiş toplam artı-

değer kütlesi 3000, yatırılan toplam sermaye hacmi (4000 + 5000 + 6000) 15.000 idi. Demek ki, ortalama sosyal kâr oranı $\frac{3000}{15000}$ yani % 20'dir. A, B, ve C'nin ürettikleri mallarının piyasada gerçekleştirecekleri fiyat şöyle olacaktır:

$$A : 3000\,c + 1000\,v + 800\,pl = 4800 \qquad \frac{pl}{c+v} = \frac{800}{4000} = \%\,20$$

$$B : 4000\,c + 1000\,v + 1000\,pl = 6000 \qquad \frac{pl}{c+v} = \frac{1000}{5000} = \%\,20$$

$$C : 5000\,c + 1000\,v + 1200\,pl = 7200 \qquad \frac{pl}{c+v} = \frac{1200}{6000} = \%\,20$$

Kapitalist pazarda malların erişeceği fiyatlara *üretim fiyatları* denir. Bu fiyatlar malların üretimleri için yatırılmış sermayenin ve ortalama kâr oranının toplamından ibarettir. Normal rekabet şartlarında bu fiyatların oluşumunun anlamı şudur: her sermaye toplum tarafından üretilmiş toplam artı-değerin bir miktarını ele geçirir, onun kendine mal ettiği bu miktar, söz konusu sermaye birimince ifade edilen sosyal sermayenin bir kısmına eşittir.

Üretim fiyatlarının oluşumunun, bunları, malların tek tek her birinin değerine oranla büyük ölçüde değişikliğe uğratabilmesi, değer yasasını hiç de zedelemez. Üretkenlik seviyelerinin sürekli değiştiği rekabet şartlarında üretim yapan ve kâr esası üzerine kurulmuş bir topluma bu yasanın sadece özel bir uygulanışıdır bu. Bir malın içerdiği emek miktarının, *sosyal bakımdan gerekli bir miktarı temsil edip etmediği,* özellikle, rekabet içinde belli olur. Sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu sanayi sektörlerinde elde edilen artı-değerin bir kısmının, sermaye rekabetinin ve kâr oranının eşitlenmesinin etkisiyle, organik bileşimi yüksek olan sınaî sektörlere yönelmesi, bu ilk sektörlerde istihdam edilen sosyal emeğin israfına tekabül eder. Bu sektörlerde sarfedilen insan emeğinin bir kısmı, sosyal bakımdan boşa harcanmıştır ve mübadele sürecinde bir eşdeğerle giderilmeyecektir.*

Ünlü "arz ve talep yasasının" etkisi, aynı değer yasasının bir tezahüründen başka bir şey değildir. Belli bir mal için arz, talebi aşıyorsa, söz konusu malın üretimi için belli dönemde sosyal bakımdan gerekli insan emeğinden çok daha fazla bir emek (toplam olarak) sarf edildiğini gösterir bu. Böylece, pazar fiyatı, üretim fiyatının altına düşer.

---

* Böhm-Bawerk'ten, Pareto'ya kadar çoğu yazarlar, Marx'ın emek-değer teorisini *Kapital*'in 1. cildinde ele aldıktan sonra, ancak 3. ciltte kapitalist ekonominin tümünün işleyiş mekanizmasını tahlil etmeye çalışırken zımnen yeniden gözden geçirmek zorunda kaldığını ileri sürmüşlerdir. Ama *Grundrisse*'nin yayınlanmasından sonra, üretim fiyatları teorisini, Marx'ın 1858'den itibaren, yani Kapital'in 1. cildini yazmadan önce geliştirdiği anlaşılmıştır (77).

Bununla birlikte, arz talepten az olunca bu, söz konusu malın üretimi için, sosyal bakımdan gerekli insan emeğine oranla, daha az bir emek sarf edilmiş demektir: o zaman, pazar fiyatı, üretim fiyatının altına düşecektir.

Pazar fiyatları düşünce kârlar azalır. Kapitalistler, emeğin ortalama üretkenliğini artırarak (maliyet fiyatlarını azaltarak) duruma uyum sağlamaya çalışırlar, bu da üretkenliğin çok düşük olduğu işletmelerin ortadan kalkmasına, arzın, talep seviyesine inmesine yol açar (bu arada, talep, piyasa fiyatları ciddi olarak düşünce artabilir). Piyasa fiyatları yükselince, sermayeler yüksek kârların elde edildiği sektöre yönelir, üretim artar ve arz talebi aşıncaya ve fiyatlar düşmeye başlayıncaya kadar üretim artmaya devam eder. Rekabetin etkisi ve piyasa fiyatlarının malların değeri (üretim fiyatları) etrafında dalgalanması, kör bir piyasa için üretim yapan anarşik bir toplumda kapitalistlerin sosyal ihtiyaçlara uyum sağlamalarına yarayan mekanizmadır. Fakat "arz ve talep yasasının" işleyişi, fiyatlardaki değişimleri açıklar sadece, etrafında bu dalgalanmaların meydana geldiği ve mal üretiminde sarfedilmiş emek tarafından belirlenmiş ekseni hiç yönlendirmez.

Kâr oranının eşitlenmesi ve sermayelerle kaynakların ekonominin farklı sektörleri arasında, piyasada beliren ihtiyaçlara uygun olarak dağılımı, klasik şekliyle, ancak alıcılar arasında, satıcılar arasında ve alıcılarla satıcılar arasında her seviyede tam rekabet şartları varsa gerçekleştirebilir.* Böylesine tam rekabet hiçbir zaman var olmamıştır. Bunun içindir ki, kapitalizmin başlangıç döneminde, önceki zamanların kalıntısı olarak devam eden tekelci ve yarı tekelci sektörler göz önünde tutulduğunda, böyle bir eşitlendirme ancak tahminen gerçekleşmiştir, ilerde, kapitalist üretimin kendisi tekel aşamasına girince kâr oranının eşitlenmesi yeni ve özel bir şekle bürünür.**

Sermayenin temerküzü ve yoğunlaşması

Kâr oranının eşitlenmesi, en yüksek üretkenlik derecesine sahip kapitalist işletmelerin yararınadır. Ortalama üretim fiyatlarının üstünde üretim fiyatlarıyla çalışan işletmelerin ise zararınadır. Oysa, üretim maliyetlerini azaltmak, emeğin üretkenliğini artırmak, her şeyden önce, canlı emek (el emeği) yerine ölü emek (karşılığı ödenmemiş emeğin billurlaşmasından başka bir şey olmayan iş aletleri) kullanarak üretim araçlarını mükemmelleştirip artırmak demektir. Bundan ötürüdür ki, en iyi donatılmış ve sermayesinin organik bileşimi yüksek olan işletmeler kapitalist rekabetten galip çıkacaklardır.

---

* Zaten, kapitalist üretim tarzının *mahiyeti gereği*, işgücünün sahipleri için, bu son şart söz konusu olamaz.

** Değerin fiyata dönüşmesi ile ilgili sorunun tümü, Nathalie Moszkowska'nın 1929'da yayımlanan ve Almanya hariç, hemen hemen başka hiç bir ülkede yankı uyandırmayan *Das Marxche System: ein Beitrag zu dessen Aufbau* adlı eserinde çok ince hesaplar yardımıyla tüm ayrıntılarına varıncaya dek incelenmiştir. Kitabımızın yeni bir basımında, Nathalie Moszkowska'nın marksist ekonomi teorisinin geliştirilmesi yolundaki bu katkısını hem değerlendirici hem de eleştirici bir şekilde ele alacağız.

"Sanayici girişimci, makineleşmenin baskısıyla yeni pazarlar aramak zorunda kalmıştı. Fiyatları indirmek için rakipleriyle boy ölçüşebilecek bir durumda olması gerekiyordu. Bu da onu, hem üretiminin kapsamını artırmaya, hem de işletmesini boyuna üretim yapan daha modern makinelerle donatmaya yönelten sürekli bir uyarandı. Sanayi devrimi en yüksek noktasında bile olsa, şüphesiz, her işletmenin, üretim etkinliğini yitirmeksizin, daha fazla yayılamayacağı *optimum* bir boyut vardı. Ama bu boyut büyük bir hızla arttığından, girişimcilerin çoğu her halde bu *optimum*'un çok gerisinde kalıyorlar ve buna erişmek için yarışıyorlardı" (78).

Makineli üretim geliştikçe, işletmenin ortalama kâr sağlayabilmesi için gerekli sermayenin organik bileşimi artıyor. Bu ortalama kârı sağlayabilecek yeni bir işletme açabilmek için gerekli ortalama sermaye, aynı oranda büyüyor. Bu, işletmelerin ortalama boyutunun da her sanayi kolunda artması demektir. Sermayelerinin organik bileşimi yüksek olan ve teknik alanda hızlı ilerlemeyi sağlayacak daha büyük rezervlerden ve fonlardan yararlanan işletmeler rekabetten galip çıkacaklardır. Binlerce örnek arasında, şu tablo, Batı Almanya'da işletmelerin önemine göre, yatırımların, yani teknik ilerlemenin artan büyüklüğünü göstermektedir.

1955 iş hacminin yatırımlar %'si (79):				
İşletmeler (işçi sayısı)	Kimya sanayi	Mekanik sanayi	Elektrik sanayi	Dokuma sanayi
1 ilâ 49	% 3,4	% 1,5	-	-
50 " 199	% 3,8	% 5,5	% 5,7	% 4,2
200 " 999	% 4,7	% 6,0	% 6,1	% 4,3
1000'i aşkın	% 13,6	% 8,2	% 7,1	% 4,8

Demek ki, kapitalist üretim tarzının evrimi, sermayenin *temerküzünü ve yoğunlaşmasını* kaçınılmaz kılmaktadır; işletmelerin ortalama boyutu durmadan büyüyor; küçük işletmelerin çoğu, bütün sanayi sektörlerinde sermayenin, emeğin, fonların ve üretimin artan bir kısmını denetleyen bir avuç büyük işletme tarafından rekabet alanının dışına atılıyor. Vaktiyle ancak yüzlerce değilse bile, onlarca manüfaktürde bulunan üretim araçları ve ücretli işçiler birkaç büyük işletmede temerküz ediyor.

Büyük işletmeler, rekabet alanında küçük işletmeleri eziyorlar. Bu küçük işletmelerin üretimi çok pahalıya mal olduğu için mallarının satışından kâr sağlayamıyorlar ve iflâs ediyorlar. Buhran ve ekonomik depresyon devrelerinde bu çöküş, yüzlerce, binlerce küçük işletmeye de top attırıyor. Böylece, kapitalist rekabet, kapitalist üretim tarzının kökeninde varolan *mülksüzleştirme sürecini* izliyor. Fakat bağımsız üreticiler yerine, artık bizzat kapitalistler bu mülksüzleştirmenin başlıca kurbanı oluyorlar. *Sermayenin tarihi, büyük çoğunluğun mülkiyetinin, gittikçe ufalan bir azınlığın yararına yok edilmesinin tarihidir.*[*]

[*] Ve XII. bölümlerdeki rakamlara bakınız.

Rekabete dayanamayan kapitalist girişimciler, ya doğrudan doğruya iflâs yoluyla ya da mülklerinin tamamen veya kısmen büyük kapitalistler tarafından ele geçirilmesi suretiyle sermayelerini batırıyorlar. Böylece, sermayesiz kalan kapitalistler, kendi işletmelerinde sadece ücret karşılığında, müdürlük yapıyorlar. Aksi halde, ya küçük sorumluluklar yükleniyorlar ya da birer teknisyen haline geliyorlar. Eğer işletmeleri çok küçük idiyse ve iş çevreleriyle kurdukları bağlar hemen kopmuşsa, sadece işçi ya da memur olabiliyorlar. Bu olay orta sınıfların *proleterleşmesi,*[*] sermaye sahibi iken sadece işgücü sahibi haline gelmeleridir. Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Almanya ile ilgili aşağıdaki tablo bu evrimi açıkça göstermektedir.

Birleşik Devletler'de sınıf[**] yapısının evrimi (aktif nüfusun %'si) (80)

	1880	1890	1900	1910	1920
Her cins ücretli	62	65	67,9	71,9	73,9
Her cins girişimci	36,9	33,8	30,8	26,3	23,5
	1930	1939	1950	1960	1965
Her cins ücretli	76,8	78,2	79,8	84,2	86,3
Her cins girişimci	20,3	18,8	17,1	14,0	12,4

Almanya'da sınıf yapısının evrimi (aktif nüfus %'si) (81)

Bütün Almanya'da

	1881	1895	1907	1925	1933
Bağımsızlar (aileden olan yardımcılar dahil)	48,2	39,1	35	31,2	29,9
Ücretliler ve aylıklılar	57,2	60,9	65	68,8	70,1

Federal Almanya

	1939	1950	1956
Bağımsızlar (aileden olan yardımcılar dahil)	28,6	26,4	24,8
Ücretliler ve aylıklılar	71,4	73,6	75,2

Fransa'da da ücretliler aktif (çalışan) nüfusun 1906'da % 47, 1921'de % 54,3, 1931'de % 57,6, 1953'de % 65 ve 1967'de % 75'ini oluşturuyordu.

Orta ve küçük işletmelerin, özellikle de, el emeğine dayanan işletmelerin iflasının yanı sıra sanayide yeni bir işgücü talebi yaratan büyük bir atılım gerçekleşmeyince, üretim araçlarının eski sahipleri, ücretli işçi haline gel-

[*] İlle de hayat seviyesinin düşmesi yönünde bir yoksullaşmayı gerektirmeyen bu terimi bilimsel bakımdan böyle anlamak gerektir.

[**] Aslında bu formül tamamen doğru değildir, çünkü "ücretli-aylıklı" kategorisi, hayat tarzları, sosyal çevreleri, belirli sosyal fonksiyonları bakımından daha çok burjuvaziye mensup olan yöneticileri, mühendisleri, yüksek devlet memurlarını da içerir.

mek şöyle dursun, aksine üretim alanının tamamen dışına atıldılar. Proleterleşmediler, sadece yoksullaştılar. Batı Avrupa'da sanayi kapitalizminin doğuşu sırasında ve sonra da, kapitalist mallar akınına uğrayan geri kalmış ülkelerde özellikle böyle olmuştur. Buna benzer bir fenomen daha küçük çapta, durmadan tekrarlanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonunda Birleşik Devletler'de ipek sanayiinde Paterson kasabası çevresinde, görülmedik bir *boom* meydana geldi. Aşırı üretim ve ardından da suni ipeğin piyasayı kaplaması ipek sanayiine büyük bir darbe indirince, bir önceki dönemde aldıkları yüksek ücretler sayesinde para biriktirmiş olan işsizlerin çoğu kullanılmış, tezgâhlar satın alarak küçük girişimciler haline geldiler. Ama 1927 den 1940'a kadar bu işletmelerin % 50'si hep zararına çalıştılar. Bu "işletmelerin" haftalık kazançları bazen 6-7 doları geçmiyordu (82). Küçük toprak sahibi köylülerin durumunda olduğu gibi, burada gizli bir yoksullaşma söz konusudur, çünkü üretim araçlarına "sahip olmak", gelirlerin, sanayi alanındaki işsizlerin gelirlerinden bile daha da düşük olduğu gerçeğini saklar. Bu emeğin "üretkenliği" o kadar düşüktür ki, ortada kısmî istihdam, gizli işsizlik vardır.

Bununla beraber, sermayenin temerküzü ve yoğunlaşması sürecine oranla, orta sınıflarda bir yokoluş meydana gelmedi. Küçük ve orta kapitalistlerin çoğu büyük işletmelerin rekabeti çok tehlikeli bir hal almaya başlayınca üretim sektöründen kendi arzularıyla çekiliyorlar ve yeni sanayi kollarında tutunmaya çalışıyorlar. Öte yandan, sınaî yoğunlaşma, "bağımsız" denilen yeni faaliyetlere yol açıyor. Dev fabrikaların etrafında birçok tamir atölyeleri kuruluyor. Bu dev fabrikalar yedek parça siparişlerinin ve özelleşmiş işlerin çoğunu bu küçük işletmelere veriyorlar. Çünkü böylesi daha rantabldır.

Nihayet, değişmeyen sermayenin muazzam artışı, işletme içinde, eski ustabaşı ile yönetici arasında yer alan *yeni bir kadroya* yol açıyor: teknisyenler, mühendisler, başmühendisler, üretim yöneticileri, plânlama bürosu, satış ve reklâm şefleri, araştırma laboratuarları şefi. Böylece, hayat seviyeleri genellikle eski orta sınıfların hayat seviyelerine tekabül eden *yeni orta sınıflar* meydana geliyor. Ama bu yeni sınıfları, eski orta burjuvaziden ayırt eden özellik, *artık üretim araçlarından yoksun kalmaları* ve ücret seviyeleri, gelenekleri, hayat tarzları ve ön yargıları bakımından, proletaryadan farklı olmalarıdır.

Ortalama kâr oranının düşme eğilimi

Ortalama kâr oranının eşitlenmesi, artı-değerin işletmeler arasında dağılımını, sermayesinin organik bileşimi daha yüksek işletmeler lehine değiştiriyor. Fakat işletmelerin tümü bakımından, bütün öbür faktörler eşit olmak şartıyla, sermayenin organik bileşim ortalaması artınca, ortalama kâr oranı düşüyor. Örneğin, eğer yıllık üretimin değeri on yıl içinde 500 milyondan (300 milyon c + 100 milyon v + 100 milyon pl) 600 milyona (400 milyon c + 100 milyon v + 100 milyon pl) ulaşırsa, sermayenin organik bileşiminin 3'den 4'e yükselmesi, kâr oranında:

$$\frac{100}{400} = \%\ 25\text{'den}\ \frac{100}{500} = \%\ 20$$

bir azalmaya sebep olur.

"*Bir sistem tesis ve donanımını artırdıkça yeni ve mevcut sermayenin gelir getirme oranı azalır*" (83). Oysa sermayenin organik bileşiminin, cansız emeğin, canlı emeğe oranla artması, kapitalist üretim tarzının temel eğilimidir. Demek ki, *ortalama kâr oranının düşme eğilimi*, kapitalist üretim tarzının bir gelişme yasasıdır.

Aşağıdaki tabloda Amerikan manüfaktür sanayiindeki kâr oranı yıllara göre belirtilmiştir*:

	Değişmeyen sermaye Sabit	döner ser.	*Ücretler* ve aylıklar	kârlar	kâr oranı
1889	350	5,162	1,891	1,869	% 26,6
1899	512	6,386	2,259	1,876	% 20,5
1909	997	11,783	7,106	3,056	% 18,1
1919	2990	36,229	12,374 (84)	8,371**	% 16,2

Steindl, klasik kapitalizmde sermaye birikimi hızının yavaşlama eğilimi gösterdiğini aşağıdaki rakamlarla ortaya koymaktadır (85):

Yeni iş sermayelerinin (*business capital*) oluşumu
(On yıl boyunca % olarak mevcut ortalama iş sermayesi

1869–1878 :	% 3,75	1909–1918:	% 2,76
1879–1888 :	% 4,65	1919–1928 :	% 2,18
1889–1898 :	% 4,30	1929–1938 :	% 0,38
1899–1908 :	% 3,75		

İşgücünün hem değer içerdiğini, hem de yeni bir değer yarattığını biliyoruz. Kâr oranının düşmesi demek, yıllık ürünün (hâsılanın) artan bir kısmının, sadece sermayenin mevcut stok değerini *devam ettirmekten* ibarettir ve azalan bir kısmı da, bu stokun değerini artırır demektir... Teorik bakımdan saptanan bu olgu, ampirik olarak da böyledir. Mevcut tesis ve donanımı değiştirmek için değil, bunun *genişletilmesi* için yapılan Amerikan tesis ve donanım üretiminin yıllık yüzdesiyle ilgili olarak Kuznets'in verdiği rakamlar bunu doğrulamaktadır.

---

* Şöyle hesaplanmıştır: ürünün katma değer ilave edilmiş ürünün değeri = değişmeyen döner sermaye + yıpranma payı = değişmeyen sabit sermaye. Katma değer (ücretler + aylıklar + yıpranma payı) = kâr.

** Tekeller döneminde kâr oranının evrimi için XII.ve XIV. bölümlere bakınız.

1879–1888 : % 57,2
1889–1898 : % 57,9
1899–1908 : % 54,1
1909–1918 : % 43,1
1919–1928 : % 36,6

Kuznets, mevcut sabit sermayenin amortisman masraflarını, sermayenin brüt oluşumunun yüzdesi olarak, aşağıdaki rakamlarla da gösteriyor:

1879–1888 : % 39,7
1889–1898 : % 43,0
1899–1908 : % 46,5
1909–1918 : % 50,1
1919–1928 : % 62,4
1929–1938 : % 86,7
1939–1948 : % 67,8 (86)

Bununla beraber, kâr oranının düşme eğilimi, yıldan yıla ya da her on yılda bir, yeknesak bir etki göstermez. Onun etkisi, ters yönde işleyen faktörler tarafından sınırlandırılmıştır:

a) Artı - değer oranının yükselmesi: Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, emeğin üretkenliğinin artması demektir. Emeğin üretkenliğinin artması da nisbî artı-değerin, yani artı-değer oranının yükselmesi anlamına gelebilir. Üretimin toplam değeri, on yılsonunda (300 milyon c + 100 milyon v + 100 milyon pl) = 500 milyondan (400 milyon c + 100 milyon v + 125 milyon pl) = 625 milyona yükselmişse

artı-değer oranı $\left(\frac{pl}{v}\right)$, % 100'den % 125'e

ulaşır, ve sermayenin organik bileşiminin 3'den 4'e yükselmesine rağmen, kâr oranı aynı kalır:

$$\frac{100}{400} = \%\ 25, \quad \frac{125}{500} = \%\ 25$$

Bununla beraber, artı-değer oranının ve sermayenin organik bileşiminin *eşit olarak* yükselmesi zamanla imkânsız bir hale gelir, çünkü emeğin üretkenliğinin artmasıyla birlikte çoğu zaman işçilerin ihtiyaçlarında ve işgücünün değerinde de bir artış olur, bu da, işçi hareketinin gelişmesine yol açar ve böylece artı-değer oranının yükselmesini sınırlandırır. Belirtilmesi gereken bir husus da şudur: sermayenin organik bileşimini engelleyen hiçbir sınır bulunmadığı halde, artı-değer oranının yükselmesi *mutlak* sınırlarla engellenir (gerekli emeği sıfıra indirgemenin imkânsız oluşu).

Çöküş teorisi (*Zusammenbruchstheorie*), son tahlilde, sermayenin, ortalama kâr oranının düşme eğilimini, artı-değer oranını zamanla yükselterek,

önlemenin mümkün olmadığı üzerine kurulmuştur. Bu önleyemezlik, otomasyona ilişkin, yakıcı güncel bir sorun olmuştur... 11. bölümde açıklanmış periyodik buhranların kaçınılmazlığının da bunda katkısı vardır.

b) Değişmeyen sermayenin fiyatının alçalması: Sermayenin organik bileşimi sadece iş aletlerinin *maddi kitlesi* ile işçi sayısı arasındaki oranı değil, üretim araçlarının *değeri* ile istihdam edilen iş gücünün *fiyatı* arasındaki oranı da ifade eder. Emeğin genel üretkenliği artınca her malın tek tek değeri azalır. Bu yasa, makineler ve diğer üretim araçları dahil, bütün mallar için geçerlidir. Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, makine fiyatlarının, yani değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayenin değerinin azalmasına da yol açabilir ve böylece kâr oranının düşme eğilimine karşı koyar.

Bununla birlikte, üretkenlikteki tüm ilerleme değişmeyen sermayenin her biriminin değerini her ne kadar, tartışma götürmezcesine azaltırsa da, bu ilerleme, bu birimlerin sayısında önemli bir artışı da gerektirir. Bir makinenin değeri düşer, ama makinelerin sayısı daha büyük bir oranda artar, demek ki, makinelerin toplam kitlesinin değeri durağan kalacağına, artar. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde (dayanıklı) üretim araçlarının değeri, milli servete oranla, 1900'de % 7,4 iken, 1910'da % 8,3'e, 1920'de % 10'a, 1930'da % 9'a, 1940'da % 8,7'ye, 1950'de % 10,9'a, 1955'de % 11,9'a yükselmiştir (87).

c) Kapitalist üretimin alt yapısının genişlemesi: Sermaye, dış ticaret yoluyla, ham maddeleri ve en gerekli ihtiyaç maddelerini daha ucuza sağlar, bu da hem değişmeyen sermayenin değerini, hem de işgücünün değerini azaltır, buna karşılık, hem artı-değer oranını, hem de kâr oranını artırır. Kapitalist üretim tarzı sermayenin organik bileşiminin, önceleri daha düşük olduğu sektörlere ya da ülkelere girmesi kâr oranındaki düşmeyi de engeller.

Bununla beraber, kapitalist üretim tarzının genişlemesi kaçınılmaz olarak, mübadelelerin de genişlediği anlamına gelir. Sanayici ülkeler, geri ülkelerden ithal ettikleri mallar karşılığında işlenmiş ürünler ve sermaye ihraç eder. Bunun sonunda, bu ülkelerdeki yerli üretim tarzı yıkılır ve buralarda *kapitalist üretim tarzı* yer alır. Kapitalist üretim tarzı, genişlemek ve genelleşmekle, yüksek bir kâr oranının sağlanabildiği sektörleri azaltır. Her ne kadar bu yayılma, kâr oranının düşme eğiliminin yavaşlatılmasında ya da durdurulmasında bütün bir dönem boyunca önemli bir rol oynamış da olsa, zamanla etkinliğinin azaldığını ve hatta kendileri de sanayileşmiş olan geri bıraktırılmış ülkeler. İleri ülkeleri, sermayenin organik bileşiminde rekabeti desteklemek için, büyük bir artış sağlamaya mecbur edince, karşı bir sonuca bile yol açabilir.

d) Artı-değer kütlesinin artması: Kapitalizmin hareket alanının sürekli genişlemesi, sermaye birikiminin ve ücretli işçi sayısının artışı, artı-değer *hacminde* daimi bir artışı gerektirir. Ortalama kâr oranının düşüşü nispeten sınırlı olunca, bu mutlak artış, kapitalisti, sistemle "bağdaştıracak" mahiyettedir. Bu kapitalist, gerçekte, 200 milyon üzerinde % 12 kazanmaktansa, ilerde 1 milyar üzerinden sadece % 10 kazanmayı tercih eder. Kâr hacminin 24 milyondan 100 milyona yükselmesi, kâr oranındaki hafif düşüşü giderir.

Döner sermayenin devir müddetinin azalması, artı-değer kütlesinin artmasına özellikle katkıda bulunur.

Kapitalist üretim tarzında bir malın değeri $c + v + pl$ şekline bürünür. Kapitalist üretim tarzının gelişme yasaları, bu formülün terimleri arasındaki ilişkiler şeklinde gösterilebilir:

a) $\frac{c}{v}$ nin artması, sermayenin organik bileşiminin yükseldiğini,

b) $\frac{pl}{c}$ nin artması, artı-değer oranının arttığını,

c) $\frac{pl}{c+v}$ nin azalması, ortalama kâr oranının düştüğünü gösterir.

Fakat bu üç gelişme eğilimi, üretim güçlerinin gelişmesine oranla, genel tarihi anlamları açısından ele alınmalarına, ya da kapitalist sistemde büründükleri *özgül şekle* oranla incelenmelerine göre farklı bir şekilde ortaya çıkar.

Üretim süreci içinde canlı emek tarafından harekete geçirilen iş aletleri kütlesinin artması, işgücünün zorunlu ihtiyaç maddelerinin üretimine ayrılan kısmının azalması; yıl içinde üretilmiş servetin, toplum tarafından derece derece biriktirilmiş servete oranla azalması, işte, sosyalist bir toplum dahil, herhangi bir toplumda, medeniyetin ilerleyişinin, üretici güçlerin gelişmesinin başlıca genel indeksleri bunlardır.

Kapitalist rejimde bu eğilimlerin büründüğü özgül şekil (form), *antagonist şekildir*. Sosyal artı-ürünün, gerekli ürüne oranla artması, refahın ve konforun toplumun tümü yararına artmasına değil, *egemen sınıfların ele geçirdikleri artı-emeğin* artmasına, işçi sınıfının sömürülme derecesinin yükselmesine yol açar. Yıl içinde yaratılan yeni servet ile birikmiş sosyal servet arasındaki oranın azalması, insanlığın gitgide bu birikmiş servet ile yaşayabileceği, boş vakitlerin durmadan artacağı anlamına gelmez, aksine bu azalma, periyodik sarsıntılara, buhranlara ve işsizliğe yol açar. Cansız emek kütlesinin, canlı emeğe oranla artması insan emeğinden daimi bir tasarruf sağlandığını değil, büyük bir yedek sanayi ordusunun yaratıldığını ve bu yedek ordunun baskısıyla üreticilerin sadece gerekli ihtiyaç maddelerini tükettiklerini ve bedenen sarf ettikleri çabanın arttığını ya da yoğunlaştığını gösterir. Kapitalist rejimin gelişme eğilimlerinin büründüğü bu antagonist şekil, bu rejimin mutlaka yıkılacağının kanıtıdır.

Kapitalist rejimin en yüksek çelişkisi

Kapitalist üretim tarzının bütün çelişkileri temel ve genel çelişki içinde özetlenebilir: *üretimin fiilî sosyalizasyonu ile temellükün (kendine mal etmenin) özel, kapitalist şekli* arasındaki çelişki.

Kapitalist rejimde üretimin sosyalizasyonu, kapitalist üretim tarzının genelleşmesinin en önemli, en ilerici tarihî sonucudur. Ataerkil, köleci ve feodal toplumların birbirinden bağımsız ve aralarında sadece ilkel bağlar (özellikle mübadele bağları) bulunan binlerce üretim ve tüketim hücreciklerine ayrılmasının yerini *insanlararası ilişkilerin genelleşmesi* aldı. İşbölümü genelleşti ve sadece bir tek ülkede değil, dünya çapında gelişti. Hiç kimse, kendi tüketimi için kullanım değerleri üretmiyor artık. Her insan ancak diğer binlerce insanın emeği sayesinde yaşayabildiği ölçüde, herkesin emeği bütün insanların hayatta kalması için gereklidir. Bireysel emek, sadece sosyal emeğin çok küçük bir parçası olarak var oluyor. Bütün insanların somut işbirliğine dayanan emeğidir ki modern kapitalizmde üretimi harekete geçiriyor ya da devam ettiriyor. Böylece, bu üretim, bütün insanlığı kendi yörüngesine sokarak, objektif bakımdan sosyalleşmiş oluyor.

Kapitalist rejimde üretimin sosyalizasyonu üretici güçlerde muazzam bir gelişmeyi mümkün kılıyor. Değişmeyen sermayenin artması, her şeyden önce de makinelerin, sanayi ve ulaştırma tesislerinin artması ancak işbölümünün son derece gelişmesiyle gerçekleşiyor ancak. Üretim güçlerindeki bu olağanüstü gelişme, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinde, sermayenin yoğunlaşmasında, bütün dünyayı ele geçirmeye uğraşan kapitalist üretim tarzının alt yapısının genişlemesinde zımnen mevcuttur. İnsanların ihtiyaçlarının muazzam bir şekilde arttığını, bütün insanların evrensel gelişme imkânlarının bilincine vardığını gösterir bu.

Ama bütün insanlığın emeğini objektif bir işbirliği haline getiren üretimin bu sosyalizasyonu düzenli, güdümlü değildir ve bilinçli bir plâna göre yönetilmez. Bu sosyalizasyon, kör kuvvetlere, "Pazar (piyasa) yasalarına", kâr oranındaki dalgalanmalara, kâr oranının eşitleştirmesinin etkisine ve kapitalist rejimde değer yasasının büründüğü özel şekle tâbidir. Bunun içindir ki, objektif bakımdan sosyalize olmuş üretimin tümü, kendi yarattığı beşeri ihtiyaçlara bağlı kalmaksızın ve sadece, kapitalistlerin kâra susamışlığının etkisiyle gelişmektedir...

Temellükün (kendine mal etmenin) özel şekli, kâr elde etmeyi, üretimin tek amacı, muharrik gücü haline getirir; üretici güçlerin gelişmesine düzensiz ve tartışmalı bir nitelik verir. Üretim, en acil gerçek ihtiyaçların karşılanması gerektiği sektörlerde değil, en yüksek kârların sağlanabildiği sektörlerde sıçramalarla gelişir. Alkollü içkiler, resimli romanlar ve uyuşturucu maddeler üretimi, havanın kirlenmesini önlemek, doğal kaynakların korunmasını sağlamak için yapılan mücadeleden, hatta okul ve hastane yapımından önce gelir (88). Bugün Büyük-Britanya'da müşterek bahis için sarf edilen para, kanseri, çocuk felcini ve damar sertliğini önlemek için sarf edilen paradan daha fazladır. Sosyal artı-ürünü ele geçirmenin özel şekli, kapi-

talist üretimin *anarşik* karakterini belirler. Genel aşırı üretim ve buhran, bu anarşinin zararlarını (kötülüklerini) periyodik olarak önleyinceye kadar, bir sektörde üretim düşerken, bir başka sektörde aşırı üretim gerçekleşiyor. Farklı üretim sektörleri arasındaki dengesizlik, nispetsizlik, bu anarşinin kaçınılmaz unsurlarıdır. İnsan emeğinin farklı üretim sektörleri arasında dağılımı satın alma gücünün bu sektörlerdeki ürünlere göre dağılımına hiçbir zaman tam olarak tekabül etmez. Bu nispetsizlik çok şiddetli hale gelince, geçici ve aldatıcı bir denge sağlayan bir buhrana dönüşür.

Kapitalist üretimin *de facto* sosyalizasyonu ile temellükün özel şekli arasındaki çelişki, üretici güçlerin sınırsız gelişme eğilimi ve tüketimin içine kapanıp kaldığı dar sınırlar arasındaki çelişki olarak tezahür eder. Bundan dolayı, kapitalist üretim tarzı, üretimin tüketimden tamamen ayrıymış gibi göründüğü ve üretimin âdeta bizatihi bir amaç haline gelmiş olduğu ilk üretim tarzıdır. Ama periyodik buhranlar, üretimin, zamanla toplumun gerçek tüketim imkânlarının tamamen dışında kalamayacağını ona acı bir şekilde hatırlatmaktadır.

Özgür emek ve yabancılaşmış emek

İlkel bir toplumda üretici, üretken faaliyetini, yani "emeğini" genellikle diğer beşeri faaliyetlerden ayırmaz. Şüphesiz, kendini tamamen topluma adamanın bu yüksek şekli bütün beşeri imkânların evrensel gelişmesine yönelmiş bilinçli bir çabadan daha çok, toplumun yoksulluğunun ve ihtiyaçlarının son derece sınırlı olduğunun ifadesidir. Doğa güçlerinin (tabiat kuvvetlerinin) kölesidir o. Doğal çevrenin bilincine bir türlü varamaz, sihire/büyüye bel bağlar, düşüncesi ilkel bir gelişme gösterir. Ama sosyal dayanışma ve işbirliğinin çok kuvvetli oluşu bu yoksunluğu son derece azaltır. Birey ile toplumun bütünleşmesi nispeten bir uyum içinde gerçekleşir. Doğal çevre aşırı bir düşmanlık göstermeyince, emek, hem bedeni ve sosyal ihtiyaçları, hem de estetik ve ahlâki ihtiyaçları tatmin eder. Bedenin ve zihnin sevinç kaynağı olur.*

Üretici güçler artıkça insanlık doğa güçlerinin egemenliğinden gitgide kurtulur, doğal çevrenin bilincine varır ve onu kendi amaçlarına elverişli hale getirmeyi öğrenir. Böylece, insanı doğanın ve evrenin efendisi haline getirecek olan bilimin ve bilimsel tekniklerin zafer yürüyüşü başlar.

Ama insanlık bu kurtarıcı ilerlemenin kefaretini çok ağır öder. Mutlak yoksulluk içindeki bir toplumdan nisbî bir kıtlık içindeki bir topluma geçiş, aynı zamanda tam bir uyum içindeki toplumdan sınıflı topluma geçiştir. Toplumdaki bir avuç azınlığın eğlencelerle vakit geçirmeye başlamasıyla birlikte, toplumun büyük çoğunluğu tarafından başkaları hesabına karşılığı ödenmemiş bir emeğin, yabancılaşmış bir emeğin ortaya çıktığı görülür. İnsanoğlu doğa güçlerinin egemenliğinden kurtuldukça, gitgide kör sosyal güçlerin egemenliği altına, başka insanların egemenliği (kölelik, toprak köleliği) ya

* Örneğin bkz: Dahomey'de *dogpwé*, topluluk arasında imece.

da kendi yarattığı ürünlerin egemenliği (küçük mal üretimi ve kapitalist üretim) altına girer.

Köle emeğinin yabancılaşmış doğasını açıklamaya gerek yok. Köle ve serf, hayatlarının ve zamanlarının büyük bir kısmının efendisi değildirler artık, içinde bulundukları sosyal şartlardan dolayı, sadece kişiliklerinin serbestçe gelişmesi değil, genellikle her türlü gelişme onlara yasaktır. Ama kapitalist toplumdaki emek de yabancılaşmış bir emektir ve o da, insanın tamamen yabancılaşmasını gerektirir...

Bu yabancılaşma aslında, iş (emek) ile "ekonomik olmayan" bütün beşeri faaliyetlerin birbirinden tamamen ayrılması şeklinde tecelli eder. Kapitalist bir toplumun vatandaşlarının ezici çoğunluğu, mesleklerini sevdikleri, iş/emek sayesinde kendi benliklerini gerçekleştirdikleri, işi/emeği, bedenî ve fikrî yeteneklerinin gelişmesi için gerekli ve yeterli bir şart olarak kabul ettikleri için değil, aksine, *mecbur oldukları için, iş dışındaki beşeri ihtiyaçlarını tatmin edebilmek için çalışıyorlar.* Kapitalist rejimin başlangıcında - hatta bugün bile Üçüncü Dünya'nın büyük bir kısmında -bu ihtiyaçlar, ancak neslin çoğalmasına ve âdeta hayvanca yaşamaya imkân verecek bir seviyeye indirgenmiştir. İhtiyaçlar artıp, emek müddeti azaldıkça "kaybedilmiş zaman" ile "yeniden kazanılmış zaman" arasındaki çelişki (çatışma) daha da keskinleşir.

Yabancılaşma, bundan dolayı, işçinin çalışma şartlarını, iş aletlerini ve emeğinin ürününü asla denetleyemez hale gelmesi demektir. Bu denetleyemezlik nisbî artı-değer mutlak artı-değerdeki artmanın yerine kaim olduğu nispette özellikle artar ve işgünü, gitgide insanlığından çıkan (yabancılaşan) bu emeğin yoğunlaşması ve mekanikleşmesi pahasına kısaldıkça büsbütün belirgin bir hal alır. İşçileri gece ile gündüzü bile fark edemeyecek hale getiren vardiya, taşıyıcı kayış, yarı-otomasyon, eski niteliklerin yitirilmesi ve uzman işçilerin genelleşmesi de bu yabancılaşmanın aşamalarıdır. Bu evrimin sonunda işçi iki canavar mekanizmanın: kendisini ezen iş âletlerinin yani kelimenin tam anlamıyla makinenin ve hiyerarşisi, buyrukları, para cezaları ile kendisini bir o kadar ezen sosyal makinenin, ufak bir dişlisinden başka bir şey değildir artık.* Bu ezilmenin yanısıra, makineleşmenin verdiği can sıkıntısı işçinin yaşama gücünü köreltiyor ve büro işleri makineleştikçe memurlar da aynı can sıkıntısının kurbanı oluyorlar.**

Nihayet, yabancılaşma, kapitalist toplumda her şeyin bir mal haline gelmesinin sonucu olarak ortaya çıkar. Satın alınmayan ve satılmayan hiçbir şey yoktur. Herkesin herkesle mücadelesi (insanların birbirleriyle mücadelesi),

---

* Kelimenin asıl anlamıyla (iş kazalarının durmadan artması) ve mecazî anlamıyla.

** Yarı uzmanlaşmış bir işçi 25 yıllık yorucu bir çalışmadan sonra, yanı başındaki makinede çalışan 17 yaşındaki oğlanın hemen hemen kendisininkine eşit bir ücret aldığını farkeder. Zaten çevresindeki binlerce işçi aşağı yukarı aynı ücreti almaktadır. Her gün saatlerce tekrarladığı aynı jestler ona dayanılmaz bir can sıkıntısı vermeye başlar. Herhalde kendisinden daha yoksul olan, ama hiç değilse yaptığı fiçılardan gurur duyan babasını düşünür. Oysa şimdi her işi makine görmektedir ve gurur konusu olan şey makinedir. Belki de yanındaki arkadaşıyla konuşması, ya da bir bardak su içmesi yasaktır" (90).

insanlığın en temel ve en karakteristik eğilimlerinin inkâr edilmesine yol açar: güçsüzlerin, ihtiyarların çocukların korunması; gruplar arasında dayanışma; insan sevgisi, işbirliği ve yardımlaşma arzusu diye bir şey kalmaz. Bütün beşeri nitelikler, özlemler, imkânlar ancak ve ancak piyasadan mal ve hizmet satın almak şeklinde gerçekleşir ve kapitalizm, her şeyi gitgide ticarileştirir, mekanik bir hale getirir.

Son zamanlarda, Batı Almanya'da Protestan papazların bazıları, tıpkı Katolik işçi-papazlar gibi, büyük fabrikalarda birkaç ay çalıştılar, bu vesileyle, kapitalist sistemde emeğin yabancılaşmış karakteri hakkında ilginç gözlemlerde bulundular:

"Kazanılmış niteliğin ve durmadan yenilenen tecrübenin kendileri bakımından hâlâ önemlice bir rol oynadığı birkaç zanaatkârın tutumu bir yana bırakılırsa, işçilerin iş karşısındaki tutumu genellikle olumsuzdur. Diğerleri için, fabrikada çalışmak *kaçınılmaz bir felâkettir*. Kullanmak zorunda olduğu makineleri, kendileriyle tartışma imkânının bulunmadığı ekip şefinden işletme müdürüne kadar uzayıp giden yöneticileri gerektiren ("müşterek yönetim" yani işletme kurulu, işletmelerimizde bir rol oynamıyor) ve bütün bir ömür boyunca her gün yapmak mecburiyetinde kaldığı iş, işçinin "düşmanı"dır... *İşletmede (fabrikada) çalışmak ömür tüketmektir.*

"Çalışma tarzı ve türü (ister yorucu fizikî çalışma olsun, ister sadece makinelerin işleyiş sürecinin gözetimi olsun) incelemeye çalıştığımız işletmelerde *işçinin vesayet altında tutulması* şeklinde kendini gösteren sosyal değerlendirmeler kadar önemli değildir...

"İşçi -sendikalara ve iş kurullarına rağmen- şüphesiz, ekonomik sistemimizin en güçsüz parçasıdır: Sarsıntıların, üretimin geçici olarak durdurulmasının, buhranların ilk kurbanı odur... *Geleceğine güvenememek ve işletme ekonomimizin keyfî gidişine bel bağlamak duygusu*, hiçbir sosyal tabakada işçi kesimindeki kadar kuvvetli değildir. Hiç şüphesiz, işçilerin sosyal bilincinin bir an önce değişmesi, ancak onların sosyal durumundaki gerçek değişmeyle orantılı olarak düşünülebilir"* (91).

Sınıf mücadelesi

Toplum sınıflara bölündüğünden beri süregelen sosyal eşitsizliği insanlar, sosyal ilerlemenin kaçınılmaz bir aşamasıdır deyip sineye çekmediler. Üreticiler, yarattıkları artı-ürünün egemen sınıflar tarafından iç edilmesini, kültürü ve boş vakitleri tekelleri altına almalarını hiçbir zaman normal ya da doğal karşılamadılar. Bu duruma her zaman başkaldırdılar. Egemen sınıfların en yiğit düşünürleri de sosyal eşitsizliği daima yerdiler ve sömürüye karşı mücadelede sömürülenlerin yanında yer aldılar, insanlığın tarihî bir dizi sınıf mücadeleleri tarihinden ibarettir.

---

* A. Andrieux ve J. Lignon'nun *l'Ouvrier d'oujourd'hui* adlı kitabında Fransa'daki işçi sınıfının durumuna ilişkin analize bakınız.

Sınıflı toplumun başlangıcı kölelerin isyanlarıyla doludur. Ne var ki, genellikle Spartacus'ün isyanı ve Verres'in öncülüğünde Sicilya'da kölelerin isyanı bilinir. Oysa aynı devirde, İspanya madenlerinde çalışan 40.000 köle isyan etmiş, Makedonya ve Delos'da kölelerin, elli yıl sonra Yunanistan'da Laurium maden işçilerinin büyük isyanı patlak vermişti (92). M.S. 3. yüzyıldan itibaren kölelerin yoksul köylülerin isyanı Roma İmparatorluğu'nun batı kesimine ("Bagaudae"ler hareketi) ve Kuzey Afrika'ya yayıldı. Roma İmparatorluğu'nun çökmesinde bu isyanların oynadıkları rolün önemi genellikle iyi değerlendirilmemiştir (93). Arab tarihçisi Ebu Zekeriya, Donanist'lerden söz ederken, bu isyanları tetikleyen ruh halini açıkça dile getirir.

"Onlar efendilerden ve zenginlerden nefret ediyorlar, arabasına binmiş ve etrafı köleleriyle çevrilmiş bir zengin görünce, onu indirip, kölelerini arabaya bindiriyorlar, kendisini de yürümeye zorluyorlar. Yeryüzünde eşitliği sağlamaya geldiklerini söylüyorlar ve köylüleri isyana teşvik ediyorlar" (94).

Vizigotların Bizans İmparatorluğu'nu istilâları sırasında kölelerin, özellikle de, Trakya'daki maden işçilerinin isyanları patlak vermişti (95). Daha sonraları (820-823) Bizans İmparatorluğu'nda müthiş bir isyan oldu. Halkın bir kısmının da desteklediği bu isyanı imparator II. Mişel'in ordusu ancak üç yıl süren bir savaş sonunda bastırabildi...

Aynı dönemde, Şatt-ül-Arab'ın kurutulması işinde çalıştırılan zenci köleler ordusu isyan etti ve tam 15 yıl imparatorluk ordularının saldırılarına karşı koydu. Denizaşırı ülkelerde ticari ve manüfaktür sermaye, köleliğin yeniden doğmasına yol açınca isyanlar başladı: Java adasında Surapati'nin yönettiği isyan (1690-1710), Bolivyalı Yerlilerin isyanı (1686, 1695, 1704 ve 1767). Haiti adasında siyah Jakobenlerin isyanı (96).

Angarya ya da tarımsal rant yüzünden inim inim inleyen köylüler de, sömürünün boyunduruğundan kurtulmak için birçok kereler isyan ettiler, ilk Çağ'ın, Mısır'ın, Filistin'in, Atina'nın, Roma'nın bütün tarihi, tefeciliğe, borçlanmaya, Özel mülkiyete karşı girişilen köylü hareketleriyle doludur. M.S. 5. ve 6. yüzyılda Sasaniler devrinde *Mazdekler* hareketi görülmektedir. Bunlar emlakın kamulaştırılmasını, imtiyazların kaldırılmasını, canlı hayvanların kesilip yenilmesinin yasaklanmasını istiyorlardı. Şüphesiz bunun içindir ki, egemen sınıfların hizmetindeki tarihçiler onlara "barbarlar" dediler.

Çin tarihi boyunca iktidardaki hanedanlar hep ayaklanan köylüler tarafından devrilmiştir. Han ve Ming hanedanları da başlangıçta sadece toprak mülkiyetinin değil, tefeci ve tüccar sermayesinin kaldırılması için de mücadele etmişlerdir (97). 14. yüzyıl bütün Batı Avrupa ülkelerinde (Fransa'da, Büyük-Britanya'da, Flandr'da, Bohemya'da, İspanya'da) köylü isyanlarıyla geçmiştir. 16 yüzyılda Almanya'da büyük çapta köylü savaşları gelişmiş ve Thomas Münzer ile Anabaptistlerin temsil ettikleri en keskin devrimci fikirlerin kaynaştığı şehirlerde buna benzer sosyal eğilimler görülmüştür. 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Japonya'nın tarihi, para ekonomisinin genelleşmesi yüzünden aşırı bir sömürünün kurbanı olan köylülerin yıllarca süren

ayaklanmalarıyla doludur. Sadece 1603 ile 1863 yılları arasında 1100'ü aşkın isyan patlak vermiştir (98).

Nihayet, modern proletaryanın ataları, küçük zanaatkârlar ve onların kalfaları, hem büyük şehir merkezlerinde siyasî haklarını elde etmek, hem de tüccar sermayesinin boyunduruğundan, sömürüsünden kurtulmak için ayaklandılar.* Orta Çağ'da sadece Flaman, İtalyan şehirlerindeki zanaatkârlar değil, İslâm İmparatorluğu'ndaki zanaatkârlar da böylesine bir mücadeleye girişmişlerdir. 9. yüzyılda döneminin bütün ileri fikirlerini temsil eden ve Anadolu'da, İstanbul'da 17. yüzyıla kadar (100) bazı loncaların ayaklanmalarını da etkilemiş olan uluslararası *Qurmates* hareketi bunlardan biridir. Bu hareket, Bahreyn ve Yemen'de 11. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar devam eden komünist bir devlet kurulmasına da yol açmıştır.

Sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmak için girişilen bütün bu hareketler aslında niçin başarısızlığa uğramıştır?** Yenilseler de yenseler de isyan ettikleri şartlara benzer şartları kendileri de yaratmışlardır. Çünkü sömürüyü ve sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmak için gerekli maddi şartlar henüz olgunlaşmamıştı.

İnsanlığın tarih öncesinde sınıfların bulunmayışının sebebi, sosyal ürünün, gerekli ürüne, genellikle, eşit olmasıdır. Toplumun sınıflara bölünmesi; sosyal birikim işlevlerinin gerçekleştirilmesi için gerekli boş vakitleri bütün topluma sağlayacak kadar bol bir artı-ürünü değil, sadece belirli bir miktar artı-ürünü yaratan üretim kuvvetlerinin gelinmesine tekabül eder. Üretici güçlerin gelişmesi böylesine yetersiz olduğu için, sosyal eşitsizliğin başgöstermesi, toplumun sınıflara bölünmesi (bu bölünmeye geçici bir süre son verilmiş de olsa) zamanla kaçınılmaz bir hal aldı.

Üretici güçlere sağladığı harikulade gelişme sayesinde, bütün sınıflı toplumların ortadan kaldırılması için gerekli ekonomik şartları insanlık tarihinde ilk defa kapitalist üretim tarzı mümkün kıldı... Sosyal artı-ürün, bütün insanların emek müddetinin son derece azalmasını sağlayacak, bu da birikim (ve yönetim) işlevlerinin bütün toplum tarafından gerçekleştirilmesi imkânını yaratacak bir kültür atılımına yol açacaktır. Böylece, egemen sınıfların, tarihi var oluş sebebi ortadan kalkıyor. Kapitalizmin objektif bakımdan sosyalleştirdiği emeğin bilinçli örgütlenmesi, üretici güçlerde yepyeni genel bir gelişmenin gerekli şartı haline geliyor.

Kapitalist üretim tarzı sadece sınıflı toplumun ortadan kaldırılması için gerekli *ekonomik* şartları yaratmakla kalmadı, aynı zamanda bunun sosyal *şartlarını* da yarattı. Üretim araçlarından yoksun olduğu için, bu araçlar üzerindeki her türlü mülkiyet türünün ortadan kaldırılmasından büyük bir yarar uman bir sınıf yaratıyor. Bu sınıf modern toplumun bütün üretici fonksiyonlarına da el atıyor. Büyük fabrikalarda yoğunlaştığı için, içgüdüleri ve

---

* Tarihte ilk işçi grevi M.Ö. 1165 yılında, III. Ramses döneminde, Mısırlı işçilerin Dar-ül Medine'de yaptıkları grevdir (99).

** Önce mal ortaklığının gerçekleştiği Katolik kiliselerinin ve Tabor şehrinin evrimi buna örnek olarak gösterilebilir. Bu şehrin kuruluşu sırasında bütün mallarını "genel mezarlara" bırakmak gerekiyordu, ama birkaç yıl sonra küçük meta üretimi gene başlamıştı (101).

günlük tecrübeleriyle kesinlikle inanmıştır ki, ancak kuvvetlerini toparladığı ve *örgütlenme, işbirliği ve dayanışma* niteliklerini (bu büyük hasletlerini) harekete geçirdiği takdirde kendi geleceğini savunabilecektir. Önce, niteliklerini, patrona sağladığı yeni değerden daha büyük bir pay almakta kullanıyor, iş gününün kısaltılması ve ücretlerin artırılması için mücadele ediyor. Ama çok geçmeden öğreniyor ki, bu mücadele, Sermaye'nin ve onun Devleti'nin* tüm egemenliğine karşı koymakla etkili olur. O zaman, modern proletaryanın sınıf mücadelesi, kapitalist mülkiyetin kaldırılması, üretim ve mübadele araçlarının sosyalizasyonu ve sınıfsız bir sosyalist toplumun kurulması için siyasi hareket halinde gelişir.

* *The Town Labourer* adlı eserlerinde J. L. Hammond, XIX. yüzyılda, devletin tamamen sermayenin hizmetinde olduğunu ilginç bir tarzda anlatır. Caerphilly ve Merthyr Tydfill bölgelerinde dökümhane sahibi iki yargıç, kendi işçilerini yargılıyorlardı (!) Yasaların uygulanmasından sorumlu olan bu yargıçlar *truck system*'i onlara yasaklıyorlardı (102).

KAYNAKLAR

1. Capt. Elias Joannes, ***Staatkundig-godgeleerd onderzoekschrift over de slaverij, als niet strijdig tegen de Christelijke vrijheid.*** Leyden, 1742, quoted in R. P. Richon, ***La traite et l'esclavage des Congolais par les Européens,*** p. 139.
2. Jean Yernaux, ***Contrats de travail liégeois du XVIIe siècle***, p. 42.
3. R. H. Tawney, ***Religion and the Rise of Capitalism***, p. 220.
4. G. Espinas, ***Les Origines du capitalisme***, Vol. II, p. 125.
5. Ferdinand Tremel, ***Der Frühkapitalismus in Innerös terreich***, pp. 58-59.
6. Espinas, op. cit., Vol. I, pp. 218-19.
7. G. Glotz, ***Le Travail dans la Grèce antique***, pp. 104, 223-51.
8. Espinas, op. cit., Vol. IV, p. 263.
9. W. Sombart, ***Der moderne Kapitalismtis***, Vol, I, p. 37.
10. Otto Ilue, ***Die Bergarbeiter***, Vol. I, pp. 262-9.
11. Sombart, op. cit., Vol. I, 802-8.
12. J. Dorfman, ***The Economic Mind in American Civilization***, Vol. I, pp. 45, 117.
13. Tawney, op. cit., p. 209.
14. Alfred Boné, ***State and Economics in the Middle East***, pp. 155-8.
15. Audrey I. Richards, ***Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia,*** p. 3.
16. J. Kulischer, ***Allgemeine Wirtschaftsgeschichie***, Vol. II, p. 186.
17. Ibid., p. 464.
18. E. Levasseur, ***Histoire des classes ouvrières de l'İndustrie en Frauce,*** Vol. I, p. 370.
19. A. P. Usher, ***An Introduction to the Industrial History of England,*** p. 310.
20. 13th Annual Report, U.S.A. Comnissioner of Labour, Vol. I, pp. 24 et seq.
21. G. Friedmann, ***Où va le travail humain?,*** pp. 64-65.
22. Daniel Bell, ***Work and Its Discontents***, p. 7.
23. Ibid., pp. 2-3.
24. J. Gouin, ***in Revue française du Travail***, January -Febnary 1951.
25. G. Friedmann, ***The Anatomy of Work***.
26. Bell, op. cit., p. 17.
27. Friedmann, op. cit., p. 80.
28. P. Sargant-Florence, ***The Logic of British and American Industry***, pp. 149-50.
29. Vance Pacfcard, ***The Status-Seekers.***
30. R. B. Tennat, ***The American Cigarette Industri***, pp. 15-17.
31. W. IJzerman, ***De Geboorte van et moderne kapitalisme***, pp. 85-86.
32. G. Jacquemyns, ***Histoire de la crise économique en Flandre***, p. 48.
33. A. D. Gayer, W. W. Rostow and A. J. Schwartz, ***The Growth and Fluctuation of the British Economy,*** p. 239.

34. E. P. Cheyney, ***An Introduction to the Industrial and Social History of England,*** revised edition, p. 189.
35 Gouin, op. cit.
36. G. Friedmann, ***Où va le travail humain***, pp. 151-3.
37. G. M. Trevelyan, ***English Social History.***
38. Espinas, op, cit., Vol. I, p. 165.
39. Jacques Lacour-Gayet, ***Le roi Bilalama***, p. 4.
40. F. Heichelheim, ***Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus,*** pp. 98-99.
41 International Mall Workers' Federation, ***Les plus grandes sociétés sidérurgiques du monde libre,*** a study with a preface written for the steel conference held at Vienna between 19th and 21st March, 1959.
42. K. Polanyi, et al., ***Trade and Market in the Early Empires***, p. 269.
43. Joan Robinson, ***The Accumulation or Capital***, pp. 49, 73.
44. J. L. and Barbara Hammond, ***The Rise of Modern Industry***, p. 210.
45. Thorold Rogers, ***Six Centuries of Work and Wages.***
46. E. H. Phelps Brown and Sheila V. Hopkins, "Seven Centuries of Prices of Consumables, compares with Builders' Wage-Rates", in ***Economica***, New Series, Vol. XXIII, 92, November 1956, pp. 311-14.
47. ***Palgrave's Dictionary of Political Economy***, Vol. III, p. 193.
48. J. Kuczynski, ***Die Tfleorie der Lage der Arbeiter***, p. 256.
49. J. L. and Barbara Hammond, op. cit-, pp. 199-200.
50. J. L. and Barbara Hammond, ***The Town Labourer***, p. 65.
51. M. Dobb, ***Wages,*** p. 71.
52. A. Peren, ***Les primes sur salaires dans les entreprises industrielles***, pp. 38, 43, 73.
53. ***Textbook of political Economy***, German translation of the 1 st edition, p. 167.
54. Ibid., p. 143.
55. Ibd., p. 330.
56. Ibid., p. 331.
57. ***Trud,*** 8th July, 1955.
58. John Strachey, ***Contemporary Capitalism***, pp. 104-6, et. al.
59. Roman Rosdolsky, ***Der esoterische und der exoterische Marx, in Arbeit und Wirtschaft,*** November and December 1957 and January 1958.
60. J. Steindl, ***Maturity and Stagnation in American Capitalism***, pp. 229-336.
61. J. K. Galbraith, ***The Affluent Society,*** p. 333.
62. Vance Packard, ***The Status Seekers.***
63. Arzumanyan, ***"Questions de théorie marxiste-léniniste sur la paupérisation" in Economie et Politigue***, October 1956, especially pp. 8, 9, 11, 12, 13.
64. John Strachey, op. cit., p. 133.
65. Ibid., pp. 144, 146

66. Ibid., pp. 149-51.

67. U.S. Department of Commerce, ***Historical Statistics of the U.S.A., 1789-1939; U.S. Statistical Abstract***, 1958.

68. Real product per hour, Frederick C. Mili, ***Producticity and Economic Progress,*** Occasional Paper 38 of the National Bureau of Economic Research p. 2. Wages per hour: series published by the ***Bureau of Labour Statistics***. Cost of living: series published by Paul Douglas, ***Real Wages***, by ***Historical Statistise of the U.S.A.***, and by U.S. ***Statistical Abstract***, 1958.

69. J. G. Glover and W B. Cornell, ***The Development of American Industries***, p. 659.

70. Aly Mazahéri: ***La Vie quotîdienne des Musulmans au moyen age***, p. 213.

71. R. S. Lopez, "The Trade of Medieval Europe: The South", ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. II, p. 334.

72. M. M. Postan, "The Trade of Medival Europe: The North", ***Cambridge Economic History of Europe***, Vol. II, pp. 249-55.

73. Tawney, op. cit., p. 70.

74. Clapham, op. cit., Vol. I, p. 152.

75. Hans Roth, ***Die Uebererzeugung in de Welthandelsware Kaffee***, p. 23.

76. Kurt Ehrke, ***Die Uebererzeugung in der Zementîndustrie***, pp. 16-40.

77. Karl Marx, ***Gruıdrisse der Kritik der politischen Oekonomie***, pp, 3389. et. al.

78. G. D. H. Cole, in ***Encyclopaedia of Social Sciences***, Vol. VIII, pp. 20.

79. ***Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung***, 2nd October, 1957

80. Figures for 1880-1939, Spurgeon Bell, ***Productivityf Wages and National Income;*** figrıres for 1950, ***U.S. Statistical Abstical Abstract***, 1958. Figures for 1960 and 1965, ***U.S. Statistical Abstract***, 1965.

81. ***Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1934. Statistik der Bıuıdesrepublik Deutscluland***, Vol. XXXVI, section 3, pp. 28 et seq.

82. E. B. Alderer and H. E. Mitchell, ***Economics of American Industry***, pp. 431-4.

83. Lawrence R. Klein, ***The Keynesian Revolution***, p. 68.

84. U.S. Department of Commerce, ***Historical Statistics of U.S.A.***

85. J. Steindl, op. cit., p. 167.

86. Sumner H. Slichter quotes the first figures in ***What's Ahead for American Business?*** p. 83, The second series is from S. Kuznets, "International differences in capital formation", ***in Capital Formation and Economic Growth***, p. 62.

87. ***U.S. Statistical Abstract***, 1958.

88. Galbraith, op. cit., pp. 257-8 et al

89. Melville J. Herskovits, ***Dahomey***, Vol. I, p. 64. See the similar description of communal work at Nupe, in S.F. Nadel, ***A Black Byzantium***, pp. 248-9.

90. Vance Pachard, ***The Status Seekers***.

91. Horst Krockert, in ***Die Mitarbeit***, No. 7, 1958.

92. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichte des Altertums***, Vol I, pp. 630, 642.

93. Robert Latouche, ***Les grandes invasions et la crise de l'Occident au ve siecle,*** p. 48.

94. Quoted in E. F. Gautier, ***Le passé de l'Afrique du Nord***, p. 259.

95. M. V. Levtchenko, ***Byzance, des origines à 1453***, pp. 28-29.

96. Rutgers, ***Indonesië, p. 57; Handbook of American Indians***, p. 512; C. L. R. James: ***The Black Jacobins***, ete.

97. See in ***An Outline History of China*** the long list of peasant revolts, pp. 44-46 66-67, 101-3, 122-5, 141-4, 158-60, 166-7, 182-3. etc.

98. Hugh Barton, ***Peasant Uprisings in Japan of the Tokugawa Period***, p. 1.

99. Article ***"Grèves" in Dictionnaire de la civilisation égyptienne***.

100. Lonis Massignon, "Islamic Guilds", in ***Encyclopedia of the Social Sciences,*** Vol. VII, p. 216.

101. Joseph Macek, ***Le mouvement hussite en Bohème***, pp. 40-41 and 55-59.

102. J. L. and Barbara Hammond, ***The Town Labourer***, pp. 65, 85.

VI

TİCARET

Ticaret, eşitsiz ekonomik gelişmenin ürünü

Esas itibariyle, kullanım değerleri üretimi üzerine kurulmuş bir toplumda tüccarların kârı, malların değerlerinin altında satın alınmasından ve bu değerlerin üstünde satılmasından ileri gelir. Bundan dolayı, ticaret, başlangıçta, nispeten aynı ekonomik gelişme seviyesinde bulunan kavimler arasında gelişemedi. Bu durumda, mübadele edilecek malların üretimi için her iki ülkede yaklaşık ne kadar emek müddeti gerekli olduğu bilinir. Satıcılar da, alıcılar da kendilerince çok elverişsiz buldukları mübadelelere girişmekten kaçınıyorlardı elbette.* Cari tüketim mallarında ya da gerekli hammaddelerde birdenbire meydana gelen bir kıtlık gibi olağanüstü şartlar ticarette büyük ölçüde kâr elde etmeyi sağlıyor ancak.

Buna karşılık, alt bir ekonomik gelişme seviyesinde bulunan kavimlerle yapılan ticaret, bu tür kârlar elde edilmesini sağlayan ideal şartlar yaratır. Bu kavimlerden çok ucuza satın alınan hammaddeler ya da geçim araçları (madenler, kereste, buğday, balık, şarap vs.) işlendikten sonra (çömlekler, madeni aletler, süs eşyaları, kumaşlar, vs.) değerlerinin çok üstünde gene onlara satılır. Metal devriminin ve medeniyetin doğuşunun damgasını vurduğu dönemle birlikte başlayan ticari yayılmanın kökenini halklar arasında eşitsiz ekonomik gelişmede aramak gerekir.

"Birbirine komşu ya da birbiriyle ilişkiler kurabilen farklı toplumlar arasında kaynakların eşitsizliğine ve çeşitliliğine, yani bütün mübadelelerin bu ebedî şartlarına, en eski devirlerden günümüze kadar yeryüzünün her yerinde rastlanmaktadır" (1).

Gözlemlere dayanan veriler bu tezi tamamen doğruluyor. Her şeyden önce, bu veriler, ticaretin bütün ilkel toplumlarda, daha ileri bir toplumdan gelmiş *yabancı tüccar* kılığında göründüğünü ortaya koymaktadır. Eldeki belgelere göre, Mısır'da ilk tüccarlar yabancılardı (2). Eski Yunanistan'da Arkaik dönemde yeni kurulmuş şehirlerde ilk göze çarpanlar yabancı tüccarlardı (3). İran'ın kutsal kitabı *Avesta*'nın eski metinlerinde belirtildiğine göre krala ve

* Bkz: II. ve III. bölümler.

asillere lüks maddeler getiren tüccarlar yabancılardır (4). Hint medeniyetinin yazılı en eski belgesi *Rig-Veda*'da anlatılan tüccarlar, kervanlar halinde seyahat eden yabancılardır (pani'lerdir) (5). Roma'da ilk tüccarlar yunanlılaşmış yabancılardı (6). Bizans'ta büyük ticaret önceleri Suriyelilerin, Yahudilerin ve Doğuluların ellerindeydi (7). İslam İmparatorluğu'nda ilk tüccarlar Hıristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüştlerdi (8). İlkçağın başlangıcında Batı Avrupa'da da ilk tüccarlar Suriyeliler ile Yahudilerdi (9). Aynı dönemde ticaret Japonya'ya ilk defa Koreliler ile birlikte geldi (10). Çin'de Tang hanedanından Ming hanedanına kadar dış ticaret yabancıların, özellikle, Hintlilerin ya da Müslümanların elindedir. İskandinavya'da Alman tüccarların, Polonya'da, Macaristan'da, Romanya'da Yahudi tüccarların, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni tüccarların, doğu Afrika'da Arap tüccarların, Güney Doğu Asya'da Çin'li tüccarların egemenliği, büyük ticaretin bu ilk aşamasını yüzyıllarca devam ettirmiştir.

Öte yandan, gözlemlere dayanan veriler, eşitsiz ekonomik gelişme yasasının, pahalı sınaî tesislerden yoksunluğun, hem tekniklerin hem de teknisyenlerin transferini kolaylaştırdığı şartlarda yaşayan küçük mallar toplumunda, bir kavim nispeten basit zanaat tekniğini öğrendiği andan itibaren, ticarî akımların hızla tersine dönmesini kaçınılmaz kıldığını doğrulamaktadır. Kıta Yunanistan'ında ilk tüccarlar Anadolu'dan gelmiş yabancılardır (*Metekler*'dir). Ama çok geçmeden Yunan kolonileri Anadolu'da ticareti tekelleri altına aldılar ve bu egemenlik Hellenistik Çağ'a kadar devam ettikten sonra Anadolu tekrar Yunanistan'dan daha üstün duruma geldi. İslam İmparatorluğu'nda ilk tüccarlar Yahudiler, Hıristiyanlar ve Perslerdir. Fakat kısa bir süre sonra, Avrupa'da, Orta- Doğu'da ve İran'da Arap tüccarlar önemli bir rol oynayacaklardır. M. S. 5. yüzyılda Hintli tüccarlar Hint Denizi'nde ticarete egemen olduktan birkaç yüzyıl sonra da Arap tüccarlar Hindistan'da ticareti ele geçirdiler (11) Yedinci yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nda Hintli ve İranlı tüccarlar, Arap tüccarları gerilettiler. Bizans'taki Yahudiler ile Suriyeliler ortaçağın başlarında İtalya'da büyük ticareti tekelleri altına aldılar. 11. yüzyıldan itibaren Venedikliler ve Cenevizliler Bizans'ta ticaret alanında egemen bir yer edindiler...

Roma İmparatorluğu'nun tarihi, baştanbaşa bu ani değişmelerden ibarettir. M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda Roma'nın fethi ve bunu izleyen ticaret, Anadolu'da İskender zamanından beri kurulmuş olan ekonomik egemenliğe son vermişti. Ama M.Ö. ilk yüzyıldan itibaren Roma, Doğu'yu yeni bir Suriyeli tüccarlar tabakasına bırakıp Galya'ya çekildi, Galya ise ikinci yüzyıldan itibaren, Roma'nın ticaretini gerileterek Suriyeliler ile birlikte tüm İmparatorluk'ta egemenlik kurdu (12).

Artı-değerin üretimi ve gerçekleşmesi

Prekapitalist üretim tarzlarında tüccar sermayesi, sermayenin egemen türüdür ve esas itibariyle, kullanım değerlerinin üretimi üzerine kurulmuş bir toplumun bağrında doğan para ekonomisinin somutlaşmasıdır. Tüccar ser-

mayesi bu toplumlarda hem uluslararası büyük ticaret, hem de yerel seyyar satıcılık türünü temsil eder. Küçük mal üretimi geliştikçe küçük üreticiler mallarını pazarda kendileri satıyorlar. Profesyonel ticaret malların bu normal dolaşımının dışında yer alıyor ancak.

Bununla beraber, üretim ile ticaretin birliği ancak sınırlı bir çerçeve içinde çözümlenebilecek teknik sorunlar yaratıyor. Ürünlerini pazara kendi getiren zanaatkâr yolda geçen süre içinde üretici çalışmasını durdurmak zorunda kalıyor. Bunun içindir ki, küçük meta üretimine dayanan bir toplumda pazarlar ancak bayram günleri kuruluyor. Malezyalı balıkçılarla görüşen Raymond Firth bunların normal olarak, bir işgünü ticaretle uğraşmadıklarını, ancak herhangi bir sebepten dolayı balık avına çıkmadıkları takdirde "satmak için balık satın aldıklarını" saptar (13). Tüccar-küçük üreticilerin ürünlerini pazara götürmelerini kolaylaştırmak için Şorti Yerlileri:

"İsteyen herkese, hatta yabancılara da, yiyecek, yatak ve meşale vermeyi adet haline getirmişlerdi. Ev sahibi bütün bunlar için bir ödemede bulunulmasını beklemiyor, sadece gerektiğinde kendisine de aynı konukseverliğin gösterilmesini isteyebiliyordu" (14).

Bütün bu âdetler ancak üretim yeri pazardan çok uzakta değilse etkilidir. Uzaklık artarsa ürünlerini pazara kendisinin getirmesi üreticiye çok pahalıya mal olur. Nürenberg'li zanaatkârlar ortaçağda mallarını Frankfurt panayırına kadar kendileri götürüyorlar, ama daha uzak yerler söz konusu olunca mallarını profesyonel tüccarlara bırakıyorlardı (15).

Nitekim, profesyonel ticaret, ürünlerini doğrudan satmak amacıyla üretimi durdurmanın yol açacağı zarardan üreticileri koruyan bir işbölümünün sonucu olarak görünüyor (16). Profesör Jacquemyns, 19. yüzyılın birinci yarısında Flamanlı dokumacıların gerekli hammaddeyi yakın pazarlardan satınalmak ve dokudukları ketenleri gene aynı pazarlarda parça parça satmak için uğradıkları kayıpları hesaplamış ve bunun, mütevazi gelirlerinin 1/5'ini bulduğunu saptamıştır (17).

Profesör Ashton, Britanya dokuma sanayiinin 18. yüzyıldaki durumunu incelerken daha kesin sonuçlara varıyor:

"Dokuma işçisi, (ihtiyaç duyduğu maddeleri) kendisi gidip getirmek zorundaydı... Kuzey yollarında iplik paketlerini sırtlarında ya da top top kumaşları kucağında taşıyan dokumacılar görülürdü. Bir günlük yola yaya giderlerdi. *Midlands* tuhafiye sanayiinde haftada iki buçuk gün sipariş almak, malzeme aramak, işlenmiş ürünleri nakletmek ve ücretleri tahsil etmekle geçerdi" (18).

Küçük meta üretimine dayanan bir topluluğu inceleyen Sol Tax, üreticilerin, muhtemel müşterilerine doğrudan satacakları malların *emek maliyetlerini*, kelimenin tam anlamıyla, hesapladıklarını ve *emek müddetinden tasarruf* gerçekten söz konusuysa (satış için geçecek zaman zarfında gerçekleştirilebilecek üretim, tüccarın kârından daha değerli ise) tüccarlara satmayı yeğlediklerini saptıyor.

"Panajaşel'de tüccarlar çiftliklere gidiyorlar ve rekolteden önce soğanları satınalmak için pazarlık ediyorlar. Çiftçi soğanlarını pazara götürüp toptan

ya da perakende satarsa daha çok kazanıp kazanmayacağını hesaplıyor, yani böyle yapmakla gerçekte, emek müddetinin değerini hesaplamış oluyor" (19).

Bağımsız küçük üreticinin yerini sınaî sermaye ve eski tüccarın yerini de ticari sermaye alınca sorun gene gündeme geliyor... Mal üretimi tamamlandığı anda sanayici kapitalist, işçilerinin yarattığı artı-değeri çoktan kendine mal etmiştir. Fakat bu artı-değer, özel bir türde varolur, tıpkı sanayici tarafından yatırılmış sermaye gibi, gene metalarda billurlaşmıştır. Sermaye de, artı-değer de bu şekilde kaldıkça kapitalist, ne yatırdığı sermayeyi sağlayabilecek ne de artı-değeri ele geçirebilecektir; demek ki, malları paraya dönüştürmesi gerekiyor. Artı-değerin gerçekleşmesi, üretilmiş malların satılmış olmasıyla mümkündür. Oysa, sanayici belirli müşteriler için değil ("son tüketiciler" için siparişleri yerine getirmesi hariç) anonim bir Pazar için çalışır.

Demek ki, bir üretim devresi tamamlanınca, kapitalistin fabrikada işi durdurması, masraflarını çıkarmak için mallarını satması, ancak bundan sonra üretime başlaması gerekecektir. Ürettiği malları sanayiciden satın almakla tüccarlar, onu doğrudan tüketiciler (müşteriler) bulmak kaygısından kurtarıyorlar. Ona üretimine kesintisiz devam etmesi için âdeta para-sermaye vermiş oluyorlar.

Fakat yatırdıkları sermayeyi çıkarmaları ve artı-değeri gerçekleştirmeleri için gerekli fonları sanayicilere veren tüccarlar da satın aldıkları malları hemen satıp işlerine devam etmek zorundadırlar. Kapitalist üretim tarzı yayılıp mal üretimi genelleştikçe şehirlerle köylerde gittikçe yoğunlaşan toptancı ve perakendeciler şebekesi görülüyor. Nasıl gezginci tüccarların yerleşik tüccarlar (20) haline gelmesi ortaçağda lüks ticaretin yayılmasının belirgin özelliği idiyse, tıpkı bunun gibi, gezginci satıcıların köylere yerleşmesi de doğmakta olan sanayi kapitalizminin belirgin özelliğidir* (21).

Ortaçağda, yerel pazarda satılacak mallar söz konusu olduğunda toptan ticaret ile perakende ticaret birbirinden pek ayrı değildir; hatta çoğu zaman toptan ticaret diye bir şey yoktur. Uzmanlaşmış perakendeciler ancak çerçilerle birlikte ortaya çıkmıştır. Bütün Fransa'da 1292'de 70, 1570'de 200 ve 1642'de 2800 perakendeci faaliyet gösteriyor (23). Ancak ticari devrimden sonradır ki, sömürgelerdeki büyük kumpanyalar sadece toptan ticaretle uğraştıkları için, toptan ticaretle perakende ticaretin birbirinden ayrılması gerçekleşiyor.

Sanayici kapitalist sadece artı-değerini *gerçekleştirmeyi* değil, onu sermayeye dönüştürmeyi, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmadığı (tüketmediği) kısmıyla makineler, hammaddeler satın almayı, ücretleri ödemeyi de arzu ediyor. Nitekim, artı-değerin sermayeye dönüştürülmesi, sanayicinin satıcı olarak değil, alıcı olarak göründüğü bir mal dolaşımını da gerektiriyor.

---

* Doğu Avrupa'da, Balkanlar'da ve Rusya'da 20. yüzyılın başlangıcına kadar seyyar satıcılar ve emeklerinin ürününü kendileri satan zanaatkârlar görülmüştür. Geri bırakılmış ülkelerde, bunlara bugün bile rastlanmaktadır. İleri memleketlerde bile henüz tamamen ortadan kalkmış değildirler. Belçika İktisat Bakanlığınca yayınlanan *Beyaz Kitap'da* (1953) Flaman bölgesinde kapı kapı dolaşan seyyar satıcıların sayısının bir hayli yüksek olduğu belirtilmektedir (22).

Bu bakımdan, sanayicinin, malların ve hammaddelerin dolaşımı devresini ve siparişler ile teslimat arasında geçen süreyi mümkün olduğu kadar kısaltmakta yararı vardır. Demek ki, ticari sermaye ona iki bakımdan yararlı oluyor, yani hem kendi mallarının dolaşım süresini, hem de satın almak istediği malların dolaşım süresini kısaltıyor.

Yıllık artı-değer miktarı ve yıllık kâr oranı

Bekleme masraflarından ve uğrayacağı işsizlikten kurtulan küçük zanaatkâr, emeğinin ürünlerini kendisi sattığı takdirde, bir kısmını tüccara bırakmakta yarar gördüğü bir kazanç sağlıyor. Sanayici kapitalist işçilerin yarattığı artı-değerden başka bir kazanç tanımıyor. Satın aldığı ve sattığı malların dolaşım devrelerinin kısalması işçileri tarafından yaratılan artı-değeri çoğaltıyor mu?

Sınaî sermaye, dolaşımı bakımından, iki kısmı ayrılır. Bu sermayenin bir kısmı, yani *sabit sermaye* denilen kısmı, ancak oldukça uzun bir devreden, birçok üretim devrelerinden sonra yenilenen bina ve makinelerden ibarettir. Sanayici tarafından bir defada yatırılan bu sermayenin değeri kendini yavaş yavaş amorti ediyor. Her üretim devresinin sonunda, yani üretilmiş mal satılınca, bu sermayenin sadece bir kısmı amorti edilmiş oluyor. Demek ki, sabit sermayenin tamamının amorti edilmesi için gerekli devre (sabit sermayenin rotasyon devresi) birçok üretim devrelerini ihtiva ediyor.

Döner sermaye, yani değişmeyen sermayenin hammaddelerden, yardımcı maddelerden ve değişen sermayeden (kapitalistin ödediği ücretlerden) ibaret kısmı başkadır. Döner sermayenin, her üretim devresinin başlangıcında yatırılması gerekir. Ama bu üretim devresi boyunca üretilmiş mallar satılır satılmaz kapitalist yatırdığı bu döner sermayeye tekrar sahip olur ve yeni bir üretim devresine başlayabilir. Demek ki, döner sermayenin rotasyon devresi, mal üretimi devresi ve bu aynı malların dolaşım devresi diye iki devreye ayrılır. Malların dolaşım devresini kısaltmak, döner sermayenin rotasyon devresinin kısalmasını ve belirli bir zaman içinde (örneğin bir yılda) birçok üretim devresinin meydana gelmesini mümkün kılar.

Örneğin bir pamuklu fabrikasında döner sermayenin her rotasyon devresinin 2 ay olduğunu, bunun birinci ayında belirli bir miktar pamuklu üretildiğini, ikinci ayında da bu malların satıldığını ve yeni bir hammadde stoku sağlandığını varsayalım. Böylece, döner sermaye yılda 6 rotasyon devresinden geçecektir. Pamuklu kumaşların satışı ve yeni hammaddelerin satın alınması için gerekli bir aylık devre 1 haftaya indirgenirse döner sermayenin rotasyon devresi 5,3 haftaya indirgenmiş olur, yani yılda 6 devre yerine 10 devre oluşur.

Oysa, sermaye ve artı-değer oranı aynı kaldığı takdirde, her üretim devresi aynı artı-değer miktarını sağlar. Bir yıl içinde art arda gelen üretim devrelerinin sayısını artırmak, yıl içinde üretilen toplam artı-değer kütlesini artırmak demektir. Malların dolaşım süresini azaltmak sadece artı-değeri *daha kısa zamanda* gerçekleştirmek değil, onun *miktarını da artırmaktır.*

"İşletmede para-sermayenin rotasyonu ne kadar çabuk gerçekleşirse rantabilitesi (yıllık kâr oranı) o kadar yüksek olur" (24).

Malların değerinde ise, döner sermayenin rotasyon devresinin kısalmasından dolayı herhangi bir değişiklik olmaz. Malların üretim devresi değişmediği sürece malların değeri aynı kalır. Ama sermayenin kâr oranı bakımından durum hiç de böyle değildir. Bu oran üretim devresine göre değil, mali yıla göre hesaplanır. Kapitalistin 1000 milyon frank değerinde bir tesise sahip olduğunu, bunun %1'inin her üretim devresinde amorti edildiğini, her devrede de 10 milyonu hammaddeler satın almak, 10 milyonu işçilerin ücretlerini ödemek için olmak üzere, sanayicinin 20 milyon frank yatırması gerektiğini varsayalım. Böylece, her devredeki üretimin değeri, artı-değer oranı % 100 olduğuna göre, şöyle gerçekleşecektir:

20 milyon c + 10 milyon v + 10 milyon pl = 40 milyon frank.

Bu durumda, 6 üretim devresinden sonra yıllık üretimin değeri 240 milyon olacaktır. Fakat kapitalist, yıllık kâr oranını hesaplarken, kazancını (kârını) *iş hacmi* ile değil, bilfiil yatırdığı sermaye ile kıyaslar.

60 milyon (sabit sermayenin % 6'sı) + 20 milyon (döner sermaye) = 80 milyon.

Her devre sonunda 10 milyon kâr ettiğine göre, kapitalistin yıllık kâr oranı 60/80, yani % 75 olacaktır. Üretim devreleri sayısı yılda 6'dan 10'a yükselirse, sabit sermaye 10 misli artar yani 100 milyon olur. 20 milyon tutarındaki döner sermaye ile birlikte bu, 120 milyona yükselir.

Böylece, yıllık kâr oranı $\frac{100}{120}$ yani

önceki % 75'e oranla % 83.3 olacaktır.

Nitekim, malların dolaşım devresini kısaltmak, yıllık kâr oranının artırılmasını sağlar. Sürekli üretim kapitalist *rasyonalizasyonun* önemli bir türüdür ve ortalama kâr oranının düşme eğiliminin önlenmesinde etkili olur. Örneğin, Japon manüfaktür sanayii, 1945 yenilgisinden ve Amerikan işgalinden beri böyle bir rasyonalizasyonu gerçekleştirerek Çin ve Kore pazarlarının kaybedilmesinin olumsuz etkilerini ve ücret giderlerinin artışını (artı-değer oranının düşmesi) gidermeyi başarmıştır. Japonya'da sanayie yatırılan bütün sermayenin altı aylık rotasyon devreleri sayısı (maden ve ulaştırma sanayii hariç) 1936'nın ilk altı ayında 0,66 iken 1950'nin ilk altı ayında 1,54'e, 1951'in ikinci yarısında da 1,84'e yükselmiştir. 25 yıl önce sanayici kapitalistler yatırdıkları sermayeyi 40 haftada geri aldıkları halde, bugün sadece 14 hafta gerekmektedir (25).

Malların dolaşım müddetini mümkün olduğu kadar kısaltmak için bu ticarethaneler, şirketler ve kumpanyalar ağı, karayolları, kanallar ve demiryolları ile tamamlanmaktadır. Sermaye sadece artı-değere susamış değildir, döner sermayenin rotasyon devresini de mümkün olduğu kadar kısaltmaya can atar. Bu kısaltma, *döner sermayenin daima sabit sermayeye dönüşmesini*, yani ikinciye oranla birincisinin azaltılmasını sağlar. Sanayi devrimi kendi özünü bunda bulur (26).

Ticari sermaye ve ticari kâr

Malların dolaşım devresinin mümkün olduğu kadar kısaltılmasında sanayici kapitalistin büyük bir çıkarı vardır. Bunun içindir ki, dağılım alanındaki işlemlerin önemli bir kısmını, (taşımacılık, stoklama, yerinde alım ve satım, reklâm, v.s.) sermayenin özelleşmiş bir koluna, ticari sermayeye bırakır. Fakat bu özelleşmenin gerçekleşmesi için, dağılım alanına yatırılmış olan sermayenin, sanayie yatırılmış sermayenin tümünün sağladığı kâr oranını sağlaması gerekir. Ticari tesisler büyük sanayi işletmelerindekinden daha az bir sermaye yatırımını gerektirdiği için, dağılım alanındaki girdi çıktı dalgalanmaları üretim alanındakinden çok daha kolay olur. Sınaî kâr oranından daha yüksek bir ticarî kâr oranı, sermayenin ticaret alanına akmasına yol açacak, bu da artan rekabet yüzünden kâr oranının düşmesine sebep olacaktır. Ticarî bir kâr oranı, sınaî kâr oranının altında ise sermayenin, dağılım alanından üretim alanına akmasına, sınaî rekabette bir yoğunlaşmaya ve sınaî kâr oranında bir düşüşe sebep olacaktır.

Demek ki, ticari sermaye artı-değerin genel dağılımına katılır fakat bundan dolayı, kendisi en ufak bir artı-değer yaratmaz. Elde edilen toplam artı-değer miktarı her zaman sadece mal *üretiminin* ve bu malların içerdiği ödenmemiş emeğin sonucudur. Ticarî sermaye(nin kendisi) artı-değer yaratmaksızın, toplam artı-değerin bölüşümüne sınaî sermayeyle beraber eşit derecede katılır, çünkü ticari sermaye malların dolaşım süresini kısaltmakla sanayicilerin, yıllık artı-değer oranını ve miktarını arttırmalarına yardım eder. Bu, ticari sermayenin her koluna: toptan, yarı-toptan ve perakende ticarî sermaye alanına uygulanır. Demek ki tıpkı sınaî sermaye gibi, ticarî kâr da, ticaret alanına yatırılan sermaye ile orantılıdır. Kâr oranının eşitlenmesi sayesinde ticarî kâr, toplam sosyal sermayenin, (bu ticarî kârı sağlayan sermaye tarafından gerçekleştirilmiş) kısmına oranla toplam artı-değerin bir kısmını temsil eder.

Bir ülkede toplam üretimin 900 milyar frank olduğunu, bunun 800 milyarının işgücü tarafından muhafaza edilmiş değişken ve değişmeyen sermayeden, 100 milyarının da işgücünün yarattığı artı-değerden meydana geldiğini varsayalım. Toplam ticari sermaye de 200 milyar frank olsun. Bunun 100 milyarının toptan ticarete, 40 milyarının yarı-toptan ticarete, 60 milyarının da perakende ticarete ayrıldığını kabul edelim. Bu durumda, ortalama kâr oranı

$$\frac{100}{1000}$$, yani % 10 olacaktır.

Sanayiciler metalarını toptancılara 880 milyara satarak % 10 tutarındaki ortalama kâr oranını gerçekleştireceklerdir. Toptancılar aynı malları yarı toptancı tüccarlara 890 milyara satıp 10 milyar kâr elde edecekler, yani 100 milyarlık sermayelerinin % 10'u tutarında bir kâr sağlayacaklardır. Yarı toptancı tüccarlar da gene aynı malları perakendeci tüccarlara 894 milyara satarak 4 milyarlık bir kâr elde edecekler, yani 40 milyarlık sermayelerinin %

10'u tutarında bir kâr sağlamış olacaklardır. Nihayet, perakendeciler de bu malları tüketicilere 900 milyara satarak 6 milyarlık bir kâr, yani 60 milyarlık sermayelerinin % 10' tutarında bir kâr sağlayacaklardır. Bu art arda satışlar sonunda mallar tastamam kendi değerlerine, yani 900 milyar franka satılmıştır. Bu dolaşım boyunca hiçbir yeni değer yaratılmamış, her sermaye aynı ortalama kârı sağlamış, yani % 10 kâr getirmiştir.

Araya ticarî sermaye girmeksizin, sınaî sermayenin % 12,5 gibi daha yüksek bir kâr getireceği ileri sürülebilir. Ama unutulan bir şey var, o da şudur: malların dolaşım süresi ticari sermaye tarafından kısaltılmasaydı, artıdeğerin toplam kütlesi (ki 600 milyardır), daha az olurdu, ya da başka bir deyişle, sınaî sermaye, bir önceki devrede üretilmiş ürünler daha tüketicilere satılmadan önce sürekli bir şekilde gerçekleştirilen üretime yatırılmış daha büyük bir para-sermaye fonu ile çalışmak zorunda kalırdı. Kısacası, son tahlilde, hiç kimse bu işlemden zararlı çıkmamıştır.

Pratikte, ticaretin çeşitli kollarında ve ticaretle sanayi arasında gerçekte kâr oranında böyle bir *mutlak* özdeşlik elbette yoktur. Ticarî kârdaki dalgalanmalar çeşitlidir ve her yerde sınaî devrenin somut aşamasına bağlıdır, iktisadî canlanma ve "*boom*" aşamalarında, fiyatlar hızla yükselince, stoklar tekrar değerlenince ve kolayca satılınca, talep arzdan yüksektir, tüccarlar sanayie oranla aşırı kâr elde ederler. Böyle zamanlarda, tüccar sayısı hızla artar. Ticaret, sanayie göre, daha az oranda değişmeyen sermaye yatırımını gerektirdiğinden, birçok küçük kapitalist, genel bir refah devresinde şansını denemek için ortaya çıkabilir. Batı Avrupa'da 1954'den, Batı Almanya'da da 1948 para reformundan sonra böyle bir durum meydana gelmiştir. Fakat, genellikle, ticarî kâr oranı, ortalama kâr oranının dışında uzun müddet kalamaz. Aksi halde, sanayiciler doğrudan doğruya halka satmak için örgütlenmeye başlarlar (Satış organizasyonlarını çoğaltırlar).

Buhran ve depresyon devrelerinden hemen önce ve bu devreler boyunca ilk önce tüccarların satışları azalır. Rezerv malları büyük sanayicilerinkinden daha az olduğu ve bankalardan kolay kolay kredi alamadıkları için, stoklarını ne pahasına olursa olsun elden çıkarmak, yani zararına satmak zorunda kalırlar. O zaman, ticari kâr oranı, sanayi kâr oranının altına düşer. Ticari kâr oranının ve sanayi kâr oranının eşitlenmesi, son tahlilde, konjonktürdeki bu dalgalanmalarla gerçekleşir.

Ticaret alanındaki bu konjonktürel daralmalar ve genişlemeler şu rakamlarla gösterilebilir: Bir refah yılı olan 1929'da Amerika Birleşik Devletleri'nde perakendeci mağazaların iş hacmi bütün tüketim giderlerinin % 61,3'üydü, 1933 buhran devresinde ise sadece % 49'unu temsil ediyordu. Bu miktar 1933'de % 62,9'a ve "*boom*" yılı 1945'de % 72,9'a yükselmişti (27).

Ticari kâr ve dağılımda çalıştırılan işgücü

Ticari sermaye, ilk bakışta, sınaî sermayenin geçirdiği değişikliklerin aynını geçiriyormuş gibi görünür. Büyük tüccar, önce sabit sermaye (mağazalar, depolar, antrepolar gibi binalar vs.) ve *döner sermaye* (mal stokları ve işçile-

re ödenen ücretler) türünde belirli bir para-sermaye yatırarak işletmesini kurar. Sermayesinin "organik bileşiminden" bile söz edilebilir, çünkü tıpkı sanayici kapitalistinki gibi, onun sabit sermayesi ve döner sermayesi çok farklı rotasyon devrelerinden geçer.

Fakat görünüşteki benzerlik burada kalır. Gerçekte tüccarın "değişen sermayesi" (dağılım alanında çalıştırılan işgücünün satın alınması için gerekli sermaye) hiç de değişken değildir, çünkü hiçbir yeni değer, hiçbir artı-değer yaratmaz. Tüccar kapitalist tarafından satın alınan işgücü, üretken işçilerin yarattığı artı-değerin payedilmesine onun da katılmasını sağlamaktan başka bir şey yapmaz.

Yeni değer üretimi açısından üretken emek ve üretken olmayan emek kavramlarını, toplumun genel çıkarları açısından üretken emek ve üretken olmayan emek kavramlarıyla karıştırmamak gerektir. Dum dum kurşunları, afyon, müstehcen romanlar üreten işçiler yeni değerler yaratırlar, çünkü bu mallar piyasada alıcı bulduğundan, kendi mübadele değerlerinin gerçekleşmesini sağlayan bir kullanım değerine sahiptir. Fakat toplumun genel çıkarları açısından bakıldığında, bu işçiler tamamen faydasız, hatta zararlı bir emek sarfetmişlerdir. Büyük bir mağazaya giren çıkan malları kaydeden, aynı malların çeşitli renkleri arasında müşterilerin bir seçme yapmalarını sağlayan müstahdemler, yeni bir değer yaratmamalarına rağmen, toplumun genel çıkarları açısından faydalı ve üretici bir emek sarfederler.

Bununla beraber, yeni bir değer yaratan emek ile yeni bir değer yaratmayan emek arasında kesin bir sınır çizmek güçtür. Genellikle şöyle denilebilir: kullanım değerleri yaratan, bunları değişikliğe uğratan ya da muhafaza eden ya da bunların gerçekleşmesi için *teknik bakımdan gerekli* her emek, üretken bir emektir, yani onların mübadele değerlerini artırır. Bu kategori içinde sadece sanayideki asıl üretici emek değil, stoklama, paketleme ve sevkıyat işi (emeği) de yeralır. Bunlar olmazsa kullanım değerleri tüketilemez.*

Şüphesiz, spekülasyondan, zararına satıştan, rekabetten ya da tüccarın iyi değerlendirememesinden dolayı, tüccarların depolarındaki malların ambarlanması söz konusu olunca sorun değişir. Bu durumda, malların değeri artacağına azalır, çünkü ambarlama müddeti, çoğu zaman (gerçek ya da moral) bir aşınmayı gerektirir. Birçok malın ambalajlanması da mala bir değer katmaz. Bu ticari ambalajlama, yatırılan ticari sermaye fonunun içerdiği müteferrik dağılım masraflarını meydana getirir. Fakat sıvıların (süt, meşrubat, konserve meyveler, her çeşit konserve) kapları bakımından durum böyle değildir, çünkü bunlar olmazsa bu mallar tüketicilere ulaşamaz. Burada, bir malın kullanım değerinin gerçekleşmesi için gerekli masraflar söz konusudur. Çoğu zaman, bu masraflar, o malın üretim fiyatının temel unsuru olurlar.

İster mal satın alınmasında kullanılsın, ister işçi çalıştırmaya ya da yer kiralamaya yarasın, tüccarın yatırdığı bu fonlar, ortalama kârı sağlaması gere-

* Saint Thomas d'Aquin'in, Marx'tan altı yüz yıl önce, ticari emeğin bu iki türü arasında, esas itibariyle aynı ayrımı (üretici emek ve üretici olmayan emek ayrımı) yapmış olması gerçekten ilginçtir (28).

ken sermayeyi temsil ederler. Tüccarın açısından bu böyledir. Ama durum sanayici kapitalist açısından değişiktir. Çünkü o, tüccarların, ancak mallarının değerlerini peşinen gerçekleştirmesini sağlayan sermaye avanslarının gerekli olduğunu kabul eder. Bunun dışında her şey onun gözünde munzam ve faydasız masraflardır, daima yakındığı dağılım masraflarının artmasından başka bir şey değildir. Sınaî sermayenin etkisi altında kalan ekonomi politik, tüccarın mal satın alması için gerekli "sermaye" ile, işgücü satın alması, mağazalar ve yer kiralaması için gerekli ve aslında malların fiyatını "boş yere" artıran ve pek az değişken olan "genel masraf" arasında bir ayrım yapar.

"Sermayenin organik bileşiminin" ticarette, sanayidekinden daha düşük olduğunu, sabit yatırımlar için çoğu zaman fon bulunmadığını da belirtmek gerekir. Amerika Birleşik Devletleri'nde, sigorta şirketleri ve malî tröstler çoğu zaman arsa satın alıp buralarda büyük mağazalar yaptırmakta ve bunları perakendecilere kiralamaktadırlar (29).

Ticari sermayenin yoğunlaşması

Sınaî sermayede olduğu gibi, ticarî sermayede de temel bir yoğunlaşma eğilimi vardır. Daha iyi rezervleri olan ve büyük kredi imkânlarından yararlanan mağazalar buhran ve aşırı rekabet devrelerinde, gerçekte, kendi yağlarıyla kavrulan küçük dükkânlara oranla daha fazla dayanırlar. Yüksek konjonktür devrelerinde de büyük tüccarlar daha büyük fonlar yatırabilirler, daha çok mal satın alabilirler ve aşırı kârlar sağlama imkânları daha da artabilir. Büyük mağazalar daha ucuza mal satabilirler, çünkü toptancı olarak satın alırlar ve dükkâncıların malların toptan fiyatına ilâve ettikleri perakendeci kâr marjını büyük ölçüde azaltabilirler:

"Simsarların aylıkları, toptancıların komisyonları, propagandistlerin ücretleri, reklâm masrafları, satıcıların ve sanayicilerin mallarını perakendeci pazarlar bulmak için gösterdikleri çabanın sonucudur. Fakat, toptancılıkla perakendecilik bir arada yürütülünce artık, perakendecinin dükkânını "ele geçirmenin" gereği kalmaz. Birçok şubeleri bulunan büyük bakkaliyelerin, birbirine bağlı olmayan perakendeci ve toptancı sistemlerine oranla, daha kârlı çıkmalarının sebebi işte budur" (30).

Daha modern ve daha etkili bir malzeme kullanmak, pahalı maddelere duyulan ihtiyaçtan hemen yararlanmak, işlek yerlerde mağazalar açmak, seçkin personel çalıştırmak, malların standart hale getirilmesi ve hizmetlerin rasyonalizasyonunu gerçekleştirmek başka avantajlar da sağlar (31). Büyük mağazalar sınaî işletmelerden muazzam bir reklâm parası alırlar. 1934 yılında, birçok şubeleri olan Amerikan mağazaları *Atlantic and Pacific* 6 milyon dolar "reklâm masrafı", 2 milyon dolar da "reklâm simsarlığı" ücreti almışlardır (32). Oysa, bu mağazaların gerçek reklâm masrafları yılda sadece 6 milyon dolardı.

Ticari rekabetin sonucu olan sermaye yoğunlaşması farklı şekillere bürünmüştür:

a) Çeşitli reyonları olan büyük mağazalar, "moda giyim eşyası" satan mağazaların yayılması sonunda önce Paris'te kurulmuş (1826'da *La belle Jardinière*), sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün kapitalist ülkelerde yer almaya başlamıştır. 1852'de Paris'te *Bon Marché*; 1860'da Büyük Britanya'da *Whiteley* ve *Peter Robinson*, sonra *Selfridge* ve *Harrod*'s; aynı devirde New York'da *R.J. Macy's* (1858), Şikago'da *Marshall Fields*, Philadelphia'da *Zannamaker* (1861); 1882'de Almanya'da *Tietz* kurulmuştur. Bu tip mağazalarda iş hacmi, yatırılan sermayedeki artıştan daha yüksek bir artış gösterir (33).

b) Tek fiyat uygulayan büyük mağazalar, önce Amerika Birleşik Devletlerinde görülmüştür. Bunlardan biri olan *Woolworth* 1879'da kurulmuştur. 1910 yılına doğru Büyük Britanya'da *Woolworth*'un bir şubesi açılmış ve tek fiyat uygulayan bu mağazalar Fransa'yı Almanya'yı sonra da büyük Avrupa'yı kaplamıştır. Bu tip mağazalar genel masrafları son derece azaltırlar (paketleme işi azalır, faturaların ödenmesi için uzman personel yoktur, evlere teslimat yapılmaz, v.s.), sermayelerinin çok daha hızlı bir rotasyonunu sağlarlar (1938'de Fransa'da çeşitli reyonları olan büyük mağazalarda sermayenin rotasyonu yılda 3 ilâ 4 iken, bu tip mağazalarda rotasyon sayısı yılda 8,4 idi), böylece yıllık kâr oranı daha yüksek olur (34).

c) Birçok şubeleri bulunan mağazalar, ticarî sermayedeki yoğunlaşmanın en karakteristik türünü temsil ederler. Bunlar sabit tesislere yatırılmış sermaye hacmini artırmaksızın, faaliyet alanlarını daha da genişleten mağazalardır. Büyük ölçüde uygulanan ucuz satışlardan ve idarî masraflarda sağlanan tasarruftan dolayı kâr oranı artar* (35). 19. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir gelişme gösteren bu tip mağazalar, toplam ticaretin önemli bir kısmını kendine çekmiştir.

1906'da *Fransa*'da gıda maddeleri sektöründe 1792 şubesi olan 22 büyük mağaza vardı. 1936'da mağaza sayısı 120'ye, şubelerin sayısı da 22.000'e yükselmiştir. Bu, Fransa'daki bütün gıda mağazalarının % 16'sıdır.

Büyük Britanya'da bu tip mağazaların ve bunlara bağlı olan şubelerin sayısı 19. yüzyılın sonlarından itibaren durmadan artmaktadır.

---

* Galbraith, Holton ve diğerlerine göre, Porto Rico'da müstahdem başına iş hacmi ayda 254 dolardan 466, 724, 1061, 1485 ve 1901 dolara yükselmiş; aylık iş hacmi 500 dolardan az olan mağazaların iş hacmi ise ayda 500 dolardan 1000'e, 1000'den 2000'e, 2000'den 4000'e, 4000'den 10000'e ve 10000'den 40000'e çıkmıştır (36).

Yıllar	10'dan fazla şubesi olan firma sayısı	Şube sayısı
1875	29	978
1880	48	1.564
1885	88	2.787
1890	135	4.671
1895	201	7.807
1900	257	11.654
1905	322	15.242
1910	395	19.852
1915	433	22.755
1920	471	24.713
1925	522	29.628
1930	633	35.894
1935	668	40.087
1939	680	44.487
1950	638	44.800 (37)

O zamandan beri bu firmalar da yoğunlaşma süreci geçirmekte, şubeleri arttığı halde sayıları azalmaktadır.*

Genellikle, birçok şubeleri bulunan büyük mağazaların Britanya'da perakende ticaretteki payı 1900'de % 3 ilâ, 4,5 iken, 1920'de % 7-10'a, 1935'de % 14-17'ye, 1950'de % 18-20,5'e çıkmıştır. Fakat bazı ürünler bakımından bu oran çok daha yüksektir, özellikle elbise ve kundura mağazalarının payı 1900'de % 3,5-5,5 iken 1925'de % 11,5-14'e, 1950'de ise % 27-30,5'a yükselmiştir (39).

Amerika Birleşik Devletleri'nde "chain store" (çok şubeli mağazalar) (bunların en büyüğü 1859'da kurulmuş olan *Atlantic and Pacific Tea Cy*'dir) perakende ticaret alanındaki toplam iş hacminin 1929'da % 20,8'ini, 1939'da % 22,7'sini, 1954'de % 30,7'sini sağlamıştır (40). 1914'de 8000 olan şube sayısı 1950'de 105.000'e yükselmiştir.

Öte yandan, ticari sektörde sermaye yoğunlaşmasının klasik *indekslerini* görmekteyiz. Büyük mağazalarda çalışanların sayısı, küçük mağazalarda çalıştırılan müstahdemlere oranla artmaktadır. *Fransa*'da 10'dan fazla personel çalıştıran ticari müesseselerdeki ücretli müstahdem sayısı 1906'da 268.187 iken 1931'de 765.293'e yükselmiştir. Buna karşılık, 10'dan az personel çalıştıran müesseselerdeki ücretli müstahdem sayısı sadece 517.650'den 631.796'ya çıkmıştır. 1906'da ticari alandaki bütün ücretli müstahdemlerin % 66'sı küçük ve orta mağazalarda çalışırken, bu miktar 1931'de % 45'e düşmüştür (41), 1958'de, ticaret alanındaki müstahdemlerin % 23'ü

* 1880'de 200'den fazla şubesi olan sadece bir tek firma vardı. Bu sayı 1900'de 11'e, 1920'de 21'e, 1950'de 40'a yükselmiştir. 500'den fazla şubesi olan ilk firma 1890'dan önce kurulmuştur. 1910'da 1000'den fazla şubesi olan firma sayısı 2 iken, 1950'de 5 olmuştur (toplam olarak 9695 şube) (38).

100'den fazla personel çalıştıran müesseselerde hizmet görüyordu (yani bütün mağazalarda çalışanların % 0,33'ü).

Almanya'da 1882'de ticaret alanındaki ücretlilerin toplam sayısının % 2,5'u 50'den fazla ücretli müstahdem çalıştıran ticari işletmelerde toplanmıştı. Bu miktar 1895'de % 3,2'ye, 1907'de % 8,9'a, 1925'de % 14,5'e yükselmiştir.

Büyük mağazaların birkaçının iş hacmi, küçük mağazaların çok büyük bir kısmının iş hacmine eşittir. *İngiltere*'de 1950'de gerçekleştirilen dağılım sayımına göre, gıda maddeleri sektöründeki en büyük 255 işletmenin toplam iş hacmi yılda 40 milyon sterlindir, yani 27.000 küçük işletmenin iş hacmi kadardır. İşletmelerin % 75'i toplam iş hacminin sadece % 35'ini sağlamaktadır (42).

Batı Almanya'da perakende ticaretin tümünde, yıllık iş hacmi 100 bin DM'dan az olan küçük mağazaların % 76,7'si, 1956'da bu ticaretteki iş hacminin sadece % 22'sini gerçekleştirmiştir. 4447 büyük ve orta firma, yani toplam perakendecilerin % 0,85'i, toplam iş hacminin % 35'ini (43) sağlamıştır. Yoğunlaşma eğilimi 1950'den beri hızlanmıştır. Hanovre'da büyük mağazaların gıda maddeleri alanındaki payı 1951'de % 16,2 iken 1952'de % 19,4'e, 1953'de % 23,6'ya, 1954'de % 27,1'e ve 1955'de % 28,6'ya yükselmiştir (44).

Birleşik Devletler'de perakendeci mağazaların % 65'i 1954 iş hacminin sadece % 17,5'ini gerçekleştirmiştir. Perakendecilerin yüzde biri, (yıllık iş hacmi 1 milyon doların üstünde olan perakendeciler) toplam iş hacminin % 26'sını sağlamıştır. Gıda mağazalarının (büyük gıda pazarlarının) tümünün % 6'sı 1955'de iş hacminin % 60'ını gerçekleştirdiği halde, küçük mağazaların % 80'i iş hacminin ancak % 13,9'unu sağlayabilmişlerdir (45).

Nihayet, *Büyük Britanya*'da, perakende ticaret alanındaki küçük perakendecilerin payı durmadan azalmaktadır. Bunların payı 1900'de % 86,5 iken 1910'da % 81,5-85,5, 1920'de % 77-82,5, 1925'de % 76-80, 1939'da % 63,5-67,5 ve 1950'de % 61,5 - 67,5 olmuştur (46).

Bununla beraber, ticari yoğunlaşma, özelikle 20. yüzyılda son derece arttığı halde, bu yoğunlaşmayı önleyen engeller, her şeyden önce de büyük mağazaların egemenliği, üretim alanındakinden çok daha büyük olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, küçük bir ticari işe girişmek büyük bir sermayeyi gerektirmediği için, özellikle yüksek konjonktür döneminde eskinin köylüleri, zanaatkârlar hatta kalifiye işçiler zaman zaman yeni mağazalar açabilmişlerdir. Bazen bu küçük ticaret, bir işçinin ücretini bile karşılamaya yetmeyecek kadar az bir kazanca rağmen devam ettirilebilir, işçinin karısı ya da emekli akrabaları bu işten ek bir gelir sağlamaya bakarlar.

Bu az kazanç karşısında, büyük mağazanın rekabeti etkisini kaybeder, çünkü makineleşme, işgücünün yerini almak için sanayideki gibi yayılamaz: "Toptan ve perakende ticaretin tabi olduğu kıyasıya rekabet şartları ve az bir parayla bir dükkân açılabilmesi, hızla ortadan silinmelerine rağmen yeni işletmelerin çoğalmasına imkân verdiğinden, rantabl olmayan bir durum yaratıyorlar ve böylece, ticaret alanında ortalama üretkenlik seviyesini düşü-

rüyorlar. Perakendeci mağazaların batma oranının yüksek oluşu ve perakendecilerin büyük bir kısmının çok az bir gelir sağladıkları gözönünde tutulursa, bu alanda çalışanların bazılarına gizli işsiz denilebilir" (47).

Bu "kapitalist" alana girmenin nispeten kolay oluşu, işletmelerin verdikleri korkunç "telefat"tan ileri gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1944 ile 1945 arasında bütün perakendeci mağazaların % 21,7'si, bütün sinemaların ve eğlence yerlerinin % 28,9'u, bütün barların, kahvelerin ve restoranların %37,2 'si bütün benzin istasyonlarının %39,2'si ya kapanmış ya da başkalarının eline geçmiştir (48). Bu yıllar içinde aşağı yukarı 320.000 işletme ortadan silinmiştir.

Sanayide olduğu gibi, ticarette de, sermayenin yoğunlaşmasıyla birlikte sabit masraflar da artıyor, bundan dolayı, kâr oranında düşme eğilimi başlıyor. Fakat sanayide bu düşme eğilimi, *tekel kârının** ortaya çıkmasıyla kısmen engellendiği halde, tekellerin pek az olduğu ya da hiç bulunmadığı dağılım alanında böylesine bir kâr sağlamak çok daha güçtür. Böylece "normal" zamanlarda ticaret alanında sağlanan, net kârlar tekelleştirilmiş sanayi alanında sağlanan kârlardan çok daha düşüktür. *Harvard Business School*'a göre, 1955'de net kârların % 2, 6'si büyük mağazalar, % 5,1 "drugstore"lar, 4,6'sı moda mağazaları, % 2,25'i hırdavatçılar tarafından gerçekleştirilmiştir (49). Bu da, ticari girişimler rantabilite sınırını zorlayınca sermaye yoğunlaşmasının kâr marjlarının azalmasıyla sonuçlandığını gösteriyor. Sabit masrafların ve müteferrik masrafların artması büyük mağazaları, bunların satış fiyatındaki payını 1939'da % 25-30'dan % 35-40'a çıkmak zorunda bırakmıştır (50). Amerika Birleşik Devletleri'nde bu pay 1944'de % 27,1 iken 1948'de %31,2'ye, 1954'de %35'2'ye yükselmiştir (51) Bundan dolayı büyük mağazalar fiyatların düşmesini sağlayan bir faktör değil, nisbî pahalanma faktörü olurlar ve bundan dolayı, bunların küçük mağazalarla rekabet etme gücü azalır.**

Öte yandan, sınaî yoğunlaşmanın artması ve üretim alanında tekelci tröstlerin ortaya çıkması, bu tröstlerin dağılım alanına el atmalarına imkân veriyor. Bu müdahale (el atma) büyük mağazaların kurulması şeklinde olmaktan çok, bağımlı birçok küçük işletmenin kurulması şeklinde gerçekleşir (şarap, bira ve içki tröstleri kahveler açar; petrol tröstleri benzin istasyonları kurar; otomobil tröstleri otomobil mağazaları, garajlar ve tamir atölyeleri işletirler). Buralardaki "işletme şefleri", gerçekte, tröstlere bağlı ve aylıklarını onlardan alan yöneticilerdir. Fakat sermayelerin yoğunlaşmasını önlemek için bu şeflerin kâr marjları yeterince sınırlandırılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde otomobil sanayii bunun en ilginç örneğidir. Bu ülkede otomobil ticareti kârlarının % 97'sini yedek parça satışından sağlayan (bunun ortalama % 25'i İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda piyasadan çekilmiştir) 40.000 işletme arasında dağıldığı halde, otomobil üretiminin % 85'i üç tröstün elin-

---

* Bkz: bölüm XII.

** Bu evrim bir tepkimeye yol açmış, istihdamı komprime hale getirerek, marjlarını azaltmaya çalışan "büyük gıda, pazarları" kurulmuştur. Gene de bu marjlar % 18-20 civarında kalmakta ve bir artma eğilimi göstermektedir (52).

dedir (53). Alderer ile Mitchelt'in çok yerinde belirttikleri gibi "Otomobillerin dağılımı o şekilde örgütlenmiştir ki, rekabetin yükünü genellikle imalâtçılar (fabrikatörler) değil, tüccarlar çekmektedir" (54).

Perakendecileri büyük tröstlere gitgide tabi kılan bağlar uygulanma alanı gittikçe genişleyen mecburi fiyatlarda da kendini göstermektedir. Büyük Britanya'da 1938'de perakende satışların % 31'i, zoraki bir fiyata göre yapılmıştı. Bu oranın 1955'de %50 olduğu tahmin edilmektedir (55) Batı Almanya'da da bazı tröstler ticari kâr marjını % 10-15'e kadar düşürmüşlerdir (56).

Taşımacılığa yatırılmış sermaye

Taşıt araçlarını geliştirmek, malların dolaşım devresini büyük ölçüde kısaltmak, ve gerekli taşıma masrafları mübadele değerine dahil edildiğinden, aynı zamanda malların değerini azaltmaktır. Ortaçağın başında Doğu ülkelerinden lüks maddeler getirmek karmaşık ve tehlikeli bir girişimdi. Taşıma masrafları çok yüksekti. Ancak yükte hafif pahada ağır malların ticareti kârlı oluyordu (57). 16. ve 17. yüzyıllarda deniz ve kara yolculukları çok uzun sürüyordu ve tehlikeliydi. Ağır ve ucuz mal ticaretinin gelişmesini önleyen başlıca engellerden biri buydu.

Demiryollarının ve buharlı gemilerin yapımı bu durumu kökten değiştirdi. Artık dünyanın her bölgesi büyük manüfaktür merkezlerine, daha sıkı bağlanmış oluyordu (Vaktiyle aynı bir ülkenin şehirleri arasında bile böyle bir bağlantı yoktu). 19. yüzyılda taşıt ve ulaştırma araçlarında bu görülmedik gelişme olmasaydı, uluslararası hakiki bir işbölümü sağlanamaz ve hakiki bir dünya piyasası gerçekleşemezdi.

Gezginci ticaret devrinde "taşıma masrafları", ticari kârın sadece çok ufak bir kısmını teşkil ettiğinden bu ikisi arasında bir ayrım yapılmıyordu. Gemiler, arabalar, çuvallar ucuzdu ve bunların değeri tek bir seferde amorti edilmiş oluyordu. Ama taşıt araçları çağımızda muazzam bir gelişme gösterince artık durum değişti. Demiryolları, gemiler, uçaklar büyük masrafları gerektiriyor ve bu masraflar oldukça uzun bir devre boyunca amorti ediliyor. Taşıma masrafları, böylece, sınai devrenin belirli bir aşamasına bağlı kalmaksızın, malların fiyatlarına dahil edilen sabit masraflar haline geliyor. Bu da, ticari sermayeyi, çürümeyen mal için daha ucuz taşıt araçları aramaya mecbur ediyor. 1933'de hububatın taşıma ücreti kilometre-ton başına deniz yoluyla 5,50 F, kara yoluyla 126 F idi. Kömürün tonu kilometre başına sırasıyla, 3,5 F ve 107 F, petrolün ise 4 F ve 210 F arasında değişirdi (58). Böylece, ticari rekabet sermayeyi, ağır malların dolaşım devresini kısaltmaya değil, uzatmaya mecbur eder.

Öte yandan, taşımacılık sektörüne yapılan muazzam sermaye yatırımı kapitalist sanayiin tarihinde ona özel çifte bir işlev vermiştir. Önce taşıt araçlarının üretimi, ağır sanayinin bu gelişmesinde temel bir rol oynadı: ilkin demiryolları, kısa bir süre sonra da otomobiller ve uçaklar onun en iyi müşterileri oldu. Daha sonra, sermayenin yoğunlaşması, diğer sanayi sektörlerine

oranla taşımacılık sektöründe daha köklü ve daha hızlı gerçekleşti. Diğer sermaye kollarının yüksek taşıma ücretlerine karşı açtıkları mücadele taşımacılık sektörünün genellikle, tekelci sanayi ya da finans tröstleri tarafından ele geçirilmesiyle ya da bu sektörün ulusallaştırılmasıyla sonuçlandı. En sonunda, taşıma masraflarını azaltmayı kapitalist sınıfın genel çıkarları yararına azaltmak için yeterli sermayeyi sağlamayı sadece devlet başarabildi. Ancak kara taşımacılığının geniş ölçüde yayılmasıyladır ki, orta, hatta küçük özel sermaye, taşımacılık alanına tekrar girmeye başladı son sıralarda.

Uluslararası ticaret

Prekapitalist büyük ticaret, özellikle dış ticareti ve kaynaklarını dünyanın değişik bölgeleri arasındaki eşitsiz ekonomik gelişmeden sağlıyordu. Kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte uluslararası ticaret o zamana kadar görülmedik bir seviyeye erişti. Ama bu ticaret genelleştikçe mayası da değişti. Vaktiyle esas itibariyle lüks mallar ticareti iken artık, her şeyden önce, cari tüketim malları, hammaddeler ve üretim araçları ticareti haline geldi. Birleşmiş bir *dünya pazarının* kurulması, ticari kârların esasını teşkil eden hile ve kurnazlığa ilk ağızda son verdi. Malların büyük kısmı bütün dünya da fiili üretim fiyatlarına satıldı. Bundan böyle, ticari kârlar, işçilerin yarattıkları toplam artı-değerden sağlanır oldu.

Ama bu, kapitalist üretim tarzının dünya çapında gelişmesinden dolayı gittikçe artan eşitsizliğin (ekonomik gelişmedeki eşitsizliğin), ek kazançların, servetin bir ülkeden bir ülkeye aktarılmasının kaynağı olmaktan çıktığı anlamına gelmez. Kapitalist üretim tarzı ve ilk büyük sanayi ülkelerinde üretilen sınaî malların ihracatı gerçekte *dünya pazarını* birleştirmesine rağmen, dünya *üretimini*, bunun teknik ve sosyal şartlarını ve emeğin ortalama *üretkenlik* derecesini birleştirmiş olmaktan uzaktır.

Aksine, kapitalizm tarafından gerçekleştirilen dünya pazarının birliği, antagonist, çelişik unsurlardan meydana gelmiş bir birliktir. Hintli bir köylünün emeğinin ortalama üretkenliği ile bir Amerikan ya da İngiliz işçisinin emeğinin ortalama üretkenliği arasındaki fark, Roma'nın en büyük köle işletmesinde emeğin üretkenliği ile, imparatorluğun sınırlarındaki en yoksul bir köylünün emeğinin üretkenliği arasındaki farktan çok daha büyüktür. Gelişmedeki bu eşitsizlik, kapitalist üretim tarzında aşırı *kârların* (sağlanmasına yarayan) özel bir kaynak haline geldi.

Bir metanın değeri, üretimi için sosyal bakımdan gerekli emek miktarıdır. Sosyal bakımdan gerekli bu emek miktarı da emeğin ortalama üretkenlik seviyesine bağlıdır. Birçok ülkede ortalama üretkenlik seviyeleri arasında büyük farklar bulunduğuna göre bir malın değeri (üretim fiyatı) bu ülkeler arasında büyük farklılıklar gösterebiliyor.

Oysa, bir dünya pazarının kurulması dünya fiyatlarının gerçekleşmesini gerektirir. Modern dokuma sanayii başlangıçtan itibaren -gerçekte bugün bile- yeryüzündeki bütün insanların giyecek ihtiyacının *tümünü* karşılamadığından, elbiseleri el tezgâhları ya da diğer köhne usullerle imal etmek için

sarfedilmiş insan emeğinin bir kısmı, dünya piyasasında hâlâ sosyal bakımdan gerekli emeği temsil eder. Bundan dolayı, geri kalmış ülkelerde pamuklu malın değeri, menşe ülkelerindeki değerlerinden yüksek olacaktır.

Fakat, köhne usullerle giyecek imali için sarfedilmiş insan emeğinin durmadan azalan *bir kısmı*, ama sadece bir kısmı, sosyal bakımdan israf edilmemiştir (boşa gitmemiştir), yani gerçekte kendi ürünlerini satabileceği alıcılar bulmuştur. Bunun içindir ki, geri ülkelerde pamuklu malların değeri (en modern üretim yöntemleri uygulamadan önce) yerel üretim fiyatlarının çok altında olacaktır.

Demek ki, mallarını geri kalmış ülkelere ihraç eden ve buralardan hammaddeler, yiyecek maddeleri alan ileri sanayi ülkeleri, malları değerleri üstünde satacak ve değerlerinin altında mal satın alacaklardır, yani ekonomik bakımdan ileri bir ülke (ileri bir üretkenlik seviyesine erişmiş ülke) ile ekonomik bakımdan gelişmemiş bir ülke arasında "dünya piyasasındaki fiyatlara" eşit bir mübadele görünüşü altında yapılan ticaret, daha az emeğin, daha çok emekle mübadelesini ya da başka bir deyişle, geri ülkeden ileri ülkeye bir değer transferini simgeler.*

"Avrupa ülkelerinin dünyanın diğer ülkelerini yoksullaştırarak zenginleştikleri sık sık ileri sürülmüştür. Ve suçlamada bir hakikat payı vardır" (60).

Uluslararası ticaret, ileri kapitalist ülkeler için sadece bir aşırı kâr kaynağı değil, aynı zamanda kapitalist sanayiin gelişmesi için gerekli bir güvenlik supapıdır da. Sınaî üretimin gelişmesi menşe ülkelerindeki pazarın genişlemesinden çok daha büyük bir hızla gerçekleşir. Aslında, üretimin sınırsız gelişme eğilimi ile halkın tüketimini daima kısıtlamak eğilimi arasındaki çelişki, kapitalist üretim tarzının temel çelişkisinin en belirgin ifadesidir. 19. yüzyılın ilk yarısında kapitalist sanayiin, her şeyden önce İngiliz sanayiinin, baş döndürücü gelişmesi ancak millî pazarın dışında ele geçirilecek sınırsız bir uluslararası pazar bulunduğu için mümkün olmuştur. İngiltere'nin pamuklu ihracatı kapitalist üretim tarzına paralel olarak gelişmiş ve 1781'de 300.000 sterlin olan ihracat 1825'de 30 milyon sterline yükselmiştir (61). Hindistan'la yapılan ticaret ise 1820'de 250 milyon frank iken 1880'de 3 milyar frank olmuş ve toplam dünya ticareti 1830 ila 1850 yılları arasında 10 milyardan 30 milyara çıkmıştır (62)

Dağıtım masrafları

Dağılım (ticaret, reklâm, haberleşme) masraflarının tümü, artı-değerin genel bölüşümüne katılan ticari sermaye tarafından gerçekleştiriliyor. Bu sermaye, her şeyden önce, malların dolaşım devresini ve döner sermayenin rotasyon devresini kısaltarak yıllık kâr hacmini ve oranını artırdığı sürece toplam fi-

* Modern kapitalizmin başlangıcında Britanya sermayesinin, meşhur "üçgen ticaret" (Batı Afrika'ya pamuklu emtia satmak, buradan satın alınan köleleri sonra aynı gemilerle Antiller'e satmak ve buralardan İngiltere'de satmak üzere şeker ve rom almak) sayesinde gerçekleştirdiği muazzam kârların mahiyetini açıklayan özellikle budur (59).

yatlarda bütünüyle genel bir düşüşe yol açıyor. Böylece artan yıllık artı-değer hacmi, gerçekte gittikçe modernleşen sınaî tesislere dönüşüyor.

Fakat bu rol, kapitalist rejimin evrimi boyunca tamamen değişti. Gittikçe sıklaşan fasılalarla kapitalist pazarın sınırlarına dayanan üretici güçler başdöndürücü bir hızla yayıldıkça dağılım, artı-değer hacminin artırılmasından daha çok *gerçekleştirilmesinin sağlanmasında* büyük bir rol oynadı..

Bu gerçekleşme, kapitalist malların toplam miktarı bakımından gittikçe karmaşık bir hal alır, daha çok zamanı gerektirir ve kıyasıya bir rekabetin kurbanı olur. Fabrikatörden perakendeci küçük tüccara varıncaya dek, mal stokları durmadan artar. Bu stoklar buralarda sadece haftalarca değil, aylarca, hatta bazen yıllarca kalır.*

Teknik bakımdan gerekli *dağıtım masraflarına* rejimin mahiyetine göre belirlenen ve mal fiyatlarının gittikçe ağırlaşan yükünü son tüketicinin omuzlarına yükleyerek durmadan artan satış masrafları eklenir.**

Dağıtım masraflarındaki bu artış, her şeyden önce, dağıtım alanında çalışanların sayısındaki artışta kendini gösterir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ticaret alanında çalışan ücretli sayısındaki artış yıllara göre şöyledir:

Yıllar	Ücretli sayısındaki artış (%)
1880	10,7
1890	16,4
1910	18,9
1920	21,2
1930	23,9
1939	24,4
1950	24,7
1960	27,6 (64)

Harold Barger'e göre, Amerika Birleşik Devletleri'nde toplam faal nüfusun % 6,1'i, 1929'da % 9,9'u ve 1950'de % 16,4'ü dağıtım alanında çalışmaktadır (65).

* Bu stokların toplum için gerekli ihtiyat fonları işlevini *kısmen* yerine getirdiğini belirtelim. Bu sayede toplum, büyük bir talep artışını karşılayabiliyor ya da sosyal veya doğal felâketlerin sonuçlarından kendini koruyabiliyor.

** E. H. Chamberlin ve Steindl, asıl dağıtım masrafları ile sosyal satış masrafları arasındaki bu farkı ortaya koymuşlardır (63).

Almanya'da ticaret alanında çalışanların sayısı şöyledir:

Yıllar	Ticaret alanında çalışanların sayısı
1861	83 kişide 1 kişi
1875	65 " 1 "
1882	54 " 1 "
1895	39 " 1 "
1907	30 " 1 "
1925	19 " 1 "
1939	17,5 " 1 " (66)

Dolayısıyla, bu artış, nihai satış fiyatına dahil edilen asıl ticari kâr marjlarının yükselmesi şeklinde gerçekleşiyor. Ticaret alanında genel masraflarda ve daimi masraflarda görülen artışın yanısıra, sanayide olduğu gibi (döner sermayeye oranla sabit sermayenin artmasından dolayı), bir rasyonalizasyon hareketi meydana gelmez. Böylece, büyük kapitalist ülkelerde perakende malların ortalama satış fiyatlarında dağılım masrafları payının genellikle % 35 ila 40 arasında değiştiği tahmin edilmektedir.* Öte yandan, mevcut toplam sermayenin gittikçe artan bir kısmı çeşitli dağılım alanlarında donmuş bir halde ve bizzat sanayi alanında da stoklar halinde kalır.

Azami yayılma sınırına yaklaştıkça ve sanayinin bazı önemli kollarında üreticilerin işgal ettikleri yer gitgide daraldıkça kapitalist üretim tarzının bürünmeye başladığı *asalak* karakterini bundan daha iyi gösteren bir kanıt yoktur.

Örneğin, 1 Temmuz 1948'de Birleşik Devletler petrol sanayiinde 2 milyon ücretli işçi vardı ve bunların sadece 400.000'i (% 20'si) üretici faaliyet alanlarında (üredi, arıtma, vs.), 125 bini idari işlerde ve bilimsel araştırmalarda, 225 bini taşımacılıkta; 120 bini çeşitli hizmetlerde çalışıyordu. Demek ki, işçilerin % 24'ü üretimle ticaret arasındaki tali alanlarda çalıştırılıyordu. Dağılım ve satış alanında çalışanların sayısı 1,1 milyondu, yani bu sanayi kolunda çalışanların tümünün % 55'iydi (68), Otomobil sanayiinde de aynı yıl içinde üretim alanında 978 bin ücretli işçi, satış ve dağılım alanlarında ise, 1,5 milyon işçi çalışıyordu (69).

Kapitalizm olgunluk çağına erişip çöküş devresine girince sermayelerin üretmek için değil, artı-değer elde etmek için kullanılmak istenmesi tam bir saplantı haline gelmektedir. *Fortune* Dergisi'ne göre: "Amerikan vatandaşı sabahın kör karanlığından gecenin geç vaktine kadar sıkıyönetim altında yaşamaktadır. Günlük hayatta gördüğü, işittiği, dokunduğu, tadına baktığı ya

* *Journal of Marketing*'e göre, 1939 yılında milli üretime dahil toplam katma değere dağıtım ve taşımacılık tarafından "katılan değer" % 50'yi aşmaktadır. Batı Almanya'da yapılan son bir incelemeye göre, yiyecek maddelerinin dışındaki bütün ürünlerin satış fiyatlarında dağıtım masraflarının payı % 44'dür. Amerika Birleşik Devletleri'nde muzların fiyatlarında dağıtım ve taşıma masrafları payının % 75 (!) ve sadece dağıtım masrafları payının ise % 55 olduğu tahmin edilmiştir (67).

da hissettiği her şey ona bir şey satabilmek çabasına dayanır. Onun benliğine işleyebilmek için reklâmcılık bütün hünerini kullanır; kızdırır, şaşırtır, sinirlendirir, durmadan tekrarlayarak onun direncini kırar" (70).

Belçika Üretkenliği Artırma Ofisi'nden 1953'de Amerika Birleşik Devletleri'ne giden bir heyet, çağdaş kapitalizmin içinde bulunduğu saçma durumu çok güzel dile getirmiştir:

"Kaygı verici bir kolaylığa kaçan üretim fiili tüketimi aşmak eğilimindedir. Teknolojik işsizlik, ancak tüketimde devamlı bir gelişme sağlanırsa atlatılabilir. Gittikçe hızlanan bu evrimi kolaylaştıracak tek çare dağıtımdır. Tüketici satın aldığı takdirde üretimi faydalı kılacak olan dağıtımdır. *Why produce if you cannot sell* (satamadıktan sonra niçin üretim yapmalı?) Bütün bir üretim-tüketim devresinin başarısı ya da başarısızlığı hakkında hüküm verecek olan tüketiciye giden son yol ayrımı budur.

"Bugün ekonominin birçok sektörünü tehdit eden en büyük (!) tehlike aşırı üretimdir. Gerek tarım ürünlerinde gerek sınaî ürünlerde üretim potansiyeli ihtiyaçların çok üstündedir...

"Üretimin çarkları şimdi öylesine bir hızla *dönmektedir ki*, tüketicinin en ufak bir tereddüdü bütün ekonomik yapıyı çökertebilir (!)" (71)

Piyasa incelemelerinden halkla ilişkilere, reklam, pazarlama *(marketing)* ve *motivational research* (üreticilerin tercihlerinin saptanması) tekniklerine varıncaya kadar teknik alandaki bütün uzmanlar bu "tereddütleri" önlemeye ya da gidermeye uğraşıyorlar. 1955'de reklâm masraflarına 9 milyar dolar harcanmıştır. Tüketicinin hürriyetini sağlayacağını iddia eden bir sistemin, yani kapitalizmin, savunulmasını gülünç hale düşüren bu şartlandırma (tüketicinin şartlandırılması) insanın tamamen yabancılaşmasına sebep oluyor: İçgüdüleriyle hareket eden bilinçsiz kitleleri satın almaya, "seçmeye" ikna etmek için her çareye başvuruluyor. Vance Packard, *The Hidden Persuaders* adlı eserinde kitlelerin bu türlü şartlandırılmasını müthiş bir şekilde anlatmıştır. *The Public Relations Journal* adlı dergide bir uzmanın açıkça şöyle dediğini belirtiyor:

"Bu tekniğin gerektirdiği temel görüşlerden biri şudur: *insanın kişiliği ile istenildiği gibi oynamak*" (72).

Böylece, kapitalizmin çelişkilerinin saçmalığa kadar vardırıldığını görmekteyiz. Kârı ve piyasa ekonomisini yarı-bolluk şartları içinde devam ettirmek isteyen kapitalizmin, insanın üretici gücünün yarattığı ürünleri serbestçe dağıtacağı ve bu gücü insan kişiliğinin özgür gelişmesinin temeli haline getireceğine, insanı, onun özgür gelişme imkânlarının günden güne arttığı oranda, mutsuz kılmaya, yaralamaya çalışır. Bolluk içinde yokluk, akıl çağının üstün gelmesi gerekirken tutkuların yapaylıkla açığa vurulması, bütün ihtiyaçları tatmin etmek mümkünken, yersiz bir tatminsizlik duygusunun yaratılması, insanın, doğanın (maddenin, eşyanın) hakimi olabilecekken, eşyanın kölesi haline gelmesi... işte kapitalist üretim tarzının vardığı sonuç...

Üçüncü sektör

Sir William Petty'nin sanayi devriminden önceki bir yorumundan hareket eden iktisatçı Colin Clark, "üçüncü sektörün" (ticaret, taşımacılık, kamu hizmetleri, sigortalar, bankalar, serbest meslekler, v.s.) "tâli" sektörden, yani sanayi sektöründen daha "üretken" olduğunu ileri süren bir teori geliştirmiştir. Bu teoriye göre, üçüncü sektörde istihdam edilen faal nüfus oranı arttıkça milli gelir yükselir (73). Üçüncü sektörün gelişmesi, insanlığın ekonomik ilerlemesinde bir dönüm noktası olacaktır.

Hemen belirtelim ki, bu sektörün tanımı, *le Grand Espoir du XXe siècle* adlı eserinde "hizmetler" sektöründen söz eden Fransız iktisatçı Jean Fourastié'nin ele alıp geliştirdiği tanım, son derece belirsizdir. Colin Clark'ın yaptığı bu tanımın kapsamına üretici faaliyetler (taşımacılık ve gaz, su elektrik gibi kamu hizmetleri), üretici olmayan faaliyetler, faydalı faaliyetler (eğitim, sağlık, yöneticilik, genel saymanlık) ve faydalılığı su götürür faaliyetler (reklâmcılık, silahlı kuvvetler) girmektedir. Nazi Almanya'sının askerileştirilmesi (ki "üçüncü sektörü, "tali" sektörün zararına olarak geliştirmiştir), hiç de ekonomik bir ilerlemenin göstergesi olmamıştır.

Colin Clark "üretkenliği" kaba anlamda, yani "gelir sağlama" anlamında kullanmıştır. Fakat *belirli bir sosyal ve politik ortamda bir motivation research* uzmanının, bir amiralin, bir başbalerinin bir mühendisten, bir madenciden, bir yüksek fırın işçisinden daha çok kazanmaları keyfiyeti, bu ikincilerin yerini birinciler alırsa bir milletin daha zengin olacağı gibi saçma bir sonuç yaratmaz.

Nihayet, Colin Clark'ın teorisi, kendi istatistikleriyle çelişmektedir. Bu istatistiklere göre İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Japonya'da faal nüfusun % 34'ü, İsveç'te % 30,4'ü, İsviçre'de %33,2'si üçüncü sektörde çalışmaktadır. Bununla beraber, İsveç'in ve İsviçre'nin Japonya'dan daha bolluk içinde olduğuna hiç kimse itiraz edemez. Gene bu istatistiklere göre, Çin'de faal nüfusun % 20'si, Bulgaristan'da % 16,8'i ve Yugoslavya'da da % 15'i üçüncü sektörde çalışmaktadır. Ama, geri ülke olmalarına rağmen, bu iki ülke, Çin'den daha az yoksuldular. Mısır'la İtalya'da üçüncü sektörde çalışanların oranı aynıdır. Buna rağmen, bu iki ülkeden birincisi ikincisinden kat kat yoksuldur (74).

Gerçekte, Colin Clark'ın hatası, özellikle, üçüncü sektör tanımında yarattığı karışıklıktan ileri gelmektedir. Bir ulusun ekonomik ilerlemesine ve ortalama üretkenlik seviyesine oranla, aslında *birbiriyle çelişen* beş farklı fenomeni gözönünde tutmak gerekir:

1. Bir kısmî-istihdamın, örtülü bir işsizliğin ifadesinden başka bir şey olmayan ve manüfaktür sanayiinde çalıştırıldıkları takdirde büyük bir ilerleme sağlayacak olan küçük "perakendeciler" ve "aracılar" kitlesinin *varoluşu* Eski Çin ve Mısır gibi gelişmemiş ülkelerde üçüncü sektördeki bu şişkinliği (enflasyonu) bu fenomen açıklar,
2. Bazı ulusların, aslında üretici bir faaliyet olan taşımacılık alanında (özellikle deniz taşımacılığında) uzmanlaşması. Norveç ve kıs-

men de Japonya gibi ülkelerde bu fenomen, üçüncü sektördeki şişkinliği açıklar.

3. Bazı dağılım ve şahsi hizmetler alanında (özellikle: perakende ticaret, sigorta şirketleri, bankalar, kundura ve elbise tamiri, berberler, güzellik enstitüleri) makineleşme ve rasyonalizasyonun, sanayideki makineleşmeye* oranla, *geri oluşu*. Bu durum, "üçüncü" sektördeki şişkinliğin *sınaî* üretimdeki artıştan ileri geldiği izlenimini verir. Bu şişkinlik "hizmetlerde" üretkenliğin yükseldiğini değil, azaldığını (gerilediğini) gösterir. Ama *geçici* bir gerilemenin söz konusu olduğu şüphesizdir. Büro işçilerinin makineleşmesi, büyük gıda pazarlarının kurulması ve buna benzer diğer fenomenler farklı bir evrimin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Zaten, bu vesileyle belirtmek gerektir ki, Colin Clark sebep-sonuç ilişkisini *tersine çevirmiştir*. Kapitalist bir ülke zenginleştikçe artı-değerin, hizmetlerin satın alınmasına ayrılan kısmının arttığı, bol ücret alan işçilerin ihtiyaçlarındaki farklılaşmanın hızlandığı doğrudur. Demek ki, sosyal zenginleşmenin sebebi, hizmetler sektörünün gelişmesi değil, tam tersine, hizmetlerdeki gelişmenin sebebi sosyal zenginleşmedir.

4. Kapitalizmin çöküş devresinde artı-değerin gerçekleştirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin artmasından dolayı, dağılım faaliyetlerine bağlı "hizmetler"de meydana gelen aşırı şişkinlik. Tersine çevrilebilir bir eğilimdir bu, ama çağdaş teknik çerçevesi içinde değil, sadece *kapitalizm* çerçevesi içinde.

5. Nihayet, mal üretimine bağlı olmayan yaratıcı mesleklerin gelişmesi: uygulamalı bilimler, bilimsel araştırma, sanat, tıp, sağlık, öğretim, beden eğitimi; eğlence ve dinlenmeye bağlı "üretici olmayan" faaliyetlerin tümü. Bu, beş fenomenden, ekonomik ilerlemeye ve emeğin üretkenliğindeki artışa sımsıkı bağlı görünen sadece bu fenomendir. Bu, insanlığın gittikçe artan bir kısmının, yaratıcı olmayan bir iş görmek mecburiyetinden kurtulduğunu gösteriyor. Yoz bir geçmişin değil, olağanüstü bir geleceğin habercisidir bu. Bütün tüketim mallarının üretimini otomatik makineler sağlayınca, insanların hepsi, mühendis, bilgin, sanatçı, atlet, öğretmen ya da doktor olacaktır. Bu anlamda, ama sadece bu anlamda gelecek (istikbal) "üçüncü" sektöründür.**

---

* Alfred Marshal'ın, makineleşmenin pek az rol oynadığı, faaliyetlerden söz ederken (75) ya da ekonomide artan bir taleple karşılaşmayı sağlayacak çabalara icatlardaki ilerlemenin azıcık bir katkıda bulunduğu faaliyetleri sayarken aynı olguya değinmesi ilginçtir (76).

** Bkz: bölüm XVII.

KAYNAKLAR

1. ***Histoire du Commerce***, Vol. III, p. 129.
2. Herman Kees, ***Kulturgeschichte des Alten Orients, Vol. I, Aegypten***, p. 103.
3. G. Glotz, ***Le Travail dans la Grèce antique***, p. 17.
4. F. Heichelheim, ***Wirtschaftsgeschichtedes Altertums***, Col. I, p. 227.
5. S. K. Pas, ***Economic History of Ancient India***, p. 422.
6. ***Histoire du Commerce*** Vol. I, p. 151.
7. G. I. Bratianu, ***Etudes byzantines d'histoire économique et sociale***, pp. 137-8.
8. P. K. Hitti, ***History of the Arabs***, p. 343.
9. H. Pirenne, ***Histoire économique et sociale de l'Occident médiéval***, p. 127.
10. Yoshitomi, ***Etudes sur l'histoire économique de l'ancien Japon***, p. 212.
11. N. K. Sinha and A. Ch. Banerjee, ***History of India***, p. 193.
12. Rostovtzeff, ***Social and Economic History of the Roman Empire***, p. 158.
13. Raymond Firth, ***Malay Fishermen***, p. 188
14. Charles Wisdom, ***The Chorti Indians of Guatemala***, p.25.
15. Alexander Dietz, quoted in J. C. van Dillen, ***Het economisch karakter der middelecuwse stad,*** p. 98.
16. J. Kulischer, ***Allgemeine Wirtschaftsgeschichte***, Vol. II, p. 113.
17. G. Jacquemyns, ***Histoire de la erise économique des Flandres, 1845-50***, pp. 198-200.
18. T. S. Ashton, ***An Economic History of England—The 18th Century***, p. 102.
19. Sol Tax, ***Penny Capitalism***, pp. 1415.
20. H. Pirenne, ***Périodes d'histoire sociale du capitalisme***, p. 18.
21. J. H. Clapham, ***An Economic History of Modern Britain***, Vol. I, p. 220.
22. ***L'Economie belge en 1953.***
23. ***Histoire du Commerce***, Vol. I, p. 254.
24. W. Steffen, ***Die Geldumlaufgeschwindigkeit in der Unternehmung***, p. 42.
25. Japanese Government EconomicStabilization Board, ***Economic Survey of Japan***, 1951-53, p. 133.
26. Ashton, op. cit., p. 112.
27. ***U.S. Statistical Abstract: Historical Statistics***.
28. Selma Hagenauer, ***Das iustum pretium bei Thomas von Aquino*** pp. 28-29; Karl Marx: ***Das Kapital***, Vol. III, l, p. 250.
29. James B. Jefferys, ***Retail trading in Britain 1850-1950***, p. 117.
30. A. C. Hoffmann, Temporary National Economic Committee Monograph No. 35, ***Large-Scale Organization in the Food Industry***, p. 67.
31. Jefferys, op. cit., pp. 27-31.
32. Geoffrey M. Lebhar, ***Chain Stores in America, 1859-1950***, p. 206.

33. ***Histoire du Commerce***, Vol. I, pp. 308-9; J. G. Clover and W. B. Cornell, ***The Development of American Industries***, p. 1020.
34. ***Histoire du Commerce*** Vol. I, pp. 312-14.
35. Jeffreys, op. cit., p. 27.
36. J. K. Galbraith, Holton, et al., ***Marketing Efficiency in Puerto Rico***, p. 17.
37. ***Histoire du Commerce***, Vol. I, pp. 316-17; Jeffreys : op. cit, pp. 22, 61.
38. Ibid., p. 72.
39. ***U.S. Statistical Abstract***, 1958.
40. J. Saint-Gerrnès, ***Les Ententes et la concertration de la production industrielle et agricole,*** pp. 80-81.
41. ***Wörterbuch der Volkswirtschaft 1932***, Vol. II, p. 285; ***The Wholesale Grocer. September*** 1954.
42. ***Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung***, 16th April, 1958.
43. Ibid., 30th May, 1956.
44. ***U.S. Statistical Abstract***, 1958; S. May and G. Plaza: ***The United Fruit Company in Latin America***, p. 63.
45. Jefferys, op. cit,, p. 73.
46. Weintraub and Magdoff, in ***Econometrica***, October 1940, p. 297.
47. Survey of Current Business, Decernber 1945.
48. M. Moreuil, in ***Documents de l'Association Française pour l'Accroissement de la Productivité***. No. 109, 15th February, 1957.
49. ***Histoire du Commerce***, Vol. I, p. 310.
50. Cornell and Clover, op. cit., p. 1026; Moreuil, art. cit.
51. Moreuil, art. cit.; Mellerowicz, in ***Deutsche Zeitung and Wirtschaftszeitung,*** 14th Decernber, 1957.
52. E. B. Alderer and H. E. Mitchell, ***Ecouomisc of American Industry***, p. 157.
53. Ibid, p. 158.
54. Margaret Hail, in ***The Listener***, 25th March, 1955.
55. ***Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung***, 14th Decernber 1957.
56. H. Pirenne: ***Le Mouvement économique et social au moyen âge,*** p. 38.
57. ***Histoire du Commerce***, Vol. I, p. 55.
58. Ibid., p. 55.
59. J. B. Condliffe, ***The Commerce of Nations***, p. 204.
60. J. Schurnpeter, Business Cycles, Vol. I, p. 271.
61. B. Nogaro and W. Oualid, ***L'Evolution du Commerce, du Crédit et du Transports depuis 150 ans***, pp. 273, 283.
62. E. H. Charnberlin, ***The Theory of Monopolistic Compettion***, pp. 117 et seq; J. Steindl, ***Maurity and Stagnation in American Capitalism***, pp. 56 et seq.
63. S. Bell, Productivity, ***Wages and National Income: U. S. Statistical Abstract,*** 1954, 1962.
64. Harold Barger, ***Distribution's Place in the American Economy since 1869***, p. 61.

65. ***Wörterbuch der Volkswirtschaft***, article ***"Handel": W. W.I. Mitteilungen,*** 1952, No. 1.

66. ***Journal of Marketing***, April 1946; ***Bulletin d'Information de l'Institut d'Etude Economique et Sociale deş Classes Moyennes de Bruxellesf*** August 1959; May and Plaza, op. cit., pp. 40-67.

67. Cornell and Glover, op. cit., p. 265. 69. Ibid, p. 801

68. Ibid, p. 801.

69. Quoted by Daniel Bell in "The Erosion of Work", in ***The New Leader***, 13th September, 1954.

70. Report of the Belgain Mission to the U.S. A., 14th October to 26th November, 1953: ***Techniques de Vente***, pp. 15-16.

71. Vance Packard, ***The Hidden Persuaders***, p. 259.

72. Colin Clark, ***The Conditions of Economic Progress***, pp. 397-401.

73. Ibid., pp. 398-9.

74. Alfred Marshall, ***Principles of Economics***, p. 276.

75. Alfred Marshal, ***Economics of Industry***, p. 155.

VII

KREDİ

Yardımlaşma ve kredi

Ticaret, farklı topluluklarda üretimin eşitsiz gelişmesinden, kredi de aynı toplulukta farklı üreticiler arasında üretimin eşitsiz gelişmesinden doğmuştu. Hayvancılık ya da tarım (toprağın işlenmesi), özel faaliyetler olarak yapılmaya başlandığı andan itibaren, bireyler arasında yetenek farkları, topraklar ve hayvanlar arasında verimlilik farkları ve insanların hayatında ya da doğada sayısız olaylar, farklı üreticiler arasında üretimin bu eşitsiz gelişmesine yol açtı. Böylece, birkaç yıllık ürün fazlaları birikimi sağlayan çiftlikler ve net bir açık vererek çalışan, yani carî tüketim ve ekim için gerekli olanından daha azını üreten çiftlikler yan yana ortaya çıktı.

Aynı bir kavmin farklı üreticileri arasında üretimin eşitsiz gelişmesi, kredinin *kendiliğinden* gelişmesi sonucunu vermez. Kredi, doğal bir kurum değildir, belirli sosyal ilişkilerin bir ürünüdür. Koyunlardan ve sığırlardan ya da topraktan özel bir tarzda yararlanma, yavaş yavaş parçalanmakta olan ilkel topluluğun bağrında gelişti ve uzun bir geçiş süresi boyunca, işbirliğine dayanan emek ile iç içe bulundu. Oysa, işbirliğine dayanan emek üzerine kurulmuş bir toplum kredi nedir bilmez. Böyle bir toplum sadece yardımlaşmayı bilir. Topluluğun daha talihli üyeleri, hiçbir maddi karşılık gözetmeksizin, kötü durumda olan üyelerin yardımına koşarlar. Bugün bile ilkel kavimlerin birçoğunda durum böyledir:

Kuzey Amerika'nın yerli kabilesi Dakota'larda besin maddeleri ve av malzemesi yardımı bedava yapılır (1). Endonezya'daki *desa*'da ödünç verilen tohuma, meyve ağaçlarına ve hayvanlara karşılık bir şey beklenmez (2). Malezyalı balık avcıları, muson rüzgârları dönemlerinde veya denize açılamadıkları zamanlarda dostlarından yahut akrabalarından ödünç pirinç veya para alıyorlardı (3).

İlkel toplum, mübadele ilişkilerinin ve işbölümünün genelleşmesine yol açacak kadar parçalanınca, değerlerin, emek müddeti ekonomisi üzerine kurulmuş eşdeğerliliği kavramı, aynı bir topluluğun üyeleri arasında ölçülemeyen yardımlaşma kavramının yerini aldı. Sırf kullanım değerleri üretimi, mübadele değerleri üretimi karşısında gerilemeye başlayınca karşılıklı yar-

dımlaşma anlayışına dayanan karşılıksız (bedava) yardımın yerini, bir şey karşılığında ödünç vermeye bıraktı.

Yeni-Hebrides Adaları Yerlilerinde aynı klanın üyelerine, bir karşılık beklemeksizin, avans besin maddesi vermek âdet haline gelmişti. Öte yandan, *sedef paralarla* gerçekleştirilen avanslara ya da ticaret yapmak için verilen ödünç bir kayığa karşılık hediyeler verilmesi gerekiyordu (4). Kristof Kolomb öncesi Meksika yerlilerinin hayatı hakkında ilginç gözlemlerde bulunan ve 16. yüzyılda yaşamış iki yazar, Zurita ve Mariano Veytia, Aztekler'de avansların genellikle kâr gözetilmeksizin verildiğini de belirtiyorlar. Bununla beraber, Meksika'nın bazı bölgelerinde nakit avanslara karşılık kakao, altın tozu, bakır levhalar ve yeşim taşı istemek âdeti gelişmişti. Demek ki, ilkel ekonomik hayat çevresindeki doğrudan doğruya geçimle (yaşamayla) ilgili olmayan faaliyet alanlarında kredi, karşılıklı yardımlaşmadan ayrıldı.

Topluluğun bütün üyelerinin geçimini sağlamak amacıyla yapılan yardımlaşma geleneği, köy ekonomisi (topluluğu) parçalanmaya başladıktan sonra tarım topluluklarında uzun bir süre devam etmiştir. Faizsiz (karşılıksız) buğday ödünç verme Çin'de Çu hanedanı (5) zamanında uygulanmıştır, ilk Hint, İsrail, İran, Aztek ve İslam yasalarına göre, ödünç verilen buğdaya ya da hayvana karşılık bir şey istemek yasaktı (6). Eski İran'da Sus şehrinde faizli ödünç vermenin yanı sıra faizsiz ödünç vermenin de M.Ö. 2000 yılına doğru yerleştiği görülmektedir (7). Ortaçağın başlangıcında manastırlarda faizsiz ödünç verme uygulanıyordu (8). Babilonya'da Hamurabi yasaları sayesinde bildiğimiz son derece gelişmiş küçük mal toplumunda bile faizli ödünç vermenin yanısıra yoksullara, hastalara, muhtaç köylülere karşılıksız ödünç verme uygulanıyordu (9).

Bugün bile "Latin Amerika'daki yerli toplulukların çoğunda hiçbir faiz (karşılık) beklemeksizin birbirlerine ödünç veren küçük mülk sahipleri ile kolonlar arasında yardımlaşma gelenek halindedir" (10). Bauer ve Yamey, "Büyük Aile" sistemi yürürlükte kalınca (Hindistan'da olduğu gibi), yardımlaşmanın geniş ölçüde yayıldığını da belirtirler (11).

Böylece, kredi ve yardımlaşmanın birbirinden ayrılması, topluluğun üyeleri arasındaki ilişkilerden çok, yabancılarla kurulan ilişkilerde yer aldı. Eski Ahit'de ve Kuran'da bu ayrım açıkça ifade edilmiştir. Köy topluluğu ile küçük mal üretiminin bir bütün teşkil ettiği toplulukların hepsinde vergilerin köycek müştereken ödenmesi en yoksul köylüleri tam bir iflastan koruyan özel bir yardımlaşma türü idi (12).

Bankaların kökeni

Küçük mal üretiminin gelişmesi, mallar dolaşımının yanı sıra, para dolaşımına ve dolayısıyla, sadece kullanım değerleri üretimi üzerine kurulmuş bir toplumda bir para ekonomisinin gelişmesine yol açtı. Nitekim, sosyal gelişmenin bu aşamasında *tefeciliğin*, üreticiler üzerindeki egemenliğini belirleyen de budur. Fakat para ekonomisinde para sadece bir mübadele aracı de-

ğildir. Paranın kendisi de bir mübadele *konusudur*. Nasıl ticaret vaktiyle zanaatkârlıktan ayrılmışsa, tıpkı bunun gibi, para ticareti de asıl ticaretten ayrılmıştır.

Para ekonomisinin başlangıcında değerli madenler nadirdi ve dolaşımları sınırlıydı. Değerli madenler her şeyden önce, toplum için bir ihtiyat ve güvenlik fonunu temsil ediyorlardı ve bir dolaşım aracı olarak değil bir servet biriktirme aracı olarak kullanılıyorlardı. Oysa, bu karışıklıklar döneminde değerli madenleri evlerde saklamak son derece tehlikeliydi, çünkü her an çalınabilir ya da el konulabilirdi. Bundan dolayı, bunları, devrin en güvenilir kurumlarına, *tapınaklara* emanet etmek âdet haline geldi. Değerli diye kabul edilen bütün nesneler gibi, değerli madenler de, başlangıçta, sihir ve ayinle karışık bir işlevi yerine getirmiyorlar mıydı? Bundan dolayı, bu hazineleri tapınaklarda saklamak çok normaldir. Değerli madenlerin tapınaklarda yoğunlaşması, para ekonomisinin gelişmeye başladığı andan itibaren, *tapınakları ilk (geçici) kredi kurumlarına* dönüştürdü.

Samas tapınağı tarafından ortalama faiz oranı tespit edilince (13), ilk büyük Uruk banka-tapınağından (M.Ö, 3400-3200) Hamurabi dönemine kadar (M.Ö. 2000) Mezopotamya'da böyle oldu. Eski İran'da ödünç verme ilk defa tapınaklar tarafından gerçekleştirilmişti (14) ve bu, Sasaniler zamanına kadar süregelmiştir (15). İsrail'de, Tapınak, çöküş dönemine kadar, taşınır servetin emanet edildiği başlıca yer olarak kaldı (16). Eski Yunanistan'da Olimpos, Delfos, Delos, Milet, Efes, İstanköy tapınakları ile Sicilya'daki bütün tapınaklar paraların emanet edildiği ve banka işlevini yerine getiren kurumlar haline geldi (17) Helenleştirme döneminde de bu durum değişmedi. Roma'da Panteon banka merkezi oldu (18).

Bizans İmparatorluğu'nda, 5. yüzyıldan itibaren hazinelerin başlıca sahipleri manastırlardı. Bu hazineleri, para dolaşımına çıkarmak için 8. yüzyıldaki put kırma hareketini beklemek gerekti (19). Tang hanedanı zamanında da buna benzer bir olay Çin'de meydana geldi. Buda banka-tapınakları gittikçe artan değerli madenler stokunu ve kredi işlemlerini tekelleri altına aldılar. Devlet bunlara elkoydu, binlerce tapınağı ve manastırı laikleştirdi ve değerli madenlerden yapılmış bütün heykelleri 843 yılında (20) eritti.*

"İç karışıklıkların patlak verdiği ortaçağ boyunca Japonya'da dinî kurumlar en güvenilir yerler haline geldi. Ticarî işler türbelerin ve tapınakların himayesinde yapılıyordu. Savaşlarda yağma edilmesin ya da çalınmasın diye bazıları mücevherlerini ve değerli belgelerini kutsal yerlere emanet ettiler. Türbeler ve tapınaklar ödünç veren, bir yardımlaşma kredisi (*müjin* ve *tanomoşi*) tesis eden ve poliçeler kullanan malî kurumlar haline de geldiler" (22).

Henüz doğal ekonominin egemen olduğu Orta Asya'nın doğusunda banka hizmeti gören kurumlar sadece Buda tapınaklarıydı (23). Avrupa'da ortaça-

---

* Yang Lien-Şeng'e göre, Çin'de ve Japonya'da rehin karşılığında ödünç vermenin kökeni Buda tapınaklarına kadar uzanmaktadır. Rehin karşılığında "ödünç verme" (*Çan-Şeng-Ku*), başlangıçta "manastır hazineleri" anlamına geliyordu (21).

ğın başlangıcında, manastırlar da taşınmaz mal rehin karşılığı (24) ödünç veren yegâne kredi kurumları* haline geldi. 12. yüzyılın başlangıcında Templier tarikatı mevduat, transfer ve ipotekli kredi işlemlerinin yapıldığı uluslararası ilk banka (25) oldu.**

Büyük ticaret gelişince değerli madenler daha geniş çapta dolaşıma girdiler. Oysa, gördüğümüz gibi, büyük ticaret, başlangıçta, her şeyden önce uluslararası bir ticaretti. Bundan dolayı, bu ticaret, gerçek değerlerine göre birbirleriyle mübadele edilmesi söz konusu olan ve kökenleri, içerikleri farklı bir sürü paranın aynı zamanda dolaşıma katılmasını gerekli kıldı. Bundan dolayı da, bizzat parayla ilgili yeni bir tekniğin meydana gelmesi kaçınılmaz oldu ve ortaya sarraflar çıktı. Ellerindeki değerli madenleri güvenilir bir yere bırakmak (emanet etmek) isteyenlere yüklüce bir teminat veren bu sarraflar, böylece ilk laik emanetçiler, sonra da profesyonel bankerlerin ilk öncüsü oldular. Zaten, banka kelimesi, İtalyanca "banco" kelimesinden, yani sarrafların, üzerinde bütün işlemlerini gerçekleştirdikleri "tezgâh, masa" kelimesinden gelir. Eski Yunanistan'da banker anlamında kullanılan "trapezit" kelimesi de "trapeza"dan türemiştir.

Antik Çağ'da ilk profesyonel bankerler sarraflardı (26). Paralardaki çeşitliliğin, uluslararası ticaretin değil, yerel paralar*** arasındaki farklılığın bir sonucu olduğu Hindistan ve Çin'de (27) de ilk profesyonel bankerler sarraflardı (28). Tokugava zamanında Japonya'da sarraflar hakiki bankerler haline geldiler (29).

Abbasiler zamanında gümüş ölçek'in yanısıra bir altın ölçek'in kullanılması sarrafları ekonomik bakımdan gerekli kişilere dönüştürdü ve bunlar çok geçmeden bankerlerin bütün işlevlerini yerine getirdiler (30). Kulischer (31) ortaçağda sarrafların ortaya çıkmasına yol açan ve bunların banker haline gelmelerini kolaylaştıran karmakarışık şartları şöyle sıralıyor: "13. ve 14. yüzyılda Fransa'da kralın ya da büyük vasallerin bastıkları paraların yanı sıra Arap, Sicilya, Bizans, Florentin paraları, Güney Fransa'da Milano *libri*'leri, Venedik dukaları; Champagne'da İspanyol *real*'leri, bourguignon ve İngiliz *nobili*'leri, Hollanda kuronları dolaşımdaydı. Her yerde Lübeck ve Cologne'da basılmış paralar, İngiliz *sterlin*'leri, Fransız *tur*'ları kabul edildi. Venedik *grossi*'leri ve *düka*'ları, Florentin *fiorini*'leri en yaygın olanlarıydı."

R. De Roover, Ortaçağ bankalarının kökenini şöyle anlatıyor: "Cenevizli sarraflar çok geçmeden faaliyet alanlarını genişlettiler, vadesiz mevduat ve transfer işlemlerini gerçekleştirip müşterilerine hesabı carî avansları verdiler.

---

* "Taşınmaz mal rehin karşılığı ödünç verme" deyimi, ödünç verenin, bir araziyi, bir evi, bir değirmeni rehin olarak tuttuğunu ve borçlu borcunu ödeyinceye kadar bu taşınmaz malın gelirlerini aldığını ifade eder. Papa 3. Alexandre'ın bir fermanıyla yasaklanıncaya kadar, yani ortaçağın başlangıcından 12. yüzyıla kadar devam eden ipotekli kredinin başlıca türü buydu. Sonra bunun yerini rant satışı aldı (IV. bölüme bakınız.) "Taşınmaz mal rehini", İngilizcede *mortgage* (ipotek) teriminin kullanılmasına yol açmıştır.

** Templier'ler, başlangıç sermayelerini Müslüman esirlerden zorla aldıkları fidyeler sayesinde gerçekleştirdiler.

*** Bkz: bölüm III.

Sarrafların dükkânları zamanla mevduat ve ciro bankaları haline geldi. Bu gelişme süreci Cenova'da 12. yüzyılın sonlarına doğru tamamlandı" (32).

1609'da kurulan ünlü Amsterdam bankası, kuruluşunu, bu devirde Birleşmiş Eyaletler Cumhuriyetinde para alanında hüküm süren karışıklıklara borçludur (33).

Prekapitalist toplumda kredi

İlk banka işlemleri (para bozdurma, değerli madenlerin saklanması, taşınmaz mal rehin karşılığı ödünç verme), kelimenin asıl anlamıyla, "para ticareti" işlemleri değildir. Gerçekte *depositum regolare* (mevduatı saklamak ve istendiği anda sahibine geri vermek) döneminde emanetçi, müşterisine bir faiz vermek şöyle dursun mevduatı muhafaza etmek amacıyla gördüğü hizmetlere karşılık ondan para alıyordu (34). 17. yüzyılda Amsterdam Bankası bile bu durumdaydı (35).*

Bu işlemler, esas itibariyle, üretim ve malların mübadelesinin dışında kalan ya da dolaylarında bulunan, sosyal sınıfları etkiliyordu. Para ekonomisinin gelişmesiyle birlikte, bu sınıflar kısmen ya da tamamen tefeciliğin kurbanı oldular. Ortaçağda krallar, prensler söz konusu olduğunda uluslararası büyük ticarî (banker) şirketler, avam takımı söz konusu olduğunda da Lombardlar *rehin karşılığı ödünç veriyorlardı* (36). Aslında burada, bir *tüketim kredisi söz konusudur* (37).

Hakiki "para ticareti " ancak mal ve sermaye dolaşımına katılan sınıflarla, yani tefeciler, tüccarlar ve genç burjuvazi ile birlikte ortaya çıktı. Uluslararası ticaretin gelişmesi bir kredi ihtiyacı da yarattı. Satın alma ile teslimatın,** satın alan ile satıcının birbirinden ayrılması; sürekli dalgalanmalara uğrayan büyük miktarda parayı uzak yerlere transfer etmek zarureti, işte ticarî bir krediyi ya da *dolaşım kredisini* gerektiren bunlardır (39). Gelişmiş uluslararası ticaretle uğraşan her toplum bu kredinin temel araçlarını, yani poliçeleri ve akreditifleri kendisi yarattı. "Kambiyo senetleri ticaretinin kökeni uluslararası ticaretti" (40).

Bunların M.Ö. 2000 yılında Babilonya'da Ur şehrinde, Çin'de Çeu hanedanı zamanında (M.Ö. 1134-256) ve Hindistan'da Buda döneminin başlangıcında ortaya çıktığı (41), eski Yunanistan'da M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde uygulandığı, sonra da bütün Hellen dünyasına sıçradığı (42), buradan Bizans ve İslam İmparatorluğu'na, oradan da ortaçağ Avrupa'sındaki bütün ülkelere geçtiği (43) görülmektedir.

---

* Emanet edilen servet karşılığında bir muhafaza ücreti talep etmek âdeti 19. yüzyılın ikinci yarısında 1861'de başlayan kiralık kasalar *(Safe Depozit Cy of N. Y)* sistemiyle yeniden ortaya çıkmıştır.

** "Cenevizliler teslimattan önce parasını ödeyerek yün satın aldıkları ölçüde daha ucuza satın almış oluyorlardı. Tamamını yünü satın aldıkları anda ödemek şartıyla kilo başına birkaç *real* fazla vermeye hazırdılar Özellikle, senedin hiç değilse yarısı ödendiği takdirde, üç aylık bir vade tanınıyordu (38).

Ciro edilemiyen bu ilk ticarî senetlerle sağlanan ticarî kredi, sermayenin hareket alanını genişletmekle kalmıyor, daha hızlı devretmesini de sağlıyordu. *Yatırım kredisi*, yani artı-değer elde edecek bir girişim için sermaye avansı ortaya çıkınca sermayenin faaliyet alanı genişledi. "Kısır" para, işletilmeyen para, sermaye haline gelince, artı-değerin üretimine katıldı.

Bu girişimci kredisinin en eski türü, ticarî bir girişimin gerçekleşmesi için sermaye sahibi biriyle maceracı bir kaptan arasında kurulan ortaklıktır. Bu ortaklık elde edilecek kârın payedilmesiyle ilgili hükümlerde kendini gösteriyordu (44), "ipotekli gemi karşılığında ödünç verme" eski Yunanistan'dan Bizans imparatorluğu'na yayılmış, oradan 9. yüzyılda İtalya'ya geçmiş, buradan da bütün ortaçağ Avrupa'sında *komandit şirket şeklinde* yayılmıştı (45).

Ne var ki, böyle bir ticarî ortaklık ancak bir tek girişim için uygulanıyordu. Ama daha sonraları, gezginci ticaretten yerleşik ticarete geçilince *commenda*'nın (komandit şirketin) yerini *çok ortaklı kumpanyalar* (şirketler) aldı. 13. yüzyıldan itibaren, büyük İtalyan kumpanyalarının tümü (Peruzi, Bardi, Medici, v.s.) bu türlü şirketlerdir. Örneğin, Bardi kumpanyası 1331'de 11 ortağa ait olan 58 hisse senetinden oluşmuş bir sermayeye dayanıyordu (46).

Nihayet, uluslararası ticaret, hiç değilse belli bir alanda maceracı niteliğini yitirince, işletilmeyen sermayelerin önemli bir kısmını kendisine çekti. Bu sermayeler büyük banker-tüccar kumpanyalarına *depositum irregolare* olarak yatırıldı. Artık kısa vadede ödenmeyecek olan bu meblağları tüccarlar diledikleri gibi kullanabiliyorlar ve buna karşılık, gerçekleştirdikleri tüccar kârına katılma payı olarak belirli bir faiz ödüyorlardı (47).

Böylece, küçük mal üretiminden itibaren bankerler "para-sermaye verenler ile isteyenler arasında aracılık yaptılar" (48). Oysa, bu dönemde paraya ihtiyacı olanlar özel kişiler değil, Devlet'ti (krallar, prensler). Dolayısıyla, *devlet borçları*, ticarî krediye ve yatırım kredisine paralel olarak gelişti ve gitgide arttı.

Kamu kredisi ile ilgili en eski örnek *Economie*'nin 2. kitabında Aristo'nun verdiği örnektir. Küçük Asya'daki (Anadolu'daki) İyonya kolonisi Klazomene, gecikmiş aylıkları ödemek için ücretli askerlerin kumandanlarından borç alıyor ve bu borcu, kendi zengin vatandaşlarından cebren borç olarak aldığı parayla ödüyordu. Bu zengin vatandaşlar altın ve gümüş paralarına karşılık demir paraları kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Han-Çu'nun yıllığında M.Ö. 154'de Wu Yen-Çi adındaki bir Çinli tefecinin "isyan eden yedi kırallığa karşı" savaşabilmesi için hükümete 1000 altın *cattie* (yaklaşık olarak 244 Kg., yani 1 milyon altın frank) borç verip % 1000 faiz, yani 10 milyon altın frank aldığı belirtilir (49).

Çok geçmeden, kamu kredisi, devletin gelecekteki gelirlerini rehin alarak, klasik şekline kavuştu. Küçük mal üretimine dayanan toplumların çoğunda kamu kredisi işlemleri arada sırada uygulandı ve genellikle, ödünç verenlerin iflasıyla sonuçlandı.

Fakat 16. yüzyıldan itibaren *devlet borçları karşılığında çıkarılan esham ve tahvilatın alınıp satılabilmesi,** kredi tarihinde bir dönüm noktası oldu ve sermayelendirilmemiş büyük miktarda parayı kullanarak sermayenin hareket alanını alabildiğine genişletti. Fransa krallarının İtalya seferleri sayesinde ve V. Charles Quint'in egemenliğindeki eyaletlerin dağılmasının ardından kamu kredisi uluslararası oldu.

"Başlangıçta, kredi sadece bir ödünç verme iken, zamanla bizatihi bir değer haline geldi, alınıp satılabilen bir dolaşım aracı oldu" (51).

Castille kralının tahvilleri, Hollanda hükümetinin, İngiltere ve Portekiz krallarının akreditifleri, Avrapa'nın büyük şehirleri tarafından çıkarılmış bonolar Anvers Borsasında serbestçe alınıp satılıyordu. 16. yüzyılda para dalgalanmaları, kamu maliyesinde patlak veren kargaşa sırasında bütün eski bankerler iflas etti. Bu yüzden, burjuvalar için gerekli mevduatı saklamayı taahhüt eden ve bu mevduattan en çok Devlet'in yararlanacağını vaadeden *modern kamu bankaları* doğdu. 1587'de kurulan Venedik *Rialto Bankası*, özellikle bu amaçlardan ilkini yerine getirdi. 1609'da kurulan *Amsterdam Bankası* para dolaşımı ihtiyacını da karşıladı. 1619'da kurulan *Hambourg Bankası* bu işlevlerin yanısıra Devlet'e ödünç verme işlevini de üstlendi. Aynı şey 1656'da kurulan *İsveç Bankası* için de geçerliydi, ayrıca, 1696'da kurulan *İngiltere Bankası* için sonuncu işlev daha büyük bir ağırlık kazandı (52).

16. yüzyılda ticarî devrimden sonra uluslararası ticaretteki büyük gelişme, ticarî kredinin daha da yaygınlaşmasına yol açtı. *Devlet borçları* karşılığında çıkarılan esham ve tahvilâtın yanısıra ticarî senetler de 16. yüzyıldan itibaren ciro ve iskonto edilmeye başlandı (53). Hisse senetli sömürge kumpanyalarının gelişmesi de yatırım kredisinin faaliyet alanını genişletti. Fakat kredinin asıl ticaret alanından üretim alanına geçmesi için kapitalist üretim tarzının gelişmesini beklemek gerekecekti.

Ticarî sermaye döneminde para-sermaye arz ve talebi

Böylece, olağanüstü bir kimliğe bürünen kredi, ticarî sermayedeki atılımın etkisiyle birlikte ekonomik hayatın düzenli bir kurumu oldu. Ticarî senetlerin kırdırılması, 17. yüzyıldan itibaren İngiltere'de, 18. yüzyıldan itibaren de Fransa'da ve uluslararası büyük ticaret merkezlerinde ilkin dış ticareti sonra da iç ticareti hedef alarak alabildiğine (54) yayıldı... Ticaret alanının coğrafî bakımdan genişlemesi, Amerika ile Uzak Doğu arasındaki deniz ticaretinin uzun sürmesi, başlıca ticarethanelerin uluslararası birkaç büyük merkezde toplanması, ticarî senetlerin, sermayeyi hareketlendiren, bu türlü kullanılışını kolaylaştırdı.

---

* "1. François muazzam para harcardı. Sermaye elde etmek için yeni bir teknik uygulamak gereğini duydu. Paris Belediyesi'ne başvurarak, bölgenin topladığı 20.000 frankı karşılık gösterdi. Belediye rant karşılığı şehir halkından % 8 faizle topladığı 200.000 frankı krala verdi. Meşhur Belediye istikrazı, böylece gerçekleşmiş oldu (50).

Poliçeler vaktiyle kambiyo kurları üzerinde sadece bir spekülâsyon aracı olduğu halde (55), artık dolaşım kredisi verilmesine ve "kısır" para-sermayenin, kısa vadeli yatırımlarda kullanılmasına yarayan bir araç haline geldi.. Böylece *para-sermaye piyasası* gelişti.

Piyasadaki talebin en büyük kısmı ticarî sermaye döneminde, ödünç almaktan kurtulamayan Devlet'ten geliyordu. Clapham, sanayi devrimine kadar İngiltere Bankası'nın, kredi işlemlerinin çoğunu kraliyet hükümetiyle birlikte uyguladığını saptar (56). 1776'da kurulan *Caise d'Escompte* ve kamu kredisiyle ilgili işlemler yüzünden batan Law Bankası (57) da aynı durumdaydı.

Bununla beraber, Devlet'in yanısıra başka borçlular da ortaya çıktı. Bunların başında hisse senetli büyük ticarî şirketler geliyordu. Bu şirketlerin paraya öylesine büyük bir ihtiyaçları vardı ki, çoğu zaman ticaret gemileri limana dönünceye kadar bu ihtiyaçlarını karşılamak için kredi kurumlarına başvurmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin, English East İndia Company Amsterdam Bankası'ndan borç para aldı, öte yandan, Devlet'in yanısıra, English East İndia Company de İngiltere Bankası'na borçlananların başında geliyordu 18. yüzyıl boyunca (58).

Derken, ellerinde devlet tahvilleri ve ticarî senetler bulunan ve likit sermayesi olmayan kimseler de (rantiyeler, asiller, tüccarlar ve bankerler) bu senetleri kırdırmaya başladılar. 18. yüzyılın sonlarına doğru özel ticarî senetlerin kırdırılması yaygınlaştı.

Nihayet, küçük mal üretimi döneminde olduğu gibi, asiller ve devlet memurları da para. talebinde -tüketim kredisi talebinde- bulunuyorlardı ve talepleri rehin karşılığı (değerli madenler, mücevherler, esham ve tahvilat) ödünç verme şeklinde yerine getiriliyordu.

Ellerinde likit sermaye bulunanlar, her şeyden önce büyük toprak sahipleri, ve kendi işlerine yatırmayı başardıkları sermayeden çok daha fazlasını biriktiren büyük tüccarlar nakit sermaye arzını temsil ederler. Avrupalı bankerler 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında, özellikle kambiyo ve tahsilât işlemlerine bakıyorlar, kredi vermiyorlardı. Ama 17. yüzyıldan itibaren İngiltere'de müşterilerine arada sırada sermaye veren tüccarlar ortaya çıktı.

Para dolaşımının artması, toplumun zenginleşmesi, buna paralel olarak para-sermaye arz ve talebinin gelişmesi ile birlikte, 18. yüzyılın ortalarına doğru, önce İngiltere'de, sonra Avrupa'da, sermaye arayanlarla, likit para rezervlerini sermayelendirmek isteyenler arasında aracılık işlevini yerine getiren yerel özel bankalar kuruldu. Bu yerel bankalar, mevduat kabul ediyorlar, banknot basıyorlar ve ticarî senetleri kırıyorlardı; böylece modern banka sistemi doğdu (59).

Sanayi devrimi, bu ilk bankalar ağını hızla geliştirdi. 1750 yılında İngiltere'de sadece bir düzine kadar yerel banka varken bu miktar 18. yüzyılın sonunda 200'e yükseldi (60) (hatta bazı yazarlara göre 350'yi buluyor).* Bu

* 17. ve 18. yüzyılda Londra'daki bankerlerin arşivlerini inceleyen D. M. Joslin, bankaların, genellikle tüccarlara ya da girişimcilere fon verme- diklerini tespit etmiştir. Ancak 1770'de

bankaların devrin üretim tarzı içinde organik bir şekilde gelişmesi Norwich'teki Gurney ticarethanesinin 5 Ekim 1838'de bankerlere yolladığı genelgede belirtilmiştir:

"İngiltere'nin güneyindeki... manüfaktürlerinde üretilen iplikleri toplamak ve bunları, dokumacılara satmak için stok yapmak çok kârlı bir iş oldu... yün iplikhaneleriyle kurduğumuz ilişkiler boyunca, onlara ücretleri ödemeleri ve işlerini aksatmadan yürütmeleri için likit para vermeye başladık, işte bizim banka işlemlerimiz bu şartlarda doğdu" (62).

Bu hızlı gelişme her şeyden önce, İngiltere'nin farklı bölgelerindeki eşitsiz gelişmenin sonucudur. Tarımsal nitelikteki bölge bankalarının, bir yatırım alanında kullanmak istedikleri mevduatı vardı,* oysa bölgedeki sanayi bankaları kredi taleplerini karşılamaya çalışıyorlar, bu yüzden de durmadan fon arıyorlardı. Londra'da para piyasası bu durumun sonucudur ve işlevi likit sermayeleri fazla olan bankalarla, pek az olan bankalar arasında aracılık etmekten ibarettir.

Sınaî kapitalizm döneminde para-sermaye arz ve talebi

Fakat sanayi devrimiyle birlikte para-sermaye piyasası alabildiğine genişledi ve değişti. Toplumun prekapitalist tabakalarından (toprak sahipleri, tüccarlar, zanaatkârlar, devlet memurları, rantiyeler) yükselen para-sermaye arz ve talebinin yanısıra bizzat kapitalist üretim mekanizmasının sonucu olan bir para-sermaye arz ve talebi görüldü.

Para-sermaye, sermayenin rotasyonunun hem başlangıç noktası, hem de sonuç noktasıdır, ama rotasyonun sadece başlangıcında ve sonunda görünmez. Üretim süreci boyunca para-sermayenin bir kısmı daima bu sürecin dışına çıktı ve kapitalist açısından, "üretici olmayan para"ya dönüştü. Kendi öz sermayelerini en iyi verimlilik şartlarında gerçekleştirmelerini sağlayacak ek (munzam) para-sermaye talebi de daima girişimcilerden geldi.

Bir işletmenin sabit sermayesini yenilemek için gerekli para-sermaye ancak birkaç yıl geçtikten ve döner sermayenin rotasyonu birçok devreyi tamamladıktan sonra birikiyor. Bu *amortisman fonları*, bu arada başka amaçlar için kullanılmamışsa, bu devre boyunca "üretken olmayacaktır." Büyük bir şirketin her üretim devresinin başlangıcında yatırılan ücret fonu bu üretim devresi bir ayı (aylık ücret alan işçiler bakımından) ya da bir haftayı (haftalık ücret alanlar için) geçtiği ölçüde verimsiz olarak kalacaktır (üretken olmayacaktır). Yıllık kârından kapitalistin kendi tüketimi için (üretici olmayan tüketim fonu) ayırdığı kısım ancak bütün bir yıl boyunca harcanır. Bunun büyük bir kısmı, yılın büyük kısmında hiçbir işe yaramadan kalacaktır, işletmenin *birikim fonu*, yani kârların işe yeniden yatırılan kısmı, bütün bir üretim dev-

---

sanayicilerin de katılımı ile kurulan birkaç banka, sanayi yatırımlarına kredi tahsisinde bulunmaya başlamıştır (61).

* 19. yüzyıla kadar tarım bankaları, kırdırılacak ticari senet sağlamaları için Londra borsa simsarlarına komisyon veriyorlardı. Bu da kısa vadeli sermaye yatırımının ne kadar nadir olduğunu ve ne kadar arzulandığını gösteriyor (63).

resinin başından itibaren tamamen kullanılmamıştır. Bu kârları yatırmadan önce, kapitalist uygun bir zamanı, örneğin piyasada iyi bir konjonktürü bekleyecektir.

Öte yandan, sabit sermayenin yenilenmesi ille de gerekli amortisman fonlarının biriktiği (toplandığı) sırada gerçekleşmez. Önemli miktarda sermayenin yatırılmasını gerektiren ve büyük rizikolara yol açabilecek bu yenilenme, öncelikle, ekonomik devrenin belirli anlarında, örneğin kapitalistler piyasada önemli bir genişlemenin olacağını sezinledikleri zamanda gerçekleşecektir (64). Bir kapitalist bu belirli anlarda henüz amortisman (ve birikim) fonunu sağlayamamışsa bu fırsatı kaçırmamak için gerekli sermayeyi ödünç almanın çaresine bakacaktır. Ürünlerinin sürümünü arttıracak teknik bir icadı değerlendirmek için gerekli sermayeden yoksun bir kapitalist de buna benzer bir durum içindedir (65).

Ekonomik devrenin bazı anlarında sanayici, üretimdeki artış ne olursa olsun, bunun piyasa tarafından emileceğini bilir. İşte tam bu anda sermayesini biriktirmek, kârlarını yatırımlarda kullanmak ihtiyacındadır. Kârları henüz gerçekleşmemişse, önceden yatırıma dahil etmek için faizle para almak zorundadır.

Nihayet, bir üretim devresinin tamamlanmasından sonra üretimin, teorik olarak, malların dolaşım devresinin son bulduğu andan itibaren başlaması gerekecektir. Fakat, yıllık kâr hacminin ve oranının, yıllık üretim devrelerinin sayısına, yani sanayicinin, üretilmiş ama henüz satılmamış mallara yatırdığı döner sermayesi kendisine ulaşmadan önce, üretime tekrar başlaması olasılığına bağlı olduğunu görmüştük. Bu amaca varmak için de, mallarının satışından sağlanan meblâğ eline geçer geçmez ödeyebileceği ek bir parasermaye bulmaya çalışacaktır.

Kapitalizmde kredi kurumlarının işlevi, bol parası olan ve bunu işletmeyenler ile, sermayelerini ödünç sermayeyle artırmağa çalışanlar arasında bu aynı aracı rolünü yerine getirmektir. Demek ki, banka sermayesi ile sermayenin diğer türleri arasındaki prekapitalist ilişki tersine dönmüştür. Kapitalist üretim tarzında banka sermayesi, sanayi sermayesine tâbi bir yardımcı olmaya başlar. Fakat, modern tüccar-kapitalist ile sanayici kapitalistin birbirinden ayrılması, sadece işlevsel bir işbölümü sorunu olduğu halde, banker kapitalist ile sanayici ya da tüccar kapitalist arasındaki ayrılık kapitalist üretim tarzı ortaya çıktığı andan itibaren kaçınılmaz hale gelir.

Sanayicinin ve tüccarın aksine, banker, gerçekte, *doğrudan doğruya* sosyal bir rol oynamak zorundadır. Banker, sosyal sermayenin sayısız bireysel servetlere bölünmesini önleyebildiği oranda, ancak bu oranda, kapitalist üretim tarzına yararlıdır. Onun bütün sosyal önemi, *sosyal sermayenin işletilmesini ve temerküzünü* sağlamak işlevinden ileri gelir. Bu da, kelimenin tam anlamıyla, burjuva sınıfının sınırlarını aşar ve toprak sahiplerinin, zengin ve orta köylülerin, devlet memurlarının, zanaatkârların (küçük esnafın), teknisyenlerin hatta yüksek konjonktür devrelerinde kalifiye işçilerin biriktirdiği fonların temerküzünü kapsar.

"1875'e doğru Britanya'da mevcut bütün sermayenin Londra para piyasasında temerküzünü sağlayan örgüt, işlevini âdeta tastamam yerine getirdi, yirmi yıl önce de böyle çok etkili bir iş görmüştü. Bu yirmi yıl içinde İskoçya'da ve taşrada şubeleri bulunan bankalar köy halkının çekmecelerde ve dolaplarda sakladığı serveti kendilerine çekmişlerdi ve birikmiş meblağları Kuzeyden güneye doğru akıtan bir kanal açılmıştı. East-Anglia'dan, Güney-Batıdan ve İngiltere'den başlayan kanallar zaten çoktan açılmıştı. Londra'da kullanılmayan (işletilmeyen) ne varsa, tüccar ve sanayici senetlerine iskonto ve reeskont uygulanarak sanayi bölgelerine aktarılmıştı. Londra'daki kambiyo tellallarına gün doğmuştu" (66).

Aynı zamanda para-sermaye piyasası gittikçe özelleşti (uzmanlaştı) ve birbirinden farklı iki piyasa oluştu:

1) Bankaların egemen olduğu para piyasası, kısa *vadeli kredi* arz ve talebi (Kambiyo tellallarının uzun bir süre büyük bir rol oynadıkları İngiltere hariç).

2) Önce bankaların ve Borsanın egemen olduğu malî piyasa, *uzun vadeli kredi* talep ve arzı. Bunlara 20. yüzyılda sigorta şirketleri, tasarruf sandıkları, *building society*'ler (inşaat şirketleri, yapı kooperatifleri) ve doğrudan doğruya sarfedilmeyen bütün para gelirlerini (çoğu zaman sahiplerine hiçbir kâr vermeksizin)* sermaye haline getirmeye çalışan diğer tasarruf kurumları (emekli kesenekleri, sağlık sigortası ödenekleri, yarı-kamu kuruluşları) da katıldı. Para sermayenin temerküzü böylece en yüksek, en mükemmel aşamasına ulaştı. Bankalar "sarfedilmeyen her kuruşu sermayeye dönüştürmeye çabaladı."

Faiz ve faiz oranı

Başlangıçta, tefeci sermayesinin kârı ile özdeş olan faiz, ekonomide ortaya çıkmaya başladığında, değerin borçlu ile alacaklı arasında *yer değiştirmesinden* başka bir şey değildir. Köylü gelecek rekolteye kadar X miktar ödünç buğday alınca ve sonra da borcunu ödemek için bu rekolteden $X + Y$ miktar buğdayı alacaklısına ödeyince, bu ödünç vermeden dolayı her iki tarafta mevcut toplam buğday miktarında bir artış görülmez. Sadece Y miktar (buğday) borçludan alacaklıya geçmiş olur. Hâlâ uygulanmakta olan bu tefecilik türü, kurbanlarını durmadan yoksullaştırır ve onları alacaklılara kul eder.

"Cochinchine'de çiftçi ya da 'ta dien', kendini ve ailesini geçindirmek için rekolte zamanına kadar borç alır. Fakat rekolte genellikle borcunu karşılamaya yetmediği için 'ta dien', tıpkı ortaçağdaki serf gibi, borcundan dolayı toprağa bağlanıp kalır" (67).

Kapitalist toplumdaki dolaşım ve yatırım kredisi böyle değildir. Sermaye avansının amacı borçlunun geçimini sağlamak değil, *bir kâr elde etmesini sağlamaktır*: "Mevcut bir meblâğ, ticarette ve sanayide daha büyük bir meb-

* Devlet giderlerini finanse etmek için kullanılan tasarruf sandıkları ve sosyal sigorta fonları bunun en belirgin örneğidir. XIII. bölümde "savaş ekonomisine" bakınız.

lağ getirecek şekilde (yani bir artı-değer, bir kâr getirecek şekilde) kullanılabildiği takdirde, girişimciler belirli bir faiz ödeyeceklerdir"* (68).

"Son tahlilde parasal faiz oranının sermayenin arz ve talebine bağlı olduğu ve faiz oranının sermayenin kendisinin kullanımından ileri geldiği çok bilinen bir ilkedir" (69).

Dolaşım kredisinin (ticarî kredinin) amacı, üretilmiş malların değerini bir an önce (vadesinden önce) gerçekleştirmektir: Yatırım kredisi ise bir işletmenin sermayesini artırmak için kullanılır. Her iki durumda da artı-değer kütlesi, ya rotasyon müddetinin kısaltılması ya da sermayenin çoğaltılması sayesinde artar. Demek ki faiz, *borç alınan sermaye sayesinde elde edilmiş artı-değerin sadece ufak bir kısmından ibarettir* ve ortalama kâr seviyesinin altındadır. Faiz, ortalama kâra eşit olsaydı, daha fazla sermaye ödünç verilmeyecekti, çünkü ödünç verilen sermayenin ortalama kâr getireceği umulmaktadır. Alacaklı memnundur, çünkü ödünç vermeden önce, sermayesi "boş" duruyordu, hiçbir şey getirmiyordu. Borçlu da memnundur, çünkü alacaklıya bir faiz ödemesine rağmen, hiç borç almadığı takdirde kazanacağı paradan çok daha fazlasını kazanmıştır.

Ödünç alınmış sermaye için kapitalist girişimci tarafından ödenmiş faiz, kendi işçilerinin yarattığı toplam artı-değerin bir kısmıdır. Girişimci bunu vermeye razıdır, çünkü bu toplam artı-değer, ödemek zorunda olduğu faizden çok daha büyük bir meblağ kazandırmıştır ona. Fakat kapitalist üretim tarzının genelleşmesiyle birlikte her girişimci ek sermaye peşinde koşar. Aynı zamanda, bankaların sosyal bakımdan temerküz ettirici işlevi de her meblâğın ek para-sermaye haline gelmesini sağlamaktır. Nitekim, *ortalama faiz oranı*, yani "işletilen" her meblâğın sağladığı "normal gelir", para-sermayenin arz ve talebiyle oluşur. Bunun, paranın "asli nitelikleriyle" bir ilgisi yoktur. Şüphesiz bu sadece, toplumdaki bütün işçiler tarafından yaratılan artı-değerin bir kısmının ele geçirilmesine yol açan bu meblâğı *sermayelendirmek* imkânını veren belirli üretim ilişkilerinin sonucudur. Burjuva toplumunda her sanal sermaye üzerinden ortalama faiz oranı sayesinde elde edilen bir gelir olarak kabul etmek alışkanlığının doğması bundandır!**

"Kapitalist zihniyetin yayılması sonunda gerçekten faydalı bir alışkanlık gelişti. 14. yüzyıldan itibaren önce Almanya'da görülen bu alışkanlık her geliri (kişisel hizmetler karşılığında elde edilen gelir hariç) bir sermaye değerinin yüzdesi olarak ifade etmekten ibarettir" (71).

Bu alışkanlık yüzünden burjuva iktisatçılarda, özellikle kendi sermayesi ile iş gören bir kapitalist girişimcinin sermayesinin getirdiği faiz ile toplam kârdan bu faiz çıkarıldıktan sonra geriye kalan girişimci kârını (Marshall gi-

---

* Faiz oranının toprak rantının bir kısmını da içerdiği geri kalmış ülkeler hariç. Faiz oranının tüccar sermayesinin kâr oranının çok üstünde olması bundandır. Bu ülkelerde tefeci sermayesinin ağır basmasının sebebi budur. *New York Times*, 1955'de, Pakistanlı bir çamaşırcının 100 rupi tutarında bir borca karşılık, 13 yıl bir ay boyunca ayda % 25, yani yılda % 300 oranında faiz ödediğini anlatır (70).

** Ortalama faiz oranı % 5 olduğu halde, yılda 500 sterlinlik bir gelir, 10.000 sterlinlik sanal bir sermayenin sağladığı gelir olarak kabul edilecektir.

bi bazı yazarlar buna "rant "diyorlar) birbirinden ayırt etmek fikri doğmuştur. Her girişimci sermayesi sayesinde sadece ortalama bir faiz değil, ortalama bir kâr (oranı) elde etmeyi düşündüğüne göre, gerçekte burada, "ideolojik" yani sanal bir işlem söz konusudur. Kâr sorununu, yani sömürü sorununu örtbas etmeye ve kendi sistemlerinde kâr sorunuyla ilgili her teoriyi bir faiz teorisiyle geçiştirmeye yaradığı için bu alışkanlık, burjuva iktisatçılarının büsbütün işine gelmektedir.*

Kredi kurumları, para-sermaye arz edenlerle, talep edenler arasında salt özgecilik açısından aracılık etmiyor. Bu kurumlar da ortalama kâr getirecek olan bir sermaye ile iş görüyorlar. Bunların kârı, mevduat olarak yatırılan para-sermayeler için ödedikleri faiz oranı ile kendilerinden kredi talebinde bulunanlardan aldıkları faiz oranı arasındaki farktan ibaret olan *banka* kârı şeklinde görünür. Buna, komisyon, borsa simsarlığı, acyo v.s. gibi diğer gelirler de eklenir.

Kredi kurumları, her şeyden önce de bankalar, birkaç günlüğüne bile olsa yatırılan paralar karşılığında bir faiz ödediklerinden bu işlemlerden bir kâr sağlamak için kendi kasalarında mevcut bütün parayı da ödünç verirler. Böylece, asıl dolaşım kredisinin yanı sıra, para piyasasında vadesiz kredi ("call money") ortaya çıkmıştır. Büyük meblâğların İngiltere Bankası'nın kasalarında biriktiği ve bunun, piyasada para yokluğuna sebep olduğu 1830 yıllarına doğru bu tür kredi ilk defa İngiltere'de görüldü.

Bu meblâğlar, para darlığını gidermek ve "işletilmek amacıyla", bu tür krediye ihtiyacı olanlara, her şeyden önce, bunları reeskont işlemlerinin hacmini artırmak için kullanan iskonto kurumlarına ("discount houses") birkaç haftalığına, hatta birkaç günlüğüne avans olarak verildi. Esham ve tahvilat mevduatı karşılığında yapılan bu avanslar istendiği anda geri alınabiliyordu. Mevduat bankaları da mevcut fonları günü gününe ödünç vermeye başladı (72).

Böylece, vadeli mevduat için ödenen ve vadesiz ödünç verilen para karşılığında alınan faizden başlayarak, uzun vadeli mevduata ödenen ve yatırım istikrazından alınan faize kadar derece derece yükselen faiz oranları tespit edildi ve her kademede, bankalar ve kredi kurumları tarafından ödenen meblağ ile, bunların müşterilerine uyguladıkları faiz oranları arasında bir fark meydana geldi.

Bu çeşitli oranlar arasındaki fark, özellikle, kredilerin, toplum tarafından üretilen artı-değer kütlesinin artmasında, doğrudan doğruya katkıda bulunma derecesine bağlıdır. Gerçekte, yatırım kredisine, yani her şeyden önce, üretim araçlarının krediyle satın alınmasına uygulanan uzun vadeli faiz oranı, en yüksek olan ve ortalama kâr oranına en çok yaklaşandır. Her şeyden önce, dolaşım kredisine egemen olan kısa vadeli faiz oranı, dolaşım kredisi, sermayenin rotasyon devresinin kısalmasından dolayı, artı-değer kütlesinin

* Keynes'le birlikte burjuva iktisatçılar faizin sadece *likit* sermaye, yani para-sermaye talebini ilgilendirdiğini, bundan dolayı da, üretken sermayenin sağladığı geliri belirleyemeyeceğini yeniden keşfediyorlar.

artmasını mümkün kıldığı oranda, uzun vadeli faiz oranından daha düşüktür. Bununla beraber, kısa vadeli faiz oranı bazı durumlarda, örneğin, hem sermayenin rotasyon devresinin uzamasına yol açabilecek hem de bizzat sermayenin varlığını tehlikeye düşürebilecek (iflas tehlikesi) bir para darlığı başgösterdiği zaman, uzun vadeli faiz oranından yüksek olabilir.

Öte yandan, faize dahil edilen ve ödünç verme süresine göre ve -serbest piyasada- farklı faiz oranlarında günlük dalgalanmalara yol açan para-sermaye arz ve talebindeki özel şartlara göre değişen bir sigorta ve riziko pirimini de gözönünde tutmak gerektir.* Fakat bu dalgalanmalar, son tahlilde, ortalama kâr oranı seviyesi ile belirlenen ortalama bir seviye etrafında gerçekleşiyor.

Bundan dolayı, sınaî *sikl* (devre) safhalarından doğan normal dalgalanmaların dışında, faiz oranında bir asırdan beri süregelen gelişmenin yasalarını ortaya koymak güçtür. Bu gelişme, son tahlilde, kâr oranının nisbî seviyesiyle ilgili olarak para-sermayede meydana gelen darlığa ya da nisbî *bolluğa* bağlıdır.

Böylece, küçük mal üretimine dayanan ve farklı bölgeler arasında ekonomik gelişmedeki eşitsizliğin gitgide azaldığı uluslararası geniş bir piyasayı birleştirmiş olan bir toplumda faiz oranı düşer. Sezar döneminden itibaren ilkçağda** ve 14, yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaçağ Avrupa'sında böyle bir durum meydana gelmiştir (73). Bir tarım ülkesinde para ekonomisi genelleştiği, bundan dolayı da tarımla uğraşan sınıflar, tefeci sermayenin baskısından bir parça kurtulduğu zaman, faiz, eskiden olduğu gibi toprak rantının bir kısmını içermiyor artık...

19. yüzyılın son çeyreğinde büyük emperyalist yayılmanın arifesinde, sanayileşmiş ülkelerin hepsinde, sermayenin yeni yatırım alanları bulamamasından dolayı, ortalama faiz oranında büyük bir düşme meydana geldi, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, ABD'de ve İsviçre'de sermaye bolluğuna rağmen, ortalama kâr getiren yatırım alanlarının olmayışı, faiz oranını son derece düşürdü, oysa savaş ve genel yoksullaşma yüzünden sermaye darlığının hüküm sürdüğü diğer kapitalist ülkelerde (Almanya, Fransa, İtalya) faiz oranı yükseldi.

Dolaşım kredisi

Malların değerini fiili satıştan önce gerçekleştirmek amacıyla verilen her kredi bir dolaşım kredisidir (74). Özelleşmiş bankalar ya da diğer bankalar tarafından üç aylık bir vade üzerinden verilen (üç ayı nadiren geçer) kısa vadeli bir kredidir bu.

---

* Sınaî *cycle* boyunca uzun ve kısa vadeli faiz değişikliklerinin karşılıklı etkisi hakkında bkz. Bölüm XI.

** O anda köylülere *aynî ikrazda* bulunmak daha rantabl oluyor, çünkü bu ikraz çok yüksek bir faiz getirmekte devam ediyor. Bu aynî ikraz, Roma, İmparatorluğu'nda tefeciliğin egemen şekli haline geldi.

Kapitalist üretim tarzının genelleşmesiyle birlikte üretim, gitgide piyasadan ayrıldı. Malların değerinin ve artı-değerin gerçekleşmesi daha karmaşık bir hal aldı ve içine ticarî sermaye de karışsa, sermayenin rotasyon devresinin uzaması tehlikesi başgösterdi. Fakat özellikle bu dönemdedir ki, sermayenin daima artan bir kısmının sabit sermayeye dönüşmesinden dolayı, kâr oranında meydana gelen düşme eğilimini önlemek için kapitalist, döner sermayenin rotasyon müddetini *kısaltmaya* çalışır. Girişimcinin kendi döner sermayesini asgarî derecede azaltan dolaşım kredisinin asıl işlevi de budur.

"1810'dan önceki dört beş yıl boyunca simsarların gerçekleştirdikleri sayısız işlemlerden söz eden *Bullion Reporf*, Londra'daki artan iskonto imkânlarının, sermayesinin daha hızlı devretmesini sağlayarak taşradaki fabrikatörün işlerinin gelişmesine yol açacağını belirtir (75).

Macrae'ye göre, bütün Britanya sanayiindeki döner sermayenin % 30 ile 40'ı krediyle sağlanmıştır (76).

19. yüzyılda, dolaşım kredisi özellikle *ticarî senetlerin kırdırılması* (iskontosu) şeklinde işliyordu. Pamuklu kumaşlar imal eden üretici, tüccara peşin ödemiyor, ona bir senet ya da makbuz veriyordu. Tüccar da bu senedi bir bankere götürüp kırdırıyordu. Senedin vadesi gelince pamuk üreticisi borcunu bankere ödüyordu. Demek ki, banker gerçekte bu meblağı üç ay için pamuk tüccarına vermiş, böylece, onun, sermayesinin rotasyon müddetinin ve tüccar, bankerden kredi alacağı için, sadece ondan (tüccardan) kredi alan pamuk fabrikatörünün sermayesinin rotasyon müddetinin üç ay kısaltılmasını sağlamıştır.

Bununla beraber. Ortaçağdan itibaren, dolaşım kredisinin bir başka türü de (77) varolmuştur.* Her kapitalist, yerel bir banker nezdinde, ödemelerini gerçekleştirmesini ve hesaptan hesaba nakil suretiyle para almasını sağlayan bir carî hesap açtırır. Giren ve çıkan paralar, böylece, bankerin elinden geçer ve banker âdeta kapitalistin baş muhasebecisi olur. Belli bir anda kapitalistin bankadaki alacaklı carî hesabında sadece 1 milyon frank bulunduğunu, fakat üretime devam edebilmesi ve ücretleri ödeyebilmesi için derhal iki milyon frank gerektiğini varsayalım. Banker, fabrikatörün eline satılacak maldan, birkaç hafta sonra bol para geçeceğini bilmektedir. Bu bakımdan, hesabındaki paradan daha fazlasını çekmesine ("overdraft") müsaade eder; gerçekte ona 1 milyon frank avans verir. Elbette, fabrikatör böyle bir carî hesap avansı için bir faiz ödeyecektir; çok büyük firmalar söz konusu olduğu zamanlar hariç, bu faiz genellikle en azından % 5'dir.**

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, carî hesap avansı, dolaşım kredisinin başlıca şekli olarak ticarî senetler iskontosunu geriletmiştir (79). Sermayenin temerküzü, kendileri için gerekli kısa vadeli kredinin tümünü, carî hesap avansları yoluyla, bankalarından sağlayabilecek kadar itibar sahibi büyük işletmelerin kurulması sonucunu yarattı. Buna karşılık, iskontolu tica-

---

* Polanyi carî hesap avansları ile ilgili bir sistemin Asurlu bankerler tarafından uygulanmış olduğunu ileri sürmektedir (78).

** Bu kredi türünün parasal sonuçları hakkında bkz. Bölüm VIII.

rî senetlerini *belirli tarihte* ödemek zarureti, küçük işletmeleri çok sıkışık durumda bıraktı, ödeyememenin yanısıra protesto olmak ve ticarî itibarlarını yitirmek tehlikesi başgösterdi. Nihayet, büyük işletmelerin, bunların hammaddelerini sağlayan müteahhitlerin (tüccarların) ve satış organizasyonlarının tröstler, malî gruplar, v.s. halinde bütünleşmeleri, ticarî senetlerle iş gören klasik ortaklıklara son verdi (80). Nitekim, Büyük Britanya'da iskontoo edilen ticarî senetler hacmi 1913'de 250 milyon sterlin iken 1937'de 100 milyon sterline düştü, oysa, sanayi alanında 1929 yılında 850 milyon sterlin olan carî hesap avansları 1938'de 1 milyon sterline ulaştı (81).

Bununla beraber, 1929'daki büyük buhrandan bu yana, özellikle ABD'nde büyük sanayie verilen carî hesap avansları, tekelci sermayenin* sağladığı muazzam likit para rezervlerinden ve özellikle banka kredisiyle iş gören sanayilerdeki nisbî çöküntüden, perakende ticarette peşin ödemelerin yaygınlaşmasından ve özel kredi kurumlarının gelişmesinden dolayı azalmaya başladı. Carî hesap avansları talebinde bulunanların başında küçük ve orta girişimciler gelmektedir (82). Buna paralel olarak, son yıllarda İsviçre, Fransa ve Belçika gibi bazı Avrupa ülkelerinde, parasal gelişmeyi daha dolaysız etkileyebilmeyi düşünen para otoritelerinin ilginç bir şekilde uyguladıkları reeskont politikası yüzünden iskonto hacminde bir artış görülmüştür (83).

Yatırım kredisi ve malî piyasa

Sanayici bir girişimcinin ya da bir tüccarın *sermayesinin kütlesini* artırmak amacıyla verilen her kredi bir yatırım kredisidir. Nispeten önemli meblâğlarla ilgili *uzun vadeli bir kredidir* bu, alacaklı bu krediyi *devamlı bir gelir sağlamak* için vermiştir.

Ortaçağda toprak rantının satın alınmasında, ticarî kumpanyaların kurulmasında, 14. yüzyıldaki büyük ticarî şirketlere yatırılan sabit faizli mevduatta ve krallara, prenslere, sitelere ortaçağ tüccarları ve tefecileri tarafından yapılan ödünç vermelerde yatırım kredisinin izlerine rastlanır.** Bu kredi modern niteliğini ancak 16. yüzyıldan itibaren, borsaların kurulması ve esham ve tahvilatın alınıp satılmasıyla birlikte kazandı. Bu andan itibaren servetini -sermayesini- uzun vadeli kredi işlemlerine yatırmak ve bu yatırımlardan sağlayacağı kârla sermayesini artırmak isteyen sosyal bir sınıf ortaya çıktı. Çekirdek halindeki malî piyasada sermaye *arzını* temsil eden bu sınıftır. Bu piyasada sermaye *talebini*, her şeyden önce Devlet ve hisse senetli şirketler temsil eder. Batı Avrupa'nın malî piyasalarında bütün bir ticarî sermaye devri boyunca, yani 19. yüzyılın başlangıcına, hatta ortalarına kadar çoğu ülkelerde devlet eshamının üstünlüğü devam edecektir.

---

* Bkz. Bölüm XIV, 'aşırı sermayelendirme'.

** Borsanın, devlet borçlarının ve hisse senetli şirketlerin kökenlerinin anlatıldığı IV. bölüme bakınız.

Zamanla, devlet borçları, devletin gelecekteki tahsilâtı üzerinden ödenecek olan* ve *sabit bir gelir* getiren esham ve tahvilat şekline büründü. Özel tahviller her şeyden önce, bunları ihraç eden şirketlerin yıllık (ya da 6 aylık) kârlarıyla belirlenmiş *değişen gelirli* esham ve tahvilattı ve bu nitelikleri değişmedi. Her iki durumda da bir tahvil (esham) satın almak, kapitalist için, bir *gelir senedi* satın almak, sosyal artı-değerin dağılımından pay almak hakkıdır. Borsa işlemleri yayıldıkça; burjuvaların büyük kısmı gittikçe çoğalan şirketlere katılmalarını sağlayan portföy sahibi oldukça; birçok devletler, iller, komünler ve diğer kamu kuruluşları hazine eshamı ihraç ettikçe yatırım kredisinin sosyal karakteri daha da belirgin bir hal aldı.

Uzun vadeli bir girişime büyük meblâğlar yatırmakla göze alınan tehlike, ek teminat sağlanmasını gerektirir (örneğin, ödünç verilen fonların sarfını, işletmenin genel yönetimini denetlemek hakkı gibi). Bunun içindir ki, yardım edilen işletmelere doğrudan doğruya katılmak, yani çok ortaklı şirketlerin kurulması, yatırım kredisinin, her zaman için en normal şekli olmuştur.

İlkçağda Çin'deki, ortaçağda Bizans'taki eski kumpanyaların hepsi *sorumluluğu sınırsız* kumpanyalardı: ortaklar şirketin borçlarından sorumluydular, şirkete yatırmış olsalar da olmasalar da, şahsi servetleri üzerinden bu borçları ödemek zorundaydılar. Yatırım kredisi veren bütün ortaçağ bankalarının hızla iflas etmesi bundandır. Venedik'te 14. yüzyılda kurulmuş 103 bankadan 96'sı iflas etmişti (84). Kapitalist üretim tarzının gelişmesi sonunda kredi, *kişisel olmaktan çıkar* ve en mükemmel şekline hisse senetli şirketlerde, modern anonim şirketlerde kavuşur; bir işletmenin esham ve tahvilatının satın alınması, yatırım kredisi vermenin normal şekli haline gelir.

Gerçi hisse senetli şirket 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır ama ancak 19. yüzyılda kendisini kabul ettirmiştir. Çünkü 18. yüzyılın başında meydana gelen iki büyük iflas: İngiltere'de *South Sea Cy*'nin, Fransa'da Compagnie de Mississipi'nin iflası burjuvazide bu kredi türünün zorunlu kıldığı (85) rizikoya karşı bir çekingenlik yaratmıştır. Gerçekten, manüfaktür devri, daha sonraları sanayi kapitalizmindeki atılımın kredide gerektirdiği böylesine bir gelişmeye henüz elverişli değildi.

Bundan dolayı, özel şirketlere verilen yatırım kredisi, 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında pek az yaygınlaştı. Hisse senetli şirketler yavaş yavaş geliştikleri halde, ortaçağın sonunda patlak veren iflasları gözönünde tutan (86) mevduat bankaları, yatırım işlemlerine girişmiyorlar. Bankalar sadece Devlet'e ve imtiyazlı birkaç müşteriye uzun vadeli kredi veriyorlar.

Bankerlerin özel, ticarî ve sınaî işlerle tekrar ve fiilen ilgilenmeleri için 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan İngiliz *merchant banker*'leri ve Avrupa'daki "yüksek banka" müesseselerini beklemek gerekiyordu. 1822'de *Société Génèrale de Belgique* ile birlikte ilk iş bankası kuruldu. Önce, sınaî

---

* Devlet borçlarının faizlerini ödeyemeyecek durumda olan hükümetler (başlıca gelir kaynağı olan!) gümrük idaresinin yabancıların eline geçtiğini görüyorlar. 19. yüzyılda Çin'de ve 20. yüzyılda Venezüella'da böyle bir durum meydana gelmiştir.

girişimlere kısa vadeli krediler veren bu banka, bir süre sonra, hisse senetli şirketlerin kurulması için faaliyet gösterdi (87).

Fransa'da da *Société Génèrale*'in izinden gidildi, fakat Pereira kardeşlerin kurdukları *Crédit Mobilier*'nin uğradığı büyük başarısızlık 1872'den sonra (88) Avrupa ülkelerinin çoğunda iş bankalarının gelişmesini köstekledi. Birçok ülkede karma bankaların, yani hem mevduat kabul eden, hem de yatırım kredileri veren bankaların serpilip geliştiği görüldü.

20. yüzyılda malî piyasa, muazzam sermayeler toplamakla birlikte, bunları değişken gelirli esham ve tahvilât satın almak için kullanmayan sigorta şirketlerinin, tasarruf sandıklarının ve sosyal sigorta fonlarının etkisiyle bir dönüşüm geçirdi. Çoğu ülkelerde bu sınırları belirleyen ya da bunları mevduat bankalarına da uygulayan yasalar çıkarıldı. Bu bakımdan, devlet esham ve tahvilatı çağdaş malî piyasada da önemli bir yer tuttu (89). Bu fenomenin yanı sıra büyük işletmelerin otofinansman sorunu ortaya çıktı.*

Sosyal sigortalara, tasarruf sandıklarına v.s.'ye yatırılan fonları bankalardaki kapitalist fonların birikimiyle nispeten eşdeğerli bir para-sermaye birikimi olarak düşünmek yanlıştır. Gerçekte işçi tasarrufları, büyük kısmı daha mevduat sahibinin hayatı boyunca harcanan ertelenmiş bir tüketim fonundan başka bir şey değildir. Ücretli ve aylıklı işçilerin gelirleriyle ilgili global bir istatistikte, bu tasarrufun hizasında hasta, sakat, emekli işçilerin devlet kesesinden, özel kuruluşlardan karşılanması gereken borçlarını da belirtmek gerekir. İstatistiklerin doğruladıkları global bir bilanço, gerçekte işçilerin hayatları boyunca esham ve tahvilat biriktirmediklerini gösterir.

Borsa

Hisse senetli şirketlere mevcut para-sermayelerini hisse senetleri ve tahviller şeklinde yatıran kapitalistler ve kamu kuruluşları bu istikraz karşılığında ortalama faiz oranı sağlamayı umarlar. Sabit gelirli tahvilat ve senetler için bu, onlara önceden garanti edilmiştir. Asıl hisse senetlerinin tamamı gözönünde tutulduğunda, elde edilen faiz, gerçekleştirilen kâra göre değişir, buna *temettü* denir.

Fakat hisse senetleri, tahviller ve diğer esham ve tahvilat, gelir senetleri olarak, borsada alınıp satılır. Dolayısıyla, bunların fiyatı (değeri) *yıllık temettünün (yıllık gelirin) ortalama faiz oranına göre sermayelendirilmesinden* başka bir şey değildir. Bu fiyat, hisse senedinin borsadaki kurudur**. Bir şirket tarafından dağıtılan temettü yıldan yıla ve bununla ilgili tahminler de yıl boyunca değiştiği için bu kurlarda büyük dalgalanmalar olur. Kurların alçalıp yükselmesine göre tam bir spekülasyon başlar, çoğu zaman da yapay fiyat hareketleri yaratılır. Ortalıkta aslı olmayan söylentiler

---

* XIV. bölümde "otofinansman" kısmına bakınız.

** Bu kesinlikle doğru değildir. Şirketin dağılması halinde muhtemel ödemeyi de göz önünde tutmak gerektir. Bununla beraber, bu faktör, dağılma gerçekte gözönünde tutulduğu takdirde hesaba katılır.

yayılır, ya da girişimin verimliliği ile ilgili ani değişiklikler habersizce gerçekleştirilir.

Bazı ülkelerde bu spekülasyonun büyük kısmı krediyle sağlanır. Örneğin, New York'da Wall Street'deki spekülatöre verilen krediler para piyasasında görülen başlıca işlemlerdendir (90).

Hisse senetleri ve tahvil sahipleri ortalama faiz alırlar, hisse senetli sınaî, ticarî ve malî şirketler ortalama *kârı* gerçekleştirirler. Aradaki fark nereye gider? Girişime tekrar yatırılmadığı ve rezerv olarak ayrılmadığı oranda bu fark, *kurucu kârı şeklinde önceden* sermayelendirilir: Hisse senetleri, rüçhanlı hisse senetleri v.s., gibi. Bütün bunlara şirket kurucuları sahip olur. Sınaî bir işletmenin 100 milyon franklık bir sermayesi olduğunu ve girişimi genişletmek için 200 milyon ek sermaye elde etmek istediğini varsayalım. Ortalama kâr oranı %10, ortalama faiz oranı da % 5 olsun. Eğer 300 milyon frank tutarında hisse senedi ihraç edilmiş olsaydı, bu, yılda ortalama olarak 15 milyon frank temettü sağlayacaktı. Fakat hisse senetli şirketlerin kurucuları, 30 milyon franklık bir yıllık kârı öngörmektedirler. Ortalama faiz ile ortalama kâr arasındaki fark, yani 15 milyon frank, % 5 faiz oranına göre sermayelendirilecek ve böylece meydana gelecek 300 milyon franklık ek sermaye kurucuların cebine gidecektir. Demek ki kurucu kârı şöyle gerçekleşir: İtibarî toplam sermaye karşılığı olarak 600 milyon franklık hisse senedi çıkarılır, fakat bunun sadece 300 milyon frankı fiilen ödenir, 300 milyon ek hisse senedi sadece *gelir senetleri* olarak kalır ve şirket kurucularının, ortalama kâr ile ortalama faiz arasındaki farkı yani girişimci kârını cebe indirmelerini sağlar. Nitekim, kimya alanında İngiltere'nin en büyük tröstü olan *Imperial Chemical Industries* 1926'da kurulduğunda nominal sermayesi 56.803.000 sterlin olduğu halde, kuruluşu için toplanan sermaye sadece 38.000.000 sterlin idi (91).

Kurucu kârının sermayelendirilmesi, hisse senetli şirketlerin kurulduğu dönemlerde ("Gründerjahre") "sanayi krallarının" büyük bir hızla zenginleşmelerinin neden ileri geldiğini göstermektedir. Fakat gerçekte, ortalama kâr ile ortalama faiz arasında *öngörülen* fark *önceden* sermayelendirilir, bu geniş bir spekülatif unsuru içerir. Hisse senetli şirketlerin birçoğu, özellikle aşırı sermayelendirme yüzünden temettü ödeyemezler, diğerleri ise iflasa bile sürüklenirler.

Kurucu kârını ele geçirmenin bir başka şekli de, borsadaki hisse senetleri kurlarında aşırı bir yükselme sağlamaktır. Her biri 10.000 franklık 1000 hisse senedine ayrılmış 10 milyon frank sermayeli bir şirket kurulduğunu varsayalım. Bu şirket ortalama kâr oranıyla belirlenmiş yıllık bir kâr sağlayacaktır. Ortalama kârın % 15, yıllık kârın 1,5 milyon frank, yani hisse senedi başına 1500 frank olduğunu kabul edelim. Fakat, ortalama faiz % 5 olduğundan, ödünç verilen bir meblağ sadece % 5 gelir sağlayacak ve 1500 frank, 30.000 franklık bir sermayenin normal yıllık geliri olarak kabul edilecektir. Bundan dolayı, kurucular, hisse senetlerini Borsada senet başına 10.000 frank yerine 30.000 franka satacaklar ve *öngörülen ortalama* kâr ile carî ortalama faiz arasındaki farkın sermayelendirilmesinden ibaret olan kârı

cebe indireceklerdir. İngiliz kauçuk tröstü Dunlop'un 1896'da çıkardığı 3 milyon sterlin tutarındaki hisse senetleri, ihraçlarından 6 hafta sonra 5 milyon sterline satılmıştır (92).

Kurucu kârının bu iki türü arasındaki kombinezonu en iyi belirten örnek, 1889'da kurulan hisse senetli büyük İngiliz Şirketi *Harrod*'s'un durumudur. Şirketin 1 milyon sterlinlik sermayesinin 1400 sterlin'i, kârdan en yüksek payı alan kuruculara ayrılmış rüçhanlı hisse senediydi.

Harrod's'un normal hisse senetlerinin yıllık temettü 20 yıl boyunca önce % 10, sonra da ortalama % 20 olduğu halde, kurucuların hisseleri derhal 140.000 sterline fırladı ve 1911'de borsada 1.470.000 sterlin üzerinden işlem gördüler, yani nominal sermayenin 10 katı ve ödenmiş sermayenin de 1000 katı bir yükselme sağlanmıştı (93).

Borsa'da, simsarların ya da kambiyo tellallarının elinde hisse senetleri ve tahviller böyle alabildiğine dolaşımda yer aldığı halde bunların, bedelini temsil ettiği gerçek değerler çoktan ortadan kalkmış olabilir. Bir hükümetten ödünç verilmiş sermayelerle inşa edilmiş harp gemileri denizin dibini boylamış olabilir, bir hisse senedinin satışından elde edilen parayla satın alınmış makineler de bir hurda yığını haline gelebilir. Reel sermaye ile borsada işlem gören esham ve tahvilat arasında hisse senetli şirketlerin birçoğunun aşırı sermayelendirilmesinden ötürü belirgin hale gelmiş olan ayrılık büsbütün artar. Esham ve tahvilatın tümü, toplam şirket sermayesinin bir kısmıymış gibi görünerek, hakiki karakterini yani sosyal artı-değerin paylaşılmasına katılmak hakkını veren gelir getirici bir senet niteliğini gizler.

Hisse senetli şirketler ve kapitalizmin evrimi

Hisse senetli şirketlerin gelişmesi, uzun bir süre, sermayenin yoğunlaşmadığının, aksine "demokratlaştığının" bir kanıtı olarak gösterilmek istenildi. Bazı ülkelerde, örneğin, ABD'nde milyonlarca hissedar bunun en belirgin ifadesi değil miydi? Kalifiye her işçi, biriktirdiği parayla, büyük sanayi şirketlerinin hisse senetlerinden satın alamaz mıydı?

Bu görüş çifte bir aldatmacaya dayanmaktadır. Hemen belirtelim ki, son tahlilde, toplam artı-değerin pay edilmesinden bir gelir elde eden herhangi bir kimse kapitalist değildir. Bu hesaba göre her harb malûlünün de "kapitalist" olması gerekecektir. Sermayelerinden sağladıkları gelir sayesinde işgüçlerini satmadan yaşayabilen hissedarlar, sadece bunlar, bu kategori içinde yer alabilirler.

Amerika ABD'nde *Bookings Institute*'ün 1952'de yaptığı bir ankete göre 30 milyon Amerikan işçisinin sadece % 2'si hisse senedi sahibidir. Toplam 6,5 milyon hissedarın 4,5 milyonu, 100'den az hisse senedine sahiptir ve bu hisse senetlerinden sağladıkları yıllık ortalama gelir 200 dolar kadardır, yani ortalama bir işçinin *aylık* ücretinden daha azdır. Dolayısıyla, bunları "kapitalist" olarak kabul etmek saçmadır.

Her ne kadar hisse senetli şirketler, şeklen, üretim araçları mülkiyetinin *yayılmasını* sağlayan kurumlar olarak görünüyorlarsa da, aslında sermayenin

temerküzünde önemli bir aşamayı temsil ederler. Örneğin, ufak bir hisse senedi sahibi bir işçiyi *General Motors* gibi dev bir tröstün "ortağı" olarak düşünmek bir hayaldir. Gerçekte o, sadece bir *gelir senedinin* sahibidir. Bu senet karşılığında, biriktirdiği paraları diledikleri gibi kullansınlar diye, büyük sanayicilerin ve bankerlerin emrine verir. Demek ki, hisse senetli şirket, küçük tasarruf sahiplerinin anonim bir güç yararına değil, *büyük kapitalistler* yararına üstü kapalı *mülksüzleştirilmesidir.*

"Büyük bir şirkete sermaye yatıran bir kimse şirketin yöneticilerinin (corporate management) bu sermayeyi yaratmak, üretmek ve geliştirmek için, diledikleri gibi kullanmalarını kabul etmiş olur ve ürün üzerindeki denetimini yitirir. Sadece, kârdan, nakit olarak bir pay almak, bir de hissesini satmak hakkına sahip olur ve hemen hemen hiçbir etkisi olmayan bir insan haline gelir (94).

Bir İngiliz mahkemesinin kararı çok ilginçtir. Lord Evershett 1949 yılında aşağıdaki hükmü vermiştir:

"Hissedarlar, yasa karşısında, işletmenin kısmî sahibi değildirler. İşletme, hisse senetlerinin tamamından apayrı bir şeydir."

The Economist, "başka bir deyişle, hissedarın şirketin sermayesinde belirli bir payı yoktur. O sadece dağıtılan kârlardan belirli bir pay almak hakkına sahiptir" diye ekliyor (95).

Hisse senetli şirketlerin gelişmesinden önce, fiilen denetleyebilmek için, bir işletmenin sermayesinin büyük kısmının sahibi olmak gerekiyordu. Gardiner C. Means, bu şirketlerin gelişmesi ve hisse senetlerinin küçük hissedarlar arasında dağılması sayesinde birkaç büyük hissedarın büyük tröstler üzerinde nasıl bir denetim kurmuş olduklarını anlatır (96). Örneğin, *American Telephone and Telegraphh Cy.*'de 1935 yılında, 45 büyük hissedar 242.500 küçük hissedardan daha fazla hisse senedine sahipti. Amerikan sigara tröstlerinin en büyüklerinden biri olan *Reynolds Tobacco Cy.*'de 1939 yılında hissedar sayısı 66.357 idi, fakat bunların içinde 20 hissedar A tertibi hisse senetlerinin % 59,7'sine ve B tertibi hisse senetlerinin de % 22,5'ine sahipti (97). İngiltere'deki *Rowaters* tröstünde 1959 yılında 42.866 hissedar vardı, fakat 26.000 küçük hissedar 2,8 milyon sterlin tutarında hisse senedine sahipken, 4,3 milyon sterlinlik hisse senedi 151 büyük hissedarın elinde bulunuyordu (Bunların da 63'ü 3,4 milyon sterlin tutarında hisse senedine sahipti).

The brookings Institute'ün daha önce belirttiğimiz araştırması toplam hissedarların % 2'sinin ya da amerikan halkının % 0,1'nin yani 130.000 kişiden her birinin 1000 ya da daha fazla hisse senetini ellerinde bulundurduklarını ve hepsi birlikte amerikan hisse senetlerinin % 56'sına sahip olduklarını göstermektedir.

Profesör Sargant Florence Amerika ve İngiltere'deki hisse senetli şirketlerin büyük ve küçük hissedarları arasında hisse senetlerinin dağılımını ayrıntılarıyla incelemiştir. Sonuç çok ilginçtir: 1429 Amerikan şirketinde hissedarların % 98,7'si -küçük hissedarlar- hisse senetlerinin sadece % 38'9'una sahiptir, oysa hissedarların % 3'ü -5000'den fazla hisse senedine sahip olan-

lar-, hisse senetlerinin % 46,7'sini ellerinde bulundurmaktadırlar. Sermayesi 100 milyonun üstünde olan şirketler ele alındığında bu yüzdeler tıpatıp uymaktadır (rakamlar 1935-37 yıllarındaki durumla ilgilidir).

Britanya'da büyük kumpanyalarda pay sahiplerinin 96,4'ü -en küçükleri- hisse senetlerinin % 40,1'ine, buna karşılık pay sahiplerinin %' 0,5 –en büyükleri- hisse senetlerinin % 35,9'una sahiptir.

Ve Profesör Sargant şu sonuca varmaktadır:

"Demek ki, bilinenden bilinmeyene doğru gidilirse *'menager'*ler (yöneticiler) devrimi'nin sanıldığı kadar ilerlemediği ve birçok şirkette ve kumpanya da önemli sorunlar hakkında sadece en büyük kapitalist hissedarın hüküm verdiği ve işleri bunların yönettiği (98) anlaşılır".

ABD'nde 1967'de yayınlanan ve sansasyon yaratan kitabında profesör G. William Domhoff, servetlerin ve hisse senetlerinin "dağılımı" konusuna değinerek bir senato komisyonunda ABD'ndeki *menager*'lerin % 1'den daha az bir kısmının, hisse senetli şirketlerin bütün hisse senetlerinin % 80'den fazlasını ellerinde bulundurduğunun ifade edildiğini anlatır. Harvard Üniversitesi'nden 3 profesör, menagerlerin % 0,2'sinin, hisse senetlerinin % 65'inden fazlasına sahip olduklarım ileri sürmektedir ki, bu görüş, *Brookirng Institute*'nün birkaç yıl önce yaptığı araştırma sonuçlarına oldukça uygundur. Profesör Domhoff bu konuda şu ilginç tabloyu yayınlamıştır:

Ülkenin en zengin *menager*'lerinin % 1'inin elinde bulunan hisse senetlerinin global değer payı					
1922	1929	1939	1945	1949	1953
% 61,5	% 65,6	% 69	% 61,7	% 64,9	%76,0

ABD'ndeki bütün büyük *korporasyonları* bir bir inceleyen Ferdinand Lundberg bunların 1965'de bir avuç azınlık, hatta birkaç aile tarafından kontrol edildiği sonucuna varıyor. Profesör Titmuss; Büyük Britanya'da 1954 yılında menagerlerin %1'inin, hisse senetli şirketlerin hisse senetlerinin % 81'ine sahip olduğunu belirtiyor ve servet eşitsizliğinin İkinci Dünya Savaşı sonuyla 1960 yılı başlarında hissedilir derecede arttığına dikkati çekiyor.

Norman Macrae'ye göre Britanya'da halkın % 2'si tüm hisse sentlerinin % 90'ına ve 100000 ila 150000 kişi (nüfusun % 2'si ila % 3'ü) bu hisse senetlerinin % 50'sine sahiptir (99).

Büyük şirketlerin hisse senetlerinin aşağıdaki şekilde dağıldığı Hindistan'da durum aynıdır (100).

	ADVANCE MİLL		*TATA MİLLS*		*TATA HYDRO ELEC*	
Kategori:	% Hissedarlar	% H. sen.	% Hissedarlar	% H. sen.	% Hissedarlar	% H. sen.
1-25 hisse Senetli	93,6	40,0	79,0	14,1	82,0	24,2
150'den fazla H. senetli	0,9	36,5	2,4	64,0	2,2	48,33

Her durumda, bir avuç hissedarın sahip olduğu hisse senetleri, küçük hissedarların elindeki hisse senetleri kadardır, hatta bazen daha da fazladır ve bu bakımdan, şirket, bunların kontrolü altındadır. Gerçekte, hisse senetli şirketlerin yönetimi küçük bir grubun elindedir.*

"Ortaklık şekli, gerçek bir aristokrasinin, hakiki bir oligarşisinin yaratılmasını kolaylaştırır, büyük sermaye şirketlerinin yönetimini sağlayan meslekten yöneticiler yetiştirilmesine yol açar. Birçok şirketi birleştiren bağları çoğaltarak bunlar arasında âdeta kişisel bir hanedanlık oluşturur. Ve böylece, tekellerin doğmasına yol açar ve "menfaat birlikleri", "yöneticiler arası kurullar" diye adlandırılan bir ilişkiler ağı kurar. Kişisel sorumluluk ve yönetici kadronun sorumsuzluğu ortaklığın, tekelin işine yarar" (101).

Hisse senetli şirketlerin genelleşmesi (anonim şirketler), *korporasyonlar*, sınırlı sorumlu şirketler, kredinin ve tüm ekonominin sosyalizasyonunu sağlama yolunda önemli bir aşamadır. Banka, küçük bir gelir sahibinin yatırdığı paraları sanayiciye ödünç verince, sanayici işlettiği sermayenin büyük bir kısmının sahibi olur. Hisse seneti şirketlerin kurulmasıyla, *girişimci ve rantiye mülk sahibi* birbirinden gitgide ayrılır. Girişimcinin sermayesi, kendisininkinden çok daha büyük sermayelere kumanda eden bir araç haline gelir.

Tüketim kredisi

Dolaşım kredisi ve yatırım kredisi, esas itibariyle, büyük ve küçük burjuvazinin faaliyet alanı içinde kalır. Ama kapitalist çağda tüketim kredisi tefecilik şeklinde ya da başka bir şekilde tekrar ortaya çıkar Gerekli ihtiyaç maddelerini sağlayan mağazalara borçlanan işçiler, memurlar, işsizler, v.s. amansız bir alıcının eline düşerler ve kazandıkları paranın büyük bir kısmı borçlarının faizine gider. Bundan bir türlü kurtulamazlar. Tefeciliğin bu türlüsü, işçinin işgücünü sattığı işletmenin mülkiyetindeki mağazalar tarafından uygulandığı zaman büsbütün iğrenç olur.

Dayanıklı denilen tüketim mallarının seri halinde üretimi ile birlikte (mutfak takımları, dikiş makineleri, buzdolapları, çamaşır makineleri, radyo-

* Bkz. Bölüm XII.

lar, pikaplar, bisikletler, motorlar v.s.) 1915 yılına doğru tüketim kredisinin bir başka modern şekli ortaya çıktı (102). İşçilerin ve müstahdemlerin ücretleri genellikle, bu tür malları peşin almaya yetmez. Bununla beraber, aylık ya da haftalık ücretin bir kısmının takside gitmesi sonunda bunları edinmek mümkün oluyor. Bu *taksitli satışı* teşvik etmek, sanayicilerin ve tüccarların yararınadır, çünkü ancak böylece, tüketim malları piyasasını genişletebilirler ve genellikle, bu kredi üzerinden muazzam bir faiz alırlar (peşin fiyatla taksitli fiyat arasındaki fark).* Aynı zamanda tüccarların genel masrafları son derece azalmış olur, çünkü çoğu zaman bu masrafları alıcılar üstlenir. Fakat taksitli ödeme sisteminin aşırı derecede gelişmesi, özellikle her ekonomik *cyclel*'da "boom"un sonuna doğru ve iflasın eşiğinde, kapitalist sistemin istikrasızlığını gösteren bir unsurdur.

Bu modern tüketim kredisi ile seri halde tüketim malları üretimi arasındaki sıkı ilişki açıkça görülmektedir. Çünkü 1914'den önce hemen hemen hiç görülmeyen bu krediler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nde (1929'da 6,3 milyar dolar, 1952'de 25 milyar dolar), ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Büyük Britanya'da, Batı Almanya'da, Belçika'da, İsveç'te ve Fransa'da, yani otomobil, motor, buzdolabı, radyo, televizyon bu ülkelerde hızla geliştiği bir sırada yaygın hale gelmiştir.

Kredi ve kapitalizmin çelişkileri

Demek ki, kredi, kapitalizmin tarihine ve gelişmesine kendi damgasını vurmuş, mevcut bütün para rezervinin sermayelendirilmesini sağlayarak, sermayenin hareket alanını adamakıllı genişletmiş; Malların dolaşımını kolaylaştırmış, hızlandırmış, genelleştirmiş; kapitalist üretimi, rekabeti, sermayenin yoğunlaşmasını kamçılamış, kısacası kapitalist gelişmenin bütün eğilimlerini harekete geçirmiştir. Kredi, kapitalist üretim tarzına ticaret kadar gerekli bir araç olarak görünüyor, çünkü ortalama kâr oranının düşme eğilimine karşı büyük bir tepkiye yol açıyor.

Kredi, burjuva sınıfının kendisini de değiştirmiştir. Faizin kârdan, rantiye bir sınıfın burjuvaziden ayrılması, kapitalist gelişmenin mantıkî bir sonucu ve onun çöküşünün ilk belirtisi oldu. Gerçekten de, burjuvazinin, sadece ve sadece kendi sermayesiyle yaşayan ve böyle olması için de üretim sürecinin dışına atılan, makineler ve işçilerle doğrudan doğruya ilişkisi kopan bir kesimi ortaya çıktı. Aile mülkiyetine dayanan kapitalist işletmede kişisel ve somut bir bağ olarak kalan kapitalist temellükün *özel* karakteri, hisse senetli şirketlerde gitgide objektif hale geldi ve soyutlaştı. Sermayenin egemenliği en genel ve anonim şekline büründü. Sömürüyü uygulayanlar ete kemiğe bürünmüş varlıklar değil, objektif ve kör ekonomik yasaların eşdeğeri olan "şirketler" ve "kumpanyalar"dı.

---

* Çoğu zaman bir tefeci faizi söz konusudur. Çünkü % 50'si ya da % 75'i daha önce ödendiği halde, faiz, malın tüm fiyatı üzerinden hesaplanmaktadır.

Tıpkı ticaret gibi, kredi de, sermayenin rotasyon müddetini büyük ölçüde azalmasını mümkün kılar, *sermayenin artan bir kısmının sabit dev tesislerde hareketsizleşmesi karşısında döner sermayeye daima daha büyük bir hareketlilik kazandırır.*[*] Böylece kapitalizmin gelişmesinden doğan çelişkileri kısa bir süre için hafifletebilir, ama uzun vadede bu çelişkileri artırır da. Sanayi kapitalizminin doğuşu sırasında her kapitalist, mallarını üretmek için sarfedilen emek müddetinin sosyal bakımdan gerekli olup olmadığını hemen fark edebiliyordu. Bunu anlaması için piyasaya gitmesi ve orada bu malları üretim fiyatlarına satabileceği alıcılar bulması yetiyordu. Sanayici ile tüketici arasına ticaret ve kredi girince bu sanayici, mallarının değerini kendiliğinden gerçekleştiriyordu. Fakat artık bu malların gerçek bir pazar bulup bulmayacağını, bir "son tüketiciye" rastlayıp rastlamayacağını bilemiyordu. Ürettiği malların bedeli olan parayı harcadıktan çok zaman sonra, bunların satılamadığını, *sosyal bakımdan gerekli* emek müddetini gerçekte temsil etmediklerini öğreniyordu, ama artık *krach* kaçınılmazdı. Kredi, bu *Krach*'ı uzaklaştırmak eğilimindedir, fakat gerçekleşince de onu büsbütün şiddetlendirir.

Malların dolaşımını ve tüketimini hızlandıran kredi, periyodik buhranların vadesini geciktirir, dengesizlik faktörlerini arttırır, bundan dolayı da, buhran patlak verdiği zaman onu büsbütün şiddetlendirir Çünkü kredi, paranın iki temel işlevi arasındaki temel ayrılığı -dolaşım aracı ve ödeme aracı olma niteliğini- daha da körükler, malların dolaşımı ile bunun mübadele değerini gerçekleştiren para dolaşımı arasındaki temel çelişkiyi, yani kapitalist buhranların ilk ve genel kaynakları olan çelişkileri durmadan geliştirir.

---

[*] Buhranın başlangıcında kredi, fiyatlardaki ani bir düşüşün ilk şoklarını etkisiz kılabiliyor. Girişimci, istikraz edilmiş sermaye ile iş gördüğü sürece, üretim maliyetinin altında satış yapabiliyor. Yeter ki elde ettiği parayla, ortalama kârdan daha az olan faizi ödeyebilsin.

KAYNAKLAR

1. Ruth Bunzel, *The Economic Organization ot Primitive Peoples*, p. 346.
2. J. H, Boeke, *De Theorie der Indissche Economie*, p. 49.
3. Raymond Firth, *Malay Fishermen*, p. 162.
4. H. Cunow, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Vol. I, p. 241.
5. Kin Wei-Shan, *Democracy and Finance in China*, p. 66.
6. Cunow, op. cit., Vol. I, p. 240; R. Thurwald, article *"Wirtcchaft" in Reallexicon der Vorgeschichte*, Vol. XIV, p. 408.
7. C. Huart and L. Delaporte, *L'Iran antique*, pp. 138-9.
8. H. Pirenne, *Le Mouvement économique et social au moyen âge*, p. 17.
9. E. Cuq, *Les Nouveaux fragménts du Code de Hammourabi sur le prêt à intérêt*, pp. 21-28; W. Eilers: *Die Gesetzgebung Hammurabis,* p. 23.
10. International Labour Office, *Les populations aborigènes*, p. 407.
11. P. T. Bauer and. B. S. Yamey, *The Economics of Under-developed Countries,* p. 65.
12. For Byzantium, G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates,* pp. 88, 217; for India, *Cambridge History of India*, Vol. IV, pp. 4514; for China, K. A. Wittfogel, *Wirtschaft and Gesellschaft Chinas,* pp. 349-50; for Japan, M. Takizawa: *The Penetration of Money Economy in Japan*, pp. 21-22, ete.
13. A. Dauphin-Meunier, *Histoire de la Banque*, p. 5; E Cuq: op. cit., pp. 26-32.
14. Huart and Delaporte, op. cit., p. 141.
15. A. Ccristensen, *L'Iran sous les Sassanides*, pp. 166-7.
16. A. Dauphin-Meunier, *La Banque à Travers leş âges*, Vol, pp. 30-31.
17. P. Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, pp. 351-2.
18. M. Rostovtzeff: Social and Economic History of the Hellenistic World, pp. 1278-80.
19. Steven Runciman, *La Civilisation byzantine*, p. 90 92.
20. Jacques Gernet, *Les Aspectséconomiques du bouddhisme dans la société chînoise du Ve au Xe siècle*, pp. 167-8, 20, *et al.*
21. Lien-sheng Yang, "Buddhist Monasteries and Fourm Money - Raising Institutions", in *Harvard Journal of Asiatic Studies,* Vol. XIII, June, 1950. Nos. 1-2 pp. 174-6.
22. Eijiro Honjo, *The Social and Economic History of Japan*, pp. 72-73.
23. Aly Mazahéri, *La Vie quotidienne des Musulmans au moyen âge*, p. 302.
24. G. Génestat, *Le Rôle deş monastères comme établisse-ments de crédit*, p. 19, for Normandy; Karl Lamprecht, *Deutsche Wirtschaftsleben in Mittelalter*, Vol. I, p. 1446, for Germany; G. G. Coulton, *The Mediaeval Village*, pp. 284-6, for Italy; Mackinnon, *Social and Industrial History of Scotland*, p. 74, for Scotland; H. van Werveke, in *Annales*, Vol. IV, pp. 459-60, for the Netherlands, etc.
25. A. Dauphin-Meunier, op. cit., Vol. I, pp. 86-89.
26. Heichelheim, op. cit., Vol. I, p. 342.
27. G. B. Jathar and S. G. Beri, *Indian Economics*, Vol. II, p. 329.
28. Ki Fien-Shen, *Essai sur l'origine et l'évolution des banques en Chine,* pp. 4-5.

29. Paul E. Eckel, *The Far East since 1500*, p. 105.
30. Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, pp. 3, 7, 13-14, 26-28.
31. J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Vol. I, p. 330.
32. R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change, XIVe-XVIIIe siècle*, p. 24.
33. J. C. Van Dillet, *History of the Principal Public Banks*, pp. 81-84.
34. R. G. Rodkey, article *"Deposits" in Encyclopedia of Social Sciences,* Vol. II, p. 416.
35. A. E. Sayous, *Les Bauques de dépôt, les banques de crédit et les sociétés financières,* p. 12.
36. G. Bigwood, *Le Régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge*, pp. 36217 et passim; R. De Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges,* pp. 117-20.
37. J. Schumpeter, *Business Cycles*, Vol. 1I p. 614.
38. R. P. L. Molina, *De Iustita et Iure*, Vol. II, 1597-359: 15.
39. R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, Vol. II, p. 26.
40. Ibid., p. 23.
41. Dauphin-Meunier, op. cit., Vol. I, p. 9; Ki Fein-Shen, op. cit pp. 144-5; *Cambridge History of India*, Vol, 1 pp. 218-19.
42. G. Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, p. 73.
43. Boissonnadex, *Le Travail dans l'Europe chrétienne de moyen âge*, pp. 65-66; Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam,* pp. 17-24; N. S. B. Gras, article "Bill of Exchange" in *Encyclopedia of Social Sciences*, II, p. 450.
44. G. Glotz, op. cit., p. 73.
45. Glotz, op. cit., p. 142; R. S. Lopez, *"Trade in Mediaeval* Europe; The South", in *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. II, p. 267.
46. A. Sapori, *La Crisi delle compagnie*, p. 249.
47. R. De Roover, *Money, Bankink and Credit in Mediaeval Bruges*, p. 40.
48. Fischel, op. cit., pp. 28-29.
49. Nancy Lee Vwann, *Food and Money in Ancient China*, p. 393.
50. Robert Bigo, *Les Bases historiques de la finance moderne*, p. 100.
51. H. Hauser and A. Renaudet, *Les Débuts de l'âge moderne (Peuples et Civilisations,* Vol. VIII), p. 346.
52. Van Dillen, op. cit., passim.
53. R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, Vol. I, p. 350, Vol. II, p. 83.
54. W. T. C. King, *History of the London Discount Market* p. 5; R. Bigo, *La Caisse d'Escompte et les origines de la Banque de France*, p. 16; J. H. Clapham, *The Bank of England*, pp. 6, 18, 27, 123.
55. R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, Vol. I, p. 119.
56. Clapham, op. cit-, p. 153.
57. Bigo, *La Caisse d'Escompte...*, passim,
58. Clapham, op. cit., p. 118.

59. Schumpeter, op. cit., Vol. If p. 292.
60. King, op. cit., pp. 7-8.
61. D. K. Joslin, "London private bankers, 1720-1785", in *Economic History Review*, Vol, VIII, No. 2, 1954, pp. 171-2, 182.
62. King, op. cit., p. 18.
63. Ibid., p. 11.
64. G. Von Haberler, *Prospérité et Dépression*, Vol. Il, p. 333.
65. Schumpeter, op. cit., Vol. I, p. 124.
66. J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, Vol. II, pp. 352-3.
67. René Dumont, *Le Problème agricole française*, p. 334.
68. Schumpeter, op. cit., Vol. I, p. 124.
69. J. G. K. Wicksell, *Lectures on Political Economy*, Vol. II, p. 190.
70. *New York Times*, 17th January, 1955.
71. Schumpeter, op. cit, Vol. II, p. 608.
72. King, op, cp. cit., pp. 270-1.
73. Heichelheim, op. cit., Vol. I, p. 687; Lopez: art. cit., pp. 309-10; De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, Vol. II, p. 35.
74. S. Schweizer, in *Evolution récente du rôle des banques*, p. 79.
75. King, op. cit., p. 16.
76. Norman Macrae, *The London Capital Market*, p. 130.
77. R. De Roover, *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, pp. 294-7.
78. K. Polanyi, et al., *Trade and Market in the Early Empires*, p, 14.
79. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, Vol. II, p. 336.
80. Fernand Baudhuin, *Crédit et Banque*, pp. 47-49.
81. M. Compton and E. H. Bott, *British Industry*, pp. 170, 178.
82. R. S. Sayers, *Modern Banking*, p. 44,
83. S. Schweizer, in *Evolution récente du rôle des banques* p. 95.
84. J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, Vol. I, p. 343.
85. J. B. Condliffe, *The Commerce of Notions*, p. 96.
86. R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, Vol. I, p. 16.
87. F. Baudhuin, op. cit., p. 188; Paul H. Emden, *Money Powers of Europe,* passim.
88. Clapham, *An Economic History of Modern Britain,* Vol. II, p. 355.
89. Macre, op. cit., pp. 88, 177.
90. Sayers, op. cit., p. 65.
91. Patrick Fitzgerald, *Industrial Combination in England*, p. 101.
92. Clapham, *An Economic History of Modern Britain*,
93. Ibid, p. 242.
94. A. A. Berle, *The XXth Century Capitalist Revolution*, p. 30.

95. *The Economist*, 14th February, 1959, p. 613.
96. Gardiner C. Means, *The Structure of American Economy* p. 153.
97. Richard B. Tennant, *The American Cigarette Industry*, p. 101; *Manchester Guardian*, 5th June, 1959.
98. Sargant Florence, *The Logic of British and American Industry*, pp. 183, 189, 203, 193.
99. Macrae, op. cit., pp. 386-9, 104.
100. A. Metha, *Democratic Socialism*, p. 105.
101. Oualid, *Répetitions écrites de législation industrielle*, pp. 184-5.
102. Seligman, *Instalment Credit* Vol. I, pp. 13 et seq.
103. F. Baudhuin, op. cit., pp. 16-17.
104. Schweizer, op. cit., pp, 92-93.

VIII

PARA

Paranın iki işlevi

Genel eşdeğer para, her şeyden önce, diğer bütün malların kendi mübadele değerlerini ifade ettikleri bir maldır (1). 25 çuval buğday 1 altın libreye eşittir dendiğinde bu eşitlik, mübadele değeri, yani sosyal bakımdan gerekli emek müddeti açısından bir eşdeğerliği ifade eder. Ortak değer ölçüsü olarak paranın hiçbir gizemli niteliği yoktur. Kendisi de insan emeğinin bir ürünü olduğu ve belirli bir değere sahip bulunduğu için bu işlevi yerine getirebilmektedir.

Mübadeleler basit (seviyede) kaldığı ve alım satımlar gitgide trampanın yerini aldığı zaman paranın bu temel niteliği apaçık görülür. Küçük mal üretiminin başlangıcında, çoğu zaman, değer ölçüsü olarak bir arada kullanılan birkaç genel eşdeğer vardır: Mısır ve Mezopotamya'da buğday ve altın ya da bakır; Çin'de de buğday, pirinç ve gümüş. Bu şartlarda hiç kimse parayı sadece itibarî bir mübadele aracı olarak düşünemeyecektir.

İşbölümü hâlâ nispeten basittir ve saydamdır... 25 çuval buğdayın, 5 ineğin ve 1 altın librenin birbirleriyle mübadelesinde çiftçinin, hayvan yetiştiricinin ve madencinin her birinin emeği, ortak bir ölçü, emek müddetinin hesaplanması üzerine kurulmuş bir toplumda mevcut emek müddetinin ortak bir kısmına indirgenmiş görünür.

Fakat mübadeleler artıp gitgide yaygın bir hale gelince bu basit ve saydam ilişki ortadan kalkar. Para artık sadece ortak değer ölçüsü değildir, mübadele aracı haline de gelmiştir (2). Çok sayıda malların, kendi sahiplerinin malı olarak pazarda yer alır. Bu malların kullanım değerlerini gerçekleştirmeyi arzulayan alıcılarını buluncaya kadar elden ele geçecektir. Bu alıcılar, bu mallarını pazardan tamamen çekerler. Para art arda yapılan bu mübadeleleri kolaylaştırır ve bunların birleşmiş bir pazar şartlarında gerçekleşmelerini sağlar (3). Ama bu işlevin yerine getirilmesinde onun kendi öz değerinin sadece ikinci derecede bir önemi vardır. Eğer 25 çuval buğdayın değeri 5 ineğin değerine eşitse, çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri için bu iki malı 1 saf gümüş libre ya da düşük ayarlı 10 gümüş libre karşılığında mübadele etmiş olmanın pek önemi yoktur. Malların dolaşımının tamamı, paranın sadece

aracı rolü oynadığı bir dizi mübadele işlemi olarak görünür, bundan dolayıdır ki, genel eşdeğerin kendi değerinin ekonominin normal işleyişinde önemi yokmuş gibi bir yanılsama doğabilir.

Gerçekte, bir yanılsamadır bu. Malların dolaşımı, bir mal dolaşımı ve bir para dolaşımı olmak üzere ikiye ayrıldığı oranda paranın kendisi de dolaşım aracı ve (vadeli) ödeme aracı diye ikiye ayrılır. Esas itibariyle, mallar üreten bir toplumda malların büyük bir kısmı kredi sayesinde dolaşımda yer alır. Bu malların eşdeğeri olan para ancak daha sonra ele geçecektir (4). Genel eşdeğer paranın kendi değerindeki her dalgalanma borçlular ile alacaklılar arasındaki ilişkilerde derhal bir düzensizliğe yol açar, (yani) paranın değeri yükselince borçlular zarar eder -Roma Cumhuriyeti döneminde, özellikle, bakırın değerinde meydana gelen yükselme bunun en belirgin örneğidir-, paranın değeri azalınca alacaklılar büyük zarara uğradılar.

Madenî paranın değeri ve fiyat hareketleri

Değerli madenler hemen her yerde genel eşdeğer olarak kabul edildikleri andan itibaren bunların kendi değerlerindeki dalgalanmalar malların fiyatlarında -yani bu malların değerlerinin paraca ifadesinde- daima büyük düzensizliklere yol açtı. Madenî para değerinde bir yükselme, (bu parayla ifade edilen) fiyatlarda bir düşüşe, madenî paranın değerinde bir azalma da fiyatlarda bir yükselmeye sebep olur...

Demirden iş aletlerinin kullanılmasından dolayı gümüş-üretimi şartları daha geliştirilince paranın değerinde ilk büyük devrim meydana geldi ve bu da, gümüşün değerinde M.Ö. 900 yılına doğru büyük bir azalmaya yol açtı. Bu değer kaybı, gümüşle ifade edilen fiyatların birden yükselmesine sebep oldu: 1 "qur" buğdayın fiyatı Hamurabi devrinde 2 miskal gümüşe, M.Ö. 950'ye doğru da 15 miskale çıktı (5). Altı yüz yıl sonra Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nun hazinesindeki değerli madenleri ele geçirdi ve bu yağma, çok ucuz bir üretimin yaratacağı sonuçların aynını yarattı, altının ve gümüşün değerinde % 50 kadar bir azalmaya, fiyatlarda da bu oranda bir yükselmeye yol açtı (6).

M.S. 2. yüzyıldan itibaren bunun karşıtı bir süreç başladı. Köle fiyatlarının yükselmesi, kölelerin verimlerinin azalması, birçok maden işletmesinin kapatılması, altının ve gümüşün değerini artırdı ve değerli madenlerle ifade edilen fiyatlarda bir düşüşe yol açtı (7). Bu hareket 8. ve 9. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşacaktı. Sonra tersine bir eğilim baş gösterdi. 14. ve 15. yüzyıldan itibaren gümüş madenlerinin işletilmesinde gerçekleştirilen hakiki bir teknik devrim, bu madenin değerinin azalmasına ve fiyatlarda bir yükselmeye sebep oldu. Bolivya'da Potosi gümüş madenlerinin ve Meksika madenlerinin köle emeği sayesinde işletilmesinden itibaren, yani 16. yüzyılın ikinci yarısında bu durum genelleşti, bu da üretim masraflarının son derece azalmasını sağladı ve Avrupa'da birçok madenlerin kapatılmasına yol açtı.

Madenî para değerindeki dalgalanmalarla fiyatlardaki dalgalanmaları kıyaslarken, üretkenlikteki artıştan dolayı, madenin değerinde bir düşüşe sebep

olan aynı teknik değişikliklerin, bütün malların değerinde bir azalmaya sebep olabildiğini de gözden kaçırmamak gerekir. Bu şartlarda gümüşün ve altının değerindeki bir azalmanın yanı sıra malların fiyatlarında da bir istikrar, ya da hatta bir azalma meydana gelebildi. Nitekim, demir devrinde, M.Ö. 10. yüzyılda, gümüşün değerinde bir azalmaya yol açan aynı teknik devrim, az masraflı tarımsal üretimin büyük ölçüde yayılmasını sağladı ve M.Ö. 10. ve 7. yüzyıllar arasında tarımsal ürünlerin fiyatlarının birdenbire düşmesine sebep oldu (örneğin, buğdayın fiyatı "qur" başına 15 miskalden 1/2 miskale düştü) (8).

Dünya pazarı, birbirleriyle pek seyrek ve sınırlı ilişkiler kuran binlerce bölgesel pazara ayrıldığı sürece yeryüzünde birçok genel eşdeğerin yanyana bulunması mübadelelerde büyük bir güçlük yaratmadı. Portekizliler, sonra da Hollandalılar Endonezya'da ticarete kalkışınca orda farklı para birimlerinin yürürlükte olduğunu gördüler. Yerli topluluklarda altın ve gümüş para, kabuk (sedef) paralarla bir arada bulunabiliyordu (9). Ancak sanayi kapitalizmi dünya pazarını gerçekten birbirine bağladığı ve artık sadece mübadele değerleri üretildiği zamandır ki, bütün ülkeler için genel bir eşdeğere ihtiyaç duyuldu. Birçok ülkenin hem altını, hem de gümüşü aynı zamanda genel eşdeğer olarak kullanma girişimi (çift maden sistemi) başarısızlığa uğramıştı. Bu iki madenin [altın ile gümüşün] her biri, kapitalist çağda sayısız dalgalanmalara maruz olan kendi mübadele değerine sahiptir, bundan dolayıdır ki, bu madenlerden birinin fiyatının diğeri ile ifade edilmesi ve malların fiyatlarının da bu iki madenden her hangi biriyle ifade edilmesi kaçınılmaz olarak sürekli karışıklıklara yol açacaktı (10). Nihayet, 19. yüzyılın sonlarına doğru hemen hemen bütün ülkelerde altın esası kabul edildi, altın bütün ülkelerde genel eşdeğer ölçüsü oldu. Bununla beraber, genel eşdeğer olarak gümüşün kabul edildiği Uzak Doğu'da (16. yüzyıldan beri önce Çin'de, sonra da Hindistan ve Japonya'da) altın esasına karşı muhalefet süregeldi.

Madenî para dolaşımı

Kendileri de belirli bir mübadele değerini temsil ettiklerinden, değerli madenîler mübadele aracı hizmeti gördüler. Eşit değerler eşit değerlerle mübadele edildiği için, bir madenî para kullanıldığı andan itibaren, dolaşımdaki tüm malların gerçekleştirilebilecek toplam fiyatıyla, bu malların mübadele değeri için gerekli para miktarı arasında belirli bir bağlantı kurulacağı açıktır. Bu bağlantıyı belirleyebilmek için, aynı paranın art arda birçok mübadeleyi gerçekleştirebildiği olgusunu göz önünde tutmak gerekir.

Bir köylünün pazarda çuha satın aldığı aynı parayla çuhacı değirmenciden un, değirmenci de bir köylüden buğday satın alır. Demek ki, bu aynı para bir tek günde, her biri paranın kendi değerine eşit olan, üç mübadele işlemini gerçekleştirecektir. Paranın dolaşım hızına v -belirli bir süre içinde aynı paranın gerçekleştirdiği mübadele işlemleri sayısı-, dolaşımdaki malların miktarına Q, ortalama fiyat indeksine p dersek, dolaşımdaki para miktarını (M)'yi tanımlayan aşağıdaki formülü elde ederiz.

$$M \times v = Q \times p \quad (11)$$

Paranın dolaşım hızının dolaşımdaki toplam para hacmiyle çarpımı, dolaşımdaki toplam mal miktarının ortalama fiyat indeksi ile çarpımına eşit olmalıdır. Buradan, dolaşımdaki bütün malların mübadelesi için gerekli toplam paraya ilişkin şu formülü elde ederiz:

$$M = \frac{Q \times p}{v}$$

Nihayet, Q× p'nin yerine, dolaşımdaki tüm malların toplam fiyatlarının ifadesi olan P'yi koyarsak aşağıdaki formülü elde edilir:

$$M = \frac{p}{v}$$

Dolaşımdaki toplam para, mübadele edilen bütün malların toplam fiyatının paranın dolaşım hızına bölünmesine eşit olmalıdır.

Bu formül tersinir (reversible) olarak kabul edilmemelidir, üç faktörün bilinmesiyle hemen dördüncü faktörün elde edilebileceği bir cebir formülü olarak da kabul edilmemelidir (12). Bu formülde, normal olarak, tek bağımsız değişken diye kabul edilmesi gereken P'dir. Mallarının üretim fiyatları değerle birlikte dalgalanmalara uğrayabilir; ayrıca, teknik ilerleme de fiyatlarda az çok köklü bir azalmaya sebep olabilir. Bu durumda, madenî paranın bir kısmı ya dolaşım dışına çıkabilir veya belki de biriktirilebilir. Eğer dolaşımdaki malların tamamı, üretkenlikte karşılıklı bir artış olmaksızın (örneğin, her malın değerinde karşılıklı bir artış) hissedilir derecede artarsa, mübadeleleri gerçekleştirebilmek için bir miktar ilâve madenî para gerekecektir. Bundan dolayı, değerli madenlerin üretimini arttırmak için her çareye başvurulacaktır (kapanmış madenlerin açılması, yeni maden yataklarının keşfedilmesi gibi), 14. yüzyılın sonundan 16. yüzyıla kadar özellikle böyle bir durum meydana gelmiştir. Fakat paranın dolaşım hızı özerk bir faktör değildir:

"Paranın dolaşım hızı, bizzat üretimle birlikte değişme eğilimi gösterir, bu bakımdan, para dolaşımındaki değişiklikler fiyatları etkilemez" (13).

Özel itibarî paranın kökenleri

Bununla beraber, küçük (basit) mal üretimi geliştiği andan itibaren sadece madenî paranın kullanılması mübadelelerin hızla yapılmasını frenleyebilir. Uluslararası ticarette birdenbire meydana gelen bir gelişme bir madenî para darlığına yol açabilir ve bu yüzden, ekonomik yayılmayı engelleyebilir. 14. 15. yüzyıllarda sadece Batı Avrupa'da değil, Abbasiler zamanındaki İslam

İmparatorluğu'nda (14), Helenistik devirde Mısır'da (15), Laurium madenlerinin keşfedilmesinden önce eski Yunanistan'da (16), M.S. 9. yüzyılda Çin'de de (17) böyle bir durum meydana gelmiştir. Madenî para darlığı dönemlerinin genel özelliği, daha çabuk aşınan, bu bakımdan da, ağırlığı ve değeri azalan madenî paraların dolaşımının daha hızla seyretmesidir.

Zaten, sadece madenî paranın kullanılması son derece gelişmiş bir küçük (basit) mal üretimi çerçevesi içinde birçok güçlükleri içerir. Mübadele araçlarını uzun bir süre boyunca beraberlerinde götürmek zorunda kalan kervanlar ve uzun deniz seferlerine çıkanlar birdenbire madenî para darlığına sebep olabilir. R. de Roover, 15. yüzyılda Uzzano tarafından yazılmış bir ticaret kitabından söz eder. Bu kitapta belirtildiğine göre Venedik'te her yıl Haziran ve Temmuz aylarında, İstanbul'a giden kadırgalar yüzünden madenî para darlığı başgöstermektedir. Ortaçağ "para piyasasındaki" bu "gerginlik", Eylül başında kadırgaların İskenderiye'ye hareketinden sonra devam etmiş ve pamuk aramaya giden kadırgaların (18) hareketinden sonra 15 Aralık ve 15 Ocak tarihleri arasında da tekrarlanmıştır. Buna karşılık, Ekim ve Kasım aylarında madenî para bollaşmıştı, çünkü baharat satın almaya gelen Alman tüccarlar Venedik'e çokça para getiriyorlardı (19).

Ödemeleri gerçekleştirmek için sık sık çok miktarda parayı taşıma zorunluluğu, madenî para kullanmanın pek zahmetli olabileceğini göstermektedir:

"(16. Louis zamanında) Massageries'nin gerçekleştirdiği madenî para taşımacılığı çok külfetli idi. Mercier'nin Tableau de Paris'de anlattığına göre ayın 10'unda, 20'sinde ve 30'unda saat 10'dan öğleye kadar içi para dolu hurçları taşıyan hamallar görülmekte, bunlar sanki düşman ordusu şehri zapt edecekmiş gibi koşmaktadırlar" (20).

Altın ve gümüş yerine daha az değerli madenlerin, yani bakırla demirin kullanıldığı Çin gibi ülkelerde bu taşıma güçlükleri daha da artıyordu.

Buna, genellikle, böyle devirlerde hüküm süren ve en çeşitli madenî paraların aynı zamanda dolaşımda bulunmasından ileri gelen parasal güvensizliği ve özellikle kraliyet hazinelerince para ayarında yapılan hileli işlemleri de eklemek gerekir.* 16. ve 17. yüzyılda bu durum İngiltere'de öylesine yaygın bir hal aldı ki, 1695'de İngiliz vergi gelirlerinin % 50'si, toplanan paraların eksik ağırlıkta olmasından dolayı hiçbir işe yaramadı (21).

Bütün bu sebepler, küçük (basit) mal üretiminin gelişmesinin belli bir aşamasında ticarî yayılmanın tüccarları mübadeleleri hızlandırıp kolaylaştıracak ve paranın yerini tutacak simgesel paraları niçin icad etmek zorunda bıraktığını açıklamaktadır. Ticarî sermayenin geliştiği bütün toplumlarda genellikle kullanılan bu simgesel paraların klasik iki türü kambiyo senetleri ve hesaptan hesaba nakildir (kaydî para).

Kambiyo senetlerinin satın alma ile teslimatın (zamanda) ve alıcı ile satıcının (mekânda) birbirinden ayırdedilmesi sonunda doğduğunu görmüştük. Ortaçağ Avrupa'sında bu senetler başlangıçta poliçelerden ve kredi araçlarından ibaretti. Diğer toplumlarda, bunlar Japonya'daki "pirinç bonoları"

---

* VII. Bölüme bakınız.

(22) gibi sadece kredi araçları; ya da Song hanedanı (23) zamanında Çin'deki "çay bonoları" gibi madenî parayla veya belirli madenler ile ödenebilen çeklerdi. Kredi aracı olarak oynadıkları rol gözönünde tutulmazsa, bu belgelerin özelliği, kullanılmaları genelleştikçe paranın yerini tutan simgesel paralara dönüşmeleridir. Bunun için dolaşımda geçerli olmaları yani üzerlerinde adları yazılı şahısların dışındaki şahıslar tarafından kabul edilmeleri yeterlidir. Batı Avrupa'da bu dolaşım, muhtemelen 16. yüzyılın (24) başından itibaren yaygınlaşan ciro sayesinde (poliçelerin ciro edilmesi sayesinde) gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın başında İskoçya ve Lanchashire'de poliçeler hakiki mübadele araçları olarak dolaşıma giriyorlardı ve üzerlerinde birçok imza bulunuyordu (25).

Madenî para darlığını gidermek için, en azından, ortaçağın başlangıcından itibaren batı Avrupa'da hesaptan hesaba nakil çok daha geniş çapta uygulandı. Tüccarların çoğu büyük müesseseler ya da banker-tüccarlar nezdinde hesap açtırıyorlar, mal satın aldıklarında, ödenecek meblağı borçlu hesabına ve alacaklı hesabına kaydetmesini bankerlerine emrediyorlardı. Aynı şekilde, ürünlerini sattıkları zaman da, kendilerine ödenecek meblağı alacaklı hesabına ve müşterilerinin borçlu hesabına kaydetmesini bankerlerinden istiyorlardı. Her tüccarın alacaklı ve borçlu hesabının bakiyesi bankerlerine yatırdıkları mevduatla ve gerekli hale gelmiş ilâve nakit ödemelerle belirli zamanlarda tasfiye ediliyordu. Özellikle 13. yüzyıldaki panayırlar sayesinde gelişen bu hesaptan hesaba nakil sistemi ortaçağ toplumunda muazzam bir madenî para tasarrufuna yol açtı...

"Doğu'nun baharat ve Batı'nın yünlü kumaş ticaretinin yoğunlaştığı bu büyük panayırlarda takas yoluyla ödemeler yapılıyordu. Troyes'da ya da Provins'de aslında pek az para kullanılıyor, buralarda özellikle borç senetleri mübadele ediliyor, panayır sonunda sarrafların dükkânları hakiki bir takas bürosu haline geliyordu. Aslında, ödenmemiş borç senetleri bir komisyon karşılığında, panayırdan panayıra devredilebiliyordu" (26).

14. ve 15. yüzyılda yaşamış Bruges'lü bankerlerin defterlerinde binlerce nakil (virement) ihbarnamesine rastlayan De Roover, bu devirde banka mevduatının gerçek paraya dönüştüğünü belirtmektedir (27). Ödeme ve mübadele aracı olarak hesaptan hesaba transfer uygulanmasına kaydî para denir, çünkü paranın el değiştirmesi sadece banka defterlerine kayıt düşmek suretiyle gerçekleşiyordu.

Kambiyo senetleri ve kaydî para bir dizi para işlemini gerçekleştirmek için madenî para yerine kullanılabiliyordu. Fakat para yerine geçen bu simge paralar itibarî bir parayı temsil ediyorlardı, çünkü bunları veren şahsa (ya da hesaptan hesaba transferi gerçekleştiren bankere) güvenildiği oranda, ancak bu oranda, ödemelerde kabul ediliyordu. Özel şahıslar tarafından çıkarıldığı için özel itibarî bir para söz konusuydu.

Madenî paranın yerine geçen simge paralar, genel eşdeğer olan madenî paraya çevrilebilmek şartıyla, ancak bu şartla, mübadele araçları ve malların bedeli olarak kullanılabiliyorlardı. Özel itibarî paranın dolaşımı, nihai ödemenin, genellikle kabul edilebilen genel bir parayla yapılmasını gerektiri-

yordu. Her tüccar kendi senetlerinin çevrilebilirliğinden sorumluydu elbette. Sonunda bunlar ödenmez ise tüccar iflas eder ve ellerinde bu senetlerin bulunduğu şahıslar verdikleri parayı kaybederlerdi. Demek ki, özel itibarî para, tanımı gereği bir kredi türüydü, bir kredi parasıydı ve geçerliliği -madenî paranın eşdeğeri olma derecesi- bunu çıkaranların ödeyebilirliklerine bağlıydı.

Genel itibarî paranın kökenleri

Bununla beraber, madenî paranın yetersizliğini gidermek için sarfedilen özel çabada bir tuhaflık vardı. Genel eşdeğer para, mallar salt özel olarak ne içeriyorlar ise onu etkisizleştiren ve böylece, tanımı gereği, mübadelelerin zamanda ve mekânda en az kısıtlama ile gelişmesini mümkün kılan sosyal bir araçtır tanımı gereği. Kullanılması (geçerliliği) tek tek burjuvaların ödeyebilirliklerine bağlı bulunan parasal simgeler, zamanla bu sosyal işlevi yerine getiremez oldular. Bunun içindir ki, ticarî sermayenin gelişmesi para yerine geçen genel simgelerin, yani genel itibarî paranın yaratılmasını gerektiriyordu. Tarihî bakımdan, genel itibarî para, özel itibarî paranın bir üçüncü türü olan banknot işlevini yerine getiren mevduat makbuzlarından türemiştir. Bunun kökeni Çin'dir (28).

Çin'de Çeu hanedanı zamanından beri (M.Ö. 1134-256) ticarî senet bilinmekteydi. Madeni para darlığının başgösterdiği 9. yüzyılda il merkezlerinden gelen tüccarlar değerli madenlerini özel kişilere emanet etmek ve bunun karşılığında aldıkları mevduat makbuzlarını (29) kullanmak alışkanlığını ediniyorlardı. Bu özel itibarî paraya fei-çien ya da "uçan para" deniliyordu. Merkezi hükümet, değerli madenler dolaşımdan kalkar korkusuyla bu uygulamayı yasakladı. Ama ortada gerçek bir para darlığı olduğu için bizzat hükümet 812 yılında başkentte mevduat büroları açmak zorunda kaldı. Mevduat sahipleri, merkezi hükümet tarafından kendilerine verilen makbuzlar sayesinde, imparatorluk bürolarının bütün şubelerine madeni paralarını yatırabiliyorlardı. Daha sonraları, 10. yüzyılda, bu sistemin tümünü yönetmek için bir "banka" kuruldu.

Bu bankaların çıkardıkları mevduat makbuzları henüz "nama muharrer"di. Fakat 11. yüzyılın başında Ze-cuan ilinde basılmış demir paralar çok ağırlık verdiği için malların dolaşımını engelliyorlardı. Bu yüzden tüccarlar bunları dolaşımdan tamamen kaldırmaya karar verdiler. Zengin tüccarlara ait sekiz ticarethane bütün madenî paralarını bir araya topladılar ve sadece nama değil, hamiline de ödenmek üzere ve bu stoktan karşılanan ve dolaşımdaki tüm madenî paranın yerini tutan akreditifler çıkardılar. Bu makbuzlar ihtiyatsızca çıkarıldıkları için tüccarlar iflâs ediyorlardı. Fakat merkezi hükümet duruma müdahale ederek, 1021 yılında Ze-cuan'da banknot ihracı için bir banka kurdu. İki yıl sonra, bu banknotlar tüm imparatorlukta dolaşıma girdi. Derken, bu kâğıt paranın ihracı ve tahvili için özel bir banka kuruldu. 1161'de, sadece 700.000 kuan madenî para bulunduğu halde, 41.470.000 kuan tutarında kâğıt para dolaşımda yer alıyordu. Yan hanedanı (tatarlar) ve

Ming hanedanı zamanında dolaşımdaki kâğıt para bolluğundan depresyon ve enflasyon aşamaları birbirini izledi. Zaten Ming hanedanının devrilmesi, kısmen, kâğıt para enflasyonundaki hızlı gidişin sonucudur. Bu felâketten sonra Mançu hanedanı, 17. yüzyıldan itibaren, kâğıt parayı dolaşımdan kaldırdı ve kâğıt para Çin'de ancak 19. yüzyılın ortasında yeniden yürürlüğe girdi.

Genel itibarî para Avrupa'da da tamamen aynı biçimde ortaya çıktı. Venedik ve Barselona'daki özel bankalar 15. yüzyıldan itibaren, mevduat sahiplerine mevduat makbuzları vermek alışkanlığını edindiler. Bu bankalar iflâs edince, 16. yüzyılın sonlarına doğru Banco di Rialto, sonra Venedik Bankası, kâğıt para gibi dolaşımda kullanılan ve çabucak aşınan (değerini yitiren) hamiline muharrer mevduat (emanet) belgeleri çıkardılar. 1609'da kurulan Amsterdam Bankası, Provinces-Réunis'de darbedilmiş madenî paralara oranla kendi kasalarına yatırılmış madenî paraların eşdeğeri olan mevduat bonoları ihraç etti sadece. Bu mevduat bonoları, 18. yüzyılın sonlarına kadar şaşılacak bir istikrar gösterdi. Asıl banknotların ilk ihracı, 1661'de kurulmuş İsveç bankasının eseridir (30).

Genel itibarî paranın doğuşu. İlk kaynak, iskonto

Genel itibarî para, yani banknot, klasik şekline İngiltere'de bürünmüştür. Banknot, bu ülkede de özel bir itibarî paradan, goldsmith notes'dan türemiştir, İngiliz tüccarlar mücevherlerini ve özel servetlerini önce, Krala emanet etmişlerdi. Fakat 1640'da, gittikçe artan mali güçlükler içinde bocalayan 1. Charles bunlara el koydu. Bunun üzerine tüccarlar servetlerini kuyumculara emanet edip karşılığında emanet makbuzu aldılar. Bunlara "goldsmith notes" deniliyordu. Kuyumcular kendilerine banker demeye başlayınca, bu makbuzların adı "banker's notes" oldu (31).

Başlangıçta bu makbuzlar toplam mevduat miktarı kadar ihraç edildi. Mevduat sahibi bu mevduatın bir kısmını çektiği takdirde, makbuzun üstüne sadece çekilen parayı gösteren ek bir kayıt düşülüyordu. Daha sonraları, makbuzların üzerine sabit meblağlar yazıldı ve bir mevduat sahibi toplam değeri mevduatının değerine eşit olan birçok makbuz aldı. İskoçya'daki özel bankerler ve 1697'de kurulmuş olan İngiltere Bankası birbiri ardısıra bu iki şekle bürünmüş olan banknotlar ihraç etti (32).

Böylece, belirli bir andan itibaren, İskoçyalı bankerler ve kuyumcular kendilerine ait olmayan stok madenî paralardan üçüncü şahıslara ödünç vermeye başladılar. Bu işlem karşılığında teminat alıyorlardı. Bu andan itibaren, dolaşımdaki itibarî para sadece madenî para stoku ile değil, üçüncü şahısların teminatıyla da karşılanmış oluyordu (bir teminat diğer teminatı karşılıyordu). İngiltere Bankası 1697'de kurulunca, bir madenî para stoku ve Devlet'in kendisine olan borcu karşılığında banknot ihracına başladı (33).

Ellerinde banknot olanlar bunun hepsini bir anda madenî paraya tahvil etmeyi düşünmedikleri için üçüncü şahısların teminatları karşılığında banknot ihracının belirli bir sınıra (örneğin, madenî para stoku değerinin üç ya da dört misli) kadar gerçekleştirilebileceğini bankerler tecrübeyle öğreniyorlar-

dı. Banknot ihracını hem kasalarında mevcut madenî para stoku sayesinde, hem de önce Devlet esham ve tahvilâtının, sonra da ticarî senetlerin kırdırılması sayesinde düzenleyen mekanizmayı İngiltere Bankası 18, yüzyıl boyunca ağır ağır geliştirdi (34). Ticarî senetlerin kırdırılması sadece Büyük Britanya'da değil, bütün kapitalist ülkelerde banknotların ve genel itibarî paranın ortaya çıkmasında başlıca kaynak oluyordu.

Emisyon bankası bir ticarî senedi kırdığında ya da ikinci defa kırdığında senet sahibine (veya bankaya) faizi düştükten sonra nominal değerini öder, böylece, bu meblağa eşit değerde banknotları dolaşıma çıkarırdı. Senetin vadesi gelince bu meblağı geri alır, yani aynı miktar banknot dolaşımdan çekilmiş olurdu. Demek ki, emisyon bankasının senetler portföyündeki dalgalanmalar, dolaşımdaki toplam kâğıt parada meydana gelen dalgalanmaları belirleyecekti. Kırdırılan ticarî senetlerin hacmi iyi konjonktür devrelerinde arttığı, buhran ve depresyon devrelerinde azaldığı için, kırdırılan senetlerle karşılanan kâğıt para ihracı, para stokunun ekonomideki mübadele araçları ihtiyacına tekabül etmesini sağlayan çok esnek bir parasal araç oluşturuyordu (35).

Genel itibarî paranın doğuşu, ikinci kaynak: cari hesap avansları

Ticarî senetlerin kırdırılması dolaşım kredisinin başlıca türünü teşkil ettiği sürece, dolaşımdaki itibarî paranın büyük kısmı merkez emisyon bankalarının iskonto ve reeskont işlemlerinden gelir. Fakat hesabı cari avansları kısa vadeli başlıca kredi türü olarak iskontonun yerini aldığı andan itibaren - Büyük Britanya'da 19. yüzyılın sonundan, kapitalist dünyanın diğer ülkelerinde 20. yüzyılın başından itibaren, banka mevduatının (kaydî paranın) dolaşımı para dolaşımının temel unsuru olur.

Kapitalistler, gerçekte, döner sermayelerinin sadece ufak bir kısmını likid (hazır) para olarak bulunduruyorlardı. Bunun büyük kısmı bankalara yatırılıyordu. Bankerler onların veznedarları gibi çalışıyorlar, gerekli meblağları ödüyorlar, kendilerine ödenen meblağları tahsil ediyorlardı. Bütün bu ödemeler çeklerle ya da hesaptan hesaba nakil şeklinde yapılıyor, yani likid paraya ihtiyaç duyulmadan, sadece yazışmalarla gerçekleştiriliyordu*.

Bu kaydî paranın kökeni mevduat sahiplerinin yatırdıkları likid paralardır diye düşünülebilir. Bu ancak kısmen doğrudur. Banka mevduatının büyük bir kısmı, banka müşterilerinin gerçekten yatırdıkları mevduattan değil, bankanın kapitalistlere uyguladıkları hesabı cari avanslarından meydana gelir. Mevduatı yaratan bu ikrazlardır:

---

* Çek kelimesi, İngilizce *to check* (doğrulamak, tahkik etmek) fiilinden gelir ve emre muharrer senetleri gelişi güzel yırtarak, yırtılan kısımların birbirine uyup uymadığına bakmak alışkanlığı ile ilgilidir (36). Aynı usul ilk Çağ'da seramik parçalarıyla uygulanmıştır. İlk kâğıt çekler 14. yüzyıldan itibaren Venedik ve Barselona'da kullanılmış, fakat bunların kullanılması yasaklanmıştır (37). Des Marez'in Ypres'de keşfettiği gibi emre muharrer senetleri (borç teminatlarını) gelişi güzel bir şekilde yırtmak alışkanlığı ortaçağda yer etmiştir (38). Bilinen ilk İngiliz çeki 1695 tarihlidir.

"Mevduat miktarının kökeni bizzat bankaların faaliyetidir. Bir banka, ikrazda bulununca, yatırılan mevduatı aşan miktarda para çekilmesine müsaade edince, taşınır değerler satın alınca, defterlerinde, bir mevduatın eşdeğeri olan kredi hesapları açar" (39).

Böylece toplanan banka mevduatı -hiç değilse vadeli mevduat- gerçekten parayı temsil eder, çünkü bu mevduat ülke içinde herhangi bir satın alma ve ödeme işleminin gerçekleştirilmesinde kullanılabilir; aynı zamanda itibarî parayı da temsil eder, çünkü bunların dolaşımı, son tahlilde, genel eşdeğerin asli değerine değil, bankaların iyi yönetilmesine ve ödeyebilirliğine bağlı olur ve genel bir itibarî parayı temsil ederler, çünkü bütün gelişmiş ülkelerde önemli mevduat bankalarının hepsi kaydî paranın, emisyon bankasının çıkardığı banknotlarla karşılanmasını sağlayan özel bir sistemle ihraç bankasına bağlıdırlar.

Bankaların kapitalistlere verdikleri ve aslında, büyük bir kısmı vadesiz mevduata dayanan krediler kullanılmak için tahsis edilmiştir. Bankalar mevduatın dolaşımı amacıyla mevduat yaratırlar. Bir banka bay X'e bir cari hesap üzerinden kredi verdiği zaman bay X'in mevduatını 4 milyondan 6 milyona çıkarmış olur; bay X, bu 6 milyonu ya bay Y'ye olan borcunu ödemek ya da bay Z'den mallar almak için kullanacaktır. Bu diğer kapitalistlerin de bankalarda hesapları vardır. Eğer bunlar aynı bankada bir hesap açtırmışlarsa bütün bu işlemler sadece kayıt düşmek suretiyle gerçekleşecek ve banknotlar hiçbir şekilde yer değiştirmeyecektir. 6 milyonluk mevduat sadece bay X'in hesabından bay Z'nin hesabına transfer edilmiş olacaktır. Bunlar diğer bankalarda hesap açtırmışlarsa, söz konusu transferler, ancak diğer bankalar bay X'in hesabının bulunduğu bankaya aynı (eşit) miktarda bir meblağın transferini gerçekleştiremedikleri oranda likiditenin (hazır paranın) transferini gerektirecektir. Gerçekte, özellikle bu amaçla kurulmuş takas odaları bir bankadan bir başka bankaya likid para transferlerini asgari hadde* indirirler.

Nihayet, bankalar, diğer bankalar kendilerine kredi verdikleri, Merkez Bankası, bunların kendi nezdindeki borçlu hesaplarını arttırdığı oranda cari hesap kredilerini artırabilirler (41). Bankerler, halkın normal zamanlarda, bankalardan sadece toplam mevduatın nisbeten az bir kısmını karşılayan para çektiklerini tecrübeyle bilirler.** Bundan dolayı, bankaların normal olarak cari hesap karşılığı avans (kredi) verebilmeleri ve kaydî para yaratabilmeleri için bu mevduatın, "cash ratio" ya da likidite oranı denilen belirli bir

---

* Bankalararası bu ödemeler için gerekli meblağların transferi ile görevli veznedarlar (Londra bankalarının veznedarları) 18. yüzyılın ikinci yarısında, hesaplarını karşılaştırmak, borçlu hesap ile alacakı hesap (ya da bunun tersi) arasındaki farkı ödemek için içkili bir yerde toplanmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. 1775'den itibaren bizzat bankerler de aynı şekilde davrandılar. Böylece *Clearing-House* ortaya çıktı. Takas odaları dünyanın bütün büyük şehirlerinde gelişti. Bu odalar büyük meblağlarla ilgili işlemleri gerçekleştirdiler, örneğin 1945'de *Federal Reserve Bank* Birleşik Devletler'de 688 milyar dolarlık takas işlemini gerçekleştirmiştir (40).

** Bu para çekmeler, her şeyden önce, ücretleri, aylıkları ödemek, kapitalistlerin ve diğer tasarruf sahiplerinin üretici olmayan ihtiyaçlarını karşılamak için yapılır.

likidite miktarını aşmaması gerektir. Olağanüstü durumlarda, bu kredi sisteminin çökmesini önlemek için Merkez Bankası müdahale eder. Gelişmiş ülkelerin çoğu, ihtiyatlı davranmak amacıyla, hükümet tarafından saptanmış bir "teminat" (karşılık) oranı belirlerler.*

1946'dan beri (43) teminat oranı Büyük Britanya'da % 8; Birleşik Devletler'de büyük bankalardaki vadesiz mevduat için % 24, kısa vadeli taahhütler için Belçika'da % 4, İsveç ve İtalya'da % 25'dir, ayrıca Belçika'da toplam vadesiz mevduatın % 65'inin devlet istikrazıyla karşılanmış olması gerekmektedir (44).

Görüldüğü gibi, kaydî para, para stokunun, yani belirli bir ülkede dolaşımdaki toplam mübadele ve ödeme araçlarının, büyük bir kısmını temsil etmektedir. Örneğin, kaydî para, 1952 yılında Birleşik Devletler'deki para stokunun % 78,6'sını, Büyük Britanya'da % 65'ini, Avustralya ve İtalya'da % 51'ini teşkil ediyordu (45). Kaydî paranın dolaşım hızının, genellikle, banknotların dolaşım hızından daha büyük olduğunu da belirtmek gerekir (46).

Genel itibarî paranın doğuşu, üçüncü kaynak, kamu giderleri

İskonto ya da carî hesap avansları sonucu yaratılmış genel itibarî para, ekonomik sisteme özgü - kredi, mübadele ve ödeme gibi - gereksinimleri karşılar. Bu itibarî paranın devlet tarafından denetlenmesi olgusu, mübadele ilişkileri iç içe geçtikçe ve modern kapitalizmin bağrında her zaman daha da karmaşık bir hale geldikçe, paranın gitgide belirginleşen sosyal niteliğine tekabül eder.. Fakat ekonominin sağlıklı işlemesi için gerekli bu denetim aynı zamanda birçok karışıklığın kaynağı olabilir...

Kâğıt para ihracını denetleyen ve son tahlilde, para stokunun kapsamını bir bütün olarak belirleyen Devlet'in kendisi de, gerçekte, hem alıcı hem de satıcıdır ve bundan dolayı mübadele ve ödeme araçlarına ihtiyacı vardır. Genel itibarî paranın başlangıcından itibaren, emisyonu denetleyen hükümetler bunu kendi ihtiyaçlarını karşılamak için de kullanmayı denemişlerdir. Kâğıt para basımı ile ilgili ilk tecrübeler daima enflasyonist felâketlerle sonuçlanmıştır. Örneğin, tatar Kubilay Han'ın imparatorluğu zamanında Çin'de 249.652.290 kuan tutarında kâğıt paranın basılmış olması (ki o zaman için inanılır şey değildir) böyle bir sonuç vermiştir (47). İlk tecrübeler öbür ülkelerde de buna benzer bir durum yaratmıştır. 17. yüzyılda Amerika'daki Britanya ve Fransız kolonilerinde kullanılan "kart paralar". Amerika Birleşik Devletleri'nde bağımsızlık savaşı sırasında çıkarılan "kıta parası" ve Fransız Devrimi boyunca kullanılan Asinya'lar bunun örneğidir (48).

En kesin parasal ilkelere göre yönetilen bir burjuva Devletinde bile, artan para ihtiyacında meydana gelen belirli geçici ve devrevi hareketin (örneğin

---

* *Kasa katsayısı* (elde mevcut para ile toplam mevduat arasındaki oran) ve *likidite oranı* (toplam mevduat ile, peşin para, günü birlik alacaklar ve iskonto edilmiş senetler arasındaki oran) birbirinden ayırt edilmiştir (42).

devlet memurlarının aylıklarını ödeme tarihi yaklaşınca) devlet hazinesini, Emisyon Bankası'na daha çok borçlanmak zorunda bırakması kaçınılmaz olur.. Bu ilâve paranın tümü, ilerde normal olarak tekrar emilir. Fakat Devlet, uzun vadeli giderlerini finanse etmek ya da, daha kötüsü, bütçe açığını kapatmak amacıyla para dolaşımını artırınca, ek bir mallar kütlesi, dolaşımdaki bu ek para kütlesine tekabül etmediği ölçüde para değerinin azalma tehlikesi baş gösterir (49).

Sosyal bakımdan gerekli para stoku

Bütün bir kaydî para piramidi böylece, bir kâğıt para temeli üzerine kurulmuş olur. Aynı şey, daha önce belirttiğimiz gibi, özel itibarî para için de söz konusudur. Her kredi parası, nihai bir ödeme aracı olarak, belirli bir para hacmini gerektirir. Çünkü, gerçekte, takas işleminden sonra ödenmesi gereken bir yığın alacak (senet) söz konusudur. Demek ki, kapitalist bir toplumda dolaşıma çıkarılan para miktarının çifte bir işlevi yerine getirmesi, yani: hem bu dolaşıma katılan malların eşdeğerini oluşturması (dolaşım aracı olarak iş gören para), hem de birbirini nötr hale getiren alacakları gözönünde tutarak, vadesi gelen alacakların bedelini temsil etmesi (ödeme aracı olarak iş gören para) gerekir. Paranın, daha önce anlattığımız iki işlevi burada tekrar karşımıza çıkar.

Alacakların ödenmesini sağlayan para, ödeme aracı olarak (tıpkı dolaşım aracı para gibi) belirli bir dolaşım hızına sahip oluyor: aynı miktar bir meblağ elden ele, firmadan firmaya geçebiliyor ve art arda bir seri ödemeyi belli bir süre içinde gerçekleştirebiliyor. Böylece (örneğin bir ay içinde) bütün ödemeleri sağlamak için gerekli para kütlesiyle ilgili şu formülü elde ederiz:

$$\frac{\text{Vadesi gelmiş toplam ödemeler, eksi birbirini nötr hale getiren toplam ödemeler}}{\text{ödeme araçlarının dolaşım hızı}}$$

Buna, malların dolaşımı için gerekli para stoku ile alacakların ödenmesi için gerekli para stoku ilâve edilirse, kapitalist ekonominin sağlıklı işlemesi için gerekli toplam para stoku belirlenebilir. Aynı bir banknotun hem bir mal satın almak için, hem de bu malı satanın ilerde bir ödemeyi yapabilmesi için kullanılabildiğini gözönünde tutmak gerekir:

$$\frac{\text{Dolaşımdaki malların toplam fiyatları}}{\text{Dolaşım araçları olarak paranın dolaşım hızı}} + \frac{\text{Vadesi gelmiş toplam ödemeler, eksi birbirini nötr hale getiren toplam ödemeler}}{\text{Ödeme araçları olarak paranın dolaşım hızı}}$$

$$= \text{- birbiri ardı sıra dolaşım araçları ve ödeme araçları olarak iş gören meblağ}$$

Ekonominin sağlıklı işlemesi için gerekli para stokunun, bir ay içinde durmadan değişen çok esnek bir veri olduğu bu formülde hemen göze çarpmaktadır. Örneğin, her ayın birinde sonaeren vade sırasında ve vadeden bir gün önce ödeme aracı olarak, bir hafta sonrasına oranla daha çok para bulunması gerekir. Zorunlu para stoku konjonktürdeki dalgalanmalara göre de değişir. Bundan dolayı, ekonominin durmadan değişen ihtiyaçlarını hızla karşılayabilmek için çok esnek bir para aracından yararlanmak kaçınılmaz olur. Yüzyılda, İngiltere Bankası, Peel yasası gereğince, banknot ihracı konusunda çok katı davranmak zorunda kaldığından Büyük Britanya'da bir dizi kredi buhranı patlak vermişti (50).

Yüzyılda, kaydî paranın, kâğıt paradan daha esnek bir para aracı olduğu görülmüştür. Dolaşım kredisi ve ödeme araçları talebi arttığı halde banknot ve vadeli mevduat hacmi değişmeden kalırsa, kaydî paranın dolaşım hızındaki artış -yani, aynı bir mevduatın belli bir süre içinde birçok transferin gerçekleştirilmesi amacıyla kullanılması- güçlüğü ortadan kaldırıcı bir hal çaresi olur. Özellikle Belçika'da 1950'de ve 1951'in başında bu dolaşım hızı % 20 artınca böyle bir durum meydana gelmiştir (51).

Enkonvertibl (altına çevrilemez) kâğıt paranın dolaşımı

Kaydî para (banka parası) kâğıt paraya dayanır. Kâğıt para konvertibl olduğu ve Emisyon Bankası'nın (Merkez Bankası'nın) madenî para stokuna dayandığı sürece, ikame itibarî paraların kullanımı paranın mahiyetine ilişkin bir sorun yaratmaz. Para, kendi aslî değeri gereğince genel eşdeğer olmakta devam eder. Banknotun sadece bir kısmının altın ve gümüş para stokuyla karşılanmış olması (tıpkı kaydî paranın sadece bir kısmının banknotlarla karşılanmış olması gibi) dolaşım araçlarında toplumsal bir tasarruf sağlandığını gösterir. Bu tasarruf, halkın davranışı ile ilgili ve ampirik olarak keşfedilmiş yasalar (sayesinde) mümkün olur.

Bu yasalar da, kapitalist ekonominin artan sosyalizasyonunu ve paranın gitgide artan objektif niteliğini yansıtırlar. Para mekanizmasının işleyişini engellemek için, konvertibl (altına çevrilebilir) itibarî paranın kullanılmasını, sosyal bakımdan gerekli paranın sınırları içinde devam ettirmek yeterlidir. Bu sınırları aşan bir para basımı, değerli madenlerde bir kan kaybına ve konvertibilitede para değerinin azalmasına sebep olacak bir durgunluğa yol açar.

Enkonvertibl kâğıt paranın dolaşımı sorunu ancak, modern kapitalizmde paranın bu artan objektif niteliğinden hareketle anlaşılabilir. Enkonvertibl paranın dolaşımı, satın alma gücünde mutlaka bir azalmayı gerektirmemelidir. 19. yüzyıldan itibaren bunun tecrübesi yapılmıştır. Fransız frankı 1870 ile 1877 yılları arasında enkonvertibl olmuş fakat, altına ve konvertibl (serbest) dövizlere oranla değerinde % 1,5 kadar bir azalma meydana gelmiştir.

Gerçekte, para değerinde herhangi bir düşüşü genellikle önleyebilmek için enkonvertibl kâğıt para ihracını (ve kaydî para yaratmayı) sosyal bakımdan gerekli para stokuyla sınırlandırmak yeterlidir. Dolaşıma çıkarılan her para, carî ekonomik işlemler (mübadeleler ve ödemeler) yoluyla emildiğin-

den bu tür enkonvertibl bir kâğıt para, kendi yerine konvertibl bir kâğıt paranın dolaşımda seyredebileceği ve ulusal pazar çerçevesi içinde hiçbir karışıklığın meydana gelemeyeceği aynı meblağ olarak dolaşıma devam eder...

Bazı yazarlar bu fenomende paranın asla bir mal olmadığının (kendi değerinden dolayı) ve daima kamu kuruluşlarınca belirlenmiş bir "değeri" bulunduğunun kanıtını görmek istediler (52). Bununla beraber, özellikle çifte maden sisteminin geçerli olduğu ülkelerde 19. yüzyılda edinilen tecrübeler, parasal dalgalanmaların, altın ve gümüşün aslî değerindeki dalgalanmalardan ileri geldiğini göstermiştir.

"19. yüzyılın ilk yarısında Kaliforniya ve Avustralya'da büyük altın madenlerinin keşfinden sonra, çok pahalı bir maden haline gelen gümüşü dolaşımda tutmak güçleşti. Fakat durum çok geçmeden birdenbire tersine döndü. 1842'den itibaren, kurşun madenlerinden gümüşün ayrışmasını kolaylaştıran usuller keşfedildi. "Rocky Mountains States" denilen bölgenin 1848 ve 1853 yılları arasında Meksika'nın egemenliğinden A. Birleşik Devletleri'nin egemenliği altına girmesi üzerine bu yöntemler geniş ölçüde uygulandı. Bol miktarda ve ucuza elde edilen gümüşün fiyatı, altına oranla düştü ve gümüş gitgide dolaşımdan kaldırıldı" (53).

Gerçekte, 19. yüzyılda altın (ya da gümüş) esasına dayanan paradan, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana enkonvertibl paraya kısmen geçiş, birbirinden tamamen farklı iki fenomene tekabül eder: bir yandan, muazzam silahlanma ve savaş giderleri ve durmadan artan devlet borçlarının baskısı yüzünden para değerinde meydana gelen gerçek bir düşüş (para değerindeki bu düşüş, 1968 yılında 1 doların satın alma gücü, 2. Dünya Savaşı'ndan önceki 40 sentin satın alma gücünün de altına düştüğünden, dünyadaki bütün altın rezervlerinin büyük bir kısmına sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'ni bile etkilemiştir); öte yandan, ekonomik hayata Devlet'in artan müdahalesinin yanı sıra, bazı ekonomik sektörlerin burjuva sınıfının yararına, Devlet tarafından örgütlenmesi ve bundan dolayı da bir pazar ekonomisine imkân veren "saf" şartların ortadan kaldırılması ("örgütleyici" ve "bilinçli" başka güçlerin, tekellerin, tröstlerin, holdinglerin ve genellikle tekelci gruplaşmaların müdahalesi de bu şartları ortadan kaldırmıştır).* Aslî değere sahip bir para, mübadele üzerine kurulmuş saf bir pazar ekonomisi için gereklidir. "Ekonomik örgütlenme" unsurları ekonomiye dahil edildikçe, aslî değerli bu paranın yerini "soyut" bir para, bir hesap parası alabilir (54).

Fakat kendi çöküş devresi boyunca kapitalizmin ekonomiye dahil ettiği bu örgütleyici unsurlar, uyumsuz ve çelişik unsurlardır, bunlar, pazardaki anarşiyi ve otomatizmi, daha yüksek bir seviyede uygulamak için, ortadan kaldırırlar. Paranın altın esasına dayandığı dönemde sadece ulusal pazarda değil, uluslararası pazarda da ödemelerin büyük bir kısmı, işin içine değerli madenler karışmaksızın, gerçekleşiyordu. Enkonvertibl ya da kısmen konvertibl ulusal paralar döneminde uluslararası ödemeler karmaşık bir hal alır,

* Bkz: Bölüm XII ve XIV.

altın (ve altına çevrilebilir dövizler) uluslararası ödemelerde geçmişe oranla daha çok gerekli olur.

Bu bakımdan, enkonvertibl kâğıt para rejiminde bile, değerli madenler, aslî değere sahip mallar, eninde sonunda dünya pazarında tek genel eşdeğer olarak kalırlar. Dolaşım aracını madenî temelinden gerçekten koparacak olan "güdümlü" bir dünya parası kapitalist bir ekonomide yaratılamaz. Güdümlü bir paranın yaratılması, ancak sosyalizmin bütün dünyadaki zaferinin ürünü olacak bir planlamaya, yani ekonominin dünya çapında planlanmasına bağlıdır.

Bunun içindir ki bir banknot karşılığında bir zerre bile altın elde edilemeyeceği yasayla belirlenmiş de olsa, modern paralar, gerçekte, madenî bir temelden tamamen kopmuş değildirler.* Dış ticarette ve uluslararası ödemelerde her ulusal para, hem altına hem de diğer ulusal paralara bağlanır ve onun nisbi satın alma gücündeki dalgalanmalar ve serbest pazarda ya da karaborsada dolaşımı sırasındaki dalgalanmalar, değerini ne dereceye kadar yitirmediğinin göstergeleridir. Değerindeki bu azalma sadece genel itibarî paraya özgü bir nitelikten ileri gelir; bu nitelik, devletin bastığı bütün banknotlar arasındaki dayanışma ve kollektif eşdeğerliliktir.

İnsan emeğinin ürünü olan madenî paranın aslî bir değeri vardır. Onun dolaşımında, sosyal bakımdan gerekli para stokunu aşan bir artış, değerinin azalmasına değil, biriktirilmesine yol açar. Ödeyebilirlilikten yoksun kapitalistlerin çıkardıkları özel itibarî para, bu parayı çıkaranların iflasıyla birlikte kendi değerini tamamen yitirir fakat diğer kapitalistlerin çıkardıkları özel itibarî paranın değerini derhal düşürmez. Buna karşılık, altına çevrilemeyen kâğıt para, fazla basıldığı ve dolaşımdaki mallarda buna eşit bir artış meydana gelmediği andan itibaren, değerini yitirmeye başlar. Bütün banknotlar da değerlerini yitirdiklerinden, para dolaşımındaki artış, bunların biriktirilmesine değil, biriktirilmemesine yol açar. Dolayısıyla, bunların değerleri, azalan satın alma güçlerine bağlı olur. Nicel para teorisi bu durumda kısmen geçerli bir uygulamaya kavuşur.**

Artık bu paranın değeri azaldığı için, herkes bunu elinden çıkarmaya ve buna karşılık, sadece değerli madenleri, madenî paraları ya da değerini yitirmemiş diğer kâğıt paraları biriktirmeye bakar.*** 1946 ve 1951 yılları ara-

---

* Bu ikiliğin (dualité) garip hukukî uygulamalara yol açması ilginçtir.. Fransız yasaları Fransa dahilinde ikamet edenler arasında baş gösteren bütün anlaşmazlıklarda genellikle sadece "nominal" frankı kabul etmektedir. Fakat uluslararası anlaşmazlıklarda, Fransız savunucuların lehine ve (Lahey Adalet Divanı'nda 1929'da Sırplarla Brezilyalıların borçları hakkındaki anlaşmazlık) aleyhine de olsa ("Messageries maritimes" istikrazı) sadece altın-değer yürürlüktedir (55).

** Nicel para teorisi için Bölüm 18'e bkz.

*** Kâğıt para değerinin azalması çok izafî bir kavramdır. 1938'den 1946'ya kadar Amerika Birleşik Devletleri'nde sınaî üretim ancak iki misli arttığı halde, dolaşımdaki banknot % 400 artmış, doların satınalma gücü ise hemen hemen % 40 azalmıştı. Demek ki, doların değerinde açıkça görülen bir azalma olmuştu. Ama Amerikan doları Fransa ve İtalya'da biriktirildiğine göre, Dolar değerindeki azalma, Fransız frankı ve liret gibi diğer kâğıt paraların değerindeki düşüşe oranla, daha azdır.

sında altında meydana gelen özel biriktirmenin 250 milyon dolar olduğu tahmin edilmektedir. Böylece Grecham yasası kendini göstermektedir: "kötü para (değeri oldukça azalmış bir para) iyi parayı dolaşımdan kovar."

Kâğıt para değerinin azalması ile birlikte fiyatların hemen yükselmesi, fiyatların nispeten "serbestçe" oluştuğu, yani sadece ekonomik güçler tarafından belirlendiği bir ülkede, ancak böyle bir ülkede, görülür. Altına çevrilemeyen banknotlar, ancak sıkı bir kambiyo denetimi uygulanmak şartıyla, bir ülkeye belirli bir süre için dayatılabilir, bu da, kâğıt para ihracının artmasına ve kâğıt para değerinin azalmasına rağmen (bu durum sadece yabancı ülkelerdeki serbest döviz piyasasında ve "paralel" piyasalarda görülür), fiyatlardaki yükselmenin mümkün olduğu kadar azaltılmasını sağlar. Özellikle Nazi Almanyası'nda (56) böyle olmuştur. Bununla beraber, bu tür bir sistem "güdümlü" denilen bir ekonomi ve bir silâhlanma ve savaş ekonomisi çerçevesi içinde incelenmesi gereken başka çelişkileri gerektirir.

Ödemeler dengesi

Bir kâğıt para "sağlam" olduğu, yani gerekli para stokunu aşan bir miktarda basılmadığı ve geleneksel olarak, yeterli kabul edilen bir altın karşılığı bulunduğu zaman bile altına çevrilebilirliğini yitirebilir. 1931'den itibaren özellikle, Sterlinin başına gelen budur. Bu altına çevrilemezlik altının çifte işlevinden, yani hem kâğıt paranın karşılığı olmasından, hem de uluslararası ödemelerde biricik para olarak kabul edilmesinden ileri gelir. Nasıl özel itibarî paranın bir ülkede dolaşımda seyretmesi bu parayı basanın ödeyebilirliğine bağlıysa, tıpkı bunun gibi, genel itibarî paranın uluslararası alanda dolaşımda yer alması da, emisyonu yapan ülkenin ödeyebilirliğine, başka ülkelere olan borçlarını altınla (ya da altına çevrilebilir dövizlerle) ödeyebilmesine bağlıdır.

Ama bu, yabancı ülkelerden yapılan her satın alma için satıcı ülkeye bir altın transferi gerektiği anlamına gelmez. Ulusal ve yerel alanda olduğu gibi, uluslararası alanda da takas sistemi yabancı ülkelere ödenecek meblağlarla, yabancı ülkenin söz konusu ülkeye ödemesi gereken meblağlar arasında sadece bakiyelerin transferini gerektirir. Bu bakiyeler ödeme dengesinde görülür. Ödeme dengesi başlıca şu bölümlerden meydana gelir:

a) Ticarî denge, yani belli bir ülkeye yapılan ihracat ile bu ülkeden yapılan ithalat arasındaki fark. İhracat tutarı ithalattan fazla ise ödeme dengesinde bir alacak kaydı; ithalat ihracattan fazla ise bir borç kaydı vardır.
b) Sermaye hareketi, yani çıkan sermaye ile giren sermaye arasındaki fark. İlk kategori içinde yabancı ülkelerde hisse senetleri, fabrikalar, tahvilât satın alımını; yabancı bankalara sermaye yatırımını, hatta söz konusu ülkede alacakları olan yabancılara, temettülerin, faizlerin, sigorta primlerinin gönderilmesini; ikinci kategoride ise söz konusu ülkeye sermayelerini getiren yabancılar tarafından esham ve tahvilât, taşınmaz mal ve fabrikalar satın alınmasını, ulusal bankalara yabancı sermaye yatırımını, v.s.'yi sıralamak gerekir. Sermaye ithalâtı, sermaye ihracatından yüksekse bu fa-

sıl, ödeme dengesinde matluba; sermaye ihracatı, sermaye ithalatından yüksekse zimmete kaydedilir.

Deniz ticareti: Yabancı ülkelere mal taşıyan ulusal gemiler navlun ücretlerini yabancı döviz olarak alırlar ve bunu ülkelerine getirirler. Buna karşılık, mal getiren yabancı gemiler ülkeyi terk ederken navlun ücretlerini döviz olarak alırlar. Eğer ilk meblağ ikincisinden yüksek ise, bu fasıl, hesap dengesinde matluba; tersi bir durum varsa, zimmete kaydedilir.

d) Turistik faaliyet: söz konusu ülkenin turistleri bu ülkeye gelen yabancı turistlerin sarfettiklerinden daha fazlasını yabancı ülkelerde sarf ediyorlarsa bu fasıl zimmete; aksi halde, matluba kaydedilir.

e) Göç hareketi: Gelen göçmenler giden göçmenlerden çok daha fazla servet getiriyorlarsa, bu fasıl matluba; aksi halde zimmete kaydedilir.

Bir ülke genellikle alacaklı bir ödeme dengesine sahip olduğu sürece kâğıt parasının altına çevrilebilirliği sadece nispeten az bir madenî para stokuyla sağlanır. Ama ödeme dengesi daima borçla kapanmaya başladığı andan itibaren ancak büyük bir madenî para stoku, kâğıt paranın altına çevrilebilirliğini aksatmadan devam ettirebilir. Aksi halde altın kaybı spekülasyona ve bir paniğe sebep olabilir (57). Nihayet, ticarî bakımdan önemli ülkelerin çoğu, 1930 yıllarında olduğu gibi, altın esasını bıraktıkları takdirde diğer ülkeler de aynı şeyi yapmak zorunda kalırlar, aksi halde bu ülkelerin ulusal paraları uluslararası spekülasyona konu olur ve dolaşımdan düzenli olarak çekilir.

Ödemeler dengesi para dolaşım hacmini, bundan dolayı da, kısmen ya da tamamen enkonvertibl bir kâğıt para rejiminde paranın satın alma gücünü etkiler. Ödeme dengesinde sürekli bir açık, enflasyonist eğilimlerin, devamlı bir fazlalık da deflasyonist eğilimlerin sonucudur.* Bununla beraber, kısa vadede, Merkez Bankası ihracatçılara biriktirdiği döviz fazlasının eşdeğerini ödeyince, bu ek satın alma gücü, piyasada eşdeğer bulamadığı için, ödeme dengesindeki bir fazlalık bir enflasyon eğilimine (58) yol açabilir. Bu sonuçlardan kaçınmak için, ödeme dengesindeki fazlalığın iç tasarruftaki artışla giderilmesi gerekir (59).

Merkez bankaları ve banka kredisi

Bir para altın-esasına dayandıkça para ihraç eden kurumun rolü, her şeyden önce paranın altına çevrilebilirliğini korumaktan ibarettir. Bu kurumun, iskonto oranını artırarak kredide sağlayabileceği kısıtlama önce itibarî para dolaşımını sınırlandırma aracı olarak ve sadece dolaylı bir şekilde, bir "boom"un aşırılıklarını düzeltme aracı olarak tasarlanır. Fakat enkovertibl kâğıt para döneminde merkez bankasının görevleri ekonominin tümü üzerin-

---

* Uzun bir devre boyunca alacaklı bir ödeme dengesi *satınalma gücünde bir kısırlaşmaya* tekabül eder; Merkez Bankası'nın kasalarında biriken altın çeşitli malların ithali için, yani ek gelirlerin sağlanabilmesi için kullanılabilir. Devamlı açık veren bir ödeme dengesi de ülkede aşırı bir ödeme gücünün yaratıldığını ve bunun karşılığında yabancı ülkelerden mal ve hizmet ithal etmek gerektiğini gösterir.

de bir denetim kuracak kadar yaygınlaşır. Gerçekten de merkez bankasının, ekonominin işleyişini etkileyen ticaret ticaret bankalarının kredi politikasını denetlemesi gerekir (60).

19. yüzyıldaki Merkez bankaları, ihraç ettikleri banknotların, altın (ya da gümüş) para mevcudunu ve iskonto edilmiş ticarî senetleri karşılık olarak gösteriyorlardı ve iskonto haddi (oranı) yardımıyla kredi hacmini etkiliyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren kapitalizmin çöküş devresini nitelendiren ekonomik ve malî istikrarsızlık merkez bankalarını, krediyi etkilemek için ek karşılıklara ve farklı yollara başvurmak zorunda bıraktı. Bir yandan, büyük özel bankalar, Merkez Bankası'nın iskonto politikasına bağlı kalmadan faaliyet göstermelerini mümkün kılan muazzam rezervlere sahiptir. Öte yandan, depresyon devresinde, iskonto oranının düşmesi bile kredi hacmini, mübadeleleri ve para dolaşımını artırmak için artık yeterli olmaz. Bu şartlarda merkez bankası, 17. ve 18. yüzyıldaki bankaların geniş ölçüde uyguladıkları eski bir tekniğe: açık pazar (open market) politikasına başvurur.

Amerika Birleşik Devletleri'nde bu politikaya daima izin verilmiş, ama ancak 1933'den sonra geniş çapta uygulanmıştır. Bu politikanın uygulanabilmesi için Büyük Britanya'da 1931'de, Fransa ve Belçika'da 1936'da özel bir yasa çıkarılmıştır. Bu yasaya göre Merkez Bankası, devlet tahvilatının açık pazarda alım-satımını yapabiliyordu. Hükümet, dolaşımdaki para (kredi) hacmini azaltmak isteyince devlet tahvillerini satabilir, bu da banknotların devşirilmesine (yani bir kısırlaşmaya), ya da başka bir deyişle, özel bankaların merkez bankasındaki alacaklı cari hesaplarında bir azalmaya ve bundan dolayı da bu bankaların yaratabilecekleri kaydî paranın azalmasına sebep olabilir (61). Buna karşılık, hükümet dolaşımdaki para (kredi) hacmini genişletmek isteyince, Devlet eshamını geri satın almak zorunda kalır, bu da yeni banknotların ihracına ya da özel bankaların merkez bankası nezdindeki alacaklı hesaplarında bir artışa yol açabilir. Bununla beraber open market sistemi, bütçe açığını kapamak uğruna Devlet'e verilen avansları karşılayan bir araç haline gelerek soysuzlaşabilir (62).

Para değerindeki azalmanın Avrupa'dakine oranla çok daha az olduğu Amerika Birleşik Devletleri'nde, bugün devlet eshamı özel bankalardaki kaydî paranın başlıca karşılığını ve Merkez Bankası'nın alacaklı hesabında özel alacaklardan son derece daha önemli bir faslını temsil eder:

"1933'e kadar para yaratmanın başlıca kaynağı özel şirketlerin kısa vadeli istikrazı idi. 1929'da ticaret bankalarının ikrazları ülkedeki para stokunun 2/3'sini temsil ediyordu. 1950 yılının sonunda sadece 1/3'ini temsil eder oldular. Şimdiyse para tedarikinin ana kaynağı hükümet tarafından yapılan istikrazdır. Ticaret bankalarının hükümet tahvilleri alacağı, kısa vadeli ikraz hacminin kat kat üstündedir" (63).

Bununla beraber, son likit para kaynağı sıfatıyla merkez bankasının yerine getirebileceği denetleme görevi mutlak değildir. Merkez bankası para stoku hacmini kesin olarak belirleyebildiği gibi, para-sermaye (likit para) fiyatını yani faiz oranını da kesinlikle belirleyebilir. Birinci yol 19. yüzyılda

izlendi, ikincisi ise şimdi izlenmektedir (64). Fakat, kapitalist bir ekonomide hem para hacmini hem de faiz oranını sıkı denetlemek imkânsızdır.

Parasal oyunbazlıklar

Altının çifte işlevi, -yani kâğıt paranın madenî dayanağı ve uluslararası ödeme aracı olması- bu değerli madeni ekonomik ve ticarî bir araç haline getirir. Ulusal paralar, altına serbestçe tahvil edilince bunların değerleri doğrudan doğruya ya madenî paranın muhtevası ile ya da değerli madenlerin yerini tutan itibarî (ikame) paraların, yani banknotların altın-karşılığı ile belirlenir. Kâğıt paraların altına çevrilebilirliği nispeten ortadan kalktı mı yabancı paralara oranla zorunlu bir kur kazanırlar. Bu kur, genellikle uluslararası anlaşmalarla belirlenir, ama tek taraflı olarak da değiştirilebilir. Bu kur, iki paranın satın alma gücü arasındaki gerçek ilişkiye tekabül ediyorsa, iki ülke arasındaki ödeme dengesinde meydana gelen geçici sarsıntıların sebep olduğu dalgalanmalardan pek az zarar görecektir (65).

Eğer bu kur yapay bir kur ise bir "paralel piyasa", bir serbest" piyasa ya da karaborsa belirecek ve resmen aşırı değerlendirilmiş para diğer paralarla değiştirilirken değer yitirecektir.

Bir hükümet ya ödeme dengesini sağlamak, ya işlerin genel gidişini kolaylaştırmak amacıyla böyle bir değer düşüklüğünü kasten yaratmaya çalışabilir. Konvertibl olmayan bir paranın kambiyo fiyatı zorunlu bir kur olduğundan hükümet sadece bir kararnameyle bunu düşürebilir. Dilerse, para birimine bundan böyle, örneğin % 20 devalüe edilmiş bir altın-eşdeğerin tekabül ettiğini, bundan dolayı da yabancı dövizlerin artık önceki kura oranla bir üstünlük kazandığını bir kararnameyle ilân ediverecektir. Paranın değerinde böylesine bir azalmaya devalüasyon denir ve bu, yabancı pazarlardaki ulusal ürünlerin fiyatını azaltır.

İngiliz otomobilleriyle Amerikan otomobilleri Avustralya pazarında rekabet halindedirler. Bir Amerikan arabasının satış fiyatının Avustralya'da 3.000 dolar, yani 750 Avustralya sterlini olduğunu varsayalım. 600 sterline mal olan İngiliz arabaları da 750 Avustralya sterlinine satılacaktır. Fakat Britanya sterlini % 20 devalüe edilirse, bu aynı araba, maliyet fiyatında ya da imalâtçı firma kârında hiçbir azalma olmaksızın 600 Avustralya sterlinine satılacaktır.

Bununla beraber, devalüasyonun rekabet silahı olarak kullanılması iki engelle karşılaşır:

Bütün ülkeler ticarî dengelerini aynı şekilde sağlamaya çalıştıkları için, devalüasyon bir çığ gibi büyüyebilir. 1931'de İngiliz sterlininin devalüe edilmesinden sonra böyle bir durum meydana gelmiş ve 1931 ile 1935 yılları arasında diğer 34 ulusal paranın devalüe edilmesine sebep olmuştur. Aynı şey sterlinin 1949'daki devalüasyonundan sonra da görülmüştür.

Her ülke sadece ihraç etmek değil, ithal etmek zorundadır da. Devalüasyon, ihracat fiyatlarını düşürürken, ithalât fiyatlarını da yükseltir. İthal edilmiş hammaddeler kullanarak iç pazar için çalışan sanayilere karşın, yerli hammaddeler kullanarak ihracat için çalışan sanayileri kayırır ve böylece

ulusal gelirin yeniden dağılımına yol açar. Devalüasyondan önce önemli miktarda yabancı hammadde stoku sağlanmışsa bu etkiler hafifletilebilir ya da bu ürünlerin fiyatlarında bir indirim yapılmışsa "ticaret hadleri"nde uygun değişiklik yaratılabilir.* Kısacası, parasını devalüe eden ülkenin ihraç ettiği ürünlere dış ülkelerden gelen talep, tam bir esneklik kazanacaktır (66).

Devalüasyona karşıt bir para politikası da ihracatta bir yükselmeye yol açma eğilimi gösterebilir. Ulusalî kâğıt paranın altın ya da döviz karşılığını değiştirmeksizin, krediyi ve para dolaşımını kısıtlamak suretiyle nominal ücretleri azaltarak iç pazar fiyatlarında bir düşme sağlanabilir. O zaman bu düşüş ihracat fiyatlarında yansıyacaktır. Fakat genellikle, böyle bir deflasyon politikası, ülke içinde işleri büsbütün durgunlaştırır ve işsizliği artırır (67). Bu da, ihracat artışından umulan bütün avantajları ortadan kaldırır.

"Nominal ücret oranları üzerindeki baskı, bir ülkenin (ödeme) dengesini düzeltince bu ülkedeki üreticiler, devalüasyonda olduğu gibi, uluslararası zincirleme tepkilerle zaten nötr hale getirilmiş yabancı üreticilerin zararına, bir üstünlük kazanmak ve işsizliğin başka ülkelere sıçramasını sağlamak mümkün olur. İhracatın azalıp, ithalatın arttığını farkeden diğer ülkeler, kendi ücretleri üzerinde bir baskı kurarak, bunun yaratacağı işsizliğe karşı koymaya çalışacaklardır. Fakat A ülkesindeki ücret indirimlerini, B ülkesindeki ücret indirimleri izlerse, ya da hatta aşarsa birinci ülke bundan hiçbir yarar sağlayamayacaktır" (68).

Gerçekte, 1929 ekonomik buhranının patlak vermesinden sonra birbiri ardısıra zincirleme iki tepki: önce deflasyon sonra da devalüasyon tepkisi görüldü.

Hükümetler tarafından, ticarî konjonktüre karşı silah olarak kullanılmak istenen kâğıt para oyunbazlıkları, konjonktürdeki ciddî aşırılıkları "güdümlü bir para" yardımıyla giderebilmenin mümkün olduğu hayalini yarattı. Merkez bankaları, ticaret bankaları tarafından yapılacak olan ve depresyon halinde ekonomik canlanmayı kolaylaştıracağı umulan bir kredi artırımım gerçekten teşvik edebilirler.

Bununla beraber, faiz oranının ekonomik konjonktür üzerindeki etkisini abartmamak gerekir. Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan bir anket, bir girişimcinin ödediği faizin, üretim fiyatının pek az bir kısmını temsil ettiğini göstermektedir: işlenmiş ürünlerin maliyet fiyatının % 0,4'ü, inşaat sanayinin maliyet fiyatlarının % 0,2'si, maden ürünlerinin maliyet fiyatının % 0,8'i, dağıtım maliyetinin % 0,2'si (69).

Bankaların (merkez bankasının da yardımıyla) kredinin ve para stokunun yayılmasını tek başlarına gerçekleştirebileceklerini sanmak bir kuruntudur. Bankalar, olsa olsa daha düşük fiyatla avans verirler. Fakat para stokunun cari hesap kredileri yoluyla yayılması için, girişimcilerin kendilerine sağlanan kolaylıklardan gerçekten yararlanmaları gerekir. Demek ki, canlanmanın

---

* *Ticaret hadleri*: Bir ülkenin ihracat fiyatları ile ithalat fiyatları arasındaki oranı belirten göstergedir.

başlangıcında kaydî paranın yayılmasını teşvik edenler, gerçekte bankalar değil, girişimcilerdir (70).

"Derin bir depresyonda ufuk öylesine karanlıktır ki, faiz oranı ne kadar düşerse düşsün, çok istekli olmadıkça, bir iş adamı yeni bir girişime atılamaz" (71).

Demek ki bir depresyondan bir ekonomik canlanmaya geçiş, ekonomik konjonktürün tümünü belirleyen faktörlerle açıklanır. Bu faktörler içinde para stokundaki ve faiz oranındaki uygulamalar sadece tali bir rol oynarlar.

Enflasyonun üç türü

Para değerinin düşmesi, paranın kendisi kadar eskidir ve madenî para ya da kâğıt para basan Devlet'in ihtiyaçlarından doğmuştur. En eski türü, değerli madenlerin yerini tutan düşük ayarlı kaba madenlerdir. Enflasyon, küçük mal üretimi üzerine kurulmuş bütün bir toplumun ekonomisini, fiyatlarda yarattığı ani dalgalanmalardan ötürü altüst eder. 1125'de ölmüş olan çek tarihçisi Cosmas:

"O, vebadan da korkunçtur, bir düşman istilasından daha beterdir, açlık ve diğer felâketler onun yanında hiç kalır" der (72).

Madenî temelinden kurtulmuş izlenimi veren kâğıt para, mahiyeti gereği, sürekli ya da fasılalı bir enflasyon eğilimi gösterir.

Bundan dolayıdır ki, emperyalist dönemde paranın değerindeki bu düşüş, ya da enflasyon hemen hemen genel bir fenomen haline gelmiştir. Bununla beraber enflasyon türlerini birbirinden ayırt etmek gerekir.

Ilımlı enflasyon, doğrudan doğruya malların ya da hizmet karşılığı olmaksızın kâğıt para basmaktır (ya da para stokunun başka yollarla artırılmasıdır). Fakat bu, istihdam ve üretim hacminin kısa bir sürede artabileceği şartlarda gerçekleştirilir ve her şeyden önce de bir parça işsizlik olmasını, kullanılmamış üretim araçları rezervlerinin bulunmasını gerektirir (73).* Devlet, tahrip araçları imal etmeye yarayan mallar ve işgücü (yani yeniden-üretim sürecine katılmayan mallar) satın almak için artan para stokunu kullanınca, fiyatları sıkı bir denetime tâbi tutarak enflasyonu, para dolaşımı ile malların gerçek dolaşımı arasındaki oransızlık geçici dengeyi bozuncaya kadar geçici bir süre örtbas edebilir. Bu fiyat denetiminin kaçınılmaz sonucu bu şartlarda, kamu gelirlerinin bir kısmını zorunlu tasarruf şeklinde kısırlaştırmaya yöneltmektir (74). Bu durumda, örtülü, ya da "ertelenmiş" enflasyon yerli üretimi artırarak, malların dolaşımının ilerde artmasını sağlayacak bir vaad olarak görünür. Karşılığı olmayan satın alma gücündeki bu emme gerçekleşmezse enflasyon, fiyatlarda mutlaka bir yükselmeyle sonuçlanacaktır.

Enflasyonist bir kâğıt para ihracının yanısıra uzun bir süre boyunca satın alınabilecek malların dolaşımında bir durgunluk ya da bir azalma meydana gelince -özellikle, daha önce erişilmiş tam istihdam haline ya da bir savaş

---

* X. bölümde "Savaş ekonomisine ve XIV. bölümde "Buhransız bir kapitalizm mi?" ye bakınız.

ekonomisi çerçevesi içinde- fiyatlarda derhal bir yükselme ve bir kısır döngü başlar. Enflasyon kendi kendisini besler (emzirir). Para değerinin azalması fiyatların yükselmesine sebep olur. Değeri azalmış itibarî para bir daha dolaşımdan kalkmaz. Fiyatlardaki bu yükselme, yeni bir enflasyonist kâğıt para ihracıyla karşılanan bütçe açığını artırır, bu da fiyatları yeniden yükseltir. Herkes elindeki bu değersiz paradan bir an önce kurtulmaya bakar ve gerçek değerleri: altınları, yabancı dövizleri, mücevherleri, sanat eserlerini, v.s.'yi ilerde kullanmak üzere saklar.. Enflasyondan en çok zarar görenler ücretli sınıflardır (75).

Devlet giderleri, kaybedilen bir savaş yüzünden, işgal ya da kalkınma masrafları yüzünden gelirlerin çok üstünde olursa aşırı enflasyon başgösterir. Paranın değeri, saatten saate değilse de, günden güne azalır. Çuvallar dolusu banknot daha basılmadan değerini yitirir. Mübadeleler darlaşır, trampaya dönülür. Sanayi yatırdığı sermayeyi çıkaramaz duruma düşer. Mallarını bu değersiz para karşılığında satmaya kalkışırsa artı-değeri gerçekleştiremez. Bu yüzden, mallar piyasadan çekilir, stoklanır, bu da ekonominin işlemez hale gelmesine ve paranın çökmesine sebep olur. Bu fenomenler 1922-23 ve 1945-48 yıllarında Almanya'da, 1945-49 yıllarında Çin'de, 1945-47'de Romanya ve Macaristan'da görülmüştür.*

Satın alma gücü, para dolaşımı ve faiz oranı

Faiz, "para kirası" diye kabul edildiği ve likid para arz ve talebine bağlı olduğu sanıldığı için dolaşımdaki para miktarı ile faiz oranı arasında bir ilişki kurmaya kalkışıldı. Oysa bu oranın likid para-sermaye'nin arz ve talebine bağlı olduğu ve dolaşımdaki paranın sermayeye dönüşmesi için belirli şartların gerektiği unutulmaktadır. Gerçekten bu para kütlesi sosyal bakımdan iki büyük kategoriye ayrılır:

(a) İşçilerin, memurların, müstahdemlerin ücret ve aylıklarına tekabül eden miktar ve kapitalistlerin kendi özel tüketim giderleri için öngörülmüş fonlar.

(b) İşletmelerin döner sermayesine henüz yeniden yatırılmamış kazançlara, henüz kullanılmamış sabit sermayenin amortisman fonlarına ve her türlü "tasarrufa" tekabül eden miktar.

Birinci kategori bir likid para-sermaye arzını değil, bir tüketim malları talebini temsil eder. İkinci kategori hem bir üretim araçları talebini hem de bir likid para-sermaye arzını temsil edebilir (76). Ancak bu ikinci kategori içindedir ki faiz oranı, para-sermayenin istif edilecek miktarını, bankalara ya da sınaî ve ticarî firmalara yapılacak ikrazları ve kapitalist tarafından doğrudan doğruya üretim araçlarının satın alınmasında kullanılacak kısmı gerçekten etkileyebilir. Fakat para-sermaye kütlesinin farklı yönlerdeki bu dağılımı ne özellikle, ne de her şeyden önce, faiz oranına değil, işlerin genel gidişine

* Çökmekte olan kapitalizmin kendi içindeki eğilimleri için XIV. bölüme bakınız.

(sınaî konjonktürün belirli aşamasına), kâr oranına ve kâr oranı ile faiz oranı arasındaki ilişkilere bağlı olacaktır.

"Para stokundaki bir artışın faiz oranında bir azalmaya yol açacağı ve bu stoktaki bir azalmanın bu faiz oranında bir yükselmeye sebep olacağı ileri sürülemez. Bu sonuçlardan birinin ya da diğerinin gerçekleşmesi, aslında, servetin (gelirlerin) yeni dağılımının, sermaye birikimine nispeten elverişli olup olmadığı gerçeğine bağlıdır."

Faiz oranı ile, piyasadaki işlemlere katılanların ellerindeki para kütlesi arasında doğrudan doğruya bir ilişki (oran) yoktur. Sadece gelirlerin, servetlerin sosyal dağılımı içinde yer değiştirmeler tarzında ve fiyatlar aracılığı ile gerçekleşen dolaysız bir ilişki vardır (77).

Ama bu, para hacmindeki artışın kapitalizmin evriminde sadece tali bir rol oynadığı anlamına gelmez. Aksine, bu artış, bu evrimin vazgeçilmez mutlak bir şartıdır. İki sebepten dolayı bu böyledir;

Bir yandan, kapitalizmi nitelendiren üretimin ve üretkenliğin muazzam artışı, para stokunda buna tekabül eden bir artış (değerli madenlerin işletilmesinden bağımsız bir artış) olmadıkça imkânsızdır (78).

Öte yandan, fiyat seviyesi üzerindeki etkisi gözönünde tutulursa, itibarî ve kaydî para stokundaki artış, ulusal gelirin yeniden dağılımının büründüğü özel türü yani her ekonomik canlanmanın başlangıcında kâr oranında meydana gelen yükselmeyi belirler ve bu olmadıkça kapitalist ekonomide bu canlanma imkânsızdır.

Von Misen ve Schumpeter gibi iktisatçılar zorunlu tasarruf dedikleri bu fenomeni (79) eksiksiz anlatmışlardır. Zorunlu tasarruf (yani para değerinin düşmesinden dolayı ücretlerin satın alma gücünün azalması) Von Misen tarafından sermayeyi oluşturan kaynak diye nitelendirilmiştir. Sömürüye dayanan her artı-değer teorisini inkâr eden bu yazarlar, sermayenin, tasarrufun ve kapitalistlerin katlandıkları fedakârlıkların değil, zorunlu tasarrufun, ücretlilere kapitalist mekanizma tarafından zorla kabul ettirilen fedakârlıkların ürünü olduğunu dolaylı bir şekilde kabul ediyorlar:

"Bir sınıf şimdi bir başka sınıfın gelirlerinin bir kısmını çalmış ve bu hırsızlıktan sağladığını tasarruf etmiştir. Bu yağma sona erince, kurbanların, artık yararlanmadıkları bu sermayeyi tüketemeyecekleri gün gibi açıktır. Onlar gelirlerini daima son santimine kadar tüketen ücretliler ise, tüketimlerini genişletmek imkânlarından yoksundurlar. Yağmaya katılmamış kapitalist iseler -örneğin tasarruf mevduatının değerinin azaldığını gören rantiye iseler- faiz oranının düşmesinden dolayı, sermayelerinin bir kısmını hemen tüketmek eğilimi gösterebilirler, fakat bu faiz oranı gönüllü bir tasarruf sonucu azalmış olsaydı, bu çok daha geniş ölçüde gerçekleşebilirdi (80).

Başka bir deyişle ve bir paradoks olarak şöyle diyebiliriz: Faiz oranının azalmasının yanı sıra, kâr oranında ücretlilerin (ücretlerin satın alma gücünün) zararına olarak bir artışın meydana gelmesidir ki, kapitalist üretimi gerçekten teşvik eder.

KAYNAKLAR

1. B. Nogaro, *Cours d'économie politique,* Vol, I, p. 323.
2. R. P. Kent, *Money and Banking,* pp. 6-7.
3. B. Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires,* p. 6,
4. R. P. Kent, op. cit-, p. 9.
5. F, Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums,* pp. 202-4.
6. Ibid., pp. 421, 428.
7. Ibid., pp. 684-6.
8. Ibid., p. 204.
9. P. Bakker, *Eenige Beschouwingen over het Geldwezen in de inheemsche Samenleving van Nederlandsch-Indië,* pp. 1-3.
10. B. Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires,* pp 87-88.
11. Irvin Fischer, *Purchasing Power of Money,* (1911), *p. 24.*
12. B. Nogaro, *Cours d'économie politique,* Vol. I, pp. 391-2.
13. B. Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires,* p. 218.
14. F. LØkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period,.* p, 94.
15. Heichelheim, op. cit.
16. G. Glotz, *Le TravaiI dans la Grèce antique,* p. 278.
17. Chen Huan-Chang, *The Economic Prînciples of Confucius and His School,* Vol. II, p. 432.
18. *Pratica della Mercatura,* pp. 152-5.
19. R. De Roover, *L'Evolution de la lettre de change,* Vol. II, p. 52.
20 R. Bigo, *La Caisse d'Escompte et les origines de la Ban-que de France,* p. 19.
21. J. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte,* Vol. II, p. 346.
22. *Histoîre du Commerce,* Vol. III, p. 445.
23. Ibid., Vol. III, p. 303.
24. B. De Roover, op. cit., Vol. II., p. 83.
25. R. Bigo, *Les Bases historiques de la finance modernde,* p. 22.
26. H. Hauser, *Les Débuts du capitalisme,* pp. 21-22.
27. R. De Roover, *op. cit., Vol. I, p. 115; id., Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges,* p. 283.
28. Ki Fein-chen, *Essai sur I'origine et I'evolution des banques en Chine,* pp. 144-5.
29. Chen Huan-Chang, op. cit., Vol: II, p. 433.
30. J. C. Van Dillen, *History of the Principal Public Banks,* pp. 40-41, 81-82 et seq., 336, et al.
31. Kulischer, *op.* cit., Vol. II, p. 346.

32. Ibid., p, 348.

33. A. Dauphin-Meunier, *la. Banque à travers les âges,* Vol I, p. 318.

34. J. H. Clapham, *History of the Bank of England,* pp. 122-31.

35. Kent, op. cit., pp. 104-6; Jean Marchal, quoted by L. Camu *in Evolution récente du rôle des banques,* p. 23.

36. R. Eisler, *Das Geld,* 204

37. A. P. Usher, *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe,* pp. 21-22.

38. Kulischer, op. cit., Vol. I, p. 332.

39. MacMillan Report, quoted in John *Strachey, A. Programme for Progress*, p. 106.

40. Kent, op. cit., p. 125.

41. B. Nogaro, *La Monnaie et les sysèmes monétaires*, p. 23.

42. N. Macrae, *The London Capital Market,* p. 239.

43. R. S. Sayers, *Modern Banking, pp. 35-36,*

44. L. Camu, in *Evolution récente du rôle des banques, pp. 29-31.*

45. Ibid., pp. 21-22.

46. Macrae, op. cit., p. 195.

47. H. J. Laurence Laughlin, *A* New *Exposition of Money, Credit and Prices, Vol. II, p. 35.*

48. Nogaro and Oualid, *Evolution du Commerce, du Crédit et des transports depuis 150 ans,* pp. 59-60, 143-50.

49. *Palgrave's Dictionary of Political Economy, Vol. II, p. 792.*

50. F. Baudhuin, *Crèdit et Banque, p. 112.*

51. *Problèmes Economiques,* 21st August, 1951.

52. Mossé, *La Monnaie, pp. 30-37.*

53. J.B. Condliffe, The Commerce of Nations, pp. 186-9. *54- J.* Strachey: op. cit., pp. 120-2.

55. L.A. Rabinovitch, in *Le Monde,* 19th May, 1957.

56. B. Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaîres, pp.* 68-70.

57. Baudhuin, op. cit., pp. 152-3.

58. Sayers, op. cit., p. 179.

59. Ibid., p. 83.

60. G. D. H. Gole, *Money, its Present and Future*, pp. 40-41.

61. Baudhuin, op. cit., p. 58.

62. Ibid., p. 58.

63. Summer H. Slichter, *What's Ahead for Amerikan BusINESS?*, pp. 6-7.

64. Sayers, op. cit., p. 131.

65. B. Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires, pp. 48-59; Rapport de la Banque Internationale des Payements, 1952, pp. 145-6.*

66. T. Balogh, in *The Economics of Full Employment*, p.142.

67. Ibid., p, 136.

68. P. A. Burchardt, in *The Economics of Full Employment,* pp. 9-10.

69. H. G. Moulton, *Controlling Factors in Econonic Development*, p. 306.

70. Strachey, op. cit, p. 112.

71. Sayers, op. cit., p. 196; Balogh: op. cit., p. 129.

72. Eisler, op. cit., p. 178.

73. J. M. Keynes, *General Theory*, pp. 311 et seq. Hawtrey, in *La Monnaie*, p. 18; F. A. Burchardt, in *The Economics of Full Employment,* p. 21

74. J. M. Keynes, *How to Pay For The War.*

75. R. Lewinsohn, *Histoire de l'inflation*, pp. 27-29.

76. B. Nogaro, *La Monnaie et les systémes monétaires*, pp. 216-16.

77. L. von Mises, *Theory of Money Credit*, pp. 346-8.

78. Strachey, op. cit., pp. 108-9.

79. J. Schumpeter, *Sozialprodukt und Rechenpfennige.*

80. Piero Sraffa, in *Economic Journal, March* 1932, p. 48.

IX

TARIM

Tarım ve mal üretimi

Tarımın gelişmesi hakiki bir işbölümünün, şehirle köyün birbirinden ayrılmasının, mübadele ilişkilerinin genelleşmesinin temellerini yaratır.* Fakat tarım kendi yarattığı bu dolaşım tarzının uzun süre dışında kalıyor. Uluslararası ticaretin merkezi olan büyük şehirlerde küçük meta üretiminin ortaya çıkışından uzun zaman sonra, kullanım değerleri üretimi, metropollerin birkaç fersah uzağındaki kırlık bölgelerde uzun bir süre üstünlüğünü devam ettiriyor ve sadece birkaç çiftliğin üretim fazlası pazara getiriliyor.

Roma İmparatorluğu, Roma proletaryasının ve lejyonların birçoğunun yiyeceğini sağlamaya kalkıştığında buğday, zeytinyağı, şarap ve zeytin ticaretinde büyük bir gelişme kaydetti. Hatta bu ticarette meydana gelen dalgalanmalar, bazı yazarlar tarafından İmparatorluğun çöküşünün kesin göstergesi olarak kabul edildi (1). Oysa gerçekte anonim bir pazar için değil, Devlet (2) için besin maddeleri sağlamak, hem de bedava ya da yok pahasına sağlamak (3), yani dolaysız ya da örtülü bir vergi türü söz konusuydu. Ticarî sermaye, bu tarımsal ürünlerin sadece temerküzünün ve naklinin sağlanmasında büyük bir rol oynamıştı, Devlet ise bu ürünleri Roma ve Bizans gibi büyük şehir merkezlerindeki ahaliye ve lejyonlara bedava dağıtmıştı. Bundan dolayı, bütün bu besin maddelerinin sağlanması, mal üretimi alanı dışında kaldı. Tarımsal ürünlerin üretimi söz konusu olduğu sürece, mal üretimi, ancak köylülerin ve asillerin ürün fazlalarının yerel pazarlarda; ya da Sicilya'da köle emeğine dayanan plantasyonlarda elde edilen ürünlerin Devlet'e satılmasıyla ortaya çıktı. Bütün prekapitalist toplumlarda genellikle böyle oldu.

14. yüzyıldan itibaren para ekonomisi Batı Avrupa'da genelleşince mal üretimi kırlık yerlerde (köylerde) gitgide yayıldı. Aynı zamanda, sermayenin gelişmesi, yeni bir sosyal sınıfı, çiftçiler sınıfını yarattı. Bu çiftçiler geçimlerini sağlamak için değil, satışından bir kâr sağlayabilecekleri tarımsal mal üretimini gerçekleştirebilmek için toprak istediler.

---

* Bkz: Bölüm I

18. yüzyıldan itibaren büyük fabrika ürünlerinin hücumuna uğrayan ev sanayii ve kırlık bölgelerdeki zanaatkârlık ortadan kalkmaya başladı. Bütün bu evrim batı Avrupa'da ancak 19. yüzyıl boyunca tamamlanacaktı. Doğu Avrupa' da ve dünyanın ekonomik bakımdan geri kalmış diğer bütün ülkelerinde buna benzer bir evrim ancak 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda görülmüştür ve bu ülkelerin hiçbirinde henüz son bulmuş değildir. Zaten dünyanın hiçbir yerinde tarımsal mal üretimi kullanım değerleri üretimini tamamen ortadan kaldırmamıştır, çünkü ABD', Almanya ve Belçika gibi sanayice son derece gelişmiş ülkelerde bugün bile *subsistence farmers*, yani pazarda sadece üretim fazlalarını satan köylüler vardır (1929'da bunların sayısı 1.250.000 aileyi buluyordu) (4).

Prekapitalist rant ve kapitalist toprak rantı

Medenileşmiş prekapitalist toplumda, tarım, insanın başlıca ekonomik faaliyetini oluşturur. Dolayısıyla, bu toplumda toprak rantı sosyal ürün fazlasının (artı-ürünün) temel türüdür ve gerçekte, toprağı kendi üretim araçlarıyla işleyen ve emek müddetlerinin bir kısmını (angarya) ya da üretimlerinin bir kısmını (aynî rant) egemen sınıflara bırakma karşılığında toprak üzerinde bir kullanım hakkına sahip olan tarım üreticileri tarafından yaratılmıştır. Köylülerin ürettikleri ürünün gerekli ürüne ve artı-ürüne (toprak rantına) ayrılması pazarın tamamen dışında, yani kullanım değerleri üretimi alanında gerçekleşir.

Prekapitalist toplumda, toprak rantının, aynî ranttan para-ranta dönüşmesi, sosyal parçalanmanın açık bir işaretidir artık ve üretimin, mal dolaşımının ve de para dolaşımının geniş ölçüde gelişmiş olmasını gerektirir. Köylüler, feodal senyörlere borçlu oldukları bu yeni rantı ödemek için gerekli parayı ürünlerinin bir kısmını satarak elde ediyorlar. Fakat para-rantın ortaya çıkması için mal üretimi her ne kadar gerekliyse de, bu rant nicelik bakımından pazar şartlarından bağımsız kalır her zaman. Para-rantı -ve önceki bütün türleri içinde daima bu aynı niteliği sahip *prekapitalist* rantın evrimi sonunda aldığı yeri- nitelendiren şey, *sabit* kalması (değişmemesi) ve bu bakımdan, üreticinin eline geçen para miktarına bağlı* bulunmamasıdır. Özellikle rant *sabit* kaldığı ölçüdedir ki tarımsal ürün fiyatlarının çok yükseldiği her dönemde en kârlı çıkanlar köylüler olmuştur (özellikle 13. yüzyılın başlangıcından 14. yüzyılın ortalarına kadarki dönem) (6).

Öte yandan, prekapitalist rant döneminde, toprağın bir para-sermaye yatırımı olarak, (yani) bu sermayeyle orantılı bir gelir sağlayacak yatırım olarak kabul edilmesi ancak istisnai bir durum diye kabul edilmiştir.

"İlkel dönemde ve feodal devrin ilk zamanlarında toprağın sadece çok ufak bir kısmı serbestçe alınıp satılmaktaydı. Ormanlık ve otlaklık olarak bırakılmış muazzam topraklar krallarındı; diğer geniş topraklar kiliselerin ve

* Şüphesiz bu, prekapitalist rantın yüzyıllar boyunca sabit kaldığı anlamına değil, rekoltenin değişmediği anlamına gelir.

manastırların devredilemez mülkleriydi ve hatta rahiplerin mülklerinin büyük bir kısmı bile, devredenlerle (ferağ edenlerle) imtiyaz sahipleri arasındaki bütün ilişkiler hiyerarşisine bağlıydı ve devredilmeleri, tamamen mümkün olmasa bile, türlü yollarla önlenmekteydi. Toprak sahipleriyle çiftçiler arasındaki ilişkiler de bir o kadar sabitti. Çiftçilere gelince, toprağı kullanma hakkının yerine, gelenek ve göreneğe dayanan bir ilişkinin devam etmesi tarım emekçilerinin birçoğunu, toprağı dilediği zaman terk edemeyen, fakat buradan da atılamayan çiftçiler (kolonlar) durumuna düşürmüştü" (7).

Kapitalist toprak rantı bundan tamamen farklıdır. Kapitalist toprak rantı, toprağın ve başlıca toprak ürünlerinin mal haline geldiği bir toplumda ortaya çıktı ve ortalama kâr sağlaması gereken sermayelerin tarım alanına yatırılmasından doğdu. Bu bakımdan, tıpkı kapitalist sanayi gibi, bu rant da üreticilerin üretim araçlarından koparılmasına yol açtı. Ayrıca, temel üretim araçları ile girişimci-çiftçi arasında ve toprak sahibi ile sermaye sahibi arasında bir ayrılmayı gerektirdi. Toprak rantını özelleştiren ve kapitalist kârdan ayırt eden de bu durumdur.

Kapitalist toprak rantının kökenleri

Avrupa'da bir tarımsal ürünler pazarının kökeni ortaçağda şehirlerin gelişmesine sıkı sıkıya bağlıdır. Ticaretteki bir ilk atılım, feodal malikânenin besin maddeleri sistemini parçalıyor ve tarımsal ürünlerin satıldığı ilk yerel pazarların kurulmasına zemin hazırlıyordu:

"Feodal senyör malikânesinin ürünlerini pazarlama sisteminin yerini, yavaş yavaş oluşan yerel bir pazarın almasına yol açtı. Yol boyunca ucuz pazarlardan geçmek ve belki de artı-ürün bolluğundan dolayı fiyatların çok düşük olduğu bir bölgeye götürmek gerektiği halde, malikâne içinde tüketmek üzere ya da feodal grubun merkez pazarına götürmek için buğdayı uzak yerlere taşımanın bir yararı olmadığı görüldü. Başka bir deyişle, toprak ürünlerinin satıldığı yerel pazar, malikânelerin hububat ihtiyacının sağlanması sistemine gitgide sızmaya başladı ve sonunda, tamamen onun yerini aldı" (8).

Bununla beraber, bu evrim çok yavaş oldu. Hakiki yerel buğday pazarları Büyük Britanya'da ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında egemen oldu (9).

Öte yandan toprak ürünlerinin satıldığı pazarların oluşumu besin maddeleri fiyatlarının yükselmesini var gücüyle önlemeye çalışan şehirlerin beslenme politikası yüzünden engellendi (10). Bu şartlarda ulusal pazarın birleştirilmesi imkânsız hale geldi ve her ülkede fiyatların birbirinden çok farklı olduğu ve bölgedeki bolluk ya da nisbî kıtlıkla ilgili şartları yansıtan bir dizi bölge pazarları kuruldu. Ortaçağ İngilteresi'nde buğday fiyatının en yüksek olduğu bölge ile en düşük olduğu bölge birbirinden sadece 50 mil uzaktı. Birbirlerinden sadece 12 mil (!) uzakta bulunan Oxford ile Cuxham arasında buğday fiyatı farkı Nisan 1308'de % 40 idi. (11).

Esas itibariyle, kullanım değerleri üreticilerinin ürün fazlalarıyla beslenen bu yerel pazarların 16. yüzyıldan itibaren büyük metropol pazarlarına

doğru evriminde aramalıyız tarımsal kapitalizmin kökenini. Londra, Paris, Anvers, Amsterdam, Hamburg gibi şehir merkezlerindeki olağanüstü gelişme tarımsal ürünlere ilişkin arz ve talep ilişkilerini altüst etti (12). Bu metropoller, ülke nüfusunun çok büyük bir kısmını kendi içlerinde barındırıyorlardı. Londra'da, 17. yüzyıldan itibaren ülke nüfusunun %, 10'u; 19. yüzyıldan itibaren de % 20'si yaşıyor. Bunların yiyeceklerinin sağlanması sadece yakın tarım bölgelerine değil, fakat çoğunlukla tüm ulusal tarıma bağlıydı (13). Bu da tarım ürünleri fiyatlarının ulusal ölçüde eşitlenmesine yol açtı, öyle ki metropoldeki satış fiyatları, ulusal buğday fiyatının temelini oluşturdu.

Bu bakımdan, ortaçağdaki yerel pazarlarda olup bitenlerin aksine, başkent yakınında bol buğday fazlasının bulunduğu bölgeler, buğdaylarını, hububat sıkıntısı çeken uzak bölgelerden (nakil masrafları göz önünde tutulursa) daha pahalı satacaklardı (14). Zaten metropol pazarından *dünya hububat pazarına* geçiş bir yüzyıl boyunca gerçekleşti: Londra artık sadece kendi ihtiyacının gerektirdiği kadar buğdayı değil, uluslararası pazarlarda en yüksek fiyata satılacak olan ihraç malı buğdayın tümünü de çekiyordu (15).

16. ve 17. yüzyıldan itibaren geniş metropol pazarlarının ortaya çıkışıyla birlikte, büyük şehirlerin beslenme politikası da tamamen değişmişti. Bu şehirler için, artık, ortaçağda olduğu gibi, besin maddeleri fiyatlarını var gücüyle sınırlandırmak değil, aksine, şehrin beslenmesi için yeterli hububatın ne *pahasına olursa olsun* sağlanması söz konusuydu (16). Bu anlamdadır ki, metropoller açıktan açığa sınırsız bir pazar rolü oynadılar ve böylece kapitalizmin tarıma girmesine yol açtılar. Artık şehre sadece kırlık bölgelerin ürün fazlaları değil, mümkün olduğu kadar çok buğday gönderiliyor, bu da çoğu zaman köy ahalisini kendi yağıyla kavrulmak durumunda bırakıyordu (17).

Kamu arazisinin *çitle çevrilmesi* hareketi, sadece koyun yetiştiriciliğin daha büyük avantajlar sağlayacağı düşüncesiyle değil, fakat buğday fiyatlarının aşırı derecede yüksek oluşu dolayısıyla da teşvik ediliyordu. Metropol pazarlarının ortaya çıkışı ve tarım üreticileri bakımından, toprağın serbestçe kullanılmasının (yani kapitalizmin tarıma girmesinin) önlenmesi, birbirine sıkı sıkıya bağlıydı (18). 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar İngiltere'de buğday fiyatı göstergesinin 100'den 275'e, Fransa'da 100'den 572'ye fırladığı, buna karşılık, maden ve dokuma fiyatları göstergesinin aynı devre içinde sadece % 30 arttığı göz önünde tutulursa, bu hızlanmanın ne kadar geniş kapsamlı olduğu daha iyi anlaşılabilir (19).

Aynı devirde, tarımın rasyonalizasyonu, üç ayda bir ekin değiştirme yerine toprağın bereketliliğini artırıcı ekime geçilmesi, kimyevî gübrelerin kullanılması, önce Flandre, Hollanda ve Almanya'nın bazı bölgelerinde, sonra Büyük Britanya ve Fransa'da gittikçe yükselen tarım ürünleri fiyatlarındaki bu görülmedik mucizeden yararlanabilmek için her çiftçinin elinde bulunması gereken asgari sermayenin artırılmasına yol açtı. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, İngiltere'de tarıma elverişli bir çiftliği işletebilmek için *akr* başına en azından 5 sterline, yarı-tarıma, yarı-hayvancılığa elverişli bir çiftlik için *akr* başına 8 sterline ve hayvancılığa elverişli bir çiftliği işletebilmek için de

akr başına 20 sterline sahip olmak gerekiyordu (20). Dolayısıyla, bir *sermaye*'ye sahip olmak tarımsal bir işletmenin devam edebilmesi için gerekli şart idi. Böylece, sermayenin tarım alanına girmesini sağlayan bütün şartlar gerçekleşmişti.

Nitekim, batı ve merkezî Avrupa'nın eski ülkelerinde tarım alanına sızan bu sermayenin karşısına sanayide ya da ticaretteki şartlardan apayrı iki şart çıkıyordu. Sanayide üretimin bütün maddi faktörleri -makineler, hammaddeler, işgücü- kapitalizmin kendisi tarafından tekrar tekrar üretilebildiği, hem de nispeten düşük fiyatlarla ya da gittikçe düşmekte olan fiyatlarla (yedek sanayi ordusu sayesinde meydana gelen işgücü) üretilebildiği halde, tarımda üretimin temel maddi unsuru olan toprak, daima *sınırlı kaldı*. Toprak, her zaman için yokluğu duyulan doğal bir tekel oluşturdu (21). Sermaye bütün sanayi kollarına serbestçe girip çıkabildiği halde, tarıma elini kolunu sallayarak giremiyordu. Tarımdaki toprak mülkiyeti, *toprak sahipleri sınıfı* tarafından ele geçirildiği için, sermaye buraya ancak karşılığında bir rant ödemek şartıyla girebiliyordu.

Demek ki, kapitalist üretimin doğuşu sırasında toprak çifte bir tekeli: doğal bir tekel ile bir mülkiyet tekelini oluşturdu. Tarımsal üretkenlik, nüfus artışının ve sınaî üretkenliğin gerisinde kaldığı sürece fiyatlar arasında çifte bir farklılaşma kaçınılmazdı. Tarımsal üretimin tümü pazar tarafından emildiğinden, buğdayın satış fiyatı, (bereketliliği, işletilmesi ya da coğrafî durumu bakımından) *en az verimli* tarlalardaki üretim şartları tarafından belirlenecekti. Öyle ki bu satış fiyatı, daha rantabl olan, bundan dolayı da aşırı bir kâr sağlayan çiftliklerin üretim fiyatının çok üstünde olacaktı. Öte yandan, tarım, kâr oranının genel eşitlenmesine katılmadığı için, en az verimli şartlarda üretilmiş buğday bile üretim fiyatına göre değil, sanayie oranla tarımdaki teknik gerilemeden ve sermayenin organik bileşiminin tarım alanında daha düşük olmasından dolayı, değerine göre satılıyordu. *Kapitalist toprak rantının kökeni, bu çifte farklılaşmadadır ve ancak bu çifte farklılaşma mevcut olduğu ölçüde vardır.*

Differansiyel toprak rantı

Sanayide aşırı kârlar bir işletmenin üretkenliği ortalama üretkenlikten yüksek olunca gerçekleşiyordu. Bu yüksek üretkenlik, malların, üretim fiyatlarının üstünde satılmasını sağlasa bile, piyasadaki ortalama fiyatların *alçalmasıyla* sonuçlandı. Tarımda da, üretkenlikler arasındaki büyük farklar bazı işletmelerin ve bazı toprak sahiplerinin aşırı bir kâr elde etmelerini sağladı. Fakat bu aşırı kâr, pazar fiyatlarında bir alçalmayla değil, bir yükselmeyle eşzamanlı oldu. Nüfusun artışından ve tarımsal üretkenliğin geri oluşundan dolayı tarımsal ürünlere talep, arz'ı aştığı sürece, bu fiyat, en az (en kötü) verimlilik şartlarında üretilmiş tarımsal malların değeriyle belirlenmiş olarak kalacaktır. Besin maddelerinin üretimi için sarfedilmiş insan emeğinin tümü, sosyal bakımdan gerekli emek ise -bütün tarımsal ürünler alıcı bulduğu sürece en az verimli şartlarda üretilmiş tarımsal mallar bile değerlerini karşılayan

bir eş değer bulacaktır; buğdayın ortalama satış fiyatını belirleyecek olan bu değerdir. Yüksek verimli tarlalarda üretilmiş buğdayın üretim fiyatıyla bu fiyat arasındaki fark, toprak sahibi tarafından ele geçirilmiş *diferansiyel bir rantı* temsil etmektedir.

Bu diferansiyel rant iki farklı şekilde meydana gelebilir: farklı tarlalar arasındaki doğal bereketlilik farkından, (ya da coğrafî durumundan) ve farklı miktarlarda sermaye yatırımından. Biz bu iki diferansiyel ranta, birinci tipten diferansiyel rant ve ikinci tipten diferansiyel rant diyoruz.

Yüzölçümü aynı olan üç tarlada organik bileşimleri birbirine eşit aynı sermayeyi kullanan çiftçilerin çalıştığını varsayalım. Yılda bir milyon frankı bulan bu sermayenin A tarlasında 80 kental, B tarlasında 100 kental, C tarlasında 120 kental buğday sağladığını kabul edelim. Ortalama kâr oranı % 20 ise, buğdayın satış fiyatı kental başına:

$$\frac{1.200.000}{80} \text{ Frank, yani } 15.000 \text{ frank}$$

olacaktır ki, bu, en az verimli tarlada elde edilen buğdayın üretim fiyatıdır.

Demek ki, A tarlası, hiçbir diferansiyel rant getirmeyecektir. B tarlasının üretimi 1,5 milyon frank değerinde olacaktır; eğer bu tarla kiralanmışsa, sahibi 300.000 frank diferansiyel rant elde edecek, girişimci-çiftçi de 200.000 franklık ortalama kâr ile yetinmek zorunda kalacaktır. C tarlasının üretimi 1,8 milyon frank değerinde olacaktır; eğer bu tarla kiralanmışsa, sahibi 600.000 franklık bir diferansiyel rant elde edecek, girişimci-çiftçi de gene 200.000 franklık ortalama kâr ile yetinecektir.

Taşıma masrafları tarımsal ürünlerin satış fiyatlarına dahil edildiğinden, bir metropol merkeze yakın olan tarlalar önemli bir diferansiyel rant yaratırlar. İşte Amerika Birleşik-Devletleri'ne ilişkin bir örnek:

Lovisville'den (Kentucky'den uzaklık mil olarak)	*Akr başına toprak rantı*	*Akr başına torağın fiyatı*
8 ayda daha az	11,85 dolar	312 dolar
9-11	5,59 »	110 »
12-14	5,37 »	106 »
15 ya da daha fazla	4,66 »	95 » (22)*

* Bütün bu topraklar aynı ekime elverişli olmamakla beraber, şehirdeki pazarların nisbî uzaklığı (taşıma masrafları ve taşımacılığın nispeten süratli oluşu ve ürünlerin çürüyebilir türden olması göz önünde tutulursa) farklı tarım türlerinin rantabilitesini geniş ölçüde belirlemektedir. Ely (23) ve Wehrwein, ABD'nde *akr* başına ortalama rantı gösteren şu tabloyu aktarıyorlar:

Şehir merkezinden uzaklığı 0-5 mil: süt bölgesi: ortalama rant 15 $.
Şehir merkezinden uzaklığı 5-17 mil: mısır bölgesi; ortalama rant 8 $.
Şehir merkezinden uzaklığı 17-27 mil: buğday bölgesi: ortalama rant 5 $.
Şehir merkezinden uzaklığı 27-50 mil: hayvancılık; ortalama rant 2 $.

Tarımsal ürünlerin fiyatları bir yükselme eğilimi gösterdiği sürece, kapitalistler ekilmemiş topraklarda ekimi genişletmek ya da daha önce ekilmiş topraklarda daha yüksek bir üretimi sağlamak amacıyla tarım alanına yatırım yapmakla ilgilendiler. İlk durumda, ille de daha az verimli topraklar söz konusu değildir: erişilmesi daha zor, daha uzak topraklar, yani, daha önce ekilmiş tarlalardaki verimi aşan bir verim elde etmek amacıyla önemli kurutma ya da sulama işlerini gerçekleştirmenin gerektiği topraklar söz konusu olabilir. Fakat bu sermaye yatırımlarının belirli bir süre içinde amorti edilmesi gerekmektedir; bundan dolayı, bu süre içinde bu yatırımlar, üretim masraflarını, dolayısıyla da, üretim maliyetini arttırır.

Daha önce ekilmiş topraklarda, iyi gübre, iyi tohum ve tarım makineleri kullanılmasından, uzman tarımcıların çalıştırılmasından, kısaca, ek bir sermaye yatırımından dolayı, üretim artınca da durum aynıdır.

ABD'ndeki tecrübeler, gübre kullanmaksızın sürekli buğday ekildiği takdirde *akr* başına ortalama 12,33 ölçek buğday; ekime ara vermeksizin azami miktarda gübre kullanıldığı takdirde *akr* başına 23,58 ölçek buğday; dört yılda bir rotasyon sistemiyle azami gübre kullanıldığı takdirde 32 ölçek buğday elde edildiğini göstermiştir (24).

Gene A,B,C, tarlaları örneğini ele alalım. C tarlasına 1 milyon franklık ek sermaye yatırımıyla üretimin 120 kentalden 220 kentale çıktığını varsayalım. Böylece, yatırılan 2 milyon franktan kapitalistin elde edeceği ortalama kâr % 20, yani 400.000 franktır. Fakat satış fiyatı, en az verimli tarlada elde edilmiş buğdayın üretim fiyatıyla belirlenmeye devam ettiği takdirde (yani kental başına 15.000 frank olduğu takdirde) bu 220 kental 3,3 milyon franka satılacaktır. Bu 1,3 milyonluk artı-değerin 400.000 frankı, ortalama kâr olarak, kapitaliste; 600.000 frankı, birinci tipten diferansiyel rant olarak, toprak sahibine gidecek; 300.000 frank da, çiftçinin kendine ayırmaya çalışacağı, fakat kira yenilendiğinde toprak sahibinin ranta dahil etmeye kalkışacağı ikinci tipten diferansiyel rantı temsil edecektir.* Birinci tipten diferansiyel rantın aksine, ikinci tipten rant, daha az belirgindir, bundan dolayı da toprak sahibi tarafından doğrudan doğruya değil, dolaylı yoldan el konulabilir.

Mutlak toprak rantı

Şimdiye kadar ranta ve aşırı kâra, bir bereketliliğin, elverişli bir coğrafî durumun ya da ek bir sermaye yatırımının, daha az rantabl topraklardaki üretim maliyetine oranla, daha düşük bir üretim maliyetini gerektirdiği tarlalarda ve bu maliyetin tarımsal ürünlerin fiyatını belirlediği sürece, rastladık... Bununla beraber, bu son kategoriye dahil topraklarda durum ne olacaktır? Bu topraklarda işletici ve toprak sahibi bir tek ve aynı kişi ise sorun yoktur, çünkü

* Marx'ın, faiz ile ikinci tipten rantı birbirine karıştırdığını ileri süren Arthur Wauters gibi eleştirmenlerin birçoğunun anlamadığı şey de budur. Faiz sermaye sahibine, diferansiyel rant da, bir tek santim bile yatırmamış dahî olsa, toprak sahibine gider. Hiç değilse, kira sözleşmesinin yenilenmesinden sonra ona gider. Vaktiyle Ricardo'ya yöneltilmiş bu eleştiriye bizzat Marx'ın cevap vermiş olduğunu belirtelim (25).

kapitalist, genellikle, ortalama kârla yetinecektir. Ama bu toprakların sahibi bunları kendisi işletmiyorsa, iş başkalaşır. Bu durumda, söz konusu toprakların tarıma açılabilmesi için, sahiplerine bir rant ödenmesi, ilk şarttır. Buğdayın satış fiyatı, bu topraklarda üretilen buğdayın üretim fiyatından düşük ya da buna eşit olduğu sürece bu topraklar işlenmeden kalacaktır, çünkü çiftçiler, rantı, ancak ortalama kârlarından düştükten sonra ödeyebileceklerdir. Sermayelerini sanayie ve ticarete aktararak bu ortalama kârı sağlayabilmeleri mümkünken niçin böyle hareket ediyorlar? Çünkü, satış fiyatı, bu en az bereketli topraklarda bile bir rant getirecek kadar yükseldiğine göre, bu toprakların işletilmeleri gerçekleşecektir.* Kapitalist üretim tarzının bütün ilk devresi boyunca, tarımsal üretkenliğin, sanayideki üretkenliğin ve nüfus artışının gerisinde kalması gerçekten böyle bir durum yaratmıştır. En az verimli topraklarda görülen bu rantın kökeni nedir? Bu şartlarda elde edilen buğdayın üretim fiyatına değil, kendi değerine satılmasından (ve kendi değerinin de, sermayenin organik bileşiminin, sanayie oranla tarımda düşük olmasından dolayı), üretim maliyetini aşmasından ileri gelir. Oysa toprak mülkiyetine dayanan tekel, sermayenin tarım alanına serbestçe girip çıkmasını ve dolayısıyla, tarımsal sermayelerin kâr oranının sosyal eşitlenmesine "katılmasını", "kendi" alanlarında yaratılan artı değerin bir kısmının bu artı-değerin genel dağılımına terk edilmesini önler.

Yıllık sınaî üretimin:

400 milyar c + 100 milyar v + 100 milyar pl = 600 milyar olduğunu varsayalım. Tarımsal üretim, örneğin şöyle belirlenebilecektir**:

200 milyar c + 100 milyar v +105 milyar pl = 405 milyar.

$$\text{Sanayide ortalama kâr oranı } \frac{100}{500} = \%\ 20 \text{ olacaktır.}$$

Tarımda ürünler, % 25 oranında bir kâr içeren üretim maliyetine (yani 375 milyar franka)*** değil, toplam değerlerine, yani 405 milyara satılacak ve 30 milyar aşırı-kâr elde edilmiş olacaktır. *Mutlak toprak* rantı bu aşırı kâr içinde görünecek ve tarımsal kâr oranı:

$$\frac{105}{300} \text{ 'ü, yani } \%\ 35\text{'i bulacaktır.}$$

---

* Bu demek değildir ki bu topraklar ille de en son olarak ekilecektir. Ekimin daha bereketli topraklara yayılması daha az bereketli topraklarda yapılan ekimin, buğdayın satış fiyatı düştüğü takdirde, yapılmamasına sebep olabilir.

** Tarım işçilerinin ücretleri sanayi işçilerinin ücretlerinden çok daha düşük olduğundan artı–değer oranı, tarımda genellikle daha yüksektir.

*** 205 milyar sosyal artı-değerin tamamı 800 milyar sermaye üzerinden ortalama % 25,625 bir kâr oranı sağlar.

Birinci tipten ranta örnek olarak verdiğimiz A,B,C, tarlalarını tekrar ele alalım:

Toprak	Sermaye (milyon)	Üretim	Kental başına satış fiyatı	Toplam Gelir	Ortalama Kâr	Mutlak Rant	Diferansiyel rant
A	1	80 ken	16.875	1350000	200.000	150.000	—
B.	1	100 ken.	16.875	1687500	200.000	150.000	337.500
C.	1	120 ken.	16875	2025000	200.000	150.000	675.000

Satış fiyatı, en az rantabl A tarlasında üretilen buğdayın 1 kentalinin değerine (yani yatırılan sermaye, 12.500 F, artı % 35 kâr, 4375 F. toplam 16.875 F'a eşittir. Mutlak rant, A tarlasında üretilen bir kental buğdayın değeri ile üretim maliyeti tutarı olan 15.625 F (12.500 F + % 25 ortalama kâr) arasındaki bu farktan doğmuştur.

Toprak rantının, toprak tarafından "üretilmediğini" belirtelim. Ekilmemiş bir toprak bir zerre bile rant "üretmez". Toprak rantı tarımda çalıştırılan işgücü tarafından üretilmiştir. Dolayısıyla, tıpkı sanayi kârı gibi, toprak rantı da artı-değerdir, ödenmemiş emektir. Fakat, toprak mülkiyetinden dolayı, kâr oranının genel eşitlenmesine katılmayan ve böylece, sermayenin organik bileşiminin, sanayie oranla, tarımda daha düşük olması sonucu aşırı bir kâr sağlayan özel türde bir artı değerdir.

Öte yandan, bu aşırı kâr, tarım alanında istihdam edilen tüm emeğin, sanayidekinden daha düşük üretkenlik şartlarında istihdam edilmiş bile olsa, sosyal bakımdan gerekli emek oluşundan ileri gelen bir aşırı kârdan dolayı daha da artmıştır.

Toprak rantı ve kapitalist üretim tarzı

Demek ki, toprak rantı burjuvazinin tümü için *çifte* bir kaybı temsil eder. Bir yandan, artı-değerin belirli bir kısmı kâr oranının eşitlenmesine katılmamıştır (bu miktar, sanayidekine oranla organik bileşimi daha az olan bir sermaye tarafından üretildiği için ortalama kâr oranını yükseltebilirdi). Öte yandan, tarımsal ürünlerin fiyatları artmıştır, çünkü bu ürünler, en az rantabl topraklardaki ürünlerin değerlerine göre satılmıştır.

Bundan dolayı, liberal sanayi burjuvazisinin en akıllı temsilcileri, özellikle, Ricardo ve John Stuart Mill, özel toprak mülkiyetinin kaldırılması için mücadele ettiler. Henüz işlenmemiş büyük toprakların kolonların elinde bulunduğu ABD'i, Avustralya, Kanada gibi ülkelerde mutlak rant tamamen

ortadan kaldırılabildi: Devlet'e verilen itibarî bir vergi karşılığında toprak bedava dağıtılmıştı. ABD'nde, 1862 tarihli *Homestead Act* gereğince, 5 yıllık fiili işgalden sonra 160 *akr*'lık toprağın sahibi olmak mümkündü. Kanada'da çiftçilerin işgal ettikleri 50 milyon *akr* toprak aynı şekilde dağıtılmıştı (26). Mutlak toprak rantının kaynağı, yani toprak mülkiyeti tekeli, böylece olumsuz bir tecrübeyle ispatlanmış oldu. Bu tekelin bulunmadığı yerde mutlak rant da yoktur.

Toprak rantının varlığı sadece kapitalist üretim tarzının optimum gelişmesine engel olmakla kalmaz, özellikle kırlık bölgelerde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini de engeller. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde İsviçre'de çiftçinin toplam sermayesi hektar başına 1160 İsviçre frangından 1673 franka yükselmiş, buna karşılık, toprak sahibinin sermayesi hektar başına 4280 İsviçre frangı iken 6167 frank olmuştur. Bu son artışın sadece ufak bir kısmı, yani 52 İsviçre frangı toprağın iyileştirilmesinden ileri gelir (!) (27). Demek ki, tarımda sermayenin birikim ritmi sanayidekinden daha azdır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi bu, tarımsal emeğin üretkenliğinin sanayidekinden daha az olmasını belirler.

1950-1951'de nüfusun mesleki dağılımı ve sanayi ile tarımın ulusal hâsılanın oluşumuna katkısı:

ÜLKELER	*SANAYİ*		*TARIM*	
	Nüfus	*Brüt ulusal hasıla*	*Nüfus*	*Brüt ulusal hasıla*
	(%)	(%)	(%)	(%)
İtalya	23	34	49	29
Fransa	29	40	36	29
Danimarka	32	36	28	22
Hollanda	32	39	19	12
Norveç	32	46	31	15
B. Almanya	44	55	22	12 (28)

"Avrupa Birliğine dahil ülkelerin ekonomik durumu hakkındaki rapor"a göre, 1956'da tarımsal ürün faal nüfus başına, Hollanda'da tarım dışı gelirin sadece % 76'sını, Belçika'da % 58'ini, Fransa'da % 57'sini, Batı Almanya'da % 56'sını ve İtalya'da % 38'ini bulmuştur (29).

Çiftçilerin sermayesinin büyük bir kısmının toprak kirası ya da toprakların satın alınmasından dolayı hareketsizleşmiş olması,* *sermayenin rotasyon devresinin*, sanayie oranla, tarımda daha uzun sürmesine yol açıyor (30): Aynı bir rotasyon devresi (*cycle*) ortalama olarak tarımda 4-5 ve ABD'de şehirlerde inşaat sektöründe 8-10 yıl sürdü (31).

* Tarım alanındaki yatırımların 2/3 sine yakın bir kısmı toprağa (toprağın fiyatına) yapılmış yatırımları temsil ediyor.

Fakat, diferansiyel toprak rantına toprak sahibi tarafından el konulması özellikle, *toprakların iyileştirilmesine* büyük bir engel olarak göründü. Toprak sahiplerini, kira miktarını daima yükseltmeye yöneltecek bir "iyileştirme" için çalışmakta çiftçilerin sadece pek az bir çıkarı vardır. Toprak sahipleri kira sözleşmelerinin mümkün olduğu kadar çabuk yenilenmesine bakarlar (mümkünse bir yıllık sözleşme yapılsın isterler), böyle bir durum diferansiyel rantın durmadan artmasını sağlar. Çiftçiler de, kira sözleşmelerini uzatmaya çalıştılar, böylece sermayeleri sayesinde (ya da küçük çiftçi iseler işgüçleri sayesinde) toprakta gerçekleştirdikleri iyileştirmeden yararlanmak imkânını buldular.

Diferansiyel ranta toprak sahibi tarafından el konulması sonunda meydana gelen haksızlığa klasik bir örnek 19. yüzyıl İrlanda'sıdır.

"1870'de İrlanda'da 682.237 çiftlik vardı, bunun 135.392'si kiraya verilmişti. 526.628'i de kiracılar (müstecirler) tarafından yıllığına tutulmuştu. Bir yıllık bir kiracılık, 6 ay öncesinden haber verilerek feshedilebilirdi. Sadece yirmi malikânede binalar ve çiftlik donatımı mal sahibi tarafından sağlanmıştı. Diğer bütün durumlarda sabit sermayeyi ve çiftlik için gerekli diğer bütün sermayeyi çiftçi sağlamak zorundaydı. Kira sözleşmesinin feshedilebilmesi, toprak sahibinin, çiftçi tarafından yatırılmış sermayeyi müsadere etmesine imkân verdi. 1849 ile 1880 yılları arasında, 70.000 kadar aile topraklarından kovuldu ve sermayeleri ellerinden alındı. Çiftçileri işledikleri topraklardan atmanın karşılığı daha yüksek bir rant istemek ve ödeyebilmekti; bu da mal sahibinin becerikli bir çiftçinin sermayesine el koymanın ve hünerinden yararlanmanın bir başka yoluydu" (32).

Böyle bir adaletsiz sistem, toprağı iyileştirmenin zararına olarak, çiftçiyi ister istemez kendini savunmaya itti.

"Dokuz yıllık bir kira sözleşmesi imzalamış olmasına rağmen, çiftçi, ilk üç yıllık rotasyon süresince, kendinden önceki çiftçinin sağladığı verimliliği çoğu zaman, gerçekleştirmek zorundaydı. İkinci üç yıllık devre boyunca da toprağı normal olarak ekiyordu. Son rotasyon devresinde ise toprağın verimi iyice düşüyordu. Tarım sorunlarından anlayan bir dostun tahminlerine göre, bu yüzden, % 20 eksik-üretim meydana gelmektedir" (33).

Bundan dolayıdır ki, çok büyük bir özen isteyen ve uzun yılları gerektiren meyvecilik gibi bazı uğraşlar, icarla ve toprak mülkiyetinin tarımsal işletmeden ayrılmasıyla bağdaşamaz (34).

Toprağın fiyatı ve toprak rantının evrimi

Kapitalist üretim tarzının dünyanın dört bir yanına yayılması ile birlikte, her gelirin ortalama bir faiz getiren gerçek ya da sanal bir sermaye tarafından sağlandığı itibarî olarak kabul edilmiştir.* Toprak rantı, bütün dünya işçilerinin yarattığı artı-değere dayanan gerçek bir ekonomik "kategoridir". Oysa "toprağın değeri" ise, anlamsız bir deyimdir. Hava, ışık, ya da bir yelkenliyi

* VII. bölüme bakınız.

hareket ettiren rüzgâr ne kadar değerli ise, toprak da o kadar değerlidir. Toprak, insan emeğinin ürettiği bir mal değil, doğada bulunan bir "üretim faktörüdür".* Özel toprak mülkiyeti tekelinin kurulmadığı yerde toprağın ne bir "değeri" ne de bir fiyatı vardır. 20. yüzyılda bile Rodezya'lı beyaz kolonlar *akr* başına 1 *peni* gibi sembolik bir para ödeyerek toprak satın almışlardır.

Özel toprak mülkiyetinin tekelleşmiş mülkiyet haline geldiği yerdedir ki, toprağın *bir fiyatı olur*. Bu fiyat, ortalama faiz oranına göre, *sermayeye dönüştürülmüş toprak rantından* başka bir şey değildir: "Toprağın fiyatı, toprak ürünlerinin fiyatı tarafından belirlenmiştir" (35). Bir toprak satın almak, bir toprak elde etmek, bir "değer" satın almak değil, gelecekteki gelirler, mevcut gelirler esas alınarak hesaplandığından, bir *gelir kaynağı* satın almaktır (36):

"Toprak satın alan, gerçekte, yıllık gelirler sağlamak hakkını satın almış olur. Bu yıllık gelirlerin gelecekte ne kadar olacağı hakkında bir yargıya varmanın en somut temeli yakın geçmişte ne olduklarıdır. Yapılan incelemeler göstermiştir ki, satıştan önce bir topraktan 7 ilâ 10 yıl boyunca sağlanan gelir, satın alıcının ödemeye hazır olduğu fiyatın en şaşmaz ölçütüdür" (37).

Toprağın fiyatının bu kökeni, 18. yüzyılın sonundan beri bu fiyatın geçirdiği evrimle doğrulanmıştır. Gerçekte toprağın fiyatı hiçbir zaman "gerçek bir değer"in çevresinde dalgalanmaz, fakat tarımsal konjonktürde çoğu zaman birdenbire ve şiddetle meydana gelen dalgalanmaları izler.

Nüfus artışı ve ekilebilir hale getirebilmek için önemli sermaye yatırımlarını gerektiren daha az verimli toprakların işlenmesi, 17. yüzyılın ikinci yarısında tarımsal ürünlerin fiyatlarında önemli bir yükselmeye sebep oldu ve bunu hemen rantların yükselmesi izledi. 1750'den 1800'e kadar, buğday fiyatı İngiltere'de ortalama olarak % 60, Fransa'da % 65, Kuzey İtalya'da % 60, Almanya'da % 40 arttı. Avenal aynı devrede, toprak rantının, hektar başına ortalama olarak Fransa'da % 50 arttığını tahmin etmektedir. İngiltere ve Almanya'da da (faiz oranının son derece düşük olmasından dolayı) (38) rantta çok daha büyük bir yükselme görülür. Kıta Avrupa'sında 1820 ile 1870 yılları arasında tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki yükselmenin yanı sıra rantta da büyük bir yükselme meydana gelmişti.

ABD'nde tarıma elverişli toprakların ortalama değeri, bir yüzyıldan beri tarımsal ürünlerin fiyat hareketini izlemektedir. 1860'dan 1890'a kadar *akr* başına 16.32 dolardan 21.31 dolara kadar bir yükselme oldu, 1890-1900 arasında düşme başladı, 1910-1920 arasında (savaşın sebep olduğu "*boom*"dan dolayı) 39.60 dolara çıktı, 1920-1935 arasında (büyük buhran) 31.16 dolara düştü (39).

Diferansiyel rantın ortaya çıkabilmesi için tarımsal ürünlerin satış fiyatının, en az verimli topraklara yatırılmış sermayelere bile ortalama bir kâr sağlaması gerekmektedir. Mutlak toprak rantının meydana gelebilmesi için aynı satış fiyatının, en kötü üretkenlik şartları içinde üretilmiş buğdayın satı-

* Bu, Flandre ve Hollanda'daki *polders*'lar gibi topraklara uygulanmaz. Bunlar kelimenin tam anlamıyla insan emeği sarfedilerek "üretilmişlerdir", çünkü insanlar bunları sulardan çekip çıkarmışlardır.

şını, üretim fiyatına göre değil, değerine göre sağlaması gerekir. Tarımsal ürünlerin fiyatları düşünce, bu şartlar, ya da bu şartlardan biri geçici olarak ya da tamamen ortadan kalkabildi. Bunun yanı sıra, bazı topraklar üzerinde rant da ortadan kalktı. Bu topraklar doğrudan doğruya sahipleri tarafından işletilmedikçe artık ekilemez hale geldi. İşletildikleri takdirde de, sahipleri ortalama kârdan çok düşük bir gelirle, hatta sadece bir ücret tutarındaki gelirle yetinmek zorunda kaldılar.

Prekapitalist tarımsal buhranların hepsinde meydana* gelen bu fenomen, 19. yüzyılın sonlarına doğru açıkça su yüzüne çıktı. Bu dönemde, geniş çayırlar ve *pampalar,* mekanik yöntemlerle denizaşırı ülkelerde ekilmeye başlandı, bu da maliyet fiyatını % 50 azalttı (40). Aynı zamanda, taşıma şartlarının düzelmesi de navlun fiyatında bir azalma sağladı. New York'tan Liverpool'a gönderilen buğday, 1860 yılında ölçek başına 0,60 altın frank iken, 1866'da 0,25, 1910'da da 0,50 altın frank oldu (41). Bu eşzamanlı iki hareket, Avrupa'ya denizaşırı ülkelerden tarım ürünlerinin gelmesine (çoğu zaman da toprak rantı alınmayan tarım ürünlerinin gelmesine) yol açtı ve bundan dolayı da tarım ürünleri fiyatında büyük bir düşüşe sebep oldu.

Bu düşüş, hem toprağın fiyatında bir azalmaya, hem de en az verimli topraklarda yapılan ekime son verilmesine sebep oldu. Fransa'da da 1875'den 1900'e kadar, toprak mülkiyetinin "değeri" ortalama olarak % 35 düştü (42). Ekilen toprakların yüzölçümü 19. yüzyılda 25 milyon hektar iken, 20. yüzyılın ortasında 18 milyon hektara indi (43), Clapham'ın belirttiğine göre, 19. yüzyılın sonunda tarım ürünleri fiyatının düşmesinden sonra "bazı topraklar, özellikle Essex kontluğunda, üçüncü derece çayırlar haline geldi." (44).

Avrupalı tarımcıların çeşitli yollarla bu akımı tersine çevirmeye çabaladıkları doğrudur. Fransa, İtalya, Almanya gibi bazı ülkelerde, koruyucu *gümrük tarifeleri yardımıyla*, tarım fiyatlarını yapay yoldan yükseltmenin çareleri araştırıldı. Bunlar böylece, dünya pazarındaki ortalama fiyatla, en az rantabl "ulusal" topraklarda elde edilen tarım ürünlerinin fiyatları arasındaki farkı yani özellikle, en kodaman toprak sahiplerinin diferansiyel rantını sağladılar.** Danimarka, Hollanda, Belçika gibi diğer ülkelerde, toprak rantını ve toprağın fiyatını, önemli bir sermaye yatırımı ve muazzam bir gübreleme sayesinde -her yıl hektar başına Belçika'da 1938'de 30 Kg. (1956'da 49 Kg.) azotlu gübre, buna karşılık Fransa'da 6,7 kg. (1956'da 9,7 kg.) azotlu gübre, Belçika'da 35 kg (1957'da 51 kg), Fransa'da ise 13 kg. (1956'da 18 kg.) fosfatlı gübre; Hollanda'da 46 kg. (1956'da 68 kg, aynı yıl Belçika'da 76 kg.) buna karşılık Fransa'da 8,7 kg (1956' da 14,5 kg.) potaslı gübre (46) özellikle de, büyük şehirlerdeki halkın önemli bir kısmı, daha yüksek bir fiyata da olsa, taze hayvansal ürünler yemeği tercih ettiği için, ekili tarlaların, hayvansal ürünler (et, tereyağı, süt, v.s.) bakımından daha istikrarlı bir

---

* Bu prekapitalist buhranlar için XI. bölüme bakınız.

** Fransa'da "buğdayın satın alma fiyatı Ariege ve Rouergue'deki en eski işletmelerin maliyet fiyatları üzerinde hesaplanmaktadır. Paris havzasındaki büyük kapitalist tarımcılar, küçük köylülerin maliyet fiyatlarından % 60 daha ucuza mal ederek, aradaki farkı ceplerine indiriyorlar." (45).

rant elde edilmesine imkân veren otlaklar haline getirilmesi sayesinde, sağlama bağlamak için çalışıldı (47).

Avrupa'da tarım alanında kurulan bu yeni denge, 1920 yıllarında birden şiddetle sarsıldı: İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden ve 1949'da yeniden başlayan bir tarım buhranı patlak verdi. Denizaşırı ülkelerde tarımdaki ilerleme, Çin'de, Hindistan'da ve Asya'nın diğer ülkelerinde, Afrika'nın ve Latin Amerika'nın büyük bir kısmında yüzmilyonlarca insanın kronik bir kötü beslenmeyi sürdürmelerine rağmen, tarım ürünlerinde devamlı bir "artı-ürün" yarattı (48).

Artık açıkça görülmektedir ki, kapitalist üretim tarzı çerçevesi içinde tarım ürünleri talebindeki nisbî istikrar (esneksizlik), belirli bir sanayileşme* derecesine erişilince (yüzyıllar boyunca tarımda aşırı kârların kaynağı olan esneksizlik), tarımsal üretkenlikte sanayidekine benzer sarsıntılar meydana geldiği andan itibaren, sürekli bir buhran kaynağı (51) olabiliyor.** Örneğin, 1930'dan 1950'ye kadar amerikan tarımında üretkenlikteki artış hemen hemen sanayideki artışa eşit oldu. Aynı durum Büyük Britanya'da meydana gelmiştir.*** ABD'nin de gerçi en az verimli topraklarda tarım faaliyeti durmamıştır ama ekilen toprakların yüzölçümü azalmış, ekili tarlalar çayırlara dönüştü (55). Böylece, 1919'dan 1929'a kadar ABD'nde makineleşmeye rağmen bir ölçek buğdayın maliyet fiyatının 1 dolardan aşağı düşmediği,

---

* Zaten bu istikrar tamamen nisbîdir. Renne'e göre: "ABD'de bütün tüketiciler, uzmanların normlarına göre, eksiksiz beslenselerdi sebze tüketimi şüphesiz % 50, süt ürünleri tüketimi en azından % 15-25 artmış olurdu [49]. Öte yandan, istatistikler, 1939'da İngiltere ve Almanya'daki sanayi işçilerinin, İsveç ve İsviçre'de tüketilen miktarının yarısını, Kanada ve Hollanda'da tüketilen tereyağ miktarının üçte birini, Avusturalya'da tüketilen şeker ve et miktarının yarısını tükettiklerini göstermektedir" (50).

** İşte tarımsal işgücünün üretkenliğindeki ilerlemeyi gösteren ilginç bir özet [52]: 1 hektar buğdayın biçilip bağlanması için gerekli işgücü Fransa'da şöyleydi:

1750'ye doğru (tırpanla	40-50 kişi	üretkenlik
1830'a doğru (orakla)	25-30 kişi	% 500
1870'e doğru (ortak makine ile)	8-10 kişi	artıyor
1905'e doğru (biçer bağlar ile)	1-2 kişi	üretkenlik
1950'de (biçer döğer ile)	1 kişiden az	% 1000'i geçiyor

1930-1955 devresi boyunca, tarımsal üretkenlik ABD'de % 100'ü aşıyor. Hububat ekiminde ise bu üretkenlik 30 yıl içinde üç kat (!) artmıştır (53).

*** Büyük Britanya'da 1950 yılından itibaren, 5 ila 10 hektarlık çiftliklerin % 40'ı, 10 ila 20 hektarlık çiftliklerin % 60'ı ve en büyük çiftliklerin tümü en azından 1 traktöre sahiptir. 1944'den 1952'ye kadar traktör sayısı 100 çiftlik için İsveç'de 10,4'den 28'e yükselmiş, Mayıs 1949'dan Nisan 1952'ye kadar Batı Almanya'da 8,9'dan 23,7'ye çıkmıştır. 1949-1951 yılları arasında Danimarka'da, 1949-1952'de Avusturya ve Belçika'da iki kat yükselmiştir. Büyük Britanya dahil, Avrupa'da 14 memlekette 1951 yılında ortalama olarak 1 milyon traktör vardı ve bunların sayısı yılda % 15 oranında artıyordu (54). Tarımın en fazla makineleştiği ülkelerde, yani Büyük Britanya, Batı Almanya ve İsveç'de büyük çiftlikler çok önceden hemen hemen % 100 makineleştiği için, traktör sayısı orta ve küçük işletmelerde gittikçe artmıştır.

oysa Montana, Kansas ve Nebraska ovalarında 60 sent'e düştüğü Güney ve Doğu bölgelerindeki toprakların % 20'sinde ekim yapılmadı (561. Avrupa'nın eski ülkelerinde ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Fransa'da olduğu gibi, en az verimli toprakların önemli bir kısmında toprak rantı ortadan kalkmıştı ya da hiçbir önem taşımıyordu (57). Geçenlerde Belçika iktisat bakanlığı genel sekreteri Baron Snoy'un belirttiğine göre, batı Avrupa'da himayeci tarım politikasının terk edilmesi artık tarım yapılmayan geniş toprakların ağaçlandırılmasını sağlayacaktır.

Toprak mülkiyeti ve kapitalist üretim tarzı

Özel toprak mülkiyeti kapitalist üretim tarzının *tarım alanına* girmesinin bir şartı olmak şöyle dursun, aksine bunun yayılmasını önleyip geciktirdi. Yeni köylülerin toprağa serbestçe yerleşmelerini önleyen *ekilebilir tüm topraklarda* özel mülkiyet, *sınaî kapitalizmin* ilerlemesi için mutlaka gerekli bir şart olarak kaldı. İşlenebilecek geniş topraklar bulunduğu sürece şehirdeki işgücü fabrika cehenneminden kaçabiliyordu; gerçekte yedek sanayi ordusu yoktur, ücretler sınaî istihdam ile tarımsal istihdam arasındaki rekabetten dolayı yükselmek tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Batı "sınırının" kaldırılmasından önce Avrupa'dakilerden daha üstün bir Ücret baremi uygulayan ABD'nde ücretlerin yüksek olması bu faktörle açıklanır.

18. yüzyılın ortasından itibaren, amerikan politikacılar bu olguyu açıkça kabul ettiler ve Benjamin Pale'in yaptığı gibi, Batı'ya göç akınının durdurulmasını istediler. Amerika'nın ilk iktisatçılarından biri olan Samuel Blodget'in 1806' da tespit ettiğine göre, toprak fiyatının ucuz oluşu işgücünü çok pahalı kıldı.

"Haftada iki gün çalışmakla geçimini rahatça sağlayabileceği verimli bir toprağı çok ucuz bir fiyata satın alabiliyorsa hiçbir özgür insan bir başkasının hesabına çalışmayacaktır" (58).

Toprak rezervlerinin bulunduğu ülkelerde işlenmemiş toprakların büyük bir kısmı üzerinde hırsızlıkla, yasal ya da yasa dışı şiddet yoluyla kurulan özel mülkiyet, kamu topraklarının özel mülkiyete dönüştürülmesi gibi benzer bir durumun gerçekleştiği batı Avrupa'nın ötesinde kapitalist üretim tarzında meydana gelen büyük bir ilerleme ile aynı zamana rastladı. Özel toprak mülkiyeti kavramı burjuva toplumunun öylesine temel bir kavramı haline geldi ki, Pennsylvania devletinde 600 *akr*'lık bir ormanın hibe edilmesi mahkemece bir mülkiyet transferi olarak kabul edildi ve bu "toprak sahibi" vergisini ödemedi diye "mülksüzleştirildi" (59).

18. yüzyılın sonundan itibaren *East India Company zamindari*'leri ya da Moğol İmparatorluğu'nun vergi mültezimlerini bütün bölgenin toprak sahipleri haline getirdi (60). Arjantin'de 1875'den 1900'e kadar, 30 milyon hektar toprak çok az bir para karşılığında satıldı. Büyük bir kısmı bugün bile ekilmeden bırakıldı, fakat kamu topraklarının tümü, bu yolla devredildi. Kanada'da kamu topraklarının 1/3'i demiryolları kumpanyaları tarafından müsadere edildi (61). ABD'nde, 96 milyon *akr* toprak, *Homestead Act* ve aynı

türden diğer yasalar gereğince dağıtıldığı halde (Aday çiftçiler sadece üçüncü kişilerin adına hareket ettikleri için aslında bu toprakların büyük bir kısmı kapitalist şirketlerin eline geçti) 183 milyon *akr* toprak demiryolları kumpanyalarına bırakıldı (62).

Kuzey Afrika'da Fransızların giriştiği sömürgeleştirme hareketi sonunda yerlilerin toprakları müsadere edildi: Cezayir'deki Fransız kolonları tarafından, özel yasalar gereğince, 3 milyon hektar toprak (63); Tunus'ta 1,4 milyon hektar, yani bu ülkenin ekilebilir topraklarının yarısı (64), ele geçirildi; Fas'ta 1 milyon hektar toprak Avrupalı kolonların mülkiyetine geçti, buna karşılık, 8 milyon Faslı daha az verimli olan 3,8 milyon hektarlık topraklar üzerinde yaşamak zorunda kaldı (65).

Afrika'da da, İngilizler Güney Rodezya'nın 50 milyon hektarlık topraklarına el koydular. Bu topraklarda yaşayan Beyazların sayısı 100.000 olmasına rağmen, 1,6 milyon Afrikalı geçimini 29 milyon hektarlık topraklardan sağlamak zorunda kaldı. Kolonlar, Kenya'da 29.000 Avrupalının yararlandığı 12750 km2'lik toprakların sahibi oldular, 5 milyon Afrikalıya ise kala kala 43.500 mil karelik toprak kaldı.

Bu sistem sayesinde, Beyazların utanmadan "yerli rezervler" dedikleri topraklar hem kolonlara, hem de Avrupalı maden ve sanayi kumpanyalarına bol bir işgücü sağladı. Zorla çalıştırmaktan tut* angarya türündeki toprak rantına kadar servajin (toprak köleliğinin) her türlüsü, topraklarından, yani geçim araçlarından kovulan zavallı Afrikalılara uygulandı (67).

Bu sistem öylesine inceden uygulandı ki, Güney Afrika'da 2 milyon Beyaz, toprakların % 88'inin mülkiyetini ellerine geçirdiler, çoğu verimsiz olan % 12'si, geçimlerini sağlasınlar diye 8 milyon Afrikalıya bırakıldı. Yerliler insafsızca sömürüldüler: Güney Afrika madenlerinde çalışan 400.000 Afrikalının yıllık ücreti 30 milyon sterlin iken, altın madenlerini işleten şirketlerin yıllık kârları 50 milyon Sterlin idi (68).

Seylan adasında Büyük Britanya'nın uyguladığı tarım yasalarının bilânçosunu çıkaran Seylan Hükümetince görevlendirilmiş bir komisyon, bu yasaların, köylerdeki kamu ormanları ile çayırların ve tali derecedeki ekimler için kullanılan toprakların bir kısmının, önceleri doğrudan doğruya Avrupa'dan gelmiş olan kapitalistlerin yararına mülk edinilmesini sağladıklarını tespit etmiştir (69).

Kırlık bölgelerde üretim ilişkileri ve mülkiyet ilişkileri

Yedek sanayi ordusunun oluşmasından ve toprak rantının oynadığı ekonomik rolden dolayı kapitalist çağda tarımı sanayie bağlayan özel ilişkiler tarımdaki gelişmenin özel türlerini yarattılar. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar amerikan kolonilerine köleliğin girişi, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında

---

* Belçika, Britanya, Fransa ve Portekiz sömürgeleriyle ilgili bölümler için Birleşmiş Milletler Dünya Çalışma Bürosunun şu yayınına bakınız: "Report of the *ad hoc* committee on Forced Labour" (66).

Afrika'daki ve Okyanusya'daki kolonilerde zorunlu çalıştırmanın (angaryanın) uygulanması,* söz konusu ülkelerin özel şartlarında *kapitalist mülkiyet ilişkilerinin* doğması için gerekli şartı idi, ama gene de bu *kapitalist üretim ilişkilerinin* kırlık bölgelere girmesini uzun müddet önledi.

Doğu Avrupa'da, Orta ve Uzak Doğu'da 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında buna benzer ve çok daha önemli bir fenomen görüldü. Kapitalist ürünlerin bu ülkelere girmesi, dünya pazarına sokulması, zanaatkârlığın ve tarımın birlikteliği üzerine kurulmuş kapalı köy ekonomisinin yüzyıllardan beri süregelen dengesini altüst etti (70). Toprak, şehirli olmayan nüfusun tümünü beslemeye yetmediğinden ve şehirlerde önemli hiçbir istihdam artışı görülmediğinden köylerde, kronik işsizliğin gizli türünden başka bir şey olmayan *kronik bir aşırı nüfus* başgösterdi.**

Köydeki bu aşırı nüfus, küçük toprak parçalarını, ortalama bir kâr elde etmek amacıyla değil, sadece geçimlerini sağlamak için kiralamak isteyen köylüler arasında amansız bir rekabete yol açtı. Topraklarını büyük kapitalist bir işletme haline getirmektense, küçük parçalar halinde kiraya vermek, toprak sahiplerinin yararına oluyordu. *Burjuva üretim ilişkileri kapitalist üretim tarzının tarıma girişine bir engel olarak görünüyordu.* Bundan dolayıdır ki, nüfusun çok yoğun olduğu batı Bengal'de çiftliklerin 1/3'nin yüzölçümü 2 *akr*'dan az olmasına rağmen, bir çiftliğin ortalama yüzölçümünün 4,5 *akr*'ı geçmediği Hindistan'da işletmeler, büyük bir parçalanmaya uğradı. Aynı fenomen toprak rantında muazzam bir yükselmeye ve toprakların *aşırı sermayeye dönüştürülmesine* yol açtı (71). Böylece yoksullaşan köylüler, zamanla kendi küçük mülklerini yitirdiler ve doğrudan doğruya ya da dolaylı yoldan proleterleştiler...

Bir avuç topraklarına umutsuzca sarılan küçük çiftçiler, gelirleri bir tarım işçisinin gelirinden de çoğu zaman az olduğu için, aşırı derecede sömürülmelerine yol açan bir *tefeci rantı* ödediler. Hiç sermayeleri yoksa *ortakçılık*** tarzında kiralanmış toprağı işlediler ve gülünç bir ücret karşılığında çalışmak zorunda kalan hakiki proleterler haline geldiler.

"Ortakçıya (yarıcıya) Arapça'da *mraba*, (yani dörtte birini alan) denir. Gerçekte, en yaygın statü budur. Hububat yetiştiren köylerde, toprak sahibi, fellaha ev, toprak, tohum, iş aletleri ve canlı hayvan verir. Zaten bu, iki öküz, -bazen sadece iki inek- ve karasabandır. Görüldüğü gibi ortakçı, emeğinden ve ailesinin işgücünden başka bir şeyi getirmez. *Karısından ve çocuklarından başka hiçbir şeyi olmadığı* için (Kelimenin tam anlamıyla "proleter" olduğu için, *E. Mandel*), her hasat mevsimi sonunda kendisini kovabilecek olan toprak sahibinin egemenliği altındadır. Bir yıllık çalışmasına karşılık rekoltenin dörtte birini alır" (72).

---

* Queensland'daki şeker sanayi 1860'dan 1900'e kadar, özellikle Canaques'ların köle gibi çalıştırılmaları üzerine kurulmuştur.

** Sekizinci bölüme bakınız: "Emperyalizm", "azgelişmiş ülkelerin ekonomik yapısı".

*** *Ortakçılık*, prekapitalist rant ile kapitalist rant arasında bir geçiş türüdür.

Bu tefeci rantının büründüğü türlerin en ilginci savaş öncesi Kore'de görülendir. H. K. Lee, 1936'da Kore'de rantın, olağanüstü durumlarda rekoltenin % 90'ına kadar yükseldiğini belirtir (73).

Böylesine bir sefalet içine düşen ortakçılar durmadan borçlandılar ve çoğu zaman, toprak sahibinin (ya da aracı büyük çiftçinin) kendisi tefeci olduğu için, proleterlikten serf durumuna geçtiler:

"1933'de yayınlanan ve çiftçilerin hakları ve görevleriyle ilgili yasa gereğince Irak'ta toprak sahipleri, fellahı, kendilerine borçlandığı sürece topraklarında çalıştırmak hakkına sahiptirler" (74).

Alfred Bonné bu sistemin, tıpkı 16. yüzyılda doğu Avrupa'da uygulanan sistem gibi, büyük malikânelerde kendini göstermeye başlayan işgücü kıtlığı tehlikesine karşı toprak sahibinin bir tepkisi olduğunu" ortaya koymuştur" (75).

Tarımda sermayelerin yoğunlaşması ve temerküzü

Sanayidekinin aksine, tarımda burjuva mülkiyet ilişkileriyle kapitalist üretim ilişkileri zorunlu olarak birbiriyle çakışmadığı* için, tarımda sermayenin yoğunlaşması bir özellik kazandı. Sermayenin yoğunlaşması yasası kapitalist üretim tarzından doğan bir yasadır, toprak üzerinde özel mülkiyetin var oluşunun yarattığı bir yasa değildir asla.

Kapitalist üretim tarzının tarıma ancak girmeye başladığı ve parçalanmakta olan yarı-feodal eski malikânelerin bulunduğu yerde tarımsal temerküzü araştırmaya kalkışmak, 18. yüzyıl sonundaki sanayiyi, sermayenin yoğunlaşması açısından incelemeye kalkışmak kadar saçma olur. *Ancak tarımın tümü kapitalist üretim tarzına* özgü teknik değişikliklere uğrayıncadır ki, *temerküz sorunu ortaya çıkabiliyor*. Bundan dolayı, ya prekapitalist bir kalıntıdan ötürü, ya da sınaî mahreçlerin bulunmamasından dolayı toprağa sermaye yatırımlarının söz konusu olduğu İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki Doğu Avrupa'da, İspanya'da ve Latin Amerika ülkelerinin çoğunda (örneğin, Şili'de toprak sahibi 2300 kişi, 1952'de, ekilebilir toprakların tümünün % 31'ini ve ülke topraklarının da % 60'ını ele geçirdikleri halde, 150.000 küçük işletme, ekilebilir toprakların % 16,5'ine, diğer toprakların da % 6'sına sahiptir) toprak mülkiyetinde meydana gelen olağanüstü yoğunlaşma olayları bu kategoriye girmiyor (77).

Tarımda üretim tarzı belli olunca sermayenin yoğunlaşmasını ve temerküzünü iki fenomen geciktirir. Toprak rantının tarımsal ürünlerin üretim

---

* Bu aynı sebepten dolayı, çağdaş tarım, prekapitalist toplumların mümkün bütün türlerini âdeta kendi bağrında taşır. Örneğin, Güney Afrika'da, özellikle Transval ve Natal'da siyahî köylülerin toprak sahibi beyaz efendinin çiftliğinde 90 ilâ 180 gün *angarya* çalışarak kirayı (icarı) ödedikleri bölgeler vardır. Orta Çağ'a özgü bu sömürme şekillerine birçok Latin Amerika ülkesinde rastlanmaktadır. "Bu icar türü Şili'de Bolivya'da, Kolombiya'da, Ekvator ve Peru'da, Venezüella'da plantasyonlardaki tarım işçileri arasında sık sık görülür. Plantasyon sahibi bunlara bir parça toprak verir, karşılığında da, haftanın bazı günlerinde ücret almadan çalışmalarını şart koşar" (76).

fiyatının en az rantabl işletme tarafından belirlenmesi sonunda doğduğunu biliyoruz. Fakat sermayenin temerküzü, özellikle, en az rantabl işletmelerin ortadan kalkması süreci içinde meydana gelir! Teknik geriliklerine rağmen, bu işletmelerin garantili bir pazarı olduğu sürece sermaye temerküzü tarımda görülemez. Bununla beraber, tarım alanında temerküz en az rantabl toprakların fiyatları ile en rantabl toprakların fiyatları arasındaki muazzam farktan dolayı, yani büyük bir differansiyel rantın sermayeye dönüştürülmesi sonucu ortaya çıkacaktır.

Verimi çok düşük topraklar ise, ortalama kâr sağlamak amacıyla değil, çiftliğinden kopmamak için didinen küçük çiftçinin, geçimini sağlaması amacıyla* işletilebilir (78). Pek az sermaye ile çalışan ya da hiç sermayesi olmayan, ranttan ve kârdan pay almayan çiftçi kötü rekoltenin ve konjonktürdeki dalgalanmanın oyuncağıdır. Bu küçük tarım işletmelerindeki ölüm oranının yüksek oluşu bununla açıklanır. ABD'nde 1935'de tarım işletmeleri şeflerinin tümünün % 25'i çiftliklerinde ancak bir yıl ya da daha az bir zaman; bütün çiftçilerin % 47'si ve bütün ortakçıların % 57'si çiftliklerinde ancak iki yıldan daha az bir süre kalıyorlardı (80). 1950'de başlayan 10 yıllık devre boyunca 100.000 aile çiftliğinin ortadan kalktığı tahmin edilmektedir (81).

Bu garantili pazar ortadan kalkınca, yani 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, küçük işletme, büyük malikânelerdeki kaba tarımın veriminden daha yüksek bir verim sağlayan *ince tarıma* geçerek büyük işletmelerle rekabete devam edebilir.** Bu bakımdan, hektar başına sermaye yatırımı son derecede artsa bile (sermaye temerküzünün dolaylı şeklidir bu) ince tarım uygulayan işletmeler yüzölçümünü artırmadıkça, temerküz fenomenleri açıkça görülemez.***

Bu sınırlayıcı iki faktörün rol oynamadığı ve asıl kapitalist tarımın saf halde gelişebildiği her yerde, sermaye yoğunlaşması ve temerküzü eğilimi tarımda açıkça görülür. Özellikle, ABD'de ve kısmen de Almanya'da böyle olmuştur:

---

* Örneğin, Belçika'da küçük çiftçilerin saat başına geliri, 5 hektarlık çiftliklerde 14,5 frank, buna karşılık saat başına ücret sanayide 25 franktır. Batı Almanya'da yapılan çeşitli anketlere göre, aylık gelirin işçi basına 150 DM'ın altına düştüğü küçük çiftliklerde, ücretler sanayideki en düşük ücretlerden de düşüktür (79).

** İnce tarımla kaba tarım arasındaki fark *yüzölçümü başına verime* göre kıyaslanır. 1935–1939 yıllarında Danimarka, Hollanda ve Belçika, sırasıyla 45,45 ve 40 kental buğday (hektar başına) üretiyorlardı. Buna karşılık, hektar başına buğday üretimi ise Birleşik Devletler'de 10, Kanada'da ve S. Rusya'da 12 kentaldi (82). İnce tarım, ya hektar başına büyük bir sermaye yatırımının (gelişmemiş ülkelerde olduğu gibi), ya da Japonya, Çin, ve Tayland'da olduğu gibi çok kalifiye ek bir işgücünün sonucudur (83).

*** ABD'de 1940'da, rantabl bir çiftliğe; mısır ekimi için 29.000 $, koyun yetiştirmek için 25.000 $, buğday ekimi için 17.000 $'lık bir yatırım gerektiği tahmin ediliyor. 1958'de bu rakamlar sırasıyla 97,00-, 84,000 ve 81,000 dolara yükseliyor (83).

Birleşik – Devletler'de tarımsal temerküz (84)

Çiftlik tipi	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1954	1959
I. 50 *akr*. Dan az:								
Toplam sayı %	35,7	37,9	36,5	39,5	37,5	38,4	35,5	28,4
Toplam yüzölçümü %	6	6,1	5,7	5,6	4,7	4,1	2,9	2,0
II. 50-500 *akr* arasıda:								
Toplam sayı %	61,0	58,8	58,7	56,7	58,2	56,8	57,8	62,2
Toplam yüzölçümü %	60,4	59,0	55,3	54,2	50,4	45,2	39,8	36,5
III. 500-1000 *akr* arasında:								
Toplam sayı %	2,3	2,3	2,5	2,5	2,7	3,0	4,0	5,4
Toplam yüzölçümü %	10,6	10,5	11,8	10,8	10,6	10,4	11,4	12,3
IV. 1000 *akr*'dan fazla:								
Toplam sayı %	1	1	1,3	1,3	1,6	1,9	2,7	3,7
Toplam yüzölçümü %	23,1	24,3	29,4	29,4	34,3	40,3	45,9	49,2

Başka bir deyişle, 1920'de Amerika'da tarım alanının üçte birini (% 33,7) kaplayan en büyük çiftlikler (III. ve IV. kategori) 1959'da hemen hemen 2/3 (% 61,5) kadar yer kaplamaktadır. Bu artış, özellikle, 1000 *akr*'ı geçen çiftliklerde görülüyor.

Kapitalizmin yüzyılı aşkın bir zamandan beri büyük bir hızla kırlık bölgelere girdiği İtalya'da karşılaştırmalı istatistikler yoktur. Fakat sonuç çok ilginçtir. Tarım Ekonomisi Ulusal Enstitüsü'nün (I.N.E.A.) yayınlarına göre mülkiyetin ve özel toprak gelirlerinin 1948'deki dağılımı şöyledir:

Mülkiyet tipi	*Toplam sayı* %	*Toplam Yüzölçümü* %
0,5 hektara kadar	53,9	4,1
0,5-2 hektar	29,4	13,3
2 - 5 hektar	10,1	13,6
5-25 hektar	5,5	24,2
25-50 hektar	0,6	9,7
50 hektardan fazla	0,5	35,1

Yani büyük toprak sahiplerinin % 0,5'i, küçük toprak sahiplerinin % 95'inden daha çok toprağa sahiptir. 1000 hektarı aşkın toprak sahiplerinin 502'si, özel mülkünün 0,5 hektarı geçmediği küçük toprak sahiplerinin 5.135.851'inden daha fazla toprağa sahiptir.

Vergiye tâbi gelirler	*Vergi mükelleflerinin sayısı (%)*	*Vergiye tâbi toplam gelir* %
100 lirete kadar	49,1	2,2
100-400 liret arası	27,8	8,5
400-1000 liret arası	12,5	11,3
1000-5000 liret arası	8,5	25,1
5000-10000 liret arası	1,1	11,0
10000 liretten fazla	1,0	41,9

Bu tabloda gelir yapısının tıpatıp mülkiyet yapısına benzediğini görüyoruz. Vergi yükümlüsü toprak sahiplerinin % 1'inin toplam geliri, toprak sahiplerinin % 30'unun gelirlerinin iki katıdır! 100.000 liretin üstünde gelir vergisi ödeyen 3531 büyük toprak sahibi, her biri 400 liret vergi ödeyen küçük toprak sahiplerinin 7.030.397'sinin sağladıkları gelirin tamamını kazanmaktadır.*

Tarım işçisinin kaderi: yoksulluk

Tarım işçilerinin yoksulluklarının, sanayi ve ticaret alanında çalışan işçilerden çok daha düşük bir ücret almalarının asıl sebebi, bir avuç topraklarına dört elle sarılıp kendilerini ve ailelerini geçindirmek için her şeye katlanmaya razı binlerce küçük çiftçinin bu tarım işçilerinin ücretleri üzerinde kurdukları sürekli baskıdır. Kır hayatı, şehrin yarattığı yeni ihtiyaçların duyul-

* Tarım toplulukları ya da *ejidos* şeklinde ekilmeleri için eski yarı-feodal malikânelere ait toprakların topraksız köylülere dağıtılmasını sağlayan 1910 tarihli Meksika tarım reformunun ilânından 30 yıl sonra köylülerin % 63,87'si gene topraksız tarım işçileri durumuna düşmüştür. Toprak sahipleri en iyi toprakları ellerine geçirmişlerdir, 1946'dan beri bu hareket daha da hızla gelişmektedir (85).

maması, ödemelerin kısmen -hatta tamamen- aynî olarak yapılması, tarım işçisinin ücretini daha da düşüren faktörlerden birkaçıdır. Belki gurbetçi işçi değildir ama mevsim işçisidir. Ölü mevsimde bir başka iş bulursa karnını doyuracak kadar bir ücret alır. Bunu bulamadığı zaman -özellikle geri kalmış ülkelerde- sefaletin kucağına düşer.

Bununla beraber, zamanla, tarım işçisinin kaderindeki gelişme, tarımın özel şartlarından çok sanayinin genel yayılma ritmine bağlıdır. Bu ritim, yedek sanayi ordusunun azalmasına yol açınca tarım işçileri akın akın göç ederler. Kırda genel bir tarımsal iş-gücü kıtlığı başlar, bu da sanayideki ücretler seviyesinde olmasa bile, ücretlerin yükselmesine yol açar.

Buna karşılık, yedek sanayi ordusu zamanla artma eğilimi gösterince, yılda birkaç aylığına bir iş bulabilmek için kendi aralarında amansız bir mücadeleye girişen tarım işçileri en düşük ücretle, hatta boğaz tokluğuna bile çalışmaya razı olurlar.. İşletmelerinden sağladıkları gelirlerin, iki yakalarını bir araya getirmelerine imkân vermediği küçük toprak sahipleri ve küçük çiftçilerin de aralarına katılmasıyla sayıları daha da artar. Bu şartlarda tarım işçilerinin ücretlerinde bir yükselme söz konusu olamaz. Birleşmiş Milletler Örgütü'nün yayınladığı "Tarım reformundaki ilerleme" adlı resmi raporda (86), "İşgücü fazlası, bundan dolayı da eksik istihdam olunca, işçi yüksek bir ücret almaktansa, bir iş bulmaya bakacaktır." diye yazılıdır. Buna, birçok ülkede büyük çiftçilerin, geniş çapta bir "mevsim işçileri göçü" düzenleyerek yapay bir tarımsal işgücü bolluğu yaratmaya çalıştıklarını da eklemek gerekir. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'da Polonya işçilerinin çalıştırıldığı herkesçe bilinmektedir. Yarım milyona yakın *braceros*'un (çoğu zaman zorla toplanan Meksikalı mevsim işçilerinin) saat başına 16 sent gibi düşük bir ücret karşılığında çalıştığı, bundan dolayı da, diğer faaliyet kollarındaki ücretlerden % 50'den aşağı olan tarım işçileri ücretlerinde bir azalmaya sebep oldukları ABD'nde bugün bile böyle bir yola başvurulduğu açıkça görülmektedir. (87).

Malthus'un teorilerinden tarımda Malthus'çuluğa

İngiliz papaz Robert Malthus 1798'de yayınladığı "*Essay on the Principle of Population*" adlı eserinde çok karanlık bir geleceği haber vererek insanları dehşete saldı: Nüfus artışının geometrik diziye göre (2, 4, 8, 16, 32, 64) arttığını, tarımsal üretimin ise ancak aritmetik diziye (2, 4, 6, 8, 10, 12) göre gelişebildiğini söyleyen Malthus, insanlığı, kendi üreyişini sınırlandırmadığı takdirde, aşırı bir nüfus artışının tehdit edeceği sonucuna varıyordu, Bu bakımdan, işçilerin ücretlerini alabildiğine azaltan sanayicilerin çabalarına saygı duymak gerekiyordu, çünkü düşük ücret nüfus artışını önlüyordu. Fakat, böylece, aşırı mal üretimi tehlikesi başgösterebildiği için, toprak sahiplerinin üretici olmayan tüketimine, yani toprak rantının tüketimine yarayan ulusal hasılanın payını da artırmak gerekiyordu. Böylece Malthus, toprak rantının kaldırılması hareketine karşı toprak sahiplerinin avukatı olarak görünüyordu.

19. yüzyılda geçirilen tecrübe Malthus'un iki bakımdan yanıldığını göstermiştir. Bir yandan, ileri ülkelerin* teknik ve kültür alanındaki sonraki ilerlemeleri ile birlikte nüfus artışı azaldı. Öte yandan, biraz gecikmiş olarak tarıma da giren makineleşme, üretimi "aritmetik diziyi" de aşan bir oranda artırdı. Bundan dolayı, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren toplumu artık, aşırı nüfus artışı değil, *tarımdaki aşırı üretim* tehdit eder görünüyordu (89). Doğumları sınırlandırmak yerine, tarımsal üretimi sınırlandırmanın çareleri araştırıldı: böylece tarımda Malthusçuluk doğmuş oldu.

Bununla beraber, aynı dönemde, özellikle alman bilgin Liebig gibi ciddi bilginler dikkatleri gerçekten kaygı verici bir fenomen üzerine çekmişti: en kısa bir zamanda azamî bir kâr elde etmek için başvurulan kapitalist işletme yöntemleri sonunda toprağın aşırı derecede yıpranması (aşınması). Çin, Japonya, eski Mısır gibi tarım toplulukları, toprağın verimliliğini pratik ve rasyonel bir yolla artırmayı ve binlerce yıl devam ettirmeyi başarmış oldukları halde, bu kapitalist Raubbau dünyanın bazı kısımlarında toprağın bereketli tabakasını, humusu, yarım yüzyıl içinde tüketiverdi. Ve böylece, yeryüzünde, bütün yıkıcı sonuçlarıyla birlikte, geniş ölçüde bir erozyona yol açtı.

Bu uyarıları dinleyen olmadı. 19. yüzyılın sonunda patlak veren büyük tarımsal buhran dikkatleri gitgide aşırı üretim sorunu üzerine çekti. 1925'den 1934'e kadar devam eden tarımsal buhran burjuva dünyasında devamlı bir tarımsal aşırı üretim psikozu yarattı. Köylülere topraklarını işlememeleri ve bazı bitkileri yetiştirmemeleri için muazzam primler ödendi. ABD'nde 1934 yılında 8 milyon büyük baş hayvan öldürüldü. Bu ülkede pamuk ekilen toprakların yüzölçümü yarıya indirildi. (1923-1929 yılları arasında pamuk ekilen topraklar 17,3 milyon hektar iken 1939'da 9,8 milyon hektara düştü). Brezilya'da 1932-1936 yılları arasında 20 milyon çuval kahve, yani *bütün dünyanın 18 aylık kahve* ihtiyacını karşılamaya yeten kahve yakıldı! O zaman yeryüzünü tehdit eden aşırı nüfus artışından kimse kaygı duymuyordu.

İkinci Dünya Savaşı ve bunun bazı ülkelerde tarım alanında sebep olduğu büyük gerileme, azgelişmiş ülkelerde sanayileşmenin başlaması, bunun yanı sıra nüfusun süratle artması, Uzak Doğu'da, bu bölgeyi kaplayan açlık dalgalarının körüklediği devrimci hareket, Malthus'un görüşlerine yeni bir güncellik kazandırdı. Ütopik sosyalizmin öncülerinden Britanyalı yazar Robert Wallace (1679-1771), *Various Prospect* adlı eserinde sosyalizmin iyi bir şey olduğunu, fakat insanlığın felâketine sebep olacağını çünkü dünya nüfusunun artacağını çok önceden söylemişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan şom ağızlılar, nüfus artışını önlemek, sömürge halklarının hayat

---

* Cüretli bir tezi savunan Josué de Castro, çağımızda açlığı aşırı nüfusun değil, aşırı nüfusun, açlığı (daha doğrusu kronik yetersiz beslenmeyi) yarattığını iddia ediyor ve yetersiz beslenmenin (özellikle hayvansal protein eksikliğinin) üreme üzerindeki etkisini inceleyerek bu tezi ispat etmeye çalışıyor. Japonya'daki tecrübenin açıkça gösterdiği gibi, belirli bir aradan sonra, sanayileşme, şehirleşme ve medeniyet seviyesindeki genel yükselme doğum oranında köklü bir azalmaya sebep oldu. 1947'de binde 34,3 olan doğum oranı, 1954'de binde 19,9'a düşmüştür.

seviyelerini yükseltmekten (çünkü böyle bir şey nüfusun artmasına yol açacaktır) daha önemli ve daha acil bir sorundur demeye başladılar.

William Vogt *The Road to Survival* ve Fair-field Osborne da *Our Plundered* adlı önemli eserlerinde bu tür bir sonuca varmış görünüyorlar ve her ikisi de gerçek bir felâketi haber veriyorlar: Aşırı kâr peşinde koşmanın kaçınılmaz sonucu olan irrasyonel tarım yöntemleri Asya'nın, Afrika'nın ve Amerika'nın büyük bir kısmındaki toprakları bir erozyona doğru hızla götürmektedir. Bundan dolayı da ekilebilir toprakların yüzölçümü azalıyor. Bu felâketi önlemek için her şeyden önce, hükümetlerin alacağı enerjik tedbirlerle bu erozyonu sınırlandırmak gerekiyor. Osborne, kendisinin çok ılımlı bulduğu bu ilk tedbirlerden başka uzun vadeli hiçbir çıkar yol görmüyor. Aslında böyle bir *çıkar yolun mevcut olmadığını* belirtiyor. Vogt ise, nüfus artışını önlemek için gerekli tedbirleri sıralıyor ve bunun tam anlamıyla gerçekleşmesi için savaşların, salgın hastalıkların olmasını istiyordu.

Vogt ve Osborne'nun belirttikleri tehlike her ne kadar gerçekse de, ikisinin de iddialarının birçoğu, özellikle toprağa bereketliliğini veren humusun bir daha elde edilemeyeceği iddiası gerçeğe uymamaktadır. Öte yandan, insanlığın beslenme imkânlarını, bugünkü *ekili toprak yüzölçümüne* göre hesaplamak da yanlıştır. Birleşmiş Milletler Örgütü'nün yayınladığı istatistiklere göre, bugün işlenebilir toprakların yüzölçümü 440 milyon hektar olarak tahmin edilmektedir. Bu miktar bugün ABD'nde, Hindistan'da, Çin'de, Fransa, Avustralya ve Kanada'da ekili toprakların, yani rasyonel bir tarım sistemiyle bir buçuk milyar insanı besleyebilecek toprakların tamamına eşittir.* Hemen yararlanılabilecek olan bu rezervlerden başka, Vogt ile Osborne'nun işe yaramaz dediği uçsuz bucaksız toprakları verimlendirmek imkânı da vardır.

*Krilium*** ya da likit amonyak gübre gibi yeni kimyasal maddeler de toprağın bereketliliğinin son derece arttırılmasını sağlıyor. ABD, Kanada, Avustralya ve Arjantin gibi ülkelerde ince tarıma geçiş ve geri kalmış ülkelerde tarım tekniğinin iyileştirilmesi, hektar başına verimi kolaylıkla iki misli artırabilecek ve dünya tarım ürünleri üretimi de gelişmiş olacaktır. Modern tarım bilimi bütün dünya da uygulansaydı, ekilebilir toprakları tüketmeksizin, 6 ilâ 6,5 milyar insanı besleyecek kadar bir üretim, gerçekleştirilebilirdi, diyor Frith Baade. Hatta kaynaklar, en yüksek bir verim sayesinde rasyonel bir şekilde kullanılsa 30 ila 38 milyar insanın beslenmesi bile mümkündür diye belirtiyor (91).

---

* "Kellogg'a göre *(Food, Soil and People)*, Amerika'nın, Afrika'nın ve Yeni Gine, Madagaskar, Borneo gibi büyük adaların ekilmemiş tropikal topraklarının % 20'si ekilebilir durumdadır. Böylece, ılıman bölgelerin 110-130 milyon hektarlık rezervlerine 350 milyon hektar kadar bir toprak eklenmiş olacaktır. Bu ek 450 milyon hektarlık toprak, besin maddeleri üretimini artıracak muazzam bir rezerv teşkil edecektir. Bu potansiyeli bir gerçek haline getirmek insanlığın yıllarca sürecek bir çabasını gerektiren güç ve karmaşık bir teşebbüstür. *Bunu sağlamak için çok ince hesaplanmış bir planlama* uygulanmalıdır" (90).

** *Krillium*, bitkilerin büyümesini hızlandırır ve toprağın su ve havayı muhafaza etme kapasitesini artırır. *Krillium*'un humustan % 1000 kat daha etkili olduğu sanılmaktadır.

Asıl tarımın dışında, topraktan yararlanmaksızın, gerçekleştirilen besin maddeleri üretimi ile ilgili ilk tecrübeler memnunluk verici görünüyor. Jamayka'da mayalardan besin maddeleri üreten bir fabrika vardır. Yosunlardan besin maddeleri elde etmek sınırsız beslenme imkânları yaratıyor. Topraksız ekim (hydroponics) yiyecek sorununda salt "sınaî" bir çözüm sağlayacaktır.

Erozyona karşı etkili bir mücadelenin, tarımda rasyonel bir örgütlenmenin, denizaşırı ülkelerde ince bir tarıma geçişin, toprağa bağlı kalmaksızın yapılacak bir besin maddeleri üretiminin "insan toplumunun yapısını derinden sarsacak olan sosyal bir devrime yol açacağı" doğrudur (92).

Fakat insanlık yok olmak ya da toplumu daha rasyonel bir temel üzerinde yeniden kurmak gibi bir şıkla karşılaşınca mutlaka akla ve yüreğe dayanan bir karar verileceğinden şüphe edilemez. Erozyonun tarımın bütün maddi temelini çökertmeye yol açtığı, milyonlarca insanın açlıktan kıvrandığı - Hindistan'da 1952'de günlük kalori miktarı 1700'dür, yani normal miktarın yarısıdır-bir sırada tarımda Matlhusçuluk yeniden ortaya çıkmakta, 10 milyar dolar tutarındaki 3,5 milyar ölçek buğdayın stoklandığı ABD'nde tonlarla mısır, patates* ve şarap imha edilmektedir. 1957 sonunda ABD resmi makamları, 9 milyon hektarlık bir toprağın işlenmesini önlemekle 1 milyar dolar "tasarruf" ettiklerini öğünerek söylemişlerdir (93). Her zamankinden daha açıkça görülmektedir ki, felâket nüfusun artmasında değil, bollukla sefaleti bir arada yaratan kapitalist üretim ve dağılım şartlarındadır.

Toprak rantı ve marjinal değer teorisi

Ricardo'nun ortaya attığı ve Marx tarafından geliştirilen toprak rantı teorisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında emek-değer teorisini çürütmeye kalkışan marjinal değer teorilerinin hareket noktasıdır.** Marx'ın toprak rantı teorisine göre, gerçekte, *tarımsal ürünlere talep*, son tahlilde bu ürünlerin fiyatını belirler. Bu fiyat, en kötü üretkenlik şartlarında işlenen ve ürünleri bir alıcı bulan topraklarda üretilmiş birimin değeri (marjinal fiyat) üzerine kurulmuştur. (Toprak rezervlerinin bulunmadığı yani toprak mülkiyeti tekelinin tam olduğu ülkelerde) bu fiyat, talepteki dalgalanmalara göre, ya mutlak toprak rantını içerecek ya da içermeyecektir; (en az verimli toprakların ekilmiş olmasına ya da ekilmemiş olmasına göre) bu fiyata, ya bir diferansiyel rant dahil olacak ya da olmayacaktır.

Bu toprak rantı teorisinin genel bir değer teorisi haline dönüştürülmesi iki tahlil hatasına dayanmaktadır. Önce, toprak rantını yaratan *toprak mülkiyetinin özel şartlarını* hesaba katmıyor. Sonra, kapitalist rejimde toprak mülkiyetine, sermaye mülkiyetine ve "işgücü üzerindeki mülkiyete" egemen olan yapısal bakımdan farklı şartları gözönünde tutmuyor.

---

* *Le Monde*'da (94) belirtildiğine göre, 1951-1953 yıllarında Fransa'da 17 milyon hekto-litre şarap "eksiltilmiş"tir ve 1953 sonunda da 15 milyon hekto-litre şarabın satılamaz hale gelmesi beklenmektedir.

** Bu teorinin diğer veçheleri, sübjektif mahiyeti 18. bölümde incelenecektir.

Toprak rantı, hiç de toprak, üretim sürecinin temel bir faktörü olduğu için doğmaz. Toprak rantı, toprak sahibi, toprak ile bu üretim süreci arasına girdiği ve bu süreç içinde yaratılmış toplam gelirlerden öşürünü *keyfî olarak talep ettiği* için doğar. *Üretim süreci içinde yaratılmış gelirler* hakkında bir teori ortaya atmak için bu öşürün talep ediliş tarzından hareket etmek büyük bir mantık hatası yaratır. Toprak rantının, örneğin, toprağı ulusallaştırarak ortadan kaldırıldığı bir "saf" kapitalist toplumda (19. yüzyılın ikinci yarısında bazı denizaşırı ülkelerin ekonomisi böyle bir duruma yaklaşmıştı), kapitalist üretim tarzı içinde gelirlerin dağılımı ve değer üretimi mekanizmasının tümünü açıklamak için hiçlikten (var olmayandan) hareket edebilmek güçleşirdi.

Toprak rantının özel durumunun genelleştirilmesi, teorik bakımdan, ancak "kapitalist" girişimcilerin hem toprak sahipleriyle, hem köle sahipleriyle, hem de makinelerin sahipleriyle kıyaslanacakları bir toplumda doğrulanacaktır.

"Kapitalist" üretimin yarattığı carî gelir üzerinden bu üç kategori "sahib"in aldığı öşürü belirleyen yasalar ile toprak rantının tezahürünü ve dalgalanmalarını belirleyen yasalar arasında, hiç şüphesiz bir benzerlik olacaktır. Fakat "kapitalist" kelimesini tırnak içine almağa dikkat ediyoruz. Çünkü ne burjuva sınıfının elinde üretim araçları tekelinin ne de özgür emeğin (kölelikten ya da servajdan kurtulmuş emeğin) bulunacağı böyle bir toplum elbette kapitalist bir toplum olmayacaktır.

Üretim rantının ortaya çıkması için, sadece toprak mülkiyetinin burjuvazinin yıkmayı başaramadığı bir tekel olması* gerekmez, böyle bir şey, toprak sahiplerinin, tarıma yatırılmış sermayelerin genel kâr oranının eşitlenmesine katılmasını önlemelerini ve böylece tarımda yaratılmış değer üzerinden pay almalarını sağlar; tarımsal mal üretiminin, sermayenin denetiminden kaçan özel şartlarda gerçekleşmesi de gerektir.

Marjinal değer teorisinin sözcülerine göre, bu üç kategori "mal sahibi", fiyatları marjinal "ürün –ya da gelir-" tarafından, yani satılan, bundan dolayı da en az rantabl olan son birim tarafından tam bir eşitlik içinde belirlenecek bu farklı üç "mal"ı mübadele etmek için pazarda görünürler: toprak sahipleri, sermaye sahipleri, işgücü sahipleri.

Oysa, -kapitalist üretim tarzının işleyişi bakımından- bu üç kategori "mal sahibi" arasında temel bir nitelik farkı vardır. Batı Avrupa'da 19. yüzyılın klasik kapitalizminde (toprak rantının tam ve klasik şekliyle göründüğü hakiki kapitalizm!) *mutlak bir toprak darlığı vardır.* Potansiyel tarım üretiminin tümü toplumun besin ihtiyacını ancak karşılıyor. Bu sebepten dolayı, sadece bu sebepten dolayı, sermaye, ekilebilir toprakları, hiç değilse Batı Avrupa'da, dilediği gibi çoğaltamadığı içindir ki, toprak rantı ortaya çıkabiliyor ve uzun bir devre devam edebiliyor. Marx'ın da belirttiği gibi, besin maddeleri ithali, tarım ürünleri fiyatlarının kendi kâr getirebilirliğinin aşırıya kaç-

* XII. bölümde de görüleceği gibi, toprak rantına benzer bir mekanizma kapitalizmin çağdaş aşamasında *tekel kârını* düzenler.

masını ve toprak sahiplerinin *sanayide yaratılmış* artı-değerin bir kısmını ele geçirmelerini önleyerek, düzenleyici bir rol oynar sadece.*

Sermaye ise, *nisbî darlık* şartlarında pazarda görünür ve kendi mantığı gereği, bir sermaye bolluğunun, sermayenin kârlılığını baltalamasını engeller: devrî buhranların** objektif işlevi budur. Fakat işgücü sahipleri ise, malını pazarda satmalarını gerektiren *nisbî bolluk* şartları yüzünden, önceden, güçsüz hale gelirler. Bu bolluk (yedek sanayi ordusu) kapitalizmi yaratan tarihî şartların sonucu değildir sadece. İnsanların yerine sürekli olarak makineleri koyan ve işsizler kitlesini üretim sürecinden periyodik bir şekilde "kurtaran" kapitalist üretim mekanizmasının da sonucudur.

Bundan da anlaşıldığı gibi, bu üç sınıf arasında piyasada eşit şartlarda bir mübadele söz konusu olamaz. Zarlar atılmıştır. Oyunun kuralları öyledir ki bir sınıf (toprak sahipleri sınıfı), şartlarını rahatça ileri sürdüğü halde, bir başka sınıf (proletarya) ileri sürülen şartları *kabul etmek* zorunda kalır.

Oyunun bu kuralları –"marjinal ürünlerin" mübadelesi fikrinin saçmalığını ortaya koyarcasına- kapitalist sınıfın kendi geçimini sağlamak için değil sermaye birikimini sağlamak için "çalışması" yönünde işler. Bu sınıf geçim derdinde değildir, geçimi garanti edilmiştir. İşçilerin talep ettikleri ücretler gözüne çok görünürse yetersiz ya da zararına bir üretimi gerçekleştireceğine, işletmelerinin kapılarını kapamayı tercih edebilir.

Toprak sahipleri ise, elde ettikleri toprak rantının tümünü azaltacak bir fiyata kiraya vermektense, topraklarının bir kısmının ekilmeden kalmasını tercih ederler. Bu toprakları işlememekle, aslında, tarımsal üretimin azalmasını ve toprak rantını daha ileriki bir aşamada elde etmeyi sağlamış olurlar.

Buna karşılık, proletarya özel bir durum içindedir: kollarından başka hiçbir rezervi olmadığı için, açlıktan ölmemek istiyorsa *bunları kiralamak* zorundadır. Konjonktürün daha elverişli bir anını beklemekten başka bir imkânı olmadığından, "emeğin marjinal prodüktivitesi" tarafından değil, sadece söz konusu ülkenin ve dönemin ortalama ihtiyaçları tarafından belirlenmiş bir ücreti kabul etmek zorunda kalır.***

Bu "pazarlığın (görüşmenin) eşitlik içinde gerçekleşebileceği" bir toplumun var olduğunu kabul etmek için bir yandan burjuvaların yıllarca yetecek bir besin maddeleri rezervi (ya da sahipsiz geniş toprakları) bulunması, öte yandan işçilerin de kendilerini ve ailelerini yıllarca geçindirecek bir yiyecek ve para rezervine sahip olmaları gerekecektir. Toprak sahipleri, kapitalistler ve üreticiler arasındaki görüşmeler, bu şartlar altında, nisbî bir eşitlik üzerine kurulabilecek ve bunun sonunda elde edilecek gelirlerin dağılımı, kapitalist üretim tarzına hâkim dağılımdan tamamen farklı olacaktır. Fakat besbelli ki, böyle bir toplumda ne sermayenin tekeli, ne proletarya bulunacaktır, yani böyle bir toplum, kapitalist bir toplum olmayacaktır.

---

* Büyük bir yiyecek kıtlığının hüküm sürdüğü Hindistan gibi ülkelerde benzer şartlar mevcuttur.

** XI. bölüme bakınız.

*** XI. bölüme bakınız.

Marx'ı eleştirenlerden biri olan ve son sıralarda itibarı haksız yere iade edilmek istenen Von Bortkiewicz,* toprak sahiplerinin neden dolayı kapitalist çiftçileri, en az rantabl topraklar üzerinde bile mutlak bir toprak rantı ödemek zorunda *bırakabildiklerini* kavramıyor (97). Bu soruna tarihi açıdan yanaşacağı yerde mantık açısından yanaşıyor.** Bu şekilde ele alınınca bunun cevabı basittir: sürekli bir besin maddeleri darlığı olduğu, yani tarımda teknik devrimlerin gecikmesi yüzünden, ülkenin bütün tarımsal üretimi ancak ihtiyaçları karşılamaya yettiği sürece, çiftçileri mutlak rantı ödemek zorunda bırakabiliyorlar, en az verimli toprakların terk edilmesini önleyebiliyorlar.

Bu şart, özellikle Avustralya ve her iki Amerika'daki ekilmemiş toprakların işletilmesinden dolayı ortadan kalkınca, mutlak rant, Marx'ın çok öncesinden sezinlediği gibi, geniş topraklar üzerinden gerçekten kalkmak eğilimi gösterebilir. Aslında, batı Avrupa'nın büyük bir kısmında, bunu devam ettirici (ya da sağlamlaştırıcı) bir koruyucu politika güdülmeseydi, çoktan ortadan kalkmış olacaktı. Bu şartlarda, olağanüstü darlık şartları yüzünden (özellikle dünya savaşları patlak verince) fiyatlarda mutlak toprak rantını eski ihtişamına kavuşturan bir yükselme, birdenbire meydana gelen bir yükselme görülür.

---

* Özellikle Sweezy "The Theory of Capitalist Development" adlı eserinde böyle yapmıştır (96).

** Lexis, Böhm-Bawerk, Sombart; Stolzmann, Cornelius ve diğerlerini izleyen Von Bortkiewicz, değerin üretim fiyatına dönüşmesinin hiçbir gerçek tarihî süreci yansıtmadığını ileri sürünce (98), aynı tarih anlayışından yoksun olduğunu kanıtlıyor. Bu dönüşümün, küçük meta üretiminin (istikrarlı teknolojik şartlar üzerine kurulmuş küçük meta üretiminin), *sürekli bir devrim halindeki* teknolojik şartlar üzerine kurulmuş kapitalist bir topluma geçişi yansıttığını belirtmek bugün hemen hemen beylik bir hakikat haline gelmiştir.

KAYNAKLAR

1. F. Heichellıeim, *Wirtschaftsheschichte des Altertums,* pp. 691-2, 704.
2. M. Rostoztzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, pp. 148-9.
3. G. I. Bratianu, *Etudes byzantines d'histoîre économigue et sociale*, p 139.
4. E. O. Heady, *Economics of Agricultural Production*, p. 418.
5. Diehl, *in Schmollers Jahrbuch*, Sonderheft, 1932, p. 28.
6. W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa*, pp. 15-16.
7. Gino Luzzato, *Storia Economica d'Italia*, Vol. I, p. 211.
8. N. S. B. Gras, *The Evolution of the English Corn Market*, p. 28.
9. Ibid. p. 45.
10. Luzzato, op cit., Vol. I, pp. 246-7.
11. Gras, op. cit., pp. 47-56.
12. Abel, op. cit., p. 54.
13. Gras, op, cit., p. 123; P. J. Fisher, "The Development of the London Food Market", in *Economic Hîstory Review*, Vol. V, No. 2, p. 50; A. P. Usher, *History of the Grain Trade in France*, pp. 61-62, 56.
14. Gras, op. cit., p. 218.
15. Ibid., pp. 123, 144-9, 220.
16. Ibid., pp. 76-77; Usher: op. cit., p. 60.
17. Usher, op. cit., pp. 6-8, *et al.* Fisher, art. cit., p. 64.
18. Gras, op. cit., p, 218.
19. Abel, op. cit-, p. 61,
20. N. S. B. Gras, *A History of Agriculture,* p. 218.
21. R. T. Ely and G. S Wehrwein, *Land Economics,* p, 119; article *"Grundrente"* in Conrad's *Handwörterbuch der Staatswissenschaften,* Vol. V, p. 167.
22. Ely and Wehrwein, op. cit., p. 137.
23. *Ibid., pp. 134-5.*
24. I. B. R. D Mission Report, *The Economic Development of Traq,* p. 235.
25. A. Wauters, *"Les sources doctrinales du marxisme", in Revue des sciences économigues*, A. L D. Lg., 33rd year, 1st edition, *Vol. III,* p. 2, pp. 278-9. No. 116, December, 1958, p. 232; Marx Karl: *Das Kapital,*
26. N. S. B. Gras, *A History of Agriculture, p. 274.*
27. F. Baudhuin, *Economique agraire, p. 89.*
28. *Bank of International Settlements,* 22nd annual report, 1952, p. 41.
29. *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté,* September 1958 1958, p. 35.
30. U. S. Dept of Agriculture, *Changing Technology,* p. 37.
31. R. R. Renne, *Land Economics, p. 421.*
32. J. Johnson, *Irish Agriculture in Transition,* p. 5

33. René Dumont, *Le Problème agricole français*, p. 329.

34. N. S B. Gras, *A History of Agriculture, p. 148.*

35. Ely and Wehrwein, op. cit., p. 121.

36. Ibid., p. 120

37. Renne, op. cit., p. 215.

38. Abel, op. cit., pp. 103, 118-22.

39. Ely and Wehrwein, op. cit., p. 172.

40. F. A. Shannon, *The Farmer's Last Frontier, pp. 126-7.*

41. Nogaro and Oualid, *Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuîs 150 ans, p. 194.*

42. A. Garigou-Lanrange: *Production agricole et économie rurale,* p. 66

43. René Dumont, op. cit. preface.l

44. J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain, Vol.* III, pp. *83-84.* See also Conrad's *Handwörterbuch der Staatswissenschaften,* Vol. I, article *"Agrargeschichte", p. 218.*

45. Serge Mallet, in *France-Observateur,* 10th December, 1959.

46. Rene Dumont, op. cit., p. 317, and *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communanté, September 1958, p. 35.*

47. Baudhuin, op. cit., p. 91.

48. J. de Castro, *Géopolitique de la faîm,* passim.

49. Renne, *op.* cit., p. 268.

50. *G. D. H. Gole, World in Transition, p. 89.*

51. Heady, op. cit., p. 701.

52. Hendi Brausse, *in Revue économique,* September *1953.*

53. Gilbert Bruck, in *Fortune,* June 1955.

54. Food and Agriculture Organisation, *Annuaire de Statistiques, 1952.*

55. *Bulletin du Comité National belge de la FAO,* Vol, VIII, No. 3, 1954.

56. J. Schumpeter, *Business Cycles, p. 739.*

57. René Dumont, op. cit., pp. 324-5.

58. J. Dorfman, The Economic Mind in American Civilization, pp. 118. 338.

59. Ely and Wehrwein, op. cit., p. 76.

60. Palme Dutt, India Today, pp. 243-8, German edition, 1951

61. Ely Wehrwein, op. cit., p. 97.

62. Shannon, op. cit,, p 64.

63. *Cahiers algériens,* No. 3, pp. 17-18.

64. *La Question tunisienne,* No. 2, p. 25.

65. Morocco, pp. 73-74.

66. Report of the Ad Hoc Committee on Forced Labour, U.N. O. p. 621.

67. George Padmore, Britain's Third Empire, pp. 38-40, 50, 59-60.

68. Ibid, pp. 17-18, 28.

69. *Kandyan Peasantry Report*, pp 71-73.

70. Condliffe, *The Commerce of Nations*, p. 316.

71. Por Egypt, Hans Briner, in *Basler Nationalzeitung*, 8th May, 1953.

72. Weulersse, *Le Pays des Alaouites*, p. 225.

73. H. K. Lee, *Land Utilisation and Rural Economy in Korea*, p. 163.

74. I.B.R.D. Report, *The Economic Development of Iraq*, p. 6.

75. Alfred Bonné, State and *Economics in the Middle East*, p. 132.

76. La Réforme agraîre, U. N. publication, 1951, p. 18,

77. *Panorama Economico*, 1953, No. 1, p. 34,

78 Fleddérus and Van Kleeck, *Technology and Livelihood*, p,92.

79. Institut d'Economie Agricole de Gand: *Berichte über Landwirtschaft*, 1, p. 43. Hamburg.

80. Ely and Wehrwein, op. cit., p. 207.

81. *Socialist Call*, April-May 1957.

82. G. D. H. Cole, *World in Transition*, pp. 26-27.

83. *La Libre Belgique*, 12th December, 1959.

84. U. S. Statistical Abstract, 1958 and 1965 and *Historical Statistics.*

85. Jacques Severin, "*Démocratie mexicaine*", in Esprit, May 1952, p, 791.

86. *Progres de la Réforme agraire*, published in 1954 by the U.N., p. 181.

87. *New York Times*, 10th September, 1959, and Socialist Call, April-May 1957.

88. J. de Castro, *Géopolitique de la faim*, pp. 47, 90-93.

89. Nogaro and Oualid, *Evolution du Commerce, du Crérit et de Transport depuis 150 ans.* p. 165.

90. Alfred Bonné, *Studies in Economic Development*, p, 146.

91. *Facts on File*, September 1951.

92. Fairfield Osborn: *Our Plunclered Planet*, pp. 74-75; *New York Times,* 20th February, 1959.

93. *New York Times*, 27tn December, 1959.

94. *Le Monde*, 24th July, 1953.

95. Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, pp. 115-25, et al.

96. L. Von Bortkiewicz, *Die Rodbertus'sche Grundrenten-theorie und die Marx'sche Lehre von der absoluten Grundrente, in Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, by Karl Grünberg, Vol. I, 1911, pp. 426-9.

97. Ibid., pp. 423-4.

X

TEKRAR-ÜRETİM VE ULUSAL GELİRİN ARTIŞI

Yeni değer, yeni gelirler ve transfer edilmiş gelirler

Ekonomik faaliyetin sadece kapitalist mal üretiminden ibaret olduğu bir toplumda, bu üretim tarafından yaratılmış gelirlerden başka gelir olamaz. Bilindiği gibi, değişmeyen sermayenin (makinelerin, hammaddelerin, binaların) değerini, bu değerin bir kısmını bilfiil üretilmiş mallara aktararak, korumak* ve toplumun yararlanabileceği yeni değeri yaratmak gibi çifte bir işlevi vardır işgücünün. Onun (işgücünün) söz konusu ilk özelliği, belirli bir toplumdaki emeğin üretkenliğinin ve maddi medeniyetinin ortalama seviyesini belirleyen birikmiş sosyal servet ve toplam iş aletlerinin korunmasını mümkün kılmasıdır. İkinci özelliği ise, kapitalist toplumda emeğin geliri (ücretler) ve sermayenin geliri (artı-değer) diye ikiye ayrılan bir gelirin, bir "katma değer"in yaratılmasını sağlamasıdır.

Bununla beraber, aslında, -malların üretimini dünya ölçüsünde yaygınlaştıran tek toplum türü olan- burjuva toplumu bu kapitalist mal üretiminden başka ekonomik faaliyetler ve başka gelir kaynakları da içerir. Gerçekte bunlar şöylece ayırt edilebilir:

a) Kapitalist toplumda da var olmakta devam eden küçük mal üretimi sektörü (ücretli işçi kullanmaksızın, *pazar için* çalışan zanaatkârlar ve küçük köylüler);

b) Malların tüketimi için gerekli *olmayan* dağılım ve taşımacılık alanı. Bu alanda çalışanların ücretleri sosyal sermayenin bir kısmıyla karşılanır. Kapitalistler ise sosyal artı-değerin bir kısmını alırlar.**

c) Özel hizmetler sektörü: Kapitalist girişimcilerin ve ücretlilerin tüketicilere özel hizmetleri sundukları işletmeler;

---

* "Hammaddenin makineden bir maliyet artışı ile çıktığı varsayılır; makine işlenmiş ürüne geçen değerinin bir kısmını adeta terkeder (1)" Fakat makine, değerinin bir kısmını ancak canlı emek tarafından kullanılmak, işletilmek şartıyla "verebilir". Canlı emek işin içine karışmadıkça makine, sadece ve sadece yıpranmış, aşınmış olur.

** Bakınız: Bölüm VI: "Ticari sermaye ve ticari kârlar", "ticari sermaye ve dağılımda kullanılan iş-gücü".

d) Aylıkları devlet ve devlete bağlı kamu kuruluşları tarafından karşılanan devlet memurlarının tüketicilere hizmet sattıkları kamu hizmetleri sektörü (kamu işletmeleri tarafından gerçekleştirilen su, gaz ve elektrik satışı, mal üretimi alanı içinde yer almalıdır; gerçekte, özelleşmiş emek satışı değil, maddi malların satışı söz konusudur);

e) Devlet ya da kamu işletmeleri tarafından tüketiciler yararına bedava görülen kamu hizmetleri (ilköğretimin, v.s. parasız olması gibi);

f) Pazarda görülmeyen kullanım değerlerinin üretimi: Bazı çiftliklerin kendi geçimlerini sağlamak için yaptıkları üretim, aile içinde yapılan üretim v.s. her işi kendi görmek.

Tam anlamıyla kapitalist mal üretimi dışındaki bu altı sektörden ilk dördü dış görünüşüyle satış ve satınalma şeklindedir. İlk durum, yani bir artı-değer üretimi ile birlikte oluşmamış bir değer üretimi* hariç, burada, maddi malların değil, emek müddetinin: özelleşmiş emek müddetinin satışı ve satın alınması söz konusudur. Son iki sektör ise asıl mal üretimi dışında kalır.

Kapitalist toplumda üretimde kullanılan, ya da kullanılmayan *malların dolaşımı*, tüketilmeleriyle sonuçlanır, bu malların tüketilmeden önce geçirdiği ara aşamalar yeni değer yaratmaz. Bu aşamalar boyunca malları ellerinde bulunduran işletmeler ancak üretim boyunca önceden yaratılmış artı-değerin bir kısmını ele geçirerek kâr sağlayabilirler. Fakat dağılım faaliyetleri *yeni gelirler* yaratır: dağılım sektöründe çalışan ücretlilerin ve aylıklıların gelirleri. *Bu gelirler üretici işçilerin cari olarak yarattıkları artı-değerin bir kısmını oluşturmaz*, bu sektöre yatırılmış olan *sosyal sermayenin bir kısmını* temsil eder.

Bu gelirler sanayi işçilerinin ücretlerini azaltmaya mı yöneliktir? Bu görüş, ancak, belirli bir süre boyunca dağıtılmış toplam ücretlerin önceden belirlendiğini ileri süren "ücret fonları" teorisi esas alındığı takdirde savunulabilir. Böyle bir şey, gerçekte, mevcut sosyal sermayenin tümü tamamen yatırıma hasredilmişse, başka bir deyişle, ticarete (ya da hizmetler sektörüne) yatırılmayan sermayenin tümü hemen sanayiye yatırılmışsa ve sermayenin organik bileşimi istikrarlı ise doğru olabilir.

Aslında, hiç de böyle değildir. Sosyal sermayenin farklı ekonomik dallar arasında dağılımı; gelirin artı-değer (potansiyel yeni sermaye) ve ücretler arasında dağılımı; sermayeye dönüştürülmüş artı-değerin, değişmeyen yeni sermaye ve yeni ücretler (değişen sermaye) arasında dağılımı; potansiyel yeni sermayenin sağladığı tasarrufun, yatırım ve iddihar arasında dağılımı,

---

* Köylüler ve zanaatkârlar, kapitalist sektörle *rekabet halinde mal* ürettikleri ölçüde üç durum ortaya çıkabiliyor. Ya onların emeklerinin üretkenliği ortalama üretkenliğe eşittir; böyle olduğu takdirde, ürettikleri ürünler tam değerine satılmıştır; ya üretkenlikleri ortalama üretkenliğin altındadır (en çok görüleni de budur), bu takdirde, yarattıkları değerin bir kısmı bazı kapitalist sektörlere aktarılmıştır; ya da üretkenlikleri, ortalama üretkenliği aşar (olağanüstü bir durumdur bu), başka bir deyişle, bir zanaat sektöründeki toplam üretim, fiili talebi karşılamaya yetmezse, bu takdirde bu küçük tüccar üreticiler, ekonominin kapitalist sektöründe yaratılmış artı-değerin bir kısmını ele geçirirler. Bu son durum, özellikle savaşlar boyunca ya da savaşlardan hemen sonra birdenbire başgösteren kıtlık devrelerinde meydana gelir.

kısacası bütün bunlar, "ücret fonları" teorisi* taraftarlarının zannettiklerinden çok daha karmaşık çeşitli ilişkilere ve mekanizmalara bağlıdır.

Demek ki, malların üretimi ve mevcut sosyal sermayenin dağılımı, esas itibariyle, işçilerin (üretici işçilerin ve üretici olmayan işçilerin) gelirlerini ve (sermaye yatırımının farklı alanlarında) kapitalistlerin gelirlerini yaratır. Fakat gelirlerin *dolaşımı* karmaşık bir duruma yol açar; bu gelirler bir mal satın alınca sadece kendi değerlerini gerçekleştirirler ve yeni gelirler yaratmazlar; bu aynı gelirler hizmetler satın alınca,** yeni gelirler yaratıyorlarmış gibi bir yanılgıya sebep olurlar. Gerçekte, bu gelirler sadece transfer edilmiştir.

Yeni gelirler ile transfer edilmiş gelirler arasındaki sınırı çizmek kolay değildir. Bununla beraber, ekonomik büyümeyi tam olarak değerlendirmek, zaman ve mekân içinde, ulusal gelirleri kıyaslamak için bir sınır çizmek gereklidir. Bu geliri çok kısa bir süre boyunca sadece bir tek ülkede hesaplamak söz konusu olunca, sorun salt itibarî açıdan ele alınabilir, fakat bu hesabı uzun bir süre için yapmak ve uluslararası kıyaslamaları bu hesaba dahil etmek söz konusu olunca, sorun hayatî bir önem kazanır.

Yeni değer ile yani yeni yaratılmış sosyal gelir ile sadece transfer gelir arasındaki bir ayrım ihmal edilirse, örneğin, ünlü *Pigou paradoksu* gibi büyük çelişkilere düşmek kaçınılmaz olur. Bir ulusun ulusal gelirine hizmetçilerin ücretleri ilâve edilirse, bekar erkekler hizmetçileriyle evlenince, bunlar evlenmeden önce gerçekleştirdikleri aynı işleri yapmak için artık herhangi bir ücret almayacaklarından, ulusal gelirin azaldığı -ulusun yoksullaştığı- sonucuna varılmaktadır (3). Bir milyon dilencinin üreticiler (örneğin, iç iskânın bir sonucu olarak, tarım üreticileri) haline getirilmesi, köylülerin parasal gelirleri, bu aynı dilencilerin elde etmiş oldukları parasal gelirleri aşmadığı takdirde, ulusal gelirde hiçbir artış sağlamayacaktır.***

Akademik bilimin bu konudaki tutumu çelişiktir. Akademik bilim, bir dizi ücretli faaliyeti ya da transfer edilmiş gelirler olarak kabul edilen gelirleri (özellikle işsizlerin, polislerin, itfaiyecilerin**** gelirlerini) (5) ulusal gelirin hesaplanmasında gözönünde tutmaz. Ama artık kamusal değil, özel oldukları andan itibaren bu aynı faaliyetlerin çoğunu ulusal gelir hesabına dahil eder

---

* Jean Marchal ve Jacques Lecaillon (2), "Marx, üretici olmayan işçilerin ücretlerinin, üretici işçilerin ücretleri üzerinden karşılandığını söyler" deyip bunu ispatlamak için çağdaş Marksist metinlerin oldukça yersiz bir yorumunu yapmaya kalkışıyorlar. Aslında farklı bir görüşü savunan metinleri de zikrediyorlar. Bununla beraber, çürük bir temele dayanıyorlar, çünkü *sermaye birikiminin gerçekleşmesini sağlayan şartlardan hareket etmiyorlar.* Ortalama kârdan daha fazlasını sağlayan yatırım alanlarının bulunmadığı, artı-değeri gerçekleştirmenin gittikçe güçleştiği bir dönemde üretici olmayan sektörlerin gelişmesi özellikle kronik işsizliği sınırlandırmak eğilimindedir ve bu bakımdan da gerçek ücretlerde büyük bir istikrar (hatta bir artış) sağlar.

** Bir hizmet, maddi bir ürüne dahil edilmediği için, üretimi ve tüketimi aynı zamanda gerçekleşen bir kullanış değerinin esas itibariyle, kalifiye bir emeğin katkısının faydalı sonucudur.

*** Bauer ve Yamey gelişmemiş ülkelerin birçoğunda dilencilerin sağladıkları gelirlerin hiç de önemsiz olmadığını belirtiyorlar (4).

**** Bu faaliyetler dolaylı vergilerden ödendiği oranda.

ve dolaylı vergilerden doğan her ilâveyi ulusal gelir dışında bırakır; öte yandan, hiç bir yeni değer yaratmayan ama diğer sektörlerden hizmetler sektörüne *transfer edilmiş* gelirlerde bir yükselmeye yol açan hizmetlerin fiyatlarındaki artışları ulusal gelir hesabına dahil eder.

Şüphesiz, bu iki dizi ilâveden her biri farklı amaçlara yarar. *Tüm üretici ailelerin, özel işletmelerin ve kamu kuruluşlarının* toplam gelirleri, çeşitli analizler için gerekli verileri, örneğin, belli bir üretim kapasitesinde, enflasyon tehlikesinin hangi global parasal gelirden itibaren baş gösterdiğini belirlemek için gerekli verileri sağlar. Buna karşılık, toplumda yeni *üretilmiş* toplam net değer, iktisadî büyümenin imkân ve ihtimallerini saptamaya yarayan temel kavramdır. Ulusal gelir hesabı, Batı'da resmi bilim tarafından halen uygulanmakta olan şekliyle, bu iki veri arasında karma bir uzlaşmadır ve her iki yönde ciddi hatalara yol açmaktadır.

Bazı yazarlar bu görüşün doğruluğunu zımnen kabul ediyorlar. Örneğin, William H. Whyte jr., *The Organization Man* (6) adlı eserinde haklı olarak şöyle diyor:

"Küçük firmaların çoğu büyük korporasyonlar ile bir tutulamaz. Çünkü küçük firmaların temel üretime kalkıştıkları pek nadir görülür. Çoğu durumlarda çamaşırhaneler, sigorta acenteleri, restoranlar, eczaneler, şişeleme atölyeleri, odun depoları, otobüs acenteleri söz konusudur. Şüphesiz bunların hayati bir önemi vardır ama aslında, sadece ekonomiye hizmet sağlamaktadırlar; KENDİ BÖLGELERİNDE YENİ PARA YARATMAZLAR VE SON TAHLİLDE, BU PARAYI YARATAN İŞLETMELERE VE TARIMA BAĞLIDIRLAR (Büyük harflerle biz belirttik)".*

Carl Shoup da şöyle yazıyor: "Ulusal gelir analizi üretimle ilgilidir ve şimdiki ya da geçmiş üretimi gerektiren her şey için "yatırım" deyimini kullanmaya kalkışmak, yeni çıkarılmış bir hisse senedi söz konusu bile olsa, bir şirket hisse senedinin satın alınması, ulusal gelir terminolojisinde bir yatırım** faaliyeti değildir" (8).

---

* Bu fikrin hayret verici bir uygulanışı için 18. bölüme bakınız. Dünyanın en ileri kapitalist ülkeleri hakkında söylendiği için bu sözler büsbütün önem kazanmaktadır. J. Markovitch gibi bazı yazarlar (7), hizmet satın almayı geri kalmış ülkelerde transfer giderleri olarak kabul etmek mümkünse de, ileri ülkeler için böyle bir şey söz konusu edilemez, özellikle *hizmetlerin hizmetlerle mübadelesi ihmal edilemez,* diyorlar. Bununla beraber, bugünkü akademik yönteme göre bile, bir hizmetin işsiz bir insan tarafından satın alınması ihmal edilebilir (hesaba katılmayabilir), üçüncü dereceden transferler sorunda herhangi bir değişiklik yaratmaz.

** Bununla beraber aynı yazar üretici emek ile üretici olmayan emeği birbirine karıştırmak gibi bir hataya düşüyor hemen:

"Halen uygulanmakta olan hesaplamaya göre, hizmetçilerin gördükleri işlerin genellikle ev dışında ya da evlerde gerçekleştiği ve ev kadınlarının ücret karşılığında çalışmaya vakit bulabildikleri ülkelerde ulusal gelir, bu faaliyetlerin bizzat aile tarafından yapıldığı ülkelerdekine oranla daha yüksek olacaktır. İlk ülkenin üretimi, gerçekte, ulusal gelir rakamları arasında görülen fark kadar yüksek değildir" (9). Yazar, "vakit bulabildikleri için" işçi haline gelen ev kadınlarının yeni mallar ürettiklerini ve yeni bir değer yarattıklarını ve bunun ulusal gelir hesaplarında aynen yansıdığını unutuyor, iş saatlerinin (emek müddetinin) hesaplanması açısından da ele alınsa, ev işlerinin yapılması sayesinde özelleşmiş işletmelerde sağlanan tasarruf muazzamdır.

Simon Kuznets de, *uluslararası* ulusal gelir kıyaslamalarında "toptan şehirleşmenin olumsuz sonuçları" dediği şeyin ulusal gelire dahil edilmemesinden yanadır (Ama bundan dolayı, bunları, ulusal seviyedeki tahminlerde hesaba katmanın sebebi ne?):

"Açıkça görülen bir durum da, ücretli işçilerin evlerinden işyerlerine, işyerlerinden evlerine götürülmeleridir, tüketicilerin refahının artmasına doğrudan doğruya bir katkı olarak kabul edilebilmesi bir hayli güç olan bu faaliyet, sadece, büyük ölçüde bir sınaî üretimin, bu üretime faal olarak katılanlar bakımından yaratacağı mahzuru gidermeye yarar.

"Bankalara, iş bulma kurumlarına, çeşitli simsarlara yapılan ödemeler (teknik eğitim için yapılan ödemeler dahil) son tüketicilere giden nihaî mallar için yapılan ödemeler değil, sanayi toplumunun mekanizmasını yağlamak için yapılan ödemelerdir - bu faaliyetler, üretici sistemdeki sürtüşmeleri önlemek amacıyla yapılan fakat son tüketime doğrudan doğruya bir katkıda bulunmayan faaliyetlerdir" (10).

Bununla beraber, bu parça bölük görüşler, (Kuznets'e göre (11) ABD'de % 20-30 fazlasıyla tahmin edilmiş olan) ulusal geliri hesaplama tarzını, kesin bilimsel ölçütler yardımıyla, objektif olarak yeniden incelemeye henüz elverişli değildir.

Bir ülkenin bir yıllık (brüt) *üretiminin değerini* saptamak için, bu bir yıl içinde, işletmelerden çıkan bütün malların değerlerini toplamak yeterli değildir. Aksi halde, mükerrer girişlere yol açmak kaçınılmazdır, çünkü bir işletmenin bazı işlenmiş ürünleri bir başka işletmenin ürünlerinin nihaî değerine hammadde şeklinde katılırlar. Ya işlenmemiş bütün ürünleri hiç hesaba katmamak ve sadece, yıl içinde yaratılan işlenmiş ürünlerin değerine hammadde stoklarındaki dalgalanmaları ilave etmek ya da sadece her işletmedeki katma değeri toplamak gerekir (12).

Aynı dönem boyunca bir ülkenin *yeni sosyal gelirini* saptamak söz konusu olunca, başka türlü hareket etmemek gerekir. Nasıl sadece bütün malların değerleri hesaba katılmazsa, tıpkı bunun gibi sadece tek tek bütün gelirler de hesaba katılamaz. Üretimin yarattığı gelirlerden hangilerinin ulusal gelire gerçekten ilave edileceğini ve hangi gelirlerin sadece özel ya da kamusal transferlerin sonucu olduğunu açıkça saptamak gerektir. Bu yapılmadığı takdirde, tıpkı bütün malların toplam fiyatları gibi toplam gelirler de mükerrer girişleri içerecektir.

Devlet, artı-değer ve sosyal gelir

Şimdiye kadar, mal üreticilerinden oluşan "saf" toplum modeline, sadece dağılım faaliyetlerinde çalışanları ve tüketicilere şahsi hizmet satanları dahil ettik. Artık bu modele, kelimenin en geniş anlamıyla "kamu (devlet) daireleri" denilen şeyin faaliyetlerini nitelendiren tüm ekonomik ilişkileri de ilâve etmemiz gerekir.

Devletin kendisi mal üreticisi olduğu oranda, bu üretim tarafından yaratılan gelirler, gözönünde tutulan toplumun gelirine elbette ilâve edilir. Bu du-

rumda, "kârın" (ya da "zararın"), yani yaratılmış artı-değerin, bir kapitalistler grubunun eline değil de, devlet bütçesine geçmesi pek önemli değildir. Üreticilerin devlet memuru statüsünde olmaları da pek önemli değildir.

Fakat bütün kapitalist ülkelerde, Devlet gelirlerinin ve dağılımını devletin sağladığı gelirlerin büyük bir kısmının ve Devlet'in dağıttığı gelirlerin kökeni bizzat Devlet tarafından yapılan mal üretimi ve satışında değildir. Bunların başlıca dört kökeni vardır:

a) *Dolaysız vergiler*: Dolaysız vergiler mal üretimi tarafından yaratılmış gelirlerin bir kısmını, yani belli bir devre boyunca üretilmiş ücretlerin ve artı-değerin bir kısmını temsil eder.

b) *Devlet istikrazı*: Devlet istikrazı, belirli bir dönem boyunca birikmiş ulusal servetin bir kısmını, özel kişilerden Devlet'e aktarır. Buna en kalifiye işçilerin ücretlerinin, devlet eshamının satın alınmasında kullanılmış ufak bir kısmı da buna ilâve edilebilir. Demek ki, Devlet'in böylece sağladığı gelirler, birikmiş ya da biriktirilebilir artı-değerden ve böylece, orta sınıfların sermayeye dönüştürülmüş tasarruflarından ileri gelir. Buna karşılık, Devlet kendi cari gelirlerinin bir kısmını istikraz sahiplerine transfer eder.

c) *Dolaylı vergiler*: Gider vergileri, gümrük vergileri, tüketim vergisi, tuz vergisi, v.s. Burada, önceden yaratılmış ve böylece, yeniden dağılıma uğramış gelirlerin bir kısmı değil, *malların satış fiyatına genel bir ilâve* (fiyatlardaki genel bir yükselme sonunda bütün tüketicilerin gerçek gelirlerinin azalmasına yol açan bir ilâve) söz konusudur. Bu azalma, toplam gelirle değil, sadece bu vergilere tâbi mallar için sarfedilmiş gelirle orantılıdır. Gerçekte, burjuva sınıflar gelirlerinin önemli bir kısmını böyle bir tüketimde kullanmadıklarından, ücretlerin hemen hemen yarısı bu malları satın almak için harcanmıştır. Dolaylı vergiler, kapitalistlerden çok emekçileri son derece etkiler ve bir bakıma, en azından, cari tüketim mallarına, lüks maddelerin zararına olarak sistemli vergi indirimi uygulanmadığı oranda, her gerici kapitalist Devletin tercih ettiği öncelikli vergi aracını temsil eder.

d) *Enflasyon yaratıcı banknot basımı*: Belirli sınırlar içinde kalırsa Devlet için gerçek bir gelir kaynağıdır, çünkü Devlet'in mallar satın almasını ve aylıkları, bu düşük değerli banknotlarla ödemesini sağlar. Etkisi, dolaylı vergilerdeki artışın yarattığı etkinin aynıdır: Fiyatlarda genel bir yükselme, gelirlerin önemli bir kısmını (altın, yabancı dövizler, taşınmaz mallar, sınaî hisse senetleri, sanat eserleri, v.s. gibi) "sağlam değerlere" yatıran zengin sınıflardan çok ücretlilere ve dar gelirlilere zarar verir.

Demek ki, kamu gelirlerinin bu dört türü, mal üretiminin yarattığı ya da ilerde gelirlerin ve malların dolaşımı sonucu yeniden dağılıma uğrayan gelirlerin -doğrudan doğruya ya da fiyat artışlarından ileri gelen gerçek gelirlerin azalması şeklinde, dolaylı olarak - Devlet tarafından ele geçirildiğini gösterir ve ancak, yeni yaratılmış değerin, yani bir topluluğun net sosyal gelirinin artmasını (ya da azalmasını) belirlemek söz konusu olunca göz önünde tutabilir. Bu geliri hesaplamak için ücretlilerin brüt gelirlerinden ve brüt artı-değerden hareket etmek mümkündür; dolaysız vergilerin tümünün ilâve edil-

diği ve para enflasyonu etkilerinin dahil edilmediği net gelirlerden hareket etmek de mümkündür (13).

Devlet daima üretimden doğan gelirleri ele geçirince bu gelirlerden yararlanma tarzı, kendisi üretici olmadığı oranda, net sosyal gelir miktarını, yani üretim seviyesini kesinlikle etkileyebilir. Gerçekte, Devlet'in giderleri mal alımı ile yatırım harcamalarıyla, aylıkların ödenmesiyle, çeşitli bağışlarla ve devlet borçlarının faizlerinin ödenmesiyle ilgilidir. Devlet bütçesi, sosyal gelirin önemli bir kısmını emince, bu giderlerin (harcamaların) yukarıda belirtilen farklı sektörler arasında dağılımı farklı mallar talebinin "kendiliğinden" dağılımını değiştirebilir ve sınaî cycle'in evrimini değiştirmese bile, işlerin genel gidişini etkileyebilir.*

Artı değerin dağılımı

Resmi bir Japon yayını "katma değerin" (yani yeni yaratılmış değerin) 1951 yılı için Japon sanayiindeki dağılımını şöyle belirtiyor:

Ücretler ve aylıklar	706,8	milyar	yen
Faizler ve rantlar	111,8	»	»
Vergiler	317,2	»	»
Temettüler	40,3	»	»
Dağıtılmamış kârlar	150,9	»	»
	1.327,0	(14).	

Görünüşte artı-değer oranı (üretim alanı dışında faaliyet gösteren kapitalistlerin ele geçirdikleri artı-değer hesaba katılmazsa) % 100'e yaklaşmaktadır. Gerçekte, *ücretler ve aylıklar* kategorisi, sosyolojik bakımdan emekçi sınıfından çok burjuva sınıfına dahil olan üst kademedeki yöneticilerin (şirket müdürlerinin ve yöneticilerinin) gelirlerini içermektedir. Bu gelirleri artı-değer üzerinden sağlanmış olarak kabul etmek gerekir.

"Müdürlerin ve uygulayıcı yöneticilerin aylıklarının bir kısmının her ne kadar ücretler kategorisine dahil edilmesi gerekiyorsa da, diğer bir kısmı bize göre, sözleşmede belirtilen brüt bir eşdeğerdir ya da sadece kârdan (alınan) bir paydır" (15).

Woytinsky (16) emek gelirlerine "şirket müdürlerinin, yönetim kurulu üyelerinin ve yüksek kademedeki devlet memurlarının aylıklarını dahil eden" resmi istatistikleri haklı olarak yermektedir.

"Ulusal gelir istatistiklerinin hemen hepsi, diğer gelir türlerini eksiktahmin ettikleri halde, emek gelirlerini fazla göstermek eğilimindedirler."

Japonya ile ilgili tabloya bakacak olursak, asıl toplam ücretler 700 milyar yenden, hatta 663,5 milyar yenden, yani sanayideki "katma değerin" yarısından daha azdır. Toplam ücretlerin, bu 1327 milyar yen tutarındaki "katma

* Bu sorunlar bu bölümün son kısmında, bundan sonraki bölümde ve XIV. bölümde "buhranlardan arınmış bir kapitalizm mi?" başlıklı bölümde daha ayrıntılı incelenmiştir.

değerin" yarısına, yani 663'5 milyar yene eşit olduğunu varsayalım. Bu durumda, artı-değer de 663,5 milyar yene yükselir ve şu şekilde dağılır:

Fabrika müdürleri, şirket yöneticileri	43,3	milyar yen
Bankalar, rantiyeler ve toprak sahipleri	111,8	» »
Şirketlerin hissedarları	40,3	» »
Dağıtılmamış kârlar (işletmelerin birikmiş fonları)	150,9	» »
Devlet (vergileri)	317,2	» »
	663,5	milyar yen

Japonya örneğinde olduğu gibi (sanayileşmiş büyük ülkelerin çoğunda da) Devlet "katma değerin" (sanayide ortaya çıkan artı-değerin) önemli bir kısmını ele geçirir. Bununla beraber, burjuvazinin farklı sektörleri arasında *artı-değerin yeniden dağılımının* söz konusu olduğunu belirtmemizde yarar var. Gerçekte, burjuvazi devlet borçlarından, devletin siparişlerinden, yüksek devlet memurlarının, ordu kumandanlarının, kilise yöneticilerinin aylıklarından kazanç sağlar.

Zaten, yaratılan toplam *artı-değer* yukarıda belirtilen toplam miktarı (663,5 milyar yeni) *aşmaktadır*. Gerçekte, Japon istatistik servisleri, "katma değeri", yani işgücünün "yeni yarattığı" değeri, fabrikaların dışına çıkmaksızın hesaplamışlardır. Oysa, bu istatistiğe dahil edilmeyen *ticari kârların* -ve tüccarlar tarafından bankalara, toprak sahiplerine, Devlet'e, v.s'ye terk edilmesi gereken kısmının- üretici işçiler tarafından yaratılan toplam artı-değerin bir kısmını da temsil ettiklerini biliyoruz. Bu artı-değer dağılımını işlevsel açıdan incelersek aşağıdaki gelir kategorilerini elde ederiz:

— Kısmen şirket müdürlerinin ve yöneticilerinin aylıkları, kısmen (rüçhanlı hisse senetleri ve kurucu hisseleri üzerinden alınan) temettüler, kısmen de, kelimenin tam anlamıyla gelir olarak kullanmadıkları takdirde, girişimcilerin emrinde bulunan dağıtılmamış kârlar tarafından temsil edilen girişimci ve kurucu kârı.

— Büyük ve orta tüccarların gelirleri, hisse senetli ticari şirketlerin dağıtılmamış kârları ve temettüleri tarafından temsil edilen ticari kâr;

— Para-sermaye veren şahısların şirketlerin ve kurumların geliri (aldıkları faiz);

— Kısmen faiz, kısmen de bankaların dağıtılmamış kârları ve temettüleri olarak görünen banka kârları;

— Toprak sahiplerinin (ya da inşaat şirketlerinin (yapı kooperatiflerinin)) sağladıkları ve toplam sosyal artı-değer kütlesinden düşülen toprak rantı.

Burjuvaziden ayrılmış bir toprak sahipleri sınıfı varolmadığı oranda, en azından, belli başlı kapitalist ülkelerde, bu gelirlerin tümü *burjuvazinin gelir-*

leri olarak, yani dağılımı, sadece bu aynı sınıfın farklı sektörleri arasında (şu ya da bu şekilde bir rekabete) yol açan gelirleri olarak kabul edilebilir.

Kapitalist toplumda *dağılmış* bütün gelirlerin son kökeni, 1947'de ABD'nde ulusal gelirle ilgili şu tabloda çok daha açık bir şekilde görülmektedir (17):

Ücretler ve aylıklar	121.913	milyon	dolar
Sosyal sigorta ödemeleri	5.588	»	»
Tüzel kişiliği olmayan girişimlerin gelirleri	45.997	»	»
Faizler	4.293	»	»
Temettüler	6.880	»	»
Dağıtılmamış kârlar	11.195	»	»
Şirketlerin (ödedikleri) vergiler	11.709	»	»

Bu tabloda, tek güçlük, tüzel kişiliği olmayan girişimlerin kârlarıyla ilgili fasılda ortaya çıkar. Bu fasıl, üretici köylülerin, zanaatkârların, v.s.'nin, tümüyle artı-değer olarak kabul edilemeyen gelirlerini içermektedir. Fakat toplam artı-değer kütlesi, ücretler ve sosyal sigorta ödemeleri hariç, bütün fasılların toplam tutarı ile belirlenmiştir.

— Ticaret alanında, bankalarda, nakliyat şirketlerinde çalışan ücretlilerin gelirlerinin dahil edildiği - asıl "ücretler" faslı, "ücretler ve aylıklar" faslının şaşılacak kadar az bir kısmını temsil etmektedir. Böylece, Büyük-Britanya'da 1951 yılında, "emek gelirleri" olarak belirtilen 8,4 milyar sterlinin, sadece 5 milyarı, yani % 60'ı ücretleri temsil etmektedir. İngiltere'de yayınlanan Beyaz Kitap'ta -kol işlerinde çalışmayan personelin, yani, müdürlerin, şeflerin, ustabaşıların, teknisyenlerin, büro memurlarının, araştırıcıların- aylıkları 2,5 milyar sterlindir. Sosyal sigortalara patronların ödedikleri primler 500 milyon sterlini, silahlı kuvvetlere ödenen aylıklar da 300 milyon sterlini bulmaktadır (18).

Sosyal hasıla ve sosyal gelir

Bir toplumda, bir ülkede belirli bir dönem boyunca (örneğin bir yıl boyunca) üretilen işlenmiş tüm malların değeri, *brüt sosyal hasılanın* (ulusal hâsılanın) değerini temsil eder (19).

Bu brüt hasılanın değeri, yeni yaratılmış bir değer ile muhafaza edilmiş bir değerden oluşur. Yıl boyunca, *ilaveten* üretilmiş hammaddeler, işlenmiş ürünler olarak kabul edilirse, brüt (ulusal) hasılanın değerine dahil olan muhafaza edilmiş değer, kullanılmış sabit sermayenin (makinelerin, sınaî tesislerin, fabrika binalarının) ve hammadde stokları değeridir. *Net (ulusal) hasıla* denilen yeni yaratılmış değer eşittir muhafaza edilmiş değişmeyen sermayenin değeri, (eksi), üretilmiş tüm malların değeri. Ya da başka bir deyişle, yıllık net hasılanın değeri, üretilmiş bütün tüketim araçlarının ve bütün *yeni* üretim araçlarının değerine eşittir (20). Burada tekrar *yıllık hasılanın değeri*

($c + v + pl$) ile yıl içinde yaratılmış yeni değer arasındaki ($v+pl$) ayrım karşımıza çıkmaktadır. Bütün işletmelerde yaratılmış yeni değer (katma değer) toplama dahil edilmekle bu yeni değer daha kolayca bulunabilir.

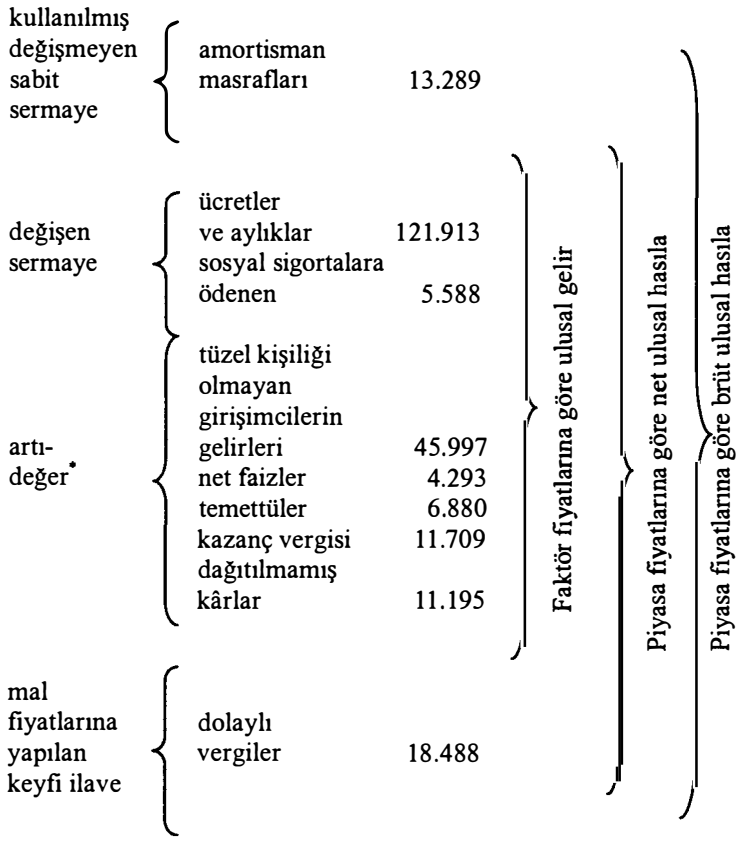
Yıl boyunca üretilmiş tüm malların gerçekten satılmış olduğunu varsayarsak, bu malların üretimi şu gelirleri yaratır: Bütün işçilerin toplam ücreti *(v)*; burjuvazinin elde ettiği (ve yukarıda belirtildiği gibi ayrışan) toplam artı-değer *(pl)* Hesaplama fiyatlarına göre yapılınca, üretilmiş malı (ve dağıtılmış gelirlere), Devlet tarafından üretilmiş malı da dahil etmek gerektiği göz önünde tutularak, bu hesaba, malların satış fiyatına dahil edilmiş dolaylı vergileri de katmak gerekir (21). Demek ki, *(ulusal) gelir* eşittir pazar fiyatlarına (göre hesaplanan) *net (ulusal) hasıla*, eksi, dolaylı vergiler; yada başka bir deyişle: Bütün işlenmiş ürünlerin toplam değeri, eksi, değişmeyen sermayenin (değere keyfi bir şekilde ilâve edilmiş olduğu kabul edilen dolaylı vergiler) muhafaza edilmiş değeri.*

ABD'nde 1947 yılındaki *brüt ulusal hasıla* ile ilgili olarak Ruggles'ın hazırladığı (22) tablo (milyon dolar üzerinden hesaplanmıştır) temel kategorilerimizi kolayca bulmamızı sağlamaktadır:**

---

* Şu sorun üzerinde daima tartışılabilir: Dolaylı vergileri, üretilmiş artı-değerin tamamlayıcı bir kısmı olarak kabul etmek ve ulusal geliri pazar fiyatına göre hesaplamak gerekir mi? Ya da başka bir deyişle: Devlet'in dolaylı vergiler yoluyla ele geçirdiği kısmı hesaptan düşerek, ulusal geliri faktör fiyatlarına göre hesaplamak ve bunu meydana getiren kısımları yeniden değerlendirmek mi gerekir? Sonuç pratik bakımdan aynıdır.

** Yıl içinde yenilenmiş döner değişmeyen sermayenin fiyatı, tekrar-üretilmiş hammadde stoku da bu tabloda kendisini oluşturan unsurlarına ayrılmıştır: c (sabit) + v+ pl + *dolaylı vergiler*. Marksist açıdan bu işlem, bu stokun değeri muhafaza edildiği oranda geçerlidir. Çünkü işlenmiş ürünlerin üretimine dahil edilmiş hammaddeler yeni bir değeri değil, muhafaza edilmiş bir değeri temsil ettikleri zaman bu hammaddelerin *üretimi*, gerçekte yeni değer yaratır.

Bununla beraber, *gelirler* ile üretilmiş *malların değerleri arasındaki* eşitlikte "gelir" kelimesi tamamen özel bir anlamda kullanılmıştır. Aslında gelir kelimesi sadece *potansiyel satın alına gücünü* ifade etmektedir. Bu gelirleri daha yakından inceleyelim.

İşçilerin gelirleri, yani ücretler, genellikle sarf edilmiştir, mal ile mübadele edilmiştir. İşçi sınıfı ücretlerini ancak mal halinde gerçekleştirerek hayatta kalabilir. Buna karşılık kapitalistlerin gelirleri iki kısma ayrılır:

(i) Bir kısmı *üretici olmayan bir tarzda tüketilir* ve genellikle, burjuva sınıfının geçimini sağlamak için tüketim mallarına dönüşür;

(ii) Bir kısmı *tasarruf edilir*, yani tüketim mallarına dönüşmez. Burjuvaların gelirlerinin bu kısmı, yatırım alanında kullanılan (yani ilâve hammadde stokları, gelir getiren mallar ya da esham ve tahvilat dahil, ek üretim araçlarının satın alınmasında kullanılan) kısım ile, *iddihar edilen*, yani para-sermaye şeklinde az-çok uzun bir süre muhafaza edilen bir kısma ayrılır (23).

Oysa, belirli bir süre boyunca üretilmiş tüm malların fiilen satın alınması için, aynı devre boyunca dağıtılmış gelirlerin tümünün bilfiil harcanması

* Bağımsız üreticilerin gelirlerinin bir kısmı hariç.

gerektir. Burjuvazinin -artı-değerden sağladığı- gelirlerinin bir kısmı iddihar edilince, üretilmiş malların bir kısmı hemen satıcı bulamayacaktır. Her zaman yapıldığı gibi, ulusal hasılanın hesaplanmasında, "stoklar" faslı geçici bir süre artacaktır. Fakat bu süreç, bir aşırı üretim buhranı yaratıncaya kadar devam edecek olursa, Krach sonucu fiyatlarda meydana gelen alçalma, bu faslın ve brüt hasılanın mutlak değerini, üretim sonucu olarak fiilen ikame edilmiş hammaddelerin değeri seviyesine indirecek, azaltacaktır.

Elbette bütün bunlar, sadece, kabaca bir tahmin (bir değerlendirme)dir. Daha kesin bir formül saptamak için çok daha başka faktörleri göz önünde tutmak gerekecektir. Bir malın satışı sadece gelir sağlamakla kalmaz, kullanılmış (yıpranmış) değişmeyen sermayenin mübadele değerini de sağlar (hammadde stoklarını yenilemeye ve sabit sermayeyi amorti etmeye yarayan meblağlar). Ve bu mübadele değeri, değişmeyen sermayenin bu yenilenmesi ile ilgisi olmayan mal için, geçici bir süre ek satın alma gücü hizmeti görebilir. Bu durumda, cari olarak üretilmiş bütün malların satılması, söz konusu ülkenin emrindeki sosyal sermayenin azalmasını maskeleyebilir.

Hammadde stoklarında iki yönlü bir dalgalanma meydana gelebilir. Bu stoklar artınca, mübadele değerlerinin bir kısmı diğer malların satın alınmasında kullanılabilir, bu da, artı-değerin bir kısmının iddihar edilmesine rağmen, bu devre boyunca üretilmiş bütün malların fiilen satılabileceği anlamına gelir.

Fiyat hareketlerini de gözönünde tutmak gerekir. Malların üretildiği an ile satıldığı an arasında fiyatlar alçalınca, üretim sırasında dağıtılmış gelirler (bu gelirlerin bir kısmı iddihar edilmiş olsa bile) üretilmiş malların tümünü satın alabilecektir.

Nihayet, yabancı ülkelerle kurulan ilişkilerin de etkisi vardır. Net bir sermaye ihracatı teorik bakımdan, artı-değerin bir kısmının iddiharının yaratacağı etkinin aynını yaratır; buna karşılık, net bir sermaye ithalatı, ülke içinde üretilmiş mala oranla ek bir talep yaratır. Alacaklı bir ticari denge de, teorik olarak, kullanılabilir mal kitlesini, bu mal üretimi tarafından yaratılmış gelirlere oranla azaltır. Buna karşılık, açık veren bir ticarî denge, ülke içinde dolaşıma giren malları ulusal üretim tarafından yaratılmış gelirlere oranla artırır.

Bütün bu kısıtlamalara ve diğer birçoklarına rağmen, (bir yıl içinde dağıtılmış) ulusal gelirle, bu aynı devre içinde üretilmiş malların değeri arasında nispeten basit bir ilişkinin kurulması, kapitalist üretimin devrî (cyclique) ilerleyişinin ilk kökenini, yani buhranların ilk kökenini belirlemeyi sağlar: Mal üretimi -ve bu üretimin gerektirdiği gelir dağılımı- ile bu mal değerlerinin sahipleri tarafından gerçekleştirilmesi arasındaki ayrılma, satın alma gücü ile üretilmiş mal arasında bir çakışma (uygunluk) olmadığı içindir ki, mal sahibi kapitalistler artı-değerin gerçekleştirilmesi sorunu ile karşılaşabilmişlerdir.

Gelirlerin dağılımı ve malların gerçekleştirilmesi

Üretim boyunca dağıtılmış gelirler ile üretilmiş ve bu gelirlerin mübadele değeri olarak pazara sürülmüş mal arasındaki ilişki nitel olarak belirginleşir.

"Malların ve hizmetlerin büyük bir kısmı iki sınıf müşteri tarafından satın alınmıştır: Tüketiciler ve firmalar... Tüketiciler maddi ya da psikolojik ihtiyaçlarını gidermek için; işadamları ise şirketlerin kârlarını artırmak için mal satın alırlar. Bu ikinci kategori mala, çok yerinde bir deyimle, yatırım malları (sermaye malları), birincisine de tüketim malları denmektedir" (24).

Önce, bu tanımdan, malların iki büyük kategoriye ayrılmasını gözönünde tutacağız: "maddi" ya da psikolojik ihtiyaçları gidermek için satınalınmış" tüketim malları ve kârlarını artırmak için kapitalistler tarafından satın alınmış üretim malları.

Businessmen (işadamları) aynı zamanda tüketicidirler ve böyle oldukları için de kendi ihtiyaçlarını ve ailelerinin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla tüketim malları satın alırlar; birikmemiş artı-değerin bir kısmını bu satın almaya hasrederler. Buna karşılık, işçiler sadece tüketicidirler, üretim malları alıcısı değildirler, çünkü onların ücretleri genellikle bütün "maddi ve psikolojik" ihtiyaçlarını karşılamaya yetmez. Demek ki, üretilmiş malların ve dağıtılmış gelirlerin (satın alma gücünün) tümü aşağıdaki şemaya tekabül eder:

Arz	*Talep*
Tüketim malları	Ücretler Birikmemiş artı-değer Ek bir iş-gücünün istihdamı için biriktirilmiş artı-değer
Üretim malları	Amorti edilmiş (aşınmış) değişmeyen sermaye Birikmiş artı-değer

Kapitalist üretimin dinamiği, esas itibariyle, bu farklı kategoriler arasındaki denge (ya da dengesizlik) ilişkilerine bağlıdır.

Pazara sunulan -ve belirli bir süre içinde, örneğin, bir yılda üretilmiş olan- tüketim mallarının değeri, kendisini oluşturan unsurlara ayrılır: $c + v + pl$. Bu malların üretimi (ve satışı) tarafından yaratılmış gelir, mübadele değerlerini meydana getirmek için gerekli satın alma gücünü yaratmaya yetmez.

Gerçekte, bunların üretimine katılmış işçilerin ücretleri (v) ve kârların değişmeyen sermaye ye (c) olarak birikmemiş kısmı (pl - c haline gelmiş olan pl), tüketim mallarını satınalma gücünü temsil eder. Bu tüketim malla-

rının değerine dahil olan *muhafaza* edilmiş değer ve artı-değerin değişmeyen sermaye halinde birikmiş kısmı, üretim mallarını (makineler, hammaddeler) satın alma gücünü temsil eder. Bir yıl boyunca gerçekleştirilen üretimin tümü, tüketim mallarından ibaret olsaydı, kaçınılmaz bir dengesizlik doğacak, bir tüketim malları arzı ($c+v+pl$) ye, talep de $v+(pl-c$ olarak birikmiş pl)ye eşit olacaktı. Demek ki, bir mal kütlesi, pazarda kendilerini gerçekleştirmek için satın alma gücü halinde hiçbir mübadele değeri bulamayacağı, bundan dolayı da, satılamayacağı ya da yok pahasına satılacağı için, *aşırı-üretim fenomeni* ortaya çıkacaktır.

Fakat tüketim mallarının yanı sıra, her yıl boyunca üretim malları da üretilmektedir. *Ve üretim mallarının üretimi, tüketim malları için satın alma gücü yaratmaktadır*. Makineler imal eden fabrikalarda çalışan işçilerin eline, makineler değil, tüketim malları satın alacak kadar ücret geçer. Bu fabrikaların sahibi olan kapitalistler de, artı-değerin bir kısmını tüketim mallarının satın alınmasına hasrederler. Demek ki, tüketim mallarında aşırı bir üretim olup olmadığını saptamak için, her iki kategorideki malların üretimi tarafından yaratılmış toplam satın alma gücünü incelemek gerekir.

Zaten, daha önce de gördüğümüz gibi, tüketim mallarının üretimi de, üretimde yıpranmış değişmeyen sermayenin yerine ikame edilmesi gereken üretim mallarının ve artı-değerin birikmiş kısmının yardımıyla, belki de, değişmeyen sermayenin satın alınmasını mümkün kılacak bir satın alma gücü meydana getirir.

Üretim mallarının değerini $Ic+Iv+Ipl$, ve tüketim mallarının değerini de $IIc+IIv+IIpl$ ile gösterirsek, kapitalist pazardaki mal arz ve talebinin tümünü şöyle bir şemayla verebiliriz:

Arz	*Talep*
Tüketim malları: *IIc+IIv+IIpl*	*Iv+I (pl - c* olarak birikmiş *pl)* : Üretim malları sektöründeki işçiler ve kapitalistler tarafından tüketim malları talebi *IIc+II (pl - c* olarak birikmiş *pl*): Tüketim malları sektöründeki işçiler ve kapitalistler tarafından tüketim malları talebi.
Üretim malları : *Ic+Iv+Ipl*	*Ic+c* olarak birikmiş *Ipl*: Üretim malları sektöründe faaliyet gösteren kapitalistler tarafından üretim malları talebi *IIc+c* olarak birikmiş *IIpl*: Diğer sektörde faaliyet gösteren kapitalistlerin üretim malları talebi.

Sistemin dengeye kavuşması için demek ki, iki denklemin gerçekleşmiş olması, her iki kategori mal için arz ile talep arasında bir denge bulunması gerektir:

Ic+Iv+Ipl =Ic+c olarak birikmiş *Ipl+IIc+ c* olarak birikmiş *IIpl*

IIc+IIv+IIpl=Iv+I (pl — (eksi) *c* olarak bir. *pl+IIv+II (pl* — (eksi) *c* olarak bir. *pl)*

Her iki denklemdeki ortak terimleri çıkarırsak, kapitalist *üretimin genel denge şartı olan denklemi* iki kere elde ederiz:

Iv+I (pl — (eksi) *c* olarak bir. *pl)* = *IIc+c* olarak bir. *IIpl*

Kapitalist pazarın bu denge denklemi bir varsayım değildir. *Iv + I (pl—c olarak birikmiş pl)*, yani üretim malları sektöründe ödenmiş ücretler ve değişmeyen sermaye halinde birikmemiş artı-değerin bir kısmı, *üretim malları üretimi tarafından yaratılmış toplam tüketim malları talebidir; IIc + c olarak birikmiş II pl,* yani tüketim malları sektöründe ikame edilecek değişmeyen sermaye ve biriktirilecek olan değişmeyen sermaye, *tüketim malları üretimi tarafından yaratılmış toplam üretim malları talebidir.* Kapitalist piyasanın denge denklemi olarak, bu iki büyüklük arasındaki denklem sadece şunu ifade eder: *Üretim mallarının üretimi, tüketim malları üretimi tarafından yaratılmış üretim malları talebine eşit bir tüketim malları talebi yaratınca, kapitalist ekonomi denge halindedir.* Ya da başka bir deyişle, mallar arasındaki karşılıklı arz ve talep kapitalist üretimin her iki sektörü arasında eşit olunca kapitalist piyasa denge halindedir.

Üretim ve tekrar-üretim

Denge denklemi, üretilmiş malların değeri ile bu mala, mübadele değeri hizmeti gören satın alma gücü arasında, *statik* bir görüş açısından, belirli ve çok sınırlı bir dönem çerçevesi içinde bir ilişki bulunduğunu gösterir. Fakat kapitalist üretimin gerçekliği, zaman içinde oluşan bir sürecin gerçekliğidir, birbiri ardı sıra gelen bir *üretim cycle*'ıdır. Kapitalist üretimin *sürekliliği* sorunu, tekrar-üretim sorunları diyebileceğimiz sosyal ve ekonomik sorunlara yol açar.

Kapitalist üretimin zaman içinde sürekli olabilmesi için, önce, kapitalist üretim tarzının temel şartlarını tekrar-üretmesi: Üretim araçları (sermaye) tekelinin toplumdaki bir sınıfın elinde olması; geçim araçlarını edinmek için gerekli parayı elde etmek uğruna iş-gücünü satmak zorunda kalan bir başka sosyal sınıfın var olması gerekir. Demek ki,

"Ancak yaşayabilecek kadar ücret alanların, eski efendilerinin egemenliğinden yavaş yavaş kurtulacakmışçasına zenginleşip eşit duruma gelmeleri ve nihayet onlarla rekabete kalkışmaları için değil, geçimlerini sağlayabilmeleri ve böylece, kendilerini sırf kişisel çıkarı uğruna çalıştıranın ve ücret ödeyenin işletmesinde çalışmaya devam edebilmeleri için önce, ücretlerin gerçekten, tespit edilip dağıtılabilmesi gerekmektedir" (25).

Saint Thomas d'Aquin ücretli işçilerin durumunu hiçbir servet biriktiremeyen, "yoksul oldukları için ücretli olan ve ücretli oldukları için yoksul kalan insanlar" diye nitelendirmişti (26).

Tasarrufla ilgili istatistikler açıkça göstermektedir ki, kapitalist ülkelerin çalışan nüfusunun ezici çoğunluğu, kazandıkları her şeyi ömürleri boyunca tüketirler ve bundan dolayı hiçbir sermaye biriktiremezler. Onların yaptıkları tasarruf, kelimenin tam anlamıyla, sadece *ertelenmiş* bir *tüketimdir*; "birikimleri" ancak dayanıklı tüketim mallarıyla (olsa olsa, konutlarla) ilgilidir.

Böylece, 1946-1950 döneminde, Britanya nüfusunun % 62,4'ü, Britanya sermayesinin sadece % 3'üne sahiptir, yani fert başına 44 sterlin tutarında bir "sermaye" düşmektedir (27). Aynı dönemde, Belçika'da ailelerin % 27,5'i özel *servetin* sadece % 2,2'sine (aile başına 50.000 franktan az) ve % 48,8'i de bu servetin % 20'sine (aile başına 250.000 frank, yani küçük bir işçi evinin fiyatı) sahiptir. ABD'nde 1935-1936 yılları arasında ailelerin % 90'ı tasarrufun % 19'una, 1947-1948'de de % 22,5'ine sahiptir. Aynı yıllarda ailelerin % 40 ila 50'sinin hiçbir tasarrufu olmadığını da belirtmek gerekir (28).

Mal satışının, kapitalistlerin, üretim için harcadıkları sermayeyi elde etmelerini ve yeni yapılmış üretim araçları satın almalarını sağlaması da gerektir. Kapitalist üretim tarzının tahlili bize bu iki şartı yerine getirdiğini göstermektedir.

Kapitalizm öncesi toplumlarda durum hiç de böyle olmadı. Herskovits, Sibirya'nın kuzey doğusunda rengeyiği çobanlığı yapan Şükşi kabilesi ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

"Bazı Şükşi aileleri o kadar yoksuldur ki, neredeyse sürüleri bile yoktur ve bunlar daha zengin ailelerin yanında uzun yıllar çalışırlar. Bu yorucu çalışma karşılığında et ve deri alırlar ama bir kamptan bir kampa geçerken yük hayvanlarını kendileri sağlamak zorundadırlar. Bu şartlar altında çalışan bir aile, her yıl, söz konusu yiyecek maddelerinden başka, 10 geyik yavrusu da alır, (tabii, efendileri çalışmalarından memnunsa). Beş yıl çalıştıktan sonra, bu hayvanlar ve onların yavruları sayesinde böyle bir aile sürü (yüz kadar rengeyiği) sahibi olur ve bu da bağımsızlıklarına kavuşmalarını sağlar" (29).

Aynı şekilde, ortaçağın kalfaları da usta zanaatkâr olabiliyorlardı ya da hiç değilse olabileceklerini umuyorlardı. Buna karşılık, kapitalist toplumun belirgin özelliği, daima bir proleter sınıf yaratmasıdır.

Kapitalist üretimin sürekliliği, üretilmiş malların, belirli bir nitel dağılımını da gerektirir. Bunun gerçekleşebilmesi için, üretime yatırılmış sermayenin, üretim *cycle*'ları boyunca hiç değilse tekrar oluşturulması, dolayısıyla da birbiri ardısıra gerçekleştirilen üretim boyunca kullanılmış makinelerle hammaddelerin hiç olmazsa tekrar sağlanabilmesi ve iş-gücünün tekrarına yetecek kadar tüketim malının üretilmesi gerekir.

Her toplumun, son tahlilde bir emek müddetinden tasarruf üzerine kurulduğunu biliyoruz. Mevcut global sosyal emek müddetinin belirli bir kısmının iş aletlerinin muhafazasına, tamirine ve tekrar-üretimine, tarlaların ve binala-

rın bakımına hasredilmesi gerekir, aksi halde, bir süre sonra, üretim eskisi gibi yapılamaz olur ve toplum, kelimenin mutlak anlamıyla, yoksullaşır.

Kullanım değerleri üreten toplumlarda, sadece kullanılabilir global sosyal emek müddetinin dağılımı sorunundan ibaret olan şey, kapitalist toplumun, bir *mal* üretim tarzını temsil etmesinden dolayı karmaşık bir hal alır. Kapitalist üretimin sürekliliğinin sağlanabilmesi için, bir dizi üretim *cycle*'ları boyunca:

1. Üretim süresince kullanılmış olanların ikamesi için gerekli üretim mallarının ve iş gücünün devamını sağlayacak tüketim mallarının maddi olarak üretilmesi;
2. Bu üretim mallarının ve bu tüketim mallarının değerlerini gerçekleştirebilecek satın alma gücünün yaratılması ve bilfiil harcanması;
3. Bu satın alma gücünün, hem üretim malları hem de tüketim malları bakımından arz ile talep arasında bir denge sağlayacak tarzda dağılması gerekir.

Kapitalist toplumda tekrar-üretim ile ilgili ekonomik sorunların incelenmesi, esas itibariyle, bu üç şartın yarattığı sorunların incelenmesidir; bu üç şart gerçekleşmedikçe kapitalist üretimin sürekliliği sağlanamaz.

Basit tekrar-üretim

Basit tekrar-üretim, sosyal servetin artmasını değil, *devamını* sağlayan bir üretim *cycle*'ları süreci olarak görünür. Kullanım değerleri üreten bir toplumda basit tekrar-üretim, yıl içinde üretilmiş toplam ürünlerin dengeli bir nüfusun beslenmesi ve bu aynı yıl boyunca kullanılmış iş aletlerinin ikamesi için yeterli olduğu anlamına gelir. Mal üreten bir toplumda basit tekrar-üretim, yıllık hâsılanın (brüt ulusal hâsılanın) değerinin, işgücünü ve yıl içinde kullanılmış hammadde stoklarını tekrar üretmeye ve egemen sınıfları beslemeye yettiğini; kapitalist bir toplumda basit tekrar-üretim, yıllık artı değerin burjuva sınıfı tarafından verimsiz tüketildiğini ve sermaye birikiminin olmadığını gösterir.*

Kapitalizm öncesi üretim tarzları uzun müddet devam eden basit tekrar-üretim devrelerinden geçince bunların çoğu, evrimlerinin belli bir anında *genişletilmiş tekrar-üretim* aşamasına, yani iş aletlerinin geliştiği, ürün stokları, özellikle de ek aletler stoku türünde bir sosyal servet birikiminin olduğu belirli bir aşamaya da erişmiştir. Sadece yiyecek maddeleri rezervlerinin birikimi bile genişletilmiş tekrar-üretimin ilkel bir tarzını ifade etmektedir.

Kapitalist üretim tarzına gelince, onu kendinden önceki bütün üretim tarzlarından ayırt eden olgu özellikle şudur: egemen sınıfların davranışının ve sömürgenliğinin, sosyal artı-ürünün üretim-dışı tüketimi değil, üretici

* Jean Robinson, kapitalistlerin, üretici olmayan kendi tüketimleri için, kârların en ufak bir miktarını bile kullanmadıkları varsayımından hareket ettiği için "her emek, tüketim mallarını üretmek ve mevcut sermayeyi muhafaza etmek amacıyla kullanılmıştır" demekte ve böylece, basit tekrar-üretimi *state of bliss*'i içinde anlatmaktadır (30).

tüketimi ve sermayeye dönüştürülmesi tarafından belirlenmesi. Bu durumda, basit tekrar-üretim; kapitalist *cycle*'ın ancak olağanüstü anlarında mümkün olabildiğinden, genişletilmiş tekrar-üretim kapitalist rejimde normal tekrar-üretim türüdür.

Basit tekrar-üretim çerçevesi içinde kapitalist üretimin devamlılığını sağlayan üç şart nasıl tezahür etmelidir? Örneğin, bütün malların yıllık üretiminin toplam değerinin 9.000 (milyon para birimi) olduğunu varsayalım. Üretimin devamının sağlanması için bu malların bir kısmının, üretim mallarını - makineler, hammaddeler, sanayi tesisleri, yardımcı maddeler, enerji gücü, v.s.-, diğer bir kısmının da tüketim mallarını temsil etmesi gerektir. Üretimin, değer olarak, 2/3'sinin, yani 6000'inin üretim mallarını, üçte birinin, yani 3000'inin de tüketim mallarını kapsadığını varsayalım. Artı-değer oranı ile kâr oranının her iki temel üretim sektöründe aynı olduğunu kabul edersek yıllık sosyal üretimi şöyle gösterebiliriz:

$I : 4.000\ c + 1.000\ v + 1000\ pl = 6000$ üretim malları
$II : 2.000\ c + \ 500\ v + \ 500\ pl = 3000$ tüketim malları

Üretim boyunca toplam değeri 6000 (4000'i birinci sektörde, 2000'i ikinci sektörde) olan üretim malları kullanılmıştır. Bu malların yerini yenileri alabilir, çünkü aynı zamanda 6000 değerinde üretim malları üretilmiştir. Sosyal işgücü kendi devamını sağlayabilmek için 1500 değerinde tüketim mallarını gerektirir. 3000 değerinde tüketim malları üretildiği için bu mümkündür.

Bütün malların satışı kapitalistlere 9000 sağlar. Bu 9000'den 6000'i kapitalistlere değişmeyen sermayeyi (üretim mallarını), 1500'ü de değişken sermayeyi (ertesi yıl işgücü satın almak için kullanılacak para-sermayeyi) sağlamak için gereklidir. Geri kalan 1500 ise kâr'ı, yıl içinde elde edilmiş artı-değeri temsil eder. Bu artı-değerin tamamı, tanımı gereği, basit tekrar-üretimde üretici olmayan bir şekilde tüketildiği için, bu 1500, tüketim mallarının satın alınmasında kullanılacaktır. Bu tüketim mallarından fiilen yararlanılabilecektir, çünkü bunlardan 3000 değerinde üretilmiş ve 1500, yıl boyunca kullanılmış işgücünü sağlamaya yetmiştir.

Nihayet, arz ve talep iki sektörde de birbiriyle denge halindedir, çünkü durum şudur:

Üretim malları

Arz: toplam üretim 6000	*Talep :*	4.000. I. sektördeki kapitalistler
		2.000 II. sektördeki kapitalistler

Tüketim malları

Arz : toplam üretim 3000	*Talep :*	1.000 I. sektördeki işçiler 500 II. sektördeki işçiler 1.000 I. sektördeki kapitalistler 500 II. sektördeki kapitalistler

Üretim tarafından yaratılmış satın alma gücü, üretilmiş malların tamamının satın alınmasını sağlayacak tarzda dağılmıştır. Demek ki, üretilmiş mallar pazardan kalkmış ve I. sektörde 4000, II. sektörde 2000 değerindeki değişmeyen bir sermaye ile yeni bir üretim *cycle*'ı başlamıştır. Değişen sermaye olarak kullanılabilecek para-sermaye I. sektörde 1000, II. sektörde 500'dür. İşgücü bir önceki *cycle*'ın başlangıcındaki işgücü ile aynı büyüklüktedir ve tamamen tekrar üretilmiştir. Başka bir deyişle cycle, bir önceki cycle gibi aynı üretim seviyesinden hareket eder. Böylece, bir basit tekrar-üretim gerçekleşmiş olur.

Genişletilmiş tekrar-üretim

Genişletilmiş tekrar-üretim, sosyal servette bir artışı mümkün kılan üretim *cycle*'ları dizisi olarak görünür. Kullanım değerleri üreten bir toplumda genişletilmiş tekrar-üretim, yıllık ürün miktarının, bütün vatandaşların beslenmesi ve iş aletleri stokunun muhafaza edilmesi için gerekli ürün kitlesine oranla daha yüksek olduğu anlamına gelir. Sosyal servet, artmış bir iş aletleri stoku ve artmış bir besin rezervleri şeklinde büyür. Böyle bir genişletilmiş tekrar-üretim, nüfusun nispeten sürekli bir artışını sağlamak için gerekli şarttır.

Mallar üreten bir toplumda, genişletilmiş tekrar-üretim, yıllık hasılanın (brüt ulusal hasılanın) değerinin, işgücünün, iş aletlerinin, yıl boyunca kullanılmış hammadde stokunun ve egemen sınıfların geçimi için gerekli malların değerine oranla daha yüksek olduğu anlamına gelir.

Kapitalist bir toplumda, genişletilmiş tekrar üretim, artı-değerin iki kısma dağılmış olduğu anlamına gelir: artı-değerin, kapitalistler ile aileleri ve maiyetleri tarafından üretken olmayan bir şekilde tüketilmiş kısmı ve üretici bir şekilde tüketilmiş, yani yeni bir üretim *cycle*'ına bir önceki *cycle*'dan daha geniş -değeri daha büyük- bir sermaye ile başlanmasını sağlayan makineler, hammaddeler ve ek ücretler şeklinde birikmiş ve sermayeye dönüştürülmüş kısmı.

Kapitalist üretimin devamlılığını sağlayan üç şart genişletilmiş bir tekrar-üretim çerçevesi içinde nasıl tezahür etmelidir? Basit tekrar-üretimde, bir *cycle* boyunca üretilmiş bütün üretim malları değerinin bu üretim *cycle*'ı boyunca kullanılmış değişmeyen sermayeye eşit olması gerekiyordu. Genişletilmiş tekrar-üretimde durum hiç de böyle olamaz, çünkü aksi halde, bir sonraki *cycle*'a artmış bir sermaye ile başlamak için gerekli üretim malları maddeten imkânsız olacaktır. Demek ki, genişletilmiş tekrar üretimin ilk

şartı, bir önceki üretim *cycle*'ı boyunca kullanılmış olan üretim mallarının dışında ek üretim mallarının üretilmesidir (Ek, *daha büyük bir sayıyı* değil, daha büyük bir *değeri* ifade eder.) Bu ek üretim mallarının eşdeğeri, özellikle, artı-değerin ek değişmeyen sermaye olarak birikmeye hasredilmiş kısmıdır.

Aynı şekilde, bir önceki cycle boyunca işçilerle kapitalistler tarafından satın alınmış tüketim mallarından ayrı olarak, ek tüketim malları da gereklidir, çünkü bu tüketim mallarının birikmiş artı-değerin bir kısmı tarafından temsil edilen ve ek (ekstra) bir işgücünün satın alınmasına tahsis edilmiş olan ek değişken sermayenin (ücretlerin) mübadele değerini de sağlaması gerekmektedir.

Bir yıl içindeki brüt hasılanın tümünün 11.400 (milyon para birimi) değerinde olduğunu, bunun 7.000'inin üretim mallarını, 4.400'ün de tüketim mallarını temsil ettiğini varsayalım. Artı-değer oranının iki sektörde de eşit olduğunu, fakat sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu ikinci sektörde kâr oranının daha yüksek olduğunu varsayarsak, brüt hasılanın değeri şu şekle bürünebilir:

1. cycle

$$I : 4.000c + 1500v + 1.500pl = 7.000 \text{ üretim malları}$$

$$II : 2.000c + 1200v + 1.200pl = 4,400 \text{ tüketim malları} \Big\} 11.400$$

I. sektördeki kapitalistlerin, artı-değerlerinin 500'ünü üretici olmayan bir şekilde tükettiklerini, 1000'ini biriktirdiklerini, bunun 700'ünü değişmeyen sermaye, 300'ünü de değişen sermaye olarak kullandıklarını; II. sektördeki kapitalistlerin ise artı-değerlerinin, örneğin, 700'ünü üretici olamayan bir şekilde tükettiklerini, 500'ünü biriktirdiklerini, bunun 300'ünü değişmeyen sermaye, 200'ünü de değişen sermaye olarak kullandıklarını varsayalım.

Önceki üretim *cycle*'ı boyunca 6000, iki sektörde de değişmeyen sermaye olarak kullanılmıştı. Üretim malları toplam üretimi bu 6000'ini aşıp 7000'e yükselir. 1000 üretim malları, I. sektördeki kapitalistlerin 700, II. sektördeki kapitalistlerin ise 300 değerinde değişmeyen sermaye biriktirmelerini sağlar. Önceki aynı *cycle* boyunca 3900 değerinde tüketim malları kullanılmıştı (bunun 2700'ü iki sektördeki işçiler için, 500'ü I. sektördeki kapitalistler, 700'ü de II. sektördeki kapitalistler tarafından) Fakat tüketim malları üretimi 4.400'lük bir değere yükselir. 500 değerindeki bu ek tüketim malları, genişletilmiş tekrar-üretimde ekstra (ek) olarak çalıştırılan işçilerin, ücretlerinin mübadele değerlerini, değişen sermaye olarak birikmiş artı-değeri, yani I. sektörde 300'ü, II. sektörde 200'ü elde etmelerini sağlar.

Böylece, genişletilmiş tekrar-üretim için gerekli mallar ve satınalma gücü bir önceki *cycle* tarafından sağlanmıştır. Bu satınalma gücünün dağılımı, arz ve talebin iki sektörde de eşit olması imkânını yarattığı için üretimin sürekliliği sağlanmıştır.

Üretim malları

Arz : 7.000: toplam üretim

4.000 kapitalistler I: c'nin tekrar üretimi

2.000 kapitalistler II: c'nin tekrar üretimi

Talep : 700 kapitalistler I: c olarak birikim

300 kapitalistler II: c olarak birikim

Tüketim malları

Arz : 4.400: toplam üretim

1.500 işçiler I

1.200 işçiler II

500 kapitalistler I

700 kapitalistler II

300 kapitalistler I tarafından v olarak birikimin mübadele değeri

Talep: 200 kapitalistler II tarafından v olarak birikimin mübadele değeri

Demek ki, yeni üretim cycle'i şu sermayelerle başlayacaktır:

I : (4.000 + 700) c + (1.500 + 300) v.
II : (2.000 + 300) c + (1.200 + 200) v.

Artı-değer oranının daima % 100 olduğunu varsayarsak, bu ikinci genişletilmiş tekrar-üretim cycle'i şu değere erişecektir:

2. cycle

*I : 4.700 c + 1800 v+1800 p*l = 8.300 üretim malları

II : 2.300 c+1400 v+1400 pl = 5.100 tüketim malları } 13.400

I. sektördeki kapitalistlerin artı-değerlerinin 600'ünü üretici olmayan bir şekilde tükettiklerini, 800'ü değişmeyen sermaye, 400'ü değişen sermaye olmak üzere 1.200'ünü biriktirdiklerini; II. sektördeki kapitalistlerin artı-değerin 700'ünü üretici olmayan bir şekilde tükettiklerini, 500'ü değişmeyen sermaye, 200'ü değişen sermaye olmak üzere 700'ünü biriktirdiklerini varsayalım. Böylece, yukarıda da belirtildiği gibi, üçüncü bir genişletilmiş tekrar-üretim cycle'i elde edebiliriz. Bunun üretimi de şu değere ulaşacaktır:

3. cycle

I: 5.500 c -f- 2.200 v + 2.200 pl = 9.900 üretim malları
II : 2.800 c + 1.600 v+1.600 pl = 6,000 tüketim malları } 15.900

ve böylece devam edip gider.

Görüldüğü gibi, genişletilmiş tekrar-üretim, her sektördeki malların toplam değerinin, cycle'den cycle'e artması ve artı-değerin her sektörde artması şeklinde ifade edilmektedir. Basit tekrar-üretimde bu değerler cycle'den cycle'e istikrarlı olarak kalıyordu.

Genişletilmiş tekrar-üretim ve kapitalizmin gelişme yasaları

Yukarıda ortaya konan genişletilmiş tekrar-üretim şemaları her sektöre, bu sektördeki işçiler tarafından üretilmiş artı-değerin tamamını gerçekleştirmesini sağlamıştır. Bu, sermayesinin organik bileşimi daha yüksek sektörlerin (Sektör *I*), diğer sektörlerdeki işçiler tarafından üretilmiş artı-değerin bir kısmını ele geçirmelerine (imkân veren) kâr oranının eşitlenmesinin gerçekleştiği kapitalist üretim tarzının gelişmesi ile çelişki halindedir. Bununla beraber, ortalama kâr oranını, sermayenin tümü üzerinden hesaplayarak, sonra da, *I*. ve *II*. sektördeki malların değerini, bu malların üretim fiyatlarına dönüştürerek şemayı düzeltmek kolaydır.* Böylece, genişletilmiş artı-üretim cycle'leri aşağıda görüldüğü gibi olacaktır:

1. cycle

I: 4000 c + 1500 v + 1705 kâr = 7205 üretim malları
II: 2000 c + 1200 v + 995 kâr = 4195 tüketim malları } *11400*

2. cycle

I : 4905 c + 1800 v + 2060 kâr = 8765 üretim malları
II : 2300 c + 1400 v + 1140 kâr = 4840 tüketim malları } *13605*

* İlk *cycle*'da, 1500 pl + 1200 pl, 2700 tutarında toplam bir artı-değer, yani 8700 tutarında toplam bir sermaye üzerinden % 31 kâr verir. I. ve II. Sektördeki üretim fiyatı, sermayelerin her birine % 31 kâr ilâve edilerek hesaplanmıştır. İkinci *cycle*'da, 1800 pl + 1400 pl, 3200 tutarında toplam bir artı-değer, yani 10405 tutarında toplam bir sermaye üzerinden % 30,75 bir kâr verir, üçüncü *cycle*' da, 2160 pl + 1600 pl, 12525 tutarında toplam bir sermaye üzerinden 3760 tutarında toplam bir artı-değer, yani % 30 kâr verir. Birinci *cycle* boyunca I. Sektörde 500, II. Sektörde 495 tutarında; ikinci *cycle*'da ise I. Sektörde 600, II. Sektörde 480 tutarındaki kârın üretici olmayan bir şekilde tüketildiğini varsayıyoruz.

3. cycle

I : 6005 c + 2160 v + 2450 kâr = 10615 üretim malları
II : 2760 c + 1600 v + 1310 kâr = 5670 tüketim malları } *16285*

Aynı zamanda, bu şemalarda kâr oranında birinci cycle'de % 31, ikinci cycle'de % 30,75 ve üçüncü cycle'de % 30 olan bir düşme eğilimi görüyoruz.*

Bununla beraber, bu şemalara kendileri ile ilgisi olmayan bir anlam vermekten kaçınmak gerekir. Şemanın farklı terimleri arasında başlangıç rakamları ya da başlangıç ilişkileri rasgele seçilirse, belirli sayıda *cycle*'lardan sonra (meydana gelen) "gerekli çöküş" dahil (Marksist iktisatçı Henryk Grossman'ın yaptığı gibi) kapitalist tekrar-üretimin yasaları "keşfedilebilir." Boşuna ve kısır bir oyun olacaktır bu.

Gerçekte, kapitalist üretim tarzının ilerleyişini (belirleyen) bütün *somut şartlar*: Kapitalist olmayan bir çevrede meydana gelir; sermayelerin bir sektörden bir sektöre aktarılmaları; kredinin oynadığı rol; parasal fiyatlardaki dalgalanma, v.s. gözönünde tutulmazsa, tekrar-üretim şemaları *kapitalist üretimin tümünün* süreklilik şartlarından başka bir şeyi göstermez. Kapitalist üretim, sosyal kaynakların (toplum kaynaklarının) farklı üretim dalları arasında bilinçli bir dağılımı değil, pazar için bir üretim, bir mal üretimi olduğu oranda, kapitalist üretim tarzının işleyişinin bu *somut şartlandır* ki, hem sermayenin gelişme yasalarını -örneğin rekabetin kamçılayıcı rolü olmaksızın sermayenin organik bileşimindeki artışı ve bunun kâr oranında gerektirdiği düşme eğilimini açıklamak mümkün olmayacaktır-, hem de kapitalist rejimde ekonomik hayatın büründüğü devrî (cyclique) şekli belirler.

Bütün bu somut şartları gözönünde tutmayan tekrar-üretim şemaları, demek ki, bu gelişme yasalarını ya da bu devri ilerleyişin sebeplerini ne "ortaya koyabilir" ne de "ortaya koyabilecektir." Bu şemalar olsa olsa, birbirleriyle kıyasıya rekabet eden ve böylece, kapitalist üretim tarzının gerçek ilerleyişini belirleyen binlerce bireysel sermayenin işlerliğine *rağmen*, üretimin sürekliliğinin, periyodik kesiklikler (inkıtalar) sık sık meydana gelmesine rağmen, *zamanla* nasıl sağlandığını gösterebilirler. Bu üretimin değeri ve oranları niyetlerini birbirlerinden saklayan binlerce girişimcinin bireysel kararlarının sonucu imiş gibi göründüğü halde, üretimin sürekliliğinin sağlanması

* Bazı yazarlar (31) bu şekilde yapılan bir hesabın, her *cycle*'daki *c* ve *v* değeri üretim fiyatına dönüşmediği için, zaruri olarak, hatalara ve çelişkilere yol açacağını ileri sürüyorlar. Bu iddia doğru değildir, *c*'nin üretim fiyatı, *bir önceki cycle boyunca* kâr oranının eşitlenmesinin sonucudur. Sabit bir veridir bu, çünkü rekabetteki başarılarına ya da başarısızlıklarına bağlı kalmaksızın, kapitalist, satın aldığı makinelere, hammaddelere *önceden* belirli bir fiyat ödemiştir (ya da ödemesi gerekir). Değerlerin, basit tekrar-üretim şemalarına uygulanan üretim fiyatına dönüşmesi ise gerçekten abartılmıştır, ama söz konusu yazarların belirttikleri sebepten dolayı değil. Bu dönüşüm, özellikle basit tekrar-üretim şemasında ve bu şemanın yansıttığı küçük mal üzerine kurulmuş bir ekonomide eksik olan (bulunmayan) *kapitalist rekabetten* ileri gelir. Bu yazarların üretim fiyatı ile parasal olarak ifade edilmiş pazar fiyatlarını birbirine karıştırdıklarını, bu arada belirtelim.

nasıl mümkün oluyor diye insan kendi kendine sorunca, bu şemaların yararı anlaşılır. Tekrar-üretim şemaları, bu sürekliliğin sağlanması için yerine getirilmesi gerekli şartları göstermektedirler.

Kapitalizmin gerçek hayatı içinde bu *süreklilik şartları, süreklilik içindeki kesikliklerle gerçekleşir. Kapitalist ekonomi, ekonomik faaliyetleri içindeki sürekliliğin ve süreksizliğin bir birliği olarak görünür:*

"İlerleme sadece sarsıntılarla değil, duraksamalara sebep olan tek taraflı ilerlemelerle de gerçekleşir. Gelişme, dengesiz, kesikli ve uyumsuzdur. Kapitalizmin tarihi, yer yer şiddetli patlamalar ve felâketlerle doludur. Onun evrimi, mevcut yapıların sakin bir dönüşüm şeklinde değil de bir dizi patlamalar şeklinde devrilmesidir" (32).

Bu anlamda, şemalar, kapitalist üretimin farklı unsurları arasındaki karşılıklı oranların, âdeta, on yıllık ya da devrî (cyclique) ortalamalarını temsil etmektedir. Bunlar, üretimin devrî ilerleyişini belirleyen bütün faktörlerin bu soyut şemadan çıkarılmasını, özellikle gerektirirler.

Demek ki, ne kapitalist yayılmayı ne de buhranların niçin patlak verdiğini somut olarak açıklayabilirler.

Genişletilmiş tekrar-üretim, ekonomik büyüme ve sosyal muhasebe

Genişletilmiş tekrar-üretimin farklı şartlarının analizi, son tahlilde, kapitalist üretim tarzındaki ekonomik büyümeyi belirleyen faktörlerin de analizidir.

Herhangi bir toplumda ekonomik büyümenin gerekli ve yeterli iki şartı şunlardır:

1. Nüfus başına düşen ürünün gerekli üründen yüksek olması yani toplumun tükettiğinden daha fazlasını üretmesi (tüketimde iş aletlerinin yıpranması dahil);
2. Bu net fazlanın (tortunun), hiç değilse kısmen, ek (ekstra) iş aletleri şekline bürünmesi, yani üretici bir şekilde tüketilmesi

Limit bir durum, bu net fazlanın daha büyük sayıda *üreticiyi* beslemeye yaradığı, özellikle de, bu üreticilerin daha iyi beslenmesi sayesinde, onların veriminde doğrudan doğruya bir artış sağladığı durumdur. Bununla beraber bu durumda net ek iş aletleri hâsılasının, ekonomik büyümenin gerekli şartı olarak ortaya çıktığını görmek ihtiyacı sadece bir aşama için ertelenir.

Kapitalist toplumda bu iki şart, özellikle, genişletilmiş tekrar-üretimin şartları olarak görünür:

1. Kapitalistler tarafından tamamen tüketilmeyen bir artı-değer vardır;
2. Bunun tüketilmemiş tortusu (fazlası), kısmen, yeni bir değişmeyen sermayeye yatırılmıştır.

Genellikle, kapitalist bir toplumun büyüme oranının belirlenmesinde demek ki, üç oran esastır:

a) Mutlak kâr hacmi (*pl*) ve bunun brüt ulusal hâsılaya oranı;
b) Üretici olmayan bir şekilde tüketilmemiş kârların mutlak miktarı (*pl* - tüketilmiş *pl*) ve bunun brüt ulusal hâsılaya (ve toplam artı-değere) oranı;

c) Üretim mallarına yatırılmış bu birikmiş kârların mutlak miktarı (*pl* - tüketilmiş *pl* - *v* olarak birikmiş *pl* - iddihar edilmiş *pl*) ve bunun hem brüt ulusal hasılaya hem de toplam artı-değere oranı.

Bu üç oran birbiri ile içiçe bulunduğundan, ekonomik büyümenin nisbî yavaşlamasının (ya da hızının) kökenini belirlemek için bunlardan sadece bir tanesini gözönünde tutmak imkânsızdır.

Böylece, kâr ya da artı-değer kitlesi (veya oranı) düşük olduğu için değil, fakat bu artı-değerin çok büyük bir kısmı, üretici yatırımın dışındaki alanlarda üretici olmayan bir şekilde (örneğin; emlak ve arsa spekülasyonu; değerli madenlerin iddiharı, üretici olmayan amaçlarla sermaye ihracatı, v.s. şeklinde) tüketildiği için bir ülkede üretici yatırım oranı çok düşük olabilir. Bu, özellikle azgelişmiş ülkelerin birçoğunda böyledir.*

Gerçek ücretlerde kâr oranının düşmesine sebep olan önemli bir yükselmenin ekonomik büyümeyi kendiliğinden yavaşlattığını varsaymak da yanlış olur. Bu varsayım artı-değerin tamamına yakın bir kısmı, bir önceki aşama boyunca üretici bir şekilde yatırılmış olduğu takdirde, ancak bu takdirde, doğrudur. Aksi halde, ücretlerde böyle bir yükselme, artı-değer oranındaki geçici bir azalmayı nisbî artı-değerdeki bir artışla (emeğin üretkenliğindeki bir artışla) nötr hale getirmek amacıyla, egemen sınıfları, üretici olmayan tüketimlerini ve üretim alanları dışındaki birikimlerini azaltmaya mecbur ederek ekonomik büyümeyi teşvik edebilir.

Gelir teorisinin farklı -ve salt tasviri- kriterleri üzerine kurulmuş ulusal muhasebe hesapları, *üretici sermayenin birikiminin potansiyel kaynaklarını*, ya da başka bir deyişle, toplam artı-değer kitlesini, sosyal artı-ürün kitlesini meydana çıkarmaya imkân vermez. İşçi ailelerinin üretici tüketimini, egemen sınıfların üretici olmayan tüketimini ve kolayca azaltılabilecek lüks maddeler ve lüzumsuz maddeler tüketimini birbirinden ayırdetmez. Aynı şekilde, acil bir ihtiyaca tekabül eden halk tipi evlerin yapımı, hangi şekilde olursa olsun "üretici yatırımları" değil, çoğu zaman vergi kaçırma türlerini temsil eden lüks banka binaları ve ticarethaneler yapımıyla aynı fasla dahil edilmiştir. "Kamu yatırımları" arasında üretici yatırımlar, askeri malzeme satın alımı (ki üretici olmayan tipik bir harcamadır) ile bir arada incelenmektedir.

Demek ki, ulusal muhasebeyi sosyal yapısına göre tezelden değiştirmek gerektir. Bu, soyut (ya da salt parasal) tasarruf kavramları yerine toplam artı-değer ve kullanılabilir potansiyel birikim fonu kavramlarının konulmasını sağlayacaktır.**

Yukarıda söylediklerimizde mevcut işletmelerin ve işgücünün tamamen istihdam edilmiş olduğu varsayımından hareket ettik. Bu varsayım sürekli (bir değişikliğe uğrayan) gerçeğe pek tekabül etmez. Bundan dolayı, ekonomik büyüme, sadece ek bir üretim malları yaratılmasından değil, şimdiden

---

* XIII. bölüme bakınız.

** XVI. bölümde, maksimum birikim oranının en yüksek büyüme oranını *asla vermediğini*, yani asla *optimum* oran olmadığını ispat etmeye çalışıyoruz.

mevcut olan üretim mallarının daha iyi (daha rasyonel, daha kesiksiz) bir istihdamından ileri gelebilir. Bu durumda sadece üretici yatırım oranının artması değil, mevcut üretken güçlerin (beşerî ve mekanik güçlerin) en iyi bir şekilde istihdamı da önemlidir. Bununla beraber, kısa vadeli (özellikle buhran sırasında) perspektifler için ancak bir ara aşamayı temsil eder. Mevcut üretim araçlarının tam istihdamı gerçekleştiği andan itibaren ekonomik büyüme, üretim araçlarının yayılması ile özdeşleşir.

Daraltılmış tekrar-üretim

Daraltılmış tekrar-üretim, sosyal servetin artık devamını sağlayan değil, aksine bunun, daralmasına yol açan bir dizi üretim *cycle*'ları olarak görünür. Daraltılmış tekrar üretim, kullanım değerleri üreten bir toplumda yıllık ürün kitlesinin, vatandaşların tümünü beslemeye, ya da mevcut iş aletleri stokunu devam ettirmeye imkân vermediğini veya her ikisini de sağlamadığı anlamına gelir. Daraltılmış tekrar-üretim, mal üreten bir toplumda brüt yıllık hasıla değerinin, emekçi sınıfların toplam ücretlerinden, iş aletlerinin ve üretim boyunca kullanılmış hammaddelerin toplam değerinden ve egemen sınıfların geçimini sağlayan malların toplam değerinden düşük olduğunu ifade eder. Daraltılmış tekrar-üretim, kapitalist toplumda, kapitalistlerin, kullanılmış değişmeyen sermayeyi, çeşitli sebeplerden dolayı, yenileyemediklerini ve dağıtılan ücretlerin, üreticilere, işgüçlerini tamamen kazanmalarını sağlamadığı anlamına gelir.

Prekapitalist toplumlarda, daraltılmış tekrar-üretim iki farklı şartın birleşmesinden ileri gelebiliyordu. Önce, doğal ya da sosyal felâketlerden dolayı (kuraklık, su baskını, depremler, istilalar, salgın hastalıklar, savaşlar, içsavaşlar) *üretimde birdenbire bir düşüşten.*

Bir tarım topluluğunun global ihtiyaçlarının yılda 1000 ton buğdaya yükseldiğini, bunun 750 tonunun tohumluk için ve diğer temel ihtiyaç maddeleriyle mübadele etmek için gerekli olduğunu varsayalım. Art arda birkaç yıl boyunca rekolte 500 tona düştüğü ve hiçbir dış yardım sağlanmadığı takdirde tam bir daraltılmış tekrar-üretim olacaktır. Tohumluk buğday yetmeyecek, topraklar ekilmeden kalacak, nüfusun bir kısmı açlıktan ölecek, üreticilerin sayısı (işgücü) azalacaktır, iyi bir rekolte yılında bile, üreticiler yüzölçümü geniş olmayan topraklarda çalışacaklarından eskisinden daha az buğday üreteceklerdir.

Daraltılmış tekrar-üretim, *yararlanılabilir sosyal kaynakların dağılımındaki bir değişiklikten* de ileri gelebiliyordu. Üretimin, belirli bir seviyedeki ekonomik hayatın sürekliliğini sağlayabilmesi için, gerçekte *üretimin maddi unsurlarını*: işgücünü ve iş aletlerini *yeniden oluşturabilecek* kullanım değerleri üretmesi gerektir. Bununla beraber, bu unsurlar, *tekrar-üretim açısından kısır amaçlar* için, yani belli üretim devresi boyunca kullanılan işgücünün de, iş aletlerinin de yeniden oluşumuna imkân vermeyen malların üretimi için kullanılabilir. Bu durumda, kullanılmış üretken kaynakların bir

kısmı yeniden oluşturulamayacağı için, yani azalmış (sınırlı) kaynaklarla çalışılacağı için, ister istemez, daraltılmış bir tekrar-üretim olacaktır.

Örneğin, tarihçi Eberhard, Çin'de Moğol imparatorlarının egemenliği boyunca tantanalı imparatorluk saraylarını inşa etmek için, angaryaya tâbi yoksul köylülerin büyük bir kısmının çalıştırıldığını saptamıştır (33). Bu köylüler bu inşaatta çalıştıkları müddetçe tarlalarını terketmeye mecbur oldular, yani bu topraklar işlenmeden kaldı. Toplumun global olarak yararlandığı işgücünün dağılımı, temel sektördeki, tarım sektöründeki üretimin daralmasını gerektirecek şekilde yapıldığından, böylece bir dizi daraltılmış-üretim *cycle*'ları başlamış oldu.

Kapitalist üretim tarzında, daraltılmış tekrar-üretimin şu her iki şekline rastlıyoruz. Önce üretimin birdenbire düşmesi sonunda (ekonomik bir buhran sonunda meydana gelen daraltılmış tekrar-üretim) prekapitalist toplumdakinin aksine, sürekliliğin kesilmesine, yani ekonomik buhrana, üretim *kitlesindeki düşme* değil, üretimin *değerindeki* düşme sebep olur, fakat ekonomik hayattaki daralmanın artan etkisi kapitalist ekonomik buhran için gene de karakteristik olarak kalır. Üretimin değerindeki bir düşme fabrikaların kapanmasına işçilerin işten atılmalarına yol açar. Böylece global satın alma gücünde ani bir düşme meydana gelir, bu da yeniden zararına satışı, fiyatlardaki düşmeyi ve işletmelerin kapanmasını hızlandırır. Aydan aya -ve uzun buhranlar boyunca yıldan yıla- daha az sermaye ile daha az iş gücü ile daha az üretim yapılır; üretimin temeli daralır. Kapitalist üretim tarzında, kullanılabilir üretici kaynakların dağılımındaki bir değişiklikten dolayı da daralmış tekrar-üretim meydana gelebilir. Eğer değişmeyen sermayenin ve işgücünün bir kısmı, kullanım değeri, ne değişmeyen sermayenin ne de işgücünün tekrar oluşumuna imkân veren malların üretilmesi için kullanılmışsa, bir süre sonra, daraltılmış tekrar-üretim yani azalmış bir değişmeyen sermaye ve bir iş gücüyle yapılan üretim meydana gelecektir.

Savaş ekonomisi

Kapitalist rejimde, daraltılmış tekrar-üretimin en tipik örneği *savaş ekonomisidir*. Gerçekte, savaş ekonomisi, değişmeyen sermayenin ve işgücünün üretici kaynaklarının bir kısmının, kullanım değerleri, makinaların, hammadde stoklarının ve işgücünün yeniden oluşumuna imkân vermeyen, tam tersine, bu kaynakların tahribine yönelen *tahrip silahlarının* imaline hasredilmesini gerektirir. Bu bakımdan, savaş ekonomisi, işçinin tüketimi çok düştüğü, emeğin üretkenliği azaldığı ve işçilerin sayısında da mutlak bir azalma olduğu için, ne değişmeyen sermayenin devamının (malî bakımdan amortismanının, bedence ikamesinin) sağlandığı, ne de işgücünün artık kendini tamamen yenileyebildiği bir seviyeye erişebilir.*

* Daraltılmış tekrar-üretim bu noktasına ABD'nde II. Dünya Savaşı boyunca erişmiştir. 1929'da 7,3 milyar olan yeni sabit sermaye üretimi (dayanıklı donatım malları), 1940'da 6,9 milyara, 1942'de 5,1milyara, 1943'de 3,1 milyara ve 1944'de 4 milyara inmiştir, oysa aynı devre boyunca mevcut sabit sermayenin yıllık aşınması 8 milyar dolar tahmin edilmişti. Net

Böylece, Britanya'nın ulusal geliri İkinci Dünya Savaşı süresince barış zamanındaki ulusal gelirine oranla aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir: (milyon sterlin olarak).

	1938	*1943*
	(1938'deki Sterline göre)	
Devlet harcamaları	837	3840
Özel tüketim harcamaları	4138	3270
İç özel yatırımlar	305	—95
Dış yatırımlar	—55	—485
Ulusal gelir	5225	6530 (35)

Savaş ekonomisinde ulusal gelirde ve brüt ulusal hâsılanın değerinde bir *artışın* mümkün olduğu görülmektedir.

"Bir ürün kategorisindeki artışla birlikte ya diğer ürünler kategorisinde bir azalma, ya da toplam üretimde bir artış olması gerektir. Cari hesaplamalarda yapıldığı gibi savaş zamanında Devlet tarafından satın alınmış hizmetler işlenmiş ürünler olarak kabul edilirse, hesapların toplam üretimde bir artışı; buna karşılık, savaş zamanında da sivil üretimde bir azalmayı göstermesini beklemek gerekecektir" (36),

Tahrip malları sektöründeki kapitalistler tarafından satın alınan tankların, uçakların, obüslerin üretimi, değerleri pazarda gerçekleşen bir mal üretimidir. Fakat bu mal, *tekrar-üretim* sürecine girmediği için ulusal gelir artışı ile birlikte mevcut değişmeyen sermaye stokunda mutlak bir azalma ve emeğin verimliliğinde de çok büyük bir azalma meydana gelir.

Britanya örneği, zaten son savaş boyunca nispeten hafif kalmaktadır. Japonya'da dokuma sanayii İkinci Dünya Savaşı'nda pamuk dokuma iğlerinin 2/3'sini hurda haline getirmek zorunda kaldı (37). II. sektörün sabit sermayesi I. sektörün döner sermayesi oldu. Almanya'da da emeğin ortalama üretkenliği düştü. O derece düştü ki, yeniden büyük ölçüde zorunlu çalıştırma uygulandı.

Bir tekrar-üretim şemasına bir üçüncü sektörü: tahrip malları sektörünü katarak bu daraltılmış tekrar üretimi şematik olarak gösterebiliriz.

---

yeni sermaye oluşumu 1943'de ulusal gelirin % 1'inin altına düştü. Aynı devrede, savaş harcamaları ABD'ndeki brüt ulusal hasılanın 1942'de % 32'sini, 1943'de % 43'ünü, 1944'de % 43'ünü emdi. (34).

1. cycle

I : *4000 c+1500 v+1500 pl* = 7000 üretim malları
II : *2000 c+1200 v+1200 pl* = 4400 tüketim malları
} 11400

2. cycle

I : *4000 c+1500 v+1500 pl* = 7000 üretim malları
II : *2000 c+ 1200 v+1200 pl* = 4400 tüketim malları
III : *1000 c + 500 v+ 500 pl* = 2000 tahrip malları
} 13400

3. cycle

I : *3900 c + 1200 v + 1100 pl* = 6200 üretim malları
II : *1800 c + 900 v+ 800 pl* = 3500 tüketim malları
III : *1300 c+ 600 v+ 500 pl* = 2400 tahrip malları
} 12100

Bu şema, birinci cycle'den sonra, I. ve II. kategorideki kapitalistlerin birikmiş artı-değerlerinin tümünü ağır sanayiye yatırdıkları varsayımına dayanmaktadır. Bu bakımdan, bu iki sektördeki üretim, artık 2. *cycle*'da artmış değildir. Tabii, birikmiş artı-değerin azalan bir kısmının I. ve II. sektörlere yatırılmaya devam edileceği birçok *ara-cycle* dahil edilebilecektir.

İkinci *cycle* boyunca üretilmiş 7000 tutarındaki üretim araçları, üçüncü cycle boyunca I. II. ve III. kategoriler arasında dağıtılabilecektir, bu da, daraltılmış tekrar üretim fenomeninin tezahür etmeğe başladığı I. ve II. sektörlerin yararlanabileceği üretim mallarının azalmasına yol açabilecektir. I. ve II. kategorideki kapitalistlerin artı-değerinin bir kısmı, piyasada karşılığı bulunmadığı için, artık bu sektörlere yatırılamaz ve üçüncü sektörün finansman araçlarına dönüşür ya da iddihar edilir (cebrî tasarruf, şirketlerin rezervleri, v.s.). işçilerin yararlandıkları tüketim mallarının değeri de daralır, bu da verimde bir düşmeye ve artı-değer oranında bir daralmaya sebep olur.*

* II. Dünya Savaşı boyunca ABD, hiç değilse tüketim malları sektöründeki durgunluk bakımından, yaklaşık olarak bu ikinci, daraltılmış tekrar-üretim *cycle*'ına erişti. Savaşın sonuna doğru Büyük Britanya'da Almanya ve en çok da Japonya'da I, ve II. sektörlerde üretimin azalmasıyla birlikte üçüncü *cycle* meydana geldi. Profesör Jacquemyns normal ekmek tüketimini % 25, yağ tüketimini % 60, et, patates tüketimini % 60, yumurta ve balık tüketimini % 75 azaltan bir eksik beslenmeden bir yıl sonra, 500 kadar Belçika'lı maden ve metalürji işçisinin, sağlık durumunun, analizini yaptı, işçilerin % 64'ünde 4 kilogramdan 15 kg'a kadar su kaybı, daimi yorgunluk ve verimde ani bir düşme görüldü (38).

Savaş ekonomisi çerçevesi içerisinde tahrip mallarının (maddelerinin) üretiminin etkisinden dolayı tüketim mallarındaki ve bazı üretim mallarındaki daraltılmış tekrar-üretim aşağıdaki tabloda görülmektedir. (39).

Almanya'da toplam sanayi ürününün değerinin %'si olarak farklı sanayi kollarındaki üretimin değeri.

	1936	*1939*	*1944*
Hammadde sanayileri	34,4	31,4	33,5
maden kömürü ve madenler	7,5	7,4	6,3
Üretim malları ve inşaat san.	29,5	34,9	41,4
tahrip malları üretimini ihtiva eden metal kontrüks.	15,3	21,8	25,5
Tüketim malları sanayi	30,5	27,6	19,0
Dokuma sanayi	7,5	5,0	3,7
Gıda sanayi	11,4	11,9	7,0

Devlet aracılığıyla ulusal gelirin yeniden dağılımı

İşçi hareketinin gelişmesi ve modern kapitalizmi nitelendiren gelir eşitsizliğine karşı halkların artan hoşnutsuzluğu egemen sınıfların kendilerini savunmalarına yol açtı. Büyük Britanya'da ve özellikle de *New Deal* tecrübesinden sonra ABD'nde gelir vergisi uygulanınca iktisatçıların çoğu, Devlet'in -özellikle burjuva demokrasisinin hüküm sürdüğü batı ülkelerindeki Devlet'in-, bütçe aracılığı ile ulusal gelirin önemli bir kısmının egemen sınıfların zararına ve emekçi sınıfların yararına olarak yeniden dağıttığı olgusuna işaret ederler.

Müterakki gelir vergisi ve intikal vergisi, gelirlerdeki ve servetlerdeki eşitsizliği azaltmaktadır, diyorlar. Devletin, bütün vatandaşların parasız olarak istifadesine sunduğu hizmetler -mecburi öğretim, yolların bakımı, Büyük Britanya'da genel sağlık ve bedava tedavi- en çok nüfusun yoksul sınıfları yararına işlemekte ve vatandaşlar arasındaki gelir seviyesini eşit hale getirmeye doğru yönelmektedir. Şu halde çağdaş kapitalizmin evrimi, bir yoğunlaşmaya değil, tersine gelirlerde artan bir eşitliğe yol açacaktır.

Servet ve mülkiyet konusundaki, özellikle de sınaî mülkiyet ve sermayeye dönüştürülmüş tasarruf mülkiyeti konusundaki bu iddialar gerçeğe tamamen aykırıdır. Elimizdeki bütün veriler, aslında bu mülkiyetin gittikçe yoğunlaştığını göstermektedir.* Fakat gelirler konusunda devlet otoritelerinin tutumunun gelirlerdeki eşitsizliği gerçekten azaltmaya yaradığı genellikle kabul edilmektedir. Acaba böyle midir? Eğer böyleyse kapitalist üretim tarzının son gelişmesi içerisinde bu fenomene nasıl bir yer verilmelidir?

* VII. bölüme ve XII. bölüme bakınız.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, devlet gelirlerinin, genellikle iki farklı kökeni vardır: Dolaysız gelir vergileri ile dolaylı vergiler ve malların satış fiyatının artırılması (dolaylı vergiyle aynı etkiye sahip kâğıt paranın devlet tarafından ihraç edilmesi). Gerçi müterakki gelir vergisi nüfusun yoksul sınıflarından çok varlıklı sınıflarına gerçekten dokunmaktadır, ama durum dolaylı vergi için hiç de böyle değildir.

"Genellikle, tüketim malları vergisi yüksek sınıflardan ziyade düşük gelirli sınıflara zarar vermektedir. Bundan dolayı da gelir vergisinin eşitleyici etkilerini bir bakıma ortadan kaldıracaktır" (40).

Gerçekte Fransa'da 1949'da girişimciler ve serbest meslek erbabı tarafından ödenen 271,5 milyar frank vergiye karşılık emekçi sınıflar 450,5 milyar frank dolaylı vergi ödüyorlardı. Büyük Britanya'da en yoksul vergi mükellefleri sınıfı tarafından ödenen bütün vergilerin toplamı (yani yılda 500 £'den daha az kazananların ödedikleri bütün vergi) 1937'de 499 milyon £ iken, 1949'da 1791 milyona fırlamıştır. Çünkü dolaylı vergiler aynı dönemde beş misli artmıştır. Danimarka'da dolaylı vergiler vergi mükellefi yoksul sınıfların gelirlerini % 11,2 azaltmakta, oysa bunların orta sınıfların gelirleri üzerindeki yansıması % 9,1'i bulmaktadır (41).

ABD'nde dolaylı vergilerin, bütçe gelirlerinin sadece pek az bir kısmını sağladığı doğrudur. Fakat bu ülkede dolaysız verginin ücretler ve aylıklar üzerindeki yansımasını hesaba katmak gerekir. Bu faktör diğer kapitalist ülkelerde de artan bir rol oynamaktadır. Gerçekte, Fransa'da ücretliler, girişimcilerden ve serbest meslek erbabından çok daha fazla dolaysız vergi ödemektedirler. Belçika'da ulusal gelirin sadece % 50'sini alan ücretliler, 1959'da % 57,5 gelir vergisi ödemişlerdir* (42).

İşçilerin ödedikleri vergiler ile sosyal sigortalardan sağlanan kazançların global bir bilançosu yapılırsa, işçiler lehine gelirlerde yapılan yeniden dağılımın pek az olduğu, hatta onlara hiçbir şey getirmediği sonucuna varılır.

Böylece, Rottier ve Albert'in Fransa ile ilgili tespitleri şunlardır:

"Tarımsal olmayan işçiler grubunda gelirlerin dikey yeniden dağılımı ile ilgili kesin sonuçlar elde etmemiz imkânsızdır. Bununla beraber, bu dağılım muhakkak ki çok büyük değildir... Sosyal ücret payındaki nisbî artışın yanı sıra toplam ücretlerin ulusal gelirdeki payında bir artış olmamıştır. Yani ücretlilerin toplam gelirinin diledikleri gibi harcayabildikleri kısmında bir azalma meydana gelmiştir" (43) F. Weaver, Büyük Britanya konusunda benzer sonuçlara varmaktadır.

"Savaş sonrasında artan yeniden dağılımda göze çarpan husus, zengin sınıflardan alınıp kitlelere verilmediğidir. Tekrar dağılımın yararlarının *vergi mükellefleri sınıflar içerisinde meydana geldiği* ve tüketimle (tüketim alışkanlıklarıyla) geniş ölçüde ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Genellikle işçi sınıfı, bira, tütün ve mal alımı vergisi ve diğer dolaylı vergiler olarak bir

* Batı Almanya'da dolaylı vergiler 1960'da 27,5 milyar DM. gelir sağlamıştır. Oysa bu miktar, bütün Weimar Cumhuriyeti için 1928-1929 döneminde 3,8 milyar D.M. idi. Aynı devre boyunca ücretler ve aylıklar sadece % 150 artmıştır.

ekstra (para) ödemektedir: Bu da, gıda maddeleri yardımını ve genel sağlık ve eğitim masraflarını karşılamaya yetmektedir" (44).

Bu salt parasal hesabın genel sağlık ve eğitim seviyesinin yükselmesi, bunun sonucu olarak, ömrün uzaması, tüketim yapısında belirli bir değişiklik, sanayice ileri ülkelerdeki işçilerin kültür ve eğlence masraflarında bir artış gibi parasız maddi avantajları göz önünde tutmadığına itiraz edilebilecektir. Yerinde bir itirazdır bu.

Fakat Danimarkalı iktisatçılardan Lemberg, Ussing ve Zeuthten'in belirttikleri gibi, "Bu konuda devletin işçilere sağladığı (hizmetler), gelirleri yeniden dağıtmak arzusundan çok, bu dağılımdan yararlananları, üretici emek bakımından mümkün olduğu kadar elverişli hale getirmek arzusundan doğmaktadır." (45) Ortalama ömrün uzaması da işçilerin üretici ömrünün uzatılmasını ifade eder. İşçiler 25 yıl boyunca artı-değer üreteceklerine şimdi kapitalistler için 40 yıl boyunca artı-değer üretmektedirler. İşgücü fiyatının, nisbi bir unsuru,* yani belirli bir devrede bir ülkedeki ortalama medeniyet seviyesinin belirlediği ortalama ihtiyaçları gerektirdiği ölçüde, Devlet, ücretlilere kendi nakit ücretleriyle satın alamayacakları bazı hizmetleri sağlamakla, *burjuvazinin tümü adına ücretlerin tamamlayıcı bir kısmının ödenmesini sağlamaktan başka bir şey yapamaz.* Devlet, artı-değeri ücretlere dönüştürmez. *Ücretlerin bir kısmını kollektif şekilde ödemek için, bazı ihtiyaçları sosyalize hale getirmek için*, burjuvazinin baş kasadarı rolünü oynar sadece.

Ulusal gelirin yeniden dağılımının daha geniş bir ölçüde işçi sınıfına yaradığı durumlar vardır. Fakat bu "sosyal kapitalizm" durumu değil, daha çok, bir günah çıkartma durumudur.

Kapitalist bir ülke, vahim bir ekonomik buhran felâketine ya da savaşta yenilmek gibi bir felâkete uğrayınca, ulusal gelirin yeniden dağılımı gerçekte en yoksul tabakalar lehine birinci durumda işsizler, ikinci durumda savaş kurbanları lehine işler. Nüfusun bu tabakalarını proletaryaya dahil etmek zaruret haline gelir; bunlar proletaryanın, Marx'ın deyimi ile özellikle, "Lazarus stratum"u temsil ederler.

Savaş yüzünden milyonlarca kişinin sakat kaldığı ve ağır yaralandığı, milyonlarca insanın faşist ve ırkçı katliamların kurbanı olduğu Batı Almanya'da bu "Lazarus stratum", yeniden dağılım yoluyla, ulusal gelirin % 10'una yakın bir kısmını almaktadır. Bununla beraber, işsiz kaldıkları ya da harp malulü oldukları ölçüde ulusal gelirin yeniden dağılımından "yararlandıkları" sonucunun, işçilerin pek hoşuna gitmeyeceğini itiraf etmek gerekir.

Şüphesiz burada proletaryanın nisbî yoksullaşmasını hangi anlamda olursa olsun çürüten (yalanlayan) *ekonomik* bir evrim değil, sosyal ve siyasi amaç güden, yani parçalanması (patlaması) önlenilmek istenilen sosyal mekanizmayı yağlama tedbiri söz konusudur.

Simon Kuznets'in (46) 1953'te yayınlanan bir eseri ABD'nde ulusal gelirin yeniden dağılımının etkilerini rakam rakam ortaya koymayı denemişti. Varılan sonuca göre, zenginlerin, "en zengin vergi mükelleflerinin %l'i"nin

---

* V. bölüme bakınız.

ulusal gelir içindeki net payı (dolaysız vergiler ödendikten sonra) 1919-1938 devresinde ortalama % 14,3 iken 1948'de % 7,9'a düşmüştür.

Bununla beraber bu incelemede vahim yöntem hataları vardır. Her şeyden önce özellikle vergi mükelleflerinin beyanlarına, yani vergi kaçırmak amacıyla hareket eden serbest meslek erbabının ve zenginlerin beyanlarına dayanmaktadır.*

Bu inceleme dar gelirlileri son derece etkileyen hayat pahalılığındaki yükselmeyi değil, dolaysız vergileri göz önünde tutmaktadır. Ve *somut sosyal* kategorilerden değil, rasgele kategorilerden hareket etmektedir, ("en zengin vergi mükelleflerinin % l'i", "en zengin vergi mükelleflerinin % 7'si gibi")

Beyan edilmemiş gelirleri hesaba bile katmaksızın resmi istatistikler tekrar incelenirse, aşağıdaki rakamların da göstereceği gibi, dar gelirlilerin payının pek artmadığı tespit edilir.

1910'da, ailelerin % 50'si aile gelirinin % 26,8'ini almaktadır.
1948'de, ailelerin % 50'si aile gelirinin % 26,6'sını almaktadır.
1929'da, ailelerin % 50'si aile gelirinin % 22'sini almaktadır.
1937'de, ailelerin % 50'si aile gelirinin % 21,2'sini almaktadır.
1944'de, ailelerin % 51,9'u aile gelirinin % 24,9'unu almaktadır.
1956'da, ailelerin % 51,7'si aile gelirinin % 25,2'sini almaktadır.

Söz konusu ailelerin % 51,7'sinin 1956 yılı için yılda 5000 sterlinden az kazandıkları; belirtilen ailelerin % 51,9'unun 1944'te yılda 3000 sterlinden az kazandıkları ve 1944 ile 1956'da doların satın alma gücünün % 40 azaltıldığı, 1956'da 5000 doların, 1944'deki 3000 doların tamamen eşdeğeri olduğu göz önünde tutulursa, bu rakamları, dar gelirlilerin payında tarihî açıdan bir düzeltme olduğu anlamında yorumlamak güçtür (48).

Kuznets'e göre, 1929'da en yüksek gelirli mükelleflerin % 7'si şahsi gelirin % 30,3'ünü; 1956'da en iyi ücret alan mükelleflerin % l0'u şahsi gelirin % 31'ini alıyorlardı. Demek ki "yeniden dağılım" sadece *yüksek gelirli orta sınıflarda bir genişleme yaratmıştır.* Bu fenomen her yüksek konjonktür devresinin (bu rakamlarda vergi kaçırma yolu ile "mübalağa edilmiş") karakteristik fenomenidir. Yılda 15 bin sterlinden fazla kazanan ailelerin % 3,8'inin 1956'da aile gelirinin toplam % 17,3'ünü elde ettikleri, 1929'da ailelerin % 2'sinin aynı yüzdeye eriştikleri göz önünde tutulursa** bu izlenim

---

* *National Bureau of Economic Research*'in araştırıcılarından Dr. Selma Goldsmith, ABD'de girişimcilerin temettülerinin % 24'ünün, gelirlerinin % 29'unun ve 1946'da aldıkları faizlerin % 63'ünün beyan edilmediğini belirtmektedir (47).

** Resmi Alman istatistikçileri mükelleflerin % 88,84'ünün 1928 yılında özel gelirlerin % 61,1'ini kazandıklarını belirtirler; 1950'de Batı Almanya'da ki mükelleflerin % 86,05'i özel gelirlerin % 59,7' sini kazandılar. Piramidin öbür ucunda, 1928'de mükelleflerin % 0,45'i özel gelirlerin % 11,1'ini; mükelleflerin % 1,24'ü 1950'de özel gelirlerin % 10'unu kazanıyorlar. 1928'de en müreffehlerin % 4,30'unun payı % 24,7, 1950'de en müreffehlerin % 4,4'ünün payı % 23'tür. (49).

daha da kuvvetlenir; demek ki "zenginlerin" payı pek düşmemiştir. Sadece zenginlerin sayısı artmıştır.*

Vergi mükelleflerinin % 40'nın nüfusun % 3,8'inden (bunların payı 1910'da % 20, 1950'de de % 13 azaltılmıştır) daha az kazandıkları bilinirse, bu rakamlarda, sermaye yoğunlaşmasının ve kapitalist üretim tarzında gelirlerin klasik eğilimlerinin tersine döndüğünü gösteren bir belirti keşfetmek imkânsızdır.

* "Şikâyetlere rağmen net geliri bir buçuk milyon dolar olan Amerikan aileleri 1945'ten beri iki misli artmıştır. Büyük servetlerin birçoğu her yıl vergilerinin ağırlığı altında ezilmemenin yolunu şu veya bu şekilde bulmakta, avukatlar ve hukuk danışmanları, büyük direktörler için vergiye tâbi olmayan kârlar keşfetmekte, bütün hünerlerini göstermektedirler. Liste, ihtiyarlık günleri için muazzam sigorta primlerini olduğu kadar, kayak evlerinde muntazam kürleri, şirket hesabına yatları, kulüplerde ödenen aidatı (şirketlerin 3/4'ü yüksek kadroları için kulüplere aidat öderler) ve muazzam mesleki masrafları içermektedir" (50).

KAYNAKLAR

1. Carl Shoup, *Principles of National Income Analysis,* p. 27.
2. Jean Marchal and Jacques Lecaillon, *La Répartition du revenu national,* Vol. III pp. 141-53.
3. Carl Shoup, op. cit., p. 85.
4. P. T. Bauer and B. S. Yamey, *The Economirs of Underdeveloped Countries, p. 20.*
5. Simon Kuznets, *Government Product and National Income in Income and Wealth Series,* Vol. *I,* pp. 192-4.
6. William H. Whyte, *Jnr.:The Organization Man, p. 19.*
7. F. J. Markovitch, *Le problème des services et le revenu national, Bulletin S.E.D E.I.S.,* No. 699, 1st June, 1958, pp. 44 et seq.
8. Carl Shoup, *op.* cit., p. 24.
9. Ibid., p. 85.
10. Simon Kuznets, *Economic Change, pp. 161-2.*
11. Ibid, p. 196.
12. *National Income Statistîcs, Sources and Methods,* published by the (British) Central Statistical Office, pp. 3,10,31-32.
13. Alvin Hansen, *Business Cycles and National Income, p. 96.*
14. *Economic Stabilisation Board of Japan: Economic Survey of Japan 1951-1952, p. 272.*
15. J. Schumpeter, *Business Cycles,* Vol. II., p. 566.
16. W. Woytinsky, *Les conséquences socialès de la crise,* publication of the International Labour Office, pp. 139-40,
17. R. Ruggles, An Introduction to National Income and Income Analysis, p. 68.
18. National Income Statistics, Sources and Medhods p. 72.
19. Hansen, op. cit., p. 94.
20. Ibid., p. 96.
21. Ibid., p. 96.
22. Ruggles, op. cit., p, 68.
23. Rudolf Eckert, Les théories modernes de I'expansion économique, p. 42.
24. M. Abramovitz, Inventories and Business Cycles, p. 329.
25. G. Espinas, Les Origines du capitalîsme, Vol. I, p. 165.
26. Quoted in Pitirim A. Sorokin, Society, Culture and Personality, p. 274.
27. A. Carr-Saunders, D. Caradog Jones and C. A. Moser, A survey of Social Conditions in England and Wales, p. 176

28. Shoup, op. cit., p. 326; Kuznets: Shares of Upper income Groups in Income and Savings, p. 216; Shoup: op. cit pp. 326-30; Federal Reserve Board and Michigan Survey Research Centre: 1950, Survey of Concumer Finances,

29. M. Herskovits, Econonıic Life of Capital, pp. 82-83.

30. L. Von Bortkiewicz, Zur Berechtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx in 3. Band des Kapîtals, in Jahrbücher für Nat. Oekonomie und Statistik, July 1907; Paul Sweezy, The Theory of Capitalist Development, pp. 114-28.

31. Schumpeter, op. cit., Vol. I, p. 102.

32. Wolfram Eberhard, Chinas Geschichte, p. 264.

33. Shoup, op. cit,, pp, 179, 194, 216.

34. Economist, 6th May, 1944.

35. Shoup, op. cit., p. 214.

36. F. Barrett, Evolution du capitalisme japonais, Vol. III, p. 345.

37. G. Jacquemyns, La Société belge sous I'occupation allemande 1940-1944, Vol. l, pp. 123, 132-3, 138.

38. Bruno Gleitze, in W. W. I. Mitteilungen, March 1955, p. 55.

39. Lemberg Ussing and Zeuthen, in Income Redistribution and Social Policy, ed. by Alan T. Peacock, p. 69.

40. Ibid., pp. 114, 156-7, 144-5, 81.

41. Rottier and J. F. Albert, in ibid., p. 114; Rapport au congrès du P.S.B., 12-13 December 1959, p. 51.

42. Rottier and J. F. Albert, in Income Redistribution and Social Policy, pp. 135-6.

43. F. Weaver, "Taxation and Redistribution in the United Kingdom", in Rewiew of Economics and Statistics, August 1950, p. 206.

44. Leinberg, etc. op. cit., p. 63.

45. Kuznets, Shares of Upper Income Groups..., passim and pp. 36-39.

46. Studies in Income and Wealth, published by N.B.E.R., Vol. CXXXII, p. 302, New York 1951.

47. U.S. Statistical Abstract, 1958.

48. W.W.I. Mitteilungen, October-November 1950.

49. Vance Packard, The Status Seekers,

50. Kuznets, Shares of Upper Income Groups..., p. 216, and U.S. Statistical Abstract, 1958

XI

PERİYODİK BUHRANLAR

Prekapitalist ve kapitalist buhranlar

Ekonomik buhran normal tekrar-üretim sürecinde bir duraksamadır. Tekrar-üretimin beşerî ve maddî temelinin, üretici iş-gücü kütlesinin ve bilfiil kullanılmış iş aletleri kütlesinin daralmasıdır. Bu daralmanın sonucu olarak, tüketim azalır, üretici tüketimde, yani bir sonraki *cycle* boyunca üretime tahsis edilmiş canlı ve cansız emekte bir azalma meydana gelir. Böylece, normal tekrar-üretim sürecindeki duraksama bu sürecin başlangıç temelinde de bir azalmaya sebep olduğundan buhran sarmal bir görünüm alır.

Prekapitalist toplumlarda buhranlar, doğal ya da sosyal felâketlerden dolayı, genişletilmiş ya da basit tekrar-üretim unsurlarının maddî tahribatı gibi görünür:

"18. yüzyıldan önce, hatta 18. yüzyıl boyunca rekolteler, savaşlar, salgın hastalıklar, kelimenin mutlak ve izafî anlamıyla, (işlerdeki dalgalanmalardan) daha önemliydi" (1).

Savaşlar, veba ve diğer salgın hastalıklar, su baskınları, kuraklık, depremler, toplumun üretici güçlerini, üreticileri ve üretim araçlarını tahrip ediyor. Nüfusun azalması ve kıtlık birbirini belirledi ve carî üretim ile sosyal rezervlerde global bir azalmaya yol açtı. Tarım, her genişletilmiş tekrar-üretimin temeli olduğundan, prekapitalist buhranın kökeni her şeyden önce, tarımsal üretimdeki, tarımsal emeğin veriminde bir azalmadır. Bu azalma genellikle, ekonomik olmayan faktörlerden ileri gelir (2), Bununla beraber, üretim tarzına özgü sebepler -yeni topraklarda ekim yapmak imkânı olmadığı için toprağın veriminin gitgide azalması, artan sömürü yüzünden üreticilerin kaçması- bazı şartlarda bu buhranlara yol açarak ekonomik olmayan felâketlerin yerini tutar oldu.

Kapitalist toplumda buhranlar bambaşka şekilde meydana gelir. Bu toplumda üretim unsurlarının (uğradıkları) maddî tahribat, buhranın sebebi değil, neticesi olarak görünür. Buhran, üretimde daha az işçi istihdam edildiği için meydana gelmiyor; buhran patlak verdiği için çalışanların sayısı azalıyor. Ailelerde açlık başladığı için emeğin verimi azalıp buhran patlak vermiyor, tersine, buhran patlak verdiği için aileler aç kalıyor.

Prekapitalist buhran, *kullanım değerlerinin eksik üretiminin* yol açtığı bir buhrandır; buhranın sebebi, üretimin yetersiz gelişmesidir, mübadele ve taşımacılık sisteminin yetersiz oluşudur, Bir ilde ya da bir ülkedeki böyle bir buhran, komşu bir ilde ya da ülkedeki normal tekrar-üretim şartlarıyla aynı zamana rastlayabiliyor. Buna karşılık, kapitalist buhran *mübadele değerlerinin aşırı üretiminden* ileri gelen bir buhrandır. Kapitalist buhranın sebebi, üretimin ya da fiziki tüketim kapasitesinin yetersizliği değil, *peşin tüketimin* yetersizliğidir. Nisbî bir mal bolluğu pazarda eşdeğerini bulmaz, kendi mübadele değerini gerçekleştiremez, yani satılamadan kalır ve sahiplerini iflasa sürükler..

Demek ki, prekapitalist buhranın aksine, kapitalist dönemdeki buhran, mal üretiminin genelleş (tiril)mesini gerektirir. Prekapitalist buhran, tanımı gereği, yerel ve mekân içinde sınırlıdır, oysa kapitalist buhran, tanımı gereği, geneldir. Kapitalist buhran, kapitalist üretim ve mal mübadelesi sistemi içinde yer alan ülkelerin çoğunu kapsıyor*:

"Eski Rejim'de buhranlar birdenbire hissedilen darlık fenomenleri olarak göründüğü ve hatta binlerce yıl boyunca buhran kavramı eksik üretime ve açlığa (kıtlığa) bağlı bulunduğu halde, Devrim'den sonraki buhranlar, savaş dönemlerindeki hariç, daima derin sosyal sarsıntılara yol açan patlayıcı nitelikte aşırı bolluk fenomenleri olarak görünür" (3).

Kapitalist buhranların genel olasılığı

Aşırı üretim buhranı denilen bu yeni tip buhran, malların ve mal üretiminin genel gelişmesinin özelliklerinden ileri geliyormuş gibi görünür. Malın özündeki kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki çelişki, gerçekte, *malın para ve mal diye ikiye bölünmesi* ile sonuçlanır. Kapitalist buhranları genellikle mümkün kılan da bu bölünmedir.

Toplum, esas itibariyle, kullanım değerleri ürettiği sürece, "bolluk içinde kıtlık", yani insanlar ihtiyaç içindeyken kullanım değerlerinin tahrip edilmesi gibi bir durum meydana gelemiyor. Kullanım değerlerinin tüketiciler tarafından doğrudan doğruya ele geçirilmesi böylesine paradoksal bir rastlantıyı önler. Fakat mal üretimi genelleştiği andan itibaren, malların böyle doğrudan doğruya ele geçirilmesi mümkün olamaz. Bir malı tüketmek için, onun mübadele değerinin eşdeğerine sahip olmak, kullanım değerlerini elde etmek için onları *satın alabilmek* gerekir artık. Bu andan itibaren, aşırı-üretim buhranları, teorik bakımdan, mümkündür. Bu buhranların patlak vermesi için, mal sahiplerinin, mallarının mübadele değerlerini gerçekleştirebilecek kadar para-sermayesi olan alıcılara her hangi bir sebepten dolayı, artık rastlamamaları gerekecektir. Ticaret ve kredi sistemi, mallar ile malın eşdeğeri para arasında geçici bir süre, köprü olmak eğilimindedir. Fakat bu köprü zamanda ve

* Ama bu, kapitalist dönemde *bütün* buhranların mutlaka tüm ülkelerde meydana gelmesi gerektiğini göstermez. Kapitalist buhranın genelliği, mutlak ve mekanik bir kural değil, sadece egemen bir niteliktir.

mekânda uzadıkça, ticaret ve kredi, bütün ülkeleri ortak bir sistem içinde birleştirdiği gibi malın ve onun ikiye bölünmüşlüğünün özündeki çelişkiyi artırır.

Malların üretim maliyeti, malların dolaşımı boyunca, özellikle, yeni çalışma yöntemlerinin uygulanması, rekabetin artması, ortalama kâr oranının düşmesi sonunda *değişince*, malların çoğu pazarda eşdeğerlerini bulamaz ve alacakların çoğu artık karşılanmaz olur (4). Bir gelirin, aynı miktar malı, fiyatları bu arada arttığı takdirde, artık satın alamaması için, bugün değil yarın sarfedilmesi gerekir. Mal ile onun pazardaki parasal eşdeğeri arasındaki çelişki, dolaşım aracı para ile ödeme aracı para arasındaki bir çelişkiye dönüşür ve bu çelişki de, mal dolaşımı sürecinin tümü ile tekrar-üretim süreci arasındaki çelişkiye bürünür.

Mahreçler yasası

Aşırı üretimin teorik bakımdan mümkün olduğu hakkındaki bu analize karşı, vülger ekonomi politik, malların değerinin, bu malların üretimine şu ya da bu şekilde katılan farklı sosyal sınıfların gelirlerinin özü bakından eşit olduğunu ileri sürmüş ve bundan şu sonuca varmıştı: Her mal üretimi, üretilmiş malı satın alabilecek gelirlerin de üretimidir. Böylece, ünlü "mahreçler yasası" ortaya atılmış oldu. "Say yasası" denilen bu yasayı keşfeden Fransız iktisatçı J.B. Say değil, John Stuart Mill'in babası İngiliz iktisatçı James Mill'dir. Bu "mahreçler yasası" genelleşmiş bir aşırı üretimi kabul etmez, olsa olsa kısmi bir aşırı üretimi, yani ekonominin farklı sektörleri arasında "üretim faktörlerinin" kötü dağıtımından dolayı, diğer sektörlerdeki eksik-üretimle birlikte bazı sektörlerde aşırı bir üretimin meydana geldiğini kabul eder.

Mahreçler yasasının hatası *zaman faktörünü* ihmal etmesinden, yani dinamik kapitalist sistemin yerine statik ve değişmeyen bir sistemi kabul etmesinden ileri gelir.* Üretim ile satış arasındaki devre boyunca mal fiyatlarının her iki yönde değişebildiğini böylece, ya bir gelir bakiyesi ya da parasal mübadele değeri bulunmayan mal bakiyesi (fazlası) yarattıklarını daha önce görmüştük.**

Öte yandan, belirli bir süre boyunca dağılmış gelirler, bu aynı süre boyunca ille de mal satın almak için kullanılmayacaktır. Sadece, işçilerin dayanıksız tüketim mallarının satın alınmasına ayrılmış gelirleri bu kurala tâbidirler. Böyle bir şey, ne *birikme eğilimi gösteren* kapitalist gelirler için, ne de mal değerinin, bir geliri değil, kullanılmış değişmeyen sermayenin mübadele değerini temsil eden kısmı için söz konusudur. Kapitalistleri bu paraları hemen yatırımda kullanmaya, yani bunları belirli bir miktar mal elde etmek için satın alma gücü olarak derhal kullanmaya zorlayan hiçbir kuvvet yoktur.

---

* Bu, özellikle Guitton tarafından kabul edilmiştir (5).

** Marx, kapitalist sistemde üretim ile üretimin değerlendirilmesi arasında otomatik ve dolaysız bir birlik bulunmadığını belirtir. Bu birlik ancak bir süreç sonunda doğar ve bir dizi şarta bağlıdır (6).

Kapitalistler kârlarının artacağını değil, azalacağını sezinleyince bu harcamaları bir başka zamana bırakabilirler. Demek ki, gelirlerin iddiharı, yani üretici olmayan tasarruf, bazı malların aşırı üretimine tekabül eden bir gelir bakiyesi bırakabilir (7). Bu da, istihdamda, ekonominin bütün sektörlerinde genelleşen bir aşırı üretime yol açabilecek bir ilk azalmaya sebep olur, bunun ardından istihdamda ikinci bir azalma meydana gelir ve bu, böylece sürüp gider.

Gerçekte, "mahreçler yasası" ancak,

(a) Bütün yatırım sorunları ve
(b) bütün kredi sorunları ortadan kaldırılırsa,
(c) üretilmiş malların tümünün derhal ve peşin satılması,
(d) bu malların değerinde tam bir istikrar olmaması,
(e) farklı işletmeler arasında hiçbir üretkenlik farkının bulunmaması istenirse geçerli olur.

Bu varsayımlar şu anlama gelir: üretim, kâr hırsının ve rekabetin kamçıladığı kapitalist bir üretim değil, bir küçük mal üretimidir.

Bu durumda bile, parasal fenomenler gelirler ile mal değerleri arasındaki tam dengeyi bozabilir. Dolayısıyla, mahreçler yasası gerçekte, ancak doğal bir ekonomi söz konusu olduğu oranda geçerlidir (8). Böylece, bu bölümün başında ortaya konmuş teze, (yani) kullanım değerleri üreten bir toplumda "aşırı üretim" meydana gelmeyeceği tezine erişmiş oluruz.

Kapitalist ekonominin dönemsel ilerleyişi

Sermayenin organik bileşiminin artması ve buna bağlı olarak, ortalama kâr oranının düşme eğilimi kapitalist üretim tarzının genel gelişme yasalarıdır. Bunlar, malların üretim fiyatında periyodik bir değişikliğe yol açarak genel aşırı-üretim buhranlarını, malların üretimi ile satışı arasında bir fasıla (boşluk) kabul edildiği takdirde, teorik bakımdan mümkün kılar. Böylece, kapitalist üretim tarzı, sıçramaların ardından durgunluk ve gerileme dönemlerinin geldiği ve kendisini belirgin kılan bu *eşitsiz, istikrarsız* gelişme ritmine kavuşur.

Yeni makinelerin kullanılması, yeni üretim yöntemlerinin uygulanması üretim maliyetini günü gününe, farkedilmezcesine değil, sarsıntılarla ve nispeten düzenli fasılalarla değiştirir. Toplum, belirli malların üretimi için aşırı bir sosyal emek sarfedildiğini çok geç farkeder. Buna sebep, diğer faktörler hesaba katılmazsa, üretim *cycle*'larının ve döner sermayenin rotasyon *cycle*'larının tümünü kapsayan sabit sermayenin rotasyon *cycle*'ıdır. Keynes şöyle diyor:

"Alçalma döneminin, örneğin 1 ilâ 10 yıl arasında değil, belirli bir süre içinde değiştiğini gösteren bazı sebepler vardır: Önce dayanıklı sermayelerin, birikimlerinin normal ritmine oranla, uzun ömürlü oluşu, sonra da stok fazlalarının muhafazası için yapılan harcamalar gibi" (9).

Diğer birçok yazar, özellikle, Aftalion, Pigou, Schumpeter, v.s. aynı görüşü ifade ediyorlar (10). "Fasıla" faktörü tarım alanında da işler. Belirli bir ürünün ekimini, elverişli fiyatlar esas alınarak, artırmaya karar verildiği an ile bu kararın üretimi fiilen artırdığı an arasında bir fasıla (boşluk) (11) vardır.*

Öte yandan, piyasanın yeni üretim yöntemlerinin uygulanması karşısında bir tepkime göstermesinden, yani bu yöntemlerin, bunları uygulayanlara aşırı kârlar sağlamakta devam edip etmeyeceğini ya da, tam tersine, üretim fiyatlarında genel bir azalmaya yol açıp açmayacağını belirlemeden önce bir devrenin geçmesi gerekecektir. Bu devre, özellikle, malların para ve mal diye ikiye bölünmesinin *azami* hadde ulaştığı ve mali iflasın (krach) kaçınılmaz olduğu devredir.

Kapitalist üretim, kâr için yapılan bir üretimdir. Ortalama kâr oranındaki dalgalanmalar kapitalist ekonominin somut durumunun kesin belirtileridir.** Ortalama kâr oranı, uzun vadede, bir düşme eğilimi gösterir. Fakat bu düşüş doğrusal seyretmez. Kökenini belirttiğimiz dönemsel bir hareket içinde ayarlamalar ve periyodik yükselmeler arasında kendini gösterir. Bu dönemsel hareket, ortalama kâr oranının değişmesiyle, bellibaşlı aşamaları içinde, kısaca şöyle nitelendirilebilir:

a) *Ekonomik canlanma*: Üretim kapasitesinin bir kısmı artık belli bir dönem boyunca kullanılmadığından, önceden birikmiş stoklar tasfiye edilmiştir ve mal talebi, mal arzını yeniden aşar. Fiyatlar ve kârlar yükselmeye başlar. Kapanmış fabrikaların bir kısmı aynı sebepten dolayı yeniden açılır, bu da kapitalistleri yatırımlarını artırmaya sevkeder. Çünkü talebin arzdan yüksek olması, pazarda mevcut malda, sosyal bakımdan gerekli, emekten *daha az* sosyal emek billurlaştığını gösterir. Bu da, bu malların toplam değerinin pazarda kendi eşdeğerini kolayca bulmasını gerektirir. Ortalama seviyenin üstünde bir üretkenlikle çalışan fabrikalar önemli bir aşırı kâr sağlayacaklardır. Buhrandan sonra da faaliyet gösteren daha az üretken işletmeler ortalama kârı gerçekleştireceklerdir. İşletmelerin çoğu sipariş üzere üretim yapmaya

---

* Bunun sonucunda "örümcek ağının (cobweb theorem) etkisi" denilen ve kaçınılması imkânsız dönemsel dalgalanmalar fenomeni meydana gelir.

** İktisatçıların büyük bir kısmı, özellikle Aftalion, W. C. Mitchell, Keynes, Schumpeter, Hansen, Guitton bu tezi gerçek olarak kabul ediyorlar (12). Bununla beraber, Haberler ekonomik *cycle*'larla ilgili o çok aydınlık eserinde marjinalist ekolün terimlerini kullanarak, şu yersiz (yanlış) görüşleri ileri sürmektedir: "Kârlarda (ya da zararlarda) meydana gelen değişiklikler, çoğu zaman ekonomik *cycle*'ların barometresi olarak kabul edilmektedir. Ne var ki, bu faktörü, demin saydığımız üç temel ölçütle bir tutmak doğru değildir. "Kâr" terimi belirsiz bir terimdir (!), faizlerin, kiraların ve tekellerin sağladıkları kazançların bir karışımıdır. Doktrin yönünden (!) ele alınırsa, kârlar ulusal gelirin bir kısmıdır ve bundan dolayı da "gerçek gelire" dahildir. Kelimenin tam anlamı ile, "kâr (ya da zarar) yokluğu ekonomik sistemin tam (!) dengesidir" (13). Her işadamının (*businessman*), M. von Haberler'e "doktrinin realite ile çeliştiğini" açıklayacağına bahse girmeye hazırız... Ayrıca, Gaver (14), Rostow ve Schwartz'ın dokuma sanayindeki dönemsel ilerleyişin, 19. yüzyılın ilk yarısında kâr oranındaki dönemsel dalgalanmalarla çakıştığını (aynı zamana rastladığını) ampirik olarak doğruladıklarını belirtelim.

koyulacakları için malların dolaşım süresi azalır. Malların satın alınma anı ile fiyatın ödendiği an arasındaki fasıla çok kısadır.*

b) *"Boom" ve refah*: Kullanılabilir sermayelerin tümü, ortalama kâr oranının yükselmesinden yararlanmak amacıyla, üretim ve ticaret alanına doluşur.** Yatırımlar hızla artar. Bütün bir devre boyunca, yeni işletmelerin kurulması ve mevcut işletmelerin modernleştirilmesi ekonomik faaliyetin genel yayılmasının ana kaynağıdır: "Sanayinin en iyi müşterisi sanayidir". Yeni kurulmuş işletmeler, eski ortalamayı aşarak ortalama üretkenlik seviyesini yükseltirler. Ama talep arzdan yüksek olduğu sürece fiyatlar artmaya devam eder ve ortalama kâr oranı yüksek bir seviyede kalır. En modern işletmeler muazzam kârlar sağlar, bu da yeni yatırımları teşvik eder, krediyi ve spekülasyonu, v.s. geliştirir.

c) *Aşırı üretim ve Krach*: Yeni gerçekleştirilmiş yatırımlar toplumun global üretim kapasitesini ve bundan dolayı da, piyasaya sürülen mal kütlesini gitgide artırdıkça arz ile talep arasındaki ilişkiler, önce belirsizce, sonra açıktan açığa değişir. En elverişsiz üretkenlik şartlarında üretilmiş bir kısım malların, artık, sosyal bakımdan *israf edilmiş* emek müddeti içerdiği görülür. Bu mal üretim fiyatları üzerinden satılamaz hale gelir. Elverişsiz şartlarda çalışan fabrikalar bir süre boyunca üretimi *-yani sosyal emek müddetini israf* etmeyi- (kredi sisteminin yayılması sayesinde) sürdürürler; bu fenomen, stokların birikmesi, malların dolaşım müddetinin uzaması, arz ile talep arasındaki fasılanın artması şeklinde yansır. Bir zaman gelir, bu fasıla kredi sistemi ile de ortadan kaldırılamaz, fiyatlar ve kârlar birdenbire düşer. Kapitalistlerin çoğu iflas eder. Üretkenlik seviyesi çok düşük olan işletmeler (17) kapılarını kapatmak zorunda kalırlar.

d) *Buhran ve depresyon*: Fiyatlardaki düşme, üretimin, ancak elverişli üretkenlik şartlarında çalışan işletmeler bakımından verimli olduğunu gösterir. Vaktiyle aşırı kârlar sağlamış olan firmalar artık ortalama kârı gerçekleştirmekle yetinirler. Gerçekte, böylece, sermayenin yeni organik bileşimine tekabül eden yeni bir ortalama kâr seviyesi oluşur. Fakat iflaslar ve fabrikaların kapanması şeklinde patlak veren buhran, makinelerin, sabit sermayele-

---

* Dönemsel hareket içinde, yer alan ve daha sonra inceleyeceğimiz birçok faktörü şimdilik gözönünde tutmuyoruz. Her şeyden önce, dönemsel harekete esas olan kâr oranının *temel* mekanizmasını anlamak gerekmektedir.

** Demek ki Aftalion ve Pigou'nun yaptığı gibi, "çok iyimser girişimcilerin hatalarından" söz etmek yanlış değildir. Ancak, *sosyal* bakımdan (aşırı yatırım) "hatalarının" söz konusu olduğunu anlamak gerekir. Çünkü *özel* girişimci açısından, üretimi ve satışı *kârın en yüksek olduğu anda* alabildiğine artırmaya çalışmak doğaldır. Herkes iflastan kurtulacağını ve sadece başkalarının iflas edeceğini umar. Gerçekte, en modern yeni tesisler buhrana en dayanıklı olanlar değil midir? "Felâket işadamlarının kendi çıkarlarını bilmemelerinden değil, iş adamı olarak tek başlarına hareket ettikleri ya da iş alanında bireysel çıkarları temsil ettikleri sürece, kişisel çıkarlarımızı koruyacağız diye dönemsel hareketi yaratmalarından ileri gelir" (15). Nathalia Moszkowska bu "*hüküm hatalarının*" periyodik uygunluğunu anlamıyor. Niçin herkes aynı türden hatalar işliyor (16). Belki de her girişimci, rekabet zoruyla, azami kâr sağlamaya çalıştığı için mi? Kapitalist sistemde üretimin *sosyal* karakteri ile temellükün (kişisel kâr peşinde koşmanın) *özel* karakteri arasındaki çelişkinin açıkça görülen bir belirtisi değil mi bu?

rin büyük bir kısmının tahribi demektir. Fiyatların düşmesinden dolayı, mübadele değerleri olarak sermayelerin de değeri azalır; sosyal sermayenin toplam değeri azalır. Bu tahribata uğrayan sermayeden arta kalan kısım daha kolayca değerlendirilecek ve ekonomik canlanma sırasında ortalama kâr oranında yeni bir yükselme sağlayan şartlarda yatırım alanında kullanılacaktır.

Demek ki, sermayenin dönemsel hareketi, ortalama kâr oranının düşme eğilimine yol açan mekanizmadan başka bir şey değildir ve aynı zamanda sistemin, bu düşüşe karşı, buhranlar sırasında sermayenin değerinin azaltması şeklinde gösterdiği tepkidir. Buhranlar, mal üretiminde bilfiil sarfedilen emek miktarının, *sosyal bakımdan gerekli* emek miktarına; tek tek her malın değerinin sosyal bakımdan belirlenmiş değere ve bu malların içerdiği artıdeğerin de ortalama kâra periyodik olarak uymasını sağlar. Kapitalist üretim bilinçli bir şekilde planlanmış ve örgütlenmiş bir üretim olmadığı için, bu ayarlamalar *önceden* değil *sonradan* meydana gelir; bundan dolayı da şiddetli sarsıntılara yol açarlar, binlerce insanın mahvına, yaratılmış muazzam değerlerin ve servetlerin tahribine sebep olurlar.

Kapitalist cycle'ın iç mantığı

Kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki çelişki; mal ile eşdeğeri para arasındaki çelişki, kapitalist aşırı üretim buhranlarının ancak *genel olasılığını* sağlar; ama bu buhranların niçin ve hangi somut şartlarda periyodik olarak birbirini izlediğini açıklamaz. Kâr oranındaki dalgalanmalar, ekonomik cycle'ın iç mekanizmasını ortaya kor, kapitalist tekrar-üretimin denge şartlarının periyodik bir düzelmesi olarak, kapitalist *cycle*'ın genel anlamını açıklar fakat buhranların "somut sebeplerini" ortaya koymaz. Aristo mantığı geleneği içinde, iktisatçı G. von Haberler'in yaptığı gibi, *sine qua non* sebeplerle (buhranların patlak vermesi için mutlaka gerekli olan sebeplerle) *per quam* sebepleri (buhranların niçin patlak verdiğini doğrudan doğruya açıklayan sebepleri) karşılaştırarak bu faktörleri asıl buhranlardan ayırdetmek mümkün olabilir. Buhranların tahlili, kapitalist üretimin bütün unsurlarının somut bir tahlilini gerektirir.

Genişletilmiş tekrar-üretimin kesintisiz gerçekleşmesi için, onuncu bölümde belirtilen *denge şartlarının* daima yaratılması gerektir. Sermaye/yatırım mallarının üretiminde çalışan bütün işçiler ve kapitalistler tarafından satın alınan tüketim malları, tüketim mallarının üretiminde çalışan kapitalistler tarafından satın alınan sermaye/yatırım mallarıyla eşdeğerli olmalıdır (her iki kategoride, üretimin yayılması için gerekli satın almalar dahil). Demek ki bu denge şartlarının daima yaratılması, her iki üretim sektörünün *birbiriyle orantılı gelişmesini* gerektirir. Buhranların periyodik olarak tezahürü, bu oranlılıkta meydana gelen periyodik bir kesiklikle ya da başka bir deyişle, bu iki sektörün *eşitsiz gelişmesiyle* açıklanır ancak.

Fakat buraya kadar tanım alanı dışına yani totoloji dışına pek çıkmadık. Buhranların iki üretim sektörü arasındaki oransızlıktan ileri geldiğini söyle-

mek, afyonun, uyutucu niteliklere sahip olduğu için, uyku verdiğini söylemeye benzer. Buhran bu oransızlığın *ifadesidir*. Fakat bunun, kapitalist gelişme sürecinin özünde bulunduğu kabul edilince, bu sürecin böyle bir nispetsizliği hangi sebeplerden dolayı *zorunlu ve periyodik* olarak yarattığını ispat etmek gerektir.

Kapitalist üretim kâr için yapılan bir üretimdir. Sermaye/yatırım malları sektörüyle, tüketim malları sektörü arasındaki periyodik oransızlık her iki sektörde kâr oranları arasındaki periyodik farklara bağlanmalıdır. Bu periyodik farkların sebepleri, kapitalizmin temel çelişkisinin her iki sektörde farklı tezahür etmesidir. Ekonomik *cycle*'ın birbiri ardısıra gelen aşamalarını şöylece gösterebiliriz:

a) *Depresyon*: Stoklar bütün bir dönem boyunca biriktiğinden bunların sürümü zamana bağlıdır, çünkü tüketim mallarının satın alınmasında kullanılabilecek gelirler işsizliğin artmasından ötürü son derece azalmıştır. Buhranın patlak vermesinden sonra bütün yatırım faaliyetleri son derece yavaşlar (18). Aynı zamanda, işletmelerin çoğu, sabit sermayenin yenilenmesinde kullanılabilecek fonları başka amaçlarla kullandığından, sermaye/yatırım malları sektöründeki işletmelerin faaliyeti çok kısıtlanır (19). Tüketim mallarının üretimi de, aynı derecede olmasa bile, bir hayli azalır (20). Fakat işsizler karınlarını doyurmaya devam ettiklerinden, dayanıksız malların satın alınması ertelenemez; ayrıca, buhranın başlangıcında, işçilerin ücretlerindeki düşme, fiyatlardaki alçalmaya oranla daha azdır (21). Yarı dayanıklı tüketim mallarına gelince, bunlar dayanıklı tüketim mallarından daha çok satılır. Satışı son derece azalan dayanıklı tüketim mallarının sürümü, sermaye/yatırım mallarının sürümünden daha yüksektir (22). Demek ki, ekonomik canlanmanın başlangıcından itibaren, fiyat ve kâr alanına yayılacak olan oransızlığın, üretim alanında depresyon devresi boyunca başladığı görülür.

b) *Ekonomik canlanmaya yöneliş*: Sınaî faaliyet seviyesi ekonomik depresyon boyunca anormal derecede düşüktür. Kâr oranı çok düşük olunca faiz oranındaki azalma yatırımın canlanmasına yol açamaz (23). Fakat bu durgunluğun kendi mantığı bir canlanmanın unsurlarını yaratır. Üretimin azalması sayesinde stoklar eridikçe, satışı pek azalmamış olan tüketim malları sektörleri faaliyetlerini bir parça artırabilirler. Bu sektördeki fiyatlar, hemen yükselmese bile, düşme durur. Zaten, bu sektörlerdeki işletmelerin yeniden donanımı için, fiyatların belirli bir süre boyunca istikrarlı halde kalması yeter (24).

Her şey bunu kolaylaştırır: Hammadde ve donanım malları fiyatları anormal derecede düşük olduğundan, donanımı bu anda sağlamaya kalkışmak kârlı bir girişimdir. Fiyatlar istikrar kazandıktan sonra bile, ücretler, işsizliğin etkisiyle düşmeye devam eder.

Düşük ücretler, daha yüksek kârlar vaat ettikleri için üretimin artmasını kamçılarlar (25).

Bütün bir dönem boyunca yatırım faaliyetinin durması ya da azalması sabit sermayenin amortismanına tahsis edilmiş fonların birikmesini sağlamıştır. Önce iddihar edilmiş olan bu fonlar, bir depresyon devresinde, az da olsa,

küçümsenmeyecek bir faiz getirdiklerinden bankalara* akmaya başlar (26). Hiçbir yatırım faaliyetinin olmayışı, para-sermaye talebini son derece azaltır, öyle ki ortalama faiz oranı depresyon döneminde düşer (29): Bu da, tüketim malları sektöründeki kapitalistlerin, bu dönemin sonuna doğru kredili yatırımlara girişmelerine yol açar. Nihayet, henüz düşük olan kâr oranı, bu kapitalistleri, "boom" sona erdiğinden beri uygulanamayan yeni üretim yöntemlerini araştırmaya ve uygulamaya sevk eder. (Bakınız: Keynes, Hansen, Aftalion, Pigou, Schumpeter ve diğer iktisatçıların birçoğu) (30).

Bunun sonunda maliyet fiyatının düşmesi, mevcut pazar fiyatları ile birlikte kâr oranını yükseltir. Böylece, tüketim malları sektöründe yatırım faaliyeti başlar, bu da ekonomik canlanmaya yol açar.**

c) *Ekonomik canlanma*: Tüketim malları sektörünün depresyonun iç mantığından ileri gelen donanım siparişleri, sermaye/yatırım mallarını imal eden birçok sektörde üretime bir canlılık getirir. Bu canlılık işsizliği azaltır, mevcut satın alma gücünü artırır, tüketim mallarının satışını geliştirir, bu da yatırımları yeniden hızlandırır. Burada *çarpan/çoğaltan ilkesi* etkisini gösterir (32).

Bu ilkeye göre, bir ilk yatırım, nihaî global geliri, bu yatırımın değerini aşan bir meblağ ile artırır; bağımsız bir yatırım, bir başka yatırıma ya da birçok yatırıma yol açabilir (33). İstatistikçiler, ileri sanayi ülkelerinde 1919-1939 devresi için çoğaltanın değerini hesapladılar ve bunun 2 ilâ 3 arasında değiştiğini (Kalecki ve Kuznets'in hesaplamaları) gördüler (34). Ne var ki, bütün bir tarihi döneme uygulanmadıkları için bu istatistiklere güvenilemez (35).

Şimdi de kâr oranını ele alalım. Sermaye/yatırım mallarının üretimi, tüketim mallarının üretiminden çok daha az esnektir. Pamuk ipliği fabrikalarına talep ettikleri iğleri sağlamak için, çelik ve kömür stoklarından yararlanmak, stoklar tükenince bu hammaddelerin üretimini artırmak, makineler imal eden makinelerin tam verimle çalışmalarını sağlamak ya da üretici kapasite rezervleri yoksa bunları önceden imal etmek gerektir. Nitekim, ekonomik canlanma gerçekten başlayınca, ek değişmeyen sermaye siparişi ile bunların teslimatı arasında bir fasıla (boşluk) meydana gelir. Bu fasıla boyunca işlet-

---

* Woytinsky'ye (27) göre, tasarruf sandıklarındaki mevduat miktarı 31 Aralık 1939'daki seviyesine oranla 1932'de Britanya'da 129'a, Almanya'da 137'ye, Hollanda'da 140'a, ABD'de 140'a, İtalya'da 142'ye, Japonya'da 143'e, İsviçre'de 148'e, İsveç'te 166'ya, Fransa'da 193'e, Belçika'da 192'ye yükselmiştir. Bu meblağlara ve bankalardaki mevduata *iddihar edilmiş* önemli meblağları da ilâve etmek gerekir (28).

** Nafhalie Moszkowska ve Léon Sartre gibi, eksik tüketim teorisi taraftarları, ekonomik canlanmanın bu şekilde sunulmasını, hiçbir kanıta dayanmadan doğru diye kabul ediyorlar (31). Onlara göre, sabit sermayenin her yıl yenilendiğini kabul etmek yerine, çoğu işletmelerin sabit sermayelerini aynı dönemde yenilediklerini varsaymak, *cycle*'ın mevcudiyetini önceden kabullenmek, yani daha sonra ispat edilmesi söz konusu olan şeyden hareket etmek demektir. Bu itiraza cevabımız sudur: a) Bu itirazın tarihî bakımdan geçerli olmadığını göstermek için bir ilk *cycle*'dan örneğin, İngiliz dokuma sanayisinde buhar makinelerinin ilk defa kütle halinde kullanılmasından hareket etmek yeter, b) Biz sabit sermayenin bu yenilenmesinde *cycle*'ın"sebebini" değil, sadece açıklamaya uygun düşen bir başlangıç noktasını görüyoruz.

meler arasında donanım mallarını ve piyasada mevcut hammaddeleri ele geçirmek için hakiki bir *rekabet* başlar. Bundan dolayı, hammadde fiyatları tüketim malları fiyatlarına oranla daha çok yükselecektir. Bu fark, her iki sektördeki ortalama kârlar arasında bir fark (eşdeğer bir fark) yaratır (36). Dolayısıyla, iki sektör arasındaki oransızlık üretim alanından fiyat ve kâr alanına sıçrar.

Öte yandan kâr oranı genellikle yükselmeye başlar. Aşırı stokların tasfiyesinden itibaren fiyatlar yükselmeye başladığı halde, işsizliğin emek piyasası üzerindeki baskısından dolayı, canlanmanın başlangıcında ücretler yükselmezler, ya da pek az yükselirler. Artı-değer oranı, kâr oranını da artırarak, yükselir. Aynı zamanda, depresyon devresinde tam verimle çalışmayan fabrikalar ilk anda sabit tesislerini değiştirmeksizin yeniden işçi alırlar. Demek ki, sermayelerin organik bileşimi geçici olarak azalır, fakat aynı sebepten dolayı da kâr oranını yükseltir. Malların dolaşım müddetinin azalması, yıl boyunca üretim *cycle*'ının sayısını artırır ve aynı yönde etkili olur.

Üretimin başlangıçta yavaş olan yayılması, para-sermaye talebini, arzdan düşük bir seviyede tutar, bu da çok düşük olan bir faiz oranını gerektirir. Düşük bir faiz oranı ile yükselen bir faiz oranının aynı zamana rastlaması girişimci kârındaki artan oranı belirler, girişimcilerde sabit sermayelerini yenilemek ve *cycle*'ın bu anında kârlarının artan bir kısmını yatırmak gibi genel bir eğilimin görülmesini açıklayan da budur.*

"Yeni donanım mallarına yatırım, mahiyeti gereği, küçük miktarlarda olamıyordu. Üretimdeki artış oranı değişmediği takdirde, bireysel bir işletme, sabit donanımını aynı artış oranına göre artıramıyordu. Elimizdeki veriler güvenilir veriler ise -Büyük Britanya'da XIX. yüzyılın ilk yarısı hakkında- üretimin hacmini artırmayı sağlamak için gerekli kapasite artışının, her 10 yıllık dönemin özellikle birkaç yılı boyunca gerçekleşme eğiliminde olduğu görülecektir (38).

d) *Boom, refah*: Ekonomik canlanmanın başından beri her iki sektörde fiyatlarla kâr oranları arasında görülen dengesizlik, artık bu sektörlerdeki üretimlerin ilerleme ritmi arasındaki oransızlığa dönüşür. Bu, depresyon devresinde görülenin tersi bir oransızlıktır. Her şeyden önce, para-sermayeler, kâr oranı bu sektörde daha yüksek olduğu için, tercihan sermaye/yatırım malları sektörüne akacaklardır. Öte yandan *hızlandırma ilkesi* etkisini göstermeye başlar (39). Bilindiği gibi, sabit sermayenin çok sınırlı bir kısmı her üretim *cycle*'ı boyunca yıpranmış ve yenilenmiştir. Bu kısım, sabit sermayenin ömrünün nisbî uzunluğu tarafından belirlenmiştir.

Sabit sermayenin ortalama ömrünün 10 yıl olduğunu varsayalım. Bu, bir *cycle* boyunca yapılan toplam üretim değerinin, toplumun yararlandığı toplam sabit sermaye değerinin sadece % 10'u olduğunu gösterir. Yıllık ürün

---

* Keynes ve diğer yazarlar "sermayenin değerinin, maliyetine oranla" yükseldiğinden söz ediyorlar. Bu donanım mallarının satın alınmasından umulan gelirlerin, bu malların satınalma masraflarını (ya da ikame masraflarını) aştığı anlamına gelir. Bu fark faizden ne kadar yüksekse, şartlar yatırımlar için o kadar elverişlidir (37). Bütün bu görüş geliştirmiş olduğumuz görüşlerle aynı sonuçlara varmaktadır.

değerinin 1500 milyon olduğunu bunun 500'ünün kullanılmış sabit sermayenin değerini temsil ettiğini kabul edelim. Bu, toplam 5000 tutarında sabit bir sermaye stokunu gerektirir. Eğer mevcut sabit sermaye yılda 1500 tutarında bir üretim sağlamak için tam olarak kullanılmışsa bu, 100 değerinde değil, fakat % 10'u, yani 100'ü, 300 tutarındaki ek üretimin değerine dahil edilecek olan 1000 değerinde yeni bir sabit sermayenin kurulmasını gerektirir. Demek ki, üretimdeki % 20 artış, sabit sermayenin carî üretiminin 3 misli artırılmasını gerektirmektedir. Böylece yeni sınaî tesislerin yapımında, sermaye/yatırım malları sektöründe, hummalı bir faaliyet görülür. Bu sektördeki üretim, tüketim malları sektöründeki üretimden çok daha fazla artar. (40)

Sermaye/yatırım malları sektöründeki bu hummalı gelişme, hızlandırma ilkesini yeniden harekete geçirir, ve işgücünün büyük kısmını emmesini sağlar, tüketim malları için mevcut satın alma gücünü yeniden artırır ve bu mallarda geçici bir darlık yaratır, bu da, bu sektördeki yatırımları ve sabit sermaye satın alımlarını bir kere daha teşvik eder. Tam istihdam tedricen gerçekleşir. Ücretler, fiyatlardaki kadar olmasa da, yükselmeye başlar; bu bakımdan artı-değer oranı yükselmekte devam eder, aslında, gerçek ücretler düşer, ya da boom'un başlangıcında durgunlaşır (41).

Her iki sektörde arz, talepten az olduğu için üretkenlik derecesi en yüksek olan firmalar bol kârlar sağlar. Genellikle kâr oranının yüksek seviyesi, yoğun bir yatırımı, spekülasyonu ve kredi faaliyetini kolaylaştırır. Depresyon boyunca iddihar edilmiş sermayeler ekonomik faaliyet içinde tedricen emilmiştir, bundan dolayı faiz oranı tekrar yükselmeye başlar. Çoğu şirketler sipariş üzerine çalıştıkları, yani güvenilir mahreçlerle çalıştıkları, için bankalar gene kolaylıkla dolaşım kredisi (genel kredi) verirler. Bundan dolayı, iskonto oranı nispeten düşük kalır.

Donanım malları üreten işletmeler yeni makinelerle donanıp, önceden birikmiş siparişlerini gerçekleştirmeye başladıkları oranda, donanım, dolayısıyla da üretim, tüketim malları sektöründe gitgide artar. Tam istihdamın sebep olduğu artan talebi karşılayacak hale gelir. Bu sırada bu işletmelerin donanım malları siparişlerini tedricen durdurdukları varsayılabilir. Fakat bu mallarla ilgili eski siparişler sadece gerçekleştirilmiş olmaktadır. Siparişin verildiği anla, siparişin gerçekleştiği an arasındaki *gecikme*, buhranın hazırlanmasında önemli bir rol oynar. (Bakınız: gemi yapımı *cycle'ı* hakkında Aftalion, Tinbergen, Frisch, Kalecki, Hansen, v.s.).

Demek ki *cycle* burada bir ilk kritik noktaya erişir. Tüketim malları üreten sanayi gerçekte, üretimindeki her türlü genişlemeyi durdurmak, hatta üretimi frenlemeye başlamak zorunda kalacaktır. Böylesine "makul" bir tutum sadece üretimdeki anarşiden dolayı değil (her işletme önce rakibinin piyasadan çekilmesini bekler ve azami bir satış ve üretim sayesinde azami kârı elde edeceğini umar), kâr gereğinden dolayı da imkânsızdır, işletmeler, kendilerini henüz donatmışlardır. Üretimin sınırlandırılması, carî üretimin amortisman masraflarını artıracak, kâr oranını azaltacaktır. Ücretler tam istihdamın gerçekleşmesinden beri yükselme halindedir. Dolayısıyla, artı-

değer oranının azalması ve kâr oranının düşmesi rizikosu vardır. Kapitalistler bu rizikoları rasyonalizasyonla, üretim aletlerinin daha yoğun kullanılmasıyla, üreticilerin sarfettikleri çabanın artırılmasıyla karşılamayı denerler. Bu da her seferinde üretimde bir artışı gerektirir (42). Faiz oranındaki tedrici bir yükselme de girişimcinin kâr oranını azaltır. Kâr kütlesinde bu orandaki düşüşü önlemek için gerekli artış, üretimin yeniden artmasını gerektirir (43).

Nihayet tüketim malları sektöründeki kapitalistler için ürünlerinin arz ve talebindeki dengenin asıl hangi anda gerçekleştiğinin farkına varmalarının çok güç olduğunu da unutmamak gerekir.

"Tüketimdeki yetersizlik hemen açıkça görülmez; rezervler, üretimin bütün katlarında ve spekülatörlerin elinde biriktiği için büsbütün artar; üretimle dağıtım arasındaki fasıla da tüketimdeki yetersizliğin artmasında rol oynar, çünkü sürüm imkânları hakkında genel bir görüşe varmak bütünü ile mümkün olmaz ve pazarlar kaldırabilecekleri azami üretim derecesini (seviyesini) ancak bu seviye birkaç ay aşıldıktan sonra farkederler. Refahın sona ermesi böylece, geciktirilmiş olur. Ama bunun ardından gelecek buhran daha yoğun ve daha uzun süreli olacaktır" (44).

Tüketim malları için kullanılabilir toplam satınalma gücü azalır hale gelmeye başlayınca, carî üretimin önemli bir kısmının sürümü devam eder: Tüccarlar ve üretimin ara aşamalarındaki firmalar depresyon döneminin sonunda ve bütün bir ekonomik canlanma ve boom devresi boyunca tükenmiş olan stoklarını yenilemek zorundadırlar.* Satışlarındaki artış sanayicileri üretimde, hiç değilse ilk devre boyunca nihaî tüketimdeki bir durgunlaşma ile hatta hafif bir gerileme ile aynı zamana tesadüf edebilecek olan yeni bir artışa doğru iter.

e) *Krach, depresyon dönemeci*: Sermaye/yatırım malları sektörüyle tüketim malları sektörü arasında önce fiyatlar ve kâr oranı alanında görülen dengesizlik, demek ki, tedrici bir şekilde üretim alanına yayılmıştır ve şimdi de talep, satış ve mahreçler alanına taşmaktadır. Tam istihdama erişildiğinden, tüketim malları satın alma gücünün toplam hacmi, artık artmaz, ya da sadece çok az artar.** Buna karşılık, bu aynı malların üretimi, yukarıda belirtilen

---

* Çoğu zaman, boom'un başlangıcında ve hızlandırma ilkesi tam etkisini göstermeye başlamadan önce, işletmeler ve tüccarlar stoklarını tekrar donatmaya başlarlar. Bu hareketin yanısıra halka satışlarda karşılıklı bir artış meydana gelmeyince bu aynı stoklarını hızla tasfiye etmeye ve bu arada kendi satınalımlarını kısıtlamaya kalkışabilirler. Böylece, ekonomik *cycle*'ın ortasında, önce iktisatçı Kitchin (45) tarafından ileri sürülen ve stoklar resesyonu da denilen (Metzler ve Abramovitz) (46) küçük çapta resesyonların meydana gelişi açıklanmış olur.

** Parasal terimler değil gerçek terimler anlaşılmalıdır. Para enflasyonu, tabiatıyla nominal ücretleri boom sonunda artırabiliyor. Fakat bu yükselme hayat pahalılığındaki yükselmeden dolayı geniş ölçüde etkisiz kalıyor. Bu anda üretimdeki her artışın gerçek ücretlerde (fazla mesai v.s.) bir artış yaratacağı, bunun da kâr oranını azaltacağı doğrudur. Aynı zamanda boom'un doruk noktasında artı-değer oranı da azalmaya yüz tutar, ortalama verim, özellikle tecrübesiz bir işgücünün istihdam edilmesinden ve aşağıdaki fenomenlerden dolayı düşmeye başlar:

"Tam istihdam, işgücünün kaypaklığından, işe gelmemekten ve sebatsızlıktan dolayı aşıldığından beri, çoğu işletmelerde emeğin verimliliğinin azaldığı şüphesizdir" (47).

sebeplerden dolayı bütün bir dönem boyunca artmaya devam eder. "Artan mali güçlükler ile birlikte tüketicilere dağıtımda (daha doğrusu tüketicilere satışta, *e.mandel*) daha yavaş bir artış meydana gelir, (ya da bu güçlükler belki de kısmen bu artışın sonucudur.) Ve bu, fiziki üretimin hızla arttığı aynı anda olur" (48). Demek ki, stoklar önce nihaî oranda (perakende satış), sonra da ara seviyelerde, nihayet bizzat sınaî işletmelerde artmaya başlar.

Bu artış gerçekleştiği oranda, bundan zarar gören sanayiciler ve tüccarlar, kendilerince stokların değerden düşmesi yani önemli bir zarar anlamına gelecek olan doğrudan doğruya bir fiyat düşüşüne karşı direnirler. Bundan dolayı, genel kredi elde etmek için gitgide bankalara başvururlar. Vaktiyle bu sektördeki işletmelere geniş krediler vermiş olan bankalar, zarara uğramış işletmelerin iflasına ve bundan dolayı da ödünç verilmiş sermayelerin kaybına yol açacak olan kredi taleplerini reddetmeyi mümkün olduğu kadar geciktirirler. Böylece tüm sistemde, hakiki bir kredi enflasyonu, boom havası içinde pek bol olan spekülasyon ve salt kaçakçılık fenomenlerine bağlı tehlikeli bir gerilim görülmeye başlar. Para piyasasındaki ve mali piyasadaki gerilim, konjonktürdeki ani değişiklikten önce olur ve faiz oranında büyük bir yükselmeyle belirginleşir (49).

Girişimciler, yürürlüğe koydukları yatırım projelerinin tamamlanmasını gitgide geciktirmek zorunda kalırlar artık. Bu yatırımlara tahsis edilmiş para-sermayenin bir kısmını döner sermaye olarak kullanmaları gerekir. Üretim durgunlaştığı ya da tüketim malları sektöründe azalmaya başladığı sırada onların donanım malları siparişleri birdenbire azalır. Bu sebepten dolayıdır ki, aynı fenomenin sermaye/yatırım malları sektöründe meydana gelmesinden önce, tüketim malları üretimi en yüksek noktasına erişir, durgunlaşır, ya da hatta gerilemeye başlar (50).

Böylece, *cycle*'ın ikinci kritik noktasına erişmiş oluruz. Gerçekte, sermaye/yatırım malları sektöründeki işletmeler cycle'ın başında araç ve gereçlerle donatılmışlardır, tüketim malları sektöründen gelen *genişletilmiş* sabit sermaye siparişlerini karşılayabilmek için. Sermaye/yatırım malları sektöründe aşırı üretim fenomenlerinin meydana gelmesi ve bu sektördeki sanayilerin yeni maksimum üretici kapasitelerinin altında çalışmaya başlamaları için bu genişlemenin durması yeterlidir. Başka bir deyişle yatırımların *artma oranındaki bir yavaşlama* aynı sonucu verir:

"Donanım mallarını sağlayan sanayilerdeki üretim ritmine tüketim malları imal eden sanayilerdeki üretim yön verir. Eğer tüketim malları imal eden sektörlerin gelişmesi durursa, sermaye/yatırım malları sanayileri pazarlarının bir kısmını kaybederler, imalatlarını eski seviyede tutabilmek için gerekli fonları sağlayabilecek olsalar dahi, faaliyetlerini kısıtlamak zorunda kalırlar" (51).

Bu sektörlerdeki işletmeler de çok yakın tarihlerde önemli yatırımlar gerçekleştirmişlerdir. Yani amorti etmek zorunda oldukları önemli sermayeler vardır. Ödünç alınmış sermayeler (sayesinde) diğer sektördeki işletmelerden çok daha fazla çalışırlar. Çünkü mevcut para-sermayelerin büyük bir kısmı, daha yüksek bir kâr oranının etkisiyle bu işletmelere akar, sermaye piyasa-

sında başgösteren artan darlığın sonucu olarak faiz oranında meydana gelen yükselme* bunları tüketim malları sektöründeki işletmelerden daha sertçe sarsacaktır. Kâr oranı da, genel masraflardaki yükselmeden, ücretlerin *yükselmesinden* (fazla mesai, v.s.) israfın artmasından dolayı hemen hemen aynı zamanda başladığı için bu sarsıntı bütün şiddetiyle hissedilecektir (52).

Siparişler azaldığı için bu işletmeler üretimlerini kısıtlamak, personellerinden bir kısmına yol vermek ve diğer tasarruf tedbirlerine başvurmak zorunda kalırlar. Fakat bütün bunlar bu sektörün dağıttığı tüketim mallarını satınalma gücü hacminin azalmaya yüz tuttuğu anlamına gelir. Bundan dolayı, tüketim malları için talepte gerçek bir azalma, stoklarda yeni bir artma, üretimde yeni bir daralma ve kârlarda yeni bir azalma olur. Bu artan daralma sürecinin belli bir noktasında dengesizliğin son aşamaya, kredi aşamasına geçmesi kaçınılmazdır. Genel kredi talebi her taraftan gelmeye başlar. Buna karşılık, para sermaye arzı azalır, çünkü kâr oranı ile faiz oranı arasındaki fark ortadan kalkar. Stokların artmasından, satışların durgunlaşmasından dolayı, işletmeler sürekli bir likit para darlığı ile karşılaşırlar. Banka mevduatlarını azaltırlar. Taşınmaz malları ve taşınır değerleri tasfiye ederler (53).

Nihayet önceki durgunluk devresi boyunca birikmiş bütün rezervler hummalı boom faaliyeti içinde emilmiştir. Dolayısıyla, böyle bir süreç boyunca para-sermayenin arz ve talebi arasındaki dengesizliğin kredi sistemindeki genişlemenin durmasını belli bir noktaya getirmesi kaçınılmazdır. Bankalar gittikçe artan aşırı oranlar dışında, genel kredi ile ilgili yeni talepleri reddetmeye başlarlar. Faiz oranı ve iskonto oranı hızla yükselir.**

İflasların sayısı gittikçe artar. Borçluların iflasları, alacaklıların iflasına yol açar, çok geçmeden, çığ büyür. Yüzlerce işletme kapılarını kapatır, işçilerine yol verir. En büyük felâketleri birdenbire önleyebilecek olan likit para peşinde koşan işletmeler stoklarını ne pahasına olursa olsun tasfiye etmek zorunda kalırlar. Fiyatlar çöker, kâr diye bir şey kalmaz, yeni bir iflas dalgası gelir, fiyatların, kârların, üretimin, gelirlerin, istihdamın seviyesi anormal derecede düşer.***

Kapitalist üretim tabanının genişlemesi

Kapitalist ekonominin dönemsel ilerleyişinin tahlili, rekabetin etkisiyle, *cycle'ın* her anında azami kâr peşinde koşan kapitalist işletmelerin (bunları

---

* Bu darlığın mutlaka sermayedeki efektif bir darlığın sonucu olması gerekmez. Bu sermaye sahipleri çoğu zaman o anda bunları ödünç vermeyi reddederler. Çünkü kâr oranındaki düşüş, ödünç alanlarda artan bir istikrarsızlık tehlikesi yaratır.

** Üretim kredilerine uygulanan faiz oranındaki yükselmenin, işletmelerin oto finansmanının üstün bir rol oynadığı ileri kapitalist ülkelerde ancak pek az bir etkisi olduğunu unutmamak gerekir. Genel kredi için böyle bir şey sözkonusu değildir (54).

*** Kaldor (55) boom'un durmasıyla ilgili 4 sebep sayıyor: yatırımları durduran artan bir faiz oranı, aynı faiz oranındaki yükselmenin kâr oranında sebep olduğu düşme; tüketim malları talebinin genişlemesindeki yetersizlik; işgücü darlığından dolayı kapasitenin üstünde çalışma. Aynı sıra içinde olmasa bile, bu faktörden üçünün etkisini belirtmiştik. Tam istihdam, özellikle kâr oranı üzerinde kendini hissettirir.

sistemin ve pazarın tümüyle karıştırmaksızın) karakteristik davranışı üzerine kurulmuştur. Fakat nasıl oluyor da periyodik buhranların ardarda gelişi, işletmeleri daha ihtiyatlı davranmaya, yani ekonomik canlanma sırasında, boom'un sonunda aşırı bir üretimi önlemek için yatırımlarını kısıtlamaya sevketmiyor? Başka bir deyişle, nasıl oluyor da boom'lar her seferinde, ilerde son derece felâketli bir çöküşe yol açacak aynı hummalı ve azgın karakteri gösteriyorlar?

Cycle boyunca talepteki dalgalara son derece maruz sektörler, bu dalgalanmalara uymayı öğrendiklerinden, bu sorun büsbütün bir önem kazanmaktadır:

"*Cycle* aşamaları boyunca talepteki periyodik değişikliklere alışmış olan işletmeler maksimum refah talebini karşılamayı öğrenirler. Bu dalgalanmalara diğerlerinden daha çok maruz olan sanayiler ki biz bunlara dönemsel sanayiler diyeceğiz, böyle davranmaya özellikle gayret ediyorlar. Bu sanayiler, ancak refah devresinde tam olarak kullanılabilecek bir üretim kapasitesine sahip olacaklardır (56).

Ekonominin dönemsel ilerleyişinin kapitalistlerin böyle bir önsezisi ile *önlenebileceğini* göstermez bu. Görmüştük ki sabit sermayenin, uzun dayanıklı oluşunun belirlediği periyodik yenilenme olgusu, sadece bu olgu bile bu dönemsel ilerleyişi açıklamak için yeterlidir. Ama asıl sorun şudur: *Cycle* boyunca nüfustaki artışa genellikle tekabül eden bir yatırımla birlikte meydana gelmiş her ekonomik canlanmanın başlangıcında niçin sadece sabit sermayenin yenilendiğini görmüyoruz. Niçin, bunun yerine, hızlandırma ilkesinin etkisi sonucunda, kelimenin tam anlamıyla, boom'lara sebep olan üretici kapasitenin, sıçramalar yoluyla, büyük oranda genişlediğini görüyoruz.

Tarihi bakımdan, bu soruya verilecek bir tek cevap vardır. Kapitalist ekonominin dönemsel ilerleyişi, her ekonomik canlanmanın başlangıcında, bu ekonominin *tabanının genişlemesinden* dolayı son derece hummalı bir niteliğe bürünmekte ve bu, sermaye/yatırım malları sanayisinin faaliyetini kamçılayan, önemli sınaî sektörler için birdenbire *yeni mahreçlerin* ortaya çıkması ile gerçekleşmektedir.

Bu yeni mahreçler, ya kapitalist üretimin coğrafî genişlemesinden (kapitalist olmayan bir çevreye nüfuz etme) (57), ya yeni üretim sektörlerinin ortaya çıkışından (teknolojik ilerleme) ya da rekabet ilişkileri içindeki ani sıçramalardan (güçlü bir rakibin savaşta ölmesi, bu rakibin teknolojik bakımdan geri oluşu) ileri gelebiliyor. Bunlara XX. yüzyılın başlangıcında, esas itibariyle, devletin savaş malzemeleri siparişlerinden dolayı ikame pazarların oynadıkları rolü eklemek gerekir.*

Böylece, kapitalizmin tarihinde ardarda gelen her boom, üretimin temelindeki bu türlü bir genişleme ile açıklanabilir:

---

* XIV. bölüme bakınız.

a) 1816-1825 *cycle'ı*: Britanya sanayii Latin Amerika pazarlarını ele geçiriyor. Büyük Britanya'da havagazı fabrikalarının ve kanalların yapımı, Belçika'da sanayileşmesinin başlaması.

b) 1825-1836 *cycle'ı*: Britanya'nın Latin Amerika'ya ve ABD'ne yaptığı ihracatın son derece gelişmesi, Belçika, Fransa ve Renan'daki sınaî yayılma; demiryolları yapımının başlangıcı.

c) 1836-1847 *cycle'ı*: Britanya'nın Asya'ya, özellikle de Hindistan'a ve Çin'e (afyon savaşından sonra) ihracatının hızla artması, bütün Batı Avrupa'da hummalı bir demiryolu yapımı.

d) 1847-1857 *cycle'ı*: California'da altın madenlerinin keşfedilmesinden sonra Amerikan pazarının genişlemesi, ABD'de ve bütün Avrupa'da demiryolu inşaatı, ABD'nde, Almanya'da, ve Fransa'da yeni sanayilerin kuruluşu, hisse senetli şirketlerin ilk hamlesi.

e) 1857-1866 *cycle'ı*: Amerikan içsavaşından dolayı bulunmayan Amerikan pamuğunun yerini almak için Hindistan ve Mısır pazarının özellikle pamuk plantasyonlarını geliştirmek suretiyle genişlemesi.

f) 1866-1873 *cycle'ı*: Özellikle, 1866 ve 1870, 1871 savaşlarının etkisiyle, Almanya, Avusturya-Macaristan, ve ABD'deki demir sanayinin gelişmesi. ABD'de demiryolu yapımında yarattığı büyük boom.

g) 1873-1882 *cycle'ı*: ABD'de ve Batı Avrupa'da hummalı bir demiryolu yapımı. Gemi yapımında atılım. Makineleşmiş tarım üretimindeki gelişmeden dolayı Güney Amerika, Kanada ve Avustralya pazarlarının genişlemesi.

h) 1882-1891 *cycle*'ı: ABD'de, Rusya'da, ve Latin Amerika'da (özellikle Arjantin'de) demiryolu yapımındaki son büyük atılım. Britanya ve Fransız sermayelerinin ihracı, Afrika pazarlarının gelişmesi.

i) 1891-1900 *cycle*'ı: Bütün dünya da tramvay yapımı, Rusya'da, Afrika'da, Asya'da ve Latin Amerika'da demiryolu yapımı, İngiliz, Fransız ve Alman sermayelerinin ihracı, elektrik ve petrol sanayilerinin gelişmesi.

j) 1900-1907 *cycle*'ı: Demir sanayisindeki hamle (silahlanma yarışı): Gemi yapımında, tramvay yapımında, elektrik santralleri ve telefon santralleri kurulmasında gerçekleştirilen büyük hamle, Kuzey Afrika'dan Orta-doğu'ya kadar Türk pazarının gelişmesi, Afrika'da ve Asya'da son demiryolu yapımı dalgası.*

k) 1907-1913 *cycle'ı*: Demir, silah ve gemi yapımındaki hamle, tramvay yapımı boom'unun sonu, Ortadoğu pazarının gelişmesi.

l) 1913-1921 *cycle*'ı: ABD'nde ve Japonya'da sınai kuruluşlar, demir sanayiinde boom, gemi sanayisinde, silah sanayisinde boom, bu aynı

---

* Rusya hariç Avrupa'da demiryolu yapımı 1870-1800 devresinde doruğuna ulaşmış ve yılda ortalama olarak 5000 km. hat döşenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu tepe noktasına 1880-1890 devresinde yılda ortalama 11800 km'lik bir artışla erişilmiştir. 1890-1900 devresinden itibaren dünyanın geri kalan ülkelerinde yıllık demiryolu yapımı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde demiryolu yapımını aşarak 1900 ve 1908 yılları arasında yılda ortalama 12.031 km. ile doruk noktasına ulaşmıştır (58).

ülkelerde ve Almanya ile İngiltere'de kimya sanayindeki boom, otomobil sanayisindeki ilk atılım.

m) 1921-1929 *cycle*'ı: Dünya otomobil, kauçuk, petrol, takım tezgâhları, elektrikli cihazlar ve kimyevî maddeler sanayinde dünya ölçüsündeki hamle, özellikle Almanya'ya Amerikan sermayesi ihracatının yarattığı boom.

n) 1929-1937 *cycle'ı*: Her şeyden önce Almanya ve Japonya'da silah sanayindeki hamle, Çin ve Latin Amerika pazarının gelişmesi, uçak sanayindeki ilk hamle.

o) 1937-1947 *cycle'ı*: ABD'nde, Kanada'da, Avustralya'da, Almanya'da, Büyük Britanya'da silahlanma sanayindeki hamle, özellikle, Batı ve Doğu Avrupa'da, Afrika'da Latin Amerika'da ve Uzak-doğu'da dünya pazarlarının payedilmesi, atom sanayinin başlangıcı, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesi.

p) 1949-1953 *cycle'ı*: Silâhlanma sanayisinde ve uçak sanayindeki hamle. Atom sanayinin gelişmesi, imar ve kalkınma ihtiyaçları üzerine kurulmuş Alman ağır sanayindeki yeni atılım, Afrika pazarının gelişmesi, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesi.

q) 1953-1958 *cycle*'ı: Elektronik sanayinin, kimya sanayinin (plastik maddeler) ve makine sanayisinin (her türlü donanım) son derece ilerlemesi, silahlanma yarışının devamı ve azgelişmiş ülkelerde sanayileşme. Gayrimenkul yapımında boom, Avrupa'da dayanıklı tüketim malları sektörlerindeki atılım; otomasyonun dünya ölçüsünde ilk gelişmesi.

Eksik tüketim teorileri

Ekonomik düşünce tarihinde kapitalist ekonomi *cycle*'ını açıklayan iki büyük ekol görülür: Eksik-istihdam ekolü ve oransızlık ekolü. Bu ekollerden her biri kapitalist üretim tarzının temel bir çelişkisi üzerine parmak basmakta fakat bu çelişkiyi sistemin diğer karakteristiklerinden soyutladığı için hataya düşmektedir.

Eksik-tüketim teorisini savunanlar, periyodik buhranları açıklamak için üretimdeki sınırsız gelişme eğilimi ile geniş kitlelerin tüketiminin sınırlandırılması arasındaki çelişkiden, yani kapitalist üretim tarzının bilfiil özelliğini oluşturan çelişkiden hareket ederler. Böylece periyodik buhranlar *artı-değerin gerçekleşmesi buhranları olarak görünürler.* Kitlelerin satın alma gücündeki yetersizlik bunların belirli bir devre boyunca imal edilmiş ürünlerin tümünü satın almalarını önler. Artı-değer gerçekten üretilmiştir; fakat satılamayan malda billurlaşmış olarak kalmaktadır. Bu ekolün temsilcileri arasında özellikle Owen, Sismondi ve Rodbertus gibi premarksist sosyalistler, Rus popülistleri ve Marx'ın taraftarları: Kautsky, Rosa Luxemburg, Lucien Laurat, Fritz Sternberg, Otto Bauer (son eserinde), Nathalie Moszkowska, Paul Sweezy v.s. sayılabilir. Binbaşı Douglas, Profesör Lederer, Poster ve Catchings, Hobson ve Keynes ve onun taraftarlarının bir

kısmı (özellikle Profesör Hamberg) bu ekolün Marksist olmayan temsilcileri diye düşünülebilir.

Bu görüşün en kaba savunucuları, buhranların kökenini, işçilerin ücret olarak ürettikleri yeni değerin sadece bir *kısmının* eşdeğerini ücret şeklinde almalarında görürler. Ama bu değerin diğer kısmının, burjuvazinin (kapitalist aileler ve girişimciler) satın alma gücüne tekabül ettiğini göz ardı ederler. Fred Oelssner gibi alimlik iddiasında olan bir yazar bile *Die Wistschüftskrisen* (59) adlı eserinde şunları yazmaktadır:

"İşçinin artı-değerin üreticisi olarak oynadığı rolle, piyasada tüketici ya da satın alıcı olarak oynadığı rol arasındaki bu çelişki, bu piyasadaki gelişmenin, üretimdeki genişlemeye asla (!) erişemeyeceğini ortaya koymaktadır. Kapitalist (üretim) şartlarında talep daima arzdan daha yavaş gelişir. (!)"

Böylesine bir görüş, buhranların niçin patlak vermesi gerektiğini açıklamaz. Olsa olsa aşırı üretimin *sürekliliğini*, kapitalizmin imkânsızlığını açıklar.

İşçiler üretilmiş malların tümünü hiç de satın almak mecburiyetinde değildirler. Aksine, kapitalist üretim tarzı bu malların bir kısmının, yani sermaye/yatırım mallarının, asla işçiler tarafından değil, fakat daima kapitalistler tarafından satın alınmasını gerektirir. Eksik-istihdam teorisini savunmak için kapitalist üretim tarzında, bir yandan ücretler ve artı-değerin, değişmeyen sermayeye dönüşmemiş kısmı ile öte yandan, ulusal gelir arasındaki oranın; tüketim mallarının değeri ile üretimin tümünün değeri arasındaki orandan *zorunlu ve periyodik* olarak düşük olduğunu ispat etmek gerekecektir. Bu ispatlama hiçbir zaman inandırıcı olmamıştır.

Rosa Luxemburg (60) benzer görüşlerden hareket etmekle beraber, birikimin, genişletilmiş tekrar-üretimin kökenlerini araştırarak tartışmayı daha ilginç bir seviyeye yükseltir. Gerçekten de genişletilmiş tekrar-üretim, kapitalistlerin üretime yatırdıklarından çok daha fazla değeri, sermayenin bir rotasyon *cycle*'ı sonunda, mal dolaşımından elde ettikleri anlamına gelmektedir. İşte, özellikle bu fazla, gerçekleşmiş artı-değerdir.

Demek ki, diyor Rosa Luxemburg hem işçilerin ücretleri (değişken sermaye) hem de üretimde kullanılan hammaddelerin ve makinelerin (değişmeyen sermaye) ikame değeri kapitalistler tarafından karşılanmıştır. Kapitalistlerin üretici olmayan tüketimine (artı-değerin birikmemiş kısmına) gelince; bu da, bizzat kapitalistler tarafından ödenmiştir. Demek ki, üretimin tamamı işçiler ve kapitalistler tarafından satın alındığı takdirde, bu sadece, kapitalistlerin dolaşıma yatırmış oldukları fonları tekrar elde ettiklerini ve artı-ürünlerini birbirlerinden satın aldıklarını gösterecektir.

Bu, her kapitalist işletme tek başına bir birim olarak gözönünde tutulduğu takdirde bir anlam kazanacaktır. Fakat kapitalist rejim, bir bütün olarak ele alındığında bu sonuç çok saçma gibi görünmektedir. Hiç şüphe yok ki, kapitalist rejimde servetlerin, kapitalist sınıfın biriktirmiş olduğu değerin arttığı görülmektedir. Bu artış kapitalistlerarası mübadelenin sonucu olamaz. Dolayısıyla, Rosa Luxemburg artı-değerin gerçekleşmesi, kapitalist olmayan pazarlar kapitalist üretim tarzına açık bulundukları oranda mümkündür so-

nucuna varıyor. Rosa, bu pazarları her şeyden önce, kapitalist ülkelerdeki kapitalist olmayan sınıfların (köylülerin) satın alma gücünde ve kapitalist olmayan ülkelerle yapılan dış ticarette görmektedir.*

Tarihî bakımdan, kapitalist rejimin, kapitalist olmayan bir ortamda doğup geliştiği kesindir. Onun temelinin genişlemesine, yeni alanların ele geçirilmesinin son derece dinamik bir itilim verdiği de bir o kadar kesindir. Ama bundan, kapitalist olmayan bir çevre yoksa artı-değerin gerçekleşmesi mümkün değildir, sonucu çıkmaz. Rosa Luxemburg'un hatası, dünya kapitalist sınıfını bir bütün olarak, yani *rekabeti hesaba katmaksızın* incelemiş olmasından ileri gelmektedir. Marx'ın, *Kapital*'in *III.* cildinde ortalama kâr oranını hesaplarken kapitalist sınıfı bir bütün olarak ele aldığı doğrudur. Rosa, tezini doğrulamak için bu referansı muzafferane bir eda ile zikretmektedir (62). Fakat *Kapital*'in genel planı içinde Marx'ın buhranlar, *"bir bütün olarak ele alınmış sermayenin" alanı dışında kalır, buhranlar, "farklı sermayeler" fenomeni dediği fenomenlerin, yani rekabetin sonucudur,* diye belirttiğini Rosa bilmez görünüyor. Kapitalizmin bütün dinamiğini, kapitalizmin bütün gelişme yasalarını tayin eden şey, rekabettir.

Demek ki, rekabet diğer kapitalistlerle mal mübadelesini gerektirmektedir. Kapitalist sınıf içinde değerin bu yer değiştirmesi, artı-değerin gerçekleşmesinin temelinde pekâlâ bulunabilir. Kapitalistlerarası bu mübadelelerin çerçevesi içersinde kapitalist sınıfın "tümü", aynı miktar bir paranın dolaşımından dolayı, *art arda* gerçekleşmiş olan global kârının arttığını görebilir.**

Farklı ülkeler, farklı sektörler ve farklı işletmeler arasındaki eşitsiz gelişme ritmi, kapitalist pazarların genişlemesinin itici gücüdür. Ve kapitalist olmayan sınıflar bunun gerçekleşmesi için mutlaka gerekli değildir (63).

Genişletilmiş tekrar üretimin, kapitalist olmayan çevrelerin dışında bile nasıl gelişebildiğini, bu şartlarda artı-değerin *sermaye yoğunlaşmasındaki* belirli bir artıştan dolayı, nasıl gerçekleştiğini açıklayan o'dur. Pratikte, kapitalist olmayan çevrelerle yapılan mübadeleler kapitalizmin eşitsiz gelişmesinin bir veçhesinden başka bir şey değildir.

---

* Buharin, kapitalist olmayan sınıflarla ya da ülkelerle yapılan ticarette de mal mübadelesi vardır, yani yeni mahreçler yoktur diyerek bu kanıtı cevaplandırmıştır. Buharin, bu ticaretin bir mal mübadelesi şekline değil kapitalist olmayan üretim tarzlarından ve kapitalist mal üretiminden doğmuş *kapitalist olmayan gelirlerin* (örneğin, yarı-feodal toprak rantı) mübadelesi şekline bürünebileceğini anlamamıştır. Demek ki, aslında yeni mahreçler ve burjuvazi lehine değer transferleri vardır. Sternberg, Buharin'in "saf" kapitalist bir toplumda ancak, bir tüketim malları kalıntısının satılamayacağı tezinden hareket edilirse, bu tüketim malları kapitalist olmayan ülkelerden ithal edilmiş sermaye/yatırım mallarıyla (hammaddelerle) mübadele edilebilecek ve böylece hem artı-değerin gerçekleşmesi, hem de sermayenin birikimi kolaylaşmış olacaktır, diye ilâve etmektedir (61).

** Özellikle, Marx'ın *Grundrisse*'deki çok ilginç gözlemine bakınız: "Bir noktada yaratılmış artı-değer, kendisi ile mübadele edilmek için, bir başka noktada artı-değerlerin yaratılmasını gerektirir."
Marx'ın "*Artı-değer teorisi*"ndeki gözlemine de bakınız: "Fakat kapitalist üretim ancak bazı alanlarda ve belli şartlarda dizginleri gevşetebileceği için, bütün alanlarda eşzamanda ve yeknesak gelişecek olsaydı, hiçbir kapitalist üretim mümkün olmazdı" (63).

Eksik-tüketim modellerinin eleştirilmesi

Birçok yazarlar, "eksik-tüketim" teorisine, yani periyodik buhranların son sebebi olarak, artı-değerin gerçekleştirilmesinin imkânsızlığı hakkındaki teoriye daha ince, daha rakamlı bir şekil vermek için uğraştılar. Otto Bauer (son eserinde), Leon Sartre, Paul Sweezy, Fritz Sternberg'de bunun en ilginç örneklerine rastlanmaktadır. Bununla beraber, eksik tüketimle ilgili bu aritmetik ya da cebirsel "modellerin" hepsinde ortak bir hata vardır,* iddiayı daima delil olarak kabul etmek.

Nitekim Paul Sweezy (64) sermaye/yatırım mallarının üretiminde değerce bir artış, tüketim mallarında *orantılı olarak artmış* bir üretim kapasitesiyle mutlaka birlikte meydana gelir tezinden hareket ederek, kendi modelini ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle:

c olarak birikmiş artı-değer
ücretler + c olarak birikmemiş artı-değer oranı ve bununla birlikte satınalma gücü *I*
satınalma gücü *II* oranı tedrici bir şekilde arttığı sürece değer *I*
değer *II* oranı istikrarlı kalacaktır.

Bu hipotezden hareket edilirse, tüketim mallarının aşırı üretiminin "zorunluluğu", ispat edilmiş olur elbet. Çünkü bu ispat (iddia) daha önceden hipotezde mevcuttur.

Otto Bauer (65), buna benzer düşünüyor. Değişmeyen sermayenin, genişletilmiş tekrar-üretim boyunca ek olarak istihdam edilen işçiler tarafından satın alınmış ek tüketim mallarını üretmek için ihtiyaçlardaki artışa oranla çok daha hızlı biriktiği olgusundan, Otto Bauer buhranın kaçınılmaz olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Artan bir artı-değer oranının kullanılmasının mantıkî sonucudur bu. Fakat Otto Bauer'in modeli, değişmeyen yeni sermayelerin, toplum tarafından ancak kendi nihaî üretimini artırdığı *oranda* emildiğini varsayıyor. Dolayısıyla, toplum, her iki sektördeki üretim değeri arasında istikrarlı bir oran (olduğunu) peşinen kabul etmektedir. Oysa Otto Bauer'in asıl ispat etmesi gereken şey budur.

Otto Bauer'in *mevcut sabit sermaye stoku* (toplam üretim kapasitesi) ve *teknik ilerleme oranı* kavramlarını kullanan ilk Marksist yazar olduğunu belirtmek gerekir. Bu iki kavram neokeynezyen ve ekonometrik ekol tarafın-

* Aslında aynı gözlem, şu ya da bu *cycle* teorisini ispat etmek için kullanılan ekonometri "modellerinin" çoğuna uygulanır. XVIII. bölümde "ekonometrisler" bölümündeki daha ayrıntılı yorumlara bakınız.

dan, özellikle de Harrot, Domar, Pilvin ve Hamberg* tarafından bol bol kullanılmıştır.

Leon Sartre (67) iki büyük sınaî üretim sektörünün değişmeyen sermayeleri arasındaki oranın aynı kaldığı varsayımından hareket ediyor. Leon Sartre bu hipotezi bir ilk hipotezden, yani iki sektördeki artı-değer oranı ile birikim oranının özdeşliği varsayımından çıkarıyor. Fakat aynı zamanda da sermaye/yatırım malları talebinin tüketim malları talebinden daha hızlı arttığını varsayıyor.

$$\frac{\text{talep I}}{\text{talep II}} \text{ arttığı sürece } \frac{\text{değer I}}{\text{değer II}}$$

istikrarlı kalırsa buhran, şüphesiz, kaçınılmaz olur ve aşırı bir tüketim mallarında aşırı bir üretim buhranı şekline bürünür.

Burada sadece iddiayı daima delil olarak kabul etme değil, bir akıl yürütme hatası da söz konusudur. Sartre (tıpkı Strenberg gibi), her iki sektörde istihdam edilen üretken güçler arasındaki değişmeyen bir oranın sürekliliğini kapitalist rekabetten çıkarmaktadır. Mekanist, "saf" bir rekabet görüşüdür bu. Bu görüş sermayenin organik bileşiminin bütün sektörlerde eşitlenmesine hiç de yol açmaz. Aksine, *sermayenin organik bileşiminde global bir artışa ve bundan dolayı* da sermaye/yatırım malları sektörünün yararına ve tüketim malları sektörünün zararına olmak üzere üretken güçlerin yeniden nisbî dağıtımına yol açar. Marksizmin, istatistikî verilerle de doğrulanmış temel hipotezlerinden biridir bu.** Fakat bu hipotez *cycle*'ın bir "modeline" dahil edilince, iki sektördeki üretimin değeri arasında değişmez bir oran olduğu fikri, bundan dolayı da tüketim mallarının eksik-üretimi sebebiyle, aşırı üretimin kaçınılmaz olduğunu "matematik yoldan ispatlama" fos çıkar.

---

* Hamberg (66) mevcut sermaye stokunun artışı ile üretimde bu stokun tam istihdamının yarattığı artış arasında bir oran bulunduğunu ispat etmektedir. Fakat *global* sabit sermaye stokunun artışı ile sadece *tüketim mallarının* üretim kapasitesi arasında böyle istikrarlı bir oran tespit etmekten dikkatle kaçınmakta, böylece bütün eksik-tüketim teorisi taraftarlarında görülen ortak hatadan sakınmaktadır.

** Shaw'a göre (68), Amerika Birleşik Devletleri'nde 296 milyon dolar tutarında olan donatım malları üretimi 1919'da 6033 milyon dolara yükselmiş, aynı devre boyunca, tüketim malları üretimi 2428 milyon dolardan 28445 milyon dolara çıkmıştır. Demek ki I. sektör üretimini yirmi misli, ikinci sektör ise sadece 9 misli artırmıştır (gene de bu sektörün üretimi ile ilgili tahmin aşırı bir tahmindir, çünkü "dayanıklı tüketim malları" kategorisine gerçekte sermaye/yatırım malları olan ürünler dahil edilmiştir). 1919'dan günümüze kadar olan dönem hakkında aynı türden hesaplar yok elimizde. Fakat *Statistical Abstract*'ın farklı mal kategorileri konusundaki rakamları açıklayıcı bilgiler vermektedir. 1919'dan 1952'ye kadar dayanıklı malların üretimi) beş misli artmış (72 indeksinden 340 indeksine çıkmıştır), buna karşılık, dayanıklı olmayan malların üretimi sadece üç misli yükselmiştir (indeks 62'den 190'a yükselmiştir).

Sternberg'in teorik modeli daha ilginç. Bu model, çifte bir temelden: bir yandan, Marx'ın *Kapital*'inin *II.* cildindeki genişletilmiş tekrar üretimin rakamlı şemalarından, öte yandan rekabetin özünden hareket ediyor.

Marx'ın *Kapital*'in *II.* cildinde kullandığı genişletilmiş tekrar-üretim şemalarını inceleyen Rosa Luxemburg, iki sektör arasındaki mübadele dengesinin, I. sektördeki artı-değerin %50'si olan birikim oranının, aynı *cycle* boyunca, II. sektördeki artı-değerin % 20'sine düşmesinden dolayı, mümkün olduğu hususu üzerinde ısrar etmişti. Sternberg (69), bu eleştiriyi ele alarak daha da geliştiriyor. İki sektörde, sermayenin organik bileşiminin artması ile birlikte, denge kurulması için, bir birikim oranı arasındaki bu eşitsizliğin gerekli olduğunu ileri sürüyor.*

Sermayenin birikim oranının iki sektörde farklı olacağını kabul etmek için bir sebep yoktur diyen Sternberg, bu oranın kapitalist rekabetten dolayı eşit hale geleceğini belirtmektedir. Bununla beraber, onun şemasında dengesizlik iki sektördeki eşit birikim oranından değil, I. ve II. sektörlerde eşit bir birikim oranı ile sermayenin farklı organik bileşimi arasındaki *zıtlıktan* ileri gelmektedir.

Demek ki ampirik veriler de, teori de, sermayenin bu organik bileşiminin, gerçekten, iki sektörde farklı olacağını bize göstermektedir. Bu şartlarda, birikim oranının II. sektörde de *düşük* olması gerekeceğini anlamak için rekabet mekanizmasını izlemek yeter. I. sektördeki kapitalistler, hafif sanayi üzerindeki teknolojik üstünlüklerinden yararlandıkları için, gerçekte, II. sektördeki işçiler tarafından üretilmiş artı-değerin bir kısmını ele geçiriyorlar. Olgulara uygun olan bu sonuç Sternberg'in ispatlamalarını boşa çıkarmaktadır.

Oransızlık teorileri

Diğer ekole mensup iktisatçılar buhranın derin sebebinin, iki büyük sektör arasındaki: tüketim malları sektörü ile sermaye/yatırım malları sektörü arasındaki denge şartlarını (bizim X. bölümde belirttiğimiz şartları) periyodik olarak altüst eden *üretimdeki anarşide* görüyorlar. Bu kategoriye Marx'ın, Rus "legal marksistleri" Tougan-Branowski ile Boulgakof, Avusturya'lı Hilbireyselng, Otto Bauer (gençlik eserleri), Polonyalı Henryk Grossman, Sovyet teorisyeni Buharın gibi taraftarları dahil edilebilir. Marksist olmayan iktisatçılar arasında her şeyden önce Aftalion, Schumpeter ve Spiethoff'u belirtmek gerekir.

Bütün bu teorisyenler, krizlerin kökenini, her girişimcinin, yatırımlarında piyasanın genel eğilimlerini gözönünde tutmaksızın, kendi kârlarını azami derecede artırmaya uğraşmasında görmektedirler. Kapitalistler "rasyonel bir

---

* Bir başka ilginç örnek: Kalecki'ye (70) göre, kapitalistin harcamalarının tekrar-dağıtımı, yani artı-değer birikimi oranı *cycle*'e temellik eder. Bu artı-değer birikim oranı öngörülen kâr oranı ile mevcut kâr oranı arasındaki gedik'e bağlıdır. Bu gedik üretim kapasitesi *cyle*'in sonunda arttığı oranda daralır.

şekilde", yani iki büyük üretim sektörü arasındaki denge oranlarını koruyacak şekilde yatırım yapabilselerdi, buhranlar önlenebilirdi düşüncesi bu teorisyenlerin görüşünün mantıkî sonucudur. Hatta bazı teorisyenler sermaye/yatırım malları üretiminin, tüketim mallarının nihaî tüketiminden tamamen ayrılabileceğini ve tüm ekonomik faaliyetin sadece makineler yapmak için makineler yapımından ibaret olacağı ve tüketim malları tüketiminin âdeta sisteme müdahale etmeyeceği bir sistemin pekâlâ düşünebileceğini bile ileri sürmüşlerdir.

Amerikalı iktisatçı Myron W. Watkins şöyle yazıyor:

"Tüketimi geciktirme (erteleme) eğiliminin ekonomik bir sınırı yok mudur? Bunun cevabı şudur: Yaşamak için gerekli temel tüketimi devam ettirmenin dışında ekonomik bir sınır yoktur. Ekonomik teoride, dolaylı üretim sürecinin sonsuz genişlemesi (!) mantıkî bir amaçtır (!) İnsanların, makineler ve her türlü donanım malları üretimiyle ustalıkla ve kârlıca uğraştıkları (!) sürece nesiller boyu (yani sonsuz olarak) tuzla, ekmekle, sütle ve bir parça kumaşla yetinebilecekleri bir toplum tasavvur edilebilir" (71).

Gerçekte saçma bir görüş söz konusudur. Daha önceden, tamamen stoklanmış dokuma ürünlerinin satışında hiçbir gelişme olmayacağını, piyasa analizi sonunda anlayan dokuma makineleri fabrikatörlerinin hiç biri üretim kapasitesini iki misline çıkarmayacaktır: "Sermaye birikiminin nihaî amacı tüketim malları üretiminin artırılmasıdır elbet" (72). Sermaye/yatırım mallarının üretimi, bütün bir devre boyunca bu iki temelden ayrılabilir ve nihaî tüketimdeki artışı *geçici bir süre* umursamaksızın, son derece genişleyebilir. Fakat bu *geçici ayrılmanın* kefaretini bir buhranla öder.

Öte yandan kapitalist bir toplumda yatırımların "rasyonel organizasyonunun", yani rekabetin "düzenlenmesinin", ekonomik dalgalanmaları tamamen ortadan kaldırabileceğini düşünmek yanlıştır. Özellikle Alman ve Japon savaş ekonomisinden edinilen tecrübeler bunun parlak bir ispatıdır.* Talep, arzı aşınca hiçbir akıl yürütme kapitalistleri üretimlerini bile bile sınırlandırmaya yöneltemez. Carî üretimleri henüz pazar tarafından emilmediği bir sırada hiçbir mantık, yatırımlarını orta bir seviyede tutmaya onları yöneltmeyecektir. Buhranları tamamen ortadan kaldırmak için üretimin bütün dönemsel ilerleyişini, yani eşitsiz gelişme unsurunun tümünü, yani kâr oranını ve artıdeğer oranını artırmak amacıyla yapılan her rekabeti, yani üretimde kapitalist olan her şeyi ortadan kaldırmak gerektir.

Demek ki, kapitalist üretimdeki anarşi, bu üretim tarzının diğer bütün karakteristiklerinden bağımsız, özellikle, üretim ve kapitalizmin belirgin özelliği olan üretim ile tüketim arasındaki çelişkiden bağımsız, bizatihi bir sebep olarak düşünülemez.

Zaten oransızlık teorisi taraftarları, üretimle tüketim arasında *belirli* bir oranın (eksik-tüketim taraftarlarının düşündükleri gibi *istikrarlı* bir oranın değil), bütün bir üretici aygıtın üretim kapasitesi ve tüketim malları üretim kapasitesi ile bu aynı mallar için mevcut satın alma gücü arasında bir oranın,

* XIV. bölüme bakınız.

bir buhranı önlemek için gerekli oranlılık şartlarının özünde bulunduğunu ve bu şartların da kapitalizmde uzun bir dönem boyunca asla gerçekleşemeyeceğini unutuyorlar.

"Rakamlı" modellerinin simetrik güzelliğine kapılan eksik-tüketim teorisi taraftarlarından bazıları Tougan-Baranowski ve ortaklarının vardıkları sonuçlara çok yakın sonuçlara ulaşmışlardır. Özellikle Leon Sartre'ın durumudur bu. İşte yazdıkları:

"Her şeyden haberdar ekonomik bir diktatörlük, tüketim malları sanayilerinin emrindeki birikmiş artı-değerin artan bir kısmının, satın alma gücü ayni yönde yer değiştirdiği oranda, sermaye/yatırım malları sanayilerine yatırılmasını gerekli gördüğü takdirde, kapitalizm ne olacaktır, diye insan kendi kendine sorabilir. Tougan-Baranowski, şemaya dayanarak, bu durumda denge varolmakta devam edecektir, diyor, haklı olarak. Sermaye/yatırım malları üretiminin hızlanacağı ve tüketim malları üretiminin ancak çok yavaş artacağı çok uzun ömürlü bir ekonomiye (!) erişilecektir. Ancak diğer sermaye/yatırım mallarını daha çok üretmek için sermaye/yatırım malları üretecek olan böyle bir kapitalizm, rekabet rejiminde gerçekleşemeyeceği için, teorik alanda kalır (73).

Buharin de bir *Devlet kapitalizminde* periyodik aşırı üretim buhranları olmayacağı tezini savunmuştu (74).

Bu, sadece bütün işletmeleri bünyesinde toplayan "genel bir kartel" kurmak imkânsız olduğu için değil, belirli bir üretim kapasitesiyle bir tüketim malları üretim kapasitesi arasında mevcut *teknolojik orandan* dolayı gerçekleşemeyecektir: çünkü yukarıda da gösterdiğimiz gibi, üretimi, nihaî amacı tüketimden tamamen ayırmak imkânsızdır. Böyle bir şey gerçekleşemeyecektir, çünkü makinelerinin üretim kapasitesi, tüketim mallarının pazar tarafından emilme kapasitesinden çok daha yüksek olduğu bir sırada, hiçbir "mantık", kapitalistleri daha fazla makine satın almaya zorlayamayacaktır.

Bir sentez taslağı

Hızlandıran ilkesine dayanan bütün bir ekol: Fransa'da Aftalion ve Bounatian; Büyük Britanya'da Harrot; ABD'de J. M. Clark ve S. Kuznets, eksik-tüketim teorileri ile oransızlık teorilerinin bir sentezini yapmak için çaba sarfetmişlerdir. Bu çabayı, çoğaltan ilkesi ile hızlandırma ilkesinin sentezi izlemiş, bu sentezi de neo-keynesyen ekonometri ekolü, özellikle Samuelson, Goodwin, Hicks, Kalecki, Harrod, Hamberg, ve Joan Robinson gerçekleştirmek istemişlerdir. Aşırı derecede basitleştirilmiş bu sentezler, kapitalist sistemin temel istikrarsızlığını ispat etmekten başka bir şeyi başaramamışlardır.

Bu sentezler gerçek *cycle*'ı ancak pek uzaktan yansıtmakla beraber, bu gerçek *cycle*'ın anlaşılması için önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Marksist anlayışla yapılması gerekecek olan bu sentezin yönünü belirlemek için, buhranların (ki, gene belirtelim, bunlar *mal satışı tarafından ger-*

çekleştirilmiş kârı amaçlayan bir ekonominin buhranlarıdır) nihaî sebepleriyle ilgili yanlış tezleri kısaca tekrar formüle etmek gerekiyor:

(1) Eksik-tüketim teorisinin vülger taraftarlarına göre buhran, "boom"un nihaî aşaması boyunca işçilerin satın alma gücünün artmasıyla savuşturulabilecektir. Bu teorisyenler kapitalistlerin satmak için değil, *kâr elde ederek satmak için* çalıştıklarını unutuyorlar. Ücretler kâr oranının alçalmakta olduğu bir sırada artırılınca, kâr oranı çökme (birdenbire düşme) tehlikesiyle karşılaşır. Ücretlerdeki bu ek yükselme, "boom"u uzatmak şöyle dursun, onu boğacaktır.

(2) Oransızlık teorilerinin vülger taraftarları özellikle, "eksik-birikim" ekolü denilen ekolün taraftarları (von Hayek, von Mises, Pigon, Hawtrey v.s.)* boom'un nihaî aşaması boyunca kâr oranındaki azalmaya karşı konulduğu takdirde (örneğin: ücretlerin dondurulması, yüksek faiz oranının azaltılması, fiyatlardaki düşüşü önleme çabası) buhranın önleneceğini iddia ediyorlar. Fakat bu teorisyenler mahreçlerin daraldığı aynı anda kâr oranı yükselirse yatırımlarda bir yavaşlamanın önlenemeyeceğini unutuyorlar. Gerçekte girişimciyi ilgilendiren şey, belli bir ücret, faiz ve maliyet fiyatı oranından elde edebileceği teorik kâr değil, bu maliyet fiyatını *malın satış imkânları* ile kıyaslayarak gerçekleştirmeyi umduğu *gerçek* kârdır:

"Yüksek gelir ve kâr seviyeleri, yatırımların gerekli bir şartı olabilir. Ama yeterli bir şartı olamaz. İşletmeler kapasitelerini sadece carî yüksek kârlar temeli üzerine kuracak kadar anlayışsız mıdırlar diye insan kendi kendine sorabilir. Bütün kapasiteleri ile çalışmadıkça, karşılanmamış bir sipariş birikimi olmadıkça, bir sermaye darlığından dolayı artmak eğiliminde olmadıkça ve ilerde satışların artması ihtimali yoksa kârları yüksek kalsa bile, işletmelerin uyarılmış yatırımları (boom'un en yüksek noktasında) azalabilir (76).

Moulton (77), bu konuda tarihî bir örneği tam sırasında hatırlatmaktadır:

"En yüksek ücretleri alan vergi mükellefleri kesiminde gelirlerdeki artan yoğunlaşma, (1914 ve 1929 arasında) ulusal gelirin tasarruf şeklinde ayrılan kısmının az çok kendiliğinden artmasına yol açtı. Yani carî gelirler, ticaret alanına ve hizmetler alanına yayılmakta devam etmesine rağmen, yeni işletmelerin kurulmasına ve donanıma tahsis edilen fonlardaki artıştan daha yavaş genişliyordu. *Tüketicilerden gelecek talebin, emre amade fonların elverebileceği bir genişlemeyi haklı gösterecek kadar yeterli olmadığını işletmeler açıkça görmüşlerdi."*

Demek ki, ekonomik canlanmanın ve boom'un başlamasının *eş zamanlı gerekli iki şartı* vardır: *Artan bir kâr oranı ve genişlemekte olan gerçek mahreçler*... Ekonomik *cycle*'ın başlangıcında bu iki şart, bazı sebeplerden dolayı, aynı zamana rastlayabilir. Bir yandan, sermayenin organik bileşiminin azalması (donatım kütlesi aynı kaldığı halde işçilerin sayısının artması), nis-

* 1928'de, Pigou ücretlerde yapılacak büyük indirimlerin (!) buhranı önleyebileceğini kesinlikle iddia etti. Von Hayek 1932'de tüketim mallarının muazzam bir kısmının satılamadığı bir ortamda aynı hakikati "ilan etti"(75).

peten az gerçek ücret, artı-değer oranının yükselmesi, sermayenin rotasyon hızının artması; öte yandan ücretlilerin tümünün global satınalma gücünün artması (işsizlerin işe alınmasıyla), buhran ve depresyon boyunca tasarruf edilmiş fonların yatırımı, (özellikle amortisman fonları) ve hızla gerçekleşmiş artan kârlar.

Fakat *cycle*'ın başında bu iki faktörün aynı zamana rastlamasını sağlayan aynı kuvvetler, *cycle* devam ettiği oranda bunların mevcudiyetini baltalar ve *cycle*'ın sonuna doğru dibe vurmalarına sebep olur. Boom'un sonuna doğru kâr oranında bir düşmeyi belirleyen şartları yukarıda incelemiştik: Sermayenin organik bileşiminin artması, artı-değer oranının azalması, sermayenin rotasyon hızının yavaşlaması; kredinin pahalılaşması; müteferrik masrafların artması; ücretlerin yükselmesi. Şimdi de pazarlar yönünden inceleyelim.

Tüketim malları talebine gelince; tam istihdama nispeten erişildiği andan itibaren bu talep çok az artar.

Sermaye/yatırım mallarına gelince, sabit sermayenin yenilenmesi sona erince, sanayi, pazarın emme imkânlarını aşan bir üretim kapasitesiyle yeniden donatılmış olur. Yeni yatırımlar ihtimali gitgide azalır, yani her iki sektörde pazarlar daralır, kâr oranındaki düşmenin pazarlardaki daralma ile birlikte aynı zamana gelmesi buhrana sebep olur.

Buhran sırasında genel aşırı (fazla) üretim var mıdır? Şüphesiz ki vardır. Genel aşırı üretim zorunlu olarak boom'un iki temel özelliğinden ileri gelir.

Ekonomik canlanma artı-değer oranında ve kâr oranında bir yükselmeyi belirleyerek ulusal gelirin sınıflar arasındaki dağıtımını burjuvazinin yararına ve emekçilerin zararına değiştirir. Birçok yazar bu fikri doğrulamaktadır. (Haberler, Schumpeter, Lederer, Poster, Cathings (78)* Hobson, Moszkowka, Hicks v.s.) Sombart bu fikri şu şekilde ifade etmektedir:

"Ücretin, fiyatlardaki yükselmeden dolayı artı-değerle aynı oranda artmaması sonucunu, ekonomik canlanma dönemlerindeki genişleme konjonktürü yaratır; devamlı kasılma hareketleriyle ve işçileri üretim süreci dışına atarak emek pazarını istenilen oranda tutan ve ücretlerin aşırı yükselmesini önleyen yedek sanayi ordusunu yaratan o'dur" (80).

Demek ki, ücretlilerin ulusal gelir içindeki payı nisbî bir şekilde azalmakla birlikte, tüketim malları üreten sanayinin üretim kapasitesi durmadan artar. Bu üretim kapasitesindeki artışın talep seviyesini aşacağı an gelecektir.

Öte yandan, sermaye/yatırım malları üreten sektörün üretim kapasitesinin artması, bütün sanayideki sabit sermayenin önemli bir kısmının yenilenmesi ihtiyaçlarına tekabül eder. Bu yenilenme tamamlanınca I. sektör aşırı üretimi, ancak yatırımlar aynı ritimle devam ettiği takdirde önleyecektir ki, bu da, gerçekten imkânsızdır (81).

Toplumun son derece artmış üretici kapasitesi, ancak değerin önceden tahribinden, mal değerinin bu malı üretmek için sosyal bakımdan gerekli

---

* Profesör Guitton XIX. yüzyıl boyunca ortalama dönemsel değişikliklerle ilgili olarak şu tabloyu vermektedir: Fiyatlar yüksek konjonktürde % 17 yükseliyor, depresyonda % 16 düşüyor. Ücretler yüksek konjonktürde % 12 artıyor, depresyonda % 3 azalıyor. Kârlar yüksek konjonktürde % 40'tan 200'e yükseliyor (!), depresyonda ise % 14 ila % 38 azalıyor (79).

emek miktarının (ki malların önceki seviyesini belirleyen miktardan daha azdır) tahribinden sonradır ki hemen hemen tam olarak kullanılabilir. *Boom'un çöküşü demek, değerleri, fiyatları ve kâr oranlarını eski seviyelerinde tutma girişimidir.* Sermayenin birikim şartları ile sermayeyi değerlendirme şartları arasındaki çatışma, kapitalizmin özünde bulunan ve *hepsi de* buhranlarla ilgili bu açıklama içinde yer alan çelişkilerin, yani: üretim kapasitesinin büyük oranda gelişmesi ile geniş kitlelerin tüketim kapasitesinin daha sınırlı gelişmesi arasındaki çelişkinin; rekabetten, sermayenin organik bileşiminin artmasından ve kâr oranının düşmesinde dolayı üretimde meydana gelen anarşinin yarattığı çelişkilerin ve üretimin artan sosyalizasyonu ile temellükün özel türü arasındaki çelişkinin tezahüründen başka bir şey değildir.*

Kapitalist genişlemenin şartları

Kapitalist üretim tarzının genişlemesini sağlayan tarihi şartlar daha önce belirtilmişti. Bu şartlar esas itibariyle, kapitalist pazar içine sürüklenmiş çeşitli sektörler, kollar ve ülkeler arasındaki eşitsiz gelişmeden doğarlar. Kapitalist üretim tarzındaki atılımdan önce dünya piyasasının doğuşu, bu eşitsiz gelişmenin genel çerçevesini yaratır. Bu gelişmenin belirtileri özellikle şunlardır:

(a) Sanayi ile tarım arasındaki eşitsiz gelişme. Sanayi geliştikçe, üretmiş olduğu mallar, köy nüfusunun, proleterleşen ve gelişme halindeki sanayi için işgücü kütlesini oluşturan bir kısmını perişan ederek evde çalışan işçinin, zanaatkârın, köylünün ürünlerini (pazardan) kovar. Sınaî üretim değeri, tarımsal üretimin değerine oranla artıyor; sınaî işgücü tarımda istihdam edilen faal nüfusa oranla artar; köylüler (köylülük) vaktiyle kendi yaptıkları üretim aletlerini gitgide büyük sanayiden satın alır. Büyük sanayi de köylülerden hammaddeler satın alır, ama daha küçük oranlarda...

(b) İlk sanayileşmiş ülkelerle, sömürge ve yarı-sömürge ülkeler arasındaki eşitsiz gelişme. İlk sanayileşen ülkelerin sanayii, ileri ülkelerin pazarları haline gelen sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin el ve ev sanatları üretimini tahrip eder. Tarımla sanayi arasında yüzyıllardan beri devam eden dengenin bozulmasından dolayı "serbest" kalan işgücü genişleme halindeki ulusal bir sanayide iş bulamaz. Çünkü bu pazarın ele geçirilmesini *metropol* sanayisinin genişlemesi sağlamıştır. Bu sebepten dolayı, kronik eksik-istihdam ve fazla nüfus artışı fenomenleri tezahür eder. "Sonuçlar hızla sağlandı: 1813'de Kalküta şehri İngiltere'ye iki milyon sterlin tutarında pamuklu ihraç ederken, şimdi aynı değerde pamuklu ithal ediyordu. Bütün Hindistan'ın pamuklu ithalatı 1859'da 8 milyon sterlin iken, 1877'de 16 milyon sterline, 1901'de 20 milyon sterline yükseldi. İpekli ithalatı 1,4 milyon sterlinden 7

* Çökmekte olan kapitalizm döneminde buhranlar ve ekonomide kamu harcamalarının rolü hakkında XIV. bölümün "Buhransız bir kapitalizm mi?" bölümüne bakınız.

ve 16 milyon sterline erişti, pamuk ipliği ithalatı 1,7 sterlinken, 2,8 milyon sterlini buldu."

Aynı zamanda Hindistan gitgide tarımsal bir ülke oldu ve aynı devrede (1850-1877 devresinde) ham pamuk ihracatı 4 milyon sterlinden, 13 milyon sterline, jüt ihracatı 0,9 sterlinden 3 milyon sterline, çay ihracatı 0,5 milyon sterlinden 2,6 milyon sterline, zeytinyağı ihracatı 2,5 milyon sterlinden 5,4 milyon sterline yükseldi (82).

Sömürge ya da yarı-sömürge ülkelerin kapitalist sanayileşmesini önleyen dört engel bir arada görünmektedir: Metropol mallarının rekabeti; son derece ucuz yerli iş gücünün ve makinelerin rekabeti; egemen sınıfın birikmiş gelirlerinin toprak mülkiyetine yatırılmasından dolayı sermaye darlığı, birkaç sanayi sektörünün hızla gelişmesini sağlayacak yeterli iç piyasaların bulunmayışı.*

(c) Sanayinin çeşitli kolları arasında, özellikle, çökmekte olan dallarda art arda gerçekleşen teknolojik devrimler sayesinde yükselen dallar arasındaki eşitsiz gelişme. Çökmekte olan dallar, pazarlarının, iş hacimlerinin, istihdamın önce nisbî, sonra da mutlak bir şekilde çöktüğünü görürler. Sermayelerinin organik bileşimini artırarak, fiyatlarda (nisbî ya da mutlak) bir azalma sağlayarak, kendilerini savunmaya çalıştıktan sonra güçleri iyice azalır. Ve sabit sermayenin sadece bir kısmını yenilerler. Bu sektörlerdeki artı-değerin ve amortisman fonunun bir kısmı, hızla gelişen sektörler tarafından çekilen sermaye pazarlarına akar. Bu sektörler, ya içlerinden bazılarının büyümesini yavaşlatarak, ya da diğer sektörlerde mutlak bir gerilemeye sebep olarak mevcut sektörlerden kaynaklar sağlayıp (sabit sermaye, hammaddeler, satın alma gücü) pazarda kendilerine bir yer açarlar.

(d) Aynı bir ülkenin çeşitli bölgeleri arasında eşitsiz gelişme. Marksist ekonomi literatüründe, genellikle tam değerlendirilmemiş, pek önem verilmemiş olan bu fenomen, gerçekte, genişletilmiş tekrar-üretimin anlaşılmasını sağlayan kilit noktalarından biridir. *Kapitalist ülkelerin bağrında durgun bölgeler yaratmakla, kapitalist üretim kendi "tamamlayıcı" pazarlarını ve sürekli işgücü rezervlerini yaratır.* Özellikle Büyük Britanya'da İskoçya'nın ve Gal ülkesinin; ABD'nde güney devletlerinin; Almanya'da güney ve doğu eyaletlerinin, Belçika'da Flandre'ın; Çekoslovakya'da Slovakya'nın; İtalya'da Mezzogiorino'nun; Hollanda'da ve Fransa'da güney ve kuzeyin, ve Loire'ın güneyinin durumu budur. Kapitalist üretim tarzının çalkantılı, eşitsiz ve çelişik gelişmesinin belirgin özelliği, büyük bir ülkenin tümünü sistemli ve uyumlu sanayileştirilememesidir. Eski durgun bölgelerin tedricen ortadan kalkmasının yanısıra, yeni depresyon bölgeleri ortaya çıkmıştır: ABD'ndeki Yeni-İngiltere; Belçika'da Borinage ve doğu Flandre, Büyük Britanya'da Lancashire; Fransa'da Haute-Loire; İtalya'da Cenova, v.s... Bu yeni durgun bölgelerin vaktiyle bu çeşitli ülkelerdeki kapitalist sanayinin beşiği olmaları tarihin garip bir cilvesidir.

---

* VI. IX. ve XII. bölümlere bakınız.

Dalgalanmasız bir büyüme mümkün değil midir?

1929 büyük buhranından beri kapitalist rejimin ahenkli ve dengeli gelişmesi fikri kesinlikle itibardan düşmüştür. Schumpeter gibi en gözde burjuva yazarlar, tıpkı Marx'ın yaptığı gibi, kapitalist üretim tarzının temel istikrarsızlığı üzerinde durmuşlardır. Schumpeter'e göre bu istikrarsızlık "yeniliğin (buluşların)", yani teknik keşiflerin sanayiye uygulanmasının bütün ekonomik *cycle* süresince eşit bir dağıtımından değil, bazı dönemlerde yoğunlaşmaya yönelmesinden ileri gelmektedir (83). Ekonometrislere göre, üretim tarzının temel istikrarsızlığı, kapitalizmde, yatırımların özel mahiyetinden dolayı kesiksiz bir büyüme için gerekli şartların pratikte gerçekleşemeyişinden ileri gelmektedir.*

"... Bir sistemin tedrici denge halinde kalması için bu dengeye tamamen ayarlanmaması gerekir. Bir sistem, *uzun bir devreden beri az çok bir denge halinde değilse*, kendini tedrici bir dengeye göre muhtemelen ayarlayamayacaktır. Bu sistemdeki sermaye stokunun, carî üretime göre ayarlanmış olması yetmez. En uygun anda bu üretimin yerini almaya da hazır olması gerekir. Üretimin geçmiş dalgalanmalarıyla (geniş oranda) önceden şartlanmış ve sonuçları mevcut donanımda gerçekleşmiş olan yatırım, devamlı bir gelişmeyi sağlayabilecek mahiyette olmalıdır" (85).

Joan Robinson da:

"Sükûnet, uyum halinde bulunan bir ekonomi, servetin üretimini ve tüketimini rasyonel bir tarzda sağlayacaktır. Bu şartların, mevcut ekonomilerin *içinde bulundukları durumlardan ne kadar uzak* olduğunu farketmek için, anlatılmaları yeter. Özellikle kapitalizm, bu şartlar içerisinde asla doğamazdı. Çünkü işletmeyi (girişimi), geniş ölçekli mümkün kılan emek ile mülkiyet arasındaki ayrılık, çatışmaları gerektirir. Oyunun kuralları özellikle birikimi ve teknik ilerlemeyi istikrarsızlık ve tam bilgisizlik şartlarında mümkün kılacak şekilde geliştirilmiştir" (86). Diyerek şöyle devam etmektedir:

"Ekonominin tümü uyumlu geliştiği ve her girişimcinin hisse senetleri, diğerlerinin durumunu etkilediği zaman bile, hiçbir girişimci, geleceğe güvenle bakmaz. Bu sebepten dolayı, kapitalist oyunun kurallarına *özgü bir istikrarsızlık* vardır, dış şartlardaki bütün değişikliklerden bağımsız olarak, ekonominin içinde dalgalanmalar yaratan istikrarsızlık vardır. Tipik girişimci, kapasitesinin kendisine makul bir kâr oranı sağladığını keşfedince, ek bir üretim kapasitesini harekete geçirmeyi arzu eder. Talebi, tesadüfen kapasiteyle aynı nispette artıran bir yatırım oranı gerçekleşmedikçe (en azından, etkin bir denetim sağlanmadıkça) yatırım daima sallantılı olacaktır. Çünkü arttığı zaman bir satıcı pazarı yaratacak, bu da yeni bir artışı (büyümeyi) teşvik edecektir" (87).

En ilerici üretim tarzı olarak kapitalist üretim tarzının avantajlarını bile isteye belirtmeye çalışan Arthur F. Burns ve David Mc Corde Wright gibi yazarlar daha ileri gitmişler ve teknolojik ilerlemenin nimetlerinden yararla-

* Stoklardaki dalgalanmalar dahil: Bakınız Metzler, Abramoviç, Eckert (84).

nan, ya da önemli bir sabit sermaye stoku bulunduran ve dalgalanmalara maruz kalmayan bir ekonomi düşünmenin imkânsız olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre, ilerleme ya da dalgalanmasız ilerleme, diye bir seçme yapılamaz, ilerleme, ya dalgalanmalarla birlikte olacaktır ya da tam bir durgunluk hüküm sürecektir. Nitekim David Mc Corde Wright demektedir ki:

"Konjonktür dalgalanmalarının temel sebebi zevklerle tekniğin birbirlerini uyum içinde dengeye getiren oranlar içerisinde değişmemeleridir. Donanım sürekliliği, ihtiyaçların asimetrik bir şekilde değişmesi, sürtüşmelerin kaçınılmaz oluşu ve tüketicinin özgürlüğü (!), buhranı yaratmaktadır. Tüketim harcamaları modeline uymayı arzu eden büyüme halindeki her toplum istikrarsızlık ve güvensizlik içinde olacaktır (!)" (88).

Bu övgünün önce en saçma yanını, yani büyük yatırım hareketlerini gerektiren buluşların "tüketicilerin zevklerindeki değişikliklerden" ileri geleceği iddiasını gün ışığına çıkartalım. Otomobil sanayisini hiç de "bir araba ihtiyacı" yaratmamıştır. Aksine, bir araba ihtiyacını, bu otomobil sanayisi yaratmıştır. Tüketicilerin zevklerini yeni sınaî sektörlere (tali olarak da, ürünleri için reklâm alanına) yapılan muazzam sermaye yatırımı değiştirir. Muazzam sermayelerin bazı sektörlere, daha doğrusu teknik buluşlara akmasına "tüketicilerin zevklerindeki değişiklikler" yol açmamıştır.

Fakat bu buluşlar (yenilikler) planlı bir ekonomide, sosyalist bir ekonomide, düzensiz bir ritim yaratmayacak mıdır?*

Donanımın sürekliliği böyle bir ekonomide tatmin edilmesi gereken *ani taleplerden dolayı* (örneğin: renkli televizyonun kullanılması, nüfusta birdenbire artışın taşınmaz mallar üretimi üzerindeki etkileri) "aşırı üretim" fenomenine sebep olmayacak mıdır?

Mc Corde Wright'a göre (90), *her* ekonomik sistem iki felaket arasında *bir seçme yapmak zorunda kalacaktır*: Ya bu sektörlerde öngörülen artışı ve üretim seviyesini devam ettirmek ve tüketicilerde büyük bir sabırsızlık (fiyat yükselmelerinde kendini gösterecek bir sabırsızlık) yaratmak, ya da üretimin ilerleme ritmini olağanüstü yatırımlarla hızla artırmak ve böylece olağanüstü talep tatmin edildiği andan itibaren (herkesin lojman sahibi olduğu ve genişleme talebinin, bu aynı nüfus içindeki yaş farklarından dolayı, azaldığı anda) aşırı donanımla karşılaşmak (bir fazla kapasitenin ortaya çıkışı...) durumunda kalacaktır.

Arthur F. Burns 1935'te yayınladığı ve *Frontiers of Economic Knowledge* (1954) adlı kitabına aldığı *Long cycles in Construction* başlıklı makalesinde aynı görüşü geliştirmiştir. Bu makalede "kollektivist bir toplumda" lojman talebindeki istikrarsızlığı açıklamakta ve böyle bir toplunun taşınmaz mallar üretiminde büyük dönemsel dalgalanmalar geçireceğini ispatlamaya çalışmaktadır (91). Fakat ileri sürdüğü kanıtların tümü yalınkat bir hipoteze: yani her ailenin elindekilerinin sabit kalacağı ve taşınmaz mallar yapımının özellikle nüfustaki dalgalanmalara göre dalgalanacağı hipotezine dayanmaktadır.

---

* Schumpeter ve Cassel (89) aynı prensip üzerinde ısrar etmektedirler.

Bu hipotezi bir yana bıraktığımız ve planlı bir ekonominin her aileye asgari konfor standardını oluşturan gerekli "lojman birimini" bilfiil sağlamak ve *asgarî* lojman standardını *optimum* lojman standardına (konfor, şehircilik, sağlık, pedagoji açısından) tedrici bir uyum sağlamak gibi çifte bir hedefi olduğunu kabul ettiğimiz andan itibaren, Burns'ün iddiası temelinden çöker. Temel ihtiyaçlara oranla bir kapasite aşırılığı göründüğü andan itibaren, bu kapasite, nüfusun bir kısmının hayat seviyesinin düzeltilmesi için kullanılabilir. Bu *optimum*'un bilimsel ve teknik ilerlemeden dolayı bir yükselme eğilimi gösterdiği farzedilebildiği için, uzun bir devre boyunca hiçbir "aşırı kapasite" sözkonusu olamaz.

Mc Corde Wright da, buna benzer bir hata işlemektedir. Planlı bir ekonomideki "dalgalanmaları" ispat etmek için kapitalizmin sadece *bir özelliğini* (üretim araçlarının özel mülkiyeti) ortadan kaldıran, fakat diğer veçhelerini muhafaza eden bir ekonomi hayal ediyor. Böylece, bir talep birikimi (*backlog*) tatmin edildi mi, bir "aşırı üretimden" ya da "aşırı kapasiteden" başka bir çözüm görmüyor. Bir dizi tamamlayıcı ve yeni tüketim mallarının toplumun hizmetine sunulabileceğini düşünmüyor.* Üretim aygıtı "aşırı büyüyünce", bunun, üreticilerin emek müddetini azaltarak "ihtiyaçlara uyum sağlanabileceğini" anlamıyor. Wright, "yeni işlenmiş ürünler" imal etmek imkânı olmaksızın, "mutlak bir aşırı kapasite"den söz ettiğinde, bu makinelerden bir kısmının rezerv olarak ayrılmasının toplumun tüketiminde ya da "gelirlerinde" hiçbir azalmaya, yani hiçbir ekonomik dalgalanmaya sebep olmayacağını, çünkü makinelerin bu kullanabilirliğinin, özellikle toplumun *gerçek ihtiyaçlarının* (karşılanabilir ihtiyaçlarının değil) daha önceden ve tamamen tatmin edilmiş olmasından ileri geldiğini anlamıyor.

Aşırı mal üretiminden dolayı gelirlerde ve tüketimde dalgalanmalara yol açan ve böylece periyodik işsizliği ve yoksulluğu gerektiren üretim dalgalanmaları, kapitalizmin özelliğidir. Üretimdeki bu dalgalanmalar kapitalizmden önce yoktu. Kapitalizm ortadan kalktıktan sonra var olmayacaktır.**

---

* Hamberg (93) aynı bir modern donatımla imal edilebilecek olan ve durmadan artan bir seri üründen ısrarla söz etmektedir.

** Bkz. Bölüm XVII.

KAYNAKLAR

1. J. Schumpeter, Business *Cycles*, Vol. I, p. 225.
2. W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mittelalter, p. 158.
3. Jean Fourastié, Le Grand espoir du XXe siècle, p. 141.
4. J. M. Keynes, General Theory.
5. H. Guitton, *Les fluctiations économiques* (9th volume of Gaëtan Pirou's Traité d'économie politique), pp. 174-5.
6. Karl Marx, Grundrisse, Vol. I, p. 310.
7. L. R. Klein, The Keynesian Revolution, p. 8.
8. F. A. Von Hayek, Geldtheorie and Konjunkturtheorie, pp. 51, 103.
9. J. M. Keynes, op. cit., p. 317.
10. G. Von Haberler, Prospérité et Dépression, pp. 154-5.
11. Alvin H. Hansen, Business *Cycles* and National Incomc, p. 50; Hans Roth: Die Uebererzeugung in der Welthandelsware Kaffee, pp. 104-5; Richard B. Tennant, The American Cigarette Industry, pp. 192-4, etc.
12. A. Aftalion, Crises périodiques, Vol. I, pp. 359-64- W. C. Mitchell, Business *Cycles* and Employment, pp. 10-11; Keynes, op. cit-Schumpeter: op. cit., Vol. I, pp. 4, 123; Hansen, op. cit., p. 564; Guitton, op. cit,, p. 321.
13. Von Haberler, op. cit., p. 298.
14. A. D. Gayer, W. W. Rostow and A. J, Schwartz, *Growthand Fluctuation ot the British Economy,* p. 557.
15. J. M. Clark, quoted in Hansen, op. cit.
16. Natalya Moszkowska, *Zur Kritik Modemer Krisentheorien, p. 62.*
17. Schumpeter, op. cit,. Vol. I, p. 148.
18. von Haberler, op. cit., p. 414.
19. *Keynes, op. cit.*
20. Von Haberler, *op. cit.,* pp. 32, 154-5; Abramovitz, *Inventories and Business Cycles, pp. 360-9.*
21. Schumpeter, op. cit., Vol, II, pp. 576-7.
22. W. C, Mitchell, *What Happens During Business Cycles?,* pp. 106, 116-17.
23. *Von Haberler, op. cit., p. 429.*
24. *Ibid., p. 378.*
25. Spiethoff, in von Haberler: op. cit., p. 90.
26. Keynes, *op. cit.;* von Haberler: *op,* cit., p. 442.
27. W. Woytinsky, *Conséquences sociales de la crise, pp.* 72-73.
28. Jan Tinbergen, *Les Cycles économiques aux Etats-Unis,* p. 105.
29. Schumpeter, op. cit., Vol. II, p. 637.
30. Hansen, *op.* cit., p. 60; Keynes: op. cit.
31. Moszkowska: op. cit., p. 62; *L. Sartre: Esquisse d'une théorie marxiste des crises périodiques, p. 101.*
32. Hansen, op. cit., p. 145.
33. *Ibid, p. 173.*
34. R. Eckert: *Les Théories modernes de l'expansion économîque, p. 35.*

35. J. R. Hicks, *A Contributiou to the Theory o fthe Trade Cycle, p. 108.*
36. *Schumpeter, op. cit., Vol. II, p. 400.*
37. *Hansen, op.* cit., *pp.* 123-4.
38. *Gayer,* Rostow and Schwartz: op. cit., p. 554.
39. *Hansen, op. cit., pp.* 182-3.
40. *Hansen, op.* cit, p. 60; *G.* von Haberler: *op. cit., pp.* 316-17.
41. Schumpeter, op. cit., Vol *II, pp.* 576-7.
42. Hansen, op. cit., p. 125.
43. Von Haberler: op. cit., p 404
44. W. T. Foster and W. Catchings: *Money, p. 274.*
45. Eckert: op. cit., p. 12.
46. Abramovitz, op. cit-, p. 498; Metzler, "Business *Cycle*s and the Modern Theory of Employment", in *American Economic Review,* June 1946.
47. *Die Welt,* 22nd October, 1960.
48. W. C. Mitchell, *What Happens During Business Cycles?* pp, 302-3 (see also pp. 32, 40, 73); Hansen: op. cit., pp. 8283.
49. W. C. Mitchell, *What Happens Puring Business Cycles?, pp. 161 et al.*
50. Ibid., pp. 32, *34,* 41.
51. Von Haberler, op. cit., o. 416.
52. Ibid., p. 120- W. C. Mitchell, *What Happens...*, pp. 132-3.
53. Von Haberler, op. cit., pp. 375-80.
54. Harold G. Moulton, *Controlling Factors in Economic Development, p. 306.*
55. N. Kaldor, *Stability and Full Employment;* reprinted in A. Hansen and K. V. Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income,* pp. 499-500.
56. J. Schumpeter, *Business Cycles,* Vol. I, p. 158.
57. Gayer, Rostow and Schwartz, op. cit., p. 544; Schumpeter, op. cit., 499.
58. K. Kautsky, "Fînanzkapital und Krisen", in Neue Zeit, Vol. XXIX, No. l, pp. 843-4 (1911).
59. Fred Oelssner, Die Wirtschaftskrisen, Vol. I, p. 38.
60. Rosa Luxemburg, Die Akkumulatíon des Kapitals, passim.
61. N. Bukharin, Der Imperîalismus und die Akkumulation des Kapitals, pp. 95-108.
62. Luxemburg, op. cit., p. 407.
63. K. Marx, Theorien über den Mehrvert, Vol. II, pt. 2, p. 315.
64. Paul M. Sweezy, The Theory of Capitalist Development, pp. 180-4.
65. Otto Bauer, Zwischen zwei Weltkriegen? pp. 51-53, 351-5.
66. Hamberg: Economic Growth and Instability, pp. 55-56 et al.
67. Sartre, op. cit., pp. 62-66.
68. Chaw's estimates in Historical Statistics of the U.S.A.
69. Fritz Sternberg, Der Imperialismus, pp, et seq., Der Imperialismus und seine Kritiker, pp. 163 et seq.

70. Kalecki, "A Theory of the Business *Cycle*", in Review of Economic Stıdies, Vol. IV, 1936-7, pp. 77.
71. Myron W. Watkins, "Commercial Banking and Capital Formation", in Journal of Political Economy, Vol. XXVII, Jly 1919, pp. 584-5.
72. von Haberler, op, cit., pp. 43-44.
73. Sartre, op. cit., p, 61
74. Bukharin, op. cit. pp. 88-89.
75. In Hansen, op. cit., p. 518; von Hayek, in Weltwirtschaftliches Archiv, July 1932, Vol. I, pp. 90, et seq
76. Hamberg, op. cit., p. 323,
77. Moulton, op. cit., p. 70
78. von Haberler, op. cit., p. 324; Schumpeter, op. cit., pp. 155, 561; Moszkowska, op. cit., p. 26; Hicks, op. cit., pp. 126-7, etc.
79. Guitton, op. cit, p. 94.
80. Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, Vol. II, p. 586.
81. Hamberg, op. cit., p. 55; Hansen; op. cit., pp. 495-6.
82. Andre Philip, L'Inde moderne, p. 87.
83. Schumpeter: op. cit., Vol. II, p. 1033.
84. Eckert, op. cit., pp. 59-64.
85. Hiscks, op. cit., pp. 63-64
86. Joan Robinson, The Accumulation of Capital, p. 60.
87. Ibid., p. 209.
88. David McCord Wright: Capitalism, pp. 147, 153, 154.
89. Schumpeter; op. cit., Vol. II, p. 803; Cassel: in Readings in Business *Cycle*s and National Income, p. 124.
90. Wright, op. cit., pp. 144-6.
91. Burns, op. cit., pp. 314-34.
92. Hamberg, op. cit., pp. 223-4.

XII

TEKELCİ KAPİTALİZM

İkinci sanayi devrimi

19. yüzyılın son yirmi beş yılı boyunca kapitalist sanayi yeni bir teknik devrim geçiriyordu. Tıpkı birincisi gibi, ikinci sanayi devrimi de, esas itibariyle, üretimde ve taşımacılıkta enerji kaynağını değiştirdi. Kömürün ve buharın yanı sıra, petrol ve elektrik, tekerleri döndürmeye ve makineleri işletmeye başladı. 19. yüzyılın sonundan itibaren patlamalı motor ve elektrik motoru, buharla çalışan ilkel motorların yerini aldı.

Bu enerji devrimi sanayi dünyasını kökten sarstı. Aynı devirde, Bessemer usullerinin, Martin fırınının, Siemens-Martin rejeneratörlerinin ve çeliği alaşımlar yoluyla sertleştirme sisteminin uygulanması demir sanayiine yeni bir hız verdi.* Çelik, gitgide, temel sanayinin hammaddesi oldu. Ayrıca, boksitin elektrolizi, alüminyumun sanayide kullanılan ucuz bir hammadde haline gelmesini mümkün kıldı. Vaktiyle bu madenin 1 onsu 7 sterlin olduğundan değerli bir maden diye kabul edilmişti.

Nihayet, aynı dönem boyunca kimya sanayiyi ilk büyük atılımını yaptı. Kömürün tali ürünlerini kullanmayı öğrenen kimya sanayisi sentetik boyaların imaline girişti ve Uzak Doğu'daki antik doğal boya üretimine öldürücü bir darbe indirdi ve böylece sentetik dokuma sanayii de doğdu.

19. yüzyıl sonunda sanayi devrimi, dünya ekonomisindeki farklı sanayi dallarının nisbi önemini değiştirdi (2). Bir yüzyıl boyunca sanayide pamuk ve kömür egemen olmuştu. Derken, çelik ön sırayı aldı ve çok geçmeden bunu mekanik tekniği ve otomobil üretimi izledi.

Büyük Britanya'da ağırlık merkezi Manchester'den (pamuk) Birmingham'a (çelik) kaydı. Enerji devrimi her şeyden önce ABD'ye yaradığından (petrol bolluğu) Büyük Britanya sınaî üstünlüğünü ve üretkenlik alanında kurduğu egemenliği kesinlikle yitirdi.

---

* 1870'te Amerika'nın Bessemer çeliği üretimi ancak 30.500 tonu buluyordu. 1880'de bu miktar, 850.000 tona yükseldi; 1890'da 1,9 milyon ton oldu. 1880'de, demir raylar çelik raylarla henüz aynı miktarda üretiliyordu. 1890'da demir raylar, toplam tonajın % 1'inden daha azını temsil ediyordu. 1874'de, Saint-Louis'de Mississippi üzerinde ilk çelik köprü kuruldu (1).

Artan sınaî yoğunlaşma

19. yüzyıl sonundaki sanayi devrimi, sınaî sermayelerin temerküzü ve yoğunlaşması için güçlü bir uyaran olduğunu ispatladı. Demir sanayinin gelişmesi, odunla çalışan eski yüksek fırınların ortadan kalkmasını gerektirdi. Yeni tesisler önemli sermaye yatırımını öngördü ve sanayinin bu kilit noktasındaki küçük işletmelerin çoğunun ortadan kalkmasına yol açtı. Amerika'da demir şirketlerinin sayısı 1880'de 735 iken, 1950'de 16'ya düştü. (3). Pahalı bir donatımı gerektirdiklerinden, dev şirketlerin egemen olduğu birçok yeni sanayi doğdu (alüminyum sanayisi). Sabit sermayenin hızlandırılmış gelişmesi, verimli yeni bir işletme kurmak için gerekli asgarî sermaye kapitalist yoğunlaşmayı kamçıladı.

"Etkin çalışabilecek en küçük ünitenin bile çok büyük olduğu sanayilere yeni rakipler kolayca doluşmaz. Çeşitli sebeplerden dolayı bu böyledir: Yeni bir ünite yaratmak için ek bir sermaye gerekiyor. Yeni bir ünitenin kurulması, bu daldaki mevcut (üretim) kapasitesine öylesine büyük bir ilâveyi gerektirebilir ki toplam arz üzerindeki etki, pazarın fiyatlarda köklü bir düşme olmaksızın emebileceğinden çok daha fazlasına yol açabilir; bütün bunların yarattığı kararsızlık önleyici olabiliyor. Dolayısıyla, çok büyük boyutlar ya da çok büyük optimum bir ünite yeni rakiplerin ortaya çıkmasını önleyen doğal bir engel olarak düşünülebiliyor" (4).

Japonya, Rusya, İtalya gibi birçok yeni ülkenin dünya pazarına girmesi de sermayelerin yoğunlaşmasını kamçıladı. Bu ülkeler kendilerini geride bırakmış olan ulusların sınaî yapısının tümünü değil, bu yapının sadece en modern kısmını, yani sermayenin organik bileşiminin en yüksek olduğu ve yoğunlaşma derecesinin doruk noktaya vardığı işletmeleri taklit ettiler. Küçük ve orta işletmelere oranla dev işletmelerin üstünlüğü, başlangıçtan itibaren Rus ve Japon ağır sanayisinde, ileri ülkelerin benzer sanayilerdekinden çok daha belirgin olacaktı.

Asıl sınaî atılımın 19. yüzyılın son 25 yılı boyunca geçekleştiği Almanya ve ABD'de sermaye yoğunlaşmasının, bu atılımın 50 yıl öncesinden başladığı Büyük Britanya, Belçika ve Fransa gibi, ülkelere oranla, daha hızlı ilerlemesini aynı eşitsiz gelişme yasası belirledi.

Nihayet yeni teknikler de yoğunlaşmayı kamçıladı. Böylece elektrik enerjisi fabrikada emeğin (çalışmanın) senkronizasyonunu, taşıyıcı bandın kullanılmasını ve işletmelerin yatay ve dikey bütünleşmesini kolaylaştıran yeni iş bölümlerini mümkün kıldı.

Sermayenin yoğunlaşması, her şeyden önce, toplam sınaî işgücünün en önemli bir kısmının büyük işletmelerde toplanması şeklinde tezahür etti.

Almanya'da farklı işletme kategorilerinde istihdam edilen işgücü (tarımsal olmayan işgücü) yüzdesi aşağıdaki tabloda açıkça görülmektedir (5):

İşletmeler	*1882* (%)	*1895* (%)	*1905* (%)	*1925* (%)	*1933* (%)	*1950* (%)	*1961* (%)
0-10 işçi	65,9	54,5	45,0	39,4	46,8	24,6	24,3
11-50 işçi	12,1	15,8	17,9	19,1	14,3	28,7	15,9
51-200 işçi	10,1	14,0	16,8	18,0	14,3	9,6	14,5
200'ü aşkın işçi	11,9	15,7	20,3	23,5	24,6	37,1	45,1*

Aynı ülkede tek başına ele alınan sanayideki evrim daha da ilginçtir (6):

	1933		*1952*		*1957*	
	A	*B*	*A*	*B*	*A*	*B*
fabrikalar ;	%	%	%	%	%	%
1-9 işçi	88,6	19,6	46,1	2,9	44,7	2,2
10-49 işçi	8,1	15,4	34,0	12,4	31,7	9,4
50-99 işçi			9,0	9,9	10,0	8,6
100-199 işçi	2,4	21,5	5,2	11,5	6,3	10,8
200-499 işçi			3,6	17,3	4,6	17,6
500-999 işçi	0,8	43,4	1,1	11,7	1,5	12,5
1000'i aşkın			0,9	34,3	1,2	38,8

A = toplam işletme sayısı % si.
B = toplam ücretli işçi sayısı % si

200'den fazla işçinin istihdam edildiği işletmelerde sınaî işgücü yüzdesinin 30 yıldan az bir zaman içinde % 43'ten % 69'a yükseldiği görülmektedir.

Bu rakamlar, büyük işletmelerdeki sürekli büyümeden ayrı olarak, Alman sanayiinde 75 yıl boyunca meydana gelen köklü değişikliği açıkça ortaya koymaktadır. 1882'de, Alman emekçilerinin *üçte ikisine yakın bir kısmı* 10'dan az işçi çalıştıran işletmelerdeydi. 1950'de, tarımsal olmayan bütün bir sektörde bu oran dörtte birin altına, sınaî işletmelerde de % 2'ye düşmüştür. 200'den fazla işçi istihdam eden işletmelerde, 1882'de, tarım alanı dışındaki ücretli işçilerin sadece onda biri, 1905'te beşte biri, 1933'te dörtte biri, 1950 sonlarına doğru beşte ikisi çalışıyordu. Fransa'da tarımsal olmayan işletmelerin yapısındaki evrim aşağıda görülmektedir:

* 1950 ve 1961 yılı rakamlarının tümü Batı Almanya ile ilgilidir. 1950 yılına ait 2. kategorideki rakamlar 10-99 işçi, 3. kategorideki rakamlar da 100-199 işçi çalıştıran işletmelerle ilgilidir.

İşletmelerdeki Ücretli Sayısı:	*1896*		*1906*		*1926*		*1958*	
	A (%)	*B* (%)	*A* (%)	*B* (%)	*A* (%)	*B* (%)	*A* (%)	*B* (%)
1-10 işçi	98,3	62,7	98,3	58,9	96,1	39,2	95,4	20,0
11-50 işçi	1,32	11,7	1,34	11,5	3,0	15,6	3,6	28,8
51-100 işçi	0,18	5,1	0,19	5,17	0,8	7,4	0,5	
101-500 işçi	0,02	11,2	0,02	12,68	0,03	17,5	0,5	21,4
500'ü aşkın		9,3		11,7		19,3		29,8

A = toplam işletme sayısı % si
B = toplam ücretli işçi sayısı % si

Tarımsal olmayan ve 10 ya da daha az işçi çalıştıran küçük işletmelerde 1896'da işgücünün 2/3'sine yakın bir kısmı, bugün ise ancak beşte biri çalışmaktadır. 100'den fazla işçinin çalıştığı işletmelerde, 1896'da işgücünün beşte biri (7) 1958'de de % 51'i toplanmıştır.*

İtalya'da son otuz yıllık evrim şöyledir:

Kategorilere göre ücretli işçi sayısı	*1927*		*1937-39*		*1958*	
	A (%)	*B* (%)	*A* (%)	*B* (%)	*A* (%)	*B* (%)
2—10 işçi	89,6	31,3	88,7	24,3	76,1	15,4
11— 100 işçi	9,1	26,5	9,7	25,4	21,2	27,4
101—1000 işçi	1,2	31,7	1,5	33,6	2,5	27,9
1000'den fazla işçi	0,1	10,7	0,1	16,7	0,2	29,2

A = toplam işletme sayısı yüzdesi
B = toplam ücretli işçi sayısı yüzdesi (9)

Belçika'da sanayideki (maden kömürü havzaları dahil) işgücünün 50'den fazla işçi çalıştıran işletmelerde toplandığını, bunun 1896'da % 51,2, 1910'da % 56,8, 1930'da % 62,7, 1956'da % 66,7 olduğunu da belirtelim. Çağdaş kapitalizmin en tipik ülkesi ABD ile ilgili istatistikler aşağıda gösterilmiştir:

* 1959'da bu yüzde 55'e yükselmişti (8).

Ücretli İşçi Çalıştıran Manüfaktür Tesislerinin Sayısı

	1909	*1914*	*1929*	*1955*
0-4 işçi	136,289*	74.766	102.097	255,684
5-100 işçi	91.697	86.141	88.797	255,684
101-500 işçi	11.021	10.972	13.275	22.395
501-1000 işçi	1.223	1.200	1.579	2.862
1000'den fazla.	540	577	921	2.106

İşletme Kategorisi Başına Ücretli İşçi Sayısı	*1909*	*1914*
0— 4 işçi	311.704	181.566
5— 100 işçi	2.187.499	2.082.873
101— 500 işçi	2.265.096	2.258.438
501— 1000 işçi	837.473	824.625
1000'den fazla işçi	1.013.274	1.131.211
	1929	*1955*
0— 4 işçi	726.808	4.181.000
5— 100 işçi	2.236.157	
101— 500 işçi	2.750.797	4.688.000
501-1000 işçi	1.079.277	1.977.000
1000'den fazla işçi	2.026.713	5.499.000 (10)

Böylece, 500'den az *işçi istihdam eden* ve 1909'da toplam fabrika sayısının % 99,6'sını; 1914'te % 99'unu; 1929'da % 98'ini ve 1955'te % 97,5'ini temsil eden işletmelerde:

1909'da: toplam ücretli işçi sayısının % 72'si
1914'de: toplam ücretli işçi sayısının % 69,8'i
1929'da: toplam ücretli işçi sayısının % 62,9'u
1955'te: toplam ücretli işçi sayısının % 54,3'ü
çalışıyor.

Buna karşılık, 1000'den fazla *işçi istihdam* eden ve toplam fabrika sayısının % l'ini temsil eden firmalarda aynı tarihlerde, yani:

1909'da: toplam ücretli işçi sayısının % 15,3'ü
1914'te: toplam ücretli işçi sayısının % 17,4'ü
1929'da: toplam ücretli işçi sayısının % 24,2'si
1955'te: toplam ücretli işçi sayısının % 33,6'sı
çalışıyor.

* 1900 istatistikleri, manüfaktür tesislerinin yanı sıra, sayımı daha ilerde yapılacak olan küçük el sanatları atölyelerini de kapsamaktadır. Daha büyük bir yoğunlaşma eğilimi göstermelerine rağmen, bunları hareket noktası olarak almayışımızın sebebi budur.

Manüfaktür işletmelerinin ortalama boyutu 1850'de 8 ücretli işçi iken 1860'da 9'a, 1880'de 10,5'e, 1914'te 35'e, 1929'da 40'a, 1939'da 53'e ve 1954'te 55,4'e yükselmiştir. 1954'te 1000'den fazla işçinin çalıştırıldığı işletmeler sanayideki toplam işçinin % 32,8'ini temsil ediyor, fakat bu aynı sanayide "katma değer"in % 37'sini üretiyorlar.

Bununla beraber, bu rakamlar ABD'de sanayideki yoğunlaşmayı tam olarak yansıtmaz. Gerçekten de işgücünün yoğunlaşması, gelirlerin ve kârların yoğunlaşmasından daha azdır. Örneğin, *Bureau of International Revenue*'nün yıllık hesaplamalarına göre, bütün manüfaktürlerin global gelirinin farklı kategoriler arasında dağılan kısmı şöyledir:

Yıllık Net Gelirlerine Göre Şirketler				
	1918	*1929*	*1937*	*1942*
50.000 dolardan az	8,17	7,06	6,76	3,34
50 - 500.000 dolar arasında	24,58	19,31	20,09	14,69
500.000-5 milyon dolar arasında	33,08	46,11	32,05	31,28
5 milyon dolardan fazla	34,17	27,52	41,12	50,69

Federal Trade Commission'un yaptığı bir ankette ABD'nin *en büyük iki yüz şirketinin* iş hacminin 1935'te bütün şirketlerin iş hacminin % 35'ini, 1947'de % 37'sini, 1950'de % 40,5'ini ve 1958'de % 47'sini temsil ettiği belirtilmektedir. 2 Temmuz 1964 tarihli *New York Times*'e göre, ABD'de manüfaktür sanayiindeki en büyük yüz şirket, bütün hisse senetli Amerikan şirketlerinin sabit sermayesinin % 58'ini temsil etmektedir. Demek ki, manüfaktür şirketlerinin % 50 oranında artmasına yolaçan ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen "boom" sırasında yoğunlaşma eğiliminin azalmadığı görülmektedir. Aksine, yoğunlaşma hızla devam etmiş, fakat bu yoğunlaşma sonunda ortaya çıkan çok büyük işletmelerin sayısı genişleme devresinde gerçekten artmıştır (11).

Tekellerarası anlaşmalar, gruplaşmalar ve kapitalist birleşmeler

19. yüzyılın son yirmi beş yılından itibaren sermayenin hızla yoğunlaşması, sermayenin organik bileşimindeki artışın hem sonucu hem de sebebidir. Optimum verimlilik şartlarında üretim yapmak için önemli sabit sermayeleri bir araya getirmek zaruretinden doğan sınai yoğunlaşma, bir avuç kapitaliste büyük imkânlar sağlayarak, bunların pazarda gittikçe genişleyen bir yer tutmalarına, küçük ve orta fabrikatörlerin çoğunu pazardan silip süpürmelerine yol açmıştır. Öte yandan, yeni sanayi sektörlerini kasıp kavuran spekülasyon ve üretimi hızla genişletmek tutkusu büyük servetlerin doğup batmasına sebep oluyor, en büyük işletmelerin birçoğu iş hacimleriyle aynı oranda artan rizikolara maruz kalıyorlardı. İşlerin geniş ölçüde gelişmesini sağlamış olan bankalar böylesine rizikoları henüz göze alamıyorlardı. 1873'ten sonra iş

alanında uzun bir süre devam eden depresyon, kapitalistlerin bu rizikolara karşı olan hassasiyetinin son derece artmasına yol açtı (12).

Bütün bu faktörlerin etkisiyle büyük kapitalistlerin zihniyeti ve işleri organize etme tarzları köklü bir şekilde değişti; serbest rekabet *ilkesine* sarılacakları yerde, fiyat alçalmalarını geçiştirmek, yani ortalama kâr oranının düşmesini önlemek amacıyla, serbest rekabeti sınırlandırmanın yollarını aradılar. Sabit sermayelerin kitle halinde durmadan artışı karşısında hemen düzenli bir amortisman sağlamak zarureti de aynı derecede bir rol oynadı (13). Kapitalistler arasında, fiyatları düşürmek suretiyle rekabete girişmeyeceklerini öngören antantlar gerçekleştirildi.*

Büyük burjuvazinin yetkili sözcüleri, fiyat rekabetini ortadan kaldırmak, antantları ve birleşmeleri gerçekleştirmek için duyulan bu yeni ihtiyacı oldukça hızlı bir şekilde dile getirdiler. Rockefeller'in ortaklarından biri olan H. J. Rogers, New York Tribune Gazetesi'ne, *Standard Oil Trust*'ın kurulması vesilesiyle, 1874'ten itibaren şöyle diyor:

"Petrol tasfiyehanelerini işletenler, üretilmiş miktarları, arz ve talebe göre tesbit edilmiş bir oran dahilinde kısıtlamaya ve üretim kapasitesini azaltmaya razı olurlarsa, *pazar herkesin makul bir kâr sağlayacağı şekilde düzenlenebilecektir.* Bugün bir galon petrol 15 senttir. Petrol alanında öngörülen dağıtımın, fiyatları 20 sente yükselteceği şüphesizdir. Adil (!) bir kâr sağlamak için bir galon petrolün 25 sente satılması gerekecektir"(15).

İngiliz Sabun Fabrikatörleri Birliği'nin başkanı, Ocak 1901'de "Ortaklıklar kurmadan ve birleşmeleri sağlamadan kâr elde etmek imkânsız hale gelmiştir"(16) diyor. Daha ünlü bir sabun fabrikatörü olan Lever de 1903'te şöyle diyecektir:

"Vaktiyle bir fabrikatörün kendine ait bir işletmesi vardı. Sonraları birkaç ortak bir araya geldi. Derken, iki ya da üç ortağın sağlayabileceği sermaye bir işin gerçekleştirilmesi için yetmez oldu. Ve anonim şirketlerin kurulması gerekti... Artık yeni bir safhaya ulaştık ve anonim şirketlerin birçoğunu koalisyon (*a combine*) dediğimiz bir örgüt içinde birleştirmek artık kaçınılmaz oldu"(17).

Bu konuda sayısız örnekler verilebilir, Şikago'lu avukat MAJ. Eddy, yeni doktrini *The New Competition* adlı bir eserde özetleyerek, bu "yeni" rekabet şeklinin "açık fiyatlar" üzerine, yani maliyet ve satış fiyatlarıyla ilgili genel istihbarat üzerine kurulduğunu belirtiyor (18). JCI. Kimya tröstünün baş organizatörü Lord Melchett'in 1927'de yayınladığı kitabı bu arada sayabiliriz. Melchett, "rekabetin aşıldığını", bunun yerini, işletmelerin kaynaşmasından ve uluslararası antantlardan meydana gelen bir "işbirliğinin" aldığını söylüyor (19).

---

* Liberalizmden ve patronlardan yana olan *Neu Zürcher Zeitung* gibi bir gazete bile Alman kapitalistleri konusunda şöyle demek zorunda kalmıştı (14): "Uğrunda hukukçuların ve iktisatçıların yıllardan beri mücadele ettikleri bu özgürlüğü Alman girişimcilerin büyük çoğunluğunun istememeleri ilginç bir durumdur ve bu belki de ancak psikolojik bir bakış açısından incelenebilir..."

Kapitalist antantlar, aslında, *yeni* bir fenomen değildi. Serbest rekabetçi *sınaî* kapitalizm, başlıca kâr kaynağını tekellerden alan *ticarî* kapitalizmden doğmuştur. Bu özel eski antantlar ortadan kalkınca yerini yenileri aldı. Aynı sanayi kolundaki sanayicilerin halka dayatılan fiyatları yükseltmek amacıyla kendi aralarında "görüştüklerini" Adam Smith daha önce belirtmemiş miydi?

1817'den itibaren, Büyük Britanya'da Cheshire'deki tuz ticaretinin tekelleştirildiği görülüyor. Tyne ve Wear ırmakları boyunca kömür üretimini ve satışını sıkı bir şekilde kontrol eden *Committee for the Limitation of the Vend* Newcastle'da faaliyete geçiyor (20). 1851'de *The Cincinati Gazette*:

"Kanawha bölgesindeki tuz fabrikatörlerinin, tuz elde etme kapasitelerinin tüketim talebinden yüksek olduğunu aşağı yukarı dört yıl önce farkettiklerini ve bu yüzden, tuz fiyatları seviyesinde büyük bir düşme görüldüğü için, fiyatı tesbit etmek, üretilen miktarı sınırlandırmak amacıyla bir birlik kurduklarını ve doğu bölgesinin gerçek ihtiyaçlarını gözönünde tuttuklarını" belirtiyordu. Gerçekte, 1853'te ABD'de, "bütün fabrikatörlerin iflasına yol açan rekabete karşı koymak için" *American Brassa Association*'ın, 1854'te "fiyat politikasını kontrol etmek amacıyla" *Hampton Country Cotton Spinners Association*'ın; 1855'te de aynı amaçla *American Iron Association*'ın kurulduğu görülüyor (21).

Orta boyuttaki işletmeler, sermayelerin, kâr oranındaki dalgalanmalara göre, bir sanayi kolundan bir başka sanayi koluna akmasını sağladıkları sürece, bütün bu tekelleştirme girişimleri bireysel ve geçici girişimler olarak kalmak zorundaydı. Bu şartlarda ulusal bir pazarı gerçekten *denetlemek* için çoğu işletmelerin bir araya gelmesi gerekecekti. Pek az bir yeni sermaye, bir tekeli yıkmaya yetiyordu. Ancak, sermayenin temerküzü ve yoğunlaşması - muazzam bir sermayeye dayanan dev işletmelerin kurulması ve birçok sanayi kolunda sadece birkaç firmanın egemen olması- tekellerin gelişip güçlenmesi için uygun şartları yaratacaktı.

Demek ki bu tekellerin önce, ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlangıcında bir ilerleme gösteren ülkelerde (ABD'de, Almanya'da, Japonya'da) ve (petrol, çelik, otomobil, elektrik aygıtları, kimya) sanayilerde gerçekleşmesi mantıkidir.

ABD'de otomobil imal eden firmaların sayısı 1909'da 265 iken, 1921'de 88'e, 1926'da 44'e, 1937'de 11'e ve 1955'te 6'ya düşmüştür. Büyük Britanya'da 1922'de bu sanayi kolundaki firma sayısı 88, 1929'da 31 ve 1956'da 20 idi, bunun da 5'i toplam üretimin % 95'ini sağlamaktadır(22).

Gerçi halat sanayisinde fiyatları tespit etmek için ABD'de 1861'den itibaren bir ulusal "pool" kurulmuştur ama asıl ilk tröst *Standart Oil Trust*'dır. Petrol kuyularının işletilmesi 1859'da Pennsylvania'da Titusville'de başlamıştı, ilk petrol şirketi *Pennsylvania Rock Cy* o kadar muazzam kâr sağladı ki bir yıl bile geçmeden 77 rakip firma ortaya çıktı. Demek ki "serbest rekabet" bütün "esnekliği" içinde incelenebilirdi. 1 varil petrol 1859'da 20 dolarken 1861 sonunda 10 sent (!) oldu. 1863'te 8,5 dolara yükseldi, sonra da, 1867'de ortalama 2,40 dolara düştü.

Fiyatlarda dalgalanmalar devam ederken yabancı rekabet de arttı ve bunun üzerine:

"*Pennsylvania*'daki bazı petrolcüler (bu sırada ABD'deki rafine üretimin sadece yüzde birkaçını kontrol eden) Rockefeller'e ilginç bir şema sundular: Amaç çok sayıda arıtıcı ve nakliyatçıyı bir birlik etrafında toplamak ve petrol nakleden demiryolu kumpanyalarının bu birliğe özel bir indirim uygulamalarını, buna karşılık diğer arıtıcılardan yüksek bir ücret talep etmelerini sağlamaktı" (23).

Böylece, ABD'de rafineri kapasitesinin % 10'unu kontrol eden *Southern Improvement* (1871) kuruldu. Bu birlik bir başarı gösteremedi, fakat Rockefeller yoğunlaşma hareketine katılmıştı. Bunun yerine *National Rafiners Association* (1872) ve rafinerilerin büyük bir kısmını temsil eden *Central Association* (1875), bunun ardından da, *pipeline'ları* [petrol boru hatları] kontrol eden bir holding kuruldu. 1884'te *Standart Oil* Amerika'daki bütün petrolün % 90'ını tasfiye etti, gerçekte ise, bunun % 100'ünü rafinerilere nakletti. Böylece ilk tekelci tröst doğmuştu (24).

Aynı devirde, Avrupa'da, özellikle 1873 buhranından ve kâr oranının bu buhran dolayısıyla birdenbire düşmesinden sonra patronlar arasında antantlar gelişmeye başladı. 20. yüzyılda olduğu gibi 19. yüzyılda da antantlar kâr oranının düşmesine karşı bir tepkinin sonucudur. Dortmund'da ilk tuğla satış kontuarının kuruluşunu (1888) bir tarihçi şöyle açıklıyor:

"Fiyatlardaki aşırı düşüşün ancak bir antantla önlenebileceği gerçeğini anlamak için, fiyat alanında girişilen şiddetli mücadelenin yarattığı ekonomik baskıyı hatırlamak yeter" (25).

Yarım yüzyıl sonra Büyük Britanya'da sentetik dokuma sanayiyinde durum şöyleydi:

"Asetat elyafı için daha şiddetli bir rekabet başlamış ve bu rekabet uzun bir süre devam etmiştir. Başlıca iki rakip, Courtaulds ile British Celanese idi. İki firmanın kârları da 1937 ve 1938'de azalmıştı. Ama 1939 başlangıcında temel anlaşmazlıklar konusunda bir anlaşmaya vardılar, böylece, viskoz ve asetat elyafı fiyatları livre başına aşağı yukarı 2 peni arttı" (26).

Kapitalist yoğunlaşmanın türleri

Kapitalist işletmeler kâr oranını düşürmemek ya da artırmak amacı ile antantlar kurar ve çeşitli şekillere bürünen işbirliği anlaşmaları imzalarlar. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sınaî yoğunlaşma hakkında İngiltere Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı şemaya göre (27), EAG. Robinson (28), 13 antant ve yoğunlaşma türü ayırdetmektedir. Biz bunların burada sadece yedisini ele alacağız:

1. *Gentlemen's Agreements (Resmi Olmayan Anlaşmalar):* Belirli fiyatlardan aşağı satmamak ya da bazı bölgelerde satmamak için üreticiler arasında varılan anlaşmadır. Böyle bir anlaşma, örneğin, 1901 yılında Britanya sabun fabrikatörleri tarafından gerçekleştirilmiştir (29).

2. *Fiyatları Düzenleyen Ortaklıklar:* Bunların özelliği *gentlements agreements*'lerden daha etkili olmalarıdır. Deniz ticareti konusundaki anlaşmalar bunun klasik örneğidir (30).
3. *Pool:* Genellikle, fiyatlarla ilgili anlaşmaların, pazar fiilen paylaşılmadıkça ve her üreticinin alacağı pay kesinlikle tespit edilmedikçe, etkili olmadığını (31) tecrübe göstermektedir.

   Nitekim, *pool*'lar yukarıda belirtilen anlaşmalardan farklıdır. Çünkü pazarın belirli üreticiler arasında paylaşılmasını sağlamaktadırlar. Böyle bir *pool*, Amerikan demir sanayisinde çok önceden gerçekleştirilmiştir (32). Bunun en klasik örneği, tam yirmi yıl boyunca Amerikan pazarına egemen olan Amerikalı "meat-packers"ler [et toptancıları] arasındaki *pool*'dur(33).
4. *Karteller, Satın Alma ya da Satış Sendikaları, Satış Kontuarları*: İlk üç gruplaşma çok sınırlı olduğu halde, karteller ile satış kontuarları geçici bir gruplaşma ile sürekli bir antant arasında yeralır. Bunlara katılan işletmeler bağımsızlıklarını korurlar, fakat kısa ya da uzun vadeli anlaşmalarla birbirlerine bağlıdırlar, satarken ya da satın alırken birlikte hareket ederler ve bu anlaşmaya aykırı hareketleri görülen işletmeler büyük meblağlar ödemek zorunda kalırlar.
5. *Tröstler:* Başlangıçta, vaktiyle rekabet halinde olan şirketlerin kendilerine hisse senetlerini verdikleri ve karşılığında ortaklaşa işe ne oranda katıldıklarını gösteren belgeler aldıkları bir gruplaşmadır. Bunun en klasik örneği 1890'da yasadışı ilan edilen *Standard Oil Trust*'tır (34). Bu tröst kelimesini, ilerde daha geniş anlamda, yani işletmelerin birbirleriyle kaynaşması anlamında kullanacağız.
6. *Holdingler ya da Konzern*'ler: Şeklen bağımsız görünen birçok işletme üzerinde mali kontrolün gerçekleştirilmesini sağlayan bir şirkettir. Büyük tekel imparatorluklarının kurulmasını sağlamak amacıyla dünyanın birçok ülkelerinde, özellikle de ABD'de (35), Belçika'da (36), Almanya'da ve Fransa'da (37) en çok başvurulan araçlardan biridir

   Holdingler, *zincirleme ya da çaprazlama katılım* gibi çeşitli teknikler sayesinde, sermayenin, birçok şirketi fiilen kontrol altında tutmak için gerekli kısmının azaltılmasını sağlar.*

---

* "Bankalar, böylece kurdukları *holding*'in hisse senetlerinin büyük kısmını muhafaza ederler. Sadece bu ana şirketin aracılığı sayesinde, kendi kaynaklarını doğrudan doğruya kullanmaksızın, grubun bütün dallarını kontrol ederler. Bundan dolayı da büyük bir sermaye tasarrufu sağlarlar. Gerçi *holding*'in genel toplantılarında çoğunluğu sağlamak için hisse senetlerinin % 40'ına sahip olmak gerekir ve *holding* şirket de aynı oranda bir iştirak ile şubeleri kontrol eder ama banka, bu şubelerin sermayesinin % 16'sına eşit bir meblağı işletmeden tuttuğu için gruba bağlı şirketlerin yönetimine hakimdir" (38). Örneğin, Paris ve Hollanda Bankası 1911'de *Compagnie Générale du Maroc* diye bir *holding* şirket kurmuştur. Bu kumpanya 1952'de Fas'taki bankaların, nakliyat kumpanyalarının, petrol, elektrik, çimento, kömür işletmelerinin, tarım makineleri ve maden şirketlerinin % 50'sinden fazlasını kontrol ediyordu

7. *İşletmelerin Kaynaşması:* Kapitalist yoğunlaşmanın en "sağlam" ve en kesin şekli budur. Bu ortaklığa katılan şirketlerin hukuki ya da mali bağımsızlığı kalmaz. Bu ortaklıktaki *tröstler*, kökenlerine göre, iki kısma ayrılırlar: *Yatay* tröstler, tek bir sanayi kolundaki işletmelerin kaynaşmasından meydana gelir (örneğin sigara, otomobil, uçak tröstü gibi); *dikey* tröstler, hammaddelerini karşılıklı olarak birbirlerinden sağlarlar. Bunlar da şu kısımlara ayrılabilir:
—*Iraksak* (divergent) tröstler, mamul ve yarı-mamul ürünleri imal eden fabrikaların kullandıkları hammaddeleri sağlayan işletmelerden meydana gelir (ABD'deki U. S. Steel Corp. çelik tröstü ile Belçika'daki Cockerill-Ougrée tröstü).
—*Yakınsak* (convergent) tröstler, aynı mamul ürünün imalinde kullanılan çeşitli hammaddeleri ve yarı-işlenmiş ürünleri üreten işletmelerden meydana gelir (örneğin bazı otomobil tröstleri) .
— *Türdeş* (hétérogène) tröstler, aynı mali grup tarafından kontrol edilmelerinin dışında, aralarında teknik ya da ekonomik bir bağ bulunmayan işletmelerden meydana gelirler. Örneğin Lever tröstü bunlardan biridir. Bu tröst, 1920 yılı başlangıcında, sabun fabrikalarının ve hammadde sağlayan işletmelerin yanı sıra, dalyanları, kâğıt fabrikalarını ve makine imalatını da kontrol ediyordu (40).

1897-1904 döneminde ABD'de geniş bir kaynaşma (birleşme) hareketi sonunda tekelci tröstlerin birçoğu kuruldu. 1890'da tröst sayısı 23 iken 1896'da 38'e, 1904'de 257'ye yükseldi; hiçbir zaman 240 milyon doları aşmamış olan birleşmelerin (ortaklıkların) yıllık kapitalizasyonu 1898'de 710 milyonu, 1899'da da 2 milyar 244 milyonu buldu. Bu devre boyunca kurulmuş olan 339 birlik, tekellerin güçlenmesini sağladı (41). ABD'de 1900 yılından itibaren sınaî üretimin % 32'si ve maden üretiminin % 40'ı (petrol üretimi hariç) tekelleştirildi (42).

Banka yoğunlaşması ve mali sermaye

Sınaî yoğunlaşmayı kolaylaştıran aynı faktörler bankaların yoğunlaşmasını da hızlandırdı. Bu rekabetten dolayı, küçük bankaların birçoğu bir tek büyük banka içinde eridi. Her büyük buhran sonunda, genellikle, bankerlerin çoğu iflas etti. 1933 döneminde ABD'de 2000'den fazla banka top atmıştır (43). Bütün ülkeyi ve başlıca yabancı şirketleri kaplayan mümkün olduğu kadar çok şube açmak için daha fazla sermaye gerekiyordu. Bu yüzden, bütün ülkelerde banka sermayesinin yoğunlaştığı ve temerküz ettiği görüldü.

Fransa'da üç büyük mevduat bankasının, yani *Crédit Lyonnais, la Société Générale* ve *Comptoir National d'Escompte*'un portföyleri 1880-

(39). Bu holding sayesinde bütün Fas, Paris ve Hollanda Bankası'nın "çiftliği" haline gelmişti.

1914 yılları arasında on misli arttı ve 1880'de 580 milyon altın Frank olan mevduatları 1914'te 2 milyar 256 milyon franka ve 1930'da da 7 milyar 215 milyon franka (ya da 35,5 milyon Poincaré frankına) yükseldi. Bu bankalar, bu sırada Fransa'daki bütün banka mevduatının % 50'sinden fazlasına sahiptiler, bu oran, bu bankaların ulusallaştırılmasından sonra da pek az değişmiştir.

Büyük Britanya'da *Joint-stock Bank*'ın sayısı 1890'da 104 bin iken, 1910'da 45'e, 1942'de 25'e düşmüş, buna karşılık, bu bankaların şubelerinin sayısı aynı devre içinde üç misli, mevduatları da 10 misli artmıştır. Beş büyük banka, yani National Provincial Bank, Westminister Bank, Midland Bank, Lloyyd's Bank ve Barclay Bank 1900 yılında Britanya banka mevduatının tümünün % 27'sini, 1913'te % 39,7'sini, 1924'te % 72,4'ünü, 1942'de % 73'ünü, 1953'te % 79'unu temsil ediyorlardı.

Almanya'da 9 büyük bankada mevduatın 1907-8'de % 47'si, 1912-13'de % 49'u, 1924'de % 54,6'sı, 1934'de % 65,6'sı temerküz etmiştir. 1943'de 6 büyük banka toplam mevduatın % 62,9'unu temsil ediyordu, İkinci Dünya Savaşı'ndan ve geçici bir desantralizasyondan sonra başlıca 3 banka kredi alanında yeniden egemen bir rol oynadılar. 1956'da Alman banka kredilerinin tümünün % 55'i bu bankalar tarafından verilmiştir.

Japonya'da bankaların toplam sayısı 1914'te 2155 iken 1929'da 1001'e, 1936'da 424'e, 1942'de 146'ya, 1943'te 100'e ve 1945'de 61'e düştü (Japonya'nın ekonomik ve mali yıllığına göre). En büyük beş banka 1926'da banka mevduatının % 24,3'ünü, 1929'da % 34,6'sını, 1936'da % 41,9'unu ve 1945'te % 62'sini temsil etmektedir. Kartellerin dağıtılması için Amerikalılar'ın aldıkları tedbirlerden sonra bu oran % 10'a düşmüş, 1953'den itibaren de % 35'e yükselmiştir.

ABD'ne gelince: Ulusal bankaların toplam sayısı 1900'de 3732 iken 1920'de 8030'a yükselmiş, 1929'da 7536'ya; 1939'da 5209'a düşmüş, 1945'de de 5021 olmuştur. Bu bankalar içinde 5 milyondan fazla sermayesi olan banka sayısı 1923'de 21, 1930'da 39, 1934'de 40'tır ve aynı yıllarda sırasıyla toplam mevduatın % 22,l'i, % 43,3'ü ve % 47,8'i bu bankalarda toplanmıştır.

Yatırımlar için emre amade fonlar, işlerin büyük ölçüde gelişmesinden yararlanmak amacıyla sanayinin bu fonlara ivedi bir ihtiyacı olduğu sırada, sınaî yoğunlaşmanın başlıca muharriklerinden biri oldu. ABD İçişleri Bakanı Chapman ile Temsilciler Meclisi tali komisyonu başkanı Celler arasında bu konuda geçen konuşma tekellerin gücünü göstermesi bakımından çok ilginçtir:

CHAPMAN - Sayın milletvekili, yeni bir çelik fabrikası kurmak için, gerçekten büyük, çok büyük bir sermayeye ihtiyaç vardır.

BAŞKAN CELLER – [Yeni bir çelik fabrikasının muhtemel kurucusunun] mali kurumlara başvurması gerekmeyecek midir?

CHAPMAN - Evet öyle yapması gerekecektir.

BAŞKAN CELLER - Eğer bu mali kurumlar mevcut kumpanyalarla ilişki kurmuşlarsa ya da bağlantıları varsa, herhalde yeni rakipleri teşvik etmeyeceklerdir değil mi?

CHAPMAN - Şüphesiz, etmeyeceklerdir. Zaten hiçbir zaman da etmemişlerdir (44).

Belçika'da banka sermayesinin, bağımsız krallığın başlangıcından itibaren *mali sermaye* rolü oynaması, yani ilk genişleme aşamasından itibaren sanayiye egemen olması (ilk anonim şirketlere geniş ölçüde katılması sayesinde) istisnai bir durumdur; sömürgeci yayılma döneminde bu tutum daha da kesinleşmiştir:

"Hollanda'nın uyguladığı sömürgeleştirme siyasetinin son yılları boyunca *Société Générale* maden kömürü işletmelerine avans verdi. Ayrıca, kömürlerin Fransa'ya sürümünü kolaylaştıracak olan kanalların yapımına da yardım etti. Oysa, 1830 İhtilali sınai bir buhrana yolaçtığı için, kömür işletmelerinden birkaçı aldıkları borçları ödeyemez oldular. Verilen avans, böylece, bu işletmelere banka tarafından yapılan sürekli bir yatırıma dönüştü ve bu yatırımı seferber etmek için söz konusu kömür işletmelerini, anonim şirketler haline getirmek fikri doğdu; bu iş, 1834-35'te gerçekleştirildi... Ekonomik canlanma başlayınca, demiryollarının yapımı kararlaştırılınca, buhar makineleri yayılınca, sınaî işletmeleri anonim şirketler haline getirmek ve geliştirmek gerekti". Tabii, bunları anonim şirketler haline getirmek fikri daha ağır bastı. (45).

Fransa'da Péreire kardeşlerin kurduğu *Crédit Mobilier*'nin başarısız girişiminden sonra iş bankaları, 1870 ve 1880 yılları boyunca sınaî işletmelerin kurulmasını büyük ölçüde destekledi.. *Paris ve Hollanda Bankası ile Hindiçini Bankası* 1970-71 savaşından sonra ele geçirilen sömürgelerde Fransız şirketlerinin yayılmasını sağladı.

Almanya'da *A. Schaffhausener Bankverein* 1870 yıllarındaki muazzam sınaî gelişmenin finansmanında çok büyük bir rol oynamıştır. 20. yüzyılın başlangıcından itibaren, en büyük altı bankanın direktörleri 344 sınai işletmenin idare meclisi üyesi idiler (46). Büyük bankalardan birinin, 19 Kasım 1901'de *Zentrales Nordwestdeutsches Zementsyndikat*'ın idare meclisine yolladığı aşağıdaki mektupta da belirtildiği gibi mali sermaye, kısa bir zamanda sanayiye "kendini dayatıyor"*:

"18 Kasım tarihli *Reichsanzeiger*'de yayınladığınız muhtıradan anladığımıza göre kumpanyanızın bu ayın 30'unda yapacağı genel toplantıda işlet-

---

* Büyük bankaların, kredi verdikleri kimselerin işlerine ne kadar karıştıkları *Bank of America*'nın atası olan *Bank of Italy* ile ilgili şu pasajda açıkça görülmektedir:
"Aynı tarihte (1921), Bank of İtaly, ödünç sermaye verdiği çiftçiye kendisinin hazırladığı bir bütçeyi uygulamasını şart koştu. Bu dönemde köklü bir yenilik demekti bu. Tarımsal maliyetin bütün ayrıntıları bu bütçede ele alınmıştı; Sermaye giderleri... donanım ve iaşe... çift sürme, ekim, sulama, budama, hasat ve taşımacılık işlemlerinin maliyeti; aylık avansların değerlendirilmesi ve rekolte tahminleri. Her bütçenin arkasında Bank of İtaly'nin bir gözlemcisi, bir şubenin müdürü, bir memur ya da bir revizör vardı. Bunlar borçlunun anlaşmaya uygun hareket etmesini sağlıyorlardı" (47).

melerinizde bizce kabulü imkânsız tedbirlere başvurulması konusunda kararlar alınabilecektir. Şimdiye kadar size açmış olduğumuz kredileri bu sebepten ötürü bundan böyle veremeyeceğimizi belirtiriz. Ama söz konusu genel toplantıda böyle bir karar alınmazsa ve bize bu konuda bir garanti verilirse, "size yeni krediler açmak üzere görüşmeye hazır olduğumuzu bildiririz" (48).

ABD'nde yatırım bankaları (investment bankers), demiryolu kumpanyalarının "konsolidasyonundan" başlayarak sınai yoğunlaşmayı büyük ölçüde etkilediler. Bu kampanya boyunca, bankerler yoğunlaşmaların *tekelci* hedeflerini açıkça belirtiyorlardı. John P. Morgan batı Mississipi'deki bütün demiryolu şirketlerinin yöneticileri önünde 10 Ocak 1899'da yaptığı konuşmada bu amacı açıkça dile getirmişti.

"Burada bulunan bankerler adına konuşuyorum ve diyorum ki, Komite'nin tespit ettiği esaslara göre pratik bakımdan, bir teşkilât kurulabildiğine ve bu teşkilâtın bankerlerin de temsil edildiği ve kararlarını mutlaka kabul ettirebileceği bir icra komitesi olduğuna göre, bankerler paralel demiryollarının kurulmasını ya da böyle bir icra komitesi tarafından oy birliği ile onaylanmayacak yeni bir girişimi gerçekleştirmek amacıyla çıkarılacak hisse senetlerinin ve tahvilatın alım-satımını var güçleriyle önlemeye çalışacaklardır." (49).

1896 ve 1904 yılları arasında işletmelerin birleştirilmesi için girişilen harekette en büyük rolü bankalar oynadı:

"Her ne kadar birleşmelerin birçoğu bizzat sanayiciler tarafından 1890'dan önce gerçekleştirilmişse de bankerler ve maliyeciler sadece basit bir aracı olmaktan çıktılar, bu hareketin öncülüğünü de yaptılar. Büyük birleşmeleri (kaynaşmaları) gerçekleştirmekle tüm yatırımcılara belli bir zaman boyunca oldukça spekülatif kâğıt para vermiş olan gezginci profesyonel öncülerin yerlerini aldılar. Bankaların himayesinde ve onların teşvikiyle gelişen birleşme hareketi 19. yüzyılın sonlarına doğru bir çığ gibi büyüdü" (50).

Nihayet, *Japonya*'da, İkinci Dünya Savaşı'ından sonra, holdinglerin (ulusal ekonomiyi kontrolü altında tutan *Zaibatsu* gibi mali grupların) yerini bankalar aldı. 1953'te yapılan bir ankete göre, ülkenin en önemli 320 şirketinde, bankalar hisse senetlerinin % 35,1'ine, sigorta kumpanyaları da % 16,1'ine sahiptir (51).

Tekeller

Sınaî sermayenin yoğunlaşması ve kapitalist antantların, grupların ve tröstlerin kurulması, sanayi sektörlerinin birçoğunda tekellerin doğmasına yol açtı. Bir tek işletme ya da işletmelerin birkaçı üretimin bir kısmı üzerinde, kısa ya da uzun devreler boyunca fiyatları ve kâr oranlarını diledikleri gibi tespit edebilecekleri bir kontrol kurdular.*

* Amerikan tröstü General Electric, büyük bir hızla çalışan takım tezgâhları için mutlaka gerekli bir alaşım olan tungsten karbür üzerinde 1928'de tam bir tekel kurmuştu. Bu tekelin

Amerika ABD'de en çok tüketilen 1807 ürünün üretim şartlarını tahlil eden F. Crowther bu ürünlerin *yarısının*, üretimin % 75'inden fazlasının azami dört işletme tarafından sağlandığı sektörlerden geldiğini keşfetmiştir. Crowther'in 1937'de ortaya koyduğu tablo, 1947'de daha da ilginç bir hal aldı. Bu tarihteki yoğunlaşma fenomeni ile ilgili indeksler aşağıda gösterilmiştir (İndeksler Amerikan Ticaret Bakanlığı'nca tespit edilmiştir):

Toplam Değerinin % 50'sini ya da Daha Fazlasını Bir Tek Kumpanyanın Ürettiği Maddeler			
	(%)		(%)
Yangın söndürme aletleri	85	Elektrik ampulleri	59
Amatör için filimler	85	Linoleom muşambası	58
Konik yastıklar	80	Cilt makineleri	56
Konserve çorbalar	66	Konserve kutuları	55
Bilyalı rulmanlar	60	Ham alüminyum	55
Toplam Değerinin % 66'sını ya da Daha Fazlasını İki Kumpanyanın Ürettiği Maddeler			
	(%)		(%)
Gaz	85	Süt şişeleri	70
Lokomotifler	80	Kamyonlar	68
Dikiş makineleri	78	Sentetik elyaf	68
Arıtılmış bakır	74	Özel otomobiller	63
Toplam Değerinin % 66'sını ya da Daha Fazlasını Üç Kumpanyanın Ürettiği Maddeler			
	(%)		(%)
Demetleme makineleri	92	Alçı	79
Pamuk ipliği	90	Sigara	78
Arıtılmış kauçuk	88	Traktör	76
Ham bakır	88	Gözlük	75
Gazlı bez	85	Büro makineleri	70
Meyve kapları	85	Emaye font	70
Patlayıcı maddeler	80	Elektrik ocakları	69
Sabunlar	80	Elektrod tüpleri	68
		Otomobil lastiği (53)	70

1945'te yayınlanan bir inceleme (54), Büyük Britanya'da her sanayi sektöründe yaratılan değerin en büyük üç firma tarafından ele geçirilen kısmı ile ilgili yüzdeleri vermektedir. Bu yüzdeler 1935 sayımına göre hesaplanmıştır:

---

gerçekleşmesi sonunda tungsten karbütün libresi 50 dolardan 453 dolara fırladı ve 1936 yılına kadar hep bu fiyata satıldı. Oysa maliyeti sadece 8 dolardı (52).

	(%)		(%)
Kondanse süt	96	Bilyalı rulmanlar	97
Kibrit	97	Sigara	88
Rafine şeker	82	Vagon	86
Petrol	88	Çimento	76
Suni ipek	79	Duvar kâğıdı	91
Ağaç vidası	98	Çinko	100
Dikenli tel	92	Boyalar	88
Aspiratör	85	Plak ve gramofon	99
Çukulata	85	Litofon	100
Dikiş makinesı	93	Toz kakao	93
Nikel ve alaşımları	100	Linoleon muşambası	86
Dökme demir ve tüp	92	Radyo lambaları	85
Patlayıcı maddeler	100	Toz sabun	77
Oto lastikleri	79		

Ayrıca, 118 madde sadece bir ya da iki firma tarafından imal edilmişti.

Pritzkoleit'in, *Manner, Machte, Monopole* (55) adlı eserinde belirttiğine göre Batı Almanya'da çinko ve kurşun sanayiyi üç büyük tröstün elindedir: Metallgeselleschaft, Degussa ve Otto Wolff. Potas madenlerine üç şirket egemendir (bunların en büyüklerinden biri olan Winterchall, Almanya'da ham petrol üretiminin % 50'sinden fazlasını kontrol etmektedir). Elektrik üretiminin 2/3'si ve linyit üretiminin hemen hemen 3/4'ü R.W.E.'nin kontrolündedir. Margarin ve konserve balık üretiminin yarısından fazlasına Unilever grubu, kondanse süt, hazır çorba ve çikolata piyasasına İsviçre'deki Nestle grubu egemendir. Sadece bir tek grup (Reamtsma) sigara sanayinin % 60'ını kontrol etmektedir. Delog pencere camının % 50'sini; Glanzstoff ve Phrix plastik maddelerin dörtte üçünü Siemens ve A.E.G. elektrik cihazlarının % 50 ilâ 40'ını üretmektedir. Pfaff, dikiş makineleri üretiminin % 60'ına egemendir.

Ruhr bölgesindeki ağır sanayiye gelince, kartelleşmeye 1945'te son verilmesine rağmen yedi büyükler (Mannesmann, Klöckner, Dortmund - Hoerder Union, Phoenix Gute Hoffnungsbütte, Rheinhausen ve Hoesch) 1954'de üretimin % 65'inden fazlasına yeniden egemen olmuşlar ve bu gruplar arasında yeni yoğunlaşmalar başlamıştır (M.A. Wehrer'in 12 Kasım 1955'te Longwy'de verdiği konferans metnine bakınız).

*Fransa'*da:

— 5 grup (Sidelor, Lorraine-Escaut-Saulnes, De Wendel, Schneider ve Usinor) 1952'de demir cevheri üretiminin % 55'ini, 1953'te de çelik üretiminin % 66'sını kontrol etmektedir.

— Raty grubu, çelik tübler üretiminin yarısına egemendir. Sidelor da dökme boru imalâtının yarısı üzerinde bir tekel kurmuştur.

— 4 grup (Renault, Citroen, Peugeot ve Ford) özel araba üretiminin % 98'ini kontrol etmektedir.

— Traktör üretiminin % 61'i 3 şirketin kontrolündedir.
— Elektrik ampulleri imalâtı 3 grubun tekelindedir.
— Kuhlmann grubu boyaların % 80'ini üretmektedir.
— Saint-Gobain grubu camların 2/3'sini, şişelerin, cam bardakların ve cam elyafın yarısını imal etmektedir.
— Naylon üretimini elinde tutan Gillet grubu, bütün suni kumaşların 2/3'sinden fazlasını üretmektedir.
— Fransa'da gazete kâğıdı üretiminin % 86'sı 3 grup tarafından sağlanmaktadır (56).

Japonya'da ekonominin başlıca sektörlerini bir tek tröstün kontrol ettiği aşağıdaki tablodan anlaşılmaktadır (57).

Mitsui Tröstü Tarafından Kontrol Edilen Üretimin %si	*1900*	*1920*	*1943*
Petrol	50	50	90
Demir	90	95	92
Altın	5	19	27*
Kömür	30	27	27*
Silah		25	30
Alkol	10	15	45
Sellüloid		80	100
Kâğıt	50	50	90
Çimento	15	15	20*
Yün	10	15	30
İpek	25	15	45
Mitsubişi Tarafından Kontrol Edilen Üretimin %si	*1900*	*1920*	*1943*
Çinko		57	50
Kalay		90	90
Gemi	40	40	60
Uçak			30
Silah		30	30
Alkol			50
Cam		65	90
Suni yün			50 (114)
Bira	25	30	45
Şeker	15	15	45
Buğday ticareti	30	30	48
Deniz nakliyatı	40	39	35**

* 1941 yılı sonunda uydu firmalarla birlikte: Altın üretiminin % 68'i, maden üretiminin % 50'si, çimento üretiminin % 55'i, elektrik üretiminin % 45'i dalyanların % 80'i, bira ve şeker üretiminin % 50'si.

** 1941 yılı sonunda uydu firmalarla birlikte: Suni ipek üretiminin % 70'i, deniz nakliyatının % 80'i.

The Oriental Economist (Temmuz 1966) dergisinde yayınlanan tablodan anlaşıldığına göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kartelleşmenin önlenmesi için alınan tedbirlere rağmen Japon sanayinin tekelci yapısında bir değişiklik olmamıştır:

Toplam Değerinin % 60'ını ya da Daha Fazlasını 3 Kumpanyanın Ürettiği Ürünler

	(%)
Düz cam	100
Triportör	100
Yolcu Aracı	100
Hafif Yolcu Aracı	98,7
Bira	96,2
Süt Tozu	94
Polyester	92
Alüminyum	90,6
Polivinil Klorid	89,4
Kalsiyum siyanamid	83,5
Yağ	82,1
Naylon	81,1
Suni ipek ipliği	79,8
Peynir	77,8
Küçük yolcu aracı	75,6
Polietilen	75,0
Çinko	74,9
Kurşun	74,4
Ufak kamyon	74,1
Geniş çelik kasnaklar	67,6
Motor yağı (Beş firma)	66,7

Kurucu Meclis ekonomik komisyonunun raporuna göre, İtalya'da yoğunlaşma indeksleri 1947 yılı itibariyle şöyledir (58):

	Tröstlerin	*Kontrol edilen*
Sanayi sektörü	sayısı	*üretimin yüzdesi*
Suni ipek	2	90
Alüminyum	3	95
Cıva	1	70
Gemi yapımı	3	86
Kauçuk	4	82
Otomobil	2	84
Kibrit	1	81
Bilyalı rulmanlar	1	90
Kömür	3	86
Sentetik amonyak	2	86

Malî gruplar imparatorlukları

Bununla beraber, büyük tekellerin gerçek kudreti, piyasasına egemen oldukları birkaç üretim sektörünü kontrol etmekten ibaret değildir. Bunları kontrol eden mali gruplar çeşitli adlar taşıyan ve ilk bakışta birbirlerine bağlı oldukları hiç akla gelmeyen bankalara, sigorta şirketlerine, sınai, ticari şirketlere ve nakliyat şirketlerine de egemendirler. Bu düğümü çözmek için hakiki bir dedektif gibi çalışmak, idare meclislerinin kimlerden meydana geldiğini incelemek, müşterek başkanları ya da genel yöneticileri bulunan şirketlerin işleyişini tahlil etmek, olağanüstü genel toplantılarda temsil edilen hisse senetlerinin evrimini izlemek, mümkünse, ülkedeki önemli şirketlerin her birinin hisse senetlerinin genel dağılımını incelemek gerektir.

Bu çalışma sonunda, kapitalist ülkelerin çoğunun aynı yapıya sahip oldukları, yani: sınaî ve malî faaliyetin büyük bir kısmının bir avuç mali grup tarafından kontrol edildiği, sosyal piramidin tepe noktasında bulunan 60, 125 ya da 200 ailenin bazen tek tek, çoğu zaman da nispeten yoğun bir kollektif grup olarak hüküm sürdüğü keşfedilir.

Mali grup temsilcilerinin önemli tröstlerin birçoğunun idare meclislerine katılmaları, bunların ne kadar geniş bir alanı kontrol altında tuttuklarının en açık belirtisidir.

Böylece *Amerika ABD'de:*

Chase National Bank'ın (Rockefeller grubu) başkanı *Winthrop W. Aldrich, 1948*'de Amerikan Telephon and Telegraph Cy'nin, yani dünyanın en zengin tröstünün (aktifi 10 milyar dolar) direktörü ve dünyanın en büyük sigorta kumpanyasının, Metropolitan Life Insurance Cy'nin, elektrik tröstü Westinghouse'ın, kâğıt tröstü International Paper'ın, Discount Corp. of New York ve Chase Safe Deposit bankalarının yöneticisidir. Bu adam 20 milyar doları aşkın (9000 milyar frank) sermayenin, yani Fransa'nın üç yıllık bütçesinin kontrolüne katılmaktadır.

J. P. Morgan and Cy bankasının ortağı olan *George Whitney,* aynı devre boyunca elektrik tröstü Consolidated Edison of New York'un, otomobil tröstü General Motors Cy'nin, bakır tröstü Kennecott Copper'in, demiryolları tröstü Pullman Cy'nin, petrol tröstü Continental Oil Cy'nin ve Guaranty Trust Cy'nin idare meclisi azasıdır.

Mellon National Bank'ın başkanı *R. K. Mellon* da bir holding şirket olan F. Mellon and Sons ve Millbank Corp.'un başkanı, Alüminyum tröstü Aluminium Cy of America (A.L.C.O.A.)'nın, petrol tröstü Gulf Oil Cy'nin, Elektrik tröstü Westinghouse Air Brake Corp'nun, Cam tröstü Pittsburgh Glass Cy'nin, demiryolları tröstü Pennsylvania Rail Road Cy'nin, gaz tröstü Koppers Corp.'un, Union Switch and Signal Cy'nin; büyük sigorta şirketi Nation Union Fire Ins. Cy'nin, General Reinsurance Corp. ve North Star Reinsurance'in yöneticisidir (59).

1958 *Desfossés Yıllığına* göre, *Fransa*'da:

Paris ve Hollanda Bankası'nın baş satıcısı olan *Emmanuel Monnick*, Esso-Standard'ın, Cie du Canal de Suez, la Banque d'Indochine, Osmanlı Bankası, le Crédit Foncier Franco-Canadien, Hachette Kitabevi, les Raffineries du Sucre de Saint-Louis, les Forges et Aciéries du Nord et de l'Est, başta olmak üzere, 13 şirketin idare meclisi azasıdır.

Rothschild grubunun baş satıcısı *Pierre Getten*, 18 şirketin idare meclisi azası ve Société belge des Milnes'nin, Minnerais et Métaux'nun, des Chemins de Fer de l'İndochine et du Yunnan ve la Société de Controle de l'Exploitation des Transports auxiliaires'in başkanıdır. Ayrıca, la Compagnie des Chemis de Fer du Nord'un, Trust mondial des métaux non ferreux Penarroya'nın des Entrepots et Magasins Généraux de Paris et des investissements du Nord'un başkan vekilliğini yapmaktadır. Ve le Chemin de Fer de Djibouti, les trusts sidérurgiques belges Cockerill-Ougrée et Providence, la Cie Internationale des Wagons Lits, les Forges et Aciéries du Nord et de l'Est, l'Omnium Nord-Africain gibi birçok şirketin yöneticisidir.

Baron Rodolph Hottinger, Trust Métallurgique Schneider et Cie'nin denetleme kurulunun başkanıdır ve Kléber-Colombes, Compagnie des Métaux, Vielle-Montagne, Osmanlı Bankası. Forges de Chatillon Commentry et Neuves-Maisons başta olmak üzere 11 şirketin yöneticisidir.

Büyük iş bankası ailelerinin de idare meclislerinde birçok görev aldıklarını belirtelim: Hottinger'ler 28, Mallet'ler 39, Vernes'ler 51, Nervo'lar 16 mevki işgal etmektedir ve ayrıca bu dört grup da birbirlerine bağlıdır. Vogue'lar 21, Wendel'ler 17, Laurent'ler 29, Fould'lar 5, Gillet'ler 37, Vitry d'Avancourt (Péchiney)! 12, le marquis de Flers'ler 16 yöneticiliği ele geçirmişlerdir.

Büyük Britanya'da:

Midland Bank'ın dokuz direktörü 1951-52 döneminde 38 şirketin idare meclisi azasıdır (Imperial Chemical Industries, Dunlop Rubber, J. and P. Coats, International Nickel dahil). Lloyd's Bank'ın 19 direktörü, Royal Dutch, Shell, Vickers, Rolls Royce, English Electric başta olmak üzere 75 şirkette idare meclisi azalığı yapmaktadır. *National Provincial Bank*'ın 13 direktörü, aralarında British Petroleum Cy (eski Anglo Iranian), Imperial Tobacco, Burma Oil Cy, Tube Investments, Prudential Ins Cy, Form Motor Cy'nin ve birçok çay şirketinin bulunduğu 60 şirketin idare meclisi azasıdır.

Batı Almanya'da:

Yasa, aynı şahsın 20'den fazla idare meclisi azalığı yapmasını yasakladığı halde banker R. von Oppenheim 35, büyük sanayici Werhan 23 idare meclisinin azasıdır. Böylece birbirlerine bağlı bulunan bu şirketlerin ekonomik kudretinin artışını şu iki durum açıkça göstermektedir:

1954'te banker *Hermann Abs*, Süddeutsche Bank'ın, Glanzstoff'un, Badische Anilin (I. G. Farben)'nin, Zeiss Ikon'un (fotoğraf aletleri alanında en büyük tröst), Siemens ve Halske'nin, Delog'un (Almanya'da cam imalatının % 50'sini sağlar), Salamander'in, Norddeutsche Lederwerke'nin, Accumulatoren-Fabrik'in, Metallgeselleschaft'ın, Phlip Holzmann'ın Kali-Chemi'nin, Süddeutsche Zucker'in, charbonnages Dahlbusch'un, Rheinpreussen'in, Deutsche Solvay Werke'nin, Deutsche Shell AG'nin, Portland Zementwerke'nin, R.W.E'nin, başlıca çelik tröstü olan Hörder Union'un ve birkaç "küçük" şirketin, yani 24 şirketin idare meclisi azalığını yapmaktadır.

Aynı yılda, banker *Pferdmenges,* A.E.G., Klöckner, Harperner, Bergbau, August Thyssen-Hütte, Kabelwerk Rheydt, Felten ve Guillaume, Demag, Keksfabrik II. Rahlsen, Rheinische Kunstseide, Schoellersche Kammgarnspinnerei, Deutsche Centralbodenkredit AG, Rheinisch-westfalische Bodenkreditbank, ve büyük sigorta şirketleri Concordia, Nordstern, National, başta olmak üzere 26 şirketin idare meclisi azasıydı.

Birkaç ülkenin belli başlı mali gruplarını da bu sırada belirtelim:

1952 yılında *Amerika Birleşik Devletleri*'nde kendi aralarında da birbirlerine bağlı başlıca 7 grup görülmektedir.

Morgan-National City Bank grubu. Bu mali grup, dünyanın en büyük çelik tröstü United States Steel Corp.'u elektrik cihazları alanında dünyanın en büyük tröstü General Electric'i, bakır tröstü Kennetcott Copper ve Phelps Dodge Corp'u, Pullmann Cie'yi, büyük demiryolu şirketi Baldwin Locomotives Works'u, Diesel, dev şirket American Telegraph and Telephon Cy'yi, büyük sigorta kumpanyaları New York Insurance, Mutual Life ve Prudential Insurance Cy'yi kontrol etmektedir.

Rockefeller grubu, kontrol ettiği şirketlerin hisse senetlerinin önemli bir kısmına sahiptir ve en büyük sigorta şirketlerinden biri olan Metropolitan Life Insurance, Amerika'nın en büyük bankası Chase National Bank, Amerikan petrolünün yarısından fazlasını tasfiye eden petrol tröstleri Standard Oil ve Vacuum Oil bu grubun kontrolü altındadır.

Büyük hisse senetlerine sahip olan Mellon grubu, dünyanın ilk alüminyum tröstü A.L.C.O.A.'yı, ABD'de başlıca sınai gaz üreticisi Koppers Corp'u, büyük petrol şirketlerinden biri olan Gulf Oil Cy'yi ve Pittsburg'daki üç çelik tröstünü ve ABD'de elektrik cihazları alanında ikinci tröst olan Westinghouse Electric'i kontrol etmektedir.

— *du Pont* grubu, kontrol ettiği şirketlerin hisse senetlerinin önemli bir kısmını elinde bulunduran bir holding şirket aracılığı ile, E. I. Du Pont de Nemours Co'ya (dünyanın ilk kimyevi maddeler tröstü), General Motors'a, ABD'nde kauçuklu maddeler üretiminde üçüncü sırada yer alan United States Rubber Cy'ye, Bendix Aviation ve North American Aviation Cy'ye, National Bank of Detroit'e egemendir.

— MacCormick'ler, Deering'ler, Field'ler gibi, 60 aileden meydana gelen *Chicago grubu*, tarım makineleri tröstü International Harvester'i, dondurulmuş et tröstü Armour and Cy'yi, dev mağazaların kurucusu Marshall Field

and Cy'yi, First National Bank of Chicago ve Continental Illinois National Bank'ı kontrol etmektedir.

— Kaliforniya Devleti üzerinde, özellikle de Clayton and Anderson tröstü, kamu hizmetleri şirketlerinin birçoğu ve Kaliforniya'daki işlenmiş toprakların % 25'i üzerinde geniş bir egemenlik kurmuş olan *Bank of America grubu.*

*Büyük Britanya'*da:

— *Imperial Chemical Industries I.C.I.* temel kimyevi maddelerin üretiminde fiili bir tekel kurmuştur ve bu alanda Avrupa'nın en büyük tröstüdür.

— *Unilever tröstü*, bütün Avrupa'da margarin sanayinin en büyük kısmını; Afrika'daki bitkisel yağ ticaretini kontrol eder ve bu kıtaya tamamen egemendir. Birçok ülkede de sabun üretimini kontrol eder.

— Austin ve Morris şirketler: arasında bir birleşmeden doğan *British Motor Corporation* tröstü, bugün Büyük Britanya'da otomobil imalatına egemendir.

— *Courtaulds tröstü*, Britanya suni ipek üretiminin % 80'ini kontrol eder ve suni dokuma sanayiyinde büyük bir rol oynar.

— *Oppenheimer (Beers) grubu*, dünya elmas üretimini kontrol eder, bakır ve altın üretiminin önemli bir kısmına egemendir.

— *Dunlop-Rubber Cy*, Britanya kauçuk üretiminin tamamını kontrol altında tutar.

— *Shell Royal Dutch* tröstü de tıpkı Unilever gibi, bir İngiliz Hollanda şirketidir ve birçok ülkede Büyük Britanya'nın kontrolündeki petrol üretimine egemendir ve büyük petrol gemilerine sahiptir.

— Silah imal eden *Vickers-Armstrong*, tröstü, birçok çelik ve elektrik şirketlerine bağlıdır.

— *Spens grubu*, dünya kalay üretiminin büyük bir kısmını kontrol eder.

Bu büyük tröstler, mevduat bankaları, sigorta kumpanyaları, iş bankaları (merchant bankers) arasında büyük bir ilişki vardır ve bütün bu kuruluşları kimin kontrol ettiğini anlamak çoğu zaman güçtür. Böylece *Barin müessesi* ve *Midland Bank*, *International Chemical Industry* içinde, *Prudential sigorta kumpanyası*, Birmingham Small Arms Cy'de, Lazar'lar Rols Royce'da önemli bir rol oynamakta, Wolfson, Gadbury, Gluckstein aileleri büyük G.U.S. mağazalarını, bir çikolata tröstünü ve Lyons tröstünü kontrol etmektedir.

Batı Almanya'da, kartelleşmeyi ve sınaî yoğunlaşmayı önleyici tedbirler işlemez hale gelmiştir ve mali gruplar Batı Almanya sanayisine, 1945'ten önce aynı şekiller ve gruplar halinde olmamakla beraber, gene egemendirler.

— *İ. G. Garben grubu*, Almanya'nın en büyük tekel grubu olarak kalmaktadır. Kimya sanayisini ve Rheinische Stahlwerke'yi kontrol eder, Deutsche Bank ve Berliner Handelsgesellschaft gibi birkaç önemli banka ile sıkı bir işbirliği içindedir.

— *Thyssen grubu*, Fritz Thyssen'in mirasçıları aracılığı ile, büyük demir ve kömür şirketlerini ve önemli bir tersaneyi kontrol etmektedir.

— *Mannessman grubu*, çelik borular üretiminin büyük bir kısmını kontrol eder, muazzam bir demir-kömür kombinasının sahibidir ve Deutsche-Bank ile Deutsche Erdül A.G.'ye sıkı sıkıya bağlıdır.

— *Haniel grubu* (Gutehoffnungchütte, Commerbank), M.A.N.'ye ve Deutsche Werft'e bağlıdır.

— *Klöckner grubu* (demir ve makine sanayiyi), Deutsche Bank'a ve Siemens'e bağlıdır.

— *Krupp grubu* (Rheinhausen, Krupp fabrikaları, Weser A.G. tersaneleri, üç kömür işletmesi) İsveç grubu Wenner-Gren'e, Boshumer Verein'e, Wasag-Chemie'ye bağlıdır.

— *Flick grubu*: Maximilanshütte, Daimler -Benz, Auto-Union, Feldmühle Papier et Zellstoff ve yabancı şirketlere büyük oranda katılmıştır.

— *Siemens grubu* (Siemens and Halske), Mannessman'a, Deutsche Bank'a ve Klöckner'e bağlıdır.

— *Quandt grubu*: Accumulatoren-Fabrik A.G., Karlsruhe A.G.; Wintershall (başlıca potas üreticisi) ve Correcta'dan müteşekkildir.

— *Werhan grubu*: zeytinyağı, sabun, çikolata, un üretimini kontrol eder, R.W.E.'yi, Heinrich Lazn A.G.'yi etkiler, Oppenheim bankasına bağlıdır.

— Neunkirchener Eisen Werk ve Dillinger Hüttenwerke (Sarre)'yi kontrol eden *Stumm grubu*, Michel grubuna da katılmıştır ve Lorraine demir sanayinin büyük hissedarlarındandır.

— Oetker gıda tröstünü kontrol eden *Ootker grubu*, büyük bira fabrikalarına ve "Condor" grubu içinde üç sigorta kumpanyasına egemendir. Almanya'nın başlıca armatörlerindendir ve gıda sanayiyinde büyük bir rol oynayan özel Lampe bankasına hissedardır.

— *Merck, Finck and Cy* banka grubunun, güney Almanya'daki sigorta şirketleri üzerinde büyük bir nüfuzu vardır.

— *Oppenheim banka grubu*, Phénanie'deki sigorta şirketlerine egemendir.

Belçika'da sekiz mali grup, Société Générale, de Launoit, Solvay, Empain, Evence Coppé, baron Lambert, Petrofina, Sofina sınai üretimin 2/3'sini ve Belçika Kongo'sundaki sınaî faaliyetin 3/4'ünden fazlasını kontrol eder.

İtalya'da:

İtalyan kimya sanayisini kontrol eden *Montecatini* hisse senetli 63 şirketin idare meclisi toplantılarına 18 idare meclisi azasıyla katılır, başta dokuma, maden ve sigorta şirketleri olmak üzere, İtalyan şirketlerinin tümünün sermayesinin % 25'ine sahiptir.

— *Edison grubu*, elektrik sanayisini ve elektrik cihazları üretimini kontrol eder. İtalya'da hisse senetli sermayenin tümünün % 17'sini temsil eden

şirketlerde (özellikle, nakliyat şirketlerinde, bankalarda, istihraç sanayisinde, cam sanayisinde) hissedardır.*

— *Falck grubu*, demir sanayisine egemendir.

— *Snia Viscosa* grubu sunî dokuma sanayisini kontrol eder.

— Otomobil sanayisine egemen olan *Fiat grubu*, metalürji, demir, cam ve kimya sanayinde faaliyet gösteren büyük şirketlerde hissedardır.

— *Pirelli grubu*, kauçuk sanayisine egemendir ve metalürji sanayisini de kontrol eder.

— *Caproni grubu*, silah imalatında yarı-tekel kurmuştur.

— *Breda grubu*, demiryolu malzemeleri imal eder.

Japonya'da, 1945 yenilgisinden önce 3 süper tröst ya da *Zaibatsu* ekonomiye tamamen egemendiler. Bugün de eski kudretlerini muhafaza eder hale gelmişlerdir. Aşağıdaki tablo, bunların kontrol ettikleri tröstleri, şirketleri ve yoğunlaşan sermayeyi göstermektedir:

	Doğrudan kontrol edilen şirket sayısı	*1939'daki sermaye ile (milyon yen)*	*1942'deki sermaye ile (milyon yen)*
I. Mitsui grubu			
Mitsui	112	1.428	1.875
Mangyo	100	1.249	1.712
Furukova	21	107	160
II. Mitsubişi grubu			
Mitsubişi	74	1.291	1.745
Nişitsu	32	471	557
Mori	30	275	330
Nisso	44	165	195
III. Yasuda grubu			
Yasuda	50	484	584
Asano	47	270	270
Okura	40	176	176
IV. Sumitomo grubu			
Sumitomo	27	442	624
Noruma	26	159	159
4 büyüklerin egemen olduğu: *Riken*	60	102	130
Bağımsız: *Kawasaki*	24	99	200
4 süper tröst: 14 tröst	687	6.724	8.717

O zamandan beri, kartelleşmeyi önleme tedbirlerine rağmen savaştan önceki durum geniş ölçüde sağlandı. Üç *Zaibatsu* ortaya çıktı: Mitsubiler (ha-

* Son sıralarda Montecatini ve Edison Grup birleşmeye karar verdi.

len en başta bunlar gelmektedir), Mitsui ve Sumitomo'lar. Bunlara ilâveten iki grup daha vardır: Fuji Bank grubu ve Sanwa grubu. Bu mali gruplar, savaştan sonra Japonya'da kurulan yeni sanayilerde büyük nüfuz sahibi oldular. Örneğin, Mitsubisi grubu büyük demir tröstü Yawata Iron and Steel Co.'ya egemendir. Sanwa grubu demir tröstü Kobe Steel'i, Mitsui grubu, otomobil tröstü Toyota Motor Cy'i kontrol etmektedir. Gemi yapımı alanındaki beş büyük şirketten üçü, Mitsubisi, Mitsui ve Sanwa'nın kontrolündedir. Petro-kimya alanında da buna benzer bir durum görülmektedir.

Fransa'da: professör Oualid, savaştan önce en önemli üretim kollarının başına büyük komitelerin çöreklendiğini belirtir: Bunların en ünlüleri ve en kudretlileri Comité des Houilleres, Comité des Armateurs, Comité des Industries Chimiques, Comité des Assurances (Maden kömürleri Komitesi, Dökme demir Komitesi, Armatörler komitesi, Kimya sanayi komitesi, Sigorta komitesi)dir. Teorik bakımdan, kartel olmayan fakat süper sendika denilebilecek bu büyük komiteler, üyeleri arasında bir işbirliği anlayışının devamını sağlarlar. Bu işbirliği, eski rekabetin yerini alır. Augustin Hamon'da, *Les Maitres de la France* (Fransa'ya egemen olanlar) adlı kitabında, süper gruplar içindeki tröstleri sayar:

1. Demir sanayisine egemen olan *Schneider -Creusot grubu* (Comité des Forges), büyük sigorta şirketlerinin çoğunu kontrol eden Banque de l'Union Parisienne'e, Mirabaud, Hottinger, Mallet ve Neuflize bankalarına bağlıdır.
2. Kuzey Afrika'da ve kendisine bağlı Banque d'Indochine aracılığıyla, Hindiçini'de büyük bir nüfuzu olan *Banque de Paris et des Pays-Bas.*
3. Kimya sanayi grupları: *Rhone-Poulenc, Kühlman tröstü.*
4. *Michelin-Citroen grubu* (kauçuk ve otomobil tröstü)

Jacques Houssiaux'nun son kitabında, ayrıca şu gruplar da belirtilmektedir:

5. *Louis-Dreyfus grubu* (petrol, dış ticaret)
6. *"Printemps" grubu* (büyük mağazalar)
7. *Péchiney-Seichime grubu* (kimya sanayisi, Laminoirs du Havre, Thomson-Houston'a iştirak)
8. *Saint-Gobain grubu* (cam ve kimya sanayisi)
9. *Boussac grubu* (dokuma)
10. *Fould grubu* (tersaneler, Loire Atelyeleri, Compagnie Française des Pétroles).
11. Demir grupları: *Wendel, Usinor, Sidelor.*

1966'da *Hindistan*'da yayınlanan bir hükümet raporuna göre *(Report of the Monopolies Inquiry Commission 1965),* mali olmayan ve toplam sermayesi 11,5 milyar Rupi'yi bulan 382 şirket 7 grup tarafından kontrol edilmektedir: *Tata, Birla, Martin, Burn, Bangur; A.C.C., Thapur, Sahn Jain* grubu.

Bunlara Bird Heilgers, Sinhania, Walchand gibi gruplarla, Hint ekonomisinde özel sektöre egemen olan birkaç yabancı tröst de dahildir.

Yüksek tekel kârları

Dönemsel buhranlardan kaçınmanın imkânsız diye telâkki edildiği bir devirde, sermayenin organik bileşiminin ve sabit sermayenin amortisman rizikolarının artması karşısında tekelci kapitalizmin amacı, her şeyden önce, kâr oranını yükseltmek ve bunu savunmaktır.

"Teknik değişmeler ve ürünlerle ilgili moda değişiklikleri henüz kullanılmamış bir makineyi işe yaramaz hale getirebilir. Bundan dolayı özelleşmiş (specialisés) makinelerin amortismanı, bu rizikonun sonuçlarından kaçınmak isteniyorsa, birkaç yılda gerçekleştirilmelidir" (60).

Böylece, ortalama kâr oranını aşan bir tekel kâr oranı yerleşir. Rekabetin, sermayenin hareket serbestisinin (akışkanlığının) kontrol edilmesi ya da önlenmesi, tekelleşmiş sektörlerin, kâr oranındaki genel eşitleştirilmesine katılmamalarını sağlar.

Yüksek tekel kârının en basit türü *kartel rantı*'dır. Belirli bir sanayi sektöründe bir kartelin doğması fiyatların birleştirilmesine (bir seviyede olmasına) yolaçar. Fakat bu birleştirme, ortalama kâr esasına, yani ortalama sosyal üretkenlik esasına göre değil, *en düşük üretkenlikle* çalışan ortağın (şirketin), ortalama kâr oranını gerçekleştirmesini sağlayan bir esasa göre yapılır. Kartele katılan diğer şirketlerin üretim fiyatı ile en elverişsiz (yetersiz) şirketin satış fiyatı arasındaki fark kartel rantını temsil eder.

Nitekim, 1883'te demiryolu fabrikatörleri tekeli kurulunca şu şekilde hareket edildi (bu işe doğrudan doğruya katılmış bir tanığın anlattığına göre):

"İngiltere'de fiyatlar, en elverişsiz işletmelerin maliyet fiyatına çok yakın bir seviyede tespit edildi... ve çeşitli fabrikalar, üretim kapasitelerinin evrimine göre pay aldılar" (61).

Ortalama kâr oranının % 20 ve sermayenin organik bileşimi ortalamasının da 4:1 olduğunu varsayalım. Bu duruma göre, 4 şirketten meydana gelen bir lokomotif kartelinin üretiminin değeri şu şekle bürünecektir:

$$
\begin{aligned}
\text{I} &: 600\,c + 100\,v + 100\,pl = 800 \\
\text{II} &: 400\,c + 100\,v + 100\,pl = 600 \\
\text{III} &: 350\,c + 100\,v + 100\,pl = 550 \\
\text{IV} &: 250\,c + 100\,v + 100\,pl = 450
\end{aligned}
$$

III. ve IV. firmaların üretimi 2 lokomotif; II. firmanın üretimi üç lokomitif; I. firmanınki de dört lokomotif olsun. Bu sektörde bir meta ve sermaye rekabeti (serbest rekabet) olsaydı dört firmadan her biri % 20 kâr elde edecekti. IV. firma lokomotiflerini 420'ye (tanesi 210'a); III. firma 540'a (tanesi 270'e); II. firma 600'e (tanesi 200'e); I. firma 840'a (tanesi 210'a) satacaktır. Fakat bu ortalama kâr, en pahalı lokomotif bir alıcı bulsa

bile, piyasada talep arza eşit olduğu sürece, ancak bu takdirde, gerçekleşecektir. Arz, talepten fazla olduğu andan itibaren, III. firma zararına satacaktır.

Fakat kartel piyasayı bilfiil kontrol etmeye başlar başlamaz bambaşka bir hesaplama yapılacaktır. En elverişsiz olan firma, III. firmadır ve bu firmanın satış fiyatı bütün kartelin kabul edeceği temel fiyat olacaktır. Demek ki, lokomotiflerin tanesi 270'e satılacak, I. firmanın satış fiyatı 1.080 olacaktır (kâr 380'dir, bunun 140'ı ortalama kâr, 240'ı da kartel rantıdır). II. firma satış fiyatını 810 olarak tespit edecektir (kâr 310, bunun 120'si ortalama kâr, 190'ı kartel rantıdır); III. firma 540'dan satacak ve onun kârı ortalama kâra eşit olacaktır. IV. firmanın satış fiyatı ise 540 olacaktır (kâr 190'dır, bunun 70'i ortalama kâr, 120'si kartel rantıdır). Talep azaldığı andan itibaren, kartel üretimi azaltacak ve aşırı kârları gerektiren fiyatlar tutunabilecektir.

Pratikte, durum pek farklı değildir. Kalay karteli kurulunca, ortalama bir üretkenliğin sağladığı madenlerin üretim fiyatı ton başına 100 sterlini buluyordu. En düşük üretkenlikle çalışan üreticiler ortalama kâr elde etsinler diye, 1934'ten 1939'a kadar dünya piyasasında kalayın satış fiyatı ton başına 190 sterlin ilâ 230 sterlin arasında değişti (kartelin empoze ettiği satış fiyatıydı bu). Böylece, birçok firma ton başına 100 sterlinden fazla yüksek kâr sağladı (62).

"*La Comission britannique d'Enquête sur les Monopoles et les Mesures restrictives*"in, BEAMA (British Electrical and Allied Manufacturers Association) içinde "örgütlenen" elektrik malzemeleri sanayiyi hakkında 1957 yılında hazırladığı raporda şöyle denilmektedir:

"Üreticilerin kendi fiyat sistemlerini savunmak için ileri sürdükleri genel sebepler, ne arzuladıkları istikrar derecesinin kamu yararına olduğu, ne de rekabetin yaratacağı tehlikelerin gerçeğe uyduğu konusunda bize inandırıcı görünmedi. Maliyet fiyatlarını hesaplama yöntemlerindeki farkları göz önünde tuttuktan sonra şu sonuca vardık: *Aynı fiyata satan üreticilerin hakiki maliyet fiyatları birbirini hiç tutmamaktadır*... Mallarının maliyet fiyatları daha düşük olan fabrikatörler, talep etmeye can attıkları fiyatlardan daha yüksek fiyata satmayı kabul etseler (!) bile, mallarının maliyet fiyatları yüksek olan üreticilerin fiyatlar seviyesi üzerinde yarattıkları muazzam etki olmaksızın, ortak fiyatlar sistemi tutunamazdı" (63).

Kartel rantının, tekel kârının bir şekli olduğunu gösteren en belirgin durum *dünya petrol karteli*'nin durumudur. ABD Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan resmi bir ankete göre, petrol sanayinin "Yedi Büyükleri" (Standard Oil of New Jersey; Standard Oil of California; Socony Vacuum Oil; Gulf Oil Corp; Texas Co; daha sonra British Petroleum adını alan Anglo-Iranian ve Royal Dutch-Shell), Ortadoğu petrolünün maliyet fiyatı Amerikan petrolünün maliyet fiyatından dört ya da altı *misli düşük olduğu halde*, batı yarımküresinde elde edilen petrol ile Ortadoğu petrolü için yıllar boyunca müşterek fiyatlar uygulamışlardır.

Savaş boyunca ve 1945'te Amerikan Deniz Kuvvetleri maliyet fiyatı (mahalli sultanlara ödenecek royalties ve vergiler dahil) Suudi Arabistan'da 0,4 dolar,- Bahreyn Adalarında 0,25 dolar olan petrolü varil başına 1,05 dolar

ödeyerek almak zorunda kalmıştır (64). Demek ki, kartel rantı Suudi Arabistan'da varil başına 65 sent, Bahreyn Adalarında da 80 sent olduğundan, birinci durumda tekel kârı oranı hemen hemen % 200'e yükselmekte, ikinci durumda da % 400'ü aşmaktadır.

Savaş sonrası yıllarında Ortadoğu'da petrolün maliyet fiyatları pek değişmediği halde, Amerikalı üreticilerin maliyet fiyatları ile aynı seviyeye getirmek için bu fiyatlar varil başına 2,22 dolara yükseltilmiş, sonra da 2,03 dolara ve 1,88 ve 1,75 dolara indirilmiştir (65).

Bununla beraber, kartel rantı yüksek tekel kârının bir şeklinden başka bir şey değildir. Piyasalarını tamamen ya da yarı yarıya tekelleştiren şirketlerin kurulması, satış fiyatının keyfi bir şekilde, normal üretim fiyatını aşmasını da sağlamaktadır. U.S. Steel Corporation kurulduktan sonra çelik fiyatları ortalama olarak % 20 ile % 30 artırılmıştır. Ray fiyatları da 1 Mayıs 1901' de ton başına 16,50 dolardan, 28 dolara çıkarılmış ve bu fiyatlar 1916'ya kadar devam ettirilmiştir (66).

Gaz Oksijen (lehim için gerekli) üretimde fiili bir tekel kurmuş olan *British Oxygen* 1 yıl iyi de geçse kötü de geçse, fiyatlarını kârını % 23-25 oranında artıracak şekilde tespit etmiştir (67).

1901'de kuruluşu sırasında gerçekte tam bir tekel sağlamış olan (üretici kapasitenin % 90'ını) *American C.* fiyatlarını derhal % 60 artırmıştır (68). Bir avuç üretici bir piyasaya birlikte egemen olunca yüksek tekel kârları sağlamak amacıyla fiyatların tespiti için hemen bir anlaşma imzalanmaktadır. Örneğin ABD'de pencere camı imal eden bağımsız firmaların çoğunun ortadan kalkması 4 büyük şirketin 1935 yılında ürünlerinin fiyatını % 40 artırmalarını sağlamıştır (69).

Amerikan sanayinin birçok kollarında yürürlükte olan *basing point* sistemi, bir ya da birçok üretim noktasından itibaren (gerçek ya da suni) nakil masraflarını da kapsayan fiyatlar tespit etmekten ibarettir. Clair Wilcox'a göre(70), bu sistem, Amerikan sanayisinde yürürlüktedir ve müşterilerine *basing point*'lerden daha yakın olan yerlerde kurulmuş bulunan ya da maliyeti *basing point price*'a dahil edilmiş nakil araçlarına oranla daha ucuz nakil *araçları kullanan* işletmelere muazzam aşırı tekel kârları sağlamaktadır (71). Nakil masraflarının satış fiyatına önemli bir nispetle dahil edildiği çimento sanayisinde *basing point* sistemi tekel fiyatlarında öylesine bir istikrar sağlamıştır ki *kriz boyunca* satış fiyatları birinci defa 1932 yılının ikinci altı ayında, ikinci defa da 1933 yılının birinci altı ayında artırılmıştır.

Fakat fiyatların ve tekel kârlarının devam ettirilmesi için en yaygın şekilde kullanılan metod, *price leadership* (fiyat önderliği) yöntemidir:

"Bir sanayi kolundaki işletmelerin çoğu tarafından talep edilen fiyatlar bu işletmelerin biri tarafından ilân edilen fiyatlarla otomatikman aynı seviyeye gelince *price leadership* mevcuttur (73).

XIX. yüzyıldaki "pooblardan ve XX. yüzyıl başındaki "müşterek anlaşmalardan" (U.S. Steel Corp.'un başkanı yargıç Gary tarafından verilen ve "rakip" şirketlerin birçoğunun yöneticilerinin de katıldığı ziyafetler vesilesiyle) "zımni anlaşmalar" sistemi Amerikan demir sanayisinde kabul edildi:

U.S. Steel Corp'un ilan ettiği baremler, diğer şirketler tarafından otomatik olarak uygulandı.

Burns'e göre, "eldeki mevcut bilgiler, üretimin büyük üniteler halinde yoğunlaştığı birçok sanayide *price leadership*'in şu ya da bu şeklinin uygulandığını göstermektedir"(74).

Tekel kârı oranının eşitlenmesi

Bununla beraber, tekel tröstleri, fiyatlarını ve yüksek kârlarını belirli bir sınırın ötesinde tamamen keyfî bir şekilde tespit etmek imkânına sahip değildirler.

Her şeyden önce, fiyatların aşırı derecede yükseltilmesi, talebi ve satışı azaltacak ve amansız bir rekabete yol açacaktır. Örneğin 1931'de ABD'nde üretimin % 97'sini kontrol altında tutan üç Amerikan tröstü, buhran devresinde fiyatlarını % 10 artırmaya karar verdi. Bu, bağımsız firmalar tarafından imal edilen ve paketi 10 sente satılan sigaraların piyasaya sürülmesine sebep oldu. 1932'de bu firmalar Amerika'daki sigara üretiminin % 22,9'unu sağlar hale geldiler (75).

Sonra, sanayinin tekelleşmiş sektörleri tamamen otarşik değildir. Hammaddeler ya da makineler satın almak ve tekelleşmiş diğer sektörler tarafından kontrol edilen taşıtları kullanmak zorundadırlar. Birbirine bağlı bu tröstleri arasında fiyat alanında amansız rekabet patlak verir. Tekelleşmiş sektörlerin çoğu birbirlerine bağlı oldukları için, hiç değilse, belirli bir devre boyunca tekelleşmiş sektörlerin kâr oranlarını eşitlerler. Bu da, fiyatların ve kârların keyfî bir şekilde yükseltilmesini önler.

Bu eşitlenmenin çok daha belirli bir sebebi vardır. Çünkü tekelleşmiş sektörlerin yüksek kârları, ortalama kâr oranlarını azalttıkları tekelleşmemiş sektörlerin zararına gerçekleşir.

Bir yıl içinde harcanan sosyal sermayenin tümünün: 10.000 c + 2.500 v, olduğunu; 2.500'ün de toplumda elde edilen toplam artı-değer kitlesini temsil ettiğini varsayalım. Kâr oranında

genel bir eşitleştirme sağlanmış olsaydı, kâr $\frac{2.500}{12.500}$

yani % 20 olacaktı. Tekelleşmiş sektörlerin yılda 2500 (2000 c + 500 v) tutarında bir sermaye yatırdıklarını, fakat uyguladıkları yüksek fiyatlar sayesinde 1000 tutarında kâr sağladıklarını farze

delim. Demek ki, tekel kârı oranı, $\frac{1000}{2500}$ yani

% 40 olacaktır. Fakat bu yüksek tekel kârı, tekel-

leşmemiş sektörlerdeki kâr oranını $\frac{1500}{10000}$'e yani

% 15'e düşürecektir.

"Ekonominin kabataslak iki sektöre, yani (donatım mallarının) belirli bir kullanım derecesi için kâr marjlarının esneklik göstermediği oligopolistik bir sektör ile ideal rekabet modelinin henüz yaklaşık bir şekilde uygulandığı serbest rekabet sektörüne ayrılabildiğini kabul edelim. Oligopolistik sektörde belirli bir kullanım derecesi için kâr marjlarında bir yükselme eğilimi olacaktır. Çünkü ne bu sanayilerin her birinin bileşimi ne de yeni sermaye akımı imkânı, bu eğilimi nötr hale getirecek kadar yeterlidir... Oligopolistik sektörde belirli bir kullanım derecesi için kâr marjlarındaki artışın net sonucu kârların belirli bir kısmının ve işletmelerin iç tasarrufuna tekabül eden bir meblağın, *serbest rekabet sektöründen oligopolistik sektöre aktarılmasıdır*. Bu sonuca pek şaşmamak gerekir. Çünkü bu oligopolistik sanayiler, fiyatlarını maliyetlerine oranla artırarak, *global kârların büyük bir kısmını kendilerine çekme* gücüne sahiptirler, görüşünü -şüphesiz iktisatçıların çoğu tarafından kabul edilebilir olan görüşü- doğrulamaktan başka bir şey değildir" (76).

Çeşitli sektörlerin kâr oranı arasındaki böylesine farkları tekelleşmiş sektörlerin muhafaza edebilmesinin sebebi, bu sektörlerdeki büyük yoğunlaşmanın, kendileriyle rekabete girebilmek için muazzam sermayelerin bir araya getirilmesini gerektirmesidir. Öte yandan, tekelci tröstler, gereğinde, kendi ürünlerini gülünç denecek kadar düşük fiyatlara ya da zararına satarak potansiyel rakibi ile rekabete girmek tehlikesini, rakibi pazardan çekilmek zorunda kalıncaya kadar göze alabilirler. Bundan sonra, yüksek kazançlarını artırarak aradaki açığı daima kapatabilirler. İç damping denilen şey budur.*

Örneğin resmi bir rapor'da Britanya *Imperial Tobacco Company* tröstü ile ilgili olarak şöyle denilmektedir:

"Kapsamı böylesine geniş ve perakendeciler üzerinde böylesine büyük bir etki yaratan ve önemli rezervlere sahip olan bir iş, kendi normal kârlarından kısa bir süre boyunca feda ederek bütün rakiplerini piyasadan silebilecek derecede fiyatları kırmak ve tütün ticaretinin tamamını ya da tamamına yakın bir kısmını kontrol altına almak gücüne sahiptir" (78).

Fakat bütün bu engeller mutlak değildir. Ortalama kâr oranı ile tekelleşmiş sektörlerdeki kâr oranı arasındaki fark, tekelleşmemiş sektörlerdeki kapitalistleri iflas tehlikesiyle karşı karşıya bırakacak kadar büyükse, bu kapitalistler tehlikeyi göze alacaklar veya doğrudan doğruya rekabete girişmek için gerekli sermayeleri toplayarak ya da tekel fiyatından yararlanmalarına yolaçabilecek yeni üretimleri araştırarak tekelleşmiş sektörlere sızmak için her şeye başvuracaklardır (Kinin karteli karşısında ataprin karteli, doğal ürünler karşısında suni benzin ya da suni kauçuk; doğal ipeğe karşı suni ipek, reyona karşı naylon, birbirinin yerini tutabilecek olan gıda maddeleri v.s.). Bu teşebbüsler ortalama kâr oranı ile aşırı tekel kârı oranı arasındaki farkı "makul" sınırlara indirgeyen amansız bir rekabete yol açarlar.

---

* "İç damping, rakiplerini iflasa sürüklemek ve onların yerini almak amacıyla bazı üreticilerin ulusal pazarda mallarını kasten maliyet fiyatlarının altında satmak için başvurdukları bir yoldur" (77).

Yeni teknik ilerlemeler de tekelleri gerçekten çökertebilir. Ama bu, bilimsel araştırma tekelinin üretim tekeli ile birlikte bulunduğu sanayide, tarıma ya da hammadde üretimine oranla daha nadir görülür. Örneğin Java'da, verimi % 30 nisbetinde yükselten yeni bir şekerkamışı türü sayesinde, şekerkamışı üretimi 1920 yılları sonuna doğru dünya şeker kartelini sarsmıştır (79). Aynı şekilde, Lichtenburg ve Namaqualand elmas madenlerinin keşfi, Syndicat du Diamant'ı (Elmas Sendikasını) tehdit etmiştir (80).

Birçok durumlarda, yüksek (aşırı) tekel kârlarının seviyesi tahmin edilebilir. 1930-1933 yılları boyunca Amerikan sanayisinin tümü, 3 milyar dolarlık global bir kayba uğramıştır.

Buna karşılık, *Dow* ve *Monsanto* kimya tröstlerinden birincisi % 12,0 ile % 9,6 arasında, ikincisi ise % 7,8 ile % 14,9 arasında değişen bir kâr sağlamıştır. ABD'deki en büyük buhran devresinde 8 kimya tröstünün ortalama kârı % 6,4 olmuş ve diğer buhran yıllarında, 1933'te % 9,9'u, 1939'da % 9,7'yi bulmuş, 1929 ve 1941 refah yıllarında % 15,1'e ve % 13,2'ye erişmiştir. Hem de bu, 1919-1928 refah devresi boyunca en önemli hisse senetli şirketlerin 3000'inin ortalama kârı sadece % 6,16'yı bulduğu halde gerçekleşmiştir. Bütün buhran devresi boyunca sülfirik asit (sadece bu misalle yetiniyoruz) fiyatının 1928'den 1937'ye kadar ton başına hiç değişmeden hep 16,63 dolar olarak kaldığı gözönünde tutulursa, bu rakamlara hiç şaşmamak gerekir. Üç büyük Amerikan sigara tröstünün tam 30 yıl boyunca kârlarını "normal rekabet seviyesinin çok üstünde", yani % 17,5 civarında tutmuş olması ilginçtir (81).

ABD'deki tekelleşmiş bir başka sektörle ilgili veriler çok daha ilginçtir. *General Electric* tröstü buhran yıllarında % 20'nin üstünde net kârlar sağlamıştır (1930'da % 34,39, 1939'da % 22,83) (82).

ABD'de en önemli 200 şirket, 1940'ta şirketlerin bütün kârının % 20,4'ünü, 1955'te de % 24,7'sini emmiştir (83).

Joe Bain (84), 1936-40 devresi için tekelleşmiş sektörler ve tekelleşmemiş sektörlerde ortalama kâr oranını hesaplamıştır. Bu inceleme iki sektörün ortalama kârları arasında önemli farklar bulunduğunu ortaya koymuştur.

Goetz-Girey'e göre (86), 1929'daki büyük buhran boyunca Fransa'da kartelleşmemiş sanayilerde kârlar 100'den 35'e düştüğü halde, kartelleşmiş sanayilerde 100'den 68'e düşmüştür.

Firmaların net değeri $	Yoğunlaşmanın % 70'i aştığı I. sektörde	Yoğunlaşmanın % 70'den az olduğu II.Sektörde	Ort. kar oranı Sek.I (%)	Sek. II (%)
50 mil.dan fazla	23	32	10,4	6.0
10-50 milyon	37	41	9,7	5,3
5-10 milyon	19	24	17,9	8,2
1 -5 milyon	33	73	6,3	8,6
0,5-1 milyon	16	14	14,9	8,3*

Tekelleşmiş ve tekelleşmemiş sektörlerde fiyat indeksleri
(hammaddeler ve yarı işlenmiş ürünler için)

	Almanya 1928 = 100		*Polonya 1928 = 100*		*Avusturya 1923-31 = 100*	
	Tekel fiyatı	tekel dışı fiyat	Tekel fiyatı	tekel dışı fiyat	Tekel fiyatı	tekel dışı fiyat
1928	100	100	100	100	97	110
1929	103,6	91,2	107,5	93,6	98	100
1933	78,4	45,4	91,9	49,1	104	73
1934	78,3	54,3	87,6	49,1	105	76 (85)

Avrupa'daki çelik karteli 1933 yazından sonra fiyatları % 30 ila % 50 artırmayı başardı... Daha yeni olguları ele alalım: 1951'de İsviçre'de ilancılık alanında tekel tröstü olan CIBA 18 milyon İsviçre Frankı *net bir kâr* elde etmiş (bu miktar bu şirketin sermayesinin %30,4'üdür) ve % 18 tutarında bir temettü dağıtmıştır. İtalyan Montecatini kimya tröstü aynı yıl % 14 temettü ödemiş ve sermayesinin % 30'u nispetinde net kâr sağlamıştır.

Tekel kârlarının kökenleri

İncelediğimiz durumlar, yüksek tekel kârının tekelleşmiş sektörlerdeki satış fiyatının üretim fiyatını aşması neticesinde meydana gelen durumlardır. Bununla beraber, aşırı tekel kârı küçük ve orta işletmelere ve tekelleşmiş sektörlere oranla, tekel tröstlerinin sağladıkları üretkenlik avantajlarından da ileri gelebiliyor.

Bu avantajlar herşeyden önce, en büyük boyutlara bağlı daha büyük bir etkinliğin sağladığı avantajlardır. Büyük Britanya'da olduğu kadar ABD'de de şirketler büyüdükçe kâr marjı artmaktadır:

* Daha küçük firmaların daha yüksek bir kâr oranı sağlamaları, kâr oranının düşme eğilimi yasasını doğrular (V. bölüme bakınız).

1956'da ABD'nde iş hacmi üzerinden net kâr marjları	
Bütün şirketler	5,2
İş hacmi 1 ila 5 mil, $ olan şirketler	2,2
5 ila 10 milyon $ olan şirketler	3,3
10 ila 50 milyon $ olan şirketler	4,2
50 ila 100 milyon $ olan şirketler	5,4
100 milyon ve daha fazla olan şirketler	6,8

İngiltere'de *net output per person* (işçi başına net üretim), 11 ila 24 işçi istihdam eden şirketlerde ortalama 201 sterlin, 7 ila 8 bin işçi istihdam eden firmalarda ortalama 309 sterlin arttı, ücretli işçi sayısı arttığı oranda bu artış da kesiksizdir (87).

Aynı şekilde, tekelci tröstler kendi lehlerine yapılan farklı fiyat uygulamalarından yararlanırlar. Temsilciler Meclisi tahkikat komisyonunda demir sanayisindeki fiyatlar konusunda tanıklık eden Amerikalı sanayici M. Tom Smith, ilginç bir formül kullanmıştır:

"Başka birçok dallara olduğu gibi, demir sanayisine de uygulanan bir kural vardır. *General Motors* herhangi bir şey arzu ettiği zaman çok inatçı bir çelik fabrikası direktörünün ona 'elde edemeyeceksiniz' demesi gerekmektedir." (88)

Amerika alüminyum tröstü ALCOA, *Dow Chemicals* kimya tröstünün ürettiği magnezyumla rekabet eden magnezyum üretimini 1927'den itibaren durdurdu (90). Bu imtiyaz karşılığında Dow, ALCOA'ya ihtiyacı olan tüm magnezyumu, diğer alıcıların ödedikleri fiyattan % 30 ya da % 40 daha düşük bir fiyata teslim etti. 1931'de iki tröst arasındaki karşılıklı ilişkilerde bir "buhran" patlak verdi, fakat 1933'ün ortalarından itibaren "iyi ilişkiler" tekrar kuruldu: Ve ALCOA'ya 1942'ye kadar ortalama % 28 bir indirim uygulandı.

Tekeller ve sınırlayıcı uygulamalar konusunda Britanya tahkikat komisyonunun 1957'de yayınladığı rapor, radyo lambaları imal eden büyük Mullard tröstünün (Philips'in koludur) lambaları perakendecilere 17 şilin 6 peni'ye, radyo imal eden şirketlere ise 3 şilin 6 peni'ye sattığı sonucuna varmaktadır (91).

Amerikan kauçuk tröstü *Good Year Tire and Rubber*, 1926'dan 1937'ye kadar otomobil lastiklerini, büyük sevkiyat firması Sears, Doebuck and Co'ya, perakendecilere uyguladığı fiyatın % 20 ila 40 eksiğine satmıştır. Gerçekleştirilen bütün tasarruflar ve toptancı marjının kaldırıldığı gözönünde tutulacak olursa, istenen fiyat farkının % 11 ile % 20 olduğu ortaya çıkar (92).

Tröstlerin elde ettikleri rüçhanlı nakliye masraflarının (özellikle demiryolu tarifelerinde) son derece büyük bir önemi vardır. Bu baremler Standart-Oil tröstünün kuruluşunda ve tutunmasında belirleyici bir rol oynamıştır (93). Aynı şekilde tröstlerin elde ettikleri nakil araçları tekeli, örneğin Standart-Oil tröstünün ABD'de çok öncesinden sağladığı *pipe-lines* tekeli ve U.S. Steel

Corp.'un maden cevherleri bölgesinde kurduğu demiryolu tekeli, pratikte bu tekellerin keyfi olarak tespit ettikleri satın alma fiyatlarına satıcıları boyun eğmek zorunda bırakmıştır.*

Büyük şirketler, özellikle de büyük mali gruplara bağlı tekel tröstleri, pek az masrafla sermaye ve kredi sağlamakta, buna karşılık küçük ve orta şirketler kredi elde etmek için çoğu zaman muazzam masraflara katlanmaktadırlar. ABD'de yapılan bir araştırma 1937'de bir milyon dolardan az olan hisse senetleri ihracının bu senetleri ihraç eden şirketlere ortalama % 16,5 tutarında bir masrafa malolduğu halde, bu masrafların bir milyonu aşan hisse senetleri ihracında % 7,7'ye indirildiğini göstermektedir. Her iki kategori için esham ihracının maliyeti % 8,8 ile % 3,7 arasında değişmektedir (94).

T. Balogh da Büyük Britanya'da 1937'de hisse senedi ihracının, sermayesi 150 bin sterlini aşan şirketler için % 6,9, sermayesi 50 bin ila 150 bin sterlin arasında değişen şirketler için % 15, 50 bin sterlinden az sermayeli şirketler için % 20'den fazla bir masrafı gerektirdiğini belirtmektedir. (95)

Büyük şirketlere avukatlar ve uzmanlar ordusunun sağladığı desteği de gözönünde tutmak gerekir. Bu öylesine bir destektir ki büyük şirketler, icad brövelerinden (ihtira beratlarından) sadece yararlanmakla kalmazlar (ihtilaflar yaratarak), fakat rakiplerinin uzayıp giden bir mücadeleyi (davayı) göze alacak mali gücü olmadığını bildikleri için, gayrı meşru yollardan avantajlar da sağlarlar.

Brövelerden yararlanma ve bröveler sisteminin tümü, sınaî sektörlerin büyük bir kısmında yüksek tekel kârları oranının gerçekleşmesini sağlayan bir silah olmuştur. ABD'de 1938-1940'da *Temporary National Economic Committee*'nin meydana çıkardığı durum: *Shoe Machinery Cy* ile cam şişeler imal eden *Hartfard-Empire* brövelerinin durumu, brövelerin bütün bir sanayi koluna yirmi beş yıl egemen olmak için kullanılabildiğini göstermektedir.

Tekeller: ekonomik ilerlemenin frenleri

Yüksek tekel kârları rekabetin sınırlandırılmasının sonucudur. Rekabetin sınırlandırılması pazara üretim fiyatlarına oranla daha yüksek fiyatların dayatılmasını sağlar. Fakat bu mekanizma ancak üretim piyasasının gerçek satın alma gücüne uyabildiği ölçüde etkili olabilir. Bundan dolayı, tekeller kapitalizmi, serbest rekabet devri kapitalistlerin davranışının hakiki bir inkârını temsil eden bir dizi teknik kısıtlamalar uygular.

1) *Üretimin kasten sınırlandırılması.* Cari bir piyasa analizi, piyasanın gerçek emme imkânlarını tespit etmeye çalışır. Eksik bir değerlendirme hatası vahim bir hata değildir. Ancak, tekel kârının yükselmesine sebep olabilir. Buna karşılık, aşırı bir değerlendirme

* Böylece bu tröstler, *tekel* avantajlarının yanı sıra *monopsonie*'nin (tek alıcı durumunda olma) sağladığı avantajlardan da yararlanabilmektedirler. Ida Taber, Standart Oil'in *pipelines*'ları ele geçirmesinden sonra, ham petrol üreticilerinin, petrollerini alıcının dayattığı fiyatlara satmak imtiyazından istifade etmek için satış büroları önünde hergün nasıl kuyruğa girdiklerini anlatır.

hatası, fiyatların birdenbire düşmesi tehlikesini yaratacaktır. Tekeller, sürümü *garantili* değilse, üretimde herhangi bir artışı arzu etmezler. Bir tröstün herhangi bir maldan 100 ünite ürettiğini ve üretim maliyetlerinin parça başına 1 doları bulduğunu varsayalım. Satış fiyatı 1,5 dolar ise brüt tekel kârı 50 bin dolara yükselir. Eğer üretimi 120 bin üniteye çıkartarak, bütün üretimin sürümünü sağlamak için satış fiyatını parça başına 1,40 dolara indirmek (sadece % 7 tutarında bir indirim) mecburiyetinde kalınsaydı, toplam kâr 120 bin defa 40 sent yani 48 bin dolar olacaktı. Gerçekte bir önceki duruma oranla iki bin dolar "zarar" edilecekti.

Öte yandan, üretimde köklü bir azalma, bir düşme eğilimini önlemek ve fiyatlarda bir yükselmeye yol açmak için tröstlerin başvurdukları en etkili silahtır. 1933 Mayıs'ında kalay karteli, işi, üretimi dünya kapasitesinin 1/3'ü oranında sınırlandırmaya kadar vardırdı. 1935'te bakır karteli, artan bir talep karşısında üretimi sınırlayarak ve stokları % 5 azaltarak fiyatlarda % 150'yi aşan bir yükselmeye yolaçtı (96). Aslında, bu aynı uygulama, kartellerin başlangıcına kadar uzanır. *Rhenan'daki Dortmunder Verkaufsverein für Ziegelfabrikate* tuğla karteli, fiyatlarda istikrarı sağlamak için, üretimi aşağıda görüldüğü gibi sınırlandırmıştır:

1884-1894 Ortalama :	Kapasitenin % 92'si
1894-1902 Ortalama :	Kapasitenin % 81'i
1903-1909 Ortalama :	Kapasitenin % 46'sı
1909-1913 Ortalama :	Kapasitenin % 36'sı (97).

Üretimin sınırlandırılması, tekel kârlarına öylesine temellik eder ki, tröstler, üretime kalkışmamaları için muhtemel rakiplerine geniş avantajlar sağlamaya hazırdırlar. Kanada'da 1935'te kurulmuş olan ve sınaî tesislerinin değeri 28.000 doları aşmayan O. and S. Corugated Products Cy. iki yıl boyunca hiçbir üretim yapmamak kaydıyla karton kutular üreticisi kartelden 79.500 dolar almıştır (98). Dünya azot karteli olan *International Nitrogen Association Limited* 1938'de, bitmemiş olan fabrikayı tasfiye ettikleri takdirde Belçika'daki Ressaix-Leval fabrikasının sahiplerine 75 milyon Belçika frangı ödeyeceğini taahhüt etmiştir. 1932'de bu inşaatın durdurulması için önemli meblağlar ödenmişti (99). 1930 yıllarında Alman çimento karteli, Rüdorstof'daki *Thyssensche Zememverke*'ye üretime kalkışmaması için yılda 1,25 milyon R. M. ödüyordu (100).

2) *Teknik buluşların önlenmesi, ya da uygulamasının geciktirilmesi:* Tekeller kapitalizmi, rekabet sebeplerinden dolayı üretimi durmadan genişletmeye kalkışmaz artık. Yüksek tekel kârlarının mevcudiyeti bile, âdeta, üretimin devamlı sınırlandırılmasıyla belirlenmiştir. Üretim tekniği birdenbire sarsılırsa, muazzam sabit sermaye kitlesi, daha amorti bile edilmeden, bir anda değerini kaybedebilir. Bunun içindir ki tröstler, serbest rekabet kapitalizminin

üretim araçlarını modernleştirmeye gösterdiği ilginin aynısını artık gösteremezler.

British Association önünde konuşan Sir Alexander Glibb 1937'de şöyle diyordu*:

"Şüphesiz, bilimsel araştırmaların başarısı ne kadar büyürse, mevcut makineler ve fabrikalar üzerindeki dolaysız etkileri de o kadar kesin ve o kadar şiddetli olmaktadır. Meselenin bam teli budur... Değerli buluşların çoğu, mali ve ticari işleri yöneten menfaat grupları tarafından satın alınmış ve imha edilmiştir"(102).

1918-1939 dönemi boyunca, uygulanması tröstler tarafından uzun müddet geciktirilmiş olan teknik buluşlar arasında demiryollarının elektritiklendirilmesi, cam imal eden yeni otomatik makinelerin kullanılması, yeraltındaki kömürlerin gaz haline getirilmesi v.s. sayılabilir. Kimya sanayisinde ve elektrik cihazları sanayisinde teknik buluşların uygulanmamasıyla ilgili daha somut veriler mevcuttur.

1936'da *Monsanto Chemical ve Standart Oil*, aynı firmalar tarafından imal edilen ve etkisi daha az olduğu için, çok daha fazla satılan ve daha çok kâr getiren benzeri ürünlerin satışını azaltacağı için, yüksek kaliteli bir yağlama cihazını ortadan kaldırdılar (103). 1927'den 1940'a kadar Standard Oil tröstü İ.G, Farben ile yaptığı bir anlaşma gereğince ve *Pont* tröstünün Neopren mamulü ile rekabet etmemek için ABD'de *Buna* sentetik kauçuğunun imalini önlemiştir (104).

1930 yılı başında "tahminlere göre elektrik cereyanı tüketicilerine 10 milyon dolarlık bir tasarruf sağlayacak olan yüksek bir elektrik ampulü" icat edilmiş fakat piyasaya çıkarılmamıştır (105).

Artur A. Bright Jr. *General Electric* ve *Westinghouse* tröstlerinin 10 yıl boyunca, ABD'de floresan lambaların kullanılmasını geciktirmek için uğraştıklarını ortaya koymuştur (106). Ancak 1939'dadır ki *General Electric* bütün satıcılarından floresan lambaların aydınlatma masraflarında tasarruf sağladığını belirtmemelerini istedi. Amerikan Kongresi'nin bir raporu (107) demir sanayisi ile ilgili ve uygulanması tröstler tarafından geciktirilmiş teknik usullerden söz etmektedir.

Tekellerden yana olan profesör Hennipman(108) bile:

"Özellikle kendi olumlu gerçekleştirmelerinin sonucu olmayan buluşları önlemekte tekellerin oynadığı rol, ilerleme için çok vahim bir tehlike yaratmakta, tekellerin ödeme dengesinde çok ağır bir borçlu hanesini ve üstün

---

* Wandell Berge, "hayati araştırma bölgelerinin tekelci menfaat grupları tarafından kontrolü yeni makinelerin ve yeni servislerin kullanılmasını geciktirmektedir. İşin can sıkıcı yönü, birçok işletmede araştırmanın tekel ve kartel grupları tarafından kötüye kullanılmasının üretimin sınırlandırılmasına, yeni ürünlerin hasıraltı edilmesine, yeni gelişmelerin tecrit edilmesine ve ortadan kaldırılmasına yol açmasıdır" diyor [101]. Yazar, Bell laboratuvarları şefi F. B. Jevett'in kendi firmasıyla diğer kumpanyalar arasında varılan bir anlaşma konusunda verdiği demeci zikretmektedir: "Laboratuarlarımızın yaptıkları harcamaların sorumluluğunu yüklenmiş olanların görüşüne göre, anlaşmanın kaçınılmaz sonucu, faaliyet alanının daraltılması ve başlangıçtan itibaren cari araştırmalarımızın alanına yönelmemiş araştırmaların terkedilmesi olacaktır (!)"

yenilikçi kapasitelerinden dolayı, sağlayabilecekleri avantajlarda ciddi bir sınırlandırmayı temsil etmektedir" demek zorunda kalmıştır.

Bu icat kapasitesi, gerçekte, büyük tröstlerin araştırma amacıyla yapacakları büyük harcamaların sonucudur. Fakat dikkatle yapılan tahliller, tekelci tröstlerin, araştırmalara büyük paralar döktükleri halde, gerçek buluşların ancak çok az bir kısmını desteklediklerini ortaya koymuştur.*

Profesör Kamberdin çok doğru olarak belirttiği gibi, bunların mevcudiyeti teknolojik ilerleme** için çifte bir engel olarak görünmektedir:

"Özellikle modern sınaî ekonomide dev kumpanyaların yenilikler yaptıkları birçok durum vardır. Fakat dikkatli bir inceleme herhalde gösterecektir ki bu durumların çoğunda yenilikler (buluşlar) aynı firmaların mamul maddeleriyle rekabete girmemektedir. Rekabet haline girdikleri zaman da, mevcut firmaların buluşları, "eski" mamulün piyasayı uzun bir süre "sömürmesinden" sonra uygulanmışlardır. Bu duruma göre, yukarda sayılan sebeplerden dolayı muazzam tekeller kurmuş olan mevcut firmaların birbiri ardısıra yaptıkları buluşların büyük gecikmelerden sonra uygulandıklarını söyleyebiliriz. Aynı zamanda modern sanayi çerçevesi içerisinde hareket etmek için gerekli büyük sermayeleri bir araya getirmenin muazzam güçlükleri icatçı rol oynayan yeni firmaların kolayca ortaya çıkmalarını son derece engellemektedir" (111).

Gerçekte teknolojik ilerlemenin uygulamalarını engellemek ya da geciktirmek eğiliminin, ortalama kâr oranının düşme eğiliminin karşısında, emeğin üretkenliğini, rasyonalizasyonu, nisbi artı-değerin üretimini artırmak zarureti ile durdurulduğu (önlendiği) doğrudur. Özellikle tekel şartları içindedir ki *satış fiyatını düşürmeksizin* üretimi artırmak, yüksek tekel kârlarının temel kaynağı olmaktadır. ABD'de bakır sanayisinde üretimin sadece % 5'i 1914'te libresi 12 sentten az bir maliyet fiyatına üretildi. 1943'te bu oran % 70'e yükselmişti. Aynı zamanda çalışma saati başına üretim üç misli artmıştı.

---

* "National Research Project"in bir raporuna göre, 1940'ta 13 Amerikan şirketi bilimsel araştırma alanında personelin 1/3'ni istihdam ediyordu. Savaş sonunda bu oran % 40'a yükseldi. (109).

** William H. Whyte Jr.'a göre, bugün büyük Amerikan kumpanyaları tarafından finanse edilen muazzam araştırma harcamaları (1950 yılı ortalarında, yılda 1,5 milyar dolar) özellikle *kumpanyanın kendisi* için yararlı olarak kabul edilen alanlara yöneltilmiştir. ABD'de bilimsel araştırma alanında istihdam edilen 600 bin kişinin ancak 5000'i araştırmalarının konularını kendileri seçmek imkânına sahiptir. Toplam harcamaların ancak % 4'ünden az bir kısmı doğrudan doğruya kâr ufku açmayan yaratıcı araştırmaya hasredilmiştir:

"Bir küçük araştırma projesini kendiliklerinden gerçekleştirmeyi arzu ettikleri zaman bile "insansever" büyük kuruluşların şefleri, meslekdaşlarının tahmin ettiklerinden çok daha büyük güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Büyük organizatörler diye kabul edilen çeşitli şahsiyetler, akla hayale gelebilecek her konuda 100 binlerce doları harcayabilecek kişiler, *en çok gerçekleştirmeyi istedikleri konuda para sağlamayı* hiçbir zaman başaramadıklarını yakınlarına itiraf etmektedirler." Yazarın: "Bugün yapmakta oldukları gibi, kumpanyalar bilginleri kendilerine uydurmaya devam ettikleri takdirde, bu muazzam cihazın, zamanla, beslendiği temel keşiflerin oranını yavaşlatması pekâlâ mümkündür" sonucuna varmasına şaşmamak gerekir (110).

Bununla beraber bakırın fiyatı değişmeden kaldı: 1914'te libresi 13,3 sent, 1943'te de 11,9 sent (112) olmuştu.*

Tekeller kapitalizminin bazı sözcüleri, özellikle de Davit McCord Wright, Schumpeter'in "en fazla kârı icatçı firmalar gerçekleştiriyorlar" tezini kendilerine göre yorumlayarak: tekel kârlarının, tröstlerin "ihtilalci" girişimlerinin sonucu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gerçekte ise, tekelci tröstler, icatçı faaliyeti "küçük" firmalara bıraktıklarını ve sonuçlarından yararlanmakla yetindiklerini kabul etmektedirler. Bu devirde büyük tröst *General Electric*'in başkanı olan M. Owen D. Young bu hususta son derece yüzsüz bir demeç vermiştir:

"Bir buluşun ortalama deneme safhası yaklaşık olarak 15 yılı bulmaktadır. Bu devre boyunca bu icatın büyük bir geleceği olduğuna inanan mucit, öncü, ya da yatırımcı, genellikle sıfırı tüketmektedir... Bundan dolayıdır ki akıllı kapitalistler (!) yeni icatları uygulamaktan kaçınmakta ve ancak muazzam bir talep olunca buna kalkışmaktadırlar" (114)

Önemli teknik buluşların *önlenmesinin* en açık misali II. Dünya Savaşı ertesinde *Tucker* firmasının tasarladığı otomobille ilgili olanıdır. ABD'nde motoru arabanın arkasına koyarak bütün tamir ve değiştirme işlemleri için blok halinde sökülmesini sağlayan bu yeni model arabanın imali, kendi piyasalarını korumak amacıyla, büyük tröstler tarafından önlendi. (115)

3) *Malların kalitesini bozmak*: Bir elektrik tröstünün daha geniş ve daha istikrarlı bir piyasa sağlamak amacıyla elektrik ampullerinin kalitesini kasten bozduğunu görmüş bulunuyoruz. Bu konuda daha birçok örnek verilebilir. Büyük ekmek tröstlerinin kurulması. ABD'de bu temel gıda maddesinin kalitesinin son derece bozulmasına yol açmıştır. Besleyici maddeler katarak ekmeğin kalitesini "düzeltmek" için hükümetin hazırladığı bir program, tüketicilerin ekmekte öteden beri mevcut maddelere olan ihtiyaçları bilfiil tatmin edilmediği halde, tröstler tarafından satışlarını artırmak için kullanılmıştır. Yeni bir "maya" kullanmak için yapılan denemeler de aynı yetersiz sonuçlan vermiştir (116). İlaçlar ve kimyevi müstahzarat ile ilgili olarak gıda sanayisinde Amerika'da yapılan anketler, kimya sanayisindeki tekellerin kötüye kullanmalarını birçok örnekleriyle ortaya koymaktadır.

Tekeller kapitalizminin savunucularının, "tüketicilerin, tüketecekleri şeyleri serbestçe seçmelerini", bu sistemin temel niteliği olarak tanımlamaları, tarihin garip bir cilvesidir. Oysa aslında bu özgür seçmeye tekeller çağı son vermiştir.

"Pazarın böylesine eksikliklerinden (yetersizliklerinden) dolayı rekabetin tüketiciye daima parası karşılığında satın alacağı şeyi garanti etmediği genel-

* Profesör Galbraith (113), bazı tröstlerin (örneğin ABD'de çelik tröstlerinin) tekel fiyatlarını yükseltmek ve bu yükselmenin sorumluluğunu işçinin üzerine atmak için sendikaların ücretlerde bir artış sağlamalarını beklediklerini belirtir. Sendikaların elde ettikleri ücret artışlarını "lüzumsuz" kılacak olan ünlü "fiyatlar ve ücretler sarmalı" efsanesini çürüten yüzlerce kanıttan sadece bir tanesidir bu.

likle bilinmektedir. Kaybedecek bir ünleri olmayan anonim sanayiciler de önemsiz bir rekabeti umursamayan dev tröstler de tüketicinin bilgisizliğini sömürebilmektedirler. Büyük mağazalar ve birçok şubeleri olan büyük firmalar, yani görünüşte çok kaliteli ürünler satarak müşteri çekmek için birbirleriyle amansız rekabete girişen kuruluşlar da bu bilgisizliği sömürebilmektedir" (117).

Tekeller ve "oligopol"ler

Akademik birçok iktisatçı, kapitalizmin 1875'ten itibaren değişmiş olan yapısının analizinde "tekeller" kategorisinin kullanılmasını kabul etmiyorlar. Onlara göre, bu terim, kelimenin asıl anlamında, yani bir tek firmanın mutlak iktidarı anlamında ele alındığı takdirde, yerinde bir deyim olarak kullanılabilir. Bu sebepten dolayı, onlar bir avuç küçük işletmenin egemen olduğu bir sanayi sektöründeki durumu nitelendirmek amacıyla "oligopol" terimini kullanmayı tercih ediyorlar.

Semantik konusundaki tartışmalar, şüphesiz, boşuna vakit kaybetmektir. Fakat akademik iktisat biliminin sözde terminoloji açıklığının arkasında gerçekte *yapısal sorunları kavrayamama* güçsüzlüğü yatmaktadır. "Oligopollerin" ortaya çıkışı, durumun sadece *derece derece* (rekabette "biraz daha yetersiz") değiştiği anlamına gelmez, belli başlı işletmelerin yöneticilerinin davranışında köklü bir değişiklik şeklinde nitelendirilmiş yeni bir çağın başlangıcı anlamına gelir. Bu da iç ve dış politikada bir o kadar köklü değişiklikleri gerektirir.

Büyük tekel işletmelerinin davranışı konusunda yapılan namuslu bir inceleme bu davranışın serbest rekabet şartları içerisindeki işletmelerin davranışlarından *kalitece farklı olduğunu göstermektedir.*

"Rekabet baskılarını azaltmak ve yüksek kârlar sağlamak için (eski) rakiplerin kaynaşması, tekellerin yüzde yüz birleşmesi sonucunu ille de gerektirmektedir. Arzı kısıtlamak ve fiyatları yükseltmek gücünün ilginç olması için, mutlak bir güç olması gerekli değildir. Bu güç, satıcıların sayısı içlerinden herbiri rekabetçi olmayan bir politika izlemenin avantajlarını kabul edecek kadar azaldığı andan itibaren (daha yüksek kârlar) sağlamaktadır" (118).

Kişisel girişim sisteminin savunucusu olan A. A. Berle Jr.'da açıkça şöyle demektedir:

"1954 yılının Amerikan *korporasyonlar* sistemini, bu sistem içinde (mevcut) büyük üniteler arasındaki rekabetin, vaktiyle binlerce küçük üretici arasındaki rekabetin (bu rekabet Amerikan ekonomisinin önemli alanlarında artık pek az mevcuttur) yarattığı aynı etkileri yaratan bir sistem olarak göstermek doğru değildir" (119). Ya da daha tam bir şekilde şöyle demektedir:

"Birçok şirketin örneğin *General Motors* ya da büyük petrol kumpanyaları"nın gerçek nüfuzu bilfiil sahip oldukları şeyin sınırlarını aşar. Örneğin belli başlı otomobil imalatçılarıyla acentelik sözleşmesi imzalamış küçük işadamlarının sözde mülkiyeti olan garajlara ve diğer tesislere *yaklaşık* üç milyar dolarlık bir yatırım yapıldığı tahmin edilebilir. Mülk sahipleri genel-

likle anonim şirketler halinde görünen bağımsız küçük işadamlarıdır. Yoksa dev işadamları değildirler. Şeklen bağımsızdırlar. Fakat politikaları, yaptıkları işler, hatta genellikle fiyatları, otomobillerini sattıkları oto kumpanyaları tarafından tayin edilmiştir. Aynı şey, benzin istasyonlarına "sahip olan" küçük girişimciler için de söylenebilir. Büyük kumpanyaların kararlar alma ve piyasayı doğrudan doğruya etkileme kapasitesi, demek ki, onların mülkiyet bölgelerini aşmaktadır" (120).

Tekeller kapitalizmi ve kapitalizmin çelişkileri

Tekeller kapitalizmi, kapitalizmin bütün gelişme eğilimlerini, bundan dolayı da bu sistemin özündeki bütün çelişkileri son derece geliştirir. Temel çelişki, yani üretimin bilfiil sosyalizasyonu ile özel temellük arasındaki çelişki, en yüce şekline erişir. Üretimin bilfiil sosyalizasyonu dünya ölçüsünde gerçekleşir ve birkaç tekelin bütün halklar üzerinde fiili bir kontrol kurması sonucunu verir. Bu çelişki, son derece ilerlemiş dünya ölçüsündeki işbölümünden dolayı üretimin *bilfiil enternasyonalizasyonu* ile ulusal sınırların devam ettirilmesi arasındaki, yani uluslararası rekabetin keskinleşmesi arasındaki çelişkiyi bünyesinde taşır. Bu çelişki, "çözümünü", periyodik patlamasını emperyalist savaşta bulur.

Tekeller kapitalizmi, kapitalist üretimdeki anarşinin özünde bulunan çelişkiyi son derece geliştirir. Sosyalist teorisyenlerin birçoğu, XIX. yüzyılın başlarında, sonra da 1920 yılları boyunca uluslararası kartellerin kurulmasını, kapitalizmin yeni bir aşamasının, "örgütlenmiş" kapitalizm aşamasının ortaya çıkışı olarak selamladılar. Onlar kapitalizmin, böylece, rekabeti ve iktisadî ulusalcılığı bilfiil aşmış olduğunu ve üretimin dünya ölçüsünde "planlanması" sayesinde sosyalizme doğru bir geçiş dönemi oluşturduğuna inanmışlardır.

Berliner Tageblatt'ın 1 Ekim 1926 tarihli sayısında Rudolf Hilferding, Avrupa çelik kartelinin kuruluşunu Fransız-Alman rekabetinin kapitalistler tarafından "aşılması olarak" selamlamaktadır (121).

Bununla beraber, tecrübelerin de çoktan gösterdiği gibi, bir yanılma söz konusudur. Karteller, tröstler ve tekeller, kapitalist rekabeti ortadan kaldırmazlar, bu rekabeti sadece daha yüksek bir ölçüde ve daha keskin bir şekilde tekrar üretirler:

a) Aynı üretim alanında faaliyet gösteren ya da "benzer" iki tröst arasındaki rekabet. Bu rekabet nüfus alanlarının paylaşılmasını ya da piyasanın paylaşılmasını değiştirmek amacıyla ittifaklar, tehditler, yıldırmalar, adli davalar v.s. yolu ile sürdürülür. Örneğin Alüminyum tröstü *ALCOA, Dow Chemicals*'in magnezyum alanında kurduğu tekeli yıkabilmek için Alman tröstü *İ. G. Farben* ile geçici bir süre ittifak kurmuş, sonunda *Dow Chemicals* ile bir anlaşmaya varmıştır (122). Bazen aynı alanda faaliyet gösteren tröstler arasındaki bu rekabet "soysuzlaşarak" fiyatlarla ilgili bir rekabet haline gelebilir. Örneğin, 1954'te Büyük Britanya'da Unilever ile

Procter and Gamble (Thomas Hedley) arasında bir "deterjan savaşı" patlak vermiş ve bu savaş fiyatların indirilmesi şeklinde sürdürülmüştür (123).

b) Çeşitli dikey (düşey) tröstler arasında hakikî ekonomik savaşlar şeklinde sürdürülen rekabet. (Kömür tröstlerinin elektrik ya da petrol tröstlerine, petrol tröstlerinin oto tröstlerine, çimento kartellerinin deniz nakliyat tröstlerine karşı açtıkları ekonomik savaş).*

c) Tekelleşmemiş sektörlerle tekelleşmiş sektörler arasında rekabet.

d) Tekelleşmiş sektörler içinde, aşırı tekel kârlarının kâr oranını azaltmasından dolayı, büsbütün şiddetlenen rekabet.

Tekeller arasındaki rekabet, sık sık ilan edilen mütarekelerle kesilen sürekli bir savaş diye tanımlanabilir. Bu rekabeti en iyi karakterize eden tanım budur.

"(Otomobil sanayisinde) baş yeri almak için Ford ile General Motors arasındaki sayısız manevralar, bir oligopol içindeki rekabetin hemen hemen klasik bir misalidir. Buna benzer bir durum *General Electric* ile *Westinghouse*'un birbirleriyle sürekli bir anlaşma ve sürekli bir savaş içinde oldukları elektrik alanında görülmektedir" (125).

Uluslararası kartel ve tröstler kapitalizmde daha büyük bir istikrar sağlamış olmak şöyle dursun, dünya ekonomisinin adaptasyon esnekliğini azaltmışlar ve ürünleri için ekonomik konjonktürü hesaba katmadan rijit fiyatlar empoze etmekle, daha ani ve daha derin dalgalanmalara sebep olmuşlardır.

Tekellerin ya da "mükemmel" kartellerin de, hiç değilse, dünya ekonomisini daha istikrarlı bir hale getirebilecekleri düşüncesinin de bir yanılgı olduğu görülmüştür. Böyle "mükemmel" tekellerin kurulması, ister istemez, zaman içinde sınırlı kalır. Çünkü bunların gerçekleştirdikleri aşırı kârlar, en sonunda yeni rekabetçi sermayeleri bu sektöre çeker. II. Dünya Savaşı boyunca ABD'de alüminyum sanayisinde özellikle böyle bir durum meydana gelmiştir.**

"İstikrarlı" karteller de uzun ömürlü değildir; buna da sebep, *eşitsiz gelişme* yasasının etkisidir. Karteller, ortak firmaların kartelin kuruluşu sırasındaki üretim kapasitesine göre, üretimin, ihracat kotalarının ve dünya piyasasının nasıl pay edileceğini tespit ederler. Fakat karşılıklı ilişkiler istikrarlı kalmaz. Teknik değişikliklerin, icatların ve kapasitedeki genişlemenin, kendini rekabette en güçlü hisseden tarafın, pazarın bölüştürülmesinde daha

---

* Tipik örnek: *General Motors* tröstünün bir araba imali için vaktiyle 75 libre alüminyum ve bir Buick arabanın imali içinde 250 libre alüminyum kullanmış olmasıdır. Alüminyum tröstü ALCOA ise fiyatlarını çok yüksek bir seviyede tutmuştur. *General Motors*, II. Dünya Savaşı arifesinde tüketimi araba başına 8 libreye indirerek alüminyum yerine başka metaller kullandı. Bu da ABD'de potansiyel alüminyum tüketimini yılda aşağı yukarı 100 bin ton azalttı (125).

** Bununla beraber, yeni büyük rakiplerin ortaya çıkmasından sonra ALCOA, ALTED'e bağlı olmayan kendi şirketleriyle birlikte dünya kapitalist üretiminin % 80'ine yakınını daima kontrol etmiştir. *International Nickel* dünya kapitalist üretiminin % 90'ına yakın bir kısmını yıllardan beri kontrol etmektedir. *Clymax Molybdenum* Cy, molibden üretimi üzerinde tam bir tekel kurmuştur. Ve dünya üretim kapasitesinin % 84'ünü kontrol etmektedir. 1934 ve 1939 yılları arasında bu tröstün sağladığı ortalama kâr oranı, % 93 olmuştur (126).

yüksek bir pay elde etmek amacıyla anlaşmayı bozması için, bu firmalar arasındaki kuvvetler ilişkisinde bir değişiklik yaratması yeter.

Dünya krizi sırasında bir kartelin, 1927'de 13 sent olan fiyatı, 1930'da 18 sente kadar yükseltmeyi başardığı bakır sanayisinde özellikle böyle bir durum meydana gelmiştir. Sonra Rodezya'da yeni açılan madenlerde elde edilen ve daha ucuz olan bakır birdenbire piyasayı doldurdu ve fiyatların 1932 yılı sonuna kadar 5 sente düşmesine sebep oldu, bu durum, fiyatlarda % 150 bir artışa yol açan yeni bir kartel 1935'te kuruluncaya dek devam etti. Tekelci karteller ve tröstler, sadece silahlı çatışma boyunca mütareke niteliğinde anlaşmalar imzalarlar. Daha mütareke imzalandığı anda tarafların her biri kendisi için en elverişli şartlar içinde çatışmayı tekrar başlatmaktan başka bir şey düşünmez.

Fakat tekeller kapitalizmi, sadece kapitalizmin bütün klasik çelişkilerini belirgin hale getirmez. Bunlara yeni çelişkiler de ilâve eder. Proletarya ile burjuvazi arasındaki temel sınıf çelişkisine, tekeller devrinde bir yandan, yoksulluğun ve set çekilmiş ekonomik gelişmesinin yüksek tekel kârlarının başlıca kaynağını oluşturduğu sömürge ve yarı-sömürge halklar ile öte yandan, metropollerin büyük burjuvaları arasındaki çelişki de karışır.*

Kapitalizmin asalak karakteri gitgide belirgin bir hal aldığı için, üretimin bilfiil sosyalizasyonu ile burjuvazinin özel temellükü arasındaki çelişki daha da iğrençleşir. Tekeller kapitalizmi, burjuva sınıfının bir kısmının rantiye ve "kupon kesiciler" (büyük hissedarlar, devlet esham ve tahvilatını, yabancı tahvilatı ellerinde bulunduranlar) haline gelmesidir. Burjuvazinin sanayi burjuvazisi ve rantiye burjuvazi diye ayrılması, mal üretimi ve dağılımı sürecinin gerçek teknik yöneticileriyle, mali "organizatörler" arasındaki çelişki şeklinde devam eder. Mülkiyetin işlevi ile yönetimin işlevi birbirinden gitgide daha çok ayrılır ve böylece tekelci burjuvazi, burjuvazinin en saf tipini, yani *artı-değeri ele geçirmeyi, üretim sürecinde yönetici bir işlevin yerine getirilmesi (karşılığında alınan) ücretle gizlemeye çalışmayan, fakat bu ele geçirmeyi (temellükü) sadece üretim araçlarının özel mülkiyetinin sonucu olarak gören* tipi temsil eder.

Kapitalizm, üretim tarzı olarak tarihî ispatını üretken güçlerin baş döndürücü gelişmesinde bulur. Bu gelişme periyodik buhranlarla sadece geçici olarak kesintiye uğrar ve bu buhranlar içerisinde üretim, sosyal bakımdan belirlenmiş, yani sınırlanmış tüketim ihtiyaçlarına ve imkânlarına uyum sağlar.

Tekeller kapitalizmi, yani üretimi yapay bir sınırlandırma döneminin, pazarların pay edilmesi döneminin, sermayenin ele geçirdiği ülkelerin tümünün pay edilmesi döneminin kapitalizmi, üretken güçlerin gelişmesini alabildiğine sınırlandırır. İsraf eğilimleri tasarruf eğilimlerinden ağır basar. Buhranlar uzar gider ve XX. yüzyıldan itibaren daha hızlı bir şekilde birbirini izler. Te-

* XIII. bölüme bakınız.

keller kapitalizmi, üretken güçlerin gelişmesini gitgide kösteklemeye başlar.* Artık onun asalak mahiyeti yeni ve çalkantılarla dolu bir tarihi dönemde, kapitalizmin çökmeye yüz tuttuğu dönemde, savaşlar döneminde, devrimler ve karşı-devrimler döneminde bütün dünyanın gözleri önüne serilecektir.

* Bu, dünya üretiminin, hatta belli başlı ülkelerdeki üretimin durgunlaştığı anlamına değil, modern tekniğin yarattığı (sağladığı) imkânların, gitgide gerisinde kaldığı anlamına gelir.

KAYNAKLAR

1. Steel, *Hearings before the Sub-Committeee on Study of Monopoly Power*, p. 101.
2. Stocking and Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, p. 24.
3. Steel, *pp. 102, 421.*
4. Machlup, *Political Economy of Monopoly*, p. 123.
5. Statistisches Jahrbuch des Deutschen Reiches, *Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik, 1953, 1960.*
6. Statistik der Bundesrepublik Deutschland, *Vol XLVII.* Statistisches Jahrbuch des Deutschen Reiches, 1938.
7. *Oualid,* Répétitions écrites de légîslation industrîelle, cours de doctorat, *19&1-35; p.* 123; Etudes statistiques *April-June 1959.*
8. Statistiques et Etudes financières, I.N.S.E.E., *April 1960.*
9. Ministero della Costituente, Rapporto della Commissione Economica, *Vol. II,* Industria, *Rome 1946, and* Annuario di Statistiche Industriali, *1958, p. 104.*
10. Statistical Abstract of the *U.S.A., various years.*
11. *Supplement for January-March 1954 to* Bulletin Mensuel de Statistiques.
12. *Stocking and Watkins, op. cit., p. 27.*
13. *A. R. Burns,* The Decline of Competition, p. 29.
14. Neue Zürcher Zeitung, *17th May, 1953.*
15. *Tarbell,* History of the Standard Oil Company, Vol. I. p. 150.
16. *Charles Wilson,:* Unilever, Vol. I, p. 66.
17. Ibid, Vol. I, 72.
18. *A.* R. *Burns,* op. *cit., p. 44.*
19. *Stocking and Watkins,* Cartels or Competition, p. 59.
20. *Clapham,* Economic History of Modern Britain, Vol. I, *pp. 199-205.*
21. *Cochran and Miller,* Age of Enterprise, *pp. 60-62.*
22. *G. Macy in* Cook and *Cohen,* Effects of Mergers, pp, 353, 367, 386.
23. *Tarbell,* op. cit., *Vol. I, p. 55.*
24. *Ibid, Vol. I, pp.* 58, 82, 109, 148, *224- Vol. II, p. 29.*
25. *Clausin,* Der Uebererzeugung in der Ziegelei von 1867 bis 1913, p. 52.
27. Factors in Industrial and Commercial Efficiency, p. 71.
28. *E. A. G. Robinson,* Monopoly, pp. 83-95.
29. Charles *Wilson, op. cit, Vol. I, pp. 65-66*
30. *Fitzgerald,* Industrial Combination in England, p. 170.
31. *Reynolds,* Control of Competition in Canada, p. 18.
32. A. R. Burnus,op. cit., p. 78.
33. Ibid., pp. 156, 177, 183, 186.
34. *Tarbell,* op. cit., *Vol. I, pp. 150-3.*

35. *Bonbright and Means, article "Holding" in* Encyclopaedia of the Social Sciences, *Vol. VII, pp. 405-7.*

36. Holdings et démocratie économique, *report for* special congress, October 1956, of *the Fédération Générale du Travail* de Belgique.

37. *Petit* and De Veyrac, Le crédit et l'organîsation bancaire, p. 518.

38. Ibid., p. 518.

39. *Maurice Dupont,* "Leş intéréts *français* contre les interets de la France en Afrique du Nord", in Esprit, *August-September 1952, pp. 338-9.*

40. Charles Wilson, op. cit., Vol. I, p. 260.

41. *Shaw Livermore, "The success of industrial merkers", in* Quarterly Journal of Economics, *November 1935; Jesse Markham; in* Business Concentratîon and Price Policy, *p. 148; George Watkins, ibid., p. 195.*

42. *Nutter,* ibid., p. 202.

43. Petit *and* De *Weyrac,* op. *cit., p. 637.*

44. Steel, p. 81.

45. Chlepner, Le Marché financier belge avant 1850, p. 86.

46. *Jeidels,* Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur *Industrie.*

47. *M. and B. R. James,* Biography of a Bank, p. 251.

48. *Stillich,* Geld-und Bankwesen, p. 147.

49. *Ailen,* The Great Pierpont Morgan, *p. 47 (p. 60 in 1949 English edition).*

50. *Stocking and Watkins,* Monopoly and Free Enterprise, p 30.

51. Sangyo Keiai Overseas Edition, *ist, 1954.*

52. *Berge,* Cartels, *pp. 42-43.*

53. *Federal Trade Commission, Report on Changes in Concentration in Manufacturing (1954).*

54. *Leak and Maizels, "The structure of British industry",in* Journal of the Royal Statistical Society, N. S., Vol. CVIII. pts. 1-2, 1945, pp. 161, 163.

55. *Pritzkoleit,* Männer, Mächte, Monopole, *passim.*

56. La France et les trusts, passim (Economie et politique).

57. Baret, L'evolution du capitalîsme japonaîs, Vol. I, pp. 95, 138.

58. *Ministero* della *Constituente,* Rapporto della Commissione Economica, Vol. II, Industria.

59. Poor's Register of Directors and Executivers, *1948.*

60. *J. M. Clark,* Studies in the Economics of Overhead Costs, p. 192.

61. *Question 2284, Royal Commission on Depression* of Trade, *quoted in Clapham,* Economic History of Modern Britaîn, Vol. *II,* p. *151; a manufacturer's answer.*

62. *Stocking and Watkins,* Cartels or Competition, pp. 169-*70.*

63. *Britich Commission on Monopolies and Restrictive Practices,* Report on Electrical Equipment, *quoted in* Cartel, *Vol.* VII, *No.* 3, *July 1957, p. 93.*

64. *Feedral* Trade *Commission,* Report on the International Petroleum Cartel, p. 357.

65. Ibid, pp. *362-7.*

66. *A. R. Burns, op. cit, p. 205.*

67. *British Commission on Monopolies and Restrictive Practices,* Report on Oxygen Production, *summarised* in Manchester Guardian, 3rd January, *1957.*

68. A. R. Burns,op. cit., *pp. 130-1.*

69. *Stocking and Watkins,* Monopoly and Free Enterprise, p. 126.

70. *Wilcox,* Competition and Monopoly in American Industry, T.N.E.C. *Monograph No. 21, pp. 147-8.*

71. *Stocking and Watkins,* Monopoly and Free Enterprise, p. 186.

72. Ibid., p. 228.

73. A. R. Burns, op. cit., p. 76.

74. Ibid, pp. *140-1.*

75. *Tennat,* The American Cigarette Indnstry, pp. 88-89.

76. *Steindl,* Maturity and Stagnation, pp. *124-5.*

77. Pietre, L'Evolution des ententes industrielles, pp. 81.

78. Fitzgerald, op. cit., p. 142.

79. *Stocking and Watkins,* Cartels in Action, p. 21.

80. E. A. G. Robinson, op. cit., pp. 50-51.

81. Tennant, op. cit., pp. *86-96.*

82. *Stocking and* Watkins, Cartels or Competition, p. 229.

83. Statistical Abstract of the *U·S.A., 1957.*

84. Joe Bain, in Quarterly Journal of Economics, 1951, p. 320.

85. *Varga and Mendelsohn,* New Data for Lenin's Imperialîsm, p. 69.

86. *Chamberlin, ed.,* Monopoly and Competition, p. 256.

87. Statistical Abstract of the *U·S.A., 1957.*

88. *Leak and* Maizels, op. cit.

89. Steel, p. 307.

90. *Stocking and* Watkins Cartels or Competition, pp. *140-1.*

91. Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung, *27th April,* 1957.

92. *Federal Trade Commission,* Report on Monopolistic Practices in Industries, *1939,* Part S.A., pp. 2311-12.

93. Tarbell, op. *cit., Vol.* I. pp. *46, 61-62, 158, etc.*

94. *Stocking and Watkins,* Monopoly and Free Enterprise, p. 76.

95. Balogh, Studics in Financial Organization, p. 295.

96. *Stocking and Watkins,* Cartels or Competition, *pp. 165-9.*

97. Kucynski, Studîen zur Geschîchte des dentschen Impe-*rialismus. p. 55.*

98. *Reynolds,* op. *cit., p. 20.*

99. *Stocking and Watkins,* Cartels or Competition, p. 161.

100. *Kuczynski, op. cit., p. 38.*

101. Berge, op. cit., pp. 20-21
102. Lilley, Men, Machines and Hîstory, p. 201.
103. Stocking and *Watkins,* Cartels or Competition, *pp. 233-4*
104. Berge, op. cit., p. *7;* and *Stocking and Watkins,* Cartels in Action, pp. 108-13.
105. Technological Trends, *p. 53, quoted in Lilley, op. cit., p. 201.*
106. *Bright,* The Electric Lamp Industry, pp. *388-404, passim.*
107. Steel, pp. 750-67.
108. *Chamberlin,* ed., Monopoly and Competition, p. 433.
109. Smaller War Plants Committee Report, *1946, pp. 12-13.*
110. *Whyte,* The Organization Man, pp. 205, 207, 237.
111. *Hamberg,* Economic Growth and Instabilîty, pp. 123-4.
112. *Federal* Trade *Commission,* Report on the Copper Industry, pp. *44-45.*
113. *Galbraith,* The Affluent Society, pp. 219-20.
114. *Maclaurin,* Invention and Innovation in the Radio industry, pp. 334-6.
115. Time Magazine, *January* 1949, and Contemporary Issues, No. 3, Spring 1949.
116. *Stocking and Watkins,* Monopoly and Free Enterprise, pp. 334-6.
117. Ibid, p. 502.
118. Ibid., p. 82.
119. Berle, The Twentieth-Century Capitalist Revolution, p. 3.
120. Ibid., p. 17.
121. Hexner: International Cartels, p. 107.
122. *Stocking and Watkin,* Cartels in Action, pp. *289-99.*
123. Cartel, January *1955, p. 35.*
124. *Stocking and* Watkins,m Cartels or Competition, p. 208.
125. Berle, op. cit., p. 43.
126. *Stocking and Watkins, Cartels or* Competition, *pp. 241-2.*

XIII

EMPERYALİZM

Kapitalizm ve uluslar arasında eşitsizlik

Batı Avrupa'da doğan sanayi kapitalizmi bir yüzyıl içinde bütün dünyaya yayıldı. Fakat bu yayılma çok özel bir şekle büründü: Bütün dünya ülkeleri sermaye için, pazarlar, hammadde kaynakları ve daha az ölçüde yatırım alanları haline geldi. Ama *kapitalist üretim tarzı*, her şeyden önce, büyük kapitalist fabrika, üç kıtanın ekonomik hayatının ancak çevresine kadar sokulabildi. İşte, kısacası, bugün, kızara bozara, *"azgelişmişlik"* denilen fenomenin sebebi.

Kapitalizm dünya ölçüsünde yayılırken, dünyamızın büyük bir kısmı, onun yaratıcı etkilerinden yararlanmadı, sadece yıkıcı etkilerine maruz kaldı. Daha doğrusu, Batı dünyasının sınırsız sınaî atılımı, azgelişmiş denilen dünyayı durgunluğa ve gerilemeye mahkûm ederek, onun zararına gerçekleşebildi ancak. Emperyalist çağın başlangıcından üççeyrek yüzyıl sonra Birleşmiş Milletler, gelişmemiş ülkeler için hazırlanan bütün yardım planlarına rağmen, yoksul ülkeler gitgide daha yoksullaşırken zengin ülkelerin daha da zenginleştiklerini* kabul etmek zorunda kaldılar.

Bugün dünyanın sanayileşmiş uluslar ve sanayileşmemiş uluslar diye ikiye ayrılması, doğanın kaçınılmaz bir cilvesinin, doğal kaynakların eşitsiz bir dağılımının veya nispeten çok ya da az bir nüfus yoğunlaşmasının sonucu değildir. Kapitalist sanayinin, başlangıçta, önemli kömür yataklarının yakınında kurulduğu bir gerçektir. Gerçi, 19. yüzyıl başlangıcında İngiltere'de, Belçika'da, Ruhrda, Fransa'nın kuzeyinde ve güneyinde sanayileşmiş bölgelerde bol miktarda kömür yatakları vardır ama, sanayileşmenin yüzyıllık bir gecikmeyle başladığı, hatta bazı durumlarda bugün bile henüz başlamadığı, Donetz'de, Oural'da, Mançurya'da, Hindistan'da, Kuzey Afrika'da kolayca işletilebilen muazzam kömür yatakları bulunmaktadır.

Petrol yataklarının keşfedilmesi, ABD'nin ekonomik tarihini değiştirirken, o devirden itibaren Orta Doğu'da, Sahra'da ya da Libya'da işletilmeleri

---

* Dünya demir cevheri rezervleri bakımından en zengin iki ülkenin ikisi de azgelişmiş ülkelerdir: Hindistan toplam rezervlerin % 21'ine, Brezilya % 15'ine sahiptir.

ancak çok büyük bir gecikmeyle ve nispeten mütevazi bir ölçüde başlamış olan daha önemli petrol yatakları bulunuyordu.

Ekonomik ya da sınaî gelişme derecesi nüfus yoğunluğuna bağlıdır iddiasını çürütmek için, Almanya, Hollanda ya da Belçika gibi son derece sanayileşmiş bölgelerdeki nüfus yoğunluğunun, bugün de, 19. yüzyılın başlangıcında da İspanya, Portekiz, Türkiye ya da Brezilya'daki nüfus yoğunluğundan çok daha fazla olduğunu hatırlatmak yeter. Japonya da Hindistan da 1850 yıllarında azgelişmiş ülkelerdi. En hızlı sanayileşmiş ülke, daha yüksek nüfus yoğunluğuna sahip olan ülkedir.

Gerçekte, dünyanın "zengin" uluslar ve "yoksul" uluslar diye ikiye bölünmesi, ancak tarihî ve sosyal sebeblerle, esas itibariyle de *bizzat kapitalizmin* tarihi ile açıklanabilir.

Şüphesiz, daha önce de gösterdiğimiz gibi,* kapitalizmin tarih öncesi, ticari sermaye birikiminin kapsamı, para ekonomisinin tarım alanına nüfuz etme derecesi ve bilimsel tekniklerin üretime uygulanmasını kolaylaştıran ya da güçleştiren sosyoekonomik şartların tümü, Batı Avrupa'da sanayi kapitalizminin doğuşunu geniş ölçüde belirlemiş ve aynı süreci, Hindistan'da, Japonya'da, Java'da ya da esas itibariyle, tarıma dayanan diğer medeniyetlerde geciktirmiştir.

Bununla beraber, bu gecik(tir)me 18. yüzyılın ortalarında çok belirgin değildi, üstelik aşılmaz da değildi. Bir yüzyıl sonra belirgin bir hale gelmişse, azgelişmişliğin felaket halini alması, her şeyden önce, bu iki dünya arasında kurulan ilişkinin özel şeklinden, yani şiddete ve sömürüye dayanmasından ileri geliyor.**

Kapitalist üretim tarzının, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonuna kadar uzanan kesin oluşum dönemi içinde dünya pazarının kurulması büyük bir önem kazandı. Bunun Batı Avrupa'da sermayenin ilkel birikimi üzerindeki başlıca etkilerini daha önce incelemiştik. Fakat kapitalizmin bütün bu oluş dönemi boyunca artı-değerin iki türü her adımda görünüyordu. Artı-değer, bir yandan, kapitalistler tarafından istihdam edilen ücretli üreticilerin artı-emeğinin sonucudur; öte yandan, Batı dünyasının ilişkiler kurduğu denizaşırı

---

* IV. Bölüme, "Batı Avrupa'da Kapitalist Gelişmenin Özellikleri"ne bakınız.

** Massachusetts Institute of Technology'den Helen B. Lam'ın söylediklerini buraya aktarıyoruz:

"XVIII. yüzyılda, Hindistan sanayi öncesi safhasının yüksek bir gelişme derecesine erişmişti. Tarım, tarımsal olmayan işçilerin nispeten büyük bir kısmının ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadar gelişmişti. Demiri, çeliği, metalleri işleyen, dokuma dokuyan, gemi inşa eden son derece kalifiye zanaatkârlar vardı. Hindistan sadece kendi tüketimi için değil, ihraç etmek için de mamul mal üretiyordu. Hindistan'ın ekonomik zenginliği, tüketime oranla üretimin fazlasını altın ve gümüş bir gömü şeklinde ele geçiren banker tüccarlar ve prensler tarafından yüzyıllar boyunca kontrol edilmişti. Demek ki bu servet, potansiyel bir yatırım fonu kaynağı teşkil etmeye yetecek kadar yoğunlaşmıştı. Hindistan'ın iyi kalite kömür ve demir kaynakları birbirine çok yakın bulunuyordu. Peki, görünüşte çok elverişli olan bütün bu şartlar niçin gittikçe daha hızlanan gerçek bir ilerleme yaratabilecek ekonomik bir gelişme tipi yaratmadı. Durum çok karmaşık ve çapraşık olmasına rağmen, bunun cevabı basittir. Sömürge ilişkileri, Hindistan'ı, İngiliz politikasına ve İngiltere'nin ekonomik çıkarlarına tâbi kılmış, onun ekonomik gelişmesini bazı bakımlardan da kösteklemiştir." (2).

ülkelerde hile, zor ya da şiddet yoluyla çalınan, yağma edilen, ele geçirilen değerlerin sonucudur. Meksika ve Peru'nun İspanyollar tarafından ele geçirilip yağma edilmesinden, Endonezya'nın Portekizliler tarafından soyulup soğana çevrilmesine ve Hindistan'ın İngilizler tarafından vahşice sömürülmesine varıncaya kadar XVI. ve XVIII. yüzyılların tarihi, zenginleşmesi, kelimenin asıl anlamıyla, yağma edilmiş bölgelerin yoksullaşması sayesinde mümkün olmuş *Batı Avrupa'da sermayelerin ve değerlerin uluslararası yoğunlaşma* hareketini oluşturan sürekli bir yağma ve çapul zinciridir.

Tereddütsüzce ileri sürülebilir ki 1500 yılından 1750 yılına kadar sanayi devrimine elverişli şartları yaratmış olan ticari sermayenin ve parasermayenin birikiminde bu çalınmış sermayelerin kesin bir katkısı olmuştur. Bunun toplam tutarını rakam rakam ortaya koymak kolay değildir. Fakat sadece en önemli katkılar hesaba katıldığı zaman bile, gene de muazzam bir meblâğa erişilir.

Hamilton, Latin Amerika'nın 1503 ve 1600 yılları arasındaki toplam altın ve gümüş ihracatının 500 milyon altın pesozu aştığını tahmin ediyordu (3); Colenbrander'e göre (4), Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, Endonezya'dan sağladığı kâr paylarının, görevlilerinin oradan gönderdikleri paraların ve gemilerle sevkedilen baharatın toplam değeri 1650-1780 dönemi için 600 milyon altın florine yükseliyordu. R. P. Rinchon'un hesaplamaları esas alınırsa, XVIII. yüzyılda Fransa'da zenci ticaretinden elde edilen kârlar (zencilerin çalıştırılmasının sağladığı ve birkaç milyarı bulan gelir hesaba katılmaksızın) aşağı yukarı yarım milyar livres-tournois'yı bulmuştu (5). Batı Hindistan zencilerinin Britanya'da çalıştırılmasından elde edilen gelirler 200-300 milyon altın sterline yükselmiştir (6).

Nihayet bu konudaki tahminler her ne kadar çok farklı ise de (sömürgelerde görev almış olan ve imparatorluğun azgın savunucularından Sir Percifal Grifths'in *The British İmpact on India* adlı eserine bakınız) (7), 1750-1800 döneminde Britanya'nın, Hindistan'ın yağma edilmesinden sağladığı kârın 100-150 milyon altın sterlin olduğunu ileri sürmek mübalağa değildir.

Toplam meblağ bir milyar altın sterlini aşıyor, yani bütün Avrupa'da 1800 yıllarına doğru buhar gücü ile işleyen sınaî işletmelerin tümünün sermayesinden daha fazladır.*

Bütün bu servetlerin Avrupa sanayisini doğrudan doğruya beslediğini söylemek istemiyoruz. Bunun büyük bir kısmı, bu sanayii, dolaylı yoldan, yeni ya da eski zenginlerin lüks harcamaları, devlet istikrazları ile finanse edilen ve sömürge gelirleriyle karşılanan devlet harcamaları yoluyla beslemiştir. Fakat Avrupa'ya bu sermaye akımı ile sanayi devrimine elverişli şartlar arasındaki tarihi bağlar, hiç şüphesiz ki, dolaysız bağlardır.

---

* 1770'e doğru Britanya'nın milli geliri sadece 125 milyon sterlindir. 1790'a doğru Büyük Britanya'daki modern metalürji sanayiinin tümü (demir sanayii dahil) sadece 650 bin sterlin tutarında bir yatırıma mal olmuştur (8).

Le R. P. Rinchon XVIII. yüzyılda Fransa'nın zenginleşmesi konusunda şunları belirtiyor:

"Sömürgelerdeki tesislerinin artışı, ticaret ve ulaşımdaki ilerlemeler, metropolün kudret, servet ve itibarının artışı, yani bütün bunlar, *zenci ticaretinin sonucudur*. XVIII. yüzyılda Fransa'nın ticareti milyonlarca sterlin tutarında bir artış göstermiştir. Fransa bunu zencilerin alın teri olan sömürge mallarının ihracatına borçludur" (9).

G. Martin (10), daha da kesin bir dille belirtiyor:

"XVIII. yüzyılda zenci ticareti için sefere çıkan gemilerin her dönüşünde, tasfiyehane, pamuklu dokuma, boyahane, şeker manifaktürlerinin kurulduğu görülmekte ve bunların artan sayısı da ticaret ve sanayideki ilerlemeyi ortaya koymaktadır. XVIII. yüzyılda Nantes'da 15 tasfiyehanenin, 5 adet pamuklu dokuma manifaktürünün, 2 büyük boyahanenin ve 2 şeker imalathanesinin kurulması bunun örnekleridir... Sanayilerin kurulması, özel servetlerin artması, şehirlerdeki genel refah, yeni bir sınıfın serpilip gelişmesi -kamu hayatında bir rol oynamaya can atan büyük tüccarlar,- zenci ticaretinin XVIII. yüzyılda Fransız ulusunun gelişmesinde oynadığı rolün temel belirtileri işte bunlardır."

Plassey Savaşı'ndan sonra Hindistan'ın, *East India Company* tarafından yağma edilmesiyle sanayi devriminin başlangıcı arasındaki doğrudan ilişkileri Brooks Adams şöyle belirtiyor (11):

"Plassey Savaşı'ndan pek az zaman sonra Bengal'de elde edilen ganimetler Londra'ya gelmeye başladı. Sonuç şaşırtıcı oldu. Bütün otoriteler, sanayi devriminin, yani XIX. yüzyılı, önceki bütün devirlerden ayırdeden olgunun 1760'da başladığını kabul ediyorlar. (Plassey Savaşı, 1757'de olmuştur.) Plassey Savaşı'ndan hemen sonra, 1759'da İngiltere Bankası ilk defa olarak 10 ve 15 sterlinlik kağıt paralar ihraç ediyor."

Yazar, Burke'ün, 1757 ve 1780 yılları arasında İngiltere'nin Hindistan'dan sağladığı gelirleri 40 milyon sterlin olarak hesapladığını hatırlatmaktadır. H.V. Wiseman'a göre, 1770 ve 1780 yılları arasında Batı Hindistan'da köle emeği, Büyük Britanya'ya da 40 milyon sterlin sağlamıştır (12). Oysa 1770'e doğru bütün Britanya sanayinde yıllık katma değer (ücretler + kârlar), Arthur Young'ın "Political Arithmetik" adlı ünlü eserlerinde sadece 24,5 milyon sterlin olarak hesaplanmıştır. Bütün bunlardan rahatça şu sonuç çıkarılabilir: 1760-1780 dönemi için sadece batı ve doğu Hindistan'dan sağlanan gelirler, doğmakta olan sanayinin kullanılabilir birikim fonunu *iki mislinden* fazla artırmıştır.

Böylece, sanayi 'kapitalizmi' İngiltere'de gelişmeden önce bile, denizaşırı ülkelerin rastgele ya da sistemli sömürülmesi, Avrupa ülkelerindeki servetin başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Koyun yetiştiricileri tarafından çiftliklerinden kovulan *Yeomen*'lerden ya da karın tokluğuna atölyelerde çalışmak zorunda kalan şehirlerdeki işsiz kalfalardan önce, *mita*ya ya da kürek cezasına mahkum *Indios*lar, köle olarak satılan *Bantlus*'lar *Oost-Indische Compagnie*'nin seferleri sırasında imha edilen Hodgy adalarının

zavallı ahalisi* ve *East India Company*'nin acenteleri tarafından amansızca talan edilen dekadan Moğol İmparatorluğu'nun ahalisi ilkel birikimin başlıca kurbanları olmuştur. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar devam eden ticari yayılma boyunca dört kıtanın bu sistemli yağmasıdır ki, sanayi devriminden itibaren Avrupa'nın kesin ilerlemesini sağlayan şartları yarattı.

Dünya pazarı ve sanayi kapitalizmi

Sanayi devrimi ve Batı Avrupa proletaryası tarafından durmadan artan bir artı-değer kitlesinin üretilmesiyle birlikte, denizaşırı ülkelerin doğrudan doğruya yağma edilmesi, Batı'daki burjuva sınıfların zenginleşme kaynaklarını ikinci plana itmiştir. Tamamen ortadan kalkmamakla beraber, yağma, Avrupa sermayesinin birikiminde artık sadece ikinci derecede bir rol oynadı ve olsa olsa burjuva sınıfına "aşağı ırkların" sırtından bir anda zenginleşiveren serüvencilerin katılmasını sağladı.

Fakat Batı dünyası ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler hiç de insanca ve eşitçe olmadı. Yağmanın ardından ticaret geldi, ama bunun etkileri fetih savaşlarının etkilerinden daha öldürücü olacaktı.**

Sömürünün iki türü arasındaki bağ, yani şiddete dayanan doğrudan doğruya temellük ile eşit mübadelelere dayanan "barışçı şekil" arasındaki bağ, özellikle Hindistan'ın durumunda apaçık görünmektedir. Bengal, Binar ve Orissa eyaletlerinde *East India Company*, uluslararası ticaret lehine bütün transit vergisinden ya da gümrük resminden muaf tutulmuştu. Fakat bu şirketin memurları, çok geçmeden, bu muafiyeti bütün bu eyaletlerde iç ticarete yasadışı yoldan uygulamaya başladılar. Ve Hintli tüccarlardan ağır vergi aldılar.

"Diğer tüccarların mallarından çok ağır vergiler alındığı halde, malları bütün gümrük vergilerinden muaf olarak nakledilen kumpanyanın acenteleri memleketin tüm ticaretini hızla ellerine geçirdiler ve böylece kamu gelirlerinin kaynaklarından birini kuruttular" (14).

Bengal Sultanlığı'nın bir yöneticisinin şikâyetinden de anlaşıldığı gibi, (H. Verelst'in *A View of the Rise of the English government Bengal* (1772) adlı kitabında zikredilmektedir.) *Company*'nin aynı memurları, ticareti özel bir şekilde uygulamaktaydılar.

"Köylülerin, tüccarların taşınabilir eşya ve ürünlerini değerlerinin 1/4 fiyatına zorla ellerinden alıyorlar ve sadece bir rupi değerinde olan mallar için onları beş rupi ödemeye mecbur ediyorlardı"*** (7).

---

* IV. Bölüme, "Ticari Devrim" bölümüne bakınız.

** David S. Landes, *Bankes and Pashas* adlı kitabında, Mehmet Ali, Sait ve İsmail zamanında (1830-1860) Mısır'ın devlet hazinesinin yağma edilmesinin korkunç bir tablosunu çizmektedir. "Akdeniz toplumunun tortusu" perakende yağma etmek için İskenderiye'de toplanmıştı; milletlerarası finans toptan yağma etmişti (13).

*** Şanghay'daki bir İngiliz tüccarı, konsolosluğuna şunları yazmıştır: "Our business is to make money as much and as fast as we can; and for this end, all modes or means are which the laws permits" (15).

Fakat bu geçiş dönemindeki ticaret, esas itibariyle, Doğu'nun nadir ürünlerinin (değerli taşlar, baharat, ince kumaşlar) *Avrupa'ya ithali ticareti idi*, yani bir lüks ticaret idi. Sanayi devrimi ile birlikte, Doğu-Batı ticaretinin özü değişti. Batı Avrupa artık ödeme araçları olarak değerli madenler ihraç edeceği yerde işlenmiş mal *ihraç etti*. Doğu'nun değerli kaynakları kurutuldu, çünkü Batı ile ticaretinde ödeme dengesi sürekli olarak açık veriyordu.

Genç kapitalist sanayinin -herşeyden önce Britanya dokuma sanayiinin- ürünlerinin ucuzluğu sayesinde kendini dayatabilmesi birdenbire olmamıştır. Sanayi devrimi 1760'a doğru başladığında, bir yarım yüzyıl boyunca Hindistan ve Çin, dünyayı tekstil ürünleriyle besleyen başlıca ülkeler olarak kalmıştır. Daha 1815'te Hindistan, Büyük Britanya'ya 1,3 milyon Sterlin tutarında pamuklu ihraç etti. Oysa Hindistan'ın Britanya'dan ithal ettiği pamuklular sadece 26.000 sterlini bulmaktadır. İthalatı çok az olduğu halde Çin 1819'da aşağı yukarı 3,5 milyon Sterlin tutarında pamuklu ihraç (16) etti. Tıpkı *caliko* (hassa denilen bez) gibi *nankeens* (nankin pamuklusu) bütün dünya da bilinmekte ve aranmaktadır.

Britanya sanayisi, ancak aşırı bir himayeci politika uygulayarak dünya pazarına egemen olabilmiştir.

1813'te Hint pamuklu ve iplikleri, İngiliz ürünlerinden % 50-60 daha ucuzdu. Bundan dolayı, özellikle 1700 ve 1720 yıllarında, her türlü Hint pamuklularının ithalini yasakladıktan ve bunu bir çok defa uyguladıktan sonra İngiltere hükümeti uzun bir süre bunlardan % 70-80 ithalat resmi aldı. İngiltere bu aşırı himayeci politikasını devam ettirirken, *East India Company* sayesinde Hindistan'a bir serbest mübadele politikası dayattı (Daha sonra, Afyon savaşları yolu ile aynı politikayı Çin'e de uyguladı). Britanya'ya giren Hint ipeklilerinden % 20 ithalat resmi alınırken İngiliz ipeklileri için Hindistan'a sadece % 3,5 vergi ödeniyordu. Ancak 1830 yıllarına doğru, büyük sanayinin üstünlüğü iyice sağlanıncadır ki Britanya sanayicileri serbest mübadeleyi dünya ölçüsünde uygulayabildiler ve önce buna, bizzat Büyük Britanya'dan başladılar.

Böylece, dünya pazarının kapitalist sanayi tarafından ele geçirilmesi sadece ekonomik yoldan gerçekleşmedi. Bunda, siyasî ve askeri baskı, zor kullanma, kesin değilse bile, önemli bir rol oynadı. Hindistan ve Çin'e dayattığı eşitsiz siyasî şartlar ve eşitliğe dayanmayan anlaşmalardır ki, Büyük Britanya'nın dünya pazarını ele geçirmesini ve bir üretkenlik tekeli kurmasını sağlamıştır. Bu fetih tamamlandıktan sonra dünkü kurbanlara zorla yeniden dayatılan evrensel serbest mübadele dogmasının ilân edilmesi, Asya ülkelerinde mevcut sanayiyi yıkmak ve bu ülkelerin sanayileşmesini yarım yüzyıl boyunca frenlemek için, Büyük Britanya'nın elinde (bir ölçüye kadar, Fransa'nın, Belçika'nın, Hollanda'nın* elinde) esaslı bir silah olacaktır.

1815'ten 1850'ye kadar Britanya pamukluları Hindistan pazarına egemen oldu. Bu ülke 1850'de Lancashire'ın tüm ihracatının % 25'ini emiyordu.

---

* Mısır'da aynı sonuçlar, 1841'de Mehmed Ali Paşa'nın silahlı kuvvetlerinin azaltılması ve 1838 İngiliz-Türk Ticaret Antlaşması'yla elde edildi (17).

Fakat aynı devre boyunca bu rekabetin altında ezilen Hintli zanaatkâr, sanayide bir çıkış yolu bulamadı. Ülkenin yoksullaşması, para-sermaye rezervlerinin kuruması, Avrupa sanayinin elde etmiş olduğu üstünlük, himayesiz bir Hint sanayinin rekabete kalkışmasına elvermiyordu. Metropolle sömürge arasındaki serbest mübadele ilişkileri, bu yönde girişilen ılımlı girişimleri başarısızlığa uğratıyordu.

Yüzyıllık sanayi merkezleri ölüyor, Dakka'yı kısmen cengel bürüyor, işsiz kalan zanaatkârlar tarım alanına doluşuyordu. 1833'ten sonra, İngiltere Hindistan'da tarımsal hammadde üretimini, her şeyden önce de pamuk plantasyonlarını büyük ölçüde geliştirmeye karar verince kısırdöngü kendi içine kapandı. Vaktiyle bütün dünyaya pamuklu ihraç eden bir halk, şimdi Büyük Britanya'da işlendikten sonra kumaş halinde tekrar Hindistan'a ihraç edilecek olan pamuk ihraç etmektedir sadece...

Demek ki, Hindistan'ın ekonomik bakımdan azgelişmişliğinin sebebi, etnolojik, demografik, coğrafi ya da dini (ideolojik) şartlar değildir. Kapitalizmin, Hindistan'a, bu ülkeyi işlenmiş maddeler üreticisi iken tarımsal hammaddeler üreticisi haline getiren emperyalist egemenlik şartların girmiş olmasının sonucudur bu.

Mal ihracından sermaye ihracına

Serbest rekabetin yerini kapitalist gruplaşmalar aldıkça, Avrupa'nın sanayi ülkelerinde *bir sermaye fazlası* görüldü -sanayi devriminin başlangıcından beri ilk fenomendir bu. Antantlar, tröstler ve tekeller, gerçekte, yatırımlarda belirli bir sınırlamayı gerektiriyordu. Fakat kapitalistler, artı-değerlerinin büyük kısmını üretken olmayan bir şekilde tüketemiyorlardı, ama bunun sermayelendirilmesi gerçek bir kazancı temsil ediyordu. Bundan dolayı, kapitalistler, başka sektörlerde yatırım alanları arayacaktır. Tekeller dönemi çok sayıda faaliyet sektörlerine yayılan şirketler dönemidir de. Bu eğilim genelleştikçe Büyük Britanya'da ve bütün Batı Avrupa'da sermayenin yatırım alanları daralmaya başladı. Alfred Marshall ve Wicksel bunu tespit etmekte ve 1873'ten 1896'ya kadar süren büyük depresyonu bu daralma ile açıklamaktadırlar (18).

İşte bu anda ve bu nispeten kronik (sürekli) sermaye fazlasının etkisiyledir ki, ister Britanya İmparatorluğu'nun "bomboş" ülkelerinde (Kanada, Güney Afrika, Avustralya, Yeni Zelanda) ister asıl sömürge ülkelerde (özellikle Afrika ve Asya'daki ülkeler) olsun ister şeklen bağımsız olmakla beraber emperyalist ülkelere ekonomik bakımdan bağlı hale gelen (özellikle Latin Amerika ülkeleri ile Doğu Avrupa ülkeleri) yarı-sömürge ülkelerde olsun, kapitalistler sanayileşmemiş ülkelerde bir pazar arıyorlardı.

"Yabancı ülkelere yatırım yapılması 1870'e doğru başladı (Bunun bankacılık şeklinde olanı Londra'da nispeten pek az kişi tarafından uygulanıyordu ve bunların çoğu bu işlerde uzmanlaşmış olan ve Büyük Britanya'daki yatırımlarla uğraşmayan kimselerin yanında çalışırlardı). Demiryolları ve diğer işletmeler her ne kadar geniş ölçüde katılmışlarsa da istikrazların yarısından

daha fazla bir kısmı, bu sırada Avrupa ve ABD hükümetlerinin çıkardıkları tahvillerdir. 1870 yılları yatırımcıyı hayal kırıklığına uğrattı ve onu başka ülkelere yöneltmeye başladı, 1880 ve 1900 yılları arasında Güney ve Kuzey Amerika, imparatorluk ülkeleri, özellikle de Avustralya ve Güney Afrika büyük borçlulardı; imparatorluğun pay senetleri durmadan arttı. XX. yüzyılın başlangıcından sonra Kanada, imparatorluğun başlıca borçlusu olarak Avustralya'nın yerini aldı... Yabancı ülkelere yapılan yatırımların tutarı 1871'de aşağı yukarı 800 milyon sterline, 1913'te de 3500 milyon sterline yükseldi"(19).

Uluslararası ulaştırma araçlarında meydana gelen olağanüstü devrim, bu sermaye ihracatı eğilimini son derece kamçıladı. Henri Hauser (20), "1860–1870 döneminin ekonomik tarihi, özellikle her türlü ulaştırma araçlarında meydana gelen eşsiz gelişmenin damgasını taşır" diye yazmaktadır. Buharlı geminin tonajının -yelkenli gemi tonajını 1875–1885 yılları arasında aşmaya başlamıştır-, telgrafın, Amerika'da, Hindistan'da, Çin'de ve Afrika'daki gelişmiş demiryolu bağlantılarının aynı zamana rastlaması dünya pazarını ilk defa gerçekten birleştirmektedir.

Vaktiyle sadece büyük malî ve ticari merkezler, limanlar ve antrepolar birbirine bağlı olduğu halde, geri kalmış ülkelerin üretiminin, hatta tarımsal üretiminin büyük kısmı dünya ölçüsündeki ticaret ve spekülasyon kasırgasına sürüklenmiştir artık. Kapitalistler, işlerin gidişini ve rekoltenin durumunu uzaktan kontrol edebildikleri ve proleterleri yöneten görevli personeline mahallinde emirler vermek ya da dik kafalı bir valiyi yola getirmek üzere gereğinde birkaç gün içerisinde dünyanın bir ucundan bir başka ucuna gidebildikleri için, yeryüzünün en uzak noktalarına sermaye yatırımı yapmak rizikosunu göze alabiliyorlardı. Sermaye uluslararası bir niteliğe bürünüyor ve dünya, kelimenin asıl anlamında, birleşiyordu.

Demek ki sermaye ihracı, sermayenin temel bir gelişme yasasına tekabül ediyor: Sermayenin organik bileşiminin artmasına, ortalama kâr oranının, bir yandan metropol ülkelerdeki kapitalist antantlarla önlenmeye çalışılan, öte yandan bu antantlardan doğan sermaye fazlasının sermayenin organik bileşiminin çok düşük, özellikle de artı-değer oranının çok daha yüksek olduğu sömürge ülkelere yatırım sayesinde giderilen düşme eğilimine tekabül ediyor.

Fakat sermaye ihracının genişlemesi, asla mal ihracının ikinci plana geçtiği ve artık kapitalist üretimde bir güvenlik sübabı rolü oynamadığı anlamına gelmiyor. Aksine, geri kalmış ülkelere yapılan sermaye ihracı, mal ihracıyla atbaşı gitmekte, sermaye ihracı, mal ihracını kayırmaya doğru yönelmektedir.

Fransız sömürgeciliğinin yayılmasının o dönemdeki büyük öncüsü Jules Fery, *Tonkin ve Anavatan* adlı eserinde bunu açıkça ifade etmektedir:

"Avrupa, birkaç yıldan beri iş hacminin azaldığını gören bir ticarethane olarak kabul edilebilir. Avrupa'nın tüketimi doymuştur. Modern toplumu iflasa sürüklemek ve ne gibi sonuçlar doğuracağı bilinmeyen felaketler yü-

zünden XX. yüzyılın eşiğinde sosyal bir tasfiyeyi hazırlamak pahasına da olsa, dünyanın diğer bölgelerinden yeni üretici tabakalar yaratmak gerektir."

Ve daha iğrenç bir şekilde şöyle demektedir:

"400 milyon tüketiciye sahip Çin'in sadece Avrupalı üreticiler tarafından ve Avrupalı üreticiler uğruna ele geçirilmesi gerektiğini Avrupa halkları uzun zamandan beri kabul etmişlerdir" (21).

Hükümetlere, belediyelere ya da yabancı özel firmalara yatırım ikrazatı şeklinde gerçekleştirilen sermaye ihracı, bundan yararlananların alacaklı ülkelerdeki yatırım mallarını satın almalarını çoğu zaman şart koşuyor ya da zımnen öngörüyordu. Bu durumda sermaye "ihracı" çoğu zaman sadece bir üslup tarzıdır: Gerçekte Londra'dan sağlanmış istikraz Birmingham'da sarfedilmiştir. Bu şartlar içinde sermaye ihracının 1878 ve 1913 yılları arasında oynadığı rol, 1929'dan beri kamu giderlerinin oynadığı rolün aynıdır: refah konjonktürünü destekleme ya da ekonomik "uyaran" rolü oynamak.

"Kısa vadede, genellikle Büyük Britanya'da yabancı yatırımlardaki artışa bağlı olarak, yabancı ülkelerde artan bir faaliyet, demek ki, ihracat sanayilerinin durumunu düzelterek 1914'ten önceki depresyonlardan ülkeyi kurtarmıştır. Kıta Avrupa'sında gerçekleşen yatırımlardan en çok yararlanan dokuma sanayiyi olmuştur. Amerika'da ya da sömürgelerde yapılan yatırımlar metalürji sanayinin gelişmesine yaramıştır" (22).

Mallarını alacaklı ülkelerden sağlamak mecburiyeti her ne kadar kesinlikle gerçekleşmemişse de alacaklı ile borçlu arasında sıkı ilişkilerin kurulması, bu iki ülke arasında mal ticaretindeki gelişmeyi kollamıştır.

Metropollerdeki büyük şirketlerin yabancı ülkelerde şubeler ya da kardeş şirketler kurmak suretiyle gerçekleştirdikleri sermaye ihracı, metropole bağlı şirketler yatırım mallarını ve yönetici personel ile sömürgelerdeki yönetici kadroların tüketim mallarını genellikle metropolden ithal ettiklerinden, alacaklı ülkelerle borçlu ülkeler arasındaki ticari mübadelelerin normal olarak, güçlenmesine de yol açtı.

Derken, Fransa, Almanya, Hollanda, Belçika, İsviçre, İsveç, Portekiz ve daha sonra da ABD ve Japonya, sermaye ihracı yolunda İngiltere'yi izlediler. Kabataslak bir tahmin söz konusu olmasına rağmen, 409. sayfadaki tablo yabancı ülkelerdeki sermaye yatırımının gelişmesi hakkında genel bir fikir vermektedir.

Sömürgecilik

Demek ki dünyanın en geri kalmış bölgelerine kapitalist yayılma, kapitalist üretim tarzının temel eğilimini gerçekleştirmeyi, hem artı-değerin hem de bunun sermayelendirilmesinin gerçekleşmesi için gerekli şart olan temellerinin devamlı genişlemesini mümkün kıldı. Fakat bizzat bu yayılma da sermayenin üretilmesi ve değerlendirilmesi şartlarında büyük değişiklikler yarattı ve Batı burjuva devletlerinin ekonomik ve uluslararası politikasında da bir o kadar büyük değişikliğe yol açtı.

Serbest rekabet döneminin burjuvazisi, serbest rekabetin hararetli bir taraftarıydı ve sömürgeciliğe kesinlikle karşıydı. Kamu giderlerindeki her artış, üretim yapısını genişletebilmek için yeni sermayelere susamış sanayi burjuvazi tarafından bir israf olarak kabul ediliyordu. İhracat, Merkantilizm dönemindeki gibi himaye edilmeye ihtiyaç duymuyordu artık, gittikçe düşen maliyet ve satış fiyatı gibi karşı durulmaz bir silah sayesinde zaferle ilerliyordu. Büyük Britanya'nın, ve -daha küçük ölçüde- Batı Avrupa'nın bütün sanayi ülkelerinin ele geçirdiği üretkenlik tekeli, herhangi bir devlet tekelinden daha güçlüydü. (Çin'e karşı ilân edilen afyon savaşı, birkaç topçekerin büyük bir nehir boyunca sefere çıkması) gibi periyodik gösteriler, malların serbestçe dolaşımı dünyanın herhangi bir yerinde engellenince, bu engeli ortadan kaldırmaya yetiyordu.*

Condliffe, "Tüccarların ve sanayicilerin siyasi nüfuzu arttıkça, haris bir dış politikaya karşı, askeri masraflara karşı, sömürgeci yayılışa karşı direnmeleri de arttı. 1793'ten itibaren Bentham (*Sömürgelerinizi Kurtarınız*) adlı kitabını yazmıştı. Liberal serbest mübadeleciler, bu tutumu kabul ettiler ve Küçük İngiltere taraftarı olarak tanındılar." diye belirtmektedir (23).

Bir tarihçi, onlarca yıl sonra, Disraeli dahil, muhafazakârların bu fikri kabul ettiklerini belirtiyor:

"Sömürgelere oranla anavatanın bağımsızlığı demek olan serbest mübadele görüşüne, sömürgelerin anavatana pek az yararı dokunduğu ya da hiç yararı olmadığı ve bu ülkelerin ergeç bağımsız uluslar haline gelecekleri inancından esinlenen sorumlu bir hükümet görüşü de eklendi. Liberaller de tıpkı muhafazakârlar gibi imparatorluğun yıldan yıla artan dağılışını sabırsızlığa belenmiş bir hoşgörü ile karşılıyorlardı.

* Bununla beraber, o zamanın sanayice geri ülkelerinin iktisatçıları, alman List ve Hintli Ranive, serbest mübadele doktrinini kabul etmediler. Gerçekte, ülkelerinin sanayileşmesi, himayeci bir politikayı gerektiriyordu.

	Britanya	*Fransa*	*Almanya*	*U.S.A.*	*Hollanda*	*Belçika*	*İsviçre*	*Japonya*
1862	3,6	-	-	-	-	-	-	-
1870	20	10 (1869)	-	-	-	-	-	-
1885	30	15 (1880)	6,5	-	1880'de + 4,5 milyar -			-
1902	62	30	12,5	3,0(1900)	-	-	-	-
1914	87	40	30	15	10	7	7	1
1930	90	20	5,6	75	18	4	9	4,5
1938	85	15	-	48	22	7	6	9
1948	40	3	-	69	10	4	8	-
1957	46	6	2	120	11	6	12,5	-
1960	60	?	4	150	12	8	14	1
	(1913'te altın milyar frank olarak): 1£ = 5 $ = 20 RM = 25 Frs							

"Disraeli 1852'de "bu sefil sömürgelerin hepsi birkaç yıl içerisinde bağımsız olacaklardır, boynumuza takılmış bir süstür bunlar bizim için" derken, devrin esprisini kavramıştı. Britanya hükümetinin imparatorluk kıtalarını sömürgelerden 1860 yıllarında geri çekmeye başlamasında bu bakımdan şaşılacak bir şey yoktur. Liberaller 1862'de harekete geçtiler, onları muhafazakârlar izledi ve Bismark'ın Alman İmparatorluğu'nu kurduğu 1871 yılında hareketi sonuçlandırdılar" (24).

Fakat tekeller döneminin başlangıcından itibaren bu zihniyet hızla değişti. Tekelci burjuvazi artık yeni sermayelere ihtiyaç duymuyor. Aşırı kârlara susamıştır o ve elinin altında yeni yatırım alanları arayan bol sermaye vardır. Dünya pazarlarını barışçı yoldan ele geçirmesini sağlayan bir üretkenlik tekelinden yararlanmıyor artık. Karşısında aynı üretkenlik ya da daha yüksek üretkenlik şartlarında üretim yapan rakipler gitgide yeralıyor. Uzak ülkelere sermaye ihracı, sömürgeciliğe karşı, mal ihracının gerektirdiği tutumdan farklı bir tutum takınılmasını gerekli kılıyor. Göze alınacak riziko sadece zamanla sınırlanmış değildir. Sadece bir tek ödemeyi garanti etmek değil, bir çığ gibi büyüyen *pay* senetlerini, faizleri ve amortismanları garanti etmek söz konusudur.

Yabancı ülkelere verilen krediler, "cahil", "tembel", "fanatik" ya da "yabancı düşmanı" yerliler kitlesine karşı savunulması gereken maden tesislerinde, sınaî tesislerde ya da plantasyonlarda dondurulmuştur. Böylece, tekelci kapitalizm dönemi hızla sömürgeciliğin yeniden değerlendirilmesi dönemi haline geliyor. (İşlenmiş ürün pazarları, hammadde ve ucuz işgücü kaynakları ya da ihraç edilecek sermayeler için yatırım alanları) olarak yabancı ülkeleri ele geçirmek ve bunları yabancı rekabete kapamak, yani aşırı kâr kaynaklarını ele geçirmek, işte 1880 yıllarından itibaren kapitalist ülkelerin dış politikalarının temel hedefi olan şey (1871'den sonra): "Sömürgelerle kurulan ilişkilerin sağladığı maddî yararı ispatlamaya çalışan emperyalistler, sömürgelerin aslında Britanya sanayi ürünleri için hammadde pazarları olarak değeri üzerinde ayak dirediler. B. Britanya'nın tek sınaî ülke olmaktan çıkması ve yabancı rekabetin baskısını hissetmeye başlaması da kâr ve zarar dengesi hesaplarını etkilemişti. Bu da sömürge pazarlarının metropolün refahı için, vazgeçilmez olabilmelerini gerektiriyordu"(25).

Serbest mübadele ve malların, sermayenin serbestçe dolaşımı doktrini, bu dolaşım genelleşmiş bir konvertibl para sistemi sayesinde en yüksek noktasına vardığı sırada hücuma uğramıştı. Tekelci kapitalizm yabancı mal istilasına karşı kendi iç pazarlarını savunmak zorunda kalıyordu. Aşırı tekel kârlarının himaye edilmesi gerekçesinin temelinde bu yatmaktadır. Tekelci kapitalizm aynı zamanda sömürge pazarlarında kurduğu tekeli, yabancı mal ve sermaye istilasına karşı da savunmak zorunda kalmıştı: Sömürgelerden sağlanan aşırı kârlar bu temele dayanmaktadır. Denizaşırı ülkelerin ucuz tarımsal ürünlerinin rekabeti başlayınca serbest mübadele politikası önce tarımsal ürünler bakımından irdelenmeye başlanıyor. Himayecilik yavaş yavaş sanayi alanına da yayılıyor.

Emperyalist atılım dönemini (1875-1914) nitelendiren şey, birçok yeni yatırım alanlarının varoluşu ve sonra da bu alanların emperyalist devletler arasında derece derece paylaşılmasıdır. Avrupa sermayesinin önceleri nispeten barışçıl yayılmasını sağlayan da budur (Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerde barışçı, emperyalist ülkelerle sömürge ülke arasındaki ilişkilerde öldürücü).

Dünya pazarlarının paylaşıldığı bu dönemde, henüz hücuma uğramamış sınaî ve mali üstünlüğü sayesinde aslan payını alan Büyük Britanya, Hindis-

tan'ı, Birmanya'yı, Malezya'yı ve Hindistan yolu üzerindeki birçok noktaları ele geçiriyor. Afrika'nın yarısını Port Said'ten Cap'a kadar işgal ediyor. İmparatorluğunu Pasifik adalarının yarısına yayıyor ve Kuzey Amerika'daki, Güney Amerika'daki, Avustralya ve Yeni Zelanda'daki eski sömürgelerini devam ettiriyor.

Fransa, Kuzey Afrika'da, Batı Afrika'da ve Ekvator Afrika'sında kendine bir imparatorluk kuruyor. Madagaskar'ı ele geçiriyor, Vietnam'ı ve Pasifik'teki birkaç adayı zapt ediyor. Belçika, muazzam Kongo imparatorluğunu hükmü altına alıyor, Hollandalılar Endonezya ve Batı Hindistan'daki eski sömürgeleri üzerinde egemenliklerini perçinliyorlar. Almanya, Batı ve Doğu Afrika'da, Asya'da ve Okyanusya'da birkaç iyi parça ele geçiriyor. Rusya, imparatorluğunu Sibirya'nın doğusuna ve güneyine yayıyor. Japonya, takımadalarının çevresine yayılıyor, Formoza'yı ve Asya kıtasında Port-Arthur ve Kore gibi mevkileri ele geçiriyor. ABD, eski imparatorluklardan kalan parçaları, Küba'yı, Porto-Rico'yu, Havai adalarını, İspanyollar'dan koparıp alıyor. İtalya, Afrika'da birkaç sömürge ele geçiriyor.

Afrika'da ve Asya'da birkaç "bağımsız" ülke (Liberya, Habeşistan, Türkiye, Afganistan, İran, Çin) kalmış da olsa, Antartika'daki topraklar hariç, bütün dünyanın, XX. yüzyılın başlangıcından itibaren paylaşıldığı kabul edilebilir. Pratikte, bütün bu ülkeler büyük devletlerarasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. Bundan dolayı, emperyalistler arasındaki çatışmaların konusu artık "özgür bölgelerin" paylaşılması değildir. Bu çatışmaların sebebi imparatorlukların ve nüfuz bölgelerinin yeniden paylaşılmasıdır. Bu çatışmalar hızla şiddetleniyor: Sudan ve Nil'e egemenlik konusunda İngiliz-Fransız çatışması, Ekvator Afrika'sında ve Fas'ta Fransız-Alman çatışması, İran ve Afganistan'da İngiliz-Rus çatışması, Mançurya'nın pay edilmesi konusunda Rusya ile Japonya arasında 1904–1905 Rus-Japon savaşına yol açan çatışma, Türkiye'nin ve Ortadoğu'nun paylaşılması için Alman-İngiliz çatışması, Balkanlar'ın paylaşılması için Avusturya-Macaristan çatışması, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine de bu son iki çatışma sebep olmuştur. Emperyalizm, tekeller kapitalizminin uluslararası iktisadi yayılma politikasıdır. Ve emperyalist savaşlara yol açmıştır.

Sömürgelerden sağlanan aşırı kârlar

Sermaye ihracı ve buna bağlı olan sömürgecilik, tekelci sermayenin, sınai bakımdan son derece gelişmiş metropol ülkelerde ortalama kâr oranının düşmesine ve bu ülkelerde sermaye yatırımı için kârlı alanların azalmasına karşı bir tepkidir. Bu anlamda, sermaye ihracı ve sömürgecilik belirli bir tarihi anda kapitalist üretim tarzının, onun büyümesinin ve yayılmasının genel bir karakteristiğinin ifadesidir sadece: *Sermayeler umulan kâr* oranlarının ortalamanın üstünde olduğu alanlara yöneliyorlar. Bundan dolayı, aşırı sömürge kârları, sermayenin metropolde elde ettiği ortalama kârlara oranla daha yüksek kârlar diye tanımlanır.

Aşağıdaki karşılaştırma, Belçika'da faaliyet gösteren Belçika şirketleri ile Kongo'da ve Ruanda-Urundi'de faaliyet gösteren (26) Belçika şirketlerinin son yıllardaki kâr oranlarını (net kazançlar ile muhasebe değerleri - sermayeler + rezervler arasındaki oran) ortaya koymaktadır:

	1951 (%)	1952 (%)	1953 (%)	1954 (%)	1955 (%)	1956 (%)	1957 (%)
Belçika'daki şirketler	8,6	9,4	7,6	7,2	8,2	9,4	9,5
Kongo'daki şirketler	21,7	24,3	20,6	19,3	18,5	20,1	21,0

J. F. Rippy (27), yabancı ülkelere sermaye yatırmış 120 Britanya şirketinin, kuruluşlarından bu yana sadece bu en müreffeh 5 yıl boyunca *sermayelerinin iki misli* kâr elde ettiklerini belirtmektedir.

H. J. Dernburg (28), Amerikan şirketlerinin kazançları ile muhasebe değerleri arasındaki ilişkileri aşağıdaki tabloda göstermiştir.

	Azgelişmiş ülkelerde faaliyet gösteren şirketler %	*ABD'de faaliyet gösteren şirketler* %
1945	11,5	7,7
1946	13,4	9,1
1947	18,1	12,0
1948	19,8	13,8

Paul A. Baran (29), Hollanda ve Endonezya'da faaliyet gösteren şirketlerin Hollanda'ya aşağıdaki kâr paylarını ödediklerini kaydetmektedir:

	Hollanda %	*Endonezya* %
1922	4,8	10,0
1923	4,2	15,7
1924	4,5	22,7
1937	4,5	10,3
1922–1973 ortalaması	3,975	12,70

Nihayet, Uluslararası Metal İşçileri Federasyonu (FIOM) Sekreterliği, 19 ve 21 Mart 1959 tarihlerinde Viyana'da düzenlenen çelik konferansı için "özgür dünyadaki en büyük demir şirketleriyle ilgili" bir inceleme hazırlamıştır. Aşağıdaki tablo bu ilginç durumu göstermektedir (30):

1957 yılı ulusal rantabilite (net kazançlar artı amortismanlar) ortalaması büyük demir şirketlerinin iş hacmi %'si olarak			
Sarre	7,4	Avusturya	+ 13,0
B. Almanya	7,4	Avusturalya	13,6
Japonya	9,6	Kanada	15,0
B. Britanya	9,8	Hindistan	14,7
İtalya	10,5	Meksika	20,1
Belçika	11,2	Şili	20,5
Fransa	11,2	G. Afrika	28,8
Lüksemburg	11,3	Brezilya	48,4
U.S.A	12,4		

İşte sömürgelerden sağlanan bu aşırı kârların önemini gösteren bir başka örnek: Büyük petrol tröstü *Royal Dutch*, kuruluşunun 60. yıldönümünü kutlamak amacıyla 1950 yılında lüks bir kitap yayınladı. Bu vesileyle yapılan bir hesaplamaya göre, 1890 yılında sadece bir tek hisse senedi satın almış ve bu hisse senedinin gelirlerinin bir kısmını yeni çıkarılmış hisse senetlerini (sadece eski hissedarlara tanınan bir hak) satın almak için kullanmış olan bir hissedar, 1950'de, her birinin borsadaki değeri 2800 florini, yani toplam tutarı 1 milyon 136 bin florini (yaklaşık olarak 300 bin dolar) bulan 406 hisse senedine sahip olacaktır. Bu serveti elde etmek için 400 bin florin harcaması gerekecekti. Oysa bu 400 bin florini, 60 yıl boyunca aldığı ve 1,8 milyon florin (480 bin dolar) tutan toplam kâr payları üzerinden kolayca sağlayabilecektir. Demek ki 1890 yılında 1000 florine satın alınmış olan *bir tek hisse senedi*, yılda 30 bin florinlik bir ortalama gelir sağlamıştır. Yani bu hissedar, sadece bu hisse senedinin gelirleriyle krallar gibi yaşayabilecek ve aynı zamanda da yarım milyon dolarlık bir servet biriktirecektir.

Bu sömürgeci tröstün ödediği kâr paylarının başlangıçta (yılda) % 70'e yükseldiği, daha sonraları % 40 ila 50 arasında değiştiği 1920 ve 1930'da % 25 civarında olduğu, II. Dünya Savaşı arifesinde % 16-17'ye düştüğü bilinirse, bunda şaşılacak bir şey yoktur. Bu hesaplamalara sayısız primler dahil değildir (31).

Aşırı sömürge kârı sanayi bakımından son derece gelişmiş metropol ülkelerindekine oranla sermayenin organik bileşiminin daha düşük ve artı-değer oranının daha yüksek olmasına bağlıdır. Sermayenin organik bileşiminin daha düşük olması, her şeyden önce manüfaktür sanayiindeki cılız gelişmeyi, maden işletmelerinin, plantasyonların ve genellikle de nispeten az sayıda sabit değerleri gerektiren üretimlerin egemenliğini yansıtıyor. Daha yüksek bir artı-değer oranı, ücretlerin çok düşük seviyesini, uzun işgününü, kadın ve çocuk emeğinin sömürüldüğünü, sosyal hakların bulunmadığını ya da uygulanmadığını, cebri çalışmanın ya da aynî ödemelerin uygulandığını, kısacası sömürge ve yarı-sömürge ekonomisinde XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa

ekonomisinde mevcut bulunan *aşırı sömürünün* bütün karakteristiklerini yansıtıyor.

Kuzey Rodezya ekonomisi yüksek artı-değer oranının çarpıcı bir örneğidir. Birleşmiş Milletler istatistiklerine göre, ücretlerin *global* geliri (zenci ve beyaz işçiler) 1952 yılı için 33 milyon dolar idi. Oysa şirketlerin brüt gelirleri aşağı yukarı 160 milyon doları buluyordu. % 400'ü aşan böylesine bir artı-değer oranı, Batı Avrupa'da ancak tefeci kapitalizm ya da ticari kapitalizm devrinde mevcut olmuştur.

Sömürge şirketlerinin yüksek kârları, çoğu zaman aşırı sömürge kârlarıyla aşırı tekel kârlarının biraraya gelmesinin bir sonucudur (tekel, kartel rantı). Bu, özellikle Ortadoğu'daki ve Latin Amerika'daki petrol şirketlerinin durumudur.

Fakat aşırı sömürge kârları her şeyden önce sömürgelerdeki işçilerin ücretlerinin son derece düşük olmasına dayanır. Bu düşük ücret seviyesi, sömürgelerdeki işçilerin kazançlarıyla Avrupa'daki işçilerin ya da sanayice gelişmiş ülkelerin işçilerinin ortalama kazançları ile karşılaştırılınca meydana çıkar.

Böylece, *Hindistan*'da 1947–48 yılında saat başına ücret, dokuma sanayiinde 9,4 ila 12 *sent* olduğu halde, ABD'de aynı sanayi kolunda saat başına ücret 104–106 senttir (32). *Endonezya*'da Java Adası'nda dokuma sanayiinde *günlük* ücret 1939'da 6 ila 13 senttir; şeker sanayiindeki mevsim işçileri günde 11 sent almaktadırlar (33). Bu rakam, 1938'de Hollanda'da (madenciler hariç) diğer sanayi kollarındaki işçilerin 1,75 dolar olan günlük ortalama ücretleriyle kıyaslanmalıdır. Brezilya dokuma sanayiine gelince: 1950 yılında saat başına ücretler 20-25 senti bulmakta, yani ABD'deki saat başına ücretlerin ancak 1/5'ine erişmektedir.

Afrika'da durum son derece ilginçtir. Akra'da 14-19 Ocak 1957'de C.I.S.L.'nin düzenlediği Afrika Bölgesi Konferansı'nda nitelikli olmayan işçilerin günlük ücret baremlerinin (U.S.A. doları) aşağıdaki dökümü yapılmıştır.

1953-1956 döneminin farklı anlarında farklı yöntemlere göre, yani tam olarak kıyaslanamayan yöntemlere göre tespit edilmiş ortalama ücretler söz konusudur. Fakat bu baremler bize yararlı bir kıyaslama imkânı vermektedir. Özellikle Batı Avrupa'da, ücretlerin en düşük olduğu Hollanda'da ortalama ücret (sosyal sigorta hakları dahil) 3,50 dolar, ABD'de ise 10 dolardır.

Bozutoland	0,28
Belçika Kongosu	0,80
Britanya Somalisi	0,40
Fransız Somalisi	0,80
Altın Sahili	0,50
Gambiya	0,50
Kenya	0,50
Nijerya	0,70
Niyasaland	0,22
Sierra Leone	0,56
Uganda	0,40
Tunus	2,00

George Padmore, "*Africa, Britains Third Empire*" adlı eserinde, Güney Afrika'daki altın madenlerinde çalışan Afrikalı bir işçinin günlük ortalama ücretinin 2 şilin 8 peniden yukarıya çıkmadığını, buna karşılık aynı madenlerde çalışan Avrupalı bir işçinin ortalama ücretinin 1 sterlin 16 şilin olduğunu ortaya koymuştur. İstihkakın değerinin, nakit olarak ödenen ücretin değerine eşit olduğu kabul edilse bile, ödenen yıllık toplam ücretlerin 400 bin Afrikalı için sadece 32 milyon sterlin olduğu halde, 30 bin Avrupalı işçi için 16 milyon sterline yükseldiği görülür (34).

Birleşmiş Milletler'in resmi bir yayını (35), 1949'da çeşitli Afrika ülkelerinde Afrikalı işçilerde kişi basına düşen ulusal gelirle, Avrupalı işçilerde kişi başına düşen ulusal gelir arasında aşağıdaki kıyaslamayı yapmaktadır:

	Afrikalı işçiler	*Avrupalı işçiler*
Kenya	6 £	209 £
Kuzey Rodezya	5 £	292 £
Güney Rodezya	9 £	306 £

Ücretlerdeki bu çok düşük seviyenin sömürge ülkelerdeki işçilerin "ihtiyaçlarının az olusundan" ileri gelebileceği bazen iddia edilmektedir. Bu işçilerin kıtlık derecesinde müthiş bir ihtiyaç içinde bulunmaları, bu iddiayı çürütmektedir (Bu konuda Josue de Castro'nun *Geopolitique de la Faim* adlı dikkate değer eserine bakınız): Günlük ortalama kalori tüketimi Bolivya'da 1200, Ekvator'da 1600 ve Kolombiya'da 2000 olarak hesaplanmıştır ki bu rakam, çalışan insanlar için gerekli fizyolojik asgarinin yarısıdır, hatta yarısından da azdır (36). Öte yandan bütün iktisatçılar azgelişmiş ülkelerdeki halkların, ileri ülkelere özgü ihtiyaçları çabucak benimsediklerini ve böylece ekonominin "kendilerine sağlayamayacağı bir tüketim seviyesini" gerektirdiklerini ileri sürmektedirler. Hatta, bütün bir ekol "bu taklit etkisini" (*Duesenberry*), azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesini önleyen başlıca engellerden biri olarak görmektedir.

Diğerleri de, "düşük ücretlerde", gerçekte, sömürgelerdeki işgücünün "düşük üretkenlik seviyesinin" bir yansımasını görmektedirler. Ücretler Amerikan işçisinin ücretinin % 10'unu geçmediği halde, fizikî verimin ABD'de bazı işletmelerdeki fizikî verimden yüksek olduğu bazı belirli durumlar (petrol, madenler) bu teoriyi açıkça çürütmektedir.* Bu teori olgulara uygun gözükse bile açıkça sakat bir düşünceye dayanmaktadır.

Üretkenlik, her şeyden önce, işçinin yararına sunulan aletlere, onun genel ve teknik kültürel niteliğine ve fiziki çabasının kapasitesine bağlıdır. Oysa sömürgecilik, özellikle, üretkenliğin temeli olan bu 3 unsurda anormal derecede bir seviye düşüklüğü yaratmaktadır. Çok daha haklı olarak iddia edilebilir ki *üretkenliğin düşük seviyesi, ücretlerin düşük seviyesinin ve sömürge ya da yarı sömürge ekonomiyi nitelendiren azgelişmişliğin tümünün sebebi değil sonucudur.*

Sömürgelerde ücretlerin düşük seviyede olmasının —bundan dolayı da aşırı sömürge kârlarının— temel ekonomik sebebi, sömürge ve yarı sömürge ülkelerde muazzam bir yedek sanayi ordusunun bulunmasında, yani istihdamın yetersizliğinde ve tarım bölgelerindeki işsizlikte yatmaktadır. Bu olay sömürge ya da yarı sömürge ülkelerde sadece ücretlerin düşük olduğunu değil, üretimin ve sınaî üretkenliğin eşzamanlı artmasına rağmen, uzun devreler boyunca *pratikte değişmeden kaldığını* da açıklamaktadır.

"Geçiş aşaması atlatıldığı zaman bile, ekonomik gelişmenin XIX. yüzyıl modeline duyulan hoşnutsuzluğu haklı gösteren şey, ücretlerin bu itibari seviyesinin devam etmesidir." diye belirten M. Myint şöyle demektedir.

"Çin'den ve Hint'ten ucuz göçmen emeğinin ithal edildiği her yerde ücretler ve gelirler "yarı yarıya boş" ülkelerde düşmüş ve nüfusu kalabalık ülkelerdeki en düşük karakteristik seviyeye gelmiştir" (37).

Bu fenomen, Seylan'da, Endonezya'da, Malezya'da, Maurice adasında, Fiji'de, Güney Afrika'nın ve Doğu Afrika'nın bazı kısımlarında, Batı Hindistan'da görülmektedir.

Oscar Ornati, Hint sanayinin kuruluş dönemi olan 1860-1900 dönemi boyunca Hint'li işçilerin gerçek ücretlerinin pratikte değişmeden kaldığını tespit etmiştir. Gerçek ücretler sanayide geçici bir işgücü kıtlığından dolayı 1900 ve 1910 yılları arasında bir parça artmıştır. (38) Birleşmiş Milletler'in yayınladığı *The Economic Development of Brasil* adlı eserde, sanayileşmede olağanüstü bir atılımın gerçekleştirildiği yani üretkenlikte bir artışın sağlandığı bütün bir 1939–1953 dönemi için, kırlık bölgelerdeki aşırı nüfusun şehirlere göç etmesinden dolayı, gerçek ücretlerin pratikte, değişmeden kaldığı belirtilmektedir (39).

Issawi'ye göre (40), gerçek ücretler, Mısır'da 1912 ve 1929 yılları arasında % 35, sonra 1929–1933 buhranı boyunca % 50 azalmıştır, ki bu, kelimenin tam anlamıyla, bir kıtlık seviyesi demektir. Kişi başına hububat ve sebze tüketimi 1914'te 287 kilogram iken 1936–1938 yıllarında 245 kilog-

* Amerikan, Britanya ve Japon demir sanayiindeki üretkenliğin kıyaslanması konusunda V. bölüme bakınız.

rama düşmüştür. Gündelikçinin üretkenliği I. Dünya Savaşı'ndan beri % 25–30 azalmıştır.

Bu olayın sebebi çok basittir. Profesör Harbison bunun ilginç bir tasvirini yapmaktadır:

"İstihdam edilemeyen ve pek azı hariç, hepsi de sınaî işletmelerin yoğunlaştığı merkezlerin yakınında bulunan büyük bir tarımsal işgücü fazlası vardır. Ayrıca nüfusu kalabalıklaşmış olan şehir bölgelerinde tamamen işsiz ya da yarı işsiz bir kitle bulunmaktadır. Kıtlığa yaklaşan bir durumdan dolayı topraklarından ve köylerinden atılan işçilerin sayısının daha da artacağı ve sanayide yeni bir istihdamın olmayacağı açıkça görülmektedir" (41).

Söz konusu bu eserde Fransız Batı Afrika'sında 1953'e kadar valinin, asgari ücreti, asgari geçim seviyesinden % 10 düşük tespit ettiği, çünkü ekonomik şartların sendikaların hakları uğruna mücadele etmelerine elvermediği belirtilmektedir. İngiliz Batı Hindistan'ında ise "ücret ne olursa olsun çalışmak, işsiz kalmaktan daha yeğ tutulduğu için" ücretler asgari geçim seviyesinin altında tespit edilmiştir (42).

Dünya ölçeğinde işbölümü

Geri kalmış ülkelere XIX. yüzyıl boyunca yapılan mal ihracı, yeni kapitalist üretim tarzının girişini sağlamaksızın eski üretim tarzlarını ortadan kaldırmıştı. Sermaye ihracı, yerli egemen sınıfların sermaye birikimi konusunda çektikleri sıkıntıyı âdeta gidermiş ve böylece bu ülkelerde kapitalist gelişmenin ilk aşamasına imkân vermiştir. Fakat emperyalist burjuvazi, sömürge ve yarı sömürge ülkelerde kapitalist üretim tarzını çok özel bir şekilde uygulamıştır. Kapitalist üretim tarzı bu ülkelerdeki ekonomik ve sınaî gelişmenin ihtiyaçlarını gözönünde tutmaksızın ve sadece emperyalist burjuvazinin ve metropolün menfaatlerine uygun olarak gelişmiştir.

Avrupa'nın kapitalist ülkelerinde ve Amerika'da, Britanya İmparatorluğu'nun "Beyaz" dominyonlarında kapitalist üretim tarzı, ihtiyaçlar içinde büyümesine rağmen, az çok organik bir şekilde gelişmiştir. Manüfaktüre dayalı imalat sanayileri, temel sanayilere paralel olarak, hatta onlardan önce geliştirilmiştir. Hafif sanayi, tarımın sanayiye hammaddeler sağlamasından dolayı genişleyen iç pazara yönelmiştir. Kapitalist üretimdeki anarşiden dolayı ekonominin bütün kolları arasında kısa vadede gerçekleştirilmesi imkânsız olan orantılı bir gelişme, özellikle buhranlar ve depresyonlar yüzünden orta vadede sağlanabilmiştir.

Sömürge ve yarı sömürge ülkelerde kapitalist üretim tarzının gelişmesi daha başka bir yol izliyor. Sermaye, emperyalist ülkelerin burjuvalarından geliyor. Emperyalist ülkelerin burjuvaları, her şeyden önce, sömürgelerdeki işgücü sayesinde mümkün olan aşırı sömürge kârlarını *gerçekleştirmeyi* sağlayan ve sürümü garantili bir üretimi araştırıyorlar.

Demek ki azgelişmiş ülkeler, özü bakımından, yoksuldurlar; manüfaktür ürünleri için iç pazarları pek geniş değildir.* Aslında onların sınai ürün ihtiyaçları kendi kendisiyle rakip olmaya pek kalkışmayan metropol kapitalizmi tarafından karşılanıyor. Bundan dolayı, azgelişmiş ülkelere ihraç edilen sermayeler, esas itibariyle *dünya pazarı* için yapılan üretime (ve bu üretim için gerekli alt yapının kurulmasına) hasrediliyor.

"Sömürge bölgelerde geliştirilmiş olan modern üretim her şeyden önce, yerel pazar için değil de dünya pazarı için yapılan bir üretim oldu. İç ulaştırma yollarının bulunmayışı ve deniz limanlarının artışı bunun bir kanıtıdır... Bütün sömürge bölgelerinde yerli nüfusun sınaî gelişmeye katkısı, esas itibariyle, emek şekline bürünmüştür (!)" (44).

Dünya pazarı için yapılan bu üretim, metropoldeki sınaî üretim ile rekabetten kaçınmak amacını güttüğünden, esas itibariyle, bir tarımsal ve mineral hammaddeler üretimidir. Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin ekonomisi metropol ülkelerin kapitalist ekonomisinin *tamamlayıcı bir parçası* olmakta ve ancak bu işlevin sınırları içinde gelişmektedir.

Bundan dolayı da tek bir ürünün değilse bile, (tek üretim, monokültür) birkaç maddenin üretiminden ibaret olan tamamen tek yanlı ekonomik bir gelişme meydana geliyor. Şili'de sodyum nitrattan alınan ihracat resmi 1880 ve 1930 yılları arasında bütçe gelirlerinin ortalama olarak yarısını sağlıyor. Bakır o zamandan beri baş yeri almıştır. *Küba*'da şeker, ekonominin bel kemiğidir. 1937'de şeker, toplam ihracat değerinin % 78,7'sini temsil etmektedir. Aynı yıl içinde *Bolivya*'nın kalay ihracatı toplam ihracatın % 70'idir. Bu oran *Mısır'ın, Sudan'ın ve Uganda*'nın pamuk ihracatı, *Venezüella'nın, Irak'ın, Suudi Arabistan'ın, Kuveyt'in ve Katar'*ın petrol ihracatı için çok daha yüksektir. Kahve 1955'te *Kolombiya*'nın tüm ihracatının % 69'nu sağlamıştır. Aynı yıl *Panama*'nın ihracatının % 74'ünü muz ihracatı oluşturmuş, kahve ve muz *Honduras*'ın tüm ihracatında % 72 oranında bir yer tutmuştur. *Ekvator*'un ihracatının % 75'ini ve *Kostarika*'nın ihracatının % 87'sini kahve, muz meydana getirmiştir. *Sengal*'in tüm ihracatının % 85'ini yerfıstığı ihracatı, *Fildişi Kıyısı'nın* yaptığı ihracatın % 85'ini kahve ve kakao ihracatı oluşturmaktadır.

Malezya'da kauçuk ve kalay ihracatı 1939 yılında global rakamın % 80'idir. *Yunanistan*'da, tütün iki savaş arasındaki devrede toplam ihracatın % 55-60'ını sağlamıştır. *Hindistan*'ın süt ve çay ihracatı, *Brezilya*'nın kahve ve pamuk ihracatı bu ülkelerin toplam ihracatı içersinde % 55 ve % 75 bir yer tutmaktadır. *Endonezya*'da kauçuk, petrol, kalay ve hindistancevizi ihracatı toplam miktarın % 80'idir. *Seylan*'da kauçuk ve çay ihracatı dış ülkelere yapılan satışların en büyük kısmını teşkil etmektedir. Azgelişmiş her ülkeyi dahil etmek suretiyle bu liste tamamlanabilir.

---

* Profesör Nurkse tarafından zikredilen, ilginç bir örneği buraya aktarıyoruz. "Şili'de her sanayi ülkesinde cari donatım olarak mevcut modern bir hadde makinesinin ülkenin bir yıllık ihtiyaçlarını karşılayacak kadar yeterli bazı çelik şekilleri üç saatte üretebildiği ortaya konmuştur" (43).

Monokültür ve tek-üretim (monoproduction) bu ülkeleri uluslararası ekonomik konjonktüre tamamen bağlı kılıyor ve ani dalgalanmalara maruz kalan ekonomide derin istikrarsızlık, enflasyonlar ve hayat pahalılığı, büyük ölçüde periyodik işsizlik; erozyonun sebep olduğu çok vahim ekolojik bozukluklar, toprağın verimini azaltacak derecede işlenmesi, tek-üretimlerin aşırı derecede yayılmasından ve bunun toprakların verimliliği üzerindeki yıkıcı etkilerinden dolayı nüfusun eksik-beslenmesi gibi birçok ekonomik ve sosyal bozukluklara yol açıyor:

"Güney Amerika ülkelerinde kol gezen açlık doğrudan doğruya bu ülkelerin tarihine bağlıdır, ve kıtanın ekonomik dengesini altüst eden ya da hiç değilse, sarsan altın çevrimi (*cycle*), şeker çevrimi, değerli taşlar çevrimi, kahve çevrimi, kauçuk çevrimi, petrol çevrimi, gibi ardarda gelen çevrimlere bölünmüş merkantil tipte bir sömürünün sonucudur. Bu çevrimlerin her biri boyunca bir bölgenin, sadece bir tek ürünün ekimiyle ya da işletilmesiyle uğraştığı, başka hiçbir ürünle ilgilenmediği, böylece, kendi doğal zenginliklerini ve iaşe imkânlarını ihmal ettiği görülmektedir. Brezilya'nın kuzeydoğusunda sadece şeker ekiminin yapılması bunun tipik örneğidir. Toprağın gerçekten bereketli, iklimin tarıma elverişli olduğu ve vaktiyle, toprağın meyve ağaçlarıyla kaplı bulunduğu nadir tropikal bölgelerden birini oluşturan bu bölge, yararlanılabilir bütün toprakları, baştanbaşa şeker kamışı dikmek için ele geçiren istilacı ve "kendi kendini kemiren" bir sanayi yüzünden bugün bir açlık bölgesi haline gelmiştir. Sebze ve meyve yetiştirilmemesi, hayvancılıkla uğraşılmaması, çok yönlü bir ekime yöneltildiği takdirde sonsuz çeşitli besinlerin sağlanabileceği bir bölgede beslenme meselesini son derece vahim bir hale getirmiştir"(46).

Boyd Orr (47), "esas itibariyle tek-ekim yüzünden ve rasyonel bir işletmenin olmayışından ötürü, Orta Amerika'nın bazı ülkelerinde erozyonun Güney Amerika'dakinden daha vahim bir durum yarattığını" tespit etmiştir.

Aynı fenomenler Afrika ve Asya'da görülmektedir: "İhracata dayanan üretim" rejimi, sadece bölgesel besin maddeleri üretimini azalttığı için değil, erozyon faktörlerini yoğunlaştırarak toprağı harap ettiği için de yerli halka öldürücü bir darbe indirmektedir. Altın Sahili'ndeki kakao ekimi ve Senegal'deki yerfıstığı ekiminde görülen durum budur" (48). Profesör Gourun (49), "yerfıstığı ekiminin büyük ölçüde yayılmasının Sudan'da sahte bir serveti temsil ettiğini", ormanların ise kaybolmaya yüz tuttuğunu, toprağın ve tarımın bu ülkede müthiş zararlara uğradığını ileri sürmektedir.* *Report of*

---

* Cenevre'de Bureau International du Travail'ın 1953'te yayınladığı *Les Populations aborîgènes* adlı incelemede Yeni Zelanda'da Maori'lerde, beyazların bu kıtada ilk defa göründükleri sırada buna benzer bir süreçten söz edilmektedir. "Ateşli silahlarla mübadele etmek için yeterince kenevir üretmek uğruna sarfedilen çaba, yiyecek maddeleri üretiminde, bundan dolayı da halkın enerjisinde büyük bir azalmaya sebep oldu. Toprakların terkedilmesi ve nüfusun azalması kabile topraklarının beyazlar yararına elden çıkarılmasının sebepleridir. 1840'tan sonraki yüzyıl içerisinde Maori'lerin satış ya da müsadere yolu ile ülkenin toplam yüzölçümünü temsil eden 25–27 milyon hektar toprak kaybettikleri tahmin edilmektedir" (50).

the Kandayan Peasantry Commission (Kolombo, 1951), Seylan'da 1957'-deki sel felaketlerinin temel sebepleri olan ekolojik zararlara kahve ve çay ekiminin ve orman kıyımının sebep olduğunu açıklamaktadır (51).

Mısır'da pamuk ekiminin yaygın hale gelmesi ve periyodik sulama yerine devamlı sulama yapılması, toprağın veriminin hızla tükenmesine sebep olmuştur. Ağaçlamanın olmayışından dolayı, monokültür olayına sıkı sıkıya bağlı aynı fenomenler, Nil Vadisi'ni hakiki bir yoksullar hastanesi haline getirmiştir: Nüfusun % 55'i bilarziye, % 30'u ankilostoimaz'a, % 15'i de sıtmaya yakalanmıştır. Kırsal bölge ahalisi arasında bilarziyeye tutulan bahtsızların sayısı % 75'e yükselmektedir (52).

Kronik bir yiyecek kıtlığına maruz Hindistan gibi ülkelerde hububat ekilen toprakların yüzölçümünün azaltılması, tek-ekimin bir başka sonucudur. 1934-35'ten 1939-40'a kadar uzanan dönem boyunca sebze ekilen toprakların yüzölçümü Hindistan'da 1,5 milyon *akr* azalmıştır; aynı devre boyunca *ihracat* ürünlerinin ekildiği toprakların yüzölçümü aynı oranda artmıştır. (53) Kore Savaşı'nın yarattığı *boom* sırasında buna benzer bir fenomen meydana gelmiştir. Pirinç ekilen toprakların yüzölçümü, pamuk ekimi yararına % 8 azalmıştır (54). Mısır'da buğday ekilen toprakların yüzölçümü, I. Dünya Savaşı boyunca, pamuk ekimi yararına birden bire azalmış ve vahim bir kıtlığa sebep olmuştur.

Emperyalizmin savunucuları monokültürün ve *mono-üretimin sömürü ve yarı sömürge* ülkelerdeki "doğal" şartlardan ileri geldiğini iddia etmektedirler. Bu iddia olgulara ters düşmektedir. Şüphesiz bu ülkeler bol doğal kaynaklara sahiptirler, ama aynı doğal kaynaklar İngiltere'de, Kanada'da, İsveç'te, Belçika'da, Bohemya'da, Silezya'da, Ruhr'da mono-üretim yapan işletmelerin kurulması sonucunu doğurmamıştır. Monokültürler, "doğal olmak" şöyle dursun, çoğu zaman yabancı ülkelerden *ithal edilmiştir* (Özellikle kahve Java'dan, Seylan'dan ve Brezilya'dan; pamuk, Mısır ve Sudan'dan; şekerkamışı v.s. Küba'dan ithal edilmiştir). Bu konuda en iyi örnek Güneydoğu Asya'daki tabi kauçukla (hevea) ilgili olanıdır:

"Elverişli fiyatlara rağmen, Güney Amerika'da yabani kauçuk üretimi azaldığı halde, talepteki artış, Güneydoğu Asya'daki, esas itibariyle de Malezya, Sumatra ve Java'daki plantasyonlar (hem büyük kapitalist plantasyonlar hem de küçük çiftçilerin plantasyonları) tarafından karşılanmıştır. Kauçuk plantasyonu sanayiindeki göçün başlıca sebebi, bu ülkelerin güney Hindistan, Çin ve Java'daki geniş emek (!) rezervlerine katılması ve Batı Avrupa sermaye piyasalarına bu ülkelerin girmesidir; girişimci Avrupalılar'a ait ticari firmaların ve istikrarlı bir idarenin mevcudiyeti de gerekli bir rol oynamıştır. Kauçuk plantasyonları ilk defa kurulduğu sırada ne *Malezya, ne de Sumatra büyük bir yerli işgücüne, son derece bereketli bir toprağa ya da yerli bir sermaye fonuna sahipti.* 1895'ten beri bu ülkelerin kaynakları hakkında yapılmış olan incelemelerin hiçbiri, bu toprakların birkaç yıl içerisinde tropikal plantasyonların en önemli ürününün başlıca üreticileri haline geleceğini ima etmemiştir" (56).

Aynı yazarlar yabancı ülkelerden sadece ürünün değil, işgücünün de ithal edildiğini (Antillerdeki Afrikalılar, Seylan'daki Tamils'ler, Malezya ve Endonezya'daki Çinliler, Doğu Afrika'daki Hintliler) belirtmektedirler.

Böylece, 19. yüzyılın son 75 yılı boyunca kapitalist üretim tarzının sömürge ve yarı sömürge ülkelere girmesi bu ülkelerin sosyal hayatında genel bir ticarileşmenin yıkıcı ve barbar etkilerini yaratmış ve sermayenin medenileştirici eğilimlerinin serpilip gelişmesine imkân vermemiştir (57).

Emperyalist sermaye ihracıdır ki insanlık tarihinde ilk defa olarak, dünya ölçüsünde hakiki bir işbölümü, hakiki bir genel dünya pazarı, bütün dünya ülkelerini birbirine sıkı sıkıya bağlayan hakiki bir dünya pazarı yaratmıştır. Bu gelişmenin, en yüksek noktasına vardığı sırada, yani I. Dünya Savaşı arifesinde malların, sermayenin ve insanların henüz nispeten serbest şekilde gerçekleşen dolaşımı -himayeci ya da tekelci eğilimlerle engellenmiş olmasına rağmen- bütün bu ülkeleri birbirine bağımlı kılmıştır. Böylece, sermaye, hemen hemen özelikle metropol ülkelerin yararına da olsa üretimin dünya ölçüsünde fiilen sosyalizasyonunu ve uluslararası hale getirilmesini gerçekleştirmektedir.*

Mal üretiminin evrenselleştiği burjuva toplumunda hiçbir üretici, "ürün fazlasını" sadece mübadeleye ayırarak, önce kendi tüketimi için kullanım değerleri üretmez. Aynı şekilde 1914'ten önce hiçbir ülkede mal üretiminin tümü, sadece "ürün fazlasını" ihraç ederek, kendi ihtiyaçlarını tatmin etmeye hasredilmemiştir. Her ülke önce dünya pazarı -uluslararası hareketin şekillendirdiği ve "doğal" ya da "coğrafi" yapıya asla tekabül etmeyen pazar- için çalışan birçok üretim koluna sahiptir. Ve sadece bu kollardan sağladığı gelirler sayesinde yaşar. Herhangi bir ülkede tüketilmiş olan ürünlerin her birinde çeşitli ülkelerin işçilerinin emeği dolaylı ya da dolaysız şekilde vardır. Nasıl kapitalist bir ülkedeki işbölümü kişilerin serbestçe gelişmesini amansızca önleyerek üretken güçlerde büyük bir gelişme sağladıysa, tıpkı bunun gibi, emeğin sosyal üretkenliği de uluslararası açıdan bakılacak olursa, geri kalmış halkların ahenkli bir şekilde gelişmesini önleyen bu uzmanlaşmadan dolayı dev adımlarıyla ilerlemektedir.

Bütün dünya ülkeleri arasındaki karşılıklı bağlılık Rosa Luxemburg tarafından ilginç bir şekilde anlatılmıştır (59):

"Almanya'nın metalürji ürünleri komşu Avrupa ülkelerine, Güney Amerika'ya, Avustralya'ya; deri ya da deri ürünleri bütün Avrupa ülkelerine, Almanya camları, şekeri ve eldivenleri İngiltere'ye; kürkler, Fransa'ya, İngiltere'ye ve Avusturya-Macaristan'a; gliserinli boyalar İngiltere'ye, ABD'ye ve Hindistan'a; gübre olarak kullanılan maden köpükleri Hollanda'ya ve Avusturya-Macaristan'a; kok kömürü Fransa'ya; maden kömürü Avustur-

* Milletlerarası ticaretin geri kalmış ülkelerin işçileri üzerinde *eğitici olmayan* (geleneksel metodlarla yaratılan tarımsal ürünlerde ve madencilerin kalifiye olmayan emeğinde "specialisation") etkiler yarattığı, ileri ülkelerin işçileri üzerinde eğitici bir etki yarattığını kabul etmek gerekir. Geri kalmış ülkelerin halkları uluslararası ticaretin kazançlarından daha az pay almış görünmektedirler. Bu ülkelerin başlangıçtaki ekonomik ve sosyal şartlarından hareket edildiği takdirde, bu olgunun yeterli bir açıklaması yapılamaz (58).

ya'ya, Belçika'ya, Hollanda'ya, İsviçre'ye; elektrik kabloları İngiltere'ye, İsveç'e ve Belçika'ya; oyuncaklar ABD'ye; Alman birası, katrandan elde edilen boyaların her türlüsü, ilâçlar, selüloz, kuyumculuk işleri, çoraplar, yünlü ve pamuklu kumaşlar, demir raylar, dünyanın hemen hemen bütün tüccar ülkelerine ihraç edilmektedir.

"Fakat öte yandan Rusya ekmeği ve Macaristan, Danimarka ve Rusya eti yiyoruz; kullandığımız pirinç ABD'den ve Hollanda Hindistan'ından; tütün Hollanda Hindistan'ından ve Brezilya'dan geliyor; kakaoyu Batı Afrika'dan; biberi Hindistan'dan, domuz yağını ABD'den; meyveleri İspanya'dan ve ABD'den; kahveyi Brezilya'dan; Orta Amerika'dan ve Hollanda Hindistan'ından; et hülasasını Uruguay'dan; yumurtayı Rusya'dan, Macaristandan, Bulgaristan'dan; sigarayı Küba'dan; saatleri İsviçre'den; şampanyayı Fransa'dan; derileri Arjantin'den; şilte tüylerini Çin'den; ipeği İtalya ve Fransa'dan; keten ve keneviri Rusya'dan; pamuğu ABD'den, Mısır'dan; ince yünü Büyük Britanya'dan; linyiti Avusturya'dan; güherçileyi Şili'den; inşaat kerestesini ve maden filizini Rusya'dan; sepetçilikte kullanılan ağaçları Portekiz'den; bakırı ABD'den; kalayı Hollanda Hindistan'ından; çinkoyu Avustralya'dan; alüminyumu Avusturya-Macaristan ve Kanada'dan aspesti Kanada'dan; asfalt ve mermeri İtalya'dan; kaldırım taşlarını İsveç'ten; kurşunu Belçika, ABD ve Avusturya'dan; grafiti Seylan'dan; fosforik kireci ABD ve Cezayir'den; iyotu Şili'den ithal ediyoruz."

Sermaye ihracı sayesinde gerçekleştirilen dünya çapında işbölümü işlenmiş ürünler üretiminin Batı Avrupa ve ABD'de, temel yiyecek maddeleri üretiminin Doğu Avrupa'da ve denizaşırı büyük ülkelerde (ABD'de, Kanada'da, Arjantin'de, Avustralya'da) bitkisel ve madensel hammadde üretiminin diğer ülkelerde temerküzüne yol açıyordu. Fakat önce sermaye ihracının sonucu olan bu işbölümü, sermaye ihracı tarafından kesinlikle baltalanmıştır. Hayat seviyesindeki korkunç farklar,* bir ulusun bir başka ulusu zorla kendisine tâbi kılması, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesini hızlandıran ve sermayenin uluslararası çelişkilerini keskinleştiren sömürge devrimini, sömürge halklarının, devrimini hazırlıyor.

Uluslararası tröstler ve karteller

Sermaye ihracı, kapitalist gelişmenin belirli bir aşamasında, kapitalist gruplaşmaların, kartellerin, sendikaların, holdinglerin ve tröstlerin, metropol ülkelerde geniş üretim sektörlerine egemen oldukları tekeller aşamasında genelleşiyor. Kapitalist üretim tarzının sömürge ya da yarı sömürge ülkelere ihracı, tekeller kapitalizminin, tekelci tröstlerin ihracı anlamındadır. Sömürgelerde işletmeler kurmak için gerekli önemli sermayeler, büyük bankaların sermaye piyasasını sıkı bir kontrol altına alması, hammadde üretimini tekel-

* 1957'de Asya ve Afrika'da kişi başına ortalama gelir Birleşik Devletler'de ve Batı Avrupa'daki ortalama gelirden, sırasıyla 20 misli ve 6 misli daha azdı. Dünya halklarının 2/3'sine global gelirin güç bela % 15'i düşmektedir (60).

leştiren dikey tröstlerin ortaya çıkışı; aşırı sömürge kârları garanti etmek amacıyla sömürge ekonomisinin kapitalist sektörler arasındaki rekabeti azami derecede önlemek zarureti, yani bütün bu faktörler, sömürge ülkelerin dünya pazarı için yaptıkları üretimin, metropol ülkelerdeki yoğunlaşma derecesinden daha yüksek bir yoğunlaşma derecesinde bulunmasını gerektiriyor.

Unilever tröstünün büyümesi, bir işlenmiş ürünler tekelinin, hammaddeler üzerinde bir tekel kurmak amacıyla sömürge ülkelerde nasıl yayıldığını çok iyi göstermektedir:

"Sabun üretimi için gerekli hammaddeleri yabancı ülkelerden sağlamanın önemini Lever'in bilincine iyice yerleştirdi. *Sunlight*'ın kalitesi ithal edilen bitkisel yağlara bağlı olduğundan, Lever, başlangıçtan itibaren hammaddelere büyük bir önem verdi. XX. yüzyılın başlarına doğru, bu konuda tüccarların ya da simsarların rekabetine uğramak korkusu nerdeyse bir saplantı haline geldi. Hammaddeler sağlamak için o zamanlar hazırlanmış olan projelerde savunma stratejisi büyük bir yer tutmaktaydı" (61).

Bununla beraber, hammadde kaynaklarının dağılımı ve yeryüzündeki klimatolojik ve jeolojik şartlar, sömürge bir ülkenin, madensel ya da bitkisel bir ürün üzerinde uzun vadeli mutlak bir tekel kurabilmesine elverişli değildir. Bundan dolayı, bu hammaddeler dünya pazarı için üretilmiştir. Metropol ülkenin pazarı hariç, bunların "özellikle gözettikleri" hiçbir pazar yoktur. Kendi ülkelerinde bile hemen hemen pazarları yoktur. Hammadde üretimini dünya ölçeğinde tekelleştiren büyük tröstlerin giriştikleri amansız rekabet, fiyatlarda ve kâr oranlarında en yıkıcı sonuçları doğuruyor.* Bu tehlikeye karşı koyabilmek için, büyük tröstler, toplam üretimi tespit eden ve sınırlayan, her ortağa üretimden belirli bir pay sağlayan, dünya pazarını özellikle satış bölgelerine ve özellikle hammaddelerin tedarik edildiği bölgelere ayıran, bu kurala aykırı hareket eden üyelerine para cezaları uygulayan kapitalist antantları, uluslararası kartelleri kurdular.

1922'ye kadar ABD (Utah ve Colorado), radyumun başlıca üreticisiydiler. Aynı yılda *Union Minière du Haut-katanga* Shinkolobwe madenlerindeki uranyumu işletmeye başladı. Sonuç öyle oldu ki iki yıl sonra *American Mines* üretimi durdurmak zorunda kaldı. *Union Minière*, radyum üretimini yılda 20 gramdan 60 grama çıkardı ve tek rakip Bohemya ve Kanada olduğundan, bu ülkelerde de üretim yılda 3 ila 4 gramı geçmediğinden, fiyatları dilediği gibi tespit etti. Üretim maliyeti miligram başına 7 sterlin ile 7,7 sterlin arasında değiştiği için satış fiyatı miligram başına 10-12 sterlin olarak tespit edildi, bu da % 50 ila % 65 tutarında bir kâr oranı sağladı.

Fakat 30 yılları boyunca *Eldorado Gold Mines Ltd.*, Kanada'da yeni keşfedilmiş olan madenleri işletmeye başladı, 1936'da sadece 3 gram olan üretim 1938'de 70 grama ulaştı. Amansız rekabet birkaç ay sürdü, fiyatlar miligram başına 20 dolara (4 sterline) düştü. 1938 sonunda Union Miniere ile

* Sentetik azot kartelinin 1931'de dağılması bir ay içinde amonyum sülfat fiyatlarının Londra'da % 43 düşmesine sebep oldu.

Eldorado arasında bir anlaşma imzalandı. Union Miniere dünya ihtiyaçlarının % 60'ını, Eldorado ise % 40'ını karşılayacaktı. Fiyatlar miligram başına 40 dolara (8 sterline) yükseldi (62).

Aynı yazar ham elmas üretim örneğini de veriyor. 1890'dan beri Beers (Oppenheimer) grubu tarafından kontrol edilen bu üretim 25 yılı aşkın bir zaman tekelleşmiş olarak kaldı. Güneybatı Afrika'da, Angola'da, Belçika Kongo'sunda, Altın Sahili'nde ve Sierra Leone'de gittikçe daha önemli bir üretimin gelişmesi doğal tekeli yıktı, fakat De Beers'in egemenliğindeki dünya elmas karteli Diamond Corporation, fiyatları ve (tam olmamakla beraber) üretimi kontrol etmeye devam etti.

(En çok bu sektörde genelleşmiş olmalarına ve uzun süre devam etmelerine rağmen) uluslararası karteller sadece hammadde üreticisi tröstler olarak kalmadılar. Bu tekeller tarafından gerçekleştirilen muazzam aşırı kârların tamamı (aşırı tekel kârları ve aşrı sömürge kârları bir arada olmak üzere), fiyatlarda büyük bir düşmeye sebep olacağı için, kendi sektörlerine yatırılmıyordu. Dolayısıyla, hammadde üretimini tekelleştiren tröstler önce birbirine yakın alanlarda, sonra da başlangıç alanından daha uzak alanlarda çabucak anlaşmaya varıyorlardı:

"Unilever yapay buz imal eder ve Finlandiya'ya satar; Nijerya'ya kontrplak, Warrington'a petrol *cracking*'i için katalizörler satar. Firma, Hollanda'da konserve domuz pastırması yapacak ve bunu ABD'ye ihraç edecek, ABD'de Lipton'un yararına olmak üzere çayları küçük keselere koyacak makinalar için 129 bin sterlin sarfedecek, yeni rekorlar kıracak, hayvan yemlerinin satışını 90 milyon sterlinden 104 milyon sterline çıkaracaktır"(63).

Öte yandan belirli bir hammadde için büyük pazarlar oluşturan ülkelerde satış tekeli (özellikle de perakende satış tekeli) kurmak, tekelci bir grubun hammadde üreticisi ülkede hızla egemen bir pozisyon (ya da bir tekel pozisyonu) elde etmesini sağlıyor. Böylece hem satın alma hem de satış yönünden bir tekel grubu ortaya çıkıyor.

Özellikle Arjantin'de, frigorifik sanayiinde böyle bir durum görülmektedir. Bu sanayi Swift, Armour, Morris ve Wilson gruplarıyla Vestey kardeşlerin temsil ettikleri İngiliz grupları arasında amansız nüfuz mücadelelerine sahne olmuştu. Vestey kardeşler, Büyük Britanya'da kontrol ettikleri 3500 kasap dükkânı sayesinde ve satış fiyatlarını Büyük Britanya'da çok daha artırarak Arjantin'de satın alma fiyatlarını yükseltebilmeleri sayesinde üstünlüğü sağladılar. Nihayet iki kamp arasında bir anlaşma oldu. Ve bunun neticesinde de Arjantin'e ödenen fiyatlarda hızlı bir düşme meydana geldi (64).

Uluslararası kartellerin sayısı XIX. yüzyılın sonundan beri durmadan arttı. Kartel sayısı 1897'de 40, 1910'da 100, 1931'de 320'dir. Bu kartellerin, dünya üretiminin, belirli anlarda kontrol ettikleri kısmı aşağıdaki tabloda görülmektedir:

	Yıllar	*Dünya üretiminin %si*	
Kauçuk karteli	1940	97	
Fosfat karteli	1937	92	
Elmas karteli	1939	90'ı	aşkın
Bakır karteli	1939	90'ı	aşkın
Çimento karteli	1937	92	
Potas karteli	1939	91	
Şişe camı karteli	1932	91	
Elektrik ampulleri karteli	1939	90	
Seker karteli	1937	85	
Kalay karteli	1939	83	
Suni ipek karteli	1929	70	
Sentetik. azot karteli	1932	67	
Avrupa kereste karteli	1936	75	
Avrupa çelik karteli	1929	32	(*)
Avrupa celik karteli	1936	45	

(*) Dünya ihracatının % 70'i

Uluslararası karteller en elverişli durumdaki ortaklarına, ulusal kartellerin elde ettikleri aynı kartel rantını sağlıyorlar. Gerçekte uluslararası ölçekte en elverişli üreticilerle, en elverişsiz üreticileri ayıran maliyet fiyatlarındaki fark muazzam olduğundan, bu kartel rantı ulusal ekonomi çerçevesi içerisinde daha da yüksek olabiliyor.

Bu konuda en çarpıcı örnek *dünya petrol karteli* ile ilgili olanıdır. "Acknacarry Castle Anlaşması"ndan beri faaliyet gösteren bu kartelin, petrolün çıkış noktasına bağlı kalmaksızın tek satış fiyatları tespit ettiğini, Arap petrolü" Amerikan petrolünden üç dört misli daha ucuza mal olduğu halde, ABD gemilerine Akdeniz'de, Meksika Körfezi'ndeki aynı fiyatı ödemeye mecbur ettiğini daha önce belirtmiştik* (64).

Aynı şekilde 1945 ve 1954 yılları arasında Batı Avrupa'ya petrol teslimatı Ortadoğu petrolünün üretim fiyatı üzerinden değil, Meksika Körfezi üretim fiyatına göre batı yarımküresinden Batı Avrupa limanlarına (nakliyat masrafları dahil) tespit edilmiş dünya kartelinin ortaklaşa fiyatı üzerinden gerçekleştirildi. Demek ki Amerikan ve Arap petrolü üretim fiyatı arasındaki farka ilâve edilen "hayali" nakil masraflarını da ihtiva etmektedir. Sonuç, ham petrolün satış fiyatının varil başına 2 doları bulması (1947-54 dönemi ortalaması), yani gerçek nakil masraflarıyla artmış üretim maliyetlerinin en azından iki misline yükselmesidir. Bu "kartel rantı" 1945-46'dan 1954'e kadarki devre için *iki milyar sterlin tutarında bir meblağı temsil etmektedir* (65).

Öte yandan, eşitsiz gelişme yasasının, ulusal karteller için olduğu kadar uluslararası karteller için de hem kartelin bileşimi bakımından hem de ortak-

* XII. bölüme bakınız

lar arasındaki pay dağılımı bakımından periyodik değişiklikleri belirlediğini işaret etmek gerekir.

Örneğin, İtalyan Devlet Holdingi ENI'nın faaliyetleri: Bu holding sadece İtalya'da değil, Ortadoğu ve hatta Rusya'da kendine kaynaklar sağladığı, ve Mısır'a, Libya'ya ve GPRA'ya bu ülkelerde üretimi geliştirmek için yardıma hazır olduğunu bildirdiği ve bundan dolayı da Batı Avrupa'da petrol fiyatlarını etkilemeye başladığı andan itibaren, dünya petrol kartelinin istikrarını gitgide sarsmaya başladı.

Karteller, satın alma kartelleri, satış kartelleri ve bütünleşmiş karteller diye ayrılabilir:

a) *Uluslararası satın alma kartelleri*, belirli bir hammadde alıcılarının büyük kısmını birleştiriyor ve böylece fiyatlarda büyük ölçüde bir indirim sağlayabiliyorlar. Örneğin, başlıca kakao alıcılarının 1937 yazında Afrika'nın batı kıyısında teşkil ettikleri uluslararası kartel (Unilever tröstü, bir İngiliz çikolata işletmesi ve bir İngiliz deniz nakliyat şirketi) Newyork borsasında kakao fiyatlarının Ocak 1937'de livre başına 12,15'e, Aralık 1937'de de 5,52'ye düşmesini sağladı. Bu durum, ekicilerin büyük miktarda kakaoyu yaktıkları Batı Afrika'da sosyal buhranı hızlandırdı (66). "Stratejik" denilen hammaddelerin (*strategic, stockpiling*) alıcısı olarak ABD'nin bugünkü pozisyonu, bu hammadde fiyatlarında 1950 sonundan beri büyük ölçüde bir düşmenin meydana gelmesine yol açmıştır.

b) *Uluslararası satış kartelleri*, bir hammaddenin ya da belirli işlenmiş bir ürünün başlıca üreticilerini bir araya topluyor. Bunlar böylece fiyatlarda bir düşmeyi önlüyorlar ve stock "pool"unun kurulması ve üretimin sınırlandırılması sayesinde bir yükselmeye sebep oluyorlar. 1922'de kurulmuş olan uluslararası kauçuk karteli fiyatlarda kilo başına 17,34 sent olan kauçuk fiyatının 1925'te kilo başına ortalama 72,46 sente yükselmesine yol açmıştır.

c) *Uluslararası bütünleşmiş karteller*, hammaddeleri müşterek bir anlaşmaya göre satın almak, bir stok "pool"u (birliği) tespit etmek, üretimi sınırlandırmak ve karşılıklı bir temel üzerinde ihtira beratlarını ve teknik bilgileri mübadele etmek ve uluslararası pazarları bölmek amacıyla bazı ürünlerin belli başlı üreticilerini bir araya getirir.

1924'te kurulan elektrik ampulleri dünya karteli, bunun bir örneğidir. Böyle bir kartel içinde, mülkiyet alanına da el atılır (uluslararası petrol kartelinin durumu). Amerikan tröstü General Electric, bu karteldeki başlıca ortakların önemli hisse senetlerini satın almıştır. 1929'da, OSRAM'ın (Almanya) hisse senetlerinin % 29'una, Philips'in (Hollonda) hisse senetlerinin % 17'sine, Compagnie des Lampes'ın (Fransa) hisse senetlerinin % 44'üne, Associated Electrical Industries'ın (Büyük Britanya) hisse senetlerinin % 47'sine, Tokyo Electric Company (Japonya'nın) hisse senetlerinin % 40'ına ve Tungsram'ın (Macaristan) hisse senetlerinin % 10'una sahip olmuştur.

Özel tröstler azgelişmiş ülkelerin kaderiyle oynuyorlar

Sömürge ve yarı sömürge ülkelerin ekonomisini belirleyen şey, tek-üretim ve tek-ekim'dir. Sömürge ekonomisinin dayandığı üretim ya da ürünlerin satışı çoğu zaman uluslararası bir kartel ya da birkaç tröst tarafından tekelleştiriliyor. Bunlar, ulusların hayatıyla, diledikleri gibi oynamak hakkını elde ediyorlar. Üzerinde binlerce hatta milyonlarca insanın yaşadığı muazzam toprakların sahibidirler. Demiryolları, elektrik santralleri, PTT tesisleri, limanlar, hatta silahlı kuvvetler, evler, köyler, şehirler onlara aittir. Bunlar artık *company towns değil, company countries*'dirler.

Bu tröstlerin gerçek kudreti genellikle, mutlak egemen olarak hüküm sürdükleri alanın dışına taşıyor. Ülkenin ekonomik ve mali hayatında tayin edici bir rol oynamaya başladıkları -devletin gelirlerinin büyük bir kısmı bu tröstlerin ödedikleri vergilerden sağlanır- andan itibaren kendi toprakları üzerinde kurulmamış olan şehirlerdeki belediye başkanlarını, siyaset adamlarını, gazeteleri, bakanları, polis ve ordu şeflerini de satın alıyorlar. Onların uyguladıkları rejim, genellikle kamu hayatında tam bir çöküntüye yol açıyor.* *Foreign Office*'in resmi belgeleri, AIOC ile İran Hükümeti arasındaki 1919 anlaşmasının sorumlu üç bakanının Londra hükümeti tarafından kelimenin tam anlamıyla satın alınmış olduklarını, memleketlerinden kovuldukları takdirde kendilerinin Britanya İmparatorluğu'nda yaşayabileceklerinin hükümet tarafından vaat edildiğini (69) kabul etmektedir. *United Fruit Company* şerefine yayınlanmış bir eserde, bu tröstün müstakbel başkanı Samuel Zamurray'ın yabancılara imtiyazlar tanınmasına karşı olan bir hükümeti devirmek için general Bonilla'nın yaptığı "ihtilal"i finanse etmesi ve özel yatı ile şahsen desteklemesi sayesinde Honduras'ta muazzam imtiyazlar elde ettiği (bir demiryolu kurmak hakkı, vergilerin artırılmayacağı hususunda teminat, ithal edeceği her türlü donatım malzemesinin ithalat resminden muaf tutulması v.s.) açıkça anlatılmaktadır (70).

Farklı derecelerde, fakat genel hatlarıyla birbirine benzeyen bu fenomenlere, Anglo-Iranian Oil Cy.'nin egemenliğindeki İran'da (Musaddık'ın ulusallaştırma hareketinden önce), United Fruit Cy.'nin hüküm sürdüğü Honduras'ta, Costa-Rico'da ve Guatemala'da; Unilever'in egemenliğindeki İngiliz Batı Afrika'sında; Union Minière'in egemen olduğu Katanga'da (Belçika Kongo'su), Friestone Rubber Cy.'nin hüküm sürdüğü Liberya'da, Royal Dutch'un egemenliğindeki Borneo'da, Creole Petroleum Cy.'nin hüküm

---

* Bu sırada İran başbakanı olan Musaddık, Milletlerarası Lahey Adalet Divanı önünde şunları söylemiştir: "Güvenlik bahanesiyle, Anglo-İranian sadece kendi petrol bölgesi olan Huzistan'da değil, bütün ülkede faaliyet gösteren, bütün sosyal sınıflarla bağlantısı bulunan, basını etkileyen, kamuoyunu işleyen, Britanyalı temsilcilerin, diplomatların ya da sanayicilerin ülkenin yönetimine açıkça müdahalede bulunmasını telkin eden hakiki bir gizli polis teşkilatı kurmuştu. Böylece, hileli seçimlerle kurulmuş meclisin de, onun arzularına göre teşkil edilmiş hükümetin de mukavemeti ile karşılaşmayan AIOC devlet içinde devlet haline gelmiş ve ülkenin kaderine hakim olmuştur. İşte 30 yıl boyunca ülkenin içinde bulunduğu aşağılık durum budur" (68).

sürdüğü Venezüella'da, Guggenheim'lerin egemenliğindeki Şili'de; 1952 ihtilalinden önce "3 kalay kralının", Patino, Hochschild ve Aramayo'nun egemenliğindeki Bolivya'da rastlamaktayız.

United Fruit ve kolları (özellikle *Banana Shelling Corp., Canada Banana Corp., Canadian Eguatoiral Cacao, Chriqui Land Company, Clarendon Plantasyon v.s.)* 247.600 hektar toprağa sahiptir (Hemen hemen hepsi de Orta Amerika'da). Bunun % 17'si Costa Rica'daki, % 10'u Panama'daki, % 5'i Honduras'taki ve % 1,3'ü de Guatemala'daki ekili topraklardır. 2400 km.'lik bir demiryoluna, birçok radyo istasyonuna ve 65 yük gemisine sahiptir (71). 1955'te Honduras'ın toplam ihracatının % 35'ini, Panama'nın ihracatının % 69'unu ve Costa Rica'nın ihracatının % 41'ini kontrol ediyordu. Aynı devrede brüt kazançları Costa Rica, Guatemala ve Panama'nın toplam devlet bütçelerinin 3 misli idi (72).

United Fruit'un bu devletlerin hükümetleriyle, "eşitçe" tartışmalarına bir örnek verelim: Temmuz 1938'de Costa Rica Kongresi, ülkenin pasifik kıyısında muz sanayinin gelişmesini öngören bir anlaşmayı onayladı. United Fruit Cy. 5 yıl içinde 4.000 hektar muz ekmeyi, tersaneler kurmayı, Quipos ve Golfito'da limanlar kurmayı (!) ve sekiz yıl içinde de iki demiryolu hattı (!) döşemeyi kabul etti. Bu program kumpanyanın on, on iki milyon dolar kadar harcamasını gerektirdi. Buna karşılık Costa Rica hükümeti kangal başına 2 sent üzerinden muz ihraç etme hakkını tanımaya devam etti (73).

Unilever de Belçika hükümetiyle "bir devlet gibi" tartıştı:

"Lever Belçika hükümetiyle bir hükümdar gibi (altını biz çizdik) anlaşma yaptı ve 14 Nisan 1911'de Belçika Kongosu kolonisi ile "Societé anonyme des huileries du Congo belge"in kurulmasını öngören bir sözleşme imzalandı. Böylece bütün dünyaya yayılan bir girişimi gerçekleştirmiş olduğu halde, 60'ıncı yılında Lever, *bir prensliğin reorganizasyonu* gibi bir işe kalkıştı (altını biz çizdik)" (74).

Sabık dışişleri bakan yardımcısı ve tröstlerin savunucusu A. A. Berle, durumu özetleyerek şöyle diyor:

"Dünyanın bazı kısımlarında bir Amerikan şirketi, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yardımı ile ya da onun yardımı olmaksızın, yabancı hükümetlerle açıkça, dostça görüşebilmelidir. Şili'de faaliyet gösteren Amerikan petrol kumpanyaları, Dominik Cumhuriyeti'ndeki Amerikan şeker kumpanyaları, bu ülkelerin yetkili makamlarıyla doğrudan doğruya görüşmektedirler. En büyük kumpanyalardan bazıları, Amerikan diplomatlarının tutumu ve görev kapasiteleriyle ilgili raporlar almakta (!) ve bunları firmanın menfaatlerini artırmak ya da korumak için muhtemel faydalarına göre tasnif etmektedirler (!)"(75).

Azgelişmiş ülkelerin ekonomik yapısı

Azgelişmiş ülkelerin bugünkü yapısı geçmişlerinin ve kapitalizmle kurdukları ilişkinin özel şeklinin sonucudur. Demek ki *kombine* bir gelişme, çöküş halindeki "eski bir rejimle" sanayisi geliştirmekten dikkatle sakınan bir kapi-

talizmin birlikteliği, ölüm oranını azaltan bir tıp tekniği ile böylece hayatta kalan insanlara iş, onur ve umut vermeyi sağlayan her sınaî tekniğin ortadan kaldırılmasının sonucu olan birliktelik söz konusudur.

Azgelişmiş ülkelerin ekonomilerinin temel hastalığı, *sınaî azgelişmişliktir.* Bu azgelişmişliğin de iki kaynağı vardır: önce yabancı sermayenin, manüfaktür sanayinin gelişmesine hiçbir yatırım ya da hemen hemen hiç yatırım yapmamış olması, sonra da yerli egemen sınıfların da modern bir sanayinin kurulması yerine gayrı menkullere, ticarete ya da tefeciliğe yapılan yardımları tercih etmesi.

1914'te Britanya'nın yabancı ülkelere yaptığı yatırımların %85'i demiryollarına, madensel ve bitkisel hammadde üretimine ve devlet istikrazına hasredilmişti. 1951-52'de Fransa'nın TOM'a toplam kamu yatırımlarının %1'inden daha azı (!), manifaktür sanayiine tahsis edilmişti (77). ABD firmalarının 1953 sonunda yabancı ülkelere yaptıkları toplam 16,3 milyar dolarlık yatırımın sadece 1 milyarı, yani % 6'dan biraz fazlası, Kanada ve Avrupa dışındaki manifaktür sanayiine gitmişti (ve bu meblağın önemli bir kısmı da kelimenin tam anlamıyla, sömürge ya da yarı-sömürge olmayan ülkelere, Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya, İsrail'e, Güney Afrika'ya verilmiştir) (78).

Sınaî azgelişmişlik, eski artizanal sanayiin, ev sanayinin, hatta Hindistan, Çin, Endonezya, Kuzey Afrika ülkeleri gibi ülkelerde mevcut olan ve batıdan ithal edilen modern sanayinin ucuz ürünleri ile rekabet edemeyen manifaktür sanayinin parçalanmasıyla daha da artmıştır:

"...Bu hakların ekonomik ve kültürel birliği olan köy, teknolojinin parçalayıcı kuvvetlerine tâbi oldu. Kendi kendine yeterliliğini yitirdi. Şehre, ulusa ve dış dünyaya bağlandı. İplikçilik, dokumacılık, çömlekçilik, tunç eşya yapımı, zeytinyağcılık, bitkisel boya maddeleri imali, gomalakçılık gibi köy sanayileri birer birer çöktüler. Alüminyum kapkacak, petrol, dokuma işlenmişleri, sentetik boya maddeleri gibi, makinelerde üretilmiş mal, bunların yerini aldı. Ucuz bol işlenmiş madde, zanaatkârın yerini tuttu ve onun geleneksel niteliğini silip süpürdü"(79).

Böylece, mutlak rakamlar olarak değilse bile, en azından artan nüfusun nisbi payı olarak, sınaî istihdam azaldı. Resmi istatistiklere göre, Hindistan'da modern sanayide istihdam edilen faal nüfusun yüzdesi 1911'de % 5,5 iken, 1931'de %4,3'e düştü. O zamandan beri, Hindistan'ın bağımsızlığına kadar azalmaya devam etti. Birleşmiş Milletler'in söz konusu belgesi, faal nüfusun artışına tekabül eden yeni sınaî istihdamların yüzdelerini vermektedir (80):

1931-1939: % 0,8; 1939-1945: % 4,5; 1946-1948: % 0,7

Ancak bağımsızlıktan sonradır ki bu yüzdelerde bir parça düzelme görüldü. Modern sanayi ve ev sanayii, faal nüfusun %10'undan fazlasını istihdam eder hale geldi. Fakat *halen tarımla geçinen nüfusun %'si,* aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, *1891'dekinin üstüne çıkmıştır*:

	Tarımda istihdam edilen faal nüfus %'si
1891	61,11
1901	66,5
1911	72,2
1921	73,0
1931	65,6
1950–51	72,0
1952	68,0
Bütün bu rakamlar bu yıllarda yapılmış resmi sayımların sonucudur.	

Fransız işgalinden beri Kuzey Afrika'da da durum aynıdır. Cezayir'deki yerli zanaatkârların sayısı XIX. yüzyılın ortasında 100.000 iken, 1951'de 3.500'e düşmüştür. Savaştan sonraki birkaç yıl boyunca 1942'den 1944'e kadar süren İngiliz-Amerikan askeri işgalinin yol açtığı işlenmiş maddeler istilası neticesinde, 1946'da 39267 olan zanaatkâr sayısı (Marakeş'teki) 1951'de 6.466'ya, 1946'da Fas'ta 31.805 olan zanaatkâr sayısı 1954'te 12608'e düşüyor (81).

Tarımsal olmayan istihdamdaki azalma (nüfus artışına oranla) *toprağı son derece etkiliyor*, kırda kronik bir eksik istihdam ve büyük oranlara yükselen tarımsal bir aşırı nüfus yaratıyor.

Savaştan önce batı Avrupa'da kırsal bölgelerdeki aşırı nüfus köydeki yetişkin nüfusun %45'i olarak tahmin edilmiştir(82). Mısır'da bu, %40-50'yi bulmaktadır.

"Kesinlikle iddia edilebilir ki bugünkü kır nüfusunun yarısına yakın bir kısmı tam istihdam edilmediği için bir "fazlayı" temsil etmektedir. Başka bir deyişle, teknikte ve işin (emeğin) organizasyonunda değişiklikler yapılmasa bile, aynı üretim, Mısır'da bugünkü kır nüfusunun sadece yarısı ile sağlanabilecektir" (83).

Ekvator'da aşırı nüfus, Siera'lardaki nüfusun % 35-40'ı tahmin edilmiştir (84).

Hindistan'a gelince: İlk 5 yıllık planın resmi metnine göre, kırlık bölgelerdeki işsizler, yetişkin nüfusun % 30'unu (70 milyona yakın insanı) teşkil etmekte ve eksik istihdam ayrıca güdük işletmelerde çalışan milyonlarca çiftçiyi perişan etmektedir (85). Aynı belge, daha önce 1951'de sayımı yapılmış olan 4 milyon tarım işçisinin % 89'unun sürekli bir işi olmadığını ve zaman zaman çalıştıklarını tespit etmiştir (86). D.K. Rangnekar, "lüzumsuz" nüfusun -yani topraktan ayrılmakla tarımsal üretimde hiçbir düşme yaratmayacak olan nüfusun- Hint köylerindeki emekçi nüfusun % 25'ini temsil ettiğini, yani 60 milyon kişiyi bulduğunu tahmin etmektedir (87). Bonné'ye göre (88), topraksız tarım işçilerinin sayısı 1822'de 7,5 milyon'ken 1933'te 35 milyona ve 1944'te 68 milyona yükselmiştir.

Bu muazzam insan kitlelerinin, yüzölçümü çok sınırlı bir toprak üzerindeki baskısı o kadar büyük olmuştur ki tarım rantı işitilmedik oranları bulmuştur. Çin ihtilalinden önce tarım rantı resmen rekoltenin ortalama % 40'ı, hatta % 60'ı olarak tahmin edilmiştir (89).

Birleşmiş Milletler'in bir yayını, halen uygulanmakta olan tarım rantı ile ilgili alarak aşağıdaki örnekleri vermektedir:

(a) Japonya'da 1868 ile II. Dünya Savaşı arasında rekoltenin % 50'si çiftlik kirası.

(b) Vietnam'da rekoltenin % 35 ilâ 50'si arasında değişen çiftlik kiraları, (ikrazatta % 100 bir faiz oranı ile birlikte).

(c) Filipinlerde % 30 ilâ % 50 kira getiren topraklar (bu oran genellikle uygulanandır) (90).

"Toprak rekabetinden dolayı toprak sahipleriyle tefeciler, toprağın ve kredinin kullanılması karşılığında, köylülere çok ağır şartları kabul ettirebildiler. Yasayı ve düzeni korumak gerekçesiyle Britanya devlet memurları halkın büyük nefretine rağmen, aslında toprak sahibi grupları korudular. Bu çerçeve içindedir ki, tarımsal üretimin yönetimini ellerinde tutmakla beraber, çiftçiler bu üretimin artmasını mümkün kılacak kaynaklardan yoksun kaldılar"(91).

Pakistan ve Hindistan'da ise ortalama çiftlik kirası oranı, rekoltenin %50'si idi (ve böyle olarak kalmıştı).

Alfred Bonné, *İran'da toprak sahiplerinin net gelirlerinin rekoltenin 1/3'üne yükseldiğini* belirten bir makaleyi zikretmektedir (92).

İran'lı doktor Ehsan Naraghi'nin *İran'da Orta Sınıflar* adlı eserini zikreden *Le Monde*, yarıcılara rekoltenin sadece % 20'sinin kaldığını ileri sürmektedir. Köylü ailelerinin hiç toprağı yoktur, % 20'si ile 30'unun sadece 1 hektardan daha az toprağı vardır (93).

Fakat bu durumun en felaketli sonucu, tarımsal üretkenliğin düşük seviyede olması değil, bütün bu sosyal artık ürünün, sanayiden daha fazla gelir sağlayan toprak mülkiyetine, tefeciliğe girmesidir.

İssawi, Mısır'da toprakların muazzam bir değeri olduğunu ve bir akr toprağın bir tarım işçisinin 20 yıllık ücretine tekabül ettiğini belirtmektedir (94).

"Kırsal bölgelerde oturan muktedir toprak sahiplerinin çoğunun topraklarını kendileri işlemektense, küçük çiftçilere kiralamayı yeğlemelerinin sebebi, rantın yüksek seviyesidir. Toprak sahibi, geçimlerini sağlayacak başka imkânları olmayan topraksız çiftçilerin, toprakları kiralamak için, artan taleplerde bulunmalarından dolayı, daima yüksek fiyatlar isteyebilmektedir. Böylece elde edeceği gelir, toprakları kendi işleteceği zaman elde edeceği gelirlerden daima yüksek olmaktadır" (95).

Birleşmiş Milletler'in bir belgesi de aynı gözlemde bulunmakta ve Daniel Thorner şöyle yazmaktadır:

"Hintli toprak sahipleri, rantı ve tefeciliği kapitalist kârdan daha kolay, daha emin, daha kârlı ve kendi zevklerine daha uygun bulmuşlardır. Böylece örneğin Bengal Kadastro ve Topografya Dairesi Müdürü M.D.A. Momen,

Royal Commission Agricultıre in India önünde, 25 yıl önce yaptığı bir tanıklıkta:

"Yeteri kadar toprağım var ve bunun bir kısmını bizzat kendim ekiyorum. Bununla beraber toprağımı kendi hayvanlarım ve kendi gündelikçilerimle ekip biçmektense, rekoltenin yarısı karşılığında kiralamayı daha kârlı buldum" (96) demiştir.

Tarımdaki kapitalist işletmeleri suçlayan kanıtlar, sınaî tipte kapitalist işletmeleri büsbütün suçlamaktadır. Toprağın satın alınması, ticaret ve tefecilik; işte sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin egemen sınıflarının yeğledikleri yatırımlar. Bu bakımdan egemen sınıflar yeni bir mahiyete bürünmekte, tefeci-tüccar, toprak sahibi, tefeci-toprak sahibi ya da tefeci-tüccar (*komprador burjuvazi*) şeklinde görünmektedirler.

Demek ki sınaî azgelişmişlik ve bunun yarattığı kronik eksik-istihdam, toprak mülkiyeti ve gömülenmiş değerli madenler şeklindeki sermaye yoğunlaşmasının hem sebebi hem de sonucudur. Egemen emperyalist etkenin ürünü olan azgelişmişlik, mevcut sosyal yapıya sıkı sıkıya bağlıdır. Yerli egemen sınıfların (son derece zayıf olan sanayi burjuvazisi hariç) menfaatleri, hem ekonomik ilişkilerden (dış ticarete ve emperyalist bankalara katılmalar) hem de siyasi ilişkilerden (köylülüğü bağımlı halde tutmak arzusu) dolayı, emperyalist kuvvetlerin menfaatlerine bağlıdır. Sanayileşme ve ekonomik kalkınma yolunu açmak için derin sosyal bir devrim gereklidir.

Azgelişmiş ülkeler ekonomisinin bu genel görünüşü (fizyonomisi), ülkeden ülkeye (ve Hindistan, Çin ya da Brezilya gibi kıta ülkelerinde, eyaletten eyalete) değişen önemli ulusal özelliklerle tamamlanmalıdır. Bununla beraber, Ekvator Afrika'sı ülkeleri ve (Endonezya, hariç) Okyanus adaları dışında kalan çeşitli seviyelerdeki azgelişmiş bütün ülkeler, genellikle, bu genel görünüm içinde yer alabilir.

Emperyalizm: azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin engeli

Sömürge ya da yarı-sömürge ülkelerin ekonomik azgelişmişliği emperyalist sızmanın ve egemenliğin bir sonucudur. Bu egemenlik aynı zamanda azgelişmişliği devam ettirir ve daha da yoğunlaştırır. Bunu tasfiye etmek ilerleme yolunu açmanın ilk şartıdır; emperyalist boyunduruğa son vermek, yerli egemen sınıfların egemenliğine son vermekten (her ne kadar bu iki süreç çoğu zaman birbirine bağlı ise de) çok daha önemlidir.

Japonya'nın, devletin bütün imkânlarıyla desteklediği nisbi sanayileşmesini sağlamada, yabancı egemenliğin bulunmayışının büyük bir faktör olduğunu inkâr etmek güçtür.* 1896–1900 döneminde kişi başına düşen sınaî üretim, Japonya'da, Hindistan'dakinden sadece 3 misli fazla idi. (1,5 dolara karşı 5,7 dolar)... 1936-1938'de fark muazzam bir şekilde artmıştır (4,90 dolara karşılık 65 dolar) (97). Siyasi bağımsızlığını elde etmiş ya da sanayi burjuvazisinin temsilcileri tarafından yönetilen bütün sömürge ya da yarı-

* XIV. bölüme bakınız.

sömürge ülkeler, emperyalizmin vesayeti altındaki hükümetlerin tutumuna son veren enerjik bir sanayileşme çabası göstermişlerdir. Peron dönemindeki Arjantin ve Nasır zamanındaki Mısır birçok örnek arasında en karakteristik olanlarıdır. Aynı şekilde Hindistan'ın 5 yıllık planları da bunun tipik bir örneğidir.

Metropoller ile bunların egemenliğindeki sömürge ülkeler arasında sınaî, ticari ve mali bağların, sanayileşmeyi son derece engellediği de kolay kolay inkâr edilemez.

"Yeni firmaların kurulmasını önleyen sınırlandırmalar bu sanayi kolunda özel menfaatleri bulunan bir kumpanya ya da bir kumpanyalar grubu aracılığı ile dışardan dayatılabilir. Metropolle sömürgeleri arasındaki ilişkilerde görüldüğü gibi, siyasi ve ekonomik bağların daha sıkı olması, yerli sanayinin gelişmesine böyle bir muhalefeti büsbütün mümkün ve etkili kılar" (98).

Sömürgelerle metropoller arasında serbest mübadeleye dayanan ticari ilişkilerin devamı, çoğu zaman, bu sonucu yaratmak için yeterli bir sebeptir; teknik bilgileri vermeyi (sağlamayı) reddetmek de aynı sonucu yaratır:

"Örneğin, azgelişmiş ülkelerin her biri için dünyadaki başlıca alüminyum kumpanyalarından herhangi birinin yardımı olmaksızın, ekonomik bir temele dayanan geniş boyutlu alüminyum tesisleri kurmak güç olurdu. Büyük petrol kumpanyalarından birinin desteği olmaksızın bir petrol tasviyehanesi kurmak ya da işletmek daha da güç olurdu" (99).

Kuznets de şu gözlemde bulunuyor:

"Siyasi bakımdan geri ülkelerde bir sanayi sisteminin hızla benimsenmesine, siyasi bağımlılık, pek az elverişli bir şarttır"(100).

Birleşmiş Milletler'in Brezilya hakkında yayınladığı bir belge açıkça belirtmektedir ki:

"Girişimcilerin kendi sektörlerinden başka sektörlerle, özellikle de *piyasası öteden beri ithalatçılar tarafından beslenen sektörlerle* ilgilenmek istemeyişleri, ekonomik gelişme bakımından büyük güçlükler yaratır. Yerli girişimciler üretkenliklerinin yabancı rakiplerin üretkenliğine oranla düşük olmasından ya da piyasayı tekrar ele geçirmek için fiyatların yabancı rakipler tarafından yapay olarak azaltılmasından korkmaktadırlar (?) Yerli girişimci, mali bakımdan güçlü gruplarla, son derece etkili yabancı sanayilerle ya da optimum piyasa şartlarından, hammaddeleri kolayca sağlamak imkanından yararlananlarla rekabet etmesi gerektiğini bilmektedir" (101).

Fakat metropol ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında işlenmiş maddelerin hammaddelerle mübadelesinden ibaret olan mübadelelerin, azgelişmiş ülkelerin zararına, metropol ülkelerin de yararına olmak üzere sistemli bir şekilde uygulandığını belirtmek gerekir. *Relative Prices of Exports and Imports of Under Developed Countries* adlı incelemenin (102) açıkça gösterdiği gibi, emperyalist çağın başlangıcından, yani 1876'dan 1948'e kadar bu iki grup ülke arasındaki mübadeleler, hammadde ihracatçılarının zararına olarak, % 35 ilâ 50 oranında azalmıştır. Birleşmiş Milletler'in bir incelemesine göre, 1951 ve 1960'ta mübadeleler azgelişmiş ülkeler açısından % 16 kadar azalma göstermiştir: Bu ülkelerin ihraç ettikleri hammaddelerin ortalama fiyatla-

rı % 24,8 azaldığı halde, ithal ettikleri işlenmiş maddelerin ortalama fiyatları sadece % 7,2 azalmıştır. 1954-1960'taki evrim ise daha ilginçtir. Azgelişmiş ülkeler tarafından ihraç edilen hammaddelerin fiyatı % 7,2, ithal ettikleri işlenmiş maddelerin fiyatları da ortalama % 2 azalmıştır. İhraç edilen hammaddelerin miktarı sanayileşmiş ülkelerin ekonomik yayılmasına oranla daha fazla gelişmemiş olduğu için (sentetik hammaddelerin artan üretiminin doğal ürünlerin yerini almasından dolayı) dünya ticaretinde azgelişmiş ülkelerin payı 1950'de % 30 iken 1960'da % 20,4'e düşmüştür (103).

Bu fenomeni açıklamak için ileri sürülecek teknik sebepler ne olursa olsun, son tahlilde, iki kategori ülke arasında üretkenlik (sosyal bakımdan gerekli emek harcamaları) seviyesindeki farka, yani sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin *daha fazla emeğinin* (daha düşük kaliteli ve daha az üretken emeğinin) ileri sanayi ülkelerinin *daha az emeği* ile (daha nitelikli ve daha üretken emeği ile) "eşit" mübadelesine indirgenir.

Demek ki dünya pazarına egemen olan fiyatlar üzerinden yapılan uluslararası ticaret, değerlerin transferini (dünya ticaretinin kökeninde bulunan transferini) devam ettirir ve adeta "düzenler".*

Gelişmemiş ülkeler tarafından ihraç edilen hammaddelerin fiyatlarındaki bu nisbi alçalma, bu ülkelerin sanayileşmesini engelleyen en önemli frenlerden biridir.** Bu alçalma, periyodik olarak ve birdenbire devletin gelirlerini sınırlandırıyor ve böylece enflasyona ve ekonomik hayatta düzensizliğe yol açıyor. Özellikle de yabancı donatım mallarının satın alınması için gerekli yabancı döviz kaynaklarını sınırlandırıyor. Bu frenin geçici olarak kaldırıldığı her zaman (özellikle II. Dünya Savaşı boyunca) hummalı bir sanayileşme faaliyeti görülüyor.

Sanayileşmeyi önleyen şey, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki sosyal artı-ürünün çok azaltılmış mutlak meblağı değildir. Aksine, azgelişmiş ülkelerde bu sosyal artı-ürün, çoğu zaman sanayice gelişmiş ülkelerdekinden daha yüksektir. Birleşmiş Milletler'in Brezilya hakkındaki söz konusu dergisinde 1947-1953 dönemi boyunca girişimcilerin ve kapitalistlerin gelirlerinin, ücretlilerin global gelirlerinin % 85 ile % 100'ü olduğu (105) belirtilmektedir. Meksika'da kârlar 1950'de net millî hasılanın % 41,4'ü, Kuzey

---

* Hammadde fiyatlarıyla mamul madde fiyatları arasındaki bu fark, her iki kategori ülkede ücretlerin düzensiz evrimine sıkı sıkıya bağlıdır. Batı'da işçi sendikalarının kurulmasından beri nominal ücretler tam istihdam döneminde artmakta ve işsizlik devresinde, pratik bakımdan, istikrarlı kalmaktadır. Buna karşılık, sömürge ülkelerde ücretler yüksek konjonktür devresinde, pratik bakımdan istikrarlı kalmakta, buhran devrelerinde de düşme eğilimi göstermektedir.

** Paul A. Baran (104), sanayileşme engelleri (ya da müşevvikleri) olarak, hammaddelerle mamul maddelerin nisbi fiyatlarına verilen önemi küçümsemektedir. Baran, hammadde ihracından elde edilen gelirlerin nispeten azaltılmış bir kısmının azgelişmiş bir ülkenin halkalarının eline geçtiğini belirtmektedir. Çok önemli olan vergi yansımasını ve ödeme dengesi üzerindeki yansımayı ya da başka bir deyişle sınai donatım malları ithal etme kapasitesi üzerindeki yansımayı Baran unutmaktadır. Yugoslavya ve Polonya'nın Sovyetler Birliği ile yaptıkları ve sanayileşmelerini önlemiş olan elverişsiz mübadelelerden yakındıklarını (özellikle Popoviç'in "Sosyalist Ülkeler Arasındaki Ekonomik İlişkiler" adlı yazısına bakınız) da belirtelim.

Rodezya'da % 42,9'u, Şili'de 1948'de %26,l'i ve Peru'da 1947'de % 24,1'idir. Bu yüzdeler sanayice gelişmiş ülkelerdeki yüzdelere eşittir ya da bunlardan yüksektir. Mısır'da tarım rantı, kâr ve faizler, 1950'de ulusal gelirin % 62'sini bulmuştur (106).

Bu rakamlar küçük köylü işletmelerinin kârlarını içermiş olsa bile, gene de bu artı-ürün sanayiye yatırılamamıştır ya da son derece yetersiz bir oranda yatırılmıştır ki azgelişmişliği açıklayan da budur. Demek ki, sosyal artık-ürünü oluşturan unsurlar arasında metropol şirketlerin dışarı çıkardıkları kârlar önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekte, 1889-1891 yılları hariç, dışarı çıkarılan kârlar, 1914'ten önce bile, Britanya sermayesinin yabancı ülkelere yaptığı yeni yatırımları aşmıştır.* Halen bir dizi ülkede bunlar, (net yatırımları % 50-100 artırabilecek) ulusal gelirin önemli kısımlarını teşkil etmektedir. İşte birkaç örnek:

1949'da millî gelir %'si olarak yabancı şirketlerin dışarıya (kendi ülkelerine) gönderdikleri kârlar	%
Güney Afrika	4
Güney Rodezya	4
Suriname (Hollanda Güyanası)	5
Dominik Cumhuriyeti	6
İran	13
Venezüella	17
Kuzey Rodezya	27 (108)

Birleşmiş Milletler'in Brezilya hakkındaki incelemesi, Brezilya'nın toplam tasarrufunun yüzdesi olarak dış ülkelere giden kârlarla ilgili şu tabloyu vermektedir (dolar olarak) :

	(%)		(%)
1939	4,5	1946	5,3
1940	25,0	1947	4,3
1941	20,0	1948	7,4
1942	18,0	1949	6,6
1943	0,8	1950	6,2
1944	8,9	1951	8,5
1945	16,6	1952	2,8

1939–1945 döneminde Brezilya'daki yabancı şirketlerin kendi ülkelerine gönderdikleri kârlar (göçmenlerin götürdükleri özel kârlarla birlikte) 735 milyon doları bulmaktadır (109).

* 1951-52 yılı *Economic Survey of Latin America*'ya göre (107), kâr payı ve faiz olarak dışarıya gönderilen miktar 5,8 milyara yükseldiği halde, 1945'ten 1951-52'ye kadar yabancı sermaye yatırımı Latin Amerika'da net 2 milyar dolar artmıştır.

Emperyalizm, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesini dondurmakla sadece yüksek aşırı kârlar elde etmiş olmaz (böylece kâr oranının düşme eğilimini başarı ile önlemeyi sağlar) üretkenlik üzerinde kurduğu tekele dayanarak metropol ülkelerin işçilerine sömürge ülkelerin işçilerinin hayat seviyelerinden daha yüksek bir hayat seviyesi de sağlar. Onun 1871'den 1914'e (kısmen de 1929)'a kadar uzanan ilerleme dönemi bu iki payandaya dayanır. Fakat bu iki payanda da bizzat emperyalizmin yarattığı çelişkilerin ürünleriyle, Rus Devrimi ve sömürgelerdeki devrimlerle sarsılmıştır.

Yeni emperyalizm

II. Dünya Savaşı'nın ertesinde, sömürgelerdeki devrimler, emperyalist sistemin temellerini sarstı. Bu sömürge ülkelerin sömürülmesini uzatmak için, metropol kapitalist ülkeler, dolaysız egemenlikten dolaylı egemenliğe geçmeye başlamışlardır. Sömürge ülkeler birbiri ardısıra yarı-sömürge ülkeler haline gelmiş, yani siyasi bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Genellikle emperyalizm, bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkelerde birkaç büyük ulusallaştırmaya uğramasına rağmen (Süveyş Kanalı), eski ekonomik durumlarından çoğunu muhafaza etmiştir. Fakat ancak *kapitalizmin* de ortadan kaldırdığı ülkelerdedir ki emperyalist egemenlik temelinden yıkılmıştır.

Dolaylı egemenlik sistemi -yeni sömürgecilik ya da yeni emperyalizm- sadece metropol burjuvazisinin sömürge burjuvazisine verdiği kaçınılmaz bir taviz değildir. Bu, aynı zamanda bu iki sınıf arasındaki ilişkilerdir ki ekonomik dönüşüme de tekabül etmektedir. Sömürge ve yarı sömürge ülkelerin sanayileşmesi tek yönlü bir süreçtir ve eski sömürge sisteminin payandalarından birini devirir. Yani geri kalmış ülkelerin, cari tüketim malları pazarı rolü oynamalarına son verir. Emperyalist ülkelerden gelen bu ürünlerin ihracatı önce nisbi bir şekilde, sonra da mutlak rakamlar olarak gitgide azalmaya başlar. Nitekim, azgelişmiş ülkeler, kapitalist ekonomilerine bir emniyet subabı olmakta devam ettiği sürece eski tip ihracatın yerini gitgide donatım malları ihracatı alır. Bu ihracat yerli burjuvazinin emperyalizm karşısındaki daha büyük bir siyasi ve sosyal bağımsızlık derecesi ile bağdaşabilmektedir. Bu ihracat, gelişmemiş ülkelerde büyük sanayi işletmelerini kurabilecek tek güç olan devletin artan müdahalesini bir dereceye kadar gerektirir. Emperyalist burjuvazinin bağrında azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesini potansiyel *bir rakibin* kuvvetlenmesi olarak görenlerin menfaatleri ile özellikle bunu, *potansiyel müşterilerin* ortaya çıkışı olarak telakki edenlerin menfaatleri çatışır. Genellikle bu çatışmalar ikinci grubun, yani donatım mallarının üretimine dayanan (yönelen) büyük tekeller grubunun yararına halledilmek eğilimi gösterir.

Azgelişmiş ülkelere donatım malları ihracatının artması, eğilim olarak, yeni bir uluslararası işbölümünü, yani azgelişmiş ülkelerin hafif sanayinin bazı ürünlerini topluca ihraç eden ülkeler olarak görünmeye başlayacağı bir işbölümünü hedef alır. Uluslararası bu işbölümü, azgelişmiş ülkelerin, sermayenin organik bileşiminin nispeten düşük olduğu (sermayenin yoğunluğu-

nun az olduğu) sanayiler kurmakla işe başlaması gerektiğini telkin eden burjuva ekonomi teorisine de uygun düşecektir (110). Bununla beraber yarı sömürge ülkelerle emperyalist ülkeler arasındaki bağımlılık ve sömürge ilişkilerini devam ettirecek olan bu ılımlı sanayileşme şekli bile, özellikle yarı sömürge ülkelerin gelişmemiş eksik yapısından dolayı, aşılmaz engellerle karşılaşır.

Bundan dolayı, "azgelişmiş ülkelere yardım" lehindeki propaganda özel bir anlam kazanmaktadır. "III. dünyanın" emperyalist ülkeler tarafından sömürülmesi, mübadelelerdeki kötüye gidişin de gösterdiği gibi gerçekte devam etmektedir. Fakat bu kötüye gidiş, azgelişmiş ülkelerin, metropol ülkelerden artan bir miktarda donatım malları satın alma imkânlarını ortadan kaldırır. Azgelişmiş ülkelere "yardım", bu ülkelerin ödeme dengesindeki gittikçe büyüyen açığı kapatmak için "yapılmakta" yani son tahlilde, *emperyalist burjuvazi içinde kârların* donatım malları ihraç eden tekelleşmiş sektörlerin yararına ve "eski" sektörlerin (dokuma, kömür, v.s.) zararına *yeniden dağılımı* sonucunu vermektedir.

	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Azgelişmiş ülkelerin ithalat kapasitesi (ihracat gelirleri eksi) kâr payı transferleri	11,3	11,6	12,4	12,1	11,3	(milyar dolar) 11,8
ABD'den ve Batı Avrupa'dan yapılan ithalat	12,4	13,6	14,8	16,0	18,7	18,0
Net sermaye ithalatı (eksi) uzun vadeli özel sermayeler	1,6	2,0	2,5	2,9	5,2	5,2 (109)

"Üçüncü dünya"ya yapılan işlenmiş maddeler ihracatı:

(1955 = 100)	*1956*	*1957*	*1959*	*1960*
Kimyevi maddeler	106	122	116	122
Nakil araçları ve donatım	119	140	138	135
Diğer işlenmiş ürünleri	109	125	113	108
Dokuma işlenmişleri	101	107	93	90

Aşağıdaki tabloda da açıkça görüldüğü gibi, "yardım"ın bilançosu, "üçüncü dünya"nın rezervlerinde bir artış değil, bir kayıptır:

Yıl sonunda resmi altın rezervleri ve yabancı dövizler (milyar dolar) (110) :		
	Sanayileşmiş ülkeler	*Sanayileşmemiş ülkeler*
	(%)	(%)
1954	37,86	11,74
1955	37,69	11,69
1956	38,56	12,03
1957	39,50	11,34
1958	41,36	10,42
1959	41,75	11,01
1960	44,58	10,50

Sömürge ülkelerdeki burjuvazi ile ittifak emperyalizm için dünya anti-kapitalist güçlerin gittikçe kuvvetlenmesine karşı koyulmasını sağlayacak tek çare olduğundan, "soğuk savaş", azgelişmiş ülkelere yardım hareketini şüphesiz teşvik etmektedir. Fakat dünya ticaretinin yapısındaki değişiklik ki yeni emperyalizm buna tekabül etmektedir, herhalde bu yönde etkili olan, hatta Batı ile Doğu arasındaki çatışmaya bağlı bulunmayan, bir faktör olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKLAR

1. Myrdal, *An International Economy*, p. 150.
2. In Kuznets, Moore and Spengler, eds., *Economic Growth: Brazîl, India, Japan*, pp. 464-5.
3. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain*, pp. 34, 37, 38.
4. Colenbrander, *Koloniale Geschiedenis*, Vol. II, p. 247.
5. Rinchon, *Le Trafic négrier*, pp. 22, 129-30, 211, 304.
6. H. V. Wiseman, *A Short History of the British West Indies*, pp. 50, 58; *Cambridge History of the British Empire*, Vol. I, p. 380.
7. Giffiths, *The British Impact on India*, pp. 374-5, 402-3.
8. B. Hoselitz, in National Bureau Committee for Economic Research, *Capital Formation and Economic Growth*, p. 325.
9. Rinchon, op. cit., p. 18.
10. Gaston Martin, *Histoire de l'esclavage dans les colonies françaises*, pp. 90-91.
11. Brooks Adams, *The Law of Civilization and Decay*, pp. 313, 319.
12. Wiseman, op. cit., p. 50.
13. Landes, *Bankers and Pashas*, pp. 97, 108, 110, 128, 163, etc.
14. James Mili, *History of British India*, Vol. III, 1826, quoted in Griffiths, op. cit., p. 363.
15. Landes, op. cit., p.145.
16. Fong, *Cotton Industry and Trade in China.*
17. Issawi, *Egypt at Mid-Century*, p. 23.
18. W. W. Rostow, in. Hansen and Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income,* p. 29.
19. Court, *A Concise Economic History of Britain*, pp. 325-6.
20. H. Hauser, in *Du libéralisme â l'Imperialisme, Vol. XVII of Peuptls et Civilisations*, p. 399.
21. Jules Ferry in Arnault: *Procés du colonialisme*, pp. 52, 58.
22. Cairncross, *Home and Foreign Investment*, 1870-1913, p. 197.
23. Condliffe, *The Commerce of Nations*, p. 253.
24. Burt, *Evolution of the British Empire*, pp. 443-4.
25. Burt, op. cit. p. 447.
26. *Livre Blanc du Ministère des Affaires Economiques*, 1957; pp. 216-17,
27. J. F. Rippy, *"Background for Point Four: Samples of* Profitable British Investments in the Underdeveloped Countries", *in Journal of Business History,* April 1953.
28. H. J. Dernburg, "Prospect of Long-Term Investment", in *Harvard Business Review,* July 1950.
29. Baran, *Politîcal Economy of Growth*, p. 229.

30. International Metal-Workers' Federation, *Les plus grandes socîétés sidérurgiques du monde libert*, pt. l, p. 17.

31. Gedenkboek *Royal Dutch*, 1950, p. 19.

32. Oscar Ornati, "Wages in India" in *Economic Development and Cultural Change*, January 1955, p. 246.

33. J. van der Kroef: "Entrepreneur and. Middle Class in Indonesia", in *Economic Development and Cultural Change*, January 1954, p. 307.

34. Padmore: *Africa, Britain's Third Empire*, p. 28.

35. U.N.O., *National Income and its Distributin in Underdeveloped Countries*, p. 19.

36. *De Castro, Géeopolîtique de la faim*, p. 100.

37. H, Myint, "The Gains from International Trade and the Backward Countries", in *Review of Economic Studies*, 1954-5, pp. 134-5.

38. Oscar Ornati, op. cit. pp. 244-6.

39. U.N.O., *The Economic Development of Brazil*, p. 39.

40. Issawi, op. cit., pp. 65, 85, 131.

41. Frederick H. Harrison in Galenson, ed., *Lahor and Economic Development* p. 154.

42. Ibid.. pp. 253, 284.

43. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, p. 7.

44. Condliffe, op. cit., p. 318.

45. H. Myint in Aganwala and Singh, *The Economics of Underdevelopment*, pp. 119-21.

46. De Castro, op. cit. p. 118 (pp. 88-89 of *The Georgraphy of Hunger)*.

47. Boyd Orr, *The White Man's Dilemma*, p. 68.

48. De Castro, op. cit., p. 241.

49. Gourou, *Les Pays tropicaux*.

50. International Labour Organization, *Indigenous Peoples* pp. 286. 301.

51. *Report of the Kandyan Peasantry Commission*, p. 23.

52. Issawi, op. cit., pp. 35, 65.

53. Dutt, *India Today*, p. 211.

54. *Handelsblatt* (Düsseldorf), 24th March, 1952.

55. Issawi, op. cit., p. 40.

56. Bauer and Yamey, *The Economics of Underdeveloped Countries*, pp. 50-51.

57. Condliffe, op. cit., p. 316.

58. H. Myint, "The Gains from International Trade and the Backward Countries", in *Review of Economic Studies*, 1954-5, pp, 140, 141.

59. Rosa Luxemburg, *Einfübrung in die Nationalökonomie* p. 14.

60. Charles Wilson, *The History ot Unilever*, Vol. I, pp. 159-60.

61. E, A. G. Robinso, *Monopoly*, pp, 46-48.

62. *The Economist*, 8th May, 1954.

63. George Lafond, *L'Argentine au Travail*, pp. 170-3.

64. Federal Trade Commission, *The International Petroleum Cartel*, p. 357.

65. Report of the UN Economic Commission for Europe, *Les prix des produits pétroliers en Europe occidentalle*, February 1955.

66. Hexner, *International Cartels*, pp. 184-5.

67. Statement by Mr. Mossadeq to the International Court, in *Anglo-Iranian Oil Company Caser p.* 439.

68. Benjamin Shwadran, *The Middle East, Oil and the Great Powers, pp. 27-28; Documents on British Foreîgn Policy, 1919-39*, edited by E. L. Woodward and Rohan Butler, 4th series, pp. 1125-26, 1142, 1190-1.

69. May and Plaza, *The United Fruit Company in Latin America*, pp. 15-16.

70. *Neue Zürcher Zeitung*, l0th July, 1954.

71. May and Plaza: op. cit., p. 117.

72. *Moody's Industrials*, 1946, p. 1375.

73. Charles Wilson, op. cit., Vol. I, p. 168.

74. Berle, *The Twentieth Century Capitalist Revolation*, pp. 131-2.

75. Bonné, *Studies in Economic Development*, p. 215.

76. U. N. O. *Processes and Problems of Industrializatîon in Underdeveloped Countriesp* pp. 82-83.

77. Ibid., p. 86.

78. Kewal Motwani, "The Impact of Modern Technology on the Social Structures of South Asia", in *International Socİal Science Bulletin*, Vol. III, No. 4, p. 785.

79. U. N. O., *Processes and Problems...*, p. 139.

80 M. Le Tourneau, *"L'artîsanat en Afrique du Nord", in Vers la promotion de l'èconomie indigène*, pp. 252-3.

81. Moıore, *Economic Demography of East and South Europe.*

82. Issawi, op. cit., p. 242.

83. Beate R. Salz, "The Human Element in Industrialization", in *Economic Development and Cultural Change*, October 1955.

84. *The First Five-Year Plan*, p. 652.

85. Ibid., pp. 203-4.

86. Rangnekar, *Poverty and Capital Development in India*, p. 80.

87. Bonné, op. cit., p- 173.

88. *Chiua Handbook*, 1937-43.

89. U.N.O., *Progrès de la réforme agraire*, pp. 27_ 29, 31.

90. D. Thomer, in Kuznets, Moore and Spengler, eds.: op. çit., pp. 126-7

91. Bonné, op. cit., p. 169.

92. *Le Monde*, l0th September, 1959.

93. Issawi, op. cit., p. 128

94. Bonné, op. cit., p. 173.

95. U .N O., *Processes and Problems of Industrialization*, p. 33; D. Thorner, "Long-term trends of output in India", in Kuznets, Moore and Spenglerr eds.; op. cit.,p. 127.

96. Bonné, op. cit.

97. U.N.O., *Processes and Problems...*, p. 7.

98. Ibid.

99. Kuznets, *Economic Change*, p. 246.

100. U.N.O., *The Economic Development of Brazil*, p. 45.

101. U.N.O., *Relative Prices of Exports and Imports of Underdeveloped Countries*, pp. 22-23.

102. GA.T.T. Report, *Trends in International Trade.*

103. Baran, op. cit., p. 183.

104. U.N.O., *The Economic Development of Brazil*, p. 20.

105. Issawi, op. cit., p. 84.

106. *Economic Survey of Latin America*, 1951-2, p. 5.

107. U.N.O., *National Income and ite Distribution in Underdeveloped Countries*, p. 10.

108. U.N.O., *The Economic Development of Brazil*, p. 25.

109. G.A.T.T., *International Trade in 1959.*

110. National Institute of Economic and Social Research, *Economic Review*, No. 15, May 1961.

XIV

KAPİTALİZMİN ÇÖKÜŞ DÖNEMİ

Sermayenin tüm dünyada yoğunlaşması ve temerküzü

SERBEST REKABET kapitalizmi Büyük Britanya'nın dünya ölçeğinde kurduğu sınaî tekel tarafından belirlenmişti. Diğer bir dizi sanayi ülkelerinin ortaya çıkmasının sonucu olarak bu tekelin yıkılması, emperyalist gelişme dönemini açtı. Dünyanın bu büyük devletlerarasında paylaşılması, kapitalist üretim tarzının dünyadaki temellerinin, sadece dünya ticareti ve üretiminin değil, fakat emperyalist ülkelerin her birinin ticaret ve üretiminin temellerinin, kırk yıl boyunca yeni bir yayılışına imkân verdi.

Dünyanın bu şekilde paylaşılması, Çin'in nüfuz bölgelerine ayrılmasıyla 20. yüzyılın başında son buldu. Fakat sermayeyi yayılmaya doğru iten kuvvetler, her zamankinden daha güçlü kalıyordu. Tekellerin ileri büyük sanayi ülkelerin ekonomisi üzerindeki egemenliğinin yanı sıra, sermayenin organik bileşiminde, önemli derecede yeni bir artış meydana geldi. Sermaye, aşırı kârlar peşinde her zamankinden daha fazla koşuyordu. Kapitalist üretim tarzının henüz girmediği alanların daralması, sanayice fakir ülkelere sermaye ihraç ederek, yeni aşırı kâr kaynakları bulmak imkânını kendiliğinden kısıtlıyordu.

Bundan dolayı, sanayileşmiş eski uluslar da sermayenin uluslararası yayılma alanına giriyorlar. Emperyalist savaşlar, kapitalist üretim tarzının temelindeki devamlı değişme eğilimi ile dünyanın fethedilmesinden ötürü bu yayılmaya konulan kısıtlamalar arasındaki çelişkiyi geçici olarak çözümlemede en son çare olarak görünüyor. Gittikçe daralan ulusal sınırlar içinde boğulan üretken güçler, bu savaşlarda bir bomba gibi patlayarak "kurtuluyorlar".

Emperyalist savaş, yani hem uluslararası kapitalist rekabetin yarattığı çatışmaları halletmek hem de dünyadaki nüfuz bölgelerinin büyük devletlerarasındaki kuvvetler ilişkisinde meydana gelen değişikliklere göre yeniden dağılımını sağlamak için yapılan savaş, *uluslararası sermayenin yoğunlaşması ve temerküzü sürecinin* geçtiği ana yol olarak görünüyor. Emperyalist savaş dünya burjuvazisinin bir kısmını periyodik olarak yoksullaştırıyor ve harap ediyor, ama aynı burjuvazinin bir kısmını zenginleştirip güçlendiriyor,

eski emperyalist devletlerin elinden kendi avlanma alanlarını alıyor ve buraları yabancı sermayenin yatırım alanları haline getiriyor. Fakat sömürge ve yarı-sömürgelerde doğmakta olan burjuvazinin, uluslararası ticarette birdenbire ortaya çıkan değişiklikler sayesinde, dünya pazarında kendine mütevazi bir yer sağlamasına imkân veriyor. Kapitalist tekelci gruplaşmaların kuruluş ve evrimini yöneten eşitsiz gelişme ve birlikte gelişme, dönemimizdeki tüm ekonomik evrimi de belirliyor. Kullanılabilir sermaye kaynaklarını birkaç ülkede temerküz ettiren bu evrim, emperyalistlerarası rekabeti ortadan kaldırmak şöyle dursun, kendilerine bir yer açmak için umutsuzca mücadele eden küçük uluslar açısından olduğu kadar, büyük uluslar açısından da bu rekabeti şiddetlendiriyor.

Son tahlilde üretken güçlerin gelişmesinde erişilen seviyeye tekabül eden uluslararası sermaye temerküzü ve yoğunlaşması için tek çıkar yol, emperyalist savaşlar değildir. Bu yoğunlaşma, Batı Avrupa'da, özellikle Ortak Pazar'ın kurulmasından beri görüldüğü gibi, emperyalist alemin çeşitli ülke ve bölgelerinin sermayeleri arasında artan bir rekabetten ve karşılıklı sızmalardan da ileri gelebiliyor.

1. Dünya Savaşı arifesinde sermayelerinin güçsüzlüğü bakımından üç büyük devlet yabancı emperyalist kuvvetler için bir yatırım kaynağı teşkil ediyordu: Rusya, Fransız ve Belçika sermayesi için; Avusturya-Macaristan ve İtalya, Alman sermayesi için. 1. Dünya Savaşı sonunda yabancı ülkelere yaptığı yatırım bakımından 1913'te dünyada üçüncü gelen Alman emperyalizmi, Reichsmark istikrara kavuşunca, yabancı sermayelerin başlıca yatırım kaynağı haline gelecek kadar yoksullaşmıştı. 1924'ten 1929'a kadar Almanya yılda 400 milyon dolar yabancı sermaye emiyordu. Buna karşılık, Avustralya'ya yabancı sermaye yatırımı 136 milyon, Arjantin'e 110 milyon ve Doğu Avrupa'ya da 105 milyondu. Kendisi de yayılma halinde kapitalist bir ülke olan Japonya, yabancı sermaye yatırımları için büyük bir alan olarak kalıyordu.

2. Dünya Savaşı uluslararası bu sermaye sürecini büyük ölçüde hızlandırdı. 1. Dünya Savaşı'ndan önce sermaye ihraç eden devletlerin başında gelen Büyük Britanya, savaşın yönetimini finanse etmek zorunda kaldı. Bu "yatırım azalmasının" 17 milyar doları bulduğu tahmin edilmektedir. Zaten Amerikan sermayeleri gitgide bu ülkeye akmaktadır. Fransa, Hollanda, Belçika, yabancı ülkelerdeki yatırım alanlarının bir kısmını kaybediyor ve aynı zamanda da yabancı sermayeler için özellikle Amerikan sermayeleri için yatırım alanları haline geliyordu. Japonya 1942'den 1945'e kadar sermayesinin etki alanını bütün Güneydoğu Asya'ya yaymayı başardıktan sonra çöktü ve kapılarını Amerikan sermayelerine ardına kadar açmak zorunda kaldı. İtalya ve Almanya da aynı duruma düştü. 1940'dan 1945'e kadar sermayesini Avrupa'nın büyük bir kısmına ve Batı Rusya'ya akıtan Almanya, yenilgiden sonra Amerikan sermayelerinin salgınına uğradı.

Bu süreç sonunda, "aşırı sermayelendirilmiş" bir avuç ülke, üretkenlik seviyesi dünya ortalamasının altında olan, yani "eksik-sermayelendirilmiş" devletlerin çoğunluğunu karşısında buldu. Bugün ancak ABD ve İsviçre ve

bir bakıma Büyük-Britanya, Hollanda, Belçika ve İsveç "aşırı sermayelendirilmiş" ülkeler olarak kabul edilebilir.

Bu aşırı-sermayelendirilmeyi nitelendiren hususlar şunlardır:

1. Ülkeye yapılan, ortalama kârı bile sağlayamayan sermayelendirilebilir yıllık bir artık-değer fazlası.

2. Üretkenlik tekelleri.

"Pratik bakımdan bütün petrol ve petro-kimya sanayisi; savaşın başlangıcından beri geliştirilmiş yeni ve önemli teknikleri uygulayan plastik sanayinin, çelik ve makine imalatı sanayinin geniş bir kısmı, Amerikan kumpanyalarına gümrük ödemekte ve bazı kritik donatım parçaları için Amerikan sanayicilerine ve onların lisanslarına bağlı kalmaktadırlar. Sadece petrol arıtma sanayinin her yıl ABD'ye 10 milyonlarca dolar ödediği tahmin edilmektedir" (1).

3. Sınaî tesislerin ortalama yaşındaki artan farklılık. 1938'de ABD sabit sermayenin amortismanı için kişi başına 60 dolar, buna karşılık, Büyük Britanya 50 dolar, Fransa ve Almanya 35 dolar sarfediyordu. Bu rakam 1950'de, Büyük Britanya'da 65, Fransa'da ve Almanya'da 40 dolara, ABD'de ise 140 dolara yükselmiştir. 1950'de 1 doların 1938'deki doların sadece yarısı değerinde olduğu göz önünde tutulursa, amortismanın ABD'de hızlandığı, Batı Avrupa'da yavaşladığı görülür. Bununla beraber bu durum 1953'ten, özelikle de 1957'den sonra değişmiştir.

1958 tarihli *I'Annuaire Statistique des Nations Unies*'ye göre, 1951-1957 dönemi için ödeme dengeleri analiz edilmiş olan 73 ülkeden sadece 6'sının yabancı ülkelere yaptıkları yatırımlardan sağladıkları gelir, kendi sınırlar içinde gerçekleştirilen yatırımlar için ödedikleri (sevkettikleri) meblağdan fazladır. Bu ülkeler şunlardır: ABD (dış sermaye yatırım gelirleri, faiz gelirleri net yıllık fazlası: 2,5 milyar dolar), Büyük Britanya (yılda 265 milyon dolar), İsviçre (yılda 100 milyon dolar), Hollanda (yılda 65 milyon dolar), Belçika (yılda 35 milyon dolar) ve İsveç (yılda 18 milyon dolar).*

Yabancı sermayeye her yıl en yüksek vergiyi (haracı) ödeyen ülkeler şunlardır (Parantez içindeki rakamlar aynı dönem boyunca kâr payının yıllık ortalamasını gösterir): Venezüella (550 milyon dolar), Kanada (330 milyon dolar), Avustralya (220 milyon dolar), Brezilya (130 milyon dolar), Meksika (110 milyon dolar), Orta Afrika Federasyonu (100 milyon dolar), İran (90 milyon dolar), Batı Almanya (68 milyon dolar), v.s.

---

* Birçok limit durum vardır. Fransa için, 1951-54 yılları boyunca net bir döviz çıkışı ve 1955'ten beri de net bir döviz girişi görülüyor. Fakat bu ülke önemli miktarda yabancı sermaye ithal eden bir ülke olarak kalmaktadır. Portekiz'de dış sermaye yatırım gelirleri lehte net bir bakiye vermektedir. Fakat bu bakiye ülkeye yapılan büyük ölçüde yabancı sermaye yatırımlarına oranla pek cüzi kalmaktadır. Lübnan ve İrlanda'da lehte az bir bakiye göstermektedir. Ama bu, dış sermaye yatırımlarının değil, bağışların ve dış ülkelere çalışmaya gidenlerin gönderdikleri paraların sonucudur.

Dünya pazarının nisbi daralması ve parçalanması

Emperyalist ilerleme dönemi (1875-1914) dünya pazarının bilfiil kurulduğu ve uluslararası ticarette evrensel (genel) bir yayılmanın görüldüğü dönemdi. Sistemin özündeki çelişkilerin 1. Dünya Savaş'ından itibaren patlak vermesi, aynı zamanda, dünya pazarının bölünmesi, nisbi daralması ve parçalanması anlamına gelir.

a) Ekim 1917 Rus Devrimi, Sovyetler Birliği'nin 1944'ten sonra Doğu Avrupa'ya yayılması, Çin Devrimi'nin zaferi, Kore ve Vietnam olayları, Küba Devrimi, kapitalist malların, özellikle de sermayelerin artık serbestçe giremediği ülkeleri (dünyanın 1/3'ini) kapitalist pazardan koparmıştır.

b) 2. Dünya Savaşı'ndan beri sömürgelerde devrimin patlak vermesi ve gelişmesi dünyanın diğer ülkelerindeki bazı kapitalist ürün mahreçlerini daraltmıştır.

c) Bir dizi denizaşırı ülkenin sanayileşmesi -metropol sermayelerinin bu ülkelere ihracının zamanla kaçınılmaz sonucu-, bunları müşteri olmaktan çıkarmış, emperyalist ülkelerdeki bazı sanayi kolları, özellikle de tüketim malları imal eden sanayi kolları için rakip durumuna getirmiştir.

	Doğu ülkelerinden yapılan ithalat (%)			*Doğu ülkelerine ihracat (%)*		
	1938	1956	1957	1938	1956	1957
Finlandiya	9	25	32	3	27	28
Mısır	10	14	27	10	34	48
Türkiye	12	15	16	12	20	21
Seylan	1	9	4	1	11	11
Birmanya	—	19	7	—	14	10
İran	36	10	12	10	17	25
Suriye	--	4	7	—	8	22
İzlanda	2	26	34	1	30	35 (2)

d) Yandaki tablodan da anlaşıldığı gibi, Sovyetler Birliği'nin ve bir seri Doğu Bloku ülkesinin sanayide yaptıkları atılım bunların azgelişmiş ülkelerin birçoğunda ticari ortaklar (rakipler) olarak, kısmen, emperyalist ülkelerin yerini almasını sağlamıştır.

Kapitalist dünya pazarının bu nisbi daralmasından dolayı, dış ticaret, kapitalist üretimin özündeki aşırı üretim eğilimleri karşısında, aynı emniyet sübabı rolünü artık oynayamamaktadır: İhracat dünya üretiminin 1913'ten öncekine oranla, daha az bir kısmını emmektedir.

1850'den 1913'e kadar dünya ticaretinin hacmi % 900 artmış, buna karşılık yeryüzünde kişi başına düşen gelir iki misli bile yükselmemiştir (Nüfusun % 60 arttığı göz önünde tutulursa). Demek ki dünya ticareti 1850'ye oranla 1913'te dünya üretiminin hemen hemen üç misline yakın bir kısmını emmiştir (3).

Buna karşılık, 1913'ten 1951'e kadar dünya ticaretinin hacmi sadece % 30 artmış, oysa dünya nüfusu % 40 yükselmiş ve kişi başına düşen gelir de artmıştı (azgelişmiş ülkeler gözönünde tutulursa, pek az bir oranda da olsa). Bundan dolayı, dünya ticaretinin hacmi, gelirlerin ve dünya üretiminin hacminden çok daha az artmıştır; dünya ticareti dünya üretiminin daha az bir kısmını emmiştir (4).

1953-60 dönemi boyunca dünya ticaretinin hızla yayılmasına rağmen, Kuznets'in bu gözlemi, bugün de bütün değerini korumaktadır. Dünya işlenmiş sınai ürünleri üretimi (100 = 1913) 1946-1950 dönemi için ortalama 263'e, 1958-1959 dönemi için ortalama 441'e yükselmiştir; bu aynı ürünlerin ihracat hacmi, 1946-1950 dönemi için ortalama 100 iken, 1958-1959 döneminde ortalama 173'e çıkmıştır. Gene de bu rakam Avrupa Ortak Pazarı'ndaki mübadelelerin artmasından dolayı, son derece şişirilmiş bir rakam olarak kalmaktadır (5).

Demir ürünlerinin üretim ve ticareti bunun çok tipik bir örneğidir. 1913'ten 1950'ye kadar dünya demir ürünleri üretimi (Sovyetler Birliği hariç) indeks 229'a yükseldiği halde, dünya demir ürünleri ihracatı (işlenmiş ürünler dahil) % 35'ten daha az artmıştır. 1957'de dünya demir üretimi 1913'e oranla 3 misli yükselmiş, buna karşılık dünya demir ürünleri ticareti sadece % 60 artmıştır.

Azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin ve kapitalist dünya ticaretinin yapısal gerilemesinin ortaklaşa sonuçları her şeyden önce dokuma sanayiyinde görülmektedir. Gerçekte gerileme artık sadece nisbi değildir, mutlak hale de gelmektedir ve pamuklu maddelerde bir çökme şekline bürünmektedir.

Milyon yarda olarak yıllık dünya pamuklu üretimi ve İhracatı

	1910-1913	*1926-28*	*1936-38*	*1949*	*1951*	*1960*
Üretim	27.000	31.000	35.500	33.600	39.800	56.520
İhracat	9.500	8.550	6.450	4.900	5.800	6.480
% olarak	35	27,5	18	14,6	14,5	11,5 (6)

Dünyadaki iğ sayısı ile ilgili (1000 olarak, sadece ham pamuk eğiren iğler hesaba katılmıştır) aşağıdaki rakamların da gösterdiği gibi, üretimin ve ihracatın coğrafi dağılımı da derin bir değişikliğe uğramıştır (7):

Aynı dönem boyunca pamuk ipliği üretiminin azalmayıp artması mevcut potansiyelin daha yoğun kullanılmasının ve hem iğ başına üretim artışının, iğlerin teknik mükemmelliğinin hem de işletmelerin rasyonalizasyonunun sonucudur. Uzun bir zaman boyunca batı Avrupa ülkelerinin üretim ve ihracat kapasitesinin denizaşırı ülkelere kaymasından yararlanmış olan ABD'nin, bu sürecin kurbanı olmaya başlaması da ilginç bir husustur. Bu, ihracat rakamlarında da görülmektedir. 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden beri

pamuklu ihracatındaki evrim, ihracatçı birkaç önemli ülke için görüldüğü gibidir:

	31-8-13	*1929*	*31-7-36*	*31-7-51*	*31-12-59*
Avrupa	99.505	104.305	91.227	72.457	57.902
Çekoslovakya	-	3.537	3.562	2.355	1.950
Fransa	7.400	9.800	9.932	8.035	6.071
Almanya*	11.186	11.250	10.109	6.206	5.948
İtalya	4.600	5.210	5.442	5.694	4.854
İspanya	2.000	1.875	2.070	2.210	2.626
B.Britanya	55.652	55.917	41.391	28.152	14.104
Sovyet Rusya	7.668	7.465	9.800	9.850	10.962
Amerika	34.260	39.570	32.841	30.358	28.415
B. Devletler	31.505	34.829	28.157	23.193	20.111
Kanada	855	1.240	1.110	1.138	876
Meksika	700	751	862	1.114	1.192
G. Amerika	1.200	2.750	2.712	4.772	5.884
Afrika	-	-	-	771	1.546
Asya ve Okyanusya	9.393	18.836	25.582	22.408	41.668
Çin	1.009	3.602	5.010	4.250	9.600
Hindistan	6.084	8.704	9.705	10.849	13.281
Japonya	2.300	6.530	10.867	5.244	13.012
Bütün dünya	143.449	164.211	151.705	125.995	129.531
	* (Son iki rakam Batı Almanya'ya aittir.)				

	Milyon metre kare olarak				*100 ton olarak*		
	1947	*1948*	*1949*	*1950*	*1951*	*1954*	*1958*
Çin ve Hong Kong	-	-	-	-	-	204	602
Japonya	324	417	623	910	836	1248	1250
B. Britanya	445	636	756	684	723	708	438
B. Devletler	1248	786	759	467	675	718	598
Hindistan	-	258	390	927	669	897	670
Batı Avrupa	-	-	-	-(*)	-	1614	1362

2. Dünya Savaşı ertesindeki bu evrimle 1914'ten önceki durum arasında bir karşılaştırma yapmak için dünyanın başlıca bölgelerinin net ihracat ya da ithalat tablosu (iki yöndeki hareketleri de gözönünde tutan tablosu) (1000 ton pamuklu olarak) aşağıda gösterilmiştir (— Net ihracat; + net ithalat):

* 104.000 ton.

	1913	*1925*	*1938*	*1950*	*1960*
Büyük Britanya	— 576	— 377	— 135	— 59	+ 39
Kıta Avrupası	— 167	— 158	— 123	— 104	— 92
ABD	— 35	— 37	— 32	—71	— 4
Hindistan	+ 249	+ 116	+ 67	— 64	— 82
Çin	+ 181	+ 127	+ 2	+ 4	— 50
Japonya	— 3	— 103	— 234	— 118	— 151

Bu evrimin donatım malları ve "yeni mamuller" (elektronik, kimya, sentetik elyaf, plastik mamuller, optik aletler ve müstahzarat) ihracatındaki ilerleme ile kısmen nötr hale geldiği doğrudur. Fakat emperyalistlerarası rekabetin keskinleşmesi ve "üçüncü dünyanın" tedrici sanayileşmesi ile birlikte sayısı gittikçe artan sektörler, uluslararası pazarların, önce toplam üretimleri bakımından nisbi olarak, sonra da mutlak rakamlar olarak, azalacağı sanayi kolları kategorisine geçmek eğilimi göstereceklerdir.

Sanayide genel kartelleşme

Tröstlerin ve tekellerin güçlenmesi, bunların ekonominin geniş sektörleri üzerinde kurdukları egemenlik, tekelleşmiş sektörlerin ortalama kâr oranı ile tekelleşmemiş sektörlerin ortalama kâr oranı arasındaki marjı artırır. Sanayi sektörleri arasındaki rekabet, rekabetin egemen özelliği olur. Tekelleşmemiş sektörler, kâr oranlarını koruyabilmek amacı ile organizasyon ve gruplaşma tedbirlerine başvurmak zorunda kalırlar. Bunların kendilerini savunmaları, esas itibariyle, (ekseriya, söz konusu sektörün en güçlü işletmelerinin himayesinde bulunan) sektördeki işletmelerin büyük kısmını veya tamamını kapsayan *meslek birliklerinin ya da kartellerin* kurulması şeklinde olur. XX. yüzyılın ilk 10 yılından itibaren, fakat özellikle, 1. Dünya Savaşı'nın ertesinde ve 1929-1933 büyük buhranı boyunca sanayideki genel kartelleşme *Trade Associations* (Ticaret Birlikleri'nin) kurulması ve patronlar arası mesleki gruplaşmalar yolu ile gerçekleşmiştir.

Almanya'da kartellerin sayısı 1877'de 70 iken 1900'de 300'e, 1922'de 1000'e, 1930'da 2100'e, ve 1943'te 2200'e yükselmiştir (9). 1954'de Batı Almanya'daki bütün perakende satışların % 12'sinin perakendeciye dikte edilen fiyatlara göre yapıldığı anlaşılmaktadır ki bu da aslında kartel anlaşmalarının bir şeklinden başka bir şey değildir. Bu oran, dikiş makineleri sektöründe % 95'e, tütün ürünleri sektöründe % 85'e, fotoğrafçılık sektöründe % 75'e "radyo ve televizyon" sektöründe % 75'e, eczacılıkta % 45'e çıkmıştır (10).

ABD'de Ticaret Birlikleri, her şeyden önce, bütün üyelerine ortakların maliyet ve satış fiyatlarıyla ilgili bilgileri vermek ve tabiî "makul bir kâr" ilave etmeyi unutmaksızın, sektör başına "ortalama bir fiyat" tespit etmek amacı ile 1911'den itibaren gelişiyor (Bridge Builders Society); 1912

(Yellow Pine Association). Bunların sayısı 1914'te 800 iken 1919'da 2000'e kadar yükselmiştir (11).

Bu gelişme Yüksek Mahkeme'nin 1921 ve 1923'teki bir kararı ile biraz frenlenmiş ve bu sırada bunların sayısı hızla azalmıştır. Birkaç yıl sonra, önce yüksek mahkemenin 1925'teki kararının etkisiyle, sonra da 1933'de *National Recovery Act'in* (N.RA.)'ın kabulü ile *Trade Associations*'larda tekrar bir canlanma görülüyor ve bunların millî ve bölgesel olanlarının sayısı 1938'de yeniden 1500'e yükseliyor (12).

30 kadar *ticaret birliğini* yöneten Stevenson, Tordan ve Harrison firması, 1938 tarihli bir broşürde kabaca şöyle demektedir:

"..İşlerimizi düzenleyen yasalarımızı, her sanayiyi sağlam bir organizasyon kuracak ve hem kendi kendini yönetecek hem de kendi kendini kontrol edecek şekilde değiştirmeye mecburuz... Sanayi bu şekilde organize edilince üretimi düzenlemek, çeşitli işletmelere ve çeşitli bölgelere kotalarını dağıtmak ve halkın tüketimine sunulacak ürünlerinin tam fiyatını tespit etmek hakkını elde edecektir. Kapasitesi, tespit edilen üretim rakamlarına oranla bir fazlalık gösteren sanayi koluna yatırım yapmayı arzu eden yeni sermayelerin önceden bir müsaade ve gereklilik sertifikası alması gerekecektir" (13).

Büyük Britanya'da, ilki 1881'de kurulmuş olan *Trade Association*'ların sayısı 1919'da 500'ü, 1956'da 200'ü bulmuştur ve bunların içinde de 1300'ü sınaî *Trade Association*'lardır (14). P.E.P.P'nin bir incelemesine inanılacak olursa, bu *Trade Association*'ların en azından 1/4'i, ürünlerinin fiyatlarını tanzim etmekle uğraşmaktadır.

Monopoly and Restrictive Practies Commission (Britanya) -kamusal bir kurumdur- 1955'te yayınlanan raporunda incelediği 300 Ticaret Birliği'nin en azından 16'sının, üyelerine, fiyatların tespitinden, *birliğe katılmayan* firmaların boykot edilmesine ve birliğin kurallarını çiğnediği ileri sürülen firmaları yargılayan özel mahkemelerin -hatta bazen suçluyu savunan "avukatlar" huzurunda- kurulmasına varıncaya dek (15) kartelci uygulamaları dayattığı doğrulanmaktadır. Aynı rapor *Ticaret Birlikleri'nin* kökenlerini ve gelişmesinin hedefini açıkça belirtmektedir:

"1. Dünya Savaşı'ndan önce perakende fiyatlarda indirimden kaçınmak gerektiği üzerinde durulmuş ve bu amacı gerçekleştirmek için kabul edilen yöntem (anlaşmaya uymayan ve kendilerine mal verilmeyecek olan perakendecilerin) listeleri hazırlanarak tespit edilen satış fiyatlarını ortaklaşa devam ettirmek mecburiyetini şart koşmuştu... En eski anlaşmalardan bazıları 1920 yılları başlangıcında, savaş sonrasının ekonomik güçlüklerinin baskısı ile geçerliğini yitirmişti. Aynı dönem içinde daha sonra imzalanan yeni anlaşmaların amacı gelecekte kolektif hareketi bu türlü başarısızlıklardan korumaktı. 1930 yılları boyunca had bir ekonomik depresyon döneminden dolayı, münhasır satış anlaşmalarının çoğu ilk defa uygulandı. Oysa daha az karmaşık olan eski anlaşmalar üreticilerin ortaklaşa fiyatlarını desteklemek amacı ile benzer şekilde geliştirilip hazırlanmıştı" (16).

Fransa'da, tekelleştirilmiş büyük sanayi kartellerinin, her şeyden önce de metalürjinin ve demir sanayinin dışında kalan sınaî antantlar özellikle, iki

savaş arasında geliştiler ve ancak Haziran 1936'dan sonra ve özellikle Vichy Hükümeti zamanında organizasyon komitelerinin kurulması ile gerçek bir atılım (17) yaptılar.

Jacques Houssiaux da:

"1900-1950 döneminin ikinci özelliği ekonomik faaliyetin çeşitli sektörlerinde *antantlar politikasının genellikle benimsenmesidir*. İşletmeler, çeşitli sebeplerden dolayı, her ne kadar bazen kontuvarlar kurmuş ise de 1914'ten önce sınaî antantlar bir istisna idi. 1918'den sonra, özellikle de 1932'den 1936'ya kadar ekonomide kartelleşme, kontuvarlar, konsorsiyumlar, ürünlerin dağılımı ya da transformasyonu için ortaklaşa şubeler gibi çeşitli yollarla gerçekleşti... Üretim kapasitesi artmakta devam etti ve ekonomide antantlar sistemini istikrarlı hale getirdi. Antantlar geçici iken sürekli oldular" (18) diye belirtmektedir.

1929-1930 buhranında önce *Japonya*'da sayısı az olan karteller bu andan itibaren ülke içinde esaslı bir atılım yapıyorlar. Karteller 1931'den itibaren üretimlerini kesinlikle sınırlandırdıkları önemli 8 sanayi kolunda, sonra da 1936'da zorunlu kartellerin bulunduğu kolların dışındaki 16 sanayi kolunda tekrar ortaya çıktı. Aynı zamanda ihracatçı birliklerin sayısı 1930 sonunda 14 iken 1935 sonunda 85'e yükseldi ve belli başlı bütün sektörleri kontrol ettiler. Nihayet, sayısı 1936'da 656 iken 1939'da 3009'u bulan perakendeci birlikleri hakiki alım satım kartelleri olarak hareket ettiler (19).

1945'te "kartelleşmeye" geçici olarak son verildikten sonra hareket büsbütün gelişti:

"Yasal engeller aşağı yukarı tamamen ortadan kalktığından, kartellerin sayısının son beş altı yıl içinde arttığı görüldü. Kartel sayısı 200'ü geçti. Bunlar üretimi kontrol ediyorlar, pazarı aralarında paylaşıyorlar, fiyatları tespit ediyorlar. Hemen hemen bütün sanayi alanlarına el atıyorlar ve çeşitli büyük firmalar arasındaki rekabeti bunlar düzenliyor. Şimdi kartellerin (kurulması) refah döneminde bile ekonomik hayatın bütün dönemlerinde varabiliyorlar. Fiyatları desteklemek için 1958 resesyonu boyunca kurulmuş olan kartellerin işler tekrar açılınca (ekonomik hayatta canlanma başlayınca) devam ettikleri ve hatta fiyatlarda bazı yükselmelere sebep oldukları görülmektedir" (20).

Fiili kartelleşme böylece, öteden beri, nispeten düşük yoğunlaşma seviyelerinden dolayı "serbest rekabetin" son sığınağı olarak telakki edilen sektörlerde bile şaşılacak bir dereceye erişiyor.

Böylece dokuma sanayisinde, federal ticaret komisyonu Mart 1948'de *Carded Yarn Institute*'ü ürün fiyatlarını ortaklaşa bir anlaşmaya göre tespit etmiş olmakla, üretimi sınırlandırmakla, ticari iskontolara son vermekle ve yeknesak bir satış şartları sistemi uygulamakla, yani tıpkı bir kartel gibi hareket etmiş olmakla suçladı.

Aynı şekilde, Britanya *Monopoly and Restrictive Practices Commission* tarafından 15 Nisan 1954'te yayınlanan bir raporda *Fédération des impirimeurs sur calicot*'yu, Britanya'daki bütün emprime pamuğun % 98' ini imal eden üreticileri bir grup etrafında toplamakla, fiyatların tespiti, üretim

kotaları tahsisi ve üretici kapasitenin artırılmasını sınırlayıcı tedbirlere başvurulması suretiyle, bu tekeli savunmuş olmakla suçladı (21). Nispeten küçük işletmelerin faaliyet gösterdiği taşınmaz mal inşaatında ABD'ndeki durum aşağıda tam olarak anlatılmıştır:

"Büyük keresteciler büyük şehir bölgelerinde fiyatları belirlemektedirler. Ticaret birlikleri, pencereler, gömme dolaplar ve tahta süslemeler için kereste taban fiyatlarını tayin ve tespit etmektedirler. Tüccarların ve aracıların doğrudan doğruya müteahhitlere satması yasaktır... İnşaat malzemesi imalatçıları doğrudan doğruya tüketiciye ya da müteahhide satan aracılara komisyon verilmesini önlediler. Bir kereste tüccarları birliği, belirli bir bölgedeki toptancı tüccarlara ve sanayicilere bir üye listesi dağıttı. Eğer, toptancı, mallarını birliğe üye olmayan bir tüccara satarsa, üye, ceza olarak bir para ödemek zorundadır. Aksi halde, kendisi birliğin bütün üyeleri tarafından boykot edilir" (22). Stocking ve Watkins (23), 1939'da ABD piyasasında tarımsal ürünler satışının % 47,4'ünün, mamul maddeler satışının % 42,7'sinin ve maden ürünleri satışlarının % 86,9'unun doğrudan doğruya kartellerin kontrol ettiği maddelerle ilgili olduğunu belirtmektedirler. (Ticaret birliklerinin kontrol ettiği maddeler hesaba katılmamıştır).

Ticaret birliklerinin genel kartelleşmesinin gelişmesine paralel olarak devlet, işçi sınıfı, tüketiciler ve diğer menfaat grupları karşısında kapitalist sınıfın tümünü temsil eden ve bir çeşit süper kartel olan ekonomik ve politik patron örgütlerinin de geliştiği görülmektedir: ABD'de National Association of Manufactures (H.A.M.), B. Brintaya'da Federation of British Industrier (F.B.I.), 1945'ten önceki Almanya'da Vereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbande, sonra Reischverband der deutschen Industrie (R.D.I.), daha sonra da, Reischsgruppe Industrie, Fransa'da La Confederation Nationale du Patronat Français (C.N.P.F.), Belçika'da La Federation des Industries de Belgique (F.I.B.) ve çeşitli ticaret odaları birlikleri.

Bu kuruluşlar sosyal anlaşmazlıklarda, seçim kampanyalarında ya da politik tartışmalarda sadece iktisadi politikanın tespiti için müdahale etmiyorlar. Aynı zamanda hükümetler bu politikanın hazırlanması için de* gitgide bu kuruluşlarla görüşmektedirler. Buhran sıralarında (ekonomik buhran, savaş) pratikte ulusal ekonomiyi yöneten yarı-resmi kuruluşlar haline geliyorlar. Uluslararası politikayla da uğraşıyorlar. 15-16 Mart 1939'da Federation of British Industries ve Reischsgruppe Industrie, bütün alanlarda "yıkıcı rekabeti", ortaklaşa tespit edilecek fiyat sistemi ile önlemek için bir işbirliği an-

---

* P.E.P.'nin söz konusu incelemesi patron birliklerinin "bu temsili rolü" üzerinde uzun uzun durmak ve üretimle uğraşan sorumlu bakan yardımcılarının bir kısmının vakitlerinin aşağı yukarı yarısını, doğrudan doğruya ya da dolaylı bir şekilde Ticaret Birlikleri'yle tartışarak geçirdiklerini ile sürmektedir. Bir Alman uzmanı da aynı şeyi belirtmektedir: "Menfaat grupları temsilcileriyle yasa tasarıları hakkında, bu tasarılar bakanlar kuruluna sunulmadan çok zaman önce sık sık görüşmeler yapılmaktadır. Görüşmeler yetkili parlamento komisyonlarıyla ve gereğinde yasa tasarıları sunulmadan önce, Lander bakanlarının yetkili organlarıyla da yapılmaktadır. Fakat menfaat gruplarıyla görüşmelerin diğer görüşmelerden önce yapıldığı özellikle de daha yoğun olduğu sık sık görülmektedir" (24).

laşması imzalıyorlar. Devlet ve tekeller arasında kapitalizmin çöküş dönemini karakterize eden bu artan bütünleşmeyi kendi içlerinde geniş ölçüde gerçekleştiriyorlar. Çünkü Brady'nin belirttiği gibi, kapitalist sınıfın bu siyasi ve ekonomik kuruluşlarına tamamen tekeller egemendir:

"Britanya Sanayileri Federasyonu, tıpkı *Trade Associations* kartelleri gibi çabucak gelişen ve yetkisi de etkisi de bugünkü ulusal buhrandan dolayı hızla artan bu aygıtın siyasi düzenleyicisi olarak şimdi yeni ve daha geniş kapsamlı bir anlam kazanmaktadır. Çoğunluğu büyük tröstlerden ya da her biri kendi alanlarındaki dev tröstlerin etkisi veya kontrolü altında bulunan tröstlerden gelen bir avuç resmi görevlinin yönettiği ve bu görevlileri, bu birliği kontrol eden tröstlere birçok karşılıklı-kişisel, ailevi, v.s. ilişkiler yoluyla bağlayan F.B.I, yani tam gelişme halindeki sanayiyi kontrol altında tutan bu Britanya modeli, tamamen merkezileşmiş ve hem propaganda hem de cezalandırma yetkileriyle donanmış bir iş oligarşini temsil etmektedir" (25).

Zorunlu kartelleşme

Sanayinin genel kartelleşmesi tekelleşmemiş sektörlerin kâr oranlarını koruyabilmeleri için gitgide gerekli şart olmaktadır. Fakat genel kartelleşme ancak belirli bir sektördeki bütün firmalar buna uydukları -ya da fark gözetmek veya boykot etmek suretiyle uymak mecburiyetinde bırakılabildikleri- takdirde mümkündür. Bu ekonomik baskı tedbirleri yeterli değilse -özellikle, başkaldıran firma tesadüfen, sektörün en güçlü firması ise- siyasi baskıya yani devletin müdahalesine başvurmaktan başka çare yoktur. 1929-1932 buhranından itibaren, ekonominin "düzenleyicisi" olarak devletin, özel kartellerin aldıkları kararlara bir yasa niteliği veren ve bunları zorunlu karteller, antantlar haline getiren müdahalesi kapitalist ülkelerin çoğunda görülmektedir. Bu müdahale, burjuva sınıfının genel menfaatlerini, gereğinde dikbaşlı herhangi bir burjuvaya karşı savunan bu devletin özünü bir kere daha ortaya koymaktadır.

Almanya'da, zorunlu kartelleşme çok daha önceden başlamıştır. Büyük tröstlerin talebi üzerine 1910 tarihli bir yasa, potas üreten şirketlerin zorunlu kartelleşmesini şart koşmuştu. Sonra, 1920'de demir sanayisinde zorunlu bir antant kurulmuştu. Büyük buhranın patlak vermesinden itibaren şeker sanayisinde ve Elbe'deki deniz nakliyat sektöründe zorunlu karteller kuruldu (26).

Fakat ancak Hitler'in iktidara gelmesinden hemen sonradır ki zorunlu kartelleşme 25 Temmuz 1933 tarihli yasayla genelleşecektir. Sonra 27 Kasım 1934'te her sektörde herbiri, çoğu zaman, bellibaşlı tekellerin biri tarafından yönetilen meslek antantları (Reichsgruppen) kuruldu. Bu antantların, kararlara boyun eğmeyen işletmeleri ya da piyasanın emme kapasitesine oranla "aşırı" üretim yaptıklarına hükmedilen işletmeleri kapatmak gibi çok büyük bir gücü vardır (27). 22 Ağustos 1943 tarihli *Frankfurter Zeitung*, "karteller ve "gruplar" arasındaki ''personel ve büro birliğinin" çok yaygın olduğunu...

ve otoritelerin, her iki örgüt tarzını, resmî ya da yarı resmî tahsis organları olarak kullandıklarını" yazmaktadır (28).

Batı Almanya'da 1948'de kapitalist ekonominin yaptığı atılımdan sonra hükümet kartellerle ilgili yeni bir yasa çerçevesi içinde "yetkili" kartellerin kurulmasını tedrici bir şekilde tekrar gerçekleştirmiştir. Böylece, örneğin değirmen ve sabun sanayiyi, yasaya dayanılarak kartelleştirilmiştir (29).

ABD'de Roosevelt'in iktidara gelmesinden itibaren 1933'de National Industrial Recovery Act (N.I.R.A.) ilân edilmiştir. Bu yasa gereğince, devlet mesleki antantlara her sektörde rekabetin makul sınırlarını ve şekillerini belirleyen zecri "kuralları" tespit ve uygulama yetkisi vermektedir. Stocking ve Watkins bu kuralların genellikle karteldeki görevliler ya da "bu kartellere egemen şahsiyetler" tarafından hazırlandığını belirtmektedirler (30).

A.R. Burns'a göre, ilan edilen 677 kararnamenin 3'ü bir sanayi kolunda üretimi doğrudan doğruya, 60'ı dolaylı olarak sınırlandırmakta (fabrika başına azami çalışma saatleri), 560'ı asgari fiyatları tespit etmekte, 403'ü de maliyetinden aşağı satışları yasaklamaktadır (31). Bundan dolayıdır ki Stocking ve Watkins bu kararnamelerin devletin de baskıyla büyük işletmelerin çıkarları yararına işleri "istikrarlı hale getirdiğini" ileri sürmekte haklıdırlar.

İtalya'da kartellerle ilgili 1932 tarihli bir yasa, firmaların % 70'inin (ya da üretimin % 85'ini temsil eden firmaların) razı oldukları bütün bir üretim kolunda zorunlu karteller kurmak yetkisini hükümete vermektedir. Aynı zamanda yeni firmaların kurulması 1933'ten itibaren hükümetten alınacak bir lisansa tabidir. Ve lisans talepleri çoğu zaman reddedilmiştir (1939'da % 37'si, 1940'ta % 47'si, 1941'de % 59'u, 1942'de %7,6'sı) (33).

Büyük Britanya'da 1936'da tadil edilen 1930 tarihli Codl *Mines Reorganization Act*, kömür sanayiyinde zorunlu bir kartel kurulmasına yol açmıştır (34). 1939'da kurulan *Cotton Industry Board* özellikle, fiyatları indiren rakipleri tasfiye etmekle uğraşmıştır. 1935'te şeker ve doğrama sanayisinde 20 Kasım 1935'te de ringa balığı avcılığında zorunlu bir kartel kurulmuştur (35). 1957-1958 yılında pamuk sanayiyindeki büyük buhran sırasında üretim kapasitesinin azaltılması amacıyla buna benzer tedbirler alınmıştı.

Fransa'da, 1934'ten itibaren muhafazakâr, milletvekili P. E. Flandin ve Marchandeau zorunlu sınaî antantların kurulmasıyla ilgili bir yasa tasarısı sunuyorlar. Bu yasa tasarısı rakiplerin, katılmayı reddetseler bile, sınaî antantlara uymalarını öngörmektedir. Daha bu yasa onaylanmadan önce zorunlu antant, özellikle kundura, şeker, değirmen, ringa balığı avcılığı sanayisinde bir kararname ile kurulmuştur (36). 1940 yenilgisinden sonra Vichy rejimi bu sistemi genelleştirmişti. 1940'da kurulan sanayi "organizasyon komiteleri", "çoğu zaman büyük işletmelerin başkanları tarafından yönetilmişti" (37). Bunlar, çoğu durumlarda kartellerle kaynaştılar (birleştiler) ve en sonunda içlerinden birçoğu tröstlerin kontrolü altına girdi (38).

Japonya'da 1 Nisan 1931 tarihli bir yasa, aynı bir sanayi kolunda karteller halinde gruplaşmış bir kısım fabrikatöre, bu sanayi kolundaki firmaların

tümüne, tröstler için elverişli şartlar altında, bazı kararlar empoze etmesine açıkça imkân vermektedir. Ocak 1936'da kartellerden her birinin bütün bir sanayi kolunu kontrol ettiklerinden, bu tip 24 anlaşma mevcuttur. Anlaşmalar üretimin sınırlandırılmasını, satış fiyatlarının tespitini, satışların hacminin belirlenmesini ve firmalar arasında dağıtımının tespitini öngörmektedir. Sınaî birlikler hakkındaki yasa Ağustos 1937'de genelleşmiştir. Bu birlikler şimdi tam yetkili kılınmıştır. Bunlar, üretimi denetleyip kontrol etmekte, üyelerinin tümü için satış fiyatlarını resen tespit etmekte, ortaklaşa alım ve satımları, hatta sınai donatımın ortaklaşa kullanılmasını düzenlemektedirler. devletin bunların kararları üzerindeki kontrolü *a posteriori* uygulanmaktadır.

Bunlar savaş boyunca nadir hammaddelerin dağıtımı görevini ve kamu görevlerinin birçoğunu yerine getirdiler (39).

Prens Konoye kabinesi tarafından Temmuz 1940'dan itibaren teklif edilmiş olan zorunlu kartelleşme planının uygulanmasıyla ilgili kararnameler Ekim 1941'de ve Ağustos 1942'de yayınlandı. Faaliyetlerinin tümünü kontrol etmek amacıyla başlıca sanayi kollarındaki birlikler tespit edildi. Bu birliklerin yöneticileri kartellerin söz konusu işletmelerde bizzat girişimciler tarafından yetiştirilmiş başkanlarıydı (40).

Robert Guillain yukarda belirtilen makalesinde 1950'den sonraki dönem ile ilgili olarak şunları belirtmektedir:

"1948'de kurulan kartel aleyhtarı komisyon zamanla kartelleşmeyi düzenleyen ve örgütleyen bir organ haline geldi. Ve en sonunda yetkileri kartelleşme hareketinin en hararetli taraftarlarına, ticaret ve sanayi bakanlığının dairelerine devredildi. Hükümetin ekonomi üzerindeki kontrolü arttı, fakat bu kontrolü uygulama şekli ne tarafsızdı ne de piyasanın istikrarına ve tüketicilerin menfaatlerine elverişli idi" (41).

Belçika'da 13 Ocak 1935 tarihli bir kraliyet kararnamesiyle tamamlanan 31 Temmuz 1934 tarihli bir yasa, "üreticilerin ya da dağıtıcıların büyük çoğunluğu istediği" ve devlet düzenleme talebini kabul ettiği takdirde, "birlik dışında kalanların" kartellere ve sınaî antantlara katılmalarını mecburi kılmaktadır. 1935'ten 1952'ye kadar bu yönde 95 dilekçe verilmiştir, bunun 65'i 1942'den önce, 30'u da bu tarihten sonradır. Dilekçelerin 1/3'i dağılım sektöründen gelmektedir (Hepsi de reddedilmiştir). Diğer 2/3'si ise çeşitli sanayi kollarından gelmiştir. Yüz kadar işletmeyi uydu haline getiren, çoğu zaman da üretimlerini sınırlandırmaya razı eden 20 kadar dilekçe kabul edilmiştir (42).

Burjuvazi ve devlet

Kapitalistlerin devletin müdahalesi konusundaki tarihi tutumu hakkında sadece Adam Smith'in teorilerine ya da serbest mübadele taraftarlarının inancına göre hüküm verilirse, zorunlu kartelleşme kapitalist sınıfın, menfaatleri sarsılan sektörleri yararına iktidarın doğrudan doğruya müdahalesi, devrimci bir sapkınlık olarak görülebilir. Fakat "laissez-faire" doktrini, burjuva ideo-

lojisinin gelişmesinde sadece bir aşamayı teşkil eder ve ancak kapitalizmin belirli bir aşaması ve oldukça sınırlı coğrafi bir alan için bir anlam kazanır.

Biraz basite kaçmakla beraber, belirtebiliriz ki burjuvazi güçsüz olunca kurtuluşunu daima devletin himayesinde arar, yani hükümetin aracılığı ile ulusal gelirde, işletmelerinin rizikolarını azaltıp kârlarını artıracak yeni bir dağılımdan yararlanacağı umudunu besler. Ancak güçlü olduğu, sırf ekonomik üstünlüğünden dolayı engelleri aşabilecek güçte ve kapasitede olduğuna inandığı zamandır ki burjuvazi, her türlü devlet müdahalesini kınar (yerer) ve devletin malî kaynaklarını azami derecede azaltmaya çalışır.

Merkanitilizmden ve güçlü devletten liberalizme ve ordunun güçlendirilmesine ya da sömürgelerin yayılmasına muhalefete kadar uzanan evrimin Büyük Britanya, Fransa ve Almanya'da nasıl gerçekleştiği bilinmektedir. Aslında, Henri Hauser, himayeciliğe ve premerkantilist doktrine başvurmanın XVI. yüzyıldan itibaren Fransa'da görüldüğü ve garip bir şekilde, ortaçağ korporatizminin (yani artizanal himayeciliğin) izlerini taşıdığını belirtmişti (43). Alman ekonomik doktrininde ortaçağ ile çağdaş kapitalizm arasındaki direkt bağ himayecilik konusunda çok daha net olarak görülmektedir.

Öte yandan, sermayenin ilkel birikiminin sadece himayecilikle değil, aynı zamanda devlet hazinesinin sömürülmesi ve sistemli bir şekilde yağma edilmesiyle de nasıl beslenmiş olduğunu hatırlatmanın faydası yoktur. Savaş malzemesi, devlet borçları, lüks eşya ticareti, vergiler, sömürge işletmeleri, XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar çeşitli sosyal sınıfların gelirlerini burjuvaziye akıtan ve ticari sermayeyi banka sermayesinin ve sınaî sermayenin unsurları haline getiren kanallar olmuştur.*

Azgelişmiş ülkelerin çağdaş tecrübesi, bu tarihi tecrübeyi -tamamen değişik bir muhteva içinde- ilginç bir şekilde tekrar gün ışığına çıkarmıştır. Bununla beraber, bu ülkelerde devletin ve "devletçiliğin" "anti-kapitalist" mahiyette olmak şöyle dursun aksine burjuvazinin, kapitalist işletmelerin ve hatta burjuva ailelerin teşekkülünün hakiki odak noktaları olduğunu gözlemlemek ilginçtir. Bu konuda en dikkate değer örnek, Japonya'da modern sanayinin devlet tarafından ve devlet kesesi ile kurulması ve genç sanayi burjuvazisine "yok pahasına" satılmasıdır.

"Başlangıçta devlet her alanda yeni işletmeler kurarak ve bunları finanse ederek sanayileşme hareketine önayak oldu. 1868'den sonraki 10 yıl içinde demiryolları ve telgraf hatları kurarak bunları işletti. Yeni maden-kömürü ocakları açtı. Demirhaneler, tersaneler ve makine imalatı atölyeleri kurdu. İpeğin masuralanması ve iplikçiliği makinalaştırmak amacıyla aletler ve yabancı uzmanlar getirtti. Çimento, kâğıt ve cam imalatı için model fabrikalar kurdu. Batı tipindeki yeni sanayilerin birçoğunun kurulmasına başlangıçta Devlet önayak oldu; ilk rizikoları kendi üzerine aldı, teknik ilerlemenin öncülüğünü yaptı ve kendi izinden gelecek birçok özel işletmeyi himaye ede-

* III. bölüme, özellikle manüfaktürlerdeki işgücünün sağlayıcısı olarak devletin oynadığı rolle ilgili pasajlara bakınız.

rek, bunu kolaylaştırdı. Sınaî devlet tesislerinin çoğu mevcut alıcıları çekmek için ucuz fiyatla satılamadı (44).*

Genellikle, azgelişmiş ülkelerin birçoğunun sanayileşmesi, bugün özel sanayilere yapılan yardımlara, bağışlara ya da aşırı teminatlara bağlı olan hükümet desteği ile kolaylaştırılmıştır.

Böylece Türkiye'deki Sümerbank (yatırım bankası), Endonozya'daki Bank Industri Negara ve Bank Rakjat, Hindistan'da Industrial Financa Corp. ve Pakistan'da aynı adlı tesis, Mısır'da Industrial Bank, Meksika'da Nacional Financiaria ve aynı türde diğer birçok kurumlar, ülkelerindeki sanayileşmenin başlıca etkenleri olmuştur. Gerçekte, ulusallaştırılmış olan Endonezya'daki kurumlar hariç, karmaşık işletmeler, yani sermayenin yarısının devlet, diğer yansının da özel sektör tarafından (ya da uluslararası kuruluşlar tarafından) sağlandığı, fakat devlet garantisi altında olan işletmeler söz konusudur (46). Brezilya'da brüt sermayenin teşkilinde devletin payı 1948-1952 döneminde % 30 ile % 39 arasında değişmiştir (47).

Özel sanayilerin gelişmesinde devlet garantisinin oynadığı kesin rol, Birleşmiş Milletler'in bir yayınında belirtilmiştir:

"Herhalde, gelişme halindeki bazı şirketlerin yerli sermaye ile işbirliği yapmakta gösterdikleri başarı, hiç değilse kısmen, hükümetle olan ilişkilerinin sonucudur. Küçük yatırımcılar, gelişme halindeki bir şirket tarafından kurulan bir sanayinin çökmesine hükümetin müsaade etmeyeceğini ileri sürmektedirler, ama bunda her zaman haklı değildirler. Böyle bir yatırımın sağladığı gözle görünür güvenlik (?), tamamen özel bir teşebbüs tarafından kurulmuş yeni bir sanayi ile ilgilenmeyecek kimseleri cezbetmek için yeter. Hükümetler, özel sermayeyi, kurulmasını tasvip ettikleri sanayilere çekmek için bazen daha kesin bir şekilde davranmışlar ve asgari bir kâr payını garanti etmişlerdir. Örneğin Bombay'daki Bazalkolt Çimento Fabrikası, hükümetin 5 yıl süre ile yılda asgari % 3 bir kâr payını garanti etmesinden sonra 1948'de adi anonim bir şirket olarak kuruldu" (48).

Gerçekte azgelişmiş ülkelerde bir sanayi burjuvazisinin doğuşu, devlet siparişlerinin, devletin garantiler şeklindeki teşviklerinin ve devlet kasasının yağma edilmesinin (özellikle soysuz devlet memurları ve politikacılar tarafından) ortaklaşa sonucudur (49).

Albay Batista'nın, Küba'daki diktatörlüğü sırasında 200 milyon dolarlık muazzam bir servet biriktirdiği ve Güney Kore'de Syngman Rhee zamanındaki başkan yardımcısının da 50 milyon tutarında bir servet sahibi olduğu belirtilmektedir.

Azgelişmiş ülkelerdeki bu "devletçilik", XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın başlangıcına kadar Avrupa'daki ekonomik "devletçiliğe" (ya da XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başlangıcına kadar orta ve doğu Avru-

* Aynı yazar, bu birikimin köylülüğün borçlarının artmasına sebep olduğunu ve ilkel birikimin gerçekte bir gelir transferini gerektirdiğini de belirtmektedir (45): "Yüksek bir rant, artan tarımsal borçlardan alınan faiz ve hükümetin koyduğu vergiler tarımsal gelirlerin geniş bir kısmının mali kurumlara, şehirlerde ikamet eden toprak sahiplerine ve devlet hazinesine akmasına sebep olmuştur".

pa'daki "devletçiliğe"), çağdaş "devletçilikten" daha yakındır. Sanayice ilerlemiş ülkelerin ekonomisine devletin artan müdahalesi, gerçekte başka özellikler göstermektedir.

Tıpkı azgelişmiş ülkelerdeki devletçilik gibi, *bu devletçilik de kapitalisttir. Yani burjuva sınıfının servetini ve iktidarını ortadan kaldırmaya değil, kuvvetlendirmeye çalışır.* Sovyetler Birliği'nde ve 2. Dünya Savaşı ertesinde Doğu Avrupa'da, Çin'de, Kuzey Kore'de ve Kuzey Vietnam'da gerçekleşen ulusallaştırmalardan tamamen farklıdır bu. Fakat, azgelişmiş ülkelerdeki "devletçiliğin" aksine sanayice ilerlemiş ülkelerde devletin ekonomiye artan müdahalesi sınai sermayenin ilkel birikimini, bir kapitalist sanayinin *meydana gelmesini* teşvik etmeye değil, tersine *olgunluk çağından gerileme çağına geçen* bir kapitalizmin büyümesini sağlamaya yarar. Birincisi doğuma yardım eden forsepstir; ikincisi endişe verici bir süreklilikle tekrar tekrar beliren bir tümörü kesmeye yarayan neşterdir.

Tekel kârlarının güvencesi olarak devlet

Tekelci kapitalizm, sistemin normal çarklarından bir kısmının nispeten sürekli durduğunu (işlemediğini) görür. Aşırı tekel kârları üretimde bir miktar sınırlandırmayı (bundan dolayı da yatırımlarda bir sınırlandırmayı) gerektirir; fakat dış piyasalar 1. Dünya Savaşı'ndan, özellikle, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra emniyet sübabı rolünü gitgide daha az oynadıklarından, bazı sektörlerin (ve ülkelerin) aşırı sermayelendirilmesi ve diğer sektörlerin ve diğer ülkelerin eksik sermayelendirilmesi (ve azgelişmişliği) arasında bir yakınlık vardır.

Öte yandan, teknik ilerleme, tam ve uzun süreli rantabl işletme şansı gitgide azalan ilk yatırımların gitgide artan boyutlarda olmasını gerektirir. Demek ki sermayelerin nisbi bolluğu, sadece azgelişmiş ülkeler ile değil, üretici bir şekilde kullanılmayan teknik buluşlar (yenilikler) ile de ilişkilidir. Kapitalist üretim tarzının normal işleyişi, kapitalizmin hikmeti vücudu olan toplam sermayenin değerlendirilmesine daha az elverir. Sistem bir çıkmaza girmiş gibi görünür.

Ekonominin normal işleyişinin kendisine artık sağlayamayacağı şeyi,* devletin ekonomiye müdahalesiyle elde etmeye çalışan tekelci kapitalizm, bu çıkmaz içindedir ki devlete büsbütün başvurur. *Burjuva devlet, tekel kârlarının başlıca teminatçısı olur.**

1. *Devlet, verimli olmayan temel sektörleri canlandırmayı üzerine alır. Bu canlandırma*, enerjinin ya da temel hammaddelerin satış fiyatında bir azalmaya yol açar, bu da maliyet fiyatının düşmesini, rekabetçi kapasitenin artmasını, işlenmiş ağır mamuller sanayinin (makineler, elektrik cihazları, nakil

* "devletin ekonomik hayata bu artan müdahalesi, demek ki, önce fertleri, sonra da *işletmeleri* bazı rizikolardan *korur*. İktisat diliyle söyleyecek olursak, bu tutum bir *sigorta ilkesi* ile özdeştir." (50).

araçları), yani bugün büyük sermayenin belkemiği olan sanayi sektörünün, ortalama kâr oranının artmasını sağlar.

Zaten, ulusallaştırılmış şirketlere, geniş ölçüde, özel sektörün temsilcileri egemendir. Büyük Britanya örneği bunu açıkça ortaya koymaktadır:

Britanya'da ulusallaştırılmış işletmelerin idare meclislerindeki 272 üyeliğin 106'sı 1956'da özel şirketlerin müdürleri tarafından yerine getirilmektedir (Bunların 49'u özel sigorta kumpanyalarının müdürleri, 31'i de banka müdürleridir). Ayrıca bu idare meclislerinde bizzat ulusallaştırılmış işletmelerin 71 teknik direktörü yer almaktadır. Bunlara ödenen son derece yüksek aylıklar, burjuva görüşlerin bir katalizörü olmaktadır (British Transport Commission'un başkanı yılda 8500 sterlin, National Coal Board'un başkanı yılda 7500 sterlin, Central Electricity Authority'nin başkanı yılda 8500 sterlin almaktadır).

Britanya ve Fransız kömür madenlerinin ulusallaştırılması, aynı ülkelerde elektrik sanayinin ulusallaştırılması, İtalya'da petrolün ulusallaştırılması, Avusturya'da demir madenlerinin, petrolün ve elektriğin ulusallaştırılması, Hollanda'da ulusallaştırılmış bir maden kömürü sanayinin kurulması, yani bazen sol hükümetlerin, bazen sağcı hükümetlerin ya da "ulusal birlik" hükümetlerinin başvurdukları tedbirlerin hepsinin amacı aynıdır: imalat sanayine daha düşük maliyet fiyatları sağlamak. Bu tedbirlerin tümü hemen hemen patronların çoğunluğunca kabul edilmiştir. Eğer şu ya da bu tedbir burjuvazi tarafından açık polemiklere konu edilmişse, bunun sebebi, bu türlü bir ulusallaştırmaya toptan bir muhalefet değil, çok belirli bazı sektörlerdeki menfaat ayrılıklarıdır.

Aynı türden bir başka tipik örnek de Almanya'da Temmuz 1937'de faaliyete geçmiş olan Hermann Goering Werke'nin kuruluşu ile ilgili olandır. Bu işletmenin amacı, rantabl olmayacak kadar az bulunan bu demir madeni filizlerini işletmektedir. Bu madenlerin özel işletilmesi ithal malı maden filizinden alınan gümrük vergilerinin artırılmasını gerektirecek, bu da büyük imalat sanayilerinin kârlarının azalmasına yol açacaktı.

Yukarıda söylediklerimiz, ulusallaştırmaların işlenmiş ürünler imal eden sektörlerin menfaatlerine, ister istemez *sadece* bunların menfaatlerine uygun düştüğü anlamına kesinlikle gelmez. Aksine bu ulusallaştırmalar, sermayeye ödenen tazminatın azaltılması ya da sıfıra indirilmesi, özel sermaye temsilcilerinin yönetimden uzaklaştırılması, yönetime işçilerin katılmasının sağlanması ya da demokratik bir işçi kontrolüne tâbi tutulması ve ulusallaştırılan sektörlerin bir işçi hükümeti tarafından genel planlama amacıyla, özellikle ve öncelikle, bazı sosyal hedeflere (hekimliğin parasız olması) ya da ekonomik hedeflere (tam istihdam) erişmek için kullanılması şartıyla *hakiki bir kollektif ekonomi okulu olabilir.*

2. *Güçlük içindeki kapitalist işletmelerin desteklenmesi.* Bu fenomen ekseriye, ulusallaştırılmış işletmelerin, artık rantabl olmadıkları halde tekrar özelleştirilmesi şeklinde görünür. Her iki durumda, kârların özelleştirilmesiyle *birlikte*, zararların *ulusallaştırılması* söz konusudur.

Böylece, 1931 büyük banka krach'ından sonra Weimar Cumhuriyeti *Dresdner ve Danatbank*'ın hisse senetlerinin % 90'ını, *Kommerz und Privatbank*'ın hisse senetlerinin % 70'ini, *Deutsche Bank*'ın hisse senetlerinin % 35'ini satın aldı, Özel bankalar büyük kârlar sağlamaya başladıkları andan itibaren bu hisse senetlerinin tümü bu bankalara geri verildi (51).*

Aynı şekilde Nazi rejimi de *Vereinigte Stahlwerke*'de çeşitli tersanelerdeki ve Hapag gibi deniz nakliyat şirketlerindeki iştiraklerini özel sektöre devretti ve belediyeye bağlı gaz ve elektrik şirketlerini özelleştirdi (53).

3. *Kamu arazisinin ya da devlet gelirleriyle kurulmuş işletmelerin tröstlere devredilmesi.* Bunun en açık örneği, 2. Dünya Savaşı sırasında ABD hükümeti tarafından kurulmuş şirketlerin durumudur. Barış zamanında kullanılabilir ve değeri 11,5 milyar dolar olan yeni tesislerin tamamının % 77,4'ü, bunların satın alınmasında öncelik hakkından yararlanan büyük tröstler tarafından yönetildi (54). Bu tesislerin çoğu bilfiil bu tröstlere satıldı. Geneva'daki demir fabrikasının U.S. Steel Corp.'a ve sentetik kauçuk fabrikalarının büyük bir kısmının kauçuk tröstlerine Good-Year, Goodrich, U.S. Rubber, Firestone ve petrolün Esso Standart, Gulf Oil. Texa's Cy. v.s. ye devredilmesi son derece tipik örneklerdir. Bu fabrikalardan bazıları maliyet fiyatlarının çok altında satıldı. Örneğin, Kobuta bütan fabrikası (Pennisylania) 49 milyon dolara kurulduğu halde, Koppers Co.'ya 2 milyon dolara, Luisiana'daki Baton Rouge bütan fabrikası 25 milyon dolara mal olduğu halde Esso Standard'a 15 milyon dolar karşılığında satıldı (55).

Büyük Britanya'da savaş sırasında kurulmuş *agency factory*'ler aynı akıbete uğradı. Nazi Almanya'sı "ulusal savunma için gerekli" görülen firmaların yayılmasını finanse etmek amacı ile çok daha ince bir sistem geliştirmişti: İştirak hakkı olmaksızın devlet fonları (devlet istikrazı) ya da özel fonlarla finanse etme sistemi: "Gemeinschaftsfinanzierung" (56).

ABD'de nükleer sanayinin durumunu da belirtmek gerekir. Hükümetin gerçekleştirdiği ve masrafları münhasıran devlet hazinesince karşılanan nükleer araştırmaların başlangıcından itibaren 10 kadar tröst çalışmalara katıldılar ve rakiplerine oranla kendilerine müthiş imtiyazlar sağlayan son derece önemli bilgileri böylece edindiler. Hem de hiçbir masrafa girmeksizin. Bu tröstler şunlardı: E.I. du Pont de Nemours, Allied Chemical and Dye, Tennessee Eastman, Dow Chemical, American Cyanamid; Monsanto Chemical, Kellexe Corp, Westinghouse Electric, Carbide and Carbon ve General Electric (bu tröst Handford fabrikalarını yıllarca yönetmiştir) (57).

Nükleer enerji hakkında 1954'te çıkarılan yasa, kamu alanında kurulmuş ve değeri 12 milyar olan bir J sektörü -nükleer konudaki bütün teknolojik ve bilimsel bilgiler- pratikte, özel tröstlere, yani bunu paraya tahvil edip diledikleri gibi sermayelendirebilecek tröstlere devretmiş oldu:

"Atom enerjisi komisyonu nükleer bilgilerin başkaları tarafından öğrenilmesine tastamam yardımcı olmak emrini almıştı. Açıkça söylemek gere-

* Profesör Rittershausen bu desteklemenin, hükümeti, altın ve döviz rezervlerini tasfiye etmek zorunda bıraktığını ve bunun da uzun vadeli bir enflasyona yolaçtığını ileri sürmektedir (52).

kirse, bu alandaki hakiki öncü çalışmanın bir kısmının şüphesiz hükümet yardımı ile (masrafların hükümet tarafından karşılanmasıyla) gerçekleşeceği, buna karşılık, önemli rizikolardan kurtulmuş ve geniş ölçüde "teşvik gören" özel teşebbüsün büyük kârlar sağlayacağı anlamına gelmektedir bu"(58).

Aynı yazarlar bu sistemin pratikte nasıl işlediğini de belirtmektedirler. Özel bir atom reaktöründe kullanılan nükleer malzeme, tıpkı bu reaktörden elde edilen malzeme gibi, ABD'nin mülkiyetinde kalmaktadır. Demek ki AEC (Atom Enerjisi Komisyonu) "nükleer yakıtı" "satmakta" ve plütonyumun "küllerini" "tekrar satın almaktadır".

"Demek ki Federal *Power Commission*'un Kongre'ye bildirdiği gibi, hükümet yakıt için talep ettiğinden daha fazlasını küller için ödeyecektir. Böylece, hükümet elektrik sanayine ve diğer faaliyet kollarına, işletme masraflarını kendisi ödeyerek, para yardımında bulunabilecektir. Ayrıca, bu işlemler boyunca yapılan aşırı masrafları çıkarmak için hiçbir şey öngörülmemiştir"(59).

4. *Özel işletmelere yapılan dolaylı ya da dolaysız para yardımları.* Son 30 yıl boyunca hükümetlerin bellibaşlı kapitalist ülkelerdeki özel işletmelere (girişimlere) yaptıkları dolaylı ya da dolaysız para yardımlarının (vergi almamak ve diğer mali avantajlar) listesi kalın bir cilt tutabilir. Biz en tipik birkaç örneği zikretmekle yetineceğiz.

ABD'de hükümet hava ve deniz yollarına ve gemi inşaatına devamlı para yardımlarında bulunmaktadır. ABD posta idaresinin bir demecine göre, 5 büyük haftalık gazeteye ya da dergiye uygulanan posta indirimleri her yıl hükümete 25 milyon dolara mal olmaktadır (60). "Ulusal savunma içindir gerekçesine dayanan" fevkalade amortisman, 1950-1954 yılları arasında Amerikan sanayisi tarafından gerçekleştirilmiş 20 milyar dolarlık yatırımın büyük bir vergi indiriminden yararlanmasını sağlamıştır. Bu yatırımların % 90'ı büyük işletmelerde gerçekleştirilmiştir. Böylece, vergi tasarrufundan sağlanan ek kârlar milyarlarca doları bulmaktadır.

Büyük petrol şirketlerinin, gelirlerinin bir kısmını yeni petrol kaynaklarının araştırılmasına ayırmalarını sağlayan "tabii rezervlerin tükenmesi" hakkındaki yasa, bu şirketlerin net gelirlerini -vergi tasarrufu sayesinde- milyarlarca dolar artırmıştır, Bu yasa halen şirketlere *yılda* 700-750 milyon dolar gelir sağlamaktadır.

Savaş malzemeleri de tröstlere büyük miktarda kâr marjları bırakmıştır. Böylece, Kore Savaşı sırasında *Detroit Ordnance Center*, 1000 jeneratörü imal edip tanesi 52 dolara Chrysler'e satan *Electric Auto-Lite*'tan satın almaktansa, tanesi 77,20 dolara Chrysler Corp.'dan satınalmayı tercih etmiştir. Bu garip "serbest rekabet" rejiminde zaten, bizzat Electric Auto-Lite bu jeneratörleri tanesi 87 dolara doğrudan doğruya devlete satmayı reddetmişti (63).

5. *Kârın devlet tarafından açıkça garanti edilmesi.* Kapitalizmin çöküş dönemindeki bir ekonomide, (yani) yayılma hâlindeki bir devlet sektörü ve gittikçe önem kazanan silahlanma ekonomisiyle karakterize edilen bir ekonomide bayındırlık işleri, fiyat tanzimi ve devlet siparişleri konusunda bu garantinin özellikle büyük bir önemi vardır.

Nazi Almanya'sında ekonomik canlanmanın tümü *devletin ödemeyi garanti ettiği* poliçelerle finanse edildi. Ekonomik canlanmayı sağlamak için çalışan bütün girişimcilerin kârlarının garanti edilmiş olduğunu gösterir bu (64). III. Reich sentetik kauçuk sanayisini geliştirince, ilgili firmalarla *Wirtschaftlichkeits-garantivertrage* (rantabiliteyi, yani kârı garanti eden) anlaşmalar imzaladı. Bu anlaşmalar gereğince devlet, "bu firmalara maliyetlerini, asgari bir satış hacmini, 'makul bir kâr' marjını garanti ediyordu. Amortisman, maliyetlerin önemli bir kısmını teşkil etti. Kredilerin temsil ettikleri yatırımı amorti etmek için gerekli meblağlar da dahil edildi" (65).

Hermann Goering Werke'nin kuruluşu sırasında 130 milyon R.M. tutarındaki hisse senedi bankalara ya da "ekonomik bakımdan ilgili çevrelere" satıldı. Bu hisse senetleri hükümet tarafından garanti edilen bir temettü sağlıyordu (66). Nazi Hükümetinin fiyatların tespiti ile ilgili çeşitli kararnameleri (devlet siparişleri hakkındaki 26 Kasım 1936 ve 21 Kasım 1938 tarihli kararname ile savaş dönemi ekonomisi hakkındaki 4 Eylül 1939 tarihli kararname) açıkça ya da zımnen "makul bir kârı" öngörmektedir (67).

ABD'de 5 yıldan beri, petrol sanayisi ve şeker sanayisi, devlet makamlarınca empoze edilen üretimi kısıtlama politikası sayesinde, pratikte, daimi bir kâr sağlamaktadırlar:

"Maden bürosu, her ay muhtemel talebi hesaplamakta ve tanzim komisyonları kendi devletlerindeki petrol üreticilerine kuyularından çıkarılabilecek ham petrol miktarı hakkında bilgi vermektedir. Bu işlemden amaç, topraktan çıkarılan petrolün, ithalatı da göz önünde tutarak, genellikle Amerika'da bu ürüne olan talebi karşıladığını garanti etmektir. Plan 20 yıldan beri başarı ile yürütülmektedir. Farklı şekilde işlemesine rağmen, Amerikan şeker sanayisi buna oldukça benzer bir plan uygulamaktadır. Ham şeker esas itibariyle yabancı ülkelerden sağlandığı için arzla talep arasındaki ayarlama, ham şeker ithalat kotasını tespit etmek yetkisini haiz tarım bakanlığı tarafından gerçekleştirilmektedir (68).

Petrol üretimini kısıtlama politikasının amacı, gerçekte büyük petrol tröstlerine "makul kârlar" sağlamak ve fiyatları tespit etmektir (69).

Silah imalatı ya da hükümet hesabına yapılan üretimle ilgili her hususta ABD birçok kere "özel borçları, özel yatırımları, özel sermayeden ve özel anlaşmalardan sağlanacak kârları garanti etmiş, fakat fiyatlarda 'halkın yararına' buna tekabül eden bir indirim yapmamıştır. Bunun sonucu, *kârlarında mütekabil bir indirim yapmaksızın, özel kapitalizmin rizikolarının sosyalizasyonudur"* (70) .

Özel sermaye ihracatı hakkındaki yeni yasa yabancı ülkelere sermaye yatırımında devletin ya da devlete bağlı teşekküllerin (ECA, MSA veya FOA dairesinin) garantisini öngörmektedir. Bu sistem Alman kauçuk tröstü *Phoenix Werke*'nin hisse senetlerinin % 50'sinin Amerikan tröstü Firestone

Cy. tarafından satın alınmasını garanti etmek için uygulanmıştır.* "Kore Savaşı boom'u" sırasında ABD'de fiyatların dondurulması tekrar uygulanınca *Office of Price Stabilisation,* dondurulmuş fiyatların net sermaye üzerinden % 10 bir kâr marjı ihtiva etmesi gerektiğini 18 Şubat 1952'de kural haline getirdi.

Kârlar konusunda devlet garantisinin yeni bir veçhesi de *ihracat rizikosunun garanti edilmesidir.* Uluslararası amansız rekabet, uluslararası büyük siparişlerin -özellikle donatım malları, fakat çoğu zaman da tüketim malları- hemen hemen daima kredi ile yapılmasını gerektirmektedir. Hükümetlerin çoğu bundan doğacak büyük rizikoyu karşılamakta ve devlete bağlı kurumların da aynı şekilde garanti etmesini sağlamaktadır. *Wirtschaftsberichte de la Rhein-Main-Bank* (71) bu konuda 4 Batı Avrupa ülkesinde yürürlükte bulunan yasalara göre aşağıdaki tabloyu vermektedir:

-Federal Almanya: Çok düşük oranlı (% 0,4 ila % 2,5) kredi sigortası, zararların % 60-85'inin garanti edilmesi.

- *Fransa:* İthalatçı ülkedeki para "felaketleri" ve siyasi olaylar neticesinde meydana gelenler dahil, % 80'e kadar hasar sigortası. Sigorta, "reklâm zararları rizikosunu" da kapsamaktadır.

Büyük Britanya: % 85-90'a kadar rizikoların devlet tarafından karşılanması, % 0,25-0,50 oranında sigorta primleri. Burada da reklâm masrafları, seyahat masrafları, iş temaslarından masraflar da rizikonun kapsamına girmektedir.

Hollanda: İhracat kredilerinin devlet tarafından sigortası, muhtemel zararın % 75-90'ının karşılanması, ayrıca devlet, ihracattaki anket, seyahat, reklam ve yabancı ülkelerdeki ardiye masraflarının %50'sini karşılamayı garanti etmektedir.

Devlet ile tekellerin artan kaynaşması

Demek ki devlet tekeller için, artan bir ölçüde, gerekli bir araç olmaktadır. Tekellerin hak ettiklerine inandıkları kârı, yani ortalama kârı değil, aşırı kârı gerçekleştirmek artık sadece "ekonomik yasalar" mekanizmasına bağlı olamaz; devletin ekonomi *politikası*, bu "aynı yasaları", tekellerin kârlarını tehdit ettiği andan itibaren, gereğinde, zararsız hale de getirmelidir.** Tekellerle devlet arasındaki bu samimi işbirliği "ekonominin devlete tabi olmasının" bir sonucu değildir. Aksine bu işbirliği, devletin yönetici personeli ile büyük tekellerin yöneticileri arasındaki gittikçe artan kişisel birleşmeden dolayı, devletin tekellere tabi olduğunu ifade eder.

---

* Dünya İmar ve Kalkınma Bankası tarafından özel şirketlere yapılan ikrazatın büyük bir kısmı tamamen ya da kısmen hükümetler veya hükümete bağlı kurumlar tarafından garanti edilmiştir.

** Hiçbir zaman buhran devresinde değil, fakat tam istihdam devresinde ücretlerin dondurulması söz konusudur.

Devletle büyük tekeller arasındaki bu kaynaşma ABD'de doruk noktasına erişmiştir. Uzun yıllardan beri Amerikan ekonomisinin kilit mevkilerini işgal eden siyaset adamlarının çoğu, büyük "businessmen" (işadamları)dır.

Savaş üretimi dairesinin (WPB) yöneticileri, birbiri ardısıra, hep büyük tröstlerin yöneticilerinden seçilmiştir: General Motors tröstünden Knudsen, Sears Roebuck ticaret tröstünden Donald Nelson, General Electric tröstünden Charles A. Wilson. ECA'nın başlıca yöneticileri arasında otomobil tröstü Studebaker'in eski başkanı Paul Hoffmann, ABD'deki en büyük demiryolu sanayicilerinden biri olan W. Averell Harrimann.

1945'te dışişleri bakanı olmadan önce ödünç verme ve kiralama teşkilatının yöneticiliğini yapan Edward R. Stettinius Jr. çelik tröstü United States Steel Corporation'un eski bir başkan yardımcısıydı. Dışişleri bakanı sıfatıyla General Marshall'ın sağ kolu olan Robert A. Lovett, Wall Street'in tipik bir temsilcisidir. Ve en büyük demiryolu tröslerinden biri olan Union Pacific'in başkanlığına atanmıştır. Truman idaresi zamanındaki bir başka bakan, Maliye Bakanı John W. Snyder de Wall Street'in tipik bir temsilcidir ve Saint-Louis'deki Firts National Bank'ın başkan yardımcılığına atanmıştır. Selefi banker Henry Morgenthau Jr. kısa bir süre sonra Modern Industriel Bank'ın başkanı olmuştur. 1941-1949 arasında deniz kuvvetleri, sonra da savunma bakanı olan James Forrestal, bir bankerdeki ve büyük yatırım müessesesi Dillon, Read and Cy.'nin başkanı idi. Forrestal'ın yerine Savunma Bakanı olan Louis A. Johnson, B 36 ve B 45 uçakları Amerikan stratejisinin temeli haline gelen uçak tröstü Consilidated Vultee Aircraft'ın başkanlığına atanmıştır (72). C. Wright Mills (73), Eisenhower zamanındaki başkanların da kimliklerini açıklamaktadır.

Büyük Biritanya'da Siman Haxey, Tory M. P. kitabında 1939'dan önce "ulusal" (muhafazakar) hükümeti desteklemiş olan 415 milletvekilinden 181'inin hisse senetli şirketlerde 775 direktörlük görevlerini yerine getirdiklerini tesbit etmiştir (74). 1908 ile 1937 arasında birçok kereler bakanlık yapmış olan Lord Runciman Britanya'nın 6 büyük bankasından birinin, Westmisister Bank'ın ve diğer birçok tröstün direktörlüğünü yapmıştır. Babası öldüğünde kendisine 2 milyar franklık bir miras bırakmıştır. 1919 ve 1922 yılları arasında çalışma, ticaret ve maliye bakanlığı yapmış olan vikont Horne, Lloyds Bank'ın direktörü olmuştu. Ölünceye kadar bakanlık yapmış olan Lord Stanley, Barclays Bank'ın direktörü idi. Savaş kabinesinde ve 1951'de Churchill hükümetinde bakan olarak bulunan Sir John Anderson, Vickers ve Midland Bank'ın direktörlüğüne atanmıştır. Savaş arasında hava kuvvetleri bakanı olan Clement Davies, Lever Bros tröstünün direktörlüğünü yapmıştır. Birçok kabinelerde bakanlık yaptıktan sonra muhafazakâr hükümette başkan olan Harold Macmillan, büyük bir demiryolu tröstünün direktörlüğüne atanmıştır ve kendi adını taşıyan büyük yayınevinin sahibidir. İki savaş arasındaki muhafazakâr bakanlardan üçü, Bonar Law, Baldwin ve Neville Chamberlain çelik sanayiine, özellikle de Vickers tröstüne bağlıdır. Chamberlain kabinesinde bakanlık yapan L. S. Amery cephane ve silah tröstü Cammell Laird and Cy.'nin direktörü olmuştur.

Aralık 1938'de Britanya hükümeti silahlanma programının uygulanmasını kontrol etmek için 6 kişilik bir komite tayin etti. Bunların altısı tekellerin yöneticisi idi:

M. J. S. Addison, sentetik dokuma tröstü CourtauIds'un direktörü;

Sir George Beharell, kauçuk tröstü Dunlop'un direktörü;

M. D. F. B. Bennett, kimya tröstü Imperial Chemical Industries'in direktörü;

M. J. O. M. Clark, iplik tröstü J. and P. Coast Ltd;

Sir Geoffrey Clarke, deniz nakliyat tröstü PP. and O. Steam Navigation'un direktörü;

M. F. D.'Arcy Cooper, Lever Bros and Unilever tröstünün direktörü Neumann'a göre, Almanya'da "Reichsgruppen", "Trans-portgruppen", "Wirtschaftsgruppen" ve Industriefachgrup-pen"'in 173 başkanından 13'ü devlet kurumlarının temsilcisi, 9'u devlet memuru, 93'ü büyük kapitalist'tir. Ve 56'sının da kökeni bilinmektedir. "Reichsgrupp Industrie"nin başkanı Wülhelm Zangen, çelik tröstü Mannesmannwerke'nin genel direktörü ve elektrik cihazları tröstü AEG.'nin idare meclisi üyesidir. 20 Mart 1941'de kurulmuş olan maden kömürü tröstü "Reichsverband" birkaç büyük tekel tarafından yönetilmiştir: von Bohlen, Flick, Knepper v.s. (75). 1943'te Speer, bütün sanayiyi kontrol etmek için "Hauptausschüsse" (genel komiteleri) örgütleyince bu teşekküllerin yöneticilerinin, çoğu büyük tröstlerin temsilcileri tarafından seçildi. Uçak sanayiyi sektörü: Fraydag, Henschel Flugzeugwerke tröstünün temsilcisi; gemi inşaat sektörü: Blohm and Voss tröstünün temsilcisi; zırhlı araçlar sektörü: Rohland çelik tröstü Vereingte Stahlverke'nin temsilcisi; uçak donatımı sektörü: Heyne, AEG tröstünün temsilcisi; makine inşaatı sektörü: Mauterer, Hermann Goering Werkenin temsilcisi; kimyasal savaş sektörü: Ambros, I.G. Farben tröstünün temsilcisi; askeri cihazlar ve genel cihazlar sektörü: Zangen, Mannesmannwerke tröstünün temsilcisi; optik ve mekanik aletler sektörü: Küppenhender, Zeiss tröstünün temsilcisi: elektroteknik sektörü: Bauer, Siemens tröstünün temsilcisi.

Fransa'da eski vişist "organizasj'on komitelerinin" dağılması ile birlikte hükümet bütün arşivleri patron örgütlerine tevdi etti. Bunlar 1946'da özellikle seçimleri "örgütlemiş olan" "ekonomik ve idari incelemeler merkezini" kurdular. 1951'de seçim kampanyaları sırasında "rue de Penthievre" tarafından yardım görmüş olan 160 milletvekilinin listesi parlamentoda dağıtıldı. "Meslek birliklerinin en tanınmış temsilcileri, ekseriye kısa bir görüşme sonunda idari makamların sanayi hakkında 'münasip' kararlarını sağlamakla kıvanç duymaktadır" (76).

Büyük tröstlerin günlük politikaya doğrudan doğruya katılmaları - kökenleri XX. yüzyılın başlarına kadar, hatta bazı büyük maliyeciler için XIX. yüzyıla kadar uzanan fenomen ABD'de olduğu gibi Avrupa'da da birçok tekel tarafından planlanmıştır, Gulf Oil tröstü "Gulf ve diğer bütün Amerikan kumpanyaları boğazlarına kadar politikaya batmışlardır. Ya bu ortamda yüzmeye çalışacağız, ya da boğulacağız" diye açıkça söylemiştir (77). Hamburg'da çıkan haftalık gazete Die Zeitde'de açıkça şöyle denilmektedir:

"Turistlere Bonn'daki parlamento binasını gösterip 'yasalar burada yapılır' deniliyor, onlara Palais Schaumburg gösterilip 'işte Federal Almanya Başbakanı burada oturur; hükümet buradan yönetilir' denmektedir. Belki de onlara Coblence Sokağı boyunca yer alan ve güçlü bir meslek birliği tarafından yaptırılmış olan herhangi bir büyük bina gösteriliyordur. Fakat şüphesiz kimse onlara 'yasaları yapmayan, fakat yapılan her şeyin, ortaklarının arzusuna uygun olmasına dikkat eden adamlar bu ve benzeri evlerde (bunların bazıları pek ilginç değildir) oturmaktadır' demiyor" (78).

Profesör Galbraith'in bir yandan devlet ile sendikalar, öte yandan patron birlikleri arasında bir çeşit dengenin kurulacağını öne süren teorisinin bu şartlar içinde tamamen aldatıcı olduğu anlaşılmaktadır. Mülkiyeti ve iktidarı (kudreti) sağlayan belli şartların köklü bir şekilde değişmemesi için bu denge mevcuttur. İşçi örgütleri tarafından gerçekleştirilen (koparılan) her reform, sınıf düşmanlarına sağlanan avantajlarla gitgide hızla nötr hale getirildiğinden, *tekelci düzenin devam etmesi* bu dengenin sonucudur.

Zaten, en uyanık -burjuva- uzmanlar bunu seve seve kabul etmektedirler. İşte, Jacques Houssiaux:

"Çağdaş örneklerin de gösterdiği gibi, denge unsurları büyük işletmelerin tekel iktidarını kısıtlamak gücüne gerçekte sahip değildirler. Bazı tedbirler sadece bir otorite transferinden (değişikliğinden) ibarettir. Diğer tedbirler de büyük işletmede yeni rakip kurumlar yaratmakta, fakat bunların da mahiyeti değişmemektedir. Nihayet, diğer tedbirler büyük işletmelerle bunları kontrol etmekle görevli kurumlar arasında hızlı bir geçişmeye (kaynaşmaya) yol açmaktadır; 1940'dan sonraki organizasyon komiteleri tecrübesi bunu doğrulamaktadır. Demek ki antikapitalist tedbirlerin kapsamından (geçerliliğinden) haklı olarak şüphe edilebilir" (79).

Profesör Adams ve Gray bu "geçişme"nin mahiyetini çok daha açık bir şekilde belirtmişlerdir:

"Denge gücü, en iyi durumda bile, rekabetin yerini almaktan çok, bunu tamamlamaktadır. Denge gücü, rekabet olmayınca, uzun müddet yaşayamaz ve bunun işleyişi devlet organlarının politikası için idari bakımdan etkili ve açık bir hareket hattı göstermez. Üstelik denge gücü, düşey entegrasyonla en yüksek seviyede mali işbirliği ve kontrolle sık sık baltalanır. En güçsüz tarafın yararına hükümetin müdahalesi sayesinde bu bozukluklara denge gücünün çare olabileceğini ileri süren tez oldukça gerçek dışıdır: Bu tez hükümetin yekpare, muhtar, kendi kendine yetecek bir organ olduğu, yani başka bir deyişle, siyasi iktidarın güçsüzler yararına müdahale ederek ekonomik gücü daima nötr hale getireceği tezinden, kabul edilemeyecek bir tezden hareket etmektedir. Ne yazık ki bu sadece dindarca bir yakarıştır. Tecrübe öğretmektedir ki ekonomik menfaat grupları bugün, genellikle hükümet kuramları içinde ve onların aracılığı ile taleplerde bulunan siyasi ünitelerdir. *Ekonomik gücün, siyasi iktidarın desteğini sık sık sağladığını ve hatta talep ettiğini tecrübe göstermektedir"* (80).

Wright Mills, *The Power Elite* adlı kitabında "sık sık" kelimesi yerine bugün ABD'de "daima" kelimesinin kullanılması gerektiğini harikulade bir

şekilde göstermiştir. Zaten Profesör Adams ve Gray de bunun niçin böyle olduğunu açıklamaktadırlar: "Ekonomik kudreti sağlamlaştırmaya çalışanların, amaçlarını gerçekleştirmek için, halkoyunu, yani hem sosyal haberleşme araçlarını, hem de hükümeti kontrol etmeleri gerekir. Böylesine kontroller piyasanın kontrolü için olduğu kadar tekelin kuruluşu ve devamı için de gereklidir. İşte sınırsız tekelci kudretin nihai tehlikesi, son tahlilde bütün topluma egemen olabileceği ve bütün hürriyetleri yok edebileceği perspektifi (ihtimali)dir" (81).

Otofinansman

Mali sermaye, gücünü bir yandan sanayi ve banka sermayelerinin yoğunlaşmasından, öte yandan, büyük işletmelerin ortalama boyutunun artmasından alıyor. Büyük sanayi, gitgide banka kredilerine bağlı kalıyordu. Bu bağlılık banka sermayesi temsilcilerinin büyük sanayiye nüfuz etmesini gerektiriyordu.

Tekelci kapitalizmin gelişmesi ve kapitalizmin çöküş döneminde en yüksek seviyesine erişmesi, devlet cihazı ile gitgide kaynaşması, mali sermayenin egemenlik şartlarını değiştirmektedir.

Geri kalmış kapitalist ülkelerde ve eski kapitalist ülkelerin bazılarında (Belçika, İsviçre, bir bakıma da Fransa) mali sermaye, bir avuç bankanın ve mali grubun, sanayinin ve millî ekonominin tümü üzerindeki egemen durumuna dayanmaktadır. Buna karşılık büyük kapitalist ülkelerin birkaçında (ABD, Büyük Britanya, Batı Almanya, İtalya) durum daha ziyade sınai ve mali sermayenin bir arada etkili olmalarıyla karakterize edilir: Büyük tröstlerin birkaçı, kontrol ettikleri bankalar dahil, sanayinin bütün sektörlerine egemen olurlar ve birkaç banka da ulusal ekonomide kilit noktaları elinde tutar.

Tekelci kapitalizmin özündeki bu değişiklik kapitalizmin çöküş döneminin temel iki fenomeninin doğrudan doğruya bir neticesidir: aşırı kârların sermayelendirilmesi ve bu sermaye fazlaları için yatırım alanlarının nispi daralması. Otofinansman, dağıtılmamış kârların rekor bir seviyeye eriştiği (ABD'nde 1919'da 4,3 milyar, bu miktar 2. Dünya Savaşı'ndan önce sağlanamayacaktır) (82). 1. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Tröstler artık bir sermaye darlığına (kıtlığına) değil, bir sermaye bolluğuna uğramıştır (83). Demek ki kendilerine yatırım kredileri veren bankalar tarafından da kontrol edilemezler artık. Disponibl sermaye fazlalarının "gelir getirmesi için" tröstler kendileri banka kurmaktadırlar. Sabit sermayelerinin amortismanı ve bunun teknik yenilenmesi ve üretim aletlerinin yapılması için gerekli bütün fonlar önceden biriktirilmiş ve emin rezervler haline getirilmiştir. Büyük işletmelerin sermaye genişlemesinin özel kredi ile ya da kamu kredisi ile (sermaye piyasası) değil, büyük tröstlerin bu ihtiyat fonları ile finanse edilmesidir otofinansman. Hisse senetli büyük şirketlerde 1. Dünya Savaşı boyunca ortaya çıkan ve 1920'den sonra gittikçe yayılan otofinansmanın

uygulanması ile birlikte çağımızdaki kapitalizmin evriminin gelişmesi bakımından son derece önemli birçok fenomen meydana gelir.

Büyük tekellerin birçoğu dağıtılan kârların sınırlandırılması politikasını özellikle uygularlar, kârların büyük kısmı üretici kapasiteyi artırmak ya da sermaye haline getirmek için ihtiyat fonlarına yatırılır. Japonya'da aşağı yukarı 5 milyar yenlik bir sermaye ile kurulmuş olan 85 büyük şirket, 1940–1942 yıllarında 611 milyon yen temettü dağıtmış ve 623 milyon yen'i ihtiyat olarak bir kenara koymuştur. Bu politika, dağıtılmamış kazançları kısmen vergiden muaf tutan birçok yasayla da kolaylaştırılmıştır.

Böylesine uygulamalar kendi hisse senetlerinin cari geliri ile yaşamak zorunda olan (rantiyeler, v.s.) küçük ve orta hissedarlara geniş ölçüde zarar verir. Temettülerinin yanı sıra, bol miktarda hakkı huzur ücreti, yöneticilik ve müdürlük görevlerinden aylık ve hisse alan büyük hissedarlar ve tekel yöneticileri için bu politika her alanda bir kazanç demektir. Her şeyden önce, yönettikleri sermayelerin kitlesini artırır ve bu sermayelerin değerlendirilmesi imkânlarını çoğaltır. Yani bu politika sermayenin yoğunlaşmasına doğru bir aşamadan başka bir şey ifade etmez. Küçük ve orta kapitalistlerin büyük bir kısmının mülkiyeti ve gelirleri birkaç büyük kapitalistin kontrolüne tabidir ve onların emrindedir: "Bir nisbi vergiye ve (ya da) müterakki gelir vergisine tabi olacak önemli miktarda temettüleri almaktansa, kazançlarını işletmek büyük hissedarların menfaatinedir. Demek ki hissedarlar arasında temettülerin tespitinde gerçek bir etki (nüfuz) sahibi olabilenler sadece bunlardır ve son 40 yıl boyunca vergi yasalarındaki gelişme, temettüleri makul bir seviyede tutmak için bu nüfuzlarını kullanmalarına sebep olmuştur" (84).

Otofinansman, pratikte, tröstlerin *sermaye ihtiyatlarının* ya para-sermaye şeklinde ya yeni donatım malları şeklinde ya da bilançolarda gösterilmemiş stoklar şeklinde, artan önemine göre, uygulanır. Bu ihtiyatlar, sermayenin çoğu zaman eski hissedarlara bedava hisse senetleri dağıtılarak artırılmasına karar verilince resmen sermaye haline gelir.

Otofinansman döneminde tröstlerin zenginleşmesini tayin etmek için, demek ki, dağıtılan kârların gelişimini izlemekten çok, sermayelerinin ve taşınmazmal varlıkların (*assets*) evrimini izlemek gerekmekledir. Ancak bu şekildedir ki bu aşırı kârlar hakkında bir fikir edinilebilir. Böylece *Almanya*'da temettü limitinin % 6 olarak tespitinden sonra (Haziran 1941 tarihli yasa gereğince) ve 1933'ten beri birikmiş ihtiyatlar sayesinde 1466 kumpanya bedava hisse senedi dağıtımı yolu ile toplam sermayelerini 8 milyardan 12,5 milyar R.M.'ye çıkardılar (85). En büyük Alman tröstü I.G.. Farben'in sermayesinin ve taşınmazmal varlıkların evrimi daha da ilginçtir:

	Nominal sermaye	Toplam servet (mevcudat)	Diğer şirketlere iştirak	Kârlar (kazançlar) (açıklanmış ihtiyatlar dahil)
	Milyon R.M	Milyon R.M.	Milyon R.M	Milyon . R.M.
1933	680	1458	789	310
1938	680	1624	310	347
1940	733	1923	400	390
1941	760	2332	691	483
1942 yılının ilk 6 ayı	900	2632	720	517
1942 yılının ikinci 6 ayı	1360			

Almanya'da 1948'deki para reformu sırasında 10 R.M., 1 D.M. ile mübadele edildi. Fakat işletmeler yeni sermayelerinin değerini diledikleri gibi hesaplamak hakkını elde ettiler. Anonim şirketlerin çoğu sermayelerini 1 R.M. = 1 D.M. esasına göre hesapladılar. Böylece, işçilere ödenen değersiz R.M. karşılığında imal edilen, fakat ancak para reformundan sonra satılan işlenmiş maddelerin stoklanması neticesinde sağlanmış aşırı kârlar sayesinde teşkil edilen muazzam ihtiyatlar sermayelendirildi.*

Bu toplam aşırı kârlar ve para reformunun ertesinde hükümet tarafından kabul edilmiş "liberal" bir fiyat politikasının sonucu olan toplam kârlar, İ.G. Farben'in her iki durumunda görüldüğü gibi, alabildiğine yüksektir. Bu tröstün 1,4 milyar R.M. tutarında bir sermayesi vardır. Taşınmaz mallarının yarısından fazlası Doğu Almanya'da bulunuyordu. Bütün bu mallar yeni bilançoda sadece sembolik bir D.M. ile gösterildi. Bununla beraber, olağanüstü aşırı kârların sermayelendirilmesi tröstün nominal sermayesinin değerlendirilmesini sağladı.

Ağır sanayi alanındaki bazı tröstler, sermayelerini 1 R.M. yerine 2 D.M. hatta daha fazlası üzerinden yeniden hesapladılar; böylece Klöckner ve Mannesman 1:2 ve Harpener Bergbau 1:3,7 oranını uyguladılar. Biriktirdiği 1000 R.M. lik senet karşılığında bir hayat sigortası sahibi 100 D.M. aldığı halde, Harpener'in bir hissedarı vaktiyle 1000 R.M. değerindeki hisse senetleri karşılığında 3700 D.M. aldı. İşte "hür teşebbüssün yarattığı "fırsat eşitliği" budur!..

Aşağıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi, Amerikan tröstlerinin zenginleşmesi de her şeyden önce, servetlerinin artışında görülmektedir. (Bununla

* Bu rakamlar, savaş neticesinde gerçekten büyük bir zarara uğranılınca 1923 - 24'te R. M.'nin istikrarından sonra gerçekleştirilen nominal sermayelerin revalorizasyon rakamlarıyla karşılaştırılmalıdır. Eylül 1924'de 97 büyük şirket, 1913'de 650 milyon R. M. tutarında olmasına rağmen 560 milyon R. M. yi bulan bilançolarını revalorize etmişlerdir.

beraber 1958'de 1 dolar satın alma gücünün 1935'teki doların satın alma gücüne göre sadece 0,5 dolar olduğunu hesaba katmak gerektir):

Sınai şirketler	*1935*	*1945*	*(Milyon dolar) 1958*
Standart Oil of New Jersey	1894,9	2531,8	7830,2
General Motors	1491,9	1813,9	7498
U.S. Steel Çor	1822,4	1890.8	4372,8
Ford Motors Cy	681,6	815,5	3347,6
Gulf Oil Corp	430,2	652,8	3240,6
Pennsylvania RR	2863	2224	2991
Du Pont de Nemours	581,1	10255	2755,6
Texas Corp	437,8	833,5	2729,1
New York Central RR	2356	1735	2625,9
Standart Oil (Indiana)	693,5	946,1	2535

Mali Şirketler	*1935*	*1945*	*(Milyon dolar) 1953*
Metropolitan Life Ins Cy	4325	7562	15536,1
Prudential Life Ins Cy	3129	6356	13919,1
Bank of America	1277	5626	10639,1
Equitable Life Ins Cy	1816	3849	8875,7
Chase Manhattan Bank	2898	7452	7809,8
First National City Bank N.Y.	1881	5434	7802,6
New York Life Ins	2244	3814	6424,8
John Hancock Mutual Ins	931	1838	5163,3
North\vestern Mutual Ins	1072	1878	3727',5
Manufacturer Trust Cy	673	2693	3348,2

1948'de 1 milyar ya da 1 milyardan fazla serveti olan 56 Amerikan şirketinin toplam aktifleri 129,2 milyar doları buluyordu. Yani ABD'de imalat sanayisindeki işletmelerin 225.000'inin toplam aktifini geçiyordu. Bu aktifler bu sırada 45.237 milyar Fransız Frangı etmektedir, *yani 45 milyon Fransız'ın toplam servetinin 2 katından daha fazladır.*[*] 1958'de en yüksek serve-

[*] 1950'de Rene Pupin, bu servetin 19.600 milyar Fransız frankına yükseldiğini tahmin etmektedir. (86).

te sahip 50 Amerikan şirketi -American Telegraphs and Telephone Comp. 17,7 milyar dolar ve Crocker-Anglo National Bank 1.537 milyar dolar-, toplam 206,3 milyarlık bir aktiften yani 93.000 milyar eski Fransız Frangı tutarındaki bir aktiften yararlanıyordu.

Birçok olgu bugün *başlıca kapitalist ülkelerdeki büyük tröstlerin ve büyük bankaların içice (interpenetration) olduklarını doğrulamaktadır, ABD'de* büyük bankaların yöneticileri tekelci büyük tröstlerin idare meclislerinde yer almaya devam etmektedir. Böylece, son yıllara kadar New York'taki First National Bank'ın başkanı olan Alexandre C. Nagfe, U.S. Steel Corp'un ve New York Central Railroad ve Prudential'in (hepsi de Morgan grubu tarafından, kontrol edilmektedir), idare meclisindedir. Öte yandan, General Motors'un (du Pont grubu) idare meclisi başkanı olan Alfred P. Sloan, Bank J. P. Morgan ve Cy.'nin idare meclisi üyesidir; Aluminum Cy. of America'yı kontrol eden gruba bağlı Richard K. Mellon, Mellon National Bank of Trusts C. nin idare meclisinin başkanıdır.

Büyük Britanya'da D. J.Roberts, Lord Glenconner ve Vikont Chandos, İngiltere'nin en büyük tröstü olan Imperial Chemical Industries'in idare meclisinde, sırasıyla, National Provincial Bank, Hambors Bank ve Alliance Assurance Ltd.'i temsil etmektedirler. Buna karşılık, I.C.I.'nın başkanı S.P. Chambers National Provincial Bank'ın idare meclisi üyesi ve I.C.I.'nın idare meclisi başkanı Sir Alexander Fleck de Midland Bank'ın idare meclisi üyesidir. Vickers, British Petroleum, Cunards Line gibi büyük tröstlerin, birçok bankanın idare meclisinde temsilcileri olduğu halde, 5 büyük banka da Britanya'da en büyük 30 tröstün idare meclisinde temsil edilir. *Batı Almanya*'da Deutsche Bank'ın idare meclisi başkanı olan Hermann Abs, birçoklarının başkanlığını yaptığı 30 kadar sanayi şirketinin (özellikle Badische Anilin, Vereinigte Glanztoff, Dortmund Hörder Hütten Union ve Daimler-Benz) idare meclisinde yer almaktadır. Dresdner Bank'ın idare meclisi başkanı Carl Goetz, Rheinsch-Westfailisches Elektrizitatswerk A.G., Degussa, Agfa, Dynamit A.G., Adlerwerke, v.s.nin idare meclisine katılmaktadır. Öte yandan, Dresdner Bank'ın idare meclisine Blohm and Voss'un (tersaneler) A.E.G.'nin (elektrik cihazları imalat tröstü), Dortmund Hörder Unionun (demir sanayi), Brown-Boveri'nin (elektrik imalatı), Klöckner-Humboldt-Deutz'un (makina mühendisliği), Robert Bosch'un (elektrik ve makine imalatı), Farbwerke Hoechst'nin (kimya) temsilcilerinin yer aldığı görülmektedir. Yatırım kredisinin ya da sermaye piyasasına başvurmanın etkisinin azalmasındandır ki otofinansmanın artan önemi daha açıkça görülmektedir. Nazi Almanya'sında dağıtılmamış kârlar tutarı 1933'te 175 milyon R.M. iken 1935'te 1200 milyona ve 1938'de 3420 milyona çıkmıştır (Hisse senetli şirketlerde, bunlara, diğer şirketler için 1 milyar R.M. tutarında ihtiyatlar da ilave edilir). Temettü şeklinde dağıtılan kazançlar ancak 1200 milyon R.M.'yi bulmuştur (87). 1948'deki para reformundan sonra 1926-1928'de sınaî yatırımların sadece % 17'sini karşılayan (88) otofinansman, 1948-1949'da % 39,7'ye 1950'de % 54,5'e, 1953'de % 63,9'a, 1955'de % 64,9'a, 1957'de % 66,1'e yükselmiştir (89).

Büyük Britanya'da, 1952'de şirketlerin dağıtılmamış kazançları 1045 milyon sterline yükselmiştir. Oysa şirketlerin sabit yatırımı sadece 631 milyon sterlini bulmuştur (90). Diğer yıllarda dağıtılmamış kazançlar sabit yatırımların, hatta net yatırımların toplam miktarını aşmakta devam etmiştir (91).

ABD'de: "1953 Kasım'ında *National City Bank*'ın iktisatçıları, sermayenin kaynaklarını ve kullanılışını özetleyen mükemmel bir inceleme yayınladılar. 1946 ve 1953 yılları arasında ABD'de 150 milyar doların (üretici) sermaye yatırımı olarak, yani işletmelerin ve donatımın modernleştirilip genişletilmesi için harcandığını hesapladılar. Bu 150 milyar doların % 64'ü "iç kaynaklardan" (dağıtılmamış kazançlardan ve ihtiyatlardan) gelmektedir" (92).

ABD'de otofinansmanın evrimini inceleyen bir yazara göre:

"1939'dan beri dağıtılmamış gerçek kârlar, sermaye piyasasının gelirlerinden çok daha önemli bir finansman kaynağı teşkil etmiştir. Bu tarihten itibaren otofinansman daima bu fonların tamamının yarısından fazlasını, 1948-1950 yıllarında % 60'ından fazlasını sağlamıştır. Maksimum miktar 1943'te % 90 idi... Böylece, bu savaş sonrasında finansman kaynağı 1. Dünya Savaşı'ndaki finansman kaynağından farklı bir şekle bürünmektedir" (93).

Fransa'da, Maurice Malissen (94), 2. Dünya Savaşı ertesinde otofinansmanın, işletmelerin finansmanında, dış sermayelerin katkısından daha önemli olduğunu ve bu işletmelerin net yatırımının genellikle % 50'sini aştığını belirtmektedir.

Banka sermayesinin daha az bir rol oynadığı, sigorta kumpanyalarında muazzam mevduat birikimi ile de ortaya çıkmaktadır. Birçok ülkede bu birikim banka mevduatındaki birikimi aşmaktadır. Sigorta kumpanyaları böylece disponibl sermayenin büyük bir kısmını ellerinde tutmaktadırlar. Bu kumpanyalar sınaî kuruluşlara ortak olmakta ve devlet tahvillerinin başlıca alıcıları arasında da bulunmaktadır. Sigorta şirketlerinin servetindeki artış ve bankalara oranla sağladıkları ilerleme, yayılmanın değil, güvenliği sağlamanın başlıca uğraş haline geldiği kapitalist rejimin yaşlandığının bir belirtisidir.

ABD'de en büyük sigorta kumpanyası olan Metropolitan Life Insurance Co. 1958'de 15.5 milyar dolarlık bir sermayeye, toplam 584 sigorta kumpanyası ise 1954'te 80 milyar dolarlık bir mevcudata sahip olmuştur. Sigorta kumpanyalarının zenginleşmesi nisbeten yeni bir fenomendir. 1932 ve 1958 yılları arasında ABD'de bunların sermayesi 4 misli artmıştır.

Fransa'da 1932'den itibaren sigorta kumpanyalarının 90 yöneticisi aynı zamanda aşağıdaki görevleri de yerine getiriyor idi:

Fransa Bankası'nda 7 genel idare kurulu üyeliği,
Diğer sigorta kumpanyalarında 277 yöneticilik,
Bankalarda 180 yöneticilik,
Demiryollarında 54 yöneticilik,
Sınaî ve ticari şirketlerde 257 yöneticilik (95).

Büyük Britanya'da 2. Dünya Savaşı arifesinde sigorta kumpanyaları sermaye piyasasına yılda 50 ila 60 milyon sterlin sağlıyordu ki bu, toplam miktarın % 35'i idi (96).

1850'de Amerikan bankaları bütün Amerikan mali şirketlerinin sermayesinin % 82'sini, 1900'de de % 67,7' sini topladıkları halde, bu oran 1949'da % 52,7'ye düştü, aynı zamanda da sigorta şirketlerininki 1850'de % 8 iken 1900'de % 12,8'e ve 1949'da % 27,7'ye yükseldi (97).

Bu fonemen, tıpkı *kurumsal tasarrufun* (devlete bağlı sosyal sigorta fonları, yan resmi kuruluşların fonları) öneminin artması olayı gibi, aslında otofinansmanın sebebi değil, neticesidir. Sermaye piyasası eski önemini artık yitirdiği içindir ki diğer tasarruf şekilleri küçük rantiyeler tarafından tercih edilir hale gelmiştir. Taşınmaz mal kredisinin de önemi son derece artmıştır.

Aşırı sermayelendirme

Tekelci kapitalizmin yapısında ve işleyişinde, otofinansmanın uygulanmasından dolayı meydana gelen değişiklikler şimdiye kadar belirttiğimizden çok daha geniştir. Gerçekte otofinansman, *tekel fiyat ve kârları* sistemini değiştirmekte ve böylece, aşırı kapitalizasyon fenomenlerini yaratmaktadır. Otofinansman artık yeni yatırım sahaları bulunmayan aşırı tekel kârlarının sonucudur. Fakat sabit sermaye kitlesi arttığı halde, piyasa nispeten daraldıkça, sermayenin değerlendirilmesinin uzun bir dönem boyunca artık kolaylıkla gerçekleşmemesi tehlikesi de artmaktadır. Birikmiş muazzam sermaye kitlesinin değerlendirilmesi güçleştikçe, tekeller, *hemen gerçekleştirilebilen* kâr marjlarını artırarak, aşırı kârlarını garanti etmenin yollarını arıyorlar. Bu kazançlar maliyet fiyatına dahil edilmiştir. Ve tekelleştirilmiş bir piyasa sözkonusu olduğu ölçüde, önceden garanti edilmektedir:

"Kâr artık bir tesadüf işi değildir. Maliyet fiyatının herhangi bir unsuru gibi önceden tahmin edilebilir. Riziko tamamen kalkar, kâr artık bir tortu, bir kalıntı değildir. Bundan böyle, tıpkı ücret ya da faiz gibi o da satış fiyatlarının önceden saptanmasına dahil edilir" (98).

Fakat otofinansman döneminde tekel kârı, hissedarların geliri olmaktan çok, büyük tröstlerin müstakbel yatırım ihtiyatlarıdır. Başka bir deyişle, *tekel fiyatları, işletmenin sermayesinin ve üretici kapasitesinin devamlı artışı önceden sağlanacak şekilde tespit edilmiştir.* Bu müstakbel yayılma garantisinin, rekabet ihtiyaçlarından çok, yeni sermaye yatırım alanlarının daralmasından ileri gelmesi, bu evrimin garip bir cilvesidir.

Böylece "fiyatlara göre yatırım" denilen uygulama (reisfinanzierung) gelişmektedir. Bu sistemin Nazi Almanya'sındaki işleyiş tarzını inceleyen Lurie şu hususu belirtir: "Fiyatlar, maliyetlerin ve makul bir kârın dışında, sadece sözkonusu donatımın ikame edilmesini değil, aynı zamanda kapasitenin artmasını da sağlaması gereken bir amortisman payını kapsayacak (ihtiva edecek) şekilde tespit edilmiştir. Böylece ilk yatırımın değeri, müstakbel yatırımlar için kullanılabilecek ek bir ihtiyat birikimi sayesinde hızla elde

edilmiş olur... Bu tekniğe, "fiyatlara göre finansman" denir. Ve bu teknik zaruri olarak bazı tekelci unsurların varlığını gerektirir. Fiyatlar şeklen maliyete göre hesaplanmış olur. Fakat hakiki durum, *maliyet şekline dönüşmüş otofinansman gelirlerini sağlayacak* şekilde hesaplanmış bir tekel fiyatı durumudur (99).

Yazar, bu tür fiyat hesaplarıyla ilgili birkaç örnek de vermektedir: Alman alüminyum üretiminin % 70'ini kontrol eden *Vereinigte Aluminiumwerke* A.G., 1937 mali yılı ile ilgili raporunda, "amortisman (!) ve diğer ihtiyatlar faslının, tonu 1300 R.M. olan alüminyum için, ton başına 204 R.M. arttığını, öngörülen yayılma programının finansmanından sonra (gerçekten de garip bir "amortisman") bu fasıllardan bir kısmının alüminyumun fiyatını indirmek için kullanılabileceğini" açıkça belirtmektedir.

Aynı yıl silah tröstü *Rheinmetall-Borsig*'in yayınladığı raporda da "bu yatırımların uzun vadedeki perspektifleri konusunda şüpheler bulunduğundan ve kumpanyanın otofinansmana büyük bir ihtiyaç duymasından dolayı" hükümetin dağıtılmamış kârlarla ilgili uygulamayı tasvip ettiği ileri sürülmektedir (100).

ABD'de de durum başka türlü değildir. Şirketlerin kâr seviyeleri hakkında 1948'de bir anket yapmış olan senatonun *Flanders Committee*'si önünde sendika temsilcileri, tröstlerin, daha yüksek maliyetleri karşılamak için değil, fakat sırf kendi yayılmalarını gerçekleştirecek fonlar sağlamak için fiyatları artırdıklarını ileri sürerek onları açıkça suçladılar. Tröstlerin temsilcileri hakikati inkâr etmeyi pek düşünmediler. Fakat bu yayılmanın kamu yararına olduğunu bildirmekle yetindiler (Standart oil of New Jersey, General Motors, General Food, General Electric'in temsilcilerinin demeçleri) (101).

Savaş öncesinde bir iktisatçı, *General Motors* tröstünün fiyat politikasını şu şekilde karakterize etmişti:

"1921 depresyonundan sonra *General Motors, bir yatırım politikasına bağlı bir fiyat politikası* kabul etti. Ek ürünün (hasılanın) öngörülen fiyatlarla satışından umulan gelir yeni sermayenin tahmini değerinden daha yüksek olduğu sürece yayılmanın (inkişafın) arzu edileceği fikrinden hareket eden kumpanya, piyasanın eğilimlerini, yayılmanın ve donatım mallarının kullanılması (ile ilgili) (sabit) masrafların gerektirdiği sermaye tutarını önceden bildirdi... Kumpanya, satışlardaki dalgalanmalardan dolayı istihdam edilmeden kalacak kapasite miktarını hesaplayarak ve hem fiyat politikasını, hem de yatırım politikasını tanımlamak için sabit masraf faktörünü uygulayarak, bu dalgalanmaları *fiyatlarında ve yatırım oranındaki istikrar ile ahenkli bir hale getirir"* (102).

O zamandan beri *General Motors*'un politikası değişmedi:

M. Coyle, *"General Motors'un fiyat sorununa* yanaşma tarzının, işletmenin toplam kapasitesini ve piyasanın uzun vadeli potansiyelini gözönünde tutan ve istihdam edilmiş tip bir kapasite hacminden ya da ortalama bir kapasite hacminden hareket ederek maliyetleri ünite başına hesaplama tarzına bağlı olduğunu" bildirmiştir. İşte, kısa da olsa G. Motors'un geleneksel fiyat politikasının mükemmel bir özeti. G. Motors, önce *birkaç yıl boyunca yapı-*

lacak bir sermaye yatırımından elde etmeyi umduğu makul bir gelir oranı seçmekte, sonra da bu aynı dönem boyunca gerçekleştirmeyi umduğu "standard bir (üretim) hacmi" tespit etmektedir, En sonunda, bu satış hacmi üzerinden bu kârı gerçekleştirmeyi sağlayacak bir fiyata -standard fiyata- ulaşmaktadır. Böylece, bu fiyat, sabit masrafları -donatım masraflarını, genel masrafları, amortisman ve sigorta masraflarını- ihtiva ettiği ölçüde *sabit bir rakamdır* (103).

Diğer bazı tekel şirketlerinin açıkça kabul ettikleri gibi, bu fiyatın da *ekonomik buhranlar rizikosunun bertaraf edilmesini gerektirdiğini* belirtmeliyiz (104).

Böylece, gerçekleştirilen aşırı kârlar o kadar yüksektir ki tröstler halkın nefretini kazanmamak ve ödenecek vergileri azaltmak amacı ile ihtiyatlarının gerçek miktarını açıklamamayı tercih ederler... Bundan dolayı, Almanya örneğinde anlattığımız nominal sermaye ile ilgili hayret verici revalorizasyonları açıklayan gizli ihtiyatlar (hidden reserves) uygulaması gelişir. Yayınlanan bilançolar, tröstlerin *gerçek* durumunu gitgide daha az yansıtırlar. Bu bilançolar bu durumu gizlemeye yarayan birer araç haline gelirler. Gizli ihtiyatları bilançolarda es geçmek için uygulanan teknikler şunlardır:

1. Aşırı yıpranma fonu: Aşırı yıpranma fonu yada amortisman fonu, aslında, ilk değeri üzerinden kullanılmış olan sabit sermayeyi sağlamalıdır. 10 milyon frank değerindeki bir makina 10 yıl boyunca kullanılmışsa ve makinenin fiyatı bu arada artmamışsa, makinenin değerini amorti etmek için her yıl bir kenara bir milyon ayırmak gerekir. Yılda 2 milyon ayırmakla, gerçekte bu 10 yıl sonunda sabit sermayeyi iki misline çıkarmayı ve 1 yerine 2 makina satınalmayı sağlayan bir "amortisman fonu" kurulmuş olur.*

2. İşletme stoklarının tahmini değerini azaltmak: Bilançonun aktifine şirketin sahip olduğu her çeşit stok kaydedilmiştir. Gelecekteki belirsiz fiyat hareketlerini hesaba katarak şirket bu stokları gerçek değerinin yarısı olarak hesaplayınca (sonra bunları gerçek değerine satmakla beraber), kapitalize edebilecek gizli bir artı-değer rezervine sahip olur.

3. Yeni tesislerin ve donatım mallarının satın alınmasını, işletme masrafları şeklinde kamufle etmek: Malların satışından karşılanan hammadde ve elektrik cereyanı ile ilgili satın alma masrafları cari masraflar arasında gösterilmiştir. Değişken maliyetin (operating costs) bedeli (karşılığı) üretim (döner sermaye) boyunca kaybolmuş diye kabul edildiği halde, yeni makineler satın alınınca şirket sabit sermayesini artırır ve bu, bilançosunda görülmez.

"Amortismanla birlikte mükerreren geçen ya da yeni bir yatırıma yarayan bazı ikame masrafları, bakım masrafları içinde gösterilebilir. Bundan dolayı da net kâr gerçekten azaltılmış olur ve böylece net bir otofinansman gizli

---

* "% 10 tutarındaki bir amortisman organının her sabit sermayenin (sachanlogen) gerçek aşınmasına (yıpranmasına) tekabül ettiği kabul edildiğine göre, incelediğimiz 30 kumpanya, 1953'e kadar bu aşınmanın gerekli kıldığı amortisman için 431 milyon DM harcamıştır. Hiç değilse, bu meblağ için "gizli ihtiyatlar" ihdas edilmiştir; öte yandan, cari işletme masraflarıyla ne kadar sermayenin karşılandığını tespit etmek imkansızdır" (105).

ihtiyatlara dahil edilir; fakat dışardan bakan biri bunu farketmek imkanlarına sahip değildir (106).*

Fakat bütün bu uygulamalar bir paradoksla son bulur. Üretimdeki nisbi bir sınırlandırma ile şartlanmış olan aşırı kârlar, otofinansmandan dolayı, üretici kapasitede bir artışa yol açar. Kapitalist çökme döneminin temel çelişkisidir bu. *Aşırı sermayelendirilmesinin yarattığı bir çelişkidir.* Bir yandan yatırım alanı bulamayan bir para-sermayenin varolmasında ifadesini bulur. Bu fenomen, muazzam aşırı kârların sağlandığı 7 yıldan sonra, 2. Dünya Savaşı'nın ertesinde, özellikle Almanya'da kendini göstermiştir.(107) Bugün de ABD'nde ve İsviçre'de görülmektedir.

Amerikalı banker Warburg'a göre, 1950 yıllarının başlangıcında Amerikan kapitalistlerinin ne yapacaklarını bilemedikleri 7 milyar dolarlık *hot money* (sıcak para) vardı, İtalya gibi yeterince sanayileşmemiş bir ülkede bile sadece 1958 yılı için sermaye birikimi, yatırımları 300 milyar liret kadar aşmıştır (1959 tarihinde Floransa'daki Hıristiyan Demokrat Kongresi'nde bakan Tambroni'nin demeci).

Öte yandan aşırı kapitalizasyon özellikle mevcut üretici kapasitenin kronik eksik istihdamıyla belirir. 1920 ile 1940 yılları arasında Amerikan çelik sanayisinde kullanılan yıllık potansiyelin ortalaması toplam potansiyelin % 59,2'si idi (108.) ABD'de imalat sanayinin tümü için, 1923-1929 "boom" yılları boyunca istihdam edilmemiş üretici kapasitenin % 20 olduğu tahmin edilmiştir. Bu miktar 1947'de gene aynı seviyeyi bulmuş, 1954 yazında da % 25'e yükselmiştir (109). Haftalık dergi U.S. News and World Report (110), 1955 ve 1956 yıllarında belirli sanayi sektörlerinde üretim kapasitesinin istihdamı ile ilgili, *hem de tam boom dönemindeki* istihdamla ilgili tablolar yayınlamıştır:**

---

* İkinci Dünya Savaşı'ndan beri ortalama kâr oranında bir yükselme olduğunu gösteren istatistikleri eleştirici bir şekilde tahlil etmek için bu fenomeni göz önünde tutmak gerektir. Açıklanmış kârlarla ilgili rakamlar noksan hesaplanmıştır; fakat kâr oranını hesaplamaya yarayan sermaye ile ilgili rakamlar son derece noksan hesaplanmıştır. Sendika kontrolü altında gerçek servetini hesaplamak, bundan dolayı da kâr oranlarının Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllara göre düşük olup olmadığını tespit etmek imkânsızdır. Ortalama kâr oranının düşme eğilimi yasası bu gelişmiş sanayi ülkelerinde, ortalama kâr oranının azgelişmiş ülkelerdekinden düşük olmasıyla kendini açıkça gösterir.

** İşte, yeni boom'un tam ortasında A. M. Raskin'in New York Times'ta yayınlanan yerinde bir yorumu: "Grev hareketinin belki de en endişe verici sebebi (yazar büyük çelik grevinin arifesinde yazmaktadır), bizim sınaî makinemizin fantastik üretkenliği ve üretebileceğimiz her şey için piyasalar bulmaktaki kabiliyetsizliğimizdir. Çelik fabrikalarımız bütün iç ihtiyaçlarımızı ya da ihracat ihtiyaçlarımızı 9-10 ay karşılayabilir. Azgelişmiş bir ülkede ihtiyaç duyulan fakat pek az alıcı bulan otomobil, çamaşır makinesi, buzdolabı, elektrik ampulleri, televizyon cihazları, gemi, araba ve diğer binlerce maddenin üretimi için bir kapasite fazlasına da sahibiz" (111).

	1955 başlangıcı	*1956 ilkbaharı*
Otomobil sanayisi	72	72
Demir sanayisi	85	
Pamuk sanayisi	70	
Televizyon sanayisi	76	60
Buzdolapları sanayisi	46	
Aspiratör sanayisi	55	
Mobilya sanayisi	89	95

Silah ve savaş ekonomisinin artan önemi

Çöküş halindeki kapitalizm, biriktirdiği muazzam sermayelerin tümünü "normal olarak" değerlendiremez. Fakat kapitalizm de böyle bir değerlendirme ve temelinde devamlı bir yayılma olmadıkça varolamaz ve gelişemez. Temeldeki bu buhran belirleştikçe kapitalist sınıf ve her şeyden önce de tekellerin yönetici tabakaları böyle bir yayılmayı sağlayabilecek *ikame piyasaları* daha sistemli araştırır. Silahlanma ekonomisi, savaş ekonomisi, kapitalist üretim sisteminin kendi çöküş döneminde bulduğu temel ikame piyasalarını temsil eder.

Yeni piyasaların bulunmayışı, büyük tröstlerin üretimde bir sınırlandırma eğilimi gerektiren tekelci uygulamaları, "disponibl" sermayeler için yeni yatırım alanlarının yokluğu, global sınai gelişmedeki gecikme ile büyük emperyalist ülkelerde bir sermaye bolluğunu bir arada yaratır. Demiryollarının dünya ölçüsünde gelişmesinden sonra çelik sanayisi büyük yeni pazarlar bulamaz hale gelmiştir. 1. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllar boyunca büyük devletlerin güttükleri silahlanma politikasıdır ki, demir-çelik sanayisinde, özellikle Fransa ve Almanya'da demir-çelik sanayisindeki atılımı şartlandırmıştır. Bazen, Rusya'da ve Japonya'da olduğu gibi, diğer devlet siparişleri esas itibariyle aynı rolü oynamıştır. 1. Dünya Savaşı ertesinde otomobil üretimi kısmen bu boşluğu doldurmuş, fakat 1929-1932 büyük ekonomi buhranı, ancak Almanya'nın ve ardından da uluslararası silahlanmanın neticesindedir ki ağır sanayide tamamen aşılabilmiştir. Amerikan sanayisinde de ancak 1940'dan sonra hızlı bir silahlanma, ağır sanayide bir noksan istihdam seviyesine gelmiş olan durgunluğu önlemeyi başarmıştır.

İkame piyasa, esas itibariyle, ağır sanayi mamullerinin devlet tarafından satın alınması için yaratılmış yeni bir satınalma gücüdür. Fakat bu satın alma gücü, kelimenin asıl anlamıyla "yaratılmamıştır", yani yoktan varolmamıştır. Bu amaçla devlet tarafından yeni bastırılmış banknotlar şeklinde görüldüğü zaman bile "yeni değildir." Bir tek kaynağı vardır bunun. O da *gerçek ulusal gelirin yeniden dağılımıdır*. Yeniden dağılım, tabiatıyla üretimde bir artışa sebep olmayacaktır. Yani yeni satın alma gücünün böylece ek bir kaynağı haline gelen global gerçek gelirlere yol açmayacaktır.*

* X. bölüme, "savaş ekonomisi" bölümüne bakınız.

Satın alma gücünün bir sektörden bir sektöre yer değiştirmesi, dolaylı ya da dolaysız devlet tarhları şeklinde gerçekleşir. Yani vasıtasız gelir vergisi, muamele vergisi, servet vergisi, vasıtalı vergiler, devlet istikrazının az çok mecburi plasmanı, cebrî tasarruf, işçilerin gerçek ücret seviyesini azaltan enflasyonist kâğıt para basımı v.s. Halkın diğer tabakaları zararına olmak üzere ağır sanayideki tekellerin zenginleşmesine yol açar bu.

Böylece, ABD'de 2. Dünya Savaşı boyunca 175 milyar doları bulunan silah siparişlerinin % 67,2'si, çoğunluğu ağır sanayide faaliyet gösteren 100 tekelci tröste verilmiştir. Almanya'da 1933'ten 1939 Eylül'üne kadar yaklaşık olarak 63-64 milyar R.M. silahlanma için sarfedildi. Bu da yatırım malları üretiminin (makineler ve aletler) 1932'ye oranla 4 misli artmasına yol açtı, oysa tüketim malları üretimi % 50 bile artmamıştı. Kore Savaşı boyunca, Temmuz 1950 ile Haziran 1953 arasında imzalanan askeri anlaşmaların tümünün % 64'ünü en büyük 100 Amerikan şirketi gerçekleştirdi (112).

Silahlanma ekonomisinin oynadığı "ikame piyasa" rolü, ağır sanayi alanındaki "aşırı kapitalize edilmiş" büyük tekellerin sermayesinin değerlendirilmesini sağlamak için gereklidir. Fakat silahlanma ekonomisi, devleti, bu sanayinin başlıca müşterisi haline getirir. Kapitalizmin çöküş aşaması boyunca incelediğimiz tekel sermayesiyle devlet arasındaki özel bağlar böylece daha özgül bir şekle bürünür. Yöneticilerinin devlet cihazının kilit fonksiyonlarını yerine getirenlerle gitgide sıklaşan kişisel bir birleşmeyi gerçekleştirdiği tekellerle devletin kaynaşması, *sadece bir yardım politikası ve zarara karşı sigorta politikasıyla değil, özellikle istikrarlı ve sürekli piyasalar sağlama politikasıyla da tekellerin kârını garanti eder*: Büyük çoğunluğu "ulusal savunma" ile ilgili olan devlet siparişleri.

Haftalık Amerikan dergisi *U.S. News and World Report*'a göre (113), ABD bütçesinde 1957–1958 yılı için öngörülen 71,8 milyarlık masrafların % 45'i, doğrudan doğruya sanayiye verilen 33 milyar dolarlık siparişleri temsil etmektedir, yani:

7,4 milyar dolar uçak sanayisine;
4,5 milyar dolar inşaat sanayisine;
2 milyar dolar radyo ile idare edilen füzeler sanayisine;
1,3 milyar dolar gemi inşaat sanayisine;
1,3 milyar dolar gıda sanayisine;
1,2 milyar dolar kimya sanayisine;
1,1 milyar dolar elektrik sanayisine v.s.

Aynı makale, uçak sanayinin (o devirde 800 bin işçi istihdam etmektedir) ve elektronik sanayisinin, büyük kısmı ile devlet siparişlerine bağlı olduğunu belirtmektedir. Devlet borçlarından alınan ve büyük bir kısmı bankalara ve sigorta kumpanyalarına akan 7,4 milyar dolar tutarındaki faiz ki ABD bütçesinin aşağı yukarı % 60'ını* teşkil etmektedir, doğrudan doğruya kapitalist sınıfın belirli -ve çok sınırlı- bazı sektörlerine, ağır sanayiye (her şeyden

* E. W. Goldschmidt'e göre mali şirketler 1949'da Amerika'daki devlet fonlarının % 72'sini ellerinde tutmaktadırlar (114).

önce bu ağır sanayideki büyük tekellere) ve büyük mali şirketlere tahsis edilmiştir.

Fransa'da bütçe raportörü 1956'da sanayiye verilen askeri siparişlerin 630 milyar Fransız Frankını bulduğunu, bunun 44 milyarının otomobil, 129 milyarının uçak, 56 milyarının inşaat mühendisliğine, 6 milyarının kauçuk sanayine, 34 milyarının yakıt sanayisine, 14 milyarının kimya sanayisine, 41,8 milyarının gemi inşaat sanayisine, 16,6 milyarının elektrik sanayilerine, 30 milyarının madenleri şekillendirme sanayisine, 6,4 milyarının takım tezgâhlarına, 85,2 milyarının makineli silahlanma sanayisine, 45 milyarının dokuma ve deri sanayisine, 50 milyarının ulaştırma sanayisine gittiğini hesaplamıştır (115).

Bütün kapitalist ülkelerin ulusal gelirinde silahlanma masraflarının gitgide daha büyük -ve istikrarlı- bir yer alması ulusal bütçede "kamu masraflarının" artışını belirleyen başlıca etkendir: Sosyal servislerin gelişmesi bu konuda sadece tali bir rol oynar (Çoğu zaman bu rol aslında dolaylı bir şekilde silahlanma ekonomisinden ileri gelmektedir; böylece Amerikan bütçesinin sosyal masraflarında 1957-1958'de eski muharipler için 4,5 milyarlık bir tahsisat ayrılmıştı). Bu kamu masrafları bugün belli başlı kapitalist ülkelerin brüt ulusal hâsılasının % 12 ila % 20'sini emmektedir (116). Askeri masraflara gelince, bunlar da brüt ulusal hâsılanın %'si olarak şöyledir:

	1950-1951	*1951-1952*	*1952-1953*	*1953-1954*
B. Devletler	7,6	13,4	14,5	13
B. Britanya	5,7	7,5	9,1	9,3
Fransa		8	8	7
	1954-1955	*1955-1956*	*1956-1957*	*1957-1958*
B. Devletler	11,2	10,3	9,8	10,2
B. Britanya	8,4	7,4	7,8	7,3
Fransa	6	7	7	7

Son haddine vardırılmış savaş ekonomisi mutlaka bir daraltılmış tekrar-üretim sürecini* gerektirdiği halde, az çok sürekli bir silahlanma ekonomisi, ekonominin sürekli bir askerileştirilmesi bunu gerektirmez. Aksine, devlet siparişleri bu durumda sadece doğrudan doğruya "askerileştirilmiş" sektörlerde değil, hammadde sektörlerinde ve hatta böylece yaratılmış genel talebin artması yolu ile tüketim malları sektörlerinde de üretimin ve kapasitenin genişlemesini (yayılmasını) teşvik eder. *Toplumda istihdam edilmemiş kaynaklar olduğu sürece*, bu "müşevvik", uzun vadede paranın istikrarını baltalamakla beraber, tam istihdamı sağlamak eğilimi gösterecektir.**

Fakat üretim araçlarının ve işçilerin tam istihdamı sağlandığı andan itibaren askeri masraflarda yeni bir artış, ancak ekonominin diğer sektörlerindeki kaynakların askerileştirilmiş sektörlere transferi ile yapılabilir (ya bu trans-

* X. bölüme "daraltılmış tekrar-üretim" bölümüne bakınız.

** Bundan sonraki ara başlığa bakınız "Sürekli para enflasyonu eğilimi."

ferler yönetmelikler ve buyruklarla doğrudan doğruya gerçekleşir ya da fiyat yükselmelerinden dolayı kendiliğinden olur). Bu durumda bile bütün sektörlerde daraltılmış tekrar-üretim yoktur (Daraltılmış tekrar-üretim kaynakların tahsisi için silahlanma sektörleriyle doğrudan doğruya rekabet halindeki bazı sektörlere inhisar edebilir). Genişleme oranı istikrarlı ya da gerileme halinde olmak şartıyla, yani silahlanma sektörü ekonomideki disponibl *ek* kaynakların büyük kısmını ya da tamamını emmek şartıyla tekrar-üretim, bütün sektörlerde çoğu zaman genişlemiş olarak kalabilecektir.

Böylece Büyük Britanya'da 1950'den 1954'e kadar ekonomideki disponibl metal ürün kaynakları indeks 91'den indeks 110'a çıkmıştır (Artış % 20'den fazladır). Aynı dönem boyunca sivil yatırımlar için kullanılan metalürji mamulleri pek az artmıştır (1950'de indeks 35, 1954'te indeks 37). İhracat esas itibariyle, aynı miktarları emmiştir (1950'de indeks 38, 1954'de indeks 39). İç piyasaya tahsis edilen tüketim mallarının da 1954'te emdiği metal mamuller miktarı 1950'dekinin aynıdır. Üretimdeki artış, esas itibariyle silahlanmaya (silahlanma masrafları 1950'deki metal mamullerin % 8'ini, 1954'te % 15'ini emmiştir) ve özel araba imalatına hasredilmiştir (1950'de % 2, 1954'te % 6) (117).

"Ilımlı" silahlanma ekonomisinin, tam istihdamı garanti edebileceğini ve "buhransız bir kapitalizm" yaratacağını mı gösterir bu? Hayır. Fakat bu problemi incelemeden önce diğer iki fenomeni belirtmek gerekmektedir: kapitalizme "ikame bir piyasa" sağlamak için imal edilen silahların yıkıcı bir kullanılma eğilimi göstermesi, silahlanma ekonomisinin sürekli bir para enflasyonu eğilimini gerektirmesi.

Sermayenin, her şeyden önce de, I. sektörün sermayesinin değerlendirilmesini sağlamak için silahlanma ekonomisinin ve savaş ekonomisinin oynadığı artan rol, emperyalist savaşların ve savaş tehlikelerinin tali bir sebebi olur. Bunlar çöküş dönemindeki kapitalist üretim cycle'ında kaçınılması gittikçe güçleşen aşamaları temsil ederler. Silahlanma politikası buhranı ya da buhran tehlikesini önlemek için gerekli bir palyatif olduğu oranda, kendi devamını savaş tehdidi içinde kaçınılmaz olarak yaratır. Silahlanma politikasının üretici kapasitede gerektirdiği yayılma, kurtulmak istediği çelişkileri daha da artırır. Daha tehditkâr yeni bir aşama (vade) yaklaşır. Birikmiş silahların kullanım değeri gerçekleşmedikçe, yani "bölgesel" ya da genel savaşlar patlak vermedikçe, silahlanma politikası sonsuza dek sürdürülemez. Ancak, silahlar "tüketildiği", ortadan kalktığı ölçüde, yani savaş patlak verdiği ölçüde, sarmal bir eğri izleyebilir. Nihayet, teknik ilerleme birikmiş silahları hızlı bir "moral yıpranma (aşınma)" ile tehdit eder. Savaş hazırlığı ve silahlanma birbirlerini sebep ve sonuç olarak etkilediğinden, silahlanmanın belli bir noktasından itibaren bütün faktörler savaş tehlikesi yönünde bir baskı yaratır.

Böylece ekonomik cycle bir savaş cycle'ı ile birleşir. Savaş kapitalizmi çağıdır bu (118).

Fakat silahlanma ekonomisi ve savaş ekonomisi sadece "ikame piyasaları" temsil etmezler, gerçek piyasaları yaymak ve genişletmek için gerekli araçları da temsil ederler. Tekel sermayesi ile devlet arasındaki derin kay-

naşma, tekel temsilcilerinin, şanlı orduların izlerinden gitmelerini ve sonra da işgal edilen ve fethedilen ülkelerdeki ganimeti paylaşmalarını gerektirir.

Japon tröstleri: Mançurya'nın gelişmesi için sınaî kumpanya'yı kontrol eden Aihaxa (mangyo grubundan) şirketi 1937'den itibaren bütün Mançurya ekonomisine egemen oldu. Şansi eyaletinin askeri işgalinden hemen sonra ordu, bölgenin başlıca işletmelerini tröstlere devretti (1938'de). Ordu hangi bölgeyi ele geçirmişse tröstler o bölgeyi kendi aralarında paylaştılar. 1943 başlangıcında birkaç tröstün hareket alanı resmen aşağıdaki şekilde sınırlanmıştı:

Mitsui: Endonezya, Tayland, Malezya, Sumatra, Java, Borneo, Birmanya'nın pamuğu, Filipinler'in çimentosu.

Mitsubişi: Malezya'nın ve Sumatra'nın maden kömürü, Birmanya'nın meşe ormanları (Mitsui ile birlikte), Birmanya'nın volfram madeni, Malezya'nın ve Birmanya'nın çimentoları, Java'nın ve Malezya'nın boyaları.

Formoza Bankası: Hainan, Célébes, Yeni-Gine, Pasifik adaları.

Nomura ve Yasuda: Güney Çin v.s. (119).

Alman tröstleri: Sovyetler Birliği'nin bir kısmının işgalinden sonra büyük Alman tröstleri Sovyet sınaî kombinalarının çoğunun yönetimini ele aldılar. *Ostgesellschaften*, Nurenberg davası belgelerinin de gösterdiği gibi, Krupp Mariupol'daki iki fabrikayı, Kramatorskaya'daki iki fabrikayı ve Dinyepropetroks'taki bir fabrikayı ele geçirdi. 1943'te Krupp, Dinyeper bölgesindeki demir madenlerini ve işletmelerini, özellikle de Dinyep-ropetrovsk'taki Voroşilof fabrikalarını söktürdü. I.G. Farben, Chemie-Gesellschaft Ost G..m.b.H.'nin ve Sticks-toff Ost.'un yönetimini ele aldı A.E.G., A.E.G.-Fabriken. Ostlant G..m.b.H.'yi kurdu.

Amerikan tröstleri: Almanya'nın ve Japonya'nın Amerikan orduları tarafından işgalinden sonra, Standart Oil, General Motors, Westinghouse, Philco, v.s. gibi Amerikan tröstleri buralarda şubeler açtılar. Almanya'da, Firestone, büyük kauçuk tröstü Phoenix Werke'yi ele geçirdi. General Motors, başlıca otomobil tröstü Opel Werke'ye el attı. Socony Vacuum Oil Cy., Winptershall içinde büyük bir nüfuz kazandı.

Sürekli para enflasyonu eğilimi

Kapitalist ekonomi içinde sürekli -ve artan- bir silahlanma sektörünün kurulması kapitalizmin çöküş döneminin bir başka tipik fenomenini: sürekli para enflasyonu eğilimini ortaya koyar.

Gerçekte silah üretiminin, para açısından, özel bir karakteristiği vardır: Dolaşımdaki satın alma gücünü artırır, fakat buna karşılık, ek bir mal bolluğu yaratmaz. Artan satın alma gücü daha önce işsiz olan insanların ve çalışmayan makinelerin tekrar istihdamına sebep olduğu zaman bile vadeli bir enflasyon yaratır. Tüketim mallarının ve üretim mallarının üretimi artmadığı halde, işçilerin gelirleri ve şirketlerin kârları bu malların isteklisi olarak piyasada tekrar görünürler.

Silah üretiminin para enflasyonunun sebebi olmadığı bir tek özel durum vardır. O da bütün silahlanma masraflarının *tamamen vergi yolu ile finanse edildiği* (yani özel kişilerin ve işletmelerin *satın alma gücü azaltılarak*) ve verginin, tüketim mallarına olan taleple üretim mallarına olan talep arasındaki oranı değiştirmediği durumdur.* Kapitalizmin çöküş döneminde bu duruma pratikte rastlanmaz.

Birçok kapitalist ülkedeki para miktarında kaydî paranın artan önemi o dereceye varır ki para enflasyonu, esas itibariyle *kredi enflasyonu*, (kaydî para enflasyonu) şekline bürünebilir. ABD'nde endişe verici bir şeklinde artan *özel borçlanma,* enflasyonun yaratıcısıdır. Tüketim kredisi hacmi 1929'da 7,7 milyar dolarken 1958'de 50 milyar dolara fırlamıştır, ipotekli kredi 1940'ta ve 1945'te 27 milyar iken, 1950'de 48 milyara, 1961'de de yaklaşık olarak 175 milyara yükselmiştir. Fakat genellikle para enflasyonunu tayin eden etken-devlet borçlarındaki şişkinliktir. Bu kredi enflasyonunun yaratılmasında kamu harcamalarının temel rolü, bankaların bilançolarında verilen kredilerin karşılıkları araştırıldığı zaman ortaya çıkar: Bunlar devlet istikrazı senetleridir (Tahviller, hazine belgeleri v.s.). Devlet borçlarındaki artış sadece para enflasyonunun yerini almıştır (onu maskelemiştir). Fidüsyer dolaşımın artan bir hacmi şeklinde görüneceği yerde devlet borcu senetlerinin teşkil ettiği *muhayyel sermayenin* artışı şeklinde görünür.** Fakat para miktarı da sanki kâğıt para ihtiyacı varmış gibi artar (şişkinleşir).

Çeşitli ülkelerin ticaret bankalarının toplam aktifinde devlet istikrazının payı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (120):

	1913	*1938*	*1945*	*1952*
Belçika	-	15	65	42
Danimarka	-	14	23	14
Birleşik Devletler	4	29	60	33
Büyük Britanya	-	37	63	50
İtalya	-	30	64	32
Hollanda	-	-	73	58
İsveç	-	3	24	13
İsviçre	-	3	26	13
Kanada***	2	11	44	39

Üretici olmayan kamu harcamalarının yarattığı enflasyonun munzam ve değersiz banknotlar şeklinde doğrudan doğruya görüldüğü ülkeler elbet var-

---

* Tam istihdam, silahlanma ekonomisi sayesinde yeniden gerçekleşince, fakat aynı zamanda da tüketim malları üretimi değişmeden kalınca, bütün disponibl kaynaklar I. sektöre yöneldiğinden ücretlilerin gelirlerindeki ve tüketim malları talebindeki artış enflasyon yaratıcı bir etki gösterir.

** 1945'ten 1952'ye kadar ABD'de, Kore Savaşı'na rağmen, para dolaşımı ancak % 4 artmıştır.

*** Sadece *Royal Bank of Canada.*

dır (Örneğin 1933'ten sonraki Almanya, 1940'tan sonraki Fransa) Almanya'dan para dolaşımı 1938'de 10,4 milyar R.M. iken 15 Şubat 1945'te 56,7 milyar R.M.'ye; Fransa'da 1938'de 112 milyar Frank iken 1945'de 577 milyar franka yükselmiş ve 1952'de 2000 milyar Frankı geçmiştir. Japonya'da da 1938'de, 2,9 milyar yen iken 1945'te 54,8 milyar yene yükselmiştir.

Bu büyük artışlara rağmen, bazı durumlarda fiyat yükselmeleri (özellikle Almanya'da) nispeten ılımlı olmuştur, ama bunun sebebi, bir yandan üretimin ve vergilerin son derece artması, öte yandan, dağılmış satın alma gücünün büyük bir kısmının bankalarda nispeten zorunlu bir tasarruf şeklinde donması ve nihayet devletin polis baskısı ile "resmi" fiyatlarda, karaborsadaki daha spektaküler ve daha "gerçek" yükselmelere rağmen, bir istikrar yaratmasıdır (empoze etmesidir).

Halen ABD'de görüldüğü gibi "Nazi Almanya'sında da olduğu gibi az çok "ılımlı" ya da "donmuş" olmasına rağmen, sürekli enflasyon, daima *ulusal gelirin yeniden dağılımını gerektirir.* Bunun ilk kurbanları sabit gelirli vatandaşlarla, gerçek gelirlerini savunmak için gerekli imkânlardan ve sendikal güçten yoksun ücretliler tabakasıdır.

Bununla beraber, ekonomi genel bir genişleme halinde kalırsa bu yeniden dağılım işçilerin hayat seviyesinde mutlak bir düşüşü gerektirmez (Örneğin ABD'nde 1945'le 1958 arasında böyle bir durum olmamıştır). Fakat artan sosyal hasıla içinde ücretlilere düşen payın istikrarlı bir paranın bulunduğu zamankinden daha az olmasını gerektirir. Bu durumda enflasyon, muhafazakâr çevrelerin ihtiyatsızca ileri sürdükleri gibi "sendikal baskının sonucu" değil, sendikal gücü nisbi bir şekilde nötralize edecek bir araçtır.*

Zaten kapitalizmin çöküş aşamasının çeşitli karakteristikleri, çağımızın enflasyon yaratıcı temel eğilimini artırmaktadır. Her şeyden önce fevkalade amortisman uygulamalarını, otofinansmanı ve genellikle büyük tekellerin aşırı likiditelerini zikredebiliriz. Sabit sermayenin gerçek yenilenme cycle'nın süresi, mali ve kaydî amortisman cycle'nın süresi ile aynı oranda azaltılmadığı için para hacminin bu para piyasada bir karşılık bulmaksızın, artması sonucunu doğurur. Bu likiditeler bankalara yatırılmışsa, para dolaşımına girerler, böylece kredi enflasyonunu teşvik ederler ya da bütçe açıklarını veya üretici olmayan bütçe masraflarını "finanse eden" ve böylece enflasyon yaratan kısa ya da orta vadeli devlet tahvillerinin satın alınması için kullanılır.

Buhransız bir kapitalizm mi?

2. Dünya Savaşı'ndan beri kapitalizm karakteristik 4 resesyon (durgunluk) geçirmiştir: 1948-1949 resesyonu, 1953-1954 resesyonu, 1957-1958 resesyonu, 1960-1961 resesyonu. Kapitalizm hiçbir vahim buhran ve şüphesiz, 1929'daki ya da 1938'deki buhran kadar büyük bir buhran geçirmemiştir.

---

* XVIII. bölüme "Keynesgil Devrim" e bakınız.

Kapitalizmin tarihinde yeni bir fenomen mi söz konusudur? Bu olguları her kapıyı açan formüller yardımı ile açıklayan bazı Marksist teorisyenlerin yaptığı gibi bunu inkâr etmek gerektiğine inanmıyoruz (meselâ J.L. Schmid (121), "Dünya çapındaki ekonomik cycle, dünya savaşı neticesinde bölündü, bu da onun derinleşmesini önledi (?)" diye iddia etmektedir. Bu yazar, geçmiş birçok cycle'ın ülkelere göre değişen önemli farklılıklar gösterdiğini unutmaktadır).

Bu olayın kökenleri, özellikle kapitalist çöküş aşamasının yukarda sıraladığımız karakteristiklerinin tümüne bağlıdır. Bu aşamadaki kapitalist ekonomi, hem tüketimde hem de yatırımda serbest rekabet dönemindekinden ya da tekelci kapitalizmin ilk aşaması boyunca görülenden *daha büyük bir istikrar* sağlamaya çalışır. Her şeyden önce, devletin ekonomik hayata artan müdahalesinin sonucu olan dönemsel dalgalanmaların azaltılmasına yönelir.

Ekonominin tamamen tekeller tarafından kontrol edilen sektörlerinin sayısı arttıkça bu sektörlere yapılan yardım, ekonomik cycle momentine bağlı kalmaksızın, zaman içinde artma eğilimi gösterecektir. Aşırı tekel kârları, "fiyatlara göre yatırım", kârın garanti edilmesi, yani bütün bunlar, son tahlilde tekellerin sermaye birikiminin adeta cycle'dan kurtulduğunu, buhranları önceden sezinlediğini, satış fiyatlarının hesaplanmasında bunları geçiştirdiğini gösterir. Büyük tekelci şirketler böylece gitgide uzun vadeli bir yatırım politikası, yani bir yatırım "planlaması" değilse bile, bir yatırma "programı" uygulamaktadırlar (Boom'un ani hücumlarına karşı koymak için ek bir kapasite marjının devam ettirilmesi dahil) (122).

Demek ki dönemsel dalgalanmaların şiddetinin azaltılmasının, kısmen, dönemimizdeki kapitalist ekonominin işleyişinden ileri geldiği varsayılabilir.

Öte yandan, tekelleşmiş sektörlerin sayısı arttıkça, cari olarak amorti edilmesi gerekli çok büyük bir sabit sermayeye sahip kapitalistlerin "istikrarlı" sosyal ilişkilerin muhafazasına büyük bir ilgi gösterdikleri sektörlerin sayısı da artar. Aşırı kârlar işgücünün gelirlerinde istikrar sağlamalarına, hatta bu gelirleri, periyodik bir şekilde, yavaş yavaş artırmalarına imkân verir. Rejimin istikrarlılığı, sosyal sigortalar sisteminin, sosyal güvenliğin, işsizlik tazminatının genelleştirilmesini gerektirir. Bütün bu sistemler buhran döneminde ücretlilerin toplam satın alma gücünün, toplam işgücüne oranla işsizlerin temsil ettikleri bir kısma eşit bir kısmının değil, çok daha ufak bir kısmının azaldığını gösterir. Sistemin özündeki bu kuvvetlerin etkisinden dolayı, demek ki, toplam talepteki azalma, geçmişe oranla, buhran döneminde daha şiddetli değildir.

Buna karşılık sistem yukarıda belirtilen "istikrar unsurlarını" nötralize etme tehlikesi gösteren önemli bir *yeni istikrarsızlık faktörü* içerir: *dayanıklı tüketim malları* üretiminin artması. Bu istikrarsızlık, gerçek gelirlerdeki yükselme ile, özellikle taksitli satışlardaki gelişmeyi sağlayan daha büyük bir istikrarlılıkla açıklanır (Taksitli satışlar olmazsa, işçinin dayanıklı tüketim mallarını alması imkânsızdır). Fakat dayanaksız tüketim mallarını belirleyen hususun aksine, dayanıklı mallara olan talep çok esnektir ve buhranın başın-

da aşağıdaki rakamların da gösterdiği gibi, sermaye/yatırım mallarına olan talepten daha köklü bir düşmeye uğrar.

Aralık 1956-Ocak 1957'den, Nisan 1958'e kadar Amerika'da sınaî üretim 21 puan, dayanıklı malların üretimi 36 puan, dayanıklı tüketim mallarının üretimi 44 puan azalmıştır (Otomobil üretimindeki azalma 75 puandır). %'de itibariyle bu düşmeler, sırasıyla, % 14,2, % 21,5, % 31,2 ve % 44,4'tür. Ekim Ocak 1955'tekiyle karşılaştırılırsa düşme, sırasıyla % 14,2, % 8,6, % 51,8'dir (123).

Zaten dalgalanmaların şiddetinin nisbi bir şekilde azalması yönünde etkili olan kuvvetler, sadece geçici olarak hareket ederler. Tekelleşmiş sektörler, yatırımlarına istikrar sağlar. Fakat rekabete açık sektörlerin yatırımlarında çok daha büyük dalgalanmalar görülür. Buhran döneminde tekelleşmiş sektörlerde yatırımlardaki azalmanın pek görülmemesinin ya da sadece pek az görülmesinin sebebi, bu sektörlerdeki artan (şişkin) kârların tümünü yatırımda kullanmak gücünde olmayışlarındandır. Başka bir deyişle, ücretler, sendikal gücün etkisinden dolayı buhran döneminde artık hızla azalmak eğilimi göstermedikleri gibi, "boom" döneminde büyük ölçüde artmak eğilimi de göstermezler.

İşte burada bir başka faktör müdahale eder: sosyal kaynakların bir kısmının devlet aracılığıyla yeniden dağılımı. Bunun etkisi yatırımlar alanında (okullar, yollar, hastaneler, silahlanma) olduğu kadar, tüketim alanında da (para yardımları, sosyal sigortalar, devlet memurlarının aylıkları, aile tahsisatı v.s.) kendini gösterir. Fakat daha önce gösterdiğimiz gibi, böylece yeniden dağıtılan kaynakların büyük bir kısmı bu "transferlerden" yararlanan aynı sınıflardan -tabii ne aynı ailelerden ne de aynı kişilerden- geldiği için genellikle sanıldığından daha azdır.*

Demek ki özellikle yatırım alanındadır ki, devletin rolü gittikçe önem kazanmaktadır. Kapitalist üretim cyclc'ı açısından devletin rolü şu şekilde özetlenir: Devlet, kapitalist yatırımın kronik darlığını tamamlar ve böylece öteden beri devam edegelen durgunlaşma eğilimini bir parça önler. Ayrıca özel yatırımlardaki her ani düşüşü kamu yatırımlarındaki mütekabil bir artışla dengelemeye çalışır.**

Devlet'in artan bu ekonomik rolünün pratik etkisi özellikle dönemsel dalgalanmaların şiddetinin hafiflemesidir. Klasik buhran ve depresyondaki ilerlemeyi karakterize eden birçok etki gözönünde tutulursa bu kolayca anlaşılır.*** Klasik buhranın ve depresyonun başlangıcında işten atılmalar, tüketim malları harcamalarında bir düşme yaratır. Bundan dolayı siparişler (yatırımlar) her iki sektörde de birbiri ardısıra azalır, bu da yeni işten atılmalara yol açar. Buna karşılık, ilk tensikattan ve özel yatırımlardaki ilk indirimlerden

---

* X. bölüme "Devlet etkisiyle (aracılığı ile) milli gelirin yeniden dağılımı" paragrafına bakınız.

** Bir silahlanma ekonomisindeki sürekliliğin, askeri buluşların çoğu sivil alanda uygulandığı için, II. Dünya Savaşı'nın ertesinde "teknolojik buluşları" hızlandırmış olduğunu belirtmek gerekir. 1950'deki "boom", büyük kısmı ile bu yeniliklerle açıklanır.

*** XI. bölüme bakınız.

itibaren devlet organları giderlerini artırırlarsa, *buhranın bu ilerlemesi* durdurulur. Sistemin özündeki kuvvetler ekonomik canlanmayı sağlayıncaya kadar buhrandaki ilerleme sahanlıkta (eşikte) durur.

Savaş sonrası resesyonlarının başlangıcını, savaş öncesi iki buhranın başlangıcı ile karşılaştırırsak, bunu hemen görürüz. İlk düşmenin şiddeti, özellikle 1957 resesyonu başlangıcında, 1929'dakine oranla büyük ölçüde azalmamıştır. Bu resesyonları savaş öncesi buhranlardan ayırdeden şey, bu aşamada durmalarıdır.

Bununla beraber, devlet herhangi bir ek satın alma gücü yaratmaz. Demek ki, resesyon ne kadar şiddetli ise, "ikame" satın alma gücünün yaratılması o kadar gerekli olur ve enflasyon yaratıcı eğilimlerin patlak vermesine yol açar. Kapitalizmin çöküş çağında devletin karşısına çıkan ikilem *buhran ile enflasyon arasındaki seçme*dir. İkincisi belirlenmedikçe (artmadıkça) birincisi önlenemez.

	1929	1937	1948	1953	1957
	1932	1938	1949	1954	1958
İstihdam	%	%	%	%	%
(tarım hariç	-6,5	-7,1	-3,5	-2,9	-4,2
Brüt ulusal hasıla	-5,5	-7,8	-2,6	-2,7	-4,1
Sınai üretim	-15,9	-30,4	-7,4	-9,8	-13,1
Perakende satış hacmi	-6,1	-11,4	-1,4	-0,3	-5,1
Dayanıklı mallar siparişi	-26,5	-39,5	-21,6	-14,3	-20,1(124)

Verimsiz devlet giderlerinin artışından dolayı kapitalist Batı ülkelerinde meydana gelen "ılımlı" enflasyon, ilk bakışta, kapitalist ekonominin geleceğini tehdit eder görünmektedir. Bundan dolayı, uzmanların çoğu, devleti "bu sözde tehlikeyi" umursamamaya ve artan oranlarda cömertçe *deficit spending** yapmaya davet etmektedirler.

Ama dar görüşlülüktür bu. Nispeten sürekli enflasyon eğilimi, kapitalist ekonominin normal işleyişinde birçok engel yaratır. Spekülasyonu kolaylaştırır ve "normal" yatırım faaliyetlerini rahatsız eden güvensizliği artırır. Serbest rekabet döneminin klasik cycle'ında ekonomik canlanmayı normal olarak sağlayan mekanizmaları bozar ya da işlemez hale getirir. Resesyon döneminde bile fiyatlarda düşme yoktur. Tüketicilerin satın alımları artık ekonomik canlanmada muharrik bir rol oynamaz, faiz oranındaki düşme, yatırımları hissedilir derecede artırmaz artık. Böylece, daha 1957–1958 resesyonu boyunca ABD ve Büyük Britanya hükümetleri, ekonomik canlanmadan önce fiyatlarda bir yükselmenin başlamasından korktukları için, buhranı hızla önleyecek klasik çarelere başvurmakta tereddüt ettiler. Oysa harcanan ek meblağların çok aşırı olmamasına rağmen, bu birdenbire gerçekleşti.

* Ekonomik hayatı canlandırmak için, bütçe giderlerini bütçe gelirlerinden fazla göstermek, yani bütçe açığı ile finansman demektir (Çeviren).

Ama bu, kapitalist devletin büyük bir buhran karşısında pasif kalacağını göstermez. Bugünün *siyasi ve sosyal* ortamı içinde böyle bir ihtimalin yeri yoktur, işsizlik nedir bilmeyen ve yüksek bir hayat seviyesinin nimetlerinden yararlanan planlı ekonomi üzerine kurulmuş toplumların bulunduğunu gören birçok ülkede böyle bir buhran kapitalizmin çökmesine sebep olacaktır. Demek ki kapitalizm (anticylique) tekniklere başvuracaktır.

Fakat bunu çekine çekine yapacaktır. Son tahlilde, enflasyonun hızlanmasını önleyemeyecektir. Paranın direnme kapasitesi -ki özü bakımından, zaman içinde sınırlıdır- ekonomik cycle boyunca devletin, ılımlaştırıcı müdahalesinin zamanla karşılaşacağı aşılmaz engel olarak görünür. ABD'de *anticyclique* bir araç olan dolarla, dünya piyasasında hesap parası olan dolar arasındaki çelişki aşılmaz bir çelişki haline gelmiştir. Bu çelişki, ABD'nin ödeme dengesinde bir açık verme eğilimi şeklinde yansır.

Fakat *üretici kamu giderlerinin*, üretici olmayan giderlerin yerini alması, hem buhranı hem de enflasyonu önleyecek mahiyette değil midir? Üretici harcamalar iki türlü olabilir: Üretici tüketim harcamaları ya da üretici yatırım harcamaları.

Birinciler, bizzat kapitalizmin asıl mantığı ile çelişir. Ücretli olmayan sınıflardan yılda 20-30 milyar dolar alıp yeniden ücretlilere dağıtmayı (onların ailelerine yada işsizlere dağıtmak) burjuvazi ancak siyasi iktidarını kaybettiği zaman kabul edecektir. Ancak o zaman çok daha köklü çarelere başvurabilecektir. Zaten bu tedbirlerin uzun vadedeki etkileri kapitalizm için felaketli olacaktır. Bu tedbirler asgari ücreti, bu ücrette "zaruri olarak gözönünde tutulan tarihi unsurları" büyük ölçüde artırmaya yönelecektir ve bu, emeğin üretkenliğindeki bir artışın sonucu değil, sosyal gelirin hakiki bir yeniden dağıtımının sonucu, yani *kâr oranında büyük bir düşmenin* sonucu olacaktır. Burjuvazinin kendi rejiminde böyle bir değişikliği kabule hazır olduğunu farz ettirecek hiçbir tarihi örnek yoktur.

Aynı şey, devletin üretici yatırımları için de geçerlidir. Bu yatırımlar, gerçekte özel sektör aşırı üretimden ve fazla kapasiteden sızlandığı sırada, bu sektörde bir rekabet yaratacaktır. Üretici yatırımların, büyük fonları gerektiren ve henüz "normal" bir verimi garanti etmeyen (örneğin nükleer sanayi) yeni sektörlere akabileceği doğrudur. Bununla beraber, bu türlü yatırımlar, bu yeni sektörde, en iyi rantabilite şartlarını hazırlamaktan ve özel sektörün fırsattan faydalanması için, kısa vadede kapitalist bir baskı yaratmaktan başka bir şey yapmayacaktır. Ayrıca bu yeni sektörlerde *on milyonlarca dolarlık* büyük yatırımlar yapmak ihtimallerinin mevcut olduğu varit değildir.

Geriye üretici olmayan özel türde yatırımlar, yani kapitalizm için *dolaylı tasarruflara* yolaçan yatırımlar meselesi (personelin hastalık masraflarını azaltan) mükemmel hastaneler ve sağlık hizmetleri, (nakil masraflarını azaltan) düzgün yollar, işçilerin ve müstahdemin çıraklık dönemini kısaltan gelişmiş eğitim sistemi meselesi kalmaktadır (125).

Böylesine masraflar, ilk ağızda "enflasyon yaratıcı" nitelikte bile olsalar, uzun vadede belirli bir sermaye stoku "ve bir para miktarı" sayesinde emeğin üretkenliğini, artırarak uzun zaman için enflasyonu azaltacaktır. Bununla

beraber, kapitalistlerin bu masrafları büyük ölçüde artırmayı kabul edeceklerine de pek ihtimal verilmez. Gene de bu faktör üzerinde durduğu anlaşılan Strachey gibi bir yazar bile, kapitalist çevrelerde buna karşı müthiş bir direncin görüldüğünü kabul etmek zorunda kalacaktır. Bu direnç ancak silahlanma masrafları söz konusu olduğunda azalmaktadır (126).

Nihayet resesyonlardan başka bir şey "tanımayan" bir kapitalizmin asla buhransız bir kapitalizm olmadığını unutmamak gerekir. 1929-1939 dönemindekine oranla daha az felaketli buhranlara maruz bir kapitalizmdir bu. Dönemsel dalgalanmaların kaçınılmazlığını belirleyen ve XI. bölümde incelediğimiz bütün sebepler geçerli kalmaktadır. *Mutlak miktarlar* olarak bu resesyonlar büyük zararlara ve israflara yol açmıştır ve bunlar, rejimin aleyhine işlemekte ve daha rasyonel ekonomik ve sosyal bir sistemin kurulması özlemini artırmaktadır.

Böylece, sadece Amerika'daki 1957–1958 resesyonu boyunca tam işsizlerin sayısı 5 milyonu, kısmi işsizlerin sayısı da 2,5 milyonu aşmıştı. Bu iki yıl boyunca ABD'nin üretiminde yaklaşık olarak 100 milyon tonluk çelik kaybı, 5 milyona yakın otomobil kaybı meydana gelmiştir. Bu kayıplar* (zararlar) 1929–1933 buhranındaki zararlara yaklaşmaktadır. İşçilerin zamanla her dört yılda bir işsiz kalmayı ya da işsizlik tehlikesiyle karşılaşmayı kabul edecekleri ve bu rejimi normal karşılayacakları fikri pek realist bir fikir değildir. Bu anlamda da kapitalizmin "buhranları aştığını" gösteren henüz hiçbir delil yoktur.

Çöküş döneminde kapitalizmin gelişme yasaları

Çağdaş kapitalizmin, bu eserde yer yer anlatılan farklı eğilimlerinin bir sentezini yapmanın sırası geldi.** Bu eğilimler, Marx'ın 19. yüzyıl boyunca formüle ettiği sekliyle, kapitalist sistemin genel gelişme yasalarına ne ölçüde uygundur? Bunlardan ne ölçüde ayrılmaktadır? Yeni eğilimler ve çelişkiler meydana gelmiş midir?

Tekelci kapitalizm ve ekonominin genel kartelleşmesi (tekelleşmiş sektörlerde görülen en yüksek kâr oranından, az çok "normal" bir "rekabete" en fazla maruz sektörlerdeki (perakende ticaret, v.s.) kâr oranına varıncaya dek) farklı bir kâr oranları grubunun bir arada bulunması sonucunu yaratır. Tamamen istisnai durumlar hariç (savaşlar, kalkınma, askeri fetihler, v.s.), yeni sermayelerin en yüksek kâr oranlarından yararlanan sektörlere akmasını büyük tekellerin kudreti genellikle önler.*** Otofinansman ve tekelleşmiş

---

* 1957'de tam 33 milyon ton, 1958'de 61 milyon ton.

** Bakınız VI. bölüm, "Dağılım masrafları, hizmetler sektörü", VII. bölüm, "Kurumsal kredi". VIII. bölüm, "Paranın doğuşunda temel kaynak olarak devlet kredisi", IX. bölüm, "Buhranlar". XIII. ve XIV. v.s. bölümler.

*** "... (ologopolistik sanayilerde) iç birikim, bu sebepten dolayı bu sanayilerin donatımındaki genişleme için gerekli meblağları aşmaya başlar. Sermaye fazlasının diğer sanayilere akması, yeni üretimlerle uğraşmak için gerekli ek-çabadan ötürü engellenir, bu da bu meblağların... yatırımı lehindeki müşevviklerin etkisini azaltır (127).

sektörlerin "aşırı sermayelendirilmesi" fenomenleri bundan ileri gelir. Dönemsel dalgalanmaların hafifletilmesi ve fazla sermayeler için "tali piyasa" olarak devletin artan rolü ve yatırımların aşama aşama gerçekleştirilmesi de bundandır.

Fakat bu aynı eğilimler aksi yönde kuvvetleri, adeta "denge unsuru" kuvvetleri de harekete geçirirler. İlkel birikimin imkânsız göründüğü sınaî sektörlerin sayısı ne kadar çoksa, küçük ve orta sermayelerin aktığı *sanayi dışındaki* sektörler de o kadar yayılır. Yaşadığımız dönemde "hizmet" sektörü denilen sektörde* gerçekleştirilen atılımı açıklamanın bir ikinci yolu da budur. Bu sektörde sermayenin organik bileşimi sanayidekinden daha düşük olduğu için, böylece, ortalama kâr oranında bir yükselme sağlanmış olur.

Öte yandan, tekeller, mevcut sabit yatırımları tehdit eden teknik buluşları mümkün olduğu kadar geciktirmeye çalıştıkları halde, bu buluşlar, önce sanayinin çevresinde gitgide gerçekleşmek, sonra da bizzat tekeller tarafından, birbirinden oldukça uzak dönemlerde, birdenbire ve toptan uygulanmak tehlikesi de yaratırlar. Bu dönemler boyunca, sabit sermayenin faydalı "ömrü" kısalır. O zamandan beri meydana gelen cycle'ın (Birinci Dünya Savaşı arifesinde, İkinci Dünya Savaşı ertesinde) süresindeki azalma kısmen bununla açıklanır.

Tekeller sadece "yeni sanayilerin" rekabetinden korktuğu için böyle hareket etmek zorunda değildir. Öteden beri devam edegelen durgunluk eğilimini periyodik olarak önleyen bu ani teknolojik dönemin ani patlamaları, geçici olarak kolaylaştırır gibi göründükleri sendika hareketlerinin kuvvetlenmesine ve gerçek ücretlerde bir yükselme eğilimine cevaptır da.**

Dönemsel dalgalanmaların azaltılması, artan işsizliğin sınırlandırılması, gerçekte artı-değer oranını azaltmak, hiç değilse, artmasını önlemek tehlikesini yaratır. Kâr oranındaki düşme eğilimine sermayenin göstereceği başlıca tepki böylece önlenmiş olacaktır. Zincirleme üretim ya da "otomasyon" (Birleşik Devletler'de kırk yıllık bir aradan sonra) gibi teknolojik atılımlar hem yedek sanayi ordusunun (donatımını) hem de emeğin üretkenliğinin hızla artırılmasını sağlar, bundan dolayı da, artı-değer oranını yükseltirler.

Yeni sanayilerin gelişmesi (128), "azgelişmiş ülkelere yardım", hem askeri hem de sivil alanda devlet giderlerinin çoğalması, "dağılım masraflarının", üçüncü sektörün masraflarının artması, çöküş halindeki kapitalizmin emniyet sübabı rolünü oynarlar. Sermayelere yeni yatırım alanları sunmakla, öteden beri devam eden durgunluk eğilimini ve kârlı yatırım imkânı bulamayan sermayelerin artma eğilimini geçici olarak önlerler. Azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesi, bütün sektörlerde teknolojik devrimlerin hızla yayılması (dağılım sektörleri dahil) ve enflasyon aksi yönde etkili olurlar.

---

* Bu meselenin diğer veçheleri için VI. bölüme bakınız.

** Bu ani patlamalar bugün, gitgide silahlanma ve savaş ekonomisinin tali bir sonucu olmaktadır. Bu alanda, teknolojik araştırma durmaksızın devam etmekte ve –az çok anlamlı bir gecikme ile- keşiflerin ve buluşların barışçı yolda kullanılması sonucunu yaratmaktadır.

Salt ekonomik planda bu evrim, sermayelerin yarısı bankaların kasalarında uyuduğu ya da kapitalistlerce "saçma" diye nitelenen bayındırlık işlerinin finansmanında kullanıldığı zaman bile sermayenin otomatikman çökmesine yol açmaz. Fakat sosyal ve politik planda, kapitalizmin çöküş dönemi, işçi sınıfını, işletmelerin yönetimiyle ve ekonomik sistemin tümünün yönetimiyle ilgilenmesi için eğitir, tıpkı "serbest-rekabet" kapitalizminin işçi sınıfını sosyal gelirin kârlar ve ücretler arasındaki dağılımı ile ilgilenmesi için eğittiği gibi. Sınıf mücadelesinde *potansiyel* bir artış ve keskinleşme olması bundandır. Burjuvazinin buna göstereceği tepki iki türlüdür: *Welfare state* (refah devleti) ya da *faşizm.*

Refah devleti ve faşizm

Ücretlilerin menfaatleri açısından ele alınacak olursa, kamu giderlerinin ve bunlar arasındaki nisbi ilişkilerin farklı şekillerini gösteren bir değerler ölçeği çizilebilecektir. Bir uca refah devletinin "ideal" (şekli) konulacaktır, "ideal" şeklini kastediyoruz, yoksa -bu giderlerin tamamını orta halli ailelerin hayat seviyesini yükseltmeye ve kamu yararına hasredecek az çok deforme olmuş- uygulanışını değil; öbür uca, en köklü şekliyle, faşist devlet konulacaktır yani bankerlerin, hafif sanayi fabrikatörlerinin, tüccarların, orta sınıfların gelirlerinin özellikle de (sendikal hareketlerin bastırılması neticesinde mümkün olan ücret dondurulması ve cebrî tasarruf* sayesinde) ücretlilerin gelirlerinin bir kısmını silah imalatı ve genellikle de ağır sanayi yararına "yeniden dağıtan" faşist devlet konulacaktır.

Bu hal çaresi, kapitalistler açısından "ideal" görünmez; bütün sosyal gerilimlerde (tansiyonlarda) zamanla rejimin yıkılmasını hızlandıran bir şiddetlenmeye sebep olur bu. Fakat bu hal çaresi, son derece azalmış sosyal ihtiyatlar, istikrarını büyük ölçüde yitirmiş bir para ve çok fazla sınırlanmış yatırım alanları refah devleti politikasını uygulanamaz hale getirdiği ölçüde, bir zarurete tekabül eder. "Pump-primng" tekniği(129),** esas itibariyle, Anglo-sakson ya da İskandinav rejimlerindekinin aynıdır. Fakat bu politikanın ömrü (sonu) münhasıran silahlanma sektörüyle sınırlandırılmıştır. 1933'ten 1939'a kadar, Nazi Almanya'sında, ulusal gelir, askeri masraflarla tamamen aynı miktarda artmıştır (130).

Bu politikanın anlamı açıktır: Siyasi ve sendikal haklarını savunmak imkânlarından yoksun bırakılmış işçi sınıfının sırtından kâr oranında bir yükselme sağlamak.*** Japonya'da olduğu ve aşağıdaki satırlarda tastamam anlatıldığı gibi, gerçekte, *emeğin askerileştirilmesidir* bu:

---

* "Eisernes Sparen"!

** XVIII. bölüme, "Keynesgil Devrim" e bakınız.

*** Nazi Almanya'sında ücretler dondurulduu, aslında fiyatlar da dondurulduu. Bununla beraber pratikte donatım malları fiyattan pek artmadıkları halde tüketim malları fiyatları resmen % 8 arttı, gerçekte ise 1933 ve 1937 yılları arasında % 25 kadar arttı. Nominal ücretlerdeki artış ise sadece % 8'dir (131).

"İşin yönetimi memnunluk vericidir (!) Madenlere gitmek için saat 5.30-6.00 arasında başlayan sabah faslı, savaşın yarattığı değişikliklerin bir yansımasıdır. İşçiler seksiyonlara göre sıra oluyorlar ve tıpkı, nöbet yerlerine giden piyadeler ya da uçaklarının başına giden pilotlar gibi, işyerlerine doğru yürüyorlar. Sabahın altısından öğleden sonra 4'e kadar günde on saat çalışıyorlar fakat, işçiler günlük işleri bitmeden maden kuyularından çıkamadıkları (!) için gerçekte 12 saat çalışmış oluyorlar" (132).

İkinci Dünya Savaşı boyunca özellikle Almanya'da büründüğü aşırı şekliyle faşizm, işin (emeğin, çalışmanın) askerileştirilmesinden, asıl hür emeğin kaldırılmasına, yani gittikçe artan bir ölçüde köle emeğine geçer. Bu emeğin boyun eğdiği yasalar, kapitalist ekonominin yasalarıyla ortaklaşa hiçbir yanı olmayan özgül yasalardır. Kapitalist ekonominin karakteristiği, emeğin sömürülmesinin bütün eski şekillerine, bir ölçüde kendini uydurabilmesi, ama bununla beraber, asıl amacını -sermayenin değerlendirilmesi ve birikimi amacını- hiçbir şekilde unutmamasıdır.

"Kapitalizmin son aşamasının, siyasi bir diktatörlük çerçevesi içerisinde bir köle devleti olmaya yöneldiği anlamına gelir bu. Bu, rekabet, emek piyasasından da kalktığı andan itibaren gerçekleşir. Bu andan itibaren -köle sahipleri haline gelmiş- patronlar, bütün kudretlerini yitirmiş işçiler fazla olarak ne yaratmışlarsa,* hepsini ele geçirmeye bakıyorlardı. Böyle bir sistemde "emek (iş) problemi" tek bir meseleye, mümkün olduğu kadar masrafsız gerçekleşmesi için *işçileri işbaşında ne derece bir süratle öldürmek gerekir,* meselesine indirgenir. Bu mesele Romalı senatörler tarafından ikibin yıl önce *latifundia*'larda, daha sonra ABD'deki Güneyli asil plantörler tarafından ve günümüzde de I.G. Farben'in Vorstand'ları (idare meclisi üyeleri) ve S.S.'ler tarafından ciddi olarak tartışılmıştı" (133).**

Bununla beraber, bir köle emeğinin böylesine aşırı sömürülme şekli ancak bu ekonominin temel veçhesi değil, tali bir ürünü olduğu ölçüde, kapitalist bir ekonomi ile bağdaşabilir. Plantasyonlardaki köleler efendilerinin ele geçirdikleri pamuğu satın alamıyorlardı. Nazi Almanya'sının kürek mahkumları da Alman sanayinin mamullerini satın alamıyorlardı. Kapitalist toplumun tebalarının çoğunluğu köle haline getirilince, bu toplum mal üretimi üzerine kurulmuş olmaktan çıkacaktır. Nazi Almanya'sında bile böyle bir aşamaya gelinmemiştir. Ve insanlığın, sosyalizmin kurulmasındaki yeni bir gecikme bahasına bile, böyle bir vahşeti -hâkim üretim şekli olarak bir köle toplumuna dönüşü- yaşaması ihtimali pek azdır.

---

* Uygun bir terim değil bu. Zorunlu çalışmanın karakteristiği köle sahiplerinin sosyal artı-ürünü ele geçirmeleri değildir, gerekli ürün kavramının, asgari geçim maddeleri kavramının anlamını tamamen yitirmiş olmasıdır. "Emeğin ücreti" o derece azaltılmıştır ki hayatta kalmayı artık garanti edemediği gibi, çok yakın bir vadede muhakkak bir ölümü gerektirmektedir.

** Conguistadoresler tarafından madenlerde zorunlu çalışmada öldürülen Perulu yerliler (Strachey bu örneki bir başka yerde zikretmektedir) Antiller'de türlü mahrumiyetlerden ve cezalandırılmalardan dolayı ölen yüzbinlerce zenci köle, Nazi emperyalizmininki kadar zalimce olmamakla beraber, başka ırktan insanları acımadan ezen ve bundan dolayı, "kurulu düzenden yana ve rahatına düşkün" Avrupalıların şiddetli tepkilerine daha az yol açan modern sömürgeciliğin milyonlarca kurbanı bunun diğer örnekleridir.

Öte yandan, hiçbir devlet, zamanla böyle sosyal bir gerilime dayanamayacağından, kapitalist kârları garantilemek ve artırmak için daha uzun süreli bir hal çaresi aramak gerekmektedir.

Bundan dolayı ekonomik dirijzmin faşist şekli, savaş ekonomisine doğru, yani "refah devleti" tipinde hal çarelerin uygulanmasını ve sosyal gerilimin azaltılmasını sağlayacak piyasaların ve sermaye yatırım alanlarının fethedilmesi için gerekli imkânların yaratılmasına doğru kaçınılmaz bir şekilde ilerlemektedir. Fakat buna paralel olarak, "refah devleti" tipinde bir dirijizm, önemli ekonomik resesyonları sınırlı devlet yatırımlarıyla gitgide önleyemez hale gelmektedir. Çok daha önemli yatırımlar ise, ancak silahlanma ve savaş ekonomisi alanında gerçekleşebilir.

Yani gerçekte "refah devleti" ekonomisi ile faşist ekonomi arasında aşılmaz bir engel yoktur. Bir yandan "refah devletinin" unsurları faşist ekonomide mevcuttur: Hitler zamanında da işbaşı yapan işsizler hayat seviyelerinin yükseldiğini görüyorlardı. Öte yandan, "refah devleti" ekonomisi, en zengin kapitalist ülkelerde bile, bazen faşist ekonominin bir seri tipik fenomenlerini yaratarak (sivil tüketimi ve tüketim malları üretimini kısıtlamalar, zorunlu tasarruf, sosyal güvenlik kasalarında birikmiş paralarla silahlanmanın kısmen finansmanı) silahlanma ekonomisine dönüşmektedir.*

Böylece, burjuva devletlerin iktisat politikası, "refah devleti" unsurlarının (kapitalist ülkenin nisbi zenginliğine göre az çok gerçek ya da demagojik unsurlarının) ve "faşist" unsurların", "kitlelerin hayat seviyesini alçaltarak kârın savunulması" unsurlarının bileşimine doğru ilerlemektedir. Kârın devlet tarafından garanti edilmesi ve tekellerin devletle gitgide kaynaşması, normal ekonomik bir faaliyetin devamı için devlet siparişlerinin ve kamu yatırımlarının oynadığı temel rolü oynamaktadır. Fakat devletin bu artan ekonomik rolü aynı zamanda sosyal ve uluslararası çelişkilerin keskinleştiğini, "baskısını artırdığını" gösterir ve kapitalist ilerlemenin savaşlara ve dönemsel patlamalara doğru gidişini hızlandırır.

Yöneticiler (managers) çağı mı?

Berle ve Means, hisse senetli şirketlerin gelişmesinin büyük sermaye sahipleri ile yöneticiler arasında fiili bir ayrım yarattığını ileri sürerek (ki Marksistler'in çok iyi bildiği** bir şeydi bu) 1932 yılında akademik çevreleri hayretler içinde bıraktılar. James Burnham (135) buna dayanarak kapitalistlerin, Sovyet toplumunu yöneten bürokratlara benzeyen "managerler" yararına, modern sanayinin kontrolünü kaybettiklerini ileri sürdü.*** O zamandan beri bu iddia tekrarlandı durdu. Sosyalist teorisyenlerin çoğu, bunu ispatlanmış

---

* Son yıllarda Fransa'daki evrimi "güçlü devlet", Degolcülük v.s.

** Bakınız Marx *"Das Kapital"* ve R. Hilferding: *Das finanskapital* (134).

*** Bilindiği gibi Burnham bu acele hükmünü Alman-Sovyet Paktı "delili" ile taçlandırmıştır. Fakat kitabı yayınlanır yayınlanmaz Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği arasındaki savaş patlak verdi.

olarak kabul ettiler (PSA'nın Montrouge'deki kongresinde Andre Philip tarafından). Ama aslında hiç de böyle değildir.

Yarım yüzyıl önce Henri Pirenne uzmanlaşma ve burjuvazinin yönetici tabakaları arasındaki süreksizlik (*discontinuité*=kesiklilik) fenomenine dikkati çekmiştir (136). X., XI. ve XII. yüzyıllarda büyük tüccar haline gelenler ve doğmakta olan ticaret merkezlerinde sermayenin hareket alanını genişletenler, Lombardlar ya da tefecilikte (krallara kredi açmakta) uzmanlaşmış Yahudiler değildi. Manifaktür sermaye de XV. ve XVI. yüzyıllarda burjuva alemine egemen olan maliyeciler tarafından en mükemmel şekliyle geliştirilmiş değildi. Sınaî devrimi yaratacak olanlar büyük fabrikatörler değildir, ilk tekelci büyük tröstleri yaratacak olanlar da yenilik taraftarı büyük sanayiciler değildir. Demek ki kapitalist alemde *yönetici personel değişikliği*, burjuva sınıfının yerini bir başka sınıfın alması anlamına gelmez.

Tekelci büyük şirketlerin yöneticilerinin kendi servetleriyle ortaklaşa bir yanı bulunmayan muazzam sermayelere kumanda ettikleri belirtilmektedir. Bunun böyle olduğu doğrudur. Ama biz bunda kapitalizmin bir inkârını değil, sadece, bir avuç kapitalist yararına kapitalistlerin çoğunun bilfiil mülksüzleştirilmesine yol açan sermayenin yoğunlaşması yasasının yüce bir sonucunu görüyoruz.*

Asıl mesele, "manager"lerin sosyal davranışının, burjuvazininkinden farklı olup olmadığını, özel mülkiyeti umursayıp umursamadıklarını ya da buna karşı olup olmadıklarını, büyük sermayenin yönetici tabakaları ile mücadele edip etmediklerini, çoğunluğu itibariyle, burjuva sınıfından ya da işçi sınıfından gelip gelmediklerini bilmektir. Demek ki mesleklerinin zirvesine erişmiş büyük "yöneticilerin", muazzam servetler biriktirdiklerini, büyük burjuva haline geldiklerini ve büyük bir bankerin ya da büyük sınaî bir tekelin başkanının kızı ile evlenmeyi, büyük burjuvazinin egemen tabakaları ve "büyük aileleri" arasına karışmayı "başaranların" mantıki bir sonucu olarak kabul ettiklerini pratik tecrübe ortaya koymaktadır. Zaten, ABD'de yüksek kadroların 2/3'si ve mali kadroların 3/4'ü seçkinler tabakasından gelmektedir (137).

Büyük yöneticiler arasında sermaye birikimi, çok yüksek aylıklarla olduğu kadar, bedava hisse senetleri dağılımı, "tercih hakları,"** "masraf pusulaları"*** ve borsada kazançlı spekülasyonlara imkân veren bilgiler sayesinde hiçbir riske girmeden muazzam kazançlar elde etmek şeklinde de gerçekleşir. Zaten bunun sonuçları açıkça görülmektedir: General Motors'da "manager"lik kariyerinden sonra, Charles Wilson savunma bakanı olunca

---

* VII. bölümündeki "sermayenin demokratlaştırılması" ara başlığına bakınız.

** Yeni hisse senetleri ihracı sırasında, direktörlerin bu senetlerin bir kısmı üzerinde "seçme hakkı" vardır. Bunlar borsada kıymetten düşerse satın almayı reddedebilmektedirler. Borsadaki değerleri yükselirse bu haklarını kullanacaklar ve hiç para ödemeden milyonlar kazanacaklardır. *U.S. News and World Report*'a (138) göre, bugün hızla milyoner olmanın tek yolu budur.

*** Londra'da ve New York'ta son derece lüks arabaların, en "pahalı" restoranların ve otellerin büyük bir kısmı sadece bu "masraf pusulaları" için çalışmaktadırlar.

"firmasının" 2,5 milyon dolar tutarındaki hisse senetlerine sahipti. Belçika'nın en büyük mali grubu Société Générale'nin başına geçen M. Gillet, 10 milyon Belçika Frankı biriktirmişti. 4 yıl içerisinde (1954–1957) sadece yüzdelerden sağladığı gelir, aşağı yukarı 40 milyon frankı bulmuştur. Demek ki büyük "manager"lerin başarısı, büyük burjuvazinin, yeni elemanların katılmasıyla periyodik -ve klasik- bir yenilenmesinden başka bir şey değildir.

Amerikan, Britanya ve Fransız sermayesi hakkında yapılacak dikkatli bir inceleme, aslında gerçek zıtlaşmanın hissedarlarla "manager"ler arasındaki zıtlaşma değil, Jean Robinson'un deyimi ile "insiders" hissedarlarla "outsiders" hissedarlar arasındaki zıtlaşma olduğunu gösterir* (139).

Birinciler (*maliyeci* uzman sıfatıyla da olsa) işletmelerin yönetimine katılan büyük hissedarlardır, ikinciler ise az çok rantiye olan pasif hissedarlardır. Bir şirketin hisse senetlerinin sadece yüzde birkaçına bile sahip olsalar, "insiders"ler, gene de çoğu zaman milyarder kapitalistlerdir. Bunların arasında ya pek az "manager" vardır ya da hiç yoktur. Gerçekte General Motors, Charles Wilson tarafından değil, du Pontlar tarafından ve du Pontlar'ın yararına kontrol edilmektedir. Britanya'daki büyük şirketlerin çoğunun incelenmesi aynı şeyi göstermektedir.**

Nihayet, ünlü Amerikan sosyologu C. Wright Mills, "manager"lerin sadece zirvenin altındaki kata egemen olduklarını belirtmektedir. Zirvede bulunanlar ise tekellerin başkanları ve "büyük ailelerdir" (142).

Kapitalizmin iflası

Vauvenargues'a göre, iki yüzlülük, kötülüğün bilgeliğe bir armağanıdır. Aynı benzetmeden hareket edilirse, devletin müdahaleciliğinin artan bir şekilde uygulanması da, sermayenin sosyalizme istemeyerek sunduğu bir armağandır denilebilir.

Şüphesiz, devletin ekonomi üzerindeki artan müdahalesi, bir "devlet" sektörünün büyümesi, hatta zarar eden ekonomik sektörlerin ulusallaştırılması, "sosyalizm" değildir. Bir kadın "bir parça" gebe olamayacağı gibi, bir ekonomi de "bir parça" sosyalist olamaz. Devlet müdahalesi, dirijizm, en azından büyük tekellerin kârını sağlamlaştırmak için kapitalizmin çerçevesi içinde uygulanır. Bunların, uzun vadede rejimin temellerini sarsmaları, rejimin bağrındaki çelişkilerin artan bir tezahüründen başka bir şey değildir.

---

* Fransa konusunda M. H. Ehrmann'da buna benzer bir gözlemde bulunmuştur: "Fransa'da son derece müttehit bir sınıfa mensup aile işletmeleri sahiplerinin, dışardan gelenlere, kendi görüş tarzlarını empoze edecek kadar inatçı ve nüfuzlu oldukları görülmektedir. İşletme direktörlerinin çoğunun görevleri bir fabrika sahibinin görevleri haline gelmiştir. Burjuva geleneklerinin gücü, direktörleri, hatta M. Richard ve bugünkü patron hareketinin en önemli bazı şahsiyetleri gibi kamu kuruluşlarından gelenleri birleştirecek kadar büyüktür. Mevcut zihniyet farkları ise çoğu zaman sadece görünüşte kalmaktadır. *Hakiki zıtlık, büyük işletmelerin şefleri* (direktör ya da patron da olsalar) ile eski küçük işletmelerin şefleri arasında mevcuttur" (140).

** VII. bölüme, "sermayenin demokratlaştırılması" ara başlığında Profesör Sargent Florance'ın verdiği rakamlara bakınız.(141).

Çöküş aşamasında, kapitalizm, sisteminin özündeki bir seri çelişkiyi şiddetlendirir. Üretimin sosyal niteliği ile mülkiyetin özel oluşu arasındaki çelişkiyi kesinleştirir. Bu sosyalizasyon, milletin bütün ekonomik faaliyetlerini *ekonomik bütçeler* halinde, *ulusal bir muhasebe* halinde özetlemek teşebbüsünde açıkça görülür. Fakat böylece, ekonomik hayatın fiili sosyalizasyonunu resmen *kabul etmek* ve rasyonel organizasyonunu önlüyor diye özel mülkiyete ve ekonominin özel yönetimine *son vermek* (ortadan kaldırmak) iki farklı şeydir.

Kapitalizm, *işletme içinde*, tröst ya da hatta sanayi kolu içinde, üretim sürecinin organize, planlı karakteri ile kapitalist ekonominin *tümünde* hüküm süren anarşi arasındaki çelişkiyi keskinleştirir. Planlama fikri burjuvazi tarafından kabul edilmekte ve uygulanmaktadır. Hatta bunun burjuva kökenden geldiği de söylenebilir. Fakat burjuvazi planlamayı ancak kâr saikini tehlikeye düşürmediği, ekonomik hayatın tümünü kapsamadığı, kâr için yapılan üretimin yerini ihtiyaç için yapılan üretim almadığı ölçüde kabul eder ve uygular.

Kapitalizm, ekonominin dünya ölçüsünde tedrici birleşmesi ile sermayenin uluslararası faaliyetini (etkisini) yöneten kapitalist kâr saiklerinin devam ettirilmesi arasındaki çelişkiyi keskinleştirir. Azgelişmişlik sorunu, ulusların bilincine işlemiştir. Eksik sermayelendirme, bu fenomenin sebebi olarak kabul edilmiştir. Büyük kapitalistlerin aşırı sermayelendirilmesi o derece ileri götürülmüştür ki bu ulusları öteden beri devam edegelen durgunluktan kurtarmak için, üretici olmayan muazzam masraflar yapmak gerekmiştir. Bununla beraber azgelişmiş ülkelerin sanayileşmesine çıkar gözetmeden yardım etmek için etkili hiçbir çaba sarfedilmemiştir ve sarfedilemez de.

Kapitalizm, üretici güçlerin ilerleme eğilimi ile sermayenin mahiyetinden dolayı bu ilerlemeyi durdurmaya çalışan engeller arasındaki çelişmeyi keskinleştirir. Mamullerinin sürümünü teşvik ederek bundan kurtulmak istediği zaman bizzat işletmenin rantabilitesi tehlikeye girmiş demektir. Üretici olmayan yatırımları artırarak bundan kurtulmak istediği zaman paranın yavaş yavaş değerini yitirmesi, en sonunda, sistemin kurtulmak istediği aynı durgunluğu hızlandırır.

Bütün insanların potansiyel olarak yararlanabileceği muazzam servetlerle, sefalet, israf ya da beşeri ve teknik kaynakların eksik-istihdamı arasındaki zıtlık, dünya ölçüsünde, hiçbir zaman bugünkü kadar açıkça görülmemiştir.*

---

* "Üreticinin, piyasa genişlediği ölçüde kapasitesini yavaş yavaş artırması niçin mümkün değildir, diye sorulacaktır. Fabrikaların ve makinelerin bölünemezliği ve uzun ömürlü olması bunun sebebidir. Fabrikalar daha kolayca bölünebilseydi ve büyük işletmelerin gerektirdiği tasarruflar mevcut olmasaydı ya da başka bir deyişle, fabrikaları söküp daha kısa mesafelerle yeniden kurmak mümkün olsaydı, ancak o zaman kapasitenin piyasaya uydurulması düzenli bir şekilde gerçekleşebilecekti. *Bu imkân bir bütün olarak ele alınan topluluk için bir bakıma mevcuttur. Çünkü üretimdeki bir genişlemeyi donatım mallarını derece derece artırarak gerçekleştirebilir.* Fakat rekabet üzerine kurulmuş bir sistemin ferdileşmesi böyle bir hal çaresine elvermez. *Rakip üreticilerin her biri satışlardaki muhtemel genişlemeye (artışa) katılmayı* ve bu artışın yeni rakipler tarafından ele geçirilmemesini arzu eder... Böylece, toplum açısından

Eğer insanlar, tabiat üzerinde parlak zaferler elde etmelerini sağlayan aynı bilimsel metotlara göre kendi toplumlarını yeniden kurmayı öğrenmezlerse, üretici güçler, son bir defa, hem de bu sefer, kesinlikle, kolektif bir tahrip kuvveti, nükleer savaş kuvveti haline gelecektir.

---

hiç değilse kısmen bir israfı temsil etse bile, üreticilerin çoğu açısından *bir fazla kapasite rezervi* gerçekleşmiş olur" (143).

KAYNAKLAR

1. *Manchester Guardian*, 6th May, 1954.
2. *Banque des règlements internationaux*, 28th annual report, p. 143.
3. S, Kuznets, "Towards a Theory of Economic Growth", in *National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad*, p. 47.
4. Ibid., p. 49.
5. League of Nations: *Industrialisation and Foreign Trade*, 1945; U.N.O., *Statistical Yearbook*, various periods.
6. Svennilson, *Growth awd Stagnation in the European Economy, p. 142; Cotton, No. 4, 1961.*
7. *Mitteilungen des W.W.I. des D.G.B.*, February, 1952, p. 47.
8. Svennilson, op. cit., p. 142.
9. Kuczynski, *Studien zur Geschlchte des deutschen Imperialismus*, Vol. I, p. 101.
10. Mellerowicz, *Markenartikel: die Ökonomische Gesetze ihrer Perisbildung und Preisbindımg.*
11. A. R. Eurns, *The Decline of Competition*, pp. 44-48.
12. Stocking and Watkins: *Monopoly and Free Enterprise*, pp. 231-2.
13. Quoted in Stocking and Watkins; op. cit., p. 236.
14. P.E.P., *Industrial Trade Assoclations, Activities and Organization, p. 340; Deutsche Zeitung tmd Wirtschaftszeitung*, 2nd April, 1957.
15. British Ccmmission on Monopolies and Restrictive Practices, *Collective Distrimination*, pp. 3-12.
16. Ibid., p. 15.
17. Ehrmann, *La Politique du patronat français*, pp. 32-82 passim.
18. Houssiaux, *Le Pouvoir de monopole*, p. 290.
19. Barret, *L'Evolution du capitalisme japonais*, Vol. I, pp. 178-80, 194-8.
20. Robert Guillain, in *Le Monde*, 14th November, 1959.
21. *Manchester Guardian*, 15th April, 1954.
22. W. Adams, ed., *The Structure of American Industry*, p. 127.
23. Stocking and Watkins, *Cartels or Competition*, pp. 109, 93-94.
24. J. Ksisen , *Die Repräsentation Organisierter Interessen*, p. 270.
25. Brady, *Business as a System of Power*, p. 188.
26. Bettelheim, *L'Economie allemande sous le nazisme*, p. 75.
27. Kuczynski, op. cit., Vol. I, p. 262.
28. Ibid., p. 105.
29. *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 26th March, 1958 and 10th July, 1954.
30. Stocking und Watkins: *Cartels or Competition*, p. 44.
31. A. B. Burns, op. cit., pp; 470 ff;
32. Stocking and Watkins, *Monopoly or Free Enterprise*, p. 44.

33. Vito, in Chamberlin, ed,, *Monopoly and Competition, and their Regulation* pp. 45-46.
34. Stocking and Watkins, *Cartels or Competition*, p. 55.
35. Saint-Germès, *Les Ententes et la concentration de la production indastrielle et agricole*, pp. 166-7.
36. Piettre, *L'Evolution des ententes industrielles en France depuis la crise*, pp. 98-101, 111-13; Saint - Germès: op. cit, 166-7.
37. Houssiaux, op. cit., p. 274.
38. Ehrmann, op. cit., pp. 81-82.
39. Baret, op. cit., Vol. I, pp. 180-1.
40. Cohen, *Japan's Economy in War and Reconstruction*, pp. 30-32.
41. Robert Guillain, op. cit.
42. *Conseil Central de I'Economie, anuese au proces -verbal de la seance du 7 février 1952.*
43. Hauser, *Les Débuts du capitalisme*, pp. 161 ff.
44. W. W. Lockwood, "The State and Economic Enterprise in Modem Japan", in Kuznets, Mcore and Spengler, eds.: op. cit., p. 542.
45. Ibid, p. 141.
46. U.N.O., *Processes and Problems ...*, pp. 56-57, 72.
47. U.N.O., *The Economic Development of Brazil*, p. 157.
48. U.N.O., *Processes and Problems ...*, p. 37.
49. Chevemy, *Eloge du colonialisme*, pp. 41-54.
50. Papi, *Théorie de l'intervention de l'Etat* (duplicated text of lecture).
51. Bettelheim, op. cit., pp. 99-100.
52. Rittershausen, *Internationale Handels- und Devisen-politik.*
53. Bettelheim: op. cit., pp. 112, 134.
54. Guérin : *Où va le peuple américain?*, Vol. I, p. 29.
55. Adams and Gray: *Monopoly in America*, pp. 136-7.
56. Neumann, *Behemoth*, p. 230.
57. *Fortune*, January 1949.
58. Adams and Gray, op, cit., p. 151. 59. Ibid., p. 153.
59. Ibid., p. 153.
60. *Harper's*, January 1954.
61. Adams and Gray, op. cit.t p. 87.
62. Ibid., p. 83.
63. Ibid., p. 113.
64. Pirou, *La Monnaie*, pp. 347-51.
65. Lurie, *Private Investment in a Controlled Economy*, pp. 187-8.
66. Bettelheim, op. cit., p. 138.
67. Ibid., pp. 152-4.

68. Berle, *The 20th Century Capitalist Revolution*, p. 34.
69. Stocking and Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, p. 390.
70. Adams and Gray, op. cit., p. 99.
71. *Wirtschaftsberichte der Rhein-Main-Bank*, February 1953.
72. Guérin, op. cit., Vol. I, pp. 69-70.
73. Mills, *The Uower Elite*, pp. 232-5.
74. Haxey, *Tory M.P.*, p. 37.
75. Bettelheim, op. cit., p. 121.
76. Ehrmann, op. cit., pp. 107, 195-6, 222, etc.
77. *New York Times*, 6th October, 1958.
78. Die Zeit, 7th June, 1956.
79. Houssiaux, p. 213.
80. Adams and Gray, op. cit., p. 21.
81. Ibid., p. 5.
82. Schumpeter, *Business Cycles*, Vol. II, pp. 860-1.
83. Sayers, *Modern Banking*, p. 240.
84. Malissen, *L'Autofinancement*, p. 200.
85. Lurie, op. cit., p. 128.
86. Réne Pupin, "Essai d'évaluation de la fortune privée française"ı in *Le Capital*, 5th January, 1950.
87. Lurie, op. cit., p. 125.
88. *Statistisches Material zur Lage des Kapitalmarktes, Bank deutscher Länder, 1952.*
89. W.W. 1. dets D.G.B., No: 8-9, p: 194:
90. Macrae, *The London Capital Market*, pp. 25-26.
91. U.N.O., Economic Commission for Europe: *Etude sur la situation économique en Europe en 1955.*
92. Berle, op. cit., p. 25.
93. Malissen, op. cit, p. 133.
94. Ibid., p. 115-16.
95. Duret, *Les Trusts en France*, p. 43.
96. Compton and Bott: *British Industry*, p. 194.
97. Baymond W. Goldsmith: "Financial Structure and Economic Growth" in *Capital Formation and Economic Growth*, p. 142.
98. Barret, op. cit., Vol. III, p. 352.
99. Lurie, op. cit., pp. 179-80.
100. Ibid., pp. 181-2.
101. "Business makes its case profits", in *Fortune*, March 1949.
102. Corwin D. Edwards, "Relation of Price to Investment Fluctuations", in *Aemrican Economic Review*, Vol. XXVIII, Supplement, March 1938, p. 63.

103. *Fortune, September* 1949, pp. 87-88.
104. "Business makes its case for profits", in *Fortune*, March 1949, pp. 9, 10, 11.
105. Deutsche *Zeitung und Wirtschaftszeitungf* 16th October, 1954.
106. Malissen, op. cit., p. 22.
107. *Assemblée generale des banques allemandes en 1943*, p. 5.
108. Stocking and Watkins, *Cartels or Competition*, p. 180; Brookings Institute, *America's Capacity to Produce*, p. 30.
109. *Fortune*, September 1954, p. 214.
110. *US. News and World Report*, 11th March, 1955 and 25th May, 1956.
111. *New York Times*, 6th July, 1959.
112. Adams and Gray, op. cit., p. 103.
113. *U·S. News and World Report*, 10th May, 1957.
114. Raymond W. Goldsmith: op. cit., p. 145.
115. Pierre Naville, in *Tribune marxiste*, No. 6, pp. 14-15.
116. U.N.O., Economic Commission for Europe: *Etude sur la sîtuaton économique de l"Europe en 1955*, pp. 63-69.
117. Ibid., p. 60.
118. Moszkowska, "Die Kriegskapitalistische Aera", in *Arbeit und Wirtschaft*, ist July, 1952.
119. *Notes et Etudes documentaires*, p. 10.
120. N. S. Schweitzer, in *L'Evolution récente du rôle des bangues*, p. 83, and R. W. Goldsmith: op. cit., p. 141.
121. *Neue Probleme der Krisentheorie*, p. 38.
122. Steindl, *Maturity and Stagnation...*, passim, esp. pp. 1-56; Perroux: *La coexistence pactifique*, Vol. II, p. 498.
123. *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 13th September, 1958.
124. Geoffrey Moore, "Measuring recessionıt, in *Journal of the American Statistical Society,* June 1958.
125. Baran, *Political Economy of Growth*, p. 107.
126. Strachey, *Contemporary Capitalism*, pp. 241-2.
127. Steindl, op. cit, p, 55.
128. Ibid. p. 133.
129. Schumpeter, op. cit., Vol. II, p. 974.
130. Bettelheim, op. cit., p. 248.
131. Mandelbaum, in Burchardt, ed., *Economics of Full Employment*, p. 194.
132. *Oriental Economist, 1944*, p. 166.
133. John Strachey, "The German Tragedy", in *Üniversities and Left Review*, No. 3, p. 11.
134. Marx, *Das Kapital*, Vol. III, pt. 1, pp. 422 ff; Hilferding, *Das Finanzkapital*, pp. 111-14, 144-5, etc.
135. Burnham, *The Managerial Eevolution.*

136. Pirenne, *Les Périodes de lluistorie soclale du capitalisme*, pp. 2, 24.
137. Packard, *The Status Seekers.*
138. *U.S. News and World Report*, 18th March, 1955.
139. Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, p. 8.
140. Ehrmann, op. cit., p. 125.
141. Florence, *The Logic of British and American Industry*, pp. 183, 189, 193, 203.
142. Mills, op. cit., pp. 133-7.
143. Steindl, op. cit., p. 10.

XV

SOVYET EKONOMİSİ

Bugünkü Sovyet ekonomisi çelişik faktörlerin sonucudur. Bir yandan, sanayinin üstünkörü el attığı muazzam doğal kaynaklara sahip ve 25 milyon köylü işletmesi halinde parçalanmış köy ekonomisinin egemen olduğu eski Rusya'nın geri durumu; öte yandan, iktidarın 1917'de Bolşevik Partisi tarafından ele geçirilmesi ve böylece, yeni doğan Sovyet devletinin, burjuva dünyasının ortasında tek başına kalmış bu uçsuz bucaksız ülkede kapitalizmden farklı nitelikte bir ekonomi kurmak için sarfettiği bilinçli çaba.

Bütün insan toplumları gibi, Sovyet toplumu da ekonomik faaliyetin bazı *sabitleri* (constantes) tarafından belirlenmiş. Sosyal hasıla, gerekli ürünle artı-ürüne ayrılmış. Artı-ürünün bir kısmı iş aletlerinin, sermaye/yatırım mallarının geliştirilmesine hasredilmiş. Bu artı-ürünü ele geçirmenin özel şekli, ekonominin yasalarının ortaya konması gereken özel bir dinamiğini belirler. Bu özel dinamik, Sovyet devletinin iktisat politikasının 1917'den beri geçirdiği aşamalar incelenirse, bütün açıklığı ile görünür.

Sovyet ekonomisinin aşamaları

Kendilerini 1917 Ekim Devrimi'nin yarattığı devletin başında bulan Bolşevik yöneticiler, ülkelerinde hiç de tam bir sosyalist toplum kurmak niyetinde değillerdi. Bu yöneticiler, o dönemdeki Marksistler'in çoğunluğunca ileri sürülen bir görüşe katılıyorlardı. Bu görüşe göre, böyle bir girişim, belirli maddi şartları, yani büyük fabrikaların küçük fabrikalardan, sanayinin tarımdan üstün olmasını, üretici güçlerin yüksek bir gelişme seviyesine erişmesini, işçilerin teknik ve kültür bakımından ileri bir seviyede bulunmasını gerektiriyordu.

Birçoklarına göre, 1917 Rusya'sında bu şartlar yoktu. Bolşevik yöneticiler Ekim Devrimi'nin zafere ulaşmasını, sadece uluslararası devrimler zincirinin bir halkası olarak düşünüyorlardı; devrimin, ileri sanayi ülkelerinde,

özellikle Almanya'da gerçekleşmesi, sosyalist bir ekonomiye geçmek için gerekli temeli yaratacaktı.*

Bu uluslararası devrimin gecikmesi, sonra da yenilgiye uğraması, yönetici partinin karşısına, klasik Marksist ekonomi teorisiyle çözemeyecekleri yepyeni sorunlar çıkardı. Bu parti, bu sorunları, kendi pratik faaliyetini ilham eden birçok faktöre göre farklı şekillerde cevaplandırdı, Bolşevik Partisi'ni etkileyen bu faktörler arasında en önemlileri, son tahlilde ulusal ve uluslararası ölçüde, sınıflar arasındaki kuvvetler ilişkisi ve parti üzerindeki çeşitli sosyal baskılardı.

İlk Bolşevik hükümetin programı, bütün kapitalistlerin doğrudan (hemen) mülksüzleştirilmesini öngörmüyordu, işçiler önce kapitalist müdürlere gözcülük ederek yöneticiliği öğrenmek zorunda olduklarından, program sadece üretim üzerinde genel bir işçi kontrolü kurulmasını amaç edinmişti (2), ayrıca, bankaların ulusallaştırılmasını, dış borçların tanınmamasını, yerüstü ve yeraltı servetlerin ulusallaştırılmasını ve toprak dağıtımını öngörüyordu. Bütün bu tedbirler Rus ekonomisinin sosyal yapısında nitel bir değişikliği ifade etmekten uzaktı.

Bununla beraber, işçilerin inisiyatifinin baş döndürücü gelişmesi, sınaî ve idari çevrelerle işbirliği yapılmaması, sonra da bu çevrelerin sabote edilmesi, kızıl terörün ardından beyaz terörün patlak vermesi, bütün ülkeyi tam üç yıl boyunca sarsacak olan genelleşmiş bir içsavaşın başlaması, yabancı orduların bu savaşa müdahalesi, işte bütün bu olaylar, Bolşevik hükümetin uzun vadeli tasarılarını altüst etti ve onu ekonomik yapıyı hızla değiştirecek bir yol izlemeye sevk etti. Bankaların, toptan ticaretin, sanayinin ve yabancı mülkiyetin tümünün ulusallaştırılması ve dış ticarette devlet tekelinin kurulması, 1918 yılının sonundan itibaren Rusya'da yeni bir ekonomik ve sosyal yapı yaratıyordu.

Kuşatılmış bir kalenin şartlarında "savaş komünizmi" denilen ekonomik bir sistem kuruldu. Bütün ekonomik faaliyetlerin planlanması, planlı bir gelişme tedbirinden çok *vesikaya bağlama* (rationnement)** tedbiri oldu. Mal üretimi azami derecede sınırlandırıldı. Ticaretin tümü 21 Kasım 1918 tarihli kararname gereğince işçilerin ve devlet memurlarının ücretlerinin büyük bir kısmı aynî olarak ödendi: Toplam ücret içinde aynî ücretin payı, 1918'in ikinci altı ayında % 27,9'u, 1921'in ilk üç ayında da % 93,7'yi buldu (3). Şehirle köy arasındaki mübadele, trampaya dönüştüğünden dumura uğradı. Silahlı işçi birlikleri, şehirler için gerekli yiyecek maddelerini köylülerden

---

* Lenin 1920'de şöyle demişti: "Rusya'da proletarya ihtilalinin zafere ulaşması için gerekli şartlar ve görevlerimiz nelerdir diye üç yıl önce kendi kendimize sorduğumuzda, bu zaferin, Batı'da proletarya ihtilali tarafından desteklenmedikçe devamlı olamayacağını ve ihtilalimizi doğru değerlendirmek için, her şeyden önce, meseleye uluslararası açıdan bakmak gerektiğini söylüyorduk. Zaferimizin devamlı olması için, proletarya ihtilalinin bütün kapitalist ülkelerde, hiç değilse, en büyük kapitalist ülkelerin birçoğunda gerçekleşmesi gerekir. Üç yıllık amansız ve çetin bir mücadeleden sonra, tahminlerimizin ne derce doğru ve ne derece yanlış olduğunu görüyoruz (1).

** Rationnement = Kıt kanaat geçinme kendi yağı ile kavrulma, tayına bağlama anlamına da gelir (Ç.).

zorla almak durumunda kaldılar (6 Ağustos 1918 tarihli kararname). Gitgide ordunun iaşesini sağlamaktan ibaret bir hale gelen sınaî üretimde baş aşağı* bir düşme oldu. Para sistemi dörtnala giden bir enflasyonun etkisiyle çöktü. Ekonomik faaliyetin tümü felce uğradı.

Kızıl ordunun iç savaşta kazandığı ve fakat dünyanın diğer ülkelerindeki devrimci hareketin gerilemesiyle aynı zamana rastlayan zaferden sonra Bolşevik hükümet, üretici güçlerde bir canlanmanın, rejimin yaşaması için ilk şart olduğunu düşündü. Bu amaçla, "Savaş Komünizmi"ni nitelendirmiş olan mal üretiminin tasfiyesi gibi aşırı tedbirlere oranla, bir geriye dönüş düzenlendi. "Yeni İktisadi Politika" (N.E.P.) uygulandı. Müsaderelerin yerini aynî vergi aldı, tarım ürünlerinin pazarda satabilecekleri kadar bir kısmı köylülere bırakıldı. Toptan ve perakende ticaret serbest oldu. 1923'ten itibaren ticari işletmelerin % 91,4'ü, toplam ticari iş hacminin % 83,4'ünü sağlayan özel işletmelerdi. Mali sistem sağlamlaştırıldı (5), ruble istikrar kazandı, aynî ücret ödemelerine son verildi. Kapitalist ülkelerle ticari ilişkiler yeniden kuruldu. Üretici güçlerin gelişmesini hızlandırmak için yabancı sermayeye Sovyet toprakları üzerinde imtiyazlar tanındı. Zanaatkârlık ve özel küçük sanayi serbestçe gelişebildi. 1923'te, toplam sınaî işgücünün % 12,4'ünü istihdam eden özel küçük sanayi işletmelerinin sayısı 147.471 idi. Bu işletmeler 1925-1926 yılları arasında sanayi üretiminin % 20'sini sağlayacaklardır.

Böylece N.E.P. inkâr edilemez başarılar kazandı. 1926'dan itibaren, üretici güçlerin gelişme seviyesi, hem tarımda hem de sanayide savaş öncesi seviyeye erişti ve bu seviyeyi geçti. 1927-1928'de ortalama gerçek ücret, 1908'e oranla, iki misli, 1913'e oranla da % 90 arttı (6). Hükümet, devletleştirilmiş sanayinin geliştirilmesi amacıyla, yararlanılabilen kaynakları kullanmaya başladı.

Fakat bu gelişme, tarımdaki ıslahatın ve nüfus artışının gerisinde kalıyordu. Üstelik köylülerin sınaî tüketim malları ihtiyacının karşılanması ve kırlık bölgelerdeki işgücünün sanayi alanına akması bakımından, yeterli olmadığı ortaya çıkıyordu. Böylece, şehirdeki kronik** işsizlikten ayrı olarak, geri kalmış ülkeler tarımının klasik iki hastalığı kendini göstermeye başladı: Tarım ürünleri fiyatları ile sanayi ürünleri fiyatları arasındaki *makas* fenomeni ve köylerde nüfus çokluğu.***

---

* Büyük sanayinin üretimi 1913'te 100 iken 1920'de 12,8'e, küçük sanayinin üretimi 44,1'e, pamuk sanayininki 1913'te % 5'e, çelik sanayinin üretimi 1913'te % 4'e düştü (4).

** N.E.P. boyunca işsiz sayısı 1.250.000 den aşağı düşmemiştir (7).

*** 1 Ekim 1923'te, yani makasın en açık olduğu zamanda, tarımsal fiyatlar indeksi 49, sınaî fiyatlar indeksi de 275,7 idi (1913 seviyesi 100 olarak kabul edilirse) (8). 1924-25 arasında durumun nispeten düzelmesinden sonra, aradaki fark 1926 ve 1927'de tehlikeli bir seviyeye erişti. 1927 yılında 1 kental çavdar karşılığında köylü, aynı miktar karşılığında 1913'te satın alabildiği tuzun, şekerin, tütünün, tekstil ürünlerinin ve madeni eşyanın ancak yarısını elde edebiliyordu (9).

Aynı zamanda köylülüğün bağrında bir sınıf farklılaşması meydana geldi.* Pazara sürülen tarımsal ürün fazlasının büyük bir kısmı *Kulak* denilen zengin köylülerin ellerinde toplandı. 1923'ten itibaren Strumilin, köylülerin sadece % 15-20'sinin elinde satılacak buğday bulunduğunu doğruladı (11). 1926-1927'ye kadar artmamış olan aynî vergi ve yoksul köylülerin rezervlerinin ve nakil araçlarının bulunmayışı bu temerküzü kamçıladı.** Şehirlilerin beslenmesi ve sınaî birikimin sağlanması için gerekli bu tarımsal ürün fazlası karşılığında Kulaklar, sınaî ürün ihtiyaçlarının tam olarak sağlanmasını istediler. Bunun Rus sınaî ürünleri ile karşılanması mümkün olmadığından, ihtiyaçlarını gidermek için gözlerini dünya pazarına çevirdiler. Bu da Sovyet Rusya'daki yarı-kapitalist kuvvetlerin dünyanın diğer ülkelerindeki kapitalist kuvvetlerle işbirliği yapmasını gerektirecek ve dış ticaret tekeline son verilmesi, Rusya'da sanayinin hızla gelişmesi imkânını ortadan kaldırmış olacaktı.

Gerçekten de 1923'ten itibaren Bolşevik Partisi içinde, devlet sektörü (esas itibariyle büyük sanayi) ile özel sektör (tarım ve ticaret sektörü) arasındaki ilişkiler konusunda bir tartışmadır başladı. Bu tartışma boyunca muhalefet, hem zengin Sovyet köylüleri ile dünya pazarı arasındaki birleşmeyi önlemek hem de köylülerin mamul tüketim malları ihtiyaçlarının artan bir şekilde giderilmesi sayesinde, işçilerle köylüler arasındaki ittifakı devam ettirmek için daha hızlı bir sanayileşme fikrini savundu. Böylece, genel bir sanayileşme planının ve büyük sanayide hızlı bir birikim sağlamanın gerekli olduğu üzerinde ilk defa muhalefet ısrar etti (13).

Merkez komitesinin çoğunluğu bu görüşe karşı çıktı. Mikoyan 1924'te Troçki'nin tek bir ekonomik gelişme planını "ütopyanın dik alası" diye eleştirdi (14). Stalin, ineksiz bir köylünün gramofona ne kadar ihtiyacı varsa, Sovyetler Birliği'nin de *Dnjeprostroy*'a (öngörülen ilk büyük baraja) o kadar ihtiyacı olduğunu ileri sürdü (Merkez Komitesi'nin 26 Nisan tarihli toplantısının tutanakları, zikreden Deutscher) (15). Resmi tezi, 1927'de yayınlanan ekonomi politik kitaplarında geliştiren I.A. Lapidus ve K. Ostrovitianov'a göre:

"Sınaî ürünlerin yüksek fiyatlarından dolayı sömürülen köylülerin zararına olarak ülkede aşırı bir sanayileşme politikası (uygulamak istenmesi), yani son yıllarda E. Preobrachensky tarafından ısrarla savunulan politika, bu teorinin mantıki sonucu idi. Oysa Engels'in ve Lenin'in genellikle takındıkları

---

* 1926'da 2 hektardan az toprağı olan köylülerin % 70'i, 2 ila 4 hektar toprağı olan köylülerin % 37'si ve 4 ila 6 hektar toprağı olanların % 20'si tarlalarını sürmek için gerekli çekim hayvanlarını ve iş aletlerini ödünç almak zorunda kalıyordu. Çiftliklerin % 4'ü tarım makinelerinin % 50'sine sahiptir (10).

** 1924'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 13. Kongresi'nde Kamenev, çiftliklerin %8'inin (köylülerin % 14'ünü kapsayan çiftliklerin) davarın ve çekim hayvanlarının % 25'ine, etkili toprağın da % 34'üne sahip olduklarını belirtmişti. Yoksul köylüler, pazara götürecek arabaları olmadığı için buğdaylarını kulaklara satmak zorunda kalıyorlardı. Hasattan hemen sonra, kendilerine kalan az miktarda ürün fazlasını, sınaî ürünleri elde edebilmek için, yok pahasına satıyorlardı. Sonra da gelecek rekoltede ödenmek üzere, aynı kulaklardan yüksek fiyat ödeyerek yeniden buğday satın alıyorlardı.

tavır, gerçekte bambaşka sonuçlar ilham etmektedir. Köylülerin burjuva diktatörlüğü ile proletarya diktatörlüğü arasındaki farkı anlamaları için, köylünün birikim yapabilmesi (!) ve kendi bireysel işletmesinin batacağı yerde gelişmesi için, küçük üretimin kapitalist gelişme yollarını izlemesini sözde değil, gerçekten önlemek için, düşük bir fiyat politikası uygulamak gerektir" (16).

Sovyetler Birliği'ndeki yönetici çevrelerin resmi tezlerini daima sadakatle yorumlamış olan Maurice Dobb da şöyle yazıyor:

"Troçki'nin 1926'da yayınlanan kitabını adlandıran "Rusya nereye gidiyor" meselesinin cevabı, yazarın öngördüğü şartlardan daha başka şartlara bağlıydı. Bu cevap, sadece, devlet sanayisinin gelecekte Rus ekonomisindeki diğer bütün unsurlardan -hatta diğer ülkelerin sanayisinden- daha hızla gelişmesine değil, köylerde olduğu gibi şehirlerde de yeni sınıf farklarının ve yeni imtiyazların meydana gelip gelmediğinin bilinmesine bağlıydı. Demek ki muhalefetin eleştirilerine verilen resmi cevap, *Nepman* ve Kulakların, muhalefetin göstermeye çalıştığı, bir hızla artacağı iddiasının kısmen reddedilmesi şekline büründü. Ayrıca, resmi cevap, köylünün artan refahının kapitalizmin yeniden doğuşu anlamına geldiğini ya da böyle bir doğuşu gerektirdiğini de reddetti. İşte muhalefetin temel hatası, N.E.P. hakkındaki yanlış *görüşü, sanayinin küçük üreticiyi kalkındırarak geliştirilmesine değil de küçük üreticinin zararına gelişmesi gerektiğine inanmasından* ileri geliyordu. Mesele, devlet sanayinin (refahı) ile köy tarımının refahı arasında bir rekabet (söz konusuymuş) gibi yanlış bir tarzda ortaya konuldu: *Oysa, köy tarımı, hiç de kapitalist bir eğilim göstermeksizin, devlet sanayisinden daha hızlı gelişebilirdi.* Köylülerin sağladıkları bu özel birikimin tehlikeliymiş gibi *(sic!)* gösterilen artışı, kooperatifleştirmeye, Devlet istikrazına ve Tasarruf Sandıklarına yöneltilebildiği takdirde sosyalist birikim için büyük bir kudret kaynağı olabilirdi" (17).

Bu tartışmayı hayatın kendisi halletti. 1927–1928 kışı boyunca Kulaklar, Sovyet Devleti'nin boğazına sarıldılar. Maurice Dobb'un daha sonraki bir eserinde kabul ettiği gibi, gerçek bir grev düzenlediler ve şehirlere besin maddelerinin gönderilmesini önlediler (18).* Tehlikeyi yıllarca önemsememiş ve köklü tedbirler alınmasını önlemiş olan Bolşevik partisinin yönetici fraksiyonu, paniğe kapılarak yüzseksen derecelik bir dönüş yaptı.** "Ülkenin

---

* 1927 yılı sonundan itibaren, toplanan buğday miktarında, hiç tahmin edilmedik (!) bir düşme görüldü. 1926 yılının son üç ayında 4,9 milyon ton hububat toplanmış olduğu halde, 1927 yılının aynı aylarında, 2,7 milyon ton, yani 2,2 milyon ton eksik teslim edildi (20). "Hiç tahmin edilmedik" sözü ne kadar da hoş. Muarızlarının buraya aktardığımız yazılarından da açıkça anlaşıldığı gibi muhalefet, bu tehlikeyi yıllarca önce haber vermişti.

** İşte başkan Stalin'in bu dar görüşlülüğünün tipik bir örneği, "Muhalefetin, köylülüğün içinde sınıf farklılaşması artıyor diye büyük bir gürültü kopardığını ve bir panik havası yarattığını herkes bilmektedir. Köyde özel küçük sermayenin artmasından dolayı, muhalefetin yarattığı panik havasını hiç kimse yaratmamıştır. Bunu herkes bilmektedir. Ama gerçekte ne görüyoruz? Birincisi, köylülükteki farklılaşma çok özel şekilde gerçekleşmekte, yani orta köylüler ortadan kalkmamakta fakat kuvvetlenmekte, karşıt kutuplarda büyük bir daralma

köylülerin zararına olarak aşırı sanayileşmesi" muhalefetin hiçbir zaman tasarlamadığı bir ölçüde gerçekleşti.*

Bu bakımdan, Sovyet halkı, hızlı sanayileşmenin kefaretini çok pahalı ödedi. Oysa bundan kaçınmak mümkündü. Resmi bir yazar olan Krzhyzhanovsky'nin 1927 Aralık ayı tahminlerine göre, birinci beş yıllık planın öngördüğü genel hedeflerin** gerçekleştirilmesi 17 milyar (22) altın ruble tutarında bir yatırım harcamasını gerektirmişti. Bu yatırım çabasını, 10-12 yıl içinde gerçekleştirmek dururken (başlangıçta öngörülen de buydu ve 1923-1924 yıllarından itibaren hızlı bir sanayileşmeye başlamakla bu mümkündür) 5-7 yıl içinde sığdırmaya çalışmak çok pahalıya mal oldu. Tecrübe devresini uzatmaya mühletleri kısaltmaya kararlı olan yöneticiler işletme masraflarını aşırı derecede artırdılar, israf ve zarar çok büyük oldu.

Nihayet, muazzam kaynaklar kullanılmadan kaldı ve daha sonra da tahrip edildi (özellikle sığır ve davarların köylüler tarafından kesilmesi).*** Köylülerin tek birikim fonunun ortadan kalkmasıyla ulusal ekonominin uğradığı zarar 4-5milyar altın rubleyi buldu (23). Buna, idari mekanizmada yapılacak kısıtlamalarla her yıl sağlanacak tasarruf -bu tasarrufun yılda 1 milyar altın ruble tutacağı tahmin edilmiştir- da eklenirse, beş yıllık ilk iki planın gerçekleşmesi sayesinde elde edilecek sonuçlardan çok daha önemli sonuçların meydana geleceği ve bunun, Sovyet halkının 1929-1933 devresi boyunca katlandığı büyük fedakarlıkları gerektirmeden, sağlanacağı ileri sürülebilir.

Her şeye rağmen, başlangıçta % 5 ila % 8-9 olarak tespit edilen üretimin artma ritmi (24), % 20'yi buldu, hatta % 23,7'ye yükseldi. İlk beş yıllık planın uygulanmasına geçildikten sonra Stalin'in 27 Aralık 1929 tarihli nutkunda haber verilen mecburi kollektifleştirme politikası 1 Şubat 1930'da hükümet tarafından resmen ilân edildi. Kulaklar "tasfiye" edildi, yani milyonlar-

---

meydana gelmektedir (!)... İkincisi ve en önemlisi de şudur (!), köyde özel küçük sermayenin artısı, sanayimizin gelişmesi gibi çok kesin bir olgu ile telafi edilmiştir (19).

* Ayrıca bu aşırı sanayileşme, işçilerin gerçek ücretlerinde bir azalmayla sonuçlanmıştır. Preobraçenski, "ilkel sosyalist birikimi" incelerken bu ihtimali zımnen reddetmişti (21).

** Aynı Krzhyzhanovsky'nin Aralık 1920'de düzenlenmiş olan 8. Sovyetler Kongresi'nde formüle ettiği hedefler söz konusudur. Bu hedefler tarih sırasına göre gerçekleştirilmiştir: 1930 (demiryolları), 1931 (elektrik), 1932 (kömür), 1933 (çelik), 1934 (maden cevheri, dökme demir, manganez), 1937 (bakır).

*** Resmî istatistikler bunu zımnen kabul etmektedir, "Sovyetler Birliği Ekonomisi" istatistiklerine göre milyon baş olarak hayvan sayısı. Demek ki hayvan kesimi 1930 (domuz) ve 1931 (büyük ve küçükbaş) yıllarında felaket halini almıştır. Bu yüzden, 1932-33 yılında müthiş bir kıtlık olmuştur.

1928...	60,1	29,3	22,0	107,0
1930...	50,6	28,5	14,2 (!)	93,3
1931...	42,5	24,5	11,7 (!)	68,1 (!)
1932...	38,3	22,3	10,9	47,6 (!)
1933...	33,5	19,4	9,9	37,3

cası Sibirya'ya sürüldü. Kollektifleştirilen çiftliklerin sayısı 1929'da %3,9 iken, 1931'de % 52,7'yi, 1934'te % 61,5'i ve 1937'de de % 93'ü buldu (25). 25 milyon küçük tarım işletmesi, *kolhoz* denilen 240.000 üretim çiftliği ile *sovhoz* denilen 4000 devlet çiftliğine katıştırıldı.

Bununla beraber, Sovyet sanayisi, kollektifleştirilmiş bu tarım işletmelerini modern tarım makineleriyle donatacak güçte değildi henüz. "Sanayileşme" tedbirlerinin uygulanmasındaki gecikme -kurulmasına 1924'ten itibaren karar verilen, fakat ancak 1929'dan (26) itibaren kurulabilen Çaritsin (Stalingrad, Volgograd) traktör fabrikası (!)- bu güçsüzlüğü daha da artırdı. Öte yandan, cebri kollektifleştirme hareketine köylülüğün büyük bir kısmı karşı koydu ve 1929-1933 yılları boyunca sığır ve davarların çoğunu kesip attı (27). Tarım, çekim-gücü yokluğu meselesiyle karşılaştı. Hükümet, bir kere daha gerilemek zorunda kaldı.

1935'te, kolhozların yeni statüsü gereğince, köylülere, bölgelere göre, 0,25 ila 1 hektar arasında değişen özel bir toprak parçasını kendi hesaplarına devamlı işlemek, özel bir ev sahibi olmak, koyun, keçi ve kümes hayvanları beslemek hakkı verildi (28). Bütün bu tedbirler, köyler traktörle donatıldığı sırada, tarımsal üretimde, özellikle de hayvan sayısında, kısa bir süre içinde önemli bir artış sağladı.

1941'de başlayan savaş köylerin şehirlerden öç almasına ve bunun genelleşmesine yol açtı. Özellikle, Sovyet Rusya'nın batısındaki en zengin tarım bölgelerinin kaybından sonra başgösteren yiyecek kıtlığı, köylülerin, ürün fiyatlarını durmadan yükseltmelerine sebep oldu. Yiyecek maddeleri üretiminin artırılmasını ve şehirlerin iaşesinin sağlanmasını teşvik etmek için hükümet, köylülerin kendi ürünlerini serbestçe sattıkları *kolhoz pazarlarının* kurulmasına izin verdi. Köylülerin perakende ticaretteki payı, 1939'da % 15,9 iken 1942-1943'te % 44,5'i buldu (29). Böylece, köyde büyük bir para birikimi gerçekleşti: Milyoner kolhozcular (kolhoz üyeleri) türedi. Devlet, ömür boyu sürecek bir faizi garanti eden istikrazda bulunarak bu parayı kanalize etmeye çalıştı. Fakat yeni kulaklar, kolhoz statüsünü çiğnemeye ve kollektif mülkiyet olan büyük toprak parçalarını ele geçirmeye başladılar. Savaş sonrası tahminlerine göre, ele geçirilen topraklar aşağı yukarı 5 milyon hektarı buluyordu (30).

Savaş sona erip de barış sanayisine geçiş buhranı halledildikten sonra devlet tarım meselesine tekrar eğildi. Köylüler tarafından biriktirilmiş satın alma gücünün önemli bir kısmı uygulanan sıkı bir para reformu sayesinde ellerinden alındı. Kolhoz üyelerinin küçük özel topraklarına ve kendi hesaplarına besledikleri hayvanlara karşı sistemli bir kampanya açıldı.* Kolhozları

---

* *Sovietskaya Gosudarstvo i Pravo* dergisine göre (31): "Yakın bir gelecekte" kolhoz üyeleri özel topraklarından vazgeçeceklerdir. Kolhozların bir araya toplanması hakkındaki kararnameler bu toprakların iki kısma bölünmesini öngörüyordu. En büyük kısım köylülerin oturdukları yerin çok uzağında olacaktı. Köylülerin gösterdikleri mukavemet karşısında, 1951 Mart'ından itibaren bu tedbirden vazgeçmek gerekti. Ama kolhoz üyeleri arasında bir inek sahibi ailelerin sayısı % 69 iken, 1953'te % 55'e düştü. 1953'te toplam büyük baş hayvanların sayısı 1952'deki seviyenin altındaydı (32).

bir araya toplamak ve tarım-şehirleri yaratmak için alınan tedbirler, köylere karşı girişilen bu saldırıyı daha da şiddetlendirdi. Köylülerin pasif mukavemeti, tarımsal üretimin durgunlaşması ve hayvan sayısının tehlikeli bir şekilde azalmaya başlaması karşısında hükümet bir kere daha geriledi (1953 yazı) ve kolhoz üyelerinin özel girişimlerini ve menfaatlerini yeniden gözetmek zorunda kaldı.

Stalin'in ölümünden sonra Sovyet yöneticilerinin uyguladıkları tarım politikası daha ileride açıkladığımız birçok dönemden geçti.

Sovyet ekonomisinin o zamanki özel yapısı aşağıdaki karakteristikleri gösteriyordu:

a) Sanayi, toptan ticaret, perakende ticaretin en büyük kısmı, dış ticaret sisteminin tümü, bankalar ve ulaştırma araçları devletleştirilmiştir. Gerçekte, makinalı üretim ve mübadele araçlarının tümü (kolhoz mülkiyeti olan kamyonlar hariç) devlet mülkiyetidir.

b) Tarımın sınırlı bir kesimi de devletleştirilmiştir (savhozlar),

c) Tarım işletmelerinin çoğu üretim kooperatiflerinindir. Bu kooperatiflerin toprakları devletleştirilmiş, fakat bunlardan yararlanma hakkı belirsiz bir devre için kolhozlara bırakılmıştır. Kolhoz üyesinin iş aletleri ve hayvanları kooperatif mülkiyettir. Buna karşılık, traktörler ve tarım makineleri devlet mülkiyetidir ve kolhoz üyelerine aynî ödeme karşılığında M.T.S. (tarım makineleri ve traktör istasyonları) tarafından kiralanmıştır. 1957-1958 yıllarında, traktörler ve makineler kolhoz üyelerine satılmıştır.

d) Küçük esnaflık ve perakende ticaret alanında devletleştirilmemiş oldukça önemli bir kooperatif işletmeler sektörü de vardır.

1962'de, kooperatif sektör, perakende ticaretin toplam iş hacminin % 28,4'ünü sağlamıştır. Tarım alanında, az sayıda bireysel işletmelerden başka, kolhozdaki her köylü ailesinin yararlanması için verilmiş küçük toprakları ve kolhozlardaki köylü ailelerinin özel mülkü olan hayvanların önemli bir kısmını içeren özel bir sektör de vardır. 1937'de bu bireysel topraklar ekili toprakların % 4'ü idi; ama köylülerin bu topraklardan sağladıkları gelirlerin tümü Sovyet tarımında toplam hasılanın önemli bir kısmını teşkil ediyordu (33). Gerçekte, özel sektör, Sovyetler Birliği'ndeki büyük baş hayvanların %50'sine, domuzların % 55'ine ve keçilerle koyunların da % 40'ına sahipti. Savaştan sonra, 1948 yılında bu oranlar, sırasıyla % 35'e, % 20'ye ve % 20'ye düştü (34). Fakat, özel sektör 1953'te Sovyetler Birliği'ndeki ineklerin gene yarısına, (35) 1964 sonunda, sığırların %28,8'ine (ve ineklerin %41,7'sine, domuzların % 27,5'sine, koyun ve keçilerin de % 24,l'ine) sahipti (36). Tarımdaki devlet sektörü (sovhozlar) ise, 1965'te ülkedeki tarımsal üretimin % 36'sını sağlamıştır.

Konut alanında geniş bir özel sektör mevcuttur. Bu sektör kolhoz üyesi köylülerin konutlarından ve şehirlerdeki konutların 1926'da % 52,3, 1940'da % 36,6, 1950'de % 33,7, 1955'te % 32,9 ve 1961'de % 38,4 arasında değişen bir kısmından oluşmaktadır.

Beş yıllık planların kazandırdıkları

Ekonominin bu özel yapısı ve bunun gerektirdikleri -global planlama ve dış ticaretin tekel altına alınması- sayesindedir ki üretici güçlerde harikulade bir gelişme gerçekleşebilmiştir. Bu gelişmeyi, hiçbir şey, başlıca sınaî ürünlerin üretimi ile ilgili rakamlardan daha iyi gösteremez.

Bu rakamlar, Ekim Devrimi'nin zaferinden bu yana Sovyetler Birliği'nin gerçekleştirdiği büyük ilerlemeyi tastamam göstermektedir. Sovyetler Birliği esas itibariyle tarıma dayanan geri bir ülke iken, en azından global üretimi bakımından, özellikle temel hammaddeler, elektrik ve takım tezgâhları alanında dünyanın ikinci büyük sanayi devleti haline gelmiş ve bu alandaki üretimin tümü, İngiltere ve Almanya'daki üretimin tümünü geçmiştir. Sovyet sanayindeki ilerleme, her şeyden önce, en ileri kapitalist ülkelerin sanayisine oranla telafi etmek zorunda kalmış olduğu gecikme ile açıklanmaz. Sanayideki ilerleme, bu gecikmenin, zaten genellikle giderilmiş olduğu sırada sağlanmıştır ve şimdi de özellikle bütün makinelerin geliştirilip modernleştirilmesine ve üretimi otomatik hale getirme çabasına dayanmaktadır. Dördüncü ve beşinci beş yıllık planların en ilginç başarıları bu alanda elde edilmiştir. 1953'ten bu yana Sovyetler Birliği, her tipten olmak üzere, 1.300.000 takım tezgâhları stokuna sahiptir (savaş öncesinin iki misli), oysa dünyanın ikinci büyük kapitalist ülkesi İngiltere'deki takım tezgâhları sayısı 1950'de sadece 880.000 idi. Kalite bakımından Sovyet makinelerinden hiç şüphesiz daha üstün olan Amerikan takım tezgâhlarının sayısı aynı tarihte 1.800.000'i bulmuştu.

	1913	1928	1932	1937	1940	1946	1950	1955	1960	1965
Maden kömürü ve linyit (milyon ton) (milyon	29,1	35,5	64,4	128	166	164	261	391	513	578
Ham petrol (mil. to)	9,2	11,6	21,4	28,5	31	21,7	37,8	70,8	148	243
Elektrik (mil. KWh)	1,9	5,0	13,5	36,2	48,3	48,3	91,2	170,1	292	507
Dökme demir (mil. ton)	4,2	3,3	6,2	14,5	14,9	10,0	19,2	33,3	49	66,2
Çelik (mil. ton)	4,2	4,3	5,9	17,7	18,3	13,3	27,3	45	71	91
Takım tezgahları	1,5	2,0	19,7	48,5	58,4	-	70,6	117,8	154	185
Buhar ve gaz türbinleri (milyon (KWh)	5,9	35,7	239	1068	972	-	2381	4064	9200	1460
Otomobil (bin adet)	-	0,7	23,9	200	145,4	120,8	362,9	445,3	524	616
Raydo ve Televizyon (bim adet)	-	-	30	194	161	-	1083	4024	5900	8900
Traktör (bin birim)	-	1,3	48,9	51	31,6	13,3	108,8	163,4	238	355
Çimento (milyon ton)	1,52	1,8	3,48	5,5	5,7	3,4	10,2	22,5	45,5	72,4
Pencere camı (mil. m^2)	23,7	34,2	29,5	79,3	44,4	-	76,9	99,8	147	197
Sabun (bin ton)	128	311	357	495	700	245	816	1075	1500	1900
Yünlü kumaşlar (milyon metre)	103	97	91	105	120	71	167	200	280	466
Pamuklu kumaşlar (milyon metre)	2582	2678	2694	3448	3954	1900	3899	5904	7200	5500
D. ayakkabılar (mil. çift)	60	58	86,9	183	211	81	203	274	419	486
Kesme şeker (mil.	1,35	1,28	0,8	2,4	2,16	0,47	2,5	3.4	6	8,9
Kağıt (mil. ton)	197	284	471,2	832	812	517	1193	1862	2400	3400

Buna karşılık, mutlak rakamlar değil de nisbi rakamlar, yani nüfus başına düşen miktar gö önünde tutulursa, Sovyet sanayisindeki gecikmenin henüz giderilmediği görülür. Nüfus başına düşen yıllık çelik üretimi kapasitesi 1964'de ABD'de 820 kg. Belçika Lüksemburg Ekonomik Birliği'nde 1.105 kg., Batı Almanya'da 660 kg. ve Sovyetler Birliği'nde 375 kg. idi. Aşağıdaki tablo çeşitli temel sınai ürünlerin ülkelere göre nüfus başına düşen üretimini göstermektedir :

1964'de nüfus başına üretim (37)

	Fransa	İtalya	B. Britanya	B. Almanya	B. Amerika	S. Rusya
Elektrik (Kw)	2051	1474	3418	2835	5984	2013
Sülfirik asit (kg)	56	54	59	62	108	34
Çimento (kg)	448	436	315	579	319	285

Sovyetler Birliği'nde nüfus başına düşen üretimin, ABD'dekinden, Büyük Britanya ve Batı Almanya'dakinden çok geride kaldığı fakat Fransa'dakini hızla geçebileceği ve bazı temel indeksler bakımından İtalya'yı geçtiği açıkça görülmektedir.*

Sovyetler Birliği'nde nüfus başına tüketimi, en ileri kapitalist ülkelerdekinden ayıran mesafe özel tüketim alanında çok daha fazladır:

	S. Rusya	B. Amerika	B. Britanya	B. Almanya	Fransa
Et (kg) ve yağ	39	85	71,5	64,5	78
Rafine şeker (kg)	36	40,6	45,9	32	31,6
Yumurta (kg)	7	18,7	14,1	12,6	11,2
Pamuklu kumaş (kg)	3,5	7,2	2,9	4,6	4,7
Suni ve sentetik kumaş (kg)	1,6	6,7	6,3	7,5	5
Maden kömürü olarak enerji tüketimi (kg)	3046	8263	4948	3884	2591

* 1961'de formüle edilen bu değerlendirme üç yıl sonra Prof. Abram Bergson tarafından da doğrulanmıştır. Bergson'a göre 1955 yılında S. Birliği ve İtalya'da nüfus başına tüketim (dolar olarak) şöyledir:

	S. Birliği	İtalya
Bütün ürünler	492	524
Besin maddeleri	193	216
Giyim	29	38
Dayanıklı tüketim malları	7	4
Konut	27	31
Eğitim, sağlık, v.s.	236	235 (38)

1 Ocak 1965'te Sovyetler Birliği'nde 1000 kişiye 52 televizyon alıcısı düşüyordu. Oysa aynı tarihte ABD'de her 1000 kişide 334'ünün, Kanada ve İsveç'te 255'inin, Büyük Britanya'da 242'sinin, Batı Almanya'da 170'inin, Hollanda ve Belçika'da 150'sinin, Fransa'da 110'unun, İtalya'da 100'ünün televizyonu vardı. Buna karşılık, 1963 yılı sonunda Sovyetler Birliği'nde her 100.000 kişiye 205, İtalya ve Avusturya'da 170, ABD'de 150, Batı Almanya'da 114, Büyük Britanya'da 110, Fransa, Hollanda ve İsveç'te 101 doktor; hastanelerde her 100.000 kişiye Sovyetler Birliği ve ABD'de 900, İtalya'da 937, Fransa ve Kanada'da 981, Büyük Britanya'da 1022, Batı Almanya'da 1064, Avusturya'da 1083 ve İsveç'te 1600 yatak düşüyordu.

Tüketim malları sanayiyindeki gelişmenin, üretim malları sanayiyindeki gelişmeye erişememesi, Sovyet planlamasının Stalin devrinde genel bir karakteristiğini teşkil eder. Buna da sebep, Sovyetler Birliği yöneticilerinin bazı üretim kollarına kuru kuruya bir üstünlük tanımalarıdır. Malenkov'a göre, 1929'dan 1953'e kadar ağır sanayiye 638 milyar, ulaştırma alanına 193 milyar ruble, buna karşılık hafif sanayiye sadece 72 milyar ruble yatırılmıştır. Bundan dolayı, 1928'den 1937'ye kadar elektrik üretimi 7 misli arttığı halde maden kömürü, dökme demir ve çelik üretimi dört misli artmıştır. 1937'den 1950'ye kadar dökme demir üretimi % 50, çelik üretimi % 60 artarken, maden kömürü ve elektrik üretimi yeniden iki misli artmıştır. Buna karşılık, yünlü, pamuklu kumaş ve şeker üretimi 1928'den 1937'ye kadar sırasıyla sadece % 10, % 20 ve % 75, 1937'den 1950'ye kadar da % 60, % 10 ve 4 artmıştır (39).

Konut şartları ise içler acısıdır. 1913 ile 1940 yılları arasında konut yapımı nüfusun şehirlere akını ile orantılı olmadı. 1913'te fert başına 7,3 m^2 tutan konut yüzölçümü 1940'da 6,9 m^2'ye düştü. 1950'de ancak 1913'teki seviyesine ve 1955'te de 7,7 m^2'ye yükseldi. Bu rakamlar şehirlerdeki durumu göstermektedir (40). 1960 yılında, yeni yapılan binalarda fert başına sadece 8 m^2 öngörülmüştü; plana göre, 1966'da inşa edilecek 90 milyon m^2 tutarındaki konutlarda 11 milyon kişi barınabilecektir (41).

1960'da Sovyet Rusya'da odabaşına 1,5 kişi, buna karşılık Fransa'da oda başına 1, İtalya'da 1,1 (bu alanda Avrupa'nın en kötü durumda iki ülkesi), 1961–1962 yıllarında Almanya'da 0,9, Hollanda'da 0,9, Büyük Britanya'da 0,7 ve Belçika'da 0,6 kişi düşmekteydi ve odalar Sovyetler Birliği'ndeki odalardan daha genişti.

Sovyet Rusya'da bugünkü gelişme derecesinden dolayı, Sovyet vatandaşının hayat seviyesi, erişilmek istenen seviyenin çok altında kalmaktadır. Sanayi, her şeyden önce, kitlelerin tüketim seviyesinin zararına gerçekleştirilmiştir. 1929 yılında Sovyet dergisi "Planovoie Khozyaistvo", *planı finanse etmek, tüketimi bir demir cendereye (halkaya) sokmak demektir diye* yazmıştı (42).*

---

* Maliye tekniği açısından bu, iki şekilde gerçekleşmiştir. Köylüler, ürettiklerinin hemen hemen 1/3'ini devlete vermek zorunda kaldılar. Bunları bedava olarak ya da maliyetlerinin ancak yüzde birkaçını karşılayan fiyatlar üzerinden devlete veriyorlardı (43). İşçiler, bütün tüketim mallarını muamele vergisiyle şişirilmiş son derece yüksek bir fiyata devlet mağazala-

Sovyet ekonomisinin sosyal yapısı

Sovyet ekonomisinin mahiyeti ve onun gelişme yasaları bu veriler esas alınarak değerlendirilebilir. Marksist tahlil yöntemini kullanmaya çalışan birçok sosyologun ileri sürdüklerinin aksine* (16) Sovyet ekonomisinde kapitalist ekonominin *temel* veçhelerinden hiçbiri görülmüyor. Ancak yüzeyde kalan görünüşler ve fenomenler bu ekonominin sosyal mahiyetini araştırmak isteyenleri yanıltabiliyor.

Tıpkı "ilkel birikimin" halkların artan yoksullaşması üzerine kurulması gibi, hızlı sanayileşmenin de işçilerin ve köylülerin tüketimini adamakıllı kısıtlayarak gerçekleştirilen bir "ilkel birikim" şekline büründüğü doğrudur.** Fakat, geniş çapta bir dış (yabancı) katkı durumu hariç, her hızlı birikim, ancak üreticiler tarafından tüketilmemiş sosyal artı-ürünün çoğalması neticesinde (böyle bir fenomen hangi toplumda tezahür ederse etsin) gerçekleşebiliyor. Bunda özellikle kapitalist olan hiçbir şey yoktur.

Kapitalist birikim, bir sermaye birikimidir, yani, artı-değerin, bu *sermaye* ile daha fazla artı-değer elde etmek için, kapitalizasyonudur. Kâr, kapitalist üretimin amacı ve can damarıdır (motorudur). Sovyetler Birliği'ndeki birikim ise, *kullanım değerleri olarak,* bir üretim araçları birikimidir. Kâr ne üretimin amacı ne de can damarıdır. Kâr, planın gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak ve her işletmede uygulanmasını sağlamak için devletin elinde sadece tali bir aracı temsil etmektedir.

Kapitalist üretim kâr amacıyla yapılan bir üretim olduğu için, esas itibariyle pazarları ele geçirmek uğruna girişilen rekabet üzerine kurulmuş bir üretimdir. Sermayenin yoğunlaşması en yüksek derecesine de ulaşsa, tekeller her şeye egemen de olsa, rekabet hem eski hem de yeni şekilleriyle devam eder. Kapitalist üretimdeki *anarşiyi* belirleyen de bu rekabettir. Birbirine bağlı olmayan özel kararlar, üretimin ve birikimin büyüme seviyesinin ve

---

rından satın almak zorunda kaldılar. Devlet gelirlerinin % 50 ila % 65'ini sağlayan bu vergi, en gerekli ihtiyaç maddelerinin satışından elde ediliyordu. Resmi Sovyet kaynaklarına göre, 1939 yılında muamele vergisinden sağlanan gelirin % 52,6'sı et, süt ürünleri, yiyecek maddeleri ve dokuma sanayi mamulleri satışından elde edilmiştir (44). 1949'da temel tüketim malları en azından % 100 vergilendirildi. Meselâ, tuz vergisi % 900-1000'i buldu. O zamandan beri meydana gelen fiyat alçalmaları bu yükü biraz hafifletti, ama gene de güç dayanılır bir halde bıraktı. 1958'de satış vergisinin % 42'si, yani 250 milyar ruble, ailelere satılan tüketim mallarından elde edilmiştir (45). Fakat, sadece bir tekniğin söz konusu olduğunu ve bunun yerine örneğin, daha düşük nominal ücretlerin uygulanabileceğini ya da hafif sanayide kullanılan hammadde ve donatım malları satış fiyatlarının daha da yükseltilebileceğini unutmamak gerektir.

* Bakınız, Ygael Gluckstein, "The Nature of Stalinist Russia"; D. Dallin, The Real Soviet Russia"; Amedeo Bordiga, "Diologue avec Staline", v.s.

** 1929'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi önünde yaptığı bir konuşmada Stalin, sanayileşmenin (köylülüğü) ağır bir yük altında bırakacağını belirmiştir. Bu konuşma ancak 1950'de "Bütün Eserleri"nin XI. cildinde yayınlanmıştır (46). Bu tarihi olgunun yarattığı teorik problemleri ve bu sanayileşme tekniğinin sınırlı etkisini XVI. bölümde inceliyoruz: "Sosyalist bir birikimin kaynakları", "Maksimum birikim oranı ve optimum birikim oranı."

ritminin sonucudur. Bundan dolayı, kapitalist ekonomiyi "örgütlemek" için girişilen, bütün çabalar parça bölük ve yetersiz kalmaya mahkûmdur.

Buna karşılık, sınaî üretim araçlarının tümü, üretimin ve birikimin büyüme seviyesini ve ritmini bir merkezden belirleyebilecek olan devletin elinde bulunduğu ölçüde, Sovyet planlaması gerçek bir planlamadır. Şüphesiz, bu planlama çerçevesi içinde anarşi unsurları vardır, ama bunların rolü özellikle, kapitalist ekonomi içindeki "planlama" unsurlarının rolüne benzer, yani ekonominin temel sosyal karakteristiğini ıslah ederler fakat ortadan kaldırmazlar.

Kâr peşinde koşan kapitalist ekonomi -ortalama kâr oranının düşme eğilimi, kâr oranının ortalamanın üstünde olduğu sektörlere sermayenin yönelmesi, yoğunlaşan ve temerküz eden sermayenin aşırı tekel kârları sağlamaya kalkışması gibi- çok kesin (belirli) yasalara göre gelişir. Kapitalist ekonominin çağdaş aşamasının özel veçhelerini meydana getiren de budur. Sovyet ekonomisi bu yasaların ve özel veçhelerin tamamen dışındadır. Sınırlarının ötesinde "sermayenin organik bileşiminin" daha düşük, işgücü fiyatının daha ucuz olmasından dolayı daha yüksek bir "kâr oranının" sağlanabildiği geniş topraklara sahip (Çin, Dış Moğolistan, Kuzey Vietnam gibi) ülkelere Sovyet ekonomisi (Sovyet Rusya) ancak pek az "sermaye" "ihraç eder". Ağır sanayi alanında gerçekleştirilen muazzam sermaye birikimine rağmen yatırımlar, kapitalist ekonominin çöküş aşamasında olduğu gibi, periferik (çevre) sektörlere değil de, öncelikle, gene ağır sanayiye yönelmeye devam eder. Periyodik aşırı-üretim buhranları, üretimin kısmen durması, hatta üretimin bir kısmının tahrip edilmesi söz konusu olmadığı gibi, üretimin kısmen sınırlandırılması, tarımda Maltusçuluk, yani Sovyetler Birliği'ne oranla, sınai bakımdan çok daha az gelişmiş kapitalist ülkeler (Japonya, İtalya, Arjantin, Brezilya) dahil, kapitalist ekonominin tümünü nitelendiren bütün bu fenomenler, 1927'den beri Sovyet ekonomisinde görülmemektedir.

Kapitalist dünya ekonomisi bir bütündür, kendi kendilerine yetmeye çalışan ülkeler bile -İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya, Nazi Almanya'sı, Cenevre "hükümlerinin" uygulandığı İtalya- kapitalist dünya pazarının genel konjonktüründen kurtulamazlar. 1929, sonra da 1938 buhranının patlak vermesi, kendi yağıyla kavrulan ülkelerin ekonomileri dahil, *bütün* kapitalist ülkelerin ekonomisini derinden etkilemiştir.

Buna karşılık, Sovyet ekonomisi, kapitalist dünya ekonomisi ile belirli ilişkileri devam ettirmekle beraber, dünya ekonomisi konjonktüründeki dalgalanmaların dışında kalır. Gerçekte, Sovyet ekonomisinin en ilginç gelişme devreleri, kapitalist dünya ekonomisinin buhran, depresyon ya da durgunluk devreleriyle aynı zamana tesadüf etmiştir.

Nitekim, ABD, Almanya ve Japonya gibi diğer büyük devletlerle rekabete kalkışması (ki bu rekabet, her şeyden önce, askeri bir şekle bürünmüştür) Sovyet ekonomisinin kapitalist karakterini gösterir demek bir yanılgıdır. Bugün yeryüzünün büyük bir kısmındaki kapitalist olmayan her ekonominin, çevresindeki kapitalist ülkelerle gizli bir çatışma (savaş) halinde bulunacağı açıktır. Coğrafi, askeri, iktisadi ve ticari zaruretler otomatikman böyle bir

durumdan ileri gelmektedir. Ama bu, pazarları ele geçirmek ve kâr sağlamak için yapılan bir kapitalist rekabet değil, daha çok, Sovyetler Birliği ile kapitalist dünyanın sosyal bakımdan farklı karakterde olmalarından ileri gelen bir rekabettir.

Sovyet ekonomisini sadece, çağdaş kapitalist ekonomide görülen gelişme eğilimlerinin, yani sanayinin tümünün tekelleştirilmesi, "klasik" özel mülkiyetin kaldırılması, ekonomi ile devletin kaynaşması ve "iktisadi güdümlülük" eğilimlerinin bir "neticesi" olarak görmek de yanlıştır.* Gerçekte, Sovyet ekonomisi, bu eğilimlerin *diyalektik inkârını* (olumsuzlaşmasını) temsil eder.

Çağdaş kapitalist ekonomide "ekonomik güdümlülük", devletle ekonominin gittikçe kaynaşması, kutsalların kutsalı özel mülkiyetin arızi olarak ihlal edilmesi, *tekelci sermaye uğruna,* yani tekellerin elde ettikleri kârların savunulması, korunması ve garanti altına alınması için yapılır. Burada, Devlet'le ekonomi arasındaki kaynaşma aslında, tekellerin, Devlet aracılığı ile ekonomiye tamamen egemen olmasından başka bir şey değildir. Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nde, ekonominin devlet tarafından yönetilmesi, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet hakkının kaldırılması ve ekonomi ile devlet arasındaki kaynaşma, *burjuvazinin sınıf olarak mülksüzleştirilmesi ve ortadan kaldırılması şeklinde* gerçekleşmiştir. Çağdaş kapitalizm, kendi gelişme eğilimlerini son kertesine vardırmış kapitalizmdir. Sovyet toplumu ise, kapitalist toplumun başlıca karakteristiklerinin ortadan kaldırılmasıdır, yani inkârıdır.

Bir ekonomik sistemin sosyal mahiyetini daima en iyi belirten şey, o sistemin sosyal yapısındaki sarsıntılardır. Kapitalist bir ülkenin topraklarının bir başka kapitalist ülke tarafından ele geçirilmesi sosyal yapıda hiçbir sarsıntı yaratmaz: Fransa'daki Alman işgali, Almanya'daki Fransız, İngiliz ve Amerikan işgali bunu açıkça göstermiştir.

Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nin batı bölgelerinin Almanya tarafından işgal edilmesi, sonra da "halk demokrasileri" denilen ülkelerin Sovyetler'in nüfuz bölgesine girmesi sosyal yapıda köklü (nitel) değişiklikler yaratmıştır. Doğu Avrupa'da kapitalizmin yıkılmasından söz etmenin faydası yok, olaylar herkesçe bilinmektedir. Oysa üretim araçlarının özel mülkiyetini yeniden ihdas etmek için Nazi işgalcilerinin Sovyetler Birliği'nde başvurdukları tedbirler pek bilinmiyor. Zaporozie alüminyum fabrikası, *Vereinigte Aluminiumwerke* tröstü tarafından ele geçirilmiştir. En büyük üç Alman bankası tarafından finanse edilen *Berg und Hüttenwerke Ost G.m.b.H.* çerçevesi içinde, *Filck Konzern, Reichswerke Hermann Goering* ile birlikte Donetz çelik fabrikalarını ele geçirmiş, adına da *Dnyepr Stahl G.m.b.H.*

---

* Karl Marx, "Kapital"in 3. cildinde küçük ve orta kapitalistlerin mülksüzleştirilmesi(nin sonucu) olan hisse senetli şirketlerden söz ederken şöyle der: "Bununla beraber bu mülksüzleştirme, kapitalist sistemde çelişik bir şekilde gerçekleşir. Hisse senetli kapitalist işletmeler de tıpkı kooperatif işletmeler gibi, kapitalist üretim tarzından müşterek üretim tarzına geçiş şekilleri olarak düşünülmelidir. Ama çelişki, birinci durumda olumsuz, ikincisinde ise, olumlu bir şekilde ortadan kaldırılmıştır" (47).

demiştir. *Siegener Maschinen bau AG*, Dniepropetrovsk'taki Voroşilov fabrikalarına, Krupp tröstü de Mariupul ve Kramatorskaya'da iki, Dniepropetrovsk'ta bir fabrikaya el koymuştur (48). 1943 yılında Krupp, Mariupol'daki çelik fabrikasını olduğu gibi sökerek Breslav'a nakletmiştir. I.G. Farben tröstü, Sovyet Rusya'da *Chemie Geselleschaft Ost G.m.b H ve Stickstoff Ost AG*'yi kurmuştur. Frankfurter gazetesi, Rusya'nın işgal edilmiş topraklarında 1943 Mayıs'ında üç gün içinde yedi büyük özel Alman işletmesinin kurulduğunu yazmıştır (49).

Sovyet ekonomisinin ne kapitalist ne de sosyalist olan yepyeni bir toplumu, bir yöneticiler (managers) (Burnham), bir bürokratlar toplumunu (L. Laurat), bürokratik bir kollektivizmi (Bruno Rizzi, Shachtman), "yeni bir sınıf tarafından yönetilen" bir toplumu (Milovan Cilas) temsil ettiğini ileri süren teoriler de kabul edilemez. Bu teorileri ortaya atanlar Sovyet üretim tarzında kapitalist nitelikte her şeyi haklı olarak reddediyorlar. Ama Sovyetler Birliği'nde sosyalist olmayan şeyin -yani çok yaygın (geniş) sosyal eşitsizliğin, bürokrasiye tanınan imtiyazların, üreticilerin kendi gelecekleri hakkında karar veremeyişinin- geçmişin ve kapitalist *kuşatmanın* bir sonucu olduğunu anlamıyorlar.

Onlar, geçmişin bu kalıntılarını gelecekteki bir toplumun çekirdekleri olarak görüyorlar. Fakat, geleceğin bu toplumunu belirli bir şekilde nitelemiyorlar, (olaylarla zaman zaman çürütülen beylik sözlerin ya da saçma iddiaların ötesinde) özel bir dinamiğini ortaya koyamıyorlar.* Kapitalizm ile sosyalizm arasındaki geçiş devresine, Sovyetler Birliği'ndeki üretim tarzından nitelikçe farklı hangi üretim tarzının tekabül edeceğini söyleyemiyorlar.

Gerçekte, Sovyet ekonomisi, savunucularının da vülger eleştiricilerinin de genel bir görüş açısı içinde ortaya koyamadıkları *çelişik* karakteristikleri ihtiva etmektedir.

Savunucular, üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin olmadığını, üretken güçlerin hızla ilerlediğini** (20), teknik niteliğin ve halkın kültürünün genel seviyesinin arttığını ballandıra ballandıra anlatıyorlar. Bütün bunlar, Sovyetler Birliği'nin kapitalist bir ülke olmadığını ispat etmektedir. Ama, tarihi ve bazen de doğrudan doğruya antagonist menfaatleri olan sınıflar -işçi sınıfı ve köylü, köylülük- hâlâ mevcutken, sosyal eşitsizlik adamakıllı artmışken, üretken güçlerin gelişme seviyesi en ileri kapitalist ülkenin gelişme seviyesinin henüz altındayken, bütün bu söylenenlerden sosyalist bir ülkenin söz konusu olduğu sonucunu çıkarmak yersiz kaçmaktadır.

---

* Bu iddiaların en gürültü koparanı, önce Bruno Rizzi'nin, sonra da James Burnham'ın "l'ère des mangers" de: Alman-Sovyet ittifakı aynı mahiyette iki sosyal rejim arasında devamlı bir ittifak olacaktır, diye formüle ettiği iddiadır. Nazi Almanya'sının Sovyetler Birliği'ne saldırması ve iki farklı sosyal sistem arasında kıyasıya ve kanlı bir savaşın başlaması, bu teorinin çürüklüğünü ortaya koymuştur.

** Sovyet istatistik verilerini çok eleştirici bir şekilde yorumlayan Amerikan bilginleri, Sovyetler Birliği'nde sınai üretimin ilerleme ritminin, ilk hızlı sanayileşme hareketlerinden sonra, aynı şekilde devam ettiği ve İç Savaştan sonraki Amerika Birleşik Devletleri dahil, diğer bütün ülkelerin, sanayileşme ritmini geniş ölçüde aştığı sonucuna varmışlardır (50).

"Devlet kapitalizmi" teorisinin taraftarları, Sovyetler Birliği'ndeki eşitsizlik fenomenlerinin, yani dağıtım normlarının burjuva karakterini dosdoğru ortaya koymaktadırlar. Ama Sovyet üretim tarzını da kapitalist (üretim tarzı) diye niteledikleri zaman yersiz bir genelleme yapmış oluyorlar. "Bürokratik kolektivizm" teorisini savunanlar Sovyet üretim tarzının kapitalist nitelikte olmadığını açıkça söylüyorlar. Fakat dağılım normlarının tamamen burjuva karakterde olduğunu reddetmekle yersiz bir genelleme yapmış oluyorlar. Gerçekte Sovyet ekonomisi, *kapitalist olmayan bir üretim tarzı ile henüz tamamen burjuva karakterde bir dağılım tarzının çelişik bir bileşimidir*[*]. Böylesine çelişik bir bileşim kapitalizmi çoktan aşmış ama henüz sosyalizme ulaşmamış bir ekonomik sistemi, yani kapitalizm ile sosyalizm arasında bir geçiş devresinde bulunan ve Lenin'in de vaktiyle belirtmiş olduğu gibi geçmişin kalıntılarıyla geleceğin izlerini bağrında taşıyan bir ekonomi üzerine kurulmuş bir sistemi gösterir (52).

Sovyetler Birliği'nde "ekonomik kategoriler"

Mal, değer, para, fiyat, ücret, kâr gibi "ekonomik kategorilerin" devam etmekte olduğu konusunda Sovyetler Birliği'nde ve hatta diğer ülkelerde yıllardan beri tartışılan meseleyi tastamam cevaplandırmak için Sovyet ekonomisinin kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde bulunan çelişik bir ekonomi olduğu hakkındaki böyle bir nitelendirmeden hareket etmek gerektir.

Sosyalist bir toplumda, insan emeğinin ürünleri doğrudan doğruya sosyal bir karaktere sahiptir, yani bu ürünlerin (mübadele) değeri yoktur. Bunlar mal değil, insanların ihtiyaçlarını gidermek için üretilmiş kullanım değerleridir.[**] Böyle bir toplum ücret nedir bilmeyecek ve "fiyatlar" ancak sosyal muhasebe amacıyla uygulanacaktır. Sovyetler Birliği'nde "ekonomik kategorilerin mevcudiyeti", bu ülkenin henüz sosyalist bir toplum olmadığını açıkça göstermektedir.

Fakat mal üretimi, kapitalist devirden önceki devirlerde de görülüyor. Ataerkil ya da köleci bir ekonominin bağrında küçük mal üretimi ile birlikte başlayan mal üretimi, ancak, tamamen gelişmiş sosyalist ekonomide kullanım değerlerinin bol miktarda üretimi neticesinde ortadan kalkacaktır. Mal üretimi yapay bir şekilde "ortadan kaldırılamaz". Ekonomi, her insan varlığına temel ihtiyaçlarını giderme imkânını garanti ettikçe, ancak bu takdirde, mal üretimi, yavaş yavaş ortadan kaldırılabilir, bundan dolayı da mal üretimi

---

[*] Fr. Engels "Anti-Dühring" de der ki: "Her yeni üretim tarzı ya da mübadele şekli başlangıçta sadece, bunlara tekabül eden eski şekiller ve siyasi kurumlar tarafından değil, eski dağılım tarzı tarafından da kösteklenir". Karl Marx'da "Gotha Programının Eleştirisi"de şöyle der: "Kendi temeli üzerinde değil, aksine, kapitalist toplumdan gelen temel üzerinde gelişmiş komünist toplumda eşit hak, aslında, daima *burjuva hak*'tır" (51).

[**] "Üretim araçlarının müşterek mülkiyeti üzerine kurulmuş sosyal bir düzende üreticiler ürünlerini mübadele etmezler; ürünlerin ihtiva ettiği emek de bu toplumda, bu ürünlerin değeri olarak görünmez. Çünkü bundan böyle, kapitalist toplumdakinin tam tersine, fertlerin emeği, topluluğun emeğinin dolaylı bir şekilde değil, doğrudan doğruya tamamlayıcı bir kısmı olur" (53). "Üretim araçlarının sosyal mülkiyeti gerçekleşince mal üretimi durur" (54).

dağılım, mübadele üzerine, tastamam ölçülen bir ivaz (contre-prestation) üzerine kurulamaz artık.*

Üretim, insanların temel ihtiyaçlarını böylesine tatmin etmediği sürece, nispeten *kıt olan* tüketim mallarının, objektif kriterlere göre gerçekleştirilmesi gereken *dağılımı* meselesi, temel ekonomik mesele olarak kalıyor. Kapitalizm ile sosyalizm arasındaki bu geçiş devresi boyunca insan emeği ve bu emeğin ürettiği tüketim malları arasındaki *mübadele*, dağılım alanına hükmediyor. Mübadele demek mal üretimi demektir. *Kullanım değerleri kıtlığı mübadele değerinin ömrünü uzatıyor.*

Kapitalizm ile sosyalizm arasındaki geçiş devresinde mal üretiminin - kısmi ya da genel bir şekilde- devam etmesi, bu devreye özgü bir karakteristiktir. Ama bu devam ediş, normal olarak sadece tüketim malları sektörü ile (olsa olsa, üretim malları sektörünün çevresindeki tarım ve elsanatları alanı ile) ilgilidir. Toplum sanayiye, bankalara, ulaştırma araçlarına, başlıca dağılım merkezlerine el attığı ölçüde, bu ulusallaştırılmış işletmelerde elde edilen üretim ve mübadele malları mal olmaktan çıkıyor ve sadece kullanım değerleri haline geliyor. Bu kullanım değerleri bir devlet işletmesinden bir başka işletmeye şeklen "satılmış" olsa bile, ekonominin tümü ve her ekonomik ünite için sadece muhasebe işlemleri ve planın genel uygulanışı söz konusudur. Farklılık para şekliyle de ifade ediliyor. Tüketim malları banknotlarla satın alınıyor. Üretim malları, ancak, kaydi para sayesinde devrediyor. Küçük aletler hariç, bunların peşin para ile satın alınması yasaktır (57).

Sovyetler Birliği'nde kolhoz pazarına gönderilen üretim mallarının; üreticileri tarafından tüketilmemiş tüketim mallarının ve devlet tarafından alıkonulmamış** sınaî tüketim mallarının hepsinde mal niteliği vardır. Bunların

---

* Sovyetler Birliği'nde "mal kategorilerinin" devam etmekte oluşunun sebeplerini Sovyet iktisatçıları, özellikle Bilimler Akademisi'nde 1951, 1956, ve 1958 yıllarında düzenlenen çalışma toplantılarında uzun müddet tartışmışlardır. Stalin devrinde kabul edilen tez bu kategorilerin kökenini Sovyetler Birliği'nde "iki mülkiyet tipinin" varoluşuna indirgemişti. O zamandan beri Ostrovitianov, Gatovski, Kronrod ve diğerleri, bizim tezimize çok yaklaşan bir tezi savundular. Mesela Gatovski'ye göre: "toplum, emeğin ve ihtiyaçların miktarını kontrol etmek zorunda kalmayınca malların doğrudan doğruya dağılımına geçmek mümkün olacaktır" (55). Son sıralarda, Charles Bettelheim, Sovyetler Birliği'ndeki mal kategorileriyle ilgili olarak yeni bir yorumda bulunmuştur. Bettelheim, bu kategorilerin mevcudiyetinin (varolmakta devam etmesi), üretici güçlerin devletin (devlet sektörünün) üretim araçlarından fiilen ve etkili bir şekilde yararlanmamasına yol açan, yetersiz bir gelişme seviyesinde bulunmasından ileri geldiğini söylüyor, (56). Sovyetler Birliği'ndeki mal kategorilerinin mevcudiyetinin, üretken güçlerin halihazır gelişmesinin yetersiz oluşundan ileri geldiği hususunda, şüphesiz, hem fikiriz. Ama "üretim araçlarından ve ürünlerden bilfiil ve etkili bir şekilde yararlanamamak" gibi bir düşünüş bize oldukça skolastik görünmektedir. Bettelheim, hukuki şekil, ekonomik gerçekliğe tıpatıp tekabül etmez, yani, devlet sektöründe sağlanan üretimin bir kısmı, devletin kontrolünden kaçar, demek istiyor. Oysa, soyut olan hukuki şekil, çelişkilerle dolu ekonomik gerçekliğe "hiçbir zaman ve hiçbir toplumda % 100 tekabül etmez. Üstelik, devletin bütün ürünler üzerindeki kontrolü artmak şöyle dursun, üretici güçlerin gelişmesi, tüketim mallarının bollaşmasına ve mal üretiminin ortadan kalkmasına adım adım yaklaştıkça azalır.

** Özellikle silahlı kuvvetler ve ihracat için ayrılmamış olanlar. Hubard, 1937'de sınaî tüketim mallarının % 73,9'unun piyasalara tahsis edildiğini belirtir (58).

sadece toplam kitlesi "planlanmış" tır. Farklı tüketim alanları arasında, şehirle köy arasında farklı tüketici tabakalar arasında dağılımlar kör bir şekilde, yani, olsa olsa bürokratik yönetim tarafından "düzeltilmiş" pazar yasalarına göre gerçekleştiriliyor (59).* Üretim mallarına, özellikle ulusallaştırılmış sanayinin ürettiği üretim mallarına gelince, bunlar mal niteliğini yitirmişlerdir, çünkü sadece global üretimleri değil, dağılımları da önceden planlanmıştır.

Gerçekte, sermaye/yatırım malları, dağıtımları açısından, üç kategoriye ayrılmıştır;

a) Temel mallar, yani başlıca hammaddeler (çelik ve alaşımları, kömür, petrol, demir madenleri, kauçuk, demirsiz madenler, belli başlı kimyevî maddeler, elektrik akımı), başlıca makineler ve motorlu taşıtlar (hepsi 1600 çeşit). Bu temel mallar işletmeler ya da işletme grupları tarafından satılmıyorlar, fakat doğrudan doğruya bankalar kurulu tarafından, ihtiyacı olan işletmelere, planda tespit edilen miktarlara göre (ve tamamen şekli bir kaydi para karşılığında) dağıtılıyor.

b) Kontenjan halinde tahsis edilen mallar, yani daha bol ve daha az önemli mamuller (kereste, cam, kibrit, elektrikli vantilatörler ve ütüler). Plan sadece global üretimden sınai sektöre ya da bölgeye göre ayrılacak kontenjanı öngördüğünden, bunların dağılımı çeşitli bakanlıklarca sağlanır. Bu kontenjanları aşmadığı müddetçe her fabrika bu malları söz konusu bakanlığa bağlı bir ticaret dairesinden satın alabiliyor.

c) Bir merkezden dağıtılmayan ve işletmeler tarafından doğrudan doğruya üreticilerden satın alınan mallar, Tarım ve elsanatları malzemeleri, bazı yerel sınaî ürünler, v.s. (61).**

Dağılım problemine tüketim mallarının nisbi darlığı egemen olduğu sürece, para bu dağılımı gerçekleştirecek en etkili araç olarak kalıyor. Tüketicilerin seçme imkânını bir bakıma sağlayan paranın, düzenleyici bir bürokratizmin istilasına karşı -sınırlı fakat gerçek- bir koruyucu işlevi yerine getirdiği geçiş dönemindeki her toplumda bu böyle olacaktır. Para, karşılaştırmalı üretim fiyatları sayesinde işletmelerin verimini ölçmeye yarayan en

---

* Stalin, "ekonomi ve planlama uzmanlarımızın çoğu, değer kanununun etkisini iyice bilmiyor, bunu incelemiyor ve hesaplamalarında gözönünde tutmuyorlar (?)" diye yazıyor ve daha ilerde de, aynı uzmanları "iktisadi maceracılıkla" suçluyor (60).

** Sınaî yönetimin reorganizasyonundan ve 1957 yılında *Sovnarhoz*'ların kurulmasından sonra hammaddelerin ve donatım mallarının üç kategori halinde dağılımı aynen devam etmiştir. I. kategorideki malların dağılımı, önceden tespit edilmekte ve Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmaktadır. II. kategorideki malların dağılımı merkezi bir kontrole tabidir ve *Gosplan* tarafından onaylanması gerektir. Bu iki kategorideki malların, alıcı ile "satıcı" aynı *sovnarhoz* içinde bulunsa bile, *Gosplan*'a bağlı teşekküller tarafından "satılmaları" gerekmektedir (62).

Bununla beraber, bazı Sovyet iktisatçıları donatım mallarının da "mal" oldukları üzerinde ısrar etmektedirler. Bu teorik "keşfin" pratik bir amacı vardır: Yatırım konusunda işletme yöneticilerine daha fazla özerklik tanınması. Sovyet Komünist Partisi'nin 21. Kongresi'nde boyuna "Sovyetler Birliğinde sermaye yatırımından" söz eden Kruşçev'in daha farklı bir dil kullandığını belirtelim.

basit araçtır da. Gerçekte, bütün alanlarda para, en esnek iktisadi ölçüt aracıdır.

Fakat geçiş devresinde varolmakta devam eden para kendisini kapitalist ekonomide nitelendiren temel işlevlerinin birçoğunu yitiriyor. Belirli pazar şartlarında sermaye haline gelme niteliği kalmıyor, çünkü üretim araçlarını özel olarak edinmek yasaktır (sanayide) ya da son derece sınırlıdır (tarım, zanaatkârlık ve ticaret alanında). Bu bakımdan, işgücünü, bir artı-değer sağlayan mal olarak satın almak mümkün değildir ve para, otomatikman faiz ve gelir getiren bir kaynak olmaktan çıkıyor. Para ekonomik faaliyetin tümünün kendisine doğru yöneldiği sermayenin ilk ve nihai şekli de değildir. Gerçekleşmesi, kapitalist rejimde ancak para şeklinde mümkün olan artı-değerin yerini, kullanım değerleri şeklindeki artı-ürüne doğrudan doğruya Devlet tarafından temellük edilmesi alıyor.* Para, ancak tarımda ve perakende ticarette açık ya da gizli bir şekilde gerçekleşen basit ilkel birikim süreci sonunda yeniden sermaye haline geliyor.** Tüketim malları darlığını yaratan şartlar devam ettiği müddetçe, ekonomideki otomatizmin kolaylaştırdığı bu süreci durdurmak için devletin baskıda bulunması gerektir.

Her sanayi kolundaki ortalama maliyet fiyatının para olarak hesaplanması bütün alanlarda iktisadi muhasebenin temeli haline geldiği içindir ki fiyatlar değer çevresinde dalgalanmaya devam eder. Fakat fiyatların oluşumunun etkisi kendiliğinden bir etki değildir artık. Gerçekte değer yasası ancak küçük mal üretimi alanında "saf" şekliyle uygulanabilir. Kapitalist toplumda değer yasası, kâr açısından, sermayenin kâr oranının en yüksek olduğu sektörlere yönelmesi, kâr oranının eşit hale getirilmesi ve üretim fiyatlarının oluşumu açısından uygulanır. Geçiş devresi ekonomisinde ise değer yasası plan açısından uygulanır. Fiyatlar, ulusal gelirin üretici tüketimle üretici olmayan tüketim arasında pay edilmesini, yatırımların ekonominin farklı sektörleri arasında dağılımını sağlayan planlamanın araçları haline geliyor.

Sovyet toplumunda sınaî ürünlerin satış fiyatları, maliyet fiyatlarına (üretim maliyetlerine), planda önceden tespit edilmiş olan bir kâr oranı ve farklı bir muamele vergisi ilave edilerek gerçekleştiriliyor.

---

* Bu temellük, üretim araçları bilfiil üretildiği ve gideceği yere ulaştığı andan itibaren (nakil boyunca çalınmamak karaborsada satılmamak ve bir antrepodo boş yere stok edilmemek şartıyla) gerçekleşir. Sosyal artı-ürünün birikmiş kısmı, gerçekte, yıpranmış makinelerin yerine kullanılan ve hammadde stoklarının yenilenmesine yarayan kısım çıkarıldıktan sonra geriye kalan üretim mallarının tümüdür.
Bununla beraber, O. Lange, (63) birikim, "maddi kaynakların dağılımı iki sektör arasında otomatikman gerçekleşir" dediği zaman yanılıyor. Bürokratik yönetimde hiç de ihmal edilmemesi gereken söz konusu çalınma ve avarya rizikolarının dışında, yeni makinelerin üretim sürecinde bilfiil kullanılmasını köstekleyen hatalı bir dağılım, birikimin gerçekleşmesini önler. Üretim malları emtia olmaktan çıktığı içindir ki artık-ürünün "sağlanması (gerçekleşmesi)" bilfiil tüketilmesi demektir.

** Fakat faiz getiren, yani sosyal artı-ürünün bir kısmının, sahiplerinin eline geçmesini sağlayan tasarruf sandıklarındaki mevduatı hesaba katmak gerektir. Zaten, miras hakkı sınırlandırılmadığı için, kendisine 4 ya da 5 yüz bin ruble miras kalan bir kimse, ortalama ücretten daha fazlasını kazanarak bir rantiye gibi yaşayabilecektir. Sovyet basınında son zamanlarda bu konuda yazılanlardan anlaşıldığına göre, miras hakkının sınırlandırılması mümkündür.

"Fiyatlar üretim maliyetlerinin paraca eşdeğerini temsil etmezler. Fiyatlar, ulusal gelirin yeniden dağılımını sağlayan temel bir araçtır" (64).

Sanayinin bazı sektörlerinde fiyatların az çok keyfi bir şekilde tespit edilmesi, Sovyet hükümetinin bu sektörlerde yatırım oranını belirlemek ve bu sektörlerde yaratılan ürünlerin tüketimini teşvik etmek ya da azaltmak için başvurduğu temel araçtır.* Kapitalist ekonomide binlerce kişinin tüketim ve yatırım hakkındaki kararlarının karşılıklı etkisi sonunda meydana gelen şey, Sovyetler Birliği'nde merkez planlama otoritelerinin *önceden* alınmış kararlarına göre gerçekleşiyor (65).

Kapitalist sistemde ekonomik hayatın can damarı olan kârlar, hiç değilse, devletleştirilmiş sektörde böyle bir rol oynayamaz hale gelirler, ama bürokratların, planın gerçekleştirilmesi ve maliyet fiyatlarının azaltılmasıyla ilgilenmelerini sağlayan bir araç olarak kalırlar. Maliyet fiyatlarının planda öngörülenlere oranla azaltılması sayesinde elde edilen ek kâr, "yönetici fonları" (işletme fonları) şeklinde işletme yöneticilerinin emrine verilir. Ama bu sadece teknik bir meseledir. Aynı işlem, dağıtılan primler sayesinde ya da maliyet fiyatını azaltarak satış fiyatlarını düşürmek şeklinde gerçekleştirilebilirdi (66). Kâr, bir mali birikim kaynağı rolü de oynuyor.** Fakat bu rol de sırf teknik bir roldür. Sovyet sistemi kâr kavramını bile hiçbir bünye değişikliği yapmadan bir anda ortadan kaldırabilir ve bütün sanayi sektörlerinde değişken bir muamele vergisi sistemi uygulayarak birikimi finanse edebiliyor.

---

* Fiyatları hesaplama sisteminde köklü bir değişiklik yapılması lehinde Sovyet iktisatçılarının ortaya attıkları çeşitli tezler ve faraziyeler hakkında 18. bölüme, "Sovyetler Birliği'nde Yeni Ekonomik Tartışma" bölümüne bakınız.

** Sovyet devlet bütçesinde muamele vergisinin ve devlet işletmelerinin sağladıkları kârlar üzerinden alınan vergi payı (ruble olarak) aşağıda gösterilmiştir:

"Sosyalist birikimi sağlamak için tüketim vergisinin yerini, yavaş yavaş işletme rantabilitesi aldığından, Sovyet bütçesinin finansmanında, (kâr üzerinden alınan vergi) teorik bakımdan gittikçe önem kazanması ekonominin sıhhate kavuştuğunun bir belirtisi olarak kabul edilebilir. Gerçekte, her iki birikim kaynağı da birbirinden pek farklı değildir. Sadece bir maliye tekniğinin yerini bir başka maliye tekniği almıştır".

	Toplam gelirler (milyon ruble)	*Muamele vergisi (milyar ruble)*	*kârlar üzerinden yapılan tarhiyat (milyar ruble)*
1928	8	3,1	0,6
1932	30	17,5	?
1937	109,3	75,9	9,3
1940	180,2	105,9	21,7
1946	325,4	190,9	16,6
1950	422,1	236,1	40,0
1954	672,3	304,5	135,4
1962	843,3	329	239

*Kapitalist olmayan üretim tarzı ile burjuva dağıtım normları arasındaki çelişki,** *kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş devresinde bulunan her toplumun temel çelişkisidir*. Zaten Sovyet iktisatçıları bunu yavaş yavaş kabul etmeye başlamışlardır. J.A. Kronrod, "üretim araçlarının mülkiyeti konusundaki eşitlik ilişkileri ile bu üretim araçlarının gerçek üretim süreci içinde kullanılması sonunda meydana gelen fiili eşitsizlik ilişkileri arasındaki çelişkilerden" söz etmektedir (68). Fakat Sovyet toplumunda kaçınılması imkânsız olan bu çelişki, dağılımın, "herkesin sağladığı işin miktarına ve niteliğine göre" uygulanması gerektiği hakkındaki teze dayanarak haklı gösterilmek istenen bürokratik imtiyazlardan dolayı daha da artmıştır.**

Mal, kapitalist üretim tarzının bütün çelişkilerini tohum halinde kendi içinde taşır. Mal, anonim bir pazar için üretildiğinden, satılmayabilir de. Şüphesiz, geçiş devresinde, tüketim malları, özellikle, nispeten kıt oluşlarından, eksik üretimlerinden dolayı maldırlar. Demek ki geçiş devresinde genel bir aşırı üretim imkânsızdır; üretim arttıkça devlet, tüketim mallarının fiyatlarını derece derece azaltabiliyor.

Fakat hatalı bir dağılımdan, geçici olarak aşırı bir fiyat uygulamasından ya da düşük bir kaliteden dolayı bazı mallar satılmadan kalabilir. Yani, eşdeğerleri para olarak gerçekleşmez. Bu andan itibaren, toplum ve devlet açısından zararına üretilmiş oluyorlar.

"Satılmayan bu stoklarla" ilgili olarak Sovyet basınında yayınlanan yazılardan, Ukrayna'da Stalina'daki işçi mağazalarında 1952 yılında satılmamış stok tutarının 60 milyon ruble olduğu, Kırgızistan'daki Och bölgesinde stokların planda öngörülen rakamı % 60 oranında aştığı, Kazakistan'da 1953'te 500 milyon ruble tutarında beklenmedik bir stok meydana geldiği, satılamayan bir seri tüketim mallarının fiyatını % 25 indirmek gerektiği, peynir stoklarının çok pahalı olduğu için satılamadığı, 1964 sonunda Podolski fabrikalarında imal edilen dikiş makinalarının satılamayan kısmının 1 milyona yükseldiği (69), 1961 sonunda Sovyetler Birliği'nde perakendeci mağazalarda stokların % 55'inin, yani 2 milyar ruble tutarındaki kısmının satılamadan kaldığı, çünkü mevcut talebin çok üstünde bir mal stokunun söz konusu olduğu, stokların, bu malın yıllık satış değerinin % 50'sini (!) temsil ettiği (70) belirtilmektedir.

Zaten bu durum, Sovyet teorisyenlerince de bilinmektedir. Örneğin, A.G. Kulikov "mallar dağılım, kanalı içinde stoklandığı ve satılamadığı zaman, bu mallar da billurlaşmış emeğin sosyal bir kabul görmediği inancı bizde yer etmektedir" diyor (71).

---

* V. Nernzo'nun, İzvestia'da "Sovyetler Birliği'nde yürürlükte bulunan burjuva miras hakkından" söz etmesi ilginçtir. Sovyet yazarlarının birçoğu, Sovyetler Birliği'nde ki dağılım sistemi hakkında "burjuva dağılım normları" tanımının kullanılmasına şiddetle itiraz ediyorlar. Bununla beraber, Marx, dağılımın, topluma sağlanan işin miktarı ile orantılı olarak uygulanmasını "burjuva hukukunun bir kalıntısı" diye açıkça karakterize etmektedir. Dağılımın, "sağlanan işin, miktarına ve niteliğine göre" uygulanacağını öne süren çok daha büyük bir eşitsizliği kamufle eden bir dağılım başka türlü nitelendirilebilir mi? (67).

** XVIII. bölüme bakınız.

Sovyet ekonomisinin temel çelişkileri

Kapitalist olmayan üretim tarzı ile burjuva dağılım normları arasındaki çelişki, kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş devresinde bulunan her toplumun temel çelişkisidir. Teorik bakımdan, üretici güçler gelişip halkın refah ve kültür seviyesi artınca demokratik bir şekilde gerçekleştiren tercihler sayesinde emekçi kitlelerin çoğunluğu tarafından bile bile katlanılan tüketim malları darlığının yerini, ihtiyaçların tatmin edilmesi ilkesine göre, mal ve hizmetlerin bedava dağılımı almaya başlayınca bu çelişki azalacaktır.

Fakat kapitalizmden sosyalizme geçiş devresi boyunca üretici güçlerin gelişmesi ile üretim tarzı ve dağılım normları arasındaki çelişkinin derece derece ortadan kalkması arasındaki bu uygunluk, her şeyden önce, halk kitlelerinin ve hükümetin tam rızasını, sosyalist demokrasinin* yüksek bir seviyede olmasını, emekçilerin işletmelerin ve bütün ekonominin yönetimine faal olarak katılmasını, planın demokratik bir şekilde hazırlanmasını ve hem bu planın hazırlanmasının hem uygulanmasının, hem de zaman zaman düzeltilmesinin işçiler tarafından sıkı bir kontrole tâbi tutulmasını gerektirir. Kısacası, kelimenin en demokratik ve en derin anlamıyla, devletin bir işçi devleti olmasını gerektirir.

Oysa Lenin, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin sadece bir işçi devleti olmadığını, gerçekte, bürokratik bakımdan deformasyona (72) uğramış bir işçi devleti olduğunu 1920'den itibaren belirtmiştir. Üretici güçlerin gelişme seviyesinin düşük, proletaryanın sayı ve kültür bakımından yetersiz olmasına, iç-savaş boyunca öncü kanadın büyük bir kayba uğramasına, devrimin bütün dünya ülkelerince tecrit edilmesine, Sovyet işçi sınıfının büyük yoksunluklara katlanmak zorunda kalmasına bağlı tarihi sebeplerden dolayı, işçi sınıfı, devletin ve ekonominin yönetimine doğrudan doğruya katılmaz hale gelmiştir (73). Yönetim, önce âdeta iktidara vekâleten, sonraları gasp yoluyla, bürokratik bir organın eline geçmiştir. Bolşevik Partisi, Lenin'in ve Sol Muhalefet'in sayısız uyarılarına rağmen, bu meselenin önemini zamanında anlamadı (74). Bu *bürokratlaşma* sürecini frenleyeceği, istimi boşaltacağı yerde, önce suç ortaklığı yaptı, sonra da bu hareketin itici gücü oldu. Bürokratik deformasyon bir soysuzlaşma haline geldi.

Demek ki Sovyet ekonomisinin özgül (spesifik) çelişkileri, geçiş devresindeki *her* toplumun temel çelişkisi değildir. Bu çelişkiler, devlete ve ekonomiye bürokrasinin egemen olması neticesinde meydana gelen çelişkilerin bir *bileşimidir*. Bunlar üç kategoriye ayrılabilir: Sanayi ile tarım arasındaki nispetsizlikten ve genellikle de ağır sanayi ile tüketim araçları üreten (tarım ve sanayi) sektörünün tümü arasındaki nispetsiz gelişmeden doğan çelişkiler; bürokrasinin egemen olduğu, yani bürokratların maddi çıkarının, planın gerçekleşmesi ve plan hedeflerinin aşılmasında itici güç haline geldiği bir eko-

---

* Kapitalizmden kurtarılmış bölgenin hızla genişletilmesini, yüksek bir sosyalist bilinç ve eğitim seviyesini, ekonomik alt yapıdaki gelişme ile bütün üst yapı alanları arasında sıkı bir uygunluğun bulunmasını da gerektirir.

nomide maddi uyaranların kullanmasından doğan çelişkiler; bürokratik yönetim tekniklerinden doğan çelişkiler.

Bütün bu çelişkiler ile *planın ve pazarın antagonist birliği* arasında bir uygunluk vardır ve kapitalizmden sosyalizme geçiş devresi boyunca bu antagonist birliğin (bir arada bulunuşun) mevcudiyeti kaçınılmazdır: planla pazar arasındaki çatışma, bürokrasinin devlet ve ekonomi üzerindeki egemenliğinin hem mal kategorilerinin etkisini artıran hem de bu etkiyi idari yollardan önleme girişimlerini yoğunlaştıran zararlarından dolayı daha da keskinleşir.

Bu çelişkilerin çeşitli etkileri vardır, fakat bunların ekonomik ve sosyal ağırlığı (baskısı) Sovyet ekonomisinin geçirmekte olduğu aşamaya göre değişiyor.

Stalin'in diktatörlüğü döneminde kuruluş çabaları, esas itibariyle, *ekstansif* idi. Her şeyden önce yabancı işletmeleri ve teknikleri kopya ederek, sınaî gücü son derece büyük olan modern bir alt-yapı yaratmak söz konusuydu. İşgücü (el emeği) boldu, işçilerin direnme gücü, terör ve baskı karşısında azaldı. Şüphesiz muazzam bir sosyal gerilim vardı, ama rejim büyük çapta temizlik hareketleriyle bu gerilimi önlüyordu. Elde edilen sonuçlar, kaçınılması kolaylıkla mümkün olabilecek muazzam israflar ve fedakarlıklar sonunda sağlanmıştı.* Miktarı çoğaltmak uğruna kalite sistemli bir şekilde ihmal edilmişti, fakat miktar adeta geometrik bir diziye göre artıyordu.

Daha Stalin devrinde, 1930-34 döneminde katlanılan müthiş fedakârlıktan sonra tarımın gitgide durgunlaştığı; gene bu devirde, yeni sanayinin gelişmesinde büyük bir gerilemenin başladığı; büyüme oranının yavaşlamaya yüz tuttuğu doğrudur.** Fakat, bu ortamın yarattığı sosyal çelişkilerin gittikçe keskinleşmesine rağmen, ekonomik çelişkilerin üretken güçlerde, ahenkli olmasa bile, hiç değilse, muntazam ve hızlı bir büyümeyi engellemeyeceğine bütün bir devre boyunca inanılabildi. 1950 başlangıcından itibaren başka bir türkü çağırmak gerekti. Stalin'in halefleri, Sovyet ekonomisinde bir hamle yapmak için acil reformların gerekli olduğunu iyice anladılar. Bu reformlar önce tarımı, işçilerin hayat seviyesini, cebrî çalışmanın ve ağır hükümler taşıyan iş yasasının kaldırılmasını hedef aldı ve sanayinin organizasyonu, yönetim ve planlama yöntemleri bir bütün olarak yeniden gözden geçirildi.

Bu andan itibaren, Sovyet ekonomisi temel bir meseleyle: *Ekstansif büyümenin entansif olması meselesiyle* karşılaştı, işgücü rezervleri tükenmeye, yeni kullanılan makineler gittikçe daha pahalı ve daha üretken olmaya başlayınca, işgücü sayısını çoğaltarak üretimi artırmak bütün anlamını yitirdi. İnşaat işlerinin uzaması, tesis masraflarının amortisman teknikleri, "çalışma

---

* I. Beş Yıllık Plan'ın hayalperest, aşırı ihtiraslı yapısı ve son günlerdeki bazı sektör planları öyle israflara yol açtı ki aynı gelişme hızı, eğer daha ağır davranılsaydı, çok daha az insan çabasıyla ve ekonomik harcamayla pekala gerçekleştirilebilirdi. Büyük yanlış hesaplar yapıldı. Mecburi olarak çok fazla çalışmayı gerektiren büyük "prestij" projeleri (kanallar, "doğanın değiştirilmesi" v.s.) için büyük kaynaklar harcandı (75).

** Bu konuda Arzumanya'nın ve Doğu Avrupalı yazarların çoğunun yazılarına bakınız (76).

disiplini" sorunlarından çok daha önemli sorunlar haline geldi. Uluslararası planda kapitalist ekonomi ile girişilen rekabet de, ürünlerin kalitelerinin yükseltilmesini, emeğin üretkenliğinin artırılmasını ve yatırımların rasyonel olmasını gerektirdi.*

Fakat Kruşçev dönemindeki ve Kruşçev'den sonraki reformlar, esas itibariyle, ekonominin ve devletin bürokratik yönetimi *çerçevesi içinde* yapılan reformlardır; ekonomi ve devlet köklü bir şekilde ele alınmamıştır. Bürokrasinin bürokratik reformlarının olumlu etkileri sınırlıdır. Birkaç yıl geçtikten sonra dinamizmini yitiriyor, bir yavaşlama ve tavsamadır başlıyor. Bu reformlar, genellikle, bir çelişkinin yerini sadece bir başka çelişkinin almasına yol açıyor. Bu olguyu birkaç alanda gösterebiliriz.

Sanayi ile tarım arasındaki uygunsuzluk

Bürokratik yönetim, uzun vadede, hiçbir alanda, tarın alanındaki kadar yıkıcı olmamıştır. Gerçi bürokrasinin zararları, sanayideki üretken güçlerin, planlamanın avantajları sayesinde, hızla gelişmesini önleyememiştir ama tarımda melez (karmaşık) bir mülkiyet rejiminin dezavantajları bu zararlara eklenince, üretimde uzun bir devre boyunca feci bir azalma meydana gelmiştir.

Sanayinin gelişmesi ile tarımın gerilemesi ya da durgunluğu arasındaki uygunsuzluğun (nispetsizliğin) kökeni (sebebi), tarımda kolektifleştirme vaktinden önce gerçekleştirildiği, yani tarımsal üretim tarzında böyle bir devrimin teknik ve sosyal temeli mevcut değilken, gerçekleştirildiği halde, sanayileşmenin geç başlamasıdır. Tarımda kolektifleştirme için gerekli teknik bir temelin yaratılmasını geciktiren, aynı zamanda da, köyde sosyal kuvvetlerin kutuplaşmasını kolaylaştıran olgu, özellikle, sanayileşmedeki gecikmedir. Kulakların gittikçe güçlenmesi, Sovyet devletinin geleceğini tehdit eden kesin bir tehlike haline geliyor ve hükümeti tam ve mecburi bir kolektifleşmeye doğru itiyordu. Sanayileşmedeki aynı gecikmedir ki ona aceleci ve ihtilaçlı bir karakter vermiştir.

Makineleşme yeterli olmadığı, gübre üretimine ve alt yapı işlerine (yollar, silolar, antrepolar, garajlar, ahırlar, lojmanlar, v.s.) geniş bir yatırım yapılmadığı** için tarım işletmelerinin tam kolektifleştirilmesi ekonomik bakımdan olduğu kadar sosyal bakımdan da kötü sonuçlar yaratıyordu. Özellikle yemlik bitkiler, et ve süt üretiminde verim azalmıştı. Umutsuzluğa ka-

---

* "Halen, ekonomide, ne üretim için ne de halkın ihtiyaçlarını gidermek için kullanılan muazzam mucidi değerler vardır. Bu konuda, her şeyden önce, sermaye yatırımının israf edilmesinden v.s. verilen mühletlerin uzamasından dolayı bitirilmemiş son derece geniş inşaat projelerini zikredebiliriz. Şantiyeler ve işletmeler, uzun zamandan beri kullanılmadan kalmış ve monte edilmemiş aletlerle (makinelerle) doludur" (77).

** 1950'de Sovyetler Birliği'nde ekilebilir topraklarda hektar başına sadece 6 kg. "*phytoaliment*" sağlandığı halde, bu miktar İtalya'da 23, Fransa'da 48, Büyük Britanya'da 124, Doğu Almanya'da 124, Batı Almanya'da 147 kg. idi. 1955'de sağlanan miktar Sovyetler Birliğinde 9 kg'a düştüğü halde, İtalya'da iki misli artmış ve Batı Almanya'da 210 kg'a yükselmiştir (78).

pılmış gayrimemnun köylüler hayvanları öldürüyorlardı. Bütün bunlara, hızlı sanayileşmeyi sağlayacak olan birikim fonlarının önemli bir kısmını tarımsal üretimden karşılamak zarureti de ekleniyordu.

Sanayileşmeden dolayı, 17 milyon kolhoz üyesi ve sovhoz işçisi, 100 milyonu aşkın şehirliyi beslemek zorunda kaldığından tarımsal üretimdeki azalma büsbütün felaket bir hal aldı. Çarlık devrinde 30 milyon köylü ailesi 28 milyon şehirliyi besliyordu. Bugün ise, 20 milyon köylü ailesi şehirlerdeki 90 milyon kişiyi beslemek zorundaydı. Bütün bu faktörler, Sovyet tarımında şiddetli ve sürekli bir buhran yarattı. Savaş yüzünden daha da artan buhranın etkileri bugün bile devam etmektedir. Tarımsal üretim ve hayvan sayısıyla ilgili rakamlar bunu açıkça göstermektedir (79). (Sayfa 527'deki tabloya bakınız).

Bu rakamları doğru yorumlamak için, 1913'te 139 milyon ve 1926'da 147 milyon iken, 1939 başında 170 milyona çıkan ve 1956'da 200 milyonu aşan nüfus artışını hesaba katmak gerektir. Bu duruma göre, 1930'dan 1955'e kadar nüfus başına tarımsal üretim (sınaî bitkiler için yapılan üretim hariç) ve hayvancılık (1953 yılına kadarki domuz yetiştiriciliği) *1916'daki seviyelerinin altındaydı*. Sığır ve inek yönünden ele alınırsa ne 1913'teki ne de 1928'teki seviye bugüne kadar aşılmamıştır.

(3. *beş yıllık planda bu süre için öngörülen hedefler)*										
				1913-16		1928	1932	1937	1942	1946
Ambarda hububat (milyon ton)	80	73,4	69,0	96 120,5	- 132,7	56,7 66,7	84,0 124,5	85,0 121,3	108	124 (38)
Tarlada hububat (milyon ton)	10,8	10,1	6,6	21,8	30,0	21,3	20,7	22,7	30,5	1958'de 54,1
Çırçırlanmamış pamuk (milyon ton)	-	0,8	1,27	2,48	3,29	-	3,6	3,65	3,91	4,7
Büyük baş hayvanlar (milyon ton)	58,4	66,8 (39) 60,1	38,3	47.0	79,8	47,6	58,1	63,0	58,8	70,8
İnekler	28,8	32,2 29,3 (39)	22,3	30,9	40	22,9	24,6	24,3	27,7	33,3
Domuz (mil. üni)	23	27,7 22,0 (39)	10,9	20	40	10,6	22,2	28,5	34	54
Koyun (mil.)	96,3	114,6 (39) 107,0 (39)	47,6	53,8	113	70	93,6	109,5	103,3	129,6

(38) 1937-1953 devresi hububat rekoltesi ile ilgili olarak iki rakam veriyoruz. Kaldırılmamış hububat üretimini gösteren rakam bu devrede yayınlanan resmi rakamdır. Bu resmi rakamın, önceki rakamlar gibi, gerçek rekolteyi göstermediğini, fakat tarlada hububat ile ilgili olduğunu ilk defa belirten göçmen Rus iktisatçısı (80) Naum Jasny'dir. Hükümetin 1944'te yayınladığı anlaşılmaz bir araştırmada bu tez resmen doğrulanmış, sonra da Malenkov ve Kruşçev tarafından tekrar ele alınmıştır (81). Kaldırılmamış hububat ile gerçek hububat arasındaki fark ortalama % 10 ü % 30'dur.

(39) İlk rakam: Bugünkü sınırlar içinde; İkinci rakam 17 Eylül 1939'dan önceki sınırlar içinde.

Hububat üretimi kişi başına 1913'te 503 kg. iken 1965'te 528 kg'a yükselmiştir, yani 50 yıl içinde % 5 bir "artış" sağlanmıştır.

Öte yandan, hububat ekilen toprakların yüzölçümü 1928 ile 1955 arasında % 40 kadar artmış, buna karşılık üretim % 50'yi bulmamıştır. Bu da o muazzam makineleşmenin, verimi ancak % 10 artırabildiğini gösterir.

Demek ki tarımsal emeğin ortalama üretkenliği son derece düşüktür. 1956-1957 döneminde kolhoz üyeleri, Amerikan *çiftçilerine* oranla bir kental buğday üretmek için 7 misli, 1 kental şeker pancarı üretmek için altı, ve bir

kental domuz eti elde etmek için 16 misli emek müddeti (saat olarak) harcamışlardır (82).

Bununla beraber, tarımda makineleşme ilerledikçe, her şeyden önce, sınaî bitkilerin üretiminde olumlu sonuçlar alınmaya başlamış: Pamuk üretimi 1932'den 1937'ye kadar iki misli, 1937'den 1950'ye kadar da % 50 artmıştır. Tarım alanında kullanılan traktör sayısı 1928'de 26.700 iken, 1932'de 148.500'e, 1937'de 454.500'e 1950'de 600.000'e ve 1955'te 844.000'e yükselmiştir. Artış bu hızla olursa tarımda tam makineleşme gerçekleşebilecektir. Kolhozların bir araya gelerek, savaştan önce 240 bini bulan kooperatif işletmelerin sayısını 1952'de 95.000'e indirmeleri, Sovyet tarımının teknik temelinde büyük bir gelişme olduğunu gösterir. Bu arada, bu yoğunlaşma devam etmiş ve kolhoz sayısı 80.000'e düşmüştür.

Aslında, sanayileşmenin sonuçlarında olduğu gibi, tarımda makineleşmenin sonuçları da sadece mutlak rakamlara göre değil, nüfus sayısına ve ekili toprakların yüzölçümüne göre incelenmelidir. Bu açıdan ele alınırsa, Sovyetler Birliği daima en alt sıradadır. 1963'te ekili topraklarda 130 hektara 1 traktör düştüğü halde, ABD'de ekili 40 hektara 1 traktör, Büyük Britanya ve Batı Almanya'da da 22,5 hektara 1 traktör düşüyordu. Nüfus yönünden ele alınırsa durum daha da kötüdür. Sovyetler Birliği'nde 1000 kişiye 6 traktör düşerken, ABD'de 20, Batı Almanya'da 25 ve Büyük Britanya'da 27 traktör düşmektedir.

Zaten, bu traktörler çok entansif bir şekilde kullanılmamıştır. 19.02.1950 tarihli Pravda'ya göre, önceki yıllar boyunca Kursk bölgesinde, zamanın ortalama % 30'u müddetince traktörler çalışmadan duruyordu. Yılda 10 ay açık havada kalan traktörler paslanıyor ve kullanılmaz hale geliyordu. Kötü hava şartlarından korumak için bunları üstü kapalı yerlerde tutmak kimsenin aklına gelmemiştir. Kötü bakım ve kötü kullanmadan dolayı uğranılan traktör kaybı muazzamdır. Kruşçev bile, sadece hasat zamanındaki gecikmelerden dolayı yıllık üretimin dörtte birinin boşa gittiğini belirtmiştir (83).*

Nihayet, traktör sayısına bakıp, tarımda makineleşme ve rasyonalizasyon meselesinin tümünün halledildiğini sanmamak gerektir. 1950'de 121.000 kolhozdan sadece 18.500'ü elektrikten yararlanıyordu. 1954'te ise, 87.100 kolhozdan 21.000'i elektrikten yararlanır hale geldi. 94.000 kolhoz başkanı arasında orta ya da yüksek derecede bir tarım eğitimi görmüş olanların sayısı 1953'te sadece 16.000 idi (85).

1962'de bu eğitimden geçen kolhoz başkanlarının sayısı % 60'ı buldu ama bu arada da kollektif çiftliklerin sayısı son derece azalmıştı.

Tarımda makineleşme, ekonominin sosyalize sektörü ile kooperatif sektör arasındaki özgül (spesifik) ilişkileri uzun müddet belirlemiştir. 1928'den sonra kolhozlara traktör ve tarım makineleri satılmadı. Bunlar devletin mül-

---

* Birleşmiş Milletler teşkilâtının 1953'te Avrupa'nın ekonomik durumu ile ilgili bir incelemesine göre (84), Sovyetler Birliği'ndeki tarım makinelerinin tümü 14,5 milyon beygir gücündeydi ki bu miktar 20 milyon beygirin çekim gücüne eşitti. Oysa 1913'ten beri Sovyet Birliği'ndeki at kaybı 23 milyondur.

kiyetinde kaldı ve tarımın planlanması ve kontrol edilmesinde onun başlıca aracı oldu.* M.T.S., yani traktör ve tarım makineleri istasyonları, bu üretim araçlarını, toprakların verimine göre yükselen bir aynî ödeme karşılığında kolhozlara kiraladılar. *Böylece, geçiş devresindeki her ekonomide olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nde de var olan diferansiyel rantın bir kısmı devlet tarafından ele geçirilmiş ve kolhozların birikim fonundan* devletin birikim fonlarına aktarılmış.** Aşağıdaki tablo, M.T.S.'ye yapılan buğday ve ayçiçeği ödemelerinin farklı oranlarını yüzde olarak göstermektedir.

	Hektar başına rekolte (kental olarak °/e)		
	5 hektar kadar	*5 ila10 hektar*	*10 ila 16 hektar*
Step bölgeler	20,6	32,7	34,4
Ormanlık bölgeler	11,9	25,4	28,5
Uzak-Doğu	11,1	22,6	26,6 (88)

M.T.S. tarafından kiralanan makineleri kullanmak için yapılan bu aynî ödemelerin dışında, kolhozlar sabit fiyatlar üzerinden mecburi teslimatta bulunmak zorunda kaldılar. Bu teslimat önce, her tarım ürünü için, ekili toprağın yüzölçümüne göre hesaplanmıştı. 1940'ta bunun yerine bir başka usul kabul edildi ve her kolhozun ekilebilir topraklarının toplam yüzölçümüne göre hesaplanmaya başlandı. Böylece, kolhozlar, mümkün olduğu kadar çok toprağı işlemeye başladılar. Ayrıca, özelliği olan ekinleri geliştirmek de kolhozların menfaatineydi, çünkü bunlardan teslim edecekleri miktar normal ekinlerin miktarından daha azdı (89).

Gerçekte, mecburi teslimat karşılığında devlet tarafından ödenen fiyatlar o kadar düşüktü ki, aynî bir vergiden kalır yeri yoktur.*** 1953–1954 döneminde fiyatlar iki üç hatta beş misli artırıldığı halde, tarımsal ürünlerin maliyet fiyatları seviyesine bir türlü erişemediler. Ancak 1956'dan itibarendir ki bu fiyatlar üretim masraflarını genellikle karşılar hale geldi.

---

* Volin, savaş süresince ve savaştan sonraki ilk yıllarda kolhozların traktörlere sahip olabildiklerini, bu durumun 6 Mart 1948 tarihli kararnamenin çıkarılmasına yol açtığını ve böylece, kolhozlara traktör ya da traktör yedek parçaları satışının yasaklandığını ve bunların da ellerindeki traktörleri M.T.S.'ye satmak mecburiyetinde kaldıklarını belirtir (86).

** Binaları, elektrik santralleri ve küçük makineleri, kolhozun bölünemeyen fonunu teşkil eder. Bu fonun değeri 1940'tan 1953'e kadar iki misli artmıştır. Birinci dört yıllık plandan 4. beş yıllık plana kadar bu fonun artırılması için kolhozlar 60 milyar ruble tahsis etmişlerdir (87). 1955 istatistiklerine göre, 1950 yılında 50 milyar ruble olan fon, 1955'te 87,6 milyar rubleyi bulmuştur. 1960'da da 281 milyar rubleye çıkmıştır. Kolhozların statülerine göre, para olarak yıllık gelirlerinin % 10 ilâ 15'inin bu fonun genişletilmesi için, yani sabit sermayenin amortismanı ve birikimi için ayrılması gerekmektedir.

*** Bizzat Kruşçev'in belirttiğine göre, devlete yapılması gereken patates teslimatının her kilosuna 1952'de 2,5 ila 3 kapik (3 sent) ödeniyordu; bu miktar, nakil masrafını bile karşılamıyordu (90). Kolhozlardan nakledilen patatesler, demek ki "negatif" bir fiyata elden çıkarılmıştı.

Böylece, kolhoz üretiminin önemli bir kısmı, yani ortalama olarak üçte biri devletin şu ya da bu şekilde sahip olduğu bir artı-ürünü temsil eder oldu. Üretim boyunca kullanılan sermayenin (tohum fonlarının ve hayvan yemi fonlarının) tekrar oluşumu için gerekli

	1938 %	*1939-1940* %
Mecburi teslimat	15,0	14,3
M.T.S.'ye yapılan ödemeler	16,0	19,2
Devlet teşekküllerine* ve serbest pazara yapılan satışlar	5,1	4,0
Tohum ve yem fonları	32,2	32,1
Köylülere gelir olarak dağıtılan	26,9	22,9
İhtiyat fonları, krediler, v.s.	4,8	7,5

rekoltenin önemli bir kısmı hesaba katılırsa, üretimin kolhoz üyelerine dağıtılacak miktarı ancak dörtte biri bulacaktır.

Rekoltenin serbest piyasaya, devlet kuruluşlarına ve ticaret kooperatiflerine satılan kısmı gübre, inşaat malzemesi satın almak ve tarım kooperatifinin diğer kollektif ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli fonları kolhozlara sağlıyor.

Tarımsal ürünlerin kolhoz üyelerine gelir olarak dağıtılan miktarı, bölgelere, kolhoz topraklarının bereketliliğine, yüzölçümüne ve emeğin verimine göre son derece değişmiştir. Bu dağılım için kullanılabilecek ürünlerin toplam kütlesi 1930'dan beri, her kolhozda *işgünlerinin* (bir işgünü 8 saat) hesaplanmasına göre taksim edilmiştir. İmdi, 1938'de bir işgününün eşdeğeri şöyle hesaplanmıştır:

Kolhozların % 80'i için 3 kg.'dan daha az buğday
Kolhozların % 16,3'ü için 3 ila 7 kg. buğday
Kolhozların % 1,6'sı için 7 ila 10 kg. buğday
Kolhozların % 1,8'i için 10 kg.'ı aşkın buğday,

yani yaklaşık olarak 4300 kolhoz için 10 kg.'dan daha fazla buğday. Buna, nadiren birkaç rubleyi geçen nakit bir meblağ ilave ediliyor.**

Nitekim, bu tarihlerde, 190.000 yoksul kolhozun yanı sıra sayısı 10.000'den daha az, zengin bir küçük kolhoz grubu ile, 40.000'e yakın orta halli bir kolhoz grubu vardı.

Savaştan sonra, durum, pratikte, 1951-1952'ye kadar değişmeden kaldı. "Komünist" Dergisi, 1951 yılında, "iyi" bir kolhozda bir işgünü karşılığında yapılan ortalama ödemenin 3 kg. buğday ve 3,15 ruble, 1952 yılında da 2,8

---

* Ve ticaret kooperatiflerine.

** Resmi Sovyet kaynaklarına göre, 1952'de kolhozda bir işgünü karşılığında 1,4 ruble, 1956'da da 3,8 ruble verildiği belirtilmektedir. Trudoden (işgünü) karşılığı olarak kolhoz üyelerine yapılan nakit ödemelerin toplam tutarı 1952'de 12,4 milyar rubleyi bulmuştur. Oysa aynı yıl içinde şehirlerdeki serbest piyasada yapılan satışlardan köylüler 35-40 milyar ruble sağlamıştır. (93)

kg. buğday ve 4,80 ruble olduğunu belirtir (94). 1957'de bile, bir işgünü karşılığında yapılan ortalama ödeme 4 rubleyi geçmemiştir (95). Oysa aynı tarihte, Özbekistan ve Tacikistan'daki pamuk plantasyonlarında bir kolhoz üyesi bir işgünü çalışınca 10 rubleden fazla alıyordu. K. Orlovski de, Mohilev bölgesindeki örnek "kolhozunda" bir işgünü karşılığında 30 ruble ödendiğini belirtiyor (96). Demek ki, "geri kalmış kolhozların" birçoğunda, ödemelerin 3 hatta 2 rubleden daha az olduğu anlaşılmaktadır. "Yoksul" kolhozların veriminin "zengin" kolhozların veriminin ancak % 30'unu bulduğu Rjazan bölgesindeki kolhozlar hakkındaki bir inceleme de vardığımız bu sonucu doğrular gibidir (97).

Sovyetler Birliği'nin 1960 resmi istatistik yıllığında 100 hektar başına kolhozların % 2,5'inin 1000 yeni rubleden daha az, % 6,2'sinin 1000 ila 2000 yeni ruble, % 10,2'sinin 2 ila 3000 yeni ruble, % 23,9'unun 3 ila 5000 yeni ruble, % 34,6'sının 5 ila 10.000 yeni ruble, % 17,9'unun 10.000 ila 20.000 yeni ruble tutarında ve % 4,7'sinin ise 20.000 yeni rubleden daha fazla bir gelir sağladığı belirtmektedir (98) (1 Ocak 1961'de kabul edilen yeni ruble 10 eski ruble değerindedir. Yeni ruble diye belirtmediğimiz zamanlar, rakamlarımız eski rubleleri ifade eder).

Kolhozlar tarafından köylülere dağıtılan azıcık gelirin, onların en basit (ilkel) ihtiyaçlarını bile karşılamaktan uzak olduğu açıkça görülmektedir.* Her köylü, sahip olduğu özel küçük tarlası ve özellikle, kendi hayvanları sayesindedir ki kolhozlardaki muazzam artı-ürün oranının yarattığı açığı telafi edebilmiştir. Hubbard ve Jasny, 1940'dan önce özel işletmelerin Sovyet köylüsünün toplam gelirindeki payının % 50'den fazla olduğunu hesaplamışlardır (99). Finegood, bunu % 43'e indirger (100). Resmi kaynaklara göre, hiç değilse, savaş sonrası devresi için bu yüzde miktarı daha azdır, örneğin, 1950'de çok müreffeh bir kolhoz için % 20'dir (101). Fakat aynı kaynaklar bizzat köylü ailesi tarafından tüketilen patateslerin, sebzelerin süt ürünlerinin ve etin büyük bir kısmının özel işletmelerce sağlandığını ve gelir hesaplanmasına dahil edilmediğini doğrulamaktadırlar.** Son sıralarda, René Dumont, özel toprakların (dvor) kolhoz köylülerinin global gelirindeki payının ± % 30 kadar olduğunu hesaplayan çeşitli kaynaklar zikretmiştir (103).

1957'de bile sovhoz ve kolhozlarda sağlanan et üretimi 5,7 milyon ton olduğu halde, özel işletmelerde sağlanan et üretimi 5,9 milyon tondu. Fakat bu 5,9 milyon tonun sadece 1,7 milyon tonu satılmıştır. Durum süt için de aynıdır: Bireysel işletmelerde 1957 yılında elde edilen süt 29,4 milyon ton-

---

* Resmi rakamlar, Stalin devrinin son yıllarında bunun böyle olduğunu kolayca tespit etmemize imkan vermektedir. 1930 yılında 20 milyon köylü ailesi, kolhozdaki çalışmaları karşılığında sadece 34,2 milyar ruble, yani yılda 1.710 ruble ya da ayda 150 rubleden daha az bir gelir sağlanmıştır. Ayni ücret ödemeleri, toplam ücret ödemelerinin % 50'sinden fazlasını temsil ettiğine göre, her ailenin ortalama gelirinin 300 rubleyi bulduğu ve bunun, şehirdeki ailelerin gelirlerinin yarısından da az olduğu anlaşılmaktadır.

** "Voproski Ekonomiki" dergisine göre, özel işletmeler 1958'de Sovyetler Birliği'ndeki patates üretiminin de % 31,3'ünü sağlamıştır (102).

dur (Sovhoz ve kolhozlarda elde edilen süt ise 25,3 milyon tondur) ve bunun sadece 4,5 milyon tonu satılmıştır (104).

Tarımsal üretim tarzındaki bu ikilem ve kendi özel işletmesinin sağladığı aynî gelirin köylü için ifade ettiği büyük önem, emek müddetinin kolhoz işletmesi ile özel işletme arasında bölünmesi bakımından ciddî sorunlar yaratmaktadır. Gerçekte, her köylünün yıl içinde bilfiil çalıştığı işgünü sayısının çok düşük olduğu gözönünde tutulursa, işgücü darlığı yoktur. Fakat köylü, kooperatif topraklarından daha çok kendi toprağında çalışmayı yeğliyor ve kooperatif toprakları ihmal edilmek tehlikesiyle karşılaşıyor.

Sotsialisticheskoie Zemledelie Dergisi'nin daha önce söz konusu edilen makalesine göre, 1938'de köylülerin % 22,6'sı kolhozlarda 50 işgününden daha az, % 38,3'ü 50 ila 200 işgünü çalışmışlardır. Kolhoz köylülerinin %40 kadarı kolhoz topraklarında yılda 100 işgününden daha az çalışmıştır. Bu durum öylesine kritik bir noktaya gelmişti ki 1939'da yayınlanan özel bir kararname, kolhozlarda, bölgelere göre, 60 ila 100 işgünü çalışılmasını, yani asgari bir işgününü mecburi kıldı (105). 1942'de bu asgari miktar 100-150 güne çıkarıldı. Fakat bu tedbirin kesinlikle uygulandığı pek söylenemez, çünkü 1954 yılında, tarımda "yeni kur" la ilgili olarak alınan kararlar, bir yıl içinde kolhozda 100 günden az çalışan kolhozculardan ağır bir vergi alınmasını öngörüyor. Bir Sovyet kaynağı, 1958'de bilfiil çalışılan günleri erkekler için 200, kadınlar için de 150 olarak tespit etmiştir. Komünist yazar J. Triomphe da 1963'te tarım alanındaki toplam işgücünün % 40'ının özel tarlalarda (işletmelerde) geçtiğini tahmin ediyor.

Böylece, karışık (melez) tarımsal üretim tarzına özgü çelişmeler –kullanım değerlerinin özel üretimi ile küçük mal üretimi ve zorlayıcı vergi tedbirleri sayesinde devlet tarafından kontrol edilen kooperatif üretim karışımı– Sovyet ekonomisindeki çelişkilerin genel çerçevesi içinde keskinleşti. Kendi ürünleri karşılığında köylülerin sağladıkları sınaî tüketim mallarının çok az oluşu onların üretici çabasını son derece sınırlandırdı. Ve bunun neticesinde tarımsal ürünlerde meydana gelen nisbî darlık bütün tüketicilerde genel bir hoşnutsuzluk yarattı. Bu durum tarımsal hammaddelerde nisbî bir darlığa yol açarak, planlamayı bozucu ve parçalayıcı eğilimleri de körükledi.

Stalin'in ölümünden önceki son yıllarda Sovyet tarımı bir çıkmaza girmişti: Dünyanın ikinci büyük devleti halkını yeterince beslemeyi başaramıyordu. 1950'den 1953'e kadar hububat ve büyükbaş hayvan üretimi 1928'deki seviyesinin altına düştü ve tamamen durgunlaştı. Köylülerin kolhozlarda bilfiil çalıştıkları günlerin sayısı 1940'taki seviyenin (107), nüfus başına düşen et miktarı da 1913'teki seviyenin altındaydı (108).

Stalin ölür ölmez, ilkin Malenkov sonra da Kruşçev istimi boşalttılar, Sovyet tarımında önceleri önemli etkiler yaratan, ama birkaç yıl içinde tavsayıveren, birbiri ardısıra dört reform yapıldı.

İlk tarım reformu, esas itibariyle mecburi teslimatın satın alma fiyatlarının artırılmasına dayanıyordu. Böylece, kolhozların parasal gelirleri 1952'de 43 milyar ruble iken 1956'da 95 milyar rubleye ve 1958'de de 135 milyar

rubleye yükseldi. Bununla beraber bütün bu fiyatların hakikaten rantabl olabilmesi için bu anda bile, parasal gelirlerin daha da artması gerekti.*

Gerçi fiyatlardaki bu yükselme pazar için yapılan et, tereyağı ve süt üretimini bir hayli artırdı (1953'te et üretimi 5,8 milyon ton ve süt üretimi de 13,7 milyon ton iken, 1957'de et üretimi 6,9 milyon tona, süt üretimi de 23,5 milyon tona yükseldi). Ama hububat üretiminde hakiki bir ilerleme meydana gelmedi. Bunun üzerine Kruşçev, Sibirya'daki devlet çiftliklerini hızla geliştirerek Sovyet şehirlerinin hububat ihtiyacını, kolhoz üyesi köylülere geniş ölçüde bağlı kalmaksızın, sağlayacak olan ünlü "bakir topraklar" kampanyasını açmaya karar verdi.** Fakat herşeyden önce, kuraklığın ve erozyonun, verimi hızla düşürmesinden dolayı bu kampanya umulan sonuçları sağlamadı.

İkinci tarım reformu kolhoz üyelerinin "maddi kazançlarının" artırılması sloganını daha da ileri götürdü. Düşük fiyatlı mecburi teslimat kaldırıldı. M.T.S'ler lağvedildi. Traktörler ve tarım makineleri 1958'de kolhozlara satıldı. Kolhozlar ürünlerini devlete kârlı fiyatlar üzerinden teslim etmeye başladılar. Bu da onların paraca büyük bir birikim yapmalarını sağladı. Köylerin dayanıklı tüketim mallarıyla beslenmesi henüz yetersiz olduğundan, kolhozların, özel girişime dayanan lojman inşaatını geliştirmelerine müsaade edildi.

Gerçi bu ikinci reform 1958-1961 devresi boyunca toprakların işlenmesine yeni bir hız verdi ama "bakir topraklar"ın yüksek verim imkânları tükendikten sonra hububat üretiminde sürekli bir ilerleme sağlamadı. Özel büyük baş hayvanların kolhozlara satılması için 1959'dan itibaren hissedilen baskı, hayvancılığı olumsuz bir şekilde etkiledi. Böylece 1962 yılına doğru, nüfus başına düşen tarımsal üretimde tehlikeli bir durgunluk ve hatta bir gerileme görüldü. 1959'dan 1962'ye kadar tüketilebilir et miktarı 8,9 milyon tondan 9,2 milyon tona yükseldiği halde (artış miktarı % 3'tür) nüfus 10 milyon artıyor (artış % 5'tir), yoksul kolhozların çoğu traktör ve tarım makinaları satın almak yüzünden aşırı derecede borçlanıyor. Bunların kullanılma oranlan düşmeye bile başlıyor. Tarım alanlarından göç hızlanıyor.

Bu sıradadır ki Kruşçev iki ilkeye dayanan üçüncü bir toprak reformuna kalkışıyor: Kimyevi gübre üretiminin artırılması, yemlik bitkilerin ekimi için çayırların tamamen kaldırılması. Aynı zamanda özel toprakların, büyük ve küçükbaş hayvanların gaspedilmesi gittikçe artmaya başlıyor.

Birkaç yıl geçtikten sonra bu üçüncü reformun da tıpkı önceki reformlar gibi etkisinin hızla azaldığı görülüyor. Zaten bu reformun başarısızlığa uğraması Kruşçev'in devrilmesinin başlıca sebeplerinden biri olacaktır. Kruşçev'den sonra gelenler, 1964 Eylül'ünden itibaren dördüncü bir reforma kalkışıyorlar. Bu reform özel büyük ve küçükbaş hayvanların ve özel toprakların garanti altına alınmasını, kolhoz üyelerine aylık ücret verilmesinin hızla

---

* Daha 1960'ta devletin hayvansal ürünler için ödediği fiyat, kolhozların üretim maliyetinden düşüktü; 100 kg. üründe fark, süt için % 14, büyükbaş hayvan için % 35, domuz için % 33, piliçler için % 41 ve yumurtalar için % 35 idi (109).

** 1953'te kolhozlar tarafından 132 milyon hektar ve sovhozlar tarafından da 18,2 milyon toprak ekilmiştir. 1961'de bu rakamlar sırası ile 110,6 ve 87,3 milyar hektarı buldu (110).

sağlanmasını* tarım alanına hem gübre hem de tarım makineleri bakımından yapılan yatırımların son derece artırılmasını öngörüyor.

Tarım 40 yıl boyunca ülkenin sanayileşmesini finanse ettikten sonra şimdi sanayi tarafından desteklenmeye başlıyor.

Planlı ekonomi ve kişisel çıkarın maddî uyaranı

Sosyalist planlamanın ve birikimin normal iletkeni sanayi alanındaki üreticilerin kendi öz menfaatlerini savunma bilinci ve yaratıcı girişimleridir. Fakat olguların teoriyi doğrulaması gerekir. Üretici çabadaki her artış, kütlelerin tüketiminde doğrudan doğruya bir artış şeklinde yansımalıdır. Çok yüksek birikim oranının üreticilere sonsuz fedakârlıklar yüklemesinden dolayı bu muharrik güç geniş ölçüde eksikse, bürokrasi, birikimin düzenleyicisi ve başlıca yöneticisi olur. Bundan dolayı da önemli tüketim imtiyazları elde eder (Para, lojman, lüks maddeler ve ender bulunan diğer tüketim malları v.s. gibi).**

Yarı açlığın ve temel ihtiyaç maddelerinin tümünde aşırı bir darlığın hüküm sürdüğü bir devirde son derece önemli olan bu imtiyazların nisbi çekiciliği hem ortalama hayat şartlarının düzelmesi hem de işletmelerin genel gelişmesi ve bürokratların yüklendiği sorumlulukla birlikte azalıyor. Tasfiye edilme korkusu, sosyal mevkiin planın gerçekleştirilmesine sıkı sıkıya bağlı bulunması, gelirlerin işletmenin verimi ile orantılı olarak artması, bürokratların üretimin artırılmasıyla ilgilenmelerinde uyarıcı bir rol oynuyor. Fakat bürokratların gelirleri arttıkça bu gelirlerin tüketim alanında sağladığı yeni tatminler azalabiliyor ve bürokratlar yeni avantajlar sağlamaktan çok, sahip oldukları avantajları yitirmemeye ve garanti etmeye bakıyorlar. Bürokratların planın gerçekleştirilmesinde temel itici güç olarak kabul edilen kişisel çıkarı, ekonominin ahenkli ve hızlı bir şekilde ilerlemesinin gereklerivle gitgide çatışıyor.

Tek tek her bürokratta görülen sorumsuzluk eğilimlerini (işletmelerin, mutlak egemeni oldukları ölçüde, tam bir yetki ile kullandıkları devlet mallarının çalınması ya da israf edilmesi) önlemek amacı ile Sovyet devleti 1953'te *işletmelerin kendi rantabilitesi* (hozraşot) ilkesini ortaya atmak zorunda kaldı. Bu bakımdan, bürokratların gelirleri işletmenin mali planının tamamlanmasına bağlıdır. Bu da maddi planı gerçekleştirme ihtiyaçlarının, çoğu zaman planlama ile değilse bile, en azından, ürünlerin kalitesi ile çatışmasına yol açıyor.

---

* 1966 başında kolhoz üyesinin ortalama aylık ücreti ancak 29 yeni rubledir. Oysa buna karşılık sovhozdaki bir işçinin aylık ücreti ortalama 54 yeni rubledir.

** Resmi Sovyet kaynaklarına göre, işletme şeflerinin ve ekonomideki diğer yönetici personelin sayısı (tarım dahil) 1926'da 365.000 iken 1937'de 1.751.000'e ve 1956'da 2.240.000'e yükselmiştir. Sanayideki yönetici teknik personel (mühendisler ve başmühendisler) sayısı da 1928'da 225.000 iken 1937'de 1.060.000'e ve 1956'da 2.570.000'e; tarımdaki teknik personel 1926'da 45.000 iken 1937'de 176.000'e, 1956'da 376.000'e yükselmiştir. İstatistik ve muhasebe alanında çalışanların sayısı 1926'da 650.000 iken 1956'da 2.161.001 bulmuştur (111).

Baykov'un işaret ettiği gibi (112) mali planı gerçekleştirmek amacıyla 1939'dan itibaren çoğu sanayi kolu kendi aldıkları kararlara dayanarak bazı ürünlerin üretimini durdurdu ve plan hedefleriyle açıktan açığa çatışmasına rağmen diğer malların üretimini yoğun bir şekilde artırdı. Komünist Partisi'nin 19. Kongresinde yaptığı konuşmada Malenkov bu kusurun devlet sanayisinde sürekli bir fenomen olduğunu belirtmiştir.

"Harkof Elektrik tesisleri fabrikası birkaç yıldan beri, üretim kapasitesinin %30'u ila %40'ını (!), belirlenmemiş denilen malların üretimine, yani hiçbir şekilde öngörülmemiş bir üretime hasretmiştir. Bu fabrika özellikle pencere sürgülerinin, kapı tokmaklarının ve diğer öteberinin imalatı ile uğraşmıştır" (113).

Komünist Dergisi (114) 1952'de pamuk sanayisinin 197 milyon metre kumaş ve iç çamaşırı imal ettiğini ve bunun, planda öngörülenden çok yüksek bir miktar olduğunu ve iyi kalite satenden ve kumaşlardan 138 milyon metre imal ettiğini, bunun da, planda öngörülenden eksik olduğunu belirtiyor.* 5 Ekim 1954 tarihli *Pravda*'ya göre, dokuma ve ayakkabı sanayisindeki işletmelerin çoğu, çocuk elbiselerini yeterli miktarda imal etmeyi, bu üretim "kârlı" değildir, gerekçesiyle reddetmiştir.

Ürünlerinin maliyet fiyatını durmadan azaltan fabrika direktörleri böyle bir indirim sonunda önemli primler sağladıkları için, hedeflerini, ürünlerinin kalitesini sistemli bir şekilde azaltarak gerçekleştiriyorlar. Sovyet yazarı S. Turetski'ye göre (115), ağır sanayideki ıskarta ve defolu malların maliyeti, 1940'da yüz milyar ruble olan toplam değer üzerinden, "yılda birkaç milyara yükselmektedir". Defolu malların iadesinden doğan zararlar, 1940'ın ilk altı ayında, makine imalatında global üretim maliyetlerinin % 5,3'üne ve maden sanayisinde % 6,5'ine ulaşmıştır. 15 yıl sonra bu aynı ıskarta mallardan dolayı meydana gelen zararların 6 milyar rubleyi bulduğu tahmin edilmektedir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. Kongresinde Frol Koslov, Sovyet Rusya'nın kullanılmayan bu ıskarta mallardan dolayı her yıl 25 milyar ruble zarara uğradığını belirtmiştir (116).

Planın gerçekleşmesinin, işletmesinin hammaddeler, yardımcı maddeler ve elektrik cereyanı ile muntazam bir şekilde beslenmesine bağlı olduğunu

---

* İşte aynı olayla ilgili traji-komik bir başka misal, Sovyet dergisi *Medzinskij Rabotnik*'de anlatılmaktadır:

"Sırf kâr zihniyetiyle hareket eden merkez ecza daireleri (*glavki*), çeşitli eczacılık kollarının faaliyetini bir tek ölçüye göre, iş hacmi planının ruble olarak gerçekleştirilmesine göre, değerlendiriyorlar: Böyle bir ölçü hiçbir şekilde kabul edilmez. Çünkü eczanelerde tıpla ilgisi olmayan ürünlerin, kundura boyalarının, kozmetik müstahzarların, çengelli iğnelerin, tuhafiye eşyalarının yer almasına sebep olmakta, bu yüzden de gerekli ilaç stoku eksik kalmaktadır... "Planın ruble olarak" gerçekleştirilmesi zihniyeti, eczacılıkta yönetici (!) mevkilerde bulunan menfaat düşkünü işgüzarları devlet mallarının çalınmasına, çarçur edilmesine sevk etmektedir. Sovyetler Birliği Sağlık Bakanlığı'nın bir kararına göre ilaç imal eden eczacılık laboratuarlarının ecza sanayisi ile rekabete girmesi yasaktır. Çeşitli ecza daireleri, bilhassa, Sovyetler Birliği Sağlık Bakanlığına bağlı merkezî idare, bu kararı hiçe sayarak, planlarında komprimeler üretimine yer vermeye başlamış ve bunların miktarı, kimya sanayisindeki toplam üretimi aşan hale gelmiştir."

bilen bürokrat, bu mallarda nisbi darlık baş gösterince gerçekten ihtiyaç duyduğu ürünlerden çok daha fazlasını ısrarla talep ederek kendine ayırmaya çalışıyor. Böylece darlığı da artırmış oluyor.* Bu fenomeni, Davit Guillick ve Joseph S. Berliner, Batı'ya geçmiş eski fabrika direktörlerinin birçoğu ile yaptıkları konuşmalara dayanarak ortaya koymuşlardır (118). Planovie Hozyaistvo Dergisi, bir dizi işletmenin, gerçek ihtiyaçlarının ve tüketimlerinin %20 ila % 30'undan daha fazla donatım malları, otomatik makineler, malzemeler, mallar ve kereste talep ettiklerini belirtiyor. Bir başka Sovyet dergisi, *Sa Ekonomiju Materialov*, aynı eğilimin bizzat bakanlıklarda da görüldüğünü ve pek çok rezerv bulunduğunu yazıyor. 1955'te, Bulganin, bu donatım ve malzeme rezervlerinin 13,5 milyar rubleyi bulduğunu söylemiştir. Saburov'a göre "bakanlıklar ve daireler devlet fonu yatırımları için son derece şişirilmiş gerekçeler ileri sürmektedirler. Örneğin, bunlar 1956 yılında 60 milyar (sic) ruble tutarında ek bir talepte bulunmuşlardır ki bu miktar 1956'daki yatırımların tümünün 1/3'ünden fazladır" (119).

Gerçekte bürokratlar, "rezervler" oluşturarak bir güvenlik marjı yaratma eğilimine kendilerini öylesine kaptırdılar ki işletmelerinin üretim kapasitesini saklamaya ve eksik göstermeye sistemli bir şekilde gayret eder hale geldiler. Alfrecv ve A. Korotkov, *Planovoie Hozyaistvo* Dergisi'nde *"üretici kapasitelerin tam olarak sağlanması ve kullanılması hakkında"* bir makale yayınlamışlardır. Bu makalenin başlığı bile durumu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle bu makalede şu örnekler verilmektedir:

"Kömür Sanayi Bakanlığı'nda birçok madenlerde bilfiil gerçekleştirilen üretimden çok daha düşük üretim kapasitesi rakamları kullanılmaktadır. Orman ve Kâğıt Sanayi Bakanlığı'nda üretici kapasite rakamları, bilfiil gerçekleştirilen üretimle ilgili rakamlara oranla son derece düşüktür" (120).

4 Ağustos 1954 tarihli *Pravda Ukrainy*, gerçek kapasitenin sadece %75-80'inin ya da hatta % 50'sinin kullanıldığı birçok kömür madeninden söz etmektedir. 30 Temmuz 1954 tarihli *Pravda*'da, üretim kapasitelerinin tamamını kullanmayan birçok çelik fabrikalarından söz edilmekte ve "her fabrikada muazzam rezervlerin kullanılmadan kaldığı" belirtilmektedir.

Mülteci Sovyet bürokratlarıyla yaptığı görüşmeleri özetleyen Joseph S. Berliner:

"Bütün işletme direktörlerinin üretici kapasiteyi tam olarak yansıtmayan planlar hazırlama eğilimi Sovyet basını tarafından her yıl ortaya konmaktadır" diye yazmaktadır (121). Sovyet yazarı Arakelian, bazıları 1945'ten beri,

---

* "İşletmeler bir programı kesinlikle uygulamak mecburiyetinde kalınca öngörülen teslimatı sağlayabilmek için kullanılabilir her şeyi stoklayacaklardır, işgücü, malzeme, hatta işlenmiş ürün stoku yapacaklardır. Çin delegeleri malzeme stoklanmasına karşı açtıkları kampanyayı saklamamışlardır. Bu delegeler üretimde her türlü düzensizliği önlemek amacıyla merkez departmanlarla bu stoklan mümkün olduğu kadar muhafaza etmeye kararlı işletmeler arasında devamlı bir mücadele olduğunu kabul etmektedirler" (117).

hatta bazıları da 1939'dan beri kullanılmadan kalmış 50 kadar makineye sahip Kirov fabrikasından söz ediyor* (122).

3 Mart 1953 tarihli Izvestia'da yayınlanan bir makale Murom'daki Çerşinski Lokomotif Fabrikası'nda bir başka tipik örneği zikretmektedir. Değeri çok büyük olan makineler her zaman işletilmemektedir. Emeğin ve ham maddelerin kötü dağılımından dolayı aylık emek müddetinin % 25 ila % 30'u arasında değişen bir süre içinde makinelerin tümü işletilmemektedir. Viladimir'deki "A. A. Jdanov" Traktör Fabrikası'nda, aynı sebeplerden dolayı, 1952 yılında makineler tam 57 bin iş saati boyunca çalıştırılmamıştır.

O dönemde, Sovyet ağır sanayi başkanı olan Maliçev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 19. Kongresinin hazırlık tartışmaları sırasında, makine sanayinin, üretimin periyodik bir şekilde durdurulmasından dolayı, yıllık kapasitesinin % 35 ila % 40'ını kullanmadığını bildirmiştir (125). 1957'de Kruşçev Sovyet işletmelerinde fazladan 25 bin frezenin bulunduğunu ileri sürmüştür (126). Fakat 21. Kongrede A. Aristov "Yıllarca Antrepolarda kalan ve fabrikalarda paslanan" 60.000 frezeden ve 15.000 makineli presten söz etmiştir. Kullanılmayan takım tezgâhlardaki bu birikim, bunların amortismanını cari üretimin maliyet fiyatına dahil etmemek kuralından dolayı kolaylaşmıştır (127).

Bürokratların daima yanlış raporlar düzenlemeleri, planlamanın gereklerivle kendi şahsi çıkarlarını savunmayı bağdaştırma tekniğinin, yani aynı bürokratik tekniğin bir kısmıdır.

Bütün bu durumlar bürokratların ulusal ekonominin *global gelişmesine* bir ilgi duymamalarını gerektirmektedir. Planın -planın bazı veçhelerininher işletme tarafından gerçekleştirilmesi, kullanılan metotların ekonominin tümü üzerindeki etkileri göz önünde tutulmaksızın sağlanmaktadır. Bunun içindir ki 25 yıldan beri "planın kesinlikle uygulanması", "maliyet fiyatının indirilmesi", "ham maddelerde daha büyük bir tasarrufun sağlanması", "üretici kapasitenin daha tam bir şekilde kullanılması", "rezervlerin daha rasyonel bir şekilde kullanılması" için açılan kampanyalar birbiri ardısıra monoton bir şekilde devam etmektedir. Bir "cephede" elde edilen başarı, bir başka cepheyi çökertmektedir.

1957'de Macaristan'da yayınlanan bir eserin çevirisi (Yanoş Kornai: *Over Centralization in Economic Administration)* bu teşhisi açıkça doğrulamaktadır. *The Guardian* durumu şöyle özetlemektedir:

---

* Gerçek üretim kapasitesinden daha düşük bir üretim kapasitesi göstermek eğilimi bürokratlarda gittikçe çok daha artmaktadır. Çünkü aldıkları primler, özellikle, planda öngörülenden daha fazla bir üretim sağladıkları zaman yükselmektedir. Plandaki bu rakamlar işletmenin bildirdiği üretim kapasitesine dayanmaktadır. Bu kapasite ne kadar az gösterilirse, gerçek üretim, planda öngörülen hedefleri o kadar aşacak ve bürokratların aldıkları primler o nispette artacaktır. Aynı sebepten dolayı, teknisyenler de teknik usulleri yenilemeye pek heves etmiyorlar. "Teknik yeniliklerin uygulanmasından sonra, planın vidası biraz daha sıkıştırılacak, bundan dolayı da planı gerçekleştirmek ve prim elde etmek imkânı azalacaktır" (123). "Bu muhafazakâr eğilimi önlemek amacıyla Sovyet makamları, kullanılan bröveler için bir para ödenmesi ve bu paranın bröve (icad) sahibine verilmesi usulünü son zamanlarda benimsemiş görünüyorlar" (124).

"Planların, müşterilerin değişen ihtiyaçlarını göz önünde tutmaksızın, en ufak ayrıntılarına dek hazırlanması, bu planları, çok kesin hale getirdi... Rakamlar değerlere göre tespit edilseydi, üretimi, birim değeri büyük mallara doğru yöneltmek eğilimi teşvik edilmiş olurdu. Etkinliğin, emeğin üretkenlik indekslerinin kullanılması yoluyla kontrol edilmesi de büyük bir emek müddetini ihtiva eden malların üretimini azaltıyordu. Maliyet fiyatlarının planlı bir şekilde azaltılmasını gösteren indeksler, kalitenin feda edilmesine, ürünlerdeki çeşitliliğin azalmasına yol açıyor ve üretimde yeni malların kullanılmasını frenliyordu. Planlamacılar bu çeşitli indekslerin sebep olduğu çarpıklıkları fark edince bunları önlemek amacıyla yeni indeksler kullanmak eğilimi gösterdiler, fakat bu kadar çok indeks yüzünden planlamanın süjeleri ve objeleri anlamlarını yitirdi" (128).

Arzumanyan 1964 yılı başında 160 milyar eski rublenin kullanılmadan kaldığını belirtiyor. Aynı yıl içinde yıllık toplam yatırım fonunun 300 milyar ruble olduğunu gözönünde tutan (129)* Sovyet makamları, planlama parametresi olarak *sabit sermaye ünitesine göre* üretim yapılmasını ve planın gerçekleştirilmesinde temel kriter olarak, üretimin brüt değeri yerine, kârın (satış fiyatıyla üretim maliyetleri arasındaki fark) kabul edilmesini ve işletmelere empoze edilen nicel hedeflerin bir hayli azaltılmasını teklif ediyorlar. Aynı zamanda direktörlerin hem merkezi idare hem de işçiler karşısındaki hakları büyük ölçüde artırılıyor. Tüketim malları alanında olumlu sonuçlar verdiği şüphesiz olan (müşterinin zevkine en iyi şekilde hitabetmek) fakat üretim malları alanındaki etkileri çok daha şüpheli olan Liberman reformunun anlamı budur. Öte yandan bu reformların pek az etkili bir şekilde uygulanması, fiyatlar sisteminin toptan gözden geçirilmesini ve yatırılmış fonlardan çeşitli yatırım projelerinin "verim"ini hesaplamak için bir faiz alınmasını gerektirmektedir (130). Bu "verim" hesapları, tutarlı bir şekilde uygulanmamış da olsa, Sovyet planlamasına yatırımların otomatikman uygulanmasına yol açan unsurların girmesine sebep olurlar, bu da bu tekniği, kapitalist işletmelerin "verim"ini hesaplama tekniğine iyice yaklaştırır. Merkez Komitesi'nin Ocak 1961 tarihli Plenum'unda Kruşçev, muazzam masraflara mal olan ünlü Bratsk Barajı'nın elektrik üretimi için henüz yeterli tüketici bulunmadığını kabul etmiştir (131).

Demek ki işletmelerin, planda öngörülmüş kesin fiyatlar sistemiyle kombine bir halde bulunan bireysel rantabilite sistemi, ekonominin planlı karakteriyle, planın gerçekleştirilmesi için başlıca muharrik kabul edilen şahsi çıkar arasındaki çelişkiyi ortadan kaldıracağı yerde büsbütün keskinleştiriyor. Buna rağmen Sovyet ekonomisinin muazzam başarılar sağlaması, her şeyden önce, devlet mülkiyetinde olan üretim araçlarının planlı gelişmesinin, önceki bütün üretim tarzlarına üstünlüğünden ileri geliyor.

---

* 1966 başlangıcında sovhozdaki bir işçinin aylık ortalama ücreti 54 ruble olduğu halde, bir kolhoz işçisinin aylık ortalama ücreti sadece 29 rubledir.

Bürokratik yönetimin çelişkileri

Sovyet ekonomisinin planlı karakteriyle, planın gerçekleştirilmesi için bürokratların, başlıca itici güç olarak gözönünde tutulan özel çıkarı arasındaki çelişki, özgül bürokratik yönetim şeklinden dolayı, Sovyet ekonomisinin başlıca çelişkisini meydana getiriyor.* Bunun etkileri bu bürokratik yönetimden doğan diğer iki çelişkiyle birleşiyor. Bir yandan, üretici güçlerin yüksek gelişme seviyesi ile tüketim malları darlığı arasındaki çelişki; öte yandan, tam bir planlamanın ihtiyaçları ile aşırı bürokratik merkezileşmenin kötülükleri arasındaki çelişki.

Bürokratik yönetim, Sovyet üreticiler ve tüketiciler kitlesinin muazzam fedakârlıklar yapmasını gerektiren abartılmış bir birikim oranı yaratmıştır. Beş yıllık ilk dört plan boyunca üretici güçlerdeki ilerlemenin yanı sıra, tüketim mallarında aşırı bir darlık başgöstermiştir -sanayileşmedeki ilerleme ile birlikte, milyonlarca üreticinin ihtiyaçları arttığı için mutlak bakımdan azalma eğilimi gösteren, fakat nisbi bakımdan daha da artan bir darlık-. Tüketim mallarındaki bu darlık şartlarında karaborsa gizli üretim ve planın kontrolünden kaçan bir dizi ekonomik faaliyet, kaçınılmaz bir şekilde kendini gösteriyor. Planlı ekonominin, bağrında küçük mal üretimi daima tekrar doğuyor.

Fabrika direktörlerinin sorumlulukları sınırlı kaldığı sürece bu karaborsa (paralel piyasa), tüketim malları alanının dışına taşmıyor. Tek tek her işletmenin rantabilitesi ilkesinin uygulanmasıyla birlikte bu karaborsanın üretim malları alanına (donatım mallarındaki ve hammaddelerdeki nisbi darlık fenomenleri egemen olduğu sürece) yayılması, kaçınılmaz hale geliyor. Primlerini alabilmek için,** bu bürokrat, belli bir tarihte belirli bir üretimi

---

* Oscar Lange, bu konuda "Sovyet ekonomisinde bürokratik bir soysuzlaşmadan söz etmekte ve hükümetin milli gelirin bürokrasiye giden kısmını saklamaya" çalıştığını özellikle belirtmektedir (132).

** Bu primler büyük bir yekûn tutmaktadır. 1948 -1952 devresi için Berliner aşağıdaki tabloyu tespit etmiştir.

Plandaki rakamı % 3 aşan kimya sanayisindeki bir direktör, ücretinin iki mislini alır. Planın % 98 ile % 103 gerçekleştirilmesi arasındaki fark bir makine fabrikası direktörü için % 50 bir gelir farkı demektir.

Direktörün ve başmühendisin taban ücretine göre		
	planın için primler yüzdesi %	*Plan hedeflerinin aşılması halinde her yüzde için* %
Makina sanayisi	22 ilâ 37	2 ilâ 4
Binek otomobilleri	20 ilâ 30	2 ilâ 4
Kömür sanayisi	100	10
Kiraya sanayisi	75	8

1959 Temmuz'unda yayınlanan bir kararname ile planın gerçekleştirilmesi ve üretim maliyetlerinin azaltılması halinde verilecek primler, fizikî üretim hacminin ve üretilmiş brüt değerin gerçekleştirilmesi ve aşılması halinde verilen primlere oranla artırılmıştır.

sağlamak mecburiyetindedir; yani resmi makamlardan aşırı taleplerde bulunarak, daha önce söylediğimiz gibi, işletmesinin üretim kapasitesini sistemli bir şekilde eksik göstererek, gerekli hammadde kitlesini elde etmeye çalışıyor. Fakat nadir olduklarını bildikleri hammaddeleri ve donatım mallarını dağıtması gereken üst makamlar da aksi yönde hareket ediyorlar, böylece, sürekli bir gerilim ortaya çıkıyor ve bu gerilim boyunca fabrika direktörleri kendilerine gerekli alanı elde etmek için planda öngörülmüş fiyatlara oranla daha yüksek fiyatlar tespit etmekten çekinmiyorlar (133). Üst makamlar *işletmeler arasındaki satın alma ve satma işlemlerinin tümünü çok yakından kontrol ediyorlar* (böyle hareket edilmemesi gerektiğini bildiren kesin talimata rağmen).

Bürokratlar yıllar boyunca bu çok sıkı kontrolden kurtulmanın yollarını aradılar. Nihayet Şubat 1941'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin düzenlediği 18. Konferans'ta bu yönde önemli kararlar alındı (134). Bu andan itibaren işletmelerle merkezi idareler (*glavki*) arasında *direkt sözleşmeler* sistemi genelleştirildi. Satış ve rekabet, teslimat şartları bakımından birdenbire büyük bir önem kazandı. Aynı zamanda, *"işletmeler planın öngördüğü hedefleri ve üst makamlardan gelen emirleri umursamadılar ve birbirleriyle gayrı resmi ticarî ilişkilere giriştiler. Böylece, dağılım planlarının icaplarını yerine getirmemekle, beraber, planın hedeflerini paraca aşmayı başardılar"* (135).*

Bu sebepten dolayı, 21 Nisan 1949'da Sovyetler Birliği bakanlar kurulu bir kararname yayınlayarak *glavkiler* ile diğer merkezi örgütler arasında yıllık genel bir sözleşme sistemini ihdas etti.** Bununla beraber, *yıllık genel* sözleşmeler sisteminin yanı sıra, işletmeler arasında doğrudan doğruya sözleşmeler imzalamak sistemi, bir bakanlığın iznine bağlı kalmak şartıyla devam ettirildi (139).

Kruşçev'in reformlarından sonra bile bu sistem genellikle korundu ve ham maddelerin donatım mallarının, hatta yedek parçaların önemli bir kısmı sadece bir *tahsis sertifikası -naryad- karşılığında* elde edilebildi (140).

Nihayet, işletme direktörlerinin giriştiği uzun vadeli bir kampanya sonunda bu direktörlerin özerkliği artırıldı ve "müteahhitler" ile "müşteriler" arasında doğrudan doğruya sözleşmeler yapılması sistemi Kosigin'in sınaî reformlarından itibaren derece derece yeniden ihdas edildi (Sovyetler Birliği Merkez Komitesi'nin Eylül 1965 tarihli toplantısı).

Hammaddelerde ve donatım mallarında planın tamamlanmasını tehlikeye düşüren nisbi darlığın etkisi altında kalan (141) Sovyet bürokratları, yasal

---

* Sovyet basınında "direktörlerin haklarının artırılmasını" talebeden birçok makale yayınlanmıştır (136). 29 Haziran 1957 tarihli *Izvestia*, işletmeler arasında direkt ilişkiler meselesiyle ilgili olarak bu meseleyi de ortaya attı. "*Komünist*" Dergisi'nde yayınlanan bir makale (137) bugün resmi doktrinin "satın alan fabrikalarla teçhiz eden fabrikalar arasında direkt ilişkilerin azami şekilde kurulmasını kabul ettiği" izlenimini vermektedir.

** Bu sözleşmelerin gerçekleştirilmemesinden dolayı sayısız taleplerde bulunulmuş ve sayısız kovuşturma açılmıştır. İşletmelerin çoğu "kendi işleri yetmiyormuş gibi" hakemlik etmişler ya da davalara karışmışlardır (128).

"sözleşmeler" çerçevesi içinde bir nüfuz mücadelesi yapmakla yetinmiyorlar. Arzu edilen bu mallar için yasaya aykırı hakiki bir mücadeleye de girişiyorlar, böylece planlı ekonominin "gerisinde" üretim malları kara borsası (üretimi) ve ticareti doğuyor.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 19. Kongresi önünde okuduğu raporda Malenkov, bu türlü fenomenlerin mevcudiyetini kabul etmiştir. Çünkü Malenkov, bazı işletmelerin planlarını gerçekleştirmediklerini, bunları sadece fazla mesai saatlerinde tamamlamaya çalıştıklarını ve diğer saatlerde özel siparişleri yerine getirdiklerini belirtmektedir.

Bu üretim malları karaborsasının başlıca kişisi, şeklen bir işletmeye bağlı bulunan ve yasa dışı "işleri" halletmek için bütün memleketi dolaşan ve az çok illegal bir aracı rolü oynayan *tolkaş* "organizatör"dür. 30 Mart 1952 tarihli *Krokodil* Dergisi'nde tolkaşla ilgili nefis bir küçük karikatür ve kısa bir şiir yayınlanmıştır. Bu şiirde tolkaşın demir, tuğla, kereste, çivi, yani her türlü şey elde edebileceği belirtilmektedir. Kullanılan teknik, her zaman için *blat* tekniğidir. Yani üst makamların baştan çıkarılmasıdır. Stalin zamanında Sovyetler Birliği'nde çok yaygın olan bir söze şaşmamak gerektir: "*Blat,* Stalin'den de kudretlidir." Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. Kongresi'nin hazırlık tartışmalarında (Şubat 1956 tarihli *Pravda*'ya bakınız) tolkaş meselesi geniş ölçüde ele alındı. Kruşçev'in reformları bu meseleyi hiçbir şekilde halletmedi. Bir Sovyet gazetesinde 15 Mayıs 1960'da yayınlanan bir makalede Dniepropetrovsk sovnarhozunun fabrikalarını 1959 yılında 7.000 (!) *tolkaşın* ziyaret ettiği belirtilmektedir (142).

Aşırı bürokratik merkezileşmenin zararları çok yıkıcı olmuştur. Merkezi bakanlıklar, fabrikaların malla beslenmesi sorunlarını en ufak ayrıntılarına kadar halletmeye çalıştıkları için, "Kirov'daki" türbin ve jeneratör fabrikası gibi işletmeler, bazen bütün Sovyetler Birliği'ne yayılmış bulunan 150 kadar çeşitli müteahhide başvurmak zorunda kalıyorlar (143). Leningrad gibi bir şehir diğer şehirlere her yıl 100.000 ton hammadde yolluyor; oysa, bu miktarın yarısı Sovyet metropolündeki diğer merkezlere sevk ediliyor (144). Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 19. Kongresi'ndeki tartışmalar sırasında çok daha saçma örnekler ileri sürülmüştür:

"Novosibirsk elektrik donatımı fabrikası çok zengin bir dökme demir üretim potansiyeline, demir ürünlerine ve diğer hammaddelere sahiptir. Buna rağmen fabrika sipariş alamaz. İş saçmalığa kadar vardırılmıştır. Bakanlığın planlama departmanına göre, fabrikanın emrine verilmiş olan ücret fonları, yedek parça üretimi esas alınarak, özellikle yükseltilmiş ve işlenmiş bütün ürünler bir yana bırakılmıştır. Fabrika, üretimini ancak çok uzaklardaki elektrik santrallerinin siparişleriyle devam ettirebilmekte... bunlar bulunmadığı takdirde üretimini suni bir şekilde azaltmak zorunda kalmaktadır" (145).

İllerin bencilliği, birbirinden bağımsız bir şekilde hareket eden küçük inşaat işletmelerinin, küçük garajların, küçük elektrik santrallerinin kurulması-

na yol açmıştır.* (Kruşçev'in 8 Mayıs 1957 tarihli Pravda'da yayınlanan nutkuna bakınız). *Sovnarhozlar*'ın kurulması, illerin bencilliği yerine bölgesel bencilliği ihdas etmiştir.** Bu da muazzam bir israfa ve yüksek idari harcamalara sebep olmuştur. Sovyetler Birliği'ndeki bakanlıklara bağlı iaşe, stoklama ve nakliyat bürolarının idari harcamaları 1955 yılında 16,6 milyar rubleyi bulmuştur; bu miktar, sanayideki bütün bütçe yatırımlarının % 17'sini teşkil etmektedir (148).

Bundan dolayıdır ki Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 23. Kongresi'nde sovnarhozlar lağvedilmiş ve "sanayi bakanlıkları" yeniden kurulmuştur. Yeni yönetim sistemi, zirvede daha sıkı bir merkezileşmeyi ve işletmelere daha büyük bir özerkliği öngörmekte ve işletmelerin bencilliği, bölgesel bencilliğin yerini kesin bir şekilde almaktadır.

Kapitalist olmayan üretim tarzıyla, burjuva dağıtım normları arasındaki çelişki, geçiş devresindeki her ekonomi gibi, Sovyet ekonomisinin temel çelişkisidir. Fakat bu ekonominin bürokratik yönetiminden dolayı, bu çelişki, son derece artmış ve tamamen antagonist bir karakter almıştır. Bu çelişki üretim mallarının kullanım değerlerinin karakteri ile tüketim mallarının mübadele değerinin karakteri arasındaki çelişki halin de, üretim malları alanında paranın salt kaydi rolü ile tüketim malları alanında paranın mal için muhafaza ettiği gerçek eşdeğer rolü arasındaki çelişki halinde gelişiyor. Tek tek her işletmenin rantabilitesi ilkesi üretim malları alanında parayı gerçek ödeme aracı olarak tekrar ihdas ediyor. Bu bakımdan, mal üretiminin ve tedavülünün üretim malları alanında tekrar başlaması eğilimi, gerekli kıldığı her şeyle birlikte görünüyor: planlamanın kendisinde düzensizlik (karışıklık) eğilimi.

Bürokratik yönetim ve işçilerin durumu

Ekonominin bürokratik yönetim şartlarında Sovyetler Birliği'ndeki planlama öylesine bir birikim oranıyla uygulandı ki, bu yönetim şeklinin gerektirdiği muazzam israf gözönünde tutulacak olursa, üreticilerin hayat seviyesi önceleri yükselmek şöyle dursun, aksine, son derece azalmıştır. Bu şartlarda siyasi ve ekonomik baskı -temel asgari ücretin asgari geçim seviyesinin de altına düşmesi- idarenin elinde işçi sınıfını üretkenliği artırmaya yönelten başlıca araç haline geldi. Verimin artırılması için yapılan bürokratik mücadele, sos-

---

* "*Komünist*" Dergisi'ne göre, inşaat işletmelerinin sadece % 6,6'sı rantabldır (146). Gosplan'ın başkanı olan Noviikov, Komünist Partisinin 21. Kongresi'nde 100.000 (!) küçük elektrik santralinin 800.000 kişi istihdam ettiğini ve kilovatı 1 ila 2 rubleye malolan cereyan ürettiğini; buna karşılık, elektrik cereyanının % 90'ını üreten büyük santrallerin 200.000 kişi istihdam ettiklerini ve maliyet fiyatlarının da kilovat başına sadece 8 kapik olduğunu belirtmiştir.

** Örneğin, 1960 yılının ilk 9 ayı boyunca Ukranya'daki metalürji işletmeleri Ukranyalı müşterilerine 132.000 ton çelik boru sağlamıştır. Bu miktar planda öngörülen hedefleri aşan bir miktardır. Oysa bu işletmelerin diğer cumhuriyetlere yaptıkları teslimat planda öngörülen hedeflerin altına düşmüş ve sadece 82.000 ton lamine ile 18.000 ton çelik borudan ibaret olmuştur (147).

yal eşitsizliğin sürekli bir şekilde artmasına ve gittikçe sertleşen bir iş yasasının uygulanmasına yol açıyor.

En düşük ücretleri alan ve kalifiye olmayan işçi kategorisiyle -çöpçü kadınlar, kapıcılar, gece bekçileri- yüksek seviyedeki mühendisler arasındaki fark 1935'ten itibaren 1 ila 20 arasında değişen bir yükselme gösteriyor. 1951'de Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden Belçikalı sendikacılardan bir heyet, buna benzer farklar tespit etmiştir: Bir çöpçü kadın ayda brüt 300 ruble ücret almakta, Martin fırınındaki bir işçi ayda brüt 3000 ruble, bir mühendis de 5000 ruble almaktadır (150). Nisan 1952 Moskova Ekonomik Konferansı'na katılan Britanya delegesi, ki Sovyet Hükümetine yakın şahsiyetlerin yönetimindeydi, brüt taban ücretler arasında gene de büyük farklar tespit etmiştir: Çöpçü kadın 300 ruble, bir kamyon şoförü 700-800 ruble, bir bakanlıktaki teknik daire şefi 2.500 ruble aylık almaktadır. Resmi Sovyet kaynaklan 1958-1959 yılı için aylık taban ücretlerin bir ustabaşı için 342 ruble, kimya sanayisindeki direktörler için 2.800 ruble olduğunu belirtmekte -ve şüphesiz primleri gözönünde tutmamaktadır (151).

Bununla beraber bürokratik hiyerarşide üst makamlarda bulunanların primleri, ücretin çok üstünde bir fazlalığı temsil etmektedir. Aynı yazarlar, Moskova'daki büyük bir işletme şefinin aylık toplam brüt gelirinin 7-8 bin ruble kadar tuttuğunu belirtmişlerdir.

Kelimenin tam anlamıyla, isçi olanlar arasında büyük gelir farkları bulunduğundan, bunun, işçi sınıfının kendi içindeki tutarlılık bakımından yaratacağı sonuçlar kolayca tahmin edilebilir. En düşük ücretlerle işçilerin en yüksek ücretleri arasındaki farkın 1 ila 4 olacağı hakkında M. Dobb'un ileri sürdüğü iddia (153) kendi kitabında çürütülmüştür. Kitabın 92-94'üncü sayfalarında şöyle denilmektedir: 1936 yılında en düşük ücretler ayda 110 rubledir. Oysa Stanahovcu olmayan kalifiye işçiler ayda 500 ruble kazanmakta, stahanovcular ise vaktiyle bir ayda kazandıklarını şimdi bir haftada kazanmaktadırlar. *Vobrossy Ekonomiki* (154) Dergisi'ne göre, 1959'da kalifiye işçilerin ücretleri kalifiye olmayan işçi ücretlerinin 8 mislidir.

İşçilerin gelirlerindeki bu aşırı farklılaşma, taban oranı, asgari geçim seviyesinin altına düşürmekte, evli kadınları ailenin en basit ihtiyaçlarını karşılayabilmek için çalışmak zorunda bırakmaktadır. Stalin devri boyunca bu, farklılaşma verimin artırılmasını teşvik için başlıca araç olmuştur.

Parça başına iş genelleşmiş,* normlar derece derece artırılmıştır. Üretkenlik arttığı halde, ücret oranları gene de düşük kalmaktadır (156). Emeğin yoğunlaştırılması için girişilen mücadele, üretkenliğin, teknik metotların rasyonalizasyonu ve emeğin organizasyonu sayesinde artırılması için girişilen mücadeleden çoğu zaman ağır basmaktadır (157). Bununla beraber kabul etmek gerekir ki bedeni çalışmanın yoğunluğu genellikle ileri kapitalist ülkelerdekinin altındadır. Stahanovculuk, emeğin üretkenliğini, işçi sınıfının

* Sanayide parça basına ücret alan toplam ücretlilerin yüzdesi 1929'de % 57,5 iken 1936'da % 76,1'e ve 1953'te % 77'ye yükselmiştir. O zamandan beri Stalin sonrası reformlarının etkisiyle yeniden düşmüş ve 1956'da % 72, 1961'de % 60 olmuştur (155).

zümreleşmesini kuvvetlendirmek suretiyle bilfiil yükseltmektedir. Stahanov maden parçalama çekici ile çalıştığı için kömür üretimini artırıyor. Oysa böylece, iş arkadaşlarından birçoğunu, kömürü kürekle ayırmaktan başka bir şey yapmaz hale getirmektedir.*

"Stahanovcular'ın başlıca katkısı, temel süreçle tali ve tamamlayıcı işler arasında tam bir ayrım gözetmeleri idi. Bu da onların son derece kalifiye işçileri, kalifiye olmayan işçilerin yapabilecekleri işleri yapmaktan kurtarmalarına yol açıyordu" (158).

İstihdam edilen işçi başına demir üretimi (ton olarak)			
	1913	*1929*	*1937*
Rusya	205	249	756
Büvük Britanva	356	366	513
A.B.D.	811	1729	1620
Almanya			612

	Kömür üretimi (ton olarak)	
	1929	*1937*
Rusya	179	370
Fransa	-	195
A.B.D.	844	730
Almanya	325	435 (160)

Bununla beraber, besbelli ki, en ileri kapitalist ülkelerdeki makinelerin ve çalışma metotlarının taklit edilmesi sayesinde emeğin üretkenliğinde, muazzam ilerlemeler sağlandı (237. sayfadaki tablolara bak.)

Amerikalı iktisatçı Walter Galenson, daha savaştan önce Sovyet sanayisindeki üretkenliğin Büyük Britanya sanayisindeki üretkenliğe eriştiğini ve A.B.D.'dekini aşağı yukarı % 40'ını bulduğu sonucuna varmıştır. 1940'dan bu yana Sovyet kaynakları üretkenliğin 1957'de % 37 nispetinde arttığını hesaplıyorlar. W. Galenson ise, bunun sadece % 15 olduğunu tahmin etmektedir ki, bu da ABD'ndeki üretkenlik artışına eşit olduğunu gösterir.

Abraham Bergson, Sovyetler Birliği'nde emeğin ve yatırıma tahsis edilmiş "sermayenin" veriminin 1960 yılı için ünite başına ABD'dekinin % 54,9'una eşit olduğunu hesaplamaktadır (161).

1935'te sendika yöneticileriyle büyük bir işletmenin idarecileri arasında - Briyansk yakınlarındaki "Protintern Roug" lokomotif ve vagon fabrikasının- bir yöneticisinin tek taraflı kararları hakkında son genel uyuşmazlık patlak verdi. Yasa, sendikalardan yana olduğu halde, sendika yöneticileri, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesince kıyasıya eleştirildiler (yerildi-

* "Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi"nin yeni baskısında Stahanovculuk'un, üretimde tam bir tali iş bölümünü gerektirdiği ve kalifiye işçileri ikinci derecedeki işleri görmekten kurtardığı kabul edilmektedir (159).

ler) (162). Gerçekte, Sovyet işçileri bürokratların yetkilerini kötüye kullanılmalarına karşı kâğıt üzerinde, birçok kuruluş ve savunma makamına başvurabilirler, ama disiplin cezalarıyla ilgili özel yasalar, sanayinin birçok kilit sektörlerinde savunma imkânlarını ortadan kaldırmıştır (163).*

Sovyet iş yasaları o zamandan beri, şüphesiz, dünyanın en sert yasaları oldu. Özellikle 1938–1941 döneminde kararnameler ve tüzükler sayesinde açıkça sindirici bir eğilim göstermektedir (165). İş karnesinin ihdası ile ilgili 20 Aralık 1938 tarihli kararnameler, fabrikaya geç gelenlerin cezalandırılmasına ve böylesine "suçları" işleyen "suçluların" sosyal sigorta haklarının kaldırılmasına ilişkin 28 Aralık 1938 tarihli kararname**; çalışmaktan kaçınmak 20 dakikayı aştığı takdirde hapis cezalarını öngören 26 Haziran 1940 tarihli kararname ve işyerlerinde disiplinle ilgili 18 Ocak 1941 tarihli kararnamede öngörülen mücbir bir sebep olmadıkça, işçilerin ve müstahdemlerin işyerini değiştirmelerini yasaklamıştır (167).

Sovyetler Birliği yüksek mahkemesince verilen bir hükme göre, bir fabrika idaresince emredilen fazla mesaiye katılmayı, hatta yasal tatil gününde çalışma emrini reddetme, işten kaçınmak olarak kabul edilmiş ve bu yüzden ücretlerin kesintiye uğrayacağı ya da hapis cezalarının verileceği belirtilmiştir. Oysa böylesine emirler Sovyet Anayasasına aykırıdır. Her ne kadar bu hüküm 1941'de verilmişse de, yürürlükteki kararnamelerin birçoğunda bulunmaktadır (168).

En temel ihtiyaç maddelerine henüz şiddetle ihtiyaç duyulduğu bir ortamda önemli imtiyazlara dayanan bir dağılım sisteminde kaçınılması imkânsız bir hale gelen bürokratik yönetimin keyfi ve kaba niteliği olağanüstü bir sosyal gerilime yol açıyor. Devletin vatandaşlarına karşı yıldırma hareketine girişmesi, cebri çalışma kampları sistemi, sosyal hayatın her alanında devlet polisinin önemli bir yer tutması*** bundandır.

Sanayileşmeye gerekli itilimi vermek için Sovyet yöneticileri, işçi kitlelerine dayanacakları yerde, imtiyazlı azınlığın çıkarlarına dayanmayı bile bile seçtiklerinden, son derece zümreleşmiş bir toplum yarattılar. Resmi istatis-

---

* Örneğin, takım tezgâhları sanayiyi için böyle bir kanun mevcuttur (164).

** Hastalık, halinde yapılacak yardımın sendika üyesi olup olmamaya göre birkaç misli değiştiğine işaret etmek gerekir. Bu yardım sendika üyeleri için aynı işletme içinde istihdam süresine göre ve aşağıdaki oranlarda değişmektedir;

Ücret %'desi			
Çalışma süresi	*1938*	*1948*	*1955*
6 aya kadar	0	0	0
6 aydan 3 yıla kadar	50-60	50	50
3 yıldan 5 yıla kadar	80	60	60
5 yıldan 6 yıla kadar	80	80	70
6 yıldan 8 yıla kadar	100	80	70
8 yıldan 12 yıla kadar	100	100	80

*** Naum Jasny (169), gizli Sovyet belgelerine dayanarak, cebren çalıştırılan işçi sayısının 1941'de 3,5 milyonu bulduğunu ve bunların Sovyet Rusya'daki sınaî üretimin % 1,2'sini sağladığını tahmin etmektedir. Savaştan hemen sonra bu oran çok daha yükselmiştir.

tiklere göre, Sovyet Şûrasının işçi üyelerinin sayısı 1937'de % 45 iken 1946'da % 42'ye, 1950'de % 35'e düşmüştür. Moskova Sovyet'inde bu oran 1953'te % 29'a inmiştir (170). Uniyon Sovyet'inde 1950 yılında delegelerin sadece % 10'u işçiydi, %80'i ise devlet memuru, parti üyesi ya da ordu mensubu idi.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 20. Kongresi'nde delegelerin % 20'sinden az bir kısmı "doğrudan doğruya sanayi alanında ve nakliyat alanında çalışanlardan meydana gelmiştir". Bununla beraber bu rakam 19. Kongre'dekinden 2,7 misli fazlaydı (171). Parasız orta ve yüksek öğretime 1940'ta son verilmesi bu sertleşmeyi son derece artırmıştır. Biyenstock ve Schwartz, bu parasız öğrenimin kaldırılmasından çok önce işçi öğrencilerin ya da işçi çocukları yüzdesinin 1931'de % 46,9 iken 1938'de % 33,9'a düştüğüne, oysa faal nüfus içinde işçi oranının son derece artmış olduğuna işaret eder (172).

Bürokrasinin, kendi özel çıkarlarının bilincine adamakıllı varmış bir kast olduğuna, Sovyet vatandaşlarının çoğu tanıklık etmektedir. Gazetelerde direktörlerin "kendi" fabrikalarından, "kendi" makinelerinden söz ettikleri her gün görülmektedir -27 Kasım 1951 tarihli *Literaturnaya Gazeta*'ya ve *Oktijabr* dergisinin Ocak 1949 sayısında Anatoli Sovranof'un "Moskovalı biri" adı ile yayınlanan piyesine bakınız. *Krokodil*'in 23 numaralı sayısında yayınlanan karikatüre de bakınız-. 5 Ocak 1950 tarihli *Pravda*, işçilerle işletme yöneticileri arasındaki ilişkilerin "korkuya ve yıldırmaya" dayandığından söz etmektedir. 2 Şubat 1957 tarihli *Trud* gazetesinde traktör ve otomobil sanayiyi ile ilgili olarak "idare, işçi haklarını ve iş yasalarını çiğnemiştir" denilmektedir. Aynı gazetenin 8 Eylül 1953 tarihli sayısında aynı formül çok daha genel bir anlamda kullanılmıştır: "Sovyet vatandaşlarının haklarını ayakaltına alan bir yığın yönetici vardır".

Bürokratlar ille de "direktör olmak" istemektedirler. Bunlar cep harçlıkları ayda 1000 rubleyi bulan, yani bir işçinin ortalama ücretinden daha fazlasını sarfeden "mutlu bir gençlik" yaratıyorlar. "Servis arabaları" onları *daşa*'larına götürmekte ve diledikleri yerleri bu arabalarla dolaşmaktadırlar. Onların *daşa*'ları yüz binlerce liraya mal olmakta, hakiki bir "sermaye yatırımı" halini almakta ve "kârlı bir şekilde" sattıkları takdirde mirasçılarının "bir rantiye gibi" yaşamalarını sağlamaktadır. Sözünü ettiğimiz makalenin yazarı bu daşa sahiplerinin kimler olduğunu bir bir saymaktadır:

"Yazarlar, ressamlar, sanatçılar, bilginler ve hükümetin üstünlük tanıdığı diğer kişiler... işletme direktörleri, kooperatiflerdeki, kamu hizmetlerindeki yönetici memurlar v.s..." (173).

Bürokratik yönetim sistemi ve işçilerin bürokrasiye tabi olmaları, sırf ekonomik açıdan bile, sosyal artı-üründe muazzam bir israfın meydana geldiğini gösteriyor.* Son yayınlanan istatistiklere göre, Sovyetler Birliği'ndeki

---

* Vobrosy Ekonomik ve Industryla dergileri (ağır sanayinin yayın organları) İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında aynı büyüklükteki bir Sovyet işletmesiyle bir Amerikan işletmesinde çalışan işçi ve memur sayısını karşılaştırılmıştır. Sonuç ürkütücüdür. A.B.D.'de South Amboy'daki elektrik santralindeki aynı güce ve aynı üretim tarzına sahip Kemerovskaya

ücretlilerin 1/3'ü memurdur. Bu muazzam bürokrat kitlesinin mevcudiyeti, bir yandan üreticilerin tüketim fonlarını azaltmakta, öte yandan, sosyal artı-ürünün önemli bir kısmını üretici olmayan, tüketime yöneltmektedir.

Hafif sanayinin gelişmesiyle bürokratik yönetimin temeli olan ağır sanayinin gelişmesi arasındaki oransızlık, ekonomik sistemde derin bir çatlak yaratmakta, bunun ağır sanayinin gelişmesi üzerindeki etkileri –her şeyden önce üretkenlikteki gecikmeden dolayı- gittikçe artmaktadır.

Fakat üretken güçler geliştikçe, üreticilerin teknik kalitesinin ve kültürünün genel seviyesi ile işçi sınıfının toplam nüfus içindeki özgül ağırlığı arttıkça, bürokrasinin keyfi davranışları ve baskısı işçi kitlelerinin dayanamayacağı bir hal almaktadır. Planlı ekonominin ileriye doğru sıçraması daha çok özgürlüğü, daha çok girişimi, üst makamların kontrolünün daha azalmasını ve üretici kitlesinin spontane kabiliyetinin artmasını gerektirmektedir. Ama Stalin rejimi bürokrasinin kendisine tam bir özgürlük tanımamıştır. Böylece, 1950'den itibaren, şartlar Kruşçev devrindeki reformların lehinde hızla olgunlaşmıştır.

Sınaî üretkenliği artırmak ve halkın hoşnutsuzluğunun temel sebeplerinden birini ortadan kaldırmak amacıyla mecburi çalışma kamplarının büyük bir kısmı lağvedildi ve iş yasasındaki ağır hükümler son derece hafifletildi. İşçilerin gecikmesinden ve işe gelmemelerinden dolayı uygulanan ceza hükümleri kaldırıldı. Sendikalara işten çıkarmalar "özellikle otomasyondaki ilerlemelerden dolayı meydana gelen işten çıkarmalar" ve çalışma normlarını, ücret tarifelerini kontrol konusunda bazı haklar yeniden tanındı. Düşük ücretlerin artırılması, orta ve yüksek öğrenimin tekrar parasız hale getirilmesi sayesinde sosyal eşitsizlik biraz azaltıldı. Aynı zamanda da anlaşmazlıklardan doğan bir işsizlik yeniden belirdi.

Nihayet dayanıklı tüketim malları üretimindeki önemli artış ve yeni binalar yapmak için sarfedilen muazzam çaba, üretken güçlerin gelişmesinin yüksek seviyesi ile halkın düşük hayat seviyesi arasındaki nispetsizlikleri bir parça azaltır gibi oldu. Nüfus başına gerçek tüketim 1950 ve 1958 yılları arasında % 66 nispetinde arttı. Bu artış 1937 ve 1938 dönemindeki artışın hemen hemen iki misli ve 1944'dekinin de 3 misli idi (176). Fakat altıncı beş yıllık plan gerçekleştirilemeden uygulanan* yedinci beş yıllık plan da tüke-

---

Santralinde 480 işçi ve memur çalıştığı halde Amerikan santralinde 51 kişi çalışmaktadır. Pensilvanya'daki bir kömür madeninde üretilen kömürün yarısını üreten Kizelugol -Urallardatröstüne ait bir kömür madeninde madenci sayısı 8 misli, memur sayısı 8 misli, yönetici ve nezaretçi personeli sayısı 11 mislidir. Sotsialîsticheskoie Zemledelie adlı bir başka Sovyet dergisine göre, Sovyet kolhozlarında fazladan bir buçuk milyon muhasip, nezaretçi v.s. vardır (174). Kruşçev, 1957'de bürokratik personel sayısının son üç yıl içinde 900.000'e inmiş olmasıyla övünmüştü (175). Ama bu bürokratların tarımda görevlerini son derece kötüye kullandıklarını ve muazzam bir israfa yol açtıklarını 1961 başlangıcında açıklamasına engel olmadı.

* Bu planın 1960 yılı için öngördüğü hedeflerle bilfiil gerçekleştirilen üretimin karşılaştırmalı bir tablosu 548. sayfanın dipnotunda verilmiştir.

tim malları alanında gerçekleştirilemedi. Hayat seviyesinin yükselmesi yavaşladı, hatta 1962 yılında geçici bir süre bir artış görülmedi. Ekonomideki büyüme oranı düşmeye başladı. Böylece Kruşçev devri son buldu. 1964-1966'da girişilen yeni reformların amacı sekizinci beş yıllık plan boyunca bu büyüme oranını yeniden artırmaktır.

Kruşçev dönemindeki reformlar

Stalin'in ölümünden önceki son yıllarda Sovyet ekonomisi bir çıkmaza girmişti: Dünyanın ikinci büyük devleti halkını besleyemiyordu. 1950 ve 1953'te hububat ve büyük baş hayvan üretimi tamamen durgunlaştı ve 1928'deki seviyenin altına düştü. Köylülerin kolhozlarda bilfiil çalıştıkları günlerin sayısında da bir değişme olmadı ve 1940'daki seviyenin altına düştü (177). Gıda pazarlarının önünde kuyruklar hiç eksilmiyordu. Tüketiciler hoşnutsuzluklarını açıktan açığa belli ettiler.

Stalin ölür ölmez, ilkin Malenkov, sonra da Kruşçev paralı bir politika uyguladılar. Mecburi teslimatın satın alma fiyatlarında önemli bir artış sağlandı. Sınaî tüketim mallarının üretimi son derece artırıldı ve bunun büyük bir kısmı köylere gönderildi. Kolhozların satınalma gücü 1952'de 3 milyar ruble iken 1956'da 95 milyar rubleye ve 1958'de de 135 milyar rubleye yükseldi.

Sibirya'daki "bakir toprakların" işlenmesi, hububat üretiminde bir artış sağlayacaktı. Fakat bu tedbirlerin sonucu, Sovyet tarımındaki buhranı halledemedi. Gerçi piyasa için yapılan et, tereyağı ve süt üretimi son derece arttı - 1953'te 5,4 milyon ton olan et üretimi 1957'de 6,9 milyon tona ve 1953'te 13,7 milyon ton olan süt üretimi de 1957'de 23,5 milyon tona yükseldi- ama hububat üretiminde, kuraklığın ünlü "bakir toprakları" kasıp kavurmasına göre, her yılaşırı dalgalanmalar görüldü. Ve hububat üretimi 1960 için vadedilen 180 milyon tona hiçbir şekilde erişemedi.

Bundan dolayı Sovyet Hükümeti tarım politikasının temel bir veçhesini değiştirmeye ve bundan böyle bizzat kolhoz üyelerinin "maddi menfaatini" gözetmeye karar verdi. Düşük fiyatlı mecburi teslimat lağvedildi. Traktörler ve tarım makineleri kolhozlara satıldı. Kolhozlar da üretimlerini rantabl fiyatlar karşılığında devlete teslim ettiler ve bundan dolayı hızlı bir nakit biri-

	1960 yılı 6. 5 yıllık planın hedefleri	*1960'da bilfiil Gerçekleştirilen üretim*
Kömür (milyon ton)	593	513
Petrol (milyon ton)	134	147,9
Çelik (milyon ton)	68,3	71
Çimento (milyon ton)	55	45,5
Elektrik (milyar kilovat)	320	292,3
Pamuklu kumaş (milyar metre)	7,27	6,39
Ayakkabı milyon çift)	455	419,3

kim sağladılar. Ayrıca inşaat malzemeleri, küçük iş aletleri imal etmek ve konserve, sosis, çörek yapmak için sınaî işletmeler kurmak iznini ve bunları şehirlerde satmak hakkını kopardılar. Bu yüzden tarımsal üretim son derece teşvik edilmiş oldu ve aynı zamanda zengin köylülerle yoksul köylüler arasındaki fark daha da belirgin hale geldi. En zengin kolhozlar, köylülere özellikle nakdî ücret ödemeye başladılar ve bunların aldıkları ücret orta işçilerin aldıkları ücrete yaklaştı (178).

Sınaî üretkenliği artırmak ve halkın hoşnutsuzluğunun temel sebeplerinden birini ortadan kaldırmak amacıyla mecburi çalışma kamplarının büyük bir kısmı lağvedildi ve iş yasasındaki ağır hükümler son derece hafifletildi, işçilerin gecikmesinden ve işe gelmemesinden dolayı uygulanan ceza hükümleri kaldırıldı, aynı zamanda sanayinin yönetimi *sovnarhozların* kurulması sayesinde merkezileştirmekten kurtuldu ve sendikalara işten çıkarmaları, çalışma normlarını ve ücret tarifelerini kontrol hususunda bazı haklar yeniden tanındı. Düşük ücretlerin artırılması, orta ve yüksek öğrenimin tekrar parasız hale getirilmesi sayesinde sosyal eşitsizlik biraz azaltıldı.

Nihayet, dayanıklı tüketim malları üretimindeki önemli artış ve yeni binalar yapmak için sarfedilen muazzam çaba üretken güçlerin gelişmesinin yüksek seviyesiyle halkın düşük hayat seviyesi arasındaki uyumsuzluğu bir parça azaltır gibi oldu. ABD'deki hayat seviyesine erişmek ve bu seviyeyi geçmek vaadi, gerçekleştirilemeden bırakılan altıncı beş yıllık plandan sonra hazırlanan yedi yıllık iki planın temel hedefi haline getirildi. Fakat sınaî gelişme oranlarını da azaltmak gerekti (179).

Bu farklı reformlar, yukarda da anlatıldığı gibi, Sovyet ekonomisinin yapısını kısmen değiştirmekte, fakat sınaî yönetim konusunda gösterdiğimiz gibi, temel çelişkileri olduğu gibi bırakmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Lenin, *Collected Works.* English edition, Vol. XXXI, pp. 410-11: "On the Foreign and Domestic Positions and the Tasks of the Party", 21 st November, 1920.
2. Maurice Dobb, *Russian Economic Development Since The Revolution*, pp. 31-35.
3. Alexander Baykov, *The Development of the Soviet Economic System*, p. 43.
4. Ibid, p. 8.
5. Proceedings of the 13 th Congress of the Bolshevik Party, quoted in E. H. Carr, *A. History of Soviet Russia*, Vol. IV, p. 11.
6. S. N. Prokopovicz, *Histoire économique de l'URSS*, p. 448.
7. Baykov, op. cit., p. 146; Carr, op. cit., Vol. IV, pp. 46-55.
8. Carr, op. cit., Vol. IV, p. 49.
9. Baykov, op. cit p. 67.
10. Ibld., pp. 135–6.
11. Carr, op. cit., Vol. IV, p. 14.
12. Ibid., Vol. IV, p. 7.
13. Ibid., Vol. IV, pp. 13-15, 20, 23, 126-7, 145; etc.; Dobb: op. cit., p. 322.
14. Carr, op. cit., Vol, IV, p. 128.
15. Isaac Deutscher, *The Propnet Unarmed*, p. 211.
16. I. A. Lapidus and K. Ostrovityanov, *Outline of Political Economy*, English edition pp. 513, 515.
17. Dobb, op. cit., pp. 339, 352-3.
18. Dobb, *Soviet Planning and Labour in Peace and War*, p. 16. See also Baykov: op. cit., p. 69.
19. Prokopovicz, op. cit., p. 141.
20. Stalin, 1 st November, 1926, "The Social-Democratic Deviation in Our Party" (*Works*, English edition, Vol. VIII, p. 304).
21. E. Preobrazhensky, *Novaya Ekonomika, (The New Economics)*, p. 136, quoted by Alesander Ehrlich in *Quarterly Journal of Economics*, February 1950, p. 73.
22. Andrew Rothstein, *Man and Plan in Soviet Economy*, p. 19.
23. See e.g. Carr, op. cit., Vol. IV, pp. 91, 127, ete.
24. Dobb, *Russiam Economic Development.*, pp. 379-80.
25. *L'Economie Nationale de l'URSS, Receuil Statistique*, p. 87.
26. Sheboldayev, in *Bolshevik*, No. 11-12, 1930, p. 61, quoted by Moshe Lewin, *La paysannerie et le régime soviétique, 1928-1930*, pp. 184, 273 of the MS.
27. Baykov, op. cit., p. 200.
28. Prokopovicz, op. cit., pp. 203-4.
29. Ibid., p. 470.
30. U.N. Economic Commission for Europe, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1956*, ch. 1, p. 33, quoting the Soviet writer A. Anissimov.

31. *Sovetkoye Gosudarstvo i Pravo*, November 1950, p. 51.
32. *L'Economie National de l'URSS*, p. 104.
33. Baykov, op. cit., p. 327; Prokopovicz: op. cit. (p. 223:
34. Prokopovicz, op. cit., p. 207.
35. *Izvestia*, 15 th September, 1953.
36. Ibid., 31 st January, 1965.
37. *Office Statistigue desCommunautés Européennes, Statistiques de Base de la Communatué*, 1965, p. 146.
38. Abram Bergson: *Economics of Soviet Planning*, p. 286.
39. *L'Economie Nationale de l'URSS*, pp. 42-43.
40. U.N. Economic Commission for Europe, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, ch. IV, p. 18.
41. *Pravda,* 8 th December, 1965.
42. *Office Statistique des Communautés...*, p. 147.
43. *Planovoye Khozyaistvo*, 1929, No. 3, p. 483.
44. Rothstein, op. cit., p. 87.
45. Bergson, op. cit., p. 119.
46. Stalin, 9th July, 1928. "Industrialisation and the Grain Problem", (*Works*, English edition, Vol. XI, p. 167).
47. Marx, *Das Kapital*, Vol. III, FLPH edition, pp. 430, 431.
48. *Nuremberg Trials*, Vol. VI, pp. 19, 699.
49. *Frankfurter Zeitung*, 8 th and 11 th May, 1943.
50. Bergson : *Soviet Economic Growth*, pp. 11, 46-48, 77.
51. Engels, *Anti Dübring*, 1934 English edition, p. 167; Marx: Critique of the Gotha Programme, FLPH edition, pp. 20, 21.
52. A. Yugov, *Russia's Economic Front for War and Peace*, p. 261.
53. Marx, *Critique of the Gotha Programme*, FLPH edition, p. 20.
54. Engels, *Anti-Dühring*, 1934, English edition_ pp. 311, 339.
55. A, Gatovsky, in *Voprosy ekonomiki*, No. 9, 1959.
56. Charles Bettelheim, in *La Pensée,* February and March 1966.
57. *Voprosy ekonomiki* No. 8, 1954.
58. L. E. Hubbard, *Commerce et Répartition en URSS*, p. 116.
59. Baykov, op. cit., p. 249.
60. Stalin, *Economic Problems of Socialism*, FLPH edition, pp. 24, 94.
61. *Bolshevik*, Jauary 1952; Bienstock, Schwartz and Yugov, *Management in Russian Industry and Agriculture*, pp. 58-60.
62. U.N. Economic Commission for Europe, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1957*, ch. I, p. 40.
63. Oskar Lange, *Working Principles of Soviet Economy*, p. 12.

64. *The Economy of Socialist Industry*, Moscow, 1940, p. 498, quoted in Bienstock, Schwartz and Yugov, op. cit., pp. 83, 84.

65. Dobb, *Soviet Planning...*, pp. 9-11.

66. A. Nove, *The Soviet Economy*, p. 33.

67. V. Nemtsov, in *Izvestia*, 7 th August, 1959; Marx: Critique of the Gotha Programme, FLPH edition, p. 21.

68. J.A. Kronrod, in *Voprosy ekonomiki*, No. 8, 1958.

69. *Pravda*, 23 rd December, 1964.

70. Bergson, op. cit., p. 64.

71. A. G. Kulikov, in *Voprosy ekonomiki*, No. 2, 1957.

72. Lenin, *Sämmtliche Werke*, Vol. 32, p. 7. (Berlin, 1964).

73. L. Trotsky, *La Revolution trahief* pp. 107-8 of the 1 st French edition.

74. Lenin, *Sämmtliche Werke*, Vol. 36, p. 581; Vol. 33, pp. 474-90, etc.

75. A. Nove, op. cit.t p. 294.

76. A. Arzumanyan, in *Pravda*, 24-5 th February, 1964; Ota Sik and Frantisek Vlasaw: in *Rude Pravo*, 11 th Novernber, 1964; Oskar Lange: *Problèmes d'économie socialiste et de planification*; etc.

77. Kosygin's report to the Supreme Soviet, in *Pravda*, 10 th December, 1964.

78. U.N. Economic Commission for Europe: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1956*, ch. II, p. 8.

79. Official sources.

80. Naum Jasny, *The Socialised Agriculture of the U.S.S.R.*

81. *Slovar-spravochmik po sotsialno-ekonomicheski statistik* (Handbook and glossary of economic and social statistics), pp. 88-89; Malenkov, in Pravda, 9 th August, 1953; Khrushchev: in *Izvestia*, 15 th September, 1953.

82. U.N. Economic Commission for Europe: *Etude sur la situation économique de FEurope en 1958*, eh. p. 21.

83. *Oktyabr*, No. 11, 1957; *Pravda*, 3 rd February, 1955.

84. U.N. Economic Commission for Europe, *Etude sur la situation economique de l'Europe en 1953*, ch. III, p. 18.

85. *Pravda*, 13 th September, 1954 and 3 rd February, 1955.

86. L. Volin, *A Survey of Soviet Russian Agriculture*, pp. 56-57.

87. *L'Economie Nationale de l'URSS*, p. 112.

88. *Pravda*, 27 th May, 1940, quoted in Prokopovicz, op cit., pp. 232-3.

89. Baykov, op. cit., p. 316.

90. René Dumont, *Sovkhoze, kolkhoze, ou le problématique communisme*, p. 42.

91. For 1938, Baykov: op. cit., p. 311; for 1939-40, Jasny: op. cit., p. 738.

92. *Sotsialisticheskoye Zemledelie*, No. 12, 1939.

93. Nove, op. cit., p. 134.

94. *Kommunist*, No. 15, 1954.

95. R. Schlesinger, in *Soviet Studies*, January 1959, according to Soviet sources.

96. *Oktyabr*, No. 12, 1957.

97. A. Silin, in *Vestnik statistiki*, No. 7, 1958.

98. *Narodnoye Khozyaistvo SSSR v 1960 godu* (The U.S.S.R. Economy in 1960), p. 47.

99. Hubbard, *Economics of Soviet Agriculture*, p. 177; Jasny: op. cit., p. 699.

100. *Soviet Studies*, Vol. IV. p. 30.

101. *Bolshevik*, No. 24, December 1951.

102. *Voprosy ekonomiki*, No. 10, 1959.

103. Dumont, op. cit., p. 205.

104. U.N. Economic Commission for Europe: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, ch. I. p. 27.

105. Baykov : op. cit., p. 314.

106. J. Triomphe: in *Economie et Politique*, May 1963.

107. *L'Economie Nationale de l'URSS, 1957*, p. 113.

108. U.N. Economic Commission for Europe, *La Situation écontomique de l'Europe en 1960*, quoted by Dumont, op. cit., p. 47.

109. *Economic Blletin for Europe, 1962*, p. 14.

110. Dumont, op. cit., p. 230.

111. Figures for 1926 and 1956—*L'Economie Nationale de FURSS*, 1058; figures for 1937—*The Lond of Soci alism Today and Tomorrow,* Moscow, 1939.

112. Baykov, op. cit., p. 257.

113. *Izvestia*, 28 th September, 1953.

114. *Kommunist*, No. 8, 1953.

115. *Planovoye Khozvaistvo*, No. 8, 1940, p. 12.

116. *Pravda,* 25 th February, 1956; *Pravda*, 47 th February, 1959; Bienstock, Schwartz and Yugov, op. cit., pp. 68-69.

117. Report of Moscow economic conference in *Soviet Studies*, Vol. IV, p. 124.

118. David Gullick, "Initiative and Independence of Soviet Plant Managers", in *American Slavic and Eastern European Review*, October, 1952; Joseph S. Berliner: "The Informal Organisation of the Soviet Firm", in *Quarterly Journal of Economics*, August 1952.

119. *Planovoye Khozyaistvo*, No. 2, 1950, p. 54; *Za Ekonomiyu Materialov*, No. 5, 1952; *Pravda*, 17 th July, 1955; *Pravda*, 24 th February, 1956.

120. *Planovoye Khozyaistvo*, No. 2, 1950, p. 38.

121. *Quarterly Journal of Economics*, August 1952.

122. A. Arakelian, in *Voprosy ekonomiki*, No. 5, 1951.

123. *Voprosy ekonomiki*, No. 1, 1959.

124. *Deutsche Zcitung und Wirtschaftszeitung*, 16-17 th January, 1960. See also E. Lipinski, *"Il 'modello' dell'economia socialista"*, in *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, pp. 170-1.

125. *Izvestia*, 9 th October, 1952.

126. *Pravda*, 9 th May, 1957.

127. *Voprosy ekonomiki*, No. 7, 1958.
128. *The Guardian*, 22 nd October, 1959.
129. See *Pravda*, 23 rd January, 1961.
130. A. Arzumanyan, in *Pravda*, 24 th February, 1964.
131. See Henri Denis and Marie Lavigne, *Le problème des prix en Union soviétique*, passim.
132. A. Zverev, in *Pravda*, 24 th January, 1959.
133. O. Lange and F, M. Taylor: *On the Economic Theory of Socialism*, p. 97.
134. Bienstock, Schwartz and Yugov : op. cit., ch. XIX, p. 62.
135. Ibid., p. 11.
136. H, Berman, *Justice* ni Russia, p. 72.
137. *Gudok*, 31 st August, 1957; *Novy Mir*, No. 7, 1957.
138. *Kommunist*, No. 3, 1959.
139. Ibid.
140. J. Baranov, *The Economic Contract*, quoted in H. Berman, *Justice in Russia*, p. 72.
141. Nove, op. cit., p. 37.
142. Bergson, *Soviet Economic Growth*, pp. 29-30.
143. Nove, op. cit., p. 202.
144. *Izvestia*, 13 th June, 1952.
145. *Pravda*, 10 th October, 1952.
146. *Izvestia*, 23 rd September, 1952.
147. *Kommunist*, No. 8, 1954.
148. Bergson, *The Economics of Soviet Planning*, p. 155, quoting the Soviet writer Lokchin.
149. *Voprosy ekonomiki*, No. 4, 1957.
150. Yugov, op. cit, p. 165.
151. *Le Peuple*, 18 th September, 1952.
152. Quoted in Bergson, op. cit., pp. 108, 113.
153. *Bulletin of the Institute of Statistics*, Oxford, September-October 1952.
154. Dobb, *Soviet Planning*... p. 93.
155. *Voprosy ekonomiki*, No. l, 1959.
156. Bergson, op. cit., p. 110.
157. Dobb, *Soviet Planning*... p. 86.
158. Yugov, op. cit., p. 182.
159. Baykov, op. cit., p. 336.
160. *History of the CPSU*, English edition, p. 496.
161. Bienstock, Schwartz and Yugov, op. cit., pp. 76-77.
162. Bergson, op. cit., p. 341.

163. Aleksandrov, *Sovietskoye Trudovoye Pravo* (Soviet Labour Law), quoted in *Soviet Studies*, Vol. III, p. 92.

164. S. Schwartz, *Labor in the Soviet Union*, pp. 303-7.

165. *Soviet Studies*, Vol. II' p. 385.

166. *Trud*: 15 th April, 1950.

167. Aleksandrov, *Lehrbuch des sowjetischen Arbeitsrecht*, pp. 43, 106, 142-3, 267-9.

168. Dobb, *Soviet Planning*... pp. 98-102.

169. Aleksandrov, *Lehrbuch*... pp. 142-3.

170. Aleksandrov, *Labor Legislation*, Commentaries to the Labor Legislation of the U.S.S.R., and the Labor Code of the RSFSR, Moscow, 1947; quoted in S. Schwartz: op. cit., p. 109.

171. Jasny, in *Journal of Political Economy*, October 1951.

172. *Moskovskaya Pravda*, 5 th March, 1953.

173. *Pravda*, 7th February, 1956.

174. Bienstock, Schwartz and Yugov: op. cit., p. 111.

175. *Zarya Vostoka*, Tbilisi, 25 th September, 1953; *Komsomolskaya Pravda*, 19 th November, 1953; *Bakinsky Rabochy*, 31 st July, 1954; *Izvestia*, 7 th August, 1959.

176. Yugov, op. cit., pp. 179-80, 182.

177. *Pravda*, 8 th May, 1957.

178. Bergson, op. cit. p. 314.

XVI

GEÇİŞ DÖNEMİ EKONOMİSİ

Üçüncü sanayi devrimi

1940'lardan itibaren üçüncü bir sanayi devriminin ilk belirtileri görüldü. Birinci sanayi devrimi buhar makinesine, ikincisi elektrik motoruna ve patlamalı motora dayanıyordu. Üçüncü sanayi devrimi ise nükleer enerjinin serbest hale geçirilmesine ve elektronik makinelerin kullanılmasına dayanmaktadır.

Nükleer enerjinin üretim alanında kullanılması, dünya enerji kaynaklarının azalması meselesine (bazılarına göre, bu cansıkıcı meseleye) insanoğlunun zekâsının verdiği ilk cevaptır. İkinci ve şüphesiz son cevap termonükleer enerjinin ve güneş enerjisinin kullanılması olacaktır.

Bugünden itibaren, nükleer enerji, maden kömürünün nadir bulunduğu ya da nakledilmesinin güç olduğu, hidroelektrik enerjinin nükleer enerjiden daha pahalıya malolduğu azgelişmiş bazı bölgelerde -Latin Amerika, Hindistan'ın ve Çin'in büyük bir kısmı- sanayileşme masraflarını azaltabilecektir (l).

Tekeller üçüncü sanayi devriminin serpilip gelişmesini 10 yıldan fazla bir zaman boyunca adamakıllı frenlemiştir. Dünyanın diğer ülkelerine oranla nükleer bilgiler konusunda daha üstün durumda olan Amerika'da değil de Sovyetler Birliği'nde, özellikle de Büyük Britanya'da, elektrik dağıtım şebekesi içinde nükleer santrallerin kurulması yolunda ilk adımların atılmış olması anlamlıdır. ABD'nin en kudretli tröstleri -Morgan grubuna bağlı olan Bell System, Rockfeller grubu- tarafından kontrol edilen büyük elektrik tesislerinin ve petrolcülerin çıkarlarının savunulması, nükleer santrallerin hızla gelişmesini önledi. Fakat uluslararası rekabetin de etkisiyle bu fren nihayet tutmaz oldu, üçüncü sınaî devrimi gerçekleşme yolundadır.

Yarı-otomatik üretim yöntemleri, 1930 yılları boyunca zincirleme işin tepe noktası olarak kabul edilmişti. 8 milyon dolara malolan ve 5 yıl süren araştırma ve deneyden sonra *Milwaukee A.O. Smith Cy*, demir sac levhaları, 522 işlem sonunda, şasi haline getirerek günde 7200 otobüs şasisi imal eden bir seri makine yapmayı başarmıştı. Bu üretim için istihdam edilen 200 kadar işçi esas itibariyle, gözetim ve kontrol işlevlerini yerine getirdiler (3). Bu

örnekler Amerikan, Sovyet, Britanya ve daha sonra da Alman işletmelerinin birçoğunda tekrarlanmıştır.

Yarı-otomatik üretimden tam otomasyona geçmek için makinelerin çalıştırılıp -durdurulmasında, üretimin kalitesinin ve miktarının, kontrolünde, genel denetlemede, zincirleme işin giriş ve çıkışında el emeğine son vermek gerekmektedir. Bu işlevler elektronik aletlerle yapılmaktadır (4). Bu tekniğin uygulanışı ile ilgili sayısız örnekler vardır ve bunlar yıldan yıla artmaktadır. El emeğine bazen hiç ihtiyaç göstermeyen otomobil lastikleri üretimini ve petrol alanları için çelik borular üretimini, cam ve kâğıt üretimini örnek verebiliriz. 16 makine tarafından gerçekleştirilen disk üretimini "sağlayan" personelin sadece dört (!) nezaretçiden ibaret olduğu dev bir fabrikayı ve çelik blokların makinelere verilmesinden obüslerin sandıklanmasına varıncaya dek insan elinin hiçbir şeye değmediği Rock-ford-İllinois-obüs fabrikasını da bu arada sayabiliriz (5). Belki, Moskova'daki otomatik bilyalı rulmanlar fabrikası bu otomatik işletmelerle kıyaslanabilir. Bunların en sansasyonel gelişmesi, hiçbir işçi bulunmamasına rağmen, uzaktan kumanda ile çalışan elektrik santralleri ve petrol rafineleri alanında sağlanmıştır (6).

Çağdaş teknik, böylece, sosyalist bir ekonomiye karşı yöneltilen itirazların en eskisine, yani "peki, en güç, en zevksiz ya da pis işleri kim yapacak?" sorusuna "mutlak" bir cevap vermiştir. Bugün cevap açıktır. Bütün bu işleri sadece makineler yapacaktır. On yıl önce Profesör Wiener'in ispat ettiği gibi kontrol ve denetleme makinelerinin ilk örnekleri başarıyla imal edildi mi, aynı ilkeye dayanan her makine, sadece sosyal bakımdan değil, ekonomik bakımdan da rantabl olunca, daha ucuza imal edilebilecektir (7).

Ama, üçüncü sanayi devrimi insanı iğrenç bulduğu mekanik işin külfetlerinden ve sıkıntısından kurtaracak harikulade bir potansiyel yaratırken, insan soyunun hayatta kalması bakımından tehlikelere de yol açmaktadır.

Müthiş masraflı ve çağdaşlarımız için sayısız fedakârlıklar pahasına da olsa, birinci ve ikinci sanayi devrimi, kapitalist üretim tarzı çerçevesi içerisinde tam olarak gelişebildi. Üçüncü sanayi devrimi, özel mülkiyetin çerçevelerini kırdı, Bütün ülkelerde nükleer enerji ancak devlet laboratuarları ve işletmelerinde geliştirilebildi. Bu enerjinin özel alanlarda uygulanması, insanlığın, bütün ülkeleri yerle bir edecek bir delinin eline bırakılması tehlikesi yaratmaktadır. Nükleer teknik, sadece verimlilik, sağlık ya da adalet bakımından değil, fakat insanlığın devamını sağlamak bakımından da gelişmiş genel kontrol şekillerini gerektiren ilk modern tekniktir. Fakat kapitalist devletlerin elinde bu teknik, silahlanma yarışına ve nükleer savaş tehlikelerine yol açtığı oranda, insan soyunun varlığını (bekasını) tehdit etmektedir.

Öte yandan, otomasyon, emeğin verimliliğinde* öylesine bir gelişme sağlamaktadır ki ancak ekonomik sistemin kökten sarsılması -sıfıra doğru yaklaşan fiyatlarda köklü bir indirim, iş saatlerinin tamamen azaltılması- oto-

---

* Fransız telekomünikasyonunun başmühendisi Henri Jannes'e göre, basit makinelerden otomatik makinelere geçilince atölyenin üretkenliği 15 ilâ 20 misli artmış (!), fabrika ölçeğinde ise artış % 500 olmuştur (8).

masyonun devamlı bir karışıklık kaynağı haline gelmesini zamanla önleyebilir. Üretimde istihdam edilen işçi sayısı nisbi, bazen de mutlak olarak azalmaktadır. 1953'ten Mart 1960'a kadar sınaî üretim ABD'de %22'den fazla artmış; istihdam ise %11 azalmıştır. 1947 ve 1952 yılları arasında istihdam sadece % 40 arttığı halde, elektronik sanayiinin üretimi % 275 oranında artmıştır (9). Fransa'da 1953'ten Ekim 1961'e kadar sanayide istihdam edilen işçilerin sayısı sadece % 4 arttığı halde sınaî üretim % 89 artmıştır (10).

Nasıl, birinci sanayi devrimi kol emeği yerine makineler kullanılmasını sağlamışsa, aynı ölçüde, üçüncü sanayi devrimi de kafa emeğinin yerini makinelerin almasını sağlamıştır. Bankalarda, sigorta kumpanyalarında, büyük fabrikaların bürolarında istihdam edilen binlerce memurun, muhasebecinin yerini elektronik hesap makinaları almaktadır.*

Otomasyonun özel şekilde girişi, fiyatların yükselmesi, eksik istihdam ve işçilerin gittikçe artan bir kısmının üretici olmayan işlevleri yerine getirmesi sonucunu yaratıyor. Teknokratlar, insanların, çekip çevrilmesi güç ve ne yapacakları bilinmeyen bu yaratıkların tamamen saf dışı edileceği ekonomik bir sistem yaratmayı bile tasarlamaktadırlar (12).

Demek ki üçüncü sanayi devrimi özgürlüklerin artmasına ya da yok edilmesine, insanlığın ve medeniyetin gelişmesine ya da ortadan kalkmasına yol açabilir. Bu felaketi önlemek için insanların bu devrimden bilinçlice yararlanmaları gerekmektedir. Doğa bilimlerinin sağladıkları büyük başarı ile, beşeri işlerin "piyasa otomatizmine" ya da yöneticilerin bencilliğine terkedilmesi arasındaki boşluk aşılmalıdır. Üçüncü sanayi devriminin serbest bıraktığı üretici güçlerin evrensel tahrip kuvvetleri haline gelmemesi için, bu güçler bir iktisadi gelişme planı uygulanarak yatıştırılmalı, uysallaştırılmalı ve medenileştirilmelidir. Bu güçler, beşeri işlerin bilinçle gerçekleştirilmesi, yani sosyalist bir toplumun kurulması sonucunu sağlamalıdır.** Elektronik hesap makineleri, planlama işlerini son derece kolaylaştırdığından, sosyalist toplum, modern tekniğin bazı nimetlerinden zaten yararlanmaktadır.

Bir geçiş devresinin gerekliliği

Sosyalist ekonomi, kâr peşinde koşmaya değil, ihtiyaçların tatmin edilmesine dayanan ekonomidir. Kapitalist üretim tarzının yeryüzünden kaldırılması halinde, politik olayların*** (4) zorunlu kıldığı bir geçişin dışında, mal üreti-

---

* "Bir büyük büronun görünüşü bile, sıra sıra memurları ile ve bazı durumlarda, otomatik evrak taşıyıcı ile gitgide bir fabrikaya benzetmektedir. Her birey, işin sadece bir kısmını yapmaktadır. Örneğin bir hesap makinesi operatörünün monoton görevi, bir sürü dosyalama memurunun, sekreterin, muhasebecinin, v.s.'nin... bir o kadar monoton olan işleri kendisinden önce ya da sonra görmelerine bağlıdır" (11).

** (Otomasyonun tehditlerine) cevap gerçekte, alım-satım üzerine değil, beşeri değerler üzerine kurulmuş bir toplumdur. Bu topluma erişmek için bir miktar planlama gerekecektir" (13) diye yazıyor. N. Wiener.

*** "Sürtüşmeli geçiş dönemi", kapitalizmden sosyalizme geçişin *müteferrik masraflarının* ve her sosyal devrimin geçici olarak yarattığı tahribatın ve parçalanmanın sonuçlarının toplum tarafından giderilmeye çalışıldığı dönemdir. *Oekonomik der Transformasyon periyode* adlı

mini ortadan kaldıran ve insanların üretici çabasını güncel ihtiyaçların tatminine yönelten bir ekonominin gerçekleştirilmesine hemen geçmenin tamamen mümkün olduğu görülüyor. Böylesine hızlı ve köklü bir değişikliğin tek şartı, *ihtiyaçların en basit ihtiyaçlara indirgenmesidir*: Yani insanların, karınlarını doyurmakla, basitinden giyinmekle, barınacak bir yere sahip olmakla, çocuklarını en temel okullara göndermekle ve makul sağlık hizmetlerinden yararlanmakla yetinmeleri gerekecektir.

Bugün insanlığın emrinde bulunan üretici güçler, başka bir geçici birikim aşamasını ve sanayide ayrıca bir ilerlemeyi gerektirmeksizin, bu ihtiyaçların tatmin edilmesini sağlıyorlar. Şüphesiz, mevcut üretici güçlerin yeniden dağıtımını alabildiğine sağlamak, otomobil sanayini bir traktör ve tarım makineleri sanyiyi haline getirmek, kimya sanayini gübre üretimine ve ilaç üretimine yöneltmek, bilimsel araştırmayı beslenme, giyinme, konut ve sağlık sorunlarına hasretmek ve dünya üretiminin büyük bir kısmını gelişmemiş ülkeler için kullanmak gerekecektir.

Mevcut üretici güçlerin, özellikle beslenme, konut ve sağlık konusunda insanlığın en basit ihtiyaçlarını tatmin etmeye yettiği hususuna itiraz edilebilir ama, bu itiraz geçerli değildir. Bugün dünya kimya sanayinin gübre üretimine hasredilen kısmı o kadar azdır ki, bu; üretim kapasitesinde bir artış dönemini gerektirmeksizin üç, dört ya da beş misli artırılabilir. Beslenmeye gelince, bu konuda dünyanın en büyük uzmanlarından biri olan M.R. Salter'in 1944'te hazırladığı tablo, maksimum potansiyel üretimi aşağıda göstermektedir. -milyon metrik ton olarak-:

	Savaş öncesi üretim	Fizyolojik optimuma göre 1960'da dünya ihtiyaçları	Mevcut araçlarla ekilen topraklarda maksimum potansiyel üretim	Ekili 400 milyon hektar toprakta maksimum potansiyel üretim
Hububat	300,4	363,5	360	753
Kök bitkiler	153,2	19.5	230	535,5
Şeker	30	33,6	34,5	178,1
Meyva ve sebze	156,3	411	211	470
Yağ ve zeytinyağı	15,2	20,4	18	70,9
Et	65,6	95,8	78,7	968
Süt	150,2	300	180,2	323,2 (15)

eserinde N. Buharin bu soruna ilginç bir bölüm ayırmıştır (14). Ekonomik mekanizmaya yalnızca dışardan ithal edilmiş meseleler -dış sorunlar- getiren bu "sürtüşmeli geçiş döneminin" aksine, daha ilerde söz konusu olan, asıl geçiş dönemi, dış ekonomik sorunlar yaratır. Birinci durumda daralmış bir tekrar üretimden basit tekrar-üretime geçmek, ikinci durumda ise ortalama bir büyüme oranına dayanan genişletilmiş bir tekrar-üretimden büyüme oranının daha yüksek olduğu genişletilmiş tekrar-üretime geçmek söz konusudur.

Gözönünde tutulan ürünler kategorisine göre, % 20, % 30 hatta % 50 nispetinde artırılabilecek olan üçüncü ve dördüncü sütunun, tarımsal üretkenlikte 1947'den beri meydana gelen muazzam artıştan dolayı yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini hemen belirtelim.*

Fakat ihtiyaçlara göre dağıtım üzerine kurulmuş bir ekonominin böylesine "doğrudan " girişi ("sürtüşmeli geçişi" daima hesaba katarak) aşılmaz iki engelle karşılaşacaktır.

Önce, insanlığın ihmal edilemeyecek bir kısmı için, halen tatmin edilmekte olan ihtiyaçlar, bu basit ihtiyaçları bol bol aşmaktadır. Sanayice ilerlemiş ülkelerdeki halkların çoğunluğu sadece, yiyip içmekle, giyinmekle, iyi kötü barınmakla, çocuklarına okuma yazmayı öğretmekle ve sağlıklarını korumaya çalışmakla hiçbir şekilde yetinmiyorlar. Mal üretiminin ve dolaşımının yüzyıllardan beri genel bir yaygınlık kazanması, onların ufkunun, bulundukları yerin ya da doğdukları ülkenin dar sınırlarının ötesine aşmasını sağlamış ve bu halkların ihtiyaçlarında, özgür beşerî gelişmenin sınırsız imkânlarının ilk defa bilincine varmaktan başka bir şey olmayan bir genelleşmeye sebep olmuştur. Bu insanlar evlerini dekore etmek, çeşit çeşit elbiseler giymek, yorucu ev işlerinden kurtulmak, -ısınma, çamaşır yıkama gibi- eğlenmek, seyahat etmek, okuyup öğrenmek, hastalıklara karşı daha iyi korunmak, ömürlerini uzatmak, çocuklarını daha iyi yetiştirmek istiyorlar.

Aslında çok gerekli olan bu ihtiyaçlar (ki emtia sanayii, şüphesiz bunlara, yapay ihtiyaçlar ya da yapay bir şekilde artırılmış ihtiyaçları da eklemiştir) en ileri kapitalist ülkelerde kısmen sağlanmıştır. Basit olmayan bu ihtiyaçların tatmin edilmesini sağlayan sanayi kollarının toptan kaldırılması, sanayileşmiş ülke halklarının büyük bir kısmının hayat seviyesinde bir azalmaya yol açacaktır. Bu, âdeta bir "sefalet sosyalizmi" olacak, para ile sağlanan ihtiyaçların yerini karne usulü ve çeşit bakımından sınırlı ürünler alacaktır.

Böylesine "bir sosyalizm" beşeri imkânların genel bir gelişmesini sağlamak şöyle dursun, bugünkü ileri kapitalist ülkelerde yaşayan ortalama vatandaştan daha basit ve daha az tatmin olmuş bir insan yaratacaktır.

Öte yandan, azgelişmiş ülke halkları da Duessenbery'nin gösterdiği gibi, "taklit ve gösterişin etkisi" sayesinde, çağdaş tekniğin yarattığı muazzam imkânların bilincine varmışlardır (17). Onlar da ileri ülke halklarının medeniyet ve konfor sayesine erişmek için can atıyorlar. Tıpkı sanayice gelişmiş ülkelerin halkları gibi, onlar da, bolluğun yerini kıt kanaat geçinmenin aldığı bir keşiş sosyalizmini kabul etmeyeceklerdir.

---

* Bu iyimser teşhisle ilgili birkaç noktayı belirtelim: Dünyadaki 350 milyon çiftçiden 250 milyonu henüz karasabanla çalışmaktadır. Daha ileri durumdaki 100 milyon köylüye sadece 10 milyon traktör düşmektedir. Otomobil sanayinin bir traktör sanayii haline getirilmesi yılda 10 milyon traktör imal edilmesini sağlayacaktır. Öte yandan Profesör Baade, dünya gübre üretiminin, her ülkenin jeolojik ve iklim şartları gözönünde tutulmak kaydıyla, halen ekilmiş bulunan toprakların optimum işletmesi için gerekli miktarın ancak % 10'unu bulduğunu belirtmektedir. Bu da 60 milyon ton potas ve azotlu gübre üretilmesini gerektirecektir (16). Bugün dünya üretim kapasitesi bu rakamın ancak % 15-20'sini bulmaktadır. Fakat kimya sanayinde bir dönüşüm ihtiyaç seviyesine hızla yaklaşmayı mümkün kılacaktır.

Demek ki hâlihazır üretken güçler, bütün insanlığı modern konforla donatmaya, hiçbir şekilde elverişli değildir. Birleşmiş Milletler'in bir yayınına göre (18), ileri sanayi ülkelerinde yaşayan halkların yararlandığı işlenmiş sınai ürünlerin sadece yarısını bile gelişmemiş ülke halklarının emrine tahsis etmek için 1926-29 yıllarında işlenmiş sanayi ürünlerinin yıllık ihracatını 16 misli artırmak, yani bu dönemdeki dünya ticaretinin toplam hacmini üç misli artırmak gerekecekti. Birleşmiş, Milletler'in bir araştırması bu teşhisi doğrulamaktadır (19).

Demek ki yeryüzündeki bütün halklara sınaî ürünleri bol bol sağlamak için, üretici güçlerde yeni ve büyük bir genişleme gerektir. Bu genişleme şüphesiz, bugünkü sınaî üretimin, üç misli değilse bile, en azından iki misli artırılmasını gerektirmekte ve kapitalizmle sosyalizm arasında bir geçiş devresini, sosyalist birikim devresini gerekli kılmaktadır. Bu devre boyunca büyük üretim ve mübadele araçlarının sosyalizasyonu ve ekonominin dünya çapında planlanması sayesinde mallarını ve hizmetlerini üyelerinin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde dağıtan bir ekonomiyi mümkün kılan bir gelişme derecesi üretici güçlerde (mekanik ve beşeri güçler ki bu sonuncusu özellikle muazzam bir eğitim çabasını gerektirir) sağlanabilir.

Nihayet azgelişmiş ülkelerin düşük hayat seviyesini geniş ölçüde aşan sanayileşmiş kapitalist ülkelerin bugünkü medeniyet ve konfor seviyesi ideal olmaktan çok uzaktır.* Bu ülkelerde israf ve lüzumsuz lüks kol gezdiği, beslenme ve konut bakımından en zengin ülkelerdeki ideal fizyolojik normlara yaklaşıldığı halde, şehircilik, konut, özel ve genel ulaşım, orta ve yüksek öğrenim, sağlık bakımı -her şeyden önce koruyucu hekimlik- bilimsel araştırma, sanatsal gelişme, halk turizminin yapılandırılması, kitapların ve fikirlerin genellikle yayınlanması, henüz çok yetersizdir ve bu alanlarda büyük bir boşluk göze çarpmaktadır. Birkaç örnek verelim:

* Sovyet iktisatçısı P. Mstislavski'nin bu konudaki tahminleri şöyledir:

	Nüfus başına yıllık tüketim		
	İdeal rasyonel normlar	*A.B.D.*	*Büyük Britanya*
Et - Kg -	73- 91	73,7	48,3
Balık -Kg -	7- 16	5,1	10,4
Süt- Kg -	292 - 585	240	209
Şeker - Kg -	27-33	45,3	38,1
Yumurta- Adet -	175 - 370	392	227
Pamuklu kumaşlar - metre -	50- 57	54,3	25,6
Yünlü kumaşlar - metre kare-	4,9 -7,2	2,7	5,6

Rasyonel tüketim normları bir yandan çeşitli klimatolojik ihtiyaçlar, öte yandan farklı ikame ürünler arasındaki karşılıklı telafi gözönünde tutularak Sovyet Bilimler Akademisi tarafından hazırlanmıştır (20).

— 1954 yılında İsveç'te ve Norveç'te konutların % 30'unda, Fransa'daki konutların % 41'inde ve İtalya'daki konutların % 65'inde akarsu yoktur.

— Aynı yıl içinde Büyük Britanya'daki konutların % 38'inde, İsviçre'dekilerin % 30'unda, Almanya'daki konutların % 57'sinde, İsveç ve Hollanda'daki konutların %70'inde ve bütün Avrupa ülkelerindeki konutların, % 80 ila 95'inde banyo yoktur (21). Büyük Britanya'da 850 bin, Belçika'da 200 bin, ABD'de 13 milyon gecekondu vardır. Normal ve konforlu diye kabul edilen konutlar bile, şehirlerin, şehircilik açısından rasyonel bir şekilde yeniden imar edilmesi çerçevesi içinde, tekrar ele alınmalıdır.

— 1950'ye doğru Fransa'da ve İtalya'da yılda bin kişiye düşen kitap miktarı İskandinav ülkelerindekinin % 50'si, Almanya'dakinin % 35'i ve ABD'deki % 14'ü idi.

— 1955 yıllarına doğru Batı ülkelerinin çoğunda orta öğrenim gören işçi asıllı öğrencilerin sayısı orta sınıflara mensup öğrencilerin % 50'sidir. İşçi sınıfının faal nüfusun % 50'sini, hatta daha fazlasını teşkil ettiği ülkelerde işçi asıllı üniversite öğrencilerinin sayısı nadiren % 10'u geçmektedir. Crocther Report'a göre, Büyük Britanya'daki çocukların % 70'i (!), 15 yaşında öğrenimi tamamen bırakmaktadırlar.

— Aynı yıllara doğru, sosyal sigortaya rağmen özellikle Büyük Britanya ve Fransa'da, burjuva ailelerinde çocukların ölüm nispeti *iki misli*, kalifiye olmayan işçilerde de *üç mislidir.*

— 1957'de Batı Avrupa'daki ailelerin 1/3'ü ilâ 2/5'inin henüz radyoları yoktur. Ailelerin sadece % 10'u ile % 20'sinin bir çamaşır makinesi ya da bir buzdolabı vardır (22).

— Nihayet, dünyanın en zengin ülkesi olan ABD'de bile 65 yaşını geçmiş kimselerin % 60'a yakın bir kısmı 1958'deki tahminlere göre, yılda 1000 dolardan daha az bir para ile yaşamak zorundadır (23).

Bugün bilimin ve tekniğin mümkün kıldığı optimum hayat seviyesini bütün insanlar için gerçekleştirmek amacıyla Avrupa'da bile muazzam bir üretici çaba sarfedilmesi gerekmektedir. Kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş dönemi bu çabanın gerçekleştirilmesini mümkün kılacaktır.

Uluslararası bir sosyalist birikimin kaynakları

Geçiş devresinin temel sorununu, sosyalist birikim sorununu halletmek için ideal ortam dünya ekonomisidir. Gerçekte sosyalist ekonomi, dünya çapındaki işbölümünün avantajlarından, bu ortam içinde, azami derecede yararlanabilecektir. Gerçekte bu çerçeve içinde, sosyalist ekonomi, bu işbölümünü değişmez bir veri olarak ele almaksızın ve bunu, azgelişmiş ülkeler sanayileştikçe, değiştirerek, fakat sanayide, madencilikte ve tarımda (canlı ve cansız) emekten mümkün olduğu kadar tasarruf edilmesini sağlayan işbölümünü belirleyerek bu yararlanmayı gerçekleştirecektir. Kaynakların dünya çapında yeniden dağıtımı işlemi, hiçbir halk için tüketimde herhangi bir fedakârlığı gerektirmeksizin, bu ortam içinde sağlanabilir. Dünya çapındaki birikim ritmi, her şeyden önce, azgelişmiş ülkelerin sanayileşme ritmi, bu yeniden

dağıtım sayesinde, son derece artırılabilecektir. Hem de buna paralel olarak bütün halkların hayat seviyesinde de bir artış meydana gelecektir.

Bu, ilk bakışta, çelişki gibi görünmektedir. Hem birikim ritmini hem de dünya tüketiminin gerçek hacmini aynı zamanda artırmak nasıl mümkün olabilir? Bu sır en önemli kısmının, yani silahlanma masraflarının birkaç yıldan beri gerçekte, *yılda* 120 milyar doları bulduğu *üretken olmayan muazzam bir tüketim fonunun varoluşuyla açıklanır.*[*]

Nitekim, sanayileşmemiş ülkelerin hızla sanayileşmesi için gerekli sermaye çeşitli yazarlar tarafından tahmin edilmektedir. Birleşmiş Milletler'in bir yayını bütün Asya kıtasını, kişi başına düşen ürün miktarı bakımından İkinci Dünya Savaşı arifesinde Japonya'da erişilen seviyeye eşit bir duruma getirmeyi sağlayacak yatırımları 2500 milyar dolar olarak tahmin etmektedir (24). Bu da sadece yılda yüz milyar dolarlık 25 ödeme (yatırım) demektir. Böylece yaratılacak olan dev sanayi, bu geliri on yıllık bir zaman içerisinde iki misline çıkarmak için gerekli kaynakları kendiliğinden sağlayacaktır. Latin Amerika'nın ve Afrika'nın nüfusu gözönünde tutulursa azgelişmiş bütün insanlığın "gözyaşlarına boğulmadan sanayileşmesi" için gerekli fonların 3000 milyar doları bulacağı tahmin edilebilir.[**] Silahlanma için israf edilen bugünkü kaynakları otuz ya da kırk yıl boyunca "üçüncü dünyanın" sanayileşmesine hasretmekle, "dünyanın bir numaralı sorunu" yirminci yüzyıl sona ermeden önce halledilebilecektir.

A. Bonne, biraz daha iyimser tahminlerde bulunmaktadır. Geliri % 250 artırmak ve Asya'da tarımda istihdam edilen faal nüfusu % 80'den % 15'e indirmek için 15 yıl boyunca 170 milyar doların gerekli olduğunu belirtiyor. Fakat tarıma 170 milyar değil de 850 milyar dolar yatırılacak olursa, gelir, ilk seviyenin on mislinden daha fazla olacak ve tarımda istihdam edilen nüfus yarı yarıya azaltılacaktır. Bonne, geliri %2 artırmak ve gelişmemiş ülkelerdeki nüfusun %1'ini sanayi alanına aktarmak için gerekli kaynakların yılda 19 milyar doları bulacağını tahmin eden ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nca yayınlanan bir kaynağı zikretmektedir (26). Bu rakamları beşle çarparsak yılda %10'luk bir büyüme oranını elde ederiz, bu da 30–35 yıl sonra 15

---

[*] 1962-63 ve 64 yıllarında sadece NATO üyesi devletlerin askeri masrafları sırasıyla 71,7, 73,7 ve 76 milyar dolara yükselmiştir. Buna Varşova Paktı üyesi ülkelerin harcadıkları 20 milyar dolarla, Çin Halk Cumhuriyeti'nin harcadığı dört milyar doları da ilave etmek gerekir. Dünyanın diğer ülkeleri de silahlanmaya 20 milyar dolar harcamışlardır.

[**] Bu rakam aşağıdaki hesaplama ile yeniden gözden geçirilmelidir: Halen azgelişmiş bölgelerdeki insanların 1,4 milyarının gelirlerini, Tinbergen, 130 milyar dolar olarak hesaplamaktadır. Paul G. Hoffmann'a göre, yılda 7 milyarlık bir yardım, nüfus başına gelirin yılda % 2 artmasını sağlayacaktır (25). Demek ki 70 milyar dolarlık bir yardım nüfus başına düşen bu geliri yılda % 20 artıracaktır. Bu bölgedeki nüfusun 40 yılda 1,4 milyardan 3,1 milyara yükseleceği hesaplanmıştır. Aynı zamanda, bu ülkelerin halen % 5-6 olan iç-tasarruf oranı, 10 yıl sonra % 8-10'a, 20 yıl sonra % 15'e, 25 yıl sonra da % 18-29'ye yükselecektir. 3 Dolarlık bir yatırımın, geliri bir dolar artırdığı varsayılırsa, halen nüfus başına düşen 100 dolarlık gelir 10 yıl sonra 220 doları; 15 yıl sonra 315 doları, 20 yıl sonra 375 doları 25 yıl sonra 425 doları, 30 yıl sonra 510 doları, 35 yıl sonra 620 doları, 40 yıl sonra 800 doları bulacaktır ki bu rakam halen Büyük Britanya'da nüfus başına düşen gelire eşit demektir. 27'nci yıldan itibaren iç tasarruf etkisinin dış yardımın etkisini aşacağını belirtelim.

misli artan toplam bir geliri verir, yani yukarıda erişilen aynı sonuç sağlanmış olur.

Beşeri sorunların -törelerde ve alışkanlıklardaki değişiklerin, makul bir şehirleşmeye uyum sağlamanın, eğitim, öğretim, teknik bilgi ve mesleki formasyonun- bu sürecin büyük ölçüde geciktirilmesi tehlikesini yaratacağını biliyoruz. Fakat meselenin maddi yönünün yirminci yüzyıl sona ermeden önce teorik bakımdan tasavvur edilebilir bir hale gelmesi bile, insanların ve ulusların davranışlarında hakiki bir devrime yol açacaktır.

Bu hal çaresinin üstünlüğü özellikle şu olguda kendini gösterir: Sanayice ileri ülkelerde bu muazzam çaba, halkın tüketiminde hiçbir kısıtlamaya yol açmayacağı gibi, ekonomik genişlemede de herhangi bir yavaşlamaya meydan vermeyecektir. Sınaî yapının kendisi esas itibariyle değişmeyecektir. Dünya çapında bir ekonomik gelişme planı çerçevesi içinde silah fabrikalarını, donatım malları, inşaat malzemeleri, haberleşme ve ulaştırma araçları imal eder hale getirmek ve profesörlerin, teknik eğiticilerin, mühendislerin, doktorların, psikologların yetişmesini finanse etmek ve subay, pilot, füze yapımcısı, lojistik uzmanları ya da silahlı kuvvetlerdeki "Welfare" servisinde çalışan teknisyenlere son vermek söz konusu olacaktır.

Ulusal ekonomik planlamanın ve ileri sanayi ülkelerinde kapitalist rejimin ortadan kaldırılmasının sağlayacağı bütün avantajlar, bu andan itibaren, sadece bu ülkelerin halklarının yararlanmasına sunulacak ve onların hayat seviyelerinde ileriye doğru yeni bir sıçrama yapmalarını sağlayacaktır.

Dünya çapında böyle bir ekonomik gelişme planının hazırlanması – insanlığın bir numaralı görevi-, ayrıca gelişmemiş ülkelerin çağdaş tekniği en ileri şekliyle elde etmelerini sağlayacak ve onların, kapitalist Batı'nın ya da Sovyetler Birliği'nin sanayileşme boyunca geçirdiği aşamalardan geçmelerini önleyecektir. Bugün en ileri memleketlerin kudretini aşan dev tasarılar -sahranın ekime elverişli hale getirilmesi, Amazon cengelinin kökten değiştirilmesi, Si-Kiang'ın yaşanabilir hale getirilmesi ve sanayileşmesi, yıldızlararası seferlerin düzenlenmesi- bütün insanların refahını artırmak amacıyla, insan soyunun ortak çabası sonunda gerçekleştirilebilecektir. Ulusal devletin bekasının gerektirdiği muazzam israflar -sadece devletin bekasının gerektirdiği muazzam israflar -sadece askeri masraflar ve gümrük masrafları değil, daha uzun bir süre mükemmel bir şekilde çalışabilecek bir milyondan fazla arabanın her yıl hurda haline gelmesine yol açan ihracat yasağının doğurduğu ticari masraflar- bir anda önlenmiş olacaktır.

Sanayileşmiş ülkelerde sosyalist birikimin kaynakları

Geçiş dönemi sorunlarının çözümü, üretici güçlerde yeni bir hamleyi gerektirir. Sanayice gelişmiş ülkelerde -bu hamle, hiç şüphe yok ki, kitlelerin hayat seviyesinde bir azalmaya meydan vermeden gerçekleşebilir. Aksine, bu atılım, bu seviyenin hızla yükselmesiyle atbaşı gider. Bu amaçla, kapitalist

ekonominin gerektirdiği ve sosyalist bir planlamanın önleyebileceği muazzam israfın bir envanterini çıkarmak yeter.*

Daha hızlı bir ekonomik büyüme için gerekli ek birikim fonunun ve bunun yanısıra halkın refahında bir artış sağlamak için gerekli ek tüketim fonunun başlıca kaynağını burada aramak gerekir.

1) *Mevcut üretici güçlerin sürekli tam istihdamı*: Kapitalist üretim tarzı içinde mevcut üretici güçler (her şeyden önce de işçiler ve donatım) dönemsel dalgalanmalardan dolayı periyodik olarak önemli bir eksik istihdamla karşılaşır. Leon Henderson, 1929'daki seviyeye oranla, insanların ve makinelerin eksik istihdamından dolayı 1930-40 devresi boyunca Amerikan halkının uğradığı kaybın 300 milyar dolar gibi muazzam bir meblâğa yükseldiğini hesaplamıştır (27). Normal büyümeden dolayı uğranılan ve 7,5-9 milyar doları bulan zarar gözönünde tutulmazsa, sadece 1949'daki gerileme bile, ulusal hasılada 16,5 milyar dolarlık bir azalmaya yol açmıştır. 1957-1958'deki iktisadi gerilemeden ve bu iki yıl boyunca normal büyüme ritminin durmasından dolayı Amerikan halkının uğradığı zarar 50 milyar dolar kadardır.

Ayrıca, şu hususu da gözönünde tutmak gerekir ki, yüksek konjonktür yıllarında bile insanların ve takım tezgâhlarının eksik istihdamı büyük boyutlara ulaşmıştır. Amerikan Devleti'nin önemli kişilerinden İsadore Lubin, 1929 "boom" unda takım tezgâhların eksik istihdamının % 20 olduğunu hesaplamıştır (28), 1954–1957 yüksek konjonktür** devresi boyunca bazı sınai sektörlerdeki kullanılmamış üretim kapasitesinin büyüklüğüne daha önce işaret etmiştik. 1959'da 4 milyon Amerikalı'nın işsiz kalması sonunda Amerikan halkı yılda 16-20 milyar tutarında bir kayba uğramıştır. 1955' te ve 1956'da, ki bu yıllar yüksek konjonktür yıllarıdır, demir-çelik sanayinin kapasitesinin ancak % 83'ü (1955'te) ve % 80'i (1956'da) ile çalışmıştır.

Nihayet, mevcut kaynakların eksik istihdamının, bir başka şeklini de belirtmek gerekir: Bu kaynakların aşırı stoklar şeklinde -açık ya da gizli- gömülenmesi, büyük kumpanyaların özel mali uygulamaları sonunda gizli kalmış birikim fonlarının gömülenmesi*** v.s. Halihazır duruma göre, mevcut üretken güçlerin tam istihdamı, şüphesiz Amerika'da nüfus başına düşen geliri % 20 artıracak, yani üretici yatırım fonunun ve ekonominin büyüme oranını iki misline çıkaracak ve aynı zamanda da orta halli ailelerin tüketiminde önemlice bir artış sağlayacaktır.

---

* Özel teşebbüsün bütün müteferrik masrafları ile ilgili ilginç bir tahlil K. William Kapp tarafından yapılmıştır. Bakınız: *The social costs of private enterprise* — 1950 Harvard University Press, sayfa 287 — Kapp, topluluğun halen yüklendiği ve azaltılması ya da önlenmesi mümkün bir dizi masrafı, örneğin, havanın ve suların kirlenmesinden, doğal kaynakların israf edilmesinden, iş kazalarının, meslek hastalıklarının çoğalmasından doğan masrafları ortaya koymaktadır.

** XIV. bölüme, "Aşırı sermayelendirme" ara başlığına bakınız.

*** XIV. bölüme, "Aşırı sermayelendirme" ara başlığına bakınız.

2) *Aşırı lüks masrafların önlenmesi*: Kuznets'e göre, en yüksek gelir beyanında bulunan Amerikalı vergi mükelleflerinin % 5'i -2,5 milyon kişi- 1948'de ulusal gelirin % 18'ini, yani toplam olarak 40 milyar doları ele geçirmiştir (29). Bu gruplar içinde vergi kaçırmanın sadece % 20 olduğu kabul edilse bile -uzmanların söylediklerinden daha düşük bir orandır bu (30)- 50 milyar dolarlık efektif bir gelir, yani aile başına 20 bin dolar elde edilir. Oysa bu aynı yıl içinde ABD'deki vergi mükelleflerinin ortalama geliri 4200 dolardı. Bu ortalama masrafların üç misli tutan her şey lüzumsuz bir lüks olarak kabul edilirse, 22 milyar dolarlık bir tasarruf sağlamak imkânı ortaya çıkar, israfın sadece ortalama gelirin dört misli olduğu kabul edilirse, tasarruf edilecek miktarın sekiz milyar doları bulduğu görülür. Burada orta sınıfların üst tabakalarında da meydana gelen gereksiz harcamalarda büyük bir artış söz konusudur sadece.

Bu rakam sosyalist ulusun gereksiz bulacağı ve israf edilmiş gözü ile bakacağı mallara ve hizmetlere tekabül etmektedir. Sağduyu sahibi hiçbir insan, bilimsel ve tıbbi araştırmalar, kanserle mücadele ve üniversite öğrenimi için değil de müşterek bahis, kumar ve içki için, bir ulusun daha çok israf eder bir durumda olmasını normal diye kabul edemez. Oysa Büyük Britanya'da ve ABD'de bugün böyle bir durum vardır. Lüks masrafların, israfın, ya da gerçekten zararlı harcamaların ortadan kaldırılması bile, Batı dünyasında yararlı genel tüketim için, her şeyden önce de eğitim, sağlık, ve doğal kaynakların korunması için yapılan harcamaların iki misline çıkmasını sağlayacaktır.

3) *Dağıtım masraflarının kısıtlanması*: Dağıtım masraflarının artışı, kısmen, sosyalist bir toplumun bile tamamen ortadan kaldıramayacağı teknik sebeplere dayanır. Fakat bu artış, aynı zamanda altıncı bölümde de göstermiş olduğumuz gibi, çağdaş kapitalist ekonominin özel mahiyetinden ileri gelen *satış masraflarının* gittikçe önemli bir kısmını da ihtiva eder. Dağıtım şebekesinin entansif rasyonalizasyonu, lüzumsuz bütün aracıların ortadan kaldırılması, satış yerlerinin tüketicilerin yararına uygun sınırlandırılması, reklam hacminin önemli ölçüde azaltılması ve stoklamanın, kâr için yapılan satışın ve üretimin seyrine göre değil de objektif kurallara göre organizasyonu, yani bütün bunlar, bugün ABD'de malların perakende fiyatının % 50'sine yakın bir kısmını bulan dağıtım masraflarının yarı yarıya azaltılmasını sağlayabilecektir.

4) *Sanayinin rasyonel organizasyonu*: Tam istihdam şartlarında çalıştığı zaman bile özgür (serbest) teşebbüs sistemi önemli israfları gerektirir. Bunun birkaçını sıralayalım: Özel ihtira beratları ve işletme sırrı sistemi, birçok alanlarda, özellikle takım tezgâhları sektöründe standardizasyonu ve üretimi geriletmektedir (Profesör Seymor Melman'ın O.E.C.E. hesabına yaptığı incelemeye bakınız.). Büyük tekel tesisleri tamamen amorti edilmediği sürece (31), kâr elde etmek yüzünden, devrim yaratacak teknik buluşların uygulanması gecikir; tekel sistemi irrasyonel yatırımları gerektirir (32). Bütün işletmeler arasında koordinasyonun ve işbirliğinin olmayışı teknik ilerlemenin eşitsiz dağıtımına yol açar: Modern makineler geliştirildikten sonra bile

eski makinelerin imalatı, hatta yeniden tesisi devam eder. İşletmelerin ya da sanayilerin çöküşü birden bire gerçekleşir ve kaynakların ya da değerlerin tahribini gerektirir; yatırımlar bütün ekonominin global verimliliği kriterine göre değil de her işletmenin bireysel verimliliği kriterine göre yapılır.

5) *İşçilerin yaratıcı enerjisinin serbest hale geçirilmesi*: Kapitalist sanayide işçi, kendini son derece karmaşık üretim sürecinin cansız bir parçası gibi hisseder. Bununla beraber işletmesinin yönetiminde doğrudan doğruya ya da dolaylı bir sorumluluk yüklenmiş, aynı işçi, üretimdeki her artışın ve üretilmiş malların maliyet fiyatındaki her azalmanın kendi hayat seviyesinde ve içinde yaşadığı yerel topluluğun hayat seviyesinde otomatikman bir artış sağlayacağının bilincine tecrübeyle varırsa, muazzam bir icat yeteneği ve hüner gösterecektir.

Nihayet, yeni bir üretim tekniği, kapitalizmde ancak kârı artırdığı zaman uygulandığı halde, planlı bir ekonomide canlı emekten bir tasarruf sağlar sağlamaz uygulanır.

Sosyalist bir ekonominin bu başlıca 5 kaynaktan sağlayacağı ek kaynakların tümünü rakam rakam sıralamak imkânsızdır. Şüphesiz, bunlar, bu ülkeleri temel tüketim mallarında, yarı-dayanıklı ve dayanıklı tüketim mallarında bir bolluk seviyesine yaklaştıracak olan hızlı bir büyüme sürecine yol açacaktır.

Örneğin, Batı Avrupa ekonomisinin yıllık büyüme oranı ortalama %5'ten ortalama olarak % 10'a yükseldiği takdirde, 10 yıla kalmadan Amerikan vatandaşının bugünkü hayat standardı aşılmış olacaktır. ABD'deki yıllık büyüme oranını % 3'ten % 7'ye çıkarmak suretiyle bu ülke halkının kendi hayat standardını 10 yıl içersinde iki misli yükseltmek mümkün olabilecektir. Bir dizi temel ihtiyaçlar tatmin edildiği için kaynaklardaki her artış, özellikle, tatminsizliğin henüz çok geniş olduğu daha az sayıdaki birçok ihtiyaç üzerinde yoğunlaşacak ve bolluk da mal ekonomisinin ortadan silinmesi de hızla yaklaşacaktır.*

Azgelişmiş ülkelerde sosyalist birikimin kaynakları

Sanayice gelişmiş dünyanın büyük bir yardımı olmaksızın azgelişmiş bir ülkede geçiş dönemi sorunlarını çözümlemek son derece güçtür. Ve bu Sovyetler Birliği'nin 1917'den 1953'e kadarki tarihinde görülen dramatik tercihleri gerektirir. Şüphesiz bugün kurtuluş mücadelesi veren "üçüncü dünyanın", sanayi ülkeleri üzerindeki etkisi ve sanayice gelişmiş gayrı kapitalist ülkelerin mevcudiyeti gözönünde tutulursa meselenin aynı şekilde ortaya çıkması pek az muhtemeldir. Bununla beraber, azgelişmiş ülkelerde sosyalist birikim sorununun genel çerçevesi ortaya konmuştur.

Azgelişmiş ülkelerin "yoksulluğunun kısır bir döngü" içinde olduğundan sık sık söz dilmektedir: Azgelişmiş ülkeler yoksul oldukları için yüksek bir yatırım fonu elde edemeyecekler, ulusal gelirlerinin % 5-6'sından daha faz-

* XVII. Bölüme, "Sosyalist Ekonomi" bölümüne bakınız.

lasını yatırım alanlarında kullanamadıkları için azgelişmiş ülkeler olarak kalacaklardır (33). Çeşitli yazarlar, bu arada Paul A. Baran, bu hükmün aldatıcı - yanıltıcı - olduğunu göstermiştir (34). Bu hüküm, üretici birikim fonuyla, Baran'ın bu ülkelerin "potansiyel fazlası" dediği şeyin birbirine karıştırılmasına dayanmaktadır. Gerçekte, sosyal artı-ürün kavramı söz konusudur. Bazı iktisatçıların ileri sürdüklerinin aksine, bu ülkelerdeki sosyal artı-ürün, brüt ulusal hâsılanın sanayileşmiş ülkelerdeki brüt ulusal hâsılaya oranla daha az değil, daha yüksek bir kısmıdır. *Azgelişmiş ülkelerin yoksulluğu, bu artı-ürünün yetersizliğinden değil, ekonomik büyüme açısından, kötü kullanılmasından ileri gelmektedir.*

Azgelişmiş ülkelerdeki sosyal artı-ürünün, Baran'a göre, üretici birikim-yatırım- fonu için pratik bakımdan kaybolmuş bulunan kısımlarını şöylece sıralayabiliriz:

1) Toprak sahiplerinin el koyduğu tarımsal artı-ürün. Bunun büyük kısmı üretici olmayan bir tarzda harcanmıştır (Côte d'Azur'de yaşayan ya da Avrupa gazinolarından çıkmayan Mısırlı paşalar ile İranlı aristokratlar) ya da gömülenmiştir (Hindistan'daki muazzam altın gömüleri).

2) Kırlık bölgelerde yaşayan tefecilerin ve tüccarların tarımsal artı-değerden ele geçirdikleri kısmı. Bu da, genellikle, toprak satın almak için (ki bu, arsa ve rant fiyatlarında sadece yapay bir yükselmeye yol açar), tefeci ya da tüccar sermayesinin artırılması için, gömüleme için ya da lüks tüketim için kullanılır.

3) Sosyal artı-ürünün yabancı şirketler tarafından ihraç edilen kısmı. Bazı sömürge ülkelerinde bu çok yüksek bir yekûn tutmaktadır.*

4) Sosyal artı-ürünün *lumpen burjuvazi* ve devlet bürokrasisi tarafından yani irtikâp, sefahat, cinayet yoluyla ele geçirilen (ve üretici olmayan tüketimde kullanılan) kısmı Batı'da bazen çok büyük bir boyuta erişebilmektedir.**

Çeşitli azgelişmiş ülkelerde tarımsal artı-ürünün, tarımsal ürünün % 30-35'ine yükseldiği ve bunun çoğu zaman ulusal hasılanın % 50'sini aştığı gözönünde tutulursa, bir tarım reformunun ve tarımsal artı-ürünün bir kısmının devlet tarafından temerküzünün, hızlı bir sanayileşme için yaratacağı muazzam kaynaklar kendiliğinden ortaya çıkar. Bonne, Mısır'da ulusal gelir içinde tarım rantının % 20 olduğunu belirtir (35).

Bütün bu yukarıda sıraladıklarımız, geçiş devresine yaklaşmış ve sosyalist birikimi sağlamak işine kalkışmış azgelişmiş bir ülkenin ulusal hasılasıyla ilgilidir sadece. Fakat bu gerçek artı-ürünün yanı sıra, azgelişmiş ülkelerin çoğunun harekete geçirebileceği muazzam bir *potansiyel artı-ürün*; kırlık

---

* XIII. bölüme bakınız.

** 19 Mart 1960 tarihli "Le Monde" gazetesine göre, Batista'nın diktatörlüğü zamanında Havana'nın bazı mahalleleri aynasızlar, muhabbet tellalları ve lotaryacılar tarafından, yani siyasi "boss" lar taralından kontrol ediliyordu Bu *lümpen burjuvazinin* "iş hacmi", yılda milyonlarca lirayı buluyordu. Saygon, İskenderiye, Hong-Kong ve Rio'da da buna benzer durumlar mevcuttur (ya da mevcut idi).

bölgelerde (köylerde) eksik istihdamdan dolayı kullanılmamış emek potansiyeli vardır.*

Sorunun bu temel veçhesine sistemli bir şekilde ilk defa Ragnar Nurkse dikkati çekmişti. Nüfus yoğunluğunun fazla olduğu azgelişmiş ülkelerdeki tarım emekçileri kitlesinin yıl içinde haftada sadece birkaç gün çalıştığı göz önünde tutulursa, bu kitlenin haftada muntazaman 5 ya da 6 gün istihdam edildiği takdirde ulusal topluluğun yararlanacağı muazzam miktarda bir ürün ve hizmet sağlayabileceğini açıkça kabul edebiliriz (36).

Şüphesiz, meseleyi basitleştirmekten kaçınmak gerekir. Her şeyden önce bu artan üretimin büyük bir kısmı, özellikle küçük bir köy sanayinde verimli kullanılmasını sağlayacak iş aletlerinin olmayışından dolayı, tarımsal üretim şeklinde görünecektir** (16). Artan bu tarım üretiminin önemli bir kısmı bizzat üreticiler tarafından tüketilecektir. Bu da özellikle onların hayat seviyesini yükseltmenin en emin yolu olacaktır. Bu köylülerin halen yararlandıkları geçim imkânlarının pek az üretici bir çalışmayı çok yavaş bir ritimle sağladığı gözönünde tutulursa, köylülerin tüketimindeki bu artış, aslında fizyolojik bir zaruret olarak görünecektir.

Öte yandan, binlerce köylünün, geleneksel alışkanlıklarını altüst edecek olan düzenli bir çalışma için seferber edilmesi, harekete geçirici siyasi bir gücün ya da -sosyal bir gücün, köylüleri *gönül rızasıyla* çalıştırabilecek bir gücün- varolmasını gerektirir. Bu seferberliği cebri bir *çalışma sistemi* haline getirmek için yapılacak her girişim, verimde hemen bir azalmaya yol açacak ve ekonomik büyüme açısından bir israf olarak görünecektir.***

Nihayet, tarımsal üretimi artırma imkânları sonsuz değildir (ekilebilir toprakların yüzölçümünün sınırlı oluşu, iş aletlerinden ve gübrelerden sınırlı yararlanılması, yeni çalışma aletleri olmaksızın teknikte büyük değişiklikler yapmanın imkansızlığı v.s.) Bundan dolayı da tarımdaki işgücü kitlesinin tam istihdamı, bu kitlenin, kısmen alt yapı çalışmaları (yollar, kanallar, demiryolları) ve modern sanayide istihdamını sağlayacak (gerekli) donatım yoksa, inşaat alanında istihdamı için seferber edilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu son ihtimalden dolayıdır ki bu seferberliğin seve seve ve bir coşku içinde devam etmesini sağlamak, Çin komünleri örneğinin de gösterdiği gibi, son derece güç olacaktır. Sorunun halledilmesi köy topluluklarının hayat seviyesinin doğrudan doğruya yükseltilmesini sağlayan çalışmalara öncelik

---

* XIII. bölüme bakınız.

** Profesör Bonne'nin belirttiğine göre sulanmış bir hektarlık arazi sulanmamış bir hektarlık araziye oranla beş misli emeği gerektirir. Hindistan'ın sulamalı tarım yapılan bölgelerinde köylüler ortalama olarak yılda 280 gün çalışmakta, buna karşılık sulamanın olmadığı bölgelerde 114-118 gün çalışılmaktadır. Çin'de komün hareketinden önce durum aynıydı (37). Ekilebilir toprakların büyük bir kısmı Çin'de ve Hindistan'da henüz sulanmadığı için -Çin'de % 55, Hindistan'da % 85- üretimi ve hayat standardını artırma imkânları çok daha fazladır.

*** Prof. Nurkse, işçileri işsizlerden daha iyi beslemenin fizyolojik zaruretini göz önünde tutmaktadır. Gene de birikim fonlarının üreticilerin tüketimine "sızmasını" önlemek meselesi aklını kurcalamaktadır (38). Nurkse, tüketimin artışıyla emeğin üretkenliğinin artısı arasındaki apaçık ilişkiyi anlamamış görünüyor.

verilmesine bağlıdır. Örneğin köy evlerinin, okulların, hastanelerin, revirlerin yapılması. Bu alanda özellikle Gine ve Küba'da büyük bir tecrübeye girişilmiştir (39).

Azgelişmiş ülkelerde iktisadi büyüme aracı olarak kırsal bölgelerdeki emek müddetinin normalleştirilmesi, tarımda yapılacak sosyal bir devrime bağlıdır. Böyle bir devrim yoksa köylülerin seferber edilmesinin, cebri çalışmaya dönüşmesi kaçınılmazdır. Ayrıca, bir toprak sahipleri sınıfının mevcudiyeti de bunların sosyal artı-ürünün büyük bir kısmını yeniden ele geçirmelerine ve bunu potansiyel bir üretici fonuna aktarmalarına yol açar. Özel toprak mülkiyetinin bulunmadığı Ekvator Afrika'sında bu tarım devrimi gerekli değildir. Bu ülkede gerekli olan şey, kabile topluluklarını, az çok kapitalist ekonomiye bağlanmış bulunan sömürgen şeflerin vesayetinden kurtaran sosyal bir devrimdir.

Maksimum ve optimum birikim oranları

Şimdi geçiş devresinin temel sorununa, yani optimum büyüme oranının belirlenmesi sorununa yanaşıyoruz. Bu sorun hem ekonomik veçhesi hem de sosyal veçhesi bakımından incelenmelidir. Zaten incelemenin de göstereceği gibi, genellikle kabul edilenin aksine, bu iki veçhenin irdelenmesi, çelişik sonuçlar yaratmaz. Çoğu yazarlar hızlı sanayileşme aşaması boyunca Sovyet halkının düşük hayat seviyesinin, bu süreç hızlandırılmak istenseydi bile, "kaçınılmaz" olduğunu tekrarlamışlardır. Diğerleri ise bunu genelleştirmiştir: Bir ülkede büyüme oranındaki önemli her artış, ancak hayat standardının azaltılmasıyla mümkündür. Daha önce de bu çeşit basit sonuçları tekrar tekrar belirtmiştik. Bu görüşlerin hepsi de bir kaynağa, ister kapitalist toplumda ister kapitalist toplumdan sosyalizme geçiş devresindeki bir toplumda olsun, ulusal hasılanın -ulusal gelirin- dağıtımı ile ilgili yanlış bir anlayışa dayanmaktadır.

Egemen görüş, bu geliri iki kısma ayırmaktadır: Cari tüketim fonu ve birikim fonu.* Birikim fonu, ancak cari tüketim fonunu azaltarak artabilir. Oysa birikim fonu müstakbel tüketimin artmasını mümkün kılar. Böylece geçiş devresindeki üreticiler, doğrudan doğruya artmış bir tüketim ile daha hızlı bir ekonomik büyüme -artan müstakbel bir tüketim- arasında, kaçınılmaz olarak, bir seçme yapmak zorunda kalacaktır. Büyüme ritmi arttıkça tüketicilerin katlanmak zorunda oldukları fedakârlıklar da artacaktır.

---

* Bu hata Keynes'in ortaya attığı bazı formüllerin yanlış bir şekilde yorumlanmasından dolayı daha da artmıştır. Keynes ulusal geliri tüketimin ve tasarrufun toplamı olarak tanımlar ve sonra da, tasarrufla yatırılan arasında bir eşitlik kurar. Fakat bunun "tasarruf" = "yatırım" = "cari olarak tüketilmeyen her şey" anlamına geldiğini belirtir (41). *Üreticilerin* tüketimi ile *üretici yatırımlar* arasındaki ilişkilerle ilgili bu safsatadan çıkarılacak her sonuç tabiatıyla geçersiz olacaktır. *Kapitalist rejimde* umulan kâr oranında bir yükselme (yani işçilerin ulusal gelir içindeki *nisbi payında* bir azalma), yatırımların önemli bir şekilde artmasının çoğu zaman bir şartıdır. Fakat kapitalist üretim tarzını *mahkûm etmenin*, başlıca sebeplerinden biri de özellikle budur.

Bu görüş iki sebepten dolayı yanlıştır:

Önce cari gelir, ücretlerin tüketimi ve iktisadi büyümeyi sağlamak için gerekli birikim fonu diye iki kısma ayırmak doğru değildir. Ancak ikinci terimdeki her artış, zorunlu olarak, birinci terimde bir azalmayı gerektirdiği takdirde ki böyle bir şey doğru olabilir. Gerçekten, cari hasıla üç kısma ayrılır: üreticilerin tüketim fonu, üretici yatırım fonu (üretici birikim fonu), ve sosyal artı-ürünün üretici olmayan tüketilmiş kısmı. Bu üçüncü terimdeki bir azalma *aynı zamanda* birinci ve ikinci terimde bir artışı sağlar.*

Marx'ın tekrar-üretim şemalarını kapitalizmden sosyalizme geçiş devresindeki bir toplumun büyüme sorunlarını mekanik bir şekilde uygulamakla, Marksist yazarlar, aynı hataya düştüler. Bu, birçok teorik ve pratik yanlış anlamalara yol açtı.

Böylece "saf" kapitalist toplumun çevresi içinde, *v* (değişen sermaye) sadece üretici işçilerin ücretlerini, *pl* kelimenin en geniş anlamıyla artı-değeri temsil etmektedir. Fakat bir yandan işçilerin gerçek tüketimini; öte yandan yatırım fonlarının gerçek kapsamını belirlemek için net hâsıladan, kelimenin asıl anlamıyla, toplam ücretleri çıkarmak ve bunu bakiye ile kıyaslamak yetmez. Bir yandan, işçilerin kollektif tüketimini (sağlık, eğitim ve konut alanında üretici tüketim fonunun tamamlayıcı bir parçası olan parasız hizmetleri ya da para yardımlarını); öte yandan üretici olmayan bütün tüketim ve yatırım harcamalarını (devlet idaresindeki imtiyazlı tabakaların tüketim harcamalarını) gözönünde tutmak gerekir. Üreticilerin tüketimdeki ve yatırım fonundaki payının karşılıklı olarak belirlenmesini sağlayacak hakiki başlangıç şeması, brüt hâsılanın aşağıdaki analizinden çıkar.

a) Üretici sabit sermayeyi yenileme fonu,
b) Üretici tüketim fonu: üreticilerin ve ailelerinin (emeklilik, hastalık dahil) ücretleri ve aylıkları + hayat standardını artıran kollektif tüketim, + üreticilerin konutlarının yenilenmesi,
c) Üretici olmayan tüketim fonu: aylıklar + üretici olmayan tabakaların kollektif tüketimi + üreticilerin hayat seviyesini artırmayan kollektif tüketim (devlet, ordu, v.s.)
d) Zorunlu minimum rezerv fonu (stoklar v.s.),

---

* "Planlamanın Teorik ve Pratik Meseleleri" adlı kitabında Charles Bettelheim sosyal anlamını hiç gözönünde tutmadan bu imkânları açıkça belirtir. "Çalışan nüfusun artması halinde sadece iki çözüm yolu: Hem tam istihdamı hem de aynı üretim formüllerini devam ettirmeyi, yani gerek başlangıçta ücretin üretilmiş değerin belli bir kısmına indirgenmesini, gerek bu yayılmanın üretici olmayan harcamaların azaltılmasıyla finanse edilmesini sağlar" (42). Daha sonraki eserinde ise yazar bu probleme pek değinmemiştir.
1926-7'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi içindeki Birleşmiş Sol Muhalefet'in -Trocki-Zinoviev eğilimi- hem de sanayileşme ritminin (toplam üretici yatırımların) devlet mekanizmasının işleyiş masraflarında, üretici olmayan diğer masraflarda yılda bir milyar altın rubleyi bulan bir indirim yaparak artırılmasını teklif ettiğini belirtmek gerekir.
Bu devirde Sovyetler Birliği ekonomisinin gelişme modellerini tespit eden Sovyet iktisatçıları, aşırı bir birikim oranının emeğin üretkenliği üzerinde yaratacağı etkiyi pekâlâ biliyorlardı. İktisatçı N. A. Kovalevski bunu açıkça ima eder (43).

e) Potansiyel yatırım fonu: a + b + c + d çıkarıldıktan sonra brüt hasıla bakiyesi

Sovyet yazarları üretici tüketim fonu ile üretici olmayan tüketim fonu arasındaki bu basit ayrımı yapmayı hâlâ reddetmektedirler. Örneğin A.D. Allahverdiyan, 1951'de şöyle yazıyor:

"Tüketim fon„ sosyalist toplumdaki işçilerin bireysel tüketiminin ve sosyal ihtiyaçlarının tatmin edilmesi için doğrudan doğruya kullanılmış gelirlerden oluşur... Aynı zamanda bu tüketim fonu, ülkenin savunma ihtiyaçları ve devletin güvenliği ile ilgili harcamaların (?) en önemli kısmını da ihtiva eder."

M. Bor'un 1954'te ileri sürdüğüne göre:

"Tüketim fonunun (a) Nüfusun bireysel gelirlerle karşılanan ihtiyaçlarını (b) silahlı kuvvetler mensuplarının ihtiyaçlarını ve (c) üretici olmayan sektörün bakımı ve işleyişi için gerekli maddi harcamaları (evlerin ve üretici olmayan diğer donatını mallarının kullanılmasının gerektirdiği harcamalar dahil) tatmin etmesi gerektir" (45).

Hemen belirtelim ki burada emek-değer teorisinden bir sapma ile ücretler hakkındaki Sovyet teorisinden bir sapma ve ücretler hakkındaki Sovyet teorisini ele aldığımız zaman, 18. bölümde daha yakından inceleyebileceğimiz marjinalist görüşlerden esinlenen bir görüş söz konusudur. Bir doktorun çalışması nasıl sosyal bakımdan faydalı ise, silahlı kuvvetler de Sovyetler Birliği için şüphesiz ki gereklidir. Ama silahlı kuvvetler de doktor da değer yaratmaz.

Yatırım fonundaki her artışın, üreticilerin tüketim fonunda otomatikman bir azalmayı gerektireceği tezi, ekonomik büyüme ritmini ve üreticilerin bu tüketimini birbirinden bağımsız iki faktör olarak incelediği için yanlıştır.

Gerçekte bir ülke yoksullaştıkça ve üreticilerin hayat seviyesi düştükçe *iktisadi büyüme ritmi, üreticilerin tüketimindeki artışa bağlı olur (artışın işlevi olur)*. Üreticilerin hayat seviyesindeki her azalma, emeğin verimliliğinde, üretim malları stoklarındaki artışın olumlu etkilerini kısmen dengeleyen nisbi bir azalmaya sebep olur*:

---

* Joan Robinson bunu sadece "fizyolojik geçim seviyesi" için kabul etmektedir. Gerçek ücretler bu seviyenin altına düşünce, emeğin verimliliği azalır (46). Bununla beraber, diğer yazarlar, tüketiminin, üretimi artırdığı karma tüketim mallarından söz ediyorlar. Örneğin Carl S. Shoup, "üreticilerin ücretlerindeki bir artıştan dolayı, üretimde meydana gelen her artışın, tüketim mallarının bir kısmının bu kategoriye girdiğini gösterir" diyor. En zengin ülkelerdeki durum hariç, bu genel bir durumdur. Bu kısıtlayıcı kayıt bile aslında geçerli değildir. Steindl da şöyle demektedir: "Gerçek ücretlerin belirli bir seviyenin altına düşürülmesi, emeğin üretkenliğinde bir seviyenin altına düşürülmesi, emeğin üretkenliğinde azalmaya sebep olur. *Mikro-ekonomik planda* üretimin artması için "üreticinin maddi menfaatinin" önemli olduğundan boyuna söz eden Sovyet yazarlarının, aynı faktörü *makro-ekonomik* planda reddetmeleri çok ilginçtir. Son sıralarda Yugoslav iktisatçıları bunun önemini kabul etmişlerdir (47).

Bunu şematik bakımdan aşağıdaki formülle gösterebiliriz. Bu formülde, P yıllık hasılayı, K kullanılabilir sermaye stokunu ve o emeğin ortalama verimliliğini temsil eder*:

$$P_1 = c_1 + v_1 + pl_1 = K_1 \times o_1$$

Bir sonraki yıl boyunca disponibl yeni sermaye stokunu sağlamak için, c olarak birikmiş artı-değer, yani sosyal artı ürünün makineler halinde birikmiş kısmı K1'e ilave edilir:

$$K_1 + c \text{ ola. birik, artı-değer} = K_1 + \Delta K = K_2$$

Bu da şu yıllık hasılayı verecektir:

$$K_2 \times o_2 = c_2 + v_2 + S_2 = P_2$$

Fakat v_2, v_1'den daha küçük ise, o_2, $o_1$den daha küçük olacaktır. Bundan dolayı, $K_2 \times o_2$, $K_1 \times o_1$den büyük olmakla beraber, $K_2 \times o_1$'den küçük olacaktır, yani üretici yatırımlardaki artışın sağladığı avantaj, işçilerin üretici veriminin azalması ile kısmen nötr hale getirilecektir.

Bundan çıkan mantıki sonuç şudur: K_1'den büyük, fakat K_2'den küçük olan ve işçilerin hayat seviyelerinin düzelmesi neticesinde artan üretici bir çaba sayesinde P_m maksimum hasılasının elde edilmesini sağlayan ideal bir K, K_i değeri vardır:

o_i, hem o_2'den hem de o_1'den büyük olduğu için

$$K_i \times o_i = P_m\text{'dir.}$$

Demek ki, o_i, v_i'den büyük olan bir v_i ücret seviyesini gerektirir. O halde, P_1'in ideal dağıtımı, K_1'deki artışı, aynı zamanda o_i sonucunu verecek olan v_i'nin artmasını gerçekleştirecek şekilde sağlayan dağıtımdır.

Bir ülkede 100 milyar dolarlık bir sabit sermaye stokunun bulunduğunu, bunun yılda 35 milyarlık bir gelir sağladığını ve bu gelirin 25 milyarının üreticiler tarafından tüketildiğini farzedelim. Sabit sermaye stokunu 100'den 150 milyara çıkarmak için, örneğin üreticilerin tüketimini beş yıl içinde 25 milyardan 20 milyara indirmek suretiyle yıllık üretici yatırım beş milyardan on milyara çıkarılırsa, beş yılsonunda 150 milyarlık sermaye stokunun, 50 milyarlık bir gelir değil 45 milyarlık bir gelir sağlaması muhtemeldir. Umulan verime oranla, verim nispeten düşük olduğu için yatırım, planda öngörülenden daha az kâr getirir.

---

* "Emeğin verimliliği" kavramı Hintli Profesör Mahalanobis'in "bir yatının gelirinin katsayısı dediği şeyin bileşenlerinden biri olduğu gibi, Ch. Bettelheim'ın kullandığı bir terim olan yatırımların veriminin" bileşenlerinden de biridir (48). Bu verim hem yatırımın kendi etkisine hem de emeğin verimliliğine, yani canlı emeğin bu potansiyel etkinliği yani teorik etkinliği gerçekleştirme (kullanma) tarzına bağlıdır. Bettelheim, bu sorunu işçilerin tüketim seviyelerine bağlı olarak emek sarfetmeleri açısından değil sadece işçilerin niteliği açısından incelenmektedir. Bu, resmi ekonomi politiğin "sermaye katsayısı" dediği şeyin karşılığıdır.

Şimdi, bu akıl yürütmenin iki kısmı arasında bir senteze varabiliriz. *Üreticilerin gerçek tüketimindeki bir azalma (ya da çok uzun süren bir durgunluk) ekonomik büyüme ritmi üzerinde olumsuz bir çifte etki yaratır.* Bir yandan yeni makinelerde bir eksik istihdama ve ortalama emekte öngörülmüş olandan çok daha düşük bir verimliliğe yol açar. Öte yandan, grevlere, sabotajlara değilse bile, en azından, işgücünde disiplinsiz hareketlere ve dalgalanmalara sebep olur. Hayat seviyelerinin çok düşük olmasından dolayı üreticilerin kalkıştıkları bu isyanın sonuçlarını kısmen nötr hale getirmek için ekonominin yöneticileri, dolaysız baskıyı (polis) ya da dolaylı baskıyı (denetleyici, kontrolörler, v.s.) artırmak zorunda kalır. Ve işçiler buna boyun eğerler. Fakat baskının artırılması, kaynakların ve insanların, üretici hedeflerden üretici olmayan hedeflere ve üretici olmayan tüketim fonlarına sapmasını gerektirir. Demek ki üreticilerin hayat seviyesini azaltan aşırı bir birikim oranı, hem işçilerin azalan üretici çabasından hem de sosyal artı-ürünün (hâsılanın) artan bir kısmının üretici olmayan amaçlar için israf edilmesinden dolayı optimuma erişmemiş bir büyüme oranına yol açar. *Maksimum birikim oranı hiçbir zaman optimum oran değildir,* yani ekonomide en hızlı büyümeyi hiçbir zaman mümkün kılmaz.

Optimum birikim oranı, yani yukarıda belirtilen bütün faktörleri gözönünde tutarak en hızlı büyümeyi sağlayan oran, ancak bir seri tecrübe, değerlendirme ve son derece demokratik kararlar sonunda sağlanabilecektir. Gerçekte işçilerin, hayat seviyelerindeki çeşitli değişmelere karşı tepkileri hiçbir zaman aynı değildir. Tersine, bu tepkiler hem tarihî (geçmiş ve şimdiki hayat seviyesi), psikolojik (kitlelerin umutları, hayal kırıklıkları) siyasi (işçilerin ülkenin yönetimine besledikleri nisbi güven) faktörlere hem de sosyal faktörlere (ekonominin ve işletmenin yönetimine bilfiil katılma derecelerine) bağlı son derece değişken bir veridir. Bu tepkiler, bir tek ülkede bile, şartlara göre devirden devire değişebilir.

ABD gibi bir ülkede işçinin üretici çabasının marjinal büyümesi, ücretlerdeki bir artıştan çok işletmenin hiyerarşik yapısındaki bir değişikliğe ve işçilerin kendilerini "evin efendisi" gibi hissetmelerine bağlıdır. Buna karşılık Hindistan ya da Endonezya gibi bir ülkede bu çaba, hayat standardına oranla büyük bir esneklik gösterecektir.

İlk beş yıllık plan boyunca Sovyetler Birliği'nin geçirdiği tecrübe, bu tezi ilginç bir şekilde doğrulamaktadır, ilk beş yıllık plan hedeflerini gerçekleştirmek için ücretli işgücünü 11,3 milyon işçiden, 14,8 ya da 15,8 milyon işçiye çıkartmak öngörülmüştü. Gerçekte ise işçi sayısını 22,9 milyona çıkartmak gerekti. Yani 1932 yılındaki sonuçları sağlamak amacıyla, işçi sayısında, öngörülen rakamın iki mislinden daha fazla bir artış olmuştu (50). Sadece sanayide, planın öngördüğü rakamın % 50'sinden fazla bir istihdam sağlanmasına rağmen (öngörülen 4,1 milyon işçiye karşılık 6,3 milyon işçi istihdam edilmişti) ilk beş yıllık planın hedefleri sanayi kollarının büyük bir kısmında gene de gerçekleşmemişti (51). Sonuç kendiliğinden ortaya çık-

maktadır: Emeğin bilfiil üretkenliği, emeğin planda öngörülen üretkenliğinden % 15'ten daha az olmuştu, yani o2, o1'e oranla % 65 eksikti.*

"Üretim malları sektörünün öncelikle gelişmesi yasası" hakkında not

Ekonomide daha yüksek bir büyüme oranı sağlamak için "üretim araçları sektörünün tüketim araçları sektöründen daha hızlı artması gerektiği" hakkındaki teori, bulanık bir görüşe dayanmaktadır. Marx'ın tekrar-üretimi sağlamak için birikim *oranının*, birinci sektöre oranla ikinci sektörde daha yüksek olması değil, birinci sektörde birikmiş mutlak meblağın ikinci sektörde birikmiş mutlak meblağdan yüksek olması gerekmektedir.

Bu konudaki resmi Sovyet doktrinini matematik yolla ispatlamaya çalışmış olan Maurice Dobb, sadece şunu göstermiştir: Birinci sektörün büyüme oranı ikinci sektörün büyüme oranından yüksek değilse, ikinci sektörün *büyüme oranı* zamanla artamaz (54). Fakat bu *oranın* müstakbel artışı, son derece düşük bir şimdiki oran için ne bir zorunluluktur ne de bir teselli. İki sektörün de oranları her ikisinde de pratik bakımdan eşit, uyumlu bir büyümesi, sadece iktisadi bir temenni olmakla kalmaz, aynı zamanda mümkündür de. Diğer birçok yazar gibi Ch. Bettelheim de birinci sektörde gerçekleştirilen toplam yatırımlar tutarı daha büyük olunca ulusal gelirdeki müstakbel artışın, şimdiki artışa oranla daha hızlı olacağını ileri sürmektedir (55). Fakat bunun aksi de doğrudur. Yatırımlar özellikle birinci sektöre doğru yöneldikçe, uzun vadeli projeleri ilgilendirirler ve ulusal gelirdeki *dolaysız* artış daha yavaş olur. İlerde bedava tıraş olunacak diye 30 yıl umut içinde beklemek hiç de ideal bir şey değildir. Bettelheim'in eserinin başlangıcında kavradığı şeyi, burada unutuvermesi ilginçtir:

"Bu dönüşümler kendilerine karşı çıkan, birtakım menfaatlerle çatışmalarına rağmen, istenilen hızla ancak devlet gerçekten bu yönde etkili olursa ve bu etki ekonomik gelişmeden yararlanacak olan sosyal güçler tarafından geniş ölçüde desteklenirse, sağlanabilir. Bu destek de *ekonomik gelişmeden yararlanması gerekenler, uygulanan iktisat politikasının kendilerine gerçek yararlar sağlayacağına başlangıçtan itibaren inandıkları takdirde, ancak bu takdirde, gerekli ölçüde mümkün* olacaktır" (56).

Paul A. Baran, birikim oranıyla, yani tüketim seviyesiyle "halkın çalışma kapasitesi ve isteği" arasında bir ilişki olduğunu kabul etmektedir (57). Fakat

---

* Profesör Kalecki (52) "yatırımın üretici etkisi" dediği bir

$\frac{l}{m}$ — katsayısını gözönünde tutmasına rağmen büyüme oranını yatırım oranına bağlıyordu. Bu "yatırımın üretici etkisi", Bettelheim'in "yatırımın verimi" dediği şeyle kıyaslanabilir ve tıpkı bu kavram gibi, sermayenin katsayısının karşılığıdır. Fakat l/m değeri münhasıran teknik ilerlemenin karakterine, yani sermayede bir tasarruf sağlamasına ya da daha çok sermaye emmesine bağlıdır. Kalecki, üreticilerin tüketim seviyesinin, onların üretici çabası üzerindeki, bundan dolayı da yatırımın üretici etkisi üzerindeki yansımasını hiç hesaba katmıyor gibidir. Bu da onun tüketim azaldıkça gelir artabilir, tek engel işgücü kıtlığıdır (darlığıdır) demesine (!) yol açmaktadır (53).

Baran, artı-ürünün üretici olmayan bir şekilde tüketilmiş (ya da birikmiş) kısmı ile ilgili sorunu tamamen unutuyor ve 1937'den itibaren (!) Sovyetler Birliği'nde beslenme sorununun "halledilmiş" olduğunu ve bu andan itibaren tüketim mallarının üretiminde yeterli bir artış sağlandığını ileri sürmekle, Sovyetler Birliği'nde olup bitenleri yanlış yorumluyor (58). Sovyet yöneticileri, özellikle de bizzat Kruşçev, bu yorumu çürütmüş ve bizim yukarda geliştirdiğimiz analizi doğrulamıştır.

Birkaç yıldan beri Sovyet yazarları, "birinci sektörün (sermaye/yatırım mallarının) ikinci sektöre (tüketim malları) oranla öncelikle gelişmesinin sosyalizmde genişletilmiş tekrar-üretim yasasını meydana getirdiğini" ileri sürmektedirler (59).*

Bu anlayış, kapitalist genişletilmiş tekrar-üretim hakkındaki Marksist teorinin ve şemaların, geçiş devresinde bulunan bir toplumun, *hele* sosyalist bir toplumun genişletilmiş tekrar-üretimine oranla, yersiz bir genelleştirilmesini içermektedir.

Hemen hatırlatalım ki genişletilmiş kapitalist tekrar-üretim şemaları,** *malların miktarları* arasındaki ilişkiyi değil, *değer* ilişkilerini yansıtır. Bu durumda, II. sektörün, I. sektörden daha yavaş büyümesi olgusu, her şeyden önce, sermayenin organik bileşimindeki artışa tekabül eder. Yeni üretilmiş değer, değişen sermayenin (ücretlerin) bir önceki *çevriminin* (cycle) sosyal hâsılasının dağıtımındakinden daha az bir yer tutacak şekilde dağıtılmak eğilimindedir. *Ve kapitalist rejimde* emeğin üretkenliğindeki artışı, ancak "ücret harcamalarının" azaltılması şartıyla ortaya çıktığı için, bu durumda, I. sektördekine oranla II. sektörde daha yavaş gerçekleşen "sermayenin organik bileşimindeki bu artışa" paraleldir.

Planlı bir ekonominin, işçilerin tüketimindeki büyüme oranının ekonomideki genel büyüme oranına eşit olması halinde (yani *yatırım oranını artırmaksızın*) gelişeceği kolayca tasavvur edilebilir. Aşağıdaki tekrar-üretim şemalarının da gösterdiği gibi, genişletilmiş tekrar-üretim bu şartlarda gerçekten sağlanacaktır:

---

* Maurice Dobb, bu mutlak yargıya katılmamakta ve birbiri ardısıra gelen üç aşamanın bulunduğunu söylemekle yetinmektedir: I. sektörün, II. sektörden daha hızlı büyüdüğü aşama, büyüme oranının her iki sektörde de aynı olduğu ikinci aşama, II. sektördeki büyüme oranının I. sektördekini aştığı üçüncü aşama (60).

** X. bölüme bakınız.

1. Çevrim I: 4000 c + 2000 v + 2000 pl = 8000 II: 2400 c + 1200 v + 1200 pl = 4800	12.800
2. Çevrim I: 5000 c + 2500 v + 2500 pl = 10000 II: 3000 c + 1500 v + 1500 pl = 6000	16.000
3. Çevrim I: 6250 c + 3125 v + 3125 pl = 12500 II: 3750 c + 1875 v + 1875 pl = 7500	20.000
4. Çevrim I: 7812,5 c + 3906,25 v + 3906,25 pl = 15625 II: 4687,5 c + 2343,75 v + 2343,75 pl = 9375	25.000

Sosyal hâsıla, iki sektörün her birindeki hâsıla, üreticilerin gelirleri ve tüketimi, bir *çevrim*den diğer çevrime (gerçek bir görünüşe bürünmeleri için, çevrimlerin iki ya da üç yıllık olduğu düşünülmelidir) aynı oranda, yani % 25 artar. Çünkü I. sektörün (değer) hacmi *mutlak değer* olarak, II. sektörün (değer) hacminden daha çok arttığı için *genişletilmiş* tekrar-üretim sağlanmıştır. Birinci çevrimden dördüncü çevrime kadar I. sektörün üretimi 7625; II. sektörün üretimi de sadece 4575 artmıştır. Toplumun istifadesine sunulan toplam iş aletleri miktarı, sosyal üretimde sürekli bir büyümeyi sağlamak için her iki sektörde de eşit bir büyüme oranına göre mutlak bir şekilde artar.

Kronrod ve diğer Sovyet yazarları bu şartlarda emeğin sosyal üretkenliğinin artık artmayacağı görüşüne itiraz ediyorlar.* Fakat sosyalistleştirilmiş ve planlı bir ekonomide "sermayenin organik bileşimindeki (doğal, uygun (!) bir terim değildir bu) artış, yani *ücretlerin sosyal hâsıla içindeki payının azaltılması,* emeğin sosyal üretkenliğinin artışının hiç de gerekli bir şartı değildir. Emeğin sosyal üretkenliğindeki artış, I. sektördeki mutlak büyüme sayesinde, sosyal hâsılayı sağlamak için gerekli iş saatleri sayısının nisbi bir şekilde, hatta mutlak bir şekilde azalmasından ileri gelebilir. Emeğin üretkenliğindeki bu artış, verdiğimiz örnekteki art arda gelen çevrimler için, bilfiil çalışan iş saatleri aşağıdaki şekilde gelişirse, pekâlâ gerçekleşebilecektir:

* "Açıkça görülmektedir ki (?) ağır sanayinin öncelikle gelişmesi, Sovyet ekonomisindeki gelişmenin temeliydi, temeli olmuştur ve temeli olarak kalacaktır (!) ve üretim araçları üretiminin öncelikle gelişmesi sosyalist ekonominin yasalarının gereğidir. Çünkü genişletilmiş tekrar üretimin, emeğin üretkenliğindeki artışa dayanarak gerçekleşmesi ancak bu şart sayesinde mümkündür" (61).

1. çevrim: 128 milyar iş saatinde 12800 ürün
2. çevrim : 140 milyar iş saatinde 16000 ürün
3. çevrim : 150 milyar iş saatinde 20000 ürün
4. çevrim : 160 milyar iş saatinde 25000 ürün

Bu da üretkenlikteki artışın birbiri ardı sıra % 13,5, % 18, ve % 17,2 olmasını gerektirir.

Emeğin artan sosyal üretkenliği, üretilen miktarın, çevrimden çevrime *değerden* daha hızlı artmasıyla da kendini gösterir. Basit bir şekilde gösterebilmek için I. sektörde sadece çelik, II. sektörde de sadece dokuma mamulleri üretildiğini kabul edersek, verdiğimiz örnekte üretim miktarı aşağıdaki şekilde gelişince, üretkenlikte bir artış meydana gelecektir:

1. Çevrim 8.000 *I* + 4.800 *II* = 4 milyon ton çelik + 100.000 ton tekstil ürünleri
2. Çevrim 10.000 *I* + 6.000 *II* = 5,5 milyon ton çelik + 130.000 ton tekstil ürünleri
3. Çevrim 12.500 *I* + 7500 *II* = 7,5 milyon ton çelik + 170.000 ton tekstil ürünleri
4. Çevrim 15.625 *I* + 9.375 *II* = 9,5 milyon ton çelik + 220.000 ton tekstil ürünleri

Emeğin üretkenliğinin, son tahlilde, "organik bileşimi" farklı değerlerle değil, iş saatlerinde *üretilmiş* miktarlarla ilgili olduğunu daima hatırlatmak gerektir.*

Bütün bunlar, sermaye/yatırım mallarının her iki sektör arasında dağıtımı, başlangıçta, bir oran, sermaye stokuyla cari üretim arasında bir oran bulunmasını gerektirir. Bu oranlar başlangıçta yeterli değilse, I. sektörü II. sektördekinden daha hızlı bir orana göre geliştirmek kaçınılmaz hale gelebilir.

* Kronrod, kendi muhakeme tarzındaki boşluğu hisseder görünmektedir. Çünkü şöyle diyor: "Üretilmiş her ünite canlı emeğin ve billurlaşmış emeğin daima azalan bir şekilde sarf edilmesiyle yaratılmıştı. Fakat sosyal üretim ölçeğinde bunun yaratılması ve toplam hâsılanın durmadan artan miktarının üretimi, son tahlilde, nisbi bir şekilde, durmadan artan bir üretim araçları *kütlesinin* uygulanmasını (kullanılmasını) gerektirir. Bu da I. sektördeki üretimin sadece (!) değere göre değil, fiziki hacme göre de II. sektördekinden daha hızlı artmasını da gerektirir" (62). Bu iddianın boş bir iddia olduğu, biraz düşünüldü mü anlaşılır. Bugün *bir tek* makine 20 yıl öncesine oranla on misli daha fazla gazete kâğıdı imal edebilir. Toplam üretim araçları, üretilmiş tüketim mallarının tamamından hiçbir zaman daha hızlı artmamalıdır. Gerçekte, özellikle teknolojik devrim aşamalarında, çoğu zaman çok daha yavaş artmaktadır.

Fakat burada "genişletilmiş sosyalist tekrar-üretimin genel bir yasası" değil, özel bir durum söz konusudur.*

Sosyalist demokrasinin ekonomik işlevi

Optimum birikim oranı sorununu ekonomik açıdan incelemiştik. Şimdi bunu sosyal açıdan incelememiz gerekiyor. Azgelişmiş bir ülkenin birikim fonundaki her artışın, ancak üreticilerin tüketiminde mutlak bir azalmadan ileri gelebildiğini iddia etmek yanlış olduğu halde, bu fondaki her artışın işçiler için cari tüketimde *nisbi* bir fedakârlığı temsil ettiği doğrudur; makinelerin imali için kullanılan kaynaklar herhalde tüketim malları üretmek için kullanılabilirdi.

Yatırım kararlarını, işçilere ve vatandaş kitlesine danışmadan almak, kapitalist ekonominin özelliğidir. Yatırım oranının -ve işçilerin buna geniş ölçüde bağlı olan tüketimlerinin gerçek hacminin- belirlenmesi onların iradelerinden tamamen bağımsız gerçekleşir. Neoklasik iktisatçıların ileri sürdüklerinin aksine, yatırım, gerçekte feda edilmiş bir tüketimdir. Ama bu fedakârlığı yapanlar kapitalistler değil, işçilerdir. Bu onlara pazar ekonomisinin mekanizması tarafından, "oyunun kapitalist kuralları" tarafından zorla kabul ettirilmiştir.

Bürokratik ve merkezî planlanmış bir ekonomide kitlelerin gerçek tüketim hacmini belirleyen yatırım oranını diledikleri gibi kararlaştıranlar merkezî organlardır. Dobb, buna "Some organ of central government" der. Kurbanlarına sorulmaksızın ya da onların *önceden* rızası alınmaksızın fedakârlıklar bir kere daha zorla kabul ettirilmiştir. Böylesine bir yönetim sistemi sosyalizmin ilkelerine aykırıdır ve ekonomik alanda sağladığı sonuçlar, aslında daha demokratik bir yönetim sisteminde sağlanan sonuçlara erişemez. Sosyal artı-ürün üzerindeki kontrol yetkisini sadece merkezî, siyasî, iktisadî ve askeri idareye bırakır. Ve böylece, merkezî idareye bütün toplumu kontrol etmek ve itaat altına almak yetkisini ve gücünü verir. Bugün Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin, pek Marksist olmayan bir deyişle, "şahsa tapmanın aşırılıkları" dediği şey, bürokrasinin ekonomi ve bütün toplum üzerinde kurduğu bu keyfî iktidarının en yüksek noktasına ulaşmasından başka bir şey değildir.

Öte yandan henüz giderilmemiş olan darlık şartları içinde sosyal artı-ürünün merkezi bir idarenin elinde böylesine temerküz etmesinin, kendi üyelerine önemli imtiyazlar tanımayı gerektirmesi kaçınılmazdır:

---

* "Donatım malları üretim kapasitesi tüketim malları sanayilerindeki ikame ihtiyaçları ve öngörülen artma oranının gerektirdiği normal ek ihtiyaçları karşılayacak hale gelince, ekonominin her iki sektörünün değişmeyen bir oran içinde atbaşı gelişmesini, yani üretim-donatım ilişkisinin değişmemesini hiçbir şey önleyemez; Sovyet iktisatçılarının teorik incelemelerinde hareket noktası olarak kabul ettikleri bir tezdir bu. Bu oranın ne olacağı meselesi, şüphesiz, bu iki sektörün her birinde mevcut donatım (Sovyet terminolojisinde "temel fonlar") arasındaki oranlara bağlıdır" (63).

"Elde edilmiş artı-değeri tüketimle yatırım arasında bölüştürmek kararı, ekonomide büyüme oranını tayin etmek bakımından büyük bir önem taşıdığı halde böyle bir kararı alan kimse, kararının hedefi ne olursa olsun, *imtiyazlı bir tüketici haline* geliyor. Bu imtiyazlı tüketicilik hali bu kararları alan kişilerin ekonomik bir sistem içinde oynadıkları stratejik role doğrudan doğruya bağlıdır" (65).

Sosyalizmin ekonomik ve sosyal yapıda gerçekleştirdiği devrim, potansiyel cari tüketim için kullanılabilecek kaynakların bir kısmını üretici güçlerin gelişmesine hasretmeyi hedef alan kararların bizzat ilgili kitlelerce verilmesini gerektiriyor. Bundan dolayı, kapitalist sistemdekinin ya da bürokratik planlamaya dayanan sistemdekinin aksine, bu fedakârlıklar *gönül rızasıyla katlanılan fedakârlıklar haline geliyor.*

Hiç de kesin olmamakla birlikte, bazı durumlarda bunun optimum orandan daha küçük bir büyüme oranını gerektirmesi mümkündür.* Fakat bu durumda da işlenen hata son derece eğiticidir ve hemen tekrarlanmayacaktır. Hiçbir genel tartışmanın ve açık eleştirinin olmadığı bürokratik planlama sisteminde, ancak böyle bir sistemde, iktisadi politikayla ilgili ve Sovyetler Birliği'nde 1928 ile 1953 arasında tarım alanlarında işlenmiş hatalara benzer hatalar hiç düzeltilmeden 25 yıl boyunca devam ettirilebilir. Demek ki tecrübe meseleyi zaten halletmiştir. Orta ya da uzun vadede, sosyalist demokrasi, sadece daha uyumlu bir büyümeyi değil, bürokratik planlamaya oranla ekonomide daha hızlı bir büyümeyi de sağlar.

Planlı ekonomi ve pazar ekonomisi

Bir geçiş döneminin zorunlu oluşu, kapitalizm ortadan kaldırıldıktan hemen sonra da *toplumun, özellikle, henüz tüketim mallarında nisbi bir darlığın hüküm sürdüğü bir ortamda yaşamasından* ileri gelir. Dolayısıyla, kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde tüketim mallarının dağıtımı esas itibariyle, mübadele, yani satın alma ve satma şeklinde gerçekleşmelidir.** Tüketim malları mal olarak kalır. Sosyal ücret hesaba katılmazsa, işgücünün ücre-

---

* *Principles of Human Relations* adlı eserinde Norman Maier, "kararların gruplar arasında tartışılarak alınması hem mümkün hem de etkilidir. Gerçek hedeflerin tespit edilmesini sağlar. Sonuçları otoriter yolla elde edilen sonuçlardan daha verimlidir," diyor. Maier'in incelemesinin kapitalizmin kaldırılmasını değil de sistemin daha iyi işlemesini hedef alması pek az önemlidir. İspatlaması, izlediği hedefe aykırı düşmektedir. Çünkü aynı kanıtları, patronların emrine tahsis edilmiş "bölgelerin" kaldırılması lehinde ileri sürmektedir (66). Prof. Seymour Melman *Decision Making and Productivity* adlı eserinde, işçilerin kollektif kararlarının, kapitalistlerin özel mülkiyetinin ve çıkarlarının bir arada bulunduğu bir sistemi savunmasına rağmen, benzer sonuçlara varmaktadır.

** "...emekçi halk, evlerin, fabrikaların ve iş aletlerinin kolektif sahibi olarak kalır. Ve bunlardan yararlanma hakkını, *en azından geçiş devresi boyunca,* bir tazminat talep etmeden (amortisman) bireylere ya da şirketlere terketmesi mümkün değildir. Tıpkı toprak mülkiyetinin kaldırılmasının toprak rantına son verilmesi değil, bunun, değişik bir şekilde de olsa, topluma transferi anlamına gelmesi gibi, *bütün iş aletlerine emekçi halk tarafından el konulması da kira ilişkilerinin devam etmesi olgusunu hiç de ortadan kaldırmaz.*" (67)

ti esas itibariyle, nakit olarak ödenir. Ekonomide geniş bir para sektörü varolmaya devam eder.

Bazı yazarlar Sovyetler Birliği'nde para ve mal ekonomisinin devam etmesini, bürokratlaşmanın ilk ve temel sebebi olarak görmüşlerdir. Üretim araçlarının sosyalizasyonu gerçekleştiği andan itibaren paranın kaldırılması gerektiğini yılmadan savunan A. Pannekoek ve Bordiga özellikle böyle düşünmektedir.* Böylesine bir görüş** sebep ile sonucu birbirine karıştırmaktadır. N. Buharin'in (69) görüşleri bu *ültimatist* görüşe son derece yaklaşmıştı ve adeta bu görüşün doğmasına yol açmıştı.

Para ekonomisinin ve pazar ekonomisinin devam etmesi, tüketim mallarındaki nisbî darlığın sebebi değil, sonucudur. Devletin ve ekonominin bürokratik deformasyonu ya da soysuzlaşması, son tahlilde, üretici güçlerin gelişme derecesindeki aynı yetersizliklerden ileri gelir. Para ekonomisi ve pazar ekonomisi kaldırılmakla, buzun kendisi değil, barometre kaldırılmış olur. Paranın yerine kullanılacak olan "fişler" ya da "emek bonoları" bir istihkak vesikasından başka bir şey olmayacaktır. Tıpkı bu vesikalar gibi, bu "bonolar" da, yasa yasaklamış olsa bile, hızla dolaşıma devam edecektir.

Tüketicilerin zevkleri ve ihtiyaçları farklıdır. Kimi süt istihkakını, ek bir tütün istihkakı için seve seve verecek, bir anne et istihkakından, çocuklarına bir şişe daha fazla süt vermek için vazgeçecektir. Bu "bonoların" dolaşımı, darlığın kaçınılmaz bir sonucu olan spekülasyon yüzünden teşvik görecektir. Derken II. Dünya Savaşı'nda kıta Avrupa'sında olduğu gibi "altın esası" ya da kâğıt para yerine "sigara esası" ya da "ekmek esası" (meğerki daha zengin bir toplumda bu "bir elektrik ampulü esası" olmaya) tekrar ortaya çıkacaktır. Bunların kullanılması banknotun kullanılmasından daha zor ve daha karmaşık olduğu için ortalama vatandaş buhran günlerindekinden çok daha sıkıntılı bir duruma düşecektir, özellikle de tüccarlar tarafından daha kolayca yolunacaktır.

Bir tüketim malları piyasanın mevcudiyeti, geçiş dönemi için bugün genellikle kabul edilmektedir.*** Ama bu piyasa üretim malları için neyi gerektirmektedir? Bunların fiyatları nasıl belirlenecektir? Ekonomik planlama, mal üretimiyle, piyasa ekonomisiyle nasıl bağdaşacaktır?

Sosyalist fikirlerin tarihinde bu soruya birbirine taban tabana zıt iki türlü cevap verilmiştir. Cevaplardan ilki, sadece teorik alanda kalmış, ikincisi 25 yıl boyunca pratikte zafere ulaşmıştır.

Birinci durumda Profesör Taylor, Oskar Lange, Hail, Lerner, Dickinson, Beckwith, v.s.'nin cevapları söz konusudur. Bu cevaplar Oskar Lange'nin *"On the Economic Theory of Socialism"* adlı eserinde apaçık dile getirilmiş

---

* Bununla beraber, kitabının diğer yerlerinde Bordiga, "ancak toplum bütün ürünlerden (!) yararlanıncaya kadar" geçiş devresinde bir piyasa ekonomisinin bulunmasının zaruretini kabul etmektedir.

** Bu teorinin bildiğimiz en gelişmiş şekli, 1930'da Berlin'de *Allgemeine Arbeiterunion* tarafından yayınlanan *Princips de base de la repartition socialistes* adlı broşürde bulunmaktadır.

*** Kautsky, Lenin, Vandervelde, Troçki, Stalin, Otto Bauer gibi farklı düşüncedeki Marksist yazarlar bu zarureti kabul etmişlerdir (70).

ve 1956'da Polonyalı Profesör W. Brus (71), tarafından yorumlanmıştır. İkinci cevap, Stalin devrindeki Sovyet planlama pratiği ve bunu ilham eden (ya da haklı göstermeye çalışan) doktrin tarafından verilmiştir.

Taylor, ondan sonra da Lange ve yukarıda belirtilen diğer yazarlar, marjinalist ekole bağlı neoklasik iktisatçıların sosyalizm hakkında ileri sürdükleri "itirazdan" hareket etmişlerdir; sosyalizm, bir piyasayı gerektiren her ekonomik hesaplamayı imkânsız kılacağı için "gerçekleşmeyecektir". Bununla beraber, 20. yüzyılın başından itibaren, Pareto ve Barrone gibi iktisatçılar, bu tezin aldatıcı olduğunu ispat etmişlerdir (72). Bunun üzerine marjinalistler ikinci bir savunma hattına ihtiyatla çekilmişlerdir: "Milyonlarca denklemin" eş zamanda çözümlenmesini gerektireceği için, ekonomik hesaplama sosyalizmde teorik bakımdan mümkün olacak fakat pratikte gerçekleşmeyecektir.*

Taylor ve Lange bu itirazı, fiyatların mahiyeti ile ilgili bir yanlış anlamadan ileri geldiğini söyleyerek cevaplandırıyorlar. Piyasada fiyatların oluşmasının, birbirinden bağımsız binlerce tüketicinin ve üreticinin "kararlarının sonucu" olduğu doğrudur. Fakat pratikte her tüketici ve her üretici, her an, fiyatları sanki değişmez: Veriler olarak kabul ediyorlarmış gibi davranırlar (örneğin, pazarlığın genellikle ve sürekli yapıldığı borsa gibi nadir yerler hariç). Lange'nin *fiyatların parametrik mahiyeti* dediği şey budur (73). Fiyatlar, ancak belli fiyatlar tarafından dayatılan binlerce tepkinin nihai sonucu olarak değişikliğe uğrarlar.

Taylor ve Lange, planlama organlarının tamamen aynen hareket etmelerini hiçbir şeyin önleyemeyeceğini belirtiyorlar. Planlama organları tarihî bakımdan belli fiyatlardan hareket edeceklerdir. Bu fiyatlar işletme yöneticileri ve tüketiciler tarafından değişmez veriler olarak kabul edileceklerdir. Bu fiyatlar "gerçek" olmadıkları (yazarlarımızın "marjinal değer", bizimse "üretim fiyatları" dediğimiz şeye tekabül etmedikleri) zaman darlık ya da aşırı üretim fenomenleri meydana gelecek; fiyatları "marjinal maliyetleri" aşacak olan ürünlerin üretiminde bir artışa ve fiyatları maliyetlerden düşük olacak ürünlerin üretiminde bir azalmaya ve birinci durumda fiyatlarda düşmelere, ikinci durumda da yükselmelere sebep olacaklardır (74). Birkaç ayarlamadan sonra, tıpkı kapitalist piyasada olduğu gibi, denge fiyatları tutunacaktır.**

Sözde rekabetçi uygulamaları gerektiren zekice düşünülmüş uygun bir hal çaresidir bu. Fakat çok büyük kusurları vardır.

Birbiri ardısıra ve sürekli yapılacak ayarlamalar (tıpkı tüketicilerin talebi gibi üretim yöntemleri de değiştiği için "denge fiyatları" durmadan gelişecektir) daima *a posteriori* olarak gerçekleşir, bu da muazzam israflara ve kayıplara yol açar. Çürüyebilir ürünlerin fiyatları çok yüksek bir seviyeye göre tespit edilince, fiyat değişiklikleri meydana gelmeden önce ürünler çürüyecektir. Hammadde fiyatları çok düşük bir seviyede tespit edilince, bu

---

* Bugün binlerce işlemi dakikasında gerçekleştiren elektronik hesap makineleri devrinde bu itiraz insanı güldürmektedir.

** Daha doğrusu küçük mal üretiminde kapitalist ekonomide fiyatların oluşumunu, kârlardaki ve sermayelerdeki dalgalanmalar belirler.

hammaddeler bazı ürünlerin imali için israf edilecektir. Hatanın farkına varıldıktan sonra bile bunların telafisi mümkün olmayacaktır.

Gerçekte, özellikle piyasaya yönelmiş böylesine bir fiyat sistemi, kapitalist ekonominin birçok kusurlarını bünyesinde taşıyacaktır. Nisbeten azgelişmiş bir ülkede daha çok makineyi gerektiren bütün yatırım planları, daha büyük işgücünü ve daha az makineyi gerektiren projeler uğruna sistemli bir şekilde geciktirilecektir. İktisadi büyüme oranı, Sovyetler Birliği'nin ekonomisine ve sosyalize bir ekonomiye sahip ülkelerin ekonomisine değil de kapitalist bir ekonomiye daha çok yaklaşacaktır.

Öte yandan, işletmelerin yatırımlar ve cari üretim kapasitesi hacminin hesaplanması hakkındaki kararlarında da aynı bilgi yetersizlikleri görülecek ve bunlar kapitalist girişimcilerin kararlarını nitelendiren aynı *kümülatif* hareketlere yol açacaktır (75).

Planlama çeşitli imkânlar arasında bir *tercihi*, bir öncelikler seçimini gerektirmektedir. "Denge fiyatlarının" tespiti bir amaç değil, sadece bir araçtır. Öncelik taşıyan bazı amaçların gerçekleştirilmesi (keyfi olarak değil, işçilerin çoğunluğunun rızasıyla kabul edilmiş) bazı "denge fiyatlarının" ya da bazı piyasa mekanizmalarının bir yana bırakılmasını zorunlu kılabilir. Büyük bir ülkenin azgelişmiş bir bölgesindeki işsizler kitlesinin mevcudiyeti, bazı ürünlerin gerçek fiyatlarının "altında" ya da "üstünde" "satın almalarından" çok daha acı bir sosyal israf olarak kabul edilebilir. "Piyasa mekanizmaları" (düşük faiz haddi, para yardımları v.s.) işletmeleri bu bölgeye çekmeye yeterli olmayabilir. Bu durumda, işletmelerin sınırlarını belirlemek ya da merkezi karar yolu ile bir yatırım hacmi tespit etmek ve böylece girişilen işleri desteklemek tercih edilebilir. Oysa yatırım alanında işletmelerin serbestçe karar vermeleri mümkün değilse, hakiki bir üretim malları piyasası yoktur. Böyle bir "piyasa" olmayınca da, bu mallar için fiyatların "kendiliğinden" oluşması mümkün değildir. Gerçekte mecburî planlama ve büyük üretim araçlarının sosyalleştirilmesi, yatırımların toplam hacmi ve genel yönü hakkında işletmelerin serbestçe karar vermesini son derece kısıtlar.

Planlı ekonominin, kapitalist ekonomiye oranla, bütün üstünlüğü, özellikle, her işletmenin maksimum verimlilik kavramı yerine topluluk tarafından gerçekleştirilen yatırımların maksimum global verimliliği kavramını getirmiş olmasıdır (76). Birinci kavram, ikincisinden daha yüksek bir büyümeyi sağlamakla beraber, her biri daha yüksek verimlilikleri ille de gerektirmez. Bazı işletmelerde düşük bir verimliliği, hatta boşuna bir emek sarfını gerektirebilir.

Taylor'un ve Lange'nin ispatlamalarının ortaya koyduğu şey, planlama organları için yazarlarımızın salık verdikleri genel yönteme göre, *gerçek maliyet fiyatları tablolarını* (ortalama fiyatları ve her işletmedeki fiyatları) düzenli hazırlamak mecburiyetidir. Fakat (işletmelere dayatılan ve tüketiciler tarafından ödenerek tüketim malları fiyatlarının bu işletmelerce saptandığı) üretim malları cari fiyatlarıyla ilgili kataloglar, planın bazı hedeflerinin gerçekleşmesi için kaçınılması imkânsız ise, geçici bir süre ve bazı ürünler için bu tablolardakinden farklı olabilirler.

Her ne kadar Taylor ve Lange bu konuda aşırı "doktriner" olmak gibi bir kusur taşıyorlarsa da Stalin zamanında Sovyetler'deki fiyat uygulaması, şüphesiz, bütün fiyat yapılanmasını donuk hale getiren kaba bir pragmatizmden dolayı en büyük saçmalıklarla sonuçlanmıştır. Başlangıçta, Sovyet makamları, ürünlere göre değişen bir muamele vergisi ilâve ettiler ya da yapılmakta olan bir "para yardımı"nı göz önünde tutmadan "gerçek fiyatları" tespit ettiler. Birincisi, tüketicilerin zararına, birikimin mali kaynaklarını sağladı; ikincisi ise sermaye yoğunluğu yüksek olan üretim yöntemlerinin uygulanmasını teşvik etti.

Fakat para enflasyonundan, tarım alanındaki sarsıntılardan, fiyatlarda birbiri ardısıra ve rasgele meydana gelen değişikliklerden dolayı, merkez organlar Gosplan tarafından ileri sürülen "nazım fiyatlarla", gerçek maliyet fiyatları arasındaki bağıntıyı kuramaz hale geldiler. Özellikle tarım alanında, enerji alanında ve hammaddeler alanında büyük sapmalar görüldü. Bu yüzden çeşitli yatırım projelerinin nisbi verimliliğini hesaplamak hemen hemen imkânsız hale geldi ve bu projeler, Sovyet ekonomisine büyük zararlar verdi.*

Planla piyasa arasındaki rasyonel bağlantıları bu iki terimin arasındaki yarı yola kurmak gerektir. Plan, piyasa karşısında hiçbir zaman pasif duruma düşmeksizin ondan azami yararlanmalıdır. Mümkünse piyasayı müşevvikler vasıtasıyla yönetmeli, işçiler tarafından serbestçe kararlaştırılmış öncelik taşıyan hedeflerin gerçekleşmesi gerektirdiği takdirde piyasayı buyruklarla zorlamalıdır.

Teorisyenlere göre, müşevvikler tüketicilere ve işletmelere bir seçme özgürlüğü sağlar göründüğü için herhalde buyruklara tercih edilmelidir. Bu kanıtın bazen şüpheli bir psikolojik değeri vardır. Fiyatların % 100 yükselmesi ve bu ürünün vesikaya bağlanması karşısında tüketici hakikaten farklı bir tepki mi gösterir? Öte yandan, aynı kanıt, sosyal etkinlik ve menfaat kriterinden feragat edilmesini de gerektirmektedir. Kabul edilecek şey değildir bu. Önemli ekonomik ya da sosyal bir güçlüğün halledilmesini müşevvikler uygulaması geciktirdiği ve bundan dolayı da kitlenin refahını azalttığı zaman buyruklara (buyruklarla yönetmeğe) başvurmakta tereddüt etmemek gerekir. [Ama] Buyrukların, işgücünün dağıtımı ve ailelerin tüketimi konusundaki etkisi çok şüphelidir. Bu alanda bu yöntemlerin kötüye kullanılması planlamacıyı sosyalist bir demokrasiyle ve işçilerin çoğunluğunun rızasına dayanan bir planlama ile bağdaşmayan "sivil seferberlik" ve cebri çalışma gibi yöntemlere başvurmak zorunda bırakabilir.

Planlama teknikleri

Geçiş aşaması, her şeyden önce, *planlanmış* büyüme aşamasıdır. Şimdi bu büyümenin ortaya çıkardığı planlama yöntemlerini ve genel ekonomik sorunları tanımlamamız gerekiyor.

---

* XV. bölümde çeşitli örnekler verilmiştir.

Planlama, öncelik taşıyan bazı hedeflere erişmek amacıyla ekonomik faaliyetlerin teknik bir koordinasyonudur. Sosyalist planlamanın amacı, vatandaşlara mal ve hizmet bolluğunu tedricen sağlamak, böylece onların kişiliklerinin serpilip gelişmesine yol açmak ve daha uzun vadede de piyasa ekonomisinin sınıfların, sosyal eşitliğin ve işbölümünün ortadan kaldırılmasını gerçekleştirmektir. Planlama sorunları çeşitli şekillere bürünür: Bir bütün olarak ekonomi sanayi kolları (ve tüketim sektörleri), işletmeler ve aileler ile ilgili sorunlar halinde ortaya çıkar.

Planlamanın ana sorunu mevcut kaynakların, öncelikle gerçekleştirilecek hedeflere erişmek için arzu edilen büyüme oranını sağlayabilecek dağıtımıdır, istihdam hacmi, üretim hacmi, tüketim hacmi, üretimde arzu edilen artış ya da bu faktörlerin çoğu gerçek (objektif) değişkenler olarak ele alınabilir.

İşsizliğin ya da kronik eksik-istihdamın bulunduğu bir ekonomide gerekli üretimin büyüme oranı, üretkenlikte veri olarak kabul edilen ortalama bir artıştan hareket edilerek hesaplanabilir. Üretkenlik yılda % 3, faal nüfus %1 artıyorsa, bu faal nüfusun %20'si işsiz ise ya da ortadan kaldırılması gereken eksik istihdama maruzsa ve bunun giderilmesi 10 yılı gerektiriyorsa

$$20$$

yıllık üretim artışı asgari %6 $(3 + 1 + \frac{}{10})$ olmalıdır.

Bu ise, yıllık istihdamı % 3 artıracaktır. Öte yandan, tam istihdam hedefi, ailelerin (üreticilerin) tüketiminde belirli bir artış sağlama, örneğin bu tüketim hacmini iki misline çıkarma hedefi ile birleştirebilir. Geliri artırmak için üretim sağlayıcı net 3 birim yatırmak gerektiğini farzedelim. Bu andan itibaren, ulusal gelirde % 6 tutarında büyüme oranı % 18 tutarında bir yatırım oranını gerektirir.* Üretici olmayan tüketimin, cari gelirin % 10'una indirgenemediğini ve ailelerin (üreticilerin) tüketiminin planın yürürlüğe girdiği anda ulusal gelirin % 75'ine ulaştığım farzedelim. Bu durumda, ailelerin tüketimini taban 75 indeksinden, taban 150 indeksine yükseltmek gerekecektir.

O halde, yılda % 6 bir artış oranı, on yıl sonunda 180 ünite tutarında bir ulusal gelir verir. Ailelerin tüketimi bu hâsılanın % 72'sine (100–10–18) yükselirse 10 indeksi yerine sadece 130 indeksini elde etmiş oluruz. Bundan çıkan sonuç şudur: Hem söz konusu tam istihdam hedefine, hem de ailelerin tüketimini iki misline çıkarma hedefine erişmek, daha yüksek bir büyüme oranını, yani % 7 tutarında bir oranı gerektirir. Yılda % 7 tutarında bir büyüme oranına erişerek ailelerin tüketimini iki misline çıkarmak için, üretici olmayan tüketim, cari gelirin %10'unu emmişse, yatırım oranını %18'den yukarı çıkarmak mümkün olamaz. Gerçekte, %7 tutarında bir büyüme oranı,

---

* "Donatımın kullanılma derecesini devam ettirmek için üretim kapasitesi, çalışan nüfusta ve emeğin verimliliğindeki artışla orantılı olarak artmalıdır. Bu bize, özel yatırımlarda arzu edilen seviye hakkında bir bilgi vermektedir. Özel yatırımlar üretim kapasitesini faal nüfustaki (77) ve emeğin verimindeki artışla birlikte pari passu (eşit şekilde) arttırmak için gerekli seviyeye getirilmelidir." Bizim verdiğimiz örnekte, demek ki, üretim kapasitesi % 6 artmalıdır.

geliri 10 yılsonunda 207,5 indeksine yükseltir. Bu da ailelerin tüketimi için 150 indeksini gerektirir (bu tüketim gelirin %72'sini emdiği takdirde).

Demek ki, bu amaca, ya yıllık istihdamı % 3 yerine % 7 artırarak (mevcut sermaye stoku üretimle orantılı bir artış sağladığı takdirde); ya üretkenliği % 3 yerine % 4 artırarak (teknolojik ilerleme başlangıçta öngörüldüğü gibi 24,1 ve 32,2 indekslerine erişmeyi değil, yatırım *hacminde* 5 yıl sonra 15 indeksinden 25,3 indeksine ve 10 yıl sonra 37,3 indeksine yükselen bir artış sayesinde bu sonuca erişmeyi sağladığı takdirde) ya da bu iki yöntemi birleştirerek ulaşılmalıdır. Bunlardan ikincisi tercih edilebilir. Çünkü birincisi gelirlerde istihdam *başına* öngörülenden daha az bir artışı gerektirir ve potansiyel rezervler (iç göç, üretici olmayan istihdam, işsiz üreticiler) yoksa bir işgücü kıtlığına (darlığına) yol açabilir.

Bu hesaplamalar büyük miktarda yıllık ürüne ve yıllık gelire dayanmaktadır: ailelerin tüketimi, genel tüketim, istihdam, faal nüfus; ortalama üretkenlikte artış; yatırım artışı ile gelir arasındaki oran; mevcut sermaye stokuyla cari gelir arasındaki oran; net yatırımlarla brüt yatırımlar arasındaki oran v.s.* Bunlar temel hesaplar olarak gereklidir. Ve aşılacak güçlükleri (verdiğimiz örnekte, üretkenliğin yıllık artışını gerçekleştirmek) hemen ortaya koyarlar. Emekçi kitlelerin katlanacakları nisbi fedakârlıkların derecesini tespit ederler. Dolayısıyla, bunlar, halkın kendisine en uygun gelen farklı çözüm yolunu bilinçli bir şekilde seçmesi, fedakârlıklara seve seve ve bile bile katlanması için önceden açık, eleştirici bir tartışmanın konusu olmalıdır.

Fakat tespit edilen bu çerçeve şimdi gittikçe somut bir muhtevaya bürünmek zorundadır. Hem toplam büyüme oranını hem de tüketim harcamalarında bir büyüme oranını gerektiren öncelik taşıyan hedefler tespit edildiği için, bu iki oran tüketim ve üretim malları kategorisine aktarılabilir. Fakat bunlar bütün sanayi kolları için eşit bir büyüme oranını asla gerektirmezler.

19. Yüzyılda Belçika'lı işçi ailelerinin bütçelerindeki gelişmeyi inceleyen Prusyalı istatistikçi Engel, tüketim harcamalarının bazı istatistik yasalarına tekabül ettiğini keşfetmişti. Gelir arttıkça beslenme masraflarının nisbi payı azalıyordu. Bu beslenme masrafları içinde "kaba" denilen ürünlerin ya da temel ürünlerin payı -ekmek, temel hububat, patates, et, domuz yağı v.s.- "asil" ürünlere -hayvansal ürünler; meyveler; şeker, sığır ve dana eti v.s.- oranla düşüktür. Bu yasanın geçerliği üç şekilde doğrulanmıştır: Aynı bir dönemde farklı sosyal sınıflar içerisinde tüketim harcamaları yapısındaki farklar, birbiri ardısıra ekonomik evrim aşamalarından geçen bir ülkede aynı yapıda meydana gelen farklar, aynı anda farklı nisbi zenginlik seviyelerinde bulunan farklı ülkelerdeki tüketim yapısında meydana gelen farklar.**

---

* Sermaye/yatırım malları sektörünün (I. sektör) büyüme oranı, brüt yatırımın büyüme oranını belirler. Çünkü I. sektörün toplam üretim hacmi hem cari üretim mallarının ikamesine, hem de *ek* üretim mallarının yaratılmasına (net yatırım) yarar(78).

** Bu istatistik yasasına *mutlak* bir değer vermekten kaçınmak gerekir. Özel şartlar -örneğin dayanıklı tüketim mallarında sürekli bir kıtlık- bir başka ülkeden daha zengin olan bir ülkede beslenme masraflarının nisbi seviyesinde bir yükselmeye yol açabilir, -örneğin, 1957'de Çekoslovakya'da nisbi seviye Bulgaristan'dakinden daha yüksek olmuştur (79).

Örneğin 1956'da beslenme harcamaları tüketicilerin toplam harcamalarının yüzdesini, cari fiyatlara göre, aşağıda gösterildiği gibi temsil etmektedir.

	%		%
Birleşik Devletler	26	Hollanda	37
Danimarka	28	Avusturya	37
Belçika	30	İrlanda	38
İsveç	31	Finlandiya	38
Norveç	32	İtalya	46
Batı Almanya	22	Portekiz	50
Büyük Britanya	33	Yugoslavya	50
Fransa	37	Yunanistan	58 (80)

Öte yandan 1938'den 1956'ya kadar nüfus başına düşen hububat ve patatesle nüfus başına düşen et tüketimi aşağıdaki yönde gelişmiştir:

	Hububat ve Patates %	*Et* %
Birleşik Devletler	— 25	+ 29
Belcika	— 11	+ 31
Fransa	— 13	+ 13
Finlandiya	— 14	+ 21
Yunanistan	— 6	+ 24
isveç	— 18	+ 8
İtalya	— 8	+ 7

Nihayet, 1950'den 1957'ye kadar, dayanıklı tüketim malları tüketiminde daha önemli bir artış meydana gelmiştir (kişi başına ve sabit fiyatlara göre)*:

	Tüketicilerin toplam harcamaları	*Dayanıklı tüketim malları harcamaları*
	%	%
Fransa	+32	+127
Avusturya	+ 40	+ 110
İtalya	+ 30	+ 64
Büyük Britanya	+ 11	+ 55
Danimarka	+ 3	+ 51
Yunanistan	+ 39	+ 49
Norveç	+ 15	+ 49 (82)

* "Engel Yasası'nın son bir uygulaması: Üç yıllık olağanüstü ekonomik bir ilerlemeden sonra Yugoslav aileleri 1959'da gelirlerinin % 43'ünü beslenme için harcamışlardır. Oysa bu miktar 1956'da % 50 idi. Öte yandan dayanıklı tüketim malları satın almak için yaptıkları harcamalar 1956'da % 4 iken 1959'da % 10'u aşmıştır (81).

Çok mekanik *transpozisyonlar*dan kaçınmak şartıyla, bu verilerden hareket ederek ve çeşitli ürünlerin talebindeki esneklik katsayılarının değişken bir ölçeği sayesinde, özel bir tüketimin, gözönünde tutulan devre sonunda ne gibi bir mahiyet alacağı tahmin edilebilir (83). İncelenen sektörlere göre değişen yatırım oranları, işgücünün transferi sorunları ve ağır sanayinin tüketim malları sanayiine sağlayacağı üretim mallarının özel yapısı böylece ortaya konmuş olur. Başlangıç oranlarının, ekonominin bütün kollarında eşgüdümlü bir şekilde değişen bütün bir büyüme katsayıları serisine yayılması için sanayinin üretim malları üreten çeşitli sektörlerinin genleşme katsayılarını tayin etmek gerekir.

Bu büyümenin uygun olması için, yani dar boğazlardan ve büyük dengesizliklerden kaçınılması için çifte bir ispatlamanın yapılması gerekir: Sanayicilerarası mübadeleleri ve *maddî bilançoları* soruşturmak gerekir.

İktisatçı Wassili Leontiev tarafından Gosplan'ın 1924'teki çalışmalarına göre inceden inceye hazırlanan ve önce ABD'de (84) uygulanan ve 1958'e kadar Sovyet uzmanlarınca reddedilen sistem, ulusal ekonominin ana kolları arasındaki ilişkilerin tespit edilmesini sağlamaktadır. O zamandan beri birçok ülkede uygulanmamıştır (85). Leontiev'in tablosu 11 sanayi kolu, tarım, ulaştırma ve ailelerle ile ilgilidir. Bu kollar bir bütün teşkil edecek şekilde yatay ve dikey olarak düzenlenmiştir. Yatay rakamların, bu 14 kolun her birinin diğer 13 kola sattıkları şeyi ve dikey kolların da her kolun diğer kollardan satın aldığı şeyleri gösteren bir *input-output* (girdi-çıktı) tablosudur bu. Her yatay çizginin toplamı bize katma değer hariç üretimin değerini; her dikey kolonun toplamı da "ara satın almaların" değerini verir.

İşi kolaylaştırmak için Leontiev'in *input-output* tablosu muhtelif kollar arasındaki ilişkilerin istikrarlı olduğu, yani örneğin demir üretimindeki % 10 artışın, bu sanayie "metalsiz maden cevherleri" sanayinin sağladığı kok kömürlerinde %10 bir artışı gerektirdiği varsayımından hareket eder. Bütün sanayi kolları arasındaki karşılıklı ilişkileri belirleyen teknik katsayılar böylece hesaplanmış olur. Planın yukarda sözü edilen hedeflerinden hareket ederken, bu katsayıların gözönünde tutulması için bütün kollardaki üretim artışını dikkatle izlemek gerektir. *Gerçekte input-output* hesabı, Marx'ın genişletilmiş tekrar üretim şemalarındaki denge şartlarının genişletilmesinden başka bir şey değildir. İki sektörün yerini burada 14 sektör almıştır. Bu, tabloyu karmaşık bir hale getirmekteyse de gerçeğe daha çok yaklaşılmasını sağlamaktadır.

Yıllık üretimin aşağıdaki genişletilmiş tekrar-üretim şeması şeklinde göründüğünü farz edelim.

4.000 c + 2.000 v + 2.000 pl = 8.000 I
2.400 c + 1.200 v + 1.200 pl = 4.800 II

Bildiğimiz gibi denge şartı, I. sektörün II. Sektöre, II. sektörün I. sektöre sattığı değerin aynını satmasını, yani ilgilendiğimiz konuda örneğin:

2400 c II + c II olarak. 600 pl = 2000 v I + 1000

(*pl - pl c* olarak) I olmasını gerektirir.

Şimdi de sermaye/yatırım malları üretimini iki sektöre ayıralım: Sabit sermaye üretimi (A) ve hammaddeler ve enerji üretimi (B) tüketim malları üretimini de: cari malların (C) ve lüks malların üretimini (D) diye ikiye ayıralım ve işi basitleştirmek için, her sektördeki üretici olmayan tüketimin sadece lüks mallarla ilgili bulunduğunu farzedelim. Bu dört sektördeki üretimin değeri böylece şu şekle bürünecektir:

A. 1000 c + 500 v + 500 pl = 2000 A
B. 3000 c + 1500 v + 1500 pl = 6000 B
C. 2000 c + 1000 v + 1000 pl = 4000 C
D. 400 c + 200 v + 200 pl = 800 D

her durumda artı değerin dağıtımı şu şekilde gerçekleşir: c olarak % 50; ve v olarak %25; üretim olmaya tüketim %25

Aşağıdaki tabloda yatay kısımlar, her sektörün, diğer sektörlere sattığı, dikey kolonlar da bu sektörlerden satın aldığı şeyi gösterir. Sistemin denge halinde olması için yatay toplamların dikey toplamlara tekabül etmesi gerektir. Aynı kare içinde iki rakam bulunduğu zaman, birincisi basit tekrar-üretim ihtiyaçlarını, ikincisi de birikim ihtiyaçlarını, genişletilmiş tekrar-üretimi gösterir:

	A	B	C	D	Toplam	
A	250+62,5	750+187,5	500+125	100+25	2000	8000 I
B	750+187,5	2250+562,5	1500+375	300+75	6000	
C	500+125	1500+375	1000+250	200+50	4000	4800 II
D	125	375	250	50	800	
Toplam	2000	6000	4000	800	12800	
	8000 I		4800 II			

Bu tablo ile Leontiev'in tablosu arasındaki fark, bunun, alınıp satılan bütün malların toplam değerini kıyaslamasıdır. Oysa Leontiev tablosu, sadece her sektör tarafından satın alınmış, işlenmemiş malların değerini kıyaslamakta ve kendi tablosunda iş saatleri şeklinde görülen "katma değeri" gözönünde tutmamaktadır.

Sabit katsayılar varsayımı bir yana bırakılırsa *input-output* tablosu daha karmaşık ve daha gerçek bir hale getirilebilir. Bazı kollar (ya da bazı faaliyet kategorileri) için input-output ilişkisindeki değişiklikler önceden tahmin edilebilir. Böylece müstakbel enerji dengesi, kömürün ve elektriğin yerini gitgide *fuel-oil*, ve kömürün yerini de elektriğin alacağı varsayımına dayandırılabilir. Elektrik sanayisini demir sanayine, metalürjiye bağlayan katsayı böylece artacak ve kömür sanayisini bu aynı kollara bağlayan katsayı azalacaktır.

Ürünlerin büyük bir kısmı, her şeyden önce de hammaddeler, makineler, enerji için, planın farklı hedeflerini yeniden düzenleyen ve bunun tutarlılığı-

nı doğrulaması gereken *maddî* bilançolar hazırlanabilir, *input-output* tablosu *değer* olarak hazırlandığı halde (ailelerin *input*'u hariç) bu bilançolar *fizikî terimler* halinde hazırlandığı için planın iç tutarlılığı bakımından yararlı bir ispatlama sağlanmış olur. Her kolda kullanılan elektrik, takım tezgâhları ya da çimento tutarı toplam kullanılabilirliklere tekabül etmelidir (cari üretim + mevcut stoklardaki dalgalanmalar + dış ülkelerle ilişkiler dengesi).

Yeni üretim ilişkileri ve sosyalleşmiş üretim tarzı

Şimdi bütün bu verileri işletmeler seviyesinde ele almak gerekiyor. Çeşitli yöntemler kullanılabilir. Hedefleri en iyi verimlilik şartlarında (belirli bir süre boyunca değişmediği kabul edilen sermaye/yatırım malları fiyatları çerçevesi içinde) gerçekleştirme esnekliğini işletmelere bırakarak erişilecek fiziki hedefler saptanabilir. Çeşitli ürünler arasında dağıtımını sağlamak serbestîsi kendilerine tanınarak, işletmeler için üretim değeri olarak hedefler tespit edilebilir. Nihayet, işletmeler için değer olarak asgari global hedefleri ve verimliliği daha çok artırmak serbestisi kendilerine tanınarak, öncelik taşıyan bazı ürünler için fizikî hedefler tespit edilebilir.

Vergi sistemi (işletmelerin gelirlerinin dağıtımı sistemi) özellikle rantabl işletmelerde her türlü aşırı yatırımı önleyebilecek kadar sert ve her işletmedeki üreticiler kitlesini çalışmalarının objektif sonuçlarıyla doğrudan doğruya ilgilendirebilecek kadar esnek ise, şüphesiz bu son formül tercih edilebilir (86).

Açıkça görüldüğü gibi, bu konuda zaman ve mekânın dışında mutlak kural yoktur. Bununla beraber işletmeler için hem fizikî miktarlar, değer (maliyet fiyatı), kullanılan malzemeler bakımından hem de gelir bakımından tam ve ayrıntılı hedefler tespit etmenin, onları çözemeyecekleri meseleler karşısında bıraktığını ve bu aynı işletmelerin hareket serbestîsinden çok, planın esasını baltaladığı tecrübeler göstermiştir.*

İktidarın proletarya tarafından ele geçirilmesi, büyük üretim ve mübadele araçlarının sosyalleştirilmesi, sosyalist bir topluma doğru bir geçiş devresinin başlaması, yani bu muazzam sosyal sarsıntılar, işletmenin havasında köklü değişiklikler yapılmadığı takdirde, hedeflerine tam olarak varamaz. Kapitalizmden miras kalan "sosyal mesele", işçilerin tüketim kapasitesinde aşırı bir kısıtlama ile bağdaşmaz. Sosyal mesele fabrikaların, bankaların, elektrik santrallerinin özel mülkiyetinin sadece *hukuken* kaldırılmış olmasıyla da halledilmez.

Bunun çözümü, işletmenin hiyerarşik yapısının tedricen kaldırılmasını, *sosyal* işbölümünün (üretenlerle birikim yapanlar arasındaki ayrımın, emredenlerle emredilenler arasındaki ayırımın gitgide kaldırılmasını, başkası tarafından ve başkası hesabına yapılan ve bundan dolayı da mekanik bir

* Polonyalı Profesör C. Botarovski'nin şu formülünü belirtelim: Planlama organları tarafından alınan kararların sayısı, bunların kalitesi ve etkisiyle ters orantılıdır" (87).

şekilde uygulanan ve *boşu boşuna harcandığı* kabul edilen *yabancılaşmış emeğin* gitgide ortadan kaldırılmasını gerektirir.*

Emeğin kesin kurtuluşu (bu kurtuluş aynı zamanda onun, kelimenin geleneksel anlamıyla emek olarak inkârıdır ve son derece daha zengin ve daha değişik beşeri bir faaliyetle aşılmasıdır),** ancak sosyalist toplumun en yüce aşamasında, yani mal ve hizmet bolluğu alışkanlığı, insanların sosyal bilincini tamamen değiştirince, halkların ortalama kültür seviyesinin yükselmesine bağlı bulunan vakitler bütün vatandaşların her birinin sosyal ekonomi içinde yönetici işlevleri yerine getirmesini sağlayınca mümkündür. Fakat bu süreç, ancak bu anda *tamamlanabildiğine* göre, kapitalizm devrilir devrilmez *başlanmalıdır*. Daha doğrusu, özel patronun yerini herhangi bir direktör, teknokrat ya da güçlü bir bürokrat şekline bürünmüş patron-devlet aldığı sürece *üretim ilişkileri* değişmez. Üretim ilişkileri işçi ve emekçi kitleleri işletmelerin yönetiminde, planların hazırlanıp uygulanmasında, işletmenin yarattığı sosyal artı-ürün üzerinde *her an gerçek* (sadece şeklî ve hukuki bakımdan değil) bir egemenlik kurunca, ancak bu takdirde değişir. Bu konuda hem işçi hareketi tecrübesinin hem de sosyal teorinin ortaya koyduğu hal çaresi işçilerin kontrolü, işçilerin birlikte yönetimi ve işçinin kendi kendini yönetimdir.***

Kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş devresinde işletmelerin yönetimi sorunu şüphesiz karmaşık bir sorundur.

Gerçi aslında (mülk sahiplerinin topluluğun sırtından miğde bulandırıcı zenginleşmesini büyük işletmelerin aşırı derecede bürokratlaşmasına bağlıyan) kapitalizmin devrilmesini reddetmek ya da geciktirmek için bürokratik tehlikeyi bahane edenler ikiyüzlülükle suçlanabilir, ama bütün ekonomik kaynakların devletin elinde toplanmasının, sosyal eşitsizlik şartlarını devam ettirdiğine ya da artırdığına itiraz edilemez. Bu devletin, "işçi sınıfı adına" yönettiğini iddia etmesi, salt hukuki bir teselliden başka bir şey değildir.**** İşçiler işletmelerin yönetimine katılmaktan sistemli bir şekilde alıkonulunca, gelirlerdeki eşitsizlik azalacağı yerde çoğalınca (Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi), sosyalizme yaklaşılmaz, ondan uzaklaşılır. Buna karşılık bütün işletmeler, tam olmasa bile, çok geniş bir özerklik elde eder ve özgür rakipler olarak piyasada azamî gelir sağlamak için karşı karşıya gelin-

---

* V. bölüme bakınız.

** XVII. bölüme bakınız.

*** "Marx, Paris'te ve ikinci derecedeki merkezlerde Komün düzeni uygulandığı andan itibaren eski merkezi hükümet taşrada da işçilerin kendi hükümetlerine boyun eğecektir" (88) diye yazıyor.

**** "Sovyet basınında memnunlukla anlatıldığına göre, hayvanat bahçesini gezen ve filin kime ait olduğunu soran küçük bir çocuğa, "Devlet'e aittir" denilmiş. Bunun üzerine çocuk, "O halde biraz da bana aittir" deyivermiş. Gerçekte fili pay etmek gerekseydi, en değerli kısımları imtiyazlılara düşecek, birkaç mutlu kişiye filin derisi, geri kalanlara da sadece sakatatı düşecekti. İncinen küçük çocuklar her halde kendi mülkiyetlerini devletin mülkiyetiyle karıştırmaya pek hevesli görünmeyeceklerdir. Genç serseriler ise, devletten çaldıklarının kendilerine ait olduğunu düşüneceklerdir. Hayvanat bahçesindeki küçük çocuğun "Devlet demek ben demektir" fikrine yatkın nüfuzlu bir kişinin oğlu olması çok muhtemeldi (89).

ce, bu gelirlere *işletme içerisinde kollektif* ve eşitçi bir katılma, sosyal eşitsizliğin ve ekonomik israfın *ekonominin tümü içerisinde* yayılmasını asla önlemez. Teknik bakımdan daha iyi donatılmış fabrikalar ve en ileri bölgeler, daha geri kalmış toplulukları ve en geri durumdaki illeri mutlaka "sömüreceklerdir". *Ekonomik gücü eşit olmayan gruplar arasında eşitlik temeline dayanan her mübadele eşitsizliği artırır ve kaçınılmaz iktisadi dalgalanmalara sebep olur.* Merkezi bir planlamanın buyrukları ile işletmelerde geniş bir işçi yönetiminin uygulanması zarureti arasında bir senteze varmak için yukarıda belirtilen kurallara göre hareket etmek gerekecektir. Fakat işçi demokrasisinin ve işçilerin tüketiminin sürekli düzelmesinin gerekleri, aynı zamanda ekonomik etkinliğin de gerekleridir. Üretken güçler geliştikçe, planlama daha karmaşık olur ve planın milyonlarca vatandaş tarafından hem üreticiler olarak -işletmelerin global etkinliğini artırmak için- hem de tüketiciler olarak -üretim programlarının halkın ihtiyaçlarına ve arzularına göre ayarlamak için-kontrol edilmesini ve gözden geçirilmesini gerektirir.

Görüldüğü gibi, planlama, her üreticinin yaptığı harcamaların planlanmasını hiçbir zaman gerektirmez. Aksine ürünlerdeki çeşitlilik daha arttıkça ona daha geniş bir tercih hakkı sağlar. Tüketicilerin talebinde beklenmedik değişiklikler planda öngörülen oranlarda değişiklikler yapılmasını gerektirir. Planda daima ayarlamalar yapılacaktır. Üreticiler arasında düzenli ve geniş ölçüde yapılan anketler tüketicilerin arzularını sondaj yoluyla değil, yerel girişimler yoluyla iletme sistemleri, salt istatistik hesaplamalara dayanan tahminlerin belirlenmesini sağlayacaktır. Plan, gerçek tüketim eğilimlerine yaklaştıkça, tüketim malları piyasasının, ekonominin tümü içerisinde yaratacağı karışıklıklar daha az olacaktır.

Elektronik hesap makinelerinin geliştirilmesi bugün ayrıntılarla ilgili sorunların matematik bir kesinlikle halledilmesini sağlayan bir dizi hesap işlemlerini kolaylaştırmaktadır. Özellikle işletme içerisindedir ki farklı varyantlar arasında bir seçme yapmak böylece halledilebilecektir. Operasyonel araştırma, farklı faktör kombinezonları arasında optimum varyantı, her seferinde bu faktörlerden sadece bir tekini değişken* kabul ederek, belirlemeyi sağlayacaktır.

Örneğin İsveç'te hidroelektrik santrallerinin 30 yıl boyunca optimum bir şekilde kullanılması, hava tahminleri (kış aylarındaki donmanın süresi ve önemi) sarnıçlardaki su seviyesi, türbinlerin kapasitesi, kereste kağıt ve çelik sanayilerinin ihtiyaçları, Danimarka'ya elektrik akımı ihracatı ve hatta som balıkları için gerekli su ihtiyacı gibi en çeşitli faktörleri hesaba katan bir elektronik makina tarafından tayin edilmiştir. Elektronik makinanın 3000'den fazla çeşidinin yapılması tasarlanmıştır (91).

---

* Bu teknik her ay her limandan nakledilecek toplam yük miktarı bilincine, boş gemilerin çeşitli limanlar arasında izleyecekleri yolu en rasyonel bir şekilde tayin etmek için ilk defa Koopmans tarafından uygulanmıştır. *Activity Analysis of Production and Allocation,* Cowles Commission Monograph, 13 (90).

Geçiş döneminde tarım ve dağıtım

Kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi boyunca halledilmesi en güç sorun tarım ve dağıtım sorunudur. Büyük kapitalist üretim, ekonominin sosyalleştirilmesinin ve bilinçli planlanmasının ön şartlarını yaratır. Fakat bir yandan sanayinin ve bankaların, öte yandan tarımın ve dağıtımın (bazı hizmet sektörleri dahil) eşitsiz gelişmesi gerçekte, sosyalleştirmeye son derece elverişli bir kapitalist sektör ile henüz *küçük mal üretiminin*, "bağımsız" küçük işletmenin (büyük sermayenin ve tekellerin bu işletmeleri kendilerine tabi kılma şekli ve çoğu zaman salt şekli bir "bağımsızlık" tanıyarak onları sömürme derecesi ne olursa olsun) egemen olduğu bir sektörün bir arada bulunmasına yol açar. Ücretli 10.000 işçinin istihdam edildiği bir fabrikayı sosyalleştirmek, rasyonel ve etkili bir harekettir. Sahiplerinin kendi ailelerinden başka işgücü kullanmadıkları 10.000 küçük mağazayı ya da küçük çiftliği sosyalleştirmek, ne rasyoneldir, ne de etkili.

Ekonomik engele sosyal bir engel de eklenir. Büyük üretim ve mübadele araçları üzerindeki özel mülkiyenin kaldırılması işçi sınıfının, ücretlerle aylıklıların büyük çoğunluğunun yararınadır. Onların örgütlenmesi ve sınıf bilinci sosyal dönüşümün başlıca itici gücüdür. Tarım ve ticaret alanında egemen olan küçük üreticiler ve küçük mülk sahipleri ya da küçük çiftçiler örgütlü değil, dağınık bir haldedir. Bu sınıf, kollektif menfaatlere göre değil, amansız bir bireyciliğe göre hareket ederler (Henüz ilkel köy topluluklarıyla göbek bağını koparmamış olan dünyanın en geri bölgelerindeki çiftçiler bunun dışında kalır). Bu sınıf, ancak ülkedeki yarı-feodal yapının, erişmek için can attıkları özel mülkiyeti kendilerine tanımadığı oranda devrimcidir.

Her büyük ülkede değilse bile, en azından dünyanın her bölgesinde, bu iki sektördeki üretim ve mübadele ilişkilerinin son derece karmaşık olmasından dolayı güçlük daha da artar. Her yerde aynı toprak üzerinde örnek kapitalist çiftlikler, bağımsız küçük aile çiftlikleri, yarı çiftçi, yarı ırgat, yoksul köylü çiftlikleri bir arada bulunur. Bunların yanı sıra sayısız çeşitli kombinezonlar ve şekiller yer alır. Hiç değilse en ileri kapitalist ülkelerde büyük kapitalist mağazaların, müreffeh aile işletmelerinin, küçük dükkâncıların büyük kapitalistler zincirine bağlı küçük mağazaların, zengin aile işletmelerinin, pratikte tröstlerin, kooperatiflerin ücretli işçileri durumunda olan küçük dükkân sahiplerinin, günde 12 saat didinip uğraşmaya karşılık bazen bir sanayi işçisinin aldığı asgari ücretten daha azını kazanan yoksul küçük "girişimcilerin bir arada bulunduğu dağıtım sektöründe durum daha az karmaşık değildir.

Bu çeşitli durumlar için geçerli bir tek hal çaresi bulmak imkânsızdır. Son tahlilde, her çözümün hareket noktası olabilecek iki ilke şudur: İşletmelerin (fiili ya da hukuki) her sosyalizasyonu, teknik şartlar özel işletmede elde edilen verimden daha yüksek bir verimi sağlıyorsa geçerlidir; her sosyalizasyon, eğer küçük mülk sahipleri (küçük üreticiler) bu sosyalizasyonu, ya

inandıkları ya kendi menfaatlerine uygun buldukları ya da bu iki sebepten dolayı (en ideal durum doğalıyla budur) kabul etmişlerse geçerlidir.*

Demek ki belki de en geri ülkeler hariç, kapitalizm devrildikten hemen sonra çoğu ülkelerde tarımın ve dağıtımın yapısı ister istemez karmaşık ve "plüralist" olacaktır. Vaktiyle eski rejim zamanında sendikal ve bilinçli tarım işçilerinin çalıştığı büyük topraklar (malikâneler), tıpkı büyük mağazalar gibi sosyalleştirilebilecektir. Mülk sahibi küçük köylüler, küçük tüccarlar, bireysel mülk sahibi ve girişimci olarak kalmakla beraber, verimlerini ve gelirlerini artırmak için çeşitli kooperatiflerde bir araya geleceklerdir. Diğer küçük mülk sahipleri, özelikle de topraksız küçük çiftçiler, üretim kooperatiflerine seve seve katılacaklardır. Nihayet ucuz kredi politikasına bağlı olarak yarı-feodal toprak sahiplerinin ya da bankaların, emlak şirketlerinin topraklarının dağıtımı politikası, buna karşılık eski rejim zamanında bellibaşlı üretim (ya da mübadele) araçlarını kiralamak durumunda olan (girişimciler) küçük mülk sahipleri haline getirebilecektir.

Birbirinden tamamen farklı bu sektörleri planlı ekonomi ile bütünleştirmek, ancak piyasa aracılığıyla kökten gerçekleşebilecektir. İkinci bir hal çaresi de baskı yöntemidir ki bunun etkili olmadığı, tarihte bütün açıklığıyla (özellikle 1929 ve 1953 yılları arasında Sovyet tarımının geçirdiği acı tecrübelerle) görülmüştür. Köylüyü verimin artırılması ve maliyet fiyatının düşürülmesiyle ilgilendirmenin tek yolu, bunları köylünün yararlanabileceği hale getirmektir (93). Küçük tüccarı dağıtımda hakiki bir rasyonalizasyona ilgilendirmenin tek yolu, böylece onun daha çok kazanmasını sağlamaktır. Her iki durumda da verimin ve rasyonalizasyonun artışı, tarım ve dağıtım alanındaki işgücünün sınaî üretime ya da diğer faaliyet sektörlerine transferi anlamına gelebilecektir. Fakat bu transfer şiddete başvurularak ya da hayat seviyesinin azaltılmasıyla değil, daha yüksek bir ücret uygulayarak, iş şartları daha insanca bir hale getirilerek ve hayat seviyesi yükseltilerek, gerçekleştirileceğine göre, hem toplumun yararına hem de bireyin yararınadır.

Üretici güçler geliştikçe, ekonominin sosyalleştirilmiş sektörü daha sağlamlaşır. Ve hem tarımın hem de dağıtımın tedricen sosyalleştirilmesi, küçük üretim sektörüyle küçük üreticilerin (dağıtıcıların) hayat seviyesini sürekli düzelten sosyalleşmiş sektör arasında bir rekabetin başlamasıyla gerçekleşebilir.

Küçük üreticiler planlı sektörden gitgide daha fazla tüketim malları alacaklar, fakat aynı zamanda da makineli tarım işletmeleriyle, büyük mağazalarla, kooperatiflerle ve son derece donatılmış *self-service*'lerle gittikçe güçleşen bir rekabeti sürdürmek zorunda kalacaklardır. Küçük tarım ve ticaret

* "Devlet iktidarını ele geçirince küçük köylüleri zorla mülksüzleştirmeyi (tazminat ödense de ödenmese de) düşünemeyiz. Küçük köylüye karşı görevimiz önce onun özel işletmesinin ve özel mülkiyetinin kooperatif bir işletmeye devredilmesini sağlamaktır. Bunu yaparken zora başvurmayacağız. Toplumun bu yolda kendisine yardımcı olacağını anlatarak ve göstererek yapacağız. Küçük köylüye, bu konuda, kendisini daha şimdiden etkileyebilecek avantajlar vadetmek imkânına sahibiz" (92).

işletmelerinin, etkisi gittikçe artan bir tekniğin uygulanmasını sağlayan kooperatifler halinde toplanmaları, artık sadece bir zaman meselesi olacaktır.

Karma bir ekonomi mi?

Sosyalist olsun olmasın, çeşitli teorisyenler daha "insanca" bir ekonomiye geçiş devresi için karma bir ekonomiden yana olmuşlardır. Bunlara göre ekonominin birkaç "kilit" sektörünün devletleştirilmesi, diğer önemli sanayi sektörlerinde özel mülkiyetin devam ettirilmesiyle bir arada bulunabilecektir (94). Böyle bir hal çaresi, ekonomik etkinliğine zarar vermeksizin planlamanın sosyal masraflarının asgari ölçüde azaltılmasını sağlayacaktır.

Bununla beraber, bu tezin aşılmaz bir güçlükle karşılaşacağını tecrübe göstermektedir. Ya devletleştirmelerin kapsamı dardır ve ekonomi aslında hiç de "karma" değil, tamamen kapitalisttir ya da devletleştirmelerin kapsamı büyüktür ve diğer sektörler de devletleştirme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu takdirde, devletleştirilmemiş sektörler gerçekte yatırımlara kalkışmayacakları için ekonomi pek tatmin edici bir şekilde işleyemeyecek ve aslında planlama diye bir şey olmayacaktır (95).

Özel mülkiyet ve kârın özel temellükü üzerine kurulmuş bir sistem ancak oyunun kapitalist kuralları uygulandığı takdirde tam olarak işleyebilecektir. Özellikle yeni (ya da hasta) sanayilere sermaye yatırımı yapmak söz konusu olunca bu sistem artık kâr peşinde koşmayacak olan önemli üretim sektörleri ile özellikle de ekonominin bir bütün olarak yönetilmesiyle uzun zaman bir arada bulunamaz (96).

"Planlama" konusunda (ABD'de, Büyük Britanya'da ve İsveç'te ulusal bütçeler; Fransa'da planlama komiserliği; Hollanda'da Planburo v.s.) batı ülkelerindeki farklı tecrübeler, kapitalistleri *yönetmek,* kârların (çoğu zaman devletin garantileri ve yardımları sayesinde) daha büyük olduğu sektörlere yatırım yapmalarını kolaylaştırmak* amacıyla uzun vadeli tahminlerde bulunmakla yetinmişlerdir. Bu tecrübeler ne uzun vadeli tam istihdamı gerçekleştirmiş ne dönemsel dalgalanmaları önlemiş ne optimum büyümeyi sağlamış ne de dar boğazlarda büyük dengesizliklerden kaçınılabilmiştir.**

Gerçekte özel işletmeler, bu *yön verici planlamaya* uymak mecburiyetinde değildirler. Onlardan sadece tavsiyeleri izlemeleri rica edilir. Bunu yapmayı reddettikleri zaman burjuva devlet bu özel mülkiyetle rekabete girişecek devlet işletmelerini kurmak girişimini göze alamaz (98). Aksine onları verimsizliğe ve tembelliğe doğru iter. Özel sektör için bir destek olarak kabul edilen (uyguladıkları fiyat politikasından dolayı), genellikle bu özel sek-

---

* Bu tahminler çoğu zaman birkaç "global hedef" tarafından zar zor tashih edilen cari eğilimlerin sadece izdüşümleri haline gelir.

** Holger Heide İsveç'te 1951-55 devresinde planın öngördüğü büyüme oranlarından hiçbirinin gerçekleşmediğini ortaya koymuştur. Gerçek durum tahminlerden ya daha yüksek ya da daha az olmuştur. Aynı yazar sosyal demokrasinin 35 yıldan beri iktidarda bulunduğu İsveç'te ekonomik programasyonun tamamlayıcı karakterine de işaret etmiştir (97).

törün* temsilcileri tarafından yöneltilen ("vergi mükelleflerinin" ödemesi gereken) yatırımlar açısından ihmal edilen devletleştirilmiş sektörler, teoride kendilerine atfedilen dinamik rolü ancak nadiren oynarlar. Hakiki bir planlamanın yerine çoğu zaman ters yönde müdahalelerde bulunan ve bilançosu savaş ekonomisi ve kalkınma devrelerinde, yani aşırı kıtlık (darlık) devrelerinde bilhassa "olumlu" gözüken beceriksiz, yüz kızartıcı ve mızmız bir dirijizm alır (99).

Ekonominin bilfiil planlanması, *hele* ekonomideki optimum büyüme, ancak kilit işletmelerin (özel mülkiyete dayanan) özelliğine son verildiği takdirde, yatırımların hacmi bütünüyle tespit edilip, erişilecek hedeflere göre sektörlerin ve işletmelerin tümüne dağıtıldığı takdirde gerçekleşebilir. Hatta bu, bütünüyle tespit edilip, "kârın" azaldığı ya da hiç olmadığı sektörlerin, bütün bir dönem boyunca, kârın daha yüksek olduğu sektörlere oranla öncelikle geliştirilmesini de gerektirse böyledir. Bu da özellikle okul, hastane, konforlu işçi konutları yapımının, lüks apartmanlar, büyük ticari müesseseler ya da "gösterişli" banka şubeleri yapımına oranla öncelik kazandığını gösterir. Zorunlu bir ekonomik planlamanın mümkün ve etkili olması için, hem üretim araçlarının özel mülkiyeti hem de gelir eşitsizliği ("peşin talep"teki eşitsizlik) bakımından, köklü değişikliklerin yapılması gerekir. Siyasî iktidar burjuvaziden işçi sınıfına geçmeli, büyük üretim, dağıtım ve mübadele araçlarının sosyalizasyonu gerçekleştirilmelidir.

* XIV. bölüme bakınız.

KAYNAKLAR

1. Schurr and Marschak, *Economic Aspects of Atomic Energy*, pp. 272-3, 212-15.
2. *The Economist*, 23 rd July, 1955.
3. Alderer and Mitchell, *Economics of American Industry*, p. 129.
4. Frederick Pollock, *Automation in USA, in Frankfurter Belträge zur Sozilogoie*, Vol. I. 1955, p. 81
5. Ibid., pp. 92-93.
6. Wiener, *The Human Use of Human* Beings.
7. *Wiener*; *Cybernetics*, pp. 36-37.
8. *Le Monde*, 21 22nd May, 1961.
9. C.I.O. Committe on Economic Policy, "Automation", p. 19, and "The Challenge of Automation", p. 48 (papers delivered at the National Conference on Automation)
10. *Bulletin général de statistique des Communaute's européennes* No. 12, 1961.
11. Packard, *The Status Seekers*, p. 34
12. Wiener, *Cybernetics*, p. 38.
13. Bukharin, *Oekonomie der Transformationsperiode*, pp. 105-26.
14. R. Salter, in *Science*, 1947; quoted in Bonné: *Studies in Economic Development*, p. 148.
15. Baad, *Velternährungswirtschaft*, pp. 72, 99 91.
16. Dusenberry: *Income, Savings and the Theory of Consumer Behavior*, pp. 39 ff.
17. League of Nations: *Industrialisation and Foreign Trade*, 1945, p. 33.
18. U.N.O. , *Processes and Problems...* pp. 68169.
19. P. Mstislavsky, in *Partiinaya Zhizn*, No. 12, 1959.
20. U.N.O. Economic Commission for Europe, *European Housing Developments and Politics in 1954*, and *Bulletin General de Statistique des Communautes Européennes*, No. 2, 1960.
21. U.N.O. Economic Commission for Europe: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, ch. V, p. 22.
22. *The Economist*, 2 nd April, 1960.
23. U.N.O., Social Affairs Department, "Poluation Growth in and Standard of Living of Underdeveloped Countries", 1954, quoted in Fyrdal, *An International Economy*, p. 213.
24. Paul G. Hoffman, *One Hundred Countries and One- and a-quarter Billion People.*
25. Bonné, *Studies in Economic Development*, p. 188.
26. Leon Henderson, *T.N.E.C. Hearings*, pt. I, p. 159.
27. Isadore Lubin, *T.N.E.C. Heartings*, pt. I, p, 12.
28. Kuznets, *Shares of Upper Income Groups in Income and Savings*, pp. 36-39 et al.
29. See Thomas H. Saunders, *Effects of Taxation on Executives; and Perlo : The Income Revolution*, pp. 38-45.

30. Hansen, *Readings in Business Cycles Theory*, p. 381; Hamberg: *Economic Growth and Instability*, pp. 123-4.
31. Hamberg, op. cit., p. 128; Scitovsky : in *Business Concentration and Price Policy*, p. 104.
32. U.N.O. , *Processes and Problems* ..., pp: 14 17, 34; et al.
33. Baran, *The Political Economy of Growth*, pp. 163-200.
34. Bonné, op. cit., p. 40.
35. Nurkse, *Problems of Capital Formation*..., pp. 37-38; Hamberg : op, cit., pp. 196-9.
36. Bonné, op. cit., pp. 140 1.
37. Nurkse, op. cit., pp. 39, 41, 47, *et al.*
38. See especially *Le Monde*, 17 th and 18 th March, 1960.
39. U.N.O., *Processes and Problems*..., pp. 3 *et al.*, M: Kalecki: *Dinamica degli inversitmenti e del redditonell'economia socialista,* in *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, p. 303.
40. Keynes, *General Theory*, pp. 80-81, 95, 102-3.
41. Bettelheim, *Problems théoriques et pratiques de la Planification*, p. 255 et al.
42. *Plate-forme plotique de l'Opposition russe*, p. 21; N. A. Kovalevsky, quoted in Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*, p. 229.
43. A. D. Allakhverdian, *Nekotorie voprosy teorii sovetskikh finantsov*, p. 30.
44. M. Bor, in *Voprosy ekonomiki*, No. 10, 1954, p. 89.
45. Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, p. 49
46. Shoup, *Principles of National Income Analysis*, pp. 151-3; Steindl: *Maturity and Stagnation*..., p, 136; Jakov Sirotković: *Le système yougoslave de planification économique, in Annalen der Gemeinwirtschaft*, Vol. XXVIII, No. 2, May-November 1959, p. 141.
47. Bettelheim, op. cit., pp. 144-5.
48. Ibid., p. 28 *et al.*
49. Schwartz, *Les Ouvriers en Union Soviétique*, p. 22; Grossman and Bergson: in *Capital Formation and Economic Growth*, pp. 173-89.
50. Bettelheim, *La Planification sovietique*, pp. 28991.
51. M. Kalecki: op. cit., pp. 301 ff.
52. Ibid., p. 309.
53. Dobb, *On Economic Theory and Socialism*, pp. 130-1, 150-1, *et al.*
54. Bettelheim, *Problemes du développement économique*, pp. 15-16.
55. Ibid., p. 2.
56. Baran, op. cit., p. 270.
57. Ibid., p. 279.
58. Kronrod, *Die sozialistische Reproduktion*, pp. 161-7.
59. Dobb, op. cit., p. 131.
60. Kronrod, op. cit., p. 166.
61. Ibid., pp. 166-7.

62. U.N.O. Economic Commission tor Europe, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1955*, p. 228. (English version, *Economic Survey of Europe in 1955*, p. 203).
63. Dobb, op. cit., p. 86.
64. Daya, in *Review of Economic Studies*, 1954-5, pı 97.
65. Maier, *Principes des relations humaines*, pp. 299-304, 354-8, 381-3, etc.
66. Engels, *Zur Wohnungsfrage*, p. 107 (English edition, *The Housing Questions* p. 99
67. Aertz, *De Arbeidersraden*, Vol. I, pp. 18-22; *Le Programme Communiste*, No. 8, 3 rd. year, July-September, pp. 25, 35, et al.
68. Bukharin, op. cit., pp. 164-8.
69. See especially Kautsky, *Am Tage nanch der Revolution*, Lenin : *The Tax in Kind*; Vandervelde: *Le Collectivisme*; Trotsky, *Stalin As Theoretieian*, Stalin: *Problems of Leninism*; Bauer, *Zwischen zwei Weltkriege*?, etc.
70. Lanfe and Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, Lerner, *Economics of Control*; B. L. Hail: *The Economic System in a Socialist State*; Dickinson, *Economics of Socialism*, W. Brus, *Du röle de la loi de valeur dans l'économie socialiste*, in Vecchia *e nu-ova pianificazione economica in Polonia*, pp. 31-63.
71. In Von Hayek, ed. *Collectivist Economic Planning*.
72. Lange and Taylor, op. cit., pp. 80, 81.
73. Lerner, op. cit., pp. 63-64.
74. Dobb op. cit., pp. 53 54.
75. Bettelheim, *Problèmes du développement économique*, p. 53.
76. Kalecki, in Burchardt, ed.: *Economics of Full Employment*, p. 47.
77. Bettelheim, *Problèmes du développement économique*, pp. 133-4.
78. U.N.O. Economic Commission for Europe, *Etude sur la situation économigue de l'Europe en 1958*, ch. 4,p. 21.
79. Ibid, ch. 5, p. 6.
80. *Les Nouvelles Yougoslaves*, May, 1960.
81. U.N.O. Economic Commission for Europe, *Etude sur la situation économiqu de l'Europe en 1958*, ch.5, pp. 13, 18.
82. Florence, *The Logic of British and American Industry*, pp. 112-13.
83. Leontief, *The Structure of American Economy*.
84. Chenery Clark, *Interindustry Economics*.
85. Oskar Lange, *La costruzione del nuovo modello economico, in Vecchîa e nuvoa planificazione economica in Polonia*, pp. 139-41.
86. C. Bobrowski, *Di fronte al cambiamento del modello economico*, ibid., p. 151.
87. Marx, *The Vivil War in France*, p. 50 in German edition of 1937, Moscow (p. 41 in English edition of 1933).
88. Trotsky, The Revolution Betrayed, p. 239.
89. Cowles Commission, Economic Theory and Measurement, p. 50.
90. *Manchester Guardian*, 15 th November, 1957.

91. Engels, *Die Bauemfrage in Frankreich und Deutschland, in Neue Zeit*, 13 th year, Vol. I, pp. 301-2. (The Peasant Question in France and Germany, p. 28).

92. Kardelj, *Les Problèmes de la politique socialiste dans les campagnes*, pp. 8 25, 93-98, 273-80, etc.

93. Strachey, *Contemporary Capitalism*, pp. 191-200, et al.; Hoover *The Economy, Liberty and the State*, p. 383 and passim.

94. Lange and Taylor, op. cit., pp. 123 6.

95. Perroux, *Le Capitalisme*, pp. 122-3.

96. Baran, op. cit., p. 108.

97. Bettelheim, *Problèmes théoriques et pratiques la planification*, pp. 141-4

XVII

SOSYALİST EKONOMİ

Üretim tarzı, dağıtım tarzı, hayat tarzı

Başlıca üretim ve mübadele araçlarının sosyalleştirilmesi, *sosyal artı-ürünün özel temellükü üzerine kurulmamış* yeni bir üretim tarzı yaratıyor. Fakat kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemi boyunca üretim araçlarının sosyalleştirilmesi *gerekli ürünün, ücretler,* mübadele ve işgücünün parasal bir ücret karşılığında satılması şeklinde gerçekleşen *özel temellüküne* bağlıdır hâlâ. Öte yandan, sosyal artı-ürünün bir kısmına da bireysel tüketim imtiyazları şeklinde temellük edilmiştir ve geçiş toplumunun bürokratik deformasyon rejiminde bu imtiyazların kapsamı çok daha genişleyebilmektedir. Dolayısıyla, şahsî menfaat, bireylerin ekonomik çabasının temel uyaranı olmaya devam eder. Ekonomi bir para ekonomisi olarak kalır.

Ekonomik bakımdan, bir yandan, büyük üretim araçlarının kollektif mülkiyeti ve sosyal artı-ürünün bir bakıma sahip olunması üzerine kurulmuş üretim tarzı ve öte yandan, bireylerin ekonomik faaliyetinin başlıca itici gücü olmakta devam eden şahsi menfaat arasındaki çelişki, planlı ekonomide sürekli bir sürtüşmeler ve çelişkiler kaynağıdır.* Fakat bu ekonomik çelişkiden de daha önemli olan şey, bunun yarattığı *sosyal* çelişkidir. Her bireyin bütün imkânlarının tam gelişmesi ve aynı zamanda bireyin topluma yaptığı bilinçli hizmet olarak kabul edilen "emek", "hayatını kazanmak", geçim araçlarının ya da gereğinde bireysel ihtiyaçların tatmin edilmesine yarayan bütün malların ve bütün hizmetlerin sağlanması aracı diye kabul dilen "emek" kavramı ile bağdaşmaz hale gelir en sonunda.

Ekonomi, esas itibariyle, bir para ekonomisi olarak kaldığı, ihtiyaçların büyük kısmının tatmini, sahip olunan para(sal simgelerin) miktarına bağlı bulunduğu ve nisbî kıtlık (darlık) şartlarında dağıtıma satın alma gücü egemen olduğu müddetçe, bu parasal simgelerin büyük bir kısmını ele geçirmek için herkesin birbiriyle mücadele etmesi kaçınılmazdır. Bazı sosyal işlevlerin yerine getirilmesi nispeten nadir olan malların ve hizmetlerin ele geçirilmesini sağladığı müddetçe, mevki düşkünlüğü, hısım akraba kayırmak, baştan

* XV. Bölüme, *Sovyet Ekonomisi* bölümüne bakınız.

çıkma, "üstlerine" yaranmak, "astlarını" ezmek gibi fenomenlerin geniş ölçüde yayılması kaçınılmazdır. Gerçek bir üreticiler, tüketiciler ve vatandaşlar demokrasisinin yokluğu, yöneticilerin ve şeflerin faaliyetinin onlar tarafından sıkı bir şekilde ve serbestçe kontrol edilemeyişi, topluca düzenlenmiş bir dirençle karşılaşmaksızın ve meşruiyet dışına çıkmaksızın bu yöneticileri ve şefleri değiştirmek imkânının bulunmayışı, yani bütün bu boşluklar, sosyal hayatın bütün alanlarında paranın baştan çıkarıcı etkisini durmadan artırır. Para ve mal ekonomisinin bir kalıntı olarak devam etmesi, *hayatın her alanında*, kökeni kullanım değerlerinin üretimi üzerine kurulmuş ilkel topluluklara kadar uzanan rüşvet, yolsuzluk fenomenlerini kendiliğinden gerektirir. Geçiş ekonomisi devresinde konfora erişme doğrudan doğruya para vasıtasıyla sağlanacağına kurumlaştırılsaydı, rüşvet ve yolsuzluğun etkisi dolaylı olurdu (ama bu, etkisinin daha az olacağı anlamına gelmez). Sovyetler Birliği'nde üniversitelere girmek için yapılan mücadelenin sebep olduğu yolsuzluklar bunun ilginç bir örneğidir (1).

Maddi uyaranları ortadan kaldırmadan ve ihtiyaçlara göre dağıtıma geçmeden önce "yeni bir zihniyet yaratmak" gerektiğini ve emeğin "böylece hissedilen bireysel bir zorunluluk haline geleceğini" iddia eden Sovyetler Birliği'ndeki ve diğer ülkelerdeki otoriteler ve nüfuzlu yazarlar* hakiki bir "volontarist" sapmanın örneğini vermekte ve apaçık görünen bir sebep sonuç ilişkisini tersine çevirmektedirler. Gerçekte, psikolojik devrimin tam olarak tezahür edebilmesinden önce, eski insanın bencil zihniyeti yerine yeni bir sosyalist bilinç serpilip gelişmeden önce, bir mal ve hizmet bolluğunun yaratılması sayesinde, aslında, *ilkin* para ekonomisinin ortadan kalktığını görmek gerekir. Geçiş toplumu döneminde ve hele Sovyetler Birliği'nde bireysel zenginleşme arzusunu belirleyen, "kapitalist kalıntılar değil", *paraya göre yapılan bir dağıtımın günlük gerçekliğidir*. Bu şartlarda "kapitalist geçmişin kalıntılarıyla mücadele ederek" "bir komünist bilinç" yaratmayı istemek havanda su dövmektir.

Bireylerin kazanç zihniyeti, ekonomik davranışın temel itici gücü olarak ortadan kalkmadan önce, toplumun üvey ana iken cömert ve anlayışlı bir ana haline geldiğini, bütün oğullarının temel ihtiyaçlarını anında giderdiğini, bu bireylerin kendi tecrübeleriyle öğrenmeleri gerektir. Bu tecrübenin, insanın insanı 7000 yıldan beri sömürmesinin yarattığı etkilerin hiçbir zaman tamamen ortadan kaldıramadığı ortaklaşa yaşayışın yansımalarıyla karşılaşacağı olgusunun bilinçaltına iyice işlemesi gerektir. Bu tecrübenin bir bilinçlenmeyle son bulması, başka bir deyişle, psikolojik devrimin tamamlanabilmesi ve eski insanın ölüp, yerine sosyalist insanın ya da geleceğin komünist insanının geçebilmesi için bu tecrübenin, bir bilinçlenmeye, daha doğrusu, *yeni* alışkanlıklara ve *törelere* yol açması gerektir.

---

* Bakınız A. L. JAPIN "Sosyalist emekten komünist emeğe"; V. A. Suchomlinski (2).

Bu anlamda ve bu sebepten dolayıdır ki Marksistler, bolluğu, serpilip gelişmiş sosyalist bir toplumun gerçekleşmesinin gerekli (zaruri) bir* şartı olarak kabul etmektedirler. Sosyalist ahlâkı öğütlemek değil, bu ahlâkın büyük çoğunluk tarafından kendiliğinden uygulanması için sosyal ve psikolojik maddi şartların yaratılması söz konusudur.

Bireysel ücret ve sosyal ücret

Ücret kavramı birçok karakteristikleriyle tanımlanır. Bu karakteristiklerin en önemli üç tanesi şunlardır: Sarfedilen bir emek miktarı (emek müddeti) karşılığında para (fiyat) ödenmesi kavramı; işgücü sarfının tamamen ölçülen süresi tarafından sınırlanmış bir ödeme kavramı ve geçimi için gerekli tüketim mallarını elde etmek istediği takdirde işçiye işgücünü satması karşılığında para (fiyat) ödenmesi kavramı, işgücü sarfının kapitalist toplumda ve kapitalizm öncesi toplumda olduğu kadar kapitalizm sonrası toplumda da (kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde) ücret, en azından, sarfedilen emek karşılığında üretim araçlarının bireysel sahiplerine ya da kollektif mülk sahibi devlete yapılan ödemenin egemen şekli olarak varolduğu müddetçe, geçerliğini korurlar.

Üretim araçlarının kollektif mülkiyetinden dolayı "bir işçi kendi işgücünü kendisine satamayacağı için" artık ücretlilik yoktur diye iddia etmek, kaba bir safsatadır. Kollektif mülkiyet, kollektivitenin bütün bireylerinin mülkiyeti değil, kollektivitenin mülkiyeti demektir. Bir kooperatif üyesi bireysel mülkiyet olan bir arabayı bu kooperatife pekâlâ satabilir. Aynı şekilde, bir işçi de bireysel mülkiyeti olan işgücünü bağlı bulunduğu kollektiviteye satabilir. Gerekli üretim araçlarını sağlamak için bu satışı gerçekleştirmek *mecburiyeti*, hem mübadele fiilinin *şekli* bakımından (belirli bir fiyat karşılığında satış) hem de muhtevası bakımından (işçinin, kendisinin ve ailesinin hayatta kalabilmesi için kullanım değerine ihtiyaç duyduğu ve *mübadelesiz elde edemeyeceği* diğer malları satın alabilmek uğruna, sahip olduğu ve kullanım değerinden kendi başına yararlanamayacağı biricik malı satması) ücretliliğin varolmakta devam ettiğini gösterir.

Fakat tekelci kapitalizm döneminden ve sanayice ileri ülkelerde güçlü bir işçi hareketinin başlamasından itibaren, bireysel ücret, artık bireysel emeğin ücretinin özel şekli değildir. Bunun yanı sıra sosyal *kâr payı ya da sosyal ücret* ortaya çıkmaktadır (4). Bu sosyal temettü ya da sosyal ücret, bireyin topluma verdiği şeye bağlı kalmaksızın, toplumun ona sağladığı imkânların (yaptığı ödemelerin) tümüdür: Parasız ilköğrenim (daha sonra da orta öğrenim), okullarda bedava yemek, sağlık bakımı, hastane hizmetleri, hatta bedava ilaç, bedava parklar, müzeler ve spor alanları, genel aydınlatma gibi bedava ya da yarı-bedava belediye hizmetleri v.s.

---

* Bundan dolayıdır ki Yugoslav teorisyeni Horvath'ın tezi, yani komünist bir toplumun bir para ve mal ekonomisinin varolması üzerine kurulabileceği hakkındaki tez, gerçeklikle hiçbir şekilde bağdaşmaz (3).

Tabii, "bedava öğrenim" ya da "bedava sağlık bakımı" teriminin anlamı üzerinde birleşmek gerek. Bedava olma keyfiyeti ancak *birey için mevcuttur*; gerçekte bu hizmetleri "ödeyecek olan", yani kaynaklarının (global olarak yararlanılabilen emek müddetinin) bir kısmını ihtiyaçların tatminine hasretmesi gereken, toplumdur. Dolaysıyla, "sosyal ücret" bütün vatandaşlar için birtakım ihtiyaçların gerektirdiği *maliyetlerin (üretim maliyetlerinin) sosyalleştirilmesidir.*

"Sosyal ücret", geleceğin üretim tarzının, yani bireylerin bütün ihtiyaçlarının tatmin edilmesine yönelmiş ekonominin, en azından potansiyel olarak ilk şeklidir. İhtiyaçların tatmin edilmesi üzerine kurulmuş ekonomi, bu ihtiyaçları *a priori* olarak tatmin ettiği ve bireyin bu ekonomiye sağladığı tastamam ölçülmüş bir *ivaza* (mübadeleye!) bağlı bulunmayan bir dağıtımı tahakkuk ettirdiği ölçüde, mal ekonomisi ile çatışır.* Kapitalist toplumda bile ilköğretimin bedava olması çocuğun ailesinin vergilerini ödeyip ödemediklerine, topluma faydalı bir hizmette bulunup bulunmadıklarına, "iyi vatandaş" ya da adi mahkûm, olup olmadıklarına bakılmaksızın gerçekleştirilir.

Fakat bu "sosyal ücret", ihtiyaçlara göre dağıtım tarzının sadece *önşeklidir* (habercisidir); yoksa, kapitalizmden sosyalizme geçiş devresindeki toplumlarda bile (belki de böyle bir geçişin en zengin ülkelerde gerçekleşmesi hariç) hiçbir zaman ihtiyaçlara göre dağıtım tarzının tam bir ifadesi değildir. Gerçekte sadece ücretin parasal, mal *şekli* terkedilmiştir. Kılı kırk yararcasına ölçülen, iğrenç muhtevası hep varolmakta devam eder.

Yarı kıtlığın hüküm sürdüğü bir ekonomik sistemde yaşadığımız için sosyal hizmetler çoğu zaman yoksul ailelere göre ele alınır. Bunların dağıtımında *bolluk* değil, hak etme egemendir. Hatta bir de mecburiyet konur (öğrenim, aşılanma v.s.). Sınıflar çok kalabalıktır. Doktorlar yasak savarcasına muayene ederler; "paralı müşteriler" yüzünden daima sistemli ihmal edilen "parasız" müşteriler, sosyal ücretin bu ilk basit şekillerinin, bolluk yolunu açacak olan sosyalist topluma değil de, bunları yaratan mal toplumuna yaraştığını gösterir.** Ancak birkaç sınırlı alandadır ki maliyetlerin sosyalleştirilmesinin son derece daha zengin, daha özgür ve daha çeşitli muhtevası tezahür edebiliyor: istenilen *bütün* kitap çeşitlerinin bedava sağlanmasını

---

* "Bu (komünist) dağıtım sisteminin temelleri şimdiden mevcuttur. Okullar, kütüphaneler, hastaneler, üniversiteler, müzeler, kaplıcalar düşkünler yurdu, jimnazyumlar, bütün büyük merkezlerde topluluğun tamamı tarafından finanse edilmiştir. Polis hizmetleri ve itfaiye, ödeme kapasiteleri esasına göre değil, ihtiyaçlar esasına göre işlemektedir. Yollar, kanallar, köprüler, parklar, oyun alanları, hatta Amsterdam'daki *ferry boat*lar da müşterek hale getirilmiştir.

Geçim araçlarına sahip olmak (yaşamak) hakkı, tıpkı bir aile içindeki çocuk gibi herkesin, bir topluluğun üyesi olması gerçeği üzerine kurulmuştur. Bir topluluğun kudreti, teknik bilgileri, sosyal serveti, üyelerinin her birine de aittir. Çünkü genellikle bireysel katkılar ve farklar pek önemsizdir... Toplum yararlarına aykırı hareket ettikleri için cezalandırılan suçlulara asgari yiyecek, barınak veriyoruz da bunu, tembellere, asker kaçaklarına sağlamayı niçin reddediyoruz? İnsanlığın büyük çoğunluğunun bu son kategoriye mensup olduğunu düşünseydik daha zengin ve daha tam bir hayatın olumlu zevklerini unuturduk (5)".

** *Conviction*'da Brian Abel Smith, Baymond Williams ve Peter Townsend'in ilginç incelemelerine bakınız (6).

mümkün kılan kütüphaneler (herkesin rahatça oturabileceği yerlerin bulunması şartıyla), vaktiyle bir avuç zengin ya da aydın tabakasının tattığı hazları bütün vatandaşlara sağlayan bedava müzeler ve parklar.

Kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde üretici güçlerin baş döndürücü gelişmesi, dağıtım tarzını kökten değiştirecek olan iki sürecin sağlanmasını mümkün kılıyor. Bir yandan sosyal ücret, "ideal" normuna yani, bolluk normuna gitgide yaklaşacak, öte yandan mallar ve hizmetler mübadele (satın alma) yoluyla dağıtılmış mallar kategorisine doğru tedrici bir şekilde geçecektir.

Dağıtım tarzındaki bu dönüşüme egemen olan şartlar gene de yarı kıtlık üzerine kurulmuş bir toplumun ihtiyaçlarına bağlıdır. İktisadi hesapların binlerce yıllık ağır yükünden kurtulmadan önce, toplum eskisinden çok daha net ve çok daha kesin bir şekilde hesabını yapmak zorundadır.

O halde, bu yeni dağıtım normlarının uygulanabileceği ilk mallar ve hizmetler şunlardır:

1) Çok türdeş olanlar,

2) Talebin hem fiyat düşmeleri hem de gelir artışları karşısında esneklik göstermeyeceği mallar ve hizmetler,

3) Henüz mal ekonomisindeki mübadele normlarına göre dağılmış bulunan diğer malların ya da hizmetlerin yerine ikame malları ya da hizmetler olarak güçlükle yararlanılabilecek mallar ya da hizmetler,

4) Bedava dağıtım, sosyal refahı büyük ölçüde artırdığı (ulusal gelirdeki bir artışın potansiyel kaynağı olduğu) halde, nakdî ödeme karşılığında dağıtımının açık adaletsizlikleri gerektirdiği (gerçekte ulusal geliri azalttığı) mallar ve hizmetler.

Kısacası, toplum önce ihtiyaçların giderilmesinin maliyetlerini, bu maliyetlerde asla büyük bir artışa sebep olmayacak şartlarda sosyalleştirir.

Bir ürüne talep, fiyatlardaki her düşüş ya da gelirdeki her artış karşısında esneklik göstermeyince, bu ürünün üretim maliyetlerinin sosyalleştirilmesi, toplumun tümü bakımından hiçbir ek yükümlülüğü gerektirmez. Bunun en açık örneği *tuz*'dur. Sanayice ileri her toplumda tuzun tüketimi (normal zamanlarda) ne bu ürünün fiyatına ne de vatandaşların gelirlerine göre değişir (7).

Mal ekonomisinin ortadan kalkmasının tâbi olduğu ekonomik yasa şöyle formüle edilebilir: Toplum zenginleştikçe, planlı ekonomi, üretici güçlerde baş döndürücü bir gelişme sağladıkça, bütün vatandaşların artan ihtiyaçlarının tatminini gerektiren maliyetlerin sosyalleştirilmesi için gerekli kaynakları elde eder. Vatandaşların hayat standardı yükseldikçe mallar ve hizmetler, gelirlerdeki artışa ve fiyatlardaki azalmaya oranla sıfıra yaklaşan, hatta negatif olan bir talep esnekliği kazanırlar. Başka bir deyişle, bu iki sebepten dolayı planlı ekonomideki ilerlemeler gittikçe daha çok mal ve hizmeti, ihtiyaçlara göre dağıtılabilen mal ve hizmetler kategorisine geçirir.

Daha şimdiden en zengin ülkelerde temel besin maddeleri (Batı'da ekmek, patates) gereksinimleri, gelir artışına oranla, negatif bir esneklik gösterdiler. Bu gereksinimlerin giderilmesi sosyal kaynakların ancak çok ufak

bir kısmını gerektirmektedir. Belçika'da yıllık ekmek giderleri 500 milyar franklık ulusal gelir içerisinde 8 milyar franklık, yani %2'den daha az bir yer tutmaktadır (8). ABD'de hububat tüketimi 1937-1941'de nüfus başına ortalama 3,77 ölçek iken, 1948'de 3,28 ölçeğe ve 1959'da da 2,80 ölçeğe düşmüştür (9). Aynı şey sanayice ileri ülkelerin birçok metrepol merkezlerinde genel ulaştırma konusunda da ileri sürülebilir. Bütün bu durumlarda bu malların (ekmek ya da pirinç) ve hizmetlerin maliyetlerinin sosyalleştirilmesi, yani ihtiyaçlara göre dağıtımı için gerekli *ekonomik* şartlar şimdiden hazırdır. Bu mal ve hizmetlere, Cassel'e göre, "kollektif ihtiyaçlar" (eğitim ve öğretim, sağlık bakımı) denilen şeyi tatmin eden mal ve hizmetleri ilave etmek gerekir (10).

Temel ihtiyaçlar ve tali ihtiyaçlar: tüketim serbestîsi ve rasyonel tüketim

Çoğu yazarlar dağıtım tarzının böyle *kısmi* bir dönüşümünün mümkün olduğunu kabul etmektedirler. Fakat bunu genellikle kabul etmelerinin sebebi, bu evrensel kısmî dönüşümün evrenselleşmesinin mümkün oluşuna hemen itiraz etmek içindir. "Klasik" ihtiyaçlar tatmin edildikçe daima yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmıyor mu?* (12)

Bütün ürünleri, sosyal kaynaklarda genel bir israfa yol açmaksızın ve diğer alanlarda kıtlığın başlamasına meydan vermeksizin, ihtiyaçlara göre dağıtılan ürünler kategorisine dahil etmek mümkün müdür? Hatta beslenme, giyinme ya da konut gibi temel ihtiyaçları gideren ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi sonsuz derecede değişmeyecek midir? Bu alanda mübadeleyi ve parayı ortadan kaldırmak için sarfedilen çaba hayal kırıklığına yol açan bir yeknesaklıkla ve bir tercih özgürlüğü yokluğu ile sonuçlanmayacak mıdır? diyorlar.

Her şeyden önce, ihtiyaçların çeşitliliği meselesini ele alalım. Azbuçuk ciddi antropolojik ve tarihi bir inceleme, ihtiyaçların şaşılacak derecede istikrarlı olduğunu gösterecektir: Beslenme, giyinme, konut ve (bazı iklim şartlarında ısınma), vahşi hayvanlardan ve kötü havalardan korunma, konutları süsleme, vücut adalelerini çalıştırma arzusu, neslin devamı, işte yarım düzine kadar temel bir ihtiyaç ki *Homo Sapiens*'den beri hiç değişmemiş görünmekte ve bugün bile tüketim harcamalarının en büyük kısmını teşkil etmektedir (13).

Bunlara, sağlık bakımından ve sağlığın (gerektirdiği) ihtiyaçları, boş vakitleri değerlendirme ihtiyaçlarını (dekorasyon ihtiyacını, vücut adalelerini çalıştırmak ihtiyacını, insanoğlunun yeryüzünde göründüğünden beri devam eden bilmek ihtiyacını) ilâve edersek, dünyanın en zengin ülkelerinin bile tüketim harcamalarının hemen hemen tamamını, özel tarihi şartların ürünü

* Sonsuz artan ihtiyaçlar teorisini mükemmel bir şekilde çürüten Lewis Mumford'un *Technique et Civilisation* (11) adlı eserine bakınız. Ne yazık ki Horvath gibi Yugoslav bir teorisyen sonsuz artan ihtiyaçlar tezine başvurmaktadır (14).

olmaktan çok antropolojik karakteristikler olan birkaç temel ihtiyaca bağlamış oluruz.

Mademki bu ihtiyaçlar aslında, insanın yeryüzünde ortaya çıkışından beri değişmemiştir ve mademki geçmişteki en zengin egemen sınıflar bile şaşılacak kadar az çeşitli olan bu ihtiyaçlar dışında tüketim harcamalarını geliştirmemişlerdi, o halde sosyalist bir toplumun kuruluşunun, mal bolluğunun ve eskisinden çok daha olgun bir bireysel ve sosyal bilincin, bu alanda köklü değişiklikler yaratacağını farzetmek için hiçbir sebep yoktur: "Azalan randıman" yasası hiçbir yerde ihtiyaçların yoğunlaşması konusundaki kadar geçerli değildir (15). Böylece, ilk itiraz çürütülmüş olmaktadır.

Şimdi de bu birkaç temel ihtiyacı tatmin etmek için gerekli araçların görünüşte sonsuz derecede çeşitliliği meselesini inceleyelim. Önce, bu ihtiyaçları tatmin edecek ürünlerin miktarı meselesi vardır. Bu hususu tarih, egemen sınıfların yaşayışına dayanarak çoktan cevaplandırmıştır. *Roast beef* ve *port wine*'leri gövdeye indiren XIX. yüzyılın başlangıcındaki büyük *country squire* ve masalarını 20 çeşit yemekle donatan "belle époque"'un büyük burjuvaları ile bugünün ince yapılı, sporcu ve şişmanlamamaya gayret eden zengin kapitalisti arasındaki evrim açıkça görülmektedir. Gelirlerin artmasıyla birlikte, *artan besin tüketimi, yerini daha rasyonel bir tüketime bırakmıştır*. Sağlık endişesi, pisboğazlığın ya da oburluğun yerini almıştır. Bu evrim, "etik" bir ilerlemeye olduğu kadar, bireyin kendi kendini koruması ve kendi sağlığı ile ilgilenmesinin gereklerine de uygun düşmektedir.

Durum, giyinme konusunda da aynıdır. Şüphesiz bu alanda özellikle kadınlarda, sağlığa zarar vermeden tüketilebilen elbise miktarı ve israf imkânı (sadece bir iki defa giyilen elbiseler), beslenme konusundakinden çok daha büyüktür. Bununla beraber sağlık durumu söz konusu olmadığı zaman, *konfor* ve *zevk* işin içine karışmaktadır. Uşakların, hizmetçilerin bulunmadığı bir ortamda boyuna elbise değiştirmek ve bir sürü elbisesi olmak pek konforlu bir şey değildir. Gerçekte "yeni yetme zenginlerde" bu devamlı aşırılıklar görülüyorsa da çeşitli sosyologlar, Büyük Britanya ve ABD'deki en zengin ailelerde tamamen tersine bir eğilim görüldüğünü belirtirler. Kullanılmış, fakat rahat elbiseler ya da sadece hoşa gittiği için giyilen elbiseler, yeni ve durmadan değiştirilen elbiselere tercih edilmektedir (l6). Diğerleri giyinmede hakiki bir stil evriminden söz ediyorlar ve bu evrimi şöyle belirtiyorlar: "... önce yeknesaklığa doğru devamlı bir eğilim; orta halli kimselerin giydikleri elbiselerle yüksek gelirli kimselerin giydikleri elbiseler görünüş ve kullanılan malzeme bakımından birbirine yaklaşmaktadır. Sonra, ayrıntılar gittikçe azalmakta ve bu daha büyük bir sadeliğe yol açmaktadır. Ve giyilen elbiselerin insanı genç göstermesi üzerinde durulmaktadır" (17).

Konut ve mobilya konusunda da aynı durum görülmektedir. Hizmetçiler ve hatta temizlikçi kadınlar ortadan kalkınca -ücretlerin orta seviyede olması ve toplumca tasvip edilmemesi bakımından kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde şüphesiz bunlar ortadan kalkacaktır-, insanın kendi evinde arzu edebileceği oda sayısında bir sınırlanma olmakta ve bu sınırlanma özellikle bireysel konfordan ileri gelmektedir. Bir avuç milyoner hariç, son derece

konforlu bir apartman, burjuvaların çoğu tarafından XIX. yüzyılın şatolarına tercih edilmektedir. Eskinin mobilyalarla ve biblolarla tıklım tıklım dolu odaları yerine konfor ve zevkteki evrim mobilyaların sayıca çok olmasını değil, sade ve işlevsel bir nitelikte olmasını gerektirmektedir. Hatta kullanılan aletlerin sayısını bile sınırlandırma eğilimi görülmektedir (18).

Büyük bir sosyal eşitsizlik ve egemen sınıflar için sınırsız israf imkânları yaratmasına rağmen, kapitalist toplumun son aşamasında görülen bu eğilimlerin, kapitalizmden sosyalizme geçiş aşamasında ya da bizzat sosyalist toplumda allak bullak olacağını farzetmek için hiçbir sebep yoktur. Aksine, sırf kapris, gösteriş, zevksizlik yüzünden yapılan tüketim yerine, daha rasyonel bir tüketim yer etmesi son derece daha muhtemeldir. Zaten bu tüketim şekillerinin, kapitalist toplumda "tüketicide doğuştan var olmadığı", sosyal çevrenin ve reklâmın etkisine bağlı bulunduğu bir gerçektir.

Geriye, talebin fiyatlar ve gelirlerdeki değişiklikler karşısında esneklik göstermeyeceği anı geciktirebilecek olan ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi meselesi kalmaktadır. Çeşitlilik ve kalite fenomenleri bugün özellikle moda, sosyal ortam ve teknik ilerleme tarafından ("yenilikler") dayatılmaktadır. Demek ki bütün bu fenomenler, son tahlilde, bireylerin heveslerine (kapryslerine) bağlı değildir. Hatta kapitalist toplumda da bunlar, bilinçli bir şekilde belirlenmemiş bile olsa, en azından, sosyal bakımdan yön verilen *sosyal* fenomenlerdir.

Moda, son derece tipik sosyal bir fenomendir. Moda eğilimi tüketiciler tarafından değil, üreticiler (yaratıcılar) tarafından dayatılmaktadır. Modayı "yapan" "halk" değil, birkaç ünlü Parisli terzidir. Bugün bile tüketicilerin büyük çoğunluğu için modadaki değişiklik şaşılacak kadar *sınırlıdır* ve hiç de sonsuz değildir. Belirli bir anda sonsuz sayıda stiller "bir arada bulunamaz", sadece bunların ancak birkaçı yan yana bulunur. Bugünün el emeğine ve bireysel emeğine dayanan terziliğinde bile "binlerce model" yoktur, bunların sayısı sanıldığından da azdır. Sadece birkaç zengin için yaratılan ve el emeğine dayanan bu modellerin yanısıra, seri halinde imal edilen ve büyük kitle için yapılan modellerin çeşidi pek azdır. Sosyalist bir ekonomi bugün yürürlükte olan bu çeşitli modelleri azaltmak şöyle dursun, çok daha artırabilecek ve ihtiyaçlara göre dağıtımı sağlayabilecektir. Bunu yapmak için, büyük sayılar yasasına, fizikî gereklerin sürekliliğine, "sosyalist reklâmın" eğitici işlevine, kamuoyunda yapılacak sondajlara ve üretimde çeşitliliği sağlamak için tüketicilerin zevklerini ve arzularını esas alan diğer tekniklere başvuracaktır. Bu bakımdan, sosyalist ekonomide bütün kalite mallar için mal ekonomisinin devam etmesi gerektiğini ileri süren Oscar Lange'nin ve H. D. Dickinson'un görüşlerine katılamıyoruz.

Yeni ürünlerin seri halde imalini, piyasaya "sürülmesini", yani tüketiciler arasında geniş ölçüde dağıtımını bugün bile tüketicilerin hevesleri değil, üretici firmalar belirlemektedir. Dolayısıyla, bu dağıtım, gerçekten "planlanmıştır". Fakat topluluğun ve onu teşkil eden bireylerin objektif, rasyonel ihtiyaçlarına göre değil, bir avuç kapitalist firma tarafından sırf kâr ölçülerine göre planlanmıştır. Mevcudiyetinden bile haberdar olmadığı ürünlere

tüketicinin "acil ihtiyaç" duyduğundan, üretici yeni ürününü piyasaya sürünceye kadar hiçbir şekilde tezahür etmeyen "acil ihtiyaçlardan" nasıl bahsedebilir?

Şüphesiz sosyalist toplum bu planlamayı üretimin ve "sürümün" "ustalarına" bırakmayacaktır. Gereksiz tekrarlamaları, israfları önleyecektir. Fakat kamuoyunda her türlü sondaj tekniğine başvurarak vatandaşlarla doğrudan doğruya konuşarak ve tartışarak tüketicilerin gerçek arzularını bugünkünden çok daha geniş ölçüde gözönünde tutacaktır. Sosyalist toplum, bugünkü duruma oranla çok daha geniş bir seçme (tercih) imkânı sağlayacaktır. Ve dayanıklı tüketim malları alanında ihtiyaçların miktarını tespit etmek daha kolay ve daha belirli olduğu ve israf kolayca önlenebileceği için, talepte fiyatlara ve gelirlere oranla bir esneksizlik sağlamak için stoklanabilir ürün miktarı daha kolaylıkla belirlenecektir.

Şüphesiz gene de bir belirsizlik payı bulunabilir. Bazı ev işlerinin sosyalleştirilmesi ile bu işlerin gelişmiş makineli araçlar sayesinde bireysel olarak yapılması arasında daimi olmasa bile, uzun bir süre, uyuşmazlık olacaktır. Çok geniş ve çok elverişli bir restoran ve çamaşırhane şebekesi bütün vatandaşların ihtiyaçlarını son derece kaliteli ve bedava sağladığı zaman bile bulaşık ve çamaşır makineleri gene de çekiciliğini muhafaza edecektir. Sosyalist bir toplum, aynı hizmetleri bireysel ölçüde sağlayacak araçları vatandaşlarının istifadesine sunmayı reddederek kollektif hizmetlerin cebren uygulanmasını hiçbir zaman *dayatmayacaktır.* Sosyalist toplum insanın *bütün* rasyonel ihtiyaçlarını tatmin etmek istediği için, insanın sosyal karakterinin diyalektik ve sürekli bir gereği olan bazı zamanlar tek başına ve yalnız kalmak ihtiyacına saygı gösterecektir. Aynı şekilde özel otomobil, şehir içi taşımacılıkta açıkça irrasyonel bir araç olduğu halde, kısa ve orta mesafe geziler için en elverişli bir araç olarak kalacaktır. Uçakla, trenle, otobüsle yapılan seyahatler parasız olunca bile, insanlar, diledikleri yere gitmek, trenlerin ve otobüslerin durmadıkları yerde durmak ya da kendi başlarına kalabilmek için özel bir arabaya sahip olmak isteyeceklerdir. Sosyalist bir toplum, "küçük burjuva kalıntıları" diye yermek şöyle dursun, bu arzulara saygı gösterecek, rasyonel karakteri, iyi niyetli hiçbir insanın gözünden kaçmayan, bu ihtiyaçları tatmin etmeye gayret edecektir.

Demek ki yeni dağıtım tarzının, yani karşılığında kılı kılına ölçülmüş bir emek miktarını gerektirmeyen ihtiyaçlara göre dağıtımın genelleşmesini önleyecek hiçbir büyük engel yoktur. Aksine, paranın, sömürünün, eşitsizliğin ve başkasının sırtından "başarıya ulaşma" arzusunun hüküm sürdüğü sosyal bir çevrenin etkileriyle bozulmuş bugünkü evrim, geleceğin tüketim evriminin ana hatlarını şimdiden açıkça ortaya koymaktadır. Bol ve serbest tüketim, israfa ve akıl almaz kaprislere yol açacak bir tüketim olmayacak, aksine, *rasyonel bir tüketim* şekline bürünecektir.* Beşeri davranışın diğer bütün muharrikleri içinde *vücut sağlığının, sinir ve zihin dengesinin* gerekle-

* İhtiyaçların sınırsız bir şekilde artacağı tezine karşı, son tahlilde, ileri sürülecek kanıt, bir insan ömrü boyunca yararlanabilecek zamanın çok sınırlı oluşudur.

ri öncelikle ele alınacak ve bunlar, temel ihtiyaçları tatmin edilmiş olan insanın, ister istemez başlıca uğraşları haline gelecektir. Bu sonuca varmak hiçbir şekilde insanın "idealleştirilmesini" gerektirmez. Bugünkü kapitalistlerde beslenme örneğinin gösterdiği gibi, aksine bu, dik yürüyen hayvanın (insanın) apaçık görünen yapısına ve fizikî çıkarlarına tekabül etmektedir.

Otto Sik (21), bu ekonomik ihtiyaçları ekonomik olmayan ihtiyaçlardan ayırmaktadır. Şeklî bir analiz bakımından bu ayrım yararlıdır. Fakat ihtiyaçların giderilmesi üzerine kurulmuş bir dağıtım tarzının gerçekleşme şartlarını tanımlamak söz konusu olunca, tehlikeli bir karışıklığa yol açabilir. Sorun, bugün yarı kıt halde bulunan, ama ilerde şüphesiz bollaşacak olan maddî malların ve hizmetlerin dağıtımı sorunudur. Otto Sik'in belirttiği "kültürel ihtiyaçların" bir kısmı, bu kategoriye dahil edilmelidir (sanat çalışmaları için gerekli aletlere, seyahat etmek için gerekli taşıtlara, eğitici araçlara duyulan ihtiyaçlar). Fakat bu "ihtiyaçların" diğer bir kısmı, yani araştırma ihtiyacı, yaratma ihtiyacı, öğrenim ihtiyacı, mal ve hizmetlerle hiçbir şekilde ilgili değildir. Gerçekte gittikçe karmaşık ve soylu bir hale gelen faaliyet türleri, yani gittikçe evrensel olan beşeri bir *praxis* söz konusudur. Bunları aynı "ihtiyaçlar" kategorisine dahil etmek, birçok yanlış anlamlara yol açabilir.

Mal ve para ekonomisinin ortadan kalkması

"Sosyal ücret", global tüketimin ancak ufak bir kısmına ilişkin olunca, bunun derin, psikolojik ve sosyal kapsamları sınırlı ya da hatta tamamen örtülü kalabilir. Kapitalizmin sosyal ortamı (iklimi) dokunduğu her şeyi, hatta kendi bağrında gelecekteki toplumun yavaş yavaş açan tomurcuklarını bile çürütür.

Hollingshead, "paranın söz konusu olmadığı" hastanelerde yapılan konsültasyonlarda bile sosyal mevkii yüksek bir insanın, en kalifiye personel tarafından muayene edildiğini ve daha büyük bir ilgi gördüğünü keşfetmiştir.

"Genellikle alt tabakalara mensup hastalar öğrencilere, orta sınıfa mensup hastalar stajyer doktorlara havale edilmekte, uzman hekimler ise seçkinlerle ilgilenmektedir. İkinci sınıf bir hastanın tedavisi için harcanan paranın, dördüncü sınıf bir hasta için harcanan paradan sekiz misli fazla olduğu tespit edilmiştir. Diğerlerine elektroşok tedavileri uygulandığı ve hastalıkları ilaçlarla geçiştirilmeye çalışıldığı halde, seçkin kişilerin her biri psikoterapik tedavi görmektedir."

Hollingshead izlenimlerini kendilerine bildirince, hastane yetkilileri şaşıp kaldılar. Şüphesiz bu fark gözetimi bilinçli bir tutumun sonucu değildi. Buna benzer bir durum düşkünler yurdunda da görülmektedir.

Üçüncü sınıf bir şizofren kendisi ile aynı zamanda kabul edilmiş olan dördüncü veya beşinci bir şizofrene nispetle psikoterapi tedavisi görmek şansına daha çok sahiptir. Bu sonuncularına belki de elektroşok uygulanacak ya da ilaç yolu ile tedavi edileceklerdir. Olumlu bir sonuç alınamadı mı, hasta kendi kaderiyle başbaşa bırakılacak ve kendi yalnız dünyasına büsbütün gömülecektir (22).

Fakat "sosyal ücret", bireysel tüketimin daha büyük bir kısmını kapsayınca* ekonomik, sosyal ve psikolojik kapsamları birdenbire ortaya çıkar. O zamana kadar ekonomik büyüme, hayat seviyesinin yükselmesi, (kapitalizmden sosyalizme geçiş devresi dahil) daima *para ve mal ekonomisinin* genişlemesini gerektirmiştir (24). Şimdi ise, aksine, mübadelelerde ve paranın etkisinde gittikçe artan bir daralmayı gerektirir.

Önce, apaçık görünen ekonomik sebeplerden dolayı, eğer ihtiyaçların artan bir kısmı tüketicilerin para harcamalarını gerektirmeksizin giderilmişse, bu harcamalar ekonomik hayatın daha sınırlı bir alanına yapılacaktır. Oysa *artan* nakdî gelirler, daha az sayıda mal ve hizmet elde etmek için dağıtılınca, lüzumsuz gerilimler patlak verir. Ya bu sektördeki fiyatlarda ölçüsüz bir yükselmeyle karşılaşılır ya "yeni" ürünlerin durmadan artışını yapay bir şekilde teşvik etmek, "yeni ihtiyaçların" yapaylığının ortaya çıkmasına yol açmak ya da bu nakdî gelirlerin artan bir kısmını vergiler yoluyla emmek gerekecektir. Paranın dolaşımı da önemsiz ve lüzumsuz görünecektir. Pratikte, üreticiler gittikçe yükselen "ücret" alacaklar, fakat geri kalanı rastgele harcandığı için, artan bir kısmı kaynağında kesilmiş olacaktır. Demek ki para, esas itibariyle, ekonomik hayatın çeperlerine (gösteriş için yapılan masraflar, kumar, lüks harcamalar ki sosyalist toplum, bunları gitgide yasaklayan ahlak kuralları koyacak ve cezai vergiler alacaktır) sığınmak için, temel ve normal ihtiyaçları tatmin eden başlıca ekonomik alanlardan, her halde, itilecektir.

Bundan dolayı, ihtiyaçlara göre yeni dağıtım sistemi yayılıp genişledikçe, nakdî ücretlerin ve aylıkların tutarını artırmak değil, azaltmak, para dolaşımını kısıtlamak, en mantıki hal çaresi olacaktır. "Bireysel ücret", sosyal eşitsizlik devrinden miras kalmış bir "standing"in son kalıntılarının dağıtımını sağlamak için, gitgide küçük bir ek prim haline gelecek, mal ve hizmetlerde bolluk başladığı andan itibaren, tüketicinin seçme özgürlüğünü kurtarma işlevini yitirecektir. "Seçme" bir harcama yerine bir başka harcama yapmak şeklinde olmayacak, vaktini dağıtımın bu noktasındaki değişikliklere hasretmekten, şu ya da bu tüketim şekline ayırmaktan ibaret olacaktır. Mal ekonomisi, para ekonomisi, yarı-kıtlığın (darlığın) hüküm sürdüğü ekonomi, çökmeye başlayacaktır.

Mal ekonomisinin bu çöküşü sadece yeni dağıtım tarzının mantıkî sonucu olmayacaktır. Otomasyon, aynı mantıkî zorunluluğu üretim alanında yaratmaktadır. Bol bir mal ve hizmet üretimiyle birlikte, her canlı somut insan emeği, üretim sürecinin, hatta dağıtım sürecinin gitgide dışına atılacaktır (Otomatik elektrik santralleri, uzaktan kumandalı yük trenleri, "self-service"

---

* "Sosyal ücreti" ve "dolaylı ücreti" ya da "transfer gelirini" birbirine karıştırmamak gerekir. "Sosyal ücret" aynî bir dağıtımla belirlendiği halde, ücretin bu son iki şekli peşin parasal gelirlerden başka bir şey değildir. Sovyet yazarlarında bunları birbirine karıştırmak eğilimi yaygındır ve özellikle de Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin yeni programında da görülmektedir. Programda "sosyal tüketim fonları" terimi altında, bir yandan hastalık ödenekleri, ihtiyarlık ödenekleri, öte yandan, bedava öğrenim ve tıbbi yardım bir arada zikredilmektedir (23).

dağıtım merkezleri, otomatikleşmiş ve makineleşmiş büro hizmetleri). Fakat canlı insan emeğinin üretimin dışına atılması, aynı zamanda ücretin, maliyet fiyatından çıkarılması demektir.* Dolayısıyla, maliyet fiyatı işletmeler arasındaki (hammaddelerin satın alınması ve sabit tesislerin amortismanı) operasyonların "maliyetlerine" indirgenir? Bu işletmeler sosyalleştirildikten sonra artık efektif para değil, daha ziyade hesap birikimleri söz konusu olacaktır.

Demek ki servisler (hizmetler) uzun bir süre otomatikleşmeden kaldıkları için, para ekonomisi, servislerle servisler, servislerle tüketiciler, devlet sektörü ile servisler arasındaki mübadelelere sığınacaktır. Ama bütün servisler de (bilhassa genel servisler, içkileri, standart cari kullanım mallarını dağıtan otomatlar, çamaşırhaneler v.s.) otomatikleştikçe para ekonomisi, para ilişkilerinin ilkin en önemlilerinde (tıp ve öğretim), sosyal öncelik sebeplerinden dolayı, ortadan kalkacak, "şahsi hizmetlere" inhisar edecektir. Kısacası otomasyon, para ekonomisinin, ancak sosyal hayatın kıyısında (hizmetçiler, uşaklar, kumar, fuhuş) yaşamasına müsaade edecektir. Bütün vatandaşlarına yüksek bir hayat ve güvenlik seviyesi garanti eden ve gitgide yaratıcı kafa emeğine dönüşen "emeği" yeniden değerlendiren sosyalist bir toplumda bu işleri yapmayı kim ister? Demek ki sosyalist otomasyon, mal ekonomisinin saçmalığını ortaya koyacak ve bunun çökmesine sebep olacaktır.

Dağıtım alanında başlayan bu çöküş yavaş yavaş üretim alanına doğru kayacaktır. Daha kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde büyük üretim araçlarının sosyalleştirilmesi ve planlama, üretim araçlarının dolaşımında itibari paranın yerine gittikçe daha genelleşen hesap parasının kaim olmasını gerektirmektedir.** Sadece işgücünün satın alınması ve devletleştirilmemiş sektörden hammaddelerin satın alınması itibari parayı gerektirir. Fakat hayat standardının yükselişi ile birlikte bireysel ücretlerde bir artış değil, aksine bir azalma meydana gelince, işletmelerin döner sermayeleri de önem ve etkilerini yitirmeye başlar. "Tarımın sanayileşmesi" ile birlikte, önce özel işletmenin, sonra da kooperatif işletmenin tarım ve dağıtım alanından silindiği andan itibaren, bu silinme üretici işletmeler ile bu sektörler arasındaki ilişkilere de yayılır. Dolayısıyla, para, işletmeler arasındaki ilişkilerden, işletmelerle tüketiciler arasındaki ilişkilerden, işletmelerle işgücü sahipleri arasındaki ilişkilerden, işletmelerle hammaddeleri sağlayanlar arasındaki ilişkilerden gittikçe kopmaya başlar. Paranın ortadan kalkışı genelleşir. Emek müddetlerinin (çalışma saatlerinin) hesaplanması üzerine kurulmuş bir ekonominin,

---

* Kapitalist toplumda bolluk yaratacak bir otomasyonun sebep olacağı içinden çıkılmaz çelişkiler üzerinde durmak faydasızdır. *Mal* bolluğunu yaratan aynı kuvvet, aynı zamanda potansiyel *alıcılarını* da ortadan kaldırır. Erich Fromm'un çok güzel belirttiği gibi, otomasyon, bir başka sebepten dolayı da sosyalizme yol açacaktır: "Gelecek yüzyıllar boyunca, insanoğlu çalışmanın kendisinden hemen hemen hiçbir enerji sarfını gerektirmeyeceği günü bekleyerek enerjisinin en büyük kısmını anlamsız işlere sarfetmeye devam edecek midir? O, bu arada ne olacaktır? Hem boş vakitlerinde, hem de çalışırken daha da yabancılaşmayacak mıdır? (25)

** XV. bölüme "Sovyet Ekonomisi", "Sovyetler Birliği'nde Ekonomik Kategoriler" e bakınız.

işletmelerin ve bir bütün olarak ekonominin yönetimini sağlayabilmesi için artık "hesap birimlerinden" başka bir şey yoktur.

Ekonomik devrim ve psikolojik devrim

Buraya kadar sadece yeni dağıtım tarzının ekonomik sonuçlarını, mal ekonomisinin ve bunun yarattığı paranın ortadan kalkışını inceledik. Şimdi ise bunun sosyal ve psikolojik sonuçlarını, yani sınıflar arasındaki antagonizmadan ve insanın insanı sömürmesinden doğan binlerce yıllık tecrübelerin ortaya koyduğu insanlar arasındaki, bireylerle toplum arasındaki ilişkilerde meydana gelen köklü değişikliği incelemek söz konusudur.

Ekmeğin, sütün ve bütün temel besin maddelerinin bedava dağıtımı insanlık tarihinde eşi görülmedik psikolojik bir devrime yol açacaktır.* Bundan böyle, sırf toplumun bir bireyi olduğu için, her insanın ve çocuklarının geçimi sağlanmış olacaktır, insanın yeryüzünde ortaya çıkışından beri *maddi hayatın yarattığı güvensizlik ve kararsızlıkla birlikte*, bu güvensizliğin bütün bireylerde, dolaylı olarak da egemen sınıflara mensup bireylerde yarattığı korku ve yoksunluk ilk defa olarak ortadan kalkacaktır (27).

Kapitalist toplum varolalıdan ve bir bakıma da mal ekonomisi serilip geliştiğinden beri bencilliğin ve bireysel zenginleşme arzusunun temelinde yarın ne olacağım endişesi, kendi varlığını sağlamak için herkesin herkesle mücadele etmek zorunda kalışı yatmaktadır. Ekonomik davranışın can damarı olan bu bencilliği yaratan bütün maddi ve manevi şartlar ortadan kalkacaktır.

Şüphesiz tüketim mallarının bireysel mülkiyetinde şimdiye kadar görülmedik bir ilerleme olacaktır. Fakat bu malların bolluğu ve bunların serbestçe edinilebilmesi, insanların mülkiyete *bağlılıklarına* da son verecektir. İnsanlar arasındaki dayanışma ve işbirliğini, bugün başkalarının sırtından bireysel başarıya erişmek çabası kadar "doğal" bir şey diye karşılayacak olan "yeni insanı", sosyalist insanı yaratacak yeni hayat şartlarına insanoğlunun uymasıdır bu. İnsanlar arasında kardeşlik gitgide bütün sosyal ilişkilerin dayanağı olan doğal ve günlük bir gerçeklik haline gelmek için dindarca bir dilek ya da aldatıcı bir çağrı olmaktan çıkacaktır.

Böylesine bir eğilim "insan doğasına aykırı" olmayacak mıdır? Marksizm'e, sınıfsız toplum görüşüne karşı son tahlilde ileri sürülen kanıt budur. Bu kanıt insanın doğasının (mahiyetinin) ne olduğunu bilmeyen ve *belirli bir sosyo-ekonomik ortamın yarattığı* töreler ve alışkanlıkları, insanın sözüm ona "değişmez" biyolojik ya da antropolojik nitelikleriyle bir tutmak için önyargılardan ya da kaba iddialardan hareket edenler tarafından sistemli bir şekilde ileri sürülmüştür.

---

* İhtiyaçlara göre dağılımın sağladığı tek avantaj (!) öncelikle tüketilmesi gereken şeyi hükümetin bireyden daha iyi bildiği varsayımının sağladığı avantajdır diyebilmek için insanın bir bakkal gibi düşünmesi gerektir. Profesör W. Arthur Lewis'in de yaptığı budur (26).

Oysa antropoloji, Profesör A. Gehlen'in formüle ettiği gibi (28),* insanın asıl özelliğinin *uyum sağlama yeteneği*, yani yaşayabildiği tek ortamı teşkil eden kültür alanında ikinci bir doğa (mahiyet) yaratma yeteneği olduğu görüşünden hareket etmektedir.

Hemen hemen sınırsız olan bu uyum sağlama ve öğrenme imkânları temel antropolojik karakteristiktir (29). İnsan "doğası" insanın, salt biyolojik olan şeyi aşmasını, kendi kendini daima aşmasını mümkün kılar.

İnsanların birbirleriyle mücadeleye, rekabete girişmek eğilimi, bireyin kendini ispatlamak için diğer bireyleri ezmek eğilimi, insanda doğuştan mevcut değildir. Bu eğilim de biyolojik değil, özel sosyal şartların sonucu olan sosyal bir "alışkanlığın" ürünüdür. Rekabet doğuştan gelmez. Toplum içinde edinilir (30). Aynı şekilde, işbirliği ve dayanışma da sosyal çevre bu yönde köklü bir değişikliğe uğradığı andan itibaren temel sosyal miras olarak sistemli bir şekilde edinilebilir.

Başka bir deyişle, işbirliği, dayanışma, insanları sevme eğilimi, rekabet eğiliminden, mücadele ya da başkasını ezmek eğiliminden çok, özgül biyolojik ihtiyaçlara, temel antropolojik niteliklere uygun düşmektedir. İnsan sadece sosyo-ekonomik anlamda değil, kelimenin biyolojik anlamıyla da sosyal bir varlıktır. Bütün yüksek memeliler içinde en güçsüz, en himayeye muhtaç ve kendini en az savunabilen halde doğmuş olan (tek) yaratık insandır. Antropo-biyoloji insanı vaktinden önce doğmuş, bundan dolayı da, rahim dışı bir embriyon diye, yani bir yıllık bir yaşam boyunca, *faaliyet ve sosyalleştirme* sayesinde, çok daha uzun süreli tecrübeden geçebilmesini ve hemen hemen sınırsız bir uyum sağlama yeteneğine sahip olmasını sağlayan fizyolojik bir yapıya sahip bir embriyon diye kabul eder. Soyoluş da ontojeniyi doğrulamaktadır. Çünkü bugün ontojenin genellikle kabul ettiğine göre, insan soyunun başlangıcında bu aynı etkinlik (bilinçli bir *praxis*'in doğuşu) ve *sosyalizasyon* süreci bulunmaktadır.

Yapılan sayısız anketler göstermiştir ki bebeklerin büyüme ritmi ve büyüme uyumu, doğrudan doğruya, her şeyden önce yetişkinlerle (anne), fakat aynı zamanda yaşıtı çocuklarla kurdukları sosyal ilişkilerin miktarına ve içtenliğine bağlıdır. Bu gözlem zihni gelişmenin başlıca aracı olan *dilin* öğrenilmesi için ne kadar gerçekse, genel psikolojik görüş açısından da bir o kadar doğru ve şaşırtıcıdır. Tekrarlanan fizikî ilişki, bebeklerin normal büyümesinin temel faktörlerinden biridir. Böyle bir ilişkinin bulunmaması çeşitli hastalıklara yol açabilir. Aynı maddi ve sağlık şartlarına sahip olan, fakat birincisinde her çocuğun kendi annesi tarafından devamlı bir şekilde büyütülüp beslendiği, diğerinde ise, işi başından aşmış bir tek hastabakıcının 8 ilâ 12 bebeğin bakımıyla uğraştığı iki kurumda (ABD'de) yapılan bir anket

* Prof. Gehlen'in Marksizm'den bağımsız bir şekilde ve Marksizmi bilmeksizin insanın ayırdedici özelliği olan *praksis* üzerine kurulmuş bilimsel bir antropoloji yaratması, bu işi Nazi rejiminde gerçekleştirmesi bakımından, büsbütün ilginçtir. Gehlen antropolojiyi "değişmez biyolojik karakterlerin", "ırki cevherlerin" incelenmesine yöneltmeye çalışmıştır. Bir devlet tarafından da desteklenmiş olsa, bilimsel hakikat, bu türlü şarlatanlıklardan daha ağır basmıştır.

ilginç sonuçlar vermiştir. Tecrübenin başlangıcında "gelişme oranı" ortalaması birinci kuruma göre ikincisinde 24 puan fazla olmuştur. Bir yıl sonra bu ortalama ikinci kurumda 124'ten 72'ye *düştüğü* halde, birincisinde 101,5'ten 105'e yükselmiştir. İki yıl sonra ortalama ikincisinde 45'e düşmüş, birincisinde ise 100'ü aşmıştır. Beş yıl sonra birinci kurumda bir tek çocuk bile ölmediği halde ikincisinde bebeklerin %37'si ölmüştür.

Ortamın ve kurumların, işbirliği ve dayanışmayı daima geliştirdiği toplumlarda, çocukların fizikî dengesi, zihni ve psişik dengesi ile kapitalist toplumdaki denge arasında yapılan bir karşılaştırma da ilginçtir. Doktor James Clark Moloney'in Okinawa'lı çocuklar üzerinde yaptığı incelemeler, Laura Thomson ve Alice Joseph'in Hopili çocuklar üzerinde yaptıkları incelemeler ve Dorothea Leighton ve Slyde Kluchkon'un Navaho'lu çocuklar üzerinde yaptığı denemeler hep aynı sonuçlara varmaktadır (33). Büyük Amerikalı antropolog Ashley Montagu, "insanın doğası" hakkında yaptığı analizi şöyle özetlemektedir:

"İnsanın organik imkânları öylesine düzenlenmiştir ki aslında bir tek tatmin şeklini, sadece bir tek kelime ile tanımlanabilecek olan bir tatmini, güvenliği, başkalarının sevgisinin verdiği güvenliği ve başkalarına karşı beslenen sevgide bulunan güvenliği gerektirir. Sosyal alanda yeterince işleyebilmesi için, en temel sosyal ihtiyaç, kişisel güvenliği ve kişinin dengesini sağlamak amacıyla duygusal yönden eksiksiz tatmin edilmelidir"(34).

Bu ihtiyacı ancak ve sadece sosyalist toplum tatmin edebilir. Çünkü ekonomik hayatı, günlük hayatı insanların güvenlik ve sevgi ihtiyacıyla çatışmayacak şekilde, sürekli ve doğal bir şekilde örgütleyebilecek olan sadece bu toplumdur.

Her insan varlığında -*haydi haydi* her canlı varlıkta- bir "saldırganlık içgüdüsü" ya da bir "tahrip içgüdüsü" bulunduğunu ileri süren görüş çağdaş biyoloji tarafından hiçbir şekilde doğrulanmamıştır ve psikoloji bu görüşü gittikçe reddetmektedir (35). Lauretta Bender, düşmanlığın ya da saldırganlığın çocukta "doğuştan" gelmediğini, son tahlilde, çocukla, çocuğun büyüdüğü çevre arasındaki ilişkilere bağlı bazı fonksiyonlardan ileri geldiğini göstermiştir (36). Susan Isaacs "bir çocuk grubu içerisinde bütün bu çelişik arzuların ve korkuların en küçük ortak çarpanının eşitlik olduğunu" ortaya koymuştur. Piaget, çocukların açık haksızlıklara karşı kendiliklerinden bir tepki gösterdiklerini belirtir (37). Son derece zengin, çeşitli ve çelişik bütün ampirik verileri inceledikten sonra Beagelhol, insanda doğuştan gelen bir "mülkiyet içgüdüsü" bulunmadığını, fakat çocuklarda olsa olsa, objeleri ele geçirmek gibi doğal bir eğilimin bulunduğunu ve bu eğilimin de sosyal çevreye ve eğitime göre mülkiyet yönünde gelişebileceği ya da gelişemeyeceği sonucuna varmaktadır (38). Tanıkların listesi alabildiğine çoğaltılabilir. Sonuç inandırıcıdır: Bir bolluk ortamı içinde, ihtiyaçlara göre dağıtım tarzının sosyal çevrede, günlük sosyal hayatta yaratacağı köklü bir değişikliğin hemen bir işbirliği ve dayanışma alışkanlığına yol açmayacağından ve beşeri ilişkilerin temel karakteristikleri olan rekabet ve çatışmayı ortadan kaldırmayacağından şüphe etmek için hiçbir sebep yoktur (39).

Öte yandan, hayvanlar aleminde bile şartlı refleksler sayesinde çevre şartlarında meydana gelen köklü değişikliklerin sözde "değişmez" "saldırganlık" eğilimlerini tamamen ortadan kaldırdığını da belirtmek gerekir. Yeteri kadar erken başlanmışsa ve besinin sağlanmasında işbirliği esas işe, farelerle kedilerin birarada rahatça yaşayabileceklerini tecrübeler göstermiştir (40).* Balıklar dahil bütün omurgalılarda yapılan aynı türden deneyler başarıya ulaşmıştır (Özellikle Doktor Langlois'in, kan emici oldukları ve dik durabildikleri iddia edilen Hani Balıkları üzerinde yaptığı tecrübeler). Profesör Ashley Montagu, şu sonuca varmaktadır: "Yaratıkların davranışını (içgüdüsel olduğu sanılan) yamyamlıktan, işbirliğine dayanan sosyal davranışa yöneltmek için çevre şartlarında ufak değişiklikler yapmak yeterli olmaktadır"(42).

Hani balıklarının, farelerin ve kedilerin edinebildikleri yeni bir alışkanlığı insanın edinemeyeceği ileri sürülebilir mi?

Fakat böyle bir uyum sağlama, böyle bir "işbirliği alışkanlığı", insanı yoksullaştırmayacak mıdır? Filozofların ve sosyologların çoğu bundan ürkmektedirler. Bu filozoflar ve sosyologlar her şeyin eşit seviyeye getirildiğinden, yavanlaştığından, ancak bir rekabet ve sertlik ortamı içinde gelişebilecek olan zihin melekelerinin ve bedensel yeteneklerin kaybolduğundan söz ediyorlar, Doktor Alexis Carrel, her bölümü, akıl fukaralığı ve insanlık karşıtlığı ile dolu ünlü eserini bu teze hasretmiştir (43).

Gerçekte bu korkular, bireyselcilik ile kişiliğin gelişmesini birbirine karıştırmaktan ileri gelmektedir. Bireyselcilik, *diğer bireylerle yapılan mücadelenin* maddi başarısının sağlanması üzerine kurulmuş uygulamaların toplamıdır. Sosyalist bir toplumda mal bolluğu nasıl başkalarının yoksulluğuna bağlı değilse, tıpkı bunun gibi kişiliğin uyumlu serpilip gelişmesi de başkasıyla girişilecek mücadeleye bağlı değildir.

Vaktiyle "yiğitliğin" ancak savaşlar ya da askerlik sanatı sayesinde gelişebileceği uzun zaman ileri sürülmüştü. Nükleer silahlar devrinde bu tezi savunmaya kim cesaret edebilir? Sporla uğraşmak, otomobil sürmek, uçak kullanmak, dağcılık ve yakın bir gelecekte uzayın ve diğer gezegenlerin keşfedilmesi, cesaretin, fizik gücün eskinin savaş meydanlarından çok daha geniş olarak ve bin kat daha serbestçe gelişebileceği alanlar değil midir? Hem de bu alanlar sadece bir avuç azınlığa değil, dileyen *bütün* insanlara açık olacaktır. Bunların uygulanması için çoğunluğun baskısı ya da düşmanın öldürülmesi gerekmeyecek, herkes aynı zamanda bu imkânlardan faydalanabilecektir.

Gerçekte insanları yoksulluğa, umutsuzluğa mahkûm eden asıl sebep, toplumun sınıflara bölünmesidir. Bu eğilimi seri imalat ile son noktasına dek götüren kapitalist toplumdur. Aynı yoksul kaderin kurbanı olan, aynı ücreti alan, seri halinde imal edilmiş aynı elbiseleri giyen, gazetelerde aynı sansas-

---

* "Kedinin fareyi "sevmesinden" daha doğal bir şey yoktur. Biri kalkar da kedide fareyi öldürmek eğilimi vardır diye iddia ederse, ben de ona kedide fareyi sevmek eğilimi de vardır, derim" (41).

yonel haberleri okuyan, yorgunluklarını aynı stadyumlarda gideren ve televizyonda aynı programları dinleyen milyonlarca insanı yaratan bu sistemdir.*

Mal üretimini ortadan kaldırmakla, bolluk devrini açmakla, sosyalist toplum insan kişiliğinin şimdiye kadar görülmedik bir şekilde serpilip gelişmesinin habercisi olacaktır. Yüz milyonlarca insanda bu kişilik uyanacak, gelişecek ve akla gelmedik binlerce yönde yayılıp genişleyecektir. Günlük ekmeğini kazanmak için gerekli mücadelenin ağır yükünden kurtulan insan enerjisi, sanat ve bilim alanlarına, eğitim ve tıp alanına akacaktır. Maddi geçimlerini sağlamak için insanların giriştikleri rekabetin yerini bilim, güzellik ve hakikat uğruna yapılan rekabet alacaktır. Saldırganlık yaratıcı amaçlara yöneltilecektir. İnsanlar arasındaki *eşitsizliğin*, yani onların özlemleri ve potansiyel güçleri arasındaki eşitsizliğin bir bütün halinde gelişmesi sosyalizmin amacı olarak görünmektedir. Fakat bu kişilik eşitsizliği ekonomik güçte bir farklılık anlamına gelmeyecektir, eşit olmayan hakları, maddi imtiyazları gerektirmeyecektir artık. Bu eşitsizlik ancak *ekonomik ve sosyal bir eşitlik* ortamında serpilip gelişebilecektir.

Sınıfların ve devletin ortadan kalkması

Bununla beraber, mal ve para ekonomisinin ortadan kalkması, sosyal eşitsizliğin, sınıfların ve devletin ortadan kaldırılmasını sağlayacak faktörlerden sadece bir tanesidir. Diğer faktör ise boş vakitlerin büyük ölçüde artması ve yaratıcı bir şekilde değerlendirilmesidir.

Toplumun egemen sınıfı ya da tabakası boş vakitlerin tadını çıkarmak imtiyazını daima elde etmiştir. Geçimini sağlamak için çalışmak mecburiyetinden bütün fizikî gücünü tüketen iş yükünden ve mekanik bir şekilde çalışmaktan kurtulmuş olduğu için ekonominin ve toplumun yönetimine kendini verebilmiş ve bilgilerini daima artırabilmiştir. Bu boş vakitlerin artması vatandaşların gittikçe artan bir kısmı tarafından bu aynı işlevlerin ele alınmasını ve yerine getirilmesini sağlayacaktır. Devletin tedrici bir şekilde ortadan kalkmasının *teknik* çözümüdür bu.

10 saatlik işgücünün kabul edilmesinden itibaren, Marx'ın da belirttiği gibi, işgününün kısaltılması yüzyıla yakın bir zamandan beri muazzam bir medeniyet faktörü olmuştur (45). Çağdaş burjuva demokrasisinde geçerli her şeyin temeli budur. Fakat gene de çelişik bir fenomendir bu. İşgününün (emek müddetinin) kısaltılmasının sağladığı avantajlar, üretici hayatın uzatılması, evle işyeri arasındaki yolların uzatılması, önce işçiler için, sonra da gitgide büro personeli için fiziki çabanın yoğunlaşması ve boş vakitlerin ticarileştirilmesi yüzünden büyük ölçüde nötr hale getirilmiştir.

Öte yandan, esas ilerleme 12 ayda 10 saatlik işgününün 3 saate indirilmesiyle elde edilmiştir. 8 saatlik işgünü ileri kapitalist ülkelerin modern sanayi-

* Fransa'da katolik "Semaines Sociales" başkan Yardımcısı Joseph Folliet "kişiliğini yitirme ya da bir başka deyişle, kişilik yokluğu devrimizin temel özelliklerinden biri olarak görülmektedir" der (44).

sinde 1920'lere doğru genelleşmiştir. O zamandan beri işçinin işgününde sadece nisbi bir azalma meydana gelmiştir. 40 saatlik hafta ancak birkaç ülkede uygulanmaktadır. Fakat buralarda da hafta, beş iş gününe indirilmiş ve haftada 45, 44 ya da 42 saat çalışıldığından, iş gününün uzatılması gerekmiştir.

1918'den beri iş ritmindeki yoğunlaşmanın çok büyük olduğunu, gittikçe pahalıya mal olan ve çoğu zaman tehlikeli hale gelen aletleri kullanmanın sinir gerilimi yarattığını, özellikle de işyerine makineli araçlarla gidildiği zaman bu gerilimin daha da arttığını gözönünde tutmak gerektir. İşçinin *fizikî yorgunluğunun, zihin ve sinir yorgunluğunun global bir bilançosunu* (50 yıl önceki işçinin durumuna oranla) çıkarırken, hava kirlenmesini ve lojmanlardaki gürültüyü de hesaba katmak gerekir. Birçok doktor tarafından yapılan araştırmalar, bu yorgunluğun, hafta sonu tatillerine ve iki üç hafta süren izinlere rağmen, arttığını göstermiştir.

İzinlerini çeşitli yerlerde geçiren Hambourglu işçilerle ilgili ayrıntılı bir inceleme, iznin ancak dördüncü haftası içinde dinlenmenin tastamam sağlanabildiği sonucunu ortaya koymuştur. Dördüncü haftaya kadar, durumun yarattığı değişiklikler ve ilk yorgunluk gerçek bir dinlenmeyi imkânsız kılan tepkimelere yol açmaktadır. Bu incelemeyi yapan doktorlar "normalizasyonun" hem solunum frekansı hem de nabız atışları, kalpten geçen kanın hacmi, dik duruş halinde kanın muntazam dolaşımı, istirahat ve çalışma halinde kan basıncı bakımından ancak dördüncü haftadan itibaren gerçekleştiğini görmüşlerdir (46).

Bundan şu sonuç çıkmaktadır. "Serbest zamanın" büyük bir kısmı gerçekte "eğlence", "dinlenme" zamanı değil, "fizikî yorgunluğun ve sinir yorgunluğunun atılması zamanı"dır. Alman doktorlar "Entmüdung" (yorgunluğun atılması), "Entspannung" (rahatlama) ve asıl "Erholung"u (dinlenme ve yeni güç kazanma) birbirinden ayırmaktadırlar. Tatillerin etkisi, büyük bir kısmı ile nötr hale gelmiştir. Çünkü işçi iznini, vücudunun normal, hakiki bir rahatlığı elde etmesine imkân olmadığı bir yorgunluk içinde bulunduğu anlaşılmıştır.

Boş vakitlerin ticarileştirilmesi de bu duruma uygun hale getirilmiştir. Ticarileştirme normal bir işgününden sonra proleterin fizikî ya da zihni bir çaba gösteremeyeceği gözlemine dayanmaktadır. Fakat ona; "bir rahatlık" ya da bir dinlenme sağlamak bahanesiyle kritik yeteneklerini artırmakta ya da onu sürekli sinirlendirmekte, bu da kişiliğinin kısmen parçalanmasına yol açmaktadır. "Boş vakitler (eğlenceler) medeniyetine yöneltilen bütün suçlamalar, meselenin kıyısında kalmaktadır; boş vakitlerin bayağılaşmasının asıl sebebi, *emeğin ve toplumun*[*] bayağılaşmasıdır.

---

[*] Eğer insan yaptığı şeyle ilgilenmeden çalışıyorsa, soyut ve yabancılaşmış bir şekilde mal alıp satıyorsa, boş vakitlerini etkin ve akıllıca nasıl kullanabilir? O daima pasif ve yabancılaşmış bir tüketici olarak kalmaktadır. Top oyunlarını, filmleri, gazeteleri, haftalık dergileri, kitapları konferansları manzaraları, sosyal toplantıları "tüketmektedir"... Gerçekte boş zamanlarının tadını çıkartamaz. "Serbest zamanının" tüketimi, sanayi tarafından belirlenmiştir... Eğlence herhangi bir sanayi haline gelmiştir. Üretici ve kendiliğinden her faaliyet boyunca be-

Sosyalizmin temel amacını yani *üreticilerin ve vatandaşların kendi kendilerini yönetmeleri amacını* gerçekleştirmek için işgününü (emek müddetini) yeni ve köklü bir şekilde kısaltmak gerektir. Üretici çabanın bugünkü yoğunluğu gözönünde tutulursa, işçinin işletmenin ve devletin yönetimiyle devamlı bir şekilde ilgilenebilmesi maddi imkânını elde edebileceği sınır, herhalde yarım iş günü, yani 20 ya da 24 saatlik çalışma haftasıdır. İş saatlerinin haftada beş ya da altı gün üzerinden ayarlanmasıdır. Üretkenlikteki bugünkü ilerleme ritmine göre (ileri sanayi ülkelerinde ortalama % 5'tir) rasyonel bir şekilde planlanmış her türlü askeri ya da asalak yükten kurtulmuş ve insan emeğinden tasarruf sağlamak amacına doğru bilinçli bir şekilde yönelmiş bir ekonominin çerçevesi içerisinde bu hedef XX. yüzyıl sona ermeden gerçekleştirilebilir. Kapitalizmin çerçevesi içerisinde ABD'de bile 1850'de 70 saat olan işgünü, 1900'de 60'a, 1950'de 40'a, 1960'da 37,5'e düşmüş, yani yarım yüzyıl içerisinde % 40'a yakın bir azalma, hiç değilse 10 yıl içerisinde 4 saatlik bir azalma sağlanmıştır (48). Aynı ritim üzerinden 24 saatlik hafta 1990 ve 2000 yıllarına doğru gerçekleştirilebilecektir. Amerikan iktisatçısı George Soule tahminlerinin gerektirdiği bütün çelişkileri farketmeksizin kapitalist ekonomi çerçevesi içinde aynı sonuçlara varmaktadır (49).

İşgününün daha hızlı bir şekilde kısaltılması şüphesiz tam anlamıyla serpilip gelişmiş sosyalist bir toplumda mümkün olacak, fakat önce öğrenim devresinin uzamasından (orta öğrenimden genel ve mecburi yüksek öğrenime geçiş) sonra da emeklilik yaşının indirilmesiyle frenlenecektir. Fakat üretici hayat aşağı yukarı 50 yıl (16 yaşından 65 yaşına kadar) devam ettiğinden, bu, emek müddetinin daha hızla kısaltılmasını değil, *kişi başına* iş saatleri sayısının daha rasyonel bir şekilde azaltılmasını gerektirir.

İşgününde esaslı bir kısaltma, dinlenme ve eğlenme sorununun bambaşka bir sosyal muhtevaya bürünmesine yol açar. Şüphesiz, "boş vakitlerin değerlendirilmesi", beşeri ihtiyaçların tatmini yeni dağıtım tarzının *maliyetlerinin sosyalizasyonu* sorununa sıkı sıkıya bağlıdır. 20 milyon işçinin ihtiyaçlarını standart hale getirilmiş televizyon programlarıyla, dizi filmlerle, milyonlarca adet basılmış gazetelerle tatmin etmek, sanat değeri son derece yüksek tiyatro temsilleriyle, çok çeşitli kitaplarla, tatmin etmekten şüphesiz "çok daha ucuza malolur". Bir milyon seyirci için bir film yapmak, milyonlarca amatörün film yapmasından çok daha ucuza gelir. Galbraith, refah ortamında gençler arasında suçların artmasının sebebini, ticarileştirilmiş boş vakitlerin özel tüketimindeki aşırılıklara oranla, kamu harcamalarının yetersiz oluşunda görmektedir (50).

Fakat vatandaşların hayat seviyesinin yükselmesi ve sosyal servetin genellikle gelişmesi ile birlikte boş vakitlerin değerlendirilmesi pasif bir obje olan vatandaşın çeşitli kültür faaliyetlerine (spor, sanat, film, edebiyat, teknik, eğitim, keşif v.s.) katılmasına dönüşecektir. Aynı zamanda, ekonominin

---

nim içimde bir şeyler geçmektedir. Okurken, etrafı seyrederken, ben artık aynı insan değilim, zevkin yabancılaşmış şekli içinde ben hiçbir şey hissetmem. Şu ya da bu şeyi tüketmişimdir. Bende, değişen hiçbir şey yoktur artık. Anılardan başka bir şey kalmamıştır bende (47).

ve sosyal hayatın yönetimine katılma ki bugün işçi kitlesinin pek azı boş vakitlerinde bunu gerçekleştirmektedir, (işçi örgütlerindeki militanlar hariç), "serbest zamanın" kullanılmasıyla gitgide daha büyük bir önem kazanacak, aktif ve yaratıcı olmaya yönelecektir, yani pasif kalmayacaktır (görev duygusuyla, mecburiyet yüzünden ya da sırf kişisel çıkarı için "toplantılara" katılma).

İşçilerin "işletmelerini yönetmeyi pek arzu etmedikleri" sık sık ileri sürülmektedir (51). Genellikle bu iddialar ya kapitalist ekonomide "işçilerin birlikte yönetimi" girişimleriyle ya da kapitalist ülkelerdeki "marjinal" birkaç tecrübe ile yani her iki durumda da gerçek kararın zaten verilmiş olduğunu işçilerin iyice sezinledikleri işletmelerde ve işgücünün yabancılaşmasının ve tükenişinin pek azalmadığı sosyo-ekonomik bir ortam içerisinde gerçekleştirilen birkaç tecrübeye dayanmaktadır. *Kendi kaderi hakkında kesin hiçbir karar alınmayacağını* bildiği toplantılara katılmayı işçinin reddetmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Fakat Yugoslavya'da işletmelerin kendi kendini yönetimi konusundaki tecrübenin işçilere kendini yönetme işinin, hayat seviyesini bilfiil ve olumlu etkilediği duygusunu vermesi, işçi kitlesinin artan bir kısmının işçi konseylerine faal olarak katılmalarına yetmiştir (52).*

Otomasyon, bu sürece muazzam bir katkıda bulunur. Ve mantıki olarak, kaba işçinin, hatta kalifiye işçinin üretim sürecinden uzaklaşmasını gerektirir, üretimin, tavan ve tabanındaki işgücünü (araştırmalar, inceleme çalışmaları, yönetim ve dağıtım) artırmaya yönelir. Fakat otomasyon sosyalleştirilmiş ya da sosyalist bir ekonomide gerçekleştiği oranda *gitgide daha çok "kafa emeği" üretmek için basit emeğe son verir.* Bundan dolayı, otomasyon, kafa emeği ile kol emeği arasındaki farkı ortadan kaldırmaya yönelen ve sadece kafa emeğinin devamını sağlayan büyük kuvvet olarak görünmektedir.

Bugün ABD'de çok ileri bir durumda ve Batı Avrupa'da da tam gelişme halinde olan tarımda sanayileşme, ekonomik evrimde, sınıfların ve devletin ortadan kaldırılmasını kolaylaştıran son eğilim olacaktır. Tarımın sanayileşmesi, "çiftçilikle uğraşan" "kır halkını" son derece azaltacak ve geriye kalanlar gitgide tarım uzmanı, zeo-teknisyen, otomatikleşmiş ya da yarı otomatik tarım aletleri teknikerleri haline geleceklerdir. Büyük şehirlerin türdeş ve kendi kendini besleyen "uydu-şehirler"e bölünmesi, "şehir" ile "kır" arasındaki farkları dış görünüşlerine varıncaya dek ortadan kaldıracak, yeşillik bölgelerde, ekili bölgelerde, konutlardan, eğlence ve sosyal faaliyet bölgelerinden ve sınaî üretim bölgelerinden meydana gelen alanlar yaratacaktır.**

---

* Fransız sosyologu Touraine ve Dofny, Amerikalı psikolog Meler ve Viteles gibi çeşitli yazarlar, işçilerin işletmede kendi kendilerini yönetmek için fırsatlar aradıklarını kabul etmektedirler (53).

** Daha şimdiden ABD'de tarım bakanlığına bağlı iktisatçılar 1975'te kır hayatının yerini geniş ölçüde bir şehir hayatının alacağını haber veriyorlar. *Christian Science Monitor*'un 13 Temmuz 1956 tarihli sayısında "Bütün *For West*'in ahalisinin konfora, televizyona ve son

Bu bölgelerin boyutlarının adamakıllı küçültülmesi, sınıfların ve devletin tedricen ortadan kalkmasının ilk aşamalarında egemen durumda kalan *yetki* (*vekalet*) *vermelerin* büsbütün ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır. Özel sosyal kuruluşlarda vatandaşların sıra ile otojestiyonun yerini, "yöneticiler" ile "yönetilenler" arasındaki farkın kalkacağı ve sonunda federasyonlar halinde bütün dünyayı kaplayacak olan ve herkesin sırayla yönetici görevleri yerine getireceği *özgür üreticiler ve tüketiciler komünlerinin* otojestiyonu alacaktır.

Ütopya mı bütün bunlar? Aslolan, bu imkânların tümünün, bir yandan üretim araçlarının sosyalizasyonu ve bir hizmet ve mal bolluğunun yaratılması üzerine, öte yandan mal ekonomisinin yerine insanların hayatında parayı ve bireysel zenginleşme arzusunu kaldıracak olan bir dağıtım tarzının yaratılması üzerine kurulmuş ekonomik bir sistemin değerlendirdiği üretkenliğin mahiyetinde bulunduğunu görmektir.

Ekonomik büyüme sürekli bir hedef değildir

Para üzerine kurulmamış bir ekonomide yatırımlar problemi henüz gözönünde tutulmamıştır. Bununla beraber bu ekonomi hakiki bir bolluk içinde yüzdüğü andan itibaren bunun çözümü hiçbir güçlük yaratmayacaktır. Sarfettikleri emek, vatandaşların emrindeki bol servet stokunu doğrudan doğruya değil, sadece dolaylı artırdığı halde, genel sosyal servetten yararlanmak için I. kategorideki (üretim malları üreten) işletmelerde istihdam edilen üreticiler, II. kategorideki (tüketim malları üreten) işletmelerde istihdam edilen üreticiler ile aynı haklara sahip olacaklardır. Onların emeklerinin ürünleri bir "piyasada" "satılmayacak" fakat I. ve II. kategorideki cari üretim için gerekli makineler, hammaddeler, yardımcı maddeler stokunun yenilenmesine yarayacaktır.

Bu brüt yatırımın dışında, bu basit tekrar üretimin dışında, "net" bir yatırım, parasal değil, sosyalist tipte genişletilmiş bir tekrar-üretim var olacak mıdır?* Başka bir deyişle, üretken güçler sosyalist bir toplumda sınırsız bir şekilde artmaya devam edecek midir? Bu sorunun cevabını sadece sosyalist toplumun vatandaşları vereceklerdir. Yani sorunun cevabı gerçekte herhangi bir "ekonomik zorunluluğa" değil, *özgür bir tercihe* bağlı olacaktır. Kapitalist rejimde, hatta kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde "net yatırımın marjinal faydası" ile "boş vakitlerin artışının marjinal faydası" arasında "tercih" kavramı tamamen saçmadır. Üreticilerin cari tüketimi, arttığı zaman bile, duyulan ihtiyaçların daima ötesinde kalır; işgününün uzunluğu, kısalma halinde olduğu zaman bile, sadece beden ve sinir yorgunluğu ile sınırlanmış olarak kalır (Verim bu andan itibaren birdenbire düşer).

---

süratle giden taşıtlar ile şartlandığı bir *süper-şehir*'e dönüşmesi yönünde, ağır fakat kesin ve görünüşte katı bir eğilim başlamıştır" denilmektedir (54).

* X. bölüme bakınız.

Buna karşılık, vatandaşlarına mal ve hizmetleri bol bol sağlayan sosyalist bir toplumda ek bir servet ile ek bir boş vakit arasında tercih yapmak imkânı ilk defa gerçekleşmiş olacaktır. Bu, acil ihtiyaçların tatmin edilmesi gibi ekonomik bir zorunluluğa bağlı bulunmayan gerçek bir seçme olacaktır. Toplam makinelerin yenilenmesi (brüt yatırım, amortisman) zorunluluğu ve sosyal hasılada nüfus artışına eşit bir artış sağlama zorunluluğu, biricik ekonomik zorunluluklar olarak kalacaktır. Fakat sosyalist insanlığın, ekonomiyi planladığı gibi, nüfus artışını da planlaması mümkün olduğu için, vatandaşların seçme özgürlüğü tastamam uygulanacaktır.

Her şeye rağmen, ekonomik büyüme bizzat bir amaç değildir. Amaç toplumun, tüketicilerin ihtiyaçlarını, bütün beşeri imkânların optimum rasyonel bir gelişmesi açısından tatmin etmektir. Tüketim *optimumu*, tüketimin sınırsız artmasını nasıl hiçbir şekilde gerektirmiyorsa, tıpkı bunun gibi beşeri ihtiyaçların tatmini de üretken güçlerde sürekli ve sınırsız bir gelişmeyi de gerektirmez. Toplum, beklenmedik durumları karşılamak için gerekli polivalant takım tezgahları rezervi dahil, bütün cari ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bol olan otomatik makinelere sahip olunca, "ekonomik büyümenin" yavaşlaması hatta geçici olarak yavaşlaması olasıdır.* Her türlü maddi, ekonomik endişeden tamamen kurtulmuş bir insan doğacaktır. Ekonomi politik yaşamakta devam edecek, fakat ekonomik hesap ölecektir. "Rantabilite" ya da "emek müddeti ekonomisi" sorunu, servetin ölçütü olarak ortadan kalkacak, Marx'ın dâhiyane bir şekilde belirttiği gibi, vakitler ve bunların değerlendirilmesi tek ölçüt olacaktır.

"*Başkasının emek müddetinin çalınması ki bugünkü zenginlik (servet) buna dayanmaktadır*, servetin büyük sanayi tarafından yaratılan bu yeni temeliyle kıyaslanınca çok çürük bir temel olarak görünmektedir. Emek dolaysız şekliyle servetin başlıca kaynağı olmak niteliğini yitirdiği andan itibaren emek müddeti de onun ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmak zorundadır da. Bundan dolayı mübadele değeri de kullanım değerinin ölçütü olmaktan çıkar. Nasıl *bir avuç azınlığın boş vakitleri* insan zihninin genel yeteneklerinin gelişmesi olmaktan çıktıysa, tıpkı bunun gibi, *kitlelerin artı-emeği de* genel zenginliğin (servetin) gelişmesinin şartı olmaktan çıkar. Böylece mübadele üzerine kurulmuş olan üretim çöker ve dolaysız maddi üretim süreci iğrenç ve çelişik şeklini yitirir. Artı-emeği üretmek için gerekli emek müddetinin kısaltılması değil, *bireylerin serbestçe gelişmesi* (üretimin amacı olur); demek ki bütün toplumun gerekli emeğini asgariye indirgemek söz konusudur.

---

* Profesör Galbraith, bundan böyle "bütün üretimdeki marjinal artırımların azaldığı ve gerilemekte olduğu farz edilebilir. Artan refahın etkisiyle ekonomik amaçların önemi küçümsenmektedir. Üretim ve üretkenlik gitgide daha az önemli olmaktadır" (55) derken açıkça bir kehanette bulunmuştur. Fakat tamamen serpilip gelişmiş sosyalist bir toplumda bu analiz şüphesiz önem kazanmaktadır. Buna karşılık, "Hiçbir teknik, insanları kullandıkları aletleri alınlarının teriyle yenilemekten alıkoymayacaktır." (56) diyen Simone Weile'in meşum kehaneti hiçbir esasa dayanmamaktadır.
Öte yandan, ekonomik büyümeyi "çok masraflı" bir hale getirecek olan herhangi bir "azalan randıman kanunundan" sosyalizmin korkmaması gerektiğini bu perspektif açıkça göstermektedir.

Bu da boş vakitler ve böylece yaratılan imkânlar sayesinde bireylerin sanatsal ve bilimsel oluşumunu sağlar...

"... işçi kitlesi kendi artı-emeğine kendisi sahip olunca -bundan dolayı da *dilediği gibi yararlanabileceği zaman* çelişik niteliğini yitirince- gerekli emek müddeti bir yandan sosyal bireyin ihtiyaçlarıyla sınırlandırılacak ve öte yandan, toplumun üretici güçlerinin gelişmesi öylesine hızla artacaktır ki üretim herkesin zenginleşmesi (refahı) amacına yöneldiği halde, bütün insanların boş vakitleri artacaktır. Çünkü gerçek zenginlik bütün bireylerin gelişmiş üretici gücüdür. *O ZAMAN EMEK MÜDDETİ DEĞİL, FAKAT BOŞ VAKİTLER ZENGİNLİĞİN ÖLÇÜTÜ OLACAKTIR.*"(57).

Ya da başka bir deyişle, tam ve tutarlı kişilikler olarak kendi gelişmelerini sağlamak amacıyla insanların, boş vakitlerini rasyonel, yaratıcı bir şekilde kullanmaları zenginliğin ölçütü olacaktır.

Yabancılaşmış emek ve özgür emek

Emeğin yabancılaşmasından, üreticinin önce kendi emeğinin ürünü üzerinde, çalışma şartları üzerinde kontrolü yitirmesi anlamında, yani "başkasının hesabına", başkasının kontrolünde ve başkasının emrinde bir emek anlamında söz etmiştik.* Büyük üretim araçlarının sosyalizasyonunun gerçekleşmesiyle birlikte bu yabancılaşma hemen ortadan kalkmaz. Bu yabancılaşma ancak bireyler kendilerini ürünlerinin sahibi ve çalışma şartlarının egemeni olduklarını bilinçli *bir şekilde ve kendiliğinden* hissettikleri zaman ortadan kalkar. Yani üreticilerin bir otojestiyonunu, bütün temel ihtiyaçları ve bütün ihtiyaçların en önemlisini karşılayan gerçek bir mal ve hizmetler bolluğunu gerektirir. Ücretliliğin bu çifte anlamda ortadan kaldırılması ile yabancılaşmanın ortadan kaldırılması arasında bir özdeşlik vardır (başkası hesabına çalışan proleterin ortadan kalkması, çok düşük ve kılı kılına ölçülmüş bir ücret karşılığında çalışan proleterin ortadan kalkması).

"Başkasının hesabına" sarfedilen emeğin yabancılaşmasından önce de bir yabancılaşması vardır: İnsanın işbölümünün boyunduruğuna girmesi, kendisinde saklı bulunan, fakat "kendi mesleğine" sahip olduğu; "kendi mesleğini icra ettiği", "*bir* iş aradığı" müddetçe serpilip gelişemeyecek olan çeşitli potansiyel güçlerin yabancılaşmasıdır bu.

Hiçbir insan çöpçü olarak ya da lehimci olarak dünyaya *gelmemiştir*. Üretim süreci ya da mal ve hizmetlerin dağıtım süreci içindeki "istihdamlar" hiçbir gerçek "eğilime" tekabül etmez. Mesleki yöneltme, olsa olsa, insanın üretimin gereklerine en rasyonel bir uyum sağlaması için bazı eğilimlerden yararlanmayı araştırır. Ve ekonomik hayatı bireylerin doğuştan gelen ihtiyaçlarına tâbi kılmaz.

"Kapitalist sanayi, işçideki bazı eğilimleri, bazı beşeri imkânları söndürür, öldürür, değiştirir ve buna karşılık, mesleğe uygun (elverişli) bazı belirli

* Yabancılaşma sorunu, *La Formation de la pensée economique de Karl Marx* (Maspero) adlı eserimizde ayrıntılarıyla incelenmiştir.

yetenekler yaratır. Kapitalist sanayi çocukta bu süreci çok erken, daha küçük yaştan başlatmak için uğraşır. Örneğin okul devresinin uzatılması yerine bir ön-çıraklık devresi uygular. Modern işçide "yeteneklerin" varoluşunun gerçek, hakiki ve pratik bakımdan kontrol edilebilir şartları, en azından, bunlardır, işgücünün özel dağıtımı, en çeşitli meslekler ve maddi meşgaleler arasında dağıtımı, toplumun, işçinin aynı zamanda hem öznesi hem nesnesi, hem muharriki hem kurbanı olduğu ekonomik yapının (çerçevenin) delikanlıda hakiki beşeri ihtimamların dışında zorunlu ''yetenekleri'' uyandıran, şekillendiren ve yaratan; bundan dolayı da çoğu zaman, insanın çeşitli yeteneklerini öldürmekle beraber, yeni sosyal ölçütlere göre daha dar (sınırlı) yeteneklerin oluşumunun temellerini ve ön-şartlarını yaratan yapının eseridir ve eseri olarak kalmaktadır, diye tekrarlamak hakkımızdır" (58).

İnsanın işbölümünün istibdadına karşı kendiliğinden isyanının en iyi kanıtı, emek müddetinin nisbi bir şekilde kısaltılmasına paralel olarak, Batı dünyasında bütün şekilleriyle yayılmış olan *amatör heveslerin* alabildiğine serpilip gelişmesidir. XIX. yüzyılda -savaş sırasında, hatta XX. yüzyılda- bir sebze bahçesiyle uğraşan işçi "menfaate dayanan" bir amaç peşindedir. Fakat çiçekler yetiştiren, motosikletler imal eden Western Electric'in binlerce işçisi, amatör film yapımcısı, mobilyacı, oyuncakçıdır. Ve beşeri faaliyetlerin her türlüsü ile uğraşır. Kuşbilimden haltere varıncaya dek her türlü işi yapmaya kalkışması bundandır. David Riesman'ın (59) belirttiği inceleme, mesleki faaliyetlerinin yeknesaklığını çeşitli ve çıkar gözetmeyen özgür faaliyetlerle *gidermek* için duyulan arzunun ve işbölümü üzerine kurulmuş ekonomik hayatın öldürdüğü kişiliklerine kavuşmak için farkında olmadan sarfettikleri* çabanın canlı tanıklarıdır.

Büyük bir fabrikadaki işçilerin büyük çoğunluğunun sarfettiği emek (yaptığı iş), sadece yetersiz bir ücret aldıkları, vücutça çok yoruldukları, monoton olduğu, başkası tarafından yönetildiği için bugün cebri bir çalışma olarak kabul edilmiş değildir. Sarfedilen bu emek, beşeri yeteneklerinin sadece *bir tek* veçhesini geliştirdiği ölçüde, onu uzun bir süre *ilgilendirmeyeceği* için mecburi bir iş olarak kabul edilmiştir. "Makinenin insana uydurulması", onların işletmedeki faaliyetlerini değiştiren "uçan ekiplerin geliştirilmesi", son derece uzmanlaşmış işçileri polivalant makinelerde çalıştırma girişimi, bireysel işbölümünün bu zulmünden kurtarmaz (özellikle Peter Drucker'in eserine bakınız) (62).

İşbölümü, hem insanın yapısına hem de bireyin uyumlu gelişmesinin sağlayacağı menfaatlere aykırıdır. Profesör Nadel "ortalama olarak, insanların zekasında genellikle 30-35 yaşlarında bir gerileme başladığına göre, bu geri-

---

* Georges Friedmann, "işçilerin kendi merakları konusunda sık sık yaptıkları yorumlardan biri de bunların kendilerinde (bir şey sevmek arzusu) yarattığı ve özellikle, yapacakları şeyi, yeri ve bunu uygulayacakları anı seçmekte serbest oldukları, (kendilerini serbest hissettikleri)dir" diye yazıyor (60). Aynı yazar M. Ferdinand Zweig'ın küçük bir kitabındaki şu bölümü de zikretmektedir: "*Hobby*'ler bir işçinin kişiliğinin bütünlüğünü herhalde işin kendisinden daha iyi ifade etmektedir. Çünkü işçi bir zorunluluktan dolayı çalışmakta, fakat hevesinin (merakının) temelinde bir *tercih* yatmaktadır (61)."

leme bir tek mesleği icra eden ve çevresini hiçbir şekilde değiştirmeyen bireylerde hareketli bir mesleği olan ve boyuna iş değiştiren bireylerde görülene oranla daha yüksektir"(63) diye belirtmektedir.

Bununla beraber işbölümünün baskısı, tamamen mekanik ve rutin bir işi gerçekleştiren, işçiler ve memurlar tarafından başka ve gerçek bir eğilime cevap verebilen meslekleri icra edenler (sanatçılar, bilginler, araştırıcılar, icatçı mühendisler, makine imalatçıları, mimarlar ve genellikle de *yaratıcı* işler yapan, yaratmanın beşeri sevincine katılan insanlar) tarafından başka türlü hissedilmektedir. "Kol emeğinden kurtulmak, can sıkıntısından ve aynı işi görmekten ve aynı yerde çalışmak mecburiyetinden kurtulmak, hayatını temiz ve konforlu bir yerde yaşamak şansına sahip olmak ve günlük çalışmasında kendi düşündüklerini uygulamak şansına sahip olmak" işte Galbraith'in bir işi mecburen yapmak durumunda olanlara sağladıkları avantajlar dediği şeyler bunlardır (64). *Yaratıcı* kelimesinin bu sıfatlar arasında görülmediği doğrudur. Galbraith, bu kategori içinde sadece yukarıda belirtilen meslekleri değil, öğretim üyelerini, büyük şirketlerin başkanlarını, reklâm uzmanlarını, yani daha yüksek gelir sahibi olmakla beraber, tıpkı işçiler gibi, işbölümünün kölesi olan ve bunun yabancılaştırıcı etkilerini derinden hisseden insanları da saymaktadır (66).*

Şüphesiz, bugünün "aydını", kendi yeteneğinin peşinden gidebildiği bir geçim endişesi duymadığı, paraya kul olmaktan kurtulduğu zaman bile (bürokratlaşmış geçiş toplumunda, kapitalist toplumda da nadiren gerçekleşen şartlardır bunlar) tutarlı ya da mutlu olmaktan uzaktır.** Artan bir özelleşmenin boyunduruğu altındadır henüz. Bedeni çalışmanın ve sinir dengesinin bilinçli amaçlar haline gelmediği dengesiz bir hayat tarzının kurbanıdır genellikle. Çoğu zaman, pratik hayattan, üretimden ya da sosyal hayattan koptuğu için, çağdaş aydın bambaşka bir yabancılaşmaya uğrar, *praxis*'in ve sosyal doğasının yabancılaşmasıdır bu. "Mümkün ile gerçek arasındaki zıtlık, bu tarihî ve sosyal zıtlık, en yetenekli bireylerin "içine işler"... orada teori ile pratik, hayal ile gerçeklik arasındaki az çok bilinçli bir çatışma haline gelir. Çözülmemiş ya da çözülmez görünen her çelişki gibi, duyduğu endişenin ve bunalımın sebebidir" (68).

Bununla beraber, bugünün bu "en yetenekli insanları" hayatlarını, kendi iç dünyalarına tamamen denk düşen yaratıcı bir faaliyete hasretmeyi başardıkları oranda, işbölümünden, kafa emeği ile kol emeği arasındaki ayrımdan kurtulmuş yarının sosyalist insanının olabileceği şeye en fazla yaklaşanlardır.

---

* Bununla beraber, Galbraith, "Bütün emekçi sınıfların özdeşliği, işte kapitalist ve komünist (yazarın Stalinci demesi gerekirdi) doktrinin üzerinde hem fikir oldukları şey. Bir kumpanyanın yönetim kurulu başkanı, konforlu bir şekilde döşenmiş bürosunun aynı zincirleme işin gerçekleştiği yer olduğu ve üstün yeteneğinin ve son derece yoğun emeğin sayesinde yüksek aylık aldığı inancındadır. Komünist yönetici de emeğinin, tornacı yoldaşının, emeğinden özellikle farklı olduğunu aklına bile getirmez..." (65).

** Bir kazanç hırsı ile harekete geçirilen ve son haddine vardırılmış bir işbölümünün "parçaladığı" çağdaş toplumun bütün ekonomik ve sosyal ortamı (iklimi) ile kolaylaştırılan bu aşırı özelleşme, kendi eğilimlerinin peşinden gidebilmek imkânını bulmuş bilginlerde ya da sanatçılarda bile yabancılaşmanın ve can sıkıntısının özel bir şeklini yaratabilir (67).

Ilımlı iyimser gözlemciler (Soule, Deutscher) (69) XX. yüzyılın sonunda gerçekleşeceğini umdukları üniversite öğreniminin genelleşmesi, her türlü rutin işin (çalışmanın) kaldırılması, araştırıcı emeğin ve kafa emeğinin her türlü maddi kulluktan (endişeden, dertten) kurtulması, ekonominin ve toplumun yönetimine insanların aktif olarak katılmaları, teori ile pratik arasındaki engelin kaldırılması, insanlararası dayanışmaya ve insan sevgisine, bütün beşeri faaliyet uyaranları içinde baş yeri veren sosyalist insancıllık, yani sosyal işbölümünün ortadan kaldırılmasına yol açan bütün bu unsurlar, bolluğun ve sosyalizmin ekonomik şartlarının, yeni bir insanın doğması için sadece genel mümkünlüğü yarattığı ve kelimenin en yüce anlamıyla bilinçli, eğitici faaliyetin yaratacağı yeni bir insanın doğması için gerekli katkılardır.*

İnsanın sınırları mı?

Teori ile pratiği bütünleştiren şey, mekanik ve rutin her işi makinelere bırakan, bilimsel araştırmadan üretime ve ressamın atölyesinden ormanların ortasında yeni bir şehrin kurulduğu şantiyeye geçen bu yaratıcı insan faaliyeti, gene de "emek" olarak mı kalacaktır? Marksist sosyoloji ve ekonominin bu temel kategorisi de eleştirici bir analizden geçirilmelidir?

Emek insanın temel özelliğidir. İnsanoğlu kendi gerekli geçimini ancak emek sayesinde sağlar; sosyal bağların hem hikmeti vücudu hem yaratıcısı hem de çimentosu emektir. Demek ki kelimenin antropolojik anlamıyla insan, doğuştan erginliğe kadar uzanan "aktif bir sosyalizasyon" aşaması sayesinde normal fizyolojik dengesine kavuştuğu zaman, ancak bu zaman sosyal bir varlık olur.

Fakat geçim araçlarını üretmek için çalışmak zorunluluğu, bu işi sadece makinelerin yapmasından dolayı ortadan kalkınca, insanın temel özelliği olarak geriye, emekten ne kalmaktadır? Antropoloji, emek kavramını belirlemektedir. Gerçekte insanın özelliği, *praxis*, eylemdir, "insan fizikî bakımından öylesine yaratılmış bir varlıktır ki yaşayabilmesi ancak hareket etmesiyle mümkündür"(71).

Kelimenin tarihi anlamıyla emek, yani alnının teri ile kazanmaya mahkûm edilmiş acılı ve yoksul insanlığın bugüne kadar yaptığı iş, beşeri *praxis*in en sefil, en "gayri insani", "en hayvani" şeklidir. Friedrich Engels'e göre de sosyal sınıflara ayrılmış insanlığın bütün tarihi nasıl sadece insanlığın bir tarih öncesi ise, tıpkı bunun gibi geleneksel emek de *artık nesneler değil*, fakat uyumlu bir şekilde gelişmiş *kişilikler* üreten yaratıcı, evrensel beşeri *praxis*in tarih öncesi şeklinden başka bir şey değildir. Malın, değerin, paranın, sınıfların, devletin ve sosyal işbölümünün ortadan kalkmasından

---

* Bu anlamda, Albert Lauterbach, Marksistler'e göre, bireyler sosyo-ekonomik kurumlar değiştirildiği andan itibaren psişik dengeye *otomatikman* kavuşurlar, diye belirttiği zaman yanılmaktadır (70).

sonra, tam olarak gelişmiş sosyalist toplum, kelimenin geleneksel anlamıyla, *emeğin ortadan kalkmasına* yol açacaktır.*

Sosyalizmin amacı ne ücretin ya da ücretli işçiliğin ıslah edilmesi ne de emeğin insanileştirilmesidir. Bunlar sadece geçici aşamalar, çarelerdir. İş saatlerindeki azalma işyerlerinin ve makinelerin insanların ihtiyaçlarına uyum sağlatma derecesi ne olursa olsun, büyük modern bir fabrika, hiçbir zaman, insan için "normal" ya da "insanca" bir yaşama ortamı teşkil etmeyecektir. İnsanın beşerileştirilmesi (insanileştirilmesi) süreci ancak emek ortadan kalkınca ve bunun yerini sadece, evrensel olarak gelişmiş insanların yaratılmasına yönelmiş yaratıcı *praxis* alınca tamamlanmış olacaktır.**

Homo faber, yani iş aletleri üreten insan uzun bir zaman boyunca, medeniyetin ve beşeri kültürün hakiki yaratıcısı olarak gösterilmiştir. Son sıralarda birçok yazar, bilimlerin ve felsefelerin üretici emekten gitgide ayrıldığını ve daima bunun pratiğinden beslendiğini ispat etmeye çalıştılar (76). Bununla beraber Hollandalı tarihçi Huizinga, *homo ludens*de, kültürün hakiki yaratıcısını görerek bu geleneğe (görüşe) kesinlikle karşı çıktı (77).

Çağdaş antropoloji ve hatta büyük kısmı ile Freud'cu psikoloji tarafından parlak bir şekilde doğrulanan Marksizm, beşeri tarihin iki temel veçhesini yansıtan bu iki fikir akımının bütünlenmesini sağlamaktadır. Başlangıçta insan hem *faber hem de ludens*** idi. Bilimsel ve artistik teknikler yaratıcı tekniklerden yavaş yavaş ayrıldı; fakat bunların özelleşmesi ile birlikte sosyal bir işbölümü, gelecekteki ilerlemenin ilk aşaması için gerekli oldu. Dış dünyanın karanlıklarında yaşamaya mahkûm edilmiş *homo faber*in, oyunu, özgür yaratmayı, melekelerinin kendiliğinden ve *hiçbir çıkar* (ki bu, beşeri *praxis*in özgül veçhesidir) gözetmeksizin gerçekleştirilmesini sağlayacak ne kaynakları vardır ne de boş vakitleri (79). *Homo ludens*, gitgide imtiyazlı sınıfların yani egemen sınıfların ve bunlara bağlı sınıfların insanı haline gelmiştir.

Fakat aynı sebepten dolayı da *homo ludens* özel bir yabancılaşmaya uğramıştır. Onun oyunu gitgide *acıklı* bir oyun olmaktadır ve hatta sosyal iyimserliğin hüküm sürdüğü yüzyıllar boyunca (örneğin XVI. ve XIX. yüzyılda) böyle kalacaktır. Rutin çalışmanın baskısından kurtulmuş ve kollektif toplulukla kaynaşmış sosyalist insan, hem *faber* hem de *ludens* ve gitgide *ludens*, aynı zamanda da *faber* olacaktır. Daha şimdiden bazı çalışmalarda "oyun"a yer verilmeye ve "ciddi çalışma" gitgide oyun içinde yer almaya başlamıştır

---

* "Alman İdeolojisi"nde" Karl Marx ve Friederich Engels "emeğin sona ermesinden", "yaratıcı faaliyete" dönüşmesinden ("Selbstetatigung") söz etmektedir (72). Gene aynı eserde "özgür emek" ile "emeğin ortadan kaldırılması" arasındaki zıtlığa bakınız (73).

** Yaratıcı faaliyetlerden söz ederken Max Kaplan şöyle demektedir: "Şimdi insan bir sepet örmekten, flütü ile bir hava çalmaktan ya da bir masa imal etmekten başka bir şey yapmamaktadır: Sepet kendi benliğinin bir parçası olur, melodidir o, masayı imal etmekle masayı değil, kendini yaratmıştır" (74). Bakınız K. Marx *Grundrisse* (75).

*** "Bir adam (Bemba), ağaçları herhangi bir mevsim değişikliğinden dolayı kesmek zorunda olduğunu fakat günde şu kadar saat çalışmak zorunda olmadığını alışkanlıktan dolayı (!), çoğu Avrupalılar için hemen hemen fizyolojik bir zorunluluk haline gelmiş günlük çalışmanın ancak yılın bazı alanlarında gerçekleştiğini söylemektedir" (79).

(80). Kelimenin geleneksel anlamıyla emeğin ortadan kaldırılması aynı zamanda başlıca yaratıcı gücün, bizzat insanın yaratıcı enerjisinin yeniden serpilip gelişmesini gerektirmektedir. Maddi çıkar gözetmeme, çocuğun oyununu, sanatçının coşkunluğunu ve bilginin buluş yeteneğini aynı ölümsüz gençlikte birleştiren yaratıcı kendiliğindenlik ile taçlandırılmıştır.

Burjuvaziye göre mülkiyet, özgürlüktür. Mal sahiplerinin egemen olduğu bir toplumda bu tanım genellikle doğrudur. İşgücünü, geçim araçları karşılığında satmak mecburiyetinden, cebri çalışmaya mahkûm olmaktan sadece mülkiyet kurtarır. Bunun içindir ki insansever burjuvalar tıpkı demagoglar gibi, "proleterleşmenin" "mülkiyetin yayılması ile" ortadan kalkacağı hayalini bıkıp usanmadan kurmaktadırlar.*

Vülger Marksistler, Hegel'in, Engels'in de ele alıp işlediği meşhur cümlesini, yani "özgürlük zorunluluğun bilincine varmaktır" sözünü, içeriğinden ayırmaktadırlar (82). Onlar sosyalist insanın kapitalist insan ile aynı "ekonomik yasalara (tunç yasasına)" tâbi olacağını, fakat bu yasaların bilincine vardığı için, bunları "kendi yararına kullanacağını" ileri sürmektedirler.

Marksizm'in bu pozitivist varyantının, Marx ve Engels'in hakiki hümanist geleneği ile onların tahlillerindeki cüretle ve geleceğe dönük bakışlarının derinliğiyle müşterek hiçbir yanı yoktur. Marx ve Engels özgürlük aleminin, zorunluluk aleminin *ötesinde* başladığını sık sık tekrarlamışlardır.**

Sosyalist bir toplumda da fabrikada çalışmak *can sıkıcı* bir zorunluluk olarak kalacaktır. Hakikî özgürlük ancak boş vakitlerde serpilip gelişebilir. Kelimenin geleneksel anlamıyla, emek ortadan kalkınca, yerini evrensel olarak gelişmiş ve sosyal bakımdan bütünleşmiş kişilikler yaratan *yaratıcı bir praxis* alacaktır. İnsan, ihtiyaçlarından, bunları tatmin ederek kurtuldukça, "zorunluluk âlemi, yerini, özgürlük âlemine bırakır."

İnsanın özgürlüğü ne "serbestçe katlanılan" bir baskı (mecburiyet) ne de bireyi alçaltacak olan içgüdüsel ve düzensiz faaliyetlerin bir sonucudur. İnsanın özgürlüğü, ebedi bir oluş ve ebedi bir aşılmadan başka bir şey olmayan insanın kendi kendini gerçekleştirmesi, beşeri olan her şeyin sürekli zenginleşmesi ve bütün insan varlıklarının evrensel bir gelişmesidir. O, ne mutlak bir dinlenme ne de "tam mutluluk"tur. Fakat insanı alçaltan binlerce yıllık çatışmalardan sonra hakiki "beşeri dramın" başlangıcıdır. Sınırlarının bilincine varmış ve bunları aşmak cesaretini bu bilinçte bulmuş insanlar tarafından insanı yüceltmek için söylenen bir zafer şarkısıdır o. Bugünün insanına hem doktor hem mimar hem makine imalatçısı hem de atom parçalayıcısı olmak imkânsız görünmektedir. Kollarını çoktan yıldızlara doğru uzatmış ve

---

* Son sıralarda Sovyet filozofu J. N. Davidov, bu görüşün çok daha zengin bir varyantını, özgürlüğün ***zorunlu olarak gidereceği*** "ihtiyaçlara", dayanarak, ortaya koymaya çalışmıştır (81).

** Örneğin, Friedrich Engels: "Hayali Sosyalizmden bilimsel Sosyalizme". Karl Marx: "Özgürlük alemi gerçekte emeğin... ortadan kalktığı yerde başlar. Eşyanın tabiatı gereği, özgürlük âlemi asıl maddi üretim alanının dışında bulunur" (83). Bakınız David Reisman: "...dışa dönük insanın özgürlüğü gerekiyorsa bunun emek yolu ile değil, oyun yoluyla mümkün olduğunu gözönünde tutmak gerekir" (84)

deney tüplerinde hayatı yaratmak üzere olan ve yarın bütün insanlık ailesini evrensel bir kardeşlik coşkusu içinde kucaklayacak olan insanın (bu) sınırları hiç aşamayacağını kim söyleyebilir ki?

KAYNAKLAR

1. See especially Khrushchev's memorandum on reform of the educational system, published in *Izvestia*, 21 st September, 1958.
2. In Trud, 4 th August, 1961. See also the account by M. I. Petrosyan, in *Vestnik Moskovsklogo Universiteta*, Economics and Philosophy Series, No. 5, 1960.
3. Branko Horvath, *Towards A Theory of Planned Economy*, p. 132.
4. G. D. H. Cole, *Money, Its Present and Future*, pp. 146, 312.
5. Mumford, *Technics and Civîlîsation*, pp. 403, 404.
6. Mackenzie , ed., *Conviction*.
7. Lange and Taylor: *On the Economic Theory of Socialism*, pp. 139-40.
8. J. Polemans, *La consommation en Belgique, 1948 à 1958, in Chiers économiques de Bruxelles*, No. 4, July, 1959.
9. New York Times, 14 th February, 1960.
10. Lange and Taylor, op cit., p. 140.
11. See especially Marshall, *Principles of Economics*, pp. 99-90; Von Mises, *Le Socialisme*, pp. 189, etc,
12. Mumford, op. cit., pp. 337 44.
13. Branko Horvath: op. cit., p, 132.
14. Ashley Montagu: *Direction of Human Development*, pp..131-2; Malinowksi: *A Scientific Theory of Culture*, pp. 91-95.
15. Galbraith, *The Affluent Society*, p. 143.
16. Packard, *The Status Seekers, Whyte, The Organisation Man*, pp. 313, 324.
17. David L. Cohn: *The Good Old Days* (1940), p. 308, quoted in Twentieth Century Fund: *Americàs Needs and Resources*, p. 179.
18. Galbraith, op. cit., p. 193.
19. Lange and Taylor, op. cit., p. 141; Dickinson, *The Economîcs of Socialism*, p. 53
20. Galbraith, op. cit., pp. 152-8.
21. Otto Sik, *Ökonomie, Interessen, Politik*, pp. 309-16.
22. Packard, op. cit., pp. 262-3.
23. *Proje de Programme*, Moscow, 1961, pp. 101-2.
24. See note 70 to Chapter 16 for some sources which refer to Marxism in this connexion.
25. Fromm, *The Sane Society*, pp. 288 9.
26. Lewis, *Principles of Economic Planning*, pp. 31-32.
27. Lauterbach, *Mensch, Motive, Geld*, pp. 123-4, 144-5.
28. Gehlen, *Der Mensch*, pp. 39-40, Portmann: *Die Zoologie und das neueste Bild des Menschen*, p. 14.
29. Klineberg, *Psychologie sociale*, p. 71.

30. Ashely Montagu, op. cit., p. 148.
31. Portmann, op. cit., pp. 74-76, 93; La Barre: *L'Animal humain*, pp. 50-51.
32. Ashley Montagu, op. cit., p. 209.
33. Thompson and Joseph, *The Hopi Way; Leighton and* Kluckhohn, *Children of the People*; James Moloney's study is quoted in Ashley Montagu , op. cit., p. 246.
34. Ashley Montagu, op. cit., p. 245.
35. Klineberg, op. cit, pp. 107 -11.
36. Lauretta Bender, *The Genesis of Hostility in Children, American Journal of Psychiatry*, Vol. CV, 1948, pp. 241-5.
37. Isaacs, *Social Development in Young Children*, pp. 223-4; Sorokin, *Society, Culture and Personality*, pp. 122-3; Piaget: *The Moral Judgment of the Child*, p. 312.
38. Beaglehole, *Property*, pp. 278, 294.
39. Sorokin, op. cit., p. 124.
40. Zing Y. Kuo: *Genesis of Cat's Responses to the Rat*, in *Journal of Comparative Psychology*, Vol. II, 1931, pp. 1 35; Loh Seng Tsai: *Peace and Co-operation among Natural Enemies*; both quoted in Ashley Montagu: op. cit., pp. 34-35, 35-39.
41. Zing Y. Kuo, op. cit., p. 35.
42. Ashley Montagu, op. cit., p. 44.
43. Carrel, *L'Homme, cet inconnu.*
44. Joseph Folliet, *Enrichissement et asservissement de la personne*, in *Socialisation et personne humaîne*, report of the 47 th Semaine Sociale de Prance, p. 104.
45. Marx, *Das Kapital*, Vol. I, p. 259.
46. A. Hittmair, *Wissenschaft vom Urlaub, in Münchener Medizinische Wochenschrift*, 101 st year, issue 31, 31 st July, 1959.
47. Fromm, op. cit., pp. 136 7.
48. Twentieth Century Fund, op. cit, p. 730.
49. Soule, *The Shape of Tomorrow*, pp. 121-2.
50. Galbraith, op. cit., pp. 257-8.
51. Hersch, *Idéologies et réalité.*
52. Aser Deleon, *Die Beteiligung der Arbeiter an der Betriebsverwaltung in Jugoslawien, en Annalen der Gemeinwirtschaft*, 28th year, No. 2, MayNovember 1959, p. 166.
53. Eugéne Descamps, *Economie concertée et démocratie économique, İn Socialisation et personne humaîne*, report of 47 th Semaine Sociale de France, p. 384; Haier: *Principes des relations, humaines,* passim, Morris S. Viteles: *Motivation and Morale m Industry*, p. 386.
54. Quoted by Kaplan, *Leisure in America*, pp. 117-18.
55. Galbraith, op. cit, p. 146.
56. Weil, English edition, *Oppression and Liberty*, p. 52.
57. Marx, *Grundrisse...*, Vol. I, pp. 593, 596.

58. Naville, *Théorie de l'orientation professionelle*, pp. 81-82.

59. Riesman, *The Lonely Crowd*, p. 351; see also Friedmann on the workers in the Ougrée-Marihaye factory at Liège, in *Le Travaîl en miettes*, p. 187.

60. Friedmann, op. cit., p. 185 (*The Anatomy of Work*, p. 106).

61. Ibid., p. 186 (*The Anatomy of Work*, p. 107).

62. Peter Drucker, *The Pactice of Management*, New York, Harper's, 1954.

63. In *An Appraisal of Antropology Today*, p. 240.

64. Galbraith, op. cit., p. 345.

65. Ibid., p. 341.

66. Kaplan, *Leisure in American*, pp. 86 et al.

67. Friedmann, op. cit., p. 242.

68. Lefèvre, *Critique de la vie quotidienne*, p. 239.

69. Isaac Deutscher, *The Great Contest*; Soule, The *Shape of Tomorrow*, pp. 140-1.

70. Lauterbach, op. cit., p. 168.

71. Gehlen, *Der Mensch*, p. 24; see also Portmann, op. cit., pp. 74, 76, 92 *et al.*

72. Marx and Engels, *Die deutsche Ideologie*, Dietz, 1953, pp. 69, 70, 222, 229 *et al.*

73. Ibid., pp. 77178.

74. Kaplan, op. cit., p. 289.

75. Marx, *Grundrisse*, pp. 599 600. For this whole question see also Naville: *De l'Aliénation à la jouissance*, pp. 491-8.

76. Farrington, *Greek Science.*

77. Huizinga, *Homo Lundens.*

78. Bichard, *Land, Labour and Dîet...*, p. 393.

79. Gehlen, op. cit., pp. 362-3, 220; Kofler, *Staat, Gesellschaft und Elite...*, pp. 201, 205, 209, 301-8. There is in Kofler's book an interesting discussion of the relationship betweeri work and play in Marx's writings.

80. Riesman, op. cit., p. 307.

81. Engels, *Anti-Dühring*, p. 307.

81. Engels, *Anti-Dührlng*, p. 103.

82. J. N. Davidov, *Freiheit und Entfremdung*, pp. 10-11.

83. Engels, *Anti-Dühring*, p. 278; Marx, *Das Kapital*, Vol. III, pt. 2, p. 355 (English edition, ELPH, Vol. III, p. 799).

84. Riesman, op. cit. V, p; 325.

XVIII

EKONOMİ POLİTİĞİN KÖKENLERİ YÜKSELİŞİ VE ORTADAN KALKIŞI

Ekonomik faaliyet ve ideoloji

Bir insan toplumu yoksullaştıkça geçim mücadelesi günlük hayata egemen olur ve mücadelenin (gerektirdiği) ihtiyaçlar, doğrudan doğruya "ekonomik" olmayan faaliyetler dahil, bütün sosyal faaliyetlere hükmeder.

"İlkel topluluklarda dindar birey için de dinsiz birey için de ruhlar ve tanrılar, insan için gerekli temel değerler ve ekonomik gerçekliklerle olan ilişkilerinin dışında hiçbir şey ifade etmezler" (1). İnsanı diğer türlerden ayırdeden şey, geçim araçlarına *sosyal* temellüktür. Sosyal temellük demek, *bilinçli* faaliyetler yoluyla, yani hakkında insanların "bir fikir sahibi" oldukları, soru sordukları faaliyetler yoluyla temellük demektir. En ilkel toplumlarda sihirlerin ve ayinlerin, esas itibariyle, *işlevsel* olmalarında, yiyeceklerin doğrudan doğruya ya da dolaylı sağlanmasını geliştirmek veya düzenli hale getirmek amacını taşımalarında, demek ki, şaşılacak bir şey yoktur.* Dilden dile dolaşan sayısız mitoslar, menkıbeler, atasözleri, hikâyeler bu olguyu doğrulamaktadır. Dili şekillendiren de budur. Yoksul kabilelerde, Çin'in bir kısmında olduğu gibi, selamlaşmalarda, "bu sabah karnınızı doyurdunuz mu?" (3) diye sormak âdet haline gelmiştir.

Daha çok refah ve özellikle de daha güvenli yaşamaya duyulan ilkel özlemleri dile getiren animist, törensel, sihri çeşitli ifadeler *ideolojik* anlamda yorumlanamaz. İdeoloji, insanla doğa arasındaki çatışmadan değil, insanlar arasındaki çatışmadan doğar. İlkel düşünce ampirik olarak keşfettiği ve ekonomik faaliyetler için yararlandığı doğa kuvvetlerine saf bir animist görünüş verebilir. İlkel insan, doğa olaylarının tâbi oldukları yasaların gizemli bir "hayat enerjisi"nden ileri geldiğine inanır.** Olguları *gizlemeye* değil, pratik-

---

* "Bu bölgede (Kuzey Rodezya'daki Bembo kabilesinin yaşadığı bölgede) ve Pasifik'teki Trobriand adalarında ayinler halkta en çok şüphe, korku ya da kaygı yaratan ekonomik faaliyetler üzerinde kurulmuş görülmektedir. Bu da, bu ayinlerin her birey için tatmin ettikleri ihtiyaçların bir kanıtıdır (2).

** Bakır dökmeciler ve demirciler "toprağın enerji gücüne egemen olabilecek üstün bir kuvvete başvurmaksızın madeni eritemeyeceklerini ve böylece, işledikleri madenin mahiyetini değiştiremeyeceklerini düşüneceklerdir. Avcıya gelince, silahlarını yapmak hünerini göster-

te bunları benimsemeye çalışır. İlkel düşünce (insan), her şeyden önce pragmatiktir.

Toplum sınıflara bölünmeye başladığı, sosyal işbölümünün kafa emeği ile kol emeğini ayırdığı sömürüyü meşru göstermek zorunluluğu kendini hissettirdiği zamandır ki ideoloji "yanlış bilinç" anlamında ortaya çıkabilir. İlkel klan komünizmi üzerine kurulmuş eski zihniyet yavaş yavaş ortadan silinir, fakat bunun hayatiyeti devam eder, basit dayanışma duygularının son izleri insanların zihninden silinmeden önce binlerce yıl geçmesi gerekecektir. Ancak kamucu bir toplumun bağrındaki dayanışma ve işbirliği disiplini duygularından esinlenerektir ki egemen sınıfların hizmetindeki ilk ideologlar, emekçi sınıfları, içinde bulundukları aşağılık durumu kabul etmeye inandırmak için çaba sarfedeceklerdir. Toplumun zenginlerle yoksullar, imtiyazlılarla üreticiler ve yönetilenlerle yöneticiler halinde bölünmesi ile özdeş olan sosyal bir iş bölümünü meşru göstermek için "organik" toplum görüşü ortaya atılmıştır.*

Nitekim, MÖ IV. yüzyılda Menenius Agrippa, üreticilere, aylak zenginler uğruna çalışmalarının normal olduğunu, çünkü bunların, kollara göre midenin işlevi ne ise, aynı işlevi yerine getirdiklerini açıklamıştır (6). Aynı devire doğru, Romalı meslektaşının eserlerinden haberi olmamakla beraber Çin'li filozof Men-Çe (milattan önce yaklaşık olarak 380-290 yılında) kafa işçileriyle kol işçileri arasındaki sosyal iş bölümünü tamamen aynı şekilde haklı göstermeye çalışmıştır:

"*Kafa işçileri ve kol işçileri vardır. Diğer işçiler arasında düzeni devam ettirenler (!) kafa işçileridir. Kol işçileri düzene uymak zorunda olanlardır. Düzen altında tutulanlar düzeni devam ettirenleri beslerler (Gerçekten de öyledir (!)). Başkalarını boyunduruk altında tutanlar boyunduruk altındakiler tarafından beslenir. Bundan dolayı, yeryüzünde herkesin bir görevi vardır*" (7).

Söz konusu yazarlardan yıllarca önce yazdığı Devlet adlı eserinde Eflatun, filozofları kafaya, muhafızları gövdeye ve halkın geri kalan tabakalarını da sosyal organizmanın iç kısımlarına benzetmiştir. Fakat daha milattan önce VIII. yüzyılda Brahmanlar zamanındaki Hint edebiyatında Pruşan'ın şarkısı, tanrı Pruşan'ın vücudunun dört farklı kısmından dört sosyal sınıfı yaratıyordu: Papazlar Pruşan'ın başından, asil savaşçılar kollarından, köylüler baldırlarından, köleler ise ayaklarından doğmuşlardır (8). Bu "görüşün" bir savunma niteliğinde olduğu göze çarpmaktadır ve halkın çoğunluğunca adaletsiz diye kabul edilmiş sosyal bir düzeni meşru göstermek için hazırlandığına itiraz etmek güçtür.

---

mesinin ve ele geçirdiği av hayvanı ile yaptığı mücadelede bunları etkin kullanmayı başarmasının üstün bir hayat enerjisinin eseri olduğuna inanacaktır (4).

* Bu "organik" toplum görüşünün garip bir yansımasını Karl Polanyi gibi, ekonomik liberalizmin bazı modern eleştirmenlerinin yazılarında bulmaktayız. Karl Polanyi, köleci bir toplumu bile "bireysel toplumla kaynaştıran" bir toplum olarak ele almakta ve bir köy topluluğunun özgür bir bireyselliğin kendi durumunu (statüsünü) kavrayış tarzını bu "durumun" köleye ya da serfe görünüş tarzından ayırt etmemektedir (5).

Ekonomik düşüncenin doğuşu

İdeoloji, toplumun sınıflara bölünmesi ile birlikte doğduğu halde, ekonomik düşüncenin ("ekonomi politik")in doğuşu küçük (basit) mal üretimi üzerine kurulmuş bir toplumun gelişmesi ile aynı zamana rastlar. "Organik" toplum görüşü, şüphesiz, sosyal sömürüyü haklı gösterecektir. Egemen sınıflar sosyal artı-ürünü doğrudan doğruya kullanım değerleri şeklinde ele geçirmektedirler. Çözümlenecek hiçbir sır, açılacak hiçbir perde, yani keşfedilecek hiçbir "yasa" yoktur.

Mal üretimi, yani nispeten anonim bir pazar için üretim ve para ekonomisi başlayınca fiyatlardaki ani dalgalanmalar binlerce üreticinin borçlanmasına ve iflasına yol açınca, para eski sosyal ilişkileri bozunca ve çiftçiyi atalarının toprağından ayırınca, ekonomik mahiyetteki ilk *sorunlar* ortaya çıkmaktadır. Ancak bu andadır ki bu sorunları çözmek için ilk çabalar sarfedilmektedir. Küçük mal üretiminin ve para ekonomisinin ilk atılımı yaptığı Çin'de ve Yunanistan'dadır ki insanlığın ekonomik düşüncesi başlamıştır.

İlk iktisatçı düşünürlerin uğraştıkları meseleler, esas itibariyle, *ekonomik ve sosyal istikrasızlıkla* ilgilidir. Eflatun ve Aristo kadar Çinli düşünürler de bu istikrarsızlığın sebebini keşfetmeye ve buna çareler bulmaya çalışmışlardır. Ne Çinli düşünürler ne de Eflatun'la Aristo, zenginliği (serveti) ya da zenginleşmeyi, vatandaşın en soylu amacı, en faydalı faaliyeti olarak düşünmüşlerdir. Topluluğun (sitenin, devletin) dengesi (bazı) bireylerin zenginleşmesinden önce gelmiştir. Bu fikirler, bir yandan Yunanistan'da, öte yandan ticaretin ve kredinin sadece tali bir yer işgal ettiği, zanaatkârlık ile tarımın temel ekonomik faaliyetler olarak kaldığı, sosyal istikrarlılığın herkesin refahının şartı olarak göründüğü (her sosyal istikrarsızlık Çin'de sulamayı altüst etmekte ve kıtlığa yol açmakta, iç savaşlar ve siteler arasındaki savaşlar Yunan sitelerinin refah dengesini bozmaktadır) Çin'de erişilen sosyal gelişme aşamasını tam olarak yansıtmaktadır.

Fakat bu ilk düşünürler garip bir durumla da karşılaşmaktadırlar. Bir yandan tarım, toplumun temeli; köylü de en "faydalı" vatandaştır. Fakat öte yandan, para köylüden daha güçlü görülmektedir; mal ekonomisi, ekonomik istikrarı baltalamaktadır.* Bu mesele üzerinde kafa yoran ilk iktisatçı Çinli yazarlar, eserlerine *gıda ve para* (9) adını vermişlerdir. Etienne Balacz bu formülü "kullanım değerleri ve mübadele değerleri" diye çevirmekte tereddüt etmiyor (10), gerçi bir anakronizm vardır ama, Çinli eski yazarların, tıpkı Eflatun ve Aristo gibi, mübadele değerini kullanma değerinden ayırdettikleri şüphesizdir.

Hemen hemen aynı zamanda fakat birbirlerinden bağımsız olarak, Eflatun ve Men-Çe, mal ve para üretiminin zorunluluğunu işbölümüne ve beşeri ihtiyaçların tatmini bakımından bu işbölümünün sağladığı avantajlara bağlamaktadırlar (11). Her ikisi de mübadelenin zorunlu olduğunu savunmakta-

* Aynı uğraşıların bir yankısı Eski Ahit'te görülmektedir.

dırlar. Her ikisi de bundan dolayı, malların mevcudiyetini adeta zorunlu bir felaket diye savunmaktadırlar. Fakat her ikisi de mübadelenin tâbi olduğu yasalar karşısında apışıp kalmaktadırlar.

Çinli düşünürler, her şeyden önce, *fiyatlardaki dalgalanmaların* tâbi oldukları yasaları keşfetmeye çalıştıkları halde, Yunanlı filozoflar, daha çok, *mübadele değerinin mahiyetini* anlamaya çalışmışlardır. *Ulusların Tarihleri* adlı eserde bir "kantitatif para teorisi" taslağına rastlanmaktadır. Bu eserde dük Mu, şöyle demektedir: "Buğday çok pahalı olunca (diğer malların) fiyatlarının düşmesi için dolaşıma daha fazla bakır para sürmek gerektir. Buğday ucuzlayınca ve mübadele aracı olarak kullanılınca (diğer malların) fiyatlarında büyük bir yükselme meydana gelir ve bu fiyat yükselmelerini önlemek için gene bakır para ihraç etmek gerekir" (12). Bu teorilere özellikle *Han-Çu*'da ve *Suei-Çu*'da rastlanmaktadır. Aynı şekilde, bu kroniklerde köylüyü tüccarların ve ahlaksız devlet memurlarının sömürüsünden korumak için fiyatlar konusunda "güdümlü" bir politika izlenilmesi istenir (13). Konfüçyüs'ün para ve devlet hakkındaki görüşüdür bu.

Hem kullanım değeri hem de mübadele değeri olarak malın çifte karakterini en açık şekilde belirleyen Aristo'dur (14). Bu ayrım ortaçağda önce İslam hukuk düşüncesinde sonra da Hıristiyan skolâstiklerinin düşüncesinde görülür. Müslüman din bilginlerinin gelir vergisi (*zekât*) sorunlarıyle ilgili tartışmalarında bir yandan fiziki mahiyetlerine (kullanım değerlerine) bağlı kalan, yani, değişmemek üzere tespit edilmiş arazi ve hayvan vergisi ile öte yandan, *ticari değerlerine* (yani mübadele değerlerine) göre mallardan alınan vergi, yani bu malların değerine göre değişen vergi konusunda bir ayrım yapılmaktadır. Bu ayrımda (toprakların ve hayvanların ferağ edilemediği) köy topluluğu ile şehirlerdeki küçük mal üretimini kaynaştıran bir toplumun izleri açıkça görülmektedir. İslam imparatorluğunun yükseliş devrinde hayvanlar ve topraklar da "ticaret konusu" olunca, bu, vergi sisteminde ciddi karışıklıklara yol açtı (15).

Emek-değer teorisinin kökenleri

İlkel ekonominin binlerce yıllık geleneği malların ortaya çıkmasıyla sarsılıyor. Malların mübadele değeri nedir? Nasıl belirlenebilir bu?

Men-Çe, Şu-Şing'in bunu malların salt fiziki niteliklerinden çıkarmak istediğini, "aynı uzunluktaki keten kumaşların belirli miktarda ipek kumaşlarla, aynı hacımdaki buğdayın belirli miktarda darı ile mübadele edilmesi gerekir" dediğini anlatır (16). Gerçekte Men-Çe bu teoriyi reddetmekte ve diğer Çinli yazarlar gibi -örneğin Lu-Çih (milattan sonra VIII. yüzyıl) - *emeğin, değerin biricik kaynağı olduğu* sonucuna varmaktadır. (17) Fakat sadece tarımsal emek söz konusudur. Demek ki bu Çinli yazarlar, fizyokratlar ekolünün ataları olarak telakki edilebilirler.

Eflatun ise, *Devlet*'in ünlü bir pasajında emek-değer teorisinin eşiğine yaklaşmaktadır:

"Fakat niye? İkisinden birinin bütün topluluk için kendi mesleğini yapması mı, yani çiftçinin tek başına dört kişilik yiyecek sağlaması, buğdaydan ekmek yapıp diğerlerine dağıtmak için *dört misli vakit ve emek harcamasını mı gerektirir*? Ya da onları hiç umursamadan bu buğdayın dörtte birini, *kendi emek müddetinin dörtte birinde* sadece kendisi için üretip, diğer dörtte üçünün birini bir ev yapmak, diğerini bir elbise, öbürünü de ayakkabı yapmak için mi harcamalı? Ve topluluk için çalışacağına kendi işlerini kendisi mi görmelidir?" (18) (Altını biz çizdik).

Bu metin, yazar sadece malların mübadele değerinin gerçek mahiyetini sezinlediği için değil, amaca varmayı sağlayan tek gerekli girişimi yaptığı için, mübadele değerini *sosyal fenomen olarak*, yani herkesi çalışmaya mecbur eden, bundan dolayı da bu farklı sosyal emeklerin birbirleriyle karşılaştırılabilmeleri için objektif bir ölçüt anlayışına indirgenmelerini gerektiren iş bölümünün belirlediği ve mübadele üzerine kurulmuş bir toplumun "çimentosu" olarak tahlil ettiği için ilginçtir.

Fakat Yunanlı düşünürlerin Eflatun'un yaklaştığı eşiği aşamamalarına ve hakiki bir emek-değer teorisi formüle edememelerine şaşmamak gerekir. Çünkü Yunanistan'da üretici emek, bir köle emeği idi ve köle emeği olduğu için de küçümsenmişti.* Bu yüzkarası kölelik, teknik keşiflerin üretici bir amaçla uygulanmasını önlemiştir (19). Özellikle, ideolojinin üstüne çökmüş ve emeğin, mübadele değerinin biricik kaynağı olarak kabul edilmesini önlemiştir. Aristo da *Ethique à Nicomaque* (20) adlı eserinde Eflatun'un fikrini ele alır. Yani mübadelenin işbölümünden doğduğu fikrinden hareket eder ve buna *oranlılık* sayesinde belirlenmiş adalet fikrini ekleyerek geliştirir. Mübadele oranlı olduğu için, yani kâr ve zarar her iki tarafta da denge halinde olduğu için adildir, fakat oranlılığın ölçülebilmesi gerektir. Aristo'ya göre, bu oranlılık ihtiyaçta (*indi gentia*) mevcut bulunmaktadır. A, bir *a* objesini *B*'ye ait olan bir *b* objesi ile mübadele ettiği zaman, A'nın ihtiyacının tatmin edilmesi B'nin ihtiyacının tatmin edilmesi ile orantılı olmalıdır. Tıpkı *a* değerinin *b* değeri ile orantılı olması gibi. İhtiyaçların incelenmesi olayların tahliline değil, psikolojiye yol açtığından doğmakta olan ekonomi politik, bu değer teorisi ile bir çıkmaza girmişti.

İlkçağ'daki küçük mal üretimi, en özgür gelişmesini, MÖ VI. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Yunan toplumunda geçirmiştir. Eleştirici düşüncenin bu devirde sağladığı ilerleme daha sonraları aşılmamıştır. İlkçağ toplumunun parçalanmasının yanı sıra teorik düşüncede de bir dağılma (parçalanma) olmuştur. Ancak ortaçağda küçük mal üretimi İtalyan, Flaman, Fransız, İngiliz ve Alman komünlerinde yeni bir ilerleme kaydedincedir ki doğmakta olan ekonomi politik, Eflatun'un ve Aristo'nun bıraktığı ipuçlarının birkaçını tekrar ele alıyor. Arap ve Yahudi yorumcular sayesinde bu yazarlar XII. ve XIII. yüzyıldan itibaren incelenmeye başlanıyor. Derken, bu devrin daha ileri

---

* Aristo'nun *Ethique à Nicomaque*'ında olduğu kadar, *Devlet*'te de, sosyal hayatta ve mübadelede emeğin yeri hakkında daha objektif bir görüşün izlerine yer yer rastlanmaktadır.

ekonomik gerçekliği, skolâstik ihtiyaçları, tatmin ettiği ihtiyaçların yoğunluğu bakımından ölçülebilen bir değeri olan Aristocu görüşü aşmaya zorluyor.

Bu eleştirici tutumu, XIII. yüzyılın, özellikle Sorbonne çevresindeki rasyonalist rönesans (21)* kamçılamıştır. Robert Grosseteste gibi pek az tanınmış yorumcuların ve vaizlerin bu ilerlemeyi hazırlamış oldukları anlaşılıyor. Fakat ekonomi biliminde asıl ilerlemeyi sağlayanlar, Albert le Grand ve Thomas d'Aquin'dir.

Aristo'nun mübadelenin ihtiyaçlar ile değerler arasındaki oranlılığa dayandığı hakkındaki iddiasını ele alan Albert le Grand, ihtiyacı bu oranlılığın ölçüsü olarak değil, *sebebi olarak tanımlıyor* (23). Ve Eflatun'un "zaman ve emek (zahmet)" fikrini ele alarak buna "emek ve masraflar" diye daha belirgin bir şekil veriyor.** Bir mimar, evini kunduracının imal ettiği ayakkabılarla mübadele edince "(iki malların değeri arasında), mimar eserini yaratırken kunduracıya oranla *ne kadar fazla emek sarfetmişse ve ne kadar fazla harcama yapmışsa*, verdiği eve karşılık, o ölçüde daha çok ayakkabı ve para almasını sağlayan bir oran kurulması gerekir" (24).

Bununla beraber, Albert le Grand, saf bir emek-değer teorisi ortaya koymamıştır. Önce mübadele değerinin bir şartı olarak görünen emeğin yoğunluğu, daha sonra bir değer ölçüsü olarak tekrar görünmektedir.

Thomas d'Aquin'de, esas itibariyle, aynı tutuma rastlamaktayız, fakat onun açıklamaları daha açık ve daha belirgin. Mübadele oranlı olmazsa, site parçalanır; çünkü site işbölümü üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla, herkesin üretici çabası arasında bir oranlılık yoksa mübadele oranlı değildir (*quod actio unius artificio maior est quam actio alterius*) (25). Bu durumda, toplum tekrar köleliğe dönmektedir. Thomas, burada büyük bir açıklık; getirmektedir. Çünkü küçük mal üretimi gerçekte *özgür sahipler arasında eşit mübadeleleri gerektirmektedir*. Bu da toprak kölelerinin angaryasına ya da kölelerin yaptıkları işlere karşıttır. Thomas, Aristo'nun "mübadele oranları" dörtlüsünü aşağıdaki gibi ortaya koyduğu zaman, modern bir şekilde formüle edilmiş bir emek-değer teorisinin eşiğine kadar yanaşmaktadır:

"Köşelerden birinde, örneğin A köşesinde 2 livrenin, B köşesinde 1 livrenin ve C köşesinde *2 gün çalışmış olan Sortis*'in, ve D köşesinde de *1 gün çalışmış olan Eflatun*'un bulunduğunu farzedelim. Bu takdirde, C ile D arasında olduğu gibi, A ile B arasında da bir oran kurulmalıdır (yani A, B'nin 2 misli değere sahip olmalıdır)" (26).

Tam bu noktada emek müddeti, sarfedilen emek miktarı, yani değerin ölçüsü olarak gösterilmektedir. Daha sonraları Thomas, ihtiyaca göre ölçülen bir değer anlayışına bir dönüş yapar gibi görünmektedir, fakat formüller pek açık seçik değildir (özellikle V. kitabın IX. bölümü) ve mübadele değerinin ölçüsü değil, şartı olan ihtiyaç kavramına (kullanım değerine) yaklaşmakta-

---

* Bu rasyonalist ve materyalist rönesans konusunda, bunun sosyo-ekonomik kökenleri ve ideolojik geçmişi hakkında bakınız: Ernst Bloch, *Avicenna und die aristotelisch e Linke* (22).

** Ne Albert le Grand, ne de Thomas d'Aquin, "emek ve masraflar" formülünü sadece "emek"e açıkça indirgemişlerdir.

dır. Emek-değer teorisinden uzaklaşmak istediği zaman bile bunun, malların değerini değil, piyasa fiyatlarını incelemek için olduğu anlaşılmaktadır (27).

Thomas d'Aquin'in ekonomik düşüncede sağladığı bu cüretli ilerleme üzerinde uzun uzun durulmuştur. Bazıları kullanım değeri ile mübadele değerini karıştırdıklarından her ilerlemeyi şüphe ile karşılamışlardır. Diğerleri "bir gençlik günahının" söz konusu olduğunu, Thomas'ın, *Somme Théologique*'de mübadele değeri konusunda tamamen Aristo'cu, yani sübjektivist bir anlayışı kabul ettiğini ileri sürmektedirler (28).* Bizzat Schumpeter, *History of Economic Analysis* adlı kitabında Thomas'ın katkısının önemini son derece küçümser görünmektedir. Buna karşılık diğer yazarlar, onu Karl Marx'ın değilse bile, Ricardo'nun hakiki habercisi olarak göstermektedirler. (Örneğin, Selma Hagenauer ve Edmund Schreiber). Thomas d'Aquin'in ekonomik düşüncesindeki ilerlemeleri ve sınırlamaları nasıl açıklamalı? Bunlar esas itibariyle Thomas'ın yaşadığı devrin objektif gerçekliğinin ve cevaplandırmaya çalıştığı özel ideolojik ihtiyaçların sonucudur. Bir yandan doğal ekonomi ile öte yandan küçük mal üretiminin tomurcuklanmasıyla nitelendirilen bir toplumun ortasında *uluslararası ticaret ve para ticareti* birden ortaya çıkıvermişti. *Geçimlerini sağlamak için* (ürünlerini) satan binlerce küçük üreticinin yanı sıra *kâr sağlamak amacıyla tekrar satabilmek için* (mallar, rant) satın alan tüccarlar, tefeciler ve bankerler görünmektedir.

Bir ilahiyatçı olan Thomas, ekonomik gerçeklik ile kilisenin doktrinini bağdaştırmak zorundadır. "Adil" olanla, adil olmayan arasında bir sınır tespit etmek mecburiyetindedir. Tefeciliği haklı gösteremez ama ticareti de yargılayamaz. Demek ki onun ekonomik ideolojisi esas itibariyle, doğal bir ekonominin bağrında kilisenin feodal bir kudret olduğu devirde doğan, sonra da hem inancını, hem de servetini devam ettirmek isteyen kilisenin kenetlenmeye çalıştığı para ekonomisi üzerine kurulmuş yeni bir devire uyum sağlayan bir doktrinin çelişkilerini yansıtmaktadır, Thomas, *ad hoc emit ut carius vendat* tüccarı (daha pahalı satmak için satın alan tüccarı) yermekte (30), fakat malları nakleden ya da stoklayan ve *quasi stipendium laboris* meşru bir kazanç sağlayan (hemen hemen bir kölenin çalışmasına karşılık aldığı ücreti sağlayan) tüccarı haklı (meşru) göstermektedir. Köle emeğinin küçümsenmesi üzerine kurulmuş Aristo geleneğinden hareket eden Albert ve Thomas, emeğin erdemlerini kutsayan kilise babalarının doktrinini bağdaştırmaya çalışıyorlar. Fakat bunu, özellikle tüccarın mallara "emeği ve masrafları ile" orantılı bir değer kattığını ileri sürdükleri *ticari kârı meşru göstermek için* yapıyorlar. Aslında bu teori, Talmud tarafından (31) savunulmuş ve yavaş yavaş XII. ve XIV. yüzyıllardaki** Skolastikler tarafından tekrar ele alınmış-

---

* Bununla beraber *Ethique à Nicomaque*'daki yorumların *Somme Théologique*'den sonra geldiği, yani Thomas'ta ekonomik düşüncede *gerçekten bir ilerleme olduğu* anlaşılmaktadır (29).

** XII. yüzyılın başlangıcında *Decretum*'un yazarları tarafından açıklanmıştır (32). Bunların bir bütün olarak kınadıkları ticaretin karşısına şehir zanaatkârını (işçisini) koymak için bu kavramı kullandıkları anlaşılıyor. Bu yazarların uğraşlarının anlamlı evrimini Albert'in ve Thomas'in uğraşları ile karşılaştırmak gerekir.

tır. Kısacası, Thomas, kendi ülkesinde doğmakta olan kapitalizmi eleştirmekten çok mevcut düzeni savunmak için emek-değer teorisine şöyle bir değinmiş görünmektedir.

Diğer Skolastikler, özellikle de Duns Scot, "emek ve masraflar" (*labor et expensoe*) üzerine kurulmuş bir değer teorisini tekrar ele alıp genişlettikleri halde, İslam imparatorluğunda küçük mal üretimi üzerine kurulmuş bir başka toplumda, Aristo geleneğinin büyük mirasçısı Abdul-Rahman-İbn-Haldun (1332–1406) aynı fikirleri ele alarak bunları belirgin hale getirmekte ve tarihi materyalizme yaklaşan bir dünya görüşü içinde -Marx'tan dört buçuk yüzyıl önce- ortaya koymaktadır.

Ulusların zenginliğinin "zanaatlar tarafından yaratılan ürünlerden" (mallardan) ileri geldiğini Adam Smith'ten önce İbn Haldun ileri sürmüştür. Her zenginleşme, son tahlilde, zanaatkârların (işçilerin) emeğinin ürünüdür (33). İbn Haldun bu kavramı genişletir: İspanya'da buğdayın fiyatının Kuzey Afrika'dakinden daha yüksek olmasının sebebi, yiyeceklerin orada daha nadir olması değil, buğdayı üretmek için daha uzun bir müddetin ve daha yüksek ekim masraflarının gerekli olmasıdır (34). Albert le Grand'ın, Thomas'ın, Duns Scot'un ve diğer skolâstiklerin aksine, burada amaç artık *adil fiyat*'ın belirlenmesi değil, *cari fiyatların açıklanmasıdır*. Değer teorisi artık etik değerler üzerine değil, ampirik verilerin ve teorik analizlerin bir sentezi üzerine kurulmuştur. Çünkü İbn Haldun değer teorisini genel bir şekilde formüle etmekten geri kalmamıştır:

"Her edinilen şey, her mal ve servet sadece insan emeğinin ürünüdür... Emek olmazsa, bu faaliyetler (zanaatkârlık, tarım ve madencilik) hiçbir kâr (gelir), hiçbir yarar sağlamayacaktır" (35).

İbn Haldun, nitelikli emeğin basit emeğe indirgendiğini farketmekte ve hatta bir artı-değer teorisini sezinlemektedir. "Yeryüzündeki bu kudretli insanların büyük kazançları, başkasının emeğinin ya da başka kabilelerin hediyelerinin ele geçirilmesidir" diye yazmaktadır (36).

Küçük mal üretimi üzerine kurulmuş bir toplumda İbn Haldun, bir haberci (öncü) olarak görünmektedir. İnsanın, mal üretiminin ve bizzat malların ihtiva ettiği bütün çelişkilerin *bilincine* varabilmesi, ekonomi politiğin gerçekten bir bilim olarak doğabilmesi için üretim tarzında ve ekonomik *gerçeklikte* yeni ve köklü bir değişiklik gerekecektir.

Emek-değer teorisinin gelişmesi

XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar değer teorisi, Albert le Grand'ın, Thomas d'Aquin'nin, Duns Scot'un ve İbni Haldun'un gerçekleştirdikleri ilerlemelere oranla, yerinde sayacak ya da hatta gerileyecekti. Fakat bu devirde rüşeym halindeki ekonomi politik gelişmekten de geri durmayacaktır. Bu gelişme, İbni Haldun'u William Petty'den ayıran küçük mesafeyi katetmeden önce çapraz yollara sapıyor. Bu sapma sayesinde ekonomi politik, bir sürü yeni problemle zenginleşiyor, konuyu bir bütün olarak kavrıyor,

İbni Haldun'da ve Thomas d'Aquin'de rastlanmayan ampirik verilerin tümüne el atıyor.

Son skolâstiklerden Merkantilistler'e ve Fizyokratlar'a varıncaya dek iktisatçıları *servetin* (*zenginliğin*) mahiyeti problemi uğraştırmıştır.* Bu iktisatçılar, bu meseleye, para sorunlarının ve para ayarında Avrupa hükümdarlarının XIV. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde yaptıkları değişikliklerin yarattığı karışıklıkların incelenmesi sonunda varmışlardır. XVI. yüzyılda değerli madenlerin akını, sonra bunların fiyatlarda meydana getirdiği devrim (köklü değişiklik), bir ulusun zenginliği, ticareti ve üretimi, sahip olduğu değerli madenler stoku, ticari dengesi arasındaki ilişkilerle ilgili ve kamu harcamaları ile genel refah arasındaki ilişkilerle ilgili bir seri sorun yaratıyor. Merkantilistler'in yazdıklarının çoğu, Keynes'in de vaktiyle belirttiği gibi (38), araştırma yönteminden ziyade tahlillerin ve sonuçlarının *açıkça görünen pragmatik mahiyetinden dolayı şaşılacak derecede* modern bir yankı uyandırıyor.

"Ulusların zenginliğini sağlayan nedir?" sorusunu Merkantilistler birbiri ardısıra: Nüfus, değerli madenlerin bollaşması (serra), yani alacaklı ödemeler dengesi, alacaklı ticari denge, ticaret ve manifaktür, toprağın bereketliliği (39) diye cevaplandırmaktadırlar. Ödeme dengesindeki açıktan dolayı, her yıl artan muazzam değerli madenler hazinesine rağmen, son tahlilde, sömürge fetihleriyle yoksullaşan İspanya örneği, "ticaretleri" ve "sanayileri" sayesinde Avrupa'nın en zengin ülkesi haline geliveren Hollanda örneği, Merkantilist teorileri ilham ediyor ve doğruluyor, XV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Skolâstikler'in çoğu, -özellikle Moline gibi İspanyollar- ticareti savunmakta ustalaşıyorlar ve hem "adil fiyat" hem de tüccarın "çalışmasından" dolayı meşru hale gelen faiz hakkındaki teorileri ile Merkantilistler'e katılıyorlar ve "cari fiyatın" adil fiyat olduğunu kabul ediyorlar. "Cari fiyat" ya para miktarına (Locke), ya arz ve talep arasındaki ilişkilere (Barbon), ya ihtiyaçlara, ya da aynı zamanda bütün bu faktörlere bağlıdır. *Cari fiyat ile adil fiyat arasındaki ayrım* Thomas d'Aquin'nin *Somme Theologique*'inde zımnen mevcuttur. Bu eserde, "adil fiyat"ın zıddı olan cari fiyat (*pretium datum*) *copioe* ve *inopioe* (bolluk ya da nedret, yani arz ve talep) tarafından belirlenmiştir (40). Birçok Merkantilist'in (İspanyol Pedro Fernandez Navarete gibi) hatta Napolili Carafa gibi bir pre-Merkantilist'in emek-değer teorisine yaklaşan görüşler formüle ettiklerini belirtmek gerekir (41).

Merkantilistler'e karşı, Büyük Britanya'ya uygun bir ödeme dengesi sağlamak amacı ile ilham ettikleri ve meşru gösterdikleri himayeci tedbirler açısından, her şeyden önce bu açıdan bir haksızlık yapılmaktadır. Gerçekte, Merkantilistler, XVI. yüzyılda fiyatlardaki devrimin sebep olduğu zararları önlemek amacıyla, ortaçağın sert kurallarına bir dönüş yapılmasını talep eden bir Jean Bodin'in, ya da bir Stafford'un muhafazakâr eğilimine karşı tepki göstermişlerdir. Merkantilizm'in Thomas Mun gibi tipik temsilcileri (*England's Traesure by foreign trade*) ortaçağ kurallarına karşı çıkmışlar ve

* Sistemli açıklamalar yapan ilk iktisatçılar "milletlerin durumu hakkında raporlar" hazırlayan kamu idarecileridir (37).

iç ticaret serbestisinden yana olmuşlardır. Himayeci önlemlerin alınmasını, ticaret filosunun gelişmesini, ithalatın sınırlandırılmasını ve ihracatın geliştirilmesini talep etmelerinin sebebi, ülkedeki değerli maden birikiminin, onların anlayışına göre, "gelir sağlayan bir stok" birikimi, yani ulusal serveti artırmak için "işletilmesi" gereken *sermaye birikimi* anlamına gelmesidir (42).

Merkantilist görüşler, tamamen bir *ticaret* burjuvazisinin kapitalizmi olarak kalan bir kapitalizmin icaplarını ve sınırlarını harikulade yansıtıyorlar. Fakat bu görüşler, ihtiyaçların yoğunluğu ya da arz ve talep hakkındaki telakkileri aşan daha tam bir emek-değer teorisi taslağına yol açıyorlar. Bazı Merkantilistler fiyatı "piyasanın" belirlediğini" tespit etmekle yetinmiyorlar, bu fiyat dalgalanmalarının ardındaki esrarı çözecek bir *sabite* arıyorlar.

XVII. yüzyılda, William Petty (*Political Aritmetic*, 1631) ve Boisguillebert (*Detail de la France*) mübadele değeri sorununu en sistemli şekilde ortaya koyuyorlar ve bu soruna, bilimsel bir sistem haline gelen ekonomi politiğin iki büyük akımını, Britanya Klasik Ekolü'nü ve Fransız Fizyokratlar Ekolü'nü belirleyecek olan iki çözüm getiriyorlar. Bu sonuncu ekole göre değerin ana kaynağı son tahlilde tarımsal emektir. Buna karşılık, William Petty'e göre, bütün mübadele değerlerinin kaynağı sadece emektir: "Herhangi bir kimse, bir ölçek buğdayı üretmek için gerekli aynı müddet içinde Londra'da bir ons gümüş (para) sağlayabilirse, bunlardan biri diğerinin doğal fiyatı olacaktır" (43).

"Cari fiyata" (ya da "piyasa fiyatı"na) karşı ileri sürülen "doğal fiyat" (ya da zati fiyat) kavramı, bir başka kavram, yani her sermayenin, ya da daha doğrusu her emeğin, kendi bakım (geçim) masraflarının eşdeğerinden ayrı olarak sağlayabileceği "doğal rant" kavramı ortaya çıktığı oranda, XVII. yüzyıl boyunca ve XVIII. yüzyıl başında (44) yavaş yavaş belirmeye başlıyor. Fizyokratlar'da olduğu gibi Petty ve bütün ilk yazarlarda kârdan değil, boyuna sadece "rant"tan söz edilmesi ilginçtir. Sosyal artı-değerin, esas itibariyle, henüz tamamen *tarımsal* kökeni vardır. Fakat ekonomi politik, malların "zati fiyatının" "ortalama bir rantın" ilave edildiği üretim maliyetleri ile belirlendiği görüşüne doğru ilerlemektedir (Petty'de yedi yıl boyunca bir tarladan sağlanan rantın yıllık ortalaması).

İlk Merkantilist yazarlar ekonomik hayatı tasvir etmişler ve "ulusal ranta" "ulusal temettüye", *mal dolaşımının* sonucu olarak varmışlardı. Fakat manüfaktür üretimindeki atılım ve XVIII. yüzyılda tarım alanında gerçekleştirilen teknik devrimin yanı sıra sosyal *artı-ürünün* üretilmesi dikkati çekmektedir. Böylece, bir yandan Petty ile "onun doğal rantı", öte yandan tüm sosyal artı-ürünün kökenini, köylünün emeğinin yarattığı ürün ile kendi geçim masrafları arasındaki farktan ileri geldiğini keşfeden Fizyokratlar arasında birçok ortak nitelikler bulunmaktadır. Fizyokratlar'ın en önemli temsilcisi Quesnay'nin değerlerin biricik yaratıcısının tarımsal emek olduğunu ileri süren antik Çin ekonomik görüşünün etkisinde kaldığı zaten kabul edilmektedir (45).

Bütün sosyal gelirlerin kökenini belirlemek için Fizyokratların sarfettikleri çaba, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransa'daki ekonomik gerçeğin harikulade bir yansımasıdır. Asil toprak sahiplerinin gelirleri gerçekte köylülerin ürettikleri artı-üründen başka bir şey değildir. Zanaatkârla manüfaktürlere gelince, bunlar esas itibariyle bu asillerin hesabına çalışmaktadırlar. Çünkü onların üretimi, geniş ölçüde bir lüks üretimdir (46). Yeni bir değeri sadece köylülerin emeğinin yarattığı fikri, çok pratik bir önerme ile, vergilerin, artı-değeri, ulusal rantı ele geçirmiş olan asiller tarafından ödenmesi gerekeceği önermesiyle sonuçlanmasıdır. Fizyokratlar daha az elverişli şartlarda bu alanda da benzer sonuçlara (47) varmış olan Petty'e katılmaktadırlar.

Petty ve halefleri -John Locke, Richard Cantillon, James Steuart ve daha birçokları- her emeğin mübadele değeri yarattığını kabul etmekle Fizyokratlar'ı aşıyorlar. Fakat bunlar hakiki *ortak bir değer ölçüsü* keşfetmiyorlar. Değerin iki kaynağı emek ve topraktır: İşte vardıkları* ve boş yere bağdaştırmaya uğraştıkları çelişik sonuç. Bu çelişki, tarımın egemen olduğu bir ekonomi ile sınaî üretim üzerine kurulmuş bir ekonomi arasında geçiş halinde bulunan kapitalist ekonominin bu devirdeki gerçek durumunu yansıtmaktadır.

Ulusların Zenginliği adlı ünlü eserinde Adam Smith, devrin tüm ekonomik teorilerinin ilk defa klasik bir açıklamasını yapmıştır. Adam Smith, kullandıkları terimleri daha belirgin hale getirdiği Britanyalı ve Fransız seleflerine çok şey borçludur. Fakat onun mal, işbölümü, sermaye, değer, basit ve bileşik emek ile ilgili tahlili ilk defa tutarlı bir sistem olarak görünmektedir. Emek-değer teorisini, yani malların değerini içerdikleri emek müddetine indirgeyen teoriyi sistemli bir şekilde formüle eden ve bu teoriyi, tarihi kanıtlar dahil, bir dizi kanıtla pekiştirmeye çalışan ilk odur.

Bununla beraber, Adam Smith devrinin sınırlarını aşmaktadır. Onun ekonomi politik sistemi, son tahlilde değer teorisindeki yetersizlikten ileri gelen üç temel çelişkiyi içermektedir.

Önce "emek" ile "işgücü" arasında açık seçik bir ayrım yapmamaktadır. Gerçekte onun değer teorisi, malların değerini sarfedilen emek miktarına indirgeyen bir teoriden çok, bu değeri *işgücünün maliyetine* (*ücretine*) indirgeyen bir teoridir. Daima durmadan "emeğin son ve hakiki ölçü olduğunu, bütün malların değerinin bununla ölçülebildiğini ve her yerde ve her zaman bununla ölçülüp karşılaştırılabildiğini" (49) tekrar etmesine rağmen, son tahlilde, "emeği" bir işçinin ücretine, yani bu işçiyi beslemek için gerekli buğdayın değerine indirgemektedir.** Böylece açıkça görülen bir kısır döngüye varılmış oluyor: Bir yandan, malların değeri içerdiği emek tarafından belirlenmiştir; fakat öte yandan, malların içerdikleri "emeğin" değeri, işçiyi besleyen buğdayın fiyatıyla belirlenmiştir. Bununla beraber bu buğday da

---

* Gerçekte burada emeğin ve "toprağın" (hammaddelerin) payına göre değişen üretim maliyetleri teorisi, sadece bu teori vardır (48).

** William Petty şöyle yazmıştı: "Bir günlük emek değil, yetişkin bir insan için bir günlük ortalama yiyecek, işte değerin müşterek ölçüsü" (50).

değeri içerdiği emekle belirlenen bir maldır v.s. Böylece "emeğin" değeri... emeğin değeri ile belirlenmiş olmaktadır.

Sonra her malın değerini ücretler, toprak rantları ve kârlar diye ayırmakla Adam Smith çok haklı olarak, bu üç unsuru son tahlilde kendilerini yaratmış olan *canlı insan emeğine* indirgemektedir. Fakat işgücünün yeni bir değer yaratmak ve kullandığı üretim araçlarının değerini muhafaza etmek gibi çifte bir işlevi olduğundan habersizdir. Bundan dolayı, *tekrar-üretim* hakkındaki görüşleri başlangıçta hatalıdır. Sermayenin, üretim malları stokunun artması şeklindeki birikimi sorununu ve hele malların sermaye/yatırım malları ve tüketim malları olmak üzere iki büyük, kategoriye ayrılması sorununu kavrayamamaktadır.

Nihayet, Adam Smith, kârları ve toprak rantını iki farklı sosyal sınıfın gelirleri olarak görünen *farklı* iki zatiyet (entité) diye kabul etmektedir. Fakat rantın ancak kârların zararına olarak arttığını -ücretler son derece düşük olduğu için- anladığı ve bu iki gelir türünü bir tek sosyo-ekonomik kökene, yani sosyal artık-ürüne indirgediği halde, bu artık-ürünü, tezahür şekillerinden ayrı bir kategori olarak incelememektedir. Başka bir deyişle, kapitalistin, sermayesi üzerinden bir kâr elde etmezse bunu rant getiren bir toprağı satın almak için kullanacağı gözlemi ile yetindiği için, Smith, kapitalist kârın kökeni hakkında hiçbir soru sormamaktadır. Bununla beraber, bu kârın işçi tarafından yaratılan yeni değerin bir kısmı olduğunu kabul etmektedir.

Adam Smith'in teorisindeki bütün bu çelişkilerin bir tek ortak sebebi vardır. İktisatçı (Adam Smith) esas itibariyle, sanayi devriminden *önceki* bir devrin tutsağıdır (51). Bu bakımdan, sanayideki sabit sermayenin amortismanı sorununu anlamamaktadır. Çünkü el sanayiinde babadan oğula intikal eden ve teknik devrimlerin etkisiyle periyodik olarak henüz yenilenmeyen üretim araçları kullanılmaktadır. Değerin gerçek özünü kavrayamaması bundandır. Çünkü değer, ona özellikle *mal sahiplerinin ürettikleri ürünlerin dolaşım* süreci içinde görünmektedir. Ancak bizzat işgücü bir mal olduğu, hem de çok büyük ölçüde bir mal olduğu zamandır ki, değerin sırrına erişebilecektir.*

Klasik ekonomi politiğin doruk noktasına yükselişi ve parçalanışı

David Ricardo ile klasik ekonomi politiğin burjuva türü tanımlanmış oluyor ve aynı zamanda da kaçınılmaz parçalanışının eşiğine yaklaşıyor. *Principles of Political Economy* (*1817*) adlı eserinde Ricardo tamamen Adam Smith'in varmış olduğu noktadan hareket etmektedir. Kitap şu ünlü cümle ile başlar:

"Bir malın değeri ya da mübadele edilebileceği bambaşka bir malın miktarı, üretimi için gerekli nisbi emek miktarına bağlıdır (52), yoksa bu emek karşılığında ödenen nispeten yüksek ücrete değil".

---

* *Ulusların Zenginliği*'nin birinci kitabının beşinci bölümünde Adam Smith'in bütün kanıtları küçük mal üretiminden alınmış örneklere dayanmaktadır.

Ricardo, Adam Smith'i eleştirirken emekle işgücü arasında hemen bir ayrım yapmayı başardığı halde, bu ayrımdan, Marx'ın bütün emek-değer teorisinin temel güçlüğünü halletmesini sağlayacak olan sonuçları çıkarmamaktadır. Adam Smith'in aksine, "birikmiş (sermaye) stoku" ürünleri ile emeğin ürünleri arasında bir ayrım olduğunu kabul etmemekte fakat, canlı emeğin değişikliğe uğrattığı hammaddelerin değerine, çalıştırdığı iş aletlerinin değerinin bir kısmını dahil ettiğini açıklamaktadır. Demek ki sermayenin de son tahlilde, üretimi için gerekli emek miktarından gelen bir değeri vardır. Bu bakımdan, *üretimde sarfedilen* (ve iş saatleri ile ölçülen) *emek miktarının, mübadele değerinin biricik ölçüsü olduğu* hakkında hakiki bir türdeş emek-değer teorisi, böylece, formüle edilmiş olmaktadır.

Profesör Sraffa, genellikle kabul edilen bir tezin aksine, Ricardo'nun hayatının son yıllarında değer hakkındaki görüşünü artık değiştirmediğini inandırıcı bir şekilde göstermiştir (53). Bununla beraber, sonraki yazılarından *değer ile fiyatlar* arasındaki ilişkiler konusunda bir huzursuzluk, bir endişe duyduğu ortaya çıkmaktadır. Ricardo malların, üretimleri için gerekli emek miktarının sadece *yaklaşık olarak* eşdeğerli fiyatlara satıldığını hemen keşfetmişti: "İki mal ile ilgili üretim maliyetleri, başlangıçtan sona kadar bunlar için sarfedilmiş emek miktarıyla *hemen hemen* orantılıdır" (54). Ona göre, bu tahmin, sermayenin bileşiminin (Marx buna sermayenin organik bileşimi diyecektir) az çok dayanıklı oluşunun, yani sabit sermaye ve döner sermaye diye ikiye ayrılışının da değeri etkilemesinden ileri gelmektedir. Ricardo'ya göre, olgularda bir çelişki söz konusudur, fakat bu çelişkiye kendisi hiçbir zaman bir çözüm yolu bulamamıştır. Bu çelişkiyi, kâr oranının eşitlenmesi ve üretim fiyatlarının oluşumu teorisi sayesinde Marx çözmüştür.

Klasik bir değer teorisi formüle etmekle beraber, Ricardo'nun tutarlı bir fiyat teorisi formüle etmeyi başaramaması tesadüf değildir. Çünkü ortalama kâr oranı kavramı ve bunun kesinlikle hesaplanması, artı-değer ve artı-emek, bedava emek kavramına, yani kapitalist üretim tarzının sömürücü karakterinin açığa vurulmasına sıkı sıkıya bağlıdır. Klasik ekonomi politik Ricardo ile gelişmesinin en ileri aşamasına erişmişti. Toprak mülkiyetine karşı giriştiği ilerici ve devrimci mücadelede bu ekonomi politik emeğe dayanmayan her gelirin asalak karakterini ortaya koymuştu. Malların üretim maliyetini azaltmak, bundan dolayı da ulusların zenginliğini artırmak için tek çare olarak en geniş bir üretim ve mübadele özgürlüğü istemiştir. Ricardo ile asalak sosyal sınıfların sözcüsü Malthus arasındaki ünlü tartışmada emek-değer teorisinin tarihi bakımından oynadığı bu ilerici rol açıkça görülmektedir.*

Fakat *hububat yasaları*'nın ilgasının ve serbest mübadelenin zaferinin arifesinde Britanya burjuvazisinin toprak mülkiyetine karşı son zafer saldırılarına giriştiği aynı anda, devrimci rolü son bulmaktadır. Britanya işçi sınıfı yiğitçe başkaldırmış ve karşılığında Peterloo katliamına uğramıştı. Bu andan itibaren, Britanya burjuvazisi, toprak sahiplerinin mülkiyetine karşı mücade-

* Malthus'un nüfus ve ücret teorisi hakkında V. ve IX. bölümlere bakınız.

le etmektense, kendi menfaatlerini savunmayı yeğledi. Böylece, onun muhafazakâr rolü devrimci rolünden gitgide daha önem kazandı.

Ricardo kâr oranının düşme eğilimi teorisini formüle etti. Fakat bu teoriyi sermayenin birikim yasalarından değil, diferansiyel toprak rantı, toprağın azalan verimleri, yiyeceklerin tedricen pahalanması ve buna bağlı olarak nominal ücretlerin yükselmesi hakkındaki teorisinden çıkarmıştır (55). David Ricardo'nun eriştiği seviyeden hareket eden ekonomi bilimi ancak Karl Marx'ın ulaştırabileceği tepe noktasına kadar ilerleyebilirdi. Bu noktaya erişmek için sistemin savunucu karakterini ortaya koymak, artı-değer, kâr, kâr oranının eşitlenmesi, kâr oranının düşme eğilimi, buhranlar ve kapitalist sistemi için için kemiren çelişkiler hakkında tutarlı bir teori formüle etmek gerekiyordu. Üstün bir sosyal sisteme yerini bırakmaya mahkûm bir sistemin tarihi bakımdan sınırlı karakterini de göstermek gerekiyordu. Bu yolu izleyemeyenler ya da izlemek istemeyenler, geri dönmek ve Ricardo'nun eriştiği tepelerden eklektik ve vülger ekonomi politiğin bataklığına düşmek zorundaydılar.

Demek ki Ricardo'dan sonraki ekonomi politik, klasik sistemin tamamlanması ve parçalanması aşaması olarak, Marx ve Engels tarafından olumlu bir şekilde, Marx'ın "vülger iktisatçılar" dediği eklektik eleştiriciler ve taklitçiler tarafından olumsuz bir şekilde gerçekleştirilen "tamamlanması ve parçalanması" olarak görünmektedir.

Marx'ın katkısı

Marx, Ricardo'yu üç yönden aşmıştır. Artı-değer teorisini geliştirmekle (kendisinin de ifade ettiği gibi en büyük ekonomik başarısı. Bakınız: Engels'e yazdığı 28.08.1867 tarihli mektup) (56) sosyolojinin ve ekonominin büyük bir sentezini yapmış ve her tarihî evrimin temel yasasını (yani) sınıf mücadelesini *açıklayan* yasayı keşfetmiştir. Kâr oranının eşitlenmesi, üretim fiyatlarının oluşumu ve bu aynı kâr oranının düşme eğilimi teorisini ortaya atmakla Marx, esas itibariyle statik olan bir ekonomik sistemin, zaten başlıca gelişme yasalarını keşfetmiş olduğu dinamik bir sisteme dönüşmesini sağlamıştır. Sermayenin ve ulusal gelirin tekrar üretimi teorisini hazırlamakla ve bir buhranlar teorisi tasarlamakla mikro ekonomik görüşlerle makro ekonomik görüşlerin bir ilk sentezini yapmayı başarmıştır.

Ekonomik düşüncenin Marx sayesinde gerçekleştirdiği kesin ilerleme, "kâr" "rant" ve "faiz" kategorilerini bir tek temel kategoride toplayarak bunları artı-değer ya da artı-emek kategorisi içinde incelemesidir (57). Adam Smith'in sadece farkettiği, Ricardo'nun başlayıp da bitiremediği bu indirgeme sayesinde, genel tarihi *sosyal artı-ürün, artı-emek* kategorisinin özel, parasal şeklinden başka bir şey olmayan bu artı-değerin gerçek özünü Marx keşfedebilmiştir. Bundan dolayı, modern proleter, ortaçağ serfinin ve ilkçağ kölesinin mirasçısından başka bir şey değildir ve onun kapitalist sınıf tarafından sömürülmesi artık bir sır olmaktan çıkmıştır.

Marx, artı-değerin (işgücünün değeri ile bu işgücünün yarattığı değer arasındaki farkın) ekonomik sırrını keşfetmekle, emek-değer teorisinin bütün çelişkilerini çözümleyebildi ve ekonomik teorisini tutarlı bilimsel bir temele oturttu.

Marx, artı-değerin (artı-emek, ödenmemiş emek üzerindeki özel sahipliğin) sosyal sırrını keşfetmekle kapitalistlerin davranışının ne derece rasyonel ve ne derece merhametsizce olduğunu (iş saatlerini uzatmak çabası, makineleşmeyi geliştirerek üretim maliyetlerini azaltmak, mümkün olduğu kadar çok işgücüne "yol vererek" sermayeyi mümkün olduğu kadar artırmak çabaları) ve işçilerin buna karşı gösterdikleri tepkilerde mantıklı ve kaçınılmaz olan ne varsa hemen anlayıveriyordu. Öfke üzerine kurulmuş bir ekonomi teorisi formüle etmiştir diye Marx çoğu zaman yerilmektedir. Hakikat şu ki, ciddi ekonomik tahlil, öfkenin ilk defa olarak bilim kayasının temelleri üzerine oturtulmasını sağlamıştır.

Bu artı-değer teorisi sayesinde, Marx, değeri, üretim fiyatına indirgemek gibi güç bir işi başardı. Yani mikro ekonomik teori ile makro ekonomik teorinin tutarlı bir sentezinin temelini attı. Aynı tahlil hem malı hem de bir bütün olarak sosyal hâsılayı kapsıyordu.

Şüphesiz dolaşımın ve sosyal hâsılanın tekrar-üretiminin genel bir tablosunu ilk defa ortaya koyan Marx değildir. Makro ekonomik araştırmaların ataları Petty, King, Boisguillebert, Richard Cantillon (ünlü *Ekonomik Tablo*'nun öz babası) ve Quesnay'dir. Fakat Quesnay'de sosyal tekrar-üretim tablosu, devrinin damgasını taşıyan bir görüş üzerine kurulduğu halde (sosyal bir artı-ürünün, sosyal bir "rantı"n sadece köylünün emeği tarafından yaratıldığı görüşü) Marx, tekrar-üretim şemalarını kapitalist toplumun can damarı olan *sermaye birikimi* fikri üzerine oturtmaktadır. Bütün çağdaş ya da müstakbel iktisatçılar, devirlerinin dışına çıkamadıkları ya da devirlerinin gerisinde kaldıkları halde* Marx hakiki bir deha olarak, çağını aşıyordu. Kapitalist üretim tarzının motor güçlerinin neler olduğunu kavradığı için tahlilini alabildiğine derinleştiriyor ve gerçekte ölümünden hemen sonra dünya ölçeğinde gerçekleşen sayısız teknik devrimlerin hem vaatkâr hem de korkunç dinamiğini böylece görebiliyordu.

Artı-değer teorisini Marx'tan önce *sezinleyenler* olduğu gibi (özellikle Thompson, Hodgkins ve Richard Jones (59)) kâr oranının düşme eğilimi yasasını ilk formüle eden de Marx değildir. Bu yasa, bize Malthus ve Ricardo'dan kalmıştır. Fakat onlar bunu *toprağın* azalan verimleri "yasası" üzerine oturttukları halde, Marx bu yasayı sermayenin birikim eğilimlerinden çıkartıyor ve bunu doğrudan doğruya emek-değer teorisine bağlıyordu: Canlı emek, değerin biricik yaratıcısı olduğuna göre, bu emeğin global sermaye içerisindeki payının (ücretlerin), değişmeyen sermayenin payının artması neticesinde azaltılması, sermayeye oranla artı-emekte zorunlu olarak bir azalma yaratır. Bundan dolayıdır ki mikro ekonomik tahlil ile makro

* "Ekonomik düşüncenin tarihi, olayların gidişine oranla teorinin gelişmesinde daima bir gecikmeyi ortaya koymaktadır" (58).

ekonomik tahlil birbirine sıkı sıkıya bağlıdır: Kapitalist rejimi kaçınılmaz çöküşüne mahkûm eden bütün çelişkiler malda saklıdır.

Nihayet, periyodik buhranlar sorununu sistemli bir şekilde incelememiş olmakla beraber (bu sorunu, *Kapital*'in son bir bölümünde incelemeyi düşünüyordu, fakat bu bölüm hiçbir zaman yazılmamıştır) buna kapitalist sistemin gelişme yasaları içerisinde baş yeri veren, bunu tesadüfî ya da "doğal" dış sebeplerin sonucu olarak değil, kapitalist üretim tarzının *özündeki* çelişkilerin sonucu olarak kavrayan ilk iktisatçı Marx'tır. Şüphesiz, Malthus, Simonde de Sismondi, J. B. Say, Mac Culloch ve bizzat Ricardo periyodik buhranları arada bir incelemişlerdir. Fakat bu iktisatçıların hiçbiri kendi ekonomik sisteminin *mantığı* içinde bir buhranlar teorisi geliştirmemişti. Oysa Marx'ta modern bir buhranlar teorisi kurmak için bütün veriler, bütün malzemeler bir arada bulunmaktadır. Bu o kadar gerçektir ki çağdaş bir iktisatçı olan Wassily Leontief, buhranlarla ilgili bütün modern teorilerin şu ya da bu şekilde Marx'tan geldiğini ileri sürmüştür.

Emek-değer teorisine hücumlar

Marx'tan önce klasik ekonomi politik olumlu bir şekilde aşılıp geçilmişti. "Vülger" iktisatçılar ekolü ya da eklektik ekol, klasik ekonomi politiği olumsuz bir şekilde aşacaktır. Ricardo'nun, Marx'ın yönünde ilerlemeyen haleflerinin çoğu, emek-değer teorisine sarıldıkları takdirde ayaklarının altındaki toprağın kayacağını hissettiklerinden, ya Adam Smith'e ya da salt eklektik ve üstünkörü bir değer görüşüne yöneliyorlar.

Ricardocu klasik ekonomi politiğe karşı ilk tepkiyi formüle eden Malthus'tur. Son tahlilde, değerin özü olan emek ile değeri yaratan işgücünün birbirine karıştırılması (William Petty'den Adam Smith'e kadar ekonomik düşünceyi nitelendiren şey budur) sonucunu veren bir tepkidir bu. Aynı zamanda Malthus, kârı açıklamak için kârda, malların maliyet fiyatına ilâve edilmiş bir fazladan başka bir şey görmeyen yavan bir görüşe saplanmaktadır. Marx'ın "vülger" iktisatçılar ekolü dediği şeyin prototipi olan Jean-Baptiste Say'ın bütün eserlerinde bu görüş egemen olacaktır. Sistemleştirme ve sentez çabasını bir yana bırakmış bir görüştür bu. Ve ünlü "üretim faktörlerini" tasvir etmekle yetinen eklektik bir değer teorisine "yamandığı" için, esas itibariyle, *psikolojik* bir teori söz konusudur.

Adam Smith'i vülgarize eden J. B. Say, burjuva ekonomi politiğinin artı-değer ve kâr sorunlarına bugüne kadar verdiği bütün cevapları kabaca sıralamaktadır ve bu cevaplar tuhaf ve eklektik bir şekilde eserlerinde görülmektedir. Bir yandan artı-değeri, kelimenin maddi anlamıyla, sermayeye *ürettiren* bir teori; öte yandan artı-değeri, sermayeleri kullanıldığı zaman uğradıkları aşınmaya karşılık, kapitalistlerin aldıkları bir ödül olarak telakki eden teori söz konusudur. Bu iki teori önce Nassau W. Senior tarafından formüle edilen bir *perhiz* (*imsak*) teorisini yaratmıştır.

Her sermayenin tüketilebilecek olan bir para meblağından ileri geldiği söylenmektedir. Dolayısıyla, kapitalist, para *tasarruf etmek* için hemen bir

tüketim fedakârlığı yapmakta ve böylece sermayesinin doğrudan doğruya kendi tüketimine yaramayan iş aletlerini satın almak amacı ile kullanılmasını sağlamaktadır. Bu fedakârlığın, bu tasarrufun ödüllendirilmesi gerekmektedir. Ödül de faizdir (artı-değerdir). Girişimci-kârına gelince: Bu, üretimin gerçekleşmesi için gerekli yöneticiliği ödüllendiren ücretten başka bir şey olmayacaktır.*

İmsak teorisi, en sonunda, bir saçmalığa varmaktadır. Keynes, girişimci, "sermayesini (donatımını) hareketsiz bırakacağına kullanmakla, bir fedakârlık yapmaktadır" (60) dediği zaman, şüphesiz ki, gerçek dışı bir alanda bulunuyoruz. Çünkü hiçbir girişimci kullanılmak için satın alınmış donatımını kullanmakla herhangi bir fedakârlık yapmış olmaz; girişimci için "fedakârlık", zarar, "imsak" ancak donatımını kullanmadığı ölçüde söz konusudur.** İmsak teorisinin, sırf *para-sermayeye* uygulandığı oranda, ancak bu oranda bir anlamı vardır. Onu sermayenin diğer şekillerine uygulamaya kalkışmak saçma olur.

Fakat, sırf para-sermayeye de uygulanmış olsa, imsak teorisi, hiçbir şeyi açıklamaz. Morgan yılda 100 milyon doları şampanya ve altın objeler uğruna tüketmekten "kaçınmakla" ve bu milyonları yatırımlarda kullanmayı tercih etmekle gerçekte bir "fedakârlık" mı yapmaktadır? Sermayesini tüketemeyeceğinden ve bu sermaye, ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olanı bol bol aştığından bunu yatırımlarda kullanması daha gerçek olmaz mı?***

İmsak teorisinin taraftarları kaybettiklerini anlayınca, geçmişin sisleri içinde kaybolan efsanevi bir devirden, bazıları "gelirlerinin bir kısmını tasarruf ettikleri", diğerleri de bunu israf ettikleri için ilk "sermaye stokunun" kurulmuş olduğu (62) bir devirden söz ediyorlar. Fakat para-sermayenin kökenlerinin incelenmesi böyle bir devrin hiçbir zaman varolmadığını göstermektedir. Gerçekte sosyal artı-ürünün kaynağında bulunanlar bir avuç "tutumlu" insan değil, üreticilerden yarattıkları fazlanın bir kısmını gereğinde zorla alan ve modern kapitalizmin ataları olan *zorbalardır*. "İmsak" var-

---

* *Teknik* direktör ve işletme yöneticisi ayrımına mülk sahibi ve girişimci ayırımı eklendiğinden beri Schumpeter, böylece mükâfatlandırılan çabaların teknik yönetim çabaları değil, "piyasanın durumu hakkında tahmin" çabaları olduğunu belirtmiştir.

** Aynı Keynes, gömülenmiş paranın, cimrinin tüketmekten dikkatle kaçındığı paranın hiçbir faiz getirmediğini haklı olarak belirtmekle, aslında imsak teorisini (61) çürütmektedir. Bunu da tamamen yanlış olan bir başka görüşü, yani faizde "likiditeden vazgeçmenin ödülünü" gören bir anlayış ileri sürmek için yapmaktadır. Sanki kapitalist rejimde işletilmeyen sermayeyi ödünç olarak vermek bir "fedakârlıkmış" gibi. Sanki kapitalist için hakiki "fedakarlık" parasını likit halde muhafaza etmek değilmiş gibi. Keynes'in bu teorisi, kapitalist ekonominin diğer bütün faaliyet alanlarının dayandığı sanayi hayatından değil, borsa spekülasyonları dünyasından alınmıştır.

*** Keynes'in kesin kanıtını, yani "tasarruf etmek bir öğle yemeğinden vazgeçmektir" kanıtını neo-klasik bir eleştirmen şöyle cevaplandırmaktadır: "Hayır, tasarruf etmek, genellikle aynı gün ikinci bir defa yemek yemekten vazgeçmektir." Çok güzel, çok doğru söylüyor ama "aynı gün ikinci bir defa yemek yemekten kaçınmak gerçekten "bir ödülü" gerektiren bir "fedakârlık" mıdır?

dır, fakat bu imsak, "girişimcilerin" değil, üreticilerin "cebren" yaptıkları imsaktır.*

Kısacası, "vülger" iktisatçılar -Bömh-Bawerk klasik ekolü hariç- "olguları" tespit etmekle, yani sermaye sahibinin, işçinin ve toprak sahibinin varolduğunu, bunların üçü de "gerekli" ya da "nadir" (64) oldukları için gelirlerini cari üretim üzerinden sağladıklarını tespit etmekle yetinmektedirler. "Nedret"in derecesi özellikle "üretim faktörüne" ödenen fiyat ile belirtilmiş olacaktır.** Gerçekte, tartışma konusu meseleyi hiçbir kanıta dayanmadan doğru diye kabul etmek söz konusudur. Önce, "gelirlerin" bu ölçüte göre üleşildiği *farz edilmekte*, sonra, bu "faktörlerin" *değer yaratıp yaratmadıkları* hiç düşünülmeden, bu faraziye tahlil yoluyla "ispat edilmektedir."

Gerçekte sabit sermaye, tıpkı toprak gibi, hiçbir gelir "yaratmaz." Canlı işgücü tarafından dolaylı ya da dolaysız çalıştırılmadıkça bir makine hiçbir değer yaratmaz. Kapitalistler, işçiler ve mülk sahipleri arasında gelirlerin dağılımı piyasada gerçekleşir, fakat piyasayı nitelendiren *kuramsal bir eşitsizliktir*: Bu olmazsa, kapitalist rejim bir gün bile yaşayamaz, yani üretim araçları *tekelinin* sosyal bir sınıfın elinde bulunması, bir başka sosyal sınıfın da yaşayabilmek için işgücünü satmak *mecburiyetinde* kalmasıdır. Üretim faktörleri "fiyatları" piyasa şartlarındaki bu eşitsizliğe tekabül etmektedir. Bunların, değerin yaratılması meselesiyle (teorik meseleyle) bir ilgisi yoktur.

Bazıları şöyle diyebiliyorlar: Diyelim ki böyledir; piyasadaki kurumsal eşitsizlik şartlarını eleştirmekle niçin yetinilmiyor? Niçin efektif fiyatların, piyasa fiyatlarının arkasında, eski "doğal fiyatın" yankısı olan gizemli bir "zati değer" aranmaktadır. Bu emek-değer teorisi, kapitalist rejimdeki fenomenlerin somut tahliline, üretim fiyatlarından hareketle pekâlâ gerçekleşebilecek olan kapitalist gelişme yasalarının tahliline ne katmaktadır?

Son tahlilde, belirgin olayların yapısını ve iç mantığını açıklayan basit bir kategori araştırmak sadece bir zihin oyunu değildir. Bütün bilgi alanlarında bilimsel düşüncenin yaptığı budur. Kimyacılar bütün cisimleri bir moleküller yapısına indirgemeye çalışmaktadırlar. Fizikçiler molekülleri atomlara, elektronlara ya da diğer sonsuz küçük parçacıklara indirgemektedirler, linguistik, fenomenlerin keşfi ile bir bilim olmuştur. Dış görünüşler arkasında nispeten basit unsurlar araştırmayı reddeden her doktrin (disiplin) saf ampirizme mahkûmdur ve nesnelerin dış görünüşüne bağlı kaldığı için bunları oluşumları içinde kavrayamaz.

---

* Kapitalizmin çağdaş sözcülerinden David McCord Wright, Amerika'da ücretlerin yüksek seviyesinin kullanılan donatım kitlesine bağlı olduğunu ve bu donatım kitlesinin "diğerlerinin takım tezgâhları üzerinde çalışmasını sağlayan bazı insanlar tarafından tüketilmemesinin" sonucu olduğunu (63) iddia etmektedir. McCord Wright, takım tezgâhlarını ilk sipariş etmiş olan kapitalistlerin, "fedakârlık yapmak" şöyle dursun, imsak'ın hakiki kurbanı olan ve mirasçılarının kapitalist kârdan yararlanamayacakları işçilerin sırtından muazzam kârlar sağlamak için takım tezgâhlarını ısmarlamış olduklarını unutmaktadır...

** Girişimciler niçin işçilerden daha yüksek gelir alıyorlar? "Çünkü girişimcilerin üretime yaptıkları hizmet türü, diğer zanaatkârların yaptıkları hizmet türünden daha nadirdir." (65)

Değeri (bu temel unsuru) keşfetmekle ekonomi bilimi bir dizi pratik sorunu halledebilecek bir anahtara kavuşmuş olmaktadır. Emek-değer teorisi olmazsa artık-değer teorisi, bundan dolayı da kârı, faizi ve toprak rantını bir tek kökene indirgemek imkânı, 150 yıl boyunca tarımsal üretimde meydana gelen gizemli dalgalanmaları anlamak imkânı da olmaz. Emek-değer teorisi yoksa ortalama kâr oranının düşme eğiliminin türdeş bir teorisi, bundan dolayı da buhranların tutarlı bir teorisi olmaz. Emek-değer teorisi olmayınca, son tahlilde, malları üretmek için gerekli emek miktarlarındaki dalgalanmalara bağlı uzun vadeli fiyat eğilimlerini anlamak imkânsızdır.

Emek-değer teorisi bir yana bırakılacak olursa, üretim fiyatları (üretim maliyetleri) teorisi salt ampirik hale gelir ve hiçbir şey açıklamaz.* Çünkü Marx'ın hesaplamalarında kâr oranının eşitlenmesi *önceden yaratılmış* olan ve kapsamı, emek-değer teorisinin ışığında açıklanan bir artı-değerin dağılımına yol açar. Bu ölçüt, yani üretim fiyatları toplamının toplam değere eşit olması gerektiği ölçütü bir yana bırakılacak olursa, kâr miktarını arz ve talepteki dalgalanmalardan -bin türlü yolla- çıkarmak durumunda kalınır ve bundan dolayı da önceden tespit edilmiş ve belli bir eksen etrafında değil, boşlukta sallanan fiyatlar elde edilmiş olur. Bunun sonuçları özellikle ulusal gelirin hesaplanması alanında, özellikle azgelişmiş ülkelerin ekonomik gelişme imkânlarının incelenmesi alanında hissedilir.** Temel teorik sorunları incelemeyi reddetmek bilim alanında daima pahalıya mal olur. Emek-değer teorisini, yani bir bütün teşkil eden tutarlı bir ekonomik sistemi devam ettirmenin faydası böylece geniş ölçüde ispatlanmış olmaktadır.

Bu emek-değer teorisine yöneltilen en yaygın itirazlardan birkaçını hemen çürütmek gerekiyor:

1 — Bütün mallarda ortak bir nitelik bulunduğunu, yani hepsinin insan emeğinin ürünü olduğunu iddia etmekle Marx, insan emeğinin ürünü değil, doğa vergisi olan bütün malları (toprak, maden filizleri, petrol kuyuları, özel yerler) kasten bu sınıflandırmanın dışında bırakmıştır (67). Ya da başka bir deyişle: "Değerin tek kaynağı para olsaydı eğer, emeğin bulunmadığı yerde değer varolamayacaktı" (68). Aslında "doğa nimetlerinin", gerçek bir insan emeğinin ürünü (Hollanda ve Flamanda'ki *polders*'ler, kurutulmuş bataklıklar) olmadıkları takdirde, gerçekten değerleri yoktur. Bunların bazen bir fiyatı varsa mülkiyetleri üzerinde yapay, sosyal bir tekelin kurulmasından ileri gelir. Tekel kalkınca "fiyat" da onunla birlikte kalkar.*** Maden filizleri ise toprak altında kaldıkları oranda değersizdirler. Fakat bunların topraktan çıkartılması için sarfedilen *emek* tıpkı bunları tüketicilerin bulundukları yerlere nakletmek için gerekli *emek* gibi, bir değer yaratır.

2 — Bütün malların ortak özelliğinin insan emeğinin ürünü olmalarıdır, diye iddia etmekle Marx, bütün mallardaki diğer ortak nitelikleri, doğa ürün-

---

* Kârları "üretim maliyetleri (fiyatları) ile satış fiyatları arasındaki bir sapma", bir "fark" olarak telakki eden ve bu "farkın" ilk kökenlerini araştırmayan çağdaş teorisyenlerin çoğu bu haldedir (66).

** X. ve XIII. bölüme bakınız.

*** IX. bölümdeki misallere bakınız.

leri olmak, nadir olmak, arz ve talep yasasına tâbi olmak v.s. gibi özellikleri bir yana bırakmıştır. (69) Marx, hiçbir yerde, malların biricik ortak niteliği, insan emeğinin ürünü olmasıdır, diye iddia etmemiştir. Aristo ve eski-yeni belli başlı bütün iktisatçılarla birlikte Marx, malların hepsinin bir kullanım değerine ve bir mübadele değerine sahip olduklarını belirtmektedir. Fakat kullanım değeri (obje -mal- ile *birey* arasındaki özel ilişki) objektif bir ilişki, *aynı zamanda alıcı ve satıcı tarafından* kullanılabilecek ortak bir ölçü olmadığı halde (çünkü özü bakımından, satılan mal, satıcısı için onu sattığı anda hiçbir faydaya sahip değildir), mübadele değeri piyasada görünen bütün üreticiler için ortak bir nitelikten, bütün bu üreticiler arasında ilişkiler kurulmasını sağlayan sosyal bir nitelikten dolayı ölçülebilir. Malların nadir oluşu bunların üretiminin ön şartıdır. Fakat iki mal da kesinlikle ölçülemez, bu nedret, olsa olsa toplumdaki mevcut global emek müddetinin bu iki sosyal üretim kolu arasında dağılımından anlaşılabilir. Ve bu dolaylı süreç demek ki bizi genel ve soyut insan emeğinin donması (maddeleşmesi) (toplumun emrindeki global emek müddeti kısımları) olan mallara (malların bu niteliğine) yani emek-değer yasasına götürür.

3 — Emek, değerin biricik kaynağı olsaydı, eşit emekler eşit değerler yaratırlardı. Oysa tecrübe bunun, aksini göstermektedir. Öküzün iki farklı kısmından iki parça et elde eden aynı emek, iki farklı değere ulaşır. (70) Eleştirmenler önce fiyat ile değerleri birbirine karıştırmaktadırlar; piyasa fiyatları değerin çevresinde dalgalanır, fakat değerin özdeşi değildirler. Ayrıca onlar bireysel emek ile sosyal *bakımdan gerekli emeği* birbirine karıştırmaktadırlar. Değeri bireysel emek sarfedilmesi değil, *piyasada sosyal bakımdan gerekli olarak kabul edilmiş* emeğin sarfedilmesi yaratır. Bu, nisbi üretkenlik seviyelerine bağlıdır. Böylece kâr oranının eşitlenmesi sorunu karşımıza çıkmaktadır.*

4 — Emek, değerin biricik kaynağı olsaydı, bir malın değeri değişmeden kalırdı, çünkü onun içerdiği emek her zaman için belli bir emektir. Oysa malların değeri zamanla değişmektedir. (Özellikle buhran zamanında) malların değeri düşebilir de artabilir de (özellikle sanat eserleri) (72). Eleştirmenler, burada bir kere daha değeri ve fiyatı birbirine karıştırmaktadırlar. *Tekel fiyatları* değerden çok farklı olabilirler.** Sanat eserlerinin fiyatları bunun belirgin örneğidir. Mal fiyatları buhran sırasında birdenbire düşebilir. Bu, herhangi bir gizemli sebebin bunların fiyatlarını birdenbire belirlediğini göstermez. Bu malların üretimi için sarfedilmiş emeğin büyük bir kısmının sosyal bakımdan israf edilmiş olduğunu, sosyal bakımdan gerekli emeği teşkil etmediğini ve mübadele süreci içinde toplumda hiçbir eşdeğer bulmadığını, piyasa, *a posteriori* göstermiştir.

---

* V. bölümde: "Kapitalist toplumda kâr oranının eşitlenmesi" arabaşlığına bakınız.
** XII. bölüme bakınız.

Marjinalist değer teorisi ve neo-klasik ekonomi politik

Bununla beraber, eklektik ekonomi politik, ne geçmiş nesillerin kendilerine bıraktığı soruları cevaplandırmaya devam eden bilginleri ne de Ricardo'nun fikirlerinin *vülgarizasyonundan* hareket eden iktisatçıların sosyalizm yönünde ilerlemeleri tehlikesine maruz kalan (özellikle John Stuart Mill'in durumu) burjuvaziyi tam anlamıyla tatmin etmiştir. 1848 Devrimi'nin ertesinde ve özellikle Paris Komünü'nden (1871) sonra adamakıllı başgösteren "sosyalist tehlikeyi" nötr hale getirmek için emek-değer teorisi üzerine kurulmuş binayı baştanbaşa yıkmak gerekiyordu. Burjuva ekonomi politiğinin, 1855'-ten itibaren birbirlerinden bağımsız olarak (73), Hermann Gossen ve Richards Jennings tarafından hazırlanan ve Britanya'da (Jevons, 1871), Viyana'da (Menger, 1871) ve İsviçre'de (Walras, 1874) neo-klasik kollara ayrılan *marjinal değer teorisine* doğru yaptığı büyük dönüştür bu.

Eklektik ve vülger görüşlere oranla neo-klasiklerde daha büyük bir metodolojik kesinlik görülmektedir. Bunlar, tıpkı klasikler gibi, hiçbir ekonomik fenomeni karanlıkta bırakmamaya, hiçbir meseleyi geçiştirmemeye, tutarlı bir bütün kurmak için gerekli malzemeleri sağlamaya gayret ediyorlar. Bu bütünün savunucu karakteri, vardığı sonuçlardan çok, yönteminde ve başlangıçtaki varsayımlarında görülmektedir. Sistem tutarlıdır. Fakat ne statik bir şekilde kavradığı ne de gelişme yasaları içinde *a fortiori* açıklamayı başardığı gerçeklikten kopmuştur.

Petty'den Ricardo ve Marx'a kadar bütün değer teorisi *objektiftir*, yani son tahlilde üretimden hareket etmiştir; değer, üretim maliyetlerine özdeş idi, ya da onların çevresinde dalgalanıyordu. Talebin bağımsız bir değişken olarak değer üzerindeki etkisi inkâr edilmişti. Hatta dolaylı bir şekilde gözönünde tutulduğu zaman bile ancak üretimin tali bir işlevi olarak göründü, çünkü bütün gelirlerin üretimde (üretim sürecinde) yaratıldığı kabul edilmişti. Gerçekte, bütün klasik teori, bu sebepten dolayı, mikro-ekonomik görüşlerle makro-ekonomik görüşler arasında bir senteze doğru yönelmişti. Bu sentezi ancak Marx gerçekleştirebilecektir.

Buna karşılık neo-klasik ekol, meseleye bambaşka bir tarzda yanaşmaktadır. Değerin tek tek her mal için belirlenebileceğini ve belirlenmesi gerektiğini kabul eden saf mikro ekonomik bir ekoldür bu. Bu değeri, üretim maliyetlerinin bir işlevi olarak değil, talebin bu üretim maliyetleri üzerindeki bağımsız etkisinin işlevi olarak telakki etmektedir.*

Mübadele değeri ile kullanım değeri arasındaki ayrım, yani klasik ekolün hareket noktası inkâr edilmiş, buna karşılık mübadele değerinin, esas itibariyle, kullanım değerinin, yani malın faydasının işlevi olduğu iddia edilmiştir.

Fakat bu fayda nasıl ölçülecektir? Neo-klasikler Aristo'dan Jean-Baptiste Say'e, oradan da Fransız kesiş Buridan ve ansiklopedist Condillac'a varın-

* Alfred Marshall, üretimden hareket eden bir değer teorisi ile "bağımsız arz"dan hareket eden teori arasında eklektik bir sentezi gerçekleştirmeye çalışmıştır.

caya dek bütün iktisatçıların karşılaşmış oldukları bir güçlükle karşılaşmaktadırlar. "Bu bıçağın benim için faydası nedir?" diye sorduğumda "büyük bir faydası" vardır, ya da "bunu her işte kullanıyorum" veya "buna hiç de ihtiyacım yok" diye cevap verecektir. Böyle bir soruya hiç kimse "kullanım değerinin" bir *miktarını*, bir ölçüsünü belirterek cevap vermemektedir. Kullanım değerini miktarca ifade edememek durumunda olan marjinalistler, kullanım değeri tarafından tatmin edilmesi gereken ihtiyaçların kantitatif bir ifadesine sığınmaktadırlar. Marjinalistler *tek tek* ihtiyaçlar tespit ediyorlar; bundan dolayı bu ekole haklı olarak *sübjektivist* ekol denmektedir. Çünkü onun başlangıç noktası tamamen keyfidir, sübjektiftir. Rudolf Hilferding dediği gibi: Marx ve klasikler mübadele fiilinin *sosyal* karakterinden hareket ettikleri ve mübadele değerini çeşitli malların sahipleri (üreticileri) arasında objektif bir bağ olarak telakki ettikleri halde, marjinalistler ihtiyaçların *münferit* karakterinden hareket etmekte ve mübadele değerini birey ile nesne (obje) arasında *öznel* bir bağ olarak görmektedirler (74).

Bununla beraber, ihtiyaçların miktarca ifadesi güçlüğü halletmiyor, henüz. Gerçekte bir insanın suya ve ekmeğe duyduğu ihtiyaç bir elmasa duyduğu ihtiyaçtan daha fazla olabilir. Bununla beraber elmasın mübadele değeri, emeğin mübadele değerinden daha yüksektir. Fakat aynı insan -normal olarak- hiçbir değeri bulunmayan havaya daha çok ihtiyaç duyabilir. Bunun içindir ki neo-klasik teoriye göre, değeri belirleyen şey, bizatihi ihtiyacın yoğunluğu değil, *tatmin edilmeyen ihtiyacın son parçasının* (*marjinal* faydanın) yoğunluğudur. Bu genel görüşten hareket eden neo-klasik ekol, kesişme noktaları, denge şartlarını sağlayacak olan bir seri eğriler hazırlamıştır: Denge fiyatlarını belirleyen arz ve talep eğrileri, kayıtsızlık ve fiyat eğrileri, belirli gelir seviyelerinde talep edilen mal miktarları, girişimciler için âzami kâr sağlayan üretim seviyelerini belirleyen son birim maliyeti eğrileri; arzedilen ücretler ve emeğin faydasızlığı eğrisi, istihdam talebi, arzedilen faiz oranı ve beklenen kâr eğrisi, yatırım hacmi, birikmiş sermaye miktarı ve kullanılabilir para-sermaye miktarı eğrisi, faiz oranı v.s. Nihayet, hiç değilse Walras'ta "kâr" ortadan kalktığından bütün sistem tam bir statik denge halindedir, çünkü toptan bir rekabet halinde -bütün üretimin değerini belirleyen- marjinal ürünün değeri amorti edilen sermaye, ücret, faiz ve toprak rantı halinde eriyor (75).

Böylece *marjinalist bir genel denge teorisine* varılmış olur. Bir yazar bunu şöyle özetlemektedir:

"Bize, rekabet rejiminde girişimcinin, her üretim faktörünün istihdamını, bu faktörün marjinal üretkenliği (kullanılan son birim sayesinde elde edilen net hasıla) piyasadaki faktör fiyatına eşit oluncaya kadar artırdığı ve üretimini ürünün marjinal fiyatı (son birimin fiyatı) ürünün fiyatına eşit oluncaya kadar artırdığı söylenmektedir.

"Böyle bir durumda, bir üretim faktörünün transferi, bu faktörün yarattığı değerde bir azalma ile son bulduğundan, tüketiciler maksimum bir tatmin sağlamışlardır. Örneğin bir işçi söz konusu ise, bu işçi halen çalışmakta olduğu yerde saat başına ücretine eşit bir "değer" yaratır. Eğer bu işçi bir başka

yere transfer edilirse biraz daha az üretecektir. Gerçekte bu işçi, marjinal üretkenlikleri ücrete eşit olan işçiler grubuna "ilave edilmiş" olacaktır. Öyle ki, onun üretkenliği, ister istemez, biraz daha düşük olacaktır." (76)

Eric Roll, Buharin'in, marjinalist ekolün burjuvazinin bağrında doğmuş yeni bir rantiye tabakasının özel menfaatlerini yansıttığı hakkındaki mekanist tezini eleştirdiği zaman (77) haklıdır. Fakat Buharin de "marjinalist ekol bir rantiye gibi ya da daha doğrusu işletme alanından çekilen bir kapitalist gibi düşünmektedir" dediği zaman haklıdır; çünkü bu ekol, klasiklerin ve Marx'ın yaptığı gibi (78), *sosyal üretimden* hareket edeceği yerde, bireylerin tüketiminden hareket etmektedir. Neo-klasik ekolün kurucularının hemen hemen hepsinin misallerini lüks üretimden seçmeleri tesadüf değildir. Neo-klasik ekolün bu özel karakteri, üretim mallarının marjinal değerini uzun zamandan beri belirleyememiş olmasıyla da ortaya çıkmaktadır. Neo-klasik ekol, üretim malları gitgide çoğaldıkça büsbütün artacak olan "dolaylı" üretim kavramını ortaya atarak, buna, son tahlilde, Böhm-Bawerk ile erişmiştir. Bu ekol, farklı milyonlarca bireysel ihtiyacın bir araya gelmesinden sadece yeknesak fiyatların değil, hatta tam serbest rekabet şartları içinde bile *uzun devreler boyunca* istikrarlı kalan fiyatların da nasıl oluştuğunu açıklayamamaktadırlar.* Marj tekniği, *sabitelerin* ve ekonomik hayatın temel evrimini açıklamaktan çok, olsa olsa, geçici ve kısa vadeli değişikliklerin açıklanmasına yarar. Walras'ın temel eserinde, "açık-artırmaya yatkın" alıcılar ve satıcılar örneğinden hareket edilmesi ilginçtir (79).** Bugün ekonomistlerin çoğu neo-klasik denge sisteminin gerçeklikten tamamen ayrıldığını kabul etmektedirler (80). Bu sistem, "işçinin ücretinin, emek müddetinin son biriminin ürünü (!)" tarafından belirleneceği görüşünün saçmalığını ortaya koyan kapitalizmin özel kurumsal kadrolarını da kabul etmemektedir.*** Rekabetin dinamik karakterini ve bu rekabetin meydana getirdiği dengenin sürekli sarsıntılarını kabul etmemektedir. Esas itibariyle *statiktir* ve dinamiğe olsa olsa dengeyi bozan bir unsur olarak kendi sisteminde yer vermektedir. Oysa gerçekte denge devamlı sallantı halindeki spazmodik bir ekonomik hareketin sadece geçici bir anıdır. Bu sistem ne periyodik buhranları, ne de yapısal buhranları açıklamamaktadır. Kendi mantığı gereği emperyalizm fenomenini bile, daha doğrusu emperyalizmin kapitalizmin gelişme yasalarıyla herhangi bir ilgisi bulunduğunu bile inkâr etmektedir (81).****

---

* Ekmeğin fiyatının aç işçiler için de milyonerler için de niçin aynı olduğunu açıklamamaktadır. Oysa "ilâve bir birimin marjinal faydası" işçiler için bir misli daha büyüktür.

** Bu örnek marjinalistlerin hatasını hemen açığa vurmaktadır. Çünkü borsada hisse senetlerinin fiyatları hiç de "arz ve talep kanunu ile" *belirlenmiş* değildir. Bu "yasa", olsa olsa *bu fiyatı bir eksen etrafında*, yani tahmin edilen temettülerin sermayelendirilmesi etrafında dalgalandırır. Aynı şekilde (arz ve talep yasasını) üretimleri için sosyal bakımdan gerekli emek miktarı ile belirlenmiş *değerlerin* etrafında mal fiyatlarını dalgalandırır.

*** "Üç üretim faktörü gelirini" "marjinal üretkenlikleriyle" belirleyen neo-klasik teori Ricardo'nun diferansiyel rant ile ilgili teorisinin yersiz bir şekilde genelleştirilmesinden başka bir şey değildir: IX. bölümün son kısmına bakınız.

**** Schumpeter'in ilginç kehaneti: "Fakat, bütün ülkeler içerisinde en zayıf emperyalist eğilimi şüphesiz ABD'nin göstereceğini önceden tahmin edebiliriz" (82).

Neo-klasik teori sadece sosyal gerçekliğin tümünden ayrılmış değildir. Her gün pratik gerçeklikten de ayrılmaktadır. Son tahlilde, bir malın üretim maliyetlerinin bütün unsurlarının emeğe, sadece emeğe indirgendiği anlamında da olsa, emek-değer teorisi ampirik olarak ispatlanabilir. Neo-klasik okulun bütün öğrettiklerine rağmen, kapitalist girişimciler, maliyet fiyatlarını bu esasa göre hesaplamaya devam ediyorlar.* Ve karşılaştırmalı üretim hesapları yapmaya çalıştıklarında, bunu sadece "emek miktarı" ölçeğinin yardımıyla, sadece bu ölçeğin yardımıyla gerçekleştiriyorlar (84).

"Keynesgil devrim"

Marjinalist değer teorisi ve bu teori üzerine kurulmuş neo-klasik ekol, burjuva ekonomik düşüncesine 30 yıl boyunca egemen olmuştur. Bunların objektif işlevi şüphesiz salt savunmaya dayanıyordu: kapitalist sosyal yapıların az çok kaçınılmaz olduğunu meşru göstermek, ücretleri, fiyatları ve kârları, eşitlik esası üzerinde gerçekleştirilen mübadelelerin sonucu olarak göstermek. XIX. yüzyılın ikinci yarısını ve XX. yüzyılın ilk 10 yılını belirleyen kapitalist ilerleme, kapitalizmin lehinde, her teorik sistemden çok daha güçlü bir "delil" olduğu ölçüde, burjuvazi (kurulu düzeni savunan) bu ekolden farklı bir ekonomik akım ihtiyacını hissetmedi.

Bununla beraber, gelmiş geçmiş iktisatçıların birçoğu neo-klasik ekolün özellikle yatırım (faiz oranı), para (paranın miktar teorisi) ve periyodik buhranlara verdiği cevapların kendilerini tatmin etmediğini belirtmişlerdir. Neo-klasik ekol en zayıf yerlerinden (yani dinamik bir teori, mikro-ekonomik marjinal değer verilerinden hareket eden bir büyüme teorisi formüle ederken karşılaştığı güçlüklerden, arz ve talepten doğan fiyatlar teorisi ile, dolaşımdaki para miktarından doğan fiyatlar teorisini bağdaştırmanın yarattığı güçlüklerden dolayı) çökmeye başladı.**

Sermaye arz ve talebinin yarattığı bir faiz oranı, yani aşırı hale gelen talebi durduracak kadar yükselen, sonra, yetersiz hale gelen talebi teşvik edecek kadar azalan faiz oranı fikri, böylece İsveçli iktisatçı Wicksell tarafından XX. yüzyılın başlangıcından itibaren çürütüldü. Wicksell, denge halindeki faiz oranının *tasarruf* ile *yatırım* arasındaki ilişkiyle belirlendiğini göstermiştir. Wicksell'in öğrencisi Gunnar Myrdal daha da ileri giderek, bu faiz oranı-

---

* "Çeşitli anketlerin, özellikle de Hall ve Hitch'in yaptıkları anketlerin gösterdiği gibi, işletmeler marjinal fiyatlarını bilmemekte, önceden tasarlanmış bu kâr marjı ilâvesi ile ortalama toplam maliyete göre hüküm vermektedirler" (83).

** Marjinalist ekolün, "paranın marjinal değeri" problemini hiçbir zaman çözemediği ve *sübjektif* bir değer teorisini, *objektif* bir para teorisi (örneğin, kantitatif teori) ile birleştirdiği için düalist olduğu söylenebilir. "Para miktarındaki" bir artış, bir buğday stokundaki artışta olduğu gibi, ille de bu stokun "marjinal değerini" azaltmaz, çünkü para, eşdeğer yoğunluktaki *farklı ihtiyaçlara tekabül eden* malların peş peşe satın alınmasında kullanılabilir. Para miktarındaki artışın, malın marjinal değerini değiştirmeksizin, fiyatlarda ani bir yükselmeye sebep olduğu varsayılınca, düalizm farkedilir. Kantitatif para teorisi, dolaşımdaki para miktarı belirli bir denge seviyesinden itibaren artar ya da azalırsa, fiyatların yükselmesini ya da azalmasını gerektirir.

nın, gerçekte, yatırımdan umulan gelire (85), yani Marx'ta olduğu gibi, kâr oranına bağlı bulunduğunu açıklamıştır.

XIX. yüzyılda, sadece kapitalizmin eleştirmenleri buhranlarla ilgilendikleri halde, bu yüzyılın sonundan itibaren, Tougan-Baranovski, doğrudan doğruya Marx'ın etkisiyle *periyodik buhranlar konusunda ampirik bir incelemeye başlamış* ve bu inceleme sonunda ekonomik cycle'la ve ekonomik büyüme ile ilgili modern teorilere ulaşmıştır. Tougan-Baranovski, aslında, Marx'ın ortaya attığı her şeyden, özellikle, sosyal üretimin iki kategoriye ayrılmasından, sabit sermayenin periyodik yenilenmesinden esinlenmiştir.

Tougan-Baranovski'den sonra Spiethoff, Aftalion, Bounatian, W.C. Mitchel, Schumpeter ve diğerleri de buhranların ampirik verilerinin açıklanmasıyla ilgili inceleme ve denemeler üzerinde durmuşlardır. 1917'de, Harvard Üniversitesi'nde devrevi dalgalanmaları inceleyen özel bir enstitü kurulmuştur (*Harvard Committee for Economic Research*). Fakat resmi ekonomik düşüncenin, "Keynezyen devrim" denilmesi gereken şeye doğru yönelmesi için, 1929-1933 büyük ekonomik buhranını beklemek gerekecektir: Zaten resmi ekonomik teori, bunu kendi iflasını kabul ederek yapmaktadır: "Bir elektronun hareket hızını, paranın dolaşım hızından daha iyi biliyoruz; dünyanın güneş etrafındaki ve güneşin evrendeki *cycle*'lını, sınai *cycle*'den daha iyi biliyoruz". *Manchester Guardian*, 1 Eylül 1931 tarihli sayısında, "Ekonomi Politik'in İflası" gibi ilginç bir başlık altında böyle yazmaktadır.

Yaşanmış tarihi gerçeklik ile ekonomik düşüncenin değişmesi arasındaki sebeplilik ilişkisi, başka hiçbir yerde Keynes'in eserlerinde olduğu kadar açık değildir: *Treatise on Money*'de Keynes, kantitatif para teorisine bağlı kalmıştı. Neo-klasik ekonomi teorisinden ayrılmış teorik bir yapıdır bu. Alfred Marshall'ın etkisinde kalan Keynes, bu kitapta, parayı, hem ödeme aracı hem de değer stoku olarak değil, sadece bir mübadele aracı olarak incelemektedir henüz. Doğrudan doğruya buhranın etkisiyle 1936'da yazdığı *Théorie générale de l'Emploi, dela Monnaie* (Genel İstihdam, Faiz ve Para Teorisi) adlı kitabı geleneksel görüşleri altüst ediyor.

Walras tarafından geliştirilen denge eşitliklerinin (denklemlerinin) tümü, teorik bakımdan tam istihdamı gerektiriyordu. Rekabet üzerine kurulmuş bir toplum, otomatikman tam istihdama yönelecekti ve böyle bir çerçeve içinde tasavvur edilebilecek tek işsizlik, emek piyasasının iyi çalışamamasından doğan işsizlikti. Buhranlar patlak verdiği takdirde bu, tamamen para karışıklığı ve kredi gerilimi fenomenlerinden ileri gelecekti. Fakat Keynes, işçi sınıfının takriben % 10'unun 20 yıl boyunca işsiz kaldığı 1918 ve 1938 yılları arasında Britanya ekonomisi örneğini gözönünde tutuyordu. Demek ki denge, kitle halindeki işsizlikle aynı zamana rastlayabilirdi. Ekonomik teorinin açıklamalarında bir çatlak olması gerekiyordu.

Keynes, bu çatlağı, hem mübadele aracını hem de ödeme aracını, yani *piyasadaki malların (potansiyel) talebini* temsil eden paranın çifte işlevinde keşfediyor. Demek ki aileler ve firmalar ellerindeki para miktarlarına oranla iki karar alabilirler: Bunları harcamak (tüketmek) kararı ya da iddihar etmek

kararı, ekonomik faaliyetlerin seviyesini talep hacmi belirlediğine göre, talep özellikle tüketim eğilimine göre, yani gelirlerin tümünün sarfedilip edilmediğine göre, alçalıp yükselecektir (86). Aileler, genellikle, gelirlerinin en büyük kısmını harcadıklarından, talep, istihdam ve üretim hacmini, son tahlilde, firmaların harcamalarındaki dalgalanmalar belirleyecektir.

Keynesgil teori, bir *gelir teorisidir*, çünkü son tahlilde, istihdamın seviyesini, gelir dağılımı belirlemektedir. Belirli bir gelir dağılımı, tam istihdamı gerçekleştirmek için gerekli olduğundan, Keynes, gelir azalması ve kitle halinde işsizlik baş gösterince özel sermaye darlığının (kıtlığının) kamu harcamalarıyla giderilmesini teklif ediyor. Çoğaltan prensibi sayesinde,* her kamu harcaması, aslında, ulusal geliri artırmaktadır. Ek kamu harcamaları "ekonomik canlanmayı sağlayacağından" *deficit-spending* teorisi, böylece, hazırlanmış oluyor.

Bundan dolayı, Keynes, devrinde genellikle kabul edilmiş olan birçok dogmayı kesinlikle reddediyor: ücretler, üretimi girişimcinin yararına yeniden kârlı hale getirecek (bu üretimi kim satın alacak diye sormaksızın) seviyeye düşürülecek olsa, buhranın -1929 buhranının bile- önlenebileceği dogması, her şeye rağmen paranın istikrarını koruyabileceği dogması, her gelirin, eninde sonunda harcanacağı dogması, "mahreçler yasası", v.s.

Bu tutumun tarihi anlamı açıktır. Savunuculuğu bırakıp artık pragmatik olan burjuva ekonomi politiğinin dönüm noktasıdır bu. *Teorik bakımdan kapitalizmi haklı göstermek* yerine, periyodik dalgalanmaların şiddetini hafifleterek *şimdi onu kurtarmak* (ömrünü uzatmak) *söz konusudur*. Ülke içinde olduğu kadar milletlerarası planda da ekonomik cycle'ların sosyal kontrolü siyasi bir zorunluluk oluyor. Kendi neslimizin temel pratik sorunu istihdamın devam ettirilmesidir ve bu, ekonomi teorisinin başlıca uğraşı olmuştur (87). Keynes ve taraftarları pratik bir amaç izliyorlar: bu hafiflemeyi sağlamak amacı ile devletin ekonomik hayata müdahalesini örgütlemek. Onların bütün teorik uğraşları bu amaca yönelmiştir. Saf teorik meseleleri gitgide daha kesin bir şekilde ellerinin tersiyle itiyorlar. Keynes'in başlıca taraftarı Samuelson, *Economics* el-kitabında "üç üretim faktörü" olgusundan hareket etmekle yetiniyor, bir değer teorisi formüle etmek zahmetine bile katlanmıyor.

Pragmatik Keynesgil ekol, esas itibariyle makro ekonomiktir. Kapitalizmi kurtarmak için hükümetin dikkatini ve muhtemel müdahalesini büyük ekonomik kuruluşlara yöneltiyor; malların değeri ya da fiyatı pek önem taşımıyor bu ekol için. Resmi ekonomi politiğin makro ekonomik teoriye kesinlikle yönelmesi, ekonomik cycle teorisini derinleştirmeyi sağlamış ve ekonometri aracılığı ile de kapitalist sistem için olduğu kadar, kapitalizme son vermiş bir toplum için de faydalı olan bir seri yeni ekonomik araştırma, tahmin ve planlama tekniklerinin doğmasına yolaçmıştır.

"Keynesgil devrimin" içerdiği bu müspet unsurlara itiraz edilemez. Bunlar, genellikle, hiç değilse, objektif bakımdan, Marx'ın görüşlerine değilse

---

* XI. Bölüm'deki açıklamalara bakınız.

bile, en azından, klasik görüşlere bir dönüştür. Keynes'in mahreçler teorisine ve kantitatif para teorisine yönelttiği eleştiri, esas itibariyle, Marx'ın eserlerinde bulunmaktadır; hatta, *liquidity preference* (likidite tercihi) kökenlerini Marx'tan almaktadır.

Bununla beraber, Keynes, birçok alanda, neo-klasik marjinalist ekolün yanlış görüşlerine saplanıp kalmıştır.* Pragmatizmi, onu çoğu zaman, özellikle de işçiler fiyatların yükselmesi sonunda gerçek ücretlerin azalmasından çok nominal ücretlerde bir azalmaya karşı muhalefet ettikleri için fiyatların yükselmesinden (ılımlı enflasyondan) yana olduğunu söylediği zaman, burjuva sınıfına hizmet ettirmektedir (89).

Keynes, "girişimcilerin tahminlerini", ekonominin dönemsel ilerleyişinin kesin faktörü olarak görmekte devam ediyor, fakat bu "tahminlerin", örneğin kâr oranının gelişmesinde olduğu gibi, son tahlilde, objektif faktörlere bağlı olup olmadığını aklına bile getirmiyor, işçilerin nadiren tasarruf ettikleri (her işçi tasarrufu, kelimenin tam anlamıyla, gecikmiş bir tüketimdir) gelir ile kapitalist tasarruf arasında temel bir ayrım yapmaksızın, "gelir"den ve "tasarruf"tan söz ederken, bunları iyice belirtmiyor. Pratikte marjinalistlerin bilmediği iddihar fenomeninin önemini kavradığı halde, yatırımları, "herhangi bir şekilde edinilmiş her artış" diye tanımlamakla, bunun önemini son derece sınırlandırıyor, bu da onu (90) tasarruf = yatırım denge eşitliğine götürüyor; oysa, iddiasını iyice kuvvetlendirmek için *üretici* yatırım kavramından hareket etmesi yeterdi. Nihayet, sabit gelir teoremi üzerine kurulmuş marjinalist ekolü açıkça yerdiği halde kendisi, değişken bir kâr oranına bağlı ve bir o kadar gerçek dışı olan "donatımın fiili hacmi ve miktarı" (91) teoremine dayanmaktadır, oysa bu orandaki dalgalanmalar (hareketler) eserinin bir başka yerinde de kabul ettiği gibi, özellikle, birikmiş sermaye kitlesinin verimine bağlıdır. Sermayenin birikimi, donatımın *yayılması* problemi ile ilgili görüşleri, Büyük Britanya'da bir yarı-durgunluk devresi olan 1920-1935 devresi tecrübesinin izlerini taşımaktadır.

Ekonometristler

Keynesgil ekolün gelir ve ekonomik *cycle* teorisi, sistemi matematik modeller şeklinde ortaya koymak çabasına yol açıyor. Böylece 1930 sonlarından 1940 başlarına kadar cycle'ı incelemek için makro ekonomik modeller (özellikle hızlandırma ve çoğaltan ilkesi üzerine kurulmuş modeller,** sonra ser-

---

* Keynes'in hiç olmazsa eserinin bir yerinde emek-değer teorisine dönmeye çalıştığını belirtmek gerekir. Şöyle yazmaktadır: "Tercihlerimiz, bugün dendiği gibi, tekniğin... yardımı ile, nadir ya da bol olmalarına göre bir rant getiren ya da getirmeyen doğal kaynaklar yardımı ile, nihayet, nedretlerine ve bolluklarına göre değişen bir fiyatı olan geçmiş canlı emeğin sonuçlarının yardımıyla (buraya kadar, vülger ve eklektik ekonomi politiğin sınırları içinde kalmaktayız) her şeyi *emeğin ürettiğini* ileri süren pre-klasik doktrine gitmektedir. Teknik, doğal kaynaklar, donatım ve fiili talep bu faktörün (emeğin) etkenliği belirli çevreyi meydana getirdiğinden, şüphesiz, girişimcinin ve yardımcılarının kişisel hizmetleri dahil, emeği tek üretim faktörü olarak kabul etmek yeğdir" (88).

** XI. bölüme bakınız.

maye katsayısı ve nihayet *input-output* tabloları ve operasyonel araştırma hesapları üzerine kurulmuş iktisadi büyüme modellerini incelemek için makro ekonomik modellere hızla erişilmiştir. Kapitalist ekonomide sadece bölük pörçük ve kesikli bir şekilde kabul edilmiş bu teknikler, asıl ilerlemelerini planlı ve sosyalize bir ekonomi çerçevesi içerisinde göstereceklerdir. Bu tekniklerin böyle bir çerçeve içindeki faydalılıkları, özellikle, çetin mekanik sorunları (aynı öncelik amacıyla çeşitli yatırım projeleri arasında tercih, cari usullerin yerine yeni teknik usullerin tedrici bir şekilde geliştirilmesi, bazı bölgelerin az çok azgelişmiş karakterinin belirlenmesi ve bu gecikmeyi aşmak için en elverişli yatırım şeklinin belirlenmesi) incelemek söz konusu olduğunda ortaya çıkar. Stalin devrinde Sovyetler Birliği'nde bu tekniklerin uygulanmasını reddetmek hiçbir değeri olmayan sözde teorik sebeplerle haklı gösterilmek istenmiş ve bu ülkenin ekonomik gelişmesine büyük zarar vermiştir.

Fakat ekonometri geçerli bir teknik olduğu halde sadece bir tekniktir, hatta *tali bir tekniktir.* Kendi başına hiçbir problem *ortaya koyamadığı* gibi, iktisadi politikaya da *yön vermez.* Daima *önceden belirlenmiş* bir görüşün, bir politikanın hizmetinde kalır. Bu tekniğe aşırı bir önem vermeye ya da ekonometrik araştırmaların sonuçlarına genelleşmiş, hatta mutlak bir değer atfetmeye kalkışmak, bazı karışıklıklara ve hatalara yol açar.

Her şeyden önce, ekonometrik teknik bir *basitleştirme* tekniğidir. Bu teknik, *birkaç veri* ile belli birkaç değişkenle işgörmek zorundadır (92). Tıpkı neo-klasik teori gibi, aslında her şey eşitmişçesine hareket etmek zorundadır. Fakat salt teorik bir ortam içerisinde bu ihtiyatlılık, önemsiz olduğu halde, soyut spekülasyonlar değil kesin tahminler söz konusu olduğu andan itibaren kesinleşir. Her ekonometrik hesabın sonucu çok sayıda değişkenleri ve tali faktörleri göz önünde tutan çok daha karmaşık diyalektik bir tahlilin uygulanabileceği ham bir madde gibi ele alınmalıdır.

Sonra her ekonometrik hesap, meseleyi formüle edenin görüş açısı ile önceden belirlenmiştir. Tüketim seviyesi ile öngörülen yardımın verimi arasında *karşılıklı bir etki* olduğu hipotezi kabul edilip edilmediğine göre, bu hesapların dayandığı sermaye katsayısının (oranının) seçimi son derece değişebilir.* Çoğaltanın değerinin tahmini bir diğer tahminden onda bir nispetinde farklı olduğu zaman bile öngörülen sonuçlarda büyük farklar yaratabilir. Emek-değer teorisinin kabul edilip edilmemesi, ve bu teoriye bağlı olarak ulusal gelirin belirlenmesi, optimum büyüme oranını belirlemek için eşitliklerin (denklemlerin) çözümünde farklı şemalara ve tercihlere yol açacaktır. Nüfus sadece karnı doyurulacak kalabalıklar olarak telakki edildiğinde ya da yaratıcı imkânları harekete geçirilmesi gereken potansiyel bir işgücü olarak telakki edildiğine göre azgelişmiş bir çevrede nüfus başına ulusal gelirin mümkün artışı üzerine kurulmuş bir hesaplamanın sonucu iki ya da üç misli farklı olabilir.

---

* XVI. bölüme bakınız.

Demek ki, ekonometri, genel bir ekonomi teorisine tâbi olmak zorundadır. Bu genel ekonomi teorisinden bağımsız olmaya kalkıştığı andan itibaren yanlış yollara sapmak tehlikesi yaratabilir. Keynes bunu çok iyi anlamıştı ve Tinbergen'le yaptığı ünlü tartışmada şöyle diyordu:

"Çeşitli oranlarda analiz yönteminin (yani istatistikî yöntemin) esas itibariyle iktisatçıların sadece mümkün olduğu kadar doğru, anlamlı sebepler listesi hazırlama kapasitesine değil, fakat bunların *tam* bir listesini çıkarmak kapasitesine bağlı olduğunu varsaymakta haklı değil miyim? Örneğin üç faktörün göz önünde tutulduğunu varsayalım. Bu andan itibaren bunların *veroe causoe* olmaları yeterli değildir. Başka anlamlı hiçbir faktörün bulunmaması gerekir. Hesaba katılmamış olan böyle bir faktör varsa, o zaman yöntem ilk üç faktörün nisbi kantitatif önemini keşfedemez. Eğer böyle ise bu, yöntemin ancak iktisatçı önceden anlamlı faktörlerin tamamen kesin ve doğru bir analizini yapabildiği zaman uygulanabilir olduğunu gösterir. Demek ki bu ne bir keşif yöntemidir, ne bir eleştirme yöntemi" (93).

Marksizm'i savunmanın bir başka varyantı

Marksist ekonominin en bereketli gelişme devresi 1894 ve 1914 yılları arasındaki devredir. *Kapital*'in 2. ve 3. ciltlerinin Engels'in çabalarıyla ve *Ekonomik Doktrinler Tarihinin (Theorien über den Mehrwet)* Kautsky tarafından yayımlanmasından ve bunların işçi hareketinin hızla geliştiği ve "Marksistler" ile "revizyonistler" arasında yoğun ideolojik mücadelenin verildiği ortamda sindirilmesinden sonra birbiri ardısıra Lenin'in Rusya'da kapitalizmin gelişmesi, Kautsky'nin tarımda kapitalizm hakkındaki eserlerinin, Parvus'un emperyalizm hakkındaki ilk incelemelerinin, Rus "legal Marksistler'i" arasında buhranlar teorisi hakkındaki tartışmaların yayınlandığı, sonra bütün bu devrenin Rudolf Hilferding *Mali Sermaye*'si, Rosa Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*, bunların ardından da Kautsky'nin, Otto Bauer'in, Pannekoek'in ve Lenin'in (*Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*) önemli makaleleri, broşürleri ve öğretici eserleri ile son bulduğu görülmektedir. Bu incelemelerin tümü Marx ve Engels'in sezinledikleri, fakat ayrıntılarıyla incelemeye vakit bulamadıkları tekeller devrinde, dünya piyasasında olduğu kadar, emperyalist ülkelerde de meydana gelen yapısal dönüşümler karşısında Marksizm'in "günışığına" çıkarılmasıdır.

Birincisi kadar bereketli olmamakla beraber Marksist ekonomi teorisinin ikinci gelişme aşaması I. Dünya Savaşı'nın sonu ile 1929-33 büyük ekonomik buhranının başlangıcı arasında yeralmaktadır. Marksist ekonomi teorisi iki kategorik sorun üzerinde durmaktadır. Kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş devresi toplumunun, yani (Sovyet ekonomisinin) sorunları ve emperyalizmin sorunları, ilk kategoride Buharin'in ve Varga'nın eserlerine Peobrachenski'nin *Novaia Ekonomika*'sına, Lapidus ve Ostrovitianov'un yazdığı ilk Sovyet Ekonomi Politik elkitabına, Strumulin'in, Troçki'nin, Gatovski'nin ve diğerlerinin daha derinlemesine makalelerine işaret etmek

gerekir. İkinci kategoride ise özellikle Hnryk Grossmaım, Fritz Sternberg ve Otto Bauer'in eserleri yer almaktadır.

Fakat geleneksel burjuva ekonomi politiğinin iflasının açıkça görüldüğü ve burjuva ekonomik düşüncesinin büyük pragmatik dönemine girdiği aynı anda Marksist ekonomi teorisi ileriye doğru yeni bir sıçrama yapmak şöyle dursun, en azından Sovyetler Birliği'nde ve ona tâbi bütün çevrelerde pragmatik bir dönüşüme uğradı. Objektif hakikatin araştırılması amaç iken, Sovyetler Birliği Hükümeti'nin aldığı siyasi ya da ekonomik kararları *a posteriori* haklı göstermek gibi bir duruma düştü. Bu politikanın "dönemlerinin" çeşitli ve birbiri ardısıra ispatlanmalarının incelenmesi salt tarihi ilgiden başka bir şey uyandırmadığı halde, Marksist ekonomi teorisine sokuşturulan savunma yollu deformasyonlar böyle değildir. En önemli iki deformasyon Sovyet toplumunun -özellikle mal üretimine oranla- tanımlanması meselesi ve kapitalizmle sosyalizm arasındaki bir geçiş toplumunda (*a fortiori* bizzat sosyalist toplumda) işgücünün ücreti meselesi ile ilgili olan deformasyonlardır.

Emek-değer teorisi, mal üretiminin, piyasa ile birlikte, yani bütün mal dolaşımı... ile birlikte ortadan kalkmasını gerektirir. (94) Marx ve Engels'in yazılarında bu konu ile ilgili hiçbir şüpheye yer vermeyen pasajlar vardır: *Gotha Programının Eleştirisi* (95), Engels'in Eylül 1884'te Kautsky'e yazdığı mektup v.s. Bununla beraber, mal üretiminin ortadan kalkması *iki* faktöre bağlıdır; dolaşımdaki ürünler üzerinde her türlü özel mülkiyetin sona ermesi, işgücünün sınırlı bir miktarda tüketim malları karşılığında mübadelesi zorunluluğuna son verilmesini sağlayan yarı kıtlığın ortadan kaldırılması. Bu iki şart sosyalist bir toplumun kuruluşunun tamamlanması için gereklidir.

"Mal, değer, para" kategorileri apaçık ortada dururken Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluşunun 1936'dan beri tamamlandığını iddia eden resmi Sovyet tezi, sosyalist toplum hakkındaki Marksist teorinin bir revizyonudur. 1954 Ağustos'unda yayınlanan ve Stalin'in "Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Ekonomik Sorunları" adlı makalesini de içeren *Ekonomi Politik El Kitabı* aynı revizyonist tezi savunmaktadır (96).

Gerçekte, bu mal üretiminin devam etmesi üretken güçlerin yetersiz gelişmesinin sonucu olduğu halde, bunun sosyalist mülkiyetin iki türünden, devlet mülkiyeti ile kolhoz mülkiyetinden ileri geldiği bu el kitabında öne sürülmektedir. Böylece, üretken güçlerin bir gelişme seviyesine eriştiği ve en ileri kapitalist ülkelerdeki ortalama hayat seviyesinden daha düşük bir seviyeye sahip sosyalist bir toplum fikri geliştirilebilmişti. Böyle bir fikir, Marksizm'in temel tezleri ile çelişmektedir.

Bu iki görüşün savunucu karakteri açıkça görülmektedir. Bunlar devlet yöneticilerinin politik bir tezini, yani Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kuruluşunun tamamlanmış olduğu hakkındaki tezin haklı gösterilmesi için *a posteriori* formüle edilmişlerdir. Bu görüşler bu devirdeki hayat seviyelerini en ileri ülkelerdeki vatandaşların hayat seviyelerinden ayıran muazzam mesafeyi Sovyet vatandaşlarından gizleyecek şekilde formüle edilmişti. "Sosyalizm"de mal üretiminin varolmasını haklı göstermekle bu tezin yazarları, bu

garip "sosyalist toplumda" sosyal eşitsizliğin ve emeğin yabancılaşmasının mevcudiyetini de meşru göstermek istemişlerdir.

"Sosyalist" toplumda ücretin "topluma sağlanan işin *miktarına ve kalitesine göre*" düzenleneceği hakkındaki teorinin savunucu niteliği daha da açıkça görülmektedir. Marx'ın eserlerinin hiçbirinde bu formüle rastlanılmamaktadır. Aksine Marx, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde sosyalist toplumun ilk aşamasında üreticilerin sadece sağladıkları işin (emeğin) miktarına göre ücret alacaklarını açıkça belirtmiştir (97). *Anti-Dühring'de Engels, nitelik sahibi olmanın gerektirdiği masraflar özel şahıslar tarafından sağlandığı müddetçe*, kapitalist toplumda makul karşılanabilecek olan emeğin kalitesine göre ücretin, bu masrafların tamamen sosyalize edildiği sosyalist bir toplumda bütün anlamını yitirdiğini açıklamaktadır (98).

Emek-değer yasasının "sosyalist" bir topluma özel bir uygulanması olmak şöyle dursun, "sağlanan işin miktarına ve kalitesine göre" ücret teorisi Sovyetler Birliği'nde ve kapitalizmden sosyalizme geçmekte olan diğer toplumlarda mevcut ücret farklarını kabaca doğrulamaktan başka bir şey değildir.* Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ilk 10 yılında Sovyet teorisyenlerinin hiçbirinde: Ne Lenin'de ne Buharin'de ne Lapidus ve Ostrovitianov'un *Ekonomi Politik El Kitabı*'nda buna rastlanmaktadır. Bu ücret teorisinin ancak 1932'den itibaren, açıkça artan sosyal eşitsizliği savunmak söz konusu olunca ortaya çıktığı görülmektedir. O zamandan beri de birçok resmi el kitaplarında -Yugoslavya'dakiler dahil- ve Sovyet Devleti'nin politikasına kendini tıpatıp uydurmuş Batılı yazarlar tarafından tekrar ele alınmıştır. 1954'te yayınlanan *Ekonomi Politik El Kitabı*'nda da bu teori yer almaktadır (100).

Fakat bu savunucu teori açıkça bir engelle karşılaşmaktadır. Kapitalist toplumda kalifiye emek "birleşik" emek olarak (yani kalifiye emeğin gerekli masraflarını gözönünde tutan bir katsayı ile çarpılmış basit emek) kabul edilebildiği halde, bu basit emekten hiçbir zaman çok büyük bir sapma göstermez. Oysa Sovyetler Birliği'nde aylıklar arasındaki farklar çok büyüktür. Stalin devrinde daha da büyüktü.** Bu farkları haklı göstermek için bir teori bulmak gerekiyordu. Bundan dolayıdır ki John Eaton (102) "sağlanan işin kalitesi" sağlanan işin (emeğin) *sosyal faydasına göre değerlendirilmiştir*, diye yazmaktadır. Bu tezin yazarının A. Leontiev olduğu anlaşılmaktadır.

---

* *Anti Dühring*'de Engels, "kapıcılara oranla" "bir parçacık ek tüketim" sağlamak iddiasında olan profesörler ve mimarlarla alay eder. Marx ve Engels *Alman ideolojisi*'nde şöyle yazmaktadırlar; Komünizmin, kendisini her gerici sosyalizmden ayırdeden temel prensiplerinden biri, insanın -mahiyeti (tabiatı) üzerine kurulmuş ampirik bir görüşten hareket etmiş olmasıdır. Bu görüşe göre *kafa* ile zihni melekeler arasındaki farklar, mide ile fizikî *ihtiyaçlar* arasındaki farkları hiçbir şekilde belirlemez. İçinde bulunduğumuz şartlardan ileri gelen yanlış bir formül ortaya atılması bundandır, 'Herkese kapasitelerine göre' formülü, kelimenin dar anlamıyla tüketime uygulandığı ölçüde 'herkese ihtiyaçlarına göre' formülü haline gelmelidir. Başka bir deyişle, faaliyetlerin *farklılığı*, eşitsizliği, mülkiyette ya da tüketimde bir imtiyazı haklı gösteremez" (99).

** Savaş arifesinde kalifiye işçilerin ücretleri basit işçilerin ücretlerinin sekiz misline kadar yükseliyordu. Oysa "en çok ücret alan işçiler" kalifiye işçilerden "daha fazla" kazanmaktadırlar (J. Manevitch *Voprossi Ekonomik*) (101).

Fakat Marksist olduklarını iddia eden yazarlar bunu kabul etmekle 180 derecelik bir dönüş yaptılar. Çünkü ücreti objektif bir kritere göre değil de "sağlanan" işin sosyal faydasına göre belirleyen her teori, sübjektivist bir değer teorisi alanına katılmak için emek-değer teorisi ile ilişiğini tamamen keser. Sosyal eşitsizliği açıkça haklı göstermeye çalışan bir tezin böyle bir teoriye ulaşacağı şüphesizdir. Çünkü bir amiralin ya da bir başbalerinin orta derecede kalifiye bir işçinin aylığının yirmi misli aylık alması, bir ekonomik "yasa" gereğidir diye iddia etmek, saf sübjektivizm değil midir?*

Marksizm, *sosyalist toplumda* ücreti "emeğin miktarı ve kalitesinin" belirlediğini öne süren her teoriyi kesinlikle reddettiği halde, kapitalizmle sosyalizm arasındaki geçiş aşamasında açık ekonomik bir etkinlik sağlamak amacıyla, özellikle teknisyenler, mühendisler ve diğer gerekli uzmanlar arasında ücret farklarının devam ettirilmesini seve seve kabul eder (103). Fakat Marksizm, burada ilkelerine oranla uygulamaların değil *ayrımların* söz konusu olduğunu (tıpkı emek-değer teorisine oranla (göre) bir ayrımın söz konusu olması gibi) ve bu ayrımın zamanla ortadan kalkacağını açıklar. Öte yandan, bu ayrımın bir ahlak çöküntüsünün, moral bozukluğunun, bürokratlaşmanın kaynağı haline geldiğini ve bu olayın kaçınılmaz sonucu olan bürokratik deformasyonu azami derecede sınırlandırmak için gerekli sosyal ve ekonomik tedbirlerin alınması gerektiğini de açıklar (104).

Sovyetler Birliği'nde ekonomik düşüncenin yeni gelişmeleri

Stalin rejiminin yerleşmesinden sonra, 1920 yıllarındaki sanayileşme hakkında açılan büyük tartışma Sovyetler Birliği'nde ekonomik düşüncenin gelişmesi için son bir vesile olmuştu. Bu tarihten sonra 20 yıl geçmiş ve bu müddet boyunca eleştirici düşüncenin özgür gelişmesi bastırılmıştı. Marksizm'i savunmanın soysuzlaşması, onu, gerçek ve yeni meseleleri çözemeyen, sadece Marksizm'in ünlü eserlerinden ve ustalarından aktarmalar yapmakla yetinen bir skolâstik haline getirdi.

Fakat Sovyet ekonomisindeki ve tekniğindeki ilerlemeler, dogmacılığın çözmeyi başaramadığı meseleler ortaya koydu. Stalin'in ölümünden önce bile asgari eleştiri özgürlüğünün bulunduğu bir tartışma ile sonuçlanan özgür ekonomik araştırmaların yeniden (gerçekte çok ihtiyatlı bir şekilde) başladığı görüldü. Yatırım projelerinin çeşitli varyantları arasında bir seçme yapmakla ilgili tartışmaydı bu (105).**

Stalin'in ölümünden sonra, özellikle Kruşçev zamanındaki reformlardan sonra Sovyet ekonomik düşüncesinde hakiki bir Rönesans görüldü. Yeni katkılarda bulunan nispeten önemli sayıda eserler ortaya çıktı. Fakat temel eğilim açıkça pragmatikti. Kantorovitch, Novojilov, Nemchinov, Malychev gibi yazarlar kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinin ekonomik yasalarını

---

* Aynı türden teorisyenler, tanımı gereği, değer üretmeyen emeklerin (yöneticilerin, bilginlerin, v.s'nin emekleri) miktarını ve "kalitesini" "ölçmeyi" iddia ettikleri zaman, emek-değer teorisinden daha da sapmış oluyorlar.

** XV. bölüme bakınız.

keşfetmekten çok, pratik meselelere çözüm yolları bulmayı yeğlediler. Bu pratik meseleler arasında *fiyatların rasyonel belirlenmesi* açıkça egemen bir rol oynamıştır.*

Matematikçi Kantorovitch 1939'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde lineer programlama ve operasyonel araştırma tekniğini geliştirdi. Mikro ekonomik sorunları çözmek için diferansiyel hesaptan ve marjinalizmden yararlanılmasına çalıştı. 1950 yılları, sonra da 60 yılları boyunca fiyatlarda görülen yükselmeler hakkında açılan tartışmada Kantorovitch-Novojilov ekolünün katkısı çok soyut kaldı. Gerçekte bu yazarlar da oldukça basit birkaç sorunu çözmek için çaba gösterdiler. Örneğin maliyet fiyatının hesaplanmasında bir "faiz" (sabit malların istihdam maliyeti) dahil edilmesi için yapılan mücadele gibi. Arz ve talep yasasının perakende satış fiyatlarının oluşmasına müdahale etmesi konusunda Liberman'ın sarfettiği ıslahatçı çabalar, bu ekole değil, daha ziyade Malyshev ekolüne (üretim fiyatı ekolüne) bağlanır.

Burada tüketim malları dağılımının -ve bunların üretimin tüketicilerin ihtiyaçlarına daha hızlı ve daha etkili adapte edilmesinin- rasyonelleştirilmesi tekniği söz konusu oldukça buna karşı ileri sürülebilecek *a priori* hiçbir itiraz olamaz. Fakat bu tekniğin kabulünün yer aldığı teorik, politik ve sosyal ortam kapitalizmden sosyalizme geçiş devresinde ekonomik planlamanın Marksist öncüllerinin gittikçe artan bir revizyonudur. Ve bu ortam içinde bu reformlar bir bütün olarak planlama sisteminin tutarlılığını tehlikeye düşürmektedirler.

Sovyet iktisatçılarının gerçekte araştırdıkları şey, insanların bilinçli müdahalesinden bağımsız olarak ekonomik bir optima elde edilmesini sağlayan bir oto regülâtörler sistemidir. Aşırı bürokratlaşma ile mücadele etmekle ve açıkça belli sosyo-politik sebeplerden dolayı üreticiler-tüketiciler kitlesi tarafından ideal demokratik kontrol çözümünü reddetmekle bunlar piyasanın otomatizmini tedricen geri getirmekten başka bir şey yapmıyorlar. Böylece, arzın tüketim malları talebine göre ayarlanması, işletmelerin maddi çıkarına uygun düşmektedir. Hiç değilse teorik eserlerde her Sovyet firmasının "ortalama kâr" sağlaması açıkça ele alınmaktadır (107).

Fakat bu andan itibaren teknokratların ve direktörlerin, "maksimum kâr" ile "maddi bakımdan ilgili" teknokratların ve direktörlerin baskısı, tüketim malları alanında "fiyatların serbest oluşumunu" üretim malları alanına aktarmak amacıyla artan bir baskı yaratacaktır. Çünkü sermaye/yatırım malları fiyatları "idarî fiyatlar" olduğu, yani işletmelerin yatırımlarını yönetmek için planlama araçları denilen fiyatlar olduğu müddetçe, işletmeler, "serbest fiyatlarla" gerçekleşebilecek "maksimum kârdan" uzaklaşacaklardır.

Ama arz ve talep de üretim malları fiyatlarını şekillendirdiği andan itibaren planlamanın bütün mantığı parçalanmaya başlıyor. Bu andan itibaren yatırımlar, bilinçli bir şekilde seçilmiş önceliklere yönelecekleri yerde, "piyasanın mekanizmalarına" göre yönetiliyorlar. Yatırımlara böylesine bir yön

---

* Bu tartışmanın mükemmel bir özeti için Henri Denis ve Maire Lavigne'nin kitabına bakınız (106).

vermenin, sistemin ekonomik rasyonelliğini artırmak şöyle dursun, sistemde sadece "özgür kapitalist işletmenin" klasik kusurlarını yaratacağını ilave etmek gereksizdir: fazla kapasitelerin israfı, mükerrer istihdam, genel bir kızgınlık (hoşnutsuzluk), hatta periyodik aşırı üretim ve işsizlik.

Sovyet iktisatçıları arasında başlayan tartışmanın, "muhafazakâr" tezlerin taraftarlarıyla (yani Stalin döneminin uygulanmalarından esinlenen taraftarlarıyla) gittikçe revizyonizme saplanan "yenilikçi tezlerin" taraftarları arasında olması, Sovyetler Birliği'nde ekonomik teorinin rönesansının sınırlarını da aynı zamanda göstermektedir. Aşırı bir kalıplaştırmaya düşmek pahasına da olsa, bu iki ekolden birinin merkezi bürokrasinin ve teknokrasinin menfaatlerini temsil ettiğini söyleyebiliriz. Bu tartışmada proletaryanın görüşüne yer verilmemiştir.

Proletaryanın görüşü formüle edildiği zaman, hiç şüphe yok ki, yüksek matematikler dahil, teknik güncellemenin tüm katkılarını gözönünde tutmak gerektir. Fakat aynı zamanda sorun kendi boyutlarına indirgenecektir. Aletlerin, insanların bilinçli müdahalesine gerek kalmadan saat gibi işleyişi değildir planlı sosyalist ekonominin optimum büyümesini tamamlayacak olan; mikro-ekonomik sorunların halledilmesi için geçerli teknikleri makro-ekonomik seviyeye çıkarmak kaçınılmaz olarak en kötü çelişkilerle sonuçlanacaktır. Optimum büyüme, sosyalist demokrasiye, tartışmaya ve çeşitli varyantların pratikte denenmesine ve özellikle, kullanılan makinelerin, hammaddelerin ve işlenmiş ürünlerin işçiler tarafından sürekli denetlenmesine bağlıdır. Çünkü bu denetim, son tahlilde kullanılmamış üretim kapasitelerini bulup ortaya çıkarmakta en ince hesaplamalardan çok daha etkili bir araçtır. Bu kontrolün geniş bir şekilde uygulanabilmesi için işçilerin bununla sadece maddi bakımdan ilgilenmeleri yeterli değildir (bu, bir işçi özyönetimi sistemi çerçevesinde elde edilebilir). Bu denetimi mümkün olduğu kadar geniş bir alanda kullanmak için işçilerin sosyal ve siyasi özgürlüğe sahip olmaları ve ülkenin siyasi havasının onları buna teşvik etmesi de gerekir.*

Ekonomi politiğin sonu

Her bilim bir bilgi aracıdır. Sorulan sorular bir cevaptır. Dolayısıyla, ekonomi politiğin cevaplandırmaya çalıştığı sorular -Değer nedir? Sermaye ve artıdeğer nerden gelmektedir? Ücretler nasıl belirlenmiştir? Para dolaşımının fiyatlar ve konjonktür üzerinde etkisi nedir? Tekrar-üretim nasıl işlemekte-

* Sovyet iktisatçısı V. V. Novojilov, ekonomik bir sistemin merkezi yönetime daha büyük bir ihtiyaç duyduğunu "ispatlamak" için çağdaş sınaî ekonomisi ile *feedback* üzerine kurulmuş sibernetik mekanizmaları arasında bir kıyaslama yapmaktadır (108). Novojiloviç, düşüncesinin temelinde yatan savı kanıtlamayı görmezlikten gelmektedir. Çünkü onun daha önce ispatlamadığı şey sosyalist olduğunu iddia eden bir ekonominin, üreticilerin ve tüketicilerin bilinçli kararlarından bağımsız olarak kendi kendini az çok düzenleyen zorbaca mekanizmalarla bilfiil yönetebilmesi gerektiğini ileri süren tezdir. Marx ve Engels'e yapılan atıflar ise boşa gitmektedir. Çünkü Marx ve Engels Novojiloviç ve ekolünün (ve de Malyshev'in) aksine, kapitalizm sonrası dağıtım sistemine temellik eden değer yasası ya da ''üretim maliyetleri'' üzerine kurulmuş hesaplamaları açıkça reddetmişlerdir (109).

dir? Mal ve para üretimi ile birlikte doğduğuna göre, onlarla birlikte ortadan silinecektir. Marx'ın *Kapital*'e: "Ekonomi Politiğin Eleştirisi" altbaşlığını koyması, Kapital için hazırlık çalışması olan eserine: "Ekonomi Politiğin Eleştirisinin ana hatları" (*Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie*) demesi tesadüf değildir. Marx'a göre ekonomi politik özü bakımından ideoloji idi. " Nasıl Marksist felsefe" yoksa, "Marksist ekonomi politik" de yoktur. Marx'ın eseri, çağının bu iki büyük ideolojisinin aşılmasının bir eseridir. Yani biri Marksist bilgi teorisi (diyalektik materyalist), diğeri de Marksist ekonomi teorisi (insan toplumlarının oluşunun diyalektiği).

Felsefenin Marx tarafından gerçekleştirilmiş parçalanışından iki araştırma yolu karşımıza çıkar: Bir yandan pozitif doğal bilimler, öte yandan diyalektik. Aynı şekilde, ekonomi politiğin aşılması geride iki kalıntı bırakıyor: uygulamalı ekonomik bilimler (sınaî ve tarımsal üretimin yapılanması, genel olarak yapılanma bilimleri) ve Marksist ekonomi teorisi.

Bizzat Marx, ardından da Rosa Luxemburg, Hilferding, Buharin ve Préeobrajenski bu konuda çok kesindirler.

Ekonomi politik, keşfetmeye çalıştığı ekonomik kategorilerle aynı zamanda* ortadan silinir. "Son bir kere daha belirteyim ki, klasik ekonomi politik deyince William Petty'den itibaren, görüntülerle yetinen vülger ekonominin aksine, burjuva toplumunda üretim ilişkilerinin gerçek ve derin özüne nüfuz etmeye çalışan bütün bir ekonomiyi anlıyorum." diye yazmaktadır (111). Ve "bu ekonomi politiğin, değerin son sırlarını çözeceğe benzememektedir" diye ekliyor. Bununla beraber Lenin, bu hal çaresini kabul etmiyor gibidir. Engels'in bir tanımını belirterek tamamen gelişmiş sosyalist bir toplumda yeni bir "sosyalist" ekonominin uygulanacağını varsaymaktadır (112). Ve bu hususta şu soruyu sormaktadır: Eşitlik denklemi $c\,II = v\,I + p\,I$ komünist toplumda uygulanmayacak mıdır? Bu soruyu tahlil edince, ekonominin, aynı zamanda aşılması demek olan sona erişinin tam anlamını kavrıyoruz.

Şüphesiz mal üretimi varolduğu müddetçe bir ekonomi bilimi, gerçeğin bilinmesi aracı olarak varolur. Demek ki kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda ve bizzat sosyalist toplumun ilk aşamasında tam olarak uygulanır. Fakat kategorilerin bu sona erme süreci *tamamlandığı* zaman, *şimdiki zamanın* bilimi olarak "ekonomik bir doktrine" yer yoktur artık. Ancak geçmişin bilinmesi aracı olarak gelecekteki muhtemel felaketlere karşı bir kurtarma aracı olarak devam edecektir. Artık "keşfedilecek, ortaya konulacak" bir şey kalmayacaktır. Bütün ekonomik ilişkiler açıklığa kavuşmuştur artık. c II = v I + P I formülü, *değerleri*, mübadele değerlerini, sermayeyi eşitleştirdiği ölçüde bolluk üzerine kurulmuş ve ekonomik kategorilerin ortadan kalktığı bir toplumda her türlü geçerliliğini açıkça yitirecektir.

---

* "Değer yasasının ekonomi alanında tasfiyesi ile birlikte eski ekonomi politik de tasfiye edilmiş olur" diyor Préeobrajenski. Rosa Luxemburg, Marksist teoride ekonomi politiğin en olgun çağına erdiğini, fakat bilim olarak sonunun da geldiğini belirtmektedir (110).

Şüphesiz uzun bir devre boyunca, her türlü ekonomik hesabın lüzumsuz olacağı ana kadar varolmakta devam edecek şey, makine stokunun ikame ihtiyaçlarını, önce emek miktarları, sonra da bolluk devrinden itibaren maddi miktarlar halinde ölçmek zorunluluğudur. Varolmakta devam edecek şey, bu andan itibaren, belirli bir ikame ritminin faydasını ya da faydasızlığını "değer" olarak değil, insanların "tunç yasalardan" kurtulmuş beşeri görüşlerine öncelik tanıyan bilinçli tercihlerine göre hesaplamak zorunluluğudur. Ekonomi politiğin bu "kalıntısı", şüphesiz, ferdî ve sosyal psikolojinin beden ve zihin sağlığının yasalarını, ulaştırma (haberleşme) teorisi ve organizasyonu yasaları ile bütünleştiren "pozitif bir doğal bilim" olacaktır. Bu "pozitif bilim"'in çeperlerini şimdiden tahmin etmek güçtür. Kesin olan şudur: Cevaplandırmaya çalışacağı meselelerin çağdaş ve geçmiş ekonomi teorisi ile burjuva ekonomi politiği ile ya da bunun Marksist eleştirisi ile pek ortak bir yanı olmayacağıdır. Marksist iktisatçılar kendi mesleklerini ortadan kaldırmak amacıyla bilinçli çalışacak ilk bilim adamları kategorisi olmak şerefini taşıyorlar.

KAYNAKLAR

1. Radin, *La Religion primitve*, p. 30.
2. Richards, *Land, Labour and Diet*... p. 352.
3. Ibid., p. 45.
4. Tempeis, *La Philosophie bantoue*, p. 61.
5. Polanyi, et al., *Trade and Market in the Early Empires*, pp. 68-70, 280, et al.
6. Livy, Vol. II, pp. 298-9 of the *Pancoucke* edition.
7. Mong Dsi, *Mong Ko*, p. 59.
8. Deussen, *Algemeine Geschichte der Philosophie*, Vol. I, pt. 1, p. 163.
9. Swann, *Food and Money in China*; Balazs: *Le Traité économique du Souei-Tichou*, p. 120.
10. Balazs, op. cit., notes, passim.
11. Mong Dsi, op. cit., p. 65; Plato, *The Republic*, Vol I. p. 140 of Paris 1948 edition.
12. Chen Huan-chang, *The Economic Principles of Confucius and His School*, Vol. I. pp. 436-8.
13. Swann, op. cit., p. 57; Balazs; op. cit., passim.
14. Aristotle, *Politics*, Vol. I, pt. 9, pp. 17-19 of Leipzig 1922 edition.
15. Aghnides, *Mohammedan Theories of Finance*, p. 262.
16. Mong Dsi, op. cit., pp. 54-69.
17. Chen Huan-chang, op. cit., Vol. II, p. 652; Ly Siou-Y: *Les grands courants de la pensée économique chinoise dans l'Antiquité*, pp. 47-48.
18. Plato, *The Republic*, Vol. I, pp. 140-1 (see comment on note 11, p. 18 of Comford English edition).
19. Farrington, *Greek Science*, Vol. II, pp. 163-6.
20. Aristotle, *Nicomachaean Ethics*, Book V, sections 8 and 9.
21. Aristotle and St. Thomas Aquinas: *Journées d'études internationales*, 1955, passim.
22. Emst Bloch, *Avicenna und die Aristolesche linke*, pp. 49, 69 et seq.
23. Albertus Magnus, *Opera*, Vol. IV, p. 201 (commentary on the Nicomachaean Ethics).
24. Ibid., p. 203.
25. St. Thomas Aquinas: *Commentarii in Decem Libros Ethicorum Aristoteletis*, p. 65.
26. Ibid., p. 63.
27. Hagenauer, *Das "iustum pretium" bei Thomas von Aquino*, pp. 43-54.
28. Baldwin, *The Medieval Theories of the Just Price*, pp. 74-78; Schumpeter: *History of Economic Analysis*, pp. 91, 93-94.
29. Aristotle and St. Thomas Aquinas, *Journées d'étu des*..., p. 155.
30. Mishna, Seder Nessikin, Baba Mezia, Vol. V, pt. 4, and Vol. VII, pts. 4 and 7, with commentary, pp. 69-70 and 80.
31. Ibn-Khaldun, *Prolégomènes*, Vol. I, p. 311.

32. Ibid., Vol. II, p. 279.
33. Ibid., p. 285.
34. Ibid., pp. 320, 321.
35. Ibid., pp. 322, 337.
36. Schumpeter, op. cit., p. 160.
37. Keynes, *General Theory...*, pp. 334-5 ff.
38. Stark, *History of Economics*., p 9. 42. Hagenauer: op. cit., pp. 43-54.
39. Schumpeter, op. cit., pp. 162-3, 168.
40. Mun, *England's Treasure by Foreign Trade*, p. 19.
41. Petty, *Economic Writings*, Vol. I, p. 43.
42. Boisguillebert, *Détail de la France*, p. 171; *Dissertation sur les richesses, l'argent et les tributs*, p. 406; Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, pp. 24-36.
43. Ly Siou-Y, op. cit., pp. 56-57.
44. Stark, op. cit., pp. 17-19.
45. Roll, *History of Economic Thought*, p. 103.
46. Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, p. 27.
47. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, p. 33.
48. Petty, op. cit., Vol. I, p. 181.
49. Stark, op cit., pp. 35 ff.
50. *Ricardo, Principles of Political Economy*, p. 9 of Everyman Edition.
51. Introduction to *The Works and Correspondence of David Ricardo.*
52. Sraffa, ed., *The Works and Correspondence of David Ricardo*, p. 35.
53. Ricardo, *Principles of Political Economy*, p. 197, Everyman Edition.
54. Marx and Engels, *Briefwechsel*, Vol. III, p. 395.
55. Engels,introduction to Vol. II of *Capital*, pp. xvii-xxi.
56. Hansen, *Business Cycles and National Income*, p. 226.
57. Hilferding, *Aus der Vorgeschichte der Marxschen Ökonomie, in Neue Zeit*, Vol. XXX, pt. l, pp. 343 ff.
58. Keynes:,*General Theory*, p. 23.
59. Ibid., p. 167.
60. Gras, *Business and Capitalism*, pp. ix-x.
61. Wright, *Capitalism*, p. 135.
62. Schumpeter,op. cit., pp. 558-9, 567, *et al.*
63. Say, *Oeuvrs diverses*, p. 80.
64. Guitton, *Les Fluctuations économiques*, pp. 318-21.
65. Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of His System*, pp. 70171.
66. Gide, *Principles of political Economy*, p. 70 – 71.
67. Böhm-Bawerk, op. cit., pp. 75-6.

68. Gide, *Principles of Political Economy*, pp. 61-62.
69. Ibid., pp. 60-61.
70. Ibid., pp. 60-61.
71. Stark, op. cit., p. 2.
72. Hilferding, *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*, pp. 130-5.
73. *Walras, Abrégé des Eléments d'économie politique*, pp. 187-9.
74. Denis, *Valeur et capitalisme*, pp. 85-86.
75. Roll, op. cit., pp. 369-70.
76. Buharin, *Die politische Ökonomie des Rentners*, pp. 369-70.
77. Kuznets, *Economic Change*, p. 41; Stockİng and Watkins: *Monopoly and Free Enterprise*, p. 8, etc.
78. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, pp. 124-5 *et al*
79. Ibid., p. 95.
80. *Le fonctionnemnt des entreprises en France*, proceedings of 3rd Colloquium of Law Faculties, p. 261.
81. Alderer and Mitchell, *Economics of American Industry*, p. 128.
82. Klein, *The Keynesian Revolution*, p. 49.
83. Keynes, *General Theory*.
84. Arthur F. Burns, *The Frontiers of Economic Knowledge*, p. 174.
85. Keynes, op. cit., pp. 213-14.
86. Ibid.
87. Ibid., p. 81.
88. Ibid.
89. Regul, Bauer, Bénard, *Méthodes de précision...*, p. 557-8.
90. Keynes, "Professor Tinbergen's Method", in *Economic Journal*, September 1939, pp. 558-68.
91. Engels, *Anti-Dühring*, pp. 278, 303-6.
92. Marx and Engels, *Ausgewählte Schriften*, Vol. II, p. 15.
93. *Manuel d'économie politique*, pp. 501 ff.
94. Marx and Engels, *Ausgewählte Schriften*, Vol. II, p. 16.
95. Engels, op. cit., pp. 194-5 (p. 225 in English edition).
96. Marx and Engels, *Die deutsche Ideologie*, pp. 584-5 (p. 593 in English edition).
97. *Manuel d'économie politique*, pp. 515-16, 525.
98. In *Voprosy Ekonomîki*, No. 1, 1959.
99. John Eaton, *Political Economy*, 1952 edition, pp. 190-1.
100. Vandervelde, *Le Collectivisme*, pp. 200-2; Lenin: *Oeuvres choisies*, Vol. II, pp. 377-9, etc.
101. Lenin, op. cit., Vol. II, pp. 378-9.

102. This discussion was partly reproduced in the journal *Soviet Studies*, Vols. I-IV, together with a number of articles by Western writers commenting on it.

103. Henri Denis and Marie Lavinge, *Le Problème des prix en Union soviétique*, Paris, 1965, p. 254.

104. Particularly in Malyshev's writings.

105. V. V. Novozhilov, "*Gesetzmässigkeiten bei der* Entwîcklung des Leitungssystems in der sozialistischen Wirtschaft", in *Sowjetwissenschaft, Gesellschäftswis-senschaftliche Beträge*, 1966, No. 5, pp. 461-80.

106. Cf. Marx, *Das Kapital*, Vol. III, pt. 1, p. 155 of the first German edition, by Meissner.

107. Preobrazhensky, Novaya Ekonomîka, p. 26; Rosa Luxemburg: *Einführung in die Nationalökonomie*, p. 77.

108. Marx, *Das Kapital*, Vol. I, p. 47 (p. 53 English edition, 1938).

109. Lenin, *Leninsky Sbornik*, Vol. XI, 2nd edition, 1931, p. 359.

İKİNCİ BASIMA SON SÖZ

Bu kitabın yazılması Mayıs 1960'ta tamamlandı. Büyük bir kısmı 1960 yılından önce yazılmıştı. Demek ki, o zamandan beri 15 yıl geçti. Militan faaliyet, bu ikinci baskıyı, kitabımızın yazılmasına temel olan araştırmalara bu on beş yıl içinde eklenen uluslararası bütün tarihi ve ekonomik araştırmalarla donatmamıza vakit bırakmadı. Buna gerçekten üzgünüz, çünkü sömürge öncesi Afrika'sının ve Afrika-Amerika ülkelerinin ekonomik ve sosyal tarihi üzerine bu devre boyunca yayınlanan önemli katkılar (araştırmalar), ilk baskının önsözünde belirttiğimiz gibi, konuyu "batılılaştırmaktan kurtarma" yolunda yeni bir çaba sarfedilmesine imkân vermiş olacaktı.

Marksist Ekonomi El Kitabı'nın yeniden gözden geçirilmesini gerektiren bugünkü gelişmeler arasında emperyalist ülkelerde tekelci kapitalizmin evrimi ve Sovyet ekonomisinin evrimi özel bir önem kazanıyor. Stalin'in ölümünden sonra Sovyet ekonomisinde meydana gelen değişiklikleri daha geniş bir şekilde gözönünde tutmak için 15. bölümün bir kısmını yeniden yazdık. Böylece bize, genellikle, kapitalizm ve sosyalizm arasındaki geçiş dönemi ekonomisinin çelişkileri ve gelişme yasaları olarak görünen şeyi daha açıkça ortaya koymaya çalıştık. Sovyetler Birliği'nde işçi devletinin bürokratik yozlaşması şartlarında bu ekonominin kırk yıllık evrimi bunlara yeni çelişkiler eklemektedir.

Emperyalist ülkelerin ekonomisinin evrimine gelince, bu arada kapitalizmin tarihinde "yeni kapitalizm" ya da "çöküş halindeki kapitalizm" (Almanca'daki *Spat kapitalismus* terimi şüphesiz bunu daha tam ifade etmektedir) diyebileceğimiz, fakat tıpkı serbest rekabet kapitalizminin ve emperyalizmin aşamaları gibi, yeni bir sanayi devrimi ile ve kapitalist üretim tarzının içinde geliştiği çevrenin temel bir değişikliği ile açıklanması gereken üçüncü bir aşamanın başladığı inancı bizde yer etti. Kapitalizmin tarihindeki bu üçüncü aşamanın, hem *Sermaye*'nin Marx tarafından ortaya konulan aynı genel gelişme yasaları ile hem de yukarda sözünü ettiğimiz iki faktörün etkisiyle, bu yasaların çerçevesi içinde sistemin değişikliğe uğramış işleyişle karakterize edildiği şüphesizdir. Demek ki, bu üçüncü aşama, emperyalist aşamanın aynı zamanda devamı ve kısmen inkârıdır: Tıpkı emperyalist aşamanın serbest rekabet kapitalizmi aşamasının hem devamı hem de kısmen inkârı olması gibi.

Afrika tarihi alanında edinilen yeni bilgiler de emperyalist ekonominin ve Sovyet ekonomisinin bugünkü işleyişi ile ilgili yeni bilgiler de salt teorik çalışmaların ürünü değildir. Devrimci pratikteki ilerlemeler Marksist teori alanındaki incelemeler için bir teşvik, bazen de kesin bir katkı olmuştur. Kitabımızın ilk baskısının önsözünde artmasını dilediğimiz teori ile pratik arasındaki bu karşılıklı etki son on yıl boyunca daha da genişlemiştir.

1960'ta Marksist teorinin gelişmesinde yirmi beş yıl devam eden bir deformasyon aşamasından henüz çıktığımıza işaret etmiştik. Bugün, bu teoriye karşı duyulan son derece büyük ilgiyi ekonomik vektörü dahil, memnunlukla karşılıyoruz. Bu ilginin artışı, teorik pratiğe karşı da ilginin artmasına yol açıyor. Bu alanda başladığımız esere devam etmeleri için genç Marksistlere yaptığımız çağrı boşa gitmedi. Bu teorik faaliyet ile daha geniş kitlelerin devrimci pratiği arasında bir ilişki bulunduğu üzerinde ısrar etmeye, Mayıs 1968'den sonra ihtiyaç yok artık.

Kitabımızın yayınlanmasının yarattığı tepkiler, yaratıcı Marksizm'in bu rönesansında erişilen aşamayı göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Eserin, eleştirmenlerin dikkatini çekmediğini ya da sükûtla geçiştirildiğini söyleyemeyiz. Böyle bir şey, kitap on yıl önce yayınlansaydı, şüphesiz mümkün olurdu. Fakat, kelimenin derin anlamıyla, teorik bir eleştirisi yapılmadı henüz.

Marksist Ekonomi El Kitabı, Fransa'da yayınlanışından sekiz yıl sonra 10 yabancı dilde basıldı ya da basılmak üzeredir. Elli kadar dergide tartışıldı. Bu tartışmalarda ayrıntılarla ilgili görüşleri ve eleştirileri, gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş bu ikinci baskısında gözönünde tuttuk.*

Bu kitabın Marksist ekonomi teorisine getirdiği ve tutarlı, orijinal olduğunu iddia ettiğimiz başlıca katkılarından birkaçını sistemli bir şekilde eleş-

---

* Marksist Ekonomi El Kitabı ile ilgili olup da bugüne kadar bize ulaşan başlıca eleştirmeler şunlardır: ***The Economist*** (22 Eylül 1962)'de Isaac Deutscher'in; ***Economie et Politictue*** (Haziran-Tmemuz 1963)'te Andre Barjonet; ***Critiea Maxista*** (Mayıs - Haziran 1963)'te Pierre Joye; Stırvey (Ekim 1963)'te George Lichteim; ***Cahiers de I'I.S.E.A***, Seri S-7 (Ağustos 1963)'te Serge Bricaner; ***Socialisme*** (Kasım 1962)'de Pierre Vermeylen; ***Socialistche Standpunten*** (No. 3, 1962)'de Prof. Piet Franssen; ***L'Express*** (10 Mayıs 1962)'de Robert Fossaert; ***De Economist*** (Mayıs 1964)'te Prof. H. Van Leeuwen; ***Combat*** (5 Temmuz 1983)'te J.M. Vincent; ***Salomanaue Üniversitesi'nin yayını Bolletin Informativo de Seminario de Derecho Politica*** (No. 29 30, 1963)' te Jose Blasco; ***Contrat Social*** (Mayıs - Haziran 1964)'te Lucieen Laurant; ***L'Année Sociologique*** (P.U.F., Paris 1964)'te Maximilien Rubel; ***Al - Hamishmer***'de Dov Bar Nir; ***New Left Review*** (Ekim 1963)'te Dickinson; ***Yugoslove Praxis*** (1966)'da Rudi Supek. ***New Society***'de Joan Davis (12 Aralık 1968); ***The Morning Star***'da Maurice Dobb (2 Ocak 1969); Avusturya Komünist Partisi'nin dergisi ***Weg und Ziel***'de Walter Fischer (Aralık 1968); ***International Socialism***'de Micheil Kidron (Nisan-Mayıs 1969); bu arada bana gönderilmiş ve ayrıntılarla ilgili çok değerli eleştirileri ihtiva eden birkaç mektubu özellikle rahmetli dostum Roman Rosdolsky'nin, Andié Renard'ın, Oscar Lange'nin, Jaques Defay'ın, Jean Baby'nin mektuplarını saymam gerekiyor. Eseri İngilizce'ye çevirmiş ve referanslardaki bütün notları bir bir tahkik etmek gibi muazzam bir işe kalkışmış olan Brian Pearce'a bu vesile ile burada teşekkür etmek isterim. Onun sayesinde birçok hatalar düzeltilmiş oldu.

tirmek, çürütmek, hatta belirtmek için -Alman SDS'nin organı *Die Neue Kritik* hariç (oldukça anlamlıdır bu)- hiçbir girişim yapılmamıştır.*

Bir örnekle yetinelim; Rosa Luxemburg'un sermaye birikiminin (artık-değerin gerçekleşmesinin) pre-kapitalist bir çevre dışında mümkün olmadığını ispatlamak için giriştiği girişim bilinmektedir: Bu girişimin boşa gittiğine inanıyoruz. Fakat aynı zamanda Rosa'nın, sermayenin bilfiil kapitalist bir "merkezden", kapitalist olmayan bir "çevreye" doğru *başlayan* gerçek hareketini açıklayıp tahlil ettiğine inanıyoruz. O halde bu hareketin genel yasası nedir? Ya da daha doğrusu Rosa'nın hipotezi sadece daha genel fenomenin özel bir veçhesi olarak düşünülebilir mi?

Bu soruya *Marksist Ekonomi El Kitabı*'nda olumlu bir cevap vermeye çalışıyoruz. Bizim görüşümüze göre, Rosa'nın sezinlediği şey, sermaye hareketinin, yayılmasının, birikiminin, emeğin üretkenliğinin farklı seviyeleri tarafından, yani kapitalist üretim tarzının bağrında eşitsiz mübadele fenomenlerinin varoluşu tarafından belirlendiğini gösteren genel yasadır. Pre-kapitalist (ya da tarımsal) çevre ile sanayi çevresi arasında eşitsiz mübadele -yani değer transferi- bu durumda, uluslar, bölgeler ve farklı üretkenlik seviyesindeki ekonomik ve sınaî kollar arasında eşitsiz mübadelelerin sadece özel bir veçhesidir. Bu ayrımlar (sapmalar) olmazsa (yani kâr oranının, artı-değer oranının, birikim oranının bütün ülkeler, bütün bölgeler ve bütün sanayi kolları için tamamen özdeş olduğu kabul edildiği takdirde), sistem hızla durgunluğa gidecek, yoğunlaşma ve tekeller de bunu kolaylaştırmış olacaktır. Sermaye birikimi tıpkı nehirlerin hareketi gibi alçalıp yükselmek zorundadır. Buna ihtiyacı vardır. Aksi halde hareket durmak tehlikesi ile karşılaşır.

Demek ki, bu anlaşılınca ve bu tahlil kapitalizmin tarihi hareketinin bütünlüğü içerisinde ele alınınca, şu sonuca varılır. Sermayenin etkisinden kurtulacağı (henüz pre-kapitalist bir üretim tarzının egemen olduğu ülkelerin ya da sektörlerin mevcudiyeti) bir geçmişin sonucu olmak şöyle dursun, ekonomik gelişmedeki bu eşitsizlikler, üretkenlik seviyesindeki bu sapmalar ve bunların yarattığı eşitsiz mübadeleler, bizzat sermayenin hareketinden doğabilir ve doğması gerekir.

---

* ***Neue Kritik***'in Şubat 1969 no 51-52 sayılarındaki "Marxistiche Wirtschafts theorie und Feitschcharakter der Ware - Kritische Bemerkungen zum Hauptwerk Ernest Mandels" adlı makale sözkonusudur (W. Müller); Marksist gelenekle bağ kurmaya çalışan yazar bununla beraber epistemolojik süreci objektif tarihi süreçle karıştırmak hatasını işlemiştir.

Marx, metanın mahiyeti anlaşılmadığı müddetçe mübadelenin kökenlerini anlamanın mümkün olamayacağını ve bu anlayışın, kapitalist üretimin ancak bir ön gelişmesinden sonra görülebilen ve genelleşmiş mal üretiminin biricik şekli olan malın fetişist özünün meydana çıkarılmasını gerektirdiğini belirtmiştir. Ama Marx genelleşmiş bir mübadele başlangıcının, kapitalist üretim tarzının doğuşundan çok zaman önce, esas itibariyle, kullanım değerleri üreten bir ekonominin, bağrında bir mal üretimi başlangıcının, hiçbir yasaya tâbi olmadığını ve -iş bölümünün henüz genelleşmemiş olmasından ve genelleşmiş bir mal üretiminin sosyal temellerinin henüz atılmamış olmasından dolayı- hiçbir objektif diyalektiğe tekabül etmediğini asla iddia etmiş değildir. "Grundrisse" bunun aksi belirtmelerle (örneklerle) doludur. Eserimizin ilk dört bölümünün içeriği bu belirtmelere uygundur. Verimli olacağına inandığımız bu tartışmayı Wollgong Müller'le bir başka yerde gene yapacağız.

Kapitalizm, teknolojik bakımdan gelişmiş sektörler ya da sermayenin değerlendirilmesi şartları bakımından gelişmiş sektörler yarattığı gibi, azgelişmişliği (ülkelerin, bölgelerin, ekonomik ve sınaî kolların, azgelişmişliğini) de yaratır. Kapitalizmin gelişmesi, azgelişmişliğin de gelişmesidir. Gelişme ve azgelişme birbirini karşılıklı olarak belirlediğinden, kapitalizm bunların diyalektik birliğidir.

Bizim dışımızda, bize bağlı olmadan, başkaları da bu kısmi veçhelerin hiç değilse bazıları ile ilgili olarak buna benzer bir tez geliştirmişlerdir.* Bu, kitabımızda, hem kapitalizmin kökenlerinin tahlilinde, hem kâr oranının eşitlenmesi hareketinin tahlilinde hem de emperyalizmin tahlilinde buhranlar teorisinde, kapitalizmin çöküş devresinin tahlilinde gösterilmiştir. Azgelişmiş ülkelerin ekonomisinde olduğu kadar, sosyalist denilen ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerde de eşitsiz mübadelelerin diyalektiğinin teorik ve pratik son derece güncel bir nitelik kazandığı bir sırada bu konuda ortaya koymaya çalıştığımız, genel sorunun hiçbir eleştirmen tarafından kavranmamış olması ve önerilen hal çaresini hiç kimsenin tartışmaması ya da bir başka hal çaresi getirmemiş olması bir hayli ilginçtir.

Gene de yakınmaya hakkımız yok. Yaratıcı Marksizm'in rönesansı dünya çapında bir olgudur. Gelecek yıllarda teorik hazırlık, devrimci pratiğin bugün ilerlediği hızla ilerleyecektir. Devrimci pratik de daha keskin sosyo-ekonomik ve politik çelişkiler yarattığı gibi, daha zengin teorik bilinçlenmelere ve Marksist teorinin zenginleşmesine, derinleşmesine yol açmaktadır. Bu ise, devrimci Marksist örgütlerin vurucu gücünün ve -toplumu devrimci bir eleştiri, kitlelere yayıldığı oranda- kitle hareketlerinin vurucu gücünün artmasını sağlayacaktır. Bugünkü aşama, yani dünün "Marksizmi'nin" donmuş, katı, yavan karikatürü ile yarının bütün ihtişamı ile parlayan Marksizmi

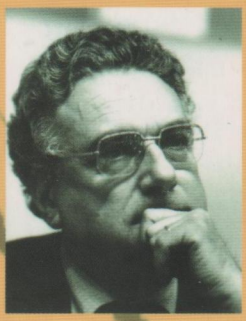
---

* Bu konuda Andre Gunder Frank'ın "Capitalism and Underdevelopment in Latin America" (*Monthly Aeview Press*, New York, 1967) eserini özellikle belirtmek isteriz. Gunder Frank bu eserinde bizimkine benzer bir görüşü, Brezilya'nın ve Şili'nin tarihinin ve bugünkü sosyo-ekonomik yapısının ayrıntılı bir tahlili ile birleştirmektedir Bununla beraber, belirli bir ülkenin sosyo artık-ürününün kapitalist piyasaya entegrasyonu sorununu bu ülkedeki egemen özgün üretim tarzı sorunundan ayırdetmediği için, Frank, yeterli bir kavram açıklığına varmış olmasına rağmen, öngörülen hedefi aşmaktadır. Gerçekte XVI. yüzyıldan günümüze kadar (özellikle "üçüncü Dünya" denilen ülkelerde) kapitalizmin yayılmasını anlamak için üç kategori fenomeni, birbirinden ayırdetmek gerektir: Dünyanın çeşitli bölgelerindeki egemen üretim tarzı (tarımda, madenlerde, sanayide); bu üretim tarzının dünya kapitalist piyasası ile bütünleşme (entegrasyon) derecesi; bu entegrasyonun her ülkedeki egemen üretim tarzı içinde yarattığı değişiklikler. Bu üç kategori fenomen arasında ne otomatik bir özdeşlik ne de mekanik bir uygunluk vardır. Bir yüzyıldan fazla bir zaman boyunca köleci yarı feodal, ve ("asya tipi") üretim tarzlarının kapitalist dünya piyasası ile bütünleştiğini gördük. (Mesela bir yandan 1650 ile 1800 yılları, öte yandan 1650 ile 1850 yılları arasında Batı Hindistan'daki ve ABD'nin güneyindeki plantasyonlar: XVII. yüzyıl boyunca Doğu ve Güney Avrupa'nın büyük bir kısmının ekonomisi; XIX. yüzyılda Çin ekonomisi) Bununla beraber bu artan ve gerçek entegrasyon, bu üretim tarzını hakim kapitalist üretim tarzına dönüştürmemiştir. Yani köleler, küçük köylüler ya da yarıcılar, işgüçlerini satmak zorunda olan ve topraklarından koparılmış "özgür proleterler" haline gelmemiştir.

arasındaki geçici aşama, kavranılması (öğrenilmesi) gerekli olan, fakat yetersizliği kısa zamanda aşılacak geçici bir aşamadır.

Pratik faaliyetimiz elverdiği ölçüde, araştırmalarımız üç hedefe yönelecektir. "Üçüncü Dünya" denilen ülkelerin azgelişmişliğinin ve (kapitalist dünya piyasasının çerçevesi içerisinde aşılması imkansız olan) parasermayenin ilkel birikiminin sınai sermayelerin ilkel birikimine dönüşmesini önleyen engellerin daha derin bir tahlili, kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde "mal kategorilerinin kısmi mevcudiyeti ile planlamanın" diyalektiğinin bir tahlili ve kapitalizmin üçüncü aşamasının ayrıntılı bir tahlili. Yazmayı arzu ettiğim bu üç eser, Marksist Ekonomi El Kitabı'nda girişilen çabayı böylece devam ettirecektir. Fakat bizden başkaları bu soruna el atarlar ve Marksist araştırma yöntemini bizden daha iyi uygularlarsa, bundan memnunluk duyacağız. Yaratıcı Marksizm'in rönesansının ancak ve ancak kollektif bir eser olabileceğine, son tahlilde, devrimci sınıf mücadelesindeki ilerlemenin kollektif bir ürünü olacağına her zamankinden daha çok inanıyoruz.

1 Mayıs 1969
Ernest MANDEL

ERNEST MANDEL

Marksist Ekonomi El Kitabı

Ernest Mandel 5 Nisan 1923'te Francfort-le-Main'de doğdu. Babası Bolşevik Karl Radek'in dostu Henri Mandel'dir. XX. yüzyılın en önemli Marksist iktisatçılarından biridir. Fakat Mandel sadece bir Marksist iktisatçı değildi. Canlı bir sosyalist tartışma ortamında yetişmişti. Genç yaşında sosyalist mücadeleye katıldı. IV'üncü Enternasyonal'in önde gelen yöneticilerindendir. Politik faaliyetlerinden ötürü 1944'te üçüncü defa tutuklandı ve savaşın sonuna kadar Nazi kampında kaldı. Yorulmaz bir örgütçü, yetenekli bir yazar ve teorisyen olan Mandel, insanlık durumunu ilgilendiren hemen her konuya ilgi duyan gerçek bir devrimciydi. 1956'da haftalık dergi *La Gauche*'u yayınladı. 1962'de İtalyan Livio Maitan'la birlikte *Uluslararası Araştırma ve Eğitim Enstitüsünü* kurdu. 1995'de Brüksel'de kalp krizi sonucu öldü. Mandel: "*Efendileri korkutan, havada uçuşan, kâğıda geçen veya sözle taşınan fikirler değildir. Onları korkutan örgüttür, örgütlü mücadeledir, o fikirleri hayata geçirme girişimleridir*" demiştir. Elinizdeki kitaptan başka Mandel'in en çok bilinen eserleri arasında: *Marksist Ekonomik Teoriye Giriş [1964], Marksist Devlet Anlayışı [1965], Marx'ın Ekonomik Düşüncesinin Oluşması [1967] Late Capitalism* olarak da bilinen *Kapitalizmin Üçüncü Çağı [1972], Tarihte Marksizm'in yeri 1986, vb.* bulunmaktadır. Orhan Suda tarafından Türkçeye çevrilen *Marksist Ekonomi El Kitabı*'nın ilk baskısı 1969'da, ikinci baskısı 1974'te yapıldı. Özgür Üniversite Kitaplığı tarafından yapılan elinizdeki üçüncü baskıda çeviri Orhan Suda tarafından baştan sona gözden geçirilmiştir.

KİTAP 2008 SXB 0981204 VFC

ISBN: 978-975-8449-51-4
9 789758 449514

TÜRKİYE VE ORTA-DOĞU FORUMU VAKFI
ÖZGÜR ÜNİVERSİTE